

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

7-8

Jul—august **1970.**

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko - izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII
Broj 7—8
Jul—avgust 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Samoupravna integracija i politički sistem*

JOVAN ĐORĐEVIĆ:

Integracija aktuelan problem teorije i prakse

Prvo, nešto o pojmovima i teorijskim elementima problema integracije uopšte, a i kod nas.

Drugo, pokušaću da dam jednu kritičku ocenu sadašnjeg stanja naše misli i prakse u odnosu na integraciju.

Treće, izneću svoje mišljenje o tome šta jeste i šta treba da bude takozvana samoupravna integracija.

Problem integracije je danas na dnevnom redu u celom svetu. I baš zato što je vrlo aktuelan, što se dešifruje u različitim društvenim, ekonomskim, političkim sistemima i nivoima razvitka materijalnih i ostalih snaga društva, on ima vrlo različita značenja, implikacije, ideologiju i konsekvence. Naravno, bilo bi sasvim neosnovano smatrati da je ovo naše vreme otkrilo integraciju, jer je ona jedan od sastavnih delova razvitka društva i njegovog organizovanja. Uostalom, kapitalizam je i nastao i sebe opravdavao kao jedna integrišuća snaga ljudskog društva, pa je i sam Engels istakao značaj onih integracionih snaga kao što su tržište, kao što je jedna više-manje nacionalno oličena i organizovana državna zajednica i njena ekonomija. Najzad, liberalizam je verovao da će, s jedne strane, ekonomsko laissez faire zajedno sa demokratskim institucijama, a docnije i sa ulogom partija, doktrina i ideo-

* Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka u Beogradu organizovao je u maju ove godine diskusiju o temi »Samoupravna integracija i politički sistem«. Kao osnova za diskusiju poslužio je tekst dr Najdana Pašića koji je objavljen u majskom broju časopisa. U ovom dvobroju objavljujemo redigovane priloge jednog broja učesnika u ovoj diskusiji u nadi da ćemo time dati podstreka za dalje i šire raspravljanje o ovoj temi.

logija, isto tako uticati na integrisanje na raznim područjima, od nacionalnih preko regionalnih do međunarodnih. S druge strane, integracione snage koje je kapitalizam stvorio, dovele su do dva suprotna procesa, što je važno za teoriju integracije. Integracija nije uvek integrišuća, snage i oblici integracije mogu delovati i dezintegraciono, kao što su, uostalom, i kapitalističko tržište, nacija i nacionalna država. S obzirom na to da je integracija jedan proces koji se javlja u odgovarajućim društveno-ekonomskim, političkim, idejnim i drugim odnosima, nacija je dovela do dezintegracije ili, kroz monopole i kroz identifikovanje nacije sa nacionalizmom, do novih oblika integracije koji su postali gotovo prinudni, monopolišući, antidemokratski.

Ne ulazeći u ceo taj istorijat, za koji mislim da ga jedna ozbiljna naučna studija integracije kod nas mora da uzme u obzir i da iz njega izvuče izvesne pouke, danas možemo kazati da o integraciji postoji niz zabuna i nesporazuma. S jedne strane, postoje vrlo različita značenja i namene integracionih procesa i integracije, a s druge strane, sve se više pojedine društvene snage, pa i pojedini sistemi i nacije, oslanjaju na neku automatsku delotvornu moć integracije koja treba da ih izvuče iz svih teškoća i kriza. Tako reč integracija i pojam integracije postaju suviše upotrebljavani i zloupotrebljavani, a to se dešava i kod nas.

Pojam integracije je u suštini preuzet iz matematike, zasnovan na razlikovanju između diferencijalnih i integralnih računa, na traženju integracije u izvesnim diferencijalnim računima, pa je zatim prenet na ekonomski, politički, višenacionalni i međunarodni, a naročito na ekonomsko-tehnološki plan, koji je danas vrlo značajan. Tako je i sam pojam dobijao i dobija vrlo različit smisao i različita značenja. To se isto dešava i kod nas. Neutralno govoreći, integracija, po pravilu, znači plediranje za nužnost jedne celine, ali ne jedinstva. Jedinstvo je samo jedan put postizanja celine, i to celine koja objektivno treba da ostane jedinstvena, ne treba da se smanjuje. Tako je taj pojam integracije bio primenjen i na teritorije i postao osnova za nacionalnu državu i suverenitet pojedinih naroda. Isto tako je primenjen i na moralnu stranu ljudske ličnosti, na integritet ljudske ličnosti, jer je osnova za izvesna osnovna ljudska prava.

Međutim, u savremenom svetu integracija se, naravno, u zavisnosti od preovlađujućih ideologija, društveno-ekonomskih sistema, klasa, ograničenosti koje danas vladaju i u pojmovima i u odnosima u svetu, vrlo različito shvata. Pod njom se pod-

razumeva jedan proces ili držanje izvesnih delova u nekom odnosu koji ograničava, otklanja dezintegracije. Dakle, od mirne koegzistencije izvesnih delova, čija se autonomija čuva, pa sve do prevazilaženja tih autonomnih delova u jednu višu celinu, u jedan sistem. Naravno, naročito s obzirom na borbu koja se danas u nizu zemalja vodi protiv, u stvari, neuspeha centralizacije i monopolizacije, koje su, inače, imale jedan efekat integracije u određenim istorijskim situacijama, pod integracijom se podrazumeva poseban postupak demokratskog ujedinjavanja, povezivanja i prilagođavanja delova izvesnim zajedničkim interesima i zajedničkim pravilima, pa čak i organizacionim oblicima.

I za teoriju i za praksu u našim uslovima važno je praviti razliku između integracije u njenom sociološko-političkom i u njenom organizacijskom smislu. U sociološko-političkom smislu ona znači stvaranje uslova, skup procesa i uticaja koji dovode do izvesnoga integrisanja više ili manje odvojenih, separatnih delova. Na toj osnovi čini mi se da je formulisan i koncept takozvane tehnostruktrure koji je u svojoj poslednjoj knjizi razradio Golved. Uži smisao je zapostavljanje tih sociološko-političkih osnova i funkcija integracionih procesa i insistiranje na organističkoj strani, na institucionalizovanosti, na izvesnom spajanju, ujedinjavanju, približavanju i kooperaciji više ili manje postojećih subjekata, što je jedno uže organizaciono, čak i statičko gledište o integraciji, pa mislim da je takvo gledište još preovlađujuće u nizu naših mišljenja i postupanja.

Sada bih prešao na jednu kritičku analizu stanja misli i prakse integracije kod nas. Integracija se još uvek usredsređuje na privredu, i to na privredu u užem smislu, na njenu organizaciju. Prema tome, na jedno organizaciono integrisanje već postojećih subjekata. Iz takvog, relativno suženog, pa čak i iz stvarnosti istrgnutog procesa proizlaze i nepotpuna i jednostrana shvatanja o nizu drugih pitanja koja su neposredno povezana sa integracijom, a to je jedan društveno-politički, kulturni i idejni ambijent u kome se ona može i mora da izvršava. S druge strane, nedovoljno se vodi računa o društvenim, kulturnim, psihološkim implikacijama, posledicama i pretpostavkama integracije. Polazeći od toga, ja sam ovde pokušao da skrenem pažnju na neke slabosti, nedovršenosti, nedorečenosti, nejasnoće, pa čak i integralne slabosti u shvatanju i uticanju na integracione procese koji su više-manje koncentrisani na probleme privrede. Neću govoriti o tehnološkim i ekonomskim stranama toga procesa, jer nisam za to kompetentan.

mada se ne mogu izbeći ni ti aspekti, kao što ni Pašić nije mogao da ih izbegne u jednoj, ipak, politikološkoj i sociološkoj interpretaciji toga fenomena.

Isto tako, mislim da se kod nas integracija shvata parcijalno i parcijalistički, više kao integracija grana, oblasti i izvesnih preduzeća, i to često iz različitih motiva, a nedovoljno se vodi računa o osnovnom problemu, to jest o integraciji privrede i o odnosu između integracije privrede i integracije tih grana, oblasti i grupacija.

Pored toga, ono što je slabost u mnogim našim preduzetim akcijama jeste nepostojanje ni jasno utvrđenih principa, ni okvira ni politike u oblasti integracije na ovom relativno uskom području.

Drugo, mislim da nije dovoljno jasno koji racionale integracije treba da postoji s obzirom na to da se kod nas opravdano ili neopravdano integracija postavlja kao jedan globalan društveno-politički princip, u čemu ima dosta ekstraekonomskog i ekstrasamoupravnog voluntarizma, pa i internacionalizma. Međutim, ako se ne zna jasno taj tehnološki, ekonomski, društveno-politički racionale i sama racionalnost integracije, ona može da dovede do izvesnih ujedinjavanja koja imaju izvesne prednosti, a koja docnije mogu da se pokažu i kao slabosti i da deluju u određenim uslovima kao dezintegracija, da dovedu do brzoga raspada i raznih nejasnih, neprečišćenih odnosa i računa, što se ponekad kod nas i dešava.

Treća opservacija je u tome da nije jasna uloga i uticaj društvene zajednice na svim njenim nivoima, a posebno republike i federacije, pa i opštine, u procesu integrisanja. Upravo zbog te nejasnoće postoji jedna dilema, čak i uzajamni uticaj, isprepletenost, pa i sukob između uloge u integraciji tih društveno-političkih zajednica i integracionih procesa u samoj privredi i na njenoj osnovi.

Međutim, ono što meni smeta i što smatram da je najveća slabost naših razmišljanja, pa i prakse, jeste kvantitativno, a ne kvalitativno shvatanje integracije. Zato se kod nas i upotrebljavaju te neadekvatne reči: ukrupnjavanje, uvećavanje itd., koje na jedan prilično grub način izražavaju i aspekat posmatranja integracije. Ne kažem da je to jedini aspekat, da je to opšte pravilo, ali ja govorim o jednom prosečnom utisku i prosečnoj tendenciji koja se zapaža kada se proučava ono što se govori, pa donekle i ono što se radi u praksi integracije. Nedovoljno se, prema tome, uzima u obzir odnos između integracije, modernizacije i racionalizacije privrede, s jedne stra-

ne, i samoupravljanja, s druge strane, ali ne kao pitanja kako će se podeliti vlast i da li će biti ovakvih ili onakvih jedinica i kako će se deliti dohodak, nego je u pitanju integracija samoupravljanja u integracioni proces. Jer, bez te integracije samoupravljanja u integracioni proces može se i te kako ograničavati samoupravljanje i davati mu jedan aspekat koji je i ekonomski neracionalan, a koji ima i političke reperkusije. Uostalom, primeri za to su izvesna preterivanja, izvestan prodor tehnokratsko-birokratskih shvatanja, čak i zaostalih shvatanja, pa i odsustvo raščišćavanja tih pitanja. Sve to smo imali i imamo u praksi, a to se ispoljilo i u shvatanju Amandmana XV, naročito u prvom periodu njegove primene.

Integracija se ne može u jednoj zemlji, čak ni u mnogo autarkičnijoj, moćnijoj i razvijenijoj od naše, odvojiti od tokova te vrste niti od stanja podele rada u svetu. Tu stranu nismo dovoljno proučili, a ukoliko smo je i proučili, mi je proučavamo statično, s gledišta izvesnoga našega učešća u izvozu i sa jednog više-manje postojećeg neprogramskoga i neperspektivnoga pogleda na te odnose u svetu.

Mislim da je integracija, kao jedna nužnost i objektivna pojava ne samo našeg društva, nego celokupnog savremenog sveta, u isto vreme uslov modernizacije svakoga društva, a kod nas je ta modernizacija neophodna, neophodnija nego u mnogim drugim zemljama, i to ne samo zbog samoupravljanja, nego i zbog niza drugih nužnosti egzistencije i daljeg razvitka i rešavanja mnogih otvorenih pitanja naše složene višenacionalne zajednice. Ona ne može da se odvoji od jednog generalnoga projekta ne samo privrednog, nego i društvenog, kulturnog i međunacionalnog razvitka našeg društva. Bez projektovanja, predviđanja, bez jedne ozbiljne i odgovorne naučne analize celokupnog našeg društvenog, a ne samo ekonomskoga organizma i stanja, mislim da će integracija dobiti elemente voluntarizma — jedna, inače, opravdana tendencija pretvoriće se u jednu globalnu kampanjsku akciju. A to može imati za posledicu i stvaranje izvesnih monopola, vraćanje na staro, na izvesne generalne direkcije koje smo imali u administrativnom periodu i na druge oblike koje neizbežno ljudi pozajmljuju bilo iz naše prošlosti bilo sa neke druge strane, samo ako im sva pomenuta pitanja nisu raščišćena ili nisu mogli sami da ih shvate, ne ulazeći u to što protiv integracije deluju u istom pravcu i razne druge snage, nastale na zaostaloj osnovi, na autarkičnosti, na izvesnoj zatvorenosti u svoje preduzeće, u svoju opštinu, u svoju republiku.

Mislim da su izvesne ograničenosti i nejasnoće u integraciji vezane i za neizgrađenost našeg privrednog, finansijskog,

bankarskog i deviznog sistema. Ne može se integracija, kao jedan akcioni program, postaviti bez zauzimanja jasnih stavova. Jer, postoji opasnost da mi integraciju, koja mora biti jedna kvalitativna promena ne samo u tehnologiji i u poslovnosti, već i u modernizaciji i demokratizaciji celog ekonomskog i društveno-političkog organizma, shvatimo i suviše jednostrano. Ako mi to samo prilagodimo postojećem stanju, ako se sistem u isto vreme ne postavi u adekvatan odnos prema integracionom procesu i taj proces prema tom sistemu na jedan nov način, imaćemo izvesne nove teškoće i nove konflikte.

Od istog značaja je i odnos između integracije i političkog sistema. Mislim da je to vrlo značajno pitanje. Ono je kod nas komplikovano i usled naše opšte nerazvijenosti, koja dovodi do toga da se ne samo čuvaju parcelizacije i autarkije, nego i da se stvaraju novi ekonomski monopoli, nova ekonomska »feudalstva« koja mogu da imaju neverovatne posledice na demokratizaciju našeg političkog sistema. A ni politički sistem nije dovoljno definisan u odnosu na te procese, pa se kod nas i dešava da stvaranje novih političko-ekonomskih snaga, pa čak i vlasti na tim područjima, dolazi u sukob s težnjama stare vlasti da se umeša u te procese, da ih politizira i da ponovo obezbeđuje svoje političke monopolističke pozicije, što, naravno, unosi nove teškoće i nove probleme u odnose između političkog sistema i takozvane samoupravne integracije.

Dakle, postoji taj dvostruki pojačani proces uticanja politike i vlasti ne samo na lokalnom nivou, tako da se integracije svode na stvaranje izvesne podloge za vršenje uticaja, pa, prema tome, i jačanje dominirajućih pozicija izvesnih partijskih foruma, izvršnih veća i skupština itd. To je i jedan od razloga što se u izvesnim sredinama javljaju i borbe za položaje, za funkcije, jer iz njih proizlaze i uticaji i sticanje izvesnih dubljih pozicija od onih u samoupravnim telima i drugim forumima.

Značajno je posmatrati i društveno-političke i psihološke osnove i implikacije integracije. Sada se, u stvari, integracija postavlja u okvire jedne nedovoljno definisane teritorijalno-političke organizacije naše zemlje, odnosno u okvire opština, republika, više ili manje federacije, mada i to nije sasvim jasno. Neophodno je konačno do kraja definisati funkcije i položaj, prava i dužnosti ovih zajednica uopšte, a naročito u odnosu na integracione procese. Dok se to ne učini, bojim se da problem integracije ne ostane u starim okvirima. S druge strane, mi imamo izvesnu idejnu prednost, koja se ogleda u tome što smo davanjem sve veće uloge i značaja autonomijama rešavali problem participacije, to jest odnosa čoveka prema svojim

organizacijama i ustanovama. To smo činili i više i bolje nego neke druge zemlje koje pokušavaju da jednu modernu integraciju rešavaju u okviru centralističke državne organizacije. To je, na primer, jedan od dubokih problema i protivrečnosti savremene Francuske.

Međutim, postavlja se pitanje da li naše opštine, ovakve kakve su, pravljene po raznim incidentalnim, istorijskim i voluntarističkim ili čak i objektivno opravdanim kriterijumima, predstavljaju realnu osnovu za jedan integracioni demokratski proces. Tu se proces integrisanja ne postavlja kao pitanje unutrašnjeg samoupravljanja, nego kao prilagođavanje tog procesa jednoj teritorijalno-političkoj, etničko-kulturnoj i psihičkoj autonomiji. Ne znam da li se može problem integracije odvojiti od pitanja regionalizma. Meni se čini da je regionalizam kod nas nedovoljno proučen problem, da on kod nas ima još dosta političko-nacionalističkih i tradicionalističkih obeležja, da nije proučen sa ekonomskog, kulturnog i drugog stanovišta, da je u nekim republikama taj problem odložen pod predstavom da je izvršena nacionalna integracija i da nema potrebe sada raspravljati o regionalizmu. Međutim, integracija pretpostavlja ne samo poštovanje autonomije i uspostavljanje određenih odnosa i rešavanje zajedničkih pitanja na zajednički način između nacija, nego u isto vreme traži i jednu novu ekonomsku i društveno-političku definiciju i restrukturalizaciju nacija kao osnove integracionih procesa.

Prema tome, ono što sam napred kazao jeste jedan odgovarajući odnos i sklad tehnostruktura, integracije shvaćene kao proces uticanja u kojem se prevazilazi zaostalost, rascepkanost, uz čuvanje autonomije i participacije svih delova, ali da se sve to povezuje i sa socijalnim i socijalno-psihološkim strukturama kao neizbežnim i sastavnim delom tehničke integracije. Bez uspostavljanja takvih odnosa integracija se ne može razvijati kao jedan delotvoran organizam koji će rešavati ne samo pitanja prelaska iz rascepkane i zanatske u modernu privredu, nego i sve druge probleme savremenog sveta, uključujući i osposobljavanje za jednu efikasnu utakmicu i autentično predstavljanje vitalnih snaga i stvaralaštva naših naroda, naših ljudi u svetskoj međunarodnoj saradnji, pa preko toga i u svetskoj politici.

To što sam do sada kazao o integraciji — mislim da se još više odnosi na ono što se najčešće podrazumeva pod pojmom samoupravne integracije.

Samoupravna integracija kod nas još nije definisana, pa stoga mnogi pod tim pojmom podrazumevaju različite stvari.

Uopšteno rečeno, čini mi se da se tu podrazumeva da je to ujedinjavanje, prisajedinjavanje ili neka vrsta odnosa kooperacije, što je kod nas malo zapostavljeno kao oblik integracije. Razume se, tu je reč o samoupravnim subjektima, gde postoji samoupravljanje, pa ga treba na svaki način očuvati, odnosno svi zajednički problemi se moraju samoupravno rešavati, kroz razne referendume i pristanke više ili manje dobrovoljne prirode od strane pripadnika odgovarajućih organizacija koje se integrišu.

S druge strane, ima izvesnih aspekata, mada nisu dovoljno jasni, ali u praksi dolaze do izražaja, pa i u shvatanjima, da je integracija jedna vrsta stvaranja jedne jedinstvene nacionalne ekonomije i zatvaranja u izvesne okvire nacionalnih privreda, pa čak i lokalnih, opštinskih privreda. Međutim, izgleda mi da se samoupravna integracija mora definisati na jedan mnogo precizniji i kompleksniji način, jer ona mora ne samo sačuvati i uključiti forme samoupravljanja, nego i polaziti od samoupravljanja kao svoje osnove. Ukoliko je samoupravljanje jedan nov odnos u podeli rada, a smatram da jeste, onda je on i moderniji i racionalniji, ali, naravno, treba ispitati i videti pod kojim uslovima i na osnovu čega se sada lakše i sigurnje mogu obezbedti i te druge funkcije integracije, kao što su efikasnost, poslovnost, racionalna raspodela, alokacija sredstava i niz drugih pitanja koja jedan takav proces menjanja društvenih odnosa sam po sebi implicira.

Prema tome, po mom mišljenju, samoupravnu integraciju treba shvatiti kao jedan korak dalje u modernizaciji naše privrede, u racionalizaciji privrednih odnosa i procesa i u proširivanju, pa čak i dodavanju novih elemenata samoupravnim odnosima i samoupravnom upravljanju, što, naravno, ne isključuje razne nivoe u odlučivanju, razne sektore različitog učestvovanja u odlučivanju, jer bi bez toga samoupravljanje, kao jedan politički princip neposredne demokratije, u stvari, bilo ili održavanje izvesne demagogije ili neshvatanje strukture integracionih ujedinjavanja i integracionih procesa. Međutim, tu se ne radi o stvaranju vlasti od gore do dole, nego o jednoj racionalnoj funkciji koja je zavisna od samoupravnih odnosa, a ne od mišljenja predstavnika samoupravljača u nekim forumima i od njihovih odluka. Jer, samo ako su samoupravni odnosi integralni, objektivni odnosi u integraciji, oni mogu da sprečavaju otuđivanje upravljanja od neposrednih proizvođača u okviru izvesnih sistema koji neizbežno pretpostavljaju jednu hijerarhijsku ili bar jednu raspredenu konstrukciju odlučivanja o raznim pitanjima.

S druge strane, mislim da nema samoupravne integracije ako ona nije u stanju da unese izvesne nove elemente jednoga racionalno-demokratskog planiranja, jedne nove objektivne naučno-tehničke i druge interne i spoljne kontrole koju omogućuje svest o onome što se radi i mogućnosti daljeg predviđanja. Integracija mora biti jedan korak dalje u ograničavanju još postojećeg otuđenog rada kod nas, naročito putem ograničavanja i usmeravanja stihijnog delovanja tržišta i nepreciznosti u raspodeli, bilo globalnoj bilo u raspodeli ličnih dohodaka, i u unošenju izvesnih elemenata kontrole, usklađivanja izvesnih objektivnih kriterijuma u pogledu nagrađivanja.

U sadašnjem stanju priličnе disfunkcionalnosti u procesu formiranja i raspodele dohotka samoupravni procesi mogu značiti i izvesne privilegije i podržavanje izvesnih većih razlika u uslovima privređivanja, pa to i u oblasti ličnih dohodaka može izazvati izvesne migracije, preraspodele i vraćanje pojedinih regiona na zaostalost, ali sada »modernizovanu«, prihvaćenu zaostalost, jer će se oni regioni koji imaju više uslova, koji se integrišu na jedan racionalan način zbog toga što već u dosadašnjem razvitku imaju dovoljno baze i uslova, pojaviti kao pumpne stanice za isisavanje najboljih kadrova, pa se na taj način može dogoditi da izvesni krajevi sasvim osiromaše, da se pretvore u pustinje, što se i desilo u nekontrolisanoj kapitalističkoj integraciji, čak i u takvim zemljama gde je ta integracija otišla najdalje, kao što je to Amerika.

I, na kraju, naglasio bih da je naše dosadašnje samoupravljanje, pored svih revolucionarnih implikacija koje ima za podizanje uloge svesti, zainteresovanosti čoveka i radnika, još dosta zatvoreno. Proizvođač je zatvoren u svoje preduzeće, a preduzeće nije integrisano u naš društveno-ekonomski i politički sistem. Mislim da ta integracija treba da bude otvorena integracija, ona mora da bude elemenat jedne nove društvene i tehničke strukture koja jedino može da omogući dalji razvitak i izražavanje ne samo samoupravljanja, nego i jedne zajednice koja mora da razvija svoju kulturu u najširem smislu. Ovo ističem naročito zbog toga što mi ne možemo stvarati društveno-političke zajednice, o kojima mnogo govorimo, samo time što ćemo im dati neke funkcije, što ćemo ih proglasiti za zajednice, ako ne postoji ona integrirajuća demokratska i socijalistička delatnost proizvođača u odnosu na te zajednice, jer su oni nosioci te društveno-političke integracije. Ako toga nema, onda će zajednica ponovo da se pretvori. i dobrim delom

se pretvara, u aparat vlasti, bilo u opštini, opštinskoj skupštini, pa se zbog toga i javlja velika važnost predsednika i samovolja uprave. Slično se događa i na nivou pokrajine i republike, pa i same federacije, mada je ona najmanje jasno definisana u procesu integrisanja, što je isto tako slabost i posledica zatvaranja dosadašnjih formi našeg samoupravljanja i naše privrede. Tako shvaćena integracija može još više da doprinese autarkičnom zatvaranju i pojavi izvesnih novih društveno-ekonomskih i političkih snaga koje pod vidom parcijalne integracije, u stvari, dezintegraciono deluju na društvenu zajednicu kao celinu i otuđuju radne ljude od modernih samoupravnih procesa.

Na toj osnovi čini mi se da se postavljaju i novi problemi uloge i značaja samoupravne integracije u oblasti kulture, nauke, obrazovanja i uopšte javnoga života. Jer, zatvorenost stalno unosi onaj dualizam između vi i mi, država — društveno-politička zajednica, mi — privreda, mi vama dajemo — vi nama uzimate, mi nismo prečistili račune itd.

Završio bih konstatacijom da je problem integracije vrlo kompleksan i svestran. On ima ne samo svoje implikacije i svoju nužnu bazu u društveno-ekonomskim, političkim, kulturnim, nacionalnim i drugim odnosima, već i sam proizvodi niz novih posledica koje se moraju kontrolisati, ali je ipak najbitnije to što integracija pruža šanse za razvijanje našeg društva u jedno modernije i stvarnije samoupravno i odgovorno društvo.

PETAR ZEČEVIĆ:

Velike integracione celine i ekonomisanje radom

Ako bih pošao od onoga što je malopre rečeno, mislim da bismo morali veoma dugo da čekamo na prethodna proučavanja, a integracijski procesi teku i razvijaju se vrlo brzo. Istovremeno izgleda da smo svi saglasni s tim da ih treba još intenzivnije razvijati. Mislim da je vrlo dobro ono što je Najdan Pašić rekao da je nužno da pokušamo što više da rasvetlimo dejstvo političkog sistema, odnosno da vidimo šta u ovakvim procesima politički sistem svojim dejstvom čini u ovom trenutku, koji su uzroci takvom delovanju da on, kako je i Pašić

govorio, u nekim slučajevima neke stvari usporava, a da ujedno budemo sasvim načisto s tim da nema tog političkog sistema koji nije zainteresovan za ovakva kretanja i koji ne bi morao nužno da u ovim kretanjima i vrlo aktivno učestvuje.

Odmah bih prešao na to kako osećam pojave i probleme u praksi. Pašić je pomenuo organizaciju u kojoj ja radim i naveo razlike u stavovima između nas, odnosno PIK »Beograd«, i nekih društveno-političkih zajednica Vojvodine. Hteo bih da iznesem neke stvari kao iskustva, kao pojave i da kažem neka mišljenja u vezi s tim. Prethodno bih rekao da su kretanja u našoj radnoj organizaciji u odnosu na ono što se događa u zemlji bila dosta široka i dosta intenzivna. Da istaknem samo neke podatke. Sada Kombinat »Beograd« ima svoje delove u 33 opštine u pet republika. Iz toga bi moglo da proizađe da bismo mi o pojavama i problemima mogli da kažemo možda više od nekog koji nije imao toliko iskustava. Polazeći od naših iskustava, kada govorim o dejstvu političkog sistema, moram da kažem da su stavovi u svim javnim istupanjima oko toga kako stvari stoje sa integracijskim procesima u suštinskom smislu jasni. Međutim. bilo je slučajeva da istovremeno isti ljudi u konkretnoj praksi deluju čak dijametralno suprotno. Međutim, ovde želim odmah da kažem i to da naša praksa nije tako nešto osetila od republičkih organa Srbije i od gradskih organa u Beogradu. Te razlike želim da podvučem zbog toga što dejstvo političkog sistema smatram vrlo ozbiljnim i vrlo krupnim, ali ne u tom smislu da je on indiferentan u ovim kretanjima, već da se njegovi nosioci interesuju i da, čini mi se, slušajući ovu diskusiju danas ovde, deluju tako da se ne napravi neka greška u smislu negativnog mešanja.

Rekao bih još nešto. Uveren sam da se u pristupu oseća jedan stav duboko usađen u naše ljude — da su teritorijalne granice (opština, pokrajina i republika) uvek neka predispozicija koja govori — ne, odnosno koja se javlja kao prepreka udruživanju, pa i bez naročitog ulaženja u to o čemu se radi, kada je u pitanju integracija sa drugim područjem. Smeo bih da tvrdim da su i nesporazumi oko integracija koje su se odnosile na pojedina preduzeća i pojedine opštine u Vojvodini u osnovi proizlazili otuda. Kada smo pokušali da sa pojedincima malo šire razgovaramo o razlikama u stavovima, došli smo otprilike na ono o čemu je i Pašić ovde govorio. Uglavnom se tvrdi da se ne radi o tome da li ići ili ne ići u integraciju, nego da se radi o uređenju unutrašnjih odnosa. Međutim, kada se dalje i dublje raščlanjuju te stvari, onda se jasno vidi da je pitanje kako se rešavaju unutrašnji odnosi ipak sekundarno, da se time više nalaze opravdanja u određenim istupanjima da

nisu dobro rešeni unutrašnji odnosi, a kada se sasvim precizno postavi pitanje šta se zna o tim unutrašnjim odnosima, ko ih je proučio, na osnovu čega se o tome govori. onda se dođe do zaključka da je to neko rekao pa se ovome ili onome ovako ili onako poverovalo i odmah se počeo razvijati neki strah od toga šta će biti sa preduzećima koja se integrišu sa organizacijama van teritorije ove ili one društveno-političke zajednice.

Ja mislim da mi ne možemo polaziti od toga da integracije uvek čine integralne celine, da te celine prvo sagledamo u osnovnim i širim društveno-političkim zajednicama, i to kompleksno, pa tek onda da vidimo kako ćemo ih napraviti Mislim da su glavne stvari u tom pogledu i sasvim jasne i čak vrlo ozbiljno i vrlo precizno sa raznih nivoa više puta rečene. Reč je o tome da smo mi kao zemlja jedinstveno privredno područje. Danas se ovde takođe govori o jedinstvenom privrednom području. Na toj osnovi bio bih slobodan da izvučem zaključak da nema nekih većih problema u intenzivnijim kretanjima u tom smeru i da greške koje se mogu napraviti u tom pogledu da se nije do kraja sagledala ova ili ona celina. da one ne mogu biti tako krupne ako smo se sasvim razjasnili i sasvim se opredelili za to da je Jugoslavija jedinstveno privredno područje.

Kada se gleda malo šire i kada se sva slična kretanja u svetu uporede sa našim. ja nisam siguran da su prethodno učinjene i sve one pripremne radnje o kojima se danas ovde govori, a koje se praktikuju i u onim zemljama koje su i najrazvijenije i koje su i najdalje otišle u tome. Ima izvesnih stvari o kojima, čini mi se, moramo ozbiljno voditi računa kada se radi o aktivnosti društveno organizovanih subjektivnih snaga.

Pašić je govorio o opasnosti nejednakog tretmana u okviru novih integrisanih celina. Ja bih morao da kažem da je to, po mom shvatanju, prevashodno problem društvenih subjektivnih snaga, a ne problem sistema. Kako se uopšte može govoriti o tome da u jednom integrisanom organizmu imaju jedna prava jedni, a druga prava drugi? Ne bi moglo ni smelo da bude drugačije ako do stvaranja tih integracionih celina ili do daljeg razvoja privrede dolazi na osnovama integracija. Tu bih dodao još samo jednu stvar. Mislim da je veoma dobro, a to je i ovde rečeno, da se tim procesima organizovanije i dublje pozabavi i nauka. Iskustva potvrđuju, bar je to slučaj kod nas, ako nismo paralelno sa razvijanjem modernizacije proizvodnje razvijali i ljude, mislim na njihovo ekonomsko i društveno-političko obrazovanje, zatim ako nismo razvijali ulogu nauke,

ako nismo razvijali ulogu društveno organizovanih subjekata, da su uslovi za raznorazne probleme i raznorazne devijacije ne samo bili prisutni, već su i neminovno i zakonomerno nastajali. Međutim, moram da kažem da iz dosadašnjeg iskustva očigledno proizlazi da se slabosti i devijacije mnogo više i mnogo drastičnije javljaju u manjim sistemima, u manjim organizacijama. A to je veoma značajna stvar. Vrlo krupne kvalitativne promene mogu nastati i nastaju u velikim sistemima i u smislu modernizacije, ekonomike poslovanja, pa i bržeg razvitka društvenih odnosa itd. To se može dokazati i argumentima.

Mi smo u sprovođenju integracije često nailazili na to da mali organizmi od stotinak ljudi gube i po 300 miliona starih dinara godišnje, a to je, mora se priznati, vrlo velika »umetnost« da se na svakog zaposlenog izgubi po 3 miliona godišnje. Dalje, često se samoupravnim odlukama prikrivaju raznorazne stvari za koje svaki prosečan čovek sasvim jasno i nedvosmisleno zna da to tako ne može da ide. Zna se da ne može, recimo, neko da kupuje stanove a da nema para, da ne može da investira a da nema para za investiranje, da ne treba da investira u nešto što je već zastarelo, a to se ipak sve radi, i to najčešće u manjim organizacijama. Kod nekih krupnijih organizama, za koje se čak govorilo da su vrlo progresivni i u smislu samouprave i u smislu savremenosti proizvodnje i ekonomskih efekata, nailazili smo na takve stvari koje su vrlo teške, ali ujedno i vrlo lake za rešavanje, a rešenja su odlagana, što je imalo ogromne materijalne posledice. U Fabriku šećera usred Beograda, na primer, ulazi i dandanas pet hiljada vagona uglja za proizvodnju energije sa niskom produktivnošću rada, a preko puta te fabrike stoje ogromne cisterne »Jugopetrola« sa mazutom, kojim se energija može proizvoditi mnogo jevtinije. Sličan primer je i sa sušarom za sušenje rezanaca šećerne repe, koja je u radu još od vremena kada je fabrika podignuta, umesto da se zameni neuporedivo racionalnijim uređajem koji je mnogo jevtiniji itd.

Ja sam ove ekonomske momente izneo i zbog toga što se često govori o tome da su ti ekonomski momenti važni, ali se odmah dodaje da su važni i drugi, pa se naglasak stavi na ove druge, a na štetu ekonomskih. Postavlja se pitanje: u kojim se uslovima može bolje i kompletnije razvijati, u ekonomski povoljnijim ili u ekonomski nepovoljnijim? Moram da kažem da naša iskustva pokazuju da je veoma malo takvih slučajeva gde ekonomski momenti ne bi mogli da igraju presudnu ulogu u pozitivnom smislu, vršeći uticaj i na druge elemente i, obr-

nuto, da su neekonomski momenti mogli da dovedu i dovode do velikih teškoća. Primeri integracija sa pojedinim poljoprivrednim organizacijama gde su proizvodnja i tehnika istorodne to najbolje pokazuju, jer se samo zbog lošijeg organizovanja proizvodnje i lošije organizacije rada utroši i 20% više ljudskog rada u odnosu na ono što je moguće i što bi trebalo da bude normalno. U velikim organizmima to iznosi na stotine hiljada časova. Prema tome, problemi oko ekonomisanja radom nisu tako mali da bi oni mogli da imaju mali značaj i neadekvatno mesto u celom kompleksu kretanja i samoorganizovanja privrede.

DUŠAN ČKREBIĆ:

Mnoga praktična rešenja su ispred naučne misli

Posmatrajući projekat »Samoupravna integracija i politički sistem«, moglo bi se reći da je kritika jača strana nego samo iniciranje predloga i rešenja.

No, to nije ni novo ni neuobičajeno, jer je uvek lakše dati jedan osvrt i upozorenje na ono što treba dograđivati nego reći kako dograđivati. Mislim da bi bilo značajno za ovu našu diskusiju imati u vidu da se mi i kao društvo i kao država razvijamo u jednom svetu u kome postoje različiti društveni načini proizvodnje.

S jedne strane, imamo kapitalistički vid robne proizvodnje, a s druge, administrativni sistem čvrstog planiranja iz jednog centra. Znači, nalazimo se u jednom prostoru između dva sistema, a mi treba da radimo i da u tom svetu ekonomski egzistiramo. Prema tome, to je jedna realnost koju mi moramo imati u vidu utoliko pre što smo proklamovali da se nećemo autarkijski zatvarati, već otvarati prema svetu i svetskim ekonomskim tokovima.

Drugo što bi u ovim razmatranjima moralo biti prisutno — to je saznanje o uticaju tehničkog progresa i tehnološke revolucije na opšti razvoj društva, pošto tehnološke promene (uzeto u najširem smislu) predstavljaju bitan objektivan uslov u delovanju privrednih i društvenih subjekata.

I treće, to je nalaženje puteva za takvo razvijanje i prilagođavanje (i samoupravno, i organizaciono i u svakom drugom

pogledu) koje će nas održati u jednom pravcu koji neće voditi ka evropskoj provinciji — znači, pravcu koji nas neće ostaviti negde u zapećku od evropskih kretanja, pre svega u privrednom pogledu.

Otuda smatram da je vrlo značajno i korisno menjati mišljenja o tome kako ići u dalje samoupravno konstituisanje naše privrede. Sam projekat je pokrenuo mnoga pitanja, pa ću se zadržati samo na nekima od njih.

Kada govorimo o savremenom razvoju privrede kod nas, sve više se čuju teze o agrarnim i industrijskim privescima, o satelitskom odnosu itd. Unutar nas, u samoj zemlji, naravno, niko ne voli da bude privesak niti iko voli da bude u nekom satelitskom odnosu prema nekom proizvodnom centru, da tako kažem. Međutim, treba imati u vidu da prirodne predispozicije za proizvodnju koje u zemlji imamo sve manje u razvijenoj privredi igraju neku predominantnu ulogu i sve više poprimaju relativan značaj. Toga moramo biti svesni i tome dati prave dimenzije. To je jedno. Drugo, moramo imati u vidu da se danas stvaraju sistemi industrija gde nema nadređenih i podređenih, gde nema centara i periferija, nego je sve uklopljeno u jedan sistem, gde nema centra i satelita, prema tome — sve radi sinhronizovano u jednom sistemu. Danas se stvaraju takozvani sistemi u proizvodnji i prometu. Finalizator silazi sa trona na kome je nekada bio i gde se praktično jedino ostvarivala akumulacija, koja je stavljala naš sistem u povlašćen položaj. To je, na primer, poljoprivreda i prehrambena industrija plus promet, to je automobilska industrija sa svim mogućim kooperantima, mada se iz nekih naših razgovora vidi da je to reč za koju se smatra da deklasira pojedine proizvođače; to je, zatim, elektronska industrija kao sistem, brodogradnja itd. Finalizator više nije nešto izdvojeno, izolovano od nekih sporednih proizvođača, jer sve više sve zavisi od svih, a ništa ne zavisi od jednog.

Ako imamo u vidu da se savremena industrija u svetu konstituiše na nov način, onda moramo razbijati te komplekse o nekom satelitskom odnosu unutar sebe, jer i od jedne brave zavisi da li će automobil izaći na tržište ili će ostati negde nedovršen, isto kao što to zavisi od motora ili od nekog drugog dela. Znači, u jednom sistemu uvek postoji određen stepen važnosti, stepen veće fleksibilnosti da se nešto proizvede ili nabavi, ali, u svakom slučaju, stvaraju se novi sistemi industrija, te otuda razni satelitski i slični kompleksi padaju pred, tako da kažem, novim organizacionim konstituisanjem industrije, jer to tehnologija nameće i ne zavisi od naše volje.

Kada govorimo o kreditiranju plasmana opreme i o izvozu investicionih dobara, tu se više ne može pojavljivati samo jedno preduzeće kao nosilac zahteva, bilo da je to metalna industrija, brodogradnja ili neki drugi finalizator, jer se tu javljaju čitavi sistemi industrije. I dokle god se ne javljaju sistemi, već samo pojedini finalizatori proizvodnje, dok se u zahtevu eksponira samo jedno izolovano preduzeće, dotle se u pomoć prizivaju političke strukture i snage kako bi se tom zahtevu udovoljilo. Plasman mora uživati podršku proizvođačkog lanca jer su svi subjekti u tom lancu zainteresovani. Na taj način savremeno konstituisana i udružena privreda na najefikasniji način izražava i realizuje svoj interes. Ko to pre shvati, biće mu u budućnosti lakše, jer će se privreda udružena na ovaj način usmeravati u željenom pravcu koji donosi veću zaposlenost, plasman i brži rast privrede.

U našoj Republici kod manjeg dela proizvođača postoji averzija prema uklapanju u takve sisteme, ali to može da bude nekad stvar ukusa ili nekih htenja i užih interesa, ali, kako se konstituiše privreda, tako će se i oni pre ili kasnije morati da uklapaju u te sisteme.

Naravno, stvaranje sistema u industriji i drugim oblastima proizvodnje, prometa i usluga ne odudara od sistema samoupravljanja, već, naprotiv, samoupravljanje omogućava da se takvi sistemi upravo konstituišu na osnovama ravnopravnosti i razvijenih društveno-ekonomskih odnosa između svih subjekata privređivanja.

Druga stvar o kojoj sam želeo nešto da kažem odnosi se na takozvane duplirane kapacitete. O tome se govori mnogo. Mislim da i kod nas ima mnogo skandaliziranja oko toga kako se te stvari uopšte dešavaju, ali to uvek sa sobom nosi i jednu želju za čvrstim planiranjem, za odlukama iz jednog centra, za »unošenjem reda« itd. Naravno, mi ne stojimo na tom stanovištu i treba imati u vidu neke polazne osnove kada se govori o dupliranim kapacitetima. Imamo samoupravnu robnu privredu, preduzeća u sve većoj meri postaju nosioci proširene reprodukcije, a samim tim su odgovorna za sopstvene samoupravne odluke, za ulaganja i za sopstveno ponašanje. Kolektiv u sve većoj meri odlučuje i samim tim se solidarno snose konsekvence, bilo za dobre bilo za loše poslovne poduhvate. Tu je, naravno, i tržište. Prema tome, pojava dupliranih kapaciteta ne bi smela toliko da nas užasava i skandalizira.

Ako imamo u vidu da mi ne možemo konzervirati postojeću privrednu strukturu, da, s obzirom na sve veću otvorenost naše privrede, niko nema pravo da maltretira potrošača, ni tržište, niti da ima monopol, pa ni po cenu izgovora o racio-

nalnom ulaganju, jer će to tržište pokazati da li neko racionalno ulaže ili ne ulaže, nema podele tržišta i nema nekog mandata ili stečenog prava, jer bi to zaustavilo progres, konzerviralo tehnologiju i sve ono što svi mi inače ne želimo.

Zbog toga je potrebno u prvi plan postaviti odgovorno i racionalno ponašanje privrednih organizacija i poslovnih banaka, i to tako da svako snosi posledice svoga ponašanja i odabrane orijentacije. Naravno, potrebno je dogovaranje između privrednih subjekata. Postoji jedan širok prostor za samoupravne dogovore koji treba popuniti stvarnom sadržinom.

Treba reći da u samoj privredi ima i drugih mišljenja koja se svode na jaču ingerenciju države u pogledu podizanja novih kapaciteta, ali smatram da oslonac na državnu strukturu u pogledu izgradnje danas pretpostavlja dobru zaštitu za sebe od te iste državne strukture sutra, što nas ne bi brzo dovelo do srednje razvijene zemlje, koja ima razvijenu razmenu sa svetskom privredom.

A sada nekoliko reči o samom projektu »Samoupravna integracija i politički sistem«. Mislim da je u njemu data vrlo dobra kritička analiza svih pojava koje danas prate proces integrisanja, što je vrlo dragoceno za iznalaženje pravaca organizovane akcije u praksi. Mislim da je slabija strana projekta interpretacija primera iz prakse i života. Primeri koji se uzimaju iz prakse su, izgleda, jednostrano interpretirani, verovatno zbog nedovoljnog poznavanja odnosa u pojedinim oblastima proizvodnje, pa ne upućuju čitaoca i učesnika na prave zaključke. Pominje se elektroprivreda. Ovde bi bilo potrebno upoznati se mnogo detaljnije sa svim onim što se u elektroprivredi danas radi na povećanju sopstvene samoupravne organizovanosti, a ne poći od nekog zamišljenog, apstraktnog sistema kako bi trebalo »urediti« elektroprivredu. Elektroprivreda se sama uređuje na jedan ekonomski prihvatljiv način, uz pomoć društvenih snaga koje su tu prisutne. Potrebno je u mnogo većoj meri obratiti pažnju na samoupravne, društveno-ekonomske i poslovne odnose u organizaciji koja treba da preraste u jedan složen sistem. Međutim, prisutne su tendencije da se, umesto poslovnih odnosa, poziva u pomoć država da ona svojom snagom uređuje te odnose. Mislim da nikakva racionalnost u proizvodnji ne bi mogla da opravda takav put u organizovanju elektroprivrede. Naravno, da ne bi bilo neke zabune, treba reći da se ni projekat ne zalaže za državno uređivanje odnosa u elektroprivredi. Elektroprivreda, kao i svaka druga proizvodna oblast, mora naći sopstvene puteve za samoupravnu integraciju uz pomoć društva.

Pomenuti su i neki drugi primeri (najveći deo prerađivačke industrije, mašinogradnja, automobilska industrija) gde se formiraju cene prema tržišnim zakonima, ali uz određenu carinsku zaštitu i druge oblike potpore (izvoznički krediti, fiksirane cene sirovina itd.). Na žalost, u tome je samo pola istine, jer upravo dobar deo prerađivačke industrije (prerada obojenih metala, mašinogradnja, automobilska industrija itd.) deli u pogledu cena istu sudbinu kao i sirovine, jer mu se određuju cene, a za svako njihovo pomeranje postoji vrlo komplikovana administrativna procedura. Međutim, i pored toga, problem cena na relaciji sirovine — prerada — promet postoji i ne može se zanemariti.

Sledeća stvar koju sam želeo da istaknem vezana je samo za neka pitanja samoupravljanja. U projektu se o tome govori, i to na jedan vrlo kritičan i, po mom mišljenju, sasvim prihvatljiv način, ali ima nekih nedovoljno objašnjenih stavova o obespravljenju radnih kolektiva kada se oni pod pritiskom loše situacije guraju u integracije i slično. To je tačno, takvih pojava ima. Međutim, to je put, rekao bih, ka ponovnoj rehabilitaciji samoupravljanja u tim radnim organizacijama. Jer, takav ekonomski položaj u koji zapadaju pojedine radne organizacije nije delo našeg privrednog sistema i nije on prouzrokovao gubitke, već su uzroci tome sasvim na drugoj strani. Razlozi su pretežno subjektivne prirode i sada se zbog toga ide ka jednoj rehabilitaciji samoupravljanja. Možda je banalan primer, ali ja ću ga pomenuti: slučaj Agroindustrijskog kombinata Požarevac. Ceo kolektiv treba da snosi konsekvence lošeg rukovođenja i lošeg samoupravljanja. To je neminovno. Ali, ako se stvari postave tako da odgovornost snosi samo rukovodilac jedne privredne organizacije, to je vrlo prosto i jednostrano. Naime, on može snositi neke sudske konsekvence, a društvo će sve to platiti, ili može otići u drugo preduzeće itd.

Ovo ističem zbog toga što smo često skloni da mnoge stvari fetišiziramo. Mi na isti način govorimo o radničkoj klasi u makro i mikrorazmerama. U makrorazmerama sve je u redu, a u mikrorazmerama moramo uvažavati činjenicu da ima dosta novopečenih radnih kolektiva sa zaposlenima koji su sa jednom nogom u preduzeću, a sa drugom na selu, da postoje delovi radničke klase koje interesuje samo raspodela i ništa drugo. To je činjenica i takva struktura radničke klase daje pečat samoupravljanju u takvim organizacijama, odnosno nije kadra da se uhvati u koštac sa stvarnim problemima preduzeća, pa i to u praksi dovodi do teških situacija. Prema tome, odnosi u makrorazmerama su jedno, a u mikrorazmerama sasvim drugo. Zapravo, odnosi se razlikuju od organizacije do

organizacije. I kada se u jednoj privrednoj organizaciji pokazuje slabo interesovanje za njeno poslovanje i slabo interesovanje za samoupravljanje, onda ona mora u celini da snosi konsekvence položaja u koji je zapala. Zbog toga njena rehabilitacija ide na određen način postepeno, zbog toga se i uvode prinudne uprave i sanacione mere i kroz taj proces se ponovo ide ka normalizaciji stanja i odnosa koji se žele u privredi.

Znači, gde je struktura loša, gde je stvarna egzistencijalna vezanost ljudi za probleme preduzeća nedovoljna, pa, u skladu s tim, gde postoji jedna indolentnost u samoupravljanju — ni odnosi ne mogu biti dobri, a to se mora platiti i novčano i na druge načine. Mora se platiti i ograničavanjem određenih prava u određenom vremenskom periodu. Jer, da tako kažem, pali su na samoupravljačkom ispitu i sada se ide ka tome da se celokupan samoupravljački organizam ponovo uspostavi. Na taj način plaća se i nedoučenost u samoupravljanju. Prema tome, ne može se samo ispostaviti račun društvenoj zajednici ili, pak, drugim akumulativnim organizacijama, a oni će i dalje »samoupravljati« na način kako su to ranije činili. Mora, dakle, da se uspostavi jedna ravnoteža u pravima i da se kroz to ide ka ponovnom uspostavljanju jednog stanja koje kod nas mora da postoji, a to je da se samoupravljanje razvija u najširim granicama. Otuda određene prinudne uprave, otuda privremena ograničenja određenih prava i, tako da kažem, kroz određenu razgradnju stvara se nešto novo što mora da bude racionalnije i u čemu mora da bude u većoj meri aktivna uloga svakog pojedinog radnika u proizvodnom i u samoupravljačkom procesu.

Zbog svega toga ja ne bih tako crno gledao na proces asimilacije slabih, iznurenih i tehnološki posustalih radnih organizacija od strane ekonomski jakih integracionih celina, jer će ove druge uliti novu krv, snagu i povratiti prvima smisao za egzistenciju u samoupravnoj tržišnoj privredi, namećući im pri tome nov stil u privređivanju. To što trenutno organizacije koje su do juče bile samostalne postaju pogon ili organizacione jedinice ne bi trebalo da zabrinjava. Naprotiv, trebalo bi da zabrinjava što nema rešenja, što su radnici ostali bez posla i bez sredstava za egzistenciju. Postaviti tezu da u velikim integrisanim celinama treba maksimalno razvijati samoupravne i društveno-ekonomske odnose, to predstavlja put za razvoj samoupravljanja praktično u svim delovima ovih organizacija.

Poslednje što sam želeo da pomenem odnosi se na neka pitanja privrednog sistema. Postoji jedinstvo između privrednog i političkog sistema i mi se upravo nalazimo u godini kada treba intenzivno raditi na dogradnji privrednog sistema s ob-

zirom na srednjoročni plan razvoja koji treba doneti. Opravdano dominiraju mišljenja da je nama potreban takav privredni sistem koji će dati nov zamah i ubrzanje proizvodnim snagama društva, upućivati radne organizacije na racionalnije ponašanje, modernizaciju i na brže uklapanje u međunarodnu podelu rada. Posebno je interesantno na koji način postići da naš privredni sistem upućuje privredne organizacije na integraciju.

Moraju se naći rešenja za neka pitanja primarne raspodele, a posebno u pogledu cena. Kod nas se posebno ističe problem cena sirovina i reprodukcionih materijala, uključujući i poljoprivredne proizvode. Stoga smatram da u primarnoj raspodeli moramo stvarati takav sistem cena koji će biti vrlo osetljiv na tendencije na svetskom tržištu, znači, koji će voditi računa o svetskim kretanjima i koji se neće ponašati autonomno, jer se mi, inače, ni u privrednom ni u političkom pogledu ne zalažemo za zatvorenost, autarkiju.

Dakle, mi moramo da izgrađujemo takve mehanizme u cenama koji će voditi računa o svetskim kretanjima i tendencijama na svetskom tržištu i koji će istovremeno biti plod samoupravnog i, posebno, društvenog dogovora. U vezi s tim potrebno je istaći da je u sklopu razvoja slobodnijih tržišnih odnosa neophodno usavršiti instituciju samoupravnog i društvenog dogovaranja, i to između proizvođača sirovina i prerađivača, zatim proizvođača i trgovine, privrede i neprivrede.

Zatim, tu su pitanja sekundarne raspodele, deviznog režima, proširene reprodukcije itd. Ali, morao bih da kažem da sveukupnost našeg privrednog sistema treba da upućuje na samoupravnu integraciju. Sveukupnost, a ne neke isforsirane parcijalne mere i neki usko uzet poseban instrumentarij koji bi to favorizovao, jer bi takve integracije trajale koliko traje taj instrumentarij. Kada bi se sutra ti instrumenti promenili, te organizacije bi se raspale. Ja to ne govorim slučajno. Postoje zahtevi i iz privrede da preduzeća koja se integrišu imaju, na primer, manje kamate, da imaju druge pogodnosti itd. Takvi zahtevi nisu usamljeni, pa bi bilo dobro da se prouči da li treba ići na parcijalne mere koje bi upućivale na integraciju ili celoj stvari prići sa šireg stanovišta trajnije ekonomske racionalnosti. Sveukupnost našeg privrednog sistema mora u celini da upućuje ka integraciji, ali se mora reći da su neka praktična rešenja otišla daleko ispred naše naučne misli. To bi posebno trebalo naglasiti. Na području proširene reprodukcije i zajedničkih ulaganja nemamo do kraja teorijski razrađen koncept, pogotovo ne za budući razvoj. Praktična rešenja pojedinih privrednih organizacija otišla su napred, a mi

to nismo teorijski uopštili. U pogledu zajedničkih ulaganja postavlja se i pitanje samoupravljanja i ceo niz drugih stvari. Mislim da je to posebno područje angažmana nauke da se iznađu prava rešenja za praksu.

RADOSLAV RATKOVIĆ:

Integracija i politička vlast

U okviru teme o integraciji, kako je u tekstu druga Pašića i u njegovom uvodnom izlaganju postavljena i kako ovde o njoj raspravljamo, reč je o nekim ključnim i aktuelnim problemima razvitka našeg društvenog sistema. Zbog toga mislim da ovde treba, kada pokušavamo da teorijski raspravimo ovaj problem, da budemo radikalni u identifikovanju i raščlanjavanju postojećih teškoća, bez obzira na to kako će se u politici postupati. U politici se, naravno, može voditi računa o taktičkim elementima i nastojati da se i ozbiljnim problemima pristupa elastično i da se traže kompromisna rešenja. Ali u teorijskim raspravama o problemima treba da govorimo bez okolišenja i rigorozno.

Prof. Đorđević je pošao od toga da obrazloži pojam integracije i druge konceptualne probleme u vezi s tim kako bi se uneo izvestan red u tretiranje tih pitanja i otklonila zbrka u pojmovima. To je, bez sumnje, neophodno. Ja bih stvari prišao sa istorijsko-genetske strane. Naime, mislim da je od interesa da vidimo kako smo se našli u situaciji da nam se ovaj kompleks problema koji nazivamo integracijom sada pojavljuje kao najkrupniji i najurgentniji.

Sa stanovišta integracije naš dosadašnji razvitak možemo da podelimo u tri faze. Imali smo već jednu integraciju, ali etatističku; integraciju ekonomskog sistema i političkog sistema u etatističko-centralističkim oblicima. Znamo karakteristike te integracije. Zatim je došla druga faza koja je — dijalektički rečeno — negacija, osporavanje te prvobitne integracije. Ta integracija se ostvarivala kroz proces decentralizacije i osamostaljivanja subjekata ekonomskog života. Sada se nalazimo u trećoj fazi kada moramo da priđemo novoj integraciji pošto postojeća usitnjenost i atomiziranost očigledno ne omogućava ekonomski tok modernog društva, ne može da odgovori potrebama razvoja moderne tehnologije i moderne pro-

izvodnje. Istovremeno su stvorene materijalne, društvene i kulturne snage i pretpostavke koje omogućavaju da se tome priđe. Tako se, dakle, sada nalazimo u fazi »negacije negacije« atomiziranosti i razdrobljenosti i otvaranja integracije koja nije etatistička, nego je integracija na samoupravnim osnovama.

Međutim, pod samoupravnom integracijom, kao što je i u diskusiji rečeno, podrazumevaju se vrlo različite stvari. Zato mislim da je sada važno da vidimo u čemu su tu stvarni problemi pošto su neki vrlo opšti stavovi, s jedne strane, i velika podeljenost i disperzija shvatanja, s druge strane, zamaglili uvid u situaciju.

Postavlja se pitanje: koje činjenice moramo respektovati i od kojih moramo polaziti? Pre svega, mislim da treba da priznamo činjenicu koja je od fundamentalnog značaja za naš ekonomski sistem — robnu proizvodnju. Naime, moramo priznati, sa svim konsekvencama koje iz toga proizlaze, da ekonomski sistem kakav se sada nužno razvija, kakav odgovara sadašnjem stepenu razvoja društva i proizvodnih snaga i, konačno, stepenu razvoja sadašnje istorijske epohe, — da nas takav ekonomski sistem, zasnovan na robnoj proizvodnji, upućuje da rešenja tražimo na planu tog ekonomskog sistema. Ako to uvažimo, moramo konstatovati da iz robne proizvodnje proizlaze određene konsekvence za integraciju, za povezivanje u odgovarajuću celinu subjekata ekonomskog života i za njihovo delovanje. To je određeno kretanje i cirkulisanje ne samo dobara, nego i radne snage, novca i drugih vrednosnih oblika. To kretanje može na odgovarajući način da ostvari povezivanje svih elemenata proizvodnog i društvenog tkiva u jedan celovit ali diferenciran sistem koji ostavlja širok prostor za samostalnost i inicijativu.

O tome govorim zbog toga što mi robnu proizvodnju nismo uvažili dovoljno odlučno, naime, to nije shvatanje koje je preovladalo, to nije ni shvatanje koje se izražava dovoljno odlučno i dovoljno jasno ni u stavovima vodećih društvenih foruma. Kao da postoji neka bojazan, rezerva u odnosu na to. Ako se kod nas danas ipak ne može da probije jedno mišljenje koje je otvoreno antirobno — jer rešenja koja ono nudi moraju biti etatistička i moraju se zalagati za nasilje administracije, vanekonomskog faktora, nad privredom — onda se traže neki drugi prihvatljiviji oblici da se robna proizvodnja »iznutra«, nekim elementima političkog sistema, nekim političkim faktorima, stalno drži pod prismotrom, da se permanentno vrši administrativno-političko masiranje reprodukcionog procesa. To onda, naravno, pravi teškoće, a naročito nam pravi teškoće

zbog toga što je politički sistem u sadašnjoj fazi ovakav kakav jeste.

Time sam došao do druge činjenice koju treba da priznamo: stanje našeg političkog sistema, posebno kategorije političke vlasti u njemu.

Razvoj našeg političkog sistema od 1950. godine postavljen je tako da se u jednom dužem procesu ostvari ono što se podrazumeva pod odumiranjem države. Otuđena javna vlast, aparat sile koji stoji iznad društva imao je kroz taj proces da se prevaziđe, ustupajući mesto drukčijim oblicima političkog organizovanja društvene zajednice. U okviru toga supstanca države — vlast treba da se transformiše u novu kategoriju, u samoupravni odnos.

Kako je taj proces tekao i na kojoj se tački on sada nalazi?

On se morao odvijati po dve linije čija se dejstva i rezultati međusobno povezuju: decentralizacija, dekoncentracija političke vlasti, njeno rasparčavanje i »spuštanje« na niže nivoe, s jedne strane, i stvaranje samoupravnih oblika društvenog organizovanja koji preuzimaju komade ove rasparčane vlasti i prerađuju ih u nešto drugo, odgovarajuće njihovom biću, s druge strane.

Očigledno je da je za uspeh ukupnog toka preobražaja političke organizacije društva od centralističko-etatističke u samoupravnu od bitnog značaja sinhronizacija ove dve linije preko kojih se on ostvaruje. Jer dekoncentracija i dislokacija političke vlasti sama za sebe ne znači deetatizaciju, oslobođenje društva od vladavine otuđene političke vlasti. Ali ne samo da dislociranje političke vlasti ne mora uopšte voditi ka njenom odumiranju, već ta rasparčana vlast može postati vrlo tvrdokorna u svom naporu da se održi, može predstavljati veoma ozbiljnu prepreku razvoju samoupravljanja i, konačno, može biti polazna tačka i osnovica reverzibilnih procesa — novog povezivanja, stapanja nove koncentracije tih rasparčanih komada vlasti na nekim nivoima i tačkama političke strukture. To novo skupljanje političke vlasti ne mora da ide ka monocentrizmu — ono se može zaustaviti na nekom nižem nivou, ako razni uslovi stimuliraju formiranje nekoliko gravitacionih polja koja privlače rasparčane komade vlasti. U tom slučaju nastaje više centara državno-političke vlasti, nastaje svojevrstan policentrizam, namećući društvu probleme međusobnih odnosa tih osamostaljenih centara političke vlasti.

Ova teorijsko-hipotetička razmatranja o mogućim posledicama odsustva sinhronizacije između dekoncentracije političke vlasti i razvijanja samoupravnih mehanizama i odnosa — izneta su zbog toga da u analizi naše stvarne situacije ob-

ratimo pažnju na tu stranu stvari, izuzetno značajnu za ukupan društveni razvoj. I, naravno, da u toj analizi imamo jasne kriterijume raspoznavanja i identifikovanja šta je šta, kako bi se izbeglo da se, recimo, odnos političke vlasti, vladavina nad ljudima, kvalifikuje kao samoupravljanje, borba različitih snaga za ovladavanje delovima političke vlasti radi njenog korišćenja u svrhe vladavine — kao samoupravni politički proces ili čak kao borba mišljenja, a tendencije ponovne koncentracije državno-političke vlasti oko pojedinih centara kao — samoupravna integracija! Uz sve uzimanje u obzir složenosti prelaza, nužnosti protivrečnih kategorija, prelaženja jednog u drugo, mi moramo biti u stanju da utvrđujemo konkretno stanje stvari na pojedinim područjima i pojedinim odsecima kretanja i da egzaktnom naučnom, kritičkom, upravo dijalektičkom analizom oljuštimo stvarne odnose od ideoloških mistifikacija.

Za takvu analizu potrebna su izučavanja. Međutim, neke stvari su evidentne i jednostavno treba da se konstatuju i da se oceni njihov značaj i domašaj kao indikatora stanja.

Nema sumnje da smo na pravcu promena centralističko-etatističkog političkog sistema u samoupravni sistem postigli krupne rezultate Ali ja želim ovde da obratim pažnju na devijantne propratne pojave, na negativne indikatore, jer oni predstavljaju problem. Naravno, ja te pojave ovde mogu samo ukratko da naznačim.

Mi smo, sprovodeći decentralizaciju, rasparčali komade političke vlasti i oni su se vezali za određene tačke naše organizaciono-institucionalne strukture. Negde je ta politička vlast, vezujući se za stvoreni i funkcionirajući samoupravni organizam, počela da se rastvara i transformiše, da menja svoju supstancu. Negde to nije slučaj: supstanca se održala u nepromenjenom stanju i, ubačena u samoupravni oblik, umesto da se menja i prilagođava njemu, ona menja njega i prilagođava ga sebi. To se dešava kod društveno-političkih zajednica — usled čega dolazi do tendencije njihovog uobličavanja kao državnih oblika sa svim posledicama po njihovu unutrašnju strukturu i poziciju i funkcije u društvu; to se dešava kod radnih organizacija — usled čega dolazi do tendencija tehnobirokratskih odnosa; to se dešava kod takozvanih društvenih službi i udruženja (socijalnog osiguranja, obrazovanja, naučnoistraživačkog rada, komora, banaka) — kod kojih su elementi vlasti u njihovom odnosu prema društvu i u njihovoj unutrašnjoj organizaciji vidno izraženi; to se dešava i u društveno-političkim organizacijama.

Naravno, politička vlast je tvrdokorna stvar, objektivno je uslovljena određenim stupnjem društvenih odnosa i ne može se ukinuti po želji. Moramo se svakako pomiriti sa situacijom da sa tim »zlom« živimo duže vreme. Ali nije stvar u tome. Stvar je u tome da ne izgubimo sposobnost da vidimo vlast i da se ne zavaravamo time da ćemo promeniti njenu prirodu time što ćemo je prekrstiti, nazvati je drugim imenom. Stvar je u tome da mi moramo biti sposobni da tačno vidimo gde je ona i šta se s njom dešava. Stvar je naročito u tome da vidimo gde ona postaje oslonac reverzibilnih procesa, ponovne koncentracije i revitalizacije, kako se taj proces vrši, na kojim mestima i pod kakvom ideološkom kamuflažom. Stvar je u tome da se pod stalnim društvenim pritiskom drži tendencija da supstanca vlasti u nekom samoupravnom obliku menja njegovu prirodu u etatističku kategoriju.

Mi smo postavili zadatak deetatizacije privrede. Jedan je od ciljeva reforme: privredne organizacije — nosioci sredstava reprodukcije. Međutim, na dlanu je činjenica da postoji dosta rasprostranjena pojava sprege različitih vrsta i na raznim nivoima između rasparčane političke vlasti i privredne sfere. Pojava te sprege, koja pri datom stanju društvenih i organizaciono-institucionalnih odnosa stavlja elemenat političke vlasti uglavnom u nadmoćan položaj, podseća na nešto što je bilo karakteristično za feudalizam — dekoncentrisana parčad političke vlasti odozgo naslonjena na delove proizvodne strukture i na taj način s njima sjedinjena.

Pomenuću još jednu vrstu devijantnih pojava koje su nastale u procesu decentralizacije. Disperzirana politička vlast ne samo da se vezuje za delove formalne strukture našeg društvenog i političkog sistema, već se stvaraju i neformalni centri političke moći i nevidljivi nosioci te moći. Oni, naravno, ostvaruju uticaj na formalnu strukturu, u odnosima su sa pojedinim njenim delovima na različite (ekstrainstitucionalne) načine, usled čega slika političkih odnosa postaje znatno složenija. Ti neformalni centri političke moći nevidljivi su sa stanovišta institucionalnih sistema, nema ih u Ustavu, nema ih u zakonima, ali ih ima u stvarnosti, oni igraju onu ulogu o kojoj je ovde već govoreno: naime, načelno, normativno, stvar je u redu, ali ponašanje nekih institucionalnih, poluinstitucionalnih i potpuno neformalnih centara dovodi do toga da se ono što je prihvaćeno kao platforma i put deetatizacije privrede i samoupravne integracije društva ne sprovodi u praksi.

Pomenute i druge okolnosti koje bi se mogle navesti kao indikatori stanja u političkom sistemu, naročito s obzirom na elemente političke vlasti u njemu, nemoguće je ozbiljno ne uzeti u obzir pri razmatranju problema integracije.

Prema tome, nalazimo se u situaciji da probleme integracije rešavamo na novim osnovama, što podrazumeva ne hijerarhijsko podredivanje svih društvenih subjekata jednom državnom centru, već povezivanje u kome su subjekti samostalni onoliko koliko odgovara prirodi njihove društvene funkcije u datom društvenom sistemu, ali to činimo ne u odnosima koje smo izabrali, nego u odnosima koji su zatečeni i u tom smislu objektivno dati, u uslovima određenog stepena razvitka društvenih proizvodnih snaga pri kome je robna proizvodnja nužnost i u političkoj strukturi u kojoj je postojanje kategorije političke vlasti još uvek činjenica.

U Pašićevom tekstu ukazuje se na potrebu da se posredstvom političkog sistema utiče na sužavanje stihijnog kretanja i da se unosi svest u ekonomske tokove i procese integrisanja. To je, svakako, neophodno. Funkcija političkog sistema je u tome da obezbeđuje koheziju društva i jedinstveni smer kretanja čitave zajednice u jednom pravcu, prema određenim ciljevima, jednom opštom politikom. Međutim, to ne znači da je svaki politički sistem i u svako vreme u stanju da uspešno obavlja tu funkciju. Može, naravno, doći do toga da zbog situacije u njemu, zbog teškoća koje nastaju u njegovom funkcionisanju, on čak rađa smetnje za procese privrednog integrisanja. U tom slučaju, pre insistiranja na jačanju njegove uloge, treba insistirati na njegovom osposobljavanju za tu ulogu.

Izgleda da se ključni društveni problemi danas nalaze u oblasti političkih odnosa, jer od situacije i rešenja u oblasti političkih odnosa zavisi dalji razvoj ekonomskog sistema. Naime, u političkoj sferi treba da se raščiste stavovi i donesu odluke o nekim bitnim pitanjima daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa i sistema. Sada, kao što se zna, postoje različiti i suprotni stavovi o mnogim od tih pitanja. Svakako, u tome značajnu ulogu treba da odigraju društveno-političke organizacije, posebno Savez komunista. On mora da se izbori da u idejno-političkim tendencijama preovladaju one koje izražavaju najpotpunije interese razvoja socijalističkih društvenih odnosa, što, naravno, uključuje i interese najoptimalnijeg razvoja društvenih proizvodnih snaga.

Medutim, u Savezu komunista nisu raščišćeni stavovi o nekim strateškim pitanjima razvoja društveno-ekonomskih od-

nosa. Političkom sistemu nedostaje jasna orijentacija, zbog čega dolazi do toga da se njegovi različiti delovi ponašaju na različite načine. Jasno je da takva situacija otežava i katkad parališe kohezionu i usmeravajuću društvenu ulogu političkog sistema.

Zbog takve situacije predložio bih da težište našeg interesovanja za problematiku društvene integracije prenesemo sa privrednog na političko područje. Uopšte bi, mislim. bilo celishodno da se pusti da ta integracija u oblasti ekonomskih odnosa teče po ekonomskim zahtevima i potrebama, uz intervencije onde gde je to sa stanovišta razvoja društvenih odnosa i karaktera sistema doista neophodno, a da se više pažnje pokloni pitanjima odgovarajuće integracije u političkom sistemu. Mislim da se moramo posebno pozabaviti onim problemom koji je Marks istakao: organizovanje »jedinstva nacije« putem komunalnog uređenja umesto jedinstva koje se uspostavljalo posredstvom države.

LATINKA PEROVIĆ:

Nova uloga političkog faktora u procesima ekonomskih i društvenih integracija

Htela bih da dam podršku daljem istraživanju ove problematike koju je Pašić izneo u svom projektu. Mislim da treba imati u vidu dve stvari kad se govori o odnosima samoupravne integracije i političkog sistema.

Prvo, mi još dosta govorimo o ekonomskim kretanjima i ekonomskom sistemu i političkim odnosima i političkom sistemu kao o dvema dosta zatvorenim celinama.

Drugo, mislim da je i za naš politički sistem, uostalom kao i za mnoga područja društvenog života u nas, u poslednje vreme vrlo karakterističan deduktivni prilaz stvarima, što samo po sebi govori da se praksa i realni odnosi nedovoljno poznaju, vrlo malo istražuju i na osnovu toga kasnije vrše uopštavanja. U samoj privredi i ekonomskom životu već se nameću iskustva, ali malo pokušavamo da iz takvih iskustava izvlačimo zaključke za razvoj političkog sistema.

Mislim da je Pašić dovoljno ubedljivo dokazao da su integraciona kretanja u privredi neposredan rezultat reforme. Is-

tičem to zbog toga što se u periodu pre reforme uglavnom političkim sredstvima vršilo povezivanje. Istina, još tada se u društvu, pa i u Savezu komunista, osećalo da se u razvitku proizvodnih snaga, u tehnološkim i naučnim kretanjima, događalo nešto što nas je apsolutno stavljalo na začelje tih velikih svetskih tokova, pa smo stoga vrlo mnogo insistirali da političkim sredstvima i pritiscima povezujemo i integrišemo često usitnjene i izolovane privredne jedinice. Ali, ta naša nastojanja vrlo često su se sudarala sa realnim ekonomskim odnosima, pa se zbog toga mnoge integracije nastale u tom predreformskom periodu praktično nisu ni održale. To je važno istaći jer bi, sigurno, sadašnja kretanja i snažan zamah integracionih procesa bili teško zamislivi bez oslobađanja tržišnih odnosa.

Značajna je i Pašićeva teza da integracija ni danas ne može da se odvija potpuno stihijno, bez ikakvog uticaja političkih činilaca. Ali, da bi se ta teza do kraja i dokazala, ostaje da se u istraživanjima, naročito u raspravama o karakteru društvenih odnosa, vidi šta ona realno znače i kakve sve konsekvence ima u političkim odnosima i sistemu u celini. Jer, odmah se može postaviti pitanje: o kakvom je političkom činiocu reč, kakav je i koliki treba da bude njegov uticaj na integraciona kretanja? Istovremeno postoje opravdana shvatanja da u uslovima robne proizvodnje ne može biti nikakvog ekonomskog i poslovnog povezivanja izvan interesa udruženog rada, mimo volje samih proizvođača. To je značajno za našu političku akciju, a posebno za budući razvoj političkog sistema.

Činjenica je da se u samoj osnovi društva, uz sve prepreke i otpore, vrši jedna dublja integracija i dublje povezivanje. Zašto se, onda, na političkom planu govori o dezintegracionim tendencijama ako je reč o zajednici kao celini? Treba videti kakav je naš politički sistem danas i šta je to što je u njegovom razvoju postalo ograničavajući faktor za normalna kretanja u privredi, u ekonomskim odnosima, pa i u povezivanju proizvođača i u integracionim procesima.

Evolucija našeg političkog sistema je poznata, mada se ponekad netačno interpretira. Jednu društvenu integraciju naše zajednice izvršila je revolucija, samim ukidanjem privatnog vlasništva i organizovanjem socijalističke države. Nakon toga nastupila je decentralizacija koja nije bitno menjala sam karakter društvenog odnosa, nego je praktično prenošenjem izvesnih nadležnosti i funkcija sa federacije na republike i opštine vršeno razlaganje etatističke strukture. Tek kasnije smo se suočili sa procesom političkog organizovanja iz same osnove

društva, sa potrebom demokratskog povezivanja kome je osnova samoupravni odnos i udruženi rad. Ali, takvo povezivanje našeg društva je još uvek mnogo više pravac, tendencija, nego praksa; mnogo više je orijentacija nego što je živo kretanje u našim odnosima. Da nije tako, mi ne bismo ni mogli razumeti zašto se sada sa oslobođenim odnosima u privredi ipak sudaramo sa toliko političkih prepreka u tehnološkom, ekonomskom, kadrovskom, naučnom i u svakom drugom povezivanju naše društvene zajednice. Mislim da, ako na to pitanje, naročito mi u Savezu komunista, ne bismo pokušali da damo odgovor i da ga raščlanimo, ne bismo učinili ono što je primarna funkcija Saveza komunista u tim odnosima. Ne verujem da ćemo iz Saveza komunista moći da ponudimo neke modele, normativna rešenja u političkom sistemu, jer to i nije naš zadatak. Ali stvaranje političke situacije koja bi omogućila sve potrebne uslove za objektivan, konstruktivan naučni i društveni rad na razvoju političkog sistema, mislim da je to ono što upravo pripada Savezu komunista.

Šta se sada događa u tim kretanjima na ekonomskom i, s tim u vezi, na političkom planu? Mislim da su Pašić, a i drugi koji su o tome govorili, to dosta podrobno opisali. Sada, naime, postoji izvesna parcijalizacija interesa koja se poklapa sa republičkim, pokrajinskim i lokalnim granicama ili se, pak, svodi na grupaciju, odnosno pojedino preduzeće. Kako i na koji način savladati tu zatvorenost, bitna je stvar. Razbijanje te zatvorenosti ne može se postići samo stihijnim ekonomskim kretanjem. Ulogu političkog činioca vidim pre svega u tome da Savez komunista ne bude identifikovan sa parcijalnim interesima, bilo da je reč o republičkim, pokrajinskim, opštinskim ili o granskim interesima. Mnoge integracije bi se održale po sili tehnološkog i ekonomskog razvoja uprkos ovoj parcijalizaciji interesa. Ali ona bi očigledno delovala dezintegrišuće u širem smislu na čitavu društvenu zajednicu. Vodila bi idejnom raspadu samog Saveza komunista i njegovom izjednačavanju sa tim najužim interesima. U Centralnom komitetu Saveza komunista Srbije se često ukazivalo na takvu opasnost, naravno u takvoj meri i na takav način koji je u skladu sa političkom funkcijom ovog foruma.

Sadašnji politički sistem nije nikao na udruženom radu, pa je i razumljivo što neprestano pokušava da se i reprodukuje onako kako je i nastao. Ako iz svega toga ne bismo izvukli kao neposredan zaključak upravo to da treba ne samo da istražujemo nego i da vršimo ozbiljnije promene u političkom sistemu, bojim se da bismo tada, na jedan posredan

način, doveli u pitanje ono što je u oblasti ekonomskih odnosa, pa i u integracionim kretanjima, već do sada učinjeno. Stoga su i poslednje rasprave i istraživanja, posebno u Srbiji, bili i najviše motivisani potrebama razvoja samoupravljanja.

DUSAN BILANDŽIĆ:

Privreda se mora brzo osloboditi antidinamičkih, statičkih elemenata

U vezi sa ovim što ovde raspravljamo meni se stalno postavlja jedan problem koji, mislim, nije dovoljno istražen. Naime, koliko je u našem društvenom sistemu, naročito privrednom, a u okviru toga posebno u tokovima proširene reprodukcije, ugrađeno antidinamičkih, odnosno statičkih elemenata. Reč je, zapravo, o tome da mi se čini da se stalno obnavlja isti raspored proizvodnih činilaca u privredi, i to zbog toga što ekonomski sistem svojim statičkim karakterom objektivno prisiljava takvo obnavljanje. Ako je tačan podatak da 95% akumulacije ostaje u okviru preduzeća, dalje, ako je tačan podatak da od ukupne sume akumulacije u jednoj republici svega 0,7% odlazi van njene teritorije, onda takav sistem proširene reprodukcije obnavlja isti raspored, isti tip organizacija, iste grane, iste grupacije, ista preduzeća itd., a savremena moderna privreda često traži da se čitava jedna oblast, jedna grupacija, relativno vrlo brzo transformira u nešto sasvim drugo, odnosno prilagodi novim zahtevima tehnologije, tržišta itd. To je jedan problem.

Činjenica je da smo mi, kako su to rekli Radoslav Ratković i Latinka Perović, dezagregirali onu monolitnost politekonomsku, da smo razbili etatistički monolit, razdrobili ga na desetak hiljada radnih organizacija, koje egzistiraju više godina. Još ona reforma od 1961. godine je snažnije dezagregirala privredu. Taj proces dezagregacije tekao je do danas i već imamo dovoljno iskustava tokom jedne decenije, znamo kako deluje u praksi i kakve sve posledice rađa.

Ta dezagregacija se vrši po svaku cenu, ide se upravo do drastičnih oblika takozvanih minimalnih ličnih dohodaka, odnosno mizernih najamnina samo da bi se održao postojeći raspored proizvodnih snaga, proizvodnih činilaca. Ako smo mi

na trećini puta do visokorazvijenih zemalja, i ako tehnološka revolucija zahteva gotovo dramatično brzo menjanje proizvodnih činilaca, postavlja se pitanje: kako izaći iz te situacije, odnosno kako ukloniti iz sistema te antidinamičke, statičke elemente? To je jedan veliki problem.

Još jedno pitanje. Ako se tome doda da je prilično teško menjati zaparložene ekipe u preduzećima, onda se postavlja pitanje nije li i to još jedan antidinamički elemenat. Dinamiziranje svih odnosa, a posebno tokova proširene reprodukcije, moguće je, po mom dubokom uverenju, samo oslobađanjem robne proizvodnje i njenih ekonomskih zakonitosti. Mislim da taj kompleks odnosa nije dovoljno istražen i da naša buduća razmišljanja treba da se kreću u tom pravcu.

DUSAN ILIJEVIC:

Komuna bitan konstitutivni činilac političkog sistema

Ovakav način razmatranja najkrupnijih pitanja ekonomskog i političkog sistema više je nego neophodan. Između ostalog i zbog prakticizma, i to ne samo našeg u opštini, nego uopšte. Kao neposredan rezultat tog prakticizma javlja se težnja da se sva rešenja koja dolaze iz centra proglase za sistemska i, obrnuto, da se predlozi i mišljenja koja dolaze mimo centra, a po oceni »nadležnih« ne odgovaraju, proglašavaju za nesistemska. To se redovno čini bez neke dublje, da ne kažem naučne, analize tih predloga. Isto tako, uopštene ocene i deljenje etiketa u vidu lokalizma, naročito na loše odabranim i opet neprostudiranim i neproučenim primerima, mogu da uspore ili da onemoguće neke korisne akcije. Ovde ne mislim na primere koje je drug Pašić izneo. Osim njih, ima mnogo i drugih. Bilo bi uputno da se u radnim organizacijama i opštinama malo više čuje o ovoj temi. Tek tada bi se moglo videti koliko su ti odnosi složeni, a isto tako i uslovi u kojima radne organizacije deluju. Izneo bih jedan primer.

Imali smo jednu lošu radnu organizaciju, i to uglavnom zbog lošeg rukovođenja. Počelo se ozbiljno razmišljati o uvođenju prinudne uprave. Kada se pročulo da će biti uvedena prinudna uprava, došlo je mnogo ponuda od raznih drugih radnih organizacija za integraciju. Predstavnici loše radne

organizacije i sami su počeli da prikupljaju ponude. Došli su u situaciju da biraju, da što bolje unovče svoje loše prethodno poslovanje, i to pre svega zahvaljujući objektivnom položaju koji imaju na tržištu (imaju nekoliko hektara gradskog zemljišta i mogućnost da ubiraju gradsku rentu). Odabrali su radnu organizaciju koja je dala najlošije uslove sa gledišta samoupravljanja i samoupravnih prava. Međutim, oni su dali velika obećanja (visoke lične dohotke i punu zaposlenost), o čemu se govori i u materijalima za ovaj skup. Visoki lični dohoci ugovorom unapred obećavaju da će svi ostati zaposleni, iako je to nemoguće obećati niti takav ugovor može da bude pravno valjan. Posle toga, Skupština je ipak donela odluku da se uvede prinudna uprava. Zbog toga što smo to učinili bili smo izloženi vrlo oštrim napadima većeg dela jugoslovenske štampe. Niko nije pokušao da uđe u suštinu problema i da vidi šta je činilo osnovu ponuđenog integracionog koncepta. Predložen je jedan vid aneksije, ne obespravljenja, nego aneksije te radne organizacije i svođenja jedne radne organizacije sa ne malim dohotkom i ne malim mogućnostima na privesak. Sa ironijom je napisano u materijalima, kada smo tražili objašnjenje, da će od samostalnosti i samoupravnih prava imati sindikalnu podružnicu. Nikako ne potcenjujemo sindikat i njegovu ulogu, ali je to suviše malo da bi se dao minimum obeležja samostalnosti. Direktor je trebalo da bude odgovoran jedino centralnom radničkom savetu. On bi praktično dobio neke prerogative organa koji diriguje i slično. No, mi smo to izdržali. Posle nekoliko meseci prinudne uprave gubitak koji je bio vrlo mali saniran je. Radna zajednica bila je zadovoljna što je prinudna uprava uvedena i što su učinjene bitne izmene u organizaciji rada, kadrovskoj politici i drugom. Kasnije se ona opredelila za integraciju sa drugom radnom organizacijom koja je ponudila znatno bolje uslove i u skladu sa samoupravnim sistemom. Istina, ta integracija je sada u okviru naše Republike i sada može da usledi napad sa druge strane ako se stvari ne prouče dobro. Površan posmatrač može reći da nismo hteli integraciju sa onom prvom radnom organizacijom jer je ona iz druge republike. Međutim, u suštini to su sasvim drugi odnosi, jer ova radna zajednica sada ima odgovarajuća samoupravna prava itd.

Osnovna stvar je u tome da viškom rada treba da raspolažu oni koji taj višak i stvaraju. Tada nije bitno da li se preduzeće ili njegov deo nalazi u našoj Republici ili u našoj komuni. Kad govorimo o komuni, zbog čega sam uglavnom uzeo reč, hteo bih nešto da kažem u vezi sa pomenutom teritori-

jalizacijom sredstava i o težnji da se sredstva zadrže u okviru komune. Teritorijalizaciju ne bismo mogli tako uprošćeno da posmatramo, pogotovo kada se zna da je u dosadašnjem sistemu tako regulisano da radni ljudi uglavnom najveći deo svojih potreba zadovoljavaju na nivou komune (obrazovanje, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita i drugo). Verovatno da bi se pre moglo govoriti o teritorijalizaciji obaveza, a da je sve drugo samo posledica postojećeg sistema.

Drugo je pitanje ako se misli na teritorijalizaciju bankarskog kapitala, što je sigurno defektno. Uveren sam da je to već dobrim delom i prevaziđeno. Vidimo da su u integraciji banaka stvari ipak daleko otišle, naročito za poslednju godinu-dve dana.

Dalje, kada se radi o integracionim procesima, verovatno da treba voditi računa o tim takozvanim čistim odnosima, iako čisti odnosi ne mogu da postoje, to je poznato. Ali tamo gde god nismo imali raščišćene odnose, mi smo imali kroz godinu, dve ili tri pojavu dezintegracije. Radne organizacije koje su bile u teškoj situaciji (o kojima je Pera Zečević govorio), kada su stale na sopstvene noge, ako odnosi nisu bili tako regulisani da one i dalje imaju interesa da ostaju u integrisanoj radnoj zajednici, odmah su se izjasnile za dezintegraciju. Takvih primera imamo nekoliko u Novom Sadu.

Istina je da ima pojava (o kojima je drug Zečević govorio) da mali pogoni stvaraju gubitke i da posle sanacije nastupaju sa tako velikim pravima, pa čak žele i veća prava nego što bi normalno mogli imati. Međutim, ni ti primeri ne mogu da se uopštavaju. Imamo i malih radnih organizacija koje ostvaruju veliku akumulaciju, kao »Pionir« — Srbobran, o kome smo u svoje vreme razgovarali. Na 1.600 hektara ovo preduzeće ostvaruje 300 miliona akumulacije, i to u poslednjih nekoliko godina. Postojala je težnja nekih faktora da se ono uključi u jednu veliku, aii lošiju radnu organizaciju. Ono nije tamo otišlo i dobro je što to nije učinilo. Šta znači da nije uvek dobro da od više manjih stvaramo velike organizacije? Prethodno je neophodno da se postigne nov kvalitet, o čemu je profesor Đorđević govorio. Što se tiče kvantiteta. mi imamo dosta iskustva iz prošlosti (od seljačkih radnih zadruga pa dalje) ukoliko nismo izvršili temeljitu reorganizaciju i uveli novu organizaciju rada i proizvodnje i savremeniju tehnologiju.

Imali smo primera da su male radne organizacije postale problem kada su postale velike. Na primer, Poljoprivredni kombinat »Bratstvo-jedinstvo« — Bečej. Kada je imao 2.000 hek-

tara, bio je među najboljima u zemlji u to vreme. Kasnije on je imao gubitke koji su iznosili milijarde, i to je bio jedan opšti problem. Kucano je i na vrata federacije da se ta radna organizacija sanira. Postoji još niz drugih ili sličnih primera. Izneo sam ih zbog toga da bih ukazao na necelishodnost uopštavanja i traženja formule za sve. Posebno ne možemo u ovakvim diskusijama uopštavati negativne primere. Tada u analizi ne bismo mogli da odemo daleko. Međutim, verovatno da bi u nekim diskusijama, pre svega političkog karaktera, ove stvari trebalo postaviti. Ovde pre svega mislim na primer (iznet u uvodnom izlaganju) koji se odnosi na integracione zahvate PIK »Beograd« i nekih vojvođanskih radnih organizacija. Takve probleme treba raspraviti na političkom nivou između predstavnika radnih organizacija i Pokrajine, a verovatno o tome se može i treba govoriti i na sednici Centralnog komiteta. Na kraju krajeva, to može da zvuči kao optužba, kao neshvatanje određenih problema, neshvatanje određenih tokova itd., a pogotovo kada druga strana ovde nije prisutna da bi mogla da iznese svoje stanovište.

Izneo bih i neka lična zapažanja. Na primer, meni se koncept integracije PIK »Beograd« neobično sviđa. I mislim da je to ono što je profesor Đorđević govorio — da se postigne nov kvalitet. Ako mi od tri gazdinstva od po 5.000 hektara stvorimo jedno od 15.000 — to nije ništa. Međutim, ako mi u koncepciji jednog gazdinstva razvijemo takvu novu organizaciju rada i proizvodnje da, pored proizvodnje poljoprivrednih proizvoda, razvijamo primarnu i sekundarnu preradu, pa, ako hoćete, čak i tercijarnu, stvaranje obroka hrane za jedno tako veliko potrošačko područje kao što je Beograd, zatim, obezbeđenje plasmana, onda je to sigurno nešto kvalitativno novo. Međutim, ja ne bih ulazio u drugu stranu tih odnosa, gde se i stavljaju primedbe, jer nisam bio u prilici da se udubim u detalje, a zbog čega je i bilo izvesnih primedbi na pripajanje radnih organizacija sa teritorije Vojvodine PIK »Beograd«. Međutim, činjenica je da se »Čoka« pripojila i pored protivljenja opštinskog rukovodstva i drugih. Ne znam da li je u Vršcu bilo protivljenja, ali je pripojen itd. Ovi primeri ukazuju na veliki stepen samostalnosti radnih organizacija da mogu odabrati partnera sa kim će saradivati i pored protivljenja izvesnih političkih faktora na određenoj teritoriji.

Jedan od bitnih elemenata iz ekonomskog sistema jeste decentralizacija akumulacije, odnosno dalja preraspodela u korist radne organizacije. To pitanje nije danas detaljnije razmatrano, ali verovatno da u sledećim razmatranjima treba da

bude jedno od osnovnih pitanja. Dalja preraspodela akumulacije osnova je za dalju doslednìju primenu i razvoj političkog sistema zasnovanog na komunalnom uređenju. U dosadašnjim izlaganjima naglašena je težnja da se komune sve više pominju kao izvor lokalizma, a manje kao bitan konstitutivni činilac našeg političkog sistema. Manje se ističe njihova kohezivna funkcija koju one imaju u sadašnjoj fazi razvoja našeg političkog sistema. Ja bih samo napomenuo da je Konferencija gradova Jugoslavije verovatno jedan od najjedinstvenijih organizama u našoj zemlji. Manje-više sva pitanja raspravljamo ravnopravno. Postoji borba mišljenja, ali nikada nije bilo dijametralno suprotnih stavova. Uvek smo pokazivali najneophodniji stepen tolerancije i jedinstva u vezi sa raznim pitanjima bilo iz oblasti ekonomike, komunalnog sistema, komunalne privrede itd.

MIODRAG ĆEPERKOVIĆ:

Integracija i svetsko tržište

Pašićevo izlaganje daje opštu ocenu naših privrednih i društvenih kretanja u poslednjih pet godina. Drugim rečima, on tretira razvitak u periodu privredne i društvene reforme u našoj zemlji.

Mislim da bi bilo pogrešno globalno odricati se bilo kog područja privredne i društvene reforme. Ona će, po mom uverenju, trajati veoma dugo s obzirom na ciljeve koje smo postavili. Kritika pojedinih područja ne bi smela da bude paušalna i nervozna, jer se na taj način neće mnogo unaprediti ni ta područja ni sistem u celini.

Kritike koje idu za tim da dokažu da reforma dobrim delom nije uspela, da je od nje malo šta još ostalo, nemaju nikakve realne osnove. Činjenica da ukupna kretanja imaju pozitivan bilans potvrđuje osnovnu pretpostavku reforme i oko toga spora ne može biti. Smatram da je to u Pašićevom tekstu veoma dobro ocenjeno i tu se ne može ništa prigovoriti.

Činjenica da su integracioni procesi počeli da se ozbiljno odvijaju tokom poslednje dve godine najbolje potvrđuje neophodnost koju je privreda definitivno shvatila. Mi moramo uvažiti to da je privreda veoma dugo živela pod administrativnom stegom i da je posle 1965. godine trebalo izvršiti odre-

dene ekonomske i političke pripreme da bi se takva savremena kretanja počela da odvijaju. Isto tako, mi ne možemo zaobići istinu da sve viši stepen otpornosti naše privrede prema svetskom tržištu mora uzrokovati i njen sve ekonomičniji i bolji rad. Drugim rečima, proces tehnološke specijalizacije i integrisanja naših radnih organizacija je u izvesnom smislu nametnut spolja i to ide dobro. Drugo je pitanje sa kakvim tempom pratimo kretanja u svetskoj tehnologiji. Industrija sveta, ovde mislim pre svega na razvijenu industriju, stalno smanjuje vreme tehnoloških promena i povećava masu kapitala koja je neophodna da bi jedna tehnološka celina egzistirala. Grubo govoreći, pre nekih pet godina ta masa kapitala je procenjivana na 500 miliona dolara, a danas ona iznosi skoro jednu milijardu. Mi, međutim, tek sada stvaramo tehnološke jedinice koje godišnje realizuju oko 300 miliona dolara.

Često se u integraciju ne ide sasvim dobrovoljno. Nju će stalno nametati svetsko tržište, što će sa svoje strane korisno uticati na procenu veličine tržišta potrebnog za proizvodnju pojedinih roba. Očigledno je da naše tržište nije više dovoljno za organizovanje savremene tehnologije za najveći broj artikala koji se u svetu danas proizvode. Na udaru su sve tehnologije uključujući i individualnog poljoprivrednog proizvođača.

Prema tome, naše ukupno ponašanje u privredi je sve više diktirano spoljnim promenama. Ne tvrdim da su u svetu postignuti idealni uslovi proizvodnje. Svi imaju svojih teškoća, kako najrazvijenija Amerika tako i zapadna Evropa, a da i ne govorimo o teškoćama sa kojima se definitivno suočio centralistički način privređivanja u većem broju socijalističkih zemalja, gde mnogi centralni planovi ne idu onako kako su u odgovarajućim ministarstvima zamišljeni (bez obzira na to što su tvorci tih planova veoma kvalifikovani ljudi), pošto je očigledno da se tržište i njegov mehanizam ne mogu više ignorisati. Drugim rečima, razvijene kapitalističke zemlje još uveliko diktiraju veličinu tehnološkog zahvata i kvalitet i asortiman roba.

Smatram da je to dobro jer na tom dugom putu industrijskog razvoja drugi je platio školu, a nama na tom području ostaje dosta prostora da ne ponavljamo ono što se u prošlosti pokazalo kao loše. Naša teorijska misao je u tom pogledu globalno veoma efikasno uvažila predistoriju industrijske revolucije.

Na drugoj strani, nije mi jasno zašto se povremeno, sa dosta nervoze, raspravlja o izvesnim fenomenima koji su, po svemu sudeći, istorijski bili prisutni i u drugim društvenim sistemima. Mislim da je drug Bilandžić jutros pokrenuo jedno

od veoma značajnih pitanja kada je konstatovao da još za duži vremenski period mi nećemo znatno proširiti asortiman proizvodnje u našoj zemlji. Čini mi se da je na takvo krupno pitanje teško odgovoriti u potpunosti na ovom mestu. Međutim, neka razmatranja koja objašnjavaju taj fenomen svela bi se po prilici na sledeće: u našem perspektivnom programu razvoja mi smo, kao zemlja, lišeni nekih veoma vitalnih područja, kao što su kosmička istraživanja, široka primena nuklearne energije i slično. Drugo, mi još nemamo kadrove da za kraći vremenski period možemo efikasnije vršiti šire promene u tehnološkoj strukturi. To nisu u stanju da učine ni mnoge druge zemlje iako su na višem tehnološkom stupnju. Međutim, Amerika je, na primer, u stanju da u kosmičkim istraživanjima za relativno kratko vreme na jednom programu angažuje nekoliko stotina hiljada vanredno kvalifikovanih ljudi, a da posle nekoliko godina za slične poduhvate angažuje samo nekoliko desetina hiljada ljudi. To su veoma principijelna pitanja veličine tržišta, mogućnosti kretanja i promene radnog mesta, visoke individualne tehničke kulture i, svakako, solidne materijalne baze.

Sasvim je razumljivo što se postavlja pitanje: kuda odlaze stotine hiljada stručnjaka posle završetka jednog takvog posla? Ovaj se primer navodi zbog toga što mi još sa dosta napora i vrlo sporo likvidiramo loše proizvode, jer su ljudi koji na takvim poslovima rade veoma konzervativni u odnosu na promene, a uz to i slabo pokretljivi itd.

Naša razmena sa najrazvijenijim kapitalističkim zemljama još je dosta skromna, a sa nekima je, na primer sa Amerikom, dugo vremena gotovo na istom nivou.

Mislim da su prethodna objašnjenja dala izvestan prostor za razmišljanje o tome koliko se još mnogo mora učiniti na stručnom osposobljavanju svih kadrova i koliko još dugo pojam reformisanja naše privrede, a samim tim i društva u celini, treba da bude prisutan u našem životu.

Na drugoj strani, mi želimo da visokim carinama dugoročno zaštitimo neka područja proizvodnje. Sama visina carine jasno govori o tome da su takve tehnološke jedinice još neproduktivne. Tu su osnovni sukobi između bazne i prerađivačke industrije na čitavom frontu. Ako bi takvo stanje duže potrajalo, to bi, pored ekonomske, sve više nanosilo i političku štetu. Na žalost, taj deo posla se već duže vremena odlaže i ima se utisak da nema dobre volje da se on brže reši.

Imajući u vidu da u srednjoročnom planu očekujemo zamašna sredstva spolja, u raznim vidovima, procenjuje se da će ta sredstva preći 2,5 milijarde dolara.

Smatram da u perspektivi treba obraditi problem malih radnih kolektiva koji raspolažu ogromnim društvenim sredstvima i akumulacijom. Na primer, poznato je koliko velika sredstva se ulažu u hidroenergetski sistem Đerdap. Takođe se zna da će tu po završetku izgradnje raditi između 150 i 200 ljudi. Poznato je takođe koliko će sredstava ostajati tako malom kolektivu. Praksa je pokazala da sadašnja sistemska rešenja u takvim slučajevima nisu ni ekonomski, a ni politički do kraja dovedena.

Nekoliko reči o takozvanom mešanju u rad radnih organizacija. Smatram da je u jednom periodu bilo karakteristično to da je interesovanje nekih opštinskih organizacija Saveza komunista za stanje u radnim organizacijama bilo neznatno, a da je postojalo i vreme kada je to interesovanje bilo preveliko. Verovatno da je za ukupna kretanja bolji permanentan kontakt, jer radnoj organizaciji nije jedini cilj samo da jeftino proizvodi, nego joj je, što je sasvim razumljivo. stalo i do uspešnog razvoja društvenih odnosa u njoj samoj.

Izgleda da je došlo vreme da se autori raznih sistemskih rešenja znaju. Na primer, mi znamo ko su projektanti velikih industrijskih objekata, pa je korisno da se vrednosti pojedinaca, kao i grupa i kolektiva, valorizuju prema kvalitetu poslova koji se ostvare. Ja lično ne mogu izbeći nikakvu odgovornost za posao koji danas radim, konkretno u Metalurškom kombinatu Smederevo, ili oni koji rade na Đerdapu, pruzi Beograd — Bar, u Boru itd.

Meni se posebno sviđa što danas razmatram materijal koji je obradio i potpisao profesor N. Pašić, jer nije redak slučaj da ljudi jedno vreme ozbiljno brane sistem dohotka, a da posle ozbiljno brane sistem dobiti. To su vrlo krupna pitanja, i smatram da niko ne može da ostane nepoznat za ono za šta se zalaže, šta brani i, konačno, šta je njegovo ubeđenje.

Pridružujem se mišljenju druga Zečevića da su CK SK Srbije, Izvršno veće i Skupština SR Srbije dali punu slobodu radnim organizacijama u našoj Republici da mogu nesmetano da obavljaju sve svoje funkcije koje su obezbeđene sistemom. odnosno Ustavom.

To ne znači da nije bilo i da ne treba da bude određenih dogovora. Mi smo, na primer, posle dvogodišnjeg rada uspešno završili koncepciju razvoja crne metalurgije Jugoslavije za period do 1985. godine. Taj rad nije bio ni jednostavan ni lak. Veoma složena pitanja su u tom procesu rešavana, ali su ipak rešena. To ukazuje na činjenicu da se sve više stvaraju uslovi za integracije koje će obuhvatiti područja više socijalističkih

republika, odnosno čitave Jugoslavije, a doći će i vreme kada će dugoročno poslovno povezivanje sa inostranstvom postati neophodnost. Ti procesi su veoma složeni i svako nestrpljenje i brzopleto rešavanje može da stvori efekte suprotne od željenih. Stvarajući tako velike tehnološke jedinice, ne vidim da je već stvorena opasnost od rađanja tehnokrata, menadžera i drugih neželjenih snaga. Međutim, da do toga ne dođe, politika mora biti više prisutna u praćenju procesa u tako velikim tehnološkim jedinicama, kako bi se objektivno moguće negativne tendencije pravovremeno uočavale i pronalazili pravi uzroci i adekvatna rešenja za njihovo otklanjanje.

ZIVOJIN RAKOČEVIC:

Političke implikacije kontroverzija o »dohotku«

Već dugo vremena, na raznim »nivoima« i raznim povodima, raspravljamo o različitim pitanjima »samoupravne integracije« i fenomenu političke vlasti, to jest političkim procesima u vezi s tom integracijom. Ali ni izbliza nismo izvukli određene nužne konzekvencije za sam politički sistem, za njegov integritet. Nije raščišćeno pitanje kakva je funkcija političkih organizacija u tom sistemu; i, naročito, šta je idejno-politička, usmeravajuća uloga i funkcija Saveza komunista. Tu nema jasnih i dosledno izvedenih konzekvencija, uprkos tome što već imamo jednu praksu; bez obzira na to da li smo njom zadovoljni ili nismo. Ta je praksa dosta bogata i inspirativna i postoje i dosta seriozne rasprave o toj praksi. A postoji i jedna velika teorijska baština, svetska baština, koja u nizu krupnih pitanja čini deplasiranim pokušaje da se ponovo »otkriva Amerika«, jer te su stvari davno otkrivene i naučno obrazložene. Naročito imam u vidu ekonomsku teoriju, jer namerno ne diram u sferu tehnologije i prirodnih nauka, u čemu i nisam kompetentan da nešto ozbiljno presuđujem, iako mi se čini da i tu ima sličnih problema; možda ne u meri u kojoj to važi za društvene nauke.

Anticipirajući već sada nešto što tek treba da obrazložim, želim da iznesem jednu opštu tezu da se rešenja ovih naših socijalnih zagonetki nalaze pretežno u političkoj sferi; i, pre svega, u tačnom definisanju i rešenju funkcije Saveza komunista.

Ako se radi o problemu integracije u našem društvu, onda se pre svega radi o specifičnoj *reintegraciji* Saveza komunista kao jedne jedinstvene ideološko-političke avangarde, usmeravajuće društvene sile. Tu su, ako hoćete, sada sadržani stvarni uzroci izvesne pojačane konfuzije; pa i izvorište realnih političkih konvulzija u našem društvu. Upravo zato što je tu nešto rastrojeno, rastočeno, tako reći mehanički rastavljeno i podvrgnuto centrifugalnim silama, mora se odlučno ići na jedan brz integrativni proces; i u tom smislu što treba kritički preispitati postojeći politički sistem i politiku i njihov odnos prema ekonomskoj sferi.

Najdan Pašić je u ovom svom projektu mnogo pažnje posvetio ispitivanju socijalnog karaktera osnovnog produkcionog odnosa; zatim, objašnjenju »jedinstva privrednog područja« itd., kao neizostavnom uslovu za rečenu samoupravnu integraciju itd. No, ja sam njegov tekst shvatio više kao jednu direktivu za istraživanje, to jest kao jedan uput kako ulaziti u sva ta relevantna pitanja, a manje kao jedan ozbiljniji pokušaj u pozitivnom izlaganju date problematike. Ovo govorim zato što »jedinstvo privrednog područja« ovde nije obrazloženo, nije rečeno šta se podrazumeva pod tim pojmom. Istina, tu ima nekih primera; u diskusiji je bilo različitih gledišta o tome da li su baš srećno izabrani itd., jer sve to može biti predmet diskusije, ali je jasno da se primerima ne iscrpljuje ovaj vrlo složen problem.

Zatim, bilo je reči o samoupravnom produkcionom odnosu. Medutim, moram da kažem da u nizu ovih naših rasprava mi nemamo neku ozbiljniju pretenziju da dešifrujemo šta je u stvarnosti taj samoupravni produkcioni odnos. Zato predlažem da u daljem istraživanju, jer ovo je samo iniciranje istraživačkog procesa, obratimo naročitu pažnju na sam taj produkcioni odnos i utvrdimo u kakvim je sve funkcionalnim odredbama, konkretnim formama on u stvarnosti dat; i, što je naročito važno, u kakvoj je on stvarnoj sprezi s robnom proizvodnjom. Naime, nije u pitanju to da ti odnosi samoupravljanja niču, egzistiraju i razvijaju se na robnoj proizvodnji; nego je u pitanju i jedna unutrašnja skrivena, tajanstvena sprega odnosa proizvodnje i proizvodnje vrednosti; to jest jedan svojevrstan socijalni amalgam koji se rađa iz te sprege. Međutim, nije u pitanju samo ta relacija, nego i ona druga relacija ili valencija tog produkcionog odnosa prema takozvanom nacionalnom odnosu. Tu iskrsava ovaj problem takozvanih nacionalnih ekonomija, problem federalizma, veze između ekonomskih funkcija republike i federacije itd., i u vezi s tim, u tom kontekstu,

i ovaj problem jedinstva privrednog područja, jedinstvene ekonomske politike itd.

No, u vezi sa ovom originalnom istorijskom kombinacijom triju elemenata, želim da svratim vašu pažnju na jedno pitanje na koje sam i u ranijim raspravama ukazivao. Reč je o tome da je politici, političkom faktoru, Savezu komunista, stalno okrenuta jedna iracionalna strana datih ekonomskih kategorija; to jest celokupnog tržišnog mehanizma proizvodnje vrednosti i ovog takozvanog dohotka. To su oni, kako ih Engels u ovde citiranom pismu Šmitu naziva, ekonomski refleksi, ili reflektovani ekonomski odnosi; to jest izvrnuti, izopačeni i fetiški odnosi; naravno, i »preneta svest« povodom tih odnosa refleksije u glavama ljudi, običnih posmatrača, koji nisu u stanju da proniknu u tajne tih odnosa. Ti se odnosi, po Engelsovim rečima, stiču u jednoj sabirnoj žiži, leći; i to uvek na izokrenut, izopačen način. Međutim, za razliku od ljudskog oka, nema tu nekog automatskog nervnog sistema, aparature koja bi tu izvrnutu sliku stavila na noge; i zato je tu upravo i potrebna jedna kritička, produbljena i pozitivna naučna svest o tome da taj fetiš, taj iracionalni, izopačeni i lažni privid odnosa prevede na jedan racionalan jezik nauke. Upravo, politici su stalno okrenuti ti iracionalni i jako otuđeni i fetišizirani ekonomski (vrednosni) odnosi.

Da sve ovo ne bude suviše apstraktno, ja ću i sam preći na neke primere.

Mi smo se u poslednje vreme jako sporili oko niza otvorenih ekonomsko-političkih pitanja. U ovoj raspravi su neka od tih pitanja drugovi već pomenuli. Uzmimo, na primer, problem nelikvidnosti. Na njega smo skoro zaboravili, a on se sada sa povećanom žestinom ponovo javlja; i to u prilikama kada imamo izvesnu monetarno-kreditnu ekspanziju, rečeno jezikom bankarskih stručnjaka, i kada imamo jednu vrlo izraženu stopu inflacije kod nas i u svetu. Znači, nelikvidnost se javlja i u uslovima kada ima suviše tih takozvanih likvidnih sredstava; to jest kredita, novca, kao i onda kada smo imali relativnu besparicu. Prema tome, mi smo se morali onda, a i sada, naročito, zapitati šta se krije iza tih ekonomskih refleksija, iza tih izokrenutih odnosa; a to znači da moramo ići na dešifrovanje samog osnovnog produkcionog odnosa. Naime, ta opšta nelikvidnost u privredi: bilo kao besparica, to jest restrikcija, kako bi se time na veštački način cene zauzdale, dovele na neki svetski paritet itd., to jest da bi se tim putem postigla konvertibilnost dinara, taj strateški cilj reforme oko kojeg se još teorijski »debelo« sporimo naročito u partiji i Saveznoj skup-

štini; ili, nasuprot tome, inflacija, da bi se time olakšali probleme preduzeća koja nemaju dovoljno likvidnih sredstava, finansijskih sredstava itd., u stvari se pokazuju da su samo derivati, simptomi, refleksi jednog te istog produkcionog odnosa; tačnije, jedne smeše proizvodnih odnosa i, u stvari, posledica ultraetatističkog produkcionog odnosa, kome je apsolutno svojstven nepretvorljivi papirni novac, inkonvertibilni dinar. Znači, mora se ići putem nešto drukčijim od postojećih proklamacija, rezolucija, to jest mora se pokušati da se meritorno utvrdi i objasni dublji smisao strateških ciljeva ekonomske reforme. Umesto što se naša društvena misao, politička misao; pre svega, politička misao u Savezu komunista koncentriše na izvedene probleme, i ona treba da »zaviri iza brda«, da pronikne u suštinu odnosa koji ti simptomi izražavaju i da se usredsredi na određene mere, postupke, kojima će neutralisati, ograničiti taj etatistički, ultraetatistički odnos u sferi kredita i novca. Mi se još zanosimo nekim naoko privlačnim predlozima o tome kako razrešiti opštu prezaduženost privrede, a svi ti predlozi prećutno polaze od pretpostavke *nepretvorljivog* novca i datog deviznog i spoljnotrgovinskog režima, inflacije itd., to jest stvarnog produbljivanja monetarnog i kreditnog jaza između naše ekonomije (mislim, jugoslovenske) i svetske ekonomije; naročito, razvijenih nacionalnih ekonomija na Zapadu.

Trenutno su u opticaju predlozi (teze i kontrateze) eksperata naše centralne banke; ali oni se temelje na pretpostavci nepretvorljivog papirnog novca i na potpunom odsustvu razrađene koncepcije i strategije kretanja ka konvertibilnom dinaru. Ti i neki manje vredni predlozi se, međutim, na određen način tolerišu; pre svega u političkom životu i posebno u Savezu komunista; čak se smatra da su to relevantni i plauzibilni predlozi; rešenja koja su u sadašnjoj situaciji jedino moguća; koja, dakle, treba da uzme u obzir taj politički faktor. Politička rasprava o tim predlozima još traje, jer se još procenjuje koji od tih predloga-teza treba promeniti i u kom trenutku. U toku su i rasprave o deviznom režimu. Tu postoje vrlo teški sporovi; na primer, oko takozvanog fluktuirajućeg i jedinstvenog deviznog kursa. Tako i jedna komisija Savezne skupštine uzima ozbiljno u obzir jedan elaborat koji je izradio Institut za spoljnu trgovinu, čiji predlozi izmene postojećeg deviznog režima se takođe temelje na onome o čemu sam maločas govorio, to jest na koncepciji nepretvorljivog papirnog novca.[1] Međutim, ako hoćemo

---

[1] Upor. »Projekat: Revizija zakona iz oblasti deviznog i carinskog sistema« — »Nacrt teza o razvoju spoljnoekonomskih odnosa« i druge materijale Instituta za spoljnu trgovinu, Beograd, maj 1970.

da se udruživanje rada zaista razvije i postane okosnica te takozvane samoupravne integracije društva, onda zaista važi ono o čemu je R. Ratković govorio. Moramo, naime, izvlačiti sve nužne konzekvencije iz date istorijske sprege udruženog rada; tačnije, relativno udruženog rada i proizvodnje vrednosti. Moramo, kao politički pokret, pre svega kao Savez komunista, jasno utvrditi da taj udruženi rad ne može da egzistira na podlozi jednog ultraetatističkog kreditno-monetarnog sistema; datih kreditno-monetarnih odnosa i prometne sfere na taj način uređene. To je apsolutno inkompatibilno jedno sa drugim, i mislim da naš politički pokret mora iz toga izvući jednu važnu konzekvenciju. Naime, moramo znati da je inflacija neka opšta svetska zakonitost; i, što je naročito važno, moramo znati na kojim produkcionim odnosima, realnim kretanjima, iflacija niče tamo u svetu, specifično na Zapadu i različito na Istoku; a tada ne smemo praviti mehaničke analogije; to jest da, ako je to tako u svetu, onda to mora tako da bude i kod nas. Naprotiv, naš stav mora da bude suprotan; i to bezobzirno i konsekventno suprotan, jer mi takvu praksu moramo napustiti.

Drug Čeperković je pomenuo neka vrlo značajna pitanja. Naime, rekao je da imamo takvu ambiciju da privučemo 2,5 milijarde dolara tuđeg kapitala u narednih pet godina (po poslednjim procenama, radi se, u stvari, o 3,5 milijarde dolara). Smelo tvrdim, a tu sam tvrdnju izložio i na nekim drugim mestima, na primer u Komisiji za ekonomsku politiku Predsedništva SKJ, da ćemo mi upravo suprotne efekte postizati; to jest uglavnom će nama »kapital« kao i do sada bežati napolje, u inostranstvo, jer je normalno (to je jedna stara ekonomska zakonitost) da ispred obezvređene valute kapital beži. Pošto se dinar sistematski obezvređuje, to »kapital« različitim kanalima odlazi u inostranstvo. Mogu navesti primere toga bežanja kapitala. Jedan oblik bežanja kapitala je upravo postojeći Fond za kreditiranje izvoza opreme na kredit. U pitanju je oko 600—800 miliona dolara za narednih pet godina. Da li će to ići ovim putem, inercijom (državnim putem), ili će se to vršiti takozvanim oročavanjem; ili ne znam kojim trećim putem, to sada i nije bitno; čak, dopuštam i jedno slobodno udruživanje »finansijskog kapitala« između ovih naših korporacija i svih drugih pridruženih malih preduzeća, da bi se finansirao taj izvoz opreme. No, faktički, to je za mene više dokaz toga bežanja kapitala ispred konstantno obezvređene nacionalne valute (dinara) nego dokaz nekog našeg intenzivnog uklapanja u te svetske ekonomske tokove. Isto tako u pitanju je i naša velika građevinska operativa u inostranstvu. Tu se radi o stotinama miliona dolara vrednosti tih radova. To je isto jedan kanal

odliva kapitala; iako ne sporim da je to izvanredna stvar za našu ekonomiju. Jer, taj se »kapital« tamo oplođava po relativno visokim stopama »profita«, dobiti, i obrće sasvim brzo. Ali, činjenica je da mi unutar zemlje imamo nedovoljnu građevinsku operativu itd., to jest hroničan nedostatak izgradnje stanova, što ima i određene socijalne reperkusije i slično. Zašto? Zato što i tim kanalom kapital beži ispred obezvređene nacionalne valute; utoliko pre što mi ovakvim postupcima i merama stalno prisiljavamo »kapital« da beži napolje. Jer, kada je inflacija, kada se obezvređuje valuta, onda je problem kako održati kapital, a ne kako ga oploditi. A mi sada još govorimo o *oplođavanju* i privlačenju tuđeg kapitala!? To su onda teški nonsensi ili neke u praksi teško savladive prepreke i iznevereна očekivanja, iluzije. Mi smo taj uvoz stranog kapitala u svoje vreme lepo pravno-politički naslikali; ali smo videli da od toga tako reći nije bilo ništa, — do sada. Ne znam, u poslednje vreme je možda »Crvena zastava« jedan izuzetak u pozitivnom smislu; ima možda još nekih primera koje ja nedovoljno poznajem, ali nema onoga što smo očekivali; a najmanje je verovatno da ćemo ostvariti ove preoptimističke 2,5 milijarde dolara. Tvrdim da do toga neće doći; naročito ne pod pretpostavkama od kojih polaze oni predlozi i teze i sam »Pristup«, odnosno »Smernice« za izradu srednjoročnog plana.

Zatim, mi se sporimo i oko tog famoznog »dohotka«. Aktuelna je kontroverzija: dohodak ili dobit; zatim, radna snaga kao roba ili anti-roba, to jest postoji li cena rada ili taj razotuđeni lični dohodak prema rezultatima rada itd.

Međutim, činjenica je da imamo i »unutra« jedno tržište rada; a imamo i jedan konstantan i velik odliv radne snage u inostranstvo; čak i visokostručne, što enormno obezvređuje postojeći »materijalni kapital«, tehnologiju, i što je takođe jedan kanal kojim beži »promenljivi kapital«, beži pamet, stručnjak, stručnost. Znači, sva ta pitanja moramo raspravljati u jednoj žiži, na »jedinstvenom teorijskom polju«. Ako ta pitanja razmatramo kao politički pokret, to jest kompetentno, kritički i pozitivno, moramo da u stvarnosti otkrijemo šta znači samoupravni produkcioni odnos, u kakvim on funkcionalnim ekonomskim oblicima realno egzistira u praksi. Moramo sebi položiti računa o nekim našim dilemama, političkim dilemama, i o izvesnom neutralnom stavu koji izvesni politički forumi zauzimaju prema tim teorijskim, ideološkim strujanjima; na primer, u ekonomskoj misli. Smatram da je neodrživ »neutralan« stav u čvornim teorijskim pitanjima; kako za politički pokret tako i, naročito, za forum koji mu stoji na čelu. Neutralan stav u ključnim teorijsko-ideološko-političkim pitanjima

obezoružava i lišava Savez komunista njegove osnovne funkcije. U stvari, nema neutralnog stava, jer neutralni stav pogoduje onoj struji koja je već u praksi uzela maha, koja se na ovaj ili onaj način ukorenila, infiltrirala u realne odnose. Govorim pomalo apstraktno; ali bih mogao to sasvim konkretno ilustrovati. Evo, recimo, uzmimo jedno pitanje iz izlaganja druga Čeperkovića. Naime, on je sasvim sa razlogom rekao da izvesni teoretičari koji danas zastupaju jednu kategoriju sutra tu kategoriju osporavaju; to jest zastupaju neku drugu, treba konačno da polože računa pred javnošću. Primetio bih, nije teškoća, nije opasnost u tome što se registruju razna gledišta, nego što istog čoveka u raznim situacijama registrujemo sa različitim gledištima. Tu je nevolja. Naročito ako postoje i takvi »bezobzirni« ljudi koji to pomno registruju, prate. Međutim, tu stvarno postoji jedan spor. Da li je »dohodak« razotuđen, jedinstven, onakav kako ga interpretiraju profesori M. Korać i M. Samardžija i cela grupa ekonomista; onakav kako ga razume i tumači sindikat; sindikat kao politička organizacija; i to vrlo masovna, i kao konstituens našeg političkog sistema; koji, dakle, ima određen uticaj na politička kretanja; pa onda, indirektno, i na realna ekonomska kretanja u produkcionim odnosima; ili je dohodak, zbog onih momenata o kojima sam na početku govorio, isto tako kao i profit jedna ambivalentna i protivrečna kategorija; jedna kategorija koja ima neki svoj *momenat otuđenja* u sferi konkurencije; i da je zbog toga dohodak nužno diferencirana kategorija. Naime, »dohodak« nužno sadrži određene protivrečne elemente; sadrži one »famozne« troškove, sadrži nekakvu izmenjenu stopu dobiti; dakle, sadrži dobit koju mi uporno hoćemo da politički proskribujemo. Bio sam nedavno na jednom skupu gde su drugovi iz sindikata čak tražili da se politički položi računa o tome zašto se ta famozna reč »dobit« prokrijumčarila u onaj zakon o utvrđivanju i raspodeli dohotka. Oni koji su to prokrijumčarili u zakon treba da polože računa o tome; jer je to maltene delo neke političke zavere, subverzije, uperene protiv samoupravljanja. A, međutim, notorno je da nas je praksa stvarno tukla po glavi uvek kad god smo hteli da taj dohodak tretiramo kao jedinstvenu, amorfnu kategoriju; to jest kada smo radnom kolektivu hteli da ostavimo ceo tržišnim putem realizovan »dohodak«; tu takozvanu novostvorenu vrednost, pogrešno identifikujući dohodak sa novostvorenom vrednošću i ostavljajući radnom kolektivu apsolutnu vlast da on subjektivno i diskreciono odlučuje o tome koliko će davati na akumulaciju, na fondove, a koliko na lične zarade itd. A sve to u ime te takozvane socijalističke robne proizvodnje; »samoupravne robne proizvod-

nje«, kako se to još negde drukčije nekritički i bez ikakvog obrazlaganja kaže itd. U stvarnosti, znamo da su nas svi ti momenti o kojima su ovde drugovi govorili (i neki koje ovde nismo mi pomenuli) lupali po glavi i stalno nas silili na to da tu kategoriju shvatimo na jedan realan način. »Dohodak«, naime, ima i svoju *iracionalnu* (otuđenu) stranu; ima svoju unutrašnju strukturu, sadrži te troškove itd. Notorno je da se mi bez toga u praksi ne možemo pomaknuti, realno kretati. Naročito ne u nizu ozbiljnih odnosa koje sada pokušavamo da razvijemo. Recimo, ne možemo da uredimo odnose između ekonomskih jedinica unutar preduzeća, ne možemo da uredimo odnose između preduzeća, ne možemo da uredimo odnose između reproduktivne sfere i prometne sfere, ne možemo da uredimo odnose zajedničkog ulaganja naših preduzeća i inostranih preduzeća itd. To drugovi iz industrije, iz prakse, odlično znaju. Strani fabrikant, finansijer, korporacija itd., koji hoće da uđe u neki razvojni i komercijalni program (čak pod pretpostavkom da imamo konvertibilni dinar; iako ga u stvarnosti još za dugo nećemo imati) neće da ulazi u te odnose i zbog činjenice da ne postoje neki relativno sigurni i izdiferencirani ekonomski parametri i kriterijumi o tome šta su *troškovi proizvodnje*, šta je *dobit*, i u kojoj dobiti onda on treba da učestvuje i s kojim procentom itd. Dakle, kao politički pokret moramo da položimo računa sebi o tim dilemama koje predugo tolerišemo i predugo mislimo da su to neke maltene nerešive zagonetke, misterije, koje će ko zna koji mudrac i kada odgonetnuti, rešiti; pa ćemo se mi onda kao politički pokret na njih nalepiti; ali, dok su one »nerešive« misterije, onda je najbolje prema njima zauzimati onaj neutralni stav. Ali, podvlačim, to je iluzija; i de facto to i nije neutralan stav; jer uvek po inerciji grupa ona teorijska struja koja je na neki način već zaplenila ljude, već, ako hoćete, prodrla u naše političke redove i našla čak mesta i u pravno-političkim dokumentima, u pravnim aktima, u konkretnim ekonomsko-političkim merama itd. Tu ne treba da imamo iluzije. Oni koji pišu zakone i propise (neke od njih lično znam) apsolutno su pod uticajem ove ili one teorijske struje; čak i onda kada govore da imaju neutralan ili neki apsolutno negirajući kritički i ignorantski stav prema raznim strujama. Oni faktički, kada rade, pišu zakone, imaju u vidu neku teorijsku koncepciju, pa bila ona tačna ili naopaka. Oni moraju da imaju neku teorijsku koncepciju. Ili je tu u pitanju jedna senzacionalna teorija; kao ona o »jedinstvenom« dohotku i »neprotivrečnoj« socijalističkoj robnoj proizvodnji, u kojoj postoji mehanički identitet između udruženog rada i robne proizvodnje itd., ili neka manje ili više plauzibilna teorija dohotka i regula-

tivne cene, inspirisana učenjem Dž. M. Kejnza i praksom neokapitalizma; najmanje, gotovo u tragovima se ta normativistička aktivnost, takozvana kodifikacija oslanja na Marksovo ekonomsko učenje.

Želeo bih da ukažem na još jednu stvar. Ona se ne odnosi samo na tekst Najdana Pašića; nego uopšte, na rasprave o robnoj proizvodnji koju tretiramo na jedan dosta uzak način. Naime, konkretnije rečeno, kategoriju »radni kolektiv« preduzeće kao robni proizvođač suviše usko tretiramo. Ne radi se prosto o tome da preduzeće proizvodi robu, espap; i da na tržištu, pijaci, dolazi preko nje u kontakt sa drugim preduzećem. Nego se sve pretežnije radi o tome da naše preduzeće dolazi u odnos sa drugim preduzećem i posredstvom takozvanog minulog rada, kao jednog sastavnog elementa proizvodnje vrednosti; tačnije, minulog rada koji ima relativno samostalnu egzistenciju u sklopu mehanizma proizvodnje vrednosti, koji relativno samostalno zastupa taj kreditni sistem relativno udružene radničke klase; ili, recimo, uže shvaćeno, korporacija kao nukleus privrede, u poslednje vreme itd. Znači, preduzeća dolaze u međusobne odnose mnogo tešnje, dublje i komplikovanije posredstvom minulog rada. Ali ne samo preduzeća unutar jedne opštine ili republike nego i između republika. Znači, nisu odnosi samoupravne integracije dati samo u ovoj pravno-političkoj sferi, jurisprudenciji, kroz propise itd. ili samo u političkom sistemu u užem smislu, posredstvom političke organizacije, nego su ove integrativne veze, vezivna tkiva, date u samoj proizvodnji vrednosti, koja nužno u sebe uključuje i minuli rad i njegovo stalno premeštanje, prelivanje, transferabilnosti; ili, drugačije rečeno, egzistira taj minuli rad i kao »finansijski kapital«, tečno otuđivi, novčani »dohodak«; i to relativno slobodno kroz kreditne kanale. Tu su data i »zajednička ulaganja« i različita prava polaganja na budući neto prinos, dohodak, uključiv i one fabulozne vrednosne hartije. koje u javnim raspravama jedva smemo i da pomenemo; iako se, notorno, tu u stvari radi o jednom procesu *podruštvljavanja* proizvodnje, o jednom svojevrsnom procesu negiranja privatne kapitalističke svojine; a u nas, pretežno, o negaciji ultraetatističkih odnosa, koji proces ide sa promenama, prevratima u tehnici, tehnologiji. Jer taj proces neminovno teče u vezi sa tom takozvanom tehnostrukturom, sa korporacijama, konzorcijumima itd. Nužno je, naime, da se kreditni i monetarni sistem razvija u tom, kako Marks na jednom mestu kaže, kosmopolitskom smislu.

»Finansijski kapital«, znači, mora slobodno da kola po celoj teritoriji Jugoslavije i van Jugoslavije, da ide i da se natrag vraća; kao što strani kapital mora da ima tu slobodu. Ja ovo vrlo uprošćeno izlažem, jer tu postoje neke specifike između kretanja ta dva kapitala na našem unutrašnjem tržištu. One su u pravno-političkoj regulativi, legislativi već fiksirane, date.

Dalje, stavlja se prigovor da prisvajanje na temelju minulog rada, i to relativno osamostaljenog minulog rada koji zastupa kreditni sistem, bankarski sistem, novčano-kreditni mehanizam, znači prisvajanje po osnovu svojine. To se izričito kaže u poslednjem materijalu Instituta za ekonomiku investicija, tačnije u radu profesora Samardžije, i naglašava se da to apsolutno negira, dovodi u pitanje, onemogućava prisvajanje prema radu. Smatram da je to jedna lažna antiteza i lažna dilema, jer mi, via facti, u stvarnosti nigde nemamo neku idealnu raspodelu prema radu. Jer, raspodela prema radu je samo jedna tendencija; i upravo bi jedna dublja kritička analiza, naučna rasprava, mogla da pokaže da je taj put podruštvljavanja samo prividno iracionalan, enormno otuđen, fetišiziran; a stvarno put da se taj veliki princip u stvarnosti afirmiše. To, dakle, nipošto nije vraćanje u kapitalizam niti je alternativa za to povratak u ultraetatizam, na naturalne i administrativne odnose. Ako se radi o ovom protivrečnom prisvajanju i na temelju minulog rada; i o tome da bankarski mehanizam relativno samostalno (ali samo kao integralan deo ukupnog mehanizma proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada) zastupa taj minuli rad u odnosu na celu radničku klasu, ili te nacionalne radničke klase u Jugoslaviji, onda je to prisvajanje i takvo prelivanje nešto što se odigrava unutar radničke klase, ne nipošto izvan radničke klase; ne, dakle, za račun nekog otuđenog i paradržavnog bankarstva ili bankara u njemu; ne ni za račun nekih individualnih privatnih štediša, zanatlija, malograđanina, ili za račun stranog kapitala. To je prelivanje unutar radničke klase i pod njenom kontrolom; dakle, istorijski ograničeno i prolazno.

Ja sam vrlo skraćeno izlagao, ali sam namerno oštrije formulisao neka pitanja da bih eventualno podstakao drugove na razgovor, na polemiku; a izražavam uverenje da ćemo mi vrlo »vruće« raspravljati o ovim pitanjima u narednim mesecima.

MILAN MALI:

Integracija može ponekad i ugroziti samoupravljanje

Pašić prvo postavlja tezu »da samoupravna integracija predstavlja ključnu polugu u globalnom procesu društvenog oslobađanja rada«. Takvim stavom se, na određen način, podstiče društvena nauka, pre svega politička teorija samoupravljanja i samoupravno-političkog sistema, da dublje uđe u taj problem. Samoupravna integracija, kao istorijski oblik u kome se ispoljava udruženi rad, javlja se i kao sredstvo njegovog društvenog oslobađanja. Koliko sam pratio, teorija dezalijenacije, koja je, u stvari, esencija političke teorije samoupravljanja, nije u dovoljnoj meri proučena sa stanovišta procesa društvenog oslobađanja rada koji proističu i iz samoupravne integracije udruženog rada. Više se, izgleda, polazi od toga da je samoupravna integracija samo momenat u razvoju samoupravljanja, pa na toj osnovi i predstavlja značajnu polugu, kako to i Pašić utvrđuje, u samom globalnom procesu društvenog oslobađanja rada, kojem to samoupravljanje u celini služi. Smatram, međutim, da tu postoje ili bi trebalo da postoje, ako je Pašićev zaključak tačan, a verujem da jeste, i neke vrlo relevantne teorijske i političke karakteristike, kao posebno obeležje u okviru opšteg filozofskog koncepta oslobađanja rada. I za sam problem, za samoupravnu integraciju i politički sistem, ta filozofska dimenzija je, smatram, veoma značajna kako za kritiku stanja i tendencija tako i za samu projekciju njegovog razvoja, pa, dakle, i za političku akciju.

U svom relativnom istorijskom smislu, u kome se i javlja samoupravna integracija, mislim da pruža veće mogućnosti procesu oslobađanja rada u onoj meri u kojoj udruženi rad ima ekonomsko-istorijsku supremaciju nad neudruženim, ali samoupravna integracija sadrži i opasnosti za sam tok procesa oslobađanja rada. Naime, iskustvo je pokazalo da se mogu stvoriti i uslovi za izrođavanje samoupravljanja (i to ponekad u većem stepenu u samoupravnoj integraciji nego u samoupravljanju bez integracije). Taj problem je prisutan i u našoj praksi. U samoupravnoj integraciji može da se stvori više osamostaljenih centara odlučivanja. Oni u praksi mogu da se pretvore u osamostaljeno sredstvo ekonomske i političke moći i da na taj način integracija, u stvari, multiplicira izrođenu suštinu jedne jedine samoupravne organizacije, jednog jedinog samoupravljanja. Prema tome, sa gledišta oslobađanja rada, mislim

da je tu problem pre svega u samom karakteru i poziciji društvenog rada, pa tek onda i u toj meri u njegovom udruživanju.

Imao sam prilike da pratim dileme oko organizovanja Saveza komunista u samoupravnoj integrisanoj organizaciji. Ali sve one su se manje-više radale na tlu ovih realnih protivrečnosti o kojima sam nešto pokušao da kažem, pri čemu sve jasnije postaje da je suština stvari u društvenim odnosima, a ne u oblicima, odnosno i u njima, ali samo u istorijski određenoj meri. Prema tome, mislim da u jednom istorijski određenom periodu razvoja proizvodnih snaga, društvene podele rada i delovanja ekonomskih zakonitosti, kao realnom miljeu u kojem se javlja samoupravna integracija, ona, s obzirom na društveni sistem u kome se javlja, treba pre svega da pruži ekonomsku i društvenu mogućnost za jačanje pozicije udruženog rada i za samo njegovo dovođenje u društveno-istorijski adekvatan odnos sa ovim tendencijama i zakonitostima, od kojih sam neke naveo. To ona u načelu pruža, ali ne mora nužno da do toga dovede niti da u tome redovno završi.

Drugo, po svojim institucionalnim rešenjima, o kojima se danas sve više govori u praksi, samoupravna integracija treba da destimuliše svaki monopol. Ali, u tim nastojanjima ljudi se oslanjaju uglavnom na iskustva male organizacije, neintegrisane samoupravne organizacije, koja, razume se, nisu dovoljna. Jer, očigledno je da samoupravna radna organizacija traži neke dodatne, iz nje izvedene, elemente za organizovanje i delovanje subjektivnih snaga. Mislim da tu kasnimo i uverio sam se da je često inkompatibilno stanje političkog i idejnog faktora sa organizacijom. Možda je za prvi momenat i bolje poći od zahteva za organizacijom i funkcionisanjem samoupravljanja, kao i za unutrašnjim društveno-ekonomskim oblicima kretanja vrednosti i utvrđivanjem pozicije delova neposredno udruženog rada, pa na osnovu toga graditi organizaciju idejno-političkog faktora.

Duboko se slažem sa ocenom da je proces integrisanja, i pored nesumnjivih rezultata i nove dinamike koju je uneo u velikom broju slučajeva, ostao na svojim počecima. Usudio bih se čak da tvrdim da se u znatnom procentu samoupravne integracije kamuflira stvarno stanje društvenih odnosa koji su gotovo potpuno identični sa nekadašnjim društveno-ekonomskim i političkim sadržajem. Mislim da je to veoma važno za pitanje koje raspravljamo, za odnos sa političkim sistemom, i takvo stanje u dobroj meri, uostalom, i rezultira iz tog odnosa sa političkim sistemom.

Tačno je da je privredna reforma bitno uticala na revolucionisanje ekonomskih procesa od čijeg karaktera zavise bar podsticaji za integraciju, ali se ne bih usudio da tvrdim da su od toga zavisile integracije, jer su one deo jednog opštijeg procesa, jedne šire zakonite tendencije. Ovde je sad iznad svega značajna uloga i držanje političkog sistema u širem smislu, a i u onom smislu kako ga je tretirao Pašić.

Prihvatajući, dakle, sve ono što Pašić tvrdi o prirodi odnosa političkog sistema i samoupravne integracije, ja bih tome dodao samo još neka zapažanja. Na procese samoupravnog integrisanja mogu danas da utiču pre svega one njegove strukture, oni delovi koji utiču na društveno-ekonomske odnose i ekonomsku politiku, na ekonomsku poziciju udruženog rada. Ne mogu suditi u kom je stepenu koja struktura u ovom smislu uticala, jer se i to kod nas stalno menja, ali znam da je komuna to u najmanjoj meri. No, ovo zapažanje sam upravo zbog toga i ponudio, jer se na drugoj strani komuna javlja kao osnova samoupravljanja. Bojazan prof. Đorđevića da ovakva komuna, s obzirom na to kako je nastala i na neke njene istorijske tendencije i nasleđena ograničenja, ne može u dovoljnom i pravilnom stepenu, ako sam ga dobro razumeo, da utiče na sve savremene procese integrisanja, pošto ona to i sistemski ne može, tako da kažem, ne dobija u toj meri u značaju. Samom činjenicom da je ona osnova samoupravljanja, ona, razume se, treba i mora da utiče i na druge strukture, ali prethodno Ilijevićevo zapažanje da je ona u najmanjoj meri uticajna u procesu integrisanja u celini — ne bi trebalo da gubi u značaju.

S tim u vezi mislim da naš ekonomski sistem i politika nisu u dovoljnom stepenu kritični prema sebi u pogledu svog razvijanja i s obzirom na samu potrebu podsticanja i stimulacije integracionih procesa. No, time sam se možda nepotrebno samo pridružio tezi koja je već uveliko ovde potvrđena, ali da se još vratim na komunu. U komuni očigledno ostaje veća uloga onih činilaca političkog sistema koji se tiču organizacije i akcije subjektivnih društvenih snaga i udruženog rada. Moglo bi se reći da ona tu ulogu ne vrši u dovoljnom stepenu zbog nekih opštih slabosti njenog samoupravnog i političkog razvoja koje pokazuje u poslednje vreme. Iz ovog zaključujem da politički sistem na samoupravnu integraciju utiče institucionalno i akcijom. Možda se i ovde više govori o tom institucionalnom prilazu, ali mislim da je drug Rakočević dobro zagazio u jedan dinamički splet tih odnosa, jer je naš sistem, pre svega s obzirom na funkciju Saveza komunista i ostalih subjektivnih snaga, dat u jednom obimnom kreativnom, dinamičkom smislu, i to u ovakvim razmatranjima ne treba nikako zaboraviti.

Druge slabosti u razvoju političkog sistema mislim da dolaze zbog nedovoljnog i neadekvatnog vršenja tih idejnih i političkih funkcija u društvu. S druge strane, mnoge perspektive mogu se otvarati jedino uspešnim i kreativnim razvitkom upravo tih funkcija.

Pašić, dalje, ističe značaj strukture interesa i mislim da je u pravu kad govori o fetišizaciji konkretne strukture interesa i da ta činjenica ima čak i veći značaj nego što joj ga i on sam daje. Jer, svi ti interesi mogu biti stvarni, ali i preobraženi, izrođeni kao partikularizam, lokalizam i nacionalizam, kao što i takozvani ljudski faktor može da ima svoje zablude, svoj egoizam, a i sam zahtev za integracijom može da bude hegemonizam ili birokratizam, kao što može da bude i izraz realnih i saznatih interesa udruženog rada. Ja mislim da mi, u sklopu strukture interesa, još nedovoljno klasno postavljamo problem razrešavanja sukoba i iskazivanja stvarnih interesa udruženog rada, a to nam se sveti u procesu podsticanja integracija, a pogotovo u razvijanju društveno-ekonomske sadržine u okviru sistema.

Potreba za demokratskim razrešavanjem sukoba interesa podrazumeva i dominirajuću ulogu istorijski najopravdanijeg interesa, što se praktično realizuje u igri političkih snaga u kojima revolucionarna avangardna, idejno-politička snaga, zastupa taj interes u onom marksističkom smislu da u sadašnjosti pokreta zastupa budućnost. Mislim da je veoma važno što su naši politički forumi u poslednje vreme dosta doprineli razvoju drugih dinamiziranih saznavanja integracionih procesa, ukazujući pri tome baš na ulogu avangarde u svemu tome.

Mislim da će razvoj samoupravne integrisane radne organizacije morati sada ići u pravcu da se stvaraju uslovi, pa onda i prevazilazi sve ono što predstavlja kompromis u odnosu interesa. Drugim rečima, ona mora da osvaja svoju suštinu, da društvenim odnosima materijalizuje svoje istorijske i razvojne prednosti, inače će propasti, odnosno kompromitovati svoju ideju. Subjektivne društvene snage moraju, mislim, za taj posao biti dobro organizovane i od političkog sistema tako podržane da dobiju tu bitku. Mnoge integracije su, izgleda, prepune kompromisa i polovičnih i kamuflirajućih rešenja. To proističe i iz slabosti u idejnoj i društveno-ekonomskoj dominaciji stvarnog interesa udruženog rada. Međutim, mislim da tu svoju suštinu neposredni društveni rad treba da realizuje u daljem razvoju integracije. Jer, neke su pretpostavke, ali samo pretpostavke za njegovu borbu i afirmaciju, stvorene već samom integracijom. Zato mislim da samoupravna integracija i politički sistem moraju da omoguće i podstaknu (a to je za

mene kriterijum kretanja) te dinamičke procese u proizvodnji i ekonomskim odnosima, pa i da preduzimaju efikasne mere za proizvodno i ekonomsko prestrukturiranje. Odnos samoupravne integracije i političkog sistema će, naposletku, u dobroj meri zavisiti od karaktera i tempa promena u samoj samoupravnoj integrisanoj radnoj organizaciji. Ta dva faktora, doduše, uzajamno deluju jedan na drugi, ali promene u samoupravnoj radnoj organizaciji zavise i od činilaca koji nisu neposredno sadržani u političkom sistemu niti su iz njega neposredno izvedeni.

BORIS MAJER

Kultura između države i tržišta

Duboke promene koje Jugoslavija doživljava na svom putu u samoupravno socijalističko društvo ruše i sve tradicionalne predstave o mestu kulture u društvu, o njenoj društvenoj ulozi i, najzad, o samoj suštini kulture. Ta »destrukcija« se odvija ne samo na ravni teorije, na ravni teorijskog raspravljanja o položaju i suštini kulture u samoupravnom socijalističkom društvu, nego istovremeno i pre svega na ravni prakse, na ravni realnih društvenih procesa koji kulturu stavljaju u sasvim drugačiji položaj u poređenju sa onim u kojem je bila u periodu administrativnog socijalizma ili sa onim u kojem je bila i koji delimično još zauzima u zemljama sa kapitalističkim društvenim uređenjem.

U administrativno-etatističkom modelu socijalizma kultura je u celini i bez ostatka podređena državi. Država u potpunosti odlučuje o veličini dela nacionalnog dohotka koji će se izdvajati za potrebe kulture i o tome kako i u koje svrhe će se na pojedinim područjima upotrebljavati materijalna sredstva koja je država u godišnjem budžetu predvidela za potrebe kulture. Tu je položaj kulture prema državi isti kao i položaj svih drugih oblasti društvenog života (raznih privrednih grana, vojske, pravnih institucija itd.). Veličina dela nacionalnog dohotka koji će se izdvajati za potrebe kulture zavisi od globalne raspodele nacionalnog dohotka na pojedine oblasti, a ta raspodela, opet, zavisna je od odgovarajućih državnih organa kao predstavnika opšteg društvenog interesa. U sistemu administrativno-etatističkog socijalizma kultura je istovremeno i pod strogim ideološkim nadzorom. Čak i kad se ne bi služila političkim pritiskom, država ima sve mogućnosti da dodeljivanjem ili oduzimanjem materijalnih sredstava potpuno vlada nad kulturnim stvaralaštvom i da vrši ulogu vrhovnog ideološkog cenzora. Takav položaj kulture prema državi ima određene prednosti koje zagovornici administrativno-etatističkog modela socijalizma naglašavaju. S jedne strane, država obezbeđuje

redovno priticanje budžetskih sredstava, a time i normalnu delatnost kulturnih ustanova. Ako sistem dobro funkcioniše, ako su potrebe dobro predviđene, kulturne ustanove se mogu potpuno posvetiti svom radu, pošto se ne moraju brinuti za potrebna finansijska sredstva. I sam ideološki nadzor ima svoju dobru stranu: sprečava rasipanje energije na besplodne i društveno nekorisne teorijske sporove i usredsređuje celokupnu kulturnu energiju u pravcu njene optimalne društvene efikasnosti. Ipak, ovu drugu »prednost« više naglašavaju političke strukture, partijski aparat itd., a među kulturnim stvaraocima samo oni koji su dogmatski i autoritarno usmereni. posebno oni koji se osećaju ugroženi od novih kulturnih tokova i ideja, dok progresivniji među kulturnim stvaraocima ideološki nadzor osećaju kao najveću prepreku za slobodu kulturnog stvaralaštva i za razvoj kulture uopšte. Istina, i ovi poslednji uglavnom bi želeli da se oslobode samo ideološkog nadzora, dok bi država i dalje obezbeđivala materijalna sredstva potrebna za nesmetan razvoj kulture. Zahtev ovog dela inteligencije sa područja kulture u odnosu na državu otprilike je sledeći: dajte nam dovoljno para. ali nam u pogledu njihovog trošenja ostavite odrešene ruke. Ne uplićite se u pitanja kulturnog stvaralaštva, nego se brinite o tome da kultura ima dovoljno materijalnih sredstava za svoje potrebe. Naravno. to je čista iluzija. Prvo. zbog toga što politika. čak i kad bi htela. ne može da napusti područje »kulture«, jer je kultura uvek bila i ostaće jedan od instrumenata politike, jer se politička bitka vodi ne samo na području proizvodnje materijalnih dobara, nego i na području proizvodnje ideja. Drugo, zbog toga što oni koji odlučuju o tome u kom obimu i za koju svrhu će jednoj kulturnoj ustanovi biti dodeljena materijalna sredstva faktički vode kulturnu politiku, usmeravaju kulturno stvaralaštvo, čak i kad bi se formalno odrekli svakog ideološkog nadzora. *Reč je o odnosu trajne i jednosmerne zavisnosti kulture od državne administracije,* i to na odlučujućoj tački koja se tiče samih egzistencijalnih uslova kulture. Makar ta državna administracija bila i prosvećena, kulturna, makar imala i razumevanja za potrebe kulture, odnos zavisnosti ipak ostaje, i to odnos koji u sebi nosi sve opasnosti od manipulacije, paternalizma, protekcionizma pa sve do najgrubljeg ideološkog nadzora. U vezi s tim treba naglasiti da *taj odnos*, a ne ova ili ona individualna svojstva ljudi u državnoj administraciji, proizvodi i reprodukuje podređen položaj kulture prema državi. Stoga nisu u pravu oni koji misle da se problem može rešiti

i da će sve biti u najboljem redu ako se na takva mesta postave ljudi koji imaju dovoljno razumevanja za kulturu.

U kapitalističkim zemljama, posebno u sistemu građanske demokratije, nema jedinstvenog i neposrednog nadzora nad kulturom (sem u izuzetnim situacijama). Ideološki nadzor vrše pojedine društvene i političke institucije (na primer, crkva), rukovodstva političkih partija i — što nije od manjeg značaja — veliki koncerni koji finansiraju pojedine oblike i vrste kulturnog stvaralaštva. Svima je poznato da su i velike izdavačke kuće i drugi subjekti kulture u položaju neposredne materijalne zavisnosti od kapitalističkih trustova i koncerna koji neposredno utiču na formiranje javnog mnenja. Tu je odnos u suštini isti, sem što ima više kanala zavisnosti koji kulturnim stvaraocima pružaju mogućnost izbora i što se ne samo formalno, nego i faktički nudi nešto širi prostor za afirmaciju različitih umetničkih pravaca i htenja. To ipak ne menja suštinu odnosa, nego ga samo donekle prikriva. Za savremeno visoko razvijeno kapitalističko društvo sa građanskom demokratijom karakteristično je da se odnosi zavisnosti ne ostvaruju neposredno personalno, nego anonimno, bezlično, preko tržišta. To važi i za kulturu. U savremenim visoko razvijenim kapitalističkim društvima kultura sve više dolazi pod uticaj tržišta, koje kulturu pretvara u industriju određenog tipa potrošnih dobara, u široko razgranatu industriju takozvane masovne kulture koja se slepo podređuje tržišnom zakonu ponude i potražnje. Ta »industrija« masovno izbacuje na tržište pre svega takve proizvode koji od čoveka ne zahtevaju nikakav emocionalan i misaon napor, nikakvu aktivnu participaciju, koji čoveka formiraju više podsvesno nego svesno, sa svim dalekosežnim posledicama koje iz toga proizlaze. Kao i veći deo savremene reklame tako se i znatan deo te industrije kulture potpuno svesno koristi rezultatima moderne psihoanalize, stvarajući pri tome ne samo masu novih veštačkih potreba koje je moguće vrlo brzo i jeftino zadovoljavati (što obezbeđuje masovnost proizvodnje i time velike profite), nego i podsvesno prilagođavajući ljude određenom modelu ponašanja i vrednovanja koji reprodukuje postojeće društvene odnose, a da ljudi to ne osećaju niti doživljavaju kao neposredan ideološki ili politički pritisak. To, drugim rečima, znači reprodukovanje mentaliteta koji dvostruko odgovara interesima vladajućih slojeva savremenog kapitalističkog društva: povećava potrošnju koja, uz najmanje ulaganje kapitala i uz najmanji poslovni rizik, donosi najveće profite i, drugo, rastvara revolucionarnu

energiju masa, privatizuje revolucionarni interes i čini ih bezopasnim za postojeći društveni poredak.

Kakav je odnos kulturnih stvaralaca prema takvom položaju kulture u savremenim industrijski razvijenim kapitalističkim društvima? Neki stvaraoci prihvataju tu situaciju kao normalnu i čak kao povoljnu. Nasuprot dirigovanoj, ideološki cenzurisanoj kulturi u zemljama socijalističkog bloka, oni ističu veliku slobodu umetničkog stvaralaštva, šarenilo umetničkih pravaca i stilova, slobodu umetničkog istraživanja i eksperimentisanja, a jedino na čemu im zavide jeste materijalna sigurnost, velike državne subvencije i dotacije i svestrana briga države za materijalne potrebe kulture. Za ekonomski favorizovan deo industrije kulture, koji svojim fantastičnim zaradama daleko prevazilazi državne premije najzaslužnijih laureata u socijalističkim zemljama, ni to nije nikakva privlačna prednost. Nasuprot njima, progresivniji među kulturnim stvaraocima u kapitalističkim zemljama zabrinuti su za sudbinu kulture. Mnogi avangardistički pravci nisu u suštini ništa drugo do izraz protesta protiv te sve masovnije i opasnije devalvacije kulture, protiv njenog pretvaranja u sredstvo reprodukcije kapitala, a pre svega protiv posledica koje proističu iz takvog položaja i funkcije kulture. Jedan deo humanistički orijentisane inteligencije vidi rešenje u vraćanju na tradicionalne vrednosti klasične kulture, u građenju »odbrambenih nasipa« koji od poplave kulturnog varvarstva treba da zaštite bar neka ostrvca prave humanističke kulture, njene tradicionalne vrednosti i ideale, a drugi deo te inteligencije, posebno iz redova mlade generacije, izazovno baca rukavicu celokupnoj savremenoj kulturi, uključujući i stari dobri humanizam. šokira raznim eksperimentima i avangardizmima i nagoveštava nastupanje nove »proleterske« kulture kao potpune negacije celokupnog dosadašnjeg razvoja. Pri tome se taj deo inteligencije, i mimo svoje volje, često nalazi na nivou koji je svojstven upravo onoj banalnoj iskomercijalizovanoj umetnosti, odnosno kulturi protiv koje bi trebalo da protestuje, a onda obično kod publike i dela kritike doživljava najveći uspeh.

Dakle, očigledno je da se sa savremenom kulturom događa nešto čemu nije moguće sagledati kraj, čije posledice, a možda ni sve uzroke, nije moguće predvideti. Kultura danas nije više ono što je bila u XIX veku i, možda, još u prvoj trećini XX veka, a pre svega nije više sveti hram ideala, otelovljenje uzvišene čovekove suštine. Fantastičan razvoj sredstava komuniciranja koja za delić sekunde omogućavaju prenos informacija sa jednog kraja sveta na drugi, masovnost komuni-

kacija kojima je čovek stalno izložen i od kojih ne može više da pobegne, mogućnost da milioni ljudi, koji su u dosadašnjim periodima istorije bili potpuno odsečeni od kulture, pomoću sredstava masovnog komuniciranja participiraju, mada za sada samo receptivno, — sve to danas postavlja kulturu u potpuno drugačiji položaj, pred potpuno drugačije probleme, zadatke i mogućnosti. Savremeni život svuda u svetu nezadrživo ruši »odbrambene nasipe« između kulturne elite i nekulturne mase, a sa njima se raspada i tradicionalna predstava o kulturi i umetnosti kao pedagogu i učitelju koji prosvećuje, vaspitava i formira »neznalačku« masu i uzdiže je na olimp jedino prave umetnosti i kulture. Ta tradicionalna predstava o uzvišenoj pedagoškoj ulozi i humanističkoj misiji umetnosti i kulture uopšte više nema nikakvog oslonca u stvarnosti i živi još samo u glavama dela humanističke inteligencije. Društvena praksa tu predstavu stalno demantuje. Međutim, to još ne znači da je i dijalektički prevazilazi. Naprotiv, umesto pravih velikana misli i stvaralačke mašte, ona često stvara prizemne kreature, konfekcionare potrošačke robe koji računaju na komercijalne efekte i komercijalnu konjunkturu. Humanistička inteligencija, vaspitana u duhu tradicionalnih kulturnih vrednosti, s pravom upozorava na primitivizam, šarlatanstvo i moralni cinizam prozvođača takvih kulturnih surogata. Međutim, oni pri tome zaboravljaju da njihovi apeli ostaju bez odziva i bez znatnijeg uticaja na stvarne društvene procese baš zbog toga što proizlaze iz anahronističke predstave o vaspitnoj misiji *kulturne elite*, koja sebe zamišlja kao jedinog pravog i jedinog kompetentnog kulturnog subjekta koji ima pravo da govori u ime kulture, a da »narod« predstavlja samo kulturni objekt koji sa zahvalnošću prima njena ostvarenja i postepeno se uzdiže na nivo jedino prave kulture. Samo nekim najprogresivnijim kulturnim stvaraocima je već danas jasno da takvo poimanje kulture pripada prošlosti, da je održavanje podvojenosti kulture na kulturnog stvaraoca kao aktivnog kulturnog subjekta i na kulturnog konzumenta kao pasivnog kulturnog receptora nespojivo sa procesima razvoja savremenog sveta, da je održavanje te podvojenosti na području kulture isto tako anahronističko kao i na svim drugim područjima društvenog života, štaviše, da je to u suštini anahronistički ostatak metafizički shvaćenog sveta. Iz tog saznanja se već danas rađaju nove koncepcije kulture i umetnosti koje počinju da kulturu shvataju bez metafizičke podvojenosti na subjekt i objekt, koje pokušavaju da prevaziđu jaz između pozornice i publike, između stvaraoca i konzumenta i da i jednog i drugog uključe u jedin-

stven proces u kome se ocrtavaju obrisi novog shvatanja kulture u savremenom svetu, prve, još nejasne konture budućeg sveta.

Kad govorimo o mestu i funkciji kulture u našem samoupravnom društvu, svesni smo, naravno, da svoj samoupravni model gradimo kao deo savremenog sveta i da smo zbog toga izloženi svim protivrečnostima koje potresaju savremeni svet. Ne smemo da uobražavamo da smo već pronašli, a još manje ostvarili, spasonosnu formulu koja bi trebalo da razreši sve protivrečnosti i istovremeno da svetu pokaže gde se rešenje nalazi. Stvarno stanje u našoj kulturi ne opravdava takav optimizam. Bez preterivanja možemo reći da je situacija na polju naše kulture kritična, mada ne više nego na drugim područjima društvenog života. To nam ne dozvoljava da skrstimo ruke i pustimo da stvari idu stihijski. Naprotiv, opšti pravac razvoja našeg društva kao samoupravnog socijalističkog društva otvara i kulturi nove mogućnosti koje proizlaze iz specifičnosti našeg samoupravnog modela socijalizma i koje se pred nas postavljaju kao neophodan i ostvarljiv zadatak.

U čemu je specifičan položaj kulture u jugoslovenskom samoupravnom društvu? Prva i najznačajnija karakteristika je u postepenom osamostaljivanju kulture od države u skladu sa dostignutim stepenom deetatizacije i razvoja samoupravnih odnosa u našem društvu. Taj proces još nije završen. Naprotiv, može se reći da je on tek u početnoj fazi. Spone kojima je kultura stolećima bila vezivana za državu polako labave, ali ne bez teškoća i protivrečnosti. Ostaci etatističkih shvatanja su izrazito snažni, kako unutar same kulture tako i u državnoj administraciji. Mnogi kulturni radnici ne shvataju smisao deetatizacije na području kulture, ne vide prave motive kojima se Savez komunista inspiriše u svojim naporima da kulturu oslobodi tutorstva države. Zato oni u deetatizaciji na području kulture vide uglavnom težnju da se država oslobodi budžetskih izdataka za kulturu, da se briga o kulturi prebaci na pleća privrednih organizacija i takozvanih kulturnih potrošača. Nesređen materijalni položaj na području kulture uzima se kao posledica takve politike. Kulturni radnici uglavnom pozdravljaju slabljenje ideološkog nadzora nad kulturom, ali bi hteli da održe »pozitivne« strane administrativno-budžetskog sistema koji bi trebalo da kulturnim ustanovama redovno i automatski obezbeđuje materijalna sredstva. Mi smo već ranije rekli da je to iluzija koja je nespojiva ne samo sa našim samoupravnim sistemom, nego pre svega sa logikom autonomnog statusa kulture. Teškoće u oblasti kulture ne nastaju usled slabljenja

veza između države i kulture, nego zato što kulturnim ustanovama nije pravno regulisan društveni status koji bi im omogućavao da se afirmišu kao autonomni samoupravni kulturni subjekti. Tu će, bez sumnje, biti potrebna i nova sistemska rešenja. Ali treba imati u vidu da sistemska rešenja ne idu ispred prakse, nego upravo praksa mora da ukazuje na pravac i da omogućava nalaženje odgovarajućih optimalnih sistemskih rešenja.

To znači da treba gledati nešto dalje od one priproste komercijalne logike koja jedino rešenje nalazi u tome da se ukidanje budžetskih sredstava zameni bitkom za tržište, uz masovnu proizvodnju kulturne konfekcije bez ikakvih idejnih, političkih ili estetskih kriterijuma. Činjenica je da je ceo niz kulturnih ustanova, posebno izdavačkih kuća, izabrao taj put ne obazirući se na izuzetno opasne i štetne posledice koje iz toga proističu. Taj »najlakši« put omogućio je da se u svesti naših ljudi, posebno mlade generacije, duboko ukoreni mentalitet koji nema nikakve veze sa socijalističkom stvarnošću, koji je, po svojoj najdubljoj suštini, uperen protiv samoupravnih socijalističkih odnosa u našem društvu, a komunisti i politički radnici nisu toga dovoljno svesni. Nedovoljno smo svesni činjenice da je taj mentalitet, uprkos svojoj prividnoj apolitičnosti, u suštini duboko političan i da ima iste izvore i posledice kao u kapitalističkom svetu. Taj mentalitet se razvija i usled opštih društvenih protivrečnosti našeg sistema i delimično se reprodukuje u okviru određenih društvenih slojeva. Stoga smatramo da je borba protiv takvog mentaliteta, njegovih izvora i manifestacija pre svega političko pitanje, a ne samo pitanje užeg područja kulture. Nije teško otvoriti brane tržištu, mnogo je teže prevladavati tržišne zakonitosti i usmeravati ih tako da deluju u skladu sa našim društvenim ciljevima, a ne protiv njih. Bilo bi, naravno, pogrešno ako bismo svu krivicu za takvo stanje prebacili samo na neke kulturne ustanove ili izdavačke kuće, zabavnu štampu itd. Glavni uzrok prodora tog mentaliteta je, po našem mišljenju, u tome što naše društvo kao celina nedovoljno iznalazi uslove koji bi kulturnim ustanovama i kulturnom stvaralaštvu obezbeđivali status samostalnog samoupravnog subjekta i što je potcenjivalo posledice do kojih je dolazilo usled nesređenog stanja na području kulture. *Za našu kulturu u sadašnjem trenutku moglo bi se reći da lebdi u praznom prostoru između države i tržišta,* da se drži čas jednog, čas drugog, da rešenja traži čas na jednoj. čas na drugoj strani i da tako dolazi u protivrečnu situaciju koja joj onemogućava da se koristi »diferencijalnim prednostima« na-

šeg samoupravnog modela socijalizma, pa se stoga stiče utisak da je ona u nepovoljnijem položaju nego u čisto administrativnom ili čisto tržišnom sistemu. Ta situacija zahteva da bez odlaganja potražimo najbolja moguća rešenja u duhu našeg samoupravnog sistema i da obezbedimo sve uslove, uključujući i sistemske, da se kulturne ustanove i različite grane kulturnog stvaralaštva afirmišu kao autonomni samoupravni subjekti u našem društvu.

U vezi s tim postavlja se pitanje: šta je autonomni samoupravni subjekt na području kulture u samoupravnom modelu socijalizma? Po našem mišljenju, to je fundamentalno konceptualno pitanje od čijeg rešenja zavisi i praktično rešenje statusa kulture u našem društvu. To ni u kom slučaju nije jednostavno pitanje jer se tu ukrštaju vrlo različiti interesi i koncepcije, od administrativno-etatističkih do anarholiberalističkih, od kulturnog elitizma do proletkultovstva. U suštini, reč je o sledećem: da li autonomni kulturni subjekt čine samo kulturni stvaraoci ili taj pojam treba šire shvatati — kao asocijaciju kulturnih stvaralaca i svih onih građana koji duhovno i materijalno učestvuju u okviru određene kulturne ustanove ili kulturne delatnosti?

Mislim da bi sužavanje pojma kulturnog subjekta na krug kulturnih stvaralaca značilo insistirati na preživelim pozicijama koje su u suprotnosti ne samo sa našim samoupravnim sistemom, nego i — kao što smo to već nastojali da pokažemo — sa najprogresivnijim tendencijama unutar same kulture. Prednost našeg samoupravnog modela socijalizma je upravo u tome što on stvara realne društvene uslove za ostvarivanje tih tendencija u praksi, a ne samo na području teorijske anticipacije budućeg statusa kulture. Naše samoupravno društvo u načelu omogućava praktičnu proveru novog modela kulture kao asocijacije autonomnih samoupravnih subjekata u sistemu udruženog rada. Kulturni subjekti se oslobađaju zavisnosti od države i istovremeno od reprodukcije kapitala, čime se otvara mogućnost za njihovu istinsku autonomiju. A to će biti ostvarljivo tek onda kada kulturni stvaraoci i kulturni »konzumenti« počnu da prevladavaju tradicionalnu protivrečnost između uloge aktivnog stvaraoca i pasivnog potrošača kulturnih dobara i kad se oni počnu udruživati u jedinstven kulturni organizam koji u okviru udruženog rada autonomno odlučuje o veličini dela viška vrednosti koji će biti namenjen za proizvodnju i reprodukciju kulturnog stvaralaštva. To nikako ne znači da dosadašnja zavisnost kulture od prosvećenog službenika u državnoj administraciji treba da bude zamenjena zavisnošću od kulturno neprosvećenog komercijaliste u neko-

trgovinskom preduzeću, od manje ili više dobre volje radničkih saveta privrednih organizacija da deo svog dohotka »poklone« i za potrebe kulture, što bi faktički značilo nametnuti kulturi još teži oblik zavisnosti od sadašnjeg, staviti je u položaj siromaha koji prosi kod privrednih organizacija. Reč je o nečem suštinski drugom: o postepenom formiranju istorijski novog tipa kulturnog subjekta kojem aktivna kulturna participacija ne znači teško breme ili oblik razonode u slobodnom vremenu, nego potrebu u kojoj će videti smisao života, koja će mu omogućavati da razvije sve potencijalno bogatstvo svoje prirode i koja će biti isto toliko značajna kao i druge njegove životne potrebe. Time što će se on svesno uključivati u svet kulture i stvaralački ga oblikovati (što nikako ne znači da bi svako mogao ili morao biti umetnički stvaralac) postepeno će nestajati protivrečnost između takozvane vrhunske, elitne i masovne, »narodne« kulture, mada će i u budućnosti ostati različite ravni u zavisnosti od različitih sposobnosti i lične kreativnosti pojedinaca. Naravno, može se reći da je sve to utopija, futuristička vizija, da je u praksi sve drugačije i da će tako i ostati. Bez sumnje, bila bi utopija ako bismo pokušali da taj novi model kulture ostvarimo preko noći, da ga samo pravno formulišemo i zakonom propišemo. Ono što bi na taj način nastalo predstavljalo bi karikaturu koja bi od samog početka diskreditovala ideju. Stoga novi model kulture u samoupravnom društvu treba poimati kao istorijski proces u koji tek ulazimo i čije je ostvarenje još daleko. Ali to nikako ne znači da zbog toga taj proces treba napustiti ili skrštenih ruku čekati da se sam od sebe ostvari. Pitanje je u sledećem: da li smo sposobni i spremni da se koristimo prednostima koje nam nudi naš samoupravni model socijalizma, da postupno ostvarujemo novi model kulture, kulturu kao asocijaciju autonomnih kulturnih subjekata u okviru udruženog rada, ili ćemo dozvoliti da kultura i dalje bude zavisna od državne administracije, od birokratije, od stihije tržišta ili od partikularnih interesa ekskluzivnih socijalnih grupa, čime bi ona ostala van opštih procesa našeg samoupravnog društva — ili ćemo, nasuprot tome, razvoj kulture usmeriti tako da ona ne samo korača uporedo sa razvojem samoupravnih odnosa, nego i da postane jedan od najznačajnijih protagonista i nosilaca tih odnosa.

Nema sumnje da takva usmerenost kulture zahteva maksimalnu angažovanost svih svesnih socijalističkih snaga našeg društva, a među njima pre svega Saveza komunista. Sadašnje stanje na području kulture neosporno dokazuje da u tom pogledu već uveliko zaostajemo i da će Savez komunista kao

celina ubuduće tom pitanju morati da posvećuje mnogo veću pažnju, usredsređujući se na njega sa mnogo većom energijom nego do sada. Ono što je u ovom trenutku najpotrebnije jeste jasna i odlučna usmerenost na stvaranje uslova za novu ulogu kulture u našem društvu, za novo poimanje kulture kao asocijacije autonomnih kulturnih subjekata u okviru udruženog rada. Moramo biti svesni činjenice da sadašnje nesređeno stanje na području kulture rađa snažne tendencije ka etatizaciji kulture, ka administrativno-budžetskom rešavanju trenutnog stanja u kulturi, bez ikakve dugoročnije perspektive i bez ikakvog teorijskog koncepta. Te tendencije proizlaze ne samo iz nesređenih prilika na području kulture, nego i iz raznih centralističkih i lokalističkih interesa, iz protivrečnosti između razvijenih i nerazvijenih područja i struktura našeg društva, iz konzervativizma i zaostalosti, te ih stoga nije moguće savladati samo na području kulture. Na drugoj strani, pojavljuju se tendencije koje se sve više afirmišu i u praksi: odreći se svih idejnih i političkih kriterijuma i prilagoditi se zahtevima tržišta sa jedinim ciljem da se akumuliraju što veća novčana sredstva kojima će se kulturi i kulturnim radnicima obezbediti prosperitet kakav uživaju konjunkturne privredne organizacije. Pristalice administrativno-etatističkog načina uređivanja odnosa na području kulture najviše se pozivaju upravo na te pojave i ističu da ih je moguće otkloniti jedino odlučnom administrativno-političkom i ideološkom intervencijom. Rešenje, naravno, nije ni u jednom ni u drugom, a ni u zlatnoj sredini između ta dva ekstrema. Rešenje je u novom statusu kulture, u *kvalitativno novom društvenom odnosu* na relaciji kultura—društvo, a ne *isključivo* u borbi protiv jednog ili drugog ekstrema.

U vezi s tim potrebno je ponovo razmotriti odnose između tržišta i kulture. Bilo bi nerealno i nesaglasno sa opštom usmerenošću našeg samoupravnog modela socijalizma ako bismo u tržištu videli samo zlo, samo »skriveno oružje kapitala«, kao što to čine neki ultralevo orijentisani marksistički teoretičari na Zapadu Zakon ponude i potražnje nikako nije tako nesavladiva i slepa ekonomska zakonitost kao što bi neki to hteli da prikažu. Nije samo ponuda zavisna od potražnje, nego i potražnja od ponude. Najzad, ljudi na tržištu traže pre svega ono što na njemu mogu da kupe, ono što im tržište nudi. Potrebe ne nastaju same od sebe (sem neposredne, životne, biološke potrebe), nego ih upravo, u određenoj meri, formira tržište. Mnoge takozvane sekundarne potrebe, za koje smatramo da ih se uopšte nije moguće odreći, u stvari su veštačke

potrebe koje je stvorilo tržište. Ono čega na tržištu nema, što ne mogu da kupim, svakako mogu da želim, mogu i da »imam potrebu«, ali je ipak ta moja želja, moja potreba, imaginarna. Naprotiv, ono što mi tržište nudi, što na tržištu mogu da kupim, moja je »realna« potreba, jer je mogu realizovati, bez obzira na to da li je ta moja »potreba« stvarno »moja« potreba ili je samo veštački stvorena. Ako tržište iz godine u godinu biva preplavljeno svakojakim šundom koji je bez ikakve umetničke i kulturne vrednosti, koji je čak antihuman i antisocijalistički, ali koji je jeftin, dakle, mogu da ga kupim, onda moja »realna« potreba za umetnički i idejno kvalitetnom literaturom iz istog razloga ostaje »imaginarna«. Potreba za »šundom« koja je rezultat tržišnog mehanizma ponude i potražnje u stvari nije uzrok, nego posledica dugogodišnje poplave našeg tržišta upravo takvom »literaturom«. Opravdavanje masovnog izdavanja takve »literature« potrebama tržišta i mehanizmom tržišnih zakonitosti jalovo je i ne može da izdrži kritiku. Ograničene i primitivne predstave raznih komercijalista o tome šta je našim ljudima potrebno (a po njihovom mišljenju upravo njihova »roba« je ljudima potrebnija od svih drugih stvari) prouzrokovale su poplavu primitivne i nekvalitetne literature na našem tržištu, a sa njom i onog mentaliteta koji u suštini nije ništa drugo do širenje manevarskog prostora sveta kapitala. »Tržišne zakonitosti«, dakle, nikako ne opravdavaju takvu kulturnu politiku. Vrhunac cinizma predstavlja tvrdnja da je izdavanje takve »literature« potrebno zbog toga da bi izdavačke kuće bile u mogućnosti da izdaju i kvalitetnu literaturu. To mi izgleda isto kao kad bismo uveli masovnu prodaju droga po pristupačnim cenama zato da bismo dobili novčana sredstva za lečenje bolesti koje su prouzrokovane tim drogama. Sve zavisi od toga da li ćemo »kulturno« tržište prepuštati samovolji pojedinaca, da li ćemo tržište shvatati kao haos izazvan dejstvom stihije ili ćemo ga svesno usmeravati i formirati u skladu sa dugoročnim ciljevima našeg društvenog razvoja. Mislim da tržište može da postane — a delimično je već i postalo — vrlo značajan činilac za razvoj same kulture jer omogućava prirodnu selekciju i zdravu konkurenciju i deluje kao vrlo uspešan faktor u borbi protiv monopolizma, zatvorenosti i društvene neodgovornosti pojedinih kulturnih subjekata. Naravno da je za to potrebna organizovana akcija subjektivnih snaga koje znaju šta hoće, koje imaju jasno formulisane dugoročne ciljeve društvenog razvoja i koje su čvrsto rešene da te ciljeve i ostvare. Svesna i jedinstvena akcija subjektivnih snaga ne nastaje sama od sebe. U konkretnim istorijskim okolnostima moguće

su samo dve alternative: ili administrativno-politička akcija usmeravana iz jednog centra koji planira i vodi celokupnu akciju svesnih snaga (što pretpostavlja postojanje administrativno-etatističkog vrha) ili jasan, odlučan dogovor kulturnih stvaralaca i kulturnih »konzumenata« kao autonomnih stvaralaca politike na svom području. Takav dogovor, koji treba da zameni dirigovano usmeravanje kulture iz državnog centra, nikako ne može biti izraz privatne volje ove ili one grupe komunista niti formalno izglasan zaključak političkog foruma. U tom slučaju bi se promenio samo oblik zavisnosti, a njena stara suština bi ostala. Stvarnu autonomnost samoupravnih kulturnih subjekata moguće je postići samo ako taj dogovor bude rezultat javne argumentovane rasprave u kojoj svi zainteresovani imaju mogućnost da izraze svoje mišljenje i brane svoja stanovišta, a da pri tome ne budu izloženi nikakvom političkom ili ideološkom pritisku. Da bi ti dogovori bili uspešni i efikasni, mišljenja većine ne mogu se mehanički prihvatati, nego se ona moraju zasnivati na naučnoj dokumentaciji i teorijskim analizama koje utemeljuju naučnu korektnost i političko-ideološku opravdanost usvojenih zaključaka. Iz takvih dogovora moraju proisteći jasno formulisani principi i kriterijumi za koje većina koja ih je izglasala mora preuzeti i javnu odgovornost. Razume se da konačan sud o njihovoj ispravnosti može dati samo praksa. koja omogućava dve stvari: prvo. kontrolu javnosti (odnosno da li se i kako usvojeni zaključci ostvaruju u praksi) i, drugo, pravo manjine da kritički prati sprovođenje usvojenih zaključaka i da kroz praksu proverava opravdanost svog prigovora.

Drugo pitanje koje se u vezi sa deetatizacijom kulture postavlja jeste odnos komunista prema različitim estetskim, umetničkim i idejnim tokovima, pravcima i stilovima. Bilo bi pogrešno kad bismo u šarenilu tih tokova videli opasnost za marksističku misao u našem društvu ili čak za opstanak našeg samoupravnog sistema socijalizma. Naprotiv, različitost umetničkih htenja, stilova i pravaca, sloboda umetničkog istraživanja i stvaranja izraz je ostvarenog stepena demokratizacije na području kulture i u skladu je sa opštim pravcem našeg društvenog razvoja. To ne znači da se komunisti odriču idejne bitke na području kulture za svoj idejni, estetski i umetnički koncept i da nemamo nameru da se kritički suprotstavljamo svim onim tendencijama unutar kulture koje su u suprotnosti sa osnovnim pravcem razvoja našeg samoupravnog društva i sa programskom usmerenošću Saveza komunista. Mi komunisti se nikada nismo odricali takve borbe i ne možemo je

ni odreći ako želimo da ostanemo vodeća snaga u jugoslovenskom društvu. Vodeća idejna uloga Saveza komunista na području kulture ne proizlazi iz težnje za hegemonijom, za monopolom na području kulturnog stvaralaštva, nego je zasnovana na činjenici da je Savez komunista ona društvena snaga koja se, u skladu sa svojim opštim društvenim i političkim programom, najodlučnije bori za autonomni status kulture i kulturnog stvaralaštva uopšte, za njenu pravu nezavisnost kako od države i državno-administrativnih struktura tako i od svih onih oblika zavisnosti kulture koji su svojstveni savremenom kapitalističkom društvu i koji kulturu stavljaju u službu kapitala.

Pored ta dva istorijski nastala oblika zavisnosti kulture od države i kapitala, postoji i treći oblik koji nastaje na njenom sopstvenom području kao izraz neravnomernog razvoja i mnogih protivrečnosti unutar same kulture. Tu mislim pre svega na stalno prisutnu opasnost da pojedine šire ili uže grupe uzurpiraju za sebe autonomiju kulturnog stvaralaštva, da kulturne ustanove pretvaraju u svoj privatni feud i svim sredstvima — najčešće intrigama i diskvalifikacijama — onemogućavaju svaku samostalnu stvaralačku pobudu, svaku idejnu ili umetničku koncepciju koja izrasta van njihovog kruga. Mada se u javnosti deklarišu kao najveći borci za demokratiju, za autonomiju kulturnog stvaralaštva itd., oni se u borbi za očuvanje svoje hegemonističke pozicije u sferi kulture služe sredstvima i metodima koji se ni po čemu ne razlikuju od poznatih birokratskih metoda. Po logici stvari takve grupe vrlo brzo postaju oruđe u rukama različitih antisamoupravnih i antisocijalističkih koncepcija i tendencija koje pokušavaju da se preko takvih grupa afirmišu i na širem društvenom planu. Takve tendencije dovode pre ili kasnije do otvorenog konflikta između pojedinih grupa i našeg samoupravnog sistema, do administrativnih i političkih sankcija itd. Takvi konflikti otežavaju demokratizaciju na području kulture, vode neautentičnoj polarizaciji između »kulture« i »politike« i stvaraju utisak kao da je »politika« već po svojoj suštini ona snaga koja nastupa protiv slobode kulturnog stvaralaštva, mada je u stvari često obrnuto. Upravo su takve monopolističke grupe u kulturi najveća prepreka za slobodu umetničkog i kulturnog stvaralaštva u našem samoupravnom društvu. Time ne želimo da opravdavamo razne administrativne postupke i pritiske koji su u našem dosadašnjem razvoju često bez potrebe dramatizovali i još više zamrsili situaciju, posebno onda kad su takvi postupci poticali iz neproverenih paušalnih ocena, iz teorijskog primitivizma i dogmatizma, iz nesposobnosti da se shvate novi

misaoni i umetnički tokovi itd. Lično sam odlučno protiv metoda administrativnog razrešavanja takvih sukoba jer smatram da su ti metodi, čak i kad su politički zasnovani, posledica pasivnosti i nesposobnosti komunista da se *odmah* kritički i argumentovano uhvate u koštac sa koncepcijama i manifestacijama koje su nespojive sa razvojem našeg samoupravnog društva i da javnom i argumentovanom polemikom u korenu saseku njihov uticaj. Na žalost, komunisti su često nesvesni pratioci ili čak nosioci takvih shvatanja, a stupaju u dejstvo tek onda kad dođe do konfliktnih situacija i kad su potrebne administrativne mere.

Iz svega toga možemo zaključiti da bitka za pravu autonomiju kulture kao asocijacije samoupravnih kulturnih subjekata u okviru udruženog rada neće biti nimalo laka. Ta bitka će od komunista zahtevati da se odlučno i beskompromisno uhvate u koštac kako sa administrativno-etatističkim tako i sa anarholiberalističkim koncepcijama kulture, sa pokušajima pojedinih grupa kulturnih stvaralaca da za sebe i za svoju grupu uzurpiraju autonomiju kulturnog stvaralaštva i — što je od ne manjeg značaja — sa primitivnim komercijalnim mentalitetom koji na kulturu gleda isključivo sa aspekta trenutne konjunkture tržišta, kao na pitanje što bržeg i što unosnijeg oplodavanja uloženih finansijskih sredstava. Sve te tendencije unutar našeg samoupravnog modela socijalizma ne samo da pothranjuju, nego i reprodukuju zavisnost kulture ili od države, ili od tržišta ili, pak, od pojedinačnih grupa i tako otežavaju i koče prerastanje kulture u asocijaciju autonomnih kulturnih subjekata u okviru udruženog rada.

Komunisti moraju nastojati da u borbi za oslobađanje kulture imaju na svojoj strani sve istinski progresivne snage u oblasti kulture i u našem samoupravnom društvu u celini. Bez tog oslonca bitka bi bila unapred izgubljena. Treba biti svestan da je oslobađanje kulture sastavni deo oslobađanja čoveka i istorijski proces u kojem nije moguće »revolucionarno« preskočiti ni jednu etapu. Bilo bi nerealno ako ne bismo shvatili svu složenost tog procesa, ako ne bismo uzimali u obzir žilave snage konzervativizma i najrazličitije otpore koji iz toga proističu. Naivno bi bilo verovati da je moguće rečima, ubeđivanjem, savladati te otpore. Ti otpori ne proističu iz svesti ljudi (ili ne samo iz svesti), nego iz objektivnih protivrečnosti našeg društvenog razvoja, iz objektivnog stanja stvari. Jedan od uslova realističke politike sa kojima nismo uvek u dovoljnoj meri računali jeste i uzimanje u obzir psiholoških osobenosti ljudi, njihovih karakternih svojstava, njihovog mentaliteta

koji, istina, nije nepromenljiv, jednom zauvek dat, ali je ipak relativno konstantan faktor sa kojim treba računati. Nova svest ne nastaje preko noći i ne bi bilo realno ako bismo se pri projektovanju novog modela kulture u celini oslanjali na svest koja će se tokom tog procesa postepeno formirati. Treba biti svestan da smo tek na početnoj tački tog procesa i da bi nas svaka žurba samo vraćala natrag. Ne može se uopšte očekivati da će radni kolektivi već danas u celini biti spremni da iz sredstava koja su sopstvenim radom stvorili svesno i dobrovoljno izdvajaju znatniji deo za potrebe kulture dok kulturnu delatnost ne osete kao svoju sopstvenu životnu potrebu i dok ne budu stvoreni uslovi da mogu, u skladu sa svojim sklonostima i sposobnostima, da učestvuju kao stvaralački subjekti u kulturnom životu. Upravo je to jedan od uslova za oslobođenje kulture. Ako bismo to hteli već sada učiniti, bez čitavog niza međustepena, praktična posledica takvog koraka bila bi zamenjivanje jednog oblika zavisnosti kulture drugim koji bi verovatno u većini slučajeva bio još nesnosniji i teži. Ipak, realističnost pristupa koji zahteva postepenost, uzimanje u obzir stvarnog stanja, ne sme da znači gubljenje perspektive, napuštanje postavljenog cilja. Utoliko pre što taj cilj — oslobođenje kulture — nije teorijska izmišljotina utopista nego je zasnovana na zakonitostima kretanja savremenog sveta i istovremeno je jedna od temeljnih determinanti u kretanju našeg samoupravnog društva. Oslobođenje rada kao cilj našeg samoupravnog društva istovremeno znači i oslobođenje kulture, likvidaciju svih oblika zavisnosti kulture kojima je bila izložena tokom dosadašnjeg razvoja čovečanstva. Oslobođenje kulture je sastavni deo oslobođenja rada, i obrnuto. Za ostvarenje toga cilja nije dovoljan samo revolucionarni entuzijazam niti samo politički realizam. Potrebna je njihova dijalektička sinteza koja izvire iz stvarnog života, kao neprekidno rastvaranje i obnavljanje njihovog jedinstva, na uvek višem nivou.

MAHMUT BAKALI

Interesne grupe i funkcija Socijalističkog saveza

Kao izraz objektivnih protivrečnosti društva, u krajnjoj instanci ekonomskih i klasnih protivrečnosti, interesne grupe su bitna komponenta političkog života klasnog društva, pa i društva prelaznog perioda koje prevazilazi klasnu strukturu. One ostaju takva komponenta i onda kada se u ime »monolitnosti« i »opštih interesa« nasilno, što znači samo prividno, skrivaju i guše objektivne protivrečnosti i različiti interesi u jednom društvu, a i onda kada se moralizatorski napadaju kao dezintegracione sile u trenucima njihovog izbijanja na površinu političkog života.[1]

U političkom životu našeg društva, čije je izvorište u demokratskom *samoupravnom produkcionom odnosu,* dolazi sve evidentnije do izražaja uloga interesnih grupa. Opšta demokratizacija društvenih odnosa kod nas učinila je da sve više »politička arena bude vidljiva za sve, kao pozornica za gledaoce« (Lenjin). U takvoj areni politički procesi i subjekti koji u tim procesima učestvuju postali su uočljiviji. Samim posmatranjem onoga što se u dinamici političkog života u poslednje vreme zbiva, može se jasno uočiti da u našem sistemu samoupravne demokratije izbijaju na površinu sve protivrečnosti društva koje doživljava duboke ekonomske, socijalne, političke, kulturne, idejne i druge promene.

Mnoge pojave u takvom političkom životu upućuju na zaključak da se pojedine objektivne protivrečnosti našeg društva

[1] Sovjetski profesor V. Gabunija, u članku *V. I. Lenjin o klasnoj borbi u periodu izgradnje socijalizma,* tvrdi da klasna borba i konflikti u socijalističkim zemljama postoje, ali ne i u SSSR-u: »U Sovjetskom Savezu, gde se već stvara komunističko društvo, ne postoji tle za borbu klasa i socijalnih grupa. Međutim, postoji neophodnost borbe protiv ostataka kapitalizma u svesti i životu ljudi, protiv ispoljavanja nacionalne ograničenosti i prodiranja raznovrsnih tuđih buržoaskih uticaja« (prema članku *Klasna borba i mir.* »Politika«, 7. marta 1970).

transponuju u politički sistem i traže svoje razrešenje u njemu u obliku interesnih grupa. Mnoga karakteristična kretanja, koja ponekad dobijaju i oblik konflikata unutar radnih organizacija i među njima, u okviru komuna, u okviru grupacija, grana i oblasti privrede, među republikama i među nacijama, mnogi nesporazumi, pa i pritisci, u odnosu na organe države, posebno na organe federacije, nepobitan su dokaz o sve »slobodnijoj igri« različitih interesa, koja postaje jedna od osnovnih sadržina političkog života.

Mada u našoj političkoj teoriji i praksi suština i domet tih protivrečnosti i konflikata nisu dovoljno razrađeni, ipak su prevaziđene iluzije o homogenosti i monolitnosti socijalističkog društva, priznaju se kao nešto objektivno različiti interesi koji proizlaze pre svega iz različitog stepena materijalnog razvoja, položaja u radu i uslova rada, kao i iz preobražaja produkcionog odnosa, socijalne i drugih struktura.[2]

Priznajući da su objektivne protivrečnosti samoupravnog socijalističkog društva materijalna osnova celokupnog političkog života, u svim tim konstatacijama ide se i dalje i tvrdi se da te protivrečnosti izbijaju u politički život kao interesne grupe u procesu međusobnog sučeljavanja, sukobljavanja i usklađivanja. Na tim protivrečnostima i interesima, kao i u procesima njihovog integrisanja sa interesima udruženog rada, uzdiže se cela zgrada političkog sistema, čiji je svaki segment u izvesnom smislu njihov deo i njihov odraz.[3]

---

[2] O objektivnim protivrečnostima u našem društvu videti: Program SKJ (str. 325—327); E. Kardelj, *Uvodna reč o Prednacrtu ustava SFRJ* (str. 78); Dr J. Đorđević, *Politički sistem* (gl. XV); Dr N. Pašić, *Klase i politika* (gl. VII); *IX kongres SKJ* (str. 213—214); E. Kardelj, *Raskršća u razvitku našeg socijalističkog društva* (»Komunist«, 9. oktobar 1969, str. 7); Dr Inge Perko-Šeparović, *Konfliktni interesi u socijalističkom društvu* (»Gledišta«, br. 1/69) i V. Stanovčić, *Konfliktne situacije u našem društvu* (»Socijalizam«, br. 1/70).

[3] Ovo čak i u veoma osetljivom delu tog sistema kao što je spoljna politika. M. Nikezić je 26. januara 1967. godine, u ekspozeu pred Saveznom skupštinom, između ostalog, rekao: »Razume se, moramo imati u vidu da u zastupanju osnovnih zajedničkih, ali veoma složenih interesa, između stavova vlade i drugih organizama ili institucija, mogu postojati razlike u prilazu i konkretnim rešenjima. To je prirodno u društvu čiji različiti faktori sve autonomnije deluju i ne treba da izaziva zabunu ili zabrinutost za interese celine... Pri tome mislimo da bi za učvršćenje solidarnosti i svesti o zajedničkom interesu u našem društvu bila manja šteta ako se određena razmimoilaženja i sukobi interesa sporije rešavaju nego što bi mogla nastati usled monopola u odlučivanju o tome šta je to opšti interes, ma kakvom kompetentnom organizmu to bilo povereno« (»Politika«, 27. januar 1967).

Da bi se razumela priroda interesnih grupa kod nas, nije dovoljno samo priznavati njihovo postojanje, već se u analizu mora uključiti i pitanje: gde su njihovi koreni i kakvi ih širi društveno-ekonomski, socijalni, politički i drugi procesi uslovljavaju? Bez ulaženja u dublja obrazloženja i bez uključivanja i drugih mogućih faktora, smatramo da osnovne determinante koje uslovljavaju pojavu interesnih grupa u jugoslovenskom političkom sistemu proizlaze iz sledećeg:

1. Nivo i heterogenost ekonomske baze i razvitka proizvodnih snaga jugoslovenskog društva veoma su šaroliki, sa veoma različitom dinamikom kretanja. S jedne strane, još je relativno nizak nivo opšte ekonomske razvijenosti, koja ne podmiruje materijalne potrebe lične i zajedničke potrošnje, a s druge strane, imamo brz opšti industrijski razvoj, kojim Jugoslavija tek u samoupravnom socijalizmu ulazi u industrijsku i tehnološku revoluciju. U počecima takvog razvoja normalne su posledice sve veće podele rada, specijalizacije, ali i sve veće međuzavisnosti, integracije, koncentracije i stvaranja ekonomski moćnih zajednica, udruženja, sistema i slično.[4] Sastavni deo jugoslovenske ekonomske strukture su i izvesne razlike i protivrečnosti koje je samoupravni socijalizam nasledio, neke od njih prevazilazi, ali se neke i dalje reprodukuju (na primer, porast razlika između razvijenih i nerazvijenih krajeva, izvestan nesklad u razvitku nekih privrednih oblasti, recimo poljoprivrede i slično).[5] Robna privreda, kao sastavni deo našeg ekonomskog sistema, intenzivira neke unutarklasne i druge protivrečnosti, a i sama stvara nove.[6]

2. Promene u produkcionom odnosu u našem društvu su svakako jedan od bitnih determinanti za pojavu interesnih grupa, jer te promene »imaju za posledicu unutrašnje razlaganje, diferencijaciju svih društvenih radova i njihovih socijalnih

---

[4] O tome videti opširnije kod dr M. Pečujlića: *Budućnost koja je počela — Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje* (Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969).

[5] Dr R. Lukić izvesne aktuelne procese našeg ekonomskog razvoja naziva »horizontalna diferencijacija«, imajući na umu pre svega odnos razvijenih i nerazvijenih, prosperitetnih i neprosperitetnih grana u našem razvoju, grana i preduzeća sa monopolskim položajem i onih koje guta robna proizvodnja (*Društveno raslojavanje u samoupravljačkom socijalizmu*, »Sociološki pregled«, br. 1—2/68).

[6] Detaljnije o protivrečnosti između proizvodnje vrednosti i radničkog samoupravljanja videti kod dr Z. Vidakovića: *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i SK* (»Sedma sila«, Beograd, 1967, str. 90—94).

nosilaca«.[7] Polazna osnova našeg političkog sistema jeste samoupravljanje kao produkcioni odnos, raspodela prema radu i udruženi rad kao socijalni subjekt i nosilac tih odnosa. Za analizu političkih procesa potrebno je produkcioni odnos u samoupravnom društvu shvatiti u njegovoj ukupnoj složenosti, kakav on jeste i kako se razvija. Pri tome treba polaziti od toga da on nije čist, već pre »hibridan«, da se u njemu samoupravljanje i raspodela prema radu probijaju, ali uz istovremeno postojanje (i njihovo postepeno negiranje) i drugih odnosa, koji se zasnivaju na egzistenciji različitih oblika svojine.[8] Reč je pre svega o raznim oblicima državne i »poludržavne« svojine van udruženog rada, koje reprodukuje još postojeći etatistički produkcioni odnos, a i o drugim monopolima koji se opiru samoupravljanju i raspodeli prema radu, kao i o postojanju raznih ostataka privatne svojine, koja, bez obzira na ograničenost, rađa i određene političke interese i tendencije.

3. Razvoj proizvodnih snaga i promene u produkcionom odnosu u samoupravnom socijalizmu dovode do veoma dinamičnih transformacija u socijalnoj strukturi društva, pre svega na osnovu profesionalne podele rada, koja je bitan faktor za pojavu interesnih grupa u političkom životu. U procesima samoupravnog razvoja evidentna su razlaganja svih starih struktura, tendencije njihovog povezivanja sa najprogresivnijim delom radničke klase, koja konstituiše »maticu« udruženog rada. Valjana analiza političkog života mora da pođe od bazične socijalne grupe — od radničke klase, uključujući sve diferencijacije i protivrečnosti koje se unutar nje javljaju (pre svega usled podele rada i položaja delova rada). Jer, mada je radnička klasa osnovni nosilac samoupravnog produkcionog odnosa, ona i sama neposredno doživljava preobražaj, pri čemu upravo ta činjenica izbija u politički život kao njegova sadržina u obliku konfliktnih interesa unutar same klase, bilo time što se taj konflikt odvija između njenih delova ili time što se neki delovi objektivno suprotstavljaju istorijskom interesu klase.[9]

[7] *Etatizam i samoupravljanje — uvodne teze za savetovanje* (Institut za političke studije FPN, Beograd, 1968, str. 16).

[8] »Da bi se razumeli osnovi aktuelnog socijalnog grupisanja, priroda društvenih grupa i njihovih međusobnih odnosa, kao i različite tendencije u političkom ponašanju, treba poći od ideje uporednog postojanja bitno različitih elemenata produkcionog odnosa koji se međusobno isključuju, koji su nepomirljivi, iako su sada organski delovi celine« (Dr M. Pečujlić, *Društvene grupe i politički život*, »Komunist«, Beograd, 1969, str. 10).

[9] Videti: Kiro Hadži Vasilev, *Pred novim teorijskim problemima* (»Socijalizam«, br. 12/69). O radničkoj klasi kod nas dugo se raspravljalo u dva ekstremna vida. Jedni su je romantičarski po-

Kao rezultat postojanja još uvek jakih elemenata etatizma i drugih vidova monopolskog otuđenja u produkcionom odnosu, u našem društvu su relativno još snažne razne birokratske, tehnokratske i slične strukture koje su veoma značajni učesnici u političkom životu, a one, po pravilu, brane svoje interese od nastupajućeg samoupravljanja i njegovih socijalnih nosilaca. No, birokratija ne mora da se pojavljuje samo na neposredan način u obliku formalno-pravne strukture, već se ona može ugnezditi i u samoupravnim organizacijama i telima, u okviru drugih demokratskih institucija političkog sistema, u političkim organizacijama, njihovim rukovodstvima i drugde.[10] Potrebno je ovde uključiti i uticaj koji u političkom životu imaju ekonomski i politički ostaci razvlašćenih klasa (buržoazija, srednji slojevi), koji se u ideološkom smislu mogu reprodukovati, a u sprezi sa drugim socijalnim snagama unutar (a i uticajima spolja) mogu se uključiti u razne vidove interesnog grupisanja. Konačno, u analizu treba uključiti i sve one socijalne grupe koje je samoupravni socijalizam nasledio (inteligencija, seljaštvo, privatne zanatlije, omladina i studenti itd.), polazeći od toga da se i one diferenciraju i da unutar svake od njih žive bar »dve duše« u odnosu na samoupravljanje i na radničku klasu.[11] Takav sveukupan pristup analizi socijalne strukture i njegove veze sa realnim političkim životom isključuje tri pogrešna pristupa koja se zapažaju u savremenim analizama: prvo, dogmatsko-staljinističko negiranje objektivnih protivrečnosti u socijalizmu ili nedijalektičko tumačenje njihovog jedinstva i suprotnosti; drugo, apstraktno traženje protivrečnosti samo u obliku klasno-antagonističkog tipa i traženje neke »nove« ili »anti« klase (Đilas); i, treće, pojednostavljeno i šematizovano crno-belo prikazivanje rasporeda socijalnih snaga na isključivu borbu etatističke i samoupravne strukture.

---

smatrali kao neku idiličnu i homogenu društvenu grupu, a drugi su negirali njenu ulogu, ističući menadžerske, intelektualne i druge »elite«. U poslednje vreme se ipak realnije prilazi analizi radničke klase kod nas, a posebno treba pomenuti teorijsku diskusiju »Promene u biću radničke klase i njene idejno-političke avangarde« (»Socijalizam«, br. 1—2/68), kao i delo *Radnička klasa u socijalizmu* (»Naše teme«, Zagreb, 1969).

[10] Videti opširnije kod dr M. Pečujlića: *Društvene grupe i politički život* (str. 11, 13. i 14).

[11] O tendencijama u promeni socijalne strukture u samoupravnom društvu videti: Dr M. Pečujlić, *Društvene grupe i politički život*, kao i *Klase i savremeno društvo* (»Savremena administracija«, Beograd, 1967); Dr Z. Vidaković, *Promene u strukturi jugoslovenskog društva i SK* (i druge radove istog autora).

4. Multinacionalnost jugoslovenskog društva je takođe važan faktor koji determiniše delovanje interesnih grupa u političkom životu, te se ta činjenica mora posebno uključiti u analizu. Ona se ne može poistovećivati sa ekonomskim protivrečnostima (mada se najčešće nacionalne protivrečnosti tu pojavljuju ili im je izvor u tome),[12] jer nacija i nacionalni interes su po definiciji mnogo širi pojmovi, a u realnom političkom životu se pojavljuju u mnogim dimenzijama. Karakter socijalističke revolucije u Jugoslaviji (pored klasnog, i nacionalno oslobođenje) i karakter samoupravnog demokratskog političkog sistema (jugoslovenski federalizam) stvaraju osnovne pretpostavke za ukidanje svake nacionalne hegemonije i separatizma, za slobodnu afirmaciju svakog nacionalnog kolektiviteta, za stvaranje jedne integrisane zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Ali se te pretpostavke ostvaruju kroz borbu i usklađivanje različitih objektivno datih protivrečnosti i interesa nacija i narodnosti. Njihovo izražavanje u političkom životu može se analizirati kao vid delovanja interesnih grupa, ali tako što će analiza uključiti i protivrečnosti unutar svake nacije, polazeći od poznate Lenjinove postavke da »u svakoj naciji žive dve nacije« u idejnom i političkom smislu, identifikujući sve one prave nacionalne interese koji su po svojoj suštini progresivni i u skladu sa trenutnim i istorijskim interesima njene radničke klase, kao i sve one interese koji u sebi sadrže konzervativne, regresivne, antisocijalističke i slične tendencije koje najčešće čine suštinu onoga što na površinu političkog života izbija kao nacionalizam i šovinizam. Treba pri tome imati u vidu da se, kao ni sve druge objektivne protivrečnosti društva, ni protivrečnosti među nacijama ne mogu uzeti isključivo kao dezintegracioni faktor ili da se multinacionalnost definiše u negativnom vidu u odnosu na jedinstvo i koheziju cele zajednice, jer su one takođe važan faktor u afirmaciji i konstituisanju onakvih društvenih odnosa kakvi odgovaraju progresivnom delu radničke klase. Multinacionalnost u političkom sistemu Jugoslavije, na primer, igra važnu ulogu u ubrzavanju procesa deetatizacije i demokratizacije društvenog života i u

---

[12] Tako se često, na primer, položaj grane uglja u političkom životu pojavljuje kao nacionalni problem Bosne, položaj grane olova i cinka kao nacionalni problem Kosova, nesporazumi između proizvođača nafte i uglja kao međurepublički i međunacionalni konflikti, nesporazumi u industriji čelika, aluminijuma, nafte kao međurepublički i međunacionalni konflikti, zahtev za rasterećenje privrede od velikih obaveza prema federaciji pojavljuje se kao konflikt između unitarista i separatista i slično.

isto vreme u jačanju idejne i političke kohezije između progresivnih delova raznih nacija.[13]

5. Struktura političkog sistema Jugoslavije, koja izrasta iz datog produkcionog odnosa i socijalne strukture društva, sa svoje strane je značajna determinanta delovanja interesnih grupa. Iz prirode samoupravljanja, kao osnove političkog sistema, proizlazi i suština političkog sistema, koja obuhvata šire društvene odnose nego što je sama politička vlast, jer je samoupravnom socijalizmu upravo imanentno prevladavanje odvajanja društvenog i političkog. Otuda i ustavno određenje našeg političkog sistema kao »društveno-političkog sistema«, koji u stvari obuhvata tri osnovne »sfere« (političku vlast, samoupravljanje i slobodno društveno-političko organizovanje i aktivnost),[14] koje se međusobno prožimaju i u kojima se sve više političko prevazilazi društvenim u pravcu stvaranja »socijalističke zajednice ... kroz zajednicu određenih interesa«.[15] Te tri »sfere« su tako koncipirane da se zasnivaju i proizlaze »odozdo« i otuda svaka od njih vrši funkciju agregiranja i usklađivanja različitih interesa kroz čitavu mrežu institucija u kojima se donose političke odluke. Pre svega, ceo skupštinski sistem je izgrađen tako da se skupštine konstituišu i proizlaze iz samoupravne društvene osnove, počev od opštinske do republičke i Savezne skupštine, koje se »biraju po načelu delegacije opština kao osnovne zajednice građana i radnih ljudi« (Ustav SFRJ). Dalje, upravo u skupštinama, kao »najvišim organima vlasti i samoupravljanja«, došlo je do izražaja prožimanje vlasti i samoupravljanja, koje je dobilo i svoj institucionalni izraz u njihovoj strukturi, jer se one, pored »poli-

---

[13] Ovo bi se dalo lako verifikovati empirijskim putem na primeru uticaja nacionalnih interesa u borbi protiv birokratsko-etatističkih i centralističkih odnosa u Jugoslaviji uopšte, jer se često borba za ubrzavanje samoupravljanja i za emancipaciju radničke klase vodi u vidu borbe za nacionalnu emancipaciju i obrnuto. Dalje, analiza mnogih »opštinskih slučajeva« pokazala bi da je do antidemokratske uzurpacije i koncentracije vlasti u uskim monopolskim grupama i šireg političkog rascepa u tim opštinama dolazilo najčešće u jednonacionalnim opštinama. U višenacionalnim opštinama, mada su mogući češći nacionalni ekscesi, ipak demokratičnost političkog života i političko jedinstvo je na višem nivou nego u jednonacionalnim, što proizlazi pre svega iz multipliciranog dejstva združenih progresivnih snaga iz svake nacije u borbi za razvoj samoupravnih odnosa, za afirmaciju interesa radničke klase i autentičnih nacionalnih interesa, kao i u njihovoj zajedničkoj borbi protiv nacionalne hegemonije i nacionalizma.

[14] Videti: Dr J. Đorđević, *Politički sistem* (str. 73).

[15] Videti izlaganje dr L. Gerškovića u: *Etatizam i samoupravljanje* (str. 74. i 75).

tičkih«, sastoje i od veća radnih zajednica. Posebno su u Veću naroda dobili institucionalni izraz realni interesi naroda i narodnosti Jugoslavije, odnosno republika i pokrajina (naročito poslednjim ustavnim amandmanima). Za analizu delovanja interesnih grupa od značaja je i sagledavanje uloge ostalih organa skupština (odbori, stalne ili povremene komisije i slično), a posebno uloge i mesta klasičnih organa vlasti: političko-izvršnih organa, uprave, sudstva itd.

U sferi samoupravljanja, naročito Ustavnim amandmanom XV, učinjeni su dalji koraci da se ono konstituiše najšire u samoj radnoj organizaciji i da iz nje izvire ceo sistem i institucije samoupravljanja, čime je još više omogućeno artikulisanje i usklađivanje mnogih interesa i tendencija.

Kao sastavni deo društveno-političkog sistema, društveno-političke organizacije i udruženja građana igraju značajnu ulogu u agregiranju, usklađivanju, »oplemenjivanju« i izražavanju različitih interesa.[16] U tom sistemu posebno mesto zauzima vodeća idejna snaga — SKJ, koja u spletu različitih objektivnih interesa svojim idejno-političkim delovanjem u okviru celog sistema utiče na selekciju interesa, afirmišući one koji su u skladu sa interesom udruženog rada i istorijskim interesom radničke klase, vršeći u isto vreme ulogu faktora idejne kohezije.[17]

Naš politički sistem se, dakle, zasniva na brojnim mogućnostima da se sve bogatstvo različitih interesa izrazi i usklađuje bilo u okviru samoupravljanja u radnim organizacijama, u organizacijama udruženog rada, u funkcionalnim interesnim zajednicama, u društveno-političkim organizacijama i organima društveno-političkih zajednica. Sve to proizlazi iz demokratskog karaktera našeg društva, koje teži da objektivno dati interesi dođu do slobodnog izražaja u procesu odlučivanja o društvenim poslovima, čime je najbolje obezbeđen uticaj radnih ljudi na društvene uslove njihove egzistencije. No, svako demokratsko društvo teži ka tome da se te protivrečnosti razrešavaju u demokratskom procesu dogovaranja i odlučivanja,

---

[16] U svim političkim dokumentima se SSRNJ definiše kao najšira tribina demokratskog i samoupravnog usklađivanja različitih interesa građana. Videti posebno: Dr J. Đorđević, *Politički sistem* (str. 860); Dr N. Pašić, *Klase i politika* (gl. VIII); Dr J. Marjanović, *Društveno-političke organizacije u sistemu samoupravne socijalističke demokratije;* Dr N. Pašić, *Neposredna demokratija kao istorijska vizija i kao realan politički proces* (»Socijalizam«, br. 9/69).

[17] Smisao reorganizacije Saveza komunista i jeste u tome da uskladi uspešno ostvarivanje svoje uloge avangarde radničke klase u uslovima razvoja socijalističke demokratije gde dolaze do izražaja različiti interesi.

bez većih potresa i poremećaja datih produkcionih odnosa, u okviru consensusa u kome su određeni opšti i zajednički interesi i istorijski interesi vladajuće klase. Politički sistem Jugoslavije je upravo funkcija tih potreba i zahteva.

Ma koliko naš politički sistem bio »otvoren« prema različitim interesima, njega ipak karakterišu dve bitne stvari: prvo, on je prevashodno zasnovan na takvom produkcionom odnosu u kome će prevagu odneti klasni interesi udruženog rada; i, drugo, naš politički sistem nije prost odraz, »rezultanta« ili »ravnoteža« svih interesa u društvu (kako Bentley i ostali »liberalisti« tumače politički sistem[18]), već u opštoj političkoj interakciji i on vrši svoje dejstvo i ostvaruje svoju ulogu na taj način što u permanentnom procesu strukturisanja interesa određuje društvene interese, selekcioniše, favorizuje, pojačava, suzbija ili ograničava neke interese. Štaviše, politički sistem (njegovi delovi, strukture, institucije) po sebi i sam često stvara interese u društvu koji su izraz osamostaljivanja pojedinih njegovih mehanizama (težeći da to interpretira kao »opštedruštveni interes«). Otuda je u analizu potrebno uključiti i to koliko ceo mehanizam političkog sistema omogućava da se izrazi kompleksnost različitih interesa i koliko ih on usklađuje sa interesom udruženog rada, kao i to koliko se same institucije političkog sistema pojavljuju kao interesne grupe, koristeći se izvesnim političkim monopolom.

Zbog toga analiza mora kritički da posmatra sve institucije političkog sistema, uključujući i društveno-političke organizacije (i sam SKJ i SSRNJ), koliko one i same sudeluju kao interesne grupe u procesima političkog odlučivanja, koliko se njihova rukovodstva pojavljuju kao posebne interesne grupe, kao i diferencijaciju različitih interesa unutar tih struktura (u obliku manjina, frakcija, opozicija i slično).[19]

Iz dosadašnjeg izlaganja jasno se vidi da u socijalizmu interesi i njihovi sukobi ne iščezavaju, mada se menja njihova priroda i stepen zaoštrenosti (koji nije klasno antagonistički), kao i mogućnost i način njihovog demokratskog razrešavanja.

---

[18] Videti: A. F. Bentley, *The Process of Government* (III izdanje, Evanston, Ill., 1949), kao i njegove sledbenike: D. Truman, *The Governmental Process* (A. A. Knopf, New York, 1962) i V. O. Key, *Politics, Parties and Pressure Groups* (Th. Y. Crowell, New York, 1962).

[19] Od brojnih svakodnevnih primera navešćemo samo jedan: u Privrednom veću Savezne skupštine, koje kao institucija političkog sistema izražava interese radnih ljudi zaposlenih u privredi, u toku diskusije o sprovođenju Amandmana XV jasno je došla do izražaja posebna interesna grupa oličena u onim poslanicima koji su direktori ili tehnički rukovodioci u radnim organizacijama.

Samoupravljanje, kao osnova političkog sistema, u svom razvoju omogućava delovanje interesnih grupa. Ono, uz delovanje organizovanih idejnih snaga, podstiče jedne, a limitira delovanje drugih interesnih grupa; ono je faktor njihovog usklađivanja i usmeravanja njihovog razrešavanja ka osnovnom interesu udruženog rada (istorijskog interesa radničke klase). Otuda se delovanje interesnih grupa ne može smatrati nedemokratsko ili se isključivo svesti na nešto što je partikularističko, dezintegraciono i slično. One to ne mogu biti pre svega zato što izražavaju nešto što je u našem sistemu objektivno dato i što traži demokratsko razrešenje, ali i zato što one »jesu i mogu biti nosioci racionalizacije ne samo pojedinačnih interesa, koji se uključuju u opšte, već i izraz izvesnih opštih interesa ... one ograničavaju i relativiziraju politički i ideološki monopol i otkrivaju odnose i sukobe čije prikrivanje nije nikad u korist demokratije i napretka«.[29]

Mnoge konfliktne situacije u našem političkom životu, koje nekada izbijaju prilično eruptivno, nedemokratski, u obliku »grupa za pritisak« i slično, ukazuju ipak da u našem političkom sistemu postoji izvestan raskorak između stepena demokratizacije na kome se slobodnije ispoljavaju različiti objektivni interesi i mogućnosti da se svi ti interesi demokratski usklađuju i usmeravaju. Takav nesklad može dovesti do tendencija raznih interesa da se pregrupišu i agregiraju u pravcu stvaranja pluralističkog sistema višepartijskog tipa ili u pravcu stvaranja organizovane opozicije prema interesima udruženog rada. što bi u krajnjem ishodu to bila samo prethodnica za novu birokratsku organizaciju društva. Izlaz iz tog nesklada ne može biti u »ukidanju« ili prigušivanju interesa koji su u konfliktnim odnosima, već u daljem usavršavanju političkog sistema na osnovama neposrednog samoupravljanja, koji će moći uspešnije i kontinuirano da razrešava različite artikulisane interese, pa i konfliktne situacije među njima.

Iz takve veoma heterogene ekonomske, klasne, nacionalne i političke strukture jugoslovenskog društva treba izvući i funkciju Socijalističkog saveza danas kao važnog faktora u našem političkom sistemu, koji je normativno definisan kao »najširi oslonac društveno-političke aktivnosti i društvenog samoupravljanja radnog naroda« (Ustav SFRJ). U tom »autentičnom interesnom pluralizmu«, koji već danas čini osnovnu sadržinu političkog života kod nas (a činiće je još više sa daljim procesom demokratizacije društvenih odnosa), Socijalistički savez može da ostvaruje svoju društvenu ulogu ako raz-

[29] Dr J. Đorđević, *Politički sistem* (str. 746. i 747).

vija forme i metode rada i delovanja kojima će se obezbeđivati da svi interesi koji nastaju u socijalističkoj društvenoj bazi mogu unutar njega da se demokratski i stvaralački izražavaju, da se tu demokratski konfrontiraju, »oplemenjuju«, usklađuju, ali i integrišu i sintetizuju i kao takvi usmeravaju u jednu progresivnu političku akciju.

Socijalistički savez je demokratska tribina izražavanja i političkog delovanja ravnopravnih radnih ljudi i građana koji imaju različite pojedinačne i grupne interese koji proizlaze iz različitih uslova njihovog rada, života i stvaranja, ali koji imaju i zajedničku težnju za zadovoljavanjem svojih interesa i za rešavanjem svojih problema u skladu sa samoupravnim socijalističkim načelima i širim društvenim interesima. Dakle, neka zajednička opšteprihvatljiva platforma (izgradnja jednog humanijeg, bogatijeg, demokratskijeg društva), kao i uverenje da mogu otvoreno da izražavaju svoje pojedinačne i grupne interese i uverenje da tu najbolje mogu doći do odgovarajućih puteva i rešenja za efikasno ostvarivanje tih svojih interesa, to su osnovni motivi koji ljude okupljaju u Socijalistički savez i ujedinjuju ih u akcije za dalju izgradnju i zaštitu samoupravnog socijalističkog društva.

Koliko će se svi ti objektivni interesi, koji su često veoma protivrečni, demokratski razrešavati u pravcu koji je konvergentan sa pozicija radničke klase i samoupravnog socijalizma, zavisiće pre svega od progresivnosti i jasnosti stavova idejno vodeće snage — SKJ i aktivnog idejnog i političkog delovanja komunista sa pozicija tih stavova unutar Socijalističkog saveza, gde se oni demokratski proveravaju i prihvataju od najširih slojeva radnih ljudi i građana. Tek pod tim uslovima Socijalistički savez prestaje da bude prost zbir različitih interesa ili mehanička transmisija SKJ ili državnih organa, već prerasta u pravi demokratski oblik društveno-političkog organizovanja i dogovaranja, faktor ukidanja otuđenih surogata arbitraže i posredovanja, sredstvo neposredne socijalističke demokratije i sastavni kreativni deo samoupravnog političkog sistema.

ŽIVKO MARKOVIĆ

Savez komunista kao unutrašnja snaga Socijalističkog saveza

Razvojem samoupravljanja nastaju suštinske promene u odnosu između Saveza komunista i Socijalističkog saveza, koje su istovremeno i pretpostavka i proizvod tog razvoja. Na jednoj strani, samoupravljanje razara transmisioni odnos između ovih dveju organizacija, a, na drugoj, uslovljava uspostavljanje demokratskog odnosa između njih. I, kao što se samoupravljanje razvija kroz borbu sa etatizmom, tako se i demokratski odnosi između Saveza komunista i Socijalističkog saveza razvijaju kroz borbu s transmisionim tendencijama.

Na prevazilaženje transmisionog odnosa između Saveza komunista i Socijalističkog saveza često se gleda izolovano i nezavisno od razvoja društvenih odnosa. što ima za posledicu lutanje u traženju novih rešenja. koja ne retko odudaraju od zakonitih tendencija samoupravnog razvitka. Težnja za pukim osamostaljivanjem Socijalističkog saveza u odnosu na Savez komunista, na primer, često vodi ka paralelizmu koji ima za posledicu ne samo dupliranje već i međusobno političko rivalstvo dveju organizacija. Izlaz iz takvog stanja obično se traži ili u podeli rada ili u funkcionalnom stapanju (zajednički sastanci i sednice, zajedničke komisije i radne grupe, i slično), a ponekad se postavlja i pitanje svrsishodnosti postojanja jedne ili druge organizacije.

U s*vari, ni jedno rešenje koje se izvodi iz pretpostavke uporednog delovanja Socijalističkog saveza i Saveza komunista ne može odgovarati uslovima i zahtevima samoupravnog društva. Ako Savez komunista, ukoliko su etatistički odnosi u društvu prevaziđeni, ne može više kao faktor vlasti da se postavlja iznad Socijalističkog saveza. on na njega ne može kao *spoljašnji* faktor ni idejno-politički da utiče. Ulogu idejno-političke avangarde Savez komunista može ostvarivati jedino kao *unutrašnja* snaga Socijalističkog saveza, čime se u potpunosti

prevazilazi transmisioni odnos, a pitanje saradnje između dveju organizacija postaje deplasirano.

Da bi Savez komunista mogao uopšte delovati kao unutrašnja snaga Socijalističkog saveza, neophodne su određene društvene pretpostavke, u prvom redu određen stepen razvijenosti samoupravnih odnosa u društvu. Jer, kao što u uslovima etatizma Savez komunista nije mogao delovati kao unutrašnja snaga Socijalističkog saveza, isto tako on se u uslovima samoupravljanja ne može postavljati iznad Socijalističkog saveza. Međutim, odnos između Saveza komunista i Socijalističkog saveza ne menja se automatski u zavisnosti od društvenih odnosa niti se, s druge strane, društveni odnosi menjaju nezavisno od odnosa između političkih organizacija. U stvari, razvoj samoupravljanja i demokratizacija odnosa između Saveza komunista i Socijalističkog saveza nalaze se u direktnoj zavisnosti, u kojoj je i sadržana glavna protivrečnost njihove uzajamne uslovljenosti: da bi se razvijalo samoupravljanje, potrebna je demokratizacija odnosa između političkih organizacija, a da bi se ta demokratizacija ostvarivala, neophodan je razvoj samoupravljanja. Prevedeno na praktično politički jezik, to znači da se borba za demokratizaciju odnosa između Saveza komunista i Socijalističkog saveza ne može uspešno voditi bez borbe za razvoj samoupravljanja, i obrnuto, mada se u pogledu cilja koji se želi postići samoupravljanje predstavlja kao primarnija stvar, a demokratizacija društveno-političkih organizacija kao sredstvo njegovog razvoja. Ovde je upravo reč o pretpostavkama koje obezbeđuju efikasnu političku borbu i Saveza komunista i Socijalističkog saveza za razvoj samoupravljanja.

I

Jedna od osnovnih pretpostavki za delovanje Saveza komunista kao unutrašnje snage Socijalističkog saveza jeste bavljenje *istim*, a ne različitim pitanjima politike. »Podela nadležnosti«, i kad bi bila moguća, značila bi u stvari nezavisno i autarkično delovanje jedne i druge organizacije, čime bi bila umanjena društvena uloga i politička moć i Saveza komunista i Socijalističkog saveza. Međutim, angažovanje na istim pitanjima ne implicira i istu ulogu dveju organizacija.

Komunisti čine revolucionarno jezgro Socijalističkog saveza, koji nastoji da čitavu organizaciju pretvori u instrumenat socijalističkog preobražaja društva. Iz te funkcije logički proističe i sadržina rada. Za Savez komunista nije primarno čime

se bavi Socijalistički savez, već kakva je suština i smisao njegove političke aktivnosti. On se već po svojoj društvenoj funkciji zalaže za revolucionarnu sadržinu te aktivnosti. Ni jedinstvena revolucionarna usmerenost dveju organizacija ne obezbeđuje se prostim usklađivanjem sadržine njihovog rada, već stalnim nastojanjem da se programi političke aktivnosti Socijalističkog saveza stvaraju na bazi programske orijentacije Saveza komunista. Nije reč, prema tome, o uskladivanju posebnih programa rada, već o prerastanju programa Saveza komunista u program Socijalističkog saveza. Da li će do tog prerastanja stvarno dolaziti, zavisi pre svega od samih komunista, to jest od njihovog angažovanja na tome.

Tendencije samoupravnog razvoja društva sve više vuku ka takvom odnosu između Saveza komunista i Socijalističkog saveza. Ali, kao što su samoupravni odnosi još u začetku, tako su u začetku i odgovarajući odnosi između političkih organizacija. Prelazak iz etatizma u samoupravljanje omogućava izrazitije ispoljavanje različitih političkih tendencija, koje se odražavaju i na odnose između političkih organizacija. Ispoljavanje različitih tendencija u odnosima između Saveza komunista i Socijalističkog saveza nije izraz samo različitih shvatanja, već i različitih interesa, koji utiču na ponašanje i jedne i druge organizacije.

Sukob različitih interesa i različit odnos snaga koji iz tog sukoba proističe uslovljava da pojedine organizacije Saveza komunista ne samo što ne deluju uvek kao revolucionarna snaga, nego se ponekad javljaju i kao kočnica progresa. U stvari, i kad su te organizacije pasivne, kad ne prednjače u postavljanju revolucionarnih zahteva, one gube svoja specifična obeležja, a samim tim nestaje i suštinske razlike između njih i organizacija Socijalističkog saveza. A kad god se ta razlika izgubi, odmah se postavi problem dupliranja, koji za sobom automatski povlači i pitanje svrsishodnosti jedne ili druge organizacije. Primeri iz prakse pokazuju da se organizacije Saveza komunista i Socijalističkog saveza često ne razlikuju ne samo po sadržini rada, već ni po idejno-političkom pristupu, a ponekad ove poslednje postavljaju čak i radikalnije revolucionarne zahteve. Zalaganje komunista za prerastanje programa Saveza komunista u konkretne programe Socijalističkog saveza je dosta slabo, zbog čega ove organizacije često vode sasvim različite političke akcije. Može se naići i na sasvim obrnuto ponašanje organizacija Saveza komunista i Socijalističkog saveza u tom smislu što se prve orijentišu na tra-

ženje konkretnih rešenja bez idejnog osmišljavanja, dok se druge zadovoljavaju principijelnim raspravama.

II

Za ostvarivanje ideja Saveza komunista u uslovima samoupravljanja neophodno je da one postanu svojina većine društva, što je nemoguće postići ako Savez komunista ne deluje unutar najmasovnije političke organizacije. A idejno delovanje komunista u Socijalističkom savezu određeno je pre svega sledećim karakteristikama dveju organizacija:

Prvo, Savez komunista je organizacija radničke klase, a Socijalistički savez organizacija svih radnih ljudi, odnosno građana. I, dok Savez komunista zastupa interese radničke klase, u Socijalističkom savezu se izražavaju interesi svih građana. Koji će od tih interesa dominirati, zavisi od odnosa snaga njihovih nosilaca, odnosno od toga iza kojeg će interesa stajati većina članstva.

Drugo, Savez komunista je zastupnik i stvaralac ideologije radničke klase, dok se u Socijalističkom savezu mogu zastupati i drugačiji pogledi. U konkretnim političkim akcijama pobeđivaće one ideje koje bude prihvatala većina članstva.

Treće, član Socijalističkog saveza može biti svaki građanin, a član Saveza komunista samo onaj ko zastupa interese, odnosno poglede radničke klase. Shodno tome, odstupanje od interesa, odnosno ideologije radničke klase povlači za sobom isključenje iz Saveza komunista, dok bi isključenje iz Socijalističkog saveza u uslovima samoupravljanja predstavljalo anahronizam.

Objektivna osnova za dominaciju ideologije Saveza komunista u Socijalističkom savezu jeste u tome što se u uslovima samoupravljanja interesi većine radnih ljudi u osnovi podudaraju s interesima radničke klase. Ali, da bi stavovi Saveza komunista bili stvarno prihvatani u Socijalističkom savezu, neophodne su i određene idejno-političke pretpostavke.

Potrebno je, pre svega, da stavovi Saveza komunista adekvatno odražavaju interese radničke klase. Svako odstupanje od tih interesa vodi, u stvari, ka sužavanju socijalne osnove takvih stavova. Primeri iz svakodnevne političke prakse najbolje potvrđuju na koliko slab odziv u javnosti nailaze pojedini kompromisni stavovi.

Međutim, odstupanje od interesa radničke klase ne nastaje samo iz svesnih pobuda, već i zbog nepoznavanja tih interesa. Da bi se oni identifikovali, nije dovoljno prosto izjašnjavanje

pripadnika radničke klase, već je neophodna i razvijena naučna delatnost, koja još ni izdaleka ne zadovoljava potrebe političke prakse. Jedan od uzroka je i potcenjivački odnos pojedinih subjekata politike prema nauci. Od nauke se ponekad traži da potvrđuje i naučno neodržive pretpostavke, a kad takvim zahtevima ne udovoljava, onda se omalovažava ili čak suprotstavlja ideologiji radničke klase.

U stvari, ideologija radničke klase se po samoj svojoj prirodi mora zasnivati na nauci, to jest na istini, jer radnička klasa ne samo što nije zainteresovana da svet predstavlja u izopačenom vidu, nego joj upravo naučno saznanje zakonitosti društvenog razvoja služi kao orijentacija u borbi za sopstveno oslobođenje. Zbog toga svako ideologiziranje u smislu izopačavanja predstave o stvarnim odnosima označava u stvari odstupanje od interesa radničke klase. Ono što u ideološkoj borbi predstavlja glavni adut Saveza komunista jeste upravo objektivno i otvoreno pristupanje s pozicija radničke klase svim pitanjima politike. Svako uvijanje i izvrtanje istine srozava ga na nivo malograđanske partije i razoružava ga u borbi s nekomunističkim pogledima.

Ali, da bi stavovi Saveza komunista prerastali u politiku Socijalističkog saveza, nije dovoljno samo da budu naučno zasnovani. Oni moraju *ispoljiti* svoju prednost u odnosu na sve druge poglede koji se u najmasovnijoj političkoj organizaciji javljaju, a to je nemoguće bez otvorene i potpuno slobodne idejno-političke konfrontacije. Zbog toga je Savez komunista zainteresovan ne samo za to da svi subjekti politike budu uključeni u Socijalistički savez, već da oni i sasvim slobodno izražavaju svoje političke zahteve. Svako sputavanje te slobode vodilo bi ka raznim oblicima političkog delovanja izvan Socijalističkog saveza, što bi samo otežavalo idejno-političku borbu Saveza komunista.

Danas je, međutim, još rašireno uverenje da se razne nesocijalističke tendencije mogu najlakše suzbiti ako im se ne dozvoli da se ispolje. Ali u uslovima samoupravljanja takva taktika postaje neodrživa, jer, ako se takve tendencije potiskuju iz političkih institucija one će se ispoljavati izvan institucija iii će čak težiti da stvaraju svoje institucije. U stvari, nesocijalističke tendencije se idejno-politički i ne mogu pobediti bez otvorenog i direktnog konfrontiranja sa socijalističkim, ali *stvarno socijalističkim* tendencijama. Zbog toga je neprihvatljivo shvatanje da je mirenje sa slobodnim ispoljavanjem takvih tendencija isto što i mirenje sa samim tendencijama. Idejno-političko delovanje Saveza komunista pretpostavlja slobodno ispoljavanje različitih političkih tendencija

isto kao što postojanje takvih tendencija pretpostavlja odlučnu idejno-političku borbu Saveza komunista.

Na slobodno ispoljavanje različitih političkih tendencija često se gleda kao na proširivanje mogućnosti za neprijateljsku delatnost protiv društvenog uređenja. Međutim, time se stvaraju uslovi ne samo za lakše razotkrivanje, već i za efikasnije suzbijanje takve delatnosti političkom mobilizacijom celokupne javnosti. Idejno-politička borba nikako ne isključuje državnu prinudu, a ta prinuda postaje u punoj meri efikasna tek kao dopuna idejno-političke aktivnosti. Nerazvijenost idejno-političke borbe je upravo jedan od razloga što se na delatnost protiv neprijatelja još najčešće gleda samo kao na stvar organa državne bezbednosti.

Idejno-političko delovanje Saveza komunista ne svodi se na prosto saopštavanje sopstvenih stavova. Da bi bilo efikasno, ono mora uključivati temeljitu raspravu koja podrazumeva kako obrazlaganje sopstvenih tako i argumentovano opovrgavanje tuđih stavova. Verbalne političke kvalifikacije u smislu bukvalne političke osude protivnika mogu samo štetiti uticaju Saveza komunista. Dok postoji transmisioni odnos, Savez komunista ne mora da vodi ideološku borbu unutar Socijalističkog saveza, a čim takav odnos nestaje, on bez ideološke borbe ne može da ostvaruje politički uticaj.

Uspeh ideološke borbe Saveza komunista uslovljen je jedinstvenim delovanjem njegovih članova. Principijelna razilaženja među komunistima u Socijalističkom savezu mogu samo štetiti uticaju Saveza komunista i ići u prilog suprotnim političkim tendencijama. Ideološki i politički sukobi među komunistima, do kojih ponekad dolazi u Socijalističkom savezu, stvaraju zabunu i nepoverenje prema Savezu komunista. U stvari, stanje u Socijalističkom savezu je još takvo da se zbog slabog angažovanja ostalog članstva ideološke rasprave vode uglavnom među komunistima. Osnovni uzrok principijelnih razilaženja komunista u Socijalističkom savezu je, nesumnjivo, heterogen idejni sastav Saveza komunista, koji se u pojedinim organizacijama ne razlikuje mnogo od sastava Socijalističkog saveza. To u velikoj meri dovodi do toga da Savez komunista u konkretnim političkim akcijama manje ili više gubi svoju idejnu fizionomiju i da se zbog toga ponekad praktično »utapa« u Socijalistički savez.

Ponekad se razilaženje komunista u Socijalističkom savezu objašnjava njihovom ravnopravnošću s ostalim članovima organizacije, odnosno njihovim pravom da slobodno izražavaju svoje interese i poglede. Ali zahtevom za jedinstvenim delovanjem komunista se, u stvari, ne dovodi u pitanje njihova

sloboda i ravnopravnost kao članova Socijalističkog saveza, već samo njihov opstanak u Savezu komunista kad se razilaze s njegovom ideologijom. Članstvo u Savezu komunista gubi svoj smisao ukoliko ne proističe iz ideološke veze s ovom organizacijom, a ukoliko takva veza postoji, onda se pitanje slobode političkog delovanja izvan organizacije ne postavlja. Savez komunista svoje članove, u stvari, više i ne može da *prinuđava* na jedinstveno delovanje, ali jedinstveno delovanje može da obezbeđuje oslobađanjem od članova koji za njega nisu ideološki vezani. Bez ideološke selekcije Savez komunista bi izgubio svoju političku fizionomiju, a samim tim i smisao svog postojanja. A time bi istovremeno bila dovedena u pitanje i politička fizionomija Socijalističkog saveza, koji svoju ulogu u razvijanju socijalističkih odnosa teško može ostvarivati bez jedinstvenog delovanja komunista kao svog revolucionarnog jezgra.

III

Neizostavan uslov za razvijanje demokratskog odnosa između Saveza komunista i Socijalističkog saveza je stvarna demokratizacija jedne i druge organizacije. Sve dok bilo koja od ovih organizacija radi u zatvorenim forumima, odnosno sve dok odlučujuću ulogu u izgrađivanju njihove politike imaju izvršni organi, ne može biti ni govora o delovanju Saveza komunista kao unutrašnje snage Socijalističkog saveza, jer se u tom slučaju odnos između dveju organizacija praktično svodi na odnos između njihovih izvršnih organa.

Savez komunista može delovati kao unutrašnja snaga Socijalističkog saveza samo preko celokupnog članstva, koje mora igrati odlučujuću ulogu kako u stvaranju tako i u ostvarivanju njegove politike. Da bi članstvo bilo zainteresovano i kvalifikovano da se za stavove Saveza komunista bori u Socijalističkom savezu, potrebno je da aktivno učestvuje u svim fazama njihovog izgrađivanja. S druge strane, neophodno je da članovi Saveza komunista igraju odlučujuću ulogu u izgrađivanju politike i kao članovi Socijalističkog saveza. Bez toga njihova angažovanost u samom Savezu komunista ne bi imala naročitog značaja. Štaviše, politička mobilnost članstva u Savezu komunista bitno je određena mogućnostima demokratskog uticaja na politiku Socijalističkog saveza. I kao što je političko delovanje komunista u Socijalističkom savezu uslovljeno njihovim angažovanjem u Savezu komunista, tako je, s druge strane, i njihova aktivnost u izgrađivanju politike Sa-

veza komunista uslovljena njihovim angažovanjem u Socijalističkom savezu.

Ta, za uslove samoupravljanja organska veza između dveju organizacija u praksi još nije dovoljno razvijena, pored ostalog, i zbog nedovoljne demokratizovanosti njihovih unutrašnjih odnosa. Politička aktivnost i jedne i druge organizacije još se pretežno odvija u forumima, a odlučujući uticaj na izgrađivanje njihove politike imaju uglavnom izvršni organi. Analogno tome, i politička mobilnost njihovog članstva je još u velikoj meri ograničena, što pokazuje i činjenica da je i u Savezu komunista i u Socijalističkom savezu aktivan samo manji broj, i to uglavnom istih članova. Na mnogim skupovima i u forumima Socijalističkog saveza prisutni su samo, ili uglavnom, članovi Saveza komunista, i to je jedna od okolnosti zbog kojih se najčešće postavlja pitanje dupliranja dveju organizacija.

Forumski način rada je jedan od osnovnih uzroka zatvorenosti dveju organizacija, iz čega proističu kako paralelizam i dupliranje tako i nesporazumi, odnosno sukobi između njihovih izvršnih organa. Takav način rada pogoduje privatizaciji politike, jer omogućava da neformalne grupe, pa i pojedinci, vrše odlučujući uticaj na politiku foruma, zbog čega obično i dolazi do dramatičnih političkih sukoba kako u samim forumima tako i između foruma, odnosno različitih centara političke moći. Sve dok rade u zatvorenim forumima, ni Savez komunista ni Socijalistički savez ne mogu ostvarivati ulogu integrišuće, odnosno kohezione političke snage društva; i u forumima i izvan foruma vršiće se disperzivna policentralizacija političke moći, koja u odnosu na politička prava članstva nije ništa manje uzurpatorska od klasičnog birokratskog centralizma.

Forumski, odnosno birokratski način rada nije rezultat samo starih navika (čime se često opravdava), već pre svega veoma snažnih monopolističkih tendencija u političkom odlučivanju, koje se obično zaodevaju u kvazirevolucionarne ideološke platforme. Monopolizam se, na primer, često oslanja na tezu da se uvek manjina javlja kao nosilac progresa i da samo najsvesniji znaju šta hoće, iz čega se izvodi zaključak o izlišnosti, ili čak štetnosti, masovnog demokratskog odlučivanja, pošto mase nisu uvek u stanju ni da shvate progresivne ideje. Iz toga, u stvari, izrasta čisto autokratska teorija političkog odlučivanja, koja odnose u političkoj organizaciji svodi na birokratski centralizam, a odnos između Saveza komunista i Socijalističkog saveza na puku transmisiju.

Teza da su pojedinci kao nosioci progresivnih ideja samim tim i nosioci progresa naučno je neodrživa. Progresivne ideje se, u stvari, nikada nisu mogle ostvarivati bez svog podruštvljavanja, to jest bez pretvaranja u snagu masovnih revolucionarnih pokreta, a pogotovu u uslovima samoupravljanja to je nemoguće. Nikakav autokratski mehanizam ne može obezbediti monopol na odlučivanje ni za jednu progresivnu manjinu a da ga istovremeno ne obezbedi i za *bilo koju* manjinu, a monopol na odlučivanje svakoj manjini omogućava da sebe zvanično proglasi za isključivog nosioca društvenog progresa. U stvari, svako autokratsko odlučivanje isključuje stvarne kriterijume progresivnosti, koje može da obezbedi samo stvarna demokratija. Bez ravnopravnog učešća svih članova društvene zajednice u politici ne samo da se ne mogu ostvarivati, nego ne mogu ni dolaziti do izražaja najprogresivnije ideje samoupravnog razvoja društva.

Da bi najprogresivnije ideje prerastale u politiku, odnosno u konkretne političke akcije, nije dovoljna samo sloboda njihovog izražavanja. Neophodan je i demokratski način konstituisanja politike, koji podrazumeva kako punu slobodu političke inicijative tako i mogućnost najšireg demokratskog izjašnjavanja o konkretnim predlozima, bez čega se ne može ni zamisliti delovanje Saveza komunista kao unutrašnje snage Socijalističkog saveza. Bez mogućnosti da u Socijalističkom savezu slobodno pokreću političke rasprave, nastupaju sa svojim stavovima i izjašnjavaju se o stavovima drugih, komunisti ne mogu vršiti idejno-politički uticaj niti Savez komunista može takav uticaj obezbediti bez angažovanja celokupnog članstva. A uticajem na članstvo Socijalističkog saveza još se ne obezbeđuje i uticaj na politiku organizacije ukoliko se ona ne konstituiše na bazi demokratskog izjašnjavanja članstva. Radi toga neophodno je da čitava organizacija izgrađivanja politike bude postavljena tako da forumi deluju kao oblik demokratskog dogovaranja članstva, a izvršni organi kao organizatori političkog procesa.

Komunisti ne mogu efikasno uticati na politiku Socijalističkog saveza ako ne deluju organizovano, što podrazumeva prethodno dogovaranje o zajedničkim akcijama. Potreba za prethodnim dogovaranjem proističe već iz funkcije Saveza komunista kao glavnog nosioca revolucionarne inicijative u Socijalističkom savezu, a komunisti se moraju dogovarati i kad treba zauzimati stavove o inicijativama koje se javljaju izvan Saveza komunista.

Nerazvijenost prakse prethodnog dogovaranja rezultat je kako nedovoljne razvijenosti revolucionarne inicijative tako i

uopšte nedovoljne usmerenosti komunista na delovanje kroz Socijalistički savez, kao i shvatanja o izlišnosti dogovaranja. U organizacijama Saveza komunista dosta je rašireno shvatanje da komunisti ne moraju da se dogovaraju o zajedničkim akcijama izvan Saveza komunista, već da se u konkretnim situacijama individualno opredeljuju. U prilog takvom shvatanju ističe se da bi prethodno dogovaranje čak i sputavalo komuniste da blagovremeno reaguju u nepredviđenim političkim situacijama. Ali dogovaranje nikako ne isključuje, već, naprotiv, pretpostavlja ličnu inicijativu, a komunisti bi se morali tako organizovati da u svim situacijama mogu zajednički nastupati.

Odsustvo prethodnog dogovaranja je jedan od uzroka razilaženja komunista u Socijalističkom savezu, jer, ako nema dogovora o zajedničkim akcijama, ne može biti ni jedinstvenog delovanja, kao ni političke odgovornosti pred organizacijom. Ukoliko je dogovaranje komunista i razvijeno, ono najčešće nije i akciono usmereno na delovanje kroz Socijalistički savez, već se zajedničke akcije obično završavaju donošenjem zaključaka u organizaciji ili forumu Saveza komunista. Zbog toga se dešava da se o istom pitanju rasprave u Savezu komunista vode nezavisno, a ponekad i posle rasprava u Socijalističkom savezu.

IV

U uslovima etatizma Savez komunista je organima državne vlasti direktno postavljao svoje političke zahteve. Prema Socijalističkom savezu on se odnosio kao prema organizaciji koja obezbeđuje *sprovođenje* partijskih i državnih odluka. U uslovima samoupravljanja odnosi se iz osnova menjaju. Savez komunista se sa svojim zahtevima ne pojavljuje direktno ni pred jednom političkom institucijom, već unutar svih institucija deluje kao njihova idejno-politička snaga. Socijalistički savez postaje sastavni deo samoupravnog mehanizma koji izgrađuje neposrednu političku platformu samoupravnog odlučivanja. Prema njemu se Savez komunista odnosi kao prema političkoj snazi preko koje obezbeđuje podruštvljavanje svojih ideja i njihovo prerastanje u samoupravne odluke.

U uslovima samoupravljanja političke akcije Saveza komunista ne mogu imati većeg efekta bez političke mobilizacije čitavog društva, koja se može vršiti samo preko najmasovnije političke organizacije. Međutim, da bi Socijalistički savez delovao kao snaga koja političko raspoloženje društva

»pretače« u samoupravne odluke, neophodno je da on predstavlja ne samo tribinu za sučeljavanje različitih mišljenja, već pre svega političku organizaciju koja organima samoupravljanja postavlja određene političke zahteve i insistira na njihovom usvajanju. To je istovremeno i osnovni uslov da Savez komunista preko Socijalističkog saveza utiče na samoupravno odlučivanje. Bez toga se ne može obezbediti veći interes ni komunista ni ostalih građana za političko angažovanje u Socijalističkom savezu.

Politička pasivnost većine članstva rezultat je pre svega njegove političke nemoći da preko organizacije Socijalističkog saveza utiče na organe vlasti. Još ni izdaleka nije razvijen aktivan politički odnos Socijalističkog saveza prema organima vlasti, ni u smislu postavljanja određenih političkih zahteva ni u smislu prethodnog izjašnjavanja o pitanjima koja su predmet njihovog odlučivanja. I kad razmatraju značajna politička pitanja, organizacije i forumi Socijalističkog saveza obično se zadovoljavaju izjašnjavanjem i proklamacijama, a retko insistiraju da se njihovi stavovi realizuju kroz odluke skupštinskih organa. Otuda je i politička odgovornost tih organa pred Socijalističkim savezom još previše mala. U praksi se Socijalistički savez, u stvari, još ponaša više kao faktor ostvarivanja odluka skupštinskih organa nego kao faktor izgrađivanja njihove političke platforme.

Uloga izgrađivanja platforme samoupravnog odlučivanja implicira u suštini nov odnos između Socijalističkog saveza i organa vlasti (koji se preobražavaju u organe samoupravljanja). Neosnovano je upoređivanje Socijalističkog saveza s opozicijom, jer organi »vlasti« u uslovima samoupravljanja moraju da snose punu političku odgovornost pred organizacijom koja okuplja bukvalno sve nosioce »vlasti«. Ta odgovornost obezbeđuje se pozicijom Socijalističkog saveza da pokreće pitanje poverenja uvek kad organi »vlasti« odstupe od njegove političke platforme. Ali već sama funkcija Socijalističkog saveza kao stvaraoca platforme samoupravnog odlučivanja isključuje opozicioni odnos prema tim organima, jer se svi politički sporovi prethodno razrešavaju u Socijalističkom savezu.

Odgovornost organa »vlasti« pred Socijalističkim savezom ne predstavlja, međutim, osnovnu »polugu« kojom se obezbeđuje njegov uticaj na samoupravno odlučivanje. Takav uticaj obezbeđuje se neposrednom demokratijom, koja sama po sebi omogućava da se samoupravne odluke zasnivaju na stavovima Socijalističkog saveza. Kad svi članovi Socijalističkog saveza neposredno učestvuju u samoupravnom odlučivanju, onda je samim tim obezbeđeno da njihovi politički stavovi

prerastaju u samoupravne odluke. S obzirom na to, politička moć Socijalističkog saveza ne slabi, već jača sa razvojem neposrednog samoupravljanja, iz čega, pored ostalog, proističe i njegov interes za takav razvoj.

Da bi Socijalistički savez predstavljao efikasnu političku organizaciju, potrebno je nastojati da se rasprave u njemu pokrenute završavaju konstituisanjem političkih stavova i da se zauzeti stavovi ostvaruju u praksi. Sama činjenica da Socijalistički savez predstavlja sveobuhvatnu političku organizaciju daje njegovim stavovima posebnu političku snagu koja obavezuje na sprovođenje. Ukoliko deluje kao unutrašnja snaga Socijalističkog saveza, Savez komunista mora biti posebno zainteresovan za ostvarivanje politike Socijalističkog saveza, jer je to istovremeno i put ostvarivanja njegove sopstvene politike. Istina, prerastanje stavova Saveza komunista u stavove Socijalističkog saveza nije unapred ničim zagarantovano, ali bi ignorisanje ovih poslednjih u slučaju neslaganja podjednako štetilo i jednoj i drugoj organizaciji, jer bi stvaralo atmosferu opšte neodgovornosti, koja bi paralisala ostvarivanje svake politike.

Zbog toga je neprihvatljiva dilema da li komunisti treba da poštuju stavove Socijalističkog saveza kad se s njima ne slažu. Povinovanje odlukama većine ne znači, međutim, i mirenje s tim odlukama, a komunisti, ukoliko žele da vrše *idejno-politički* uticaj, moraju se isključivo demokratskim metodima boriti za njihovu izmenu. Svako nametanje sopstvenih stavova može samo štetiti tom uticaju, a komunisti praktično i nemaju potrebe za tim. U uslovima kad je većina društva životno zainteresovana za razvijanje samoupravnih socijalističkih odnosa i pod pretpostavkom stvarno demokratskog odlučivanja, može, u stvari, samo izuzetno dolaziti do principijelnih razilaženja između Socijalističkog saveza i Saveza komunista.

DRAGOMIR DRAŠKOVIĆ

Socijalistički savez kao faktor socijalne zajednice

U nastojanjima da se prevaziđu oblici etatističke organizacije društva i da se ograniči moć socijalnih nosilaca etatističkih odnosa, Socijalistički savez treba da ima jednu od odlučujućih uloga u tim procesima. i to zbog toga što je njegova masovna baza i širina političkog programa koji usvaja i prihvata od avangardne snage društva bitna pretpostavka konstituisanja socijalne zajednice. Odlepljujući se od državnih struktura i prevladavajući svoj transmisioni položaj u celini društvenog i političkog procesa odlučivanja. Socijalistički savez treba da bude politički nosilac afirmacije demokratske moći u odlučivanju na temelju negacije politike kao delatnosti otuđene od najširih slojeva društva.

Ukidanje socijalnih uslova i uzroka otuđenja političke sfere ne znači u isto vreme i ukidanje svake vlasti. Stvaranjem uslova za razvoj socijalne zajednice politička vlast se više ne ispoljava kao dominacija jedne društvene grupe, nego, naprotiv, kao demokratska organizacija zajednice, nasuprot dominaciji pojedinaca, pojedinog sloja ili pojedine društvene grupe. Izmena socijalnog sadržaja političke vlasti i karaktera sredstava pomoću kojih se ona ostvaruje gotovo je nemoguća bez masovnog angažovanja svih građana u politici. Spontano angažovanje daje trenutne rezultate, pa je otuda uloga Socijalističkog saveza kao oblika samoupravnog političkog organizovanja bitan činilac izmene samog osnovnog svojstva vlasti koje je klasna struktura društva iskristalisala u otuđenu egzistenciju ljudi. Na takvoj egzistenciji se ne može graditi socijalna zajednica ljudi, pa se samoupravljanje kao kvalitativno nov sistem društvenih odnosa potvrđuje samo utoliko ukoliko ukida oblike klasne strukture, odnosno preovladava sve bitne klasne

kategorije u smislu stvaranja socijalne zajednice u kojoj je čovek slobodan, rasterećen pritiska otuđenih moći.

Socijalna zajednica ljudi nije gotov čin jedne političke akcije niti samo vizija nekog dalekog društva, nego pre svega jedna trajna društveno-istorijska kategorija koja može dobiti svoje puno značenje ako se progresivne snage društva u svom političkom angažovanju tako usmeravaju da se svaka akcija u društvu povezuje sa ostvarivanjem uslova za konstituisanje slobodne socijalne zajednice ljudi. Politički faktor, dakle, sve više dobija u značaju, ali se ne može potvrđivati na depolitizaciji masa niti na manipulisanju vitalnim interesima najširih slojeva društva.

Težnja ka stvaranju slobodne socijalne zajednice upravo računa sa postojećim društvenim i kulturnim razlikama koje objektivno postoje kao rezultat istorijskog procesa. Svakako, takvo nastojanje se mora temeljiti na ukidanju klasnih razlika, kao i niza socijalnih posledica do kojih su te razlike dovele, ali i na slobodnom razvitku specifičnih kulturnih i nacionalnih vrednosti koje svojim bogatstvom proširuju ljudsku riznicu vrednosti i dostignuća, koja postaju sveopšte dobro, zajednička vrednost svih slobodnih članova socijalne zajednice. Jačanje *zajedničkog* elementa u sveukupnom sistemu vrednosti socijalne zajednice upravo se temelji na slobodi ispoljavanja različitih kultura, čiju kohezivnu snagu predstavlja onaj sadržaj koji afirmiše ljudsku slobodu.

Zašto je Socijalistički savez upravo takva politička snaga kojoj pripada svojstvo faktora socijalne zajednice? Bez pretenzija da damo iscrpan odgovor na ovo pitanje, ukazaćemo samo na dva bitna reda činjenica. Prvo, praktično politička akcija u toku celokupnog razvoja Socijalističkog saveza bila je u svojim osnovnim dimenzijama komplementarna istorijskim interesima i težnjama naših naroda da žive u slobodnoj zajednici. Drugo, samoupravni razvoj društva i društvenih odnosa u nas treba da se temelji na masovnom učešću ljudi u donošenju političkih odluka ukoliko se samoupravni odnosi žele pokazati kao odnosi u slobodnoj socijalnoj zajednici. Socijalistički savez postaje tako *»prirodna«* organizacija ljudi bez obzira na njihove trenutne interese koji se mogu čak i bitno razlikovati, ali je, na drugoj strani, realizacija opštih ciljeva samoupravnog sistema objektivno povezana sa afirmacijom moći Socijalističkog saveza u svim oblicima društveno-političkog odlučivanja.

Splet pomenutih činjenica, a i drugi subjektivni faktori čine da Socijalistički savez sve više u svojoj političkoj akciji mora isticati prednosti socijalne zajednice u odnosu na držav-

no okoštavanje pojedinih delova ili društveno-političkih zajednica našeg društva.

KONTINUITET REVOLUCIONARNE ULOGE SOCIJALISTIČKOG SAVEZA

Mi ne možemo tvrditi da smo stvorili *sve potrebne* uslove za konstituisanje slobodne socijalne zajednice u smislu ukidanja političke sfere egzistencije kao otuđene sfere. Najbliže je istini ako kažemo da se u nas odvija sukob dve protivrečne tendencije razvoja. Na jednom polu jačaju materijalni i društveno-politički činioci konstituisanja socijalne zajednice, a na drugom se još zadržava materijalna, institucionalna i politička osnova osamostaljivanja birokratskog sloja kao nosioca otuđene politike i otuđenog političkog odlučivanja. Tu suprotnost reprodukuje niz činilaca, ali se svi ne mogu svrstati u apsolutno svojstvo birokratije izraženo u njenoj težnji za vladanjem, za koncentracijom političke moći. Zapravo, reč je o nedovoljno razvijenoj moći onih društvenih grupa koje jedino u socijalnoj zajednici imaju perspektivu ukidanja otuđene političke moći. Ta moć ne dolazi dovoljno do izražaja zbog toga što je u društveno tkivo upleteno državno *posredovanje*, ali na takav način da se neke *nužne* funkcije države pretvaraju u birokratski monopol. Taj monopol, bez obzira na kome se nivou javlja, sprečava jačanje onih socijalnih veza i interakcija koje vode konstituisanju slobodne zajednice u kojoj je slobodno ispoljavanje nacionalnih etničkih ili kulturnih razlika jedan od bitnih uslova jačanja njenih kohezivnih elemenata.

Ako se dosadašnji razvoj jedne i druge tendencije razmotri sa stanovišta uloge Socijalističkog saveza, onda se mogu uočiti dve bitne nijanse u mozaiku društvenih procesa.

Prvo, Socijalistički savez je u svom razvoju od Narodnog fronta do današnjih dana bio nesumnjivo najmasovnija politička osnova konstituisanja slobodne socijalne zajednice. Da navedemo nekoliko argumenata. U toku revolucije Narodni front je bio *otvoren* za sve progresivne političke grupacije kojima je bilo stalo do oslobođenja od fašističkog ropstva i fašističke diktature. U dosadašnjem socijalističkom razvoju našeg društva Socijalistički savez je takođe bio *otvorena* politička organizacija za slobodnu afirmaciju interesa i potreba različitih društvenih grupa, te za konfrontaciju i demokratsko usaglašavanje gledišta o sredstvima za ostvarivanje različitih interesa i potreba, ali u okvirima *osnovnih principa* razvoja *so-*

cijalističkih društvenih odnosa. Predstavljao je jaku političku snagu koja je onemogućavala da se *klasne razlike* pretvore u osnovu višepartijskog političkog sistema, koji, kao što je iz političke istorije poznato, afirmiše politički interes određenih društvenih grupa i ostvaruje njihovu dominaciju u sistemu političke moći. Na taj način je predstavljao najmasovniju političku barijeru reafirmaciji svrgnutog buržoaskog političkog sistema. Na tom planu je odigrao i značajnu ideološko-političku ulogu.

Svoju integrativnu funkciju u društvenim odnosima Socijalistički savez nije ostvarivao na osnovu prinude kao sredstva stabilnosti sistema, nego je, naprotiv, razvijao i negovao demokratske tradicije i predstavljao širok politički prostor za demokratizaciju procesa političkog odlučivanja. Činjenica da je omogućio masovno učešće građana u političkom procesu govori o tome da su najširi društveni slojevi, pored svih razlika u njihovom društvenom položaju, kulturi, vrednosno-normativnom sistemu, objektivno predstavljali snagu konstituisanja socijalne zajednice.

Kao masovna politička organizacija, koja prihvata program socijalističkog preobražaja (u stvari, ciljeva komunističkog pokreta), Socijalistički savez je stvarao uslove za *istinsko* konfrontiranje najširih slojeva naroda sa tim ciljevima.

U uslovima razvijenijeg samoupravljanja, kad se stvara širi prostor za slobodniju konfrontaciju interesa, koji inače mogu biti dijametralno različiti, Socijalistički savez je postao značajan činilac *socijalne kontrole* u bezmalo svim društvenim procesima gde se ti interesi sučeljavaju. Ta socijalna kontrola nije samo pretpostavka demokratije, nego i pretpostavka jačanja integrativnih elemenata socijalne zajednice. Drugim rečima, pored slobode afirmacije različitih interesa, Socijalistički savez se *opredeljuje* i za njihovu selekciju, odnosno za njihov socijalistički sadržaj. To je još jedna potvrda njegove revolucionarne uloge u stvaranju i razvijanju elemenata socijalne zajednice.

Navedene činjenice dozvoljavaju zaključak u smislu utvrđivanja zakonitog odnosa u pogledu uloge Socijalističkog saveza kao faktora socijalne zajednice.

Druga tendencija, protivrečna prvoj, ispoljava se u različitim vidovima birokratskog monopola, koji u posleratnom razvitku Jugoslavije menjaju svoje mesto, ali zadržavaju svoju birokratsku prirodu. Ti monopoli se javljaju kao negacija socijalne zajednice, odnosno kao otuđena politika, otuđeno odlučivanje, razdvojenost javne i privatne sfere čovekove egzistencije. Nosioci takvog monopola na različitim nivoima društve-

no-političkog sistema u svom odnosu prema Socijalističkom savezu ispoljavaju težnju (1) da Socijalistički savez učine svojom transmisijom, (2) ako u tome ne uspevaju, onda Socijalistički savez tretiraju kao *marginalnu* organizaciju, (3) fetišiziraju lokalne, nacionalne ili regionalne interese u cilju *manipulacije* i razbijanja kohezivnih elemenata zajednice (što je jedna od pretpostavki egzistencije monopola) i (4) ograničavaju ili zatvaraju sistem slobodnih komunikacija kulturnih i drugih društvenih vrednosti između pojedinih delova ili struktura društva, jer se »mešanje« sistema vrednosti (oblast kulture i kulturnih tvorevina), zatim povezivanje radova i njihovih nosilaca javlja kao potvrda suvišnosti monopola u društvu koje teži konstituisanju stvarne zajednice.

Tendencije *podele* u najširem društvenom značenju te reči nisu ni naivne ni bezopasne u našem društvu, pogotovu ako ih zastupaju strukture koje su u poziciji da monopolišu društvenu moć u odlučivanju. Socijalistički savez je zbog svoje masovne ljudske osnove, svoje tradicije, svoje društveno-političke uloge nosioca socijalne zajednice vrlo često predstavljao temu oko koje su se rojile različite kvazidileme: da li je potreban Socijalistički savez, to je organizacija koja nema sadržaj rada itd. i to zbog toga što predstavlja smetnju birokratskom *posebnom* interesu, koji, zaslepljen intelektualnom ograničenošću birokratskog tipa, razbija kohezivne sile socijalne zajednice.

Postavlja se pitanje: kako je Socijalistički savez u svom dosadašnjem razvitku, a u uslovima delovanja jedne i druge tendencije društvenog razvitka, ostvario svoj revolucionarni kontinuitet u smislu političkog faktora socijalne zajednice? Ovde ćemo skicirati samo nekoliko čvrstih osnova tog kontinuiteta. Prvo, adekvatno revalorizirana demokratska tradicija i težnja naših naroda ka konstituisanju socijalne zajednice. Drugo, jasno definisana programska platforma socijalističkog demokratskog razvitka, koju u realnim odnosima nije mogao ozbiljnije deformisati birokratski fenomen i birokratska struktura u društvenim odnosima u nas. Treće, široka masovna baza političkih akcija Socijalističkog saveza i demokratska otvorenost organizacije za ispoljavanje interesa i potreba pojedinih društvenih grupa, kao i mogućnost zadovoljavanja tih interesa u *okvirima* opštih principa socijalističkog razvoja u nas i. četvrto, sposobnost komunističkog pokreta u nas (KPJ, SKJ)

da integriše svoju političku akciju u bazu društva, bez obzira na povremene tendencije birokratizacije samog pokreta ili delova pokreta i pojedinih njegovih grupa.

ULOGA SOCIJALISTIČKOG SAVEZA U JAČANJU ELEMENATA SOCIJALNE ZAJEDNICE

Tvrdnja da je naše društvo konfliktno društvo nije bez osnova. Međutim, mnogo je značajnije i za društvo i za političke strukture stalno otkrivati izvore i uzroke konflikata, kao i njihov karakter. Mislim da se može tvrditi sa dovoljno sigurnosti da u nas ne postoje potrebni uslovi za klasnu diferencijaciju, klasnu polarizaciju interesa u klasičnim vidovima. To je rezultat revolucionarnog preobražaja društva. Međutim, uz takvu tvrdnju treba dodati da ukidanje bitnih pretpostavki klasne diferencijacije (dve polarizovane klase) ne znači istovremeno i ukidanje svih posledica klasne strukture društva. Te posledice imaju svoju istorijsku determinaciju, kao i determinizme u postojećim materijalnim i društvenim odnosima samoupravnog društva. Razumevanje tih determinizama bitno određuje ulogu Socijalističkog saveza u aktuelnim političkim odnosima stvaranja socijalne zajednice. To razumevanje mora imati sluha za protivrečan rezultat istorijskog toka društva — revolucionarni preobražaj društvenih odnosa ostvaren na socijalističkim principima i na relativno uskoj materijalnoj osnovi društvenih proizvodnih snaga rada. Postojeći determinizmi samoupravnog društva i njegovog razvoja jednom stranom su vezani za protivrečan istorijski tok, a drugom za vlastite materijalne i društvene snage razvoja samoupravnih odnosa, kao odnosa u slobodnoj socijalnoj zajednici.

Ove napomene imaju smisla i zbog potenciranja značaja jačanja elementa zajednice na mikroplanu društvenih interakcija u samoupravnim institucijama društva (lokalna zajednica, uže političke i teritorijalne zajednice) i na makroplanu — Jugoslavija kao slobodna društvena zajednica. Mi ovde nećemo razmatrati oba nivoa iz prostog razloga što nismo u mogućnosti da ulazimo u tako složen sistem društvenih odnosa. Zadržaćemo se stoga na ulozi Socijalističkog saveza u nekim osnovnim ćelijama društvene zajednice.

Gotovo sve sredine, bez obzira na stepen njihovog materijalnog i društvenog razvoja, na stepen urbanizacije i slično, ne bi mogle uspešno prevladati društvene protivrečnosti bez političkog organizovanja u Socijalističkom savezu. Uloga ove

organizacije na mikroplanu društvenih odnosa ima nekoliko dimenzija. Jedna od njih zahvata ili predstavlja osnovni sadržaj rada Socijalističkog saveza, a druga, ništa manje značajna, predstavlja sistem organizacionih oblika kroz koje se izražava sadržaj političke akcije, odnosno kroz koje se ljudi povezuju, stupaju u međusobne odnose radi ostvarivanja svojih društveno-političkih interesa i potreba. Praksa je pokazala da, ukoliko Socijalistički savez u političkim odnosima nije aktivan, dolazi do različitih oblika neformalizovanog političkog povezivanja ljudi radi ostvarivanja određenih interesa. Takvo povezivanje, pogotovu ako je motivisano *posebnim interesima* pojedinaca ili društvenih grupa, predstavlja izvor otuđene politike, a u najmanju ruku je činilac društvenih konflikata koji razbijaju kohezivne sile unutar datog društvenog ili urbanizovanog prostora. Stečena iskustva u političkim procesima na mikroplanu pokazuju lažni karakter dileme sadržane u pitanju: da li je potreban Socijalistički savez.

Izložićemo neke elemente sadržaja rada Socijalističkog saveza na mikronivou društvenog organizovanja. Sa stanovišta uloge Socijalističkog saveza kao faktora slobodne socijalne zajednice, on se javlja kao *činilac negacije otuđene politike* i otuđenog političkog odlučivanja. Takvu ulogu on ostvaruje na taj način što je kao politički faktor u žiži političkog odlučivanja i što ima širok spektar kontrole nad radom svih institucija političke vlasti u datoj socijalnoj sredini (mesna zajednica, komuna, region itd.). Institucije političke vlasti više nisu osnovni nosioci društvene moći (vlasti) u procesima odlučivanja, nego samo izvršni organ slobodno izražene volje svih građana u okviru Socijalističkog saveza kao oblika političkog *i* samoupravnog organizovanja ljudi. Društvena moć građana, članova Socijalističkog saveza, ne *posreduje* se preko institucija vlasti, nego ostaje *autentična*, netransformisana u različite vidove birokratske moći. U uslovima kad se sistem odlučivanja u samoupravnim institucijama mora posredovati (predstavnički sistem odlučivanja) slobodno izražena volja građana u socijalnoj zajednici mora biti izvorno predstavljena i ostvarena, izuzev ako je predstavničko telo dobilo određenu autonomiju kao izraz saglasnosti svih građana. Politička vlast koja nije izraz autentične volje građana, članova Socijalističkog saveza, ne može biti instrument koordinacije u socijalnoj zajednici oslobođen opasnosti otuđenja od samih građana. Socijalistički savez je tako neposredni oblik socijalističke demokratije, nosilac autentične društvene moći građana u procesima političkog odlučivanja.

Socijalna sredina nije idealni model, idealni oblik povezivanja ljudi i materijalnih sredstava radi stvaranja *prirodnih* uslova ljudske egzistencije. Naprotiv, svaka socijalna sredina je višestruko strukturirana i pod uticajem delovanja zakona društvene podele rada, sa svim onim posledicama koje izražavaju stepen prevladavanja tradicionalnih oblika njenog ispoljavanja. Drugim rečima, socijalna sredina je protivrečna, konfliktna sredina, a Socijalistički savez u takvim uslovima treba da ima *integrativnu funkciju* kao činilac socijalne zajednice. Svoju integrativnu funkciju on ne ostvaruje prinudom, nego *istinskim konformiranjem* u procesu razvijanja demokratskih odnosa u grupnoj dinamici. Ako je ostvario ulogu negacije otuđene političke moći (vlasti), on je stvorio i bitne uslove za svoju integrativnu ulogu. Tu ulogu praktično realizuje u političkoj borbi za *zajednički interes,* kao rezultat ili sintezu parcijalnih ili grupnih interesa. Otkrivajući zajedničko u posebnom, Socijalistički savez daje osobit karakter dinamici političkog procesa. U toj dinamici on ima jasna opredeljenja u pogledu karaktera interesa određenih društvenih grupa koje su akteri političkog procesa. To opredeljenje se *ne može nametati,* nego ga treba učiniti predmetom i sadržajem *istinskog konformiranja.* Istinsko konformiranje ne znači apologetski odnos prema postojećim odnosima, nego *promenu postojećih odnosa* u smislu njihove humanizacije, demokratizacije i razvoja na višem nivou samoupravnih odnosa, pri čemu je za ostvarivanje promene (opredeljenja SSRN) potreban istinski konformizam — svesno usvajanje, pristajanje na promenu i integracija svih subjekata politike kako bi se promena mogla ostvariti. Otuda je uloga Socijalističkog saveza u *povezivanju* akcije svih političkih institucija, organizacija i pojedinaca definisana ne kao mehaničko spajanje političkih interesa, nego kao utvrđivanje *zajedničkih elemenata* u snopu interesa.

Integrativna funkcija Socijalističkog saveza, zasnovana na *promeni postojećih odnosa i utvrđivanju zajedničkog interesa,* daje složen i progresivan politički rezultat. S jedne strane, razbija one elemente u društvenom mikrosistemu koji teže konzerviranju postojećih odnosa, okoštavanju tradicionalne podele rada i na njoj zasnovane moći, njenog monopola i otuđenog uticaja pojedinih grupa na procese političkog odlučivanja, a s druge, menjajući postojeće odnose i određene elemente mikrosistema, čini sam sistem stabilnijim, jer je time otvoren za ispoljavanje interesa različitih društvenih grupa i za ostvarivanje njihovog zajedničkog karaktera.

Integracija socijalnih snaga u ostvarivanju samoupravnih i demokratskih odnosa u pojedinim ćelijama društva, pod pret-

postavkom uloge Socijalističkog saveza kao činioca socijalne zajednice, predstavlja spoj spontane akcije najširih slojeva u osnovnim ćelijama društva i institucionalnog oblikovanja te akcije u razvijen sistem sredstava i oblika za zadovoljavanje zajedničkog interesa i zajedničkih potreba ljudi i društvenih grupa.

Mogao bi se steći utisak da se Socijalistički savez u procesu konstituisanja slobodne socijalne zajednice zalaže za neki *prosečan interes*, uzet u lošem statističkom smislu. Naravno, to bi ga činilo *marginalnom* političkom organizacijom, za kojom bi posezala svaka društvena grupa u nastojanju da zadovolji svoj *poseban interes*, koji se izgubio u okviru proseka. Međutim, nije reč o tome. Zajednički interes u složenim političkim odnosima samoupravnog društva ima dve bitne komponente: (1) strateško-istorijsku i (2) konkretno-aktuelnu. Adekvatan spoj tih dveju komponenata treba da bude rezultat razvijene demokratske prakse, slobodne diskusije i konfrontacije mišljenja, što ponekad može dati i pečat dramatičnosti političkom procesu, ali politički proces ne sme da da rezultat koji će Socijalistički savez učiniti marginalnom organizacijom, jer takav njegov položaj u našem društvenom sistemu znači, na drugoj strani, osamostaljivanje monopola političke moći. regeneraciju birokratizma i razbijanje kohezivnih sila slobodne socijalne zajednice.

Kad se vrši konkretna analiza uloge i rada Socijalističkog saveza u osnovnim ćelijama društva, često se Socijalistički savez ocenjuje »starim merilima«. Naime, umesto da se postavi pitanje gde su osnovni centri moći, u kojim institucijama i organizacijama je koncentrisana društvena moć, daju se ocene da Socijalistički savez u mesnoj zajednici ili u komuni još nije našao sadržaj rada. Ako Socijalistički savez nema moći u procesima političkog odlučivanja, ako nije akter najvažnijih društvenih odluka, on ne može imati ni sadržaj svog rada. Ili, ako je nešto »oduzeto« Socijalističkom savezu, onda to od te organizacije ne treba ni tražiti.

Sa stanovišta razvijanja elemenata socijalne zajednice, uloga Socijalističkog saveza se ne može ograničiti samo na *prostor življenja*, nego se mora »protegnuti« i na *prostor rada*. Kako su te dve sfere života čvrsto povezane, a kako istovremeno unutar njih deluju i drugi politički činioci, postaje sve značajnije pitanje ko je *nosilac socijalne kontrole* u procesu odlučivanja. S tim u vezi je i pitanje uticaja Socijalističkog saveza na odnose u radnim organizacijama. Moglo bi se tvrditi da je taj uticaj neznatan, ali se ne bi moglo tvrditi da je on nepotreban sa stanovišta konstituisanja socijalne zajednice. Taj

kompleks problema, po našem mišljenju, ne može se razmatrati ni sa stanovišta nadležnosti, niti sa stanovišta podele rada. Kruta primena jednog i drugog principa znatno bi komplikovala sistem koordinacije u društvenim odnosima, čije usmeravanje treba da rezultira slobodnom socijalnom zajednicom. Otuda se zalažemo za stvaranje uslova koji bi omogućili da Socijalistički savez bude najširi nosilac socijalne kontrole u političkim procesima, čiji bi uticaj pokrivao sva područja društvenog rada i života. To bi se moglo nazvati demokratskom sintezom sveukupne društvene moći u okviru Socijalističkog saveza. Cilj socijalne kontrole imao bi vrlo razuđen društveno-politički sadržaj, koji bi se u jednoj dimenziji ispoljavao kao prepreka otuđenju političkih odluka na taj način što bi participacija najširih slojeva građana u odlučivanju bila odlučujući činilac zadovoljavanja njihovih interesa i potreba. Masovno učešće u političkom odlučivanju bilo bi u funkciji sadržaja rada i ispoljavanja stvarne društvene moći građana okupljenih u Socijalističkom savezu. Druga dimenzija socijalne kontrole ispoljavala bi se u stvaranju jednakih materijalnih i društvenih uslova za razvoj socijalne zajednice. Time se ne žele *ukinuti* razlike koje su posledica objektivnih i istorijskih uslova društvenog života, nego se odnosi žele tako kontrolisati da objektivni tok razvoja ne deluje svojom stihijnom snagom u pravcu produbljavanja razlika između ljudi i društvenih grupa mimo njihove volje i interesa. Drugim rečima, reč je o socijalnoj kontroli onih faktora u društvenim odnosima na kojima se razvijaju i grade integracioni procesi u društvu. Njihova kontrola je u stvari obezbeđivanje uslova da oni deluju svojom *prirodnom snagom* u smislu stvaranja socijalne zajednice, kako bi se bitno ograničile one socijalne sile koje razbijaju društvenu koheziju, izazivaju krizne situacije u društvenom sistemu ili u pojedinim njegovim delovima.

Treba nešto reći i o kontroli političke inicijative koja ne bi smela da ide mimo razvijene socijalne mreže i socijalnih institucija inkorporiranih u formalizovane strukture Socijalističkog saveza. Reč je o spontanim socijalnim procesima i njihovom adekvatnom usmeravanju od trenutka kad se oni pojave. Spontani politički procesi, kao što je poznato, često su glavna meta interesa neformalizovanih društvenih grupa ili pojedinih političkih orijentacija, koje u tim procesima vide mogućnost svoje političke moći i akcije. Socijalna kontrola Socijalističkog saveza nema za cilj da nasilno uguši spontane procese i spontane akcije najširih slojeva društva. Njena uloga je u tome da razumevanjem socijalnog sadržaja spontanih pro-

cesa otvara mogućnosti da se ti procesi izraze u društvenom sistemu, da predstavljaju novi impuls razvoja i sistema (sa njegovim institucijama) i samoupravnih društvenih odnosa. Taj oblik kontrole izvire iz principa promene društvenih odnosa i principa utvrđivanja zajedničkog društvenog interesa u okviru društvene promene.

Dolazimo, dakle, do drugog značajnog pitanja koje ovde nećemo razrađivati. Naime, pitanje je sadržano u traženju oblika organizacije, povezivanju ljudi i društvenih grupa, da bi Socijalistički savez u procesu konstituisanja slobodne socijalne zajednice ostvarivao funkciju sinteze demokratske moći građana, funkciju integracije društva i njegovih delova i funkciju socijalne kontrole političkih i svih drugih društvenih procesa i odnosa. Taj kompleks pitanja mogao bi biti predmet posebne teme: politička organizacija u slobodnoj socijalnoj zajednici.

MITAR MIHALJICA

Socijalistički savez i opštinske skupštine

Da bismo se lakše kretali u postavljanju teza o ovoj materiji, neophodno je da najpre »ravan« naše društvene strukture ispresecamo nekolikim koordinatama. Tu prvenstveno imamo u vidu sledeće činjenice:

1. Složenu interesnu strukturu našeg društva, objektivnost društveno-ekonomskih kretanja, procesa i odnosa (slobodnije delovanje tržišta i ekonomskih zakona) i na njima zasnovano samoupravljanje i raspodelu prema rezultatima rada; dakle, jače oslanjanje i podsticanje na individualnu preduzimljivost i snalažljivost — pojedinaca, preduzeća itd. Neodvojiva strana ovog i ovakvog društvenog života svakako je autonomija užih i širih delova i celina (i nacija), bez kojih bi navedeni procesi bili nemogući.

2. Sastavni smo i nerazdvojni deo savremenog sveta; na naše kretanje imaju uticaj tokovi i gibanja materijalnih i duhovnih sila u relativno užim i širim (svetskim) društvenim okvirima.

3. Savez komunista se svojim preobražajem debarasira transmisione strukture i odnosa kako unutar sebe tako i prema drugim subjektima političkog života. Istovremeno on se debarasira i neposrednog vršenja vlasti u ime radničke klase. Distancirajući se od neposrednog vršenja vlasti u ime radničke klase (ili vršeći tu vlast posredno, to jest iznutra, kroz radničku klasu i druge slojeve, snagom argumenata, vlastitog primera i ličnog angažmana), komunisti sve više i sve presudnije utiču na to da na istorijsku pozornicu stupaju oni delovi radničke klase i one snage koje su po svom ekonomsko-socijalnom položaju nosioci progresivnijeg i modernijeg načina privređivanja.

U konstelaciji i na osnovu pomenutih okolnosti, »arhitektonika« skupštinskog sistema treba da omogući da hijerarhijska struktura odnosa nadređenosti viših organa (koji samo-

stalno odlučuju) i podređenosti nižih organa (koji izvršavaju odluke i na koje malo ili nimalo ne mogu da utiču) ustupa mesto takvim odnosima u kojima niži organi, subjekti udruženog rada, imaju i određenu autonomiju, samostalnost i istovremeno mogućnost da, preko svojih predstavnika, utiču na odluke i da kreiraju politiku centralnih i centralizovanih organa.

Na drugoj strani, u uslovima naše samoupravne prakse skupštine su (od opštinske do Savezne) — budući da izrastaju iz samoupravne prakse i da su izraz samoupravne organizacije rada, ali ujedno i centri političke moći i meta raznih političkih subjekata i struktura — poprište borbe, gde se često dramatično izražavaju, ali i usaglašavaju pojedinačni i opšti i različiti drugi društveni interesi. Uz to, navedimo ovde i činjenicu da otuda imamo i različite položaje i funkcije skupština. Tako se, na primer, u Saveznoj skupštini rešava, pored ostalog, i niz problema vezanih za regionalno usaglašavanje interesa, u republičkoj — za razne interese zajednice, opštine i slično, u opštinskoj — za neposredne, svakodnevne interese ljudi, odnosno građana.

Razume se da je u takvom skupštinskom sistemu dijalektički odnos između opšteg i pojedinačnog vrlo raznovrstan. Pojedinačni interes ima sve šanse da »izbledi« na putu do opšteg, a opšti ima šanse da se nametne pojedinačnom. Pri tome je naš društveni život ispresecan i drugim povezivanjem opšteg i pojedinačnog interesa, putem proizvodnje, raspodele, potrošnje itd.

Samoupravljanje, kao realan odnos u jugoslovenskoj praksi, može se opravdati jedino ako doprinosi i omogućuje ne samo demokratski proces donošenja odluka, ravnopravno učešće svih radnih ljudi u procesu odlučivanja, nego ako, s druge strane, otvara i put progresivnim procesima, ako razgrađuje prepreke koje stoje na putu jače ekonomske, političke, nacionalne, moralne i druge integracije našeg društva.

Ostvarivanje tog zadatka i konstituisanje neposredne socijalističke demokratije u celovit sistem društveno-»političke« organizacije jeste dug istorijski proces. Granice podruštvljavanja politike i uvažavanja i ostvarivanja pojedinačnog i užeg interesa istorijski su određene i date. Tu granicu, u kojoj su samoupravljanje i neposredna socijalistička demokratija realno ostvarljivi, moguće je pomicati i proširivati jedino ako se poznaju i uvažavaju one okolnosti koje u konkretnoj istorijskoj situaciji omogućuju, odnosno onemogućuju pomenuti proces. Ne vodimo li računa o toj gotovo zakonitoj sociološkoj činjenici, praksa će nam, kao loptu, vratiti našu, inače lepu, želju kao nerealnu konstrukciju.

Samoupravljanje građana u opštini treba da predstavlja početnu stepenicu horizontalne (teritorijalne) i vertikalne integracije i povezivanja radnih ljudi u procesu proizvodnje i zadovoljavanja zajedničkih društvenih potreba. Dakle, radna organizacija i radni ljudi nisu prikovani za lokalnu zajednicu, već su deo širih celina i zajednica.

Naše društvo će još dugo biti političko društvo par excellence. S druge strane, ako Savez komunista u savremenim uslovima želi da bude avangarda, on će biti prinuđen da (naporedo sa dinamičnim razvojem samoupravljanja) u konkretnoj društvenoj akciji, na delu, pokaže da se prema političkoj vlasti odnosi kao prema sredstvu, a ne kao prema cilju. U procesu razvoja samoupravljanja on treba da se preobražava u idejno-političku snagu koja iznutra integriše ideje, napore i akcije radničke klase i drugih slojeva, u snagu koja osmišljava i osvetljava pravce društvenog kretanja i koja se istovremeno, na odgovarajući način, zalaže za njihovo ostvarenje.

Razume se, taj i takav način i pravac delovanja moguć je (a i poželjan) jedino ako su samoupravljanje i neposredna socijalistička demokratija osposobljeni da vlastitim principima i vlastitom praksom, bez administrativnog uplitanja, rešavaju probleme i konflikte u ekonomsko-socijalnom i političkom životu. Ako to nije slučaj, normalno je i nužno da Savez komunista u rešavanju tih konflikata »potegne« i sredstva prinude, to jest da se zalaže za njihovu odgovarajuću primenu, mada je sam njegov preobražaj ujedno uslov razvijanja i jačanja samoupravljanja, a time i menjanja prirode i jačine društvenih konflikata.

Za naš predmet, za odnos između organizacija Socijalističkog saveza i opštinskih skupština, važno je da najpre vidimo kakav je (1) realni položaj skupština i (2) kakva je težina društvene akcije koju vodi SSRN.

1. Što se prvog pitanja tiče, tu postoji jedno hibridno stanje. Na jednoj strani, (a) izražena je tendencija ka limitiranju delatnosti opštinskih skupština (negde je njihova delatnost regulisana i sa 1.500 normativnih akata), što je, bez sumnje, izraz i rezultat potrebe da se, između ostalog, očuva i zaštiti »opšti« interes, i (b) u isto vreme javlja se i težnja pojedinih, naročito bogatijih, opština ka osamostaljivanju kako u pogledu nadležnosti tako i u pogledu zadržavanja sredstava stvorenih na njihovoj teritoriji.

Otuda je položaj opštinskih skupština protivrečan. Jednostavno rečeno, njihova delatnost se u znatnoj meri limitira i određuje jačim pravnim aktima i one gotovo neprestano i bez

izuzetka bivaju zapljuskivane neposrednim pojedinačnim interesima i zahtevima raznih interesnih struktura.

Posledica takvog položaja je manje-više jasna. Aktiviranje refleksa ka zatvaranju je neizbežno, bilo što se jednom nastoji prigrabiti što više prerogativa državne vlasti i viših organa bilo što se drugi put teži potpunom zatvaranju zbog povoljnih prirodnih (geografskih) uslova, veličine dohotka kojim se raspolaže i slično. Tendencija zatvaranja i »ekskluzivnosti« ne ide samo na račun »opštih«, nego često i na račun *interesa samih građana opštine.*

2. Socijalistički savez je marginalno uključen u rešavanje vitalnih problema našeg društva. Njegove akcije nemaju uvek određenu društvenu težinu, niti svoju završnicu.

Sam Ustav SFRJ, a i naša društvena praksa, nalažu da SSRN, kao masovna društveno-politička organizacija, bude (a) politička osnova i oslonac samoupravljanja, (b) politička organizacija samoupravljanja, (c) organizacija putem koje se i u okviru koje se omogućuje izražavanje raznih i suprotnih interesa i (d) politička organizacija u okviru koje se — društvenim dogovorom — omogućuje i vrši usaglašavanje i razrešavanje različitih i suprotnih interesa u cilju društvenog napretka, jačanja samoupravnog položaja udruženih radnih ljudi i obezbeđenja optimalnog rasta materijalnih proizvodnih snaga (tehničkog i tehnološkog progresa i slično).

U dosadašnjoj praksi SSRN nije (ili nije u dovoljnoj meri) ostvarivao tu i takvu društvenu ulogu. Budući da se više bavio »prizemnim«, svakodnevnim problemima (što ne znači da ne treba njima da se bavi), on svoju ulogu u našem društvenom životu i političkom sistemu nije vršio u stepenu u kome bi mogao biti politička osnova, oslonac i organizacija samoupravljanja, nije bitnije uticao niti utiče na predstavničke organe — centre političke moći (sem putem izbornog procesa) u cilju obezbeđenja interesa udruženog rada. Ukratko, Socijalistički savez ne daje ton društveno-političkom životu, pa, prema tome, u dovoljnoj meri i ne ujedinjuje radne ljude u njihovim naporima u izgradnji socijalističkog društva.

A sada o odnosu skupština i Socijalističkog saveza. Budući da opštinska skupština (a i ostale skupštine) treba da bude u našem političkom sistemu sve više organ i mesto društvenog samoorganizovanja i dogovaranja i time sve manje centar otuđene političke vlasti i moći, a naporedo sa tim i SSRN treba da ostvaruje svoju već pomenutu ulogu, nužno proizlazi da bi bilo normalno (a) da u određenim akcijama postoji saradnja između SSRN i skupština, međuzavisnost i »paralelnost« u radu (koja ovde ne škodi), (b) da odluke skupština budu rezul-

tat demokratske i javne rasprave i (c) da postoji mogućnost, tačnije praksa uticaja i neposredne i stalne evidencije i kontrole nad sredstvima koja su ostala opštini za zadovoljavanje zajedničkih potreba građana.

Pogledamo li splet odnosa između SSRN i opštinskih skupština i teme i probleme kojima su se bavili skupštine i SSRN, videćemo: (a) da nije bilo neophodne saradnje između njih, (b) da su opštinske skupštine neotporne i slabe u borbi protiv vlastitih i krutih socijalnih navika u manipulisanju ljudima kao stvarima, te da je opština zatvorena ili je manje ili više produžena ruka državne vlasti i (c) da zbog toga postoji mala ili gotovo nikakva mogućnost uticaja i kontrole nad pomenutim sredstvima. (Ovde zanemarujemo činjenicu da na području nekih opština postoje takvi centri moći i uticaja prema kojima je skupština pravi »patuljak« i »privesak«.)

Idemo li još dalje, otkrićemo da je u praktičnom životu uloga SSRN još više osiromašena i otežana zbog (a) nedovoljne integrisanosti članova Saveza komunista sa sredinom u kojoj žive, (b) konzervativnog odnosa jednog dela komunista prema SSRN i radu u njemu, (c) izvesnih teškoća oko uključivanja svih društvenih struktura u SSRN i (d) neuključenosti u SSRN najznačajnije sfere društvenog rada, to jest oblasti materijalne proizvodnje.

Ovakav ugao i metod posmatranja moguće je primeniti, uz veće ili manje korekcije, i na dalje uspostavljanje (strukturiranje) odnosa između SSRN i skupština. Naime, u praksi je evidentan jedan, verovatno, prividan apsurd. Na primer, mada svaka skupština iznad opštine ima u svom sastavu u odnosu na opštinsku manje neposrednih proizvođača, ipak se interes udruženog rada u njima lakše probija i održava nego u opštinskoj skupštini. To, razume se, modifikuje i odnos između određene republičke skupštine i republičke organizacije SSRN.

Uopštimo li, dakle, činjenice, zanemarujući pojedinačne slučajeve koji govore suprotno, SSRN još nije faktor koji u kardinalnim društvenim problemima ujedinjuje ljude u njihovim naporima u izgradnji socijalističkog društva; on još nije organizacija koja prikuplja i integriše energiju koja stoji iza raznih, istina jednom suprotnih, a drugi put često istovetnih, interesa; on još ne ekonomiše tom energijom, ne »pojeftinjuje« donošenje određenih odluka i zakona (time što u njihovom donošenju učestvuju svi, što omogućuje da se oni lakše i sprovedu i što ista stvar ne mora ponovo da se pretresa i slično).

Prema tome, izvesno je da SSRN dovoljno ne integriše samoupravljanje, iako je evidentno da u nas sve vri i da je

samoupravna ideologija (osećanje vlastite odgovornosti miliona naših ljudi za sve što se događa u našem životu) uhvatila i hvata čvrste korene u našem društvu.

Ni samoupravljanje bez integrisanosti ne garantuje uvek progresivan i racionalan pravac društvenog kretanja. Samoupravljanje i neposredna socijalistička demokratija (bar u sadašnjim uslovima), zajedno sa predstavničkim organima, nisu i ne mogu biti u našem sistemu cilj za sebe. Ključno pitanje u relacijama i odnosima između SSRN i skupština jeste u tome kako da se u organizacijama SSRN, uz zalaganje komunista kao dela radničke klase koji »teorijski stalno prednjači«, uspostavi takav realni i konkretni odnos između vlasti, s jedne, i radnih ljudi, s druge strane, koji bi istovremeno obezbedio i demokratski dijalog između njih, ali i *efikasnost* demokratije.

Akcije i napori disperziranih subjekata političkog života i sistema u nas imaće svoj raison d'être ako se, kao u fokusu, budu sjedinjavali njihovi napori i ako, dakle, u zajedničkoj odluci budu urodili plodom, to jest ako te odluke budu živele u svom hodu — ka praksi. Odluke skupština treba da budu plod i *oružje* tih napora. Ali, to je šema.

Šta imamo u praksi, u postojećim odnosima između SSRN i opštinskih skupština?

U organizacijama SSRN sastanci se ređe održavaju jer je enormno veliko odsustvovanje njegovog članstva. Sastanci i akcije su malo korisni, zaključci koji se donose u mesnim organizacijama ili u opštinskim konferencijama SSRN nemaju potrebnog uticaja; oni najčešće ne mogu da »prođu« ili da se uvaže počev od opštine pa naviše, ponekad su ravni »nekurentnoj«, »feleričnoj« robi, jer se prethodno organizator vrlo retko pita koja i kakva akcija ili predlog ima svoju društvenu relevanciju ili jesu li neposredno prisutni akteri koji treba da nose određenu akciju.

Razume se da ne treba povlađivati takvim odnosima i njima se prilagođavati. Reč je, dakle, o posledicama jednog »neprirodnog« odnosa između predstavničkih organa, centara političke moći, vlasti i radnih ljudi i građana.

Nemogućnost da se doneti zaključci i uvaže i realizuju stvara osećanje bespomoćnosti kod ljudi, tupi njihov refleks i volju da se dalje angažuju, učvršćuje ranije negativne socijalne navike u ljudskom (i političkom) ponašanju itd. Obično se kaže: »zaključci se donesu i zaključaju«.

Ipak, da ne preterujemo: u oceni takvog stanja moramo da vodimo računa o jednoj političkoj i sociološkoj činjenici. Praksa tehničkog ovladavanja državnim aparatom, dok on još postoji makar i sa bitno drukčijom funkcijom (i samoprav-

ljanjem, kao komplikovanim strojem), veoma je složena i teška. Komentarišući i odbijajući primedbu grupe pisaca iz »Nove žiznji« da proletarijat »neće moći tehnički da ovlada državnim aparatom«, Lenjin je u oktobru 1917. godine rekao da ova primedba »zaslužuje najveću pažnju ... zbog toga što ukazuje na jedan od najozbiljnijih, *najtežih* zadataka koji stoje pred ... proletarijatom«. Dakle, to ne može ići glatko: »graditi novu disciplinu rada, graditi nove oblike društvene povezanosti među ljudima, graditi nove oblike i metode privlačenja ljudi radu, to je posao od mnogo godina i decenija«.

Mi ovde govorimo isključivo o »neprirodnim« odnosima između organa vlasti (ili njihovih neadekvatnih oblika organizovanosti) i radnih ljudi u užim, lokalnim okvirima. Rešavanje tih »čisto« lokalnih problema u pomenutim odnosima nije sve. Gotovo da je nepotrebno podvlačiti da »glavnu teškoću proleterske revolucije predstavlja ostvarenje u opštenarodnim razmerama što tačnije i savesnije evidencije i kontrole, *radničke kontrole* proizvodnje i raspodele proizvoda.

Razume se da je u ovoj Lenjinovoj konstataciji anticipirano samoupravljanje, neposredna socijalistička demokratija, određeni odnos političkih subjekata u političkom sistemu.

Ali, u kritici postojećeg stanja u odnosima između samoupravljanja (koje se odvija ili bi trebalo da se odvija u okvirima SSRN) i njegovih predstavničkih tela — skupština pravac rešavanja je već donekle anticipiran. Suvišno bi bilo podvlačiti da bi za uspostavljanje »prirodnijih« veza između samoupravnih odnosa i strukture, s jedne, i njihovih predstavničkih tela, s druge strane, valjalo tu dijalektiku odnosa, koja dubi na glavi, postepeno postavljati na noge.

U postojećem skupštinskom sistemu podele nadležnosti i raspolaganja društvenim sredstvima uži, lokalni i teritorijalni interesi dobili su mogućnost da se vrlo snažno (i institucionalno) politički izraze i iskažu. Najveći broj životnih potreba ljudi (obrazovanje, socijalno staranje, zaštita zdravlja, kulturne i komunalne potrebe) zadovoljava se na nivou opštine, pa je stoga i moguće kontrolisati i time utvrđivati pravac i obim njihovog zadovoljavanja, kao i njihovu vezu sa opštedruštvenim interesima.

Samoupravljanje i sistem neposredne socijalističke demokratije mogu izrasti u celovit sistem društvene organizacije jedino preko dobrovoljne integracije, putem dogovora i samoorganizovanja užih delova i celina. Samoupravljanje ne nastaje odjednom. Jednom karikom povlači se druga i tako redom. Uvlačenje ljudi u upravljanje sredstvima vodi njihovom da-

ljem uključivanju u orbitu intenzivnog samoupravnog i celovitijeg regulisanja najkrupnijih društvenih zadataka.

U okviru i posredstvom SSRN u uslovima samoupravljanja mora se obezbediti u predstavničkim telima (i posredstvom njihove delatnosti) dominantan socijalni uticaj radničke klase i drugih progresivnih slojeva.

Za navedeni splet odnosa između SSRN i skupština moraju se stalno izgrađivati i obogaćivati i organizacione forme delovanja. Malo je valjanog organizacionog iskustva; tamo gde je potrebno (radı donošenja neke odluke) rad »duplirati« — ne duplira se, a tamo gde to nije potrebno — upravo se to čini. Naš cilj mora biti »stoprocentno privlačenje« radnih ljudi praktičnom učešću u upravljanju, a »raznovrsni koraci za ostvarenje toga — ukoliko raznovrsniji, utoliko bolji — moraju se brižljivo registrovati, proučavati, sistematizovati, proveravati na širem iskustvu i ozakonjavati« (Lenjin). Pri tome, »novina i teškoća promene izaziva, prirodno, masu koraka, tako da kažem, naslepo, masu grešaka, kolebanja — brzog napredovanja ne može bez toga da bude«.

Bitna pretpostavka za ostvarenje tih odnosa je dobro informisanje. Podvlačimo to zbog toga što se svaka odluka tiče interesa ljudi, uvek je izbor između više različitih mogućnosti, a svako od tih mogućih opredeljenja u različitoj meri se sjedinjuje ili suprotstavlja, usklađuje ili rastavlja na posebne interese. Nedostatak valjane i pravovremene informacije vodi tome da se ciljevi ne postavljaju na osnovu objektivnog saznanja o mogućnostima njihove realizacije.

Otklanjanje uzroka »neprirodnog« odnosa između SSRN i skupština i ostvarivanje ostalih navedenih pretpostavki imalo bi za posledicu da se opštinska skupština, a na odgovarajući način i svaka druga skupština, tako da kažemo, peče na vatri samoupravne prakse. Za onaj deo nadležnosti i poslova koji skupština obavlja, ali to ne čini u skladu sa optimalnim interesom različitih interesnih struktura (ne dovodeći pri tome u pitanje društveni progres), nužno je njene članove, pa i nju kao celinu, staviti u takav položaj da budu lako smenjivi, to jest da se u svako doba može postaviti pitanje poverenja. Treba otklanjati i sve birokratske formalnosti koje to ograničavaju, a instituciju opoziva odbornika i poslanika valja afirmisati i ispitati efikasnost opoziva u našoj političkoj praksi. S druge strane, sama skupština treba da »sija« idejama; ona ne treba da bude samo seizmograf; zakoni, odluke i samo njihovo tumačenje treba da omogućuju i podstiču progresivne akcije i napore udruženog rada.

Šta je društvena svojina?

Mnogo je hartije i mastila potrošeno u našim raspravama o pitanju postavljenom u naslovu. Sve dok se ne utvrde zajednički verodostojni pogledi na društvenu svojinu, nije neumesno ako se i ja na specifičan način uključim u tu raspravu.

Pitanje o društvenoj svojini ima dve strane: šta znači izraz »svojina« u sklopu pojma »društvena svojima« i šta znači izraz »društvena« u sklopu istog pojma.

Značenje izraza »svojina« u sklopu pojma »društvena svojina«

U nekim odgovorima na prvo pitanje (šta znači izraz »svojina« u sklopu pojma »društvena svojina«, odnosno da li je društvena svojina svojina ili nije svojina) potpuno se negira svojinski značaj društvene svojine. Drugim rečima, društvena svojina nije »prava« svojina mada se u pojmu »društvena svojina« upotrebljava reč »svojina«. Drugi tvrde da je društvena svojina istovremeno svojina i nesvojina, odnosno da je društvena svojina »kvazi« svojina. Treći tvrde da je društvena svojina prava svojina.

Odgovori na drugo pitanje (šta znači izraz »društvena« u sklopu pojma »društvena svojina«) ne razlikuju se među sobom toliko kao odgovori na prvo pitanje. Ti odgovori se svode uglavnom na sledeće: izraz »društvena« u sklopu pojma »društvena svojina« označava okolnost da je društvo kao celina vlasnik sredstava za proizvodnju i drugih dobara; dakle, nešto što smo nekad nazivali opštedruštvenim vlasništvom. Izgleda da drugo pitanje o društvenoj svojini nije tako sporno. Ali to je samo privid koji može da zavara.

Svojina je, kao što je poznato, »isključivo pravo« raspolaganja dobrima. Otuda se pitanje da li je društvena svojina (prava) svojina ili nije svojina pretvara u pitanje da li dobrima u društvenoj svojini ljudi raspolažu na osnovu »isključivih prava« ili ne.

Kada to kažem, svestan sam da se izlažem prigovorima da fundamentalne proizvodne odnose jednog društva izvodim iz njihovih pravnih oblika. Jer, pravo je izveden društveni odnos, »pravni izraz« društveno-ekonomskih odnosa, a ne obrnuto. Ako su pravni odnosi »pravni izraz« stvarnih proizvodnih odnosa, onda iz postojećih pravnih odnosa možemo da zaključujemo o proizvodnim odnosima. Naime, pravni odnosi koje nosioci različitih »isključivih prava« raspolaganja dobrima među sobom uspostavljaju jesu njihovi realno postojeći proizvodni odnosi, to jest odnosi koje ljudi među sobom uspostavljaju preko »stvari«, odnosno preko pravno regulisanih radnji kojima se raspolaže »stvarima«.

Prema tome, zaključivanje o proizvodnim odnosima na osnovu postojećih pravnih odnosa nikako nije izvođenje proizvodnih odnosa iz pravnih odnosa. Naravno, pod tom idealnom teorijskom pretpostavkom.

Ali u konkretnom primeru reč nije samo o tome, već i o nečem drugom. Naime, ako su proizvodni odnosi datog društva vezani »isključivim pravima« raspolaganja »stvarima«-dobrima, onda su to svojinski odnosi. Dakle, pravni odnosi kao odnosi »isključivih prava« raspolaganja dobrima govore ne samo o obliku proizvodnih odnosa, nego i o svojinskom karakteru tih odnosa. Već time što proizvodni odnosi moraju biti uređeni »isključivim pravima« raspolaganja dat je odgovor na pitanje da li su postojeći proizvodni odnosi svojinski odnosi ili to nisu, to jest da li se postojeći proizvodni odnosi zasnivaju na svojini ili ne. To znači da proizvodni odnosi ne bi bili svojinski odnosi, odnosno neka »svojina« ne bi bila prava svojina, samo u slučaju ako raspolaganje dobrima ne bi bilo uređeno »isključivim pravima«.

Zaključivanje da je društvena svojina »prava« svojina ako u okviru nje ljudi raspolažu dobrima na osnovu »isključivih prava« nije izvođenje proizvodnih odnosa iz pravnih odnosa, već je zaključivanje na osnovu objektivno postojeće zavisnosti između proizvodnih odnosa i njihovog pravnog oblika.

Uzmimo jednostavan primer. Ako zaključujemo da između izvora svetlosti i senke mora postojati neko telo koje baca senku, onda to telo ne izvodimo iz senke, već samo tvrdimo da, tamo gde je senka, mora biti neko telo. A to zaključujemo na osnovu objektivne zavisnosti između senke i tela, ali telo ne izvodimo iz senke.

Zanemarimo za trenutak sporna teorijska pitanja oko pojma »društvena svojina« i pogledajmo šta se u svakodnevnom životu događa sa društvenom svojinom — da li je raspolaganje

dobrima koja nazivamo društvenim vlasništvom (pravno) uređeno »isključivim pravima« ili nije? Već na prvi pogled može se videti da je najveći deo dobara u društvenoj svojini vezan »isključivim pravima« raspolaganja: najveći deo društvene svojine je raspodeljen među pravna lica — privredne i društvene organizacije koje imaju »isključivo pravo« raspolaganja društvenim bogatstvom koje im je predato na upravljanje. Ako je reč o dobrima kojima upravljaju privredne organizacije, onda je sasvim jasno da svaka privredna organizacija ima »isključivo pravo« raspolaganja svim dobrima koja su u »njenoj« društvenoj svojini. Svaka privredna organizacija može da odlučuje o tome šta će učiniti s dobrima kojima upravlja, da li će ih i pod kakvim uslovima prodati drugim privrednim organizacijama ili neće. Da li će novčanim sredstvima koja dobije prodajom svojih proizvoda ili osnovnih sredstava nabaviti druga dobra ili neće. I najzad, svaka privredna organizacija ima »isključivo pravo« da reguliše raspodelu dohotka koji stvara svojom privrednom delatnošću.

Nema dobra (srazmerno retkog) u društvenoj svojini koje ne bi bilo preneto na neku privrednu organizaciju da njime raspolaže na osnovu »isključivog prava« koje ta privredna organizacija ima. Stoga moramo reći da je, bar što se tiče odnosa među privrednim organizacijama, raspolaganje dobrima u društvenoj svojini (pravno) uređeno »isključivim pravima«. Ako se u tome slažemo, onda moramo reći da je društvena svojina »prava« svojina.

Pošto smo utvrdili da je u odnosima među privrednim organizacijama društvena svojina »prava« svojina, pogledajmo šta se događa s odnosima unutar privrednih organizacija; da li su dobra u društvenoj svojini i ovde uključena u »isključiva prava« raspolaganja? Ne može svako u privrednoj organizaciji po svojoj volji raspolagati, već samo ovlašćena lica, i to na određen način. Sva dobra u društvenoj svojini uvek su predmet posebne evidencije ili su čak pod ključem, da bi se sprečilo neovlašćeno raspolaganje njima. Lica zadužena za raspolaganje društvenim dobrima odgovaraju za svoje poslovanje disciplinski, materijalno i krivično.

Međutim, i raspolaganje dobrima unutar svake privredne organizacije regulisano je »isključivim pravima«. To znači da su i sa gledišta odnosa unutar privrednih organizacija dobra u društvenoj svojini u »pravoj« svojini.

Raspolaganje dobrima u društvenoj svojini u oba ova slučaja uređeno je »isključivim pravima«. To znači da je društvena svojina »prava« svojina bez obzira na to sa kog stanovišta na nju gledali. Odnosi među ljudima uključenim u društvenu svo-

jinu su, prema tome, svojinski odnosi i kad ih posmatramo samo sa gledišta njihovih odnosa uspostavljenih preko dobara-stvari, sredstava za proizvodnju ili proizvoda njihovog rada, koji su društvena svojina.

Dobra u društvenoj svojini ne bi bila »prava« svojina ako raspolaganje njima ne bi bilo uređeno »isključivim pravima«. Međutim, ima i takvih dobara u društvenoj svojini, na primer putevi i (delimično) vode. Put može koristiti ko god hoće, vodu može piti svako ili se njome umivati. Zato ta dobra, mada i za njih kažemo da su društvena svojina, nisu svojina. Ta dobra su javna dobra, a ne (društvena) svojina. Ona postaju (bilo kakva) svojina tek kad je njihovo iskorišćavanje uređeno »isključivim pravima«. Tako, na primer, automobilski putevi mogu postati (društvena) svojina kad za svako pojedinačno njihovo iskorišćavanje treba platiti određenu odštetu kao za bilo koje drugo dobro koje je srazmerno retko. Odnosi koje ljudi među sobom uspostavljaju preko javnih dobara u društvenoj svojini stoga nisu svojinski odnosi.

Iz navedenog primera može se jasno videti kako nekritički upotrebljavamo pojam »društvena svojina«. Prvo, kad kažemo da društvena svojina nije prava svojina, a uprkos tome upotrebljavamo izraz svojina, što je u suprotnosti i sa običnom logikom. I, drugo, kad istim pojmom označavamo potpuno drugačije, stvarno nesvojinske, odnose među ljudima uspostavljene preko »stvari« — javnih dobara.

Raspolaganje dobrima je »prava« svojina ne samo u našem samoupravnom socijalističkom sistemu, već i u državno-birokratskom sistemu, kakav je kod nas postojao do uvođenja samoupravljanja i kakav postoji u državama istočnog bloka. I tamo je raspolaganje dobrima u društvenoj (ili državnoj) svojini uređeno »isključivim pravima«. To znači da je i državna svojina »prava« svojina. Razlika između naše »društvene« i državno-birokratske svojine, kako je možemo određenije nazvati, samo je u tome što tamo druge grupe ljudi imaju »isključiva prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini, a ne u svojinskoj prirodi tog raspolaganja, pošto je u oba slučaja to »prava« svojina.

Kad tvrdim da je društvena svojina »prava« svojina (jer se sastoji iz »isključivih prava« raspolaganja dobrima), možemo se zapitati: da li možda ograničenja »isključivih prava« koja svojim propisima država uvodi ne menjaju društvenu svojinu u društveni odnos koji ne bismo mogli označiti kao »pravu« svojinu? Da bismo na to pitanje odgovorili, moramo najpre utvrditi o kakvim je »isključivim pravima« reč.

Najznačajnije ograničenje su svakako razni društveni doprinosi i porezi. Te mere društva stvarno organičavaju »isključiva prava« raspolaganja dobrima, pošto su privredne organizacije (pravno) primorane da bez naknade prenesu određen deo dobara u društvene fondove. Ta ograničenja su svojstvena svakom svojinskom obliku. I kao što porezi ne menjaju, na primer, oblik privatne kapitalističke svojine u nešto što ne bi bilo svojina ili ne bi bilo kapitalistička svojina, tako ni kod nas društveni doprinosi i porezi ne menjaju svojinsku prirodu društvene svojine. Ne menjaju se »isključiva prava« raspolaganja u nešto drugo što ne bi bilo »isključivo pravo«, već se samo izdvaja jedan deo dobara iz jednog »isključivog prava« raspolaganja (privredne organizacije) i prenosi se u drugo »isključivo pravo« raspolaganja (društvenog fonda).

Druga organičenja »isključivih prava« raspolaganja dobrima odnose se pre svega na način raspolaganja dobrima, odnosno na njihov vrednosni izraz. Na primer, obavezni obračun amortizacije, način prodaje osnovnih sredstava van društvene svojine, način i uslovi nabavke nekih investicionih dobara, dobijanje nekih kredita, način izvršavanja finansijskih obaveza prema drugim nosiocima društvene svojine i slično.

Ako ni u jednom savremenom društvu potpuno prenošenje dela dobara iz »isključivih prava« raspolaganja ne menja svojinski karakter datog oblika svojine, onda ga još manje može menjati takvo ograničavanje »isključivih prava« kakvo sam upravo naveo. Ukoliko se pri tome ne radi o ograničavanju »isključivih prava« raspolaganja koje je na ovaj ili onaj način svojstveno svakom razvijenom društvu gde se država na razne načine meša u privredu, onda se kod društvene svojine radi o takvim merama koje su svojstvene posebnom obliku svojine. Pomenute mere mogu, prema tome, samo da uspostave neki izvedeni oblik svojine, a nikako ne mogu ukinuti svojinsku prirodu odnosa među ljudima, koji se na ovaj ili onaj način temelje na »isključivim pravima« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini, mada su ta prava na neki način ograničena.

Zašto raspolaganje dobrima u društvenoj svojini mora biti ukalupljeno u »isključiva prava« pojedinačnih nosilaca tih prava — privrednih organizacija? Zato što je samo tako moguće postići svrhovitu upotrebu društvenih sredstava. Racionalno privređivanje je moguće samo onda kada svaki nosilac društvene svojine upravlja društvenim sredstvima kao svojim sredstvima. Nije teško zamisliti kakvo bi bilo privređivanje društvenim sredstvima (ukoliko bi se to uopšte moglo nazvati privređivanjem) kad bi svaka privredna organizacija mogla da neograničeno raspolaže sredstvima drugih privrednih organi-

zacija. Ako bi svaka privredna organizacija imala »pravo raspolaganja« dobrima druge privredne organizacije, onda ni jedna privredna organizacija ne bi imala »isključivo pravo« raspolaganja. Takvo raspolaganje stoga ne bi bilo svojinsko raspolaganje. Razumljivo je da bi to dovelo do uništenja društvene imovine, ukoliko pri tome ne uzimamo u obzir da bi na taj način i pojedinačni individuumi kao privatnici mogli da iskoriste takvu »nesvojinsku« društvenu svojinu.

»Isključivo pravo« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini (pravo koje njeni pojedinačni nosioci imaju) jeste najviše utemeljen (objektivan) uslov za to da ljudi koji upravljaju društvenom svojinom uopšte mogu racionalno da privređuju. Svojinski odnosi među ljudima u okviru društvene svojine su stoga objektivno nužni ako društvo koje se temelji na takvom obliku svojine uopšte treba da postoji i da se razvija, čak bez obzira na to koje društvene grupe imaju »isključiva prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Naravno, od toga koje grupe ljudi imaju »isključiva prava« raspolaganja društvenim dobrima zavisi da li će privređivanje u društvenoj svojini biti više ili manje racionalno. Ali tim pitanjem smo već zašli u drugi deo rasprave i stoga ćemo se njime baviti kasnije.

Na osnovu svega što smo rekli možemo zaključiti da je samoupravljanje samo promenilo nosioce »isključivih prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini, iako nije promenilo *svojinski* karakter društvene svojine, odnosno raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Ako tvrdim da je »samo promenilo« nosioce »isključivih prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini, to, naravno, ne znači da potcenjujem takve društvene promene, već to samo znači da se zbog samoupravljanja baš nimalo nije promenio svojinski karakter raspolaganja dobrima. Samo se jedan oblik svojinskog raspolaganja dobrima pretvorio u drugi, a da zbog toga nije bio ukinut svojinski način raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Na primer, pre su ministarstva i direkcije grana imali »isključiva prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini, a sada ta prava imaju samostalne privredne organizacije socijalističkog društva.

Stoga je samoupravljanje poseban svojinski oblik odnosa među ljudima u društvenoj proizvodnji uspostavljenih preko dobara (stvari) u okviru društvene svojine pošto se zasniva na »isključivim pravima« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Društvena svojina (dobara) je, prema tome, »prava« svojina.

Značenje atributa »društvena« u sklopu pojma »društvena svojina«

Drugo pitanje o društvenoj svojini odnosi se na izraz »društvena«. Šta taj izraz znači u sklopu pojma »društvena svojina«?

Moramo najpre utvrditi šta znači atribut »društvena« u pojmu »društvena svojina«. Ako svojina označava takve odnose među ljudima u društvenoj proizvodnji (uspostavljene preko stvari) koji su uključeni u »isključiva prava« raspolaganja dobrima, onda atribut »društvena« označava onu osobu (ili onu grupu ljudi) koja ima ta prava, odnosno označava onog koji je nosilac (datog) »isključivog prava« raspolaganja dobrima. Pojam »kapitalistička svojina«, na primer, kazuje da su kapitalisti oni koji imaju »isključiva prava« raspolaganja dobrima. Pojam »privatna svojina« kazuje da su privatnici oni koji imaju »isključiva prava« raspolaganja dobrima. A »kapitalistička svojina« je istovremeno »privatna svojina«. To znači da atribut ispred izraza »svojina« ukazuje na različita obeležja nosioca »prava raspolaganja« dobrima.

Pogledajmo na nekoliko primera da bismo lakše razumeli šta je u pitanju. Svojina pojedinačne osobe je individualna svojina, a ona je istovremeno i privatna svojina. Obrnuto, svaka privatna svojina nije u isto vreme i individualna svojina, jer postoji i kolektivna privatna svojina (na primer, zadružna svojina ili akcionarska svojina). Svojina zanatlije je, prema tome, individualna privatna svojina. Kapitalistička svojina može biti individualna privatna (kapitalistička) svojina ili kolektivna privatna (kapitalistička) svojina.

Kapitalistička svojina može biti i neindividualna. Na primer, državno-kapitalistička svojina (svojina kapitalističke države) jeste takva državno-kolektivna kapitalistička svojina. Ako je svojina državna, ona ne može biti ni privatna ni induvidualna, već samo kolektivna i neprivatna. Zato je ona državno-kapitalistički kolektivna. Državno-kapitalistička svojina je svojina jer je svojina kapitalističke države. I tu bi se moglo razlikovati, u zavisnosti od toga kako je konkretno organizovana državno-kapitalistička svojina, da li državno-kapitalističko preduzeće deluje kao samostalna privredna organizacija, dakle kao samoupravna, u okviru državno-kapitalističke svojine, ili takvom privrednom organizacijom upravlja aparat kapitalističke države. U tom slučaju morali bismo praviti razliku između samoupravne državno-kapitalističke svojine i birokratske državno-kapitalističke svojine.

Pošto se državno-kapitalistički poredak temelji, kao što je poznato, na samostalnim kapitalističkim privrednim organizacijama, to se i državno-kapitalistička svojina u velikoj većini slučajeva uspostavlja u obliku samostalnih državnih privrednih organizacija. Ređi su primeri, u zaostalim kapitalističkim državama, gde se može govoriti o birokratskoj državno-kapitalističkoj svojini, odnosno, bar o nekim njenim elementima. Taj primer pominjem samo zato da pokažem kako bi morala biti zapletena određenja nekih oblika svojine u savremenim društvima ako bismo hteli na odgovarajući teorijski način označavati »isključiva prava« raspolaganja dobrima.

Po svoj prilici tako će biti i s pojmom »društvena svojina«, pošto je to, kao što se već na prvi pogled vidi, prilično nedefinisana konstrukcija u poređenju s onim što smo do sada razmotrili u vezi s atributima ispred izraza »svojina«.

Ako sada, na krajnje uopšten način, odredimo smisao atributa ispred izraza »svojina«, možemo reći da nam on pokazuje nosioca »isključivih prava« raspolaganja stvarima: ili je u pitanju jedan ili ih ima više (kolektiv) kao i to na koji način se oni konstituišu. Taj atribut označava neki poseban oblik svojine, odnosno neki poseban način korišćenja »isključivih prava« raspolaganja dobrima. Pojam »društvena svojina«, prema tome, može označavati samo neki poseban oblik svojine, pošto smo ranije utvrdili da označava »pravu« svojinu.

Bliže određenje pojma »društvena svojina«

Pokušajmo sada da utvrdimo kakav je oblik svojine društvena svojina i, konkretnije, ko su stvarni nosioci »isključivih prava« raspolaganja dobrima i time »vlasnici« dobara u društvenoj svojini.

Već smo rekli da privredne organizacije imaju »isključivo pravo« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Pošto su privredne organizacije socijalističkog društva pravna lica, to se moramo zapitati ko su ti ljudi koji u privrednim organizacijama rade ako hoćemo da znamo ko su nosioci društvene svojine. Možemo reći da socijalistički proizvođači udruženi u pojedinim privrednim organizacijama jesu stvarni nosioci društvene svojine. Prema tome, socijalistički proizvođači u licu socijalističkih privrednih organizacija su vlasnici društvenog bogatstva pošto su oni nosioci »isključivih prava« raspolaganja društvenim bogatstvom.

Tako smo stigli do prvog konkretnijeg određenja društvene svojine. Društvena svojina je svojina socijalističkih proizvođa-

ča. Ali to zahteva dalja objašnjenja da bi to određenje bilo dovoljno »konkretno«, to jest da bi odgovaralo stvarnim odnosima u korišćenju »isključivih prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Društvena svojina je svojina socijalističkih proizvođača kao svojina svih socijalističkih proizvođača, odnosno kao svojina društva socijalističkih proizvođača. Sa tog stanovišta atribut »društvena« u pojmu »društvena svojina« je opravdan. Ali on je opravdan samo u slučaju ako je društvena svojina stvarno svojina *svih* socijalističkih proizvođača.

Da bi data dobra mogla biti stvarno svojina svih proizvođača, svi socijalistički proizvođači moraju biti u takvom društveno-ekonomskom položaju da mogu na osnovu »isključivih prava« da raspolažu dobrima u društvenoj svojini. Pošto je »isključivo pravo« raspolaganja dobrima *stvarno pravo,* a ne samo deklaracija o pravima, to možemo utvrditi da svi socijalistički proizvođači mogu stvarno imati »isključiva prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini samo ako su ta dobra na neki način raspodeljena među njima.

Naime, potpuno je jasno da svi socijalistički proizvođači ne mogu istovremeno da odlučuju o upotrebi svih dobara u društvenoj svojini, već to mogu da rade samo ako su ta dobra na neki način raspodeljena među njima. Naime, tek tako svi socijalistički proizvođači mogu da učestvuju u ostvarivanju »isključivih prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini. Društvena svojina, prema tome, nije društvena svojina zato što smo je tako nazvali (ranije smo je i nazivali »opštedruštvenom svojinom«), već je ona društvena svojina zbog toga što su svi socijalistički proizvođači u takvom društveno-ekonomskom položaju da mogu istinski da ostvaruju svoja »isključiva prava« raspolaganja dobrima.

U vezi s tim moram reći još to da je raniji pojam »opštedruštvena svojina«, kojim se naglašavao takozvani društveni karakter »društvene svojine«, besmislica. Svakom je, naime, jasno da dobrima u društvenoj svojini ne upravljaju svi članovi našeg društva (na primer, seljaci ili radnici privremeno nezaposleni). Društvena svojina je svojina društva socijalističkih proizvođača, to jest onih lica koja su u radnom odnosu u socijalističkim privrednim organizacijama, a ne opštedruštvena svojina u smislu svojine celog (socijalističkog) društva.

Ako prilikom određivanja datih oblika svojine ne bismo uzimali u obzir ko stvarno ima »isključiva prava« raspolaganja dobrima, ne bismo nikako mogli pravilno da shvatimo prave odnose u upravljanju dobrima za koja kažemo da su u društvenoj svojini. Na taj način se, na primer u drugim državama koje sebe nazivaju socijalističkim, tvrdi da kod njih postoji

društvena svojina. I ne samo to. Tvrdi se čak da je samo kod njih prava društvena svojina, pošto je ona pod opštedruštvenom kontrolom preko centralnog plana itd. Zbog toga se našem samoupravnom sistemu zamera da navodno nije socijalistički pošto je društvenu svojinu razbio među pojedinačne organizacije socijalističkih proizvođača.

Dobra, naravno, mogu biti svojina samo onih koji njima stvarno raspolažu, a sve drugo su samo deklaracije i lažni privid. Ako socijalistički proizvođači nemaju »isključiva prava« raspolaganja društvenim dobrima, onda to ne može biti ni njihova svojina niti svojina društva socijalističkih proizvođača, a još manje je to opštedruštvena svojina. U tom slučaju je društvena svojina stvarno svojina »društva« onih lica koja imaju »isključiva prava« raspolaganja društvenom svojinom. To je »društvo« državnih birokrata i stoga takvu »pravu« socijalističku društvenu svojinu nazivam državno-birokratskom svojinom, a društveni poredak koji se zasniva na takvom obliku svojine nazivam državnim birokratizmom.

Društvena svojina (socijalističkih proizvođača), prema tome, nije društvena svojina zbog toga što bi bila opštedruštvena svojina, već zbog toga što je svojina svakog socijalističkog proizvođača i svih njih organizovanih u samostalne socijalističke privredne organizacije socijalističkog društva. Društvena svojina, je, prema tome, društvena svojina društva socijalističkih proizvođača upravo zbog toga što je tako raspodeljena među njima da usled toga ne prestaje da bude društvena svojina.

Takav oblik društvene svojine naziva se kolektivno-samoupravnim oblikom. Za njega je karakteristično da kolektivi socijalističkih proizvođača potpuno slobodno i isključivo — kao vlasnici — raspolažu dobrima za koja kažemo da su u društvenoj svojini. Takvoj (isključivoj) kolektivno-samoupravnoj formi se približava naša društvena svojina, ako isključim neka manja ograničenja »isključivih prava« raspolaganja društvenim bogatstvom o kojima će biti reči na kraju rasprave.

Time što sam rekao da je društvena svojina svojina svih socijalističkih proizvođača zapravo sam dovoljno određeno označio njen društveni karakter sa onog stanovišta sa kojeg sam do sada obradivao društvenu svojinu, to jest sa stanovišta svakog pojedinačnog socijalističkog proizvodača. Ali to je samo jedan aspekt društvenosti društvene svojine. Moram razmotriti i drugi aspekt: koliko je društvena svojina socijalističkih proizvodača društvena sa »opšte«-društvenog stanovišta, sa stanovišta društva svih socijalističkih proizvođača, odnosno socijalističkih proizvođača kao celine. Pre nego pređem na to područje, moram reći još nekoliko reči o prvom delu tog pita-

nja, o tome kako društvena svojina može biti stvarno svojina svih socijalističkih proizvođača.

Društvena svojina kao svojina svih socijalističkih proizvođača

Kao što sam već rekao, društvena svojina može biti svojina svih socijalističkih proizvođača samo ako je društveno bogatstvo raspodeljeno među njima u obliku samostalnih socijalističkih organizacija, dakle samoupravnih, kao što to obično kažemo. Pri tome naglašavam samostalnost (samoupravnost) socijalističkih privrednih organizacija, pošto je i u državno-birokratskom društvenom poretku društveno bogatstvo raspodeljeno među privredne organizacije. Ali te privredne organizacije nisu samostalne, proizvođači zaposleni u njima nemaju »isključiva prava« raspolaganja dobrima, već njima raspolaže državno-birokratski aparat i stoga su ona njihova svojina.

Ta objektivna okolnost da socijalistički proizvođači stvarno imaju »isključivo pravo« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini samo ako se organizuju u samostalne privredne organizacije — ima dve objektivne posledice: da je svaki socijalistički proizvođač (društveni) vlasnik samo određenog ograničenog dela društvenih dobara i da se svojina socijalističkih proizvođača objektivno oblikuje u neki *kolektivni* oblik svojine socijalističkih proizvođača. Obe te posledice su objektivne i ne možemo ih ukinuti ako nećemo da ukinemo i to da socijalistički proizvođači budu pravi nosioci društvene svojine, odnosno pravi vlasnici društvenog bogatstva.

Prvi uslov da socijalistički proizvođači uopšte mogu da igraju ulogu vlasnika društvenih sredstava jeste taj da imaju »isključivo pravo« raspolaganja samo *delom* društvenog bogatstva. Naime, potpuno je razumljivo da ne mogu *svi* proizvođači u isto vreme »isključivo raspolagati« *celokupnim* društvenim bogatstvom. To onemogućava kako rasprostranjenost društvenih proizvodnih sredstava tako i rasprostranjenost socijalističkih proizvođača, što ujedno znači da nikakvim organizacionim merama nije moguće prevazići tu objektivnu materijalnu prepreku na taj način da bi svi socijalistički proizvođači mogli »isključivo« da raspolažu celokupnim društvenim bogatstvom.

Socijalistički proizvođači mogu, dakle, biti nosioci društvene svojine kao svoje svojine samo tako ako društveno bogatstvo bude na odgovarajući način raspodeljeno među njima. Kad je to tako, društvena svojina, koju smo odredili kao društvenu sa gledišta svakog pojedinačnog socijalističkog proiz-

vođača, oblikuje se u neki poseban kolektivni oblik svojine socijalističkih proizvođača, odnosno u svojinu kolektiva socijalističkih proizvođača koji su u datom trenutku zaposleni u pojedinačnoj socijalističkoj privrednoj organizaciji.

U vezi s tom objektivnom okolnošću nastaju vrlo velike razlike među pojedinačnim socijalističkim proizvođačima u pogledu »isključivih prava« raspolaganja društvenim dobrima s obzirom na to u kojoj privrednoj organizaciji socijalističkog društva su trenutno zaposleni »vlasnici« društvenih sredstava za proizvodnju. To se ne odnosi samo na različite mogućnosti koje u svakom datom trenutku imaju razne privredne organizacije, to jest na okolnost da raspolažu datim količinama, vrstama i rasporedom društvenih proizvodnih sredstava, što sve stvara objektivne materijalne *razlike* u »svojinskom« položaju pojedinačnih socijalističkih proizvođača, već se to odnosi i na objektivne mogućnosti koje imaju oni (potencijalni) proizvođači koji još nisu uspeli postati socijalistički proizvođači.

To znači da kolektivni oblik svojine socijalističkih proizvođača — mada društven oblik svojine sa stanovišta svakog pojedinačnog proizvođača — nikako još nije »dovoljno« društven sa stanovišta svih socijalističkih proizvođača. Još manje je on, naravno, *društvena* svojina sa stanovišta onih proizvođača koji još nisu socijalistički proizvođači a hteli bi to da budu, što sam već rekao. Kolektivni oblik svojine socijalističkih proizvođača bi, prema tome, morao da bude dalje razvijen i na neki poseban način modernizovan, da bi stvarno postao svojina društva socijalističkih proizvođača kao *celina*, a ne samo kolektivna svojina socijalističkih proizvođača. Naravno, samo tako da ni tada društvena svojina ne bi prestala da bude svojina svakog pojedinačnog socijalističkog proizvođača.

Kolektivni oblik društvenih proizvodnih sredstava socijalističkih proizvođača ima neke posebnosti po kojima se razlikuje od drugih poznatih (pretežno privatno) kolektivnih oblika svojine. Pri tome je najznačajnija okolnost da socijalistički proizvođači prilikom ulaska u dati kolektiv socijalističkih proizvođača, što će reći kada prihvataju »isključiva prava« raspolaganja delom društvenog bogatstva (kad postaju vlasnici), ne unose nikakvo svoje materijalno bogatstvo, već samo svoju radnu snagu (sposobnost). Druga značajna okolnost pri konstituisanju te posebne kolektivne forme svojine je u tome što socijalistički proizvođači mogu biti u stvarnom svojinskom odnosu svaki put samo prema delu društvenih sredstava za proizvodnju, ali stvarnim (ili samo mogućim) prelaskom od jednog

do drugog dela društvenih sredstava za proizvodnju taj njihov objektivno jedino moguć svojinski odnos ostvaruje se kao manje svojinski i manje vezan za potpuno određena sredstva za proizvodnju u poređenju sa onim što je karakteristično za druge poznate oblike svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Te dve posebnosti kolektivnog oblika svojine socijalističkih proizvođača imaju, naravno, za posledicu da se pri konstituisanju svojinskog odnosa prema društvenim sredstvima za proizvodnju dobijaju »isključiva prava« raspolaganja konkretnim delom društvenog bogatstva, ali se time ne preuzimaju i »isključive« svojinske odgovornosti prema istom konkretnom delu društvenog bogatstva.

To znači da »isključiva« kolektivna forma svojine nad društvenim bogatstvom ne može biti ona »isključiva« forma društvene organizacije koja bi društvu socijalističkih proizvođača omogućavala najracionalnije korišćenje njenih materijalnih i subjektivnih mogućnosti. »Isključiva« kolektivna forma svojine socijalističkih proizvođača, prema tome, nije »pravilna« forma svojine u onom značenju da bi ona svojinski »pravilno« udruživala kako svojinska prava tako i svojinske odgovornosti prema konkretnim dobrima kojima socijalistički proizvođači raspolažu. Ako bismo hteli da »isključiva« kolektivna forma svojine socijalističkih proizvođača postane »pravilna« forma svojine, onda ona ne bi smela biti »isključiva« kolektivna forma svojine. To znači da bi ona morala biti svojinska odgovornost prema konkretnom delu društvenog bogatstva kojim »isključivo« raspolažu kolektivi socijalističkih proizvođača; dakle, i sam deo njihovih »isključivih prava«, a ne sva »isključiva prava«. A to znači da bi njihova »isključiva prava« raspolaganja društvenim dobrima morala biti na neki način društveno *ograničena*. Tek bi tako društvena forma svojine nad sredstvima za proizvodnju mogla biti ona forma društvene organizacije koja je objektivno opravdana zbog višeg stepena svrhovitosti privređivanja njenih nosilaca.

Prema tome, i sa objektivne društveno-ekonomske pozicije »isključiva« kolektivna forma svojine socijalističkih proizvođača je potreba određenih promena, kako bi kao neka posebna (nova) forma svojine nad društvenim sredstvima za proizvodnju postala i objektivno »pravilna« forma svojine. Naime, ekonomski razlozi zahtevaju objektivnu izmenu (»isključivo«) kolektivne forme svojine socijalističkih proizvođača i drugačiju kolektivnu formu svojine, a ne neko apstraktno načelo o potpunoj »društvenosti« kolektivne forme svojine socijalističkih proizvođača. Promenu u formi socijalističke svojine može izvesti samo društvo socijalističkih proizvođača kao celina. Time to

društvo i uspostavlja »pravilnu« kolektivnu formu svojine društva socijalističkih proizvođača, koja sada više nije »isključivo« kolektivna, već postaje društveno-kolektivna, odnosno društvena i sa gledišta društva socijalističkih proizvođača kao celine. Naime, društvo socijalističkih proizvođača je onaj subjekt koji je kolektivima socijalističkih proizvođača njihova »isključiva prava« raspolaganja dobrima promenio u društveno ograničena »isključiva prava«.

Time smo stigli do jednog od fundamentalnih pitanja o društvenoj svojini (socijalističkih proizvođača): kakve mere društvo socijalističkih proizvođača (kao celina), odnosno njegovi predstavnički organi, mora preduzeti da društvena svojina ne bude društvena samo sa gledišta svakog pojedinačnog socijalističkog proizvođača, odnosno (isključivo) kolektivno socijalistička kakvom smo je odredili, već da bude društvena svojina sa gledišta društva socijalističkih proizvođača kao celine, to jest da bude društveno-samoupravna forma svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Društveno-samoupravna forma svojine

Pre nego što odgovorim na to pitanje moram podrobnije objasniti značenje pojma (odnosno pojave) društveno-samoupravne forme svojine. Kao što sam već rekao, atribut u pojmu svojine određuje nosioca »isključivih prava« raspolaganja dobrima. Ako smo pojmom kolektivne samoupravne forme svojine označili da svaki pojedinačni kolektiv socijalističkih proizvođača potpuno slobodno raspolaže dobrima, onda pojam društveno-samoupravne forme svojine označava takve odnose u upravljanju dobrima gde kolektiv socijalističkih proizvođača nema »isključiva prava« raspolaganja dobrima u društvenoj svojini u takvom obimu kao do sada, pošto su nosioci »isključivih prava« raspolaganja dobrima i društvo kao celina i kolektiv socijalističkih proizvođača u svakoj pojedinačnoj socijalističkoj privrednoj organizaciji.

To se može postići samo tako ako društvo socijalističkih proizvođača propiše kolektivu posebne uslove pod kojima može »isključivo« raspolagati dobrima. Time društvo socijalističkih proizvođača kao celina, istina, ograničava kolektivima socijalističkih proizvođača »isključiva prava« raspolaganja dobrima, mada time, umesto kolektivno samoupravnih »isključivih prava«, uspostavlja društveno-samoupravna »isključiva prava« kao pravi izraz društveno-samoupravne forme svojine nad sredstvima za proizvodnju. Društveno-samoupravna forma svojine socijalističkih proizvođača je, prema tome, takva forma svojine

gde socijalistički proizvođači samoupravno raspolažu dobrima u okviru određenih društvenih pravila.

Kad govorimo o društvenim pravilima pri raspolaganju dobrima, razlikujemo ona društvena pravila koja su danas objektivna nužnost za svaku formu svojine (i za privatnu formu svojine) od društvenih pravila koja uspostavljaju društveni karakter forme svojine socijalističkih proizvođača. Među prvim društvenim pravilima najviše su karakteristični razni porezi koje država u svakom društvu propisuje i koji ne menjaju postojeće niti uspostavljaju nove oblike svojine. Među njih spadaju sva ona pravila koja uređuju međusobne odnose pri postojećim oblicima svojine, kao što su, na primer, pravila o kamatnoj stopi, obveznicama, uzansama o prometu roba i slična društvena pravila.

Ona društvena pravila koja kod nas uspostavljaju novu društvenu formu svojine su »svojinska« pravila koja (treba da) uređuju »isključiva prava« raspolaganja dobrima socijalističkih proizvođača, ona »isključiva prava« koja u ranijem društvenom poretku imaju vlasnici (kapitalisti) sredstava za proizvodnju, dakle svojinska prava, a ne ona koja ima država u savremenom kapitalizmu.

Svojinska »isključiva prava« koja u socijalizmu društvo kao celina mora da ima odnose se na sve tri faze društvene proizvodnje: na neposrednu proizvodnju, na razmenu i na raspodelu. Ta društvena svojinska »isključiva prava« ograničavaju potpuno »isključiva prava« kolektiva socijalističkih proizvođača, da bi tako postala društveno-samoupravna »isključiva prava« u neposrednoj proizvodnji, razmeni i raspodeli stvorenog dohotka.

Društveni uticaj u tri faze društvene proizvodnje nije nužan zbog toga što bismo silom hteli uzimati u obzir nekakvu društvenost, već je on objektivno nužan zbog ranije pomenutih objektivnih materijalnih i društveno-ekonomskih nedostataka »isključive« kolektivno-samoupravne forme svojine socijalističkih proizvođača. Da je to tako, upozoravaju nas pojave na području sve tri faze društvene proizvodnje kojima su do sada zavladali kolektivi socijalističkih proizvođača, pretežno na bazi potpuno »isključivih prava« raspolaganja dobrima — dakle u pretežno kolektivno-samoupravnoj formi društvene svojine.

Na području neposredne proizvodnje otvorena su pitanja izgrađivanja takozvanih dvojnih, odnosno više jednovrsnih kapaciteta, integracionih procesa i slično. Na području razmene posebno su otvorena pitanja međusobnih komercijalnih i finansijskih odnosa među jedinicama društvene svojine koje se periodično u najoštrijem obliku pokazuju kao skoro potpuna

nelikvidnost privrede. Na području raspodele dohotka u poslednje vreme smo videli da »isključivo pravo« kolektiva socijalističkih proizvođača na slobodnu raspodelu dohotka vodi ekonomskim i političkim potresima.

Po značaju pomenutih otvorenih »svojinskih« pitanja društvene svojine svakako su na prvom mestu pitanja na području raspodele dohotka. O tome govore kako praktičan život, koji je za ta pitanja naročito osetljiv, tako i teorijska razmišljanja. Naime, u raspodeli dohotka najizrazitije se uočavaju »isključiva prava« raspolaganja dohotkom. U njoj se zapravo konačno ili na najizrazitiji način potvrđuje određena forma svojine. Prosto rečeno, ko ima »isključivo pravo« raspodele dohotka, on je »isključivi« vlasnik sredstava za proizvodnju kojima upravlja.

Uzmimo jedan primer. Kapitalisti kao vlasniku sredstava za proizvodnju uopšte nije potrebno da učestvuje u proizvodnom procesu, njega danas na mnogim mestima zamenjuju razni menadžeri. Ali, dokle god kapitalista ima »isključivo pravo« raspodele, a time i pravo da prisvaja dohodak, dotle on ostaje vlasnik sredstava za proizvodnju, bez obzira na to da li uopšte učestvuje u raspolaganju »svojim« dobrima u prve dve faze proizvodnje, u neposrednoj proizvodnji i razmeni. Kada mu bude oduzeto pravo »isključive« raspodele dohotka, onda on prestaje da bude vlasnik sredstava za proizvodnju. Iz ovog primera može se jasno videti da je odlučujuće za oblik svojine »isključivo pravo« raspodele i prisvajanja dohotka, odnosno »isključivo« raspolaganje dobrima pri raspodeli.

To znači da je prvi i odlučujući korak koji društvo socijalističkih proizvođača mora da učini ako želi da, umesto kolektivno-samoupravnog, uspostavi društveno-samoupravni oblik svojine, da na odgovarajući način društveno usmerava raspodelu dohotka socijalističkih privrednih organizacija. To znači da ono mora najpre kolektivno-samoupravno »isključivo pravo« raspolaganja dobrima pri raspodeli izmeniti, naravno na odgovarajući način, u društveno-samoupravno »isključivo pravo« ako želi da uspostavi pravilnu strukturu društvene svojine.

U vezi sa odredbom da je društveno usmeravanje raspodele dohotka prvi (objektivni) uslov da bi društvena svojina bila stvarno »prava« i »pravilna« društvena svojina, moram se dotaći pitanja o kamati na poslovni fond. Naime, neki ekonomisti smatraju da je kamata na poslovni fond potrebna i dovoljna društvena intervencija koja obezbeđuje društvenost svojine socijalističkih proizvođača. Ali takvo mišljenje je u suprotnosti sa društveno-ekonomskim određenjem svojine kao »isključivog prava« raspolaganja dobrima i zato ga je moguće

opovrgnuti. Ipak, pri tome se radi ne samo o logičnom izvođenju pojma svojine, već i o nekom posebnom shvatanju odnosa između »društva« i »proizvođača« kojima »društvo« predaje društvena sredstva na »upravljanje« i stoga od njih zahteva nekakvu »kamatu«. Naime, potrebno je razjasniti posebnu logiku tog shvatanja ako želimo da razumemo šta (treba da) znači pojam društvene svojine.

Kada želimo da naglasimo da je društveno bogatstvo društvena svojina, a ne svojina kolektiva socijalističkih proizvođača, onda kažemo da društvo socijalističkim proizvođačima daje društveno bogatstvo samo na upravljanje. Najpre se pitam: ko je to »društvo«? Zar to društvo nisu socijalistički proizvođači? Dakle, društvo socijalističkih proizvođača daje pojedinačnim kolektivima socijalističkih proizvođača društvena sredstva na upravljanje. Ali to se dogodilo u stvari samo jedanput — kad smo uveli sistem samoupravljanja. Za tekuće društvene odnose (posle tog uvođenja) nikako se više ne može reći da neko nekome nešto daje na upravljanje. Socijalistički proizvođači privređuju sredstvima koja stvaraju i istovremeno individualno i kolektivno prisvajaju. Socijalistički proizvođači, prema tome, privređuju svojim sredstvima, naravno u posebnoj formi svojine koju sam opisao.

U shvatanju da nekakvo apstraktno društvo daje proizvođačima društvena sredstva na upravljanje skriva se i misao kako je to društvo vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju, a proizvođači nisu njihovi vlasnici, već samo njima upravljaju u ime društva kao nevlasnici. Pitam se: koje je društvo vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju ako to nije društvo socijalističkih proizvođača? I dalje, ako je to kolektivna forma svojine socijalističkih proizvođača, onda svaki pojedinačni socijalistički proizvođač jeste i mora biti suvlasnik društvenih sredstava za proizvodnju, to će reči da mora biti u takvom društveno-ekonomskom položaju da odlučuje na osnovi, istina, ograničenih »isključivih prava« raspolaganja dobrima za koja kažemo da su u društvenoj svojini.

Ako to razmišljanje o društvenoj svojini i o davanju društvenih sredstava na upravljanje privedem kraju, onda mogu da utvrdim: prvo, da niko nikome ništa ne daje na upravljanje i, drugo, da društvo kao celina socijalističkih proizvođača ne može biti vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju ako svaki pojedinačni proizvođač nije već njihov vlasnik u nekom posebnom obliku. Otuda, umesto da kažemo da društvo daje socijalističkom proizvođaču društvena sredstva na upravljanje, moramo reći da društvo socijalističkih proizvođača organizuje upravljanje sredstvima za proizvodnju koja su svojina

tog društva, i to tako da svaki pojedinačni socijalistički proizvođač može ostvarivati svoju ulogu (su)vlasnika društvenih (to jest svojih) sredstava za proizvodnju.

Kao što smo videli, takav (svojinski) društveno-ekonomski položaj socijalističkog proizvođača moguće je uspostaviti samo ako socijalistički proizvođači svoja svojinska prava ostvaruju na konkretnim delovima društvenog bogatstva. Pošto društvena svojina nije društvena samo zbog toga što je svojina svakog pojedinačnog socijalističkog proizvođača, već jeste i objektivno mora da bude društvena svojina, i to tako da je svojina istovremeno svih, odnosno društva socijalističkih proizvođača kao celine, to se (opšte)društveni karakter svojine socijalističkih proizvođača mora izraziti posebnim društvenim pravilima koja socijalistički proizvođači moraju uzimati u obzir pri raspolaganju (upravljanju) društvenim sredstvima.

Opštedruštveni karakter svojine socijalističkih proizvođača se, prema tome, ne ostvaruje preko centralnog državnog plana, kao što smo mi ponekad mislili i kao što i danas neki smatraju, već se može objektivno racionalno ostvariti samo preko društvenih pravila na područjima neposredne proizvodnje, razmene i raspodele samostalnih privrednih organizacija socijalističkih proizvođača. I, da ponovim, centralno državno planiranje uopšte ne može biti izraz (opšte)društvene svojine socijalističkih proizvođača, već je ono izraz državno-birokratske forme svojine, pošto državno-birokratski aparat, a ne socijalistički proizvođači, upravlja društvenim dobrima, naravno na osnovu »isključivih prava« koja ima za to.

Kamata na poslovni fond, prema tome, nikako ne može da bude nekakva društvena »odšteta«, nalik na kamatu u drugim društvenim uređenjima gde se radi o klasičnom odnosu između zajmodavca i zajmoprimca. Stoga kamata na poslovni fond uopšte nije pravilan naziv za taj posebni društveno-ekonomski odnos socijalističkog društva. Naime, već smo videli da društvo socijalističkih proizvođača baš ništa ne daje na zajam pojedinačnim kolektivima socijalističkih proizvođača. Stoga i nema prava na takvu kamatu.

Ako želimo da objasnimo ulogu kamate na poslovni fond u našem društvu, moramo u skladu sa ranijim razmišljanjem da utvrdimo kakvu objektivnu ulogu ona zapravo ima, nezavisno od toga kako je neki tumače. Kamata na poslovni fond je pre svega stopa, mera minimalne rentabilnosti socijalističke privredne organizacije. Naime, ona organizacija koja nije sposobna da svojim dohotkom pokrije materijalne troškove i kamatu na poslovni fond neosporno proizvodi gubitak. Pored toga, kamata na poslovni fond je i jedan posebni *porez* koji

privredne organizacije moraju da odvoje za društvo. Ali kamata na poslovni fond bi mogla biti stopa minimalne društvene rentabilnosti i kada ne bi bila porez. To znači da moramo razlikovati tu dvostruku ulogu kamate na poslovni fond ako želimo da utvrdimo njenu pravu prirodu.

Stopa minimalne društvene rentabilnosti je posebno pravilo društva socijalističkih proizvođača kao (zajedničkog) vlasnika društvenih sredstava za proizvodnju koje treba da obezbedi da kolektivi socijalističkih proizvođača najefikasnije privređuju (svojim) društvenim sredstvima. Određivanje stope minimalne društvene rentabilnosti za privređivanje društvenim sredstvima je, prema tome, onaj zadatak društva koji ono mora da izvrši kao (zajednički) vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju. To je jedan od objektivnih zadataka koje društvo socijalističkih proizvođača mora da izvrši na području raspodele dohotka ako želi da obezbedi racionalno privređivanje socijalističkih proizvođača.

Međutim, to nije jedini zadatak na području raspodele. Drugi, isto tako važan zadatak društva kao celine je u tome da odredi dobit, odnosno gubitak socijalističke privredne organizacije. I, kao poslednji zadatak, ono treba da omogući raspodelu dohotka u zavisnosti od rezultata privređivanja, jer će tek tako socijalistički proizvođači najracionalnije da privređuju (svojim) društvenim sredstvima. To, naravno, znači da društvo socijalističkih proizvođača kao celina mora da odredi i privredni rezultat socijalističkih privrednih organizacija ako želi da raspodelu dohotka uredi u skladu s tim. Ukratko, društvo socijalističkih proizvođača mora posebnim društvenim pravilima da usmerava raspodelu dohotka socijalističkih privrednih organizacija u skladu sa rezultatima privređivanja ako se želi da privređivanje društvenim sredstvima bude najracionalnije.

Određivanje stope minimalne društvene rentabilnosti je, uz druga pravila na području raspodele dohotka koja sam ukratko pomenuo, onaj objektivno nužni (opšte)svojinski zahvat društva socijalističkih proizvođača u »isključiva prava« kolektiva socijalističkih proizvođača na području raspodele koji treba da uspostavlja objektivno nužan društveni karakter svojine, kao njen samoupravni sastojak. Tek takvim pravilima se uspostavlja društveno-samoupravna forma svojine nasuprot kolektivno-samoupravnoj formi svojine, koja je kod nas preovlađujuća.

Drugi sastojak kamate na poslovni fond je državni porez. Ali on ne spada u one zadatke koje društvo socijalističkih proizvođača kao vlasnik društvenih sredstava za proizvodnju mo-

ra obavljati. To je onaj zadatak države koji danas svaka država ostvaruje da bi prikupila sredstva za opštedruštvene potrebe. Stopa minimalne društvene rentabilnosti kao objektivno nužna društvena svojinska kategorija se kod nas sasvim slučajno povezala sa porezom kao tipično državnom kategorijom. To zato što smo zaključivali da se u pogledu upravljanja društvenim bogatstvom radi o sličnom odnosu kao između zajmodavca i zajmoprimca. Kao što smo videli, to nije tako. Isto tako, moramo razlikovati te funkcije socijalističkog društva ako želimo da utvrdimo o kakvom društveno-ekonomskom odnosu se u tom slučaju radi: o društveno-svojinskom zadatku ili o opštem državnom zadatku društva socijalističkih proizvođača.

To ne znači da ne bi mogli da budu udruženi, kao do sada, stopa minimalne društvene rentabilnosti i državni porez. Naravno, ako prihvatamo da mora postojati i jedno i drugo. O stopi minimalne društvene rentabilnosti nema razloga da se podrobnije raspravlja niti razmišlja, to jest koleba, ako želimo da organizujemo racionalno privređivanje društvenim sredstvima, uprkos tome što se danas pojavljuju predlozi da se ona ukine. Drugo je pitanje da li porez koji je potreban državi radi ispunjenja nekih posebnih zadataka treba da bude vezan za tu stopu minimalne društvene rentabilnosti. U pogledu ovog poreza, u pogledu drugih vrsta poreza, treba razmisliti iz kojih izvora ga možemo ubirati i da li će ovo ili ono ubiranje sredstava uticati na manje ili više racionalno privređivanje društvenim sredstvima.

No, u vezi s glasovima o ukidanju kamate na poslovni fond, treba uzeti u obzir da za neke ona nije samo neprijatan porez. Ona je to više za onoga koji manje racionalno privređuje društvenim sredstvima nego za onoga koji uspešnije privređuje. Ali i to da se u kamati na poslovni fond skriva i stopa minimalne rentabilnosti privređivanja društvenim sredstvima, a toga se društvo socijalističkih proizvođača ne sme odreći ako ne želi da privređivanje društvenim sredstvima bude manje racionalno nego do sada.

Na kraju, treba da odgovorim na pitanje postavljeno u naslovu: šta je društvena svojina? Društvena svojina je prava svojina, odnosi među socijalističkim proizvođačima su pravi svojinski odnosi kako unutar socijalističkih privrednih organizacija tako i među njima. Društvena svojina je svojina društva socijalističkih proizvođača i zato svojina svakog pojedinačnog socijalističkog proizvođača. Samo tako ona može uopšte da bude društvena svojina. Iz objektivnih materijalnih razloga društvena svojina može biti samo svojina socijalističkih

proizvođača, i to samo u samoupravnoj formi socijalističkih privrednih organizacija, što će reći da je ona i kolektivna forma svojine. Ali, da društvena svojina socijalističkih proizvođača ne bi ostala »isključiva« kolektivno-samoupravna svojina, to jest da se u tako nešto ne bi izrodila, mora društvo socijalističkih proizvođača da afirmiše posebna pravila na području neposredne proizvodnje, razmene i raspodele. Time društvo socijalističkih proizvođača zapravo uspostavlja društveno-samoupravnu formu svojine kao objektivnu nužnu formu (opšte)društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju društva socijalističkih proizvođača na objektivno datom stepenu društvenih, materijalnih i subjektivnih proizvodnih snaga.

Pošto je društvena svojina prava svojina, to su sve društveno-privredne radnje socijalističkih proizvođača istovremeno svojinske radnje. Sve društveno-privredne radnje izvode socijalistički proizvođači; naime, u okviru i po ovlašćenju »isključivih prava« raspolaganja dobrima. Socijalistički proizvođači odlučuju o neposrednoj proizvodnji dobara, o njihovoj razmeni i o raspodeli na osnovu »isključivih prava«, dakle na svojinskom osnovu.

To će reći da je bez logičke osnove pitanje da li socijalistički proizvođači (ukoliko ostajemo samo kod treće faze društvene reprodukcije koja je sa svojinskog stanovišta najizrazitija) prisvajaju dobra na osnovu svojine ili na osnovu drugih načela, to jest »prema radu«, »prema kapitalu« ili na neki drugi način. Socijalistički proizvođači svakako prisvajaju dobra »prema radu«, »prema kapitalu« i prema objektivnom ekonomskom položaju svoje grane i po njenom naturalnom položaju. Ali sve to prisvajanje jeste i prisvajanje prema svojini, prema svojini nad sopstvenom radnom snagom (radom), prema svojini nad sredstvima za proizvodnju (kapitalom) itd.

Socijalistički proizvođači, naime, ne bi nikako mogli da prisvajaju dobra »prema radu« kao prema jedino pravilnom socijalističkom načelu prisvajanja ako ne bi imali »isključiva prava« prisvajanja rezultata svoga rada. To će reći ako ne bi imali svojinska prava prisvajanja rezultata svoga rada.

To znači da rasprave o tome da li se u socijalizmu dobra prisvajaju »prema radu« ili »prema svojini« ne samo da nemaju smisla, već su same po sebi protivrečne pošto je prisvajanje »prema radu« moguće samo kao svojinsko prisvajanje, odnosno kao prisvajanje »prema svojini«. Ako, naime, socijalistički proizvođači ne bi imali društveno određena »isključiva prava« prisvajanja dobara, onda uopšte ne bi mogli da ih prisvajaju ni »prema radu«.

ZVONIMIR TANKO

Samoupravno jedinstvo privrede društva

(Putevi i stranputice samoupravne integracije)

Bitka za samoupravljanje vodi se u svakoj ćeliji društva, u svakoj i najsitnijoj organizaciji udruženog rada, ali se ona ne može dobiti bez jedinstvene generalne strategije i bez jasne orijentacije na ono što u ovom trenutku predstavlja glavni i osnovni cilj. A taj cilj se može definisati sasvim kratko: razviti samoupravljanje u takav sistem globalne organizacije društva u kome udruženi rad neposredno kontroliše ukupni proces društvene reprodukcije.

U istorijskom periodu koji je trajao više od jedne decenije razvoj samoupravljanja bio je nerazdvojno povezan, a u našoj svesti nekada i identifikovan sa razbijanjem i likvidiranjem krute birokratsko-centralističke organizacije upravljanja društvenim poslovima. To, razume se, nikako ne znači da je puka decentralizacija i stvarna društvena suština samoupravljanja. Kada bi samoupravljanje stvarno značilo cepanje i usitnjavanje društvene organizacije rada, komadanje i rasparčavanje već stvorenih društvenih celina, ono bi bilo jedna reakcionarna ideja koja bi se našla na udaru objektivnih tendencija istorijskog razvoja i koja bi samim tim bila osuđena na propast. Međutim, ni teorijski ni praktično stvari ne stoje tako. Samoupravljanje pobeđuje upravo time što otvara neslućeno široke mogućnosti slobodnog povezivanja i ujedinjavanja samoupravno organizovanih društvenih delova, dakle — dalje i dublje podruštvljavanje proizvodnje i raspodele, odnosno celokupnog procesa društvene reprodukcije, pri čemu se to podruštvljavanje ne zasniva na državnoj prinudi i nije spolja nametnuto, nego se zasniva na slobodno izraženim užim i širim konkretnim interesima ljudi u udruženom radu i može se ostvarivati samo njihovim opredeljenjem i odlukom.

Prevazilaženje birokratsko-etatističkih odnosa i s tim povezana široka decentralizacija imaju progresivan sadržaj i smisao zbog toga što omogućuju da se u nedrima društva razviju nove kohezione sile sposobne da obezbede konstituisanje jedinstva društva na novim, samoupravnim osnovama. Istorijski prag u samoupravnom preobražaju socijalističkog društva prekoračen je konačno tek onda kada udruženi rad zagospodari ukupnom društvenom akumulacijom i na taj način dođe u mogućnost da određuje pravce društvenog razvoja i odlučuje o uslovima života i rada na svim nivoima i u svim sferama društvenog života. Time je u suštini determinisan jedan od najznačajnijih, najrevolucionarnijih zadataka političkih činilaca socijalističkog društva, političkih organizacija radničke klase i njene državne vlasti. Marksove reči da je »ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret mora biti potčinjen kao sredstvo« treba da budu neposredno ostvarene u našoj političkoj praksi, danas možda više nego ikada ranije.

U sadašnjoj fazi razvoja našeg društva od najvećeg je značaja da organizovane političke snage i posebno Savez komunista čitavom svojom aktivnošću, i političkom i idejnom, odlučno podržavaju, usmeravaju i podstiču procese samoupravne integracije koji, nošeni interesima samih radnih ljudi, uzimaju sve šire razmere. Potrebno je ući u otvorenu borbu sa svim onim što očigledno preti da blokira osnovni pravac daljeg društvenog progresa i što se pojavljuje kao prepreka i otpor daljem samoupravnom podruštvljavanju odnosa u privredi i u čitavom društvu. Reč je o primitivnoj začaurenosti i autarkizmu koji se, uz obilato pozivanje na samoupravna prava i principe, u suštini suprotstavljaju procesima samoupravnog povezivanja i integrisanja. Te pojave moraju biti identifikovane i moraju doći pod udar naše kritike i odgovarajuće političke akcije. Iza njih se redovno kriju ostaci ili začeci etatističkih odnosa i državnosvojinskog ili grupnosvojinskog monopola, kriju se razne sprege konzervativnih društvenih snaga i tendencija koje su neposredno ugrožene samoupravnim razvitkom.

Taj reakcionarni autarkizam javlja se i u ekonomskoj i u političkoj sferi. Jednom se on manifestuje kao težnja radne jedinice, preduzeća ili ustanove da se zatvori prema široj organizaciji udruženog rada i prema široj društvenoj zajednici uopšte i da svoje pozicije izgradi ne na društveno i ekonomski verifikovanim rezultatima sopstvenog rada, nego na monopolu korišćenja dela društvenih sredstava kojima ta organizacija neposredno raspolaže ili na monopolu vršenja određene društvene funkcije. Drugi put se taj autarkizam ispoljava kao tež-

nja nosilaca političkih funkcija ili, konkretno, težnja organa društveno-političkih zajednica da se od instrumenata udruženog rada za zadovoljavanje određenih zajedničkih potreba pretvore u što samostalnije organe vlasti nad radnim ljudima i čitavim stanovništvom određene teritorije, u osamostaljene centre političke moći. Ti organi uzurpiraju monopol izražavanja i zastupanja nekog parcijalnog interesa, lokalnog, regionalnog, nacionalnog ili »opštedržavnog« da bi na osnovu toga slobodno razvijanje i povezivanje samoupravne aktivnosti radnih ljudi sabili i zatvorili u određene teritorijalne okvire i podredili svojoj birokratskoj kontroli. Mesto racionalne podele rada i podruštvljavanja funkcija na širem društvenom planu — što jedino predstavlja stvarni interes radnih ljudi i u preduzeću i u društveno-političkoj zajednici — samoživa samodovoljnost postaje u takvim slučajevima osnovno načelo politike i društvenog ponašanja.

Sa autarkizmom koji, pojavljujući se u raznim oblicima, sputava i podruštvljavanje rada i podruštvljavanje politike, ne može se izići na kraj ni verbalnim izjašnjavanjem za samoupravljanje i za solidarnost ni propisivanjem pravila dobrog ponašanja za pojedine subjekte društvene aktivnosti, bez obzira na to ko ta pravila propisuje i kako dobre bile njegove namere. Autarkizam u raznim vidovima i manifestacijama može biti savladan samo ako budu prevladani i likvidirani objektivni društveni uslovi iz kojih se on rađa i koji ga neprekidno reprodukuju. U tom sklopu, dakle, neophodno je kritički razmotriti i kakav je odnos političkog sistema, pojedinih političkih institucija i pojedinih mera ekonomske i opšte politike prema procesima samoupravne integracije u privredi i društvu — u kojoj meri i na koji način postojeći politički odnosi, institucije i akcija pojedinih političkih subjekata podržavaju i olakšavaju te procese samoupravne integracije, a u kojoj su meri prepreka da se oni brže i potpunije ostvaruju.

Danas, kada je samoupravna integracija postala priznata životna potreba i kada se poslovno povezivanje i integrisanje — bez čekanja na gotove recepte — široko ostvaruje u praksi, vrlo je značajno raščistiti poglede na odnos političkog sistema prema raznim formama integracije u privredi, pa i šire. A baš na tom području ima dosta onoga što izaziva zabunu i oprečna opredeljenja.

Za raniju fazu razvoja bio je karakterističan birokratski voluntarizam u odlučivanju o organizaciji privrede na bazi državnosvojinskog monopola. Od toga se još nismo potpuno oslobodili, a javili su se i novi vidovi tendencije da sasvim drugi motivi (a ne interesi ljudi u udruženom radu i objektiv-

ne potrebe ekonomske i tehnološke racionalizacije), dominiraju pri stvaranju raznih oblika integracije i da se o tome odlučuje spolja, u centrima političke vlasti, a ne u samim radnim organizacijama. Kao reakcija na takvo stanje, koje, u preobraženom vidu, još traje, uzela su maha shvatanja koja formalno idu u drugu krajnost, ali koja, po svojoj suštini i po posledicama do kojih dovode, ostaju u začaranom krugu birokratske dominacije nad udruženim radom.

Ima, naime, uprošćenih shvatanja po kojima bi problemi samoupravnog integrisanja i unutrašnjeg slobodnog povezivanja privrednih delova bili u osnovi rešeni ako bi subjekti postojeće političke strukture bili »isključeni iz igre«, ako bi se sprečilo svako njihovo mešanje i ako bi sve bilo prepušteno slobodnom delovanju robno-novčanih, tržišnih zakona ili, prosto, »dobrovoljnom« vertikalnom povezivanju privrede od dna do vrha (razume se, po jednom jedinstvenom receptu!).

Prvo shvatanje je neprihvatljivo jer ignoriše tvrdokorne činjenice naše društveno-ekonomske realnosti — takve činjenice kao što su velike nejednakosti u položaju i razvijenosti pojedinih privrednih grana i regiona i u uslovima privređivanja radnih organizacija, nerazvijeno tržište sa mnogo elemenata administrativne kontrole, nekonvertibilnost valute i odgovarajući etatistički odnosi u sferi kredita i prometa itd. U takvim uslovima bez jedne aktivne socijalistički usmerene državne ekonomske politike nastale bi ili bi se produbile velike nejednakosti i oštri konflikti unutar same radničke klase sa teškim posledicama po sam karakter ekonomskog sistema, po međunacionalne i političke odnose.

Drugo shvatanje (o »dobrovoljnom« vertikalnom povezivanju privrede po jednom opštem receptu) još manje je prihvatljivo. To je, u suštini, pokušaj da se rešavanje stvarnih društveno-ekonomskih problema integrisanja zameni jednom uprošćenom organizacionom šemom koja ne bi imala svoj oslonac u slobodno izraženim ekonomskim interesima svih delova integrisanih celina. Samoupravno podruštvljavanje svodi se u tom slučaju na vertikalno povezivanje po privrednim granama — radne jedinice se »udružuju« u preduzeća, preduzeća u koncerne, koncerni u grupacije itd. Pošto takvo rešenje ili isključuje zakone robne proizvodnje ili pretpostavlja njihovo delovanje u suženom obimu i u nekim »očišćenim«, neprotivrečnim — tako reći idiličnim —oblicima, to se delovi i spratovi društvene zgrade konstruisane po toj šemi nužno moraju povezivati političko-predstavničkim i administrativnim vezama. A iz takve prirode društvenih veza neminovno bi se rodila nova birokratsko-tehnokratska vlast nad radnim ljudima i

njena koncentracija u vrhovima tako konstruisane birokratske piramide.

Ono što tom konceptu daje, bar na prvi pogled, demokratsko obeležje i neku privlačnost jeste naglašavanje mesta i uloge radne jedinice kao osnovne organizacije udruženog rada u kojoj radnici neposredno samoupravljaju proizvodnjom i raspodelom. Ali ni tu se ne sme upasti u zamku simplifikacija koje mogu biti vrlo konzervativne, pa i nazadne baš s gledišta realnog jačanja uticaja udruženog rada. Svestrano razvijanje samoupravnih odnosa u osnovnim organizacijama udruženog rada ima svoj progresivan smisao samo ako nije osnov za primitivni autarkizam, već za stvarno proširenje puteva i mogućnosti uticaja svih radnika na nužne oblike koncentracije društvene akumulacije u okviru preduzeća i širih samoupravnih asocijacija. Jer, to je uslov da se ostvari odlučujući cilj — da udruženi rad zagospodari globalnim procesom društvene reprodukcije. Inače, društveno-ekonomsko prikivanje radnog čoveka isključivo za njegovu radnu jedinicu i sabijanje samoupravnih odnosa pre svega u te okvire može da ima izrazito negativne reperkusije s gledišta socijalističke proizvodnje i društvenih odnosa: na jednoj strani se stvara naturalno-manufakturni i grupnosvojinski odnos udruženog radnika prema neposredno datim fizičkim uslovima i sredstvima sopstvenog rada, a na drugoj strani se ostavlja širok prostor za samovoljno birokratsko-tehnokratsko odlučivanje na višim nivoima privredne i društvene organizacije i za stalno otuđivanje viška društvenog rada od onih koji ga stvaraju.

Određujući naše stavove o odnosu političkih činilaca i svesnih subjektivnih snaga uopšte prema procesima samoupravnog integrisanja u privredi i društvu, moramo se odlučno razgraničiti sa shvatanjima koja smo upravo kritikovali.

Postoje dva osnovna područja na kojima se danas konkretno istorijski razrešava odnos organizovane političke akcije i procesa samoupravnog integrisanja:

prvo, ceo politički sistem, a pre svega organi društveno-političkih zajednica, kao nosioci državne vlasti, bitno menjaju svoju funkciju i način delovanja u procesu proširene društvene reprodukcije; i

drugo, uporedo sa privrednim integrisanjem u užem smislu, sa stvaranjem krupnih asocijacija u privrednoj sferi, teče jedan širi proces horizontalnog ekonomskog i društveno-političkog integrisanja koji na nivou i unutar svih društveno-političkih zajednica povezuje neposrednim samoupravnim vezama i odnosima različite oblasti društvenog rada, privrednu i vanprivrednu sferu.

Mesto raspolaganja ukupnim viškom društvenog rada na bazi državnosvojinskog monopola, funkcija države u globalnom reprodukcionom procesu ograničava se sve doslednije na funkciju instrumenta velikog istorijskog prevrata koji nastupa time što vladavinu minulog rada nad živim radom zamenjuje kontrola udruženog proizvođača ne samo nad pojedinim fabrikama, nad pojedinim segmentima društvene aktivnosti, nego i nad procesom društvene reprodukcije u celini. U ostvarivanju tog istorijskog preokreta organima državne vlasti (skupštinama i njihovim organima) ostaje trostruka funkcija:

prvo, da obezbeđuju što stabilnije i povoljnije uslove za slobodno delovanje samoupravnih preduzeća kao modernih robnih proizvođača i samostalnih subjekata tržišnih odnosa i za najrazličitije oblike samoupravnog integrisanja. A najvažniji među uslovima koje treba obezbediti jesu jedinstveno privredno područje i bar približno ujednačeni uslovi privređivanja;

drugo, država mora da razvije i usavrši svoju ekonomsko-regulativnu funkciju kakva odgovara visoko razvijenim robno-novčanim odnosima. Pošto je činjenica — danas već istorijski potvrđena — da se samoupravni socijalistički odnosi nužno javljaju i razvijaju u dijalektičkom spoju sa robno-novčanim, tržišnim odnosima proizvodnje i razmene vrednosti, to je očigledno da se proces konstituisanja sistema globalne reprodukcije na samoupravnim osnovama ne može ostvariti bez punog razmaha svih istorijskih oblika razvijene robne privrede kao što su kredit, kamata, dobit, zajednička ulaganja, hartije od vrednosti itd. Tom spoju *razvijenih* robno-novčanih odnosa i *razvijenog* samoupravljanja mora da odgovara i takav mehanizam državne ekonomske politike koji obezbeđuje mogućnosti efikasne državne intervencije na onim tačkama gde se javljaju tendencije restauriranja dominacije otuđenog minulog rada nad živim radom, dominacije sfere prometa (bankarsko-kreditnog mehanizma) nad sferom proizvodnje (nad udruženim radnicima-proizvođačima); i

treće, država je važan činilac u sistemu samoupravnog dogovaranja — i to i kao jedan od subjekata tog dogovaranja koji zastupa određene opšte političke interese i kao faktor koji na adekvatan način obezbeđuje stabilnost i autoritet dogovorno usvojenim rešenjima i odlukama. A sve je očiglednije da se bez razvijenog mehanizma samoupravnog dogovaranja ne može postići deetatizacija ukupnog procesa reprodukcije u korist udruženog rada. Da bi ostvarila svoje društveno oslobođenje, a to znači da bi ovladala ukupnim procesom društvene reprodukcije, radnička klasa mora da razvije takve oblike svog sa-

moupravnog organizovanja na nivou celine društva koji je osposobljavaju da bez podređivanja osamostaljenoj državnoj sili savlađuje i razrešava protivrečnosti u svojim redovima i u svom sopstvenom biću, kao i u ukupnom procesu društvene proizvodnje i raspodele. A to se može postići jedino samoupravnim dogovorima u kojima se radnička klasa pojavljuje istovremeno i kao neposredni nosilac radno-proizvodne funkcije (dakle, organizovana u sindikate), i kao nosilac organizaciono-preduzetničke funkcije (dakle, u licu samoupravnih preduzeća, poslovnih udruženja, komora, banaka itd.) i, najzad, kao nosilac političke vlasti (dakle, u licu sopstvene države, odnosno predstavničkih tela i njihovih političko-izvršnih organa). Bez takvog organizovanja radničke klase radi samoupravnog regulisanja nekih osnovnih odnosa u procesu globalne društvene reprodukcije protivrečnosti u društvu bi se toliko zaoštrile da bi to neminovno dovelo do restauracije ovakvog ili onakvog oblika birokratsko-tehnokratske dominacije nad udruženim radom.

Značaj koji integracija u privredi ima za samoupravnu organizaciju društva i povoljna klima koja je za nju stvorena privrednom reformom i politikom Saveza komunista ne bi trebalo da odvrate našu pažnju od teškoća sa kojima se bore neke već stvorene integracione celine ili da umanje našu kritičnost prema manjim ili većim deformacijama samoupravnih odnosa koje se javljaju u praksi. A deformacije i teškoće se javljaju uvek kada se problemi integracije u privredi posmatraju usko i izolovano, van konteksta širih društvenih kretanja i isključivo sa stanovišta trenutnih tehnološko-ekonomskih prednosti.

Integracija u privredi nije i ne sme da bude nešto odvojeno od samoupravnog ujedinjavanja na širem društvenom planu, od neposrednog povezivanja različitih sfera društvenog rada unutar društveno-političkih zajednica i od preobražaja samih tih zajednica kroz svestranu samoupravnu integraciju.

Često se ukazuje na to da u integrisanim preduzećima jača vlast tehnokratije, jača centralizam, a sužavaju se bitna samoupravna prava integrisanih kolektiva. Isto tako, često se govori i o tome da u nekim slučajevima organi društveno-političkih zajednica (opština, pokrajina, pa i republika) pružaju otpor krupnim integracionim zahvatima kada ti zahvati prekoračuju njihove teritorijalne okvire. Te pojave ne možemo otkloniti ni savladati političkom kritikom, pa ni sredstvima političkog i administrativnog pritiska. One će se javljati zakonito i neizbežno ako integracija znači labavljenje i kidanje samoupravnih veza preduzeća koja se integrišu sa onim društvenim sredinama u kojima ona egzistiraju kao ekonomska i radna or-

ganizacija. Čitavo naše iskustvo nedvosmisleno potvrđuje jednu značajnu anticipaciju marksističke teorije: integracija u privredi ima utoliko šire i čvršće samoupravne temelje ukoliko je i sama deo širih integracionih procesa, ukoliko se tešnje povezuje sa podruštvljavanjem rada i života u užim i širim teritorijalnim zajednicama. Razvoj jednih oblika integracije ne sme da znači negaciju drugih koji su isto tako značajni s gledišta samoupravnog razvoja društvene zajednice u celini.

Ulazeći neposredno u sklop širih organizaciono-tehničkih i ekonomskih celina, radna organizacija može da sačuva i dalje razvije svoja samoupravna obeležja samo ako se uporedo s tim pojačavaju i dalje granaju njene horizontalne veze sa drugim oblicima samoupravne organizacije života i u komuni kao osnovnoj društveno-političkoj zajednici i na širem društvenom planu. Stabilizacija ekonomskog položaja jedne radne organizacije postignuta privrednom integracijom ne sme biti razlog da ona »okrene leđa« svojoj komuni, da se ogradi i izoluje od svoje neposredne društvene sredine. Naprotiv, veća ekonomska snaga integrisanog preduzeća treba da znači i njegov veći i neposredniji uticaj i angažovanost u političkom i ekonomskom životu teritorijalne zajednice kojoj pripada. Što je integrisano preduzeće čvršće uraslo u splet samoupravnih veza i odnosa u svojoj neposrednoj i široj društvenoj sredini, to mu preti manja opasnost od tehnokratske uzurpacije samoupravnih prava u njemu samom.

Ovakvo kompleksno shvatanje integracija ima poseban značaj baš za naš sadašnji politički trenutak kada integracija doživljava izuzetan polet i beleži rezultate od dalekosežnog značaja, ali kada pred nama stoje u isto vreme isto tako značajni i urgentni zadaci u pogledu daljeg razvoja našeg političkog sistema, samoupravnog preobražaja društveno-političkih zajednica i naročito u pogledu ekonomske i političke integracije komune na samoupravnim osnovama. To podrazumeva čitav jedan kompleks praktičnih zadataka i pravaca akcije. Veći uticaj ljudi iz radnih organizacija na rad opštinske skupštine i pretvaranje veća radnih zajednica u stvarni organ koordinacije samoupravne delatnosti u preduzećima i ustanovama, angažovanost radnih ljudi u različitim formama neposredno demokratskog političkog života i odlučivanja u Socijalističkom savezu i drugim društveno-političkim organizacijama, neposredno sudelovanje privrednih organizacija u konstituisanju interesnih zajednica i u upravljanju njihovim radom, u razvoju školstva, zdravstvene zaštite i komunalnih službi, udruživanje snaga i sredstava u okviru mesnih zajednica komune itd. — sve su to konkretni vidovi samoupravne integra-

cije isto tako bitni i značajni kao integracija koja se ostvaruje u privredi.

Krupan politički zadatak kome treba pokloniti punu pažnju sastoji se u tome da se pozitivni efekti integracije u privredi što bolje iskoriste kao podsticaj i oslonac samoupravnoj integraciji u komuni i svim širim društveno-političkim zajednicama. Rešavajući taj zadatak, rešavamo ključno pitanje daljeg samoupravnog razvoja našeg društva.

NAJDAN PAŠIĆ

Koncepcija i program Kongresa samoupravljača Jugoslavije

Kongres samoupravljača Jugoslavije — po svom karakteru, društvenim dimenzijama i osnovnim ciljevima — izvanredno je značajan i po mnogo čemu izuzetan događaj u razvitku našeg samoupravnog socijalističkog društva. U 20-godišnjoj istoriji jugoslovenskog samoupravljanja ponovo će se naći na okupu predstavnici jedne nove društvene strukture, koja je u stalnom izgrađivanju i usavršavanju. Dok su na I kongresu, održanom sedam godina posle donošenja Zakona o radničkom samoupravljanju, učestvovali samo članovi radničkih saveta preduzeća[1], dotle ovaj kongres, drugi po redu, treba da izrazi današnje, već razgranato i složeno, samoupravno društvo u njegovoj ukupnosti.[2]

Ideja o održavanju II kongresa samoupravljača Jugoslavije ponikla je i dobila masovnu podršku na skupovima samoupravljača koji su poslednjih nekoliko godina održani širom Jugoslavije u nizu preduzeća i industrijskih basena, kao i u okviru pojedinih grana i delatnosti.[3]

Šesti kongres Saveza sindikata Jugoslavije (1968) zauzeo je stanovište da je »neophodno pristupiti narednoj fazi pri-

---

[1] Prvi kongres radničkih saveta Jugoslavije održan je u Beogradu od 25. do 27. juna 1957. godine. Na njemu je učestvovalo 1.745 izabranih delegata — članova radničkih saveta preduzeća. Inicijativu za njegovo sazivanje dalo je Veće proizvođača Savezne narodne skupštine svojom rezolucijom od 10. novembra 1955. godine.

[2] O konstituisanju i sastavu II kongresa samoupravljača Jugoslavije govori se opširnije na kraju prvog dela ovog napisa.

[3] Vidi »Predlog za izradu koncepcije Kongresa samoupravljača Jugoslavije«, koji je u maju 1969. godine prihvatio tadašnji Koordinacioni odbor za pripremu Kongresa samoupravljača Jugoslavije.

prema II kongresa (konferencije) samoupravljača Jugoslavije«, pa je u tom smislu doneo i posebnu odluku.[4]

Posle dužih konsultacija i priprema, osnovna koncepcija II kongresa samoupravljača, uključujući i odluku o njegovom sazivanju, prihvaćena je na prvoj sednici Odbora za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije, koja je održana 9. jula 1969. godine.[5]

Koncepcija Kongresa i način njegovog konstituisanja

Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije zamišljen je kao »širok radni dogovor samoupravljača« na kome bi se, kroz svestranu razmenu mišljenja i iskustava, kritički razmotrila dosadašnja praksa, ukazalo na bitne probleme, pojave i sadašnje tendencije, a na toj osnovi i na glavne puteve i pravce daljeg samoupravnog razvitka.[6]

Kongres bi trebalo da pruži podršku i da doprinese afirmisanju dosadašnjih pozitivnih ostvarenja i dostignuća u samoupravnoj praksi, a istovremeno da se i odlučno suprotstavi svemu onome što predstavlja smetnju i prepreku daljoj izgradnji samoupravnog sistema i povećanju njegove efikasnosti.

Po svom sadržaju i tematici, Kongres bi trebalo da glavnu pažnju posveti sadašnjim zbivanjima u samoupravnom društvu, ukazujući određeno na osnovne uslove i pretpostavke

---

[4] U toj odluci VI kongresa SSJ nalaže se novoizabranom Veću Saveza sindikata Jugoslavije (1) da organizuje pripreme za sazivanje II kongresa (konferencije) samoupravljača Jugoslavije, koji će se održati 1970. godine povodom 20-godišnjice donošenja Zakona o predaji preduzeća na upravljanje radnicima, i (2) da se založi kod svih drugih organizacija i organa radničke klase i radnih ljudi da ravnopravno sudeluju u pripremama za II kongres (konferenciju) samoupravljača Jugoslavije.

[5] Odbor sačinjavaju predstavnici radnih organizacija i njihovih asocijacija, Savezne skupštine, Saveznog izvršnog veća, društveno-političkih zajednica (komuna pokrajina i republika), Predsedništva SKJ, Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Saveza sindikata Jugoslavije, Saveza omladine i Saveza studenata Jugoslavije i Savezne privredne komore. Na prvoj sednici Odbora Josip Broz Tito izabran je za počasnog predsednika, Dušan Petrović Šane za predsednika, a Beno Zupančič za sekretara.

[6] Koncepcija i tematika Kongresa iscrpno su izloženi u materijalima sa prve i druge sednice Odbora za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije, posebno u izlaganjima predsednika Odbora Dušana Petrovića Šaneta.

daljeg uspešnog kretanja i unapređenja društvenih odnosa i zalažući se za rešavanje važnih i složenih problema koji se nalaze pred našom socijalističkom zajednicom.

Polazeći od dosadašnjih 20-godišnjih saznanja i iskustava, oslonjen na sadašnje samoupravne i društvene tokove i okrenut budućnosti našeg samoupravnog socijalističkog društva, »Kongres će učiniti i onaj najvredniji doprinos unapređenju teorije samoupravljanja, kreiranju i obogaćivanju socijalističke misli o samoupravljanju u eri naučno-tehnološke revolucije i u uslovima savremenih društvenih preobražaja. U tom smislu Kongres samoupravljača Jugoslavije od velikog je značaja kako sa stanovišta unapređenja samoupravnih društvenih odnosa u našoj zemlji tako i sa stanovišta jačanja njenog ugleda na međunarodnom planu, a posebno daljeg afirmisanja ideje samoupravljanja u svetskim razmerama i onemogućavanja pokušaja sa raznih strana da se umanji njen značaj i oslabi uticaj.

Kongres, prema tome, ne može biti samo jedna manifestacija samoupravljanja i obično sumiranje iskustava. On mora biti »sinteza jednog specifičnog iskustva, ali i prilog teoriji samoupravljanja i borbi za prevazilaženje konzervativnih i starih oblika društvenosti i politike«. Kongres samoupravljača može uspeti »ako afirmiše ovakve nove stavove i ako, tako da kažemo, predstavlja samoupravno pristupanje jednom kongresu koji nije uobičajen«. Kongres ne bi smeo da bude »repeticija partijskog, pa ni sindikalnog kongresa«. Sve to zahteva da se precizira njegov specifičan karakter, da se utvrdi njegova fizionomija i tematika i da se odredi način njegovog organizovanja i priprema.[7]

Da bi Kongres mogao da odgovori ovim zahtevima, neophodno je da bude rezultat sveopšteg nastojanja, da u najvećoj meri bude pripremljen, formiran i realizovan u samoj »samoupravnoj bazi«. To pretpostavlja i vidno angažovanje i aktivno sudelovanje u kongresnim pripremama svih društveno-političkih faktora.

U određivanju osnovnog predmeta i tematike Kongresa polazilo se od toga da on mora biti koncentrisan na suštinska i najaktuelnija pitanja ostvarivanja samoupravljanja.

Odbor za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Ju-

---

[7] Prema izlaganju prof. Jovana Đorđevića na prvoj sednici Odbora za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije.

goslavije opredelio se za sledeća osnovna tematska područja Kongresa[8]:

Prvo tematsko područje obuhvatilo bi problematiku dalje izgradnje, razvoja i unapređenja efikasnosti samoupravljanja u radnim organizacijama, kako u privredi tako i u društvenim delatnostima. Posebno bi bile razmotrene promene u socijalnoj strukturi radničke klase i u sastavu samoupravnih organa. Značajna pažnja poklonila bi se izgradnji samoupravnih odnosa na principu dohotka i ostvarivanju neposrednog samoupravljanja, formiranju i raspodeli dohotka u radnim jedinicama i drugim oblicima rada i. povezano s tim, nekim objektivnim i subjektivnim uzrocima sporijeg razvoja takvog procesa u pojedinim radnim organizacijama. Na Kongresu bi se učinio pokušaj da se jasnije sagleda koncepcija samoupravnog preduzeća, da se razrade neka još uvek otvorena pitanja izgradnje jedinstvenog sistema upravljanja i razvijanja odgovornosti nosilaca samoupravnih funkcija. Posebno bi se razmotrio sistem ekonomskog, društvenog i kulturnog obrazovanja samoupravljača u radnim organizacijama. Bliže bi se sagledale konfliktne situacije u kolektivima, njihovi uzroci i koreni, kao i putevi za njihovo prevazilaženje. Posebno bi se analizirala uloga i funkcije društveno-političkih organizacija u ostvarivanju samoupravljanja.

Razmatranja u sklopu *drugog tematskog područja* bila bi usmerena na privredni sistem i ekonomske odnose u društvu. Značajno mesto zauzeli bi problemi proširene reprodukcije i integracije na samoupravnim osnovama, kao i razni vidovi ostvarivanja samoupravljanja van radnih organizacija — samoupravno dogovaranje i sporazumevanje, uloga komora, udruženja i banaka u samoupravnoj strukturi itd. Na Kongresu bi se tretirali i neki aspekti funkcionisanja takozvanih velikih sistema. Posebno bi se obradila neka veoma aktuelna pitanja kao što su: rekonstrukcija i modernizacija, povezano sa rešavanjem tehnološkog viška radne snage; kretanja akumulacije »vanbankarskim putem«, odnosno saradnja i zajednička akcija raznih preduzeća u proširenju proizvodnje; samoupravno povezivanje radnih organizacija u privredi i vanprivrednim delatnostima itd.

---

[8] Na I kongresu radničkih saveta Jugoslavije razmotrene su u okviru posebnih komisija, sledeće teme: ekonomski okviri samoupravljanja; odnos radničkih saveta prema drugim organima i organizacijama; ekonomsko poslovanje radničkih saveta; radni odnosi u privredi; organizacija i metodi rada radničkih saveta; osposobljavanje proizvođača za upravljanje preduzećima.

U sklopu *trećeg tematskog područja* na Kongresu bi se razmotrili problemi društvenog i životnog standarda sa stanovišta materijalnih kretanja i dostignuća u razvoju samoupravnog društva. Izložile bi se osnovne karakteristike tog razvoja i rezultati postignuti od uvođenja samoupravljanja, dala ocena sadašnje etape i ukazalo na osnovne probleme. Znatna pažnja poklonila bi se osnovama politike razvoja u narednom periodu (strategijske tačke dugoročne politike razvoja i njeni nosioci; neposredna osnovna pitanja u politici razvoja i praksi akcije samoupravnog društva; vizija životnih, društvenih i radnih uslova ljudi — dugoročno i srednjoročno; položaj Jugoslavije u svetu: ekonomski, tehnološki i društveno-politički aspekt — dugoročno i srednjoročno; samoupravljanje, razvoj i životni standard).

Najzad, u sklopu *četvrtog tematskog područja* razmotrila bi se osnovna pitanja daljeg razvoja samoupravnog društveno-političkog sistema sa stanovišta položaja i uloge udruženog proizvođača (samoupravljanje i globalni politički sistem; otvorena pitanja ostvarivanja samoupravljanja i prakse političkog sistema; uloga i funkcije društveno-političkih organizacija i udruženja građana u samoupravnom sistemu; položaj i uloga opštine kao samoupravne zajednice; autonomno pravo i zaštita samoupravljanja itd.).

U skladu sa utvrđenom koncepcijom Kongresa, doneta je i odluka o principima strukturiranja i o načinu konstituisanja II kongresa samoupravljača Jugoslavije.[9]

---

[9] Prema »Uputstvu za konstituisanje Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije«, sastav delegata na Kongresu treba da odrazi sve samoupravne strukture našeg društva: radne organizacije i njihove asocijacije u privrednim i vanprivrednim delatnostima; veća radnih zajednica; udruženja, komore, zajednice obrazovanja, zajednice socijalnog osiguranja itd. Primenom određenih kriterijuma i načinom izbora delegata za Kongres neophodno je obezbediti da na njemu budu zastupljeni, pored predstavnika radnih organizacija, i predstavnici komuna, mesnih zajednica i samoupravnih udruženja.

Prilikom izbora delegata za Kongres vodilo bi se računa da budu zastupljeni u prvom redu oni koji svojim samoupravnim iskustvom i idejno-političkim opredeljenjem mogu doprineti uspešnom radu Kongresa. Kandidovanje delegata za Kongres vrši se neposredno u radnim organizacijama, radnim jedinicama i zajednicama. Formiranje izbornih jedinica i način izbora utvrđuju, u dogovoru sa radnim organizacijama, koordinaciona tela u republikama, odnosno pokrajinama.

Radne organizacije koje imaju više od 1.000 zaposlenih formiraju svoje izborne jedinice i biraju delegate po principu: jedan delegat na 1.000 do 3.000 zaposlenih. Na svakih daljih 3.000 zaposlenih bira se po jedan delegat. Radne organizacije koje imaju

Program i sadržaj kongresnih priprema

Opšti program, bitni elementi i pretpostavke kongresnih priprema utvrđeni su još jula 1969. godine, na prvoj sednici Odbora za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije.

Predviđena je izrada *glavnog referata*[10], u kome bi se dao opšti pogled na razvoj ideje i prakse samoupravljanja, izložila najznačajnija dosadašnja iskustva i ostvarenja, sa posebnim osvrtom na aktuelna zbivanja u samoupravnom životu, i ukazalo na osnovne pravce i na perspektivu daljeg razvoja jugoslovenskog samoupravnog društva. Istovremeno, *radnim grupama,* koje su posebnom odlukom Odbora formirane za osnovna tematska područja Kongresa, stavljeno je u zadatak da, na bazi dosadašnjih saznanja iz samoupravne prakse i polazeći od najvrednijih teorijskih dostignuća, pripreme materijale za pretkongresnu debatu, kao i za rad budućih kongresnih komisija.[11]

Nastojeći da, u okviru prihvaćene koncepcije Kongresa, bliže odrede njegov predmet i sadržaj, orijentišući se pri tom na najkrupnija, suštinska pitanja ostvarivanja i dalje izgradnje samoupravnog sistema, radne grupe su u proteklom periodu usmerile svoju aktivnost u prvom redu na analitičko-sintetičku obradu rezultata i ostvarenja u raznim domenima samoupravnog života, na monografske studije nekih značajnih pojava i problema, kao i na razvijanje razmene mišljenja i iskustava među samoupravljačima i na podsticanje debate u naučnim i stručnim krugovima. U toku je priprema *referatâ*

---

manje od 1.000 zaposlenih udružuju se na nivou komune ili grane do broja 3.000 i biraju jednog delegata. Na Kongresu će biti zastupljene i socijalističke republike i pokrajine sa po 30, odnosno 15 delegata. Očekuje se da će na Kongresu učestvovati ukupno oko 2.050 delegata.

[10] Priprema glavnog referata poverena je Edvardu Kardelju.

[11] Radne grupe obrazovane su za sledeća tematska područja: I Dalja izgradnja, razvoj i unapređenje efikasnosti samoupravljanja u radnim organizacijama (rukovodilac grupe — Dušan Petrović Šane); II Raspodela dohotka i proširena reprodukcija, udruživanje rada, društveno usmeravanje i integracija na samoupravnim osnovama (rukovodilac grupe — dr Vladimir Bakarić); III Materijalni razvitak samoupravnog društva i životni standard radnih ljudi (rukovodilac grupe — Kiro Gligorov); IV Jačanje uloge udruženog proizvođača — osnova daljeg razvoja samoupravnog društveno-političkog sistema (rukovodilac grupe — Milentije Popović). Predviđeno je da rukovodioci grupa podnesu referate u odgovarajućim kongresnim komisijama. Radne grupe su sastavljene od predstavnika radnih organizacija, istaknutih naučnih, političkih i drugih javnih radnika.

koji će za svako tematsko područje biti podneti u kongresnim komisijama. Jedna posebna radna grupa angažovana je na izradi nacrta završnog kongresnog dokumenta.[12] Priprema se još jedan dokumenat — neka vrsta *Kodeksa o samoupravnim pravima, odgovornosti i etici samoupravljača*, koji bi se zasnivao na dosadašnjim saznanjima o samoupravljanju i njegovom ostvarivanju u praksi.[13]

Jedan od najvrednijih doprinosa kongresnim pripremama i jedan od izvora za izradu kongresnih dokumenata predstavljaju *saopštenja*, čiju su izradu u oko stotinu radnih organizacija i društveno-političkih zajednica inicirale pomenute radne grupe u saradnji sa republičkim, pokrajinskim i opštinskim koordinacionim telima za pripremu Kongresa.[14] Smisao izrade tih originalnih priloga, čija je tematika veoma raznovrsna pošto obuhvata skoro sva važnija područja samoupravne prakse, jeste u tome da se kritički i dokumentovano prezentiraju široj javnosti konkretni rezultati ostvarivanja samoupravljanja u određenoj sredini, skrene pažnja na značajnija iskustva i nova rešenja i ujedno ukaže na pogodna sredstva i moguće puteve prevazilaženja teškoća i problema koji prate nastojanja da se samoupravni sistem dogradi, proces odlučivanja modernizuje i samoupravljanje učini efikasnijim. Zamišljeno je da saopštenja, koja se temelje na izvornoj i autentičnoj građi iz novi-

---

[12] Još nisu definitivno određeni opšta fizionomija i sadržaj kongresnog dokumenta koji bi usvojio II kongres samoupravljača Jugoslavije. Po nekim mišljenjima, to bi mogla biti *rezolucija* koja bi se sastojala iz dva dela: u prvom (uvodnom) delu dao bi se opšti pogled na dosadašnji razvoj samoupravljanja, njegova najznačajnija dostignuća i principe na kojima se zasniva; drugi (akcioni) deo sadržao bi osnovne zahteve, predloge, sugestije i preporuke za dalji razvoj samoupravljanja. Bilo je i mišljenja da se Kongresu predloži nekoliko posebnih rezolucija koje bi se odnosile na određena područja i probleme samoupravnog života (po jednoj varijanti, to bi bile rezolucije za svako tematsko područje posebno).

Prvi kongres radničkih saveta Jugoslavije (1957) usvojio je Rezoluciju o radničkom samoupravljanju, Rezoluciju o obustavi eksperimentalnih eksplozija nuklearnog oružja i Pismo Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije i drugu Titu.

[13] Predlog za donošenje i izradu ovog kodeksa podneo je prof. Jovan Đorđević na prvoj sednici Odbora za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije. Po njegovim rečima, »to bi bio jedan novi *društveni ugovor* koji bi tek sada dobijao smisao, jer prevazilaženje klasnih protivurečnosti čini ugovor stvarnije društvenim, a društvena svojina nameće sporazum i dogovor da bi se izbegle stihijnost i obnove „urođenih instinkata" privatizacije i sebične kolektivnosti«.

[14] Saopštenja su već pripremljena, a kao posebni separati ona izlaze iz štampe u julu 1970. godine.

jeg perioda razvitka samoupravljanja, i to pretežno u njegovoj »bazi«, posluže kao važan podsticaj javnoj diskusiji uoči Kongresa.[15] Karakteristično je da se u većini saopštenja, naročito u saopštenjima iz radnih organizacija, tretiraju upravo one teme za koje se već duže vreme pokazuje široko i intenzivno interesovanje u javnosti (samoupravljanje i integracioni procesi; odgovornost nosilaca samoupravnih funkcija; ostvarivanje načela raspodele; položaj i funkcije radnih jedinica itd.).[16]

Raspravljajući u svojim saopštenjima o razvoju i ostvarenjima samoupravljanja na sopstvenom primeru i iskustvu, radne organizacije i komune javljaju se, u stvari, kao neposredni i aktivni učesnici kongresnih priprema. Po svom sadržaju i karakteru, saopštenja predstavljaju neophodnu dopunu drugim materijalima koji se pripremaju za Kongres (analitičkim prilozima, monografskim radovima itd.). Ona će, nesumnjivo, doprineti realnijem i celovitijem sagledavanju stanja, karakterističnih pojava i tendencija u praksi. Moglo bi se očekivati da će neka od tih saopštenja pobuditi i posebno interesovanje u naučnim i stručnim krugovima.[17]

---

[15] U pripremama za I kongres radničkih saveta Jugoslavije (1957) takođe su preduzete u mnogim preduzećima, na inicijativu radničkih saveta i društveno-političkih organizacija, obimne analize i proučavanja sa ciljem da se sumira i uopšti sedmogodišnja praksa radničkog samoupravljanja. Ali, sa izuzetkom nekoliko monografija o razvoju samoupravljanja koje su neka veća preduzeća (na primer, RTB — Bor, »Novkabel« — Novi Sad) publikovala neposredno uoči I kongresa, rezultati tih analiza nisu sistematizovani niti prezentirani široj javnosti.

[16] Samo u okviru prvog tematskog područja (Dalja izgradnja, razvoj i unapređenje efikasnosti samoupravljanja u radnim organizacijama) pripremljeno je 38 saopštenja iz radnih organizacija.

Primera radi, ovde se navodi nekoliko tema saopštenja: »Samoupravljanje i produktivnost rada sa osvrtom na način rešavanja tehnološkog viška radne snage« *(Titovi rudnici »Kreka — Banovići« — Tuzla);* »Materijalna baza radnih jedinica i nagrađivanje prema rezultatima rada« *(Metalurški kombinat Željezara — Sisak);* »Samoupravljanje učenika u srednjim školama« *(Gimnazija »Kočo Racin« — Titov Veles);* »Promene u organizaciji samoupravljanja i njeno funkcionisanje« *(Tekstilna industrija »Kosovka« — Priština);* »Funkcionisanje sistema samoupravljanja u organizacijama udruženog rada« *(Trgovinsko preduzeće »Stoteks« — Novi Sad);* »Koncentracija sredstava na bazi samoupravnog mehanizma — rezultati i problemi« *(Rudarsko-topioničarski basen — Bor);* »Neposredno samoupravljanje, položaj društveno-političkih organizacija i razrešavanje konfliktnih situacija« *(Železara Jesenice);* »Samoupravna organizacija rada i samoupravna odgovornost radnika« *(Industrija gumenih, kožnih i hemijskih proizvoda »Sava« — Kranj);* »Problemi proširene reprodukcije u integrisanoj radnoj organizaciji« *(Kemijski kombinat »Chromos — Katran — Kutrilin« — Zagreb).*

Važan sastavni deo priprema za Kongres čine *skupovi samoupravljača*, koji su, naročito u protekle dve godine, održani u velikom broju industrijskih i gradskih centara, kao i u okviru pojedinih privrednih grana i delatnosti.[18] Neki skupovi već su sazvani ili njihovo održavanje neposredno predstoji. Osnovna zajednička karakteristika konferencija i drugih skupova samoupravljača je u tome da se na njima, uz učešće znatnog broja predstavnika organa upravljanja (ponegde i po nekoliko stotina), razmatraju stanje, rezultati i aktuelni problemi ostvarivanja samoupravljanja. Kao osnov za diskusiju služe, po pravilu, analize, izveštaji i referati, kao i razni materijali dokumentacionog karaktera. Ovi skupovi predstavljaju svojevrsne dogovore samoupravljača na kojima se otvoreno i kritički raspravlja kako o situaciji u sopstvenoj sredini tako i o opštim uslovima i pretpostavkama funkcionisanja samoupravnog sistema. Korisnost i posebna vrednost tih skupova ogleda se naročito u tome što njihovi učesnici. nakon svestrane razmene mišljenja i iskustava, redovno upućuju svoje konkretne predloge i često veoma određene zahteve u pogledu postavljanja i rešavanja nekih akutnih problema samoupravne prakse. Znatan deo tih predloga i sugestija upućuje se neposredno predstojećem Kongresu samoupravljača Jugoslavije.

Karakteristično je da su na mnogim skupovima izražena određena mišljenja o Kongresu samoupravljača, o svrsi i potrebi njegovog održavanja, kao i o njegovom karakteru i sastavu. Svuda se izražava jednodušan stav o neophodnosti da se periodično (po nekim predlozima, svake četvrte ili pete godine) sastaju delegati samoupravljača sa svih područja privrednog i društvenog života da bi zajednički razmotrili aktuelna zbivanja i dogovorili se o merama i akcijama koje bi trebalo preduzeti u narednom periodu.[19] Takav »jugoslovenski kongres«, po veoma raširenom shvatanju, trebalo bi da bude specifičan izraz

---

[17] U pripremanju saopštenja ostvarena je u nizu slučajeva saradnja preduzeća sa naučno-istraživačkim institucijama koje prate i proučavaju samoupravne procese.

[18] Od nekoliko desetina takvih skupova pomenućemo, primera radi, konferencije samoupravljača koje su održane u Sarajevu, Zagrebu, Beogradu, kao i u velikom broju opština (Gradačac, Priboj na Limu, Bugojno, Leskovac itd.); zatim konferencije samoupravljača koje su u jugoslovenskim okvirima organizovane po granama i delatnostima (PTT saobraćaj; pomorsko brodarstvo; železnice; tekstilna industrija; duvanska industrija itd.); već su održani ili su u pripremi odgovarajući skupovi po privrednim granama u okviru nekih republika (na primer, u Bosni i Hercegovini). Po svom sadržaju i rezultatima, kongresnim pripremama doprineo je i skup samoupravljača »Crveno barjače«, koji se u februaru svake godine održava u Kragujevcu.

raspoloženja, volje, zahteva i opštih nastojanja samoupravljača u društvu koje se izgrađuje na samoupravnim osnovama.

U toku dosadašnjih kongresnih priprema, pored ovih skupova samoupravljača i izbornih konferencija na kojima se biraju delegati za Kongres[20], održano je više *naučnih simpozijuma i stručnih sastanaka* posvećenih razmatranju pojedinih značajnih tema i aspekata samoupravnog života.[21]

Najzad, i same radne grupe koje je za glavna tematska područja formirao Odbor za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije organizovale su nekoliko skupova čiji su glavni predmet bili rezultati dosadašnjih proučavanja u cilju izrade kongresnih materijala.[22]

U pripremama za Kongres se u velikoj meri koriste *rezultati istraživanja* koja su u proteklom periodu preduzele

---

[19] Na više skupova istaknuto je da bi redovno održavanje kongresâ samoupravljača znatno unapredilo razmenu mišljenja, upoznavanje sa iskustvima drugih i jedinstveno, koordinirano delovanje. Stavovi koje usvoji kongres predstavljali bi »rezultat samoupravnog dogovaranja u pravom smislu« i kao takvi imali bi »snažan društveni autoritet«. Na kongresima i sličnim skupovima treba uvek da dominiraju ona pitanja koja sami samoupravljači ocenjuju kao najaktuelnija. Nema nikakve potrebe da se kongresi pretvaraju u »manifestacione i deklaracione skupove« — oni treba da imaju »strogo radni karakter«. Isto tako, nije neophodno da se unapred utvrđuje ili »predodređuje« sastav kongresa (»neka se samim samoupravljačima prepusti da izaberu one koji će ih sa najvećom odgovornošću predstavljati«).

[20] Izborne konferencije, koje su održane tokom juna i početkom jula 1970. godine, većinom su se koristile i kao prilika da se na njima pokrenu i razmotre neka aktuelna pitanja razvoja samoupravljanja.

[21] Tako je, na primer, u maju 1970. godine u Šibeniku održan — u organizaciji Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije, Saveza mašinskih i elektrotehničkih inženjera i tehničara Jugoslavije, Saveza inženjera i tehničara Hrvatske i Saveza elektrotehničkih inženjera i tehničara Hrvatske — simpozijum o temi »Samoupravljanje i naučna organizacija rada«. Materijali sa ovog skupa (sa zaključcima, predlozima i preporukama) stavljeni su na raspolaganje Odboru za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije.

[22] Tako je, na primer, 18. juna 1970. godine održano politikološko savetovanje »Samoupravna integracija i politički sistem«, u okviru priprema za izradu kongresnih materijala za četvrto tematsko područje.

Organizovano je i posebno savetovanje radi razmatranja analitičko-sintetičkog materijala o temi »Samoupravljanje u političkom sistemu socijalističke demokratije«.

Prva kongresna radna grupa zakazala je dva savetovanja na kojima će se, pretežno na osnovu pripremljenih saopštenja iz radnih organizacija, raspravljati o nekim bitnim društveno-ekonomskim pitanjima samoupravnog položaja radne organizacije, ostvarivanja samoupravljanja i povećanja njegove efikasnosti.

neke naučne i stručne institucije. Neki naučnoistraživački projekti, čija je realizacija u toku, više ili manje neposredno tretiraju deo onih tema za koje se očekuje da će dominirati na Kongresu.[23]

Za kongresne pripreme, naročito u novije vreme, karakteristična je široka i intenzivna *publicistička i propagandno-informativna aktivnost.*[24]

U časopisima i drugim periodičnim publikacijama u oblasti društvenih nauka objavljuju se radovi (studije, monografije, članci, saopštenja itd.) u kojima se raspravlja pretežno o onim pitanjima koja čine sastavni deo tematike Kongresa. Redakcije nekih časopisa pripremaju svoja posebna izdanja (najčešće dvobroje) posvećene problematici Kongresa (na primer, »Arhiv za pravne i društvene nauke«). Dnevna i nedeljna štampa sve češće tretira pretkongresne aktivnosti, posvećujući osobitu pažnju saopštenjima iz radnih organizacija i drugim materijalima koji se pripremaju za Kongres. To se podjednako odnosi i na radio i televiziju, kao i na druga sredstva javnog informisanja.[25] Očekuje se da će u narednom periodu ova aktivnost postati još intenzivnija.

Nekoliko izdavačkih kuća priprema publikacije o samoupravljanju u Jugoslaviji, čiji su autori naši istaknuti naučni radnici i stručnjaci.

U završnoj fazi je izrada kompleksne studije pod naslovom *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1970*[26]. U ovoj je-

---

[23] To se, na primer, odnosi na istraživanje »Društvene pretpostavke, sadržina i nosioci samoupravnog odlučivanja u radnim organizacijama«, koje je preduzeo istraživačko-koordinacioni tim sastavljen od predstavnika fakulteta i instituta političkih nauka u svim našim univerzitetskim centrima.

[24] Odbor za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije formirao je *radnu grupu za izdavačko-propagandnu aktivnost* (rukovodilac — Boro Petkovski, sekretar Veća SSJ), koja je pokrenula mnoge korisne inicijative, uspostavljajući kontakte i saradnju sa izdavačkim kućama, naučnim i drugim ustanovama, redakcijama listova i časopisa itd. Odbor izdaje i svoj »Bilten«, u kome se donose materijali o pretkongresnim aktivnostima.

[25] Radio-televizija Beograd, na primer, uvela je i posebnu emisiju: »Samoupravljač u radnoj organizaciji«, a preduzimaju se i istraživanja nekih aktuelnih pitanja samoupravljanja u radnim organizacijama.

[26] Na ovoj studiji sarađuje oko 50 eminentnih naučnih i javnih radnika iz cele zemlje. Predsednik Uređivačkog odbora je Edvard Kardelj, a glavni i odgovorni urednici su: akademik prof. dr Jovan Đorđević i prof. dr Najdan Pašić. Knjiga će izaći iz štampe u jesen 1970. godine u izdanju Novinskog preduzeća »Radnička štampa« — Beograd.

dinstvenoj knjizi, koja predstavlja do sada najveći poduhvat kod nas u ovoj oblasti, biće, na osnovu kritičkog i proverenog naučnog saznanja, izloženi nastanak i suština samoupravljanja u Jugoslaviji, njegovi društveno-ekonomski i politički osnovi i institucionalni okviri, njegovi rezultati i efekti u 20-godišnjoj praksi, kao i aktuelni problemi i perspektive daljeg razvoja samoupravljanja. Namena knjige je da posluži i kao materijal u kongresnim pripremama.

Za Kongres se priprema i publikacija *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950—1970.* (u izdanju Saveznog zavoda za statistiku), u kojoj će biti objavljena sistematizovana i prokomentarisana statistička građa o kretanjima i tendencijama u periodu od uvođenja radničkog samoupravljanja do danas.

Institut za uporedno pravo u Beogradu publikovaće uoči Kongresa *Zbornik* (u dva toma) propisa (zakonodavstvo. kolektivni ugovori itd.) kojima se reguliše učešće radnika u upravljanju i kontroli preduzeća u svetu. Zamišljeno je da se u ovoj publikaciji objavi i posebna komparativna studija o ovoj temi.

Dosadašnja *organizaciono-politička aktivnost*[27], naročito intenzivna u prvoj polovini 1970. godine, bila je usmerena u prvom redu na najšire upoznavanje radnih ljudi sa opštom koncepcijom i sadržajem Kongresa, da bi se još od samog početka podstaklo i usmerilo njihovo angažovanje i ostvario što direktniji uticaj u svim fazama kongresnih priprema.

Odbor za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije, u saradnji sa koordinacionim odborima u republikama, pokrajinama i opštinama[28], posebnu pažnju je poklonio organizovanju skupova u radnim organizacijama na kojima se biraju delegati za Kongres. Nastojalo se da izbornim konferencijama prethodi temeljito razmatranje. uz najšire učešće radnih ljudi, dosadašnjih iskustava i dostignuća u samoupravnoj praksi, da bi se, na osnovu celovitog sagledavanja stanja, potreba i realnih mogućnosti, formulisali i sasvim konkretni predlozi, zahtevi i preporuke Kongresu. U mnogim preduzećima i ustanovama to je i ostvareno sa znatnim uspehom, a skupovi posvećeni pripremama za Kongres sve više poprimaju karakter konkretnih rasprava o najaktuelnijim problemima radnih organizacija. Međutim, nisu usamljeni primeri

---

[27] Odbor je formirao i posebnu grupu za političko-organizacione pripreme

[28] U koordinacione odbore ušli su istaknuti javni i društveni radnici sa raznih područja samoupravnog i društveno-političkog života.

da takve pripreme izbornih skupova faktički izostaju, a isto tako da se nejednako izražava aktivnost društveno-političkih faktora u radnim organizacijama i van njih.[29]

Period izbora delegata za Kongres karakterišu i mnogobrojne inicijative i aktivnosti usmerene na obogaćivanje sadržaja kongresnih priprema.[30]

S obzirom na znatno interesovanje koje u svetu postoji za naš samoupravni sistem, u dosadašnjim pripremama je velika pažnja poklonjena *međunarodnim aspektima* održavanja Kongresa samoupravljača Jugoslavije.[31]

Očekuje se da će na Kongresu učestvovati veći broj inostranih delegata i gostiju. Već su upućeni pozivi nekim organizacijama i institucijama, kao i onim političkim ličnostima, naučnim i drugim javnim radnicima u raznim delovima sveta koji prate i proučavaju razvoj samoupravljanja u našoj zemlji. Zauzeto je stanovište da učešće inostranih predstavnika i gostiju ne bi trebalo da se svede na pasivno praćenje rada Kongresa. Predviđeno je da se onima koji pokažu spremnost i raspoloženje da dođu na Kongres uputi još znatno pre njegovog održavanja kompletan informativno-dokumentacioni materijal o koncepciji, predmetu i sadržaju Kongresa samoupravljača.

S druge strane, inostranim učesnicima bi se omogućilo da u vreme samog Kongresa sudeluju u nekoj vrsti panel-diskusije, uz učešće naših eminentnih društveno-političkih i naučnih radnika, o pitanjima i problemima savremenog razvoja samoupravljanja. Oni bi bili u mogućnosti i da vode razgovore sa delegatima na Kongresu, a takođe da nakon njegovog održavanja eventualno posete neka preduzeća i institucije radi potpunijeg upoznavanja sa ostvarivanjem i rezultatima samoupravljanja u praksi.

---

[29] Tako se zapaža da je u mnogim opštinama najviše angažovan sindikat, dok se učešće drugih društvenih faktora ponegde ocenjuje kao nedovoljno.

[30] Tako je, na primer, republički koordinacioni odbor Hrvatske predložio radnim organizacijama da se, u cilju što temeljitije pripreme izabranih delegata, organizuju njihovi susreti sa radničkim savetima i drugim samoupravnim organima preduzeća, odnosno ustanova, čije će radne zajednice na Kongresu predstavljati. Sugerisani su i razgovori delegata sa društveno-političkim organizacijama, udruženjima i društvima (na primer, sa društvima ekonomista, pravnika, inženjera i tehničara itd.).

[31] Odbor je formirao radnu grupu za međunarodne aspekte priprema i održavanja II kongresa samoupravljača Jugoslavije (rukovodilac grupe — Raif Dizdarević, sekretar Veća SSJ).

Već su preduzete mnogobrojne aktivnosti usmerene na redovno i potpuno informisanje međunarodne javnosti o pripremama, održavanju i rezultatima Kongresa.[32]

U pripremi je i nekoliko publikacija o samoupravljanju u Jugoslaviji koje će biti objavljene na stranim jezicima. Jedna od njih zasnovana je na jugoslovenskom nacionalnom izveštaju koji je podnet u decembru 1969. godine u Beogradu na Međunarodnom seminaru o učešću radnika u odlučivanju u preduzećima, organizovanom od strane Međunarodnog biroa rada. Predviđeno je i objavljivanje na stranim jezicima brošura u kojima bi monografski bilo prikazano funkcionisanje samoupravljanja u jednoj opštini i jednom preduzeću. Postoji namera da se i neka saopštenja iz radnih organizacija, pripremljena za Kongres, štampaju na stranim jezicima. Materijali o radu Kongresa publikovali bi se, po njegovom održavanju, za inostranu javnost.

Pripreme za II kongres samoupravljača Jugoslavije nalaze se u završnoj fazi.

Na jesen će se održati javna diskusija o nacrtima kongresnih dokumenata koji su u pripremi. Saopštenja iz radnih organizacija već su pripremljena, a u toku je izrada glavnog referata, kao i onih referata koji će biti podneti u kongresnim komisijama. Javnosti će uoči Kongresa biti predat i nacrt završnog dokumenta (rezolucije).

Izvanredno je složen zadatak organizatora Kongresa i neposrednih nosilaca kongresnih priprema da u svim materijalima i dokumentima izraze sadašnji istorijski trenutak samoupravljanja i da, istovremeno, daju društvenu projekciju njegovog daljeg razvitka Izvesno je da će taj krupan i odgovoran posao biti obavljen utoliko uspešnije ukoliko on više bude rezultat kolektivnog, sveopšteg stvaralačkog napora svih subjekata našeg samoupravnog života. A aktivno učestvovanje u toj završnoj i u mnogo čemu odlučujućoj fazi kongresnih priprema svakako je jedna od primarnih obaveza društveno-političkih faktora, na svim nivoima i u svim sredinama.

STANKO GROZDANIC

---

[32] U tom pravcu već su se angažovale razne naše institucije kao što su: agencije za informisanje, časopisi i listovi koji se štampaju na stranim jezicima, radio itd.

Država — univerzalni lijek

(Povodom knjige Ježija Klera »Jugoslovenska privredna reforma«, Varšava, 1970)

Knjiga Ježija Klera pokazuje da su za zbivanja u Jugoslaviji zainteresovani i u onim zemljama čija je javnost vrlo slabo informisana kako o mjerama i samom toku i rezultatima naše privredne reforme tako i o društvenim i političkim kretanjima koja su sa njom organski povezana. To se vjerovatno ne odnosi toliko na partijski kadar, a posebno ne na uži sastav rukovodstva, koji, posredstvom »specijalno« razrađene mreže internog informisanja, dobija izvjesne šire informacije o našoj zemlji. Koliko su takve informacije i njihova tumačenja, kojima je unaprijed administrativno obezbijeđen monopol istine, sposobna da se održe u konfrontaciji sa mišljenjima i stavovima šire javnosti — to je drugo pitanje. Zato knjiga Ježija Klera i zaslužuje pažnju. Jer, on je izašao pred javnost sa svojim stavovima i načinom gledanja na »jugoslovensku privrednu reformu« i čitalac je u mogućnosti da isto tako javno izrazi i svoje stavove, svoj način gledanja i ocjene. Sa tog stanovišta, razlika u stavovima, pa i diskusija o njima, nije toliko bitna koliko činjenica da se ne radi o »internom materijalu«, o davanju takvih tumačenja koja u potpunosti isključuju javnost, pa čak i sopstveno članstvo iz procesa donošenja ocjena i stavova o najbitnijim pitanjima društvenog razvitka kako u sopstvenoj zemlji tako i u drugim socijalističkim zemljama i pokretima.

Ježi Kler je u svojoj knjizi nastojao da prikaže i ocijeni kako pretpostavke tako i zadatke i praktične rezultate privredne reforme u Jugoslaviji. Nastojeći da održi nivo ozbiljnog razmatranja teme, autor je uspio da knjigu napiše na način koji je čini pristupačnom za širi krug čitalaca, ali je pri tome uspio da izbegne iskušenja čisto propagandnog prilaza u tretiranju teme. Istovremeno treba istaći da su jednostran prilaz

i isključivost polaznih pozicija onemogućili autoru da dostigne kvalitet ozbiljnog naučnog razmatranja tretiranih problema. U njegovom prilazu snažno je prisutna težnja da se centralizovani, etatističko-birokratski sistem upravljanja privredom stalno afirmiše kao najbolji, skoro jedino moguć i ispravan oblik organizovanja socijalističke privrede. Već i sama činjenica što je autor analiziranju jugoslovenske privredne reforme pristupio gotovo isključivo sa aspekta djelovanja ekonomskih instrumenata pokazuje da on reformu nije shvatio, pa je zato nije ni posmatrao kao sastavni dio opšte društvene reforme. Takav, u osnovi neadekvatan, pristup neminovno ga je odveo na direktno upoređivanje sa mjerama koje se sprovode u drugim socijalističkim zemljama, što mu je nametalo i zaključak o superiornosti državnog upravljanja i centralizovanog regulisanja koji nastaju u vezi sa sprovođenjem mjera reforme u drugim zemljama.

Pored razmatranja samih pretpostavki reforme, autor prikazuje i konkretne mjere i njihove rezultate, zadržavajući se posebno na nekim značajnijim problemima, među kojima se ističu: odnos između plana i tržišta, tempo rasta i intenzifikacija proizvodnje, odnosi među republikama i međunarodni ekonomski odnosi.

Bez pretenzija da dajemo širi prikaz ove knjige, ukazaćemo samo na neke autorove stavove i ocjene koji, po našem mišljenju, predstavljaju suštinu njegovih razmatranja.

Plan ili tržište — osnovna dilema?

Mada se ograđuje od potrebe davanja istorijskog pristupa, autor to nije mogao u potpunosti izbjeći. On posebno ukazuje na karakter promjena koje su nastale donošenjem Zakona o radničkim savjetima 1950. godine i konstatuje da »svojina nad sredstvima za proizvodnju ima opštenarodni karakter«, ali da su ovim zakonom i kasnijim mjerama »stvoreni uslovi za formiranje kvazigrupne svojine« i da je »ostvaren proces društvene i privredne decentralizacije«, što je uslovilo »dualizam u odlučivanju«, a što, po autoru, predstavlja ozbiljnu smetnju u efikasnom i racionalnom upravljanju privredom, jer se odluke ne donose samo na nivou države nego i na nivou preduzeća. To je za shvatanja koja polaze sa stanovišta državnog, centralizovanog, administrativnog upravljanja privredom očigledan anahronizam i izvor svih značajnijih problema, pa i onih koji su povezani sa aktuelnim sprovođenjem privredne reforme. (»U praksi jugoslovenskog društveno-privrednog ži-

vota nastao je svojevrstan dualizam odlučivanja, koji je morao dovesti do znatnog porasta troškova razvitka i do narastanja određenih protivrječnosti kako u privredi tako i u društvu«.) Time ne želimo reći da autor potpuno odbacuje mogućnost da i samo preduzeće može voditi racionalnu privrednu politiku. Međutim, on pri tom naglašeno ističe da je to moguće samo u okviru mikroekonomike, koja mora biti podređena potrebama i zahtjevima makroekonomike, koja prelazi okvire i mogućnosti djelovanja preduzeća. Očigledan je zahtjev za prioritetnim državnim odlučivanjem i tu je osnovna kritika koja se provlači kroz celu knjigu, jer je u Jugoslaviji — kako ističe Kler — u razrješavanju ovog »dualizma« prednost data tržištu, a ne državnom planu. Stvoreni su, dakle, uslovi u kojima »nema mjesta za odlučujući karakter plana«. »Plan može imati uglavnom informativan karakter, a privredna djelatnost države se ispoljava prije svega u savjetodavnim intervencijama ili pak u posrednom podsticanju privrednog razvitka.« Pošto tvrdi da se u Jugoslaviji na plan gleda jednostrano i da se u njemu vide »isključivo elementi administrativne prinude«, on zastupa stav da »plan može biti do te mjere objektiviziran da uključivanje u njega ekonomskih instrumenata sa ekonomskim računom na čelu ne mora predstavljati neki veći problem«.

Isto tako, poslije kategorične tvrdnje da je u Jugoslaviji izvršena jednostrana orijentacija na tržište, on podvlači da »tržišna prava imaju značaja samo za kratkoročna usklađivanja, dok je njihov značaj za dugoročni razvoj najčešće mali, štaviše, ona predstavljaju znatnu smetnju jer ocjenjuju nužnost ili potrebu izvjesnih dobara ili usluga ex post, a ne ex ante«. Dolazi se do istog zaključka kao i pri razmatranju samostalnog odlučivanja na nivou preduzeća. I kao što tvrdi da preduzeće može voditi racionalnu privrednu politiku samo u uslovima državnog upravljanja, koje je jedino u stanju da mikroekonomske zahtjeve podredi i uskladi sa potrebama makroekonomike, tako se i ovdje ukazuje da se »socijalistička ekonomika ne može odreći ni plana ni tržišta«, ali se »tržište mora organizovati u tom smislu što bi centralni plan stvarao okvire u kojima bi tržište funkcionisalo«.

Ne ulazeći u to koliko je i sam autor ubijeđen u to da se u Jugoslaviji u planu vide »isključivo elementi administrativne prinude«, odnosno da je izvršena jednostrana, potpuna preorijentacija na tržište, čini nam se da je takva tvrdnja bila uslovljena bar sa dva sljedeća razloga: jedan je da bi istakao prednost prakse u sopstvenoj zemlji, u kojoj se, naime, primjenjuje takav kombinovan sistem regulisanja privrednih kre-

tanja, a drugi je da bi kasnije, kada pokazuje da se i u Jugoslaviji ipak primjenjuju izvjesni elementi plana i regulacije tržišta, mogao navesti na zaključak da se moralo odstupiti od proklamovanih principa i postepeno vraćati na praksu ostalih socijalističkih zemalja.

Ostajući pri tvrđenju da je u društvenom i privrednom razvitku Jugoslavije osnovna dilema između orijentacije na plan ili na tržište, on kaže da je to posebno zaoštreno poslije 1960. godine. Sve do tada su, i pored donošenja Zakona o radničkim savjetima, vršene samo parcijalne i djelimične promjene u postojećem sistemu, ali je situacija u kojoj se našla privreda poslije 1960. godine tražila temeljitija rješenja. »Mogućnosti razrješenja su — po Kleru — bile dvojake: ili povratak na određeni karakter plana u odnosu prema ostalim mehanizmima razvoja, povećanje uloge države u privredi ili pak prihvatanje određenog karaktera tržišta za razvitak, smanjenje uticaja i ingerencija države na privredne i društvene procese, odnosno deetatizacija«, pa se konstatuje da je »izbor izvršen u korist drugog rješenja«.

Zaslužuju pažnju i razlozi koji su, po Kleru, uslovili takvu orijentaciju. Prvi je takozvani istorijski aspekt. Jugoslavija, koja je, po autorovom tvrđenju, imala najjače centralizovan sistem upravljanja privredom, našla se, poslije sukoba sa Informbiroom, u situaciji izolovanosti, kada je bilo potrebno šire aktivizirati sve organe, što je uslovilo prenošenje nekih prava centralnih organa na niže organe. Dalje nastavljanje ovog procesa decentralizacije bilo je uslovljeno i nemogućnošću da se u uslovima izolacije ostvari ambiciozni plan privrednog razvitka, pa je zato »bilo potrebno što neposrednije povezati društvo i učiniti ga odgovornim kako za pozitivne tako i za negativne posljedice razvitka zemlje«. Nema potrebe da se posebno ističe činjenica da je autor tako olako prešao preko sukoba sa Informbiroom. Sam predmet knjige ga nije gonio da se tim problemom posebno bavi, ali, ako ga je već naveo kao jedan od prvih razloga koji su uslovili sadašnju orijentaciju društvenog i privrednog razvitka Jugoslavije, tada je već bio obavezan da ukaže i na sam karakter sukoba, njegove uzroke i posljedice, a posebno na poziciju Jugoslavije. On je, međutim, istakao drugu, odavno ponavljanu tvrdnju da je kurs na decentralizaciju (to se ističe i u odnosu na radničko samoupravljanje) rezultat nastojanja rukovodstva da teret upravljanja i odgovornost za neuspjehe prenese na leđa nižih organa i samih radnika.

Drugi razlog je takođe specifičan i ne odnosi se na druge socijalističke zemlje, pa zato one navodno nijesu ni prihvatile

tržište kao regulator privrednih kretanja. Jer, da bi obezbijedila prelaz sa ekstenzivnog na intenzivni razvitak, Jugoslavija, pored opštih teškoća na koje nailaze i sve druge zemlje, ima i svoje specifičnosti: »za Jugoslaviju, koja nije povezana ni sa jednom velikom privrednom grupacijom..., prelaz na kolosjek međunarodne specijalizacije je znatno teži nego u slučajevima pripadnosti takvim zajednicama«, zatim jugoslovenski eksport po stanovniku je »jedan od najnižih među socijalističkim zemljama« i, najzad, zahvaljujući rezervi radne snage u poljoprivredi, i dalje postoje velike mogućnosti ekstenzivnog razvitka.

Kao treći razlog za »izbor tržišta kao mehanizma koji opredjeljuje društveno-privredni razvitak« navodi se postojeća razlika u razvitku pojedinih republika. Kao uzgred, navodi se odnos prema ovom problemu u prethodnom periodu »planskog razvitka«, kada je forsiran razvitak nerazvijenih krajeva i republika putem »transfera sredstava iz razvijenih u nerazvijene republike«. Međutim, kako je takav način rješavanja poprimao politički karakter zbog međunacionalnih odnosa, sada će, kada se ovi odnosi budu regulisali posredstvom tržišta, oni biti postavljeni »na čisto ekonomskim principima«, pa će tako — prema zaključku koji Kler donosi — »kako za pozitivne rezultate tako i za neuspjehe biti odgovorne republike, a ne federacija kao cjelina«. Na taj način Kler želi da pokaže kao da je cio proces decentralizacije i deetatizacije i davanje mogućnosti preduzećima da samostalno donose odluke i vode privrednu politiku, da je uopšte cio proces napuštanja centralizovanog, administrativnog, državnog rukovođenja u Jugoslaviji uslovljen željom rukovodstva da se oslobodi odgovornosti!

Da li je reforma uspjela?

Ostajući samo na jednostranom tretiranju reforme, izolovano od društvenih kretanja, autor u suštini sve svodi na naša nastojanja da se, umjesto planske, stvori tržišna privreda. S tim u vezi on dalje navodi da su autori reforme očekivali od predviđenih mjera da će poboljšati i stimulirati intenzivnu i rentabilnu proizvodnju, obezbijediti povoljniji položaj na svjetskom tržištu, poboljšati životni standard, računajući pri tom i na povremene i djelimične teškoće. Međutim, »praksa se pokazala znatno komplikovanija«, nije se sve odvijalo onako kako je zamišljeno, pa zato nijesu postignuti ni neki osnovni ciljevi. »Nije se uspjelo — ističe Kler — da se

privreda u cjelini prevede na kolosjek prava tržišta, između ostalog i zbog otpora niza institucija, preduzeća i ljudi, a nije se uspjelo ni da se ostvare predviđene ekonomske mjere«, što »proizlazi, s jedne strane, iz privredne situacije, a s druge, zbog političkih i doktrinarnih preduslova«. Objašnjavajući takva tvrđenja, autor analizira privredna kretanja u Jugoslaviji za posljednjih deset godina, ukazuje na ciklični karakter i neravnomjernost tempa razvitka, inflacione pojave i slično i zaključuje da osnovni razlog treba tražiti u ograničavanjima prava i kompetencija države u korist samoupravnih prava preduzeća. »Karakteristično je da se krivica za cjelokupnu pogrešnu investicionu politiku u prošlosti svaljuje na državu, na društvene institucije koje su se, i pored niza pogrešnih odluka, a prije svega zbog nedovoljne konsekventnosti u svojoj politici, rukovodile društvenim kriterijumom, a ne samo usko shvaćenom rentabilnošću.« Očigledan je stav autora koji za sve vidi univerzalni lijek u državnom upravljanju, dok svako proširenje samoupravnih prava preduzeća vodi ka »atomizaciji« društva, »usko shvaćenoj rentabilnosti«, koja nije u stanju da se »rukovodi društvenim kriterijumom«.

On ostaje dosledan tome i kada objašnjava takozvane »doktrinarne razloge«. Interpretirajući jugoslovenske stavove prema kojima se privredna uloga države smatra nužnom samo za jedan relativno kratak period, dok se zemlja nalazi na niskom nivou privrednog razvitka, da plan kojim se država služi »ima administrativno-prinudni karakter« i da se »samoupravljanje tretira kao viša forma socijalističkog upravljanja, kao efektivnija forma, oslobođena od birokratizma« — Kler kaže da se »protiv takvog postavljanja stvari može iznijeti nekoliko primjedbi«. »Kao prvo — veli on — pogrešno je tretiranje države isključivo u administrativno-birokratskim kategorijama« i nastavlja sa odavno poznatim tvrdnjama o nužnosti pristupanja državi »sa klasnih pozicija«, ističući da je riječ o socijalističkoj državi, diktaturi proletarijata itd., da takav odnos prema centralnim državnim organima »vodi ka atomizaciji djelovanja proizvodnih jedinica«. »Samoupravljanje je — po Kleru — po svojoj suštini zbog teritorijalne ograničenosti izvršnog djelovanja u tom opsegu manje uspješno nego što su društvene organizacije na centralnom nivou.« Zato kategorički tvrdi da se »država kao centralni organ ne može odreći dvije osnovne sfere. S jedne strane, odlučivanja o pitanjima veličine akumulacije, a s druge, određivanja i praktičnog usmjeravanja glavnih pravaca razvitka«. To naročito u uslovima naučno-tehnološke revolucije, jer, po njegovom shvatanju, »samoupravljanje nije u stanju ni u kom slučaju da to sredi« (jer

je, kako je ranije istakao, »teritorijalno ograničeno« i rukovodi se »uskim shvatanjima rentabilnosti«), »dok je država, međutim, u stanju da to realizuje«.

Intenzifikacija proizvodnje, strukturne promjene, racionalno investiranje, sve su to zadaci u čijem su rješavanju postignuti znatni, ali ne i zadovoljavajući rezultati, i to, po Kleru, opet zato što ne postoje efikasni instrumenti koji bi — kao što se to čini posredstvom centralnih državnih organa — obezbijedili efikasno i racionalno ostvarivanje preduzetih mjera. Stoga on, posebno kada se radi o investicijama, okrivljuje jugoslovensko shvatanje što se »odgovornost za malu efektivnost investicionog procesa prebacuje na državu« i tvrdi da »sama činjenica neracionalnog djelovanja od strane države u određenom periodu još nije dovoljan dokaz o neracionalnosti investiranja sa njene strane«, jer »činjenica da u određenim uslovima država nije obraćala pažnju na ekonomsku računicu proizlazi iz specifičnosti zadataka koje je trebalo izvršiti«. Zbog toga on ne opravdava jugoslovensku orijentaciju na »prenošenje većine investicija na preduzeća«, jer smatra to i ekonomski neopravdanim posebno u jugoslovenskim uslovima gdje preovlađuju mala preduzeća. »Puna decentralizacija pri niskoj koncentraciji proizvodnje dovodi do toga da je stepen iskorišćavanja proizvodnih mogućnosti znatno niži od optimalnog nivoa.« U tome, u smanjivanju uloge države u rukovođenju privredom, on vidi i razloge neostvarivanja zadatka reforme da se privreda prevede na »kolosjek modernizacije«. »Čini se — kaže on dalje — da to nije moguće čak ni u nešto dužem periodu ako se to bude htjelo ostvariti isključivo uz pomoć tržišnih mehanizama.« »Smanjivanje sredstava federacije za privredne ciljeve odrazilo se negativno na investicioni i modernizacioni proces u nizu grana i kod brojnih preduzeća.« »U slučaju većeg uticaja države na privredu, mogućnosti rekonstrukcije i kod ovih preduzeća bile bi veće.«

Ovakvim prikazivanjem mjera i rezultata reforme nijesu sasvim odricana i njena pozitivna djejstva. Naprotiv, autor ukazuje na neminovnost i racionalnost razvijanja inicijative preduzeća, ali uvijek u okvirima i do granice koja ne ugrožava rukovodeću i odlučujuću ulogu države. Zato, kada nabraja pozitivne rezultate reforme, Kler ističe: »prvo, zaustavljena je inflacija koja je brzo napredovala i ojačana je vrijednost dinara, koji je postao jaka valuta; drugo, postignuto je povećanje eksportnih mogućnosti, poboljšanje platnog bilansa, naročito kao rezultat proširenja usluga za inostranstvo, posebno turizma; treće, ubrzana je modernizacija proizvodnog

aparata, naročito u nekim granama i preduzećima i porasla je količina savremenih proizvoda; četvrto, intenzificiran je proces rasta i poboljšan životni standard nekih grupa zaposlenih«. Istovremeno se ukazuje i na negativne pojave: »oblast negativnih pojava je velika: počev od usporavanja tempa rasta, pa preko nezaposlenosti, povećavanja razlika u dohocima koji ne potiču od rada, pa do bitnih razlika između pojedinih republika«.

Državno regulisanje kao jedino rješenje!

Ovom prilikom se posebno ne osvrćemo na niz razmatranja o intencijama i zadacima reforme, tim prije što se neka od njih odnose na polemiku sa nekim imaginarnim stavovima i kategorijama (kao da je riječ o potpuno slobodnom djelovanju tržišta, slobodnoj konkurenciji, neograničenom uticaju stranog kapitala i slično). Ukazaćemo samo na još neke elemente, mada i oni po svojoj suštini znače već dugo ponavljan refren o neslaganjima u jugoslovenskom rukovodstvu.

Riječ je o isticanju različitih stavova i posebnog odnosa prema reformi kako od strane pojedinih preduzeća tako i od strane republika. Kler ističe da reforma ne odgovara manje razvijenim republikama, kao ni ekonomski slabijim preduzećima i da su ovi zainteresovani da ponovo ojača uloga države, koja bi bila u mogućnosti da posredstvom poznatih instrumenata pomogne i ubrza njihov razvitak. On ističe da su, posebno u nekoliko prvih mjeseci 1968. godine, »takvi glasovi i tendencije u pravcu porasta ingerencija države bili dosta brojni i među državnim i među partijskim funkcionerima«, ali da rukovodstvo o tome nije vodilo računa, pa su takva shvatanja »zaobiđena u Smjernicama SKJ koje su Predsjedništvo i Izvršni komitet usvojili juna 1968«.

Čitavo izlaganje, posebno sam pristup privrednoj reformi u Jugoslaviji, podređeno je jednom zaključku: Jugosloveni su imali dobre namjere, željeli su da reformom modernizuju i unaprijede svoju privredu, ali su izabrali instrumente koji im to ne mogu obezbijediti. Jedino u uslovima kada je obezbijeđena odlučujuća uloga države — čije je centralizovano rukovođenje oslobođeno »usko shvaćene rentabilnosti« i koja je jedina u stanju da procjenjuje »opštedruštveni karakter« pojedinih mjera — mogu se uspješno iskoristiti i ostali instrumenti. I kao dokaz Kler u svojim zaključcima tvrdi da se to počelo da shvata i u Jugoslaviji i da u posljednje vrijeme »vlada se stara da pojača svoju ingerenciju u sferi privrede,

s jedne strane, zakonodavnom djelatnošću, a s druge, ublažavanjem najaktuelnijih gorućih problema«, da se »podvlači potreba izrade plana koji bi odredio pravce budućeg razvitka Jugoslavije«, te da »raste shvatanje o neminovnosti rukovođenja — makar i perspektivnog — tržišnim procesima«.

Ježi Kler je izbjegavao da u svojoj knjizi daje direktna upozorenja po opasnost socijalističkog razvitka u Jugoslaviji, na koja, na žalost, često nailazimo u napisima koji se o društvenim i privrednim kretanjima u Jugoslaviji objavljuju u nekim socijalističkim zemljama. Ali on ipak nije uspio da se oslobodi ustaljenih okvira i zahtjeva propagande koja traži da se poljskom čitaocu objasni jugoslovenski »fenomen« sa aspekta njegove »neusklađenosti sa zahtjevima socijalističkog razvitka«. Poljskom čitaocu je potrebno, naime, pokazati da se radi o kretanjima koja su uslovljena posebnim »jugoslovenskim specifičnostima«, koje se, prema tome, ne odnose i ne važe za ostale socijalističke zemlje, tim prije što i jugoslovensko iskustvo pokazuje da se svako odstupanje od »opštih pravila« tobože negativno odražava na socijalistički razvitak, pa treba očekivati da će se i sami Jugosloveni ponovo prihvatati »oprobanih metoda« koji u drugim socijalističkim zemljama daju pozitivne rezultate. To ne samo da umanjuje vrijednost knjige u cjelini, nego je svrstava u red ostalih publikacija kojima je cilj da svaki društveni razvitak i svako rješenje koje nije po uzorima i modelima koji se primjenjuju u zemljama socijalističkog lagera — kompromituju i omalovaže u očima sopstvene javnosti.

JANKO KLIKOVAC

Igor Kitarović: Ustavni amandman XV — Priručnik za regulisanje samoupravnih odnosa u privrednim organizacijama

(»Službeni list SFRJ«, Beograd, 1970, 200 strana)

Ustavni amandman XV izazvao je neobično veliko interesovanje ne samo u radnim već i u nekim naučnim, stručnim i društveno-političkim organizacijama, pa i u čitavoj našoj javnosti.

Upravo u jeku ovih diskusija pojavila se knjiga — priručnik o regulisanju samoupravnih odnosa u privrednim organizacijama. Ova publikacija predstavlja jedan od prvih, i može se reći uspelih, pokušaja da se ukaže na osnovne probleme i orijentaciona rešenja u pogledu autonomnog regulisanja onih odnosa i pitanja koja prema Ustavnom amandmanu XV spadaju u sferu samoupravne normativne delatnosti.

Autor u uvodu publikacije na koncizan način upoznaje čitaoca sa intencijama i načelima Ustavnog amandmana XV, a zatim razmatra pitanje prestanka važenja odredaba saveznih zakona kojima su regulisana pitanja na koja se odnosi Ustavni amandman XV. Autor ukazuje na poznati problem koji se u praksi pojavio: da li se odredbe Ustavnog amandmana XV mogu neposredno primenjivati, odnosno da li radne organizacije mogu regulisati svojim samoupravnim aktima pitanja iz tog amandmana, s obzirom da niz saveznih i republičkih zakona sadrži odredbe kojima su regulisana pitanja na koja se odnosi taj ustavni amandman. Interpretirajući intencije i sadržinu Amandmana XV, autor izvlači zaključak da se načela tog amandmana neposredno primenjuju, to jest da su radne organizacije mogle svojim samoupravnim aktima da uređuju ona pitanja koja su do usvajanja Amandmana XV bila regulisana zakonima. Ističući da je tu dilemu otklonio Zakon o prestanku važenja odredaba saveznih zakona kojima su regulisana pitanja na koja se odnosi Ustavni amandman XV, autor istovremeno ukazuje da su pojedine socijalističke republike (SR Hrvatska, SR Slovenija) donele odgovarajuće zakone koji imaju isto dejstvo u odnosu na predmetne odredbe drugih republičkih zakona.

Pisac daje potvrdan odgovor i na pitanje: da li socijalističke republike svojim ustavom i zakonom, u skladu sa Ustavom SFRJ, mogu da regulišu deo materije koja se odnosi na organizaciju i ovlašćenja samoupravnih organa, kao i načela za njihov izbor i opoziv. Ovo pitanje je značajno naročito za ustanove koje vrše određene poslove ili delatnost od posebnog društvenog interesa. U prilog tom shvatanju autor ističe argumente: kvalitativno nov položaj republičkog zakonodavstva koji inicira Ustavni amandman XV; potrebu da se pojedina pitanja načelno reše republičkim

ustavom i zakonom; odredbu čl. 9. st. 5. Ustava SFRJ, prema kojoj radni ljudi ostvaruju samoupravljanje u jedinstvenom društveno-ekonomskom sistemu u skladu sa ustavom, zakonima (znači saveznim, republičkim i pokrajinskim) i statutom, kao i odredbu čl. 91. st. 1. Ustava, prema kojoj radna organizacija donosi, u skladu sa ustavom i zakonom, statut i druge opšte akte kojima se uređuju odnosi u radnoj organizaciji. Autor smatra da se to ovlašćenje republika odnosi posebno na: ograničenje trajanja mandata članova radničkih saveta, utvrđivanje vremena posle koga se obavezno vrši reizbornost direktora, propisivanje minimalnih uslova u pogledu školske spreme lica koje konkuriše za direktora i utvrđivanje načela za imenovanje i razrešenje direktora. Ističući primere republika koje su ta ovlašćenja delimično iskoristile, autor smatra da oni predstavljaju »samo početak najnovije republičke regulative u oblasti samoupravnih odnosa« i da se u procesu revizije saveznog i republičkog zakonodavstva može očekivati dalje regulisanje ove materije. Pri tom pisac zaključuje da se ne može braniti ideja o nekoj imaginarnoj samostalnosti radnih organizacija pri statutarnom regulisanju samoupravnih odnosa niti održati shvatanje da dosadašnju zakonodavnu funkciju federacije u ovoj materiji treba da preuzmu dobrim delom republike i autonomne pokrajine. Prema autoru, potreba za eventualnom intervencijom federacije, republike ili autonomne pokrajine u materiji koju reguliše Ustavni amandman XV ne može se negirati, ali odgovornost za pravilno i zakonito regulisanje ove materije snose prvenstveno radni ljudi u radnim organizacijama.

U prvom delu knjige obrađuje se pitanje vrsta i sastava organa upravljanja. Autor ističe da osnovni princip našeg samoupravnog sistema — koji predstavlja i polaznu osnovu Ustavnog amandmana XV — jeste u tome da se samoupravljanje ostvaruje neposredno, a da samo određene samoupravne funkcije vrše organi upravljanja i izvršni organi u radnoj organizaciji i organizacijama udruženog rada u njenom sastavu. Interpretacijom sadržaja Amandmana XV pisac zaključuje da radni ljudi u radnoj organizaciji ustanovljavaju jedan organ upravljanja na nivou te organizacije, kao i jedan organ upravljanja u organizaciji udruženog rada u okviru radne organizacije (u praksi su o ovome bila i ostala različita mišljenja). Takav zaključak autor zasniva na sadržini odredbe čl. 92. st. 1. Ustava, prema kojoj radnički savet kao organ upravljanja utvrđuje statut i druge opšte akte, utvrđuje planove i programe rada i razvoja radne organizacije i odlučuje o drugim opštim pitanjima. Radnički savet — kao jedini organ upravljanja — utvrđuje politiku radne organizacije ne samo kroz tekuće i dugoročne programe razvoja već i kroz odredbe statuta i drugih opštih akata, bez obzira što time istovremeno izražava i zahteve radne zajednice. To je, prema autoru, bitan razlog zbog čega se ne može prihvatiti mišljenje da se prema takvom organu (radničkom savetu), kao protivteža, može ustanoviti neki drugi organ upravljanja. Naziv ovog organa upravljanja, međutim, ne mora biti svuda radnički savet, već »prema prirodi delatnosti radne organizacije« može biti savet ili drugo. Autor ističe mišljenje da radna zajednica radne organizacije, odnosno organizacije udruženog rada, međutim, nije dužna da ustanovi ovaj organ upravljanja, već može funkcije ovog organa vršiti i neposredno (naročito u slu-

čaju kad radna zajednica ima mali broj članova). Zatim je obrađeno i pitanje sastava organa upravljanja u radnim organizacijama koje vrše delatnost od posebnog društvenog interesa i navode se poslovi od posebnog društvenog interesa o kojima u odlučivanju učestvuju i predstavnici društvene zajednice.

Razmatrajući pitanje delokruga organa upravljanja, autor, pored ostalog, ističe da su se ispoljila dva (osnovna) mišljenja. Po prvom, radnički savet treba samo da utvrđuje opštu politiku rada i razvoja, statut i druge opšte akte, a sve druge poslove vrše kolegijalni i inokosni izvršni organi. Označeni poslovi, prema tom gledištu, spadaju u funkciju upravljanja, dok njihovo konkretno sprovođenje spada suštinski u izvršnu funkciju, koju radna zajednica treba da poveri odgovarajućim izvršnim organima u radnoj organizaciji. Po drugom, suprotnom gledištu, u funkcije upravljanja treba svrstati sve poslove odlučivanja, jer samo organ upravljanja može da donosi odluke, a svi drugi organi samo sprovode ove odluke. Opredeljujući se za prvo gledište, autor istovremeno ukazuje na poznati problem razgraničenja funkcija upravljanja i izvršnih funkcija i na potrebu da se statutom i drugim opštim aktima radne organizacije one diferenciraju i razgraniče funkcije upravljanja koje se poveravaju organu upravljanja radne organizacije od funkcija upravljanja koje se poveravaju organu upravljanja organizacije udruženog rada.

Autor se posebno zadržava na osnovnim principima i pitanjima izbora i opoziva koja radne zajednice treba da regulišu u svojim opštim aktima. S obzirom da sada radne zajednice autonomno regulišu niz pitanja izbora i opoziva organa upravljanja (koja su ranije bila regulisana saveznim i republičkim zakonima), autor ističe i sugestije o načinu samoupravnog uređivanja. Tako, na primer, on smatra da bi radna zajednica, utvrđujući kriterijume za određivanje broja članova organa upravljanja koje bira pojedina izborna jedinica, mogla da odredi i korektivne kriterijume: udeo organizacija udruženog rada koje čine izbornu jedinicu i u dohotku radne organizacije i u zajedničkim fondovima; vrednost sredstava kojima pojedine organizacije udruženog rada raspolažu; značaj delatnosti koju obavlja organizacija udruženog rada za radnu organizaciju i drugo. U ovom delu autor obrađuje i značajnija pitanja procedure izbora i opoziva članova organa upravljanja.

Dekonstituisanjem strukture organa upravljanja u radnim organizacijama Ustavni amandman XV stvara mogućnost da radne zajednice ovih i drugih organizacija udruženog rada obrazuju jedan ili više, prema autoru, »kvalitetno novih — kolegijalnih izvršnih organa«. Autor naglašava da je taj organ istovremeno i jedini samoupravni organ radne zajednice radne organizacije čije obrazovanje, delokrug i način izbora i opoziva ona u potpunosti samostalno reguliše. U odbiru više mogućih rešenja u pogledu broja i naziva kolegijalnih izvršnih organa — autor donekle sugeriše dva takva organa: poslovni odbor, a drugi — odbor za pitanja udruženog rada. Prema autoru, prvi bi trebalo da bude sastavljen pretežno iz reda najstručnijih članova radne zajednice, čiji bi osnovni zadatak bio da sprovodi poslovnu politiku utvrđenu programom rada i razvoja i drugim opštim odlukama organa upravljanja. Odbor za pitanja udruženog rada imao bi izvršne funkcije u odnosima koji proističu iz udruženog rada i

javljaju se između članova radne zajednice na radu i po osnovu rada. Ovaj odbor bi, prema autoru, imao zadatak i da priprema i utvrđuje predloge statuta i drugih opštih akata.

Mi bismo ovde dodali da novija praksa, međutim, pokazuje daleko veće bogatstvo samoupravnih rešenja u pogledu strukture, broja, naziva i delokruga kolegijalnih izvršnih organa, što je rezultanta niza specifičnosti radnih organizacija (karakter delatnosti, stepen složenosti, brojnost članova radne zajednice, stepen modernizacije, tehnološke novine u procesu delatnosti itd.). Zbog toga ne bi trebalo davati primat bilo kojem rešenju. Isto tako, ne smatramo da bi odbor za pitanja udruženog rada (ili koji drugi kolegijalni izvršni organ) trebalo da »priprema i utvrđuje predloge statuta i drugih opštih akata« jer radnički savet, po našem mišljenju, može to poveriti i posebnoj radnoj grupi, komisiji i slično.

Autor obrađuje i pojedina pitanja sastava, izbora i opoziva kolegijalnih izvršnih organa. Pored ostalog, on razmatra mogućnost i opravdanost izbora pojedinih lica za članove poslovnog odbora koja nisu članovi radne zajednice radne organizacije. Naglašavajući da za to nema pravnih smetnji, autor ističe probleme naknade za rad takvom licu i iznalaženja modaliteta njegove odgovornosti za rad u tom organu. Autor smatra da ovi i drugi praktični razlozi ukazuju na potrebu da se krug lica iz reda onih koji mogu biti birani članovi ovog kolegijalnog organa ograniči samo na članove radne zajednice.

Najzad, autor razmatra i pitanje statusa, delokruga, imenovanja i razrešenja inokosnih izvršnih organa. Specificirajući pitanja koja su regulisana važećim propisima, a odnose se na status inokosnog izvršnog organa (dosadašnjeg direktora), autor ukazuje na odredbu Ustavnog amandmana XV prema kojoj se zakonom može odrediti poseban postupak i način imenovanja i razrešenja inokosnog izvršnog organa radne organizacije koja vrši poslove od posebnog društvenog interesa. Nezavisno od naziva inokosnog izvršnog organa (direktor, glavni direktor, generalni direktor, glavni organizator, upravnik itd.) — koji radna zajednica samostalno utvrđuje — taj organ je ovlašćen i dužan da zastupa radnu organizaciju i stara se o zakonitosti njenog rada. Koje će druge poslove radna zajednica staviti u delokrug ovom organu — zavisi prvenstveno od karaktera i specifičnosti delatnosti radne organizacije, kao i od toga da li su obrazovani kolegijalni (izvršni) organi i koje su im izvršne funkcije poverene. Naziv, status i delokrug inokosnog izvršnog organa organizacije udruženog rada, prema autoru, treba da definišu statut i drugi opšti akti radne organizacije, kao i opšti akti organizacije udruženog rada. Autor obrađuje i pitanje imenovanja i razrešenja inokosnih izvršnih organa i ukazuje na neke osnovne probleme i na mogućnosti njihovog regulisanja.

U drugom delu publikacije autor ukazuje na opšte akte kojima treba regulisati pitanja na koja se odnosi Ustavni amandman XV i izlaže primere tih akata: deo statuta radne organizacije kojim se regulišu pitanja na koja se odnosi Ustavni amandman XV, Odluka o izmenama i dopunama statuta preduzeća, Pravilnik o postupku za izbor i opoziv članova radničkog saveta, Pravilnik o izboru i opozivu članova poslovnog odbora i imenovanju i razrešenju direktora. Egzemplarni sadržaj tih akata propraćen je kraćim objašnjenjima.

U poslednjem, trećem delu publikacije date su sistematizovane odredbe saveznog Ustava i saveznog zakona, kao i odredbe republičkih ustava i republičkih zakona koje se odnose na organizaciju i ovlašćenja samoupravnih organa, a koje su, po autorovom mišljenju, ostale na snazi i posle proglašenja Ustavnog amandmana XV. U okviru ovog dela izložene su važeće odredbe saveznih i republičkih propisa kojima se regulišu: biračko pravo radnih ljudi; načela izbornog sistema u radnim organizacijama; ovlašćenja radničkog saveta, odnosno drugog organa upravljanja: prava i dužnosti inokosnog organa (direktora); sastav i ovlašćenja organa upravljanja poslovnih udruženja, komora i zajednica određenih vrsta radnih organizacija; poseban način imenovanja i razrešenja inokosnih organa u radnim organizacijama koje vrše delatnost od posebnog društvenog interesa.

Svojom sadržinom, načinom obrade i aktuelnošću ova publikacija predstavlja izvestan doprinos i stručnu pomoć u sagledavanju i samoupravnom regulisanju svih onih pitanja za koja Ustavni amandman XV ovlašćuje radne ljude u radnoj organizaciji i organizacijama udruženog rada u njenom sastavu.

DUSAN MARINKOVIC

Ludvig Vitgenštajn: Filozofska istraživanja

(»Nolit«, Beograd, 1969, 278 strana)

Ludvig Vitgenštajn je nesumnjivo najznačajniji neposredni inspirator logičkog pozitivizma (ili logičkog empirizma). Temeljne postavke ovog pravca, koji se kasnije razvija u različitim varijantama, Vitgenštajn je postavio u delu *Logičko-filozofski traktat*. Osnovna njegova ideja je u tome da sve neempirijsko, vaniskustveno spada u sferu o kojoj se ništa smisleno ne može reći. Otuda filozofija ne može biti teorija. Ona je jedino moguća kao kritika jezika, koja operiše s dve vrste smislenih iskaza, a to su: aposteriorni stavovi empirijskih nauka i apriorni sudovi matematike i logike. Prvi opisuju jedno stvarno ili moguće iskustvo. Drugi su razni simboli matematike i logike, koji ne opisuju iskustvo i kao takvi ne donose ništa novo u našem saznanju, ali imaju vrednosti jer se pomoću njih mogu sistematizovati ona znanja koja se dobijaju empirijskim putem.

Ideje o filozofiji jezika naznačene u *Traktatu* Vitgenštajn je na nešto drugačiji način i sa drugačijim zaključcima, posle dugogodišnjeg ćutanja, razvio u svom drugom osnovnom delu *Filozojska istraživanja*. Ovo delo, po zamisli njegovog autora, trebalo je da posluži kao podsticaj za izgrađivanje takozvane filozofije običnog jezika. Namera autora *Istraživanja* nije bila da se daju gotova rešenja i izriču kategorički stavovi, već da, kako sam kaže, u drugima podstakne njihovu sopstvenu misao. U tome su *Istraživanja* ispunila piščevu nameru, jer su upravo pod neposrednim uticajem ovoga dela kasnije nastale mnoge rasprave o problemima jezika.

Filozofska istraživanja plod su Vitgenštajnovih dugogodišnjih razmišljanja. On je uspeo da na originalan i do tada, u filozofskoj literaturi, sasvim neuobičajen način, izloži svoja shvatanja o brojnim filozofskim problemima, među kojima centralno mesto zauzimaju pitanja jezika, odnosno traženja »kako se mogu odrediti granice u ko-

jima se može smisleno govoriti«.

Vitgenštajn u razmatranju problema jezika u *Istraživanjima* polazi od toga da su reči (od kojih svaka ima neko značenje) nazivi za predmete, a rečenice spojevi takvih naziva. To spajanje se vrši po određenim pravilima, koja Vitgenštajn naziva *jezičkim igrama*. Istina, on odmah konstatuje da reči nemaju samo funkciju imenovanja predmeta, već i brojne druge funkcije, što zavisi u kojoj se jezičkoj igri pojavljuju. Dok je za elementarni, primitivni oblik jezika karakteristično da reči pretežno označavaju predmete, to nije slučaj sa razvijenim oblikom jezika, u kome postoji bezbroj jezičkih igara, a time se nužno javlja i veliki broj »načina upotrebe reči«. Ta višestrukost različite upotrebe reči, po Vitgenštajnu, nije jednom zasvagda određena niti može biti fiksirana jer se jezik menja i razvija i tako jedne reči i jezičke igre nastaju, a druge iščezavaju. To je zbog toga što jezik predstavlja »jedan oblik života... deo jedne delatnosti ili životne forme« (str. 52).

Iz gornjeg sledi da jezik, odnosno reči ne služe samo za imenovanje stvari, već se upotrebljavaju da označe brojne životne funkcije, a to sve zavisi od forme jezičke igre. Naime, iste reči u jednoj jezičkoj igri mogu da znače ime predmeta ili stvari, ali u drugoj one imaju sasvim drugu funkciju. Vitgenštajn to pokazuje na primeru reči *voda*, koja izgovorena u jezičkoj formi uzvika znači sasvim nešto drugo nego što znači kad tu reč upotrebljavamo u formi imenovanja. Time Vitgenštajn pokazuje da imenovanje, iako značajna funkcija jezika, nije jedina, čak ni najvažnija njegova funkcija. Imenovanje je, dakle, osnovni, elementarni oblik upotrebe jezika, ali time nije ništa učinjeno, jer je imenovanje samo priprema za opis. Imenovanje i opisivanje Vitgenštajn upoređuje sa šahom i kaže: »Davanje naziva i opisivanje nisu u istoj ravni: davanje naziva je priprema za opis. Davanje naziva uopšte nije potez u jezičkoj igri — isto kao što ni postavljanje šahovske figure na ploču nije potez u igri šaha« (str. 64).

Vitgenštajn je u definisanju jezika menjao svoja shvatanja. U *Logičko-filozofskom traktatu* jezik je definisan kao *slika sveta*. U *Filozofskim istraživanjima* on je u potpunosti napustio tu definiciju i jezik odredio kao skup jezičkih igara. Ali, po njemu, svaka jezička igra je sistem za sebe. Ovo eksplicite proizlazi iz sledeće odredbe: »Sve te pojave (jezičke igre) nemaju baš ništa zajedničko, zbog čega za njih sve upotrebljavamo istu reč — nego da su međusobno *srodne* na mnogo različitih načina. I zbog ove srodnosti ili zbog ovih srodnosti mi ih sve nazivamo »jezicima« (str. 70). Ovaj stav upućuje na zaključak da je jezik nemoguće definisati. Sve što se o tome može reći jeste da među jezičkim igrama postoje sličnosti, koje Vitgenštajn određuje kao »porodične sličnosti«, to jest da sve jezičke igre čine jednu porodicu, to je njihova osnovna karakteristika. Svaka druga odredba, misli Vitgenštajn, bila bi neadekvatna jer jezik nije ograničen, on je podložan stalnim promenama. Iz toga sledi da ne postoje nikakva čvrsto fiksirana gramatička pravila. Svako gramatičko pravilo je stvar konvencije, navike. To što više ljudi prihvata i sledi isto gramatičko pravilo ili pravila proizlazi iz toga što su ovladali određenom tehnikom, ali i zato što je jezik oblik života.

U ranijoj fazi svoga stvaralaštva, na primer u *Logičko-filozofskom traktatu*, Vitgenštajn se

zalagao za stvaranje jednog veštačkog, simboličkog, »naučnog« jezika kojim bi se mogli izraziti složeni problemi nauke i koji bi, pre svega, po svojoj osnovnoj karakteristici zadovoljio preciznost u izražavanju. Kasnije je, međutim, Vitgenštajn sasvim napustio tu ideju (kao što je napustio i definiciju da je jezik *slika sveta)* i prihvatio obični jezik kao osnovu proučavanja. Tako Vitgenštajn u svom posthumno izdatom delu *Filozofska istraživanja* insistira na tome da nije potreban nikakav simbolički, idealan jezik, već treba prihvatiti postojeći jezik, njega pro učavati i u njemu tražiti osnovu za izgradnju nove logike i filozofije jezika. Dakle, svakodnevni jezik je dovoljan da se njime izrazi sve što se želi. Taj stav je polazna osnova za izgrađivanje takozvane filozofije običnog jezika.

Ukoliko postojeći, svakodnevni jezik nije u svemu idealan, to ne znači da treba konstruisati novi da bi se dostigao ideal, već poboljšanja treba tražiti unutar postojećeg jezika. To nije slučaj samo sa jezikom, već i sa idealom uopšte. Ideal uopšte ne treba tražiti izvan postojećeg poretka, već unutar njega samog. On se tu nalazi, a ne izvan. O tome je Vitgenštajn pisao sledeće: »Ideal je u našim mislima, čvrsto usađen. Iz njega ne možeš da pobegneš. Uvek moraš da se vratiš. Čak i ne postoji nikakvo izvan; izvan ne može da se diše... Ideja nam se, u neku ruku, nalazi na nosu kao naočare i što pogledamo vidimo kroz njih. Nama uopšte ne pada na pamet da ih skinemo« (str. 84).

Navedeni Vitgenštajnov stav ima, kao što vidimo, daleko šire društvene i filozofske konsekvence nego što na prvi pogled izgleda da ih može imati filozofija jezika. Svođenje ideala na postojeće i samozadovoljstvo postojećim ima svoju ideološku poziciju, a to je filozofsko opravdavanje postojećeg građanskog poretka, koji je nepotrebno, štaviše i nemoguće, menjati. U njemu postoje potrebni ideali, samo ih treba otkriti i afirmisati.

Ali, i pored svih nastojanja da se u svakodnevnom »običnom« jeziku pronađe sve ono što je potrebno da bi se izrazilo naše znanje, Vitgenštajn smatra da ipak postoje određene nepreciznosti zbog kojih nastaju jezičke zbrke, a iz toga iskrsavaju brojni filozofski problemi. Međutim, rešenja tih problema, po Vitgenštajnu, ne treba tražiti u novim saznanjima, već u logičko-jezičkoj sistematizaciji, sređivanju postojećih iskustava i odbacivanju svega što je hipotetično. O tome Vitgenštajn kaže sledeće:

»U našim razmatranjima ne sme da postoji ništa hipotetično. Mora da se odstrani svako *objašnjenje,* a na mesto njega može da se pojavi samo opisivanje. A ovo opisivanje dobija svoju svetlost, tj. svoju svrhu, od filozofskih problema. Ovi, naravno, nisu empirijski, nego se rešavaju uvidom u rad našeg jezika i to na taj način da raspoznamo taj rad, *nasuprot* težnji da ga pogrešno razumemo. Problemi se rešavaju ne iznošenjem novog iskustva, nego sređivanjem onog već odavno poznatog. Filozofija je borba protiv omeđivanja našeg razuma sredstvima našeg jezika« (str. 85).

Vitgenštajn smatra da se pri svakoj upotrebi filozofskih pojmova uvek moramo pitati kakvo je značenje tih pojmova u svakodnevnom jeziku. Mi u tom slučaju »reči sa njihove metafizičke upotrebe svodimo na njihovu svakodnevnu upotrebu« (str. 86). Time se rešavaju određeni filozofski problemi koji svoj izvor imaju upravo u jezičkim nejasnoćama, nastalim

zbog promenljive upotrebe pojmova.

Vitgenštajnova kritika višeznačne upotrebe pojedinih pojmova samo delimično pogađa suštinu problema. Naime, Vitgenštajn je u pravu kada insistira da je za precizno jezičko izražavanje bitna istoznačnost pojmova. Međutim, neodrživo je insistiranje da isti termin u različitim kontestima, nezavisno od vremena i naučne oblasti, ima isto pojmovno značenje. To je evidentno na brojnim primerima gde istovetni termini u različitim oblastima imaju drugačije pojmovno značenje. Termin »sila«, na primer u fizici, ima drugačije pojmovno značenje nego u sociologiji. To znači da nema univerzalnog jezika, jer svaka sfera čovekove duhovne delatnosti ima i svoj specifični jezik. Otuda je neodrživ Vitgenštajnov zahtev da pojmovi svakodnevnog jezika moraju ostati sadržinski nepromenljivi i važeći za sve sfere. Ti stavovi protivreče i Vitgenštajnovoj odredbi jezika kao životne forme.

Što se tiče prirode i zadatka filozofije, Vitgenštajn smatra da se oni svode na opisivanje nejasnoća koje nastaju kada naš razum preskače granice jezika. To je sve što filozofija može. Prema tome, filozofija ne donosi nikakva nova saznanja, ne izvodi zaključke, ne objašnjava, ne postavlja nova pitanja. Njen domet i u jeziku je veoma ograničen — opisivanje jezika, a ne razmatranje njegove aktuelne upotrebe, a još manje zasnivanje nekakvog posebnog jezika.

Filozofija se, prema tome, svodi na jedan oblik argumentacije kroz koju se dolazi do jasnoće o onome što je već dato, što je poznato. Dakako, time se faktički ne rešava ni jedan filozofski problem. Filozofija, po Vitgenštajnu, i ne treba da ima takve pretenzije. Ona mora da izbegava sva pitanja »koja nju samu dovode u pitanje«. Ovo u krajnjoj liniji znači i kraj filozofije. Ovu antifilozofsku orijentaciju sledi celokupni logički pozitivizam i takozvana filozofija običnog jezika.

OBRAD PEJANOVIC

Dr Marjan Britovšek: Revolucionarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno — Lenjin v boju za Tretjo internacionalo

(Cankarjeva založba, Ljubljana, 1969, 418 strana)

Autor većeg broja dobrih i zapaženih studija iz oblasti istorije, s posebnim interesovanjem za radnički pokret, Marjan Britovšek je svojom novom knjigom dao još jedan značajan doprinos ne samo jugoslovenskoj istoriografiji, već i više od toga, jer ona raspravlja o međunarodnom radničkom pokretu ili, preciznije rečeno, o Lenjinovoj borbi za Treću internacionalu.

U dvanaest, tematski podeljenih, poglavlja autor je obradio jednu temu izvanredno značajnu za izučavanje istorije radničkog pokreta. U jugoslovenskoj istoriografiji do sada nije bilo ovako iscrpnog i studioznog rada koji bi nas upoznao sa svim oblicima borbe lenjinske koncepcije u toku prvog svetskog rata. Do koje mere je borba koju je Lenjin u to vreme vodio bila teška i složena, upoznaje nas Britovšekova studija na osnovu niza novih podataka iz najširih istorijskih izvora i najnovije literature.

Sve probleme vezane za Lenjinovu borbu protiv Druge inter-

nacionale i za stvaranje Treće internacionale autor je sistematski i naučno obrazložio koristeći se svim raspoloživim izvorima i potojećom literaturom kod nas i u inostranstvu. Takav pristup omogućio je autoru da zaključke u ovoj studiji učini pouzdanim do te mere da oni mogu izdržati i najoštriju kritiku. O tome, pored ostalog, govori i činjenica da naučni aparat ove studije obuhvata 73 strane.

Mada je autor prvenstvenu pažnju posvetio prilikama u socijalističkom pokretu Evrope, odnosno politici socijaldemokratskih partija, on je ipak sva politička zbivanja i konkretne akcije pred prvi svetski rat, u njegovoj prvoj godini, kao i tokom njega neprestano dovodio u vezu sa opštim političkim kretanjima i događajima toga vremena. Britovšek je dao niz izvanredno značajnih podataka i činjenica iz kojih se jasno i potpuno sagledavaju prilike toga vremena u Evropi. U sklopu te situacije on je razmotrio prilike u radničkom pokretu i isto tako detaljno obradio konkretne akcije koje su preduzimale partije i njihova rukovodstva. Pogledi i stavovi socijaldemokratskih partija i njihovih rukovodstava rasvetljeni su na prvim stranicama ove studije.

On odmah konstatuje da je Međunarodni socijalistički biro pristupio razmatranju situacije neposredno po izbijanju rata, to jest drugi dan pošto je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji. Na tom zasedanju, koje je održano 29—30. jula 1914. godine, došli su do izražaja stavovi tadašnjih lidera, odnosno socijalističkih partija, prema imperijalističkom ratu i snagama koje su do njega dovele. Britovšek je te stavove do u detalje obradio, donoseći i integralne izjave pojedinih lidera iz kojih se najpotpunije može videti ko je kakav stav zastupao i zašto. Interesantno je da je on uspeo da baš najinteresantnije izjave tako pregledno složi da brzo stičemo predstavu o celokupnoj situaciji ne samo u pogledu stavova pojedinih partija, nego i o merama koje su one nameravale tada da preduzmu.

Već na tom zasedanju Međunarodnog socijalističkog biroa ispoljila su se ranije izražena shvatanja o imperijalističkoj opasnosti, kao i o akcijama koje bi trebalo da preduzme radnička klasa. U tom smislu najkarakterističnije su akcije V. I. Lenjina i Roze Luksemburg, koji su još ranije uviđali štetnost praznih fraza, raznih nekorisnih manifesta, pa su zbog toga zahtevali brzo i odlučno delovanje. Takve njihove stavove autor je dovodio u vezu sa prilikama i stanjem u radničkom pokretu.

On je uz to razjašnjavao i mogućnosti koje su stajale pred pojedinim socijalističkim partijama. Podaci koje on navodi o izborima u Francuskoj neposredno pred rat, na primer, pokazuju kakav su uticaj tada imali socijalisti. Analiziranje takvih prilika dovelo je do razjašnjavanja dveju značajnih komponenata: stavova rukovodstva partije i uticaja partija na kretanja u pojedinim zemljama. Lenjin, Roza Luksemburg i neki drugi revolucionarni lideri podavno su ukazivali na raskorak između politike rukovodstava i želja koje su ispoljavale radničke i druge napredne političke organizacije. Britovšek je nizom podataka ilustrovao ta stanja i odnose. On naglašava da je posle Bebelove smrti u nemačkom socijalističkom pokretu desnica uspevala da ojača svoj uticaj u rukovodstvu stranke. To se posebno dobro moglo videti u vreme balkanskih ratova. Još tada su neki socijalisti podržavali imperijalističku

politiku svoje vlade. Išli su dotle da su Balkan proglašavali »otvorenim vratima«, a pitanje bagdadske železnice označavali su kao »nemački interes«.

Autor je sa najvećom pažnjom analizirao Lenjinovu aktivnost u prvoj godini rata. Lenjin je odmah pristupio širokim konsultovanjima sa mnogim liderima socijalističkog pokreta, a napisao je i poznate teze o zadacima revolucionarne socijalne demokratije u evropskom ratu. Ovde je Britovšek Lenjinove stavove dovodio u vezu sa stanjem u socijalističkom pokretu Evrope i istovremeno je ukazao kako je Lenjin oštro kritikovao prethodnu i tadašnju politiku nekih vođa Druge internacionale, pa ih je optužio za njen idejno-politički slom.

Pošto je rasvetlio stanje i odnose u socijaldemokratskom pokretu, kao i Lenjinove stavove u vezi s tim, Britovšek je najveću pažnju posvetio Lenjinovoj borbi za stvaranje snažne Boljševičke partije, kao i pripremama te partije za neposredno stupanje u akciju na tlu Rusije. Pred Lenjinom su tada stajali brojni problemi prema kojima se morao zauzeti stav. Autor je od problema do problema, od akcije do akcije, od neuspeha do uspeha, slikovito pokazao kako je Lenjin delovao i na koji je način uspevao da rešava tako složene probleme. Radnici, vojska, omladina, seosko stanovništvo, siromašni i srednji slojevi, sve su to bile snage o kojima je Lenjin brinuo i raspravljao. Lenjin je sa posebnom pažnjom pristupao ulozi inteligencije i uspešno je razlučivao njen pošteni deo od onog koji je bio kolebljiv i koji se špekulantski odnosio prema problemima tadašnjeg vremena.

Pored toga što je uspeo da razjasni sve Lenjinove akcije u borbi sa socijalistima raznih boja i sa svima onima koji su se kolebali u svojim opredeljenjima, autor je do u detalje izneo i Lenjinovu kritiku pojedinih lidera socijalističkog pokreta bez obzira na to o kojoj se partiji radilo. Lenjinov rad, njegovu borbu i konkretne akcije mi ovde pratimo od prvih dana rata pa sve do onoga dana (3. aprila 1917) kada je stigao u Petrograd.

Ova knjiga nam omogućava da sagledamo ne samo uslove u kojima se Lenjin borio za svoje koncepcije organizovanja radničke klase i rukovođenja njenom borbom, već i suštinu onoga protiv čega se on borio i na kraju, uz sve teškoće i prepreke, trijumfovao. Britovšek je zaista znalački, studiozno i analitički sagledao problem u celini i zbog toga je i uspeo da ovu svoju studiju učini jasnom, preglednom i, što je naročito važno, pristupačnom. Ceo problem Lenjinove borbe za Treću internacionalu do te mere je ovde jasno izložen da Britovšekova studija predstavlja u neku ruku i jedan sistematičan udžbenik o problemu koji raspravlja. Ona sadrži i izvestan broj ilustracija: fotografije i fotokopije članaka i dokumenata iz tog vremena, tako da i ti materijali upotpunjuju sliku onoga o čemu Britovšek ovde piše.

Pošto ova studija tretira svetsko-istorijsku temu, za nju se može reći da je doprinos naše istoriografije Lenjinovoj borbi, odnosno istoriografiji međunarodnog radničkog pokreta.

Izdavač je dobro postupio što je na tri svetska jezika: engleskom, nemačkom i ruskom, dao i dosta opširan rezime ove studije. Knjiga je zaista do te mere značajna i savremena da bi dobro bilo kad bi se prevela i na ostale jezike naroda i narodnosti Jugoslavije.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

Igor A. Karuzo: Socijalni aspekti psihoanalize

(»Kultura«, Beograd, 1969, 164 strane)

Otkako je, posredstvom stručnih prevodilaca, naša naučna i šira kulturna javnost upoznata sa nizom najnoviji. dela koja interdisciplinarno posmatraju psihoanalizu, revidirajući tako ortodoksno učenje Sigmunda Frojda i svodeći ga na one linije koncepata koje su i danas žive, pozicija ove nauke se menja: sve je manje onih koji psihoanalizu posmatraju kao strogo intersubjektivnu, van konteksta društvenog. Jedan od najpredanijih tumača psihoanalize u našoj sredini, čovek koji je pokušao da nas uvede u transkulturni aspekt ove discipline, dr Vladimir Jakovljević, omogućio nam je da uz pomoć studije »Psihoanaliza i antropologija«, koja se našla na mestu predgovora, upoznamo i tačnije pročitamo značajnu knjigu Igora A. Karuza *Socijalni aspekti psihoanalize*. Vezujući psihologiju za marksističku antropologiju, Jakovljević smatra da se »kao kreativna reakcija na postojeću krizu vrednosti u savremenom svetu, a pre svega na izgubljeno poverenje u čovekovu čovečnost i u značajnost njegovih tvorevina, može da smatra samo savremeni idejni humanistički pokret, čiji je plod i čije je radno oruđe savremena antropologija«. Analizirajući Karuzovu knjigu (koja, u stvari, predstavlja skup predavanja održanih u okviru seminara »Bečkog kruga za dubinsku psihologiju«), pisac predgovora kaže da se ovo »delo može shvatiti kao predstavnik najznačajnijeg dometa antropološko-humanističke orijentacije u psihoanalizi. Ono je naročito reprezentativno zbog toga što je zasnovano kako na savremenim filozofsko-antropološkim shvatanjima marksizma i egzistencijalizma tako i na iskustvima psihoanalitičke prakse, i to kako neposredne, tj. one koja je proizašla iz rada sa mentalno poremećenima, otuđenima u najtežem značenju ovog pojma, tako i posredne, one koja je proizašla iz dubinske analize različitih oblika dehumanizacije, otuđenja čoveka našeg vremena«.

Po svojoj orijentaciji Igor Karuzo pripada (zajedno sa Adlerom, Salivanom, Kardinerom, Eriksonom, K. Hornaj, Fromom, Markuzeom) grupi neofrojdovaca, odnosno takozvanoj neoanalitičkoj, kulturalističkoj, sociološkoj grupi, a sam je osnivač novog pravca, takozvane personalističke psihoanalize, koja je zasnovana koliko na izvornom Frojdovom učenju toliko i na marksizmu, egzistencijalizmu i savremenoj antropologiji. Ono što personalističku psihoanalizu odvaja od sledbenika ortodoksnog psihoanalitičkog učenja, koji svoju aktivnost usmeravaju na duboka prodiranja u nesvesno, i revizionista koji se više bave svesnim delom ličnosti — Egom i mehanizmima odbrane, kao i ono što ga odvaja i od neoanalitičke grupe kojoj pripada, jeste shvatanje da je čovek otvoreno živo biće koje, s jedne strane, nikada nije potpuno, završeno niti je, s druge strane, identična slika društva u kome živi. Čovek se nalazi u stalnom razvoju — izgrađivanju ili razgrađivanju — i taj razvoj je uvek rezultat slobodnog izbora i odvija se u okvirima »progresivne personalizacije« (za razliku od ranijih shvatanja po kojima se razvoj ličnosti kreće u okvirima pojmova »socijalizacija«, »adaptacija«. Karuzo koristi pojam »personalizacija«, koji, po njemu, treba bolje da predstavi razvoj ličnosti jer predstavlja dijalektičko jedinstvo suprotnosti između socijalizacije i individualizacije).

Kakav je odnos između onog ličnog, intimnog, intersubjektivnog i društvenog, kakva je uloga psihoanalize i kakve su njene relacije prema socijalnom, kakva je suština čovekove prirode, u čemu je suština njegovog otuđenja, kakva mu je po moć potrebna — sve su to pitanja na koja Karuzo kroz poglavlja svoje knjige (»Psihoanaliza — »zamena« za socijalno«, »Psihoanaliza kao kritika ličnog izraza jednog socijalnog zbivanja«, »Dvostruko značenje otuđenja« i »Otuđenje i suverenitet ličnosti«) pokušava da odgovori.

Za Karuza psihoanalitički koncept nije nužno intersubjektivan, jer je zbog same psihoanalitičke prakse, kroz koju se recipročno prelamaju odnosi ličnosti kao subjekta i ličnosti kao objekta, u stalnom i neposrednom dodiru sa socijalnim. Korigujući shvatanja K. Hornaj i E. Froma, Karuzo smatra da je pravi odnos psihoanalize i društvenih pojava pre svega u pokušaju dubinsko psihološkog analiziranja dijalektičkih obrazaca razmene između pojedinca i društva. Pojmom »razmena« — kojim objašnjava odnos između individue i spoljašnjeg sveta — Karuzo zamenjuje ranije korišćen pojam »mehanizam odbrane«. Umesto ovog pojma, kojim se, po psihoanalitičkom učenju, objašnjava odbrana Ja od »osećanja opasnosti, straha, neraspoloženja«, Karuzo uvodi mnogo adekvatniji pojam — »mehanizam razmene«, kojim naglašava ne odbranu, borbu, već uzajamnost delovanja, razmenu, reciprocitet odnosa.

Međutim, psihoanaliza ni u kom slučaju ne može da preuzme ulogu sociologije i da društvene strukture smatra psihičkim strukturama. U takvom pokušaju, smatra Karuzo, leži zabluda mnogih socijalno orijentisanih psihoanalitičara. Razvoj društva se ne može objasniti mitom o Edipu, neuroza nije samo neprilagođenost društvu niti se, pak, o celom društvu može govoriti kao o neurotičnom. Društvo samo može, u određenoj meri i u određenim etapama, da bude manje ili više patogeno, latentno neurotizujuće. Neuroze izbijaju tek kada takve, potencijalno patogene, situacije, svojstvene naročito društvima koja razapinju protivrečnosti, izazovu regresivnu reakciju pojedinca (jer reakcija može biti i kreativna, buntovna, revolucionarna). Rađajući se u određenoj mikro i makrosredini, razvijajući se tu, koristeći različite mehanizme razmene na svom putu progresivne personalizacije, ličnost uvek aktivno ili pasivno reaguje na društvene situacije u kojima živi. Tako ona postaje ili prosečni model društva ili osobena ličnost u okviru društvene celine, sa aktivnom željom njenog menjanja, ili reaguje neurotski, bežanjem, regresijom. Psihoanalitičari su ranije bili skloni da svako ponašanje koje je van ustaljenih normi smatraju posledicom »neprilagođenosti«, »neadaptacije«. Na taj način kriterij normaliteta bio je definisan stupnjem prilagođenosti. Međutim, normalitet nije prilagođenost, već je to »optimalna mogućnost prevazilaženja istorijski nužnih vidova otuđenja, kroz transparentnost daljeg razvitka ka savršenijem društvenom životu i oslobođenijoj individualnosti u društvu«.

Mesto gde se daje pečat jednoj ličnosti i gde se uslovljava put njenog daljeg razvitka jeste porodica. »Porodica je mesto gde se sreću biološke, psihološke i sociološke perspektive u razvoju ličnosti.« Ovakvo Karuzovo shvatanje, veoma blisko ortodoksnom frojdističkom, dopunjeno je i mišljenjem da porodica mora da se posmatra ne izolovano, već u celokupnom društvenom kontekstu (način

proizvodnje, izmena kulturnih vrednosti, struktura društvene organizacije).

Ovakvim shvatanjem svrha psihoanalitičkog lečenja i uloga psihoanalitičara-terapeuta postaju nešto drugačije. Psihoanaliza kao teorija treba, misli Karuzo, da se bavi analizom društvene dinamike i posebno analizom određenih društvenih sistema, i to preko analize »reprezentativnih« pojedinaca u okviru odgovarajućih društava u kojima su se takve ličnosti razvijale i delovale (tako se preko analize individualnih motivacija jednog Ajhmana, Hitlera, Hesa, može saznati nešto o društveno istorijskoj situaciji koja ih je stvorila. Nemački nacionalsocijalizam nije neuroza niti se pojava tih zločinaca može objasniti njihovim pojedinačnim neurotskim strukturama, već su se u materijalno-istorijskim uslovima otuđenja nemačkog društva stvorili povoljni uslovi za razvijanje različitih teških oblika individualnih poremećaja). Psihoanaliza kao metod lečenja ne treba da bude didaktična, slepo pokorna i uslovljena društvom, ona ne treba da pomogne ljudima da se »prilagode«, već da »sami izaberu svoj društveni stav, pri čemu treba da postanu svesni stava koji nisu sami izabrali«. Uloga psihoanalitičara u ovakvoj koncepciji lečenja postaje nešto drugačija: on silazi sa trona »sveznajućeg« i napušta dogme kojima su ga naučili, ne pristaje da bude institucionalizovan, shvata da se nalazi u jednoj relaciji, u recipročnom odnosu sa pacijentom, da nije samo posmatrač, već i posmatrani, te kroz seriju radnih dijaloga, uz poštovanje autentičnosti ličnosti pacijenta, pokušava da neintegrisane delove ličnosti preobrazi u novu celinu, da demistifikuje tuđe sile u ličnosti i osnaži je da vrši lični izbor.

Kakav je cilj ovakvog lečenja? Da li ličnost, ustajući sa psihoanalitičkog divana, treba da bude »pročišćena« od svega, da li je otuđenje — simptom koji danas sve češće zamenjuje ranije uobičajene neurotske simptome — bauk koji treba po svaku cenu iskoreniti? Karuzo ne misli tako. Otuđenje je, po njemu, nužnost i uslov čovekovog razvoja. Jer, da bi uopšte mogao da se razvija, čovek — koji je u isto vreme i objekt društva u kome živi, a i njegov subjekt — primoran je da deo svoje društvenosti, kulturnih tvorevina, objektivizuje, postvari, otuđi da bi mogao ponovo da ih prisvoji kao deo svog subjektivnog bića, ali sada u jednom savršenijem obliku. Zato je za Karuza besmisleno insistiranje na »prirodnom čoveku«, na »vraćanju prirodi« i na rešavanju otuđenja na taj način. Tek putem progresivne personalizacije, koja u biti sadrži ovu ideju o prevazilaženju, moguće je doći do bogatijeg subjektivnog sveta, koji je baš i stvoren odricanjem, postvarivanjem, jednog dela subjektivnosti. Krajnji cilj ovakvog razvoja, pa i same psihoanalitičke terapije, jeste oslobađanje od potčinjavanja seksualnih i životnih radosti kulturnom učinku, ali i oslobađanje od potčinjavanja i otuđivanja kulturnih tvorevina samo u korist jednog malog broja ljudi. Zbog toga nam je razumljivo kada Karuzo, modifikujući Frojdovo načelo »Cilj života je smrt«, konstatuje da je »Cilj života — život«.

JELENA VLAJKOVIĆ

Jugoslovenski časopisi

gledišta

U broju 5 ovog časopisa Vladimir Goati u članku *Tendencije i činioci birokratizacije radničkih partija* pod birokratizacijom partije podrazumeva proces konstituisanja unutrašnjih odnosa u kojima izabrani funkcioneri partije prestaju da izražavaju interese članstva i počinju da ostvaruju svoje interese. Članstvo se svodi na »masu«, koja u retkim prilikama, kao na stranačkim kongresima i drugim skupovima, aplaudira odlukama partijskih vrhova, odnosno na ceremonijalan način izražava svoju »privrženost« organizaciji. (Autor prihvata shvatanje Roze Luksemburg o prigodnoj ulozi članstva u birokratizovanim radničkim partijama.)

Avet birokratizacije preti radničkim partijama kako Zapada tako i Istoka. Međutim, autor izdvaja partije koje svojim mehanizmima nastoje da u današnje vreme prevaziđu birokratizaciju na poseban, mada u suštini sličan način — Komunističku partiju Italije i Savez komunista Jugoslavije.

Osnovu birokratizacije radničkih partija, socijaldemokratskih i komunističkih, čini nekoliko elemenata, od kojih autor ističe osnovne: stabilnost i veliku nezavisnost garnitura na vlasti, koje u nekim partijama ostaju neizmenjene i po dvadesetak godina; krize i obračune u partijskim vrhovima; vođenje posebne politike rukovodstva, bez konsultovanja članstva partije; način smenjivanja rukovodećih partijskih garnitura, koje u istočnim socijalističkim zemljama dolaze uglavnom nenajavljene, bez prethodnog upoznavanja članstva i bez njegovog uticanja.

Objašnjavajući faktore od kojih zavise tendencije birokratizacije (karakter partije, priroda organizacija sa kojima se partija sukobljava, partija kao velika organizacija, profesionalizacija rukovodstva), autor navodi da je, kada se partije mire sa postojećim, kada ga stvarno prihvataju kao dovoljno širok okvir, ne samo za svoje aktuelno delovanje, već i za realizaciju svojih programskih ciljeva, ispunjen jedan izuzetno značajan uslov za njihovu birokratizaciju. Autor kao postojeće shvata ne samo buržoasko društvo, već i društvo posle izvršene socijalističke revolucije (njene vojne faze), u kome proizvođač, bez obzira na deklaracije, pompu i ritual, ostaje »prosti dodatak mašini«, bez ikakvih mogućnosti učestvovanja u upravljanju.

Uvereno u to da stvarno poseduje apsolutnu istinu, koju treba samo primeniti, birokratizovano rukovodstvo sve probleme politike svodi na administrativne i tehničke probleme.

Birokratizacija rukovodećeg partijskog aparata na Zapadu i na Istoku olakšava pronalaženje zajedničkog jezika sa državnom birokratijom i ujedinjenje partijske, sindikalne, državne, vojne i privredne elite. Proces apsolutizacije države u praksi i u teorijskoj misli radničkog pokreta zasniva se na iluziji o svemoći države koju rađa efikasnost i delotvornost državne prinude u prvom postrevolucionarnom periodu.

Autor ističe da se SKJ, osvojivši vlast, nije identifikovao sa državom, već je ubrzao proces sopstvenog prerastanja od dirigujuće u idejno vodeću snagu. Široka demokratizacija društva,

s velikim brojem autonomnih centara odlučivanja, postala je svojevrstan sigurnosni ventil protiv mogućnosti njegovog birokratizovanja.

Autor se bavi više pojavnim oblicima birokratizacije kao da tog, završenog procesa nego teorijskim objašnjavanjima uzroka njenog javljanja i razvoja.

U eseju *Nesporazumi oko tehnike* dr Mihailo Đurić ističe da moderna tehnika zaslužuje naziv buržoaskog pronalaska upravo time što predstavlja najsavršeniji oblik rada (buržoazija je posvetila najveću moguću pažnju čovekovom odnosu prema radu, dovodeći rad u najneposredniju vezu s bićem čoveka; proglasivši rad najvećim ljudskim dobrom, ona ga uzdiže na rang metafizičkog načela).

Filozofija tehnike je u osnovi podeljena između najbespoštednije osude i bezrezervnog prihvatanja: gledanja na nju kao na najbližeg saveznika kulture, kao na sredstvo koje će konačno osloboditi čoveka bede fizičkog rada i gledanja na tehniku kao na najljućeg neprijatelja i suparnika kulture (na tehniku se gleda kao na jednu čudovišnu silu koja ugrožava čovekovu slobodu, njegovo biće i njegov opstanak na zemlji).

Tako se i Marks i Hajdeger slažu u shvatanju da tehnika ugrožava čoveka u njegovom najintimnijem jezgru, mada mu u isti mah stavlja u izgled mogućnost preokreta čitave njegove istorije.

Autor to posebno naglašava upravo zbog toga što ideolozi današnjeg sveta sve češće i upornije nastoje da idealizuju tehniku, da ublaže sve njene negativnosti i prevaziđu suprotnosti između tehnike i kulture pridavanjem osobenog kulturnog značenja tehničkim predmetima i postupcima, shvatajući tehniku kao važno područje kulture, čak i kao poslednje, najviše kulturno dostignuće Zapada, kao da ona donosi spasenje. On, zatim, ističe da nije jasno u čemu bi trebalo da se sastoji spasenje koje tehnika, tobože, obećava, niti elementi na kojima bi to spasenje trebalo da se zasniva, kao ni to koliko je tehnika delo čovekove slobode, a koliko pripada suštini bića kao događaj njegove sudbine.

Autor ne odgovara na niz pitanja: može li tehnika uopšte da posluži stvari čovečnosti, može li ona uopšte da bude nešto drugo do oruđe volje za moć itd.

Pol Svizi u članku *Prilog kritici ekonomije* (uzetom iz »Monthly Review«, br. 1/70, prevod dr Đure Šušnjića) za osnov svojih osporavanja ortodoksne ekonomije (kojoj je temelj paradigma o opštoj i — ili — delimičnoj ravnoteži) uzima postavke Thomasa Kuhna o tome da se svaka naučna teorija zasniva na sopstvenoj paradigmi. Ta paradigma uslovljava i u osnovi ograničava pitanja koja dotična nauka postavlja i vremenom teži da postane prepreka pre nego podsticaj razvitka nauke. Kada se to ipak dogodi, dotična nauka zapada u period krize: postojeća opšta saglasnost među naučnicima se narušava. Tada se javlja i zahtev za novom paradigmom, novom koncepcijom stvarnosti. Nju donose »autsajderi«, ljudi što su u nauku došli iz drugih oblasti, jer su neopterećeni prihvatanjem i poštovanjem konvencionalnih mudrosti nauke kojom se sada bave.

Paradigmu koja leži u osnovi ortodoksne ekonomije autor podvrgava kritici zasnovanoj, u jednom pravcu, na činjenici da je ta paradigma stara gotovo jedno stoleće, te da su većinu pitanja već davno postavili i istražili veliki ekonomisti prvih i drugih generacija. Stoga je novija ortodoksna ekonomija, o-

stajući u istim osnovnim okvirima, počela da biva beživotna. Da bi kompenzirala svoje trivijalne sadržaje, posvetila je veliku pažnju razvijanju i usavršavanju svojih tehnika i postupaka.

Mnogo važnija linija napada na ortodoksnu ekonomiju sledi iz stava da je, ma kakvu relativnu vrednost imala paradigma koja joj je pre sto godina ležala u osnovi, ona u velikoj meri iščezla kao rezultat promena u globalnoj strukturi i funkcionisanju kapitalističkog sistema. Sukobi interesa, rušilačke snage, nagla i često nasil na promena —to su jasne preo vlađujuće karakteristike kapitalizma danas na svetskom pla nu. Ali one su izvan okvira ortodoksne ekonomije, koja je upravo zato osuđena na sve veću nemoć i beznačajnost.

Mada je paradigma marksističke ekonomije (koja naglašava sukob, narušavanje ravnoteže i diskontinuitet), na drugoj strani, takođe stara oko sto godina, autor naglašava da klasni karakter marksističke ekonomije nikako ne dovodi u pitanje niti umanjuje njenu vrednost (koja zavisi od njene sposobnosti da objasni stvarnost). U tome domenu on registar mar ksističke ekonomije ocenjuje kao premoćan, mada ne onako dobar kakav je mogao da bude (praktikovanje nauke u okviru marksističke paradigme od samog je početka bilo otežano; isključeni sa univerziteta i iz naučnih institucija, marksistički ekonomisti nisu imali onakve uslove rada kakvi su bili dostupni ostalim naučnicima).

Autor ističe moguće pitanje: zašto revolucije XX veka, koje su marksizam najčešće isticale kao svoju oficijelnu ideologiju, nisu dovele do razvoja i cvetanja marksističkih društvenih nauka, među njima i ekonomije. Odgovor nalazi u tome što su revolucionarni režimi tokom ovoga veka osvojili vlast u relativno zaostalim zemljama i bili zaokupljeni pretežno time (u početku) da zadrže vlast u bor bi sa unutrašnjim i spoljnim ne prijateljima. U tim uslovima su njihovi stavovi prema maksizmu kao društvenoj nauci bili ambivalentni stoga što je mark sizam kritičan i prema novom pokretu. Zbog toga je za marksiste i u revolucionarnim režimima bavljenje normalnom na ukom bilo teško ili nemoguće.

Autor, na kraju, smatra da je marksistička ekonomija, uprkos svim preprekama i teškoćama, zaista učinila osetan napredak i pružila značajne doprinose razumevanju savremene stvarnosti, koji se ogledaju naro čito u mogućnosti objašnjavanja savremenih zbivanja i promena u takozvanom trećem svetu, dok ortodoksna ekonomija nema ništa vredno da kaže o toj temi — uglavnom zbog toga što ju je isključila paradigma koja joj leži u osnovi.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

kulturni radnik

U broju 2 ovog časopisa Ivan Šiber u članku *Obrazovanje i politička participacija* razmatra neke rezultate dosadašnjih ispitivanja stavova građana. Ispitivanja su pokazala da, s obzirom na obrazovni nivo, ne postoje razlike u stavovima pre ma političkim aspektima našeg društvenog uređenja. Bez obzira na formalno obrazovanje ispitanici podjednako prihvataju ili ne prihvataju pojedine društvene vrednosti. Međutim, po-

jedinci s nižim obrazovanjem veoma često nemaju dovoljno jasne pojmove o pojedinim aspektima društvenih zbivanja, tako da je mogućnost njihovog opredeljenja između više ponuđenih alternativa znatno smanjena.

Analiza prisustvovanja građana zborovima birača pokazala je da je veće učešće pojedinaca zainteresovanih za politička zbivanja: članova Saveza komunista, ljudi u radnom odnosu i onih koji imaju više obrazovanje. Autor to objašnjava time što oni koji su više zainteresovani za politička zbivanja tu svoju zainteresovanost prenose i na zborove birača, da postoji jak uticaj tradicije na političku angažovanost žene, da se učešćem u radnom procesu stvara veća angažovanost u društvu. Autor, zatim, obrazovanje izvlači kao osnovnu varijablu koja determiniše prisustvo zborovima birača. Tako, oni koji su politički više zainteresovani prisustvuju zborovima birača ne zbog te svoje zainteresovanosti, već prvenstveno stoga što su višeg obrazovnog nivoa. To konkretizuje autorovu tvrdnju da unutar svakog pojedinog obrazovnog nivoa ne postoje razlike u prisustvovanju zborovima birača s obzirom na opštu političku zainteresovanost. Isto tako, pol nije uzrok prisustvovanju ili neprisustvovanju zborovima birača, već činjenica da žene imaju niže obrazovanje. Nekvalifikovani radnici, i muškarci i žene, podjednako ne prisustvuju zborovima birača, isto tako kao što i muškarci i žene viših obrazovnih struktura podjednako prisustvuju zborovima birača (bar je tako sa izabranom populacijom uže teritorije Zagreba — po rezultatima ispitivanja javnog mnenja od strane Instituta društvenih nauka u Beogradu).

U rubrici »Iz radnih kolektiva« časopis donosi neposredan razgovor svojih saradnika sa radnicima kombinata »Varteks« u Varaždinu o slobodnom vremenu radnika, kulturnom životu i njegovim mogućnostima u gradu i u Kombinatu, pod naslovom *Kulturni život radnika zahtijeva mnogo više organiziranosti:*

...Rekao bih nešto o kulturnom životu radnika u našem gradu, u našem kolektivu. Mogu reći da smo mi u poduzeću imali dramsku i folklornu sekciju, tj. kulturno-umjetničko društvo »Vilko Jurec«, koje i danas postoji. Mi smo znali davati priredbe za kolektiv i po našim selima, tako da se kulturni život nekako drukčije osjećao i ljudi su vidjeli mnogo toga više nego što danas vide. Po mojem mišljenju utjecaj televizije je ljude malo pasivizirao, uvukao u sebe, u kuću; nema se vremena za društvene aktivnosti.

Mi smo prije dvije godine u dogovoru s »Vjesnikom« uveli našu »Kroniku«. Tu kroniku, tj. »Vjesnik« prima oko pet tisuća naših radnika. I ne samo da ljudi čitaju kroniku kombinata »Varteks«, nego čitaju i sve u »Vjesniku«.

...Tačno je da je Varaždin poznat po tradiciji, kazalište je vrlo staro, imamo 140 godina staru muzičku školu, tu ima nekoliko muzeja. Međutim, uzmimo našeg prosječnog radnika — on ne može odvojiti toliko sredstava da kroz mjesec dana bar dva puta ode u kino i jedanput u kazalište. Izvolite izračunati kolika je to suma novaca. Ne radi se samo o tome da se ode u kino, jer kad ide čovjek sa djetetom i ženom, onda mu treba barem 1.500 starih dinara.

...Mi smo čak i besplatne ulaznice davali, pa se odazvalo malo ljudi. To je bilo mnogo

puta. Da li nema interesa, ili možda propaganda nije u dovoljnoj mjeri učinjena, ne znam. U nas je 70% radnika sa sela (mislim na svoj odjel). To su mahom stariji radnici. Mogu vam reći da je teško takve ljude privući na to da bi išli u kazalište ili negdje drugdje. A to je najviše zato jer je takav čovjek vezan za kuću. Ti ljudi imaju nešto zemlje i bave se poljoprivredom. Znači, kada dođe slobodna subota, on onda nju koristi u radu na selu (Ruda Matoković, str. 41).

...Ja sam sa sela i govorio bih o kulturnom životu radnika sa sela. koji putuju u grad na posao. Ako bi uzeli radnika sa sela kao primjer, odnosno njegovo slobodno vrijeme, onda bi pogotovo mogli reći da ga on uopće nema. Takav radnik, nakon što odradi 8 sati u kombinatu, pošto ima nešto zemlje, bavi se obradom te zemlje, hrani svinje i kokoši, tako da ono što se u gradu može iskoristiti za to slobodno vrijeme njemu uopće nije moguće.

...U zadnje vrijeme nešto se situacija popravila. Upravo zahvaljujući »Varteksovoj kronici«, jedan broj radnika čita štampu, a s druge strane sve više kuća ima radio-aparat, a jedan manji broj ljudi na selu ima televizor. Jako je malo onih koji bi ljudima na selu mogli pružiti pomoć da ih naviknu na kulturni život, a nemaju ih gdje ni navikavati, jer na selu nema ništa osim škole. Ponekad se organiziraju kazališne predstave u Varaždinu, no teško je nagovoriti čovjeka da ide pogledati takvu predstavu jer nije na to naviknut. Jedan velik dio slobodnog vremena taj radnik gubi na putovanju autobusom, kada dođe kući, prilično je zamoren, a, osim toga, čekaju ga i drugi poslovi. Zato je kulturna situacija na selu daleko teža i nemoguće je nešto konkretno poduzimati tim više što su saobraćajne veze veoma loše, što pogotovo dolazi do izražaja kad se radi o selima koja su više udaljena od grada. Nema autobusa da bi čovjek mogao doći i pogledati neku dobru predstavu u Varaždinu, a s druge strane radi se i o navikama ljudi, jer i danas ima mnogo ljudi na selu koji kažu: »Šta ćeš to gledati, nije to za tebe.«

Ja ne kažem da se ovdje ne pokušava naviknuti ljude, ali to treba da se čini od rane mladosti... a onda ne bi došlo u pitanje zašto ne ide u kino, kazalište i čitav niz drugih institucija koje imamo u gradu. Selo je deficitarno u pogledu tih ustanova i nije čudno što nam onda radnici jedva čekaju da idu kući, jer ih ne zanima, nije ih se odgojilo (Dragutin Bafić, str. 64).

Vladimir Obradović, sa saradnicima (Nada Cazi, Mate Jergović i Nada Tomić), posle ispitivanja učenika gimnazija i tehničkih škola u Zagrebu, s jedne strane, i učenika škola za kvalifikovane radnike, s druge, utvrdili su skalu aktivnosti kojima se u nedeljnom odmoru ispitanici znatno više bave:

Učenici gimnazija i srednjih škola:

— odlazak u pozorište, na koncerte, izložbe i slično,

— izlazak u grad bez posebnog plana,

— posete rođacima i poznanicima,

— odlazak s roditeljima na izlete,

— posećivanje kafeterija ili kafana.

Učenici škola za kvalifikovane radnike:

— odlazak u bioskop,

— sastajanje s prijateljima,

— izlaženje, slušanje muzike, pričanje s ukućanima, čitanje novina i slično,

— rad za novac,

— odlazak roditeljima ili rođacima na selo.

Aktivnosti kojima se pretežno više bave učenici gimnazija i tehničkih škola predstavljaju tipične »tradicionalne građanske« nedeljne aktivnosti, a aktivnosti kojima se pretežno više bave učenici škola za kvalifikovane radnike su tipične »tradicionalne radničke aktivnosti«.

Obrazovanje u školama za kvalifikovane radnike, dakle, ne utiče znatno na izmenu stila i načina tradicionalnog provođenja nedeljnog odmora radničke omladine, što znači da postojeći obrazovni sistem, umesto da transformiše, u suštini potpomaže i reprodukuje ne samo društvenu, nego i kulturnu slojevitost.

Autor zaključuje da obrazovanje, kao osnovna društvena institucija transmisije kulture, predstavlja bitnu determinantu potrošnje kulturnih dobara. Analiza stanja elementarnog obrazovanja zaposlenih na području Zagreba pokazuje da nedostatak osnovnog obrazovanja zaposlenih predstavlja ograničavajući faktor konzumiranja kulturnih dobara. Nepismenost, polupismenost i nedostatak elementarnog obrazovanja i kulture prvenstveno su problemi odraslog, odnosno privredno aktivnog (zaposlenog) stanovništva.

Razlike u vrsti obrazovanja koje proizlaze iz postojećeg obrazovnog sistema odražavaju se i znatno utiču na sadržaj i obim korišćenja dobara tradicionalne kulture, dok ne utiču znatno na potrošnju »savremenih« kulturnih i zabavno-rekreativnih sadržaja.

S. P.

PREGLED

Aprilski broj nudi čitaocu jedinstven tematski blok. Članci Muhameda Filipovića (*Lenjin i mjesto nacionalnog pitanja u suvremenoj borbi za samoupravni socijalizam*), Avde Hume (*Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*), Envera Redžića (*O posebnosti bosanskih muslimana*) i Alija Hadrija (*Nacionalni i politički razvitak Albanaca u Jugoslaviji*) analiziraju različite aspekte nacionalnog pitanja.

U članku *Lenjin i mjesto nacionalnog pitanja u suvremenoj borbi za samoupravni socijalizam* M. Filipović nema pretenzija da čitaoca upozna s osnovnim Lenjinovim stavovima o nacionalnom pitanju, već nacionalno pitanje tretira sa stanovišta njegove aktuelnosti u izgradnji samoupravnih socijalističkih odnosa i u konstituisanju opšte strategije radničkog pokreta u revoluciji. Kad je reč o karakteru nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa kod nas, postoje, po autoru, dve dijametralno suprotne teze koje su neprihvatljive. Po prvoj, socijalistička revolucija je rešila nacionalno pitanje, ono je zauvek rešeno, te insistiranje na njemu predstavlja izmišljen problem. Po drugoj, nacionalno pitanje javlja se kao pitanje nacionalnih konflikata, ekscesa i netrpeljivosti. Po zastupnicima ove druge teze, nosioci takvog poimanja nacionalnog pitanja su političari i inteligencija, a radnička klasa je imuna od prenaglašavanja nacionalnih protivrečnosti. Političke implikacije takvog stava su dalekosežne i sastoje se »u pokušaju odvajanja radnika od političke borbe za socijalističku demokratiju, čiji je

bitni dio i borba za punu ravnopravnost naroda i nacija«.

Dva su elementa Lenjinovog poimanja nacionalnog pitanja u kontekstu revolucije:

1. Pravo radničke klase svakog naroda na sopstveni put revolucionarnog preobražaja i poštovanje digniteta pokreta radničke klase drugih zemalja u međunarodnom radničkom pokretu. Opšta strategija radničkog pokreta kao celine ne može se zasnivati na nekim »opštim«, nadnacionalnim ciljevima i interesima.

2. Analiza opštih karakteristika imperijalizma, karaktera eksploatacije u toj fazi kapitalizma i zasnivanje na toj analizi strategije radničkog pokreta.

Za imperijalističku fazu kapitalizma karakteristična je dvostruka eksploatacija. S jedne strane, to je eksploatacija radničke klase sopstvene zemlje, a s druge strane, radi se o eksploataciji nedovoljno razvijenih naroda putem svetskog tržišta, međunarodne podele rada i kolonijalističkog osvajanja. Klasna i nacionalna eksploatacija se prepliću, nacionalno postaje klasno, a klasno nacionalno. Razumevanje tog aspekta eksploatacija u razvijenom kapitalizmu od izvanrednog je značaja za poimanje strategije radničkog pokreta. »Otuda je karakteristično da su sve socijalističke revolucije 20. stoljeća sadržavale ujedno i komponentu nacionalno-oslobodilačku. Sve nacionalno-oslobodilačke revolucije su sadržavale i klasnu komponentu.«

Autor na kraju analizira kakve dimenzije nacionalno pitanje ima u zemljama gde je izvršen socijalni preobražaj. Sam akt rušenja političke i ekonomske vlasti kapitalističke klase podizanje radničke klase na poziciju socijalnog nosioca novog društveno-ekonomskog sistema. s dominantnom ulogom u osnovnim sferama društvenog života, ne rešava jednom zauvek nacionalno pitanje, već stvara šire okvire za njegovo slobodnije izražavanje. »Značaj nacionalnog pitanja u socijalizmu stoji u direktnoj vezi sa razvojem pretpostavki demokratskog socijalizma koje se sastoje u tome da je radnička klasa sposobna na zadovoljavajući način riješiti sva pitanja koja se tiču odnosa između naroda, s obzirom na to da je svaki narod već karakteristikom suvremenog društva uključen u jedan sistem međusobnih odnosa u konkretnim uslovima.« Poštovanje ravnopravnosti, suvereniteta i prava na samostalan razvoj predstavlja nužnu pretpostavku socijalističkog preobražaja u savremenom svetu.

Odgovarajući na pitanje kakvu poziciju treba da zauzme radnička klasa u odnosu na nacionalno pitanje i realizovanje nacionalnog interesa, autor kaže »da proletarijat mora zastupati interese svakog, a naročito svog naroda, jer je jedino on u mogućnosti da ne kompromituje te interese, vodeći ujedno nacionalnu borbu kao i borbu za svoje klasne interese«.

Avdo Humo u članku *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana* analizira osobenost konstituisanja muslimanske etničke zajednice i osnovnu liniju njenog razvoja.

Formiranje Muslimana kao osobene etničke celine najneposrednije je povezano s turskom okupacijom i islamiziranjem Slovena (najbrojniji dio regrutuje se iz redova bivših bogumila). Islamiziranjem jednog dela slovenskog življa razbija se konstituisana egalitarna struktura u Bosni. »U društveno-ekonomskom i političkom pogledu nastale su duboke razlike i različiti položaji. Dok su Muslimani bili ekonomska i politička vlast, hrišćanska raja bila je obespravljena.« Dolazi do prepli-

tanja klasnog i etničkog zasnovanog na uticaju konfesionalnog faktora.

Čitaočevu pažnju posebno privlači autorovo razmatranje o odnosu formirane verske svesti i sposobnosti za akumulaciju (autorov metodološki pristup gotovo je identičan sa onim koji Maks Veber primenjuje u analizi odnosa kapitalizma i protestantizma). Nisku akumulativnost u Bosni tog vremena autor objašnjava formiranom verskom svešću koja destimulativno deluje na privrednu inicijativu. Nizak stepen akumulacije destimulativno je delovao na razvoj privrede, pa i na ekonomsku i političku moć formiranog sloja trgovačke buržoazije, koja zbog takvog položaja nije u poziciji da realizira objektivno istorijske interese svog naroda. Štaviše, ona je sklona sporazumevanju, kompromisima, pa i izdaji interesa svog naroda. S druge strane, seljački ustanci, iako u sebi sjedinjavaju socijalnu i nacionalnu komponentu, nemoćni su da razreše protivrečnosti feudalnog društva. S obzirom na to da su muslimanski feudalci i mlada, tek formirana buržoazija pupčanom vrpcom vezani za feudalni društveno-ekonomski sistem, oni su zbog svog položaja socijalnog nosioca tog sistema zainteresovani za konzervaciju postojećih odnosa. Nosilac socijalnog preobražaja mogla je biti jedino srpska buržoazija formirana u Bosni. Iako objektivno u poziciji da bude nosilac socijalnog preobražaja, srpska buržoazija u Bosni i Hercegovini to nije bila. Svi ti elementi objašnjavaju zašto u Bosni i Hercegovini nije izvršen originerni socijalni preobražaj.

Austro-ugarska okupacija otvorila je put razvoju kapitalističkih odnosa. Verski faktor nema više dominantan uticaj na položaj muslimanskih feudalaca i formirane trgovačke buržoazije. Objektivna pozicija hrvatske, srpske i muslimanske buržoazije se izjednačuju. Nemogućnost konstituisanja snažne kapitalističke klase uzrokovala je da se, i pored specifičnog razvoja, Muslimani nisu konstituisali kao nacija.

Kakva je bila pozicija pojedinih socijalnih grupacija u odnosu na nacionalno pitanje?

Mlada, tek formirana radnička klasa još uvek se nalazi na onom stepenu razvoja koji Marks određuje kao klasa »po sebi«. Ona nema izgrađen stav u odnosu na nacionalno pitanje. Još uvek je na pozicijama sindikalnog organizovanja i borbe za ekonomske revandikacije.

Inteligencija školovana van zemlje pod uticajem je socijalističkih idejnih strujanja, ali, odsečena od ostalih socijalnih grupacija (radničke klase i seljaka), nužno na političkoj »klackalici« snaga postaje sve lakša. »Svi faktori koji su mogli bilo direktno bilo indirektno preuzeti na sebe ulogu buržoaske nacionalne akcije otkazali su podršku mladoj inteligenciji.«

Analizirajući položaj Muslimana između dva rata, autor ukazuje na specifičan položaj Bosne i Hercegovine, koja je bila na vetrometini asimilatorskih interesa srpske i hrvatske buržoazije. Propagiranje i »naučno« utvrđivanje putem empirijski »validnih« rezultata o izmeni nacionalne strukture denacionalizatorske politike postaje stil odnosa prema Muslimanima. Nacionalni položaj Muslimana postajao je predmet veće pažnje u kriznim situacijama čineći teg više na terazijama političkih snaga.

Zaključujući svoja razmatranja pitanjem aktuelnog položaja Muslimana u periodu konstituisanja samoupravljanja, autor konstatuje da ga je nemoguće

posmatrati odvojeno od položaja Bosne i Hercegovine kao republike. »Period kroz koji danas prolaze Muslimani može se nazvati periodom renesanse. Oslobođeni ekonomskih i političkih pritisaka, oni se nalaze u jednom velikom usponu, u stvaranju moderne radničke klase, inteligencije i kulture.«

Enver Redžić čitaocima prezentira članak *O posebnosti bosanskih muslimana*. Analizirajući osnove konstituisanja muslimanske etničke zajednice, autor polazi od teze da njenu »osnovu predstavlja srednjovjekovni bosanski narod« islamiziran dolaskom Turaka i suprotstavlja se tezi da su Muslimani nastali islamizacijom srpskog ili, pak, hrvatskog življa. S obzirom na to da se sa tih teorijskih pozicija formirala ideja o nacionalnom opredeljenju bosanskih muslimana, autor se ex ante opredeljuje u odnosu na ovaj problem. Ideja o nacionalnom opredeljenju Muslimana nije, po autoru, imala demokratski karakter, »ona nije u sebi nosila respekt njihove etničke istorijske posebnosti«.

Analizirajući statističke popise od 1948, 1953. i 1961. godine, autor pokazuje da je ideja o nacionalnom opredeljenju, i pored korenitih izmena položaja bosanskih muslimana, ostala prisutna. Popis stanovništva od 1948. godine uvodi kategoriju: neopredeljeni muslimani, popis od 1953. godine formira novu konstrukciju: Jugosloveni-neopredeljeni, a popis od 1961. godine naziv: Muslimani etnička pripadnost. Geneza promene statističkih određenja pokazuje evoluciju ideje o nacionalnom opredeljenju, ali i težnju adekvatnog određenja etničke zajednice bosanskih muslimana. Koliko je teško izraziti individualitet bosanskih muslimana, najbolje pokazuje mnoštvo definicija kojima se oni pokušavaju odrediti. Autor navodi sledeće definicije: »Turci, islamski narod, vjerska grupa, vjerska zajednica, konfesionalno-nacionalna grupa, Jugosloveni-neopredeljeni, Jugosloveni, muslimanska etnička zajednica i napokon muslimanski narod (Muslimani).« Osnovna karakteristika i nedostatak tih definicija ogleda se u predimenzioniranju konfesionalnog faktora kao elementa utvrđivanja individualiteta bosanskih muslimana. »Teza da su bosanski, odnosno jugoslovenski muslimani muslimanski narod polazi od spoljnog, konfesionalnog obilježja te zajednice, koju je odavno zahvatio moderni društveni razvitak i u kome to spoljno obilježje nužno gubi značaj koji je imao u feudalizmu, kada je religija predstavljala dominantan pogled na život i društvo.«

MILAN PODUNAVAC

TEORIJA in PRAKSA

Poslednji broj ljubljanskog časopisa za društvena pitanja svojom bogatom sadržinom ulazi u centar živih diskusija koje se u našoj zemlji vode o nizu dalekosežnih predstojećih odluka u vezi s donošenjem srednjoročnog plana i dograđivanjem ekonomskog i političkog sistema.

Ako plan shvatimo u njegovom najširem smislu — kao dogovor društva o svojoj daljoj sudbini — ne možemo mimoići savete, podsećanja i upozorenja koja u uvodniku *U doba plano-*

va slovenačkoj javnosti upućuje Josip Vidmar. Manje kao književnik i estetičar, još manje kao predsednik Akademije, a ponajviše kao čovek koji je u proteklo pola veka nekoliko puta bio aktivno prisutan u donošenju odluka sudbonosnih za istoriju slovenačkog naroda i njegove kulture, imajući pri tome uvek u vidu njihove osnovne egzistencijalne interese, on i ovom prilikom evocira večito i uvek aktuelno pitanje: Šta hoćemo kao narod? U čemu je svrha i gde su sredstva za ostvarenje te svrhe? Budući da su planske odluke uvek i odluke svesti, Vidmar upozorava na potrebu »da ne zaboravimo imperative koje čovek i narod trajno nose u sebi«. Govoreći o opredeljenju plana, on ističe da »moramo pre svega probuditi u sebi intenzivnu narodnu svest, koja u svakom slovenačkom čoveku mora da zaživi snagom kakva je s obzirom na našu malenost naročito potrebna... svest da smo nacionalna individualnost sa svim atributima koji pripadaju takvim zajednicama i koji se protežu od slobode do suvereniteta, od želje za sopstvenom kulturom do osećanja odgovornosti za taj zadatak i tu dužnost«. U tom sklo pu autor pledira za punu reafirmaciju vrednosti kulturnog stvaralaštva kao jednog vida ostvarenja humanističkih moralnih normi samoupravnog socijalizma. Kako čitalac kome shva tanja Josipa Vidmara nisu sasvim poznata ne bi stekao neosnovane predstave, ovde treba naglasiti da pisac ne misli ni na kakvu izolaciju, već ističe potrebu jačanja i razvijanja mno gostruke povezanosti Slovenaca sa svim drugim narodima i narodnostima u našoj zajednici.

Ermin Kržičnik u članku *Dugoročna socijalna i regionalna politika Slovenije* nastavlja svoja dosadašnja razmišljanja na stranicama časopisa. U ovom broju razrađuje problematiku socijalnih dimenzija razvoja: znanja, obrazovanja, socijalne bezbednosti, socioloških implikacija tehnološke i tehničke revolucije. Naročito ukazuje na svuda prisutno zaostajanje socijalnog razvoja za razvojem materijalnih snaga, a pošto njegovo savladavanje pretpostavlja programiranje socijalnog razvoja na osnovu čvrstih sistemskih rešenja, kojih još nemamo, autor svom predmetu prilazi, kako sam kaže, pretežno pragmatično. Kržičnik razmatra perspektive dugoročnog demografskog razvoja i urbanizacije Slovenije, zapošljavanja, obrazovanja, kulture, zdravstva itd., pri čemu svuda predlaže i osnovne pravce odgovarajućih političkih napora. Smatra da se u narednim godinama neće moći bitno izmeniti globalne proporcije ras podele nacionalnog dohotka. iz čega zaključuje da u raspodeli dohotka ne treba očekivati znatnija pomeranja u korist »delatnosti socijalnog razvoja«. Za sledećih 10—15 godina stepen našeg materijalnog razvoja, po autoru, još neće dozvoliti relativno veći rast opšte potrošnje, pa će se neke kolektivne potrebe određenim delom i *dalje* finansirati iz ličnih dohodaka. Au tor očigledno veruje da se u predstojećem dugoročnom planskom periodu još neće ostvariti načelo bruto ličnih dohodaka kao glavnog izvora alimentiranja društvenih službi.

U prognoziranju budućih regionalnih pomeranja u Sloveniji Kržičnik predviđa i zastupa razvijanje nove regionalne strukture, koja bi bila u većem skladu s modernim razvojem i njegovom humanizacijom. Ta će struktura biti policentrična. s posebnim naglaskom na Ljubljanu i Maribor, oko kojih će na-

stajati širi integrisani regionalni organizmi, međusobno povezani snažnijom infrastrukturom. Autor predviđa nastavak odseljavanja agrarnog stanovništva iz brdskih područja, koji će pratiti opštu urbanizaciju. U pogledu ove poslednje, Kržičnik upozorava na jednu opasnost koja — pored već poznate brige za ugroženu raspoloživost površina za građevinske i druge poduhvate prostornog uređenja — inače retko zaokuplja našu pažnju: opasnost izopačavanja pejzaša, njegovih karakteristika i prirodnih lepota. Za razliku od Austrije, Italije, Švajcarske i Francuske, naša zemlja, po autorovom mišljenju, još nije zakasnila da izbegne tu opasnost.

Povodom u poslednje vreme često isticane »dileme«: hoćemo li prvo dogradnju sistema ili izradu srednjoročnog plana — T. Krašovec u jednom komentaru (*Jasne odluke — drukčija praksa*) zahteva nerazdvojnu povezanost između plana i sistema i insistira na tačnom utvrđivanju zadataka i obaveza federacije u planu. Kao »jednu od najznačajnijih« među tim obavezama Krašovec identifikuje dogradnju ekonomskog sistema. Od sistema autor očekuje maksimalnu stabilnost i objektivnost (izjednačavanje uslova privređivanja, nezavisnost »prakse od atmosfere na sednici ovog ili onog organa federacije«).

U našoj publicistici već smo navikli da razmatranja o našoj spoljnopolitičkoj aktivnosti vezujemo za stanje i kretanja u svetu, za materijalne, društvene i političke procese koji — ne bez našeg učešća — formiraju objektivne okvire za moguće pravce naše akcije. U napisu Dušana Dolinara *Međunarodne integracije i naša pozicija* ima — što pokazuje sam naslov — i takvih razmišljanja. Ima, međutim, u njemu i nečeg što je, osim čisto načelno isticanih opštih mesta, u pisanju o tim temama znatno ređe prisutno: izvođenje spoljnopolitičkih zadataka i ciljeva iz unutrašnjih procesa zemlje i postavljanje problema: šta je u spoljnoj politici »nacionalni interes« i kako se on konstituiše? Za autora je ta definicija identična sa samoupravnim društvenim dogovorom naše zajednice o glavnim pravcima našeg ekonomskog i društvenog razvoja. Otuda i značaj srednjoročnog plana za našu spoljnu politiku, jer »sporazum ili nesporazum o osnovnim pravcima celokupnog društvenog razvoja« istovremeno je i »sporazum ili nesporazum o vrlo važnim kriterijumima koji treba da nam ukažu kada nešto treba, a kad ne treba, uvrstiti u interese Jugoslavije u međunarodnoj sferi«. Dolinar zastupa mišljenje da je Jugoslavija još »priličan početnik« u demokratskom usklađivanju različitih unutrašnjih interesa, a da je to usklađivanje urgentno i zbog toga što uključivanje u međunarodnu podelu rada, s obzirom na brzo odvijanje integracionih procesa u evropskoj i svetskoj privredi, ima sve veću cenu, dok naša »geografska diferencijalna renta« opada.

Inače, Dolinar s pravom konstatuje da je realizacija interesa naše zajednice moguća »samo uz relativno stabilizovane i ravnomerno narastajuće odnose s inostranim partnerima. Društva na višim stepenima razvoja sve teže podnose iznenadne udare, brze i vrtoglave manevre, oštre konfrontacije i nasilna kolebanja. Za srazmerno male zemlje, kakva je naša, to je utoliko značajnije jer su za njih urastanje u međunarodne ekonomske tokove, određena specijalizacija u njima i povezivanje u širokoj međunarodnoj kooperaciji — imperativ, bez ko-

jeg bi jednog dana same sebi zatvorile prostore za razvoj«. Autoru izgleda da se ta saznanja sve više odražavaju i u akcijama naše spoljne politike.

Ako Dolinarova razmatranja opštih determinanti naše spoljne politike odišu snažnim duhom realizma, da ne kažemo racionalizma (to je utisak koji nastaje naročito zbog potpunog, verovatno namernog, izostavljanja svih »ideoloških« konsideracija), za realizam se otvoreno zalaže i uzgredni komentar na »tekuće« teme D. Murka (*Kako se prave intervjui*), koji od učesnika novinskih spoljnopolitičkih razgovora, makar bili i visoki državni funkcioneri, zahteva više otvorenosti u iznošenju naših stavova i mišljenja o politici drugih zemalja i pokreta, — prijateljskih takođe.

Prilozi o otvorenim pitanjima ekonomskog sistema ovog puta su otvoreno polemični. I po tome su, dakle, — a i po sadržini — članci Filipa Lipovca i Jože Smerdua u matici aktuelnih diskusija o motivima privređivanja i merilima njegove uspešnosti u uslovima robno-tržišnih odnosa, samoupravljanja i društvene svojine. Lipovec odgovara na prigovore Zvonimira Tanka Lipovčevim dokazima (vidi »Teorija in praksa«, br. 6—7/68, i 11—12/69) da se radne organizacije u praksi stvarno ponašaju tako kao da su motivisane isključivo maksimalizacijom dohodne stope. Teorijskom i logičnom analizom Lipovec sada nalazi slaba mesta u Tankovim prigovorima i koristi se njima da bi dokazao punu neodrživost pozicija pristalica takozvane stope dobiti. Za njih kaže da, umesto gazdovanja ljudi nad sredstvima, u stvari zagovaraju gazdovanje kapitala nad ljudima. Autorova razmišljanja kreću se, ukratko, sledećim putem: u kapitalističkoj robnoj proizvodnji merilo uspešnosti je profitna stopa. Pošto su se revolucijom (socijalizacijom svojine i razvojem samoupravljanja) promenili neki faktori tog merila, treba zaključiti da se merilo takođe izmenilo, i to u socijalističkom pravcu. Budući da bi teorijsko zaključivanje na osnovu tekstova klasika bilo ravno sholastici, treba empirijskim posmatranjem ustanoviti faktičku motivisanost privrednih agensa, a to je — maksimalizacija dohodne stope. Insistirati, nasuprot tome, na merilima koja bi favorizovala veći stepen ekonomičnosti i, naročito, akumulacije, značilo bi, po autoru, vršiti nasilje nad proizvođačem i njegovu radnu snagu opet pretvarati u robu. Njegov zaključak: »Ako merilo uspešnosti ne bude takvo da odgovara nosiocu privređivanja, njegovo će delovanje biti toliko sputano da će on vremenom prestati da bude nosilac, a to će postati onaj kome to merilo odgovara. Ako, pak, nosilac bude hteo da razvije svoje privređivanje i da se afirmiše, moraće i uspešnost izražavati na drugi način.« Moramo reći da ni ova argumentacija nije bez slabih mesta. Veza između »faktora« i »sadržine« merila uspešnosti izgleda nam misaona konstrukcija koja se ne mora zasnivati na stvarnosti. Zatim, teško je — u našim uslovima čestog menjanja veoma uticajnih okolnosti u kojima su se donosile odluke privrednih organizacija (»uslovi privređivanja«, »instrumenti« itd.) — promene u ponašanju ekonomskih agensa svoditi isključivo na promene »faktora merila uspešnosti«. Najmanje pouzdan čini nam se, međutim, autorov stav bezrezervnog oslanjanja na empiriju u jednom relativno kratkom istraženom periodu. Verujemo da bi se u jednom znatno dužem nizu posmatranih pri-

vrednih odluka na isti način mogla otkriti i drukčija merila uspešnosti, verovatno nešto bliža ekonomskoj racionalnosti.

U polemiku se u ovom broju uključio i Jože Smerdu, koji zastupa tezu da u tržišnoj privredi (kapitalističkoj i socijalističkoj s radničkim samoupravljanjem) merilo uspešnosti privređivanja može biti samo stopa dobiti. On ne poriče verodostojnost Lipovčevog empirijskog materijala, ali iz njega izvlači sasvim drugi zaključak: »„Dokazivanje" da socijalistički proizvođači sebi postavljaju kao glavni cilj maksimiranje dohotka po zaposlenom pre će biti dokaz da naše društvo nije odredilo pravilne odnose u korišćenju društvene svojine... Takvu „usmerenost" privrednih organizacija stvarno omogućuje „dohodni sistem" u lošem značenju te reči, tj. stanje kada privredne organizacije mogu da dele dohodak bez obzira na rezultate privređivanja (pa meri li ih kojim god merilom).« Iz društvenog karaktera svojine nad sredstvima za proizvodnju autor, osim toga, izvodi potrebu određenog društvenog usmeravanja raspodele dohotka, odnosno društvenog određivanja uslova raspodele. Smerdu poziva nosioce ekonomske politike, a naročito vodeće stručnjake u toj oblasti, da pred jugoslovenskom javnošću iznesu i razjasne svoje poglede na pomenuta pitanja i izražava ubeđenje da upravo zbog nesposobnosti da odgovori na pitanje o merilima uspešnosti privređivanja jugoslovenska ekonomska nauka nije uspela da za dvadeset godina izgradi socijalističku ekonomsku teoriju.

Ni prilozi koji se odnose na politički sistem nisu bez polemičkih oštrica. Sergej Flere se kritički osvrće na članak Franca Bučara (objavljen u februarskom broju časopisa) o daljem razvoju tog sistema u nas i dokazuje da Bučar, zapravo, — a da to otvoreno ne kaže — pozivajući se na suverenitet nacija (republika), pledira za prerastanje naše zajednice u konfederaciju. Takvo zalaganje Flere smatra sasvim dopustivim, ali ukazuje da se ono ne može oslanjati na duh sadašnjeg ustavnog uređenja i volju stvaralaca našeg Ustava. Autor posebnu pažnju posvećuje obrazlaganju ustavnih formulacija i usvojenih postavki naše teorije ustavnog prava koje se odnose na pitanje nosilaca suvereniteta, da bi utvrdio da subjekt suvereniteta po našem shvatanju ne mogu biti ni društveno-političke zajednice ni »apstraktni entiteti« (nacije), već samo socijalne kategorije, »istorijski nastale grupe ljudi« (radni ljudi, »ne narod kao grupa u nacionalističkom značenju, već narod kao stvarna grupa«). Oštrica je uperena protiv prikazivanja republike kao »samoupravne organizacije nacije« ili »samoupravne forme konstituisanja nacionalnog interesa«, jer, po autoru, svako prenošenje konstituisanja političkog sistema iz komune »u neke „više" kolektivitete, koji su po prirodi stvari mnogo apstraktniji od realnog pojedinca, znači otuđivanje njegovih političkih potencija«. Stoga je razumljivo što je Flere protiv svakog »samoupravnog dogovaranja između republika« kao puke uzurpacije samoupravnih prava radnih ljudi. Koliko god da je Flere u pravu kada upozorava na opasnost od svakog etatizma, pa i »republičkog«, i kada koriguje Bučarovu nepreciznu interpretaciju sadržine odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a o federaciji (kao »stvaranju forme zajedničke saradnje« republika-članica), — on u isticanju rusoovskog, klasnog karaktera suvereniteta naroda, po našem mišljenju, previ-

se gubi iz vida i njegovu drugu, nacionalnu stranu i stoga previđa značaj stalnog ostvarivanja i trajne reafirmacije ravnopravnosti naroda i narodnosti i odgovarajućih garantnih mehanizama u našem političkom sistemu.

Ivan Kristan (*Pet pitanja društveno-političkog sistema*) u posebnom članku raščlanjuje nekoliko grupa otvorenih, nedovoljno razjašnjenih pitanja u vezi s daljim razvojem političkog sistema, i to onih koja se pretežno tiču komune (privredna funkcija opštine, položaj funkcionalnih zajednica u opštini, međuopštinska saradnja). Jedan od razloga za ukazivanje na ta i na niz drugih pitanja koja zahtevaju jasnije odgovore biće i taj što se u nas u poslednje vreme — kako navodi Kristan — javljaju mišljenja da ustavna koncepcija komune nije ostvarljiva, kao i da osnovna zajednica i nije komuna, nego republika. Autor se najduže zadržava na analizi sporog ostvarivanja ustavne zamisli opštine i konstatuje da pri sve većoj samostalnosti i samoupravnosti privrednih organizacija, razvijanju robno-tržišne privrede i razmahu integracionih procesa u privredi opština više nema mnogo mogućnosti za usmeravanje privrednog razvoja, te tako gubi svoju osnovnu ustavnu funkciju. Uz ta razmišljanja moramo napomenuti da perspektiva stvarno mora biti pesimistička ako se komuna identifikuje sa skupštinom opštine (što — čini nam se — autor ponavlja i povodom drugih dilema) i ako ne računamo s potrebom da u skoroj budućnosti finansiranje zadovoljavanja mnogostrukih potreba građana u komuni (i van nje, dakako) bude prenošeno i preneto na same radne ljude kao stvarne nosioce potrebnih sredstava, »raspolagače« i upravljače tim sredstvima. Kristan se osvrće i na neka druga pitanja sistema. Zalaže se za njegovu veću relativnu stabilnost i »organski razvoj«, a protiv nedovoljno promišljenih i improvizovanih izmena u njemu.

Sudeći po opširnom i oštrom komentaru Vojana Rusa (*Dežmanova senka i šta se krije iza nje*), određene krugove u Sloveniji zahvatila je nova moda: u nekim »salonima«, izgleda, nije više sasvim pristojno iznositi istine o kolonijalnoj potčinjenosti naših krajeva i o svim poznatim posledicama, u doba »evropske misije« austro-ugarske monarhije. Provincijalne, malograđanske kompenzacije za stvarnu inferiornost i gubitak kontakta s progresivnim kretanjima zaogrću se nadmenom evropskom frazom, koja, međutim, više nema nikakve veze sa odmaklom evropskom stvarnošću, nego je bedan, zakasneo pokušaj kopije nečeg što je odavno prohujalo. To bi bilo tragikomično kada u konkretnim vetrometinama današnjice ne bi išlo na ruku raznim imperijalističkim interesima i kada se ne bi kombinovalo sa podjednako provincijalnim predstavama o »prevaziđenosti besklasnih iluzija, predstava o odumiranju države, samoupravljanju i sl.«. Komentator i oni kojima je oštrica namenjena sigurno znaju šta je dalo povoda ovom pasioniranom stavu, dok bi široj čitalačkoj publici bilo od pomoći da je Rus preciznije odredio nosioce napadnute pojave.

Nemoguće je, makar i samo najkraće, rezimirati sve značajne priloge objavljene u ovom, izvanredno sadržajnom broju časopisa. Stoga se moramo o-

graničiti na obično registrovanje: Peter Klinar u dužem članku prikazuje rezultate istraživanja javnog mnenja na temu »*Šta povezuje, a šta razdvaja narode Jugoslavije*«, sa osnovnim zaključkom da pri većoj nacionalnoj samostalnosti i elementi razdvajanja gube svoje dejstvo i čak mogu postati kohezivni. Ivan Toličič i Leon Zorman. na osnovu posmatranja dveju grupa dece. potvrđuju pretpostavku da povoljniji socijalno-ekonomski položaj porodice znatno utiče na uspeh deteta u obrazovanju, vaspitanju i prilagođavanju sredini. Visok stepen zabrinutosti zbog uticaja tržišta. principa dobiti i potrošačkog mentaliteta, na položaj čoveka. kulture i civilizacije karakteriše priloge Božidara Lakote. Ivana Kuvačića, M. Brezovšeka i J. Korošeca. S. Pregl nalazi da u Sloveniji trenutno nema prave satire, ali očekuje da će se u mlađoj generaciji formirati talenti koji će ponovo odnegovati taj. u Sloveniji dosta redak. cvet. V. Jarc izražava nezadovoljstvo onim delovima izjava Radovana Stijačića i Ivana Miškovića. datim u zapaženom intervjuu novinarima »Tanjuga«, sredinom aprila. u kojima se predimenzionira i suviše paušalno prikazuje delatnost neprijatelja u našem društvu.

Sadržinu broja, ovog vrlo interesantnog i sasvim reprezentativnog preseka »stanja duhova« u Sloveniji ovog proleća, dopunjuju rubrika »Socijalistička misao u svetu« (osvrt italijanskog marksiste Akila Očeta na odnos zapadnoevropskih levo orijentisanih studenata prema Lenjinu), recenzije knjiga, prikazi časopisa i bibliografija.

JELKO ŽAGAR

vidik

Poslednji broj ovog splitskog časopisa donosi radove niza naših teoretičara o temi »Kulturne vrijednosti i masovna kultura«. Sama tema, a i način njene obrade zaslužuju punu pažnju čitaoca i naše javnosti.

U prilogu *Masovna i autentična kultura* Ivan Kuvačić ističe da u novije vreme takozvana masovna kultura dolazi u sukob s ukorenjenim kulturnim vrednotama koje postoje u našem društvu. Masovna kultura je pojava koja se nemilosrdno nameće. Odnos prema njoj, kako je praksa pokazala, ide od potpunog odbacivanja do prećutnog odobravanja i prihvatanja. Naravno. u oba slučaja reč je o sličnim greškama. Kuvačić, dalje. govori o karakteristikama masovne i autentične kulture, o njihovom odnosu prema već formiranim sistemima vrednosti društva, o mogućnosti i budućnosti i jedne i druge kulture. Autor, na kraju, zaključuje da je najgore rešenje »potpuno ignoriranje ili negacija modernih sredstava masovnih komunikacija. To vodi u kulturni provincijalizam koji brani stare, tradicionalne vrijednosti, što su oživjele svoj vijek. O unutrašnjoj biti i značaju moderne komunikacije ne treba suditi na temelju filmova, drama, reklama koje one emituju, već na temelju njihove elektronske strukture koja neprimjetno i nezaustavno vrši takove promjene koje će dovesti do temeljnog preokreta«.

Raspravljajući o problemu odnosa političkog pragmatizma i stvaralaštva, Fuad Muhić stavlja akcenat na položaj »onog dijela inteligencije koji odbija da

bude funkcionalan i da se a priori stavi u službu postojećih mehanizama«, kao i na nužnost i predrasude političkih akcija usmerenih na »ukidanje« te »kritičke inteligencije«. Sudar između »politike kao stuba institucija«, i onog dela »inteligencije koju nazivamo kritičkom«, kaže autor, »odigrava se na dvama nivoima — jedan je onaj veliki, historijski, mogao bih reći metafizički... a drugi je pragmatički«.

Prema Pontijevom delu *Humanizam i teror,* »teror je u stanovitom smislu nužan, a sila se pojavljuje kao onaj momenat koji odlučuje o strukturiranju trenutka sadašnjosti«. Međutim, Muhić se ne zadovoljava tom konstatacijom i postavlja pitanje: »da li će doista doći trenutak kada će u jednom društvu, koje se naziva umnim, prestati taj momenat sile i nastupiti momenat racionalnog dijaloga, u kome kritička inteligencija i politika imaju podjednake šanse, upravo na udio u stvaranju onog što je u određenom času sadašnjost ali što se po logici dijalektike negativiteta transcendira i već najavljuje kao budućnost«.

Prilog Ante Marušića *Kulturne vrijednosti i društveni napredak* obuhvata veliki broj pitanja počev od kreativnosti, kao najbitnije odlike kulturnih vrednosti, do različitih iluzija u koje zapadaju mnoga društva, današnja i minula. »Da li će totalistički pokreti i svjesno ili nesvjesno potpomaganje etabliranja totalitarnih režima (ili njihova funkcioniranja tamo gdje su već uspostavljeni) izražavati težnju za »bijegom od slobode« (E. Fromm) ili će istraživanje mogućnosti i angažiranje u borbi za osiguravanje uvjeta čovjekove slobode postati dominantnom orijentacijom, jedno je od najvažnijih pitanja za čovjeka.« Stoga je potrebno — naglašava autor — da čovek sve svoje znanje, maštu i hrabrost združi da bi izgradio »sadržajan i slobodan život«, jer u uslovima opšte nesigurnosti može da dođe do toga da čovek novu sigurnost nađe u »potčinjavanju vođi, državi, birokraciji«.

Politička revolucija, ma koliko novina ona unela, ne razrešava sve; mnoga pitanja sadašnjosti i budućnosti ostaju otvorena i posle nje. »Ako se socijalna rekonstrukcija — upozorava autor — ne poduzme paralelno na svim područjima života, revolucionarne snage, smjerajući na epohalan prevrat, nakon zauzimanja vlasti faktički nastavljaju kontinuitet epohe koju su htjele dokrajčiti.« Tada »teza o permanentnoj revoluciji, ako je ograničena samo na političku sferu, ostaje teza o permanentnoj političkoj iluziji«. S druge strane, ekonomski procvat — pokazuje primer razvijenog Zapada — ne donosi vreme spokoja ili harmonije. Dogmatski marksisti, pak, smatraju da ekonomski napredak donosi spas, da, analogno tome, kriza na ekonomskom planu izaziva krizu u kulturi. »Kriza kulture — odgovara autor — i kaos u sferi vrijednosti mogu se dijelom objasniti krizom u ekonomici, ali isto tako je umjesno pitati nije li kriza ekonomike uvjetovana krizom društva te društvenih i kulturnih vrijednosti.«

Nikola Milošević raspravlja o strukturama i vrednostima. On mnoge pojmove razdvaja i razjašnjava na suptilan način. Milošević naglašava ono što je Ivan Kuvačić napomenuo dajući tome novu dimenziju. Jedna od osnovnih odlika umetnosti jeste poricanje. »Čini mi se — kaže autor — da, ako umetnost, pa i druge vidove stvaralaštva, odredimo kao poricanje, onda treba da odredimo i u kojoj se ravni to poricanje nalazi. U principu, ono sasvim lepo može postojati

u ideološko-političkoj ravni koja se da formalizovati, bez obzira na to ima li »progresivni« ili »konzervativni« predznak.«

Posebno je zanimljiv prilog Radoslava Jana *Masovna kultura i duhovne vrijednosti*. »Masovna kultura — kaže Jan — bez obzira na vrijednosti, izraz je razvojnih potreba modernog društva, s jedne, a posljedica serijskog načina proizvodnje — industrijalizma — s druge strane.« S političkog stajališta reč je pre svega o progresu, o demokratizaciji koja je uzela maha odmah posle francuske revolucije, što napaja nadom »da će masovna kultura postati kultura bez imena u sutrašnjici«. Međutim, crna strana tog fenomena ni u kom slučaju ne sme biti zanemarena. Masovna kultura, mada ne uvek, nosilac je vrednosti koje su problematične, a često je uopšte i bez njih.

BLAGOTA BOŽOVIĆ

Inostrani časopisi *

Critica marxista

Ovaj broj posvećen je problemima poljoprivrede. Redakcija časopisa — kaže se u uvodu — želi da doprinese političkoj debati o poljoprivredi i o položaju poljoprivrednih proizvođača koja je inicirana snažnim štrajkovima i buntom italijanskih proizvođača u jesen 1969. godine.

Zadržaćemo se na prvom članku u ovom broju koji nosi naslov *Poljoprivreda, ekonomski razvoj, demokratija*. Njegov autor je poznati marksistički teoretičar Đerardo Kjaromonte (Gerardo Chiaromonte). U njemu on ispituje relacije između borbi radnika u sektoru poljoprivrede i opšteg progresa demokratije i socijalizma u Italiji.

Masovni pokreti poljoprivrednih proizvođača u jesen 1969. godine u Italiji — ističe autor — imali su značajan efekat na jačanje demokratije u čitavom društvu. Međutim, pobede koje je radnička klasa uspela da postigne — posebno, povećanje plata i socijalnih davanja — ne vode automatski promeni ekonomske politike sadašnje garniture na vlasti. Ukoliko se ne postigne promena te politike, postoji uvek mogućnost da pobede budu minimizirane i izigrane. Svaka snažnija inflacija ugrozila bi te pobede i dostignuća. Dva su glavna osnova inflacije: zaostala poljoprivreda i nerazvijeni Jug Italije. Neposredne posledice sadašnjeg stanja poljoprivrede i situacije na Jugu su napuštanje sela i povećanje cena prehrambenih proizvoda. Budući da položaj poljoprivrede uslovljava ekonomski i društveni progres u celini — piše autor — neophodno je obezbediti javna sredstva za investiranje u poljoprivredu. Do takve akcije, naravno, može doći samo posle snažnog podsticaja u tom pravcu od strane radničkih sindikata i partija levice. Cilj javnih investicija za poljoprivredu je dvostruk: povećanje potreba za radnom snagom i omogućavanje da se snize troškovi poljoprivredne proizvodnje.

---

* Inostrane časopise prikazuju: **Vladimir Goati, Nina Ratković, Jasna Petrović, Nadežda Radović-Jarić i Andrija Grosberger.**

Međutim, sredstva za te javne investicije nije lako obezbediti. Da bi se do njih došlo, neophodno je izvršiti selekciju i restrikciju ostalih javnih izdataka. Zato se tu ne radi o jednoj izolovanoj meri, nego o promeni celokupne ekonomske politike, za koju treba da se založe sve snage levice. Ta nova ekonomska politika treba da onemogući rasipanje sredstava i da stimuliše racionalnu (u demokratskom i socijalističkom smislu orijentisanu) proizvodnju.

Transformaciju italijanske poljoprivrede moguće je ostvariti samo ako na tome budu efikasno saradivale sve snage levice i ako se za to izjasne široke seljačke mase. Za tu transformaciju neophodno je preispitati »zajedničku agrarnu politiku« koja se vodi u okvirima Zajedničkog evropskog tržišta. Strukturalnu promenu italijanske poljoprivrede moguće je obezbediti ako budu ostvareni neophodni uslovi za viši tehnološki nivo proizvodnje.

Probleme italijanske poljoprivrede nemoguće je rešiti na »sektorski način«. Tu treba imati u vidu nekoliko grupa faktora. Prva grupa je programiranje zapošljavanja u poljoprivredi. Druga je ukidanje parazitskih dohodaka i promena načina upravljanja itd.

Transformacija poljoprivrede ne samo da bi dala impuls ekonomskom razvoju u celini, nego bi stvorila i uslove za čvršće povezivanje radničke klase i seljaka u Italiji.

V. G.

DÆDALUS

Iz prolećnog broja izabrali smo članak *Humanistička izučavanja i masovna kultura* Ričarda Hogarta (Richard Hoggart) ne zbog njegove izuzetne vrednosti, već zato što je masovna kultura kao tema interesantna, a ne obrađuje se tako često.

Hogart se opredelio za razmatranje dva aspekta ove teme — odnos masovnih medijuma i humanističkih izučavanja i pitanje kako se sociologija kulture i umetnosti odnosi prema takvim istraživanjima. Njega, kao poznavaoca i predavača književnosti i književne kritike, najviše interesuje šta naučnici jedne oblasti mogu da saznaju iz teorijskih radova iz drugih disciplina, kao i odnos književnosti i izučavanja društvenih nauka.

Postoje različiti pristupi svakom predmetu preko dopunskih disciplina koje »ne doprinose njegovom definisanju«, ali mu služe za bliže određenje. Autor smatra negativnim što veoma mnogo naučnika u društvenim naukama prilazi predmetu svog izučavanja sa stanovišta utvrđenih modela. Ti modeli, određeni kulturnim uslovima i svojom »podražavajućom ulogom«, neadekvatni su kao pogled na svet i ograničavaju nas u donošenju procena van oblasti književnosti i masovnih umetnosti.

Izučavanjem masovne kulture dolazimo u situaciju da izmenimo neke svoje uobičajene stavove. Hogart navodi nekoliko bitnih momenata koji su uzrok tome: (1) bliže upoznavanje sa tom kulturom vodi širem razumevanju masovnog društva i »utiče na naše poglede na tradicionalnu kulturu«; (2) naš pristup tradicionalnoj umetnosti postaće fleksibilniji; umesto da »veliku trojku« (pozorišne drame, roman i poeziju) posmatramo kao prirodan i iscrpan trijumvirat, sagledaćemo specifičnosti pisanja, na primer, drame za pozorište, televiziju, film; to znači da ćemo posmatranjem masovne kulture postati svesniji nekih novih mogućnosti i specifičnosti, kao i ograničenja,

tradicionalnih formi; (3) takvim izučavanjem saznaćemo više i o publici, koju više nećemo odbacivati, kao ni masovnu kulturu, s prezirom i sa stanovišta visokog duhovnog nivoa (»highbrow«); jer, na primer, i gledalište britanske televizije posmatra satirične, komične i druge programe od kojih ni jedan nije označen kao »kulturni«; (4) bliže upoznavanje »pop kulture« i tinejdžerske kulture daće nam implicitnu kritiku uslova masovnog društva i jednu »vrstu inventivnosti koju uopšte nismo mogli da očekujemo«; saznaćemo i moguće otpore prema pritisku koji vrši masovno društvo kao celina; odavde treba vrlo malo da se shvate novi fenomeni masovne kulture (promene u stilu oblačenja, govora, gestikulacije).

Hogart kaže da izučavanje masovne kulture neće oslabiti naše posebne osobine i naša merila (mada može da smanji naš ponos), ali ono može da stvori određenu »svest o humanosti i poniznosti, umesto svesti o superiornosti i odvojenosti, što je, inače, tradicionalno vaspitanje najverovatnije ojačalo«. Autor zauzima stanovište da nije važno za koji duhovni nivo — visoki, srednji ili niski (highbrow, middlebrow ili littlebrow) stvara određena umetnost; za njega je jedino važno kakav nam kvalitet života ta umetnost nudi.

Ona se zalaže za humanistička izučavanja u okviru društvenih nauka. Različite nauke je moguće povezati tako da zajedno izučavaju određene oblasti; na primer, književna kritika i sociologija, književni rad o mitu i antropologija, naročito strukturalna (takav je rad Levi-Štrosa o mitu) ili istorija i književnost.

Po Hogartu, postoji granična oblast između književnosti i društvenih nauka i u njoj on vidi dve teme koje se odnose na problem vrednosti. Prva bi bila određenje dobrog pisca prema njegovom stilu (vršenje selekcije, isticanje specifičnih detalja itd.), što se odnosi i na društvene nauke, jer je, po autorovom mišljenju, jezik naučne hipoteze sličan jeziku u pojedinim oblastima književne kritike (opisivanje kreativnosti i umetnosti, na primer). Druga tema je pitanje da li da se analiza vrednosti vrši kroz ekspresivne umetnosti ili kroz neku drugu aktivnost. O tome se može mnogo saznati iz diskusije o vrednostima i o njihovoj interpretaciji koja se vodi u društvenim naukama (ali Hogart napominje da se ne slaže sa stavovima naučnika iz te oblasti). Po njegovom mišljenju, L. Goldman je (inspirisan Levi-Štrosom) pravilno svrstao te stavove u određene filozofske i istorijske tendencije.

Neki ljudi vrlo lako prihvataju određene vladajuće vrednosti, dok se drugi prema njima odnose kritički kao prema pojavama kulturno uslovljenim i stoga promenljivim i ni u kom slučaju neprikosnovenim. »Debata o vrednostima među naučnicima društvenih nauka može da izazove humaniste da razjasne neke svoje nejasne pretpostavke, naročito u oblastima koje se tiču moralnog značenja, moralnih funkcija umetnosti itd.«

Književnost pomaže saznavanju određenih kultura; ona je kritičar života i odnosi se na celinu ljudskih odnosa. Ona je korisna i za naučnika društvenih nauka »jer njegove modele i stavove može da učini adekvatnijim u odnosu na humanističke implikacije predmeta koji on izučava«. Na primer, stav o umetniku kao propagatoru ili stvaraocu poruke, sa namerom da se kroz manipulisanje umetničkim izrazima izazove određena reakcija, može da evoluira ka mnogo »zaobilaznijim pri-

»tupima« umetnosti radi umetnosti. Zato se za Hogarta i postavlja pitanje veštine kulturološkog čitanja, za koje on kaže da za humanistu predstavlja isto ono što je za sociologa posmatranje sa učestvovanjem (mada nema saglasnosti o njegovoj validnosti). Književnost je u tom pogledu korisna (mada umetnost svojim neslaganjem sa sopstvenim društvom može da bude »određujuće antidruštvena«), ali ona će promeniti vizije naučnika samo pod uslovom da »umetnosti pristupi radi nje same... ne kao nosiocu poruke«.

Autor smatra da ne postoji autonomija umetnosti, ali njena uslovljenost nije društvena, već kulturna. On taj stav, sa kojim se ne možemo složiti, argumentuje time da umetnost ne može biti adekvatno objašnjena društvenim uslovima (mada on sam kaže da ne može ni kulturnim). Umetnost primamo preko forme i sadržaja koji su međuzavisni, ali je izbor određene forme zavisan uglavnom ot kulture, kao i od nekih metafizičkih uslova nezavisnih od kulture.

Svako delo treba čitati sa više aspekata — treba tražiti opšti ton dela, njegovu vrednost i njegovo značenje; ali početak svega treba da bude pažljivo književno-kulturološko čitanje. Ono obraća pažnju više na jezik i formu nego na poruku. Čitanje se vrši zbog vrednosti za koje se delo zalaže ili koje napada, a ne zbog književne vrednosti. Zato Hogart smatra da Eliotovu definiciju vrednosti (kao elemenata zajedničkog simboličkog sistema koji služi kao kriterijum za selekciju) treba proširiti uključenjem reakcija.

Istovremeno sa insistiranjem na teoriji pažnju treba obratiti i na konkretno. Isto tako, uz proučavanje masovne umetnosti sve više ističemo značaj i moć visoke umetnosti« i zahtevamo je sve više. To su dva procesa za koje autor kaže da su paradoksalni baš zbog tog protivrečnog, dvostrukog trenda.

Svoj članak autor završava primerima kulturološkog čitanja. On analizira jedan odlomak iz dela D. H. Lorenca da bi u njegovom diskurzivnom stilu otkrio, preko estetskih, psiholoških i kulturnih elemenata, karakterističan ton. Za Lorencov ton on kaže da je ličan i da čitaoca drži na odstojanju. Kasnijim uvođenjem u analizu Dž. Eliota, Forstera, Grina on razmatra kontraste među njima. Direktnim suprotstavljanjem Forsterovog i Lorencovog stila on želi da dokaže da su razlike u tonu u vezi sa razlikama među društvenim klasama kojima autori pripadaju.

N. R.

ESPRIT

Članak Jean-Williama Lapierrea pod naslovom *Razvitak i smrt kultura* (majski broj) zaslužuje posebnu pažnju.

Etnografija mnogo duguje evropskoj kolonijalnoj ekspanziji, počev od Kolumbovog otkrića Amerike. Pretenzije kolonizatorskog Zapada na »civilizatorsku« misiju u svetu »divljaka« bile su suviše ambiciozne. Međutim, pokazalo se da urođenik nije samo »divljak«, da njegovi običaji, tradicija, verski rituali čine kulturu isto tako koherentnom i ništa manje kulturnom nego što je naša.

Sa dekolonizacijom opresija i eksploatacija nisu iščezle iz života dojučerašnjih kolonija. Užasne činjenice genocida i etnocida — istrebljenje Pigmeja,

crnaca na Filipinima, Bušmana na jugu Afrike, Eskima, masakr Indijanaca Amazonije, potresno svedočanstvo Vijetnama itd. — ne mogu služiti na čast belom čoveku, savremenoj industrijskoj civilizaciji i modernoj kulturi.

Savremeni svet i ne sluti da stvara monstruoznog čoveka — nosioca džinovskih rezultata moderne nauke i tehnike i borca za progresivnu, humanu misao, s jedne strane, a uništavaoca i tiranina, s druge, udobnu vilu sa sopstvenim bazenom i automobil za svakog člana porodice, a bednu udžericu ili čak ni to za drugog, jednom — glavnu preokupaciju porast akcija na berzi, drugom — spasenje golog života i strahovanje da mu svakog časa bajonet američkog vojnika probode tek rođeno dete.

Beli čovek se busa u prsa ponoseći se svojom kulturom, ali zaboravlja da tu istu kulturu čine i sramna dela koja on oberučke daruje »nižim«, »nekulturnim« narodima u svim delovima sveta.

Akulturacioni procesi se najčešće ispoljavaju kao dominacija strane kulture u odnosu na domaću. Autor se poziva na pojedina dela istraživača Althabea, Fougeyrollasa i Gessaina.

Uzmimo Eskime na Grenlandu: njihova akulturacija sa danskom kulturom pre je dekulturacija i, kako kaže autor, »brodolom kulture tog malog naroda, njegovih umetnosti i verovanja«. Njihova tradicionalna kultura još je bila živa prilikom Gessainove prve posete Grenlandu 1934. godine, a 1966. godine već je bila u agoniji. Ekspanzija Zapada donela je arktičkim obalama demografsku eksploziju i etnocid.

Čitajući etnografsku studiju Roberta Gessaina *Eskimi juče*, ne možemo ostati ravnodušni prema tom malom severnom narodu, njegovoj biološkoj i tehnološkoj adaptaciji surovim prirodnim uslovima Arktika, njegovim umetnostima, igrama, običajima, gostoljubivosti, hrabrosti, životu u igloima, lovu na foke i rakune, plesovima i pesmama u čast posetioca.

Drugi deo knjige, sačinjen na bazi utisaka prilikom posete 1966. godine, daje sasvim drugu sliku, nimalo idiličnu.

Suviše brojni, Eskimi danas više ne mogu živeti od lova. Danci su ih oslobodili straha od gladi i prevremene smrti dajući im u zamenu zapadnjački način života i sve što on sobom nosi, klasnu diferencijaciju i subordinaciju države, škole, »lepo vaspitanje«, piće i kocku. Danska država favorizuje lingvističku i kulturnu unifikaciju. Eskimi polako gube ponos i zaboravljaju veliku epopeju svojih predaka. Tu bi se pre moglo govoriti o pomoći danskog kolonizatora nego o eksploataciji, kaže Gessain, ali on ne skriva nostalgiju za prošlim vremenima ovog naroda. Ljudi su sada postali robovi rada, jer — da bi jeo, pio, obukao se, grejao, spavao — treba platiti. Novac se, dakle, suprotstavlja slobodi. Prošla su vremena kada je jedna ulovljena foka sve to obezbeđivala.

Da akulturacija ne nosi uvek kulturnu destrukciju, nego, naprotiv, inovacije, pokazuje autor na primerima akulturacionih procesa u Senegalu i Madagaskaru. On se poziva na Fougeyrollasovu knjigu *Modernizacija ljudi*, po kojoj postoje dva aspekta modernizacije, međusobno distinktna, ali oba povezana u konkretnom akulturacionom procesu. Jedan je aktivna modernizacija — koja se manifestuje u usvajanju tehničkih inovacija. Drugi je pasivna modernizacija — koja podrazumeva potčinjavanje kulturnim modelima davaoca i nametanje određenog sistema vrednosti. Ako pasivna modernizacija domini-

ra nad aktivnom, iz modernizacije rezultira alijenacija, strani uticaj stvara stranca u samom receptoru. Aktivna modernizacija zahteva svest individue o pripadnosti zajednici, stvara socio-kulturnu bazu njene ličnosti. Na žalost, danas — u svetu neokolonijalizma i neoimperijalizma — evropsko-afrička kooperacija se sastoji u predominaciji pasivne nad aktivnom modernizacijom. Akulturacija je nužna i pozitivna ako je na relaciji davalac—primalac isključena dominacija prvog. Tada se može govoriti o inovacijama i istorijskim transformacijama. Kulture su živi totaliteti, najčešće otvoreni i sposobni da daju i primaju.

Kolonijalni režim je Senegalu doneo opresiju, eksploataciju, alijenaciju, ali je, uprkos tome, doprineo otkrivanju senegalske nacije.

Fougeyrollas je proučavao ruralnu sredinu Senegala i došao do interesantnih zaključaka o načinu međusobnog komuniciranja. Tu je prisutna pre svega takva kulturna racionalnost koja je potpuno nepoznata ekonomskoj racionalnosti i logici političkog sistema države. Zajednica se izražava u zajednici verovanja, simbola, rituala, normi i vrednosti koji su sredstva komuniciranja i uređenja odnosa među članovima zajednice. Kolonizacija je tradicionalnim zajednicama donela svoju opštu zajednicu, tradicionalnim autoritetima suprotstavila administrativne funkcionere, »hrišćanizirala« tradicionalne običaje.

Nezavisnost uspostavljena 1960. godine nije mnogo promenila stvari. Ona nije dovela do borbe za nacionalnu ideologiju. To je bila samo zamena odgovornih lica u sistemu. Stvarnost je tražila nacionalne heroje, a njih nije bilo. Usledila je inovacija poznata pod nazivom »tromba«. Ona je omogućila stvaranje novih autonomnih društvenih grupa i inovacije u kulturnom, ali ne i u ekonomskom sistemu. »Tromba« je istovremeno i »revolucija i konzervacija«, koja posle nezavisnosti interiorizira stranu dominaciju isključujući ekonomsku autonomiju u načinu komuniciranja. Koherentnost kulturnog sistema je kompenzacija za nekoherentnost u ekonomskom životu malgaškog seljaka. Razume se da je uzaludno od jedne takve inovacije kakva je »tromba« očekivati klasnu borbu usmerenu na prisvajanje zemljišta. »Tromba« je rezultat interpretacije nezavisnosti od strane određenih grupa seljaka na Madagaskaru.

Ova zemlja, sa 6-7 miliona stanovnika, po površini veća od Francuske, ostaje nesposobna za stvaranje okvira jedne opšte nacionalne zajednice, pocepana etničkim frakcijama i sa malim regionima veoma uske komunikativnosti. Genocid i etnocid je nepoznat ovoj zemlji. Nezavisnost je stečena bez borbe. »Tromba«, iako integriše mnogo evropskih elemenata, ne manifestuje se kao istinska akulturacija niti pruža mogućnost za razvitak u okvirima jedne nacionalne ekonomije.

Da li je konzervacija svake pojedinačne kulture moguća? Da li je moguć ekonomski razvoj bez kulturne revolucije, to jest bez plaćanja cene za transformaciju jednog sistema vrednosti, normi, običaja? Može li muzej narodnih umetnosti i tradicija biti nešto drugo do muzej? Najzad, imamo li pravo da u ime »progresa« tražimo od jednog naroda da se odrekne svojih tradicija? Da li je neki narod nesrećan ako živi van evropskih okvira, da li smo mi sami srećni u tim okvirima? Imamo li pravo da ubijamo jedan narod da bismo ga učinili srećnim? Ovakva i slična pitanja nameću se svakom ozbiljnijem posmatraču, kaže autor.

Apsurdno je očekivati da se kulture mogu očuvati takve kakve jesu, da evoluiraju odvojeno, bez ikakvih dodira i preplitanja. Akulturacija je neizbežna i korisna kada se nađe adekvatan način usaglašavanja tradicionalnog i modernog, uspostavljanja ravnoteže između obilja i bede, rešavanja problema demografske eksplozije i kvalitativnog zadovoljavanja rastućih potreba i, najzad, istinskog oslobođenja čoveka i ličnosti.

J. P.

LA NOUVELLE CRITIQUE

Da li je jedinstvena partija fundamentalna potreba antiimperijalističke i revolucionarne borbe u novooslobodenim zemljama, da li je ona u stanju da mobiliše mase i osposobi ih za izvršenje složenih zadataka pred kojima se nalaze?

Ovome je posvećen tekst pod naslovom *Jedinstveni front ili jedinstvena partija u današnjem Alžiru*, koji donosi aprilski broj francuskog časopisa »La Nouvelle critique«. To su izvodi iz nedavno publikovane brošure P. A. G. S. (Avangardna socijalistička partija Alžira), bazirane na višegodišnjem iskustvu Fronta nacionalnog oslobođenja.

Alžir se danas nalazi u prelaznoj fazi koja postavlja alternativu socijalizam — kapitalizam. Po izjavama samih rukovodilaca, sadašnje proizvodne i društvene snage nisu dovoljno moćne i razvijene niti organizovane da bi instaurisale ovakav ili onakav sistem. Posle sticanja nezavisnosti diferencijacija klasa i grupa se zaoštrila u pogledu izbora puta razvoja. Alžir je od kolonijalizma nasledio heterogenu ekonomsku strukturu, dezorganizovanu i podeljenu privredu, jednom rečju, haos. Radi rešavanja problema zaostale agrarno-sirovinske privredne strukture i ekonomske zavisnosti od svetskog tržišta, usvojena je koncepcija jačanja državnog sektora privrede potiskivanjem stranog i domaćeg privatnog kapitala i podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju. Ulažu se napori za sprovođenje agrarne reforme i za nacionalizaciju sektora privrede, od kojih se neki još uvek nalaze u stranim rukama (petrolej, na primer). Za te mere bi se pre moglo reći da su »narodno-demokratske« nego socijalističke, kako se to zvanično i priznaje.

Jaka ekonomska uloga etatističkog aparata, sposobnog da, uz podršku i svesno učešće narodnih masa, realizuje zadatke nezavisne i planske privrede, nameće se kao conditio sine qua non progresa i razvitka ove zemlje. Neokolonijalizam je prisutan, oslonjen na nekadašnje neutralne, sada reakcionarne i kontrarevolucionarne snage. Za progresivnu i antiimperijalističku transformaciju zemlje zainteresovane su sve grupacije, navodi se u tekstu, osim kompradorske buržoazije i reakcionarnog krila takozvane birokratske buržoazije.

Sadašnja etapa razvoja zahteva više nego ikad učvršćenje zajedničkog i jedinstvenog fronta kao izraza zrelosti postojećih progresivnih snaga. To ne znači da su u njemu okupljene grupe koje se nužno izjašnjavaju za socijalizam, odnosno za socijalizaciju sredstava za proizvodnju i ekonomsko i političko upravljanje od strane radnika. Tu postoje različiti stepeni revolucionarne svesti i različiti stavovi u odnosu na postojeće probleme. Front treba da ostvari saradnju sa brojnim grupacijama, kako sa proleterskim tako i sa poluproleterskim i neproleterskim, gde bi bio isklju-

čen svaki partikularistički interes.

Da li takav front pruža mogućnosti za dinamičnu akciju i rukovodeću ulogu najnaprednijih društvenih i političkih snaga? Odgovor je potvrdan. Mogućnosti postoje. One su velike. One su čak tolike da mogu postati odlučan faktor uspeha. Zajednički cilj treba da postane zvezda vodilja na političkom nebu mlade Republike. U protivnom, rizik je velik: reakcionarna birokratska diktatura i kapitalizam imaju širom otvorena vrata.

Od prvih dana oslobođenja usvajane su različite koncepcije, ali ni jedna nije donela zadovoljavajuća rešenja. U početku je to bio mit o »nacionalnom jedinstvu«, za koji se danas slobodno može reći da je bio reakcionarna težnja da se uspore duboke strukturalne promene. Danas govoriti o FNO znači probuditi asocijacije na jednu loše definisanu orijentaciju. Setimo se, nastavlja se u tekstu, pasivnosti partije FNO u oblasti agrarne reforme, njenog često opozicionog stava prema revandikacionim zahtevima radnika, njene indiferentnosti prema državnim i privrednim parazitima, njenog nedemokratskog odnosa prema masama. Partija FNO, iako oficijelno antiimperijalistička, samo je slab refleks pravog progresivnog i antiimperijalističkog raspoloženja, jer su se u nju infiltrirali razni oportunistički, karijeristički i reakcionarni elementi.

Uzimajući u obzir navedene elemente, P. A. G. S. se izjašnjava za jedinstveni front, a ne za jedinstvenu partiju. Za pravo antiimperijalističko jedinstvo osnovni preduslovi su demokratska mobilizacija masa i realizacija njihovih težnji — ekonomskih, društvenih i političkih. Antidemokratskim i autoritarnim metodima nema mesta. Pre ili kasnije demokratija narodnog ili revolucionarnog tipa postaće osnovni kriterijum i suštinska potreba ovog društva. Ona mora da se razvija u svim porama života.

Na žalost, reakcionarne snage ne miruju. One koriste zvanični položaj partije FNO za svoju podrivačku delatnost. Praktično ne postoji jedinstvena partija FNO, nego više partija. Jedinstveni front kao prava demokratska struktura svestan je svih opasnosti, unutrašnjih i spoljnih, kojima je izložena alžirska stvarnost na sadašnjoj etapi razvoja. On je svestan i imperativa te etape.

Jedinstveni front deklariše se za partiju marksističko-lenjinističkog tipa ne zato što to neko želi ili ne želi, nego zato što je to objektivna posledica istorijskog razvitka. Komunističke i radničke partije nikada nisu pretendovale na monopol u istorijskoj transformaciji društva. Nije problem u tome da li ova ili ona partija treba da postoji, nego, kada se ona već pojavi, šta je njen zadatak u konkretnom istorijskom momentu. Ako je to marksističko-lenjinistička partija, treba definisati njen doprinos progresivnoj stvari, čak i ako ona nema rukovodeću ulogu. Postojanje komunističke i radničke partije ne samo da ne škodi jedinstvenom frontu, nego je, štaviše, elemenat efikasnosti u realizovanju ciljeva i u učvršćivanju okupljenih snaga.

Interesantno je analizirati zašto se borci P. A. G. S. ne uključuju u rad FNO. Situacija u FNO, tačnije — u jedinstvenoj »partiji«, danas je još nepovoljnija nego što je to bilo 1964. godine. Za sadašnje rukovodioce FNO marksisti-lenjini-

sti nisu ništa drugo do »opasni elementi koji samo misle kako da preuzmu vođstvo«. Svaka njihova sugestija shvata se kao politička manipulacija.

Svoju aktivnost P. A. G. S. razvija nezavisno od drugih partija, što ne znači da je ona usko sektaška ili partikularistička. U tekstu se navode i razlozi u prilog toj tvrdnji:

a) Radnička klasa i njene organizacije ne mogu se osloniti isključivo na jednu, zvaničnu partiju bez obzira na to koliko ona bila progresivna i dobro organizovana. Jedinstveni front svih progresivnih snaga je garancija poštovanja težnji i interesa radnih masa.

b) Postojanje nezavisne radničke partije pruža kompletna i sistematska razjašnjenja naučnog socijalizma, otpor deformacijama i odbranu od kleveta. To stvara mogućnost za realizaciju principa marksističko-lenjinističke ideologije, ne apstraktno i uopšteno, nego u skladu sa realnošću zemlje i potrebama borbe.

c) Samo poštovanje brojnih pobornika marksističko-lenjinističke radničke partije svedoči o značaju te koncepcije.

U cilju učvršćivanja organizacije, P. A. G. S. ne odbija mogućnost reorganizacije ako to zahteva izgradnja autentičnog socijalizma. »Mi ne odbacujemo a priori mogućnost pojave jedne avangarde — socijalistički autentične — iz FNO ili iz neke druge zvanične progresivne formacije. Ali danas niko ne može reći kada će se to desiti i kako će se manifestovati. Sada je to jedinstveni front, koji je kreator najpovoljnijih političkih uslova.«

J. P.

Les Temps Modernes

Sledeći ishodno geslo Sartrove misli — aktivizam, i martovski broj njegove revije »Moderna vremena« veći deo prostora posvećuje politički aktuelnim temama. Gotovo da nema rubrike u kojoj to nije dominantan problem. U »Dokumentima« to je članak Antonija Ruica *Meksiko — zaokret od 2. oktobra*, *Apel političkih zatvorenika iz Lkumbrija.* U »Hronikama« to su članci Kristijana Cimera *Heroji nereda* i Renea Sorela *Šero i Planšon — ekskomunicirani.*

Najinteresantniji je, svakako, uvodni članak Edoarde Masi *Maoov marksizam i evropska levica.*

Edoarda Masi je revolucionar i marksistički teoretičar koji se specijalizovao za probleme Kine. Njen članak ne pretenduje na to da objasni kinesku kulturnu revoluciju. On predstavlja analizu onih teorijskih elemenata te revolucije koji su oživili marksističku teoriju na Zapadu, jer, po njenom mišljenju, »tradicionalna marksistička teorija na Zapadu više ne omogućava upoznavanje i menjanje društva«.

Članak se karakteriše fundamentalnim ulaženjem u probleme filosofije marksizma. On počinje traženjem razlika u shvatanju revolucije kod Marksa i Maoa, uzimajući Hegelove trijade za logički kriterijum. Dok je u Marksovoj koncepciji revolucija momenat sinteze, kod Maoa revolucija je momenat u kome postojeće suprotnosti neminovno eksplodiraju i rastvaraju se.

Analizu krize evropske marksističke misli Edoarda Masi počinje dovođenjem u vezu Lenjinovih teorijskih koncepcija i

praktičnih akcija. U Lenjinovoj teorijskoj misli »javno upravljanje«, »samoupravljanje« i slične kategorije imale su istaknuto mesto. U *Državi i revoluciji* on rečima naredbe izriče »Sva vlast sovjetima«.

Srednji instrument između spontane demokratije masa i racionalnog intelektualnog pravca za Lenjina živi u partiji. No, time se kontradikcija ne razrešava, već se ubrzo i pogoršava, jer partija je vodič — intelektualni organizator — ujedinilac, pa stoga ne može biti istovremeno i srednji član između sebe i mase. Gledano u Hegelovom kategorijalnom sistemu, partija postaje čist subjektivitet — opsada svesti, a masa se nužno redukuje na čist objektivitet. Mada je taj proces suprotan Lenjinovoj političkoj volji, on je posledica upravo njegovih koncepcija, a potpuno se otkrio sa Staljinom kada je »dobre političke volje« počelo da nedostaje i kada se partija progresivno iden tifikovala sa moćju države.

Autor ističe nekoliko momenata na kojima je sovjetska Komunistička partija i njena teorijska koncepcija gubila svoje pristalice na Zapadu.

Ideali, uspesi kojima se konfrontira buržoaskom društvenom sistemu mere se ekonomskim rezultatima: produktivnošću, efikasnošću i slično. Zatim, sovjetsko društvo je minirano i kontradikcijom između internacionalne socijalističke revolucije i socijalizma u samoj zemlji. Praktično to znači da se internacionalna veza izmedu antikapitalističkih pokreta različitih zemalja sastoji u njihovoj podređenosti Sovjetskom Savezu, avangardi svetske revolucije i državi-vodiču. Otuda se kasnije u sovjetskoj partiji rađa ideja o ograničenom suverenitetu.

Maoove koncepcije marksističke teorije razlikuju se u shvatanjima nekih ključnih momenata (na primer, klasne borbe). Za Maoa društvo je uvek razdvojeno na dvoje, ali razdvajanje ne ide uvek istim pravcem. Nisu uvek iste društvene klase koje jedna nasuprot drugoj zauzimaju pozicije.

Narod (jen-min) kod Maoa zauzima mesto koje kod Marksa pripada proletarijatu. Sastav naroda menja se sa istorijskim uslovima. Takva koncepcija omogućava individualno pripadanje revolucionarnoj klasi na manje krut i manje determinisan način, ističe autor.

Koordinirajući i ujedinjujući elemenat ne konstituiše se, po Maou, u jednu organizacionu strukturu, već suštinski kroz idejno jedinstvo. Simbol svih poredbi je, dakle, misao, a misao je uvek produkt nekog subjekta. Autoritet lidera nije njegova funkcija u jednoj instituciji, organizacionoj strukturi, već snaga i dubina. intelektualna zrelost njegove misli (momenat kineske kulturne tradicije). Intelektualnu zrelost misao dokazuje tek u masi — posledica je eliminacija intelektualaca kao profesije.

Situacija u marksističko-lenjinistički orijentisanim grupama Zapada (Italija, Francuska) vrlo je kompleksna. Reč je o organizacijama u kojima se nalaze mladi sa različitim tendencijama: neotrockisti, studenti anarhisti ili narodnjaci, ekskomunisti, mladi zahvaćeni talasom potrebe da se organizuju. Glavni njihov motiv je »sići u mase«, a to je upravo ono što se u popularnim interpretacijama Maoa stavlja u prvi plan. Tu je Maoova mistična uloga. Međutim, te političke organizacije samo su formalno inspirisane Maoovom mišlju, dok bi realno autentične interpretacije Maoa bile neupotrebljive u Evropi — zaključuje autor.

N. R.-J.

TÁRSADALMI SZEMLE

U članku *Informisanost i socijalistički demokratizam* Tamaš Sečke (Tamás Szecskö) ne iznosi nikakve principijelno nove momente, ali smo se za prikaz upravo tog napisa (objavljenog u majskom broju časopisa) odlučili zbog toga što autor na pregnantan način govori o jednoj temi koja je danas veoma aktuelna, a njene su implikacije značajne.

Okosnicu Sečkeovih razmišljanja mogli bismo da sumiramo ovako: U procesu reprodukcije društva — koja obuhvata, pored materijalnih dobara, i društvene potrebe čoveka — kao neophodan elemenat javlja se informisanost ljudi, njihovo obaveštavanje i obaveštenost. Usmerenost socijalističke društvene zajednice postavlja pred to društvo istorijski zadatak da svakom svom članu konsekventno omogućava sticanje informacija u takvim količinama i takvog kvaliteta koji prevazilaze danas uobičajen tehnički minimum. Jedan od vidova tog slojevitog procesa ispoljava se u onome što obično nazivamo »kulturna revolucija«, ali je dobra informisanost ujedno i jedan od preduslova za pun razmah socijalističkog demokratizma.

Socijalistička demokratija otelovljena je u sve širem aktiviranju pojedinaca i čitavih kolektiva na donošenju odluka kojima se reguliše život celokupnog društva. Međutim, da bi neko mogao sa potrebnom odgovornošću da učestvuje u donošenju neke odluke, on mora da bude obavešten o svim pojedinostima i mogućnostima na osnovu kojih se odluka donosi. Posle usvajanja odluke ponovo mora da usledi obaveštavanje o nastalim posledicama, jer se bez toga ne mogu izvući pouke u odnosu na budućnost. Autor, doduše, priznaje da je to prilično uprošćena šema, jer pri donošenju odluka u određenoj situaciji mora se dobro poznavati društvena stvarnost, mora se imati osećanje za uživljavanje u istorijski trenutak — da bi se mogla odabrati pravilna alternativa. No, uza sve to, za dalje produbljivanje socijalističke demokratije od velikog je značaja da li će društveni sistem informisanja biti dovoljno intenzivan i prodoran.

Autor podseća da se pri razmatranju efikasnosti sistema informisanja mora uzeti u obzir da živimo u veoma slojevitom društvu u kojem postoje velike razlike među društvenim slojevima i grupama. Pre svega, postoji različita obaveštenost i izdiferencirana »glad za informacijama« među pripadnicima različitih društvenih slojeva. Prema podacima koje je prikupio Istraživački institut za masovne komunikacije mađarskog radija i televizije, utvrđeno je da poznavanje privredne problematike varira od 85 odsto kod intelektualaca i ljudi na rukovodećim položajima do 35 odsto među domaćicama (procenat od 100 odsto postizalo bi anketirano lice u slučaju da je tačno odgovorilo na svako postavljeno pitanje). Ovo osciliranje je nešto manje izraženo kada je u pitanju školska sprema ili doba starosti, ali čak i takvi faktori kao što je, recimo, mesto stanovanja (u gradu ili na selu) utiču na informisanost građana.

Sečke ističe da socijalistički sistem informisanja mora da odražava realni svet oko nas, ali da je pri tome poželjno da se vesti koje se odnose na pojedina zbivanja i odgovarajuće informacije imaju tako svrstati i

vrednovati da odražavaju socijalističku hijerarhiju vrednovanja.

Autor s tim u vezi zamera izdavačima listova da senzacionalistički pokušavaju da tretiraju događaje. Na prvoj, naslovnoj strani nekih listova u prikazu najznačajnijih dnevnih zbivanja ocrtava se takav svet u kojem se, na izgled, pridaje isti značaj spletkama iz spavaćih soba i vestima sa ratišta, a beleška o modnoj reviji stoji naporedo sa informacijom o štrajku transportnih radnika. Urednici, doduše, ne iskrivljavaju svesno i tendenciozno realnu sliku o svetu. Međutim, u nastojanju da čitaoce što neposrednije i brže upoznaju sa najnovijim upravo prispelim vestima, dešava se da profesionalno vrednovanje neke informacije prevagne nad stvarnim dru štvenim značajem neke manje zanimljive ali sudbonosnije vesti.

U još većoj meri ove konstatacije mogu da se primene na elektronsku granu masovnih komunikacija, to jest na radio i televiziju. Naime, slušaoci ili gledaoci u okviru jedne te iste emisije, na primer u dnevniku, možda upravo pri večeri »konzumiraju« vesti sa Bliskog istoka, neki privredni komentar i izveštaj o modnoj reviji. Tu. stoga, postoji još veća opasnost od eventualne deformacije stvar nih zbivanja i iskrivljavanja istorijske strukture događaja.

Radio i televizija podučavaju, vaspitavaju, zabavljaju, unose u domove pretplatnika kulturu i politiku. Posredstvom tih medija slušaoci i gledaoci mogu da se isključe iz svakodnevnih poslova, da se relaksiraju, ali se u isto vreme i uključuju u krvotok zbivanja koja prožimaju njihovu zemlju i svet. U svakom slučaju, ta sredstva masovnog informisanja imaju veoma značajnu ulogu u procesu političke socijalizacije, u nastojanjima da se formira ukus slušalaca i gledalaca. No, time se ne iscrpljuje društvena funkcija tih medija komuniciranja, jer oni treba da doprinesu i stvaranju zabavnog štimunga, relaksaciji ljudi. Čak i deo popularno-naučnih i obrazovnih emisija može da bude zabavan i lepršav. Međutim, socijalistička sredstva masovnog informisanja ne bi smela da se uljuljkuju iluzijama da slušaoci i gledaoci s lakoćom mogu da usvajaju saznanja i kulturu, da se skrštenih ruku mogu politički aktivirati; konačno, da se u javni život možemo uključiti ako redovno slušamo radio ili pratimo programe na televiziji!

Uloga masovnih komunikacija ne bi smela da se preuveliča kada je u pitanju dalji razvoj i produbljivanje socijalističke demokratije. Naime, situacija u kojoj se nalaze slušaoci i gledaoci u toku radio i TV emisija — čak i u slučaju najidealnijeg ostvarenja kontakta sa publikom — takvog je karaktera da se »predavač« suočava sa slušaocima, onaj koji pruža informacije sa onima koji ih primaju, »učitelj« sa onima koje podučava. U socijalističkom dru štvu ta uloga masovnih komunikacija još više je izražena s obzirom na njihovu vaspitnu i obrazovnu funkciju. Međutim, demokratija ne može da počiva na odnosima koji vladaju između učitelja i učenika: između studija i slušalaca mora da postoji aktivna međuzavisnost i da svaki građanin bude i učitelj i učenik u isto vreme.

U kapitalističkim zemljama je pojam elektronske manipulacije već postao uobičajen; »elektronska demokratija«, međutim, očigledna je protivrečnost — kaže Sečke.

A. G.

WEG und ZIEL

Jirgen Kučinski (Jürgen Kuczynski) u majskom broju časopisa razmatra jednu veoma aktuelnu i ozbiljnu privrednu temu, a to je: *inflacija*. Ovom životnom problemu naših dana, koji je poprimio svetske razmere i podjednako zabrinjava kapitalističke kao i neke socijalističke zemlje, autor prilazi sa zanimljivog stanovišta dajući mu originalno tumačenje.

Pod pojavom inflacije Kučinski podrazumeva takvo povećanje cena koje u znatnoj meri utiče na smanjenje životnog standarda. Precizirajući taj stepen pogoršanja životnih uslova, on smatra da se o inflaciji može govoriti ako skok cena (u procentima) prevazilazi polovinu kamatne stope koja se plaća štedišama na njihove štedne uloge. Konkretno: pod pretpostavkom da kamata na štedne uloge iznosi 6 odsto, a troškovi života rastu godišnje za više od 3 odsto, onda se može govoriti o inflaciji.

Kučinski daje pregled povećanja troškova života u poslednje dve-tri godine u najvećim kapitalističkim zemljama Zapada (prema statističkim podacima OUN) i konstatuje da se tempo inflacionih kretanja ubrzava, naročito u SR Nemačkoj, Velikoj Britaniji, Italiji, Francuskoj i SAD. Zanimljivo je pri tome da se inflacija ne odvija zakonomerno i da različito deluje na privredna kretanja u pojedinim zemljama. Na primer, u SAD je industrijska proizvodnja u laganom opadanju od sredine 1969. godine. U Japanu i SR Nemačkoj, naprotiv, proizvodnja veoma naglo raste počev od 1966. godine. Prema tome, povezanost između stepena rasta proizvodnje i tempa jačanja inflacije nije jasno uočljiva.

Problem s kojim se kapitalističke zemlje uzaludno bore svodi se, po Kučinskom, na nastojanje da se poveća proizvodnja, bez poremećaja u platnom bilansu i bez monetarnih kriza, a da se izbegne inflaciono skakanje cena. Upravo ta tri faktora: povećanje proizvodnje, platni bilans i kretanje cena čine onaj magični trougao s kojim buržoaska politička ekonomija ne može da izađe na kraj. Naime, monopolističkom kapitalu ne polazi za rukom da u znatnijoj meri poveća proizvodnju a da se istovremeno ne poremeti bilans rapidnim porastom uvoza robe i izvozom kapitala. Kao propratna pojava javlja se i povećani opticaj platežnih sredstava, što doprinosi nastajanju inflacije.

Federalna banka SAD preduzela je, doduše, ceo niz mera da se inflaciona kretanja obuzdaju i smanji povećani opticaj novca. Međutim, rezultat se ispoljio u smanjenju poslovne aktivnosti u SAD, u opadanju proizvodnje, u nagomilavanju zaliha robe i u sve većoj nezaposlenosti. Interesantno je da su nekad takve intervencije i njihove posledice izazivale deflaciju. Sada, međutim, te su mere samo još više pojačale inflaciju i doprinele, zbog sve veće nezaposlenosti i opadanja realnih zarada, zaoštravanju klasne borbe u SAD.

Kučinski smatra da uzroke takvog stanja treba tražiti u plasmanu američkog kapitala van granica SAD. Evo u čemu je suština njegove teze:

Američki kapital u inostranstvu iznosi 140 milijardi dolara (što je više od ukupnog društvenog bruto produkta Japana ili SR Nemačke). Taj kapital ne podleže jurisdikciji američkih

antiinflacionističkih mera, te njime monopoli mogu slobodno da raspolažu; drugim rečima, oni tim kapitalom manipulišu proinflacionistički, odnosno, u najmanju ruku, anti-antiinflacionistički. Takozvano evrodolarsko tržište pruža im dovoljno mogućnosti da izbegnu ozbiljnije restrikcije usmerene na regulisanje opticaja novca. Tako nastaje situacija u kojoj deo američkog kapitala u SAD, pod uticajem antiinflacionističkih mera, vrši nemilosrdan pritisak na uslove života radnika, izazivajući pre svega veliku nezaposlenost, dok drugi deo kapitala, posredno, iz Evrope na primer, deluje inflacionistički, pogađajući proizvođače stalnim porastom cena i snižavanjem realnih nadnica. Kučinski smatra da je radnička klasa u SAD pod unakrsnom vatrom antiinflacionističkih mera i stalno rastuće inflacije.

Kučinski govori i o metodima kojima se vlasnici američkog kapitala u inostranstvu služe u nastojanju da izbegnu negativne posledice inflacije. Jedni se koriste povoljnom okolnošću što pri investiranju i opštem poslovanju ne podležu dejstvu restriktivnih mera američke vlade, pa tako mogu nižim cenama da pariraju konkurenciji. U ovu grupu spadaju pobornici anti-antiinflacionističke prakse. Nasuprot njima stoje otvoreno proinflacionističke snage koje se u zemlji — a još žešće iza bedema svog kapitala uloženog u inostranstvu — bore protiv restriktivnih mera, zahtevajući od Federalne banke »poboljšanje kreditnih uslova«. To su oni predstavnici kapitalističkih monopola koji se nadaju da će šećerlemom pune zaposlenosti moći da izazovu inflacione skokove cena uz istovremeno anuliranje povišica za koje su se radnici izborili.

U SAD i u SR Nemačkoj ublažavanje inflacije pokušava se postići restrikcijama u pružanju kredita. Međutim, autor smatra da to nije nikakvo rešenje jer u krajnjoj liniji dovodi do opadanja industrijske proizvodnje.

Kučinski ukazuje i na zanimljivu pojavu da američki (a i neki zapadnonemački) ekonomisti pokušavaju da proture »novu liniju« u borbi s inflacijom. Naime, ti ideolozi lansiraju parolu: »Naučite se da živite u koegzistenciji s inflacijom!« Njihov je cilj da se mase »naviknu« na recesiju kao na neku vrstu nužnog zla.

A. G.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 5, 1970.

Najdan Pašić: Samoupravna integracija i politički sistem — *Vukašin Mićunović:* Podruštvljavanje kulture — *Mićo Carević:* Funkcionisanje izbornog sistema u opštini — P o l e m i k a — *B. V. Borjan:* Ideologizacija između filozofije i revolucije — P r i l o z i — *Dušan Petrović:* Lenjin i sindikati — *Milutin Čolić:* Ugroženo dostojanstvo filma — O s v r t i — P r i k a z i.

SOCIJALIZAM

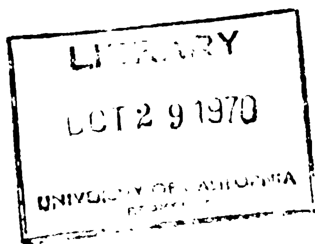
Br. 6, 1970.

Predrag Vranicki: Teorijsko zasnivanje ideje o samoupravljanju — *Viktor Bubanj:* Samoupravno društvo i koncepcija opštenarodne odbrane — Kritika i kulturno stvaralaštvo — *Avdo Humo:* O aktuelnim pitanjima kulture — *Milan Đurčinov:* Idejno neutralna kritika i stvaralaštvo — *Miodrag Bogićević:* Estetski pluralizam i idejni eklekticizam — *Predrag Matvejević:* Mit i stvarnost marksističke kritike — *Draško Ređep:* Tri zapisa o kritici — *Vukašin Mićunović:* Posredništvo kritike — *Dragan M. Jeremić:* Marksistička kritika — vid integralne kritike — *Eli Finci:* Marksistička književna kritika danas — P r i l o z i — P r i k a z i.

Cena 6 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

septembar 1970

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko - izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 9

Septembar 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

MILAN ŠAHOVIĆ

Nove inicijative za evropsku konferenciju o bezbednosti

Predlog o sazivanju evropske konferencije o bezbednosti i saradnji dobija iz dana u dan sve određeniji smisao. Podnet pre više godina od strane država članica Varšavskog ugovora, taj predlog je postao konačno predmet konkretnih diplomatskih pregovora između svih evropskih država. Na dnevnom redu zasedanja organa Varšavskog ugovora i Severnoatlantskog pakta to pitanje nalazilo se već više puta. Neutralne i nesvrstane zemlje u Evropi uložile su mnogo truda kako bi u svojim međusobnim odnosima i odnosima sa velikim silama i ostalim državama članicama postojećih blokova razjasnile pojedine aspekte date inicijative. Štaviše, jedna od njih, Finska, pojavila se kao eventualni domaćin konferencije. Doda li se niz ideja i komentara, predloga i sugestija izloženih u toku međudržavnih razgovora, u publicistici i na mnogobrojnim simpozijumima koji se održavaju radi što podrobnijeg upoznavanja evropskih prilika, može se utvrditi da se dosta poodmaklo u razmatranju mogućnosti sazivanja evropske konferencije.

Kako je značaj pitanja bezbednosti i saradnje evropskih država očevidan, nesumnjivo da se, generalno uzevši, može biti zadovoljan dosadašnjim rezultatima u naporima da dođe do preciziranja zadataka, ciljeva i uslova održavanja konferencije. Mesto koje Evropa zauzima u svetu dovoljno je da objasni potrebu veoma opreznog pristupanja tim pripremama, jer se one ne mogu mehanički odvajati od opštih tendencija razvoja međunarodnih odnosa. Naprotiv, upravo važnost političke uloge koju je Evropa igrala i danas igra, njeni ekonomski kapaciteti i vojno-strategijski značaj čine da se naporima za konsolidovanje međuevropskih odnosa i za nalaženje savremenijih puteva za njihov miroljubivi razvoj priđe sa povećanom odgovornošću. S tim što se mora naglasiti da se osnova toga zahteva ne nalazi samo u zajedničkom interesu evropskih država nego

i u važnosti koju poboljšanje prilika u Evropi i konstruktivna saradnja između svih evropskih država mogu da imaju za savremeni svet u celini.

Nije teško naći primere koji ilustruju tu međuzavisnost svetskih i specifičnih evropskih pitanja. Notorna je činjenica da je za regulisanje pitanja opšteg i potpunog razoružanja i za zaustavljanje trke u naoružavanju u svetskim okvirima — ova konkretna situacija u pogledu stanja oružanih snaga blokova u Evropi, naročito u srednjoj Evropi, a u poslednje vreme i u Mediteranu, od prvenstvene važnosti. S druge strane, očevidno je da nemačko pitanje od kraja drugog svetskog rata ne interesuje samo nemački narod, već da ono ima i niz veoma delikatnih aspekata od posebnog značaja za opštu poziciju velikih sila. Najzad, ne može se poreći da bi povoljan razvoj ekonomskih odnosa između svih evropskih država morao da ima za posledicu ne samo poboljšanje ekonomske situacije u Evropi nego i bolje razumevanje potreba zemalja u razvoju, kao i njihovo veće učešće u naporima za rešavanje svetskih ekonomskih pitanja.

Kad je reč o današnjem značaju Evrope za svet, treba povesti računa o još jednom momentu. Iako je, naime, poslednjih godina došlo do pomeranja centara međunarodnih konflikata u druga područja sveta, nemoguće je poreći činjenicu da je neposredno posle drugog svetskog rata takozvani konflikt između Istoka i Zapada, koji je obeležio celokupan razvoj međunarodnih odnosa poslednjih decenija, započet u Evropi. I to pre svega zbog nemogućnosti velikih sila, nosilaca borbe antihitlerovske koalicije, da pronađu zajednički jezik prvenstveno u rešavanju evropskih pitanja. Vremenom, opštim razvojem odnosa snaga i ravnotežom uspostavljenom u Evropi u odnosima između dve supersile — SAD i Sovjetskog Saveza — došlo je do njihove globalne konfrontacije koja je dovela, pored ostalog, i do zamrzavanja u razmatranju evropskih problema. Kao da se pošlo od pretpostavke o izuzetnoj osetljivosti evropskog područja, gde, uostalom, jedino i postoji direktna konfrontacija oružanih snaga Varšavskog ugovora i Severnoatlantskog pakta.

Objašnjenje te specifične situacije u kojoj se Evropa nalazi više od jedne decenije — od prvih pokušaja sovjetskog rukovodstva učinjenih neposredno posle Staljinove smrti u pravcu obnavljanja dijaloga sa zapadnim velikim silama na bazi miroljubive koegzistencije — treba tražiti u ćorsokaku u koji su hladni rat, blokovska politika i trka u naoružavanju doveli svoje protagoniste. Pokazalo se da se ne samo nerešena pitanja nasleđena od drugog svetskog rata nego i ona koja su nastala

u procesu zaoštravanja odnosa između velikih sila — ne mogu rešavati u Evropi metodama svojstvenim politici sile i pritiska bez opasnosti od izbijanja novog svetskog rata. Međutim, kako u to vreme nije moglo doći do suštinskog sporazuma o spornim pitanjima, u faktičkom priznanju podele Evrope i u odlaganju traženja tih rešenja nađen je izlaz iz stvorene situacije. Ostvarena je faktička koegzistencija blokova u Evropi, čije se postojanje produžilo sve do danas. Zasnovana na međusobnom razumevanju političkih gledišta i konkretnih postupaka koje su supersile — SAD i Sovjetski Savez — preduzimale ili preduzimaju u svojim odnosima sa manjim evropskim državama, članicama Severnoatlantskog pakta i Varšavskog ugovora, ta koegzistencija je sa stanovišta elementarne potrebe za očuvanjem mira u Evropi, koja je u jednom momentu s obzirom na intenzitet opšte zategnutosti i pretnje miru odražavala interese svih evropskih država bez razlike, mogla da zadovolji.

Faktička koegzistencija blokova u Evropi nije mogla, međutim, postati i trajno rešenje. Kao što su i u drugim delovima sveta počele da se manifestuju nove tendencije u odnosima između naroda i država, tendencije koje zahtevaju izmenu karaktera postojećih međunarodnih odnosa, to je bio slučaj i u Evropi naročito u toku poslednje decenije. Ali, dok su na drugim kontinentima, s obzirom na nizak stupanj razvoja društveno-ekonomskih odnosa, zahtevi za političkom i ekonomskom emancipacijom, izraženi u platformi nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, vezani za borbu protiv kolonijalizma i imperijalizma, za jačanje mogućnosti ravnopravnog učešća naroda Afrike, Azije i Latinske Amerike u razmatranju univerzalnih političkih i ekonomskih pitanja i za suzbijanje uticaja koji međublokovski sukob može da vrši na proces njihovog rešavanja, — Evropa se u tom pogledu našla u posebnom položaju. Kao jedan od najrazvijenijih regiona, suočena sa objektivnom potrebom prevazilaženja barijera stvorenih veštačkom podelom na Istok i Zapad, sa smanjenjem intenziteta ideološke borbe izražene naročito u toku prve faze hladnog rata, a svedene na snagu rutinskog argumenta u uslovima faktičke koegzistencije za koju su se opredelile supersile i većina njihovih saveznika, i Evropa je postala tlo na kome su se manifestovale tendencije u suštini identične sa onima koje su se mogle videti u drugim delovima sveta. I u međuevropskim odnosima pojavila se sa velikom snagom, nezavisno od toga da li je reč o kapitalističkim ili socijalističkim državama, težnja za emancipacijom od uticaja blokova i za rešavanjem političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih pitanja u skladu sa interesima svih ev-

ropskih zemalja. Objektivna potreba za jačanjem ekonomske, tehnološke i naučne saradnje, kao i kulturne i turističke razmene, osećanje međusobne bliskosti u odnosu na zajedničku istorijsku, društvenu i kulturnu baštinu, sve intenzivniji zahtevi za socijalističkom transformacijom društveno-ekonomskih odnosa u većini zapadnoevropskih zemalja i neophodnost traženja savremenijih puteva socijalističke izgradnje na bazi demokratskih principa u istočnoevropskim zemljama, — nisu mimoišli, na ovaj ili onaj način, ni jednu evropsku zemlju. Pokazalo se da je faktička koegzistencija između blokovskih formacija, time što je sprečila dalje zaoštravanje prilika u Evropi, doprinela stvaranju uslova koji ukazuju na mogućnost prevazilaženja stanja faktičke koegzistencije i postizanja višeg kvaliteta u odnosima između evropskih zemalja. Kvaliteta koji bi omogućio da se pronađe izlaz iz sporova preostalih od drugog svetskog rata ili nastalih u toku hladnog rata i dosadašnje trke u naoružavanju, ali i da se potraže moderniji putevi i metode razvoja miroljubive konstruktivne saradnje između evropskih država, bez obzira na razlike ili sličnosti njihovih društvenih uređenja, veličinu, stupanj ekonomske razvijenosti, odnosno pripadništvo ili nepripadništvo pojedinim blokovima.

Pojava takvih tendencija u Evropi ne znači da su se već konstituisali i uslovi potrebni za njihovu stvarnu i potpunu realizaciju. Danas je, u stvari, dovoljno da se utvrdi kako su se te tendencije manifestovale u veoma različitim oblicima, sa većim ili manjim intenzitetom i snagom, u zavisnosti od konkretnog položaja država koje su njihovi nosioci. Bitno je, isto tako, podvući da nije bilo države koja bi bila imuna u tom pogledu, tako da su se u traženju mogućnosti za poboljšanje prilika u Evropi angažovale paralelno i zajednički i Sovjetski Savez i druge evropske velike sile, kao i ostale manje i srednje evropske države, i Varšavski ugovor i Severnoatlantski pakt, s tim što u tim razgovorima i razmeni mišljenja učestvuju i evropske zemlje koje nisu članice blokova. U tome procesu, razume se, došao je do punog izražaja postojeći odnos snaga, uticaj koji blokovi imaju u Evropi, interesi supersila i sva složenost problematike koju danas treba rešavati u želji da dođe do konsolidacije međuevropskih odnosa. Konačnih rešenja još nema, ali ipak treba ukazati na to kako se postepeno kristališu zahtevi za koje se može reći da predstavljaju jedinstvenu osnovu za vođenje akcije za regulisanje evropskih pitanja u skladu sa današnjim uslovima.

Mada nije moguće u jednom kratkom prilogu kao što je ovaj podrobnije analizirati te zahteve, potrebno je, da bi se

shvatila osnova od koje bi trebalo poći u radu na jačanju evropske bezbednosti i saradnje, ukazati na njihovu sadržinu, vodeći posebno računa o njihovoj međusobnoj povezanosti. Na prvom mestu mora se podvući insistiranje na otvaranju procesa postepenog ukidanja blokova kao formacija koje otežavaju slobodan razvoj saradnje evropskih država i instrumenta kojim se koriste velike sile u borbi snaga u Evropi. Ostavljajući po strani odbrambeni karakter saveza koje pojedine države mogu da zaključuju između sebe, bitno je da se postigne takvo stanje međusobnih odnosa pojedinih evropskih država i njihovih grupacija da pitanje obezbeđenja političke nezavisnosti i teritorijalnog integriteta postane zajednički zadatak svih evropskih država. Zadatak na koji se mora gledati u prvom redu kroz prizmu efikasne primene sistema bezbednosti Ujedinjenih nacija, koji se mora sprovoditi na osnovu Povelje Ujedinjenih nacija nezavisno od razlika između država u odnosu na karakter njihovih društvenih uređenja i spoljnopolitičku orijentaciju. Na tome se može nastojati utoliko više što je nesumnjivo da sve evropske države, nezavisno od pripadništva pojedinim političkim i vojnim blokovima, imaju podjednak interes za jačanje bezbednosti u Evropi kao celini. Otuda međusobno približavanje tih grupacija i blokova može da dovede do plodonosnih posledica samo ako se dosledno bude poštovalo pravo članova i nečlanova evropskih grupacija da uzmu učešće u rešavanju svih evropskih pitanja bez razlike. Evropa je kontinent gde postoji veliki broj najstarijih država savremene civilizacije i ne izgleda oportuno insistirati i suviše na ulozi koju mogu da imaju u njoj savezi, odnosno blokovi država kao trajan i opšti oblik organizovanja međunarodnog života. Njihovo formiranje može biti ponekad potrebno radi zaštite političke nezavisnosti i teritorijalnog integriteta država, ali to ne znači da im se može priznati funkcija faktora koji treba da utiče, pored ostalog, i na unutrašnja politička i ekonomska kretanja u pojedinim državama, što je ponekad pretenzija političkih snaga koje vode blokove u Evropi.

To je potrebno naglasiti utoliko pre što sve evropske grupe država, i Varšavski ugovor i Severnoatlantski pakt, a i neutralne i nesvrstane zemlje, tvrde da osnovu savremenog rešavanja pitanja evropske bezbednosti i saradnje treba tražiti u primeni principa miroljubive i aktivne koegzistencije, koje svi identifikuju sa principima Povelje Ujedinjenih nacija. Zato se u doslednom sprovođenju tih principa u praksi vidi i preduslov i jedinstven put za postizanje minimalnih uslova neophodnih za ostvarenje napretka u nastojanjima da dođe ne samo do odr-

žavanja konferencije nego i do stvarnog likvidiranja spornih pitanja kojima treba da se posveti ta konferencija. Nesumnjivo je da samo dosledno poštovanje principa suverene jednakosti, zabrane pretnje silom ili upotrebe sile, nemešanja u unutrašnje poslove, prava na samoopredeljenje, mirnog rešavanja sporova i drugih principa Povelje Ujedinjenih nacija može da predstavlja garantiju za oslobođenje Evrope od nepoverenja i drugih posledica hladnog rata i trke u naoružavanju, koji su bitno blokirali mogućnost poboljšavanja evropskih prilika i nesmetanog razvoja saradnje između država koje pripadaju njenim različitim delovima.

Dovoljno je ukazati na negativne posledice ekonomske podele nastale osnivanjem različitih regionalnih i subregionalnih organizacija, naročito Zajedničkog evropskog tržišta i SEV-a, pa da se brzo uvidi neophodnost uspostavljanja što povoljnijih političkih uslova za rešavanje mnogobrojnih ekonomskih problema pred kojima danas stoje sve evropske države, nezavisno od toga da li su ili nisu članice tih grupacija. Uzme li se u obzir da veoma različiti aspekti nemačkog pitanja — posebno pitanje odnosa između SR Nemačke i Nemačke DR i pitanje priznanja granice Odra — Nisa od strane SR Nemačke, zajedno sa problemom sadašnjeg odnosa snaga Severnoatlantskog pakta i Varšavskog ugovora, nastalog u toku dosadašnje trke u naoružavanju — predstavljaju izvanredno značajnu hipoteku, sigurno je da u traženju puteva za njihovo rešavanje dosledno poštovanje osnovnih principa Povelje Ujedinjenih nacija u međuevropskim odnosima ne samo da može da vrši plodonosan uticaj, nego treba da se uzima i kao conditio sine qua non za ostvarenje i najmanjeg napretka pri traženju rešenja za sporna evropska pitanja uopšte. Jer samo dosledno poštovanje političke nezavisnosti i teritorijalnog integriteta svih evropskih država može da predstavlja bazu za postizanje realnih uspeha u naporima za zajedničko rešavanje osnovnih spornih pitanja, posebno pitanja bezbednosti i postepenog ali stalnog ostvarivanja svestrane međusobne saradnje u Evropi usmerene na rešavanje sveevropskih političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih, naučnih i drugih pitanja.

Izvanredna složenost evropskih prilika zahteva veoma oprezan i pažljiv odnos prema pojavama koje se mogu manifestovati u toku konkretne akcije vođene u cilju približavanja država članica Varšavskog ugovora i Severnoatlantskog pakta, kao i ostalih evropskih država. Ali, i pored skepticizma koji se prirodno nameće s obzirom na taj momenat, može se zaključiti, — prateći dosadašnji razvoj akcije za sazivanje evropske

konferencije o bezbednosti i saradnji i najnovija kretanja u odnosima između Sovjetskog Saveza i drugih država članica Varšavskog ugovora, s jedne strane, i SR Nemačke (pregovori o odricanju od pretnje silom ili upotrebe sile, o priznanju granice Odra — Nisa i o ekonomskoj saradnji), s druge strane, kao i tendencije koje su došle do izražaja u odnosima između dve nemačke države (susreti njihovih predsednika vlada), — da se pojavljuju svežiji tonovi koji ukazuju na mogućnost daljeg poboljšavanja prilika u Evropi. Ovde imamo u vidu pre svega rezultate dijaloga koji se povodom predloga o sazivanju evropske konferencije razvija između Varšavskog ugovora i Severnoatlantskog pakta. Izgleda da razmena gledišta vezana za rezultate majskog zasedanja Saveta Severnoatlantskog pakta (u Rimu) i junskog savetovanja ministara inostranih poslova država članica Varšavskog ugovora (u Budimpešti) dovodi do mogućnosti koncentrisanja daljih pregovora na određena preciznija pitanja. Među njima posebno zaslužuju pažnju pitanja mogućnosti uravnoteženja oružanih snaga, kulturne saradnje, proučavanja uticaja sredine na život ljudi, uspostavljanja organa koji bi se bavio pitanjima bezbednosti i saradnje u Evropi i slično. Značajno je takođe to što se podrazumeva da na evropskoj konferenciji treba da učestvuju i obe nemačke države i SAD i Kanada, tako da se pitanje učesnika može smatrati praktično rešenim.

Izvanredno je važno to što su se oba bloka izričito izjasnila za intenziviranje pregovora posvećenih pripremama za konferenciju. Pri tome posebnu pažnju zaslužuje ukazivanje na potrebu da se u tim konsultacijama, koje će se voditi na bilateralnoj i multilateralnoj osnovi, što određenije angažuju i neutralne i nesvrstane evropske zemlje. O tome izričito govori i kominike sa pomenutog zasedanja Saveta Severnoatlantskog pakta i saopštenje o razgovorima koje je predsednik jugoslovenske vlade Ribičič vodio prilikom nedavne posete Sovjetskom Savezu, tako da je i na taj način došla do izražaja želja da se pregovori o sazivanju evropske konferencije pretvore u opšteevropsku akciju koja treba da prevaziđe relativno uske okvire problematike međublokovskih odnosa. Nezavisno od bitnog uticaja koji stanje odnosa između država članica Varšavskog ugovora i Severnoatlantskog pakta može da izvrši na stabilizaciju prilika u Evropi, kao i na stvaranje uslova za regulisanje spornih pitanja, čiju važnost niko ne poriče, sigurno je da se bezbednost i saradnja na ovom kontinentu moraju posmatrati iz mnogo šireg ugla ako se želi postići dugoročno poboljšanje evropskih prilika. Otuda pozivanje na saradnju neutralnih i

nesvrstanih zemalja ima puno opravdanje. Te zemlje su se poslednjih godina izvanredno aktivno zalagale za razmatranje pitanja bezbednosti i saradnje sa šireg evropskog stanovišta. Polazeći od želje da se prevaziđu sukobi nastali u prošlosti, posebno negativno dejstvo međublokovskog antagonizma, neutralne i nesvrstane zemlje mogu da odigraju veoma značajnu ulogu u radu na konstituisanju šire sveevropske platforme za održavanje predložene evropske konferencije i u akciji koja bi se vodila u budućnosti na bazi rezultata toga skupa. Bez pretenzija na bilo kakvu posredničku ulogu u odnosima između dva bloka, neutralne i nesvrstane zemlje, svojim shvatanjima i aktivnošću, predstavljaju neizbežnu treću dimenziju bez čijeg učešća je teško sagledati celinu i perspektivu daljeg miroljubivog razvoja međunarodnih odnosa u Evropi.

Kao što se može zaključiti, još smo daleko od pristupanja rešavanju glavnih pitanja pokrenutih isticanjem predloga o održavanju evropske konferencije o bezbednosti i saradnji. Zbog toga je teško pretendovati na to da je moguće izvući suštinske zaključke o vrednosti dosadašnjih rezultata u tome pravcu. Istovremeno se može izraziti zadovoljstvo pređenim putem koji ukazuje na mogućnost vođenja daljih konstruktivnih pregovora o pitanjima značajnim za pripremanje konferencije. Sigurno je, međutim, da se svest o potrebi poboljšanja prilika u Evropi nameće snagom istorijske nužnosti i da je ona sve više prisutna u svakodnevnim međuevropskim odnosima. Zbog toga se može reći da ulazimo u novu etapu priprema za održavanje konferencije. Ukoliko ne dođe do nepredviđenih okolnosti koje bi bile u stanju da prekinu ili zaustave pozitivan razvoj čiji smo svedoci u poslednje vreme — što je često bio slučaj u istoriji međunarodnih odnosa posle drugog svetskog rata, posebno u Evropi — možda se može reći da se stvaranjem povoljnijih uslova za održavanje evropske konferencije o bezbednosti i saradnji približavamo i novoj fazi u razvoju međuevropskih odnosa uopšte.

ĆAZIM SADIKOVIĆ

Etatizam i odnosi među socijalističkim zemljama

DEMOKRATSKI OSNOVI SPOLJNE POLITIKE JEDNE SOCIJALISTIČKE ZEMLJE

Ako se pođe od pretpostavke da spoljna politika jedne socijalističke zemlje i posebno njen odnos prema drugim socijalističkim zemljama predstavljaju svojevrstan nastavak unutrašnje politike koju definišemo kao obavljanje »javnih poslova«, onda se nužno dolazi do saznanja da se njen karakter, priroda i orijentacija ne mogu shvatiti i odrediti bez prethodne temeljite analize demokratskih korijena unutrašnjeg uređenja. Drugim riječima, karakter spoljne politike jedne zemlje u tijesnoj je vezi s karakterom njene cjelokupne politike, dakle, sa suštinom njene demokratije i državnosti; njeno ponašanje u odnosima sa drugim zemljama u velikoj mjeri je determinisano intenzitetom i dimenzijama demokratije, koja je, inače, nedjeljivo vezana za svaki moderni društveni poredak, što je ovdje, budući je riječ o socijalističkoj zemlji, posebno značajno za određenje internacionalizma i solidarnosti kao nužnih aspekata istinskog socijalizma. Ovakav put poimanja i proučavanja spoljne politike ne predstavlja apsolutnu novost u političkoj teoriji; već od ranije, kroz praksu buržoaske demokratije i državnosti, utvrđena je određena korelacija između unutrašnje politike i njenog produžetka na međunarodnom planu, u tom smislu što demokratičnost spoljne politike jedne zemlje umnogome ovisi od sadržaja njene unutrašnje politike, karaktera organizacije vlasti, stepena i kvaliteta ostvarene demokratije.

Ono što je u današnjoj situaciji od izuzetno velikog značaja za proučavanje prirode spoljne politike jedne socijalističke zemlje i njenog stava prema zemljama sa istovrsnim društvenim i političkim uređenjem jeste svakako ocjena i saznanje da spoljna politika jedne zemlje tokom dosadašnjeg razvoja redovno, bez obzira na karakter društvenog poretka, zaostaje u

većoj ili manjoj mjeri po svom demokratskom sadržaju i inspiraciji za unutrašnjom politikom, što znači da su suština i principi moderne demokratije manje obuhvatili i proželi vanjski domen politike.

Tokom dosadašnjeg razvitka moderne, prvenstveno buržoaske državnosti lako je vidljivo da je spoljna politika vrlo često poluga pomoću koje se palijativno rješavaju unutrašnje protivrječnosti, društvene krize i političko-demokratske nedosljednosti, da je to ventil za smanjivanje unutrašnjeg pritiska izazvanog nedemokratskom orijentacijom osnovnih društvenih i političkih ustanova. Upravo na planu spoljne politike uočljivi su relativno uspješni napori nosilaca osnovnih političkih funkcija da prikriju, maskiraju stvarne nedemokratske društvene tokove, da se teškoće dublje socijalne naravi potisnu bar za trenutak u stranu, da se pažnja vlastite javnosti skrene na vanjska pitanja. Unutrašnji potresi i društvene nepravde izazvane neadekvatnom društvenom strukturom nužno se u spoljnoj politici reflektuju u postupcima dijametralno suprotnim humano demokratskim, ustavnim i političko-programskim principima buržoaske države. usljed čega nedemokratski sadržaj vanjske politike u tim uslovima nije samo prost, linearan izraz nedemokratske političke klime unutar zemlje, nego je, skoro redovno, ispod njenog nivoa; ovdje je najčešće primjetno zaostajanje i disparitet između onog što je ostvareno na planu spoljne i unutrašnje politike i onog što se ispoljava u odnosima prema drugim zemljama, tako da je, po pravilu, spoljna politika uvijek manje demokratska od unutrašnje politike. »Demokratski razvitak je — piše Joseph Barthélemy, poznati teoretičar demokratije i državnosti — beskrajno sporiji i uvijek manje potpun kada se radi o spoljnoj politici nego što je to slučaj s unutrašnjom politikom«.[1]

To što je spoljna politika skoro redovno do sad bila manje demokratska od unutrašnje, posljedica je — pored poznatih slabosti principa, orijentacije i društvenih osnova moderne demokratije — nedemokratske strukture države, konkretnije, skoro isključive kompetencije izvršne vlasti u ovoj oblasti. Već odavno izvršna vlast, kao onaj nedemokratski dio »državnog aparata«, praktično je uzurpirala ovu suptilnu oblast »javnih« poslova, tako da je parlamentu tu dodijeljena redovno sasvim drugorazredna funkcija; on se bavi tim pitanjima samo *post festum*, ispunjavajući određene uobičajene formalnosti oko odobravanja te politike, dajući tako prividno demokratski pečat jednoj uvijek ranije gotovoj stvari. Tako činjenica da je spoljna

---

[1] Joseph Barthélemy, *Démocratie et politique*, 1917, str. 87.

politika za nijansu uvijek manje demokratska od unutrašnje, mjereći ovo marksističkim kriterijima i principima demokratije, rezultat je, zapravo, specifičnosti ovog domena, njegove relativne udaljenosti od dohvata ruke običnog građanina-birača, tako da klasična demokratska sredstva ne mogu biti ovdje od većeg praktičnog značaja. U stvari, istaknuti teoretičari demokratije i politike došli su do saznanja da na području spoljne politike princip odlučivanja »većine« ne može naći adekvatnu primjenu. Čak i najveći pobornici toga načela, kao Lok na primjer, smatraju da je praktično skoro nemoguće protegnuti utjecaj »izbornog odlučivanja« na područje spoljne politike. Ta, nesumnjivo tačna, konstatacija treba upravo u socijalističkom društvu da bude povod i podstrek da se spoljna politika postavi na nove, istinski demokratske osnove, usaglašavanjem ovog sektora javnih poslova sa svim drugim temeljnim demokratskim tokovima, ustanovljavanjem rigorozne demokratske odgovornosti konkretnih animatora ove djelatnosti. A to znači da se suština spoljne politike jedne socijalističke zemlje i njena nastojanja da ostvari adekvatne odnose sa drugima moraju cijeniti ne prema formalnim određenjima i proklamacijama o internacionalizmu i proleterskoj solidarnosti, nego prema stvarnoj orijentaciji, ponašanju i angažovanosti njenih osnovnih demokratskih i političkih institucija u cjelini, pri čemu je osnovni kriterij zajednički interes kao osnovna inspiracija vlasti i demokratije u jednom socijalističkom društvu.[2]

ETATIZAM KAO OSNOVNA PREPREKA DEMOKRATSKIM ODNOSIMA MEĐU SOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA

Kada se ovaj temeljni odnos između demokratije i spoljne politike primijeni na socijalističke zemlje, onda se odmah na početku mora istaći da zemlja u kojoj su prisutne određene etatističke tendencije nije u stanju da uspostavi stvarno demokratske odnose sa drugim socijalističkim zemljama. Tamo gdje je stvoren takav sklop političkih ustanova, gdje je, zapravo, usljed devijacija u strukturi i funkciji osnovnih političkih ustanova, predstava vodećih društvenih snaga o pravom dobru svoje zajednice, u svojoj osnovi defektna, iluzorno je očekivati da će se ta slika popraviti u odnosu prema drugim zemljama, da će se stvoriti realni, iskreni i prijateljski odnosi prema interesima čovjeka u drugim zemljama. Dosadašnja istorija razvoja socijalističkog društva ubjedljivo pokazuje da je slika o pravom dobru čovjeka u većoj mjeri iskrivljena kada se radi

[2] Vidi o ovome našu knjigu *Socijalizam i vlast*, Sarajevo, 1969.

o međunarodnim aspektima politike, da nedemokratska inspiracija državnosti nužno vodi ka deformacijama internacionalizma, koji bi po svemu morao biti refleks demokratije i demokratskih principa na planu međusobnih odnosa socijalističkih zemalja. U stalnom nastojanju da osnaže integrativne, centripetalne snage i skrenu pogled s gorućih pitanja života ljudi u vlastitom društvu, nosioci etatizma kao deformisane državnosti i demokratije u socijalističkom društvu skloni su da svoj interes prema vani prikazuju krajnje nerealno, netolerantno i isključivo; ako ne mogu da nađu vjerne satelite i poslušna oruđa, onda oni svuda nalaze neprijatelje socijalizma i proleterskog internacionalizma.

Duh nepovjerenja, sumnjičavosti, tajnovitosti i hipokrizije koji bitno označava etatizam na unutrašnjem planu nužno se reflektuje prema vani, u odnosima prema drugim socijalističkim zemljama. Isti oni razlozi koji onemogućavaju da etatistički mehanizam, nekad i pored najbolje namjere, sagleda i ocijeni interes društva i čovjeka u domenu internog političkog života, prisutni su i ovdje kada se radi o njegovim vanjskopolitičkim manifestacijama, usljed čega mu je praktično nemoguće da utvrđuje i interpretira pravi smisao internacionalizma i međunarodne solidarnosti, da otkriva spoljnopolitičke aspekte zajedničkog interesa kao temeljnog revolucionarno-demokratskog postulata unutar vlastitog društva. Pri detaljnijoj analizi pokazuje se da je domen spoljne politike u socijalističkom društvu nagriženom etatizmom još u većoj mjeri domen djelatnosti izvršne vlasti, da ti u suštini nedemokratski organi imaju još više nego u buržoaskom društvu dominantan stav u sferi politike — pošto je parlament redovno samo formalno-reprezentativno tijelo, bez ikakvih značajnijih kreativnih mogućnosti i realne socijalne funkcije.[3]

Kako spoljna politika, već prema organu koji je kreira, predstavlja svojevrstan kontinuitet suštinski i strukturno nedemokratske politike na unutrašnjem planu, ona na međunarodnom polju dobija posebno grube oblike; politika pritiska i propagande, koja je nedjeljivo vezana za moćan državno-partijski organizam u etatističkom sistemu, mehanički se prenosi na domen međunarodnih odnosa, čime se gubi svaki smisao za elastičnost, prefinjenost i toleranciju, ako već nije moguće govoriti o istinski demokratskim pobudama u izgradnji međunarodnih odnosa uopšte, posebno u stavu prema socijalističkim zemljama. Konzervativne snage koje se okupljaju oko jako pro-

---

[3] Vidi o ovome naš rad *Etatizam i socijalizam*, »Pregled«, br. 1/70.

širene izvršne vlasti u ovakvom poretku određuju u osnovi politiku na način na koji im je to inače jedino moguće, pokazujući pri tome sve one crte mentaliteta pripadnika ove društveno-političke sfere koje je Marks vrlo upečatljivo istakao u *Kritici Hegelove filozofije državnog prava;* spoljna politika animirana iz najdubljih sfera »državnog aparata« nužno je u većoj mjeri bezobzirna, netolerantna, netaktična, agresivna, pohlepna i drska.

Pošto etatizam, po svojoj najdubljoj prirodi i strukturi, predstavlja poredak sa nedemokratskom inspiracijom i nehumanim motivima, on je svakako i najveća prepreka demokratskoj saradnji među socijalističkim zemljama. Internacionalizam u tumačenju pojedinaca začaurenih u etatističke strukture nužno se pretvara u nastojanja da se svuda, po ugledu na unutrašnje uređenje, ostvari monolitnost, kompaktnost i bezuslovna poslušnost, što se redovno praktično svodi na odnose potčinjenosti, subordinacije i gospodstva u odnosima među socijalističkim zemljama. Tendencije da se unificira ponašanje, stav i djelatnost svih socijalističkih zemalja samo su logična posljedica deficijentnosti integralne demokratije u jednom socijalističkom društvu; one su rezultat i potvrda nepodobnosti i nemoći osnovnih činilaca »usmjeravanja« društvenog razvoja da adekvatno interpretiraju istinski interes vlastitog naroda. Ukoliko je socijalističko društvo etatistički ili staljinistički strukturirano — ukoliko se, dakle, interes pripadnika vlasti tog društva sagledava kroz krivu dioptriju — onda se svaka akcija na međunarodnom planu ispoljava kao težnja ka dominaciji i hegemoniji. Takva orijentacija u spoljnoj politici samo je, u ovom kontekstu, pouzdan pokazatelj da interna demokratija nije zaživjela pravim životom, da u sferi državnosti u socijalističkom društvu još nije prevladan egoizam koji, inače, bitno karakteriše tu sferu u građanskom društvu; hegemonistička ili unitaristička politika prema drugim socijalističkim zemljama siguran je indikator da demokratija, marksistički shvaćena, još nije ni u svojim bitnim konturama zacrtana i da su principi socijalizma ozbiljno narušeni i vrlo često zloupotrebljeni. A to sve znači da se tek prevladavanjem etatizma u unutrašnjoj strukturi otvara mogućnost demokratskih, istinski socijalističkih odnosa među pojedinim zemljama. Karakter političkog i demokratskog poretka svakako je izraz »volje« snaga »usmjeravanja« u datom momentu, ali, ako je ta »volja« istovremeno izraz interesa proletarijata ili zajedničkog interesa koji ima isti smisao u uslovima kada nema u društvu neprijateljskih klasa —

ako je, dakle, »unutrašnja« politika demokratski inspirisana, onda se stvaraju spone za novu saradnju među socijalističkim zemljama.

ETATISTIČKI KORIJENI TEORIJE O OGRANIČENOJ SUVERENOSTI DANAS

Koncepcija ograničene suverenosti u odnosima među socijalističkim zemljama — na način kako se danas izlaže — proizvod je, nesumnjivo, ekscesionog etatizma, a njeno prihvatanje, u kontekstu onog što smo već istakli, bilo bi u stvari prihvatanje i svega drugog što donosi takva deformacija državnosti i demokratije u socijalističkom društvu. Ako su vlast i centralne političke ustanove izgubile svoj temeljni revolucionarno-stvaralački smisao i ako je demokratija postala samo fraza i proklamacija, podređena u svemu partikularnom interesu državne mašinerije, internacionalizam se javlja kao plašt za takvo ponašanje prema vani, a shvatanje o ograničavanju suverenosti samo je nastojanje da se provuku i osnaže egoistički interesi najmoćnijih i najutjecajnijih grupacija, te da se tako minira sve ono što na tom planu postoji kao tekovina razvoja buržoaske državnosti i moderne demokratije uopšte. U takvoj situaciji najmanje što se može učiniti jeste to da se doktrini o ograničenoj suverenosti, u interpretaciji najokorjelijih etatističkih snaga, odlučno suprotstave svi klasični demokratski rekviziti, da se istaknu pravni principi međunarodnih odnosa i da se insistira na striktnom poštovanju doktrine o državnoj suverenosti, na način koji je do sad poznat i priznat u međunarodnim odnosima. Klasično shvaćena suverenost javlja se ovdje kao odbrana vlastitog subjektiviteta i integriteta, kao način očuvanja političkog i demokratskog uređenja, posebno kao sredstvo očuvanja prava na samostalno interpretiranje Marksove koncepcije demokratije i socijalizma, što je, s obzirom na sve drugo, naročito potrebno malim zemljama i narodima. Pošto je današnja teorija o ograničenoj suverenosti u osnovi »izum« najmoćnijih etatističkih grupacija, pojedinim socijalističkim zemljama preostaje jedino da ljubomorno čuvaju postojeću državnu suverenost, sve dok se na horizontu ne smanje opasnosti od nedemokratski inspirisanih zahtjeva ili stremljenja, dok se ne otklone socijalno-politički korijeni hegemonističke politike moćnih socijalističkih zemalja.

Da bi se izgradili kvalitativno novi odnosi među socijalističkim zemljama, potrebno je da se iz temelja izvrši disolucija i prevladavanje etatizma koji se, u većoj ili manjoj mjeri, u nji-

ma natložio i koji. po svojoj najdubljoj prirodi, zagušuje sve svježije demokratske tokove, pa i iskrenu demokratsku saradnju među narodima. Ako je internacionalizam oznaka za zajednički interes na području odnosa sa drugim socijalističkim zemljama i pokretima, onda on pretpostavlja dosljednu i striktnu realizaciju toga interesa u unutrašnjoj socijalističkoj izgradnji, maksimalno moguće demokratske rezultate, korektnu uređenost političkih i demokratskih ustanova i adekvatno i kompetentno ostvarivanje pravog dobra svakog pripadnika društva. Tamo gdje nije na valjan način utvrđen i zaštićen interes čovjeka, gdje nije omogućeno adekvatno ispoljavanje njegove ličnosti i njegov slobodan razvitak, gdje interes zajednice utvrđuju snage koje po prirodi društvene pozicije ne mogu da ga kompleksno i plastično sagledaju, tamo se, na osnovu svega što je izloženo, može slobodno zaključiti da odraz takvog političkog sistema na međunarodnom planu neće biti demokratski, da će, zapravo, vrlo često biti u izvjesnom zaostajanju za demokratijom unutar društva, kako je to, inače, slučaj s vanjskom politikom.

Da bi se u odnosima među socijalističkim zemljama otišlo korak naprijed, potrebno je svakako da postoje sigurni temelji demokratije i uz to uhodanost demokratskih ustanova, njihovo resprektovanje od strane svih pripadnika društva u svakoj od zemalja koje pretenduju na tu novu saradnju, kako se ne bi desilo da eventualne kadrovske promjene bitno naruše suštinu, principe i strukture ustanovljene demokratije i tako poremete ravnotežu koja je potrebna za saradnju među tim zemljama. Postavljanje na nov način prirode i karaktera suverenosti socijalističkih zemalja, eventualna promjena suverenosti shvaćene u današnjem strogo jurističkom obliku, pretpostavlja, nesumnjivo, pun, bujan demokratski razvitak zemalja o kojima je riječ, da bi se tek na toj osnovi stvorilo bogatstvo načina povezivanja, saradnje, pomoći, sinhronizacije napora i slobodne cirkulacije svih ljudskih vrijednosti.

Suverenost kao bitno određenje svake državnosti svakako će doživjeti određene promjene i transformacije tokom promjena u društvu i državnosti; sasvim je realno očekivati da će nužno doći do izvjesnih ublažavanja i modifikacije odredbi koje ulaze u koncept suverenosti, budući da on ni danas u jednom socijalističkom društvu nema samo pravno značenje. Međutim, taj proces, koji proizlazi iz intenzivnih promjena u suštini demokratije, državnosti i socijalističkog razvitka, ne može biti nametnut ili diktiran od snaga koje ničim ne mogu da dokažu

svoje demokratske namjere; ograničenje suverenosti u tom smislu može doći samo kao rezultat svjesnog samoograničenja pojedinih socijalističkih zemalja, njihovog naučno zasnovanog uvjerenja da tako mogu uspješnije da realizuju pojedine aspekte svog vlastitog socijalističkog preobražaja.

U kojem će se smislu mijenjati priroda suverenosti pojedinih socijalističkih zemalja, u vezi s promjenama u suštini i obimu demokratije, o tome danas još nije moguće ništa određenije reći, ali se može pretpostaviti da takve tendencije nužno moraju koincidirati sa prevladavanjem etatizma kao osnovnog žarišta svih teškoća koje se danas javljaju na tom planu, da te promjene moraju i mogu doći jedino na osnovi intenzivne i plodonosne saradnje među socijalističkim zemljama. Ali, isto tako se pouzdano može pretpostaviti da će ta kvalitativno nova saradnja među socijalističkim zemljama značiti i tijesno povezivanje radi potpunijeg ostvarivanja istinske demokratije i socijalističke izgradnje, da će značiti i nezavisnost, potpunu autonomiju svake od zemalja koje ulaze u međunarodnu socijalističku zajednicu. Da bi se ispunio tako složen, delikatan i suptilan zahtjev, nužno je da se demokratske i političke ustanove unutar svake socijalističke zemlje koja pretenduje na takvu saradnju i povezivanje doista demokratski inspirišu, da odlučno i beskompromisno ostvaruju istinski human interes svakog pripadnika svog društva, nužno je, ukratko, da se ustanovi demokratski i socijalni poredak u kojem, kako je to Marks postavio, »princip i praksa neće biti u raskoraku«.

INTERNACIONALIZAM — ZAJEDNIČKI INTERES NA MEĐUNARODNOM PLANU

Kada se djelatnost osnovnih demokratskih i političkih ustanova unutar jedne socijalističke zemlje inspiriše interesom proletarijata ili zajedničkim interesom, kada se one iskreno i kompetentno bave njegovim tumačenjem i realizacijom, tada se nužno stječu svi uslovi za kvalitativno novu saradnju među zemljama i narodima na putu socijalističkog razvitka, tada se pruža široko polje za konstituisanje i inauguraciju novih oblika saradnje, koordinacije u ujedinjavanju napora, tada neminovno prožetih duhom internacionalizma i solidarnosti. Pri tome, važno je istaći, ne mora postojati identičnost strukture i političkih ustanova, jer aktuelne teškoće u odnosima među socijalističkim zemljama ne dolaze kao posljedica različite strukture, nego kao posljedica nedostatka socijalističke i demokratske zasnovanosti njihove cjelokupne politike. Upravo na novim demokratskim osnovama treba očekivati da dođu do izražaja u

samoj strukturi i tehničkoj uređenosti demokratije različite istorijske tradicije, nacionalne specifičnosti, određene navike, razna politička iskustva, mada istovremeno treba očekivati i određene sličnosti budući da je u takvim uslovima kod svih realno očekivati izvjesno intenzivirano »širenje« demokratskih ili samoupravnih institucija. Princip internacionalizma ovdje primarno znači uklanjanje ne nacionalne nezavisnosti, nego nacionalnog egoizma koji je produkt građanskog društva i koji je potencijalna opasnost i u novom društvu, posebno ako dođe do izvjesnih etatističkih deformacija.

Suštinski novi odnosi među socijalističkim zemljama neće se, dakle, postići prostim sporazumijevanjem, iznalaženjem novih načina integracije ili vještačkim pravnim konstrukcijama; ta saradnja treba da dođe sama po sebi onda kada se uspostavi stvarna demokratija, kada političke ustanove u svim socijalističkim zemljama budu djelovale u interesu proletarijata, koji je pravi interes svakog čovjeka. Onog trenutka kada se u jednoj socijalističkoj zemlji budu na pravi način štitili i ostvarivali interesi svakog pripadnika društva, kada bude obezbijeđen humani razvoj i napredak, kada se uspostave odnosi »istinske demokratije« i »zajednice«, onda je ta zemlja »zrela« za kvalitativno nove odnose sa drugim socijalističkim zemljama, pod uslovom da se ti isti procesi odvijaju i unutar tih zemalja. Svaka devijacija demokratije, naročito kada se radi o etatističkoj promjeni vlasti, kako smo već vidjeli, siguran je indikator da se treba čuvati svake tješnje povezanosti, pošto je ona, pri takvom stanju stvari, realna opasnost da se uleti u stupicu određene hegemonističke politike.

Srodnost političkog i demokratskog režima u pojedinim socijalističkim zemljama, nove dimenzije i novi kvalitet demokratije, suštinske promjene u biću državnosti, doveli bi nužno do većeg stepena integracije, povezivanja i kohezije, kao što je to danas slučaj sa razvijenim buržoaskim zemljama gdje je napredak u političkoj demokratiji uslovio bogatu saradnju, povezanost i integraciju u svim domenima društvenog, ekonomskog i kulturnog života, naravno na kapitalističkoj osnovi. Nije potrebno ni isticati da bi razvitak demokratije na novim socijalnim i ekonomskim osnovama, u kontekstu »odumiranja« političke države, nužno doveo do nove perspektive i mogućnosti saradnje, do oblika povezivanja koji bi pružili daleko veće rezultate. Ti novi odnosi mogu nastupiti, kako smo to već istakli, tek onda kada u svim socijalističkim zemljama procvjetaju istinski demokratski odnosi, kada političke i demokratske ustanove pokažu svoje prave mogućnosti i pruže one bogate plo-

dove humanosti koje je inače normalno očekivati u takvom društvu.

Upravo zato danas najadekvatniji način angažovanja na liniji animiranja međunarodne socijalističke saradnje i stimuliranja internacionalnog proleterskog pokreta jeste nastojanje da se na pravi način izvede socijalna revolucija unutar vlastite zemlje. Odnosi među socijalističkim zemljama i pokretima dobiće nove dimenzije i podsticaje onda kada se pokažu značajniji uspjesi i rezultati u likvidaciji »nevolja« društvenog karaktera u zemljama koje su stupile na put socijalističke izgradnje, kada se na demokratski način organizuju društveni odnosi, kada se odlučno povede borba za »novog« čovjeka, za nove društvene, životne uslove, za srećan život svakog čovjeka, za neograničene mogućnosti afirmacije svakog pojedinca, za razmah ličnog na korist zajednice, kada se, dakle, pokaže da je moguće uspješno konstituisati, izgraditi, temeljito preurediti društvo u cjelini, adekvatnim angažovanjem društvenih i političkih institucija revolucionarnog karaktera. I, naravno, kada se svi uvjere da poziv na saradnju i tješnje povezivanje neće biti iskorišten za bezobzirnu realizaciju nacionalnih interesa u interpretaciji nosilaca etatističkih režima, da neće biti novo vrelo nacionalnog ugnjetavanja, da neće dovesti, kao što je to do sad bio čest slučaj, do teških podvala i razočarenja.

Na osnovu svega izlazi da se princip internacionalizma — koji je svojevrstan produžetak zajedničkog interesa kao osnovne inspiracije demokratije u socijalističkom društvu na planu odnosa među zemljama na putu socijalističkog razvitka — ne može adekvatno ispoljiti i realizovati ukoliko se prethodno ne ostvari potpuno međusobno povjerenje, razumijevanje i poštovanje, a što je, opet, nezamislivo ako se, kako smo to već istakli, ne prevlada u korijenu etatizam kao najfrekventnija deformacija državnosti i demokratije u jednom socijalističkom društvu i ako se, uporedo s tim, ne izvrše sve potrebne kvalitativne promjene u sferi demokratije i cjelokupnog političkog života. Tek kad se demokratija i državnost i u socijalističkim zemljama »vrate« na svoje izvorne, autentične oblike, kada počnu djelovati stvaralačko-demokratske političke institucije — koje su trajan ideal revolucionarne evropske političke misli — biće moguće govoriti o novom demokratskom duhu koji te zemlje zrače prema drugim zemljama sa istovjetnim ciljevima, zadacima i orijentacijom; ukoliko, dakle, dođe do suštinskog poboljšanja i »ozdravljenja« ustanovljene državnosti i demokratije, promjene u shvatanju odnosa među socijalističkim zemljama doći će kao nužnost, kao logična posljedica, kao nešto što se podrazumijeva.

MILADIN VUJOŠEVIĆ | **Cena zdravstvenih usluga**

Radne organizacije u zdravstvenoj zaštiti u uslovima našeg ekonomskog sistema nužno deluju kao proizvođači medicinskih usluga koje dobijaju sve atribute robe, a to znači da se te usluge za korisnike vrše preko specifičnog tržišta. U robnoj proizvodnji u socijalizmu robni oblik u principu dobijaju ne samo materijalni proizvodi, nego i sve usluge, uključujući i zdravstvene usluge. Da bi se zdravstveni radnici potvrdili kao nosioci društvene podele rada, oni se moraju uključiti u razmenu. U tom kontekstu problem cena zdravstvenih usluga poodavno je aktuelan ne samo u našoj društvenoj praksi, nego i u teoriji. Naš razvitak sve više ističe potrebu i značaj njegovog rešavanja.

Postoje shvatanja da cene zdravstvenih usluga komercijalizuju društvene odnose u oblasti zdravstvene zaštite, da unose anarhiju u tu oblast, otuđuju čoveka, razvijaju špekulaciju, zanemaruju socijalne i etičke obaveze koje su za tu oblast posebno značajne, izazivaju socijalnu diferencijaciju itd. U tom kontekstu se hipertrofiraju neke specifičnosti koje zdravstvena zaštita ima po svojoj prirodi, kao što je ona da su zdravstvene ustanove obavezne da ulažu rad i troše sredstva i onda kada su, s obzirom na stanje medicinske nauke i tehnike, svesne negativnog ishoda preduzetih mera lečenja (rak, leukemija itd.), to jest da uloženi rad i utrošena sredstva neće i ne mogu dovesti do pozitivnog rezultata. Ili: da su zdravstvene ustanove obavezne da ukazuju medicinsku pomoć i prime na lečenje sve unesrećene bez obzira na to da li će biti plaćeni troškovi lečenja itd. Međutim, cene imaju dublju i mnogo značajniju progresivnu društvenu funkciju. koja se ogleda u stalnoj obavezi zdravstvenih radnika da se njihove usluge valorizuju na ekonomskoj osnovici kao društveno potreban rad, a to znači da se neprekidno usavršava organizacija rada i primenjuju novi naučni dijagnostički i terapeutski postupci i metodi.

Učešće zdravstvene zaštite u primarnoj raspodeli društvenog proizvoda ostvaruje se u robnoj proizvodnji u socijalizmu

posredstvom cena zdravstvenih usluga. Cena zdravstvenih usluga oslobađa zdravstvenog radnika pasivnog statusa u odnosu prema državi (koja je doskora rešavala njegovu materijalnu sudbinu) i menja etatističku osnovicu reprodukcije zdravstva, a radnika kao korisnika dovodi u sve neposredniji odnos prema onome što nudi zdravstvena zaštita.

I

Lutanja i nesporazumi u uvažavanju i utvrđivanju cena zdravstvenih usluga često nastaju zbog nerazumevanja kategorija kao što su roba i usluga, pa se u vezi s tim kaže da zdravstvena usluga nije roba. I pošto nije roba, nema ni vrednost kao osnovno svojstvo robe, a kad nema vrednost, ne može imati ni cenu kao novčani izraz vrednosti u najopštijem značenju. Otuda potreba da se taj kategorijalni kompleks bliže razmotri.

Odredbu robe dobijaju ne samo opipljivi rezultati čovekovog rada, nego i rezultati takvih radova »u kojima proizvod procesa proizvodnje nije neki nov materijalni proizvod, nije roba«, kao što je slučaj, na primer, sa industrijom veze, to jest »pravom transportnom industrijom za robu i ljude«, ili sa raznim oblicima prenosa »vesti, pisama, telegrama itd.«[1] U vezi s tim Marks kaže: »Ali ono što transportna industrija prodaje jeste samo promena mesta. Postignuti korisni učinak nerazdvojno je vezan s procesom transportovanja, tj. s produkcionim procesom transportne industrije. Ljudi i roba putuju transportnim sredstvom, ali putovanje, premeštanje ovog sredstva, upravo sačinjava proces proizvodnje koji je rezultat njegovog dejstva. Korisni učinak može se utrošiti samo za vreme procesa proizvodnje. on ne postoji kao neka stvar za upotrebu, različna od tog procesa. koja tek pošto bude proizvedena, funkcioniše kao trgovinski artikal, cirkuliše kao roba. Ali prometna vrednost ovog korisnog učinka određena je, kao i kod svake druge robe, vrednošću elemenata proizvodnje (radne snage i sredstava za proizvodnju) utrošenih za njega, plus višak vrednosti što ga je stvorio višak rada radnika zaposlenih u transportnoj industriji«.[2]

Sve što je rečeno o proizvodnim uslugama važi pod određenim okolnostima i za usluge u oblasti zdravstva. Te usluge stiču odredbu proizvodnih usluga tek na izveden, zaobilazan

---

[1] Karl Marks, *Kapital*, tom II, ćirilica, 1947, str. 26.

[2] Ibid., str. 26.

način, posredstvom niza važnih »srednjih članova« i onih indirektnih formula »troškova proizvodnje«, ukoliko njihova proizvodnja znači i »proizvodnju vrednosti« i oplođavanje vrednosti kojom upravlja i raspolaže udruženi radnik. Zdravstveni radnici svojim radom, s jedne strane, sprečavaju oboljevanje, ubrzavaju ozdravljenje obolelog čoveka i njegovo vraćanje u normalan život i brinu se o održavanju zdravog i radno sposobnog podmlatka, a, s druge strane, ostvaruju medicinske usluge, te na taj način osiguravaju svoje učešće u raspodeli društvenog proizvoda, pri čemu su te usluge za njih roba, jer one imaju svoju upotrebnu i prometnu vrednost. »Za proizvođača ovih usluga ovo činjenje usluga je roba. One imaju određenu upotrebnu vrednost (zamišljenu ili stvarnu) i određenu prometnu vrednost. Ali za kupca su ove usluge samo upotrebne vrednosti, predmeti na koje on troši svoj dohodak. Ovi neproizvodni radnici ne dobijaju za badava svoj udeo u dohotku (u najamnini i profitu), svoj udeo u robama koje je proizveo proizvodni radnik, oni ga moraju kupiti, ali s njegovom proizvodnjom oni nemaju nikakve veze.«[3] Vršeći usluge, zdravstveni radnici su posredstvom robne razmene uključeni u jedinstveni sistem društvene reprodukcije i raspodele. Iako zdravstveni radnici ne proizvode fond materijalnih sredstava potreban za njihov život i rad, oni posredstvom razmene za svoje medicinske usluge dolaze do tih sredstava. »Dakle, jasno je da *rad lekara* (podvukao M. V.) i učitelja ne stvara neposredno fond iz koga se oni plaćaju, iako njihov rad ulazi u troškove proizvodnje fonda koji stvara sve vrednosti uopšte, u troškove proizvodnje radne snage.«[4] Oni za sve potrošne proizvode daju protivvrednost u svojim uslugama. »Zar se na tržištu — kaže Marks — ne nalaze u svakom trenutku pored pšenice, mesa itd. i bludnice, advokati, vojnici, političari, pozorišta, koncerti, propovedi itd.? Ova družina ne dobija 'žito i druga životna sredstva' za badava. Oni zato daju ili nameću svoje usluge, koje kao takve imaju upotrebnu vrednost, a usled svojih troškova proizvodnje imaju i prometnu vrednost. Računajući u potrošnim artiklima, u svakom trenutku pored potrošnih artikala u vidu robe postoji i količina potrošnih artikala u vidu usluga.«[5]

Razume se, pojmovni oblici vezani za istorijski date uslove proizvodnje ne mogu izbrisati razlike koje u suštini postoje

---

[3] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom I, latinica, 1953, str. 245—246.

[4] Ibid., str. 255—256.

[5] Ibid., str. 256—257.

između usluge kao robe (bolje reći — kao oblika robe) i robe kao materijalnog proizvoda ljudskog rada u kome je taj rad opredmećen, pa može u prostoru i vremenu da se kreće nezavisno od svog proizvođača, a u određenim društvenim uslovima kao otuđen rad koji gospodari samim proizvođačem. Naime, dok je roba materijalna stvar, predmet koji se razlikuje od elemenata proizvodnje i ima svoj upotrebni oblik i egzistenciju odvojenu od procesa proizvodnje, jer prelazi u promet odvojeno od tog procesa, te se kod takvog predmeta proizvodnja i potrošnja javljaju kao dva čina, odvojena u prostoru i vremenu — dotle usluga uopšte, pa i zdravstvena usluga posebno, nije materijalni proizvod i kod nje se čin proizvodnje i potrošnje podudaraju zato što se usluge moraju trošiti u istom trenutku kad se proizvode. Usluga je delatnost, na primer, medicinskog rada čiji je postignuti korisni učinak nerazdvojno vezan s procesom lečenja, recimo, hirurškom intervencijom ili vakcinacijom i slično. Njen korisni učinak može se utrošiti samo za vreme medicinske intervencije, on ne postoji kao neka stvar za upotrebu različna od procesa rada, koja, tek pošto bude proizvedena, cirkuliše kao trgovinski artikal, kao roba.

Upotrebna vrednost zdravstvenih usluga ogleda se u njihovoj korisnosti za čuvanje i održavanje čovekovog zdravlja, a prometna vrednost u troškovima proizvodnje tih usluga. Proizvodnja zdravstvenih usluga nužno iziskuje troškove, to jest utroške radne snage i utroške sredstava za rad i sredstava za sprečavanje i lečenje oboljenja. Ako se radi o relativno osamostaljenim organizacionim i ekonomskim oblicima proizvodnje zdravstvenih usluga, ti su troškovi bitno identični sa regulativnim cenama po kojima se različite zdravstvene usluge otuđuju u razmeni i time stiču dodatnu, čisto društvenu osobinu — prometnu vrednost. Prometna vrednost tog korisnog učinka određena je, kao i kod svake druge robe, vrednošću elemenata proizvodnje utrošenih na njega, te taj korisni učinak drži se u pogledu svoje potrošnje sasvim kao i druge robe koje idu u ličnu potrošnju. Naime, pošto se ti korisni učinci individualno troše, njihova »vrednost« nestaje s potrošnjom, a kako se ne troše proizvodno, to se njihova »vrednost« ne može prenositi kao dodatna na samu robu.

Pošto se u procesu proizvodnje usluga ne stvara roba kao materijalna stvar, jasno je da se ne stvara ni robna vrednost ni višak vrednosti, a upravo to čini suštinsku specifičnost usluga u procesu prometa i formiranja cena. Ovde proizvodnja ne predstavlja proizvodnu potrošnju ličnih i materijalnih činilaca (radne snage i sredstava za proizvodnju), nego ličnu potrošnju,

na primer, medicinskih intervencija od strane onih koji su bolesni. To znači da se i fiksni deo sredstava za proizvodnju, takozvana osnovna sredstva ne troše proizvodno, nego ulaze u individualnu potrošnju, na primer, bolesnika, što nije slučaj u materijalnoj proizvodnji, izuzev transportne industrije, jer ne ulaze u proizvod ili upotrebnu vrednost u čijem stvaranju učestvuju. Korisnik, međutim, plaća upotrebu medicinske intervencije kao što plaća upotrebu i drugih sredstava potrošnje. Proizvođač usluga, to jest zdravstveni radnik, troši svoju radnu snagu i svoje radno vreme na medicinske intervencije i time obavlja potrebnu funkciju koja se uključuje u sam proces reprodukcije, ali njegov rad ne stvara ni robu (proizvod) ni vrednost, »iako njegov rad ulazi u troškove proizvodnje fonda koji stvara sve vrednosti uopšte, u troškove proizvodnje radne snage«.[6] Zato taj rad spada u faux frais (neproizvodne ali nužne troškove) proizvodnje.

Prema tome, bilo bi pogrešno odredbe proizvodnog i neproizvodnog rada izvoditi iz prostog procesa rada, iz prirode njegovog proizvoda koji može biti roba ili usluga, »iz procesa rada kao konkretnog rada, nego iz određenih društvenih oblika, društvenih odnosa proizvodnje u kojima se taj rad ostvaruje.«[7] Zato je nepavilno obeležavati kao proizvodan onaj rad koji stvara robu i vrednost, a kao neproizvodan onaj koji nema takav učinak, pa time kao proizvodne radnike smatrati one koji su angažovani u materijalnoj proizvodnji, a kao neproizvodne one koji su angažovani u nematerijalnoj proizvodnji.

Naučno otkriće da granice proizvodnom radu, njegovom naizmeničnom širenju i kontrakciji, postavlja takozvani određujući proizvodni odnos, a tek u drugom redu tehnologija (tehnički prevrati, naučno-tehnička revolucija), gotovo u potpunosti pripada Karlu Marksu. Pre Marksa bilo je samo manje ili više tačnog naslućivanja naučnog rešenja tog kardinalnog društvenog problema.

U kapitalističkom obliku društvene proizvodnje proizvodan je samo onaj rad koji proizvodi profit, to jest onaj koji proizvodi višak vrednosti i kapital, te je, shodno tome, proizvodan onaj radnik koji, bez obzira na to da li radi u materijalnoj ili nematerijalnoj proizvodnji, služi samooplođavanju kapitala. Takva odredba proizvodnog rada proizlazi iz kapitalističke proizvodnje kao određenog oblika društvene proizvodnje i predstavlja jednu od najvećih Smitovih naučnih zasluga. Proizvodan rad u relativno razvijenoj socijalističkoj proizvodnji jeste

[6] Ibid., str. 255—256.
[7] Ibid., str. 244.

udruženi rad koji proizvodi dohodak, koji oplođuje vrednost minulog rada, sadržanog u sredstvima za proizvodnju, ili stvara priraštaj vrednosti meren prema nekoj kalkulativnoj, unapred uračunatoj ceni rada. Takvo iskazivanje, odnosno definisanje pojma proizvodnog rada u socijalizmu nužno ima za pretpostavku stvarno razotuđenje rada, koje sada postoji samo kao tendencija, tako reći u svom embrionalnom stanju, pošto je još prisutno naglašeno otuđenje rada i otuđeni karakter sredstava za proizvodnju.

U pogledu proizvodnog i neproizvodnog rada nastupiće suštinska razlika kada udruženi rad potpuno zagospodari i sferom takozvane nematerijalne proizvodnje. Sigurno je da slobodno udruženim ljudima nikako neće ići u račun da sami od sebe kriju one suštinske razlike između vlastitog proizvodnog i neproizvodnog rada. Međutim, udruženi radnik neće smeti da trajno priznaje kao proizvodne neke vrste rada i usluga koje su mu usled njegove vlastite relativne nerazvijenosti danas još prosto nametnute kao proizvodni rad i kao njegove vlastite proizvodne funkcije.

II

U proizvodnji zdravstvenih usluga, bez obzira na to što je karakter rada koji se tom prilikom angažuje neproizvodan ali društveno koristan i nužan, troši se, s jedne strane, radna snaga kao odbitak od radne snage koja se može neposredno upotrebiti u materijalnoj proizvodnji i, s druge strane, sredstva za rad kao odbitak od sredstava za rad koja mogu funkcionisati u stvarnom procesu proizvodnje i koja mogu ulaziti u stvaranje proizvoda (roba) i vrednosti. Međutim, fond individualne potrošnje potreban za reprodukciju radne snage zdravstvenih radnika i njihova sredstva za rad moraju se nadoknađivati iz društvenog proizvoda. Iako rad zdravstvenog radnika neposredno ne proizvodi vrednost niti je oplođava, ipak je cena njegovog rada određena troškovima proizvodnje njegove radne snage, koji su iznad prosečnih pošto je njegov rad kvalifikovaniji. »Ove usluge, kao i robe koje kupujem, mogu same po sebi biti potrebne ili mogu izgledati kao potrebne, kao na primer usluga... lekara... *To niukoliko ne menja njihovu ekonomsku određenost* (podvukao M. V.). Ako sam zdrav te mi lekar nije potreban... onda ću kao kugu izbegavati da izdam novac za lekarske... usluge«[8].

[8] Ibid., str. 381—382.

Dakle, proizvodnja zdravstvenih usluga nužno iziskuje utroške rada (apstraktnog rada, ljudske proizvodne energije, utroške radne snage) i utroške proizvodnih fondova, to jest materijalnih činilaca rada na osnovu kojih te usluge stiču prometnu vrednost i cenu. Ako se to nema u vidu, na prvi pogled izgleda da je cena zdravstvenih usluga iracionalan oblik cene, koji je u protivrečnosti s pojmom robne cene, jer je cena novčani izraz vrednosti, dok je u zdravstvenoj usluzi cena reducirana na svoju iracionalnu formu pošto predstavlja određenu sumu novca koja se plaća za nešto što ovako ili onako figuriše kao korisni učinak, kao delatnost, samo kao upotrebna vrednost, a ne i kao vrednost. »Cena koja bi bila kvalitativno različita od vrednosti jeste apsurdna protivurečnost«.[9] Cena medicinskih usluga nije ništa iracionalniji izraz od izraza, recimo, cene bakra. U oba ta različita dela društvene proizvodnje rezultati se uzimaju dvostruko: kao upotrebne vrednosti, u kojem svojstvu one deluju kauzalno, i kao prometne vrednosti, to jest robne vrednosti, kada se pitamo ili vodimo računa o tome koliko je rada i sredstava za proizvodnju utrošeno u njihovu izradu. Otuda se i ljudski rad, u oba ta slučaja, javlja kao nešto dvostruko, dvovalentno, kao konkretni rad, koji se odnosi samo na upotrebnu vrednost, i kao apstraktni rad, to jest kao ona čulno nadčulna supstancija, gde važi kao prosto trošenje čovekove radne snage.

Međutim, iako udruženi rad u procesu njegovog nastajanja ima za svoju društvenu osnovu predstavljanje rada, to jest usluga zdravstvenih radnika, u prometnu vrednost, novac, cenu itd., ipak treba reći da ta prometna vrednost, novac ili cena zdravstvenog rada (usluge), na primer kakvog hirurškog poduhvata i slično, ne iskazuju bilo kakvu samerljivost etičkih vrednosti i humanosti koje se ispoljavaju tom prilikom u čuvanju i spasavanju čovekovog života. U stvarnosti je reč o tome da su te cene samo vrednosni odnosi i da odsustvo samerljivosti lekarske etike, kreativnosti, humanosti itd., na jednoj strani, i prometne vrednosti, novca, cene itd., na drugoj strani, nikako ne znači da se i ti oblici ljudskog rada i njihovi rezultati ne mogu naći u prometu, to jest u tržišnom procesu kao i sve ostale profane robe i tu sebi pribaviti posebnu društvenu važnost, verifikaciju i valorizaciju u ekonomskom smislu.

Ukoliko se priviđa iracionalnost cene zdravstvenih usluga, ta iracionalnost potiče od samih vrednosnih odnosa čiji je ona izraz, kao što su cene svih drugih roba. Ali, sve te cene nisu nikakva mistifikacija i snoviđenje, nego realna sfera otuđenja

---

[9] Karl Marks, *Kapital,* tom III, ćirilica, 1947, str. 295.

rada, koja, pored svoje nehumane i amoralne strane, ima i svoju revolucionarnu stranu u smislu rastvaranja okoštalih, preživelih birokratskih društvenih odnosa uopšte, pa i u zdravstvenoj sferi društvenog života. Ništa se bitno ne menja što se vrednost radne snage, kao elemenat svih cena, zakonito prikazuje u iracionalnoj kategoriji — ceni rada. U kontekstu strukture cene zdravstvenih usluga izuzetno važnu ulogu ima ispitivanje baš te. takozvane cene rada, koja je složena i treba biti relativno visoka. Nju konstituišu relativno samostalni i promenljivi elementi, kao što su, na primer, troškovi obrazovanja date visokostručne radne snage, kvantum i kvalitet medicinskog rada koji ona stimuliše i stavlja u pokret itd., ali su ti elementi vrlo često u kvantitativnom pogledu teško odredivi.

Realizacija medicinskih usluga preko njihovih tekućih (tržišnih) cena predstavlja proces preraspodele, odnosno izvedene raspodele društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Zdravstveni radnici moraju da troše deo društvenog proizvoda, ali, pošto ne učestvuju neposredno u njegovoj proizvodnji, njihovo se učešće u raspodeli ne može izvoditi direktno, nego indirektno — u obliku takozvane izvedene raspodele, odnosno raspodele drugog, trećeg reda itd. »Svi članovi društva koji ne figurišu direktno u reprodukciji, sa radom ili bez rada, mogu svoj udeo u godišnjem robnom proizvodu — dakle svoja sredstva potrošnje dobijati od prve ruke samo iz ruku onih klasa kojima proizvod pripada od prve ruke — proizvodnih radnika, industrijskih kapitalista i zemljoposednika. Utoliko su njihovi dohoci materialiter (stvarno) izvedeni iz najamnine (proizvodnih radnika), profita i zemljišne rente, te se stoga prema onim originalnim dohocima pojavljuju kao izvedeni. Ali s druge strane, primaoci ovih izvedenih dohodaka primaju ih na osnovu svoje društvene funkcije: kao kralj, pop, profesor, kurva, najamni vojnik itd., te mogu dakle ove svoje funkcije smatrati originalnim izvorima svoga dohotka.«[10]

Za utvrđivanje izvora osnovne mase sredstava za plaćanje cena zdravstvenih usluga u našem sistemu polazimo od opredeljujuće činjenice da zdravstvena zaštita služi pretežno za reprodukovanje radne snage, to jest za fizičko održavanje i podizanje radnika. »Sve takve usluge koje radnu snagu obrazuju, izdržavaju, modifikuju itd. ukratko, koje joj daju neku specijalnost ili je makar samo izdržavaju, kao na primer, služba učitelja, ukoliko je »industrijski potrebna« ili korisna, *služba lekara, ukoliko održava zdravlje* (podvukao M. V.), dakle izvor svih vrednosti, samu radnu snagu itd. prema tome su usluge

[10] Karl Marks, *Kapital*, tom II, ćirilica, 1947, str. 300.

koje na svoje mesto stavljaju »robu koja se može prodati« itd. naime samu radnu snagu, u čije troškove proizvodnje i reprodukcije ove usluge ulaze.«[11] Iz te činjenice proističe zaključak da osnovni izvor sredstava za plaćanje cena zdravstvenih usluga čine lični dohoci radnika. To će reći da zdravstvena zaštita kao delatnost postaje funkcija radnika koji se u okviru svog ličnog dohotka staraju o mnogim oblastima svoje reprodukcije u širem smislu, pa i zdravstvene reprodukcije.

Međutim, kod nas još postoji rascep »potrebnog rada« na takozvani neto lični dohodak i na takozvanu opštu potrošnju, koja se obezbeđuje iz takozvanog bruto ličnog dohotka i iz koje se u najvećem delu plaćaju cene zdravstvenih usluga. Pod vlašću radnika nalazi se samo onaj prvi deo, to jest neto lični dohodak, koji predstavlja samo deo radnikove reprodukcije, dok je drugi deo pod vlašću države ili podržavljenih organa interesnih zajednica i fondova i oni mu kao radnikovom dohotku daju društvenu svrhu i društvenu upotrebu.

Iako je jasno da se ekonomska reprodukcija zdravstva mora stvarno, a ne samo verbalno, vršiti na osnovu cena koje plaća osnovni ekonomski i socijalni agens — radni čovek, ipak se nema iluzija da je lični dohodak većine radnika danas na takvom nivou da to može obezbediti. Zato postoji izvesna funkcija konstruisanog »društvenog — ličnog« dohotka radnika — asocijacije ličnih dohodaka u vidu fondova (u preduzećima i komunama). Dakle, još se ne može izbeći izvesna forma društvenog — komunalnog konstruisanja »asocijacije dohotka« koja ima u vidu podršku onog dela zdravstvene zaštite koji se plasira radniku na bazi solidarnosti, iako se u tom odnosu sadrži potencija birokratizovanja i neekonomskog korišćenja sredstava. Tome bitno doprinosi činjenica da su fondovi za zdravstvenu zaštitu zadržali fiskalne oblike koncentracije sredstava i njihove distribucije na osnovu neekonomskih kriterijuma, a sve je to uticalo na odlaganje neposrednijeg povezivanja sa proizvodnjom, korisnicima i njihovim interesnim zajednicama i društvom uopšte. Državnim merama su opredeljivana sredstva i prava na potrošnju tih sredstava, a to je imalo za rezultat da su korisnici zdravstvene zaštite dobijali mnogo veća prava nego što su bile materijalne mogućnosti za njihovo obezbeđenje. Ta neusklađenost između mogućnosti i prava odražavala se u permanentnom višku rashoda nad prihodima fondova zdravstvenog osiguranja i u neekonomskim cenama zdravstvenih usluga.

---

[11] Karl Marks, *Teorije o višku vrednosti*, tom I, latinica, 1953, str. 255.

Ekspanziju potrošnje u zdravstvenom osiguranju izazvalo je, pored toga što je država utvrđivala neograničena prava na zdravstvenu zaštitu, i to što su se ta prava sa širenjem mreže zdravstvenih ustanova mogla sve više koristiti. Sem toga, demografski porast i porast kulturnog nivoa stanovništva, produženje veka života, razvitak medicinske nauke i s tim u vezi skuplji metodi lečenja i modernija oprema i slično, a dobrim delom i neekonomičnost pri trošenju sredstava, delovali su na porast troškova zdravstvene zaštite.

Kada se zakonom proglasi »besplatna« zdravstvena zaštita (besplatna je za korisnika kao pojedinca, ali ne i za društvo, jer je neko mora platiti), to samo po sebi znači da se sredstva za plaćanje obezbeđuju vanekonomskim merama, a da se cene formiraju administrativno. Takav etatistički sistem u zdravstvenoj zaštiti često se glorifikuje kao najefikasniji i najusklađeniji sa specifičnostima zdravstvene zaštite, osetljivošću odnosa u njoj, humanim aspektima i potrebom ujednačavanja prava kada se radi o zdravlju čoveka i slično. Takođe se tvrdi da se odnosi u zdravstvu ne mogu zasnivati na ekonomskim kriterijumima, jer svako treba da ima jednaku i besplatnu zdravstvenu zaštitu, a solidarnost treba prinudno ostvarivati, i to tako što će oni koji su više produktivni i koji imaju veći dohodak plaćati za one koji to nemaju. Često se kaže da »zdravlje ne može imati cenu«, nego zdravstvena služba treba da preuzme sredstva zdravstvenog osiguranja i da se putem administrativnih ovlašćenja učini odgovornom za zdravlje naroda. Nisu retki zahtevi da zdravstvena politika treba da pripada zdravstvenim radnicima i da se prava drugih radnih organizacija i radnika u zdravstvu eliminišu.

Osnovna zamerka postavljanju troškova zdravstvene zaštite na ekonomskim osnovama polazi od toga da će doći do veće razlike u nivou zdravstvene zaštite između razvijenih i nerazvijenih radnih zajednica, jer će se »bogate« radne zajednice zatvarati prema »siromašnim« prilikom udruživanja u zajednice zdravstvenog osiguranja. Privredna razvijenost, stepen zaposlenosti i veličina dohotka i do sada su u izvesnoj meri imali uticaj na materijalnu bazu fondova zdravstvenog osiguranja, a u uslovima ekonomskih odnosa imaće još i više. Uostalom, u prirodi našeg ekonomskog sistema je da standard radnika zavisi od njihove produktivnosti, pa se opravdano može postaviti pitanje zašto samo u ovoj oblasti da se odstupi od tog principa i da se uvede »uravnilovka« i potrošnja prema potrebama, a ne prema radu i rezultatima rada. Ali, i u dosadašnjem sistemu, ukoliko se ekonomska logika probijala, »uravnilovka« je bila samo privid koji se ogledao u istim proklamo-

vanim pravima, dok je ostvarenje tih prava bilo različito, što pokazuju i različiti troškovi po osiguraniku za zdravstvenu zaštitu u pojedinim regionima. Zbog nerazvijenosti nismo mogli da gradimo odnose u zdravstvenoj zaštiti isključivo na ekonomskim osnovama, pa smo stvorili i ideologiju koja to zadržava i u momentu kad smo već, i po materijalnim mogućnostima i po kadrovskoj strukturi, donekle zreli da to činimo. Tako se i suviše dugo zadržava iskrivljena predstava o »jednakim pravima«, »solidarnosti«, »moći i nezamenljivosti« državne prinude koja je tobože u interesu neposrednih proizvođača i slično. Svaka izmena na bazi uvažavanja ekonomskih odnosa tumači se kao zakidanje stečenih prava radnika, njihovih tekovina solidarnosti i kao da se hoće reći da specifičnosti zdravstvene zaštite, koje neosporno postoje, dovode u pitanje karakter novih društveno-ekonomskih odnosa u ovoj važnoj oblasti našeg društvenog života.

Pošto veličina neto ličnog dohotka radnika kod nas još ne može biti osnova za ekonomsku emancipaciju zdravstvene zaštite, to se kao nužna pokazuje funkcija fondova zdravstvenog osiguranja, iako principi na kojima se oni konstituišu, kao što su obaveznost, solidarnost i besplatnost osnovnih vidova zdravstvene zaštite, mogu da deluju kao limitirajući faktor uvođenja ekonomskih odnosa u oblasti zdravstva. Na liniji omekšavanja i probijanja tih faktora biće nužno, kada se radi o sistemu zdravstvenog osiguranja, ugraditi takve elemente koji će postaviti osiguranika, radnika i njegovu asocijaciju u položaj odlučujućeg činioca, kako u određivanju nivoa i obima prava iz zdravstvenog osiguranja tako i u obezbeđivanju sredstava potrebnih za pokriće tih prava. Dostignuta materijalna i kadrovska baza omogućavaju da se otvore procesi bržeg uspostavljanja ekonomskih odnosa u zdravstvenoj zaštiti koji će pozitivno delovati u pravcu brže integracije, prelaska zdravstva iz ekstenzivnog na intenzivno poslovanje, novog kvaliteta u pružanju usluga, snižavanja troškova poslovanja, proširenja zdravstvene zaštite i porasta standarda zdravstvenih radnika, kao i u pravcu povećanja odgovornosti svih subjekata u kompleksu odnosa u zdravstvenoj zaštiti.

III

Fiskalan način akumuliranja sredstava za materijalnu osnovu zdravstvene zaštite u obliku fondova zdravstvenog osiguranja odlučujuće je uticao na formiranje takvog sistema cena medicinskih usluga koji pretežno nosi vanekonomski karakter.

Za cene je karakteristično to da zdravstvene ustanove sklapaju ugovor o njihovoj visini i o načinu njihovog kalkulisanja sa glavnim korisnikom zdravstvene zaštite, to jest sa fondovima zdravstvenog osiguranja. Ti ugovorni odnosi su u biti zadržali administrativni karakter, jer u njihovom uspostavljanju ne dolazi do izražaja neposredni interes osiguranika kao korisnika zdravstvenih usluga niti neposredni interes zdravstvenih radnika kao aktera tih usluga, iako su oni po prirodi stvari osnovni nosioci interesa na kojima se ti odnosi konstituišu. Ali, novim sistemom zdravstvenog osiguranja stvari se nešto menjaju: radnici iz neto ličnog dohotka plaćaju takozvanu proširenu zdravstvenu zaštitu, dok se iz fondova radnih organizacija plaćaju profesionalna oboljenja i nesreće na poslu, a iz komunalnih fondova takozvana osnovna zdravstvena zaštita. Iz toga proizlazi mogućnost da se kod nas formiraju dve vrste cena zdravstvenih usluga, koje se među sobom mogu razlikovati kako po izvorima sredstava za njihovo formiranje tako i po različitim mogućnostima da vrše ekonomsku funkciju. One prve možemo nazvati neposredne, pošto se neposredno formiraju u odnosu između radnika kao korisnika zdravstvene zaštite i zdravstvene ustanove kao proizvođača usluga, i posredne, pošto u njihovom formiranju između radnika kao korisnika i zdravstvene ustanove posreduje fond. Ti različiti izvori iz kojih se plaćaju zdravstvene usluge utiču na to da se takozvane neposredne cene formiraju pretežno na ekonomskoj, robnoj i samoupravnoj osnovi, dok se posredne cene formiraju u velikoj meri po vanekonomskoj, antirobnoj, administrativnoj i birokratskoj logici. Takozvane neposredne cene zdravstvenih usluga obezbeđuju delovanje progresivne ekonomske logike u oblasti zdravstvenog osiguranja. One predstavljaju neposredan odnos motivisan ekonomskim interesom i ekonomskom prinudom između onoga ko plaća cenu i koristi uslugu i onoga ko zdravstvenu uslugu daje, a što daje potpuno nov kvalitet u radu, organizaciji i razvitku zdravstvene zaštite.

Pri formiranju cena zdravstvenih usluga nužno dolazi do izražaja suprotnost između naraslih potreba i ograničenih mogućnosti koje uslovljava opšti nivo materijalnog razvitka. U mehanizmu utvrđivanja takozvanih neposrednih cena ta se suprotnost razrešava na taj način što se potrebe svode na ekonomsku i društveno opravdanu meru. Neposredne cene se javljaju i kao faktor usklađivanja obima zdravstvene delatnosti s datim potrebama društva koje su izražene platežno sposobnom tražnjom. Konačno, dajući na jedinstvenom tržištu različitim proizvođačima za istu uslugu jednaku vrednost, ta cena daje

prednost efikasnijem radu, pa se takav odnos pokazuje i kao faktor stalnog opšteg podizanja produktivnosti rada.

Naša dosadašnja praksa išla je uglavnom u pravcu formiranja takozvanih posrednih cena zdravstvenih usluga u formi ugovora, pa su time odluke o izvorima i veličini sredstava za plaćanje tih usluga ostajale otuđene od radnih ljudi, osiguranika i njihovih asocijacija. Posredničke snage su u tome imale presudan uticaj. To je imalo za posledicu gubljenje prirodne veze između troškova za zdravstvenu zaštitu, s jedne strane, i materijalnih mogućnosti, s druge strane. U vezi sa tim treba istaći da su sva važnija društveno-ekonomska ovlašćenja za uređenje odnosa u zdravstvenoj zaštiti bila u nadležnosti države, dok se samoupravna nadležnost iscrpljivala u regulisanju sporednih odnosa.

Od 1962. godine do danas za ugovaranje takozvanih posrednih cena sa ambulantno-polikliničkim i dispanzerskim ustanovama korišćeni su sledeći oblici i načini utvrđivanja cena:

— utvrđivanje cene po jedinici usluga, to jest određivanje pojedinačne cene za, na primer, jedan lekarski pregled, datu injekciju, izvršenu laboratorijsku analizu itd.;

— određivanje paušalnog iznosa po jednom osiguranom licu opredeljenom za zdravstvenu ustanovu sa kojom se ugovor zaključuje;

— otkup plana rada zdravstvene ustanove za određen paušalni iznos naknade;

— prenošenje svih raspoloživih sredstava fonda zdravstvenog osiguranja namenjenih zdravstvenoj zaštiti osiguranih lica na zdravstvenu ustanovu sa kojom se ugovor zaključuje; time je odgovornost za poslovanje fondom zdravstvenog osiguranja preneta velikim delom na zdravstvenu ustanovu kojoj su ustupljena sredstva fonda;

— kombinacija navedenih načina i oblika plaćanja usluga zdravstvenih ustanova, pri čemu se pojedine usluge (specijalistička služba, laboratorija, usluge preventivne zdravstvene zaštite) naknađuju po jedinici usluge i utvrđenim cenama, a ostale u paušalnom iznosu;

— ugovaranje kompleksne zdravstvene zaštite sa ambulantno-polikliničkim ustanovama, podrazumevajući pod tim i one vidove i oblike zdravstvene zaštite koje zdravstvena ustanova sa kojom je ugovor zaključen nije u stanju da samostalno pruži osiguranim licima, nego u saradnji sa drugim zdravstvenim ustanovama, što se opet reguliše ugovornim odnosom.

Oblici takozvanih posrednih cena za usluge koje stacionarne ustanove pružaju zdravstveno osiguranim licima pokazuju

još veću raznolikost, mada se u suštini mogu svesti na nekoliko osnovnih:

— određivanje cene za jedan dan bolničkog lečenja (cena jednog bolničko-opskrbnog dana);

— diferenciranje cene utvrđene za jedan dan bolničkog lečenja prema vrsti bolničkog odeljenja (hirurško, interno itd.);

— obračunavanje naknada po bolestima i grupama bolesti;

— plaćanje bolničkih usluga po efektivnim troškovima;

— diferencirana cena za pansionski i medicinski deo bolničkog lečenja;

— otkup plana rada bolnice u celini za paušalno utvrđen iznos naknade;

— zakup dela bolničkog kapaciteta za paušalno utvrđen iznos naknade.

Svaki od tih oblika cena može se analizirati sa stanovišta funkcionalnosti. Međutim, nas ovde interesuje pitanje: šta je regulator tih tekućih cena zdravstvenih usluga, šta je njihova sadržina koju one mogu izražavati, ali je ne mogu određivati, odnosno, još konkretnije, šta je regulativna cena zdravstvenih usluga? Naučno uzev, već je poznat onaj unutrašnji proces koji prometnu vrednost zakonito transformiše u cenu proizvodnje i, dalje, u neki njen izmenjen, sprecifičan i savremen istorijski oblik, to jest u specifičnu cenu proizvodnje, kao izvedenu formulu odnosa samoupravljanja i »proizvodnje vrednosti« u našem ekonomskom sistemu. Čim se radi o relativno osamostaljenim zdravstvenim delatnostima i o tome da se i u njima odnosi samoupravljanja prirodno konstituišu kao određujući odnosi i kao onaj stvaralački uzrok proizvodnje vrednosti, nužno se konstituiše i regulativna, odnosno specifična cena proizvodnje zdravstvenih usluga sa svim osnovnim elementima koje srećemo u oblasti materijalne proizvodnje.

Regulativna cena zdravstvenih usluga odredena je prema objektivnim granicama: s jedne strane, kupovnom cenom roba koje ulaze u njenu reprodukciju i sačinjavaju njenu cenu koštanja (obeležimo je sa ck) i, s druge strane, prosečnom stopom akumulacije (obeležimo je sa $Sp + LD \cdot \frac{\Sigma A}{\Sigma (Sp+LD)}$), koja je određena kvantitativnim odnosom između mase akumulacije proizvedene u ukupnoj materijalnoj proizvodnji (sem poljoprivrede) i veličine proizvodnog fonda društva (»kapitala«), gde spada i proizvodni fond predujmljen za proizvodnju medicinskih usluga. Za cenu medicinske usluge obe te granice su date

veličine i objektivno sačinjavaju regulativnu, normalnu, specifičnu cenu usluga zdravstvene zaštite.

Formula regulativne cene zdravstvenih usluga (obeležimo je sa Rc) izgleda ovako:

$$Rc = ck + (Sr + Ld \cdot \frac{\Sigma A}{\Sigma (Sp + Ld)},$$

gde je:

ck = cena koštanja date zdravstvene usluge sastavljena od vrednosti sredstava za rad (sr), to jest amortizacije osnovnih sredstava i materijalnih troškova, i cene rada zdravstvenih radnika (ld), pa se predstavlja ovako: ck = sr + ld;

Sr + Ld = vrednost sredstava za rad (Sr) i cene rada zdravstvenih radnika (LD) koja su predujmljena, a ne samo utrošena za proizvodnju date zdravstvene usluge;

$\frac{\Sigma A}{\Sigma (Sp + Ld)}$ = opšta, prosečna stopa akumulacije koja predstavlja odnos ukupne društvene akumulacije (Σ A) prema celokupnom društvenom proizvodnom fondu, gde spada i proizvodni fond zdravstvenih usluga [Σ (Sp + LD)].

Ako pretpostavimo da cena koštanja date zdravstvene usluge iznosi 20 (ck = 20), od čega 8 amortizacija i materijalni troškovi (sr = 8), a 12 cena rada zdravstvenih radnika angažovanih u njenoj proizvodnji (ld = 12), i da predujmljen, a ne samo utrošen proizvodni fond (»kapital«) za proizvodnju date zdravstvene usluge iznosi 50, i to: 38 Sr + 12 Ld i da ukupna društvena akumulacija iznosi 65 (Σ A = 65), a celokupan društveni proizvodni fond (»kapital«), gde spada i onaj predujmljen za zdravstvene usluge, iznosi 500 = Σ (Sp + Ld), onda će regulativna cena date zdravstvene usluge iznositi:

$$Rc = 20\ ck + 38\ Sr + 12\ Ld \cdot \frac{65\ \Sigma A}{500\ \Sigma (Sp + Ld)} = 26{,}5$$

Prvi elemenat regulativne cene zdravstvenih usluga je njihova cena koštanja (obeležimo je sa ck), koja se sastoji od kupovne cene utrošenih sredstava za rad (obeležimo je sa sr) i cene rada zdravstvenih radnika (obeležimo je sa ld). Izlazi da je cena koštanja zdravstvenih usluga:

$$ck = 8\ sr + 12\ ld = 20$$

U našem primeru je pretpostavljeno da je cena koštanja 20 (ck = 20), od čega 8 amortizacija i materijalni troškovi (sr = 8), a 12 cena rada zdravstvenih radnika (ld = 12), tako da je cena koštanja:

$$ck = 8\ sr + 12\ ld = 20$$

U cenu koštanja zdravstvenih usluga kao poseban elemenat ulazi amortizacija osnovnih sredstava i cena lekova i drugog potrošnog materijala potrebnog za negu i lečenje bolesnika. Sve se to u praksi naziva materijalnim troškovima i amortizacijom, a oni su znatni u tekućoj ceni zdravstvenih usluga. Tako su 1966. godine ti troškovi iznosili 47% od prosečne cene zdravstvenih usluga, dok su bruto lični dohoci iznosili 45%, pa je samo cena koštanja predstavljala 92% tekuće prosečne cene zdravstvene usluge. Jedan od glavnih nedostataka tekućih (svih oblika o kojima smo govorili) cena zdravstvenih usluga je upravo u tome što se svode u najvećoj meri na cenu koštanja, a to se još jasnije vidi kada se zna da iz onih preostalih 8% najveći deo ide na rezervni fond i na takozvanu zajedničku potrošnju. Videli smo da su neke cene čak i ime dobile po tome što se njima plaćaju samo efektivni troškovi, a sve se kalkulišu uglavnom na bazi efektivnih troškova učinjenih u prethodnoj godini, bez obzira na to kako se nazivaju. Neki elementi cene koštanja zdravstvenih usluga imaju svoju tržišnu cenu kao svaka druga roba (bolnice, oprema, ogrev, osvetljenje, ishrana, lekovi i drugi elementi materijalnih troškova). Cene koštanja zdravstvenih usluga mogu da budu različite u zavisnosti od kvalifikacione strukture radnika, organizacije rada i opremljenosti rada. Tako je viša cena koštanja tamo gde medicinski rad obavljaju visoki specijalisti, profesori, akademici, uz sva dostignuća savremene medicinske nauke i tehnike, a niža tamo gde taj rad obavljaju lekari opšte prakse bez savremenih uslova. Razlike u nivou cena koštanja zdravstvenih usluga zavise i od smeštajnih uslova bolesnika, kvaliteta njihove ishrane i slično. Otuda potreba za uvažavanjem standarda i normativa za kadrovsku i materijalnu opremljenost zdravstvenih ustanova.

Drugi elemenat regulativne cene zdravstvenih usluga je prosečna akumulacija, to jest akumulacija koja otpada na svaki alikvotni deo društvenog proizvodnog fonda (Sr + Ld), bez obzira na to u kojoj grani proizvodnje ili delatnosti funkcioniše. Osnovno je da taj proizvodni fond, svojim predujmom, dakle

veličinom, tehnikom i organizacijom rada koju pokreće, odgovara prosečnim uslovima koji su specifični za datu granu, odnosno delatnost. Obrazac za izračunavanje prosečne akumulacije (obeležimo je sa A') je:

$$A' = Sr + LD \cdot \frac{\Sigma A}{\Sigma (Sp+LD)}$$

gde je:

Sr + LD = ukupan proizvodni fond (»kapital«) koji je uložen u proizvodnju zdravstvenih usluga;

$$\frac{\Sigma A}{\Sigma (Sp+LD)} = \text{opšta stopa akumulacije.}$$

Uzmimo naš primer gde je u zdravstvo uložen »kapital« od 50 i da je prosečna stopa akumulacije 13%. Tada će zdravstvo prisvojiti akumulaciju od:

$$A' = \frac{50 \cdot 13}{100} = \frac{650}{100} = 6{,}5$$

Pošto je regulativna cena zdravstvenih usluga ravna ceni koštanja plus prosečna akumulacija, ona u našem primeru iznosi:

$$Rc = 20\ ck + 6{,}5\ A' = 26{,}5$$

Regulativnu cenu zdravstvenih usluga možemo razumeti i shvatiti preko formiranja prosečne stope akumulacije. Prosečna akumulacija je njen suštinski, unutrašnji elemenat. Konkurencija između raznih proizvodnih grana i delatnosti tako reguliše ponudu i potražnju za raznim vrstama roba i usluga da njihove cene osciliraju oko jedne osovine koja ima da obezbedi prosečnu stopu akumulacije. Prosečna akumulacija deluje kao nadmoćna ekonomska prinuda za dizanje opšteg stepena društvene produktivnosti rada, odnosno unutrašnje organske strukture sredstava za proizvodnju i živog rada i sniženje cene koštanja. Kada se radi o tekućoj (tržišnoj) ceni date zdravstvene usluge, jedan njen deo je poznat i predstavlja prosečnu akumulaciju koja je nametnuta spolja odnosom celokupne akumulacije društva prema celokupnom društvenom proizvodnom fondu. Drugi deo cene, koji predstavlja cenu koštanja, nije poznat

jer njegova veličina zavisi od produktivnosti rada, te ukoliko je produktivnost rada pri proizvodnji date usluge viša, utoliko je njegova cena koštanja niža i obrnuto. Usled razlike u ceni koštanja različita je i akumulacija koja se tom cenom ostvaruje, tako da usluge sa cenom koštanja nižom od društveno prosečne ostvaruju akumulaciju višu od prosečne akumulacije, dok usluge sa cenom koštanja višom od društveno prosečne ne ostvaruju ni prosečnu akumulaciju. Zato je predmet konkurencije između proizvođača iste vrste zdravstvenih usluga njihova cena koštanja. Upravo je napor svih usmeren da nju snize. Oni koji u tome uspeju mogu da snize tržišnu cenu a da pri tome ipak ostvaruju ekstraakumulaciju. Taj proces je progresivan jer vodi povećanju proizvodnosti usluga uz istovremeni pad njihovih cena. Ne shvatajući suštinu stvari, neobavešteni nas plaše da će se sniženje cene koštanja vršiti zakidanjem od bolesnika, smanjenjem standarda lečenja i slično. Međutim, to ne dolazi u obzir, nego se borbom za brže izlečenje i efikasniju zaštitu od obolevanja postiže sniženje troškova zdravstvene zaštite.

Regulativna cena zdravstvenih usluga je samo centar oko kojeg osciliraju tekuće (tržišne) cene i po kojem se u određenom periodu izjednačavaju. Usluga je kategorija robnog oblika i zbog toga ima cenu, koja se, kao i tržišna cena obične robe, svaki put utvrđuje potražnjom i ponudom, pa je pri tome, pored stalnih kolebanja, u svakom datom momentu isto onako stalno utvrđena i jednoobrazna kao što je i tržišna cena svake robe. Regulativna cena postaje sada stožer osciliranja tržišnih cena roba i usluga proizvedenih na samoupravnoj osnovi i »proizvodnji vrednosti«. Zdravstvena zaštita može vući prosečnu akumulaciju (suvišak iznad cene koštanja) samo iz cena usluga koje prodaje na taj način da taj suvišak mora biti ravan razlici između cene roba koje su utrošene za proizvodnju medicinskih usluga i cene po kojoj su prodate te usluge. Čist je privid da je taj suvišak puki dometak, nominalno povišenje cena zdravstvenih usluga koje nema osnova u vrednosti robnog proizvoda društva, zato što proizvodni fond (»kapital«) predujmljen za proizvodnju zdravstvenih usluga ulazi u obrazovanje prosečne stope akumulacije na osnovu koje se prisvaja prosečna akumulacija, koja otpada na svaki alikvotni deo društvenog »kapitala«, pa i onog angažovanog u zdravstvu. Dakle, i cena koštanja i akumulacija kao sastavni delovi cene zdravstvenih usluga imaju osnova u vrednosti društvenog proizvoda.

To jasno govori o tome da se cenama zdravstvenih usluga ne može osporavati svaki objektivan, ekonomski, naučan osnov i iz toga izvoditi zaključak o nemogućnosti uspostavljanja ekonomskih cena i odnosa na osnovu kojih se može razvijati samo-

upravljanje u oblasti zdravstvene zaštite. To tim pre što znamo da i cene u materijalnoj proizvodnji odstupaju od cene proizvodnje, a to najočitije pokazuju monopolske i administrativne cene.

Istina, u zdravstvenoj zaštiti dolazi više do izražaja monopolski položaj. Naime, deficitarnost pojedinih vidova zdravstvene zaštite uslovljava monopolski položaj njihovih radnih organizacija. To pokazuje činjenica da je još ograničena mogućnost slobodnog izbora zdravstvene ustanove ili lekara od strane bolesnika. S druge strane, postoji monopolski položaj fondova zdravstvenog osiguranja kao glavnog kupca zdravstvenih usluga. Sve to otežava mogućnost konkurencije i time modifikuje izražavanje objektivne zakonitosti regulativne cene, jer cena često u praksi postaje računska radnja onih koji nastoje subjektivno da je odrede. Tekuće (tržišne) cene treba da omoguće zdravstvenoj zaštiti da se može reprodukovati na proširenoj osnovi. Do sada to nije bio slučaj zato što nisu formirane na ekonomskoj osnovi.

FRANJO KOŽUL

Politička kultura i ponašanje u savremenim procesima

U rasvjetljavanju fenomena političke kulture susrećemo se sa mnoštvom teškoća pojmovne i terminološke naravi, a i metodološke i sadržajne. Teškoće nastaju samim tim što pojam »kultura« služi kao pragmatički izraz za određivanje različitih socijalnih sadržaja ili za određivanje svih manifestacija ljudske ličnosti. Iz praktičnih i metodoloških razloga možemo izostaviti ili apstrahirati teškoće pojmovne i terminološke naravi, ali je pitanje da li možemo proučavati i na bazi toga suditi i donositi čvršće zaključke o političkoj kulturi nezavisno od kulture uopšte, od ljudskog ponašanja u njegovoj ukupnosti. Kojim god putem polazili ili usmjerili tokove razmišljanja, uvijek se susrećemo sa istim pitanjem: da li je politička kultura samo jedna manifestacija »kulturne ličnosti« ili je pak nezavisna varijabla koju možemo izdvojiti kao specifičan kvalitet ljudskog ponašanja? Praktično to znači: da li je moguć razvoj političke kulture bez razvoja kulture uopšte i obrnuto.

Kad posmatramo ljudsku individuu, njeno ponašanje i reagiranje na svijet koji je okružuje, te njen odnos prema pojavama u svijetu, upravo na bazi takvog ponašanja i reagiranja određujemo njene bitne značajke. Polazeći od tih značajki, zauzimamo i subjektivan stav naspram ličnosti, moralno-etički, filozofski ili idejno-politički, i tako kažemo da je jedna individua sa razvijenom kulturom ponašanja ili je pak na nižem stupnju kulturne razine. Međutim, kada sudimo o političkom ponašanju kao ispoljavanju kulturne ličnosti, pitanje je da li se mogu primijeniti kriteriji za vrednovanje i donošenje vrijednosnih sudova. Kada se čovjek ponaša i iskazuje u drugim sferama življenja, on po prirodi stvari teži da kulturom u ponašanju impresionira okolinu, da ostavi što snažniji dojam na sredinu u kojoj je situiran trajno ili privremeno, da predstavi svoju individualnost, a pri tome da sačuva dignitet drugih. Prema tome, neutralnim ponašanjem

ličnost teži da reprodukuje svoje kulturno biće ili da ga obogati saznanjem od drugih, prihvatajući objektivne vrijednosti kao svoje vrijednosti. Ali, čim u čovjekovo ponašanje, jednako kao i u ponašanje grupa, uključimo elemenat »političko«, što znači prelazak sa neutralne pozicije na poziciju gdje se iskazuje klasni, idejno-politički, pa i etički stav, kvalitet ponašanja se mijenja. Ličnost više ne respektuje sredinu, ona se klasno-politički opredjeljuje i ponaša na specifičan način. Dakle, ako »kulturu« kao univerzalnu pojmovnu konstrukciju razložimo, a političku kulturu izdvojimo kao zasebnost ipso facto, imamo nov kvalitet kulture. Iz toga rezultira i pitanje: može li politička ličnost da se ponaša i iskazuje bez nužnog minimuma kulture i obrnuto: može li individua sa niskim stupnjem kulturne razvijenosti imati političku kulturu?

Na političku kulturu i na političko ponašanje utječu klasno-političke determinante, pa otuda svaku političku kulturu moramo posmatrati kao klasnu kategoriju. Uzmemo li da je politička kultura klasno determinirana, onda svako poređenje — vremensko ili iz različitih (klasnih) uslova — koliko može biti metodološki prihvatljivo, toliko je i apsurdno, pogotovo ako se na bazi poređenja različitih »kultura« pokušava odrediti kvalitet jedne kulture. Kultura uopšte, a pogotovo politička kultura, nije nešto zajedničko za sve strukture da bi se mogle određivati kvalitativne vrijednosti jedne ili druge.

Fenomen političke kulture u nas tek se pokušava odrediti, tek je problem uočen kao zasebnost, socijalna specifičnost koja traži objašnjenje. U nedostatku čvrstih kriterija za određivanje socijalne sadržine, a još manje za definisanje pojma, javljaju se mnoge teškoće pri pokušaju analiziranja pojave koja se istorijski tek pokušava definisati. Bez pretenzija da definiram pojam političke kulture ili da kritikom postojećih definicija ponudim bolje određenje, uzimam pojam političke kulture u uslovljenom određenju. Polazim od toga da je politička kultura ponašanje u procesima političke participacije i stav individue naspram cjeline, naspram društva.

Ako su moja opažanja i saznanja na nivou trenutka, onda političku kulturu u nas karakteriše:

Prvo, strah u korištenju slobodom koju nudi sistem samoupravljanja, dakle, strah koji više nije biopsihička kategorija, nego društveno determinirano čovjekovo stanje. Fatalnost primitivca je bila u tome što nije mogao objasniti prirodne pojave, a čovjeka moderne civilizacije što ne može objasniti pojave u društvu.

Drugo, u političkoj kulturi je naglašen elemenat rušilačkog; rušiti da bi se gradilo postalo je tokom istorije samo-

svijest, koja nije izmijenjena ni u vrijeme kada je kreacija svih i svakoga nužnija više nego ikada prije.

Treće, tradicija po kojoj se društvo uvijek identifikovalo sa klasnim simbolom — državom i otuda stalno suprotstavljanje individue zajednici, suprotstavljanje jedinke društvu kao državi.

Četvrto, u kulturi političkog ponašanja evidentan je elemenat identifikacije u ponašanju. Naime, ogroman autoritet vodeće snage društva građen u procesu revolucije osnažio je stanje vjerovanja. Kako je vjerovanje iracionalna kategorija, ono umanjuje aktivitet, a, s druge strane, svaki poremećaj ili devijacija u racionalnoj dogmi neposredno se odražava na sledbenike i obrnuto.

Peto, individualno projicirano kao sveopšte — kao i istorijsko ishodište. Svi ti elementi, zasebno ili zajedno, utiču na proces stvaranja vještačke klime, vještačke socijalne napetosti i ljudske nesigurnosti, koje su, naravno, motivirane različitim ciljevima.

Ovakvo određivanje bitnih značajki savremene kulture u političkom ponašanju zahtijeva nešto više objašnjenja i konsultovanja iskustvenih činjenica.

Da bi čovjek istinski odredio svoj stav prema cjelini, da bi reprodukovao svoje stvarno biće i odredio svoje ponašanje u političkom životu, nužna pretpostavka je sloboda, i to sloboda kao ljudska emanacija, a ne »poderana« sloboda ili pravno dopušteno ljudsko ponašanje. Ako je u pitanju naša stvarnost, onda, nema sumnje, model socijalne organizacije u kome se gradi sistem samoupravnih odnosa upravo pretpostavlja političku angažiranost i političku participaciju svih. Bez obzira na moguće prigovore na stanje kakvo imamo, to je postalo samosvijest, to je istorijski stečena pozicija i sistem vrijednosti koji je opšte prihvaćen.

Da bi se postigao takav cilj, nužna je sloboda. Ako pak nemamo nužan stepen ljudske slobode, onda to ostaje adaptirana fraza posredstvom koje jedna socijalna grupa čuva stečene pozicije. Izostavimo ovdje pitanje da li imamo ili nemamo slobode da bismo ispoljili svoje političko biće. Zadržimo se na pitanju kako se shvata sloboda i kako se njome koristi u procesima političke participacije kao kreacije, tim prije što smo naviknuti tokom cijele istorije klasnih društava, posebno mi u Jugoslaviji, na stanje u kojem se uvijek individua i posebna socijalna grupa suprotstavlja državi kao društvu, a sloboda uvijek shvata kao milost vladajućih. Svakako je pitanje da li je takvo stanje svijesti prevaziđeno i radikalno iz-

mijenjeno. Pojave u socijalnim akcijama upućuju na negativan zaključak. Stiče se utisak da nikako ne možemo preći preko istorijske stepenice od države ka društvu, a djelovati stvaralački u uslovima otuđene svijesti teško da je moguće.

Prisustvo tradicije koja nema afirmativnu i svrsishodnu funkciju od izuzetnog je značaja. Politička kultura, shvaćena kao kreacija u procesima socijalnog građenja, opterećena rušilačkom tradicijom ne može u izmijenjenim istorijskim uslovima imati snagu stvaralaštva. Narodi koji su tokom cijelog povijesnog razvoja rušili da bi gradili, koji su svaku svoju društvenu angažiranost, misao i socijalnu akciju usmjeravali na rušenje, a ne na stvaranje, svakako nose sa sobom tu istorijsku zaostavštinu, ako ne drukčije, onda bar u svijesti.

I generacija koja je praktično izvela čin revolucije, koja je rušila da bi gradila, nosi sa sobom svoje navike, ako ne i svijest da treba rušiti »nekoga ili nešto«. Prema tome, vrijeme i izmijenjeni istorijski uslovi nisu slomili otpor tradicije ni onda kada sami gradimo svoju sudbinu i kada pokušavamo da se izdignemo iznad pozicije podanika.

Iz svega slijedi logička konsekvenca: političko ponašanje i politička kultura se najprije manifestuje kao socijalna destrukcija, pa tek kao projicirana ili anticipirana kreacija.

Narodi koji pripadaju starijim kulturama, u kojima se svakako sadrži i visok stupanj političke kulture, tokom vijekova su izgradili temelje socijalne i političke stabilizacije. U tim strukturama su izgrađeni principi i sistem socijalnih vrijednosti za svaki socijalni stratum. Unatoč tome, upravo u vrijeme u kome živimo pokazuje se da u tim strukturama dolazi do neobično teških socijalnih kriza, koje dovode nacije na ivicu socijalnih kataklizmi, pa ipak se održavaju sveukupan sistem vrijednosti i temelji socijalne stabilnosti. Pored toga, svi se sa dostojanstvom odnose prema naciji i njenoj kulturnoj baštini.

Kako stvari stoje u kulturi ponašanja u nas?

Samoupravljanje — deklarativno, pravno, politički, pa i praktično, — svakodnevno nudi bogatstvo formi političke participacije, zapravo stvaraju se nužne pretpostavke za reprodukovanje političke kulture, a rezultati velikog broja empiričkih istraživanja upozoravaju da se praksa kreće u nezavisnom smjeru. Ta hipotetička premisa, dakako, zaslužuje dalje provjeravanje da li se radi o fikciji slobode u političkoj participaciji ili mogućnosti ostaju neiskorištene usljed nedostatka političke kulture u ponašanju. Stalno osciliranje između slobode i dominacije, između mogućnosti i realiziranja, pored mogućih uporišta otpora birokratskih struktura, izazvano je neadekvat-

nim političkim ponašanjem, koje opet rezultira iz nerazvijene političke kulture kao kreacije.

Noviji, pa čak i najnoviji događaji i pojave u političkom ponašanju upućuju na saznanje da nam permanentno prezentiranje stanja iz prošlosti i stanja sadašnjosti daje dovoljno razloga da očekujemo stalne poremećaje i socijalnu nestabilnost, kako u sferi materijalnog statusa tako i u sferi političkih procesa. Neke pojave koje se manifestuju kao posljedica neadekvatnog ponašanja izazivaju socijalnu indignaciju i vještačku socijalnu napetost. Postalo je već moderno da svako ozbiljnije političko pitanje dobiva dramatičan tok i uporno se nastoji podići na nivo političkog principa.

U kulturi političkog ponašanja danas moglo bi se reći da imamo svojevrstan presedan. Naime, očigledno se nastoji podvrći racionalnim sudovima sve ono što se desilo u nedavnoj istorijskoj prošlosti, pa i u samom činu revolucije, bez osjećanja za vrijeme i uslove, i tako se svakodnevno dovodi u pitanje sveukupan sistem vrijednosti koje smo već davno prihvatili kao principe socijalne stabilnosti. U tome treba nazirati i pojavu da se politička kultura koncipira kao obrazovanje, a očito je da se radi o interesnim orijentacijama i o sukobu oko sistema vrijednosti. Dovoljno je pronaći jedan promašaj u izboru političkih rješenja ili loše odabran politički potez pa da nam se odmah ponudi nov koncept socijalne organizacije, i to radikalno nov, čak i nasuprot sistemu samoupravljanja. Kritika svega iz prošlosti i »svega postojećeg«, te razaranje tek začetih ideja, ideja koje još nisu ni zaživjele u praksi, ima za posljedicu izazivanje permanentne sumnje u sve što smo učinili i što radimo.

Sve to, naravno, izaziva i podstiče masovnu psihozu socijalne nesigurnosti u svim aspektima ljudskog življenja, a osjećaj normalnog toka razvoja i socijalne stabilizacije bitna je premisa za razvoj političke kulture. Nasuprot tome, u nesigurnim uslovima, stvarnim ili vještački stvorenim, nesigurni uvijek postaju sigurniji, jer se kvalitet ljudskog ponašanja radikalno mijenja.

Kada govorimo o političkom ponašanju kao manifestaciji političke kulture, onda je iz analize isključeno ponašanje onih socijalnih snaga čiji je cilj jasno klasno određen nasuprot samoupravljanju. Riječ je samo o ponašanju onih aktera čiji cilj (po namjeri) nije destrukcija, nego socijalna kreacija, ali usljed neadekvatnog političkog ponašanja namjera se ne ostvaruje.

U uslovima kakve mi imamo mora se priznati da je vrlo teško pronaći optimalan model političkog ponašanja. To je teško pogotovo za onaj dio društva koji teško da može razumjeti svu istorijsku novinu i složenost političkih procesa kakvi su se maksimalno razvili u praksi. U čemu je ta istorijska novina koju je teško razumjeti?

Osnovni problem je u tome što pokušavamo uspostaviti sasvim nov koncept društvene organiziranosti pod pritiskom socijalne inercije u ljudskom opredjeljenju. Inercija opredjeljenja se nametnula novom filozofijom življenja, koju, opet neumitno, nameću dva gigantska birokratska sistema. Vremenom se učvršćuje mišljenje da je samoupravljanje pandan staljinskom modelu odnosa i otuda stalno odmjeravanje koliko jesmo ili koliko nismo staljinski model socijalizma. I pošto je to tako, u stanju »za« i »protiv«, ako smo manje staljinski model odnosa, onda smo više buržoaski koncept. Zar to nije raskršće dviju fatalnosti? Ako samoupravljanje nije ništa kvalitetno novo, izdignuto na nov istorijski pijedestal, nego više ili manje staljinsko-birokratski, odnosno buržoaski model socijalne organizacije, onda tvrdnje o originalnosti i istorijskoj novini predstavljaju čistu besmislicu. U nedostatku svijesti o novini kvaliteta koji se koncentriše u pojmu samoupravljanje, uz prisustvo stalne dileme za što jesmo i protiv čega smo, ili, još bolje — za koje smo od svjetskih sistema, teško da se može naći ponašanje kao kreacija. Ko ne može da shvati tu istorijsku novinu ili pak nije svjestan da se ona realizuje — mora ostati na ideološkoj klackalici. U savremenom stanju razdaljina između »čistog« buržoaskog sistema i birokratsko-etatističkog formiralo se mnoštvo prelaznih formi odnosa. Prema tome, čini se da više nije moguće polarizirati snage na one koje su »za« i na one koje su »protiv«, a praksa upravo insistira na takvoj polarizaciji. Pa zar to nije socijalna inercija u političkom ponašanju koja se transponirala iz klasne strukture, iz prošlosti?

Drugi snažan faktor od uticaja na političko ponašanje je »blokirana« ideološka svijest, koja se odražava na socijalnu akciju. Godinama, pa i decenijama je učvršćivano uvjerenje da je jedan model. i to samo staljinski model socijalizma, moguć za sva vremena, za sva geografska područja i uslove. To nije iščezlo iz naše političke svijesti. Sve od vremena kada je uzdrman jedan sistem vrijednosti pa do danas oni čija je svijest blokirana imaju pretpostavke za razočarenje, jer rušenje dogmi u koje se toliko vjerovalo nije obična stvar, pa i uz najbolju volju i uz prisustvo racionalnih argumenata vjera ostaje kao faktor opstrukcije iznutra. Stvorena predstava u svijesti da

postoje klasno-svojinski odnosi čiji je jedini pandan socijalizam jednog modela ima za posljedicu stalno ocjenjivanje kojem je »bogu« ličnost više naklonjena. Dakle, teško se i sporo ponire u sopstvenu stvarnost, koja je specifična bez obzira na vrijednosti i vrijednosne sudove o njenoj kvaliteti. Pođemo li samo malo retrospektivno, šta sve nije izazvalo sumnje, krajnju skepsu, pa i razočarenja od 1948. godine do danas. Strah od raskola, a istovremeno od približavanja, strah od vraćanja nazad, jednako kao i strah da otpočnemo nešto novo što istorija nije verificirala. Dakle, svako doticanje ili transformiranje već dogmatski prihvaćenog doživljavano je kao destrukcija, kao iznevjeravanje, i nikako da se razbije blokada društvene svijesti.

To su, čini se, dalje determinante koje opredjeljuju ponašanje i manifestaciju političke kulture.

Pri rasvjetljavanju problema vezanih za političku kulturu individue razložno moramo respektovati poznatu maksimu Karla Marksa po kojoj su »individuumi uvijek polazili od sebe«. Ovdje nije u pitanju »polaženje« od materijalnih ili klasnih interesa, nego sve više jača tendencija po kojoj se subjektivni osjećaji projiciraju na opštost, kao stanje, uopšte kao istorijska nužnost. Nihilistički stav, osjećanje istorijskog fatalizma i krajnji pesimizam individue nude se kao ishodište i neotklonjivo utiču na čovjekovo ponašanje uopšte, pa i na političko ponašanje. Na planu filozofije ličnosti to je snažan faktor umrtvljivanja ljudske aktivnosti, jer čemu angažovanje ako je sve determinirano. U praktičnom pogledu, šta čovjeka može više prinuditi na rezistenciju i pasivnost od osjećanja da njegov aktivitet nema nikakvog praktičnog odraza na socijalne procese, da su napori uzaludni.

Događaji u aktuelnoj političkoj praksi označavaju karakteristike stanja u sferi političke kulture. Zahtjevi i insistiranje na ukidanju efektivne prinude, sudeći po praktičnim konsekvencama, predstavljaju, zapravo, izazov da se prinuda primijeni, stvaraju se realne pretpostavke da se osnaži zahtjev birokratskih struktura da se prinuda primijeni, a prinuda je, dakako, najprimitivniji oblik političke kulture, ona je (efikasna, ali brutalna) imanentna primitivnim strukturama. Kritičari birokratizma i etatizma, na primjer, po kulturi ponašanja i političkoj akciji ponekad pretenduju na poziciju koju trenutno ima birokratija. Isključivost u tvrdnjama, nedostatak tolerancije koju nalaže minimum političke kulture, zatim nerespektovanje vremena i uslova u kojima djelujemo i akcenat na rušilačkom, u zahtjevima za građenje novog, predstavljaju osnovne značajke političke kulture kritičara savremenosti.

Politička kultura kao mogućnost kreativne participacije pretpostavlja raskidanje sa tradicijom koja se zadržala u svijesti, raskidanje sa rušilačkim mentalitetom koji se transponirao iz prošlosti, iz vremena kada je rušenje bilo temeljna pretpostavka građenja. Kritika i javno ispoljavanje mišljenja su sastavni elemenat principa samoupravljanja koje smo već prihvatili, ali to nije isto što i tendencija da se svakodnevno dovodi u pitanje sveukupan sistem vrijednosti i model socijalne organizacije.

Problem političke kulture postaje naročito osjetljiv i dobiva izuzetan značaj kada je riječ o ponašanju vršilaca javnih funkcija. Način reagiranja vršilaca društvenih funkcija na pojave i događaje takođe doprinosi osjećanju socijalne nestabilnosti i napetosti. Takva stanja se ne rijetko mogu izazvati vještački, svjesno, da bi se opravdala primjena prinude, ili nesvjesno zbog nedostatka političke kulture u ponašanju društvenih reprezentanata. Praksa postaje bogata dramatičnim reagiranjima na propratne pojave u razvoju samoupravljanja. Svaka socijalna destrukcija misli ili akcije podiže se na nivo opšteg, na nivo političkog principa. Prema načinu političkog ponašanja, težini iskazanih misli i tonu, ima se osjećaj da su nas snage socijalne destrukcije toliko »prikliještile« da je prinuda jedini ishod. Bilo bi suvišno dokazivati da stvarnost nije isto što neko o stvarnosti misli, a još manje ono što bi individua htjela da jeste. S druge strane, nije li to metod maskiranja stvarnih centara otpora razvoju samoupravljanja — ne zna se u poretku stvari koja je snaga glavna. Iz pragmatskih motiva takvo ponašanje može da se pravda trenutnim ciljem, ali takav način političkog ponašanja u lomljenju otpora razvoju samoupravljanja očito je siromašan političkom kulturom, jer posljedice nisu samo afirmativne, nego i disfunkcionalne, bez obzira na namjeru.

U ponašanju vršilaca javnih funkcija zapaža se još jedna nova pojava za koju bismo, usudio bih se reći, teško mogli naći primjere u istoriji političke kulture. Začuđujuće je kako jedna vodeća snaga društva, snaga koja utiče na procese socijalnih promjena, dopušta svojim pripadnicima da svaku ideju ili novinu u izgrađivanju specifične socijalne organizacije podvrgavaju razornoj moći kritike, i to odmah u startu, dok još nije ni počela živjeti. Tek što se otvori jedan nov proces transformacije ili traženja novih rješenja, odmah se pristupa vrednovanju efekata — traži se pun pogodak, i to odmah za sve. Najednom smo svi postali sposobni da znalački, po poznatoj maksimi »ja znam jedan slučaj«, rasuđujemo i zaključujemo i

o strategiji, i o taktici, i o trenutnim efektima i o dugoročnijim ciljevima. Politička mudrost nalaže potrebu da se »od dva zla prihvati ono koje je manje«, da se žrtvuje taktički uspjeh kako bi se osigurao strateški cilj, jer savršenstva nema.

Međutim, ako se svaki novi proces odmah dovodi u sumnju, socijalna nesigurnost i zbunjenost su logične posljedice, pogotovo kod onog dijela društva koji nema nužne pretpostavke da složene pojave u cjelini razumije. Time se više maskiraju stvarna uporišta i centri otpora nego što se otkriva pravi smisao socijalne akcije i njeni ciljevi. U sferu političkog ponašanja svakako se ugrađuje i pitanje takozvane intervencije i uticanja na događaje sa vrha, iz autoritativnog centra. Za mene nije u pitanju »miješanje« ili »nemiješanje«, nego su u tome sadržane i druge dimenzije pojave. Gotovo da je postalo pravilo da se na svaku iole ozbiljniju pojavu socijalne destrukcije ili na devijantno ponašanje grupa i pojedinaca reagira odmah iz institucionalnog vrha.

Prije svega, takav metod demobiliše snage u društvenoj bazi, u mjestu gdje se pojave manifestuju. Naviknute na takav metod, snage u bazi najčešće prepuštaju centru da ocijeni šta je dobro, a šta zlo, i time skidaju sa sebe odgovornost za socijalnu klimu u sredini gdje djeluju. Nije li to opet nedovoljno povjerenje vrha u bazu ili je neadekvatan metod pomoći?

Druga posljedica je još značajnija. Naime, metod opstrukcije i djelovanja kreativnih snaga već se osnažio u praksi. Evidentno je da se, ukoliko snage progresa djeluju post factum, nakon što je centar reagirao ili zauzeo stav, svako prihvatanje stavova vrha i rukovodstva proglašava »linijašenjem«, »konformizmom«, »poltronstvom«, dogmatskim ponašanjem režimskih ljudi itd. Zar to nije izum i vrlo vješt metod da se prije svih komunisti prinude na defanzivu, jer je već moderno biti antirežimski i »antistavovski« čovjek, pa makar i destruktivan.

Čini se da ima dosta razloga da se razmišlja o drukčijem načinu neutralisanja antisamoupravnih snaga. Prije svega, potrebna je vjera u snage koje djeluju u pojedinim sredinama. Oni koji su u neposrednom kontaktu sa pojavama moraju preuzeti i inicijativu i odgovornost, a centar treba da pruži podršku i pomoć. U suprotnom, centralni institucionalni nivoi neće stići svugdje da onemoguće devijacije u jednoj razvijenoj socijalnoj strukturi. Njihov ugao posmatranja je veći, a saznanja bogatija i dostupnija, ali konkretna akcija je stvar svih »dolje«, a time bi se i odgovornost drukčije distribuirala.

Lenjinova uloga u stvaranju sovjetske vanjske politike

Pobjedom oktobarske revolucije i stvaranjem prve socijalističke države nastupile su bitne promjene u strukturi međunarodne zajednice. Pobjedonosni ruski proletarijat počeo je činiti prve napore za stvaranje vlastite vanjske politike zasnovane na novim, socijalističkim principima i spremne da zadovoljava interese i ciljeve radničke klase, unoseći tom svojom akcijom nova obilježja u međunarodne odnose.

Iako Lenjinova vanjskopolitička djelatnost neposredno nakon revolucije nije bila obilježena širom i definiranom razradom cjelovitih koncepcija, koje bi u potpunosti pružale uvid u shvaćanje međunarodne problematike, ipak je ona postavila temelje vanjske politike nove, sovjetske vlasti, koja je u fazi oštrih unutrašnjih borbi i napada izvana nastojala da u tim neobično složenim uvjetima izađe iz izolacije i stupi na međunarodnu političku scenu kao ravnopravan i priznat subjekt.

Kao svestrano obrazovan revolucionar, Lenjin je u svom teorijskom radu obuhvatio i međunarodne odnose. Brojne Lenjinove analize izvršene znatno prije izbijanja oktobarske revolucije nadovezivale su se na cjelovitost njegovog učenja o djelovanju ruskog proletarijata i stvorile su osnovni okvir situiranja ruskog revolucionarnog pokreta u širokom spletu tadašnjih međunarodnih veza i odnosa. Na taj način Lenjin je praktičnim stvaralačkim radom povezao analizu unutrašnje i vanjske politike, insistirajući na neprekidnom i dosljednom povezivanju te dvije političke linije, koje u svojoj osnovi proizlaze iz identičnih klasnih interesa i ciljeva, te tvore nedjeljivo jedinstvo bez obzira na njihovu različitost i specifičnost kao poltičkih akcija.

Pri analiziranju nekih problema s kojima se u periodu **1917—1918.** susretala vanjska politika Sovjetske Rusije i pri obilježavanju Lenjinove uloge u toj politici, poći ćemo od politike mira i praktičnih zadataka koji su se s tim u vezi postavljali pred mladu socijalističku državu.

Borba za mir u prvoj etapi postojanja sovjetske vlasti postala je osnovni i najvažniji smjer akcije na vanjskopolitičkom planu, ali je ona pokrenula i cio niz veoma značajnih teorijsko-praktičnih pitanja. Jačanje sovjetske vlasti, mir, svjetska revolucija i ispunjavanje obaveza ruske revolucije prema međunarodnom proletarijatu izazvali su značajne konfrontacije stavova unutar Sovjetske Rusije i podijelili su u mnogim sredinama daljnje pravce akcija i njihove nosioce.

U početnom razdoblju stvaranja vanjske politike Sovjetske Rusije ti problemi su stvorili centralnu okosnicu i Lenjinovog teorijskog djelovanja i, još više, njegove angažirane političke akcije usmerene na to da se u što kraće vrijeme riješe na međunarodnom polju sva ona pitanja koja su bila vezana za opstanak i razvoj prve zemlje socijalizma. U tom značajnom periodu sovjetske i svjetske povijesti Lenjin je bio glavni inspirator i pokretač skoro svih značajnijih vanjskopolitičkih odluka — teoretičar i praktičar, duboko svjestan od kakvog je značenja ispravno sagledavanje međunarodnih odnosa u novim uvjetima i potreba elastičnog pristupa u stvaranju međudržavnih veza.

Usporedo s unutrašnjim zadacima Lenjinova vanjskopolitička djelatnost postala je značajan dio postrevolucionarnog djelovanja, od čega je u velikoj mjeri zavisio daljnji razvoj, pa i sama egzistencija tekovina revolucije. Unutrašnja i vanjska politika povezale su se tako prvi put u jednoj socijalističkoj državno-političkoj akciji. One su postale dvije strane iste medalje, odnosno napora radničke klase Rusije da sačuva svoju mladu, tek stvorenu državu i da pronađe adekvatna sredstva za rješavanje međunarodnih pitanja.

Ulažući sav svoj autoritet i ogromne stvaralačke sposobnosti u izgradnju čvrste linije vanjskopolitičkog djelovanja, zasnovanog na osnovnim marksističkim principima i na stalnoj realizaciji ciljeva i interesa radničke klase, Lenjin je odlučno branio tu novu liniju, koja je postepeno nastajala u suprotstavljanju svim pokušajima da se tek stvorena socijalistička država uvuče u nepotrebne konflikte koji bi mogli ugroziti ono što je tada bilo najvažnije — opstanak Sovjetske Rusije.

I

Pitanje osiguranja mira predstavljalo je za Lenjina centralnu tačku aktivnosti sovjetske vlasti u vrijeme razornog ratnog pustošenja i istodobno je činilo osnovicu na kojoj je

mlada sovjetska država mogla očekivati uspješnu realizaciju svojih zadataka u zemlji i u međunarodnim razmjerima.

U radu *Vojni program proleterske revolucije* Lenjin je došao do zaključka da razvoj kapitalizma teče neravnomjerno u različitim zemljama i da taj proces čini osnovnu i zakonitu značajku kapitalističkog razvoja u uvjetima robne proizvodnje. Iz toga je izveo značajan zaključak da socijalizam ne može pobijediti odjednom u svim zemljama, već da proleterska akcija može uspjeti najprije u jednoj ili u nekoliko zemalja, dok će ostale države za stanovito vrijeme i dalje ostati buržoaske ili doburžoaske.[1] Pobjedu socijalističke revolucije u zaostaloj Rusiji vođa Oktobra je na toj osnovici shvatio kao prvu etapu proleterske revolucije i prvu kariku u lancu globalne proleterske akcije koja je trebala ubrzo uslijediti. Zasnivajući akciju ruskog proletarijata na načelima proleterskog internacionalizma, Lenjin je još uoči izbijanja revolucije jasno istakao buduće vanjskopolitičko djelovanje: »U savezu s revolucionarima razvijenih zemalja i sa svim potlačenim narodima protiv svih imperijalista — takva je vanjska politika proletarijata.«[2] Pri tome nije bilo sumnje u to da li će socijalistička revolucija u Rusiji naići na širi odziv i da li će mlada socijalistička republika moći opstati, jer se polazilo od pretpostavke da će ruska revolucija biti impuls daljnjeg ubrzanog razvoja svjetske proleterske akcije. Taj predrevolucionarni pristup najbolje je okarakterizirao sam Lenjin govoreći o tome kasnije, na III kongresu Kominterne: »Mi smo mislili: ili će nam međunarodna revolucija doći u pomoć, a tada su naše pobjede potpuno osigurane, ili ćemo mi vršiti naš skroman revolucionarni rad u uvjerenju da ćemo u slučaju poraza ipak poslužiti stvari revolucije i da će naše iskustvo koristiti drugim revolucijama. Nama je bilo jasno da je bez podrške međunarodne svjetske revolucije pobjeda proleterske revolucije nemoguća. Još prije revolucije, kao i poslije nje, mi smo mislili: ili će sada ili u krajnjem slučaju veoma brzo nastupiti revolucije u drugim zemljama, kapitalistički razvijenim, ili ćemo u protivnom slučaju mi poginuti. I pored tog uvjerenja, mi smo činili sve da bismo sačuvali sovjetski sistem pod svaku cijenu, jer smo znali da ne radimo samo za sebe, već i za međunarodnu revoluciju.«[3]

Iz toga je sasvim jasno da u tom periodu nije mogla biti postavljena šira niti trajnija osnova sovjetske vanjske politike u isključivo državnom smislu, a posebno da tada nije moglo biti ni govora o formiranju načela miroljubive koegzistencije

[1] V. I. Lenin, *Polnoe sobranie sočinenij,* tom 30, str. 133.
[2] Ibid., tom 32, str. 337.
[3] Ibid., tom 44, str. 36.

između socijalističke države i njenog okruženja, kako to pokušavaju dokazati neki sovjetski autori.[4] U Sovjetskoj Rusiji se smatralo, a to mišljenje zastupao je tada i Lenjin, da će kapitalizam brzo pasti ili pak da će, u slučaju pobjede snaga kapitalizma, pasti mlada sovjetska vlast, a to, naravno, nisu bogli biti preduvjeti za nastanak ideje o koegzistiranju.

Polazeći od Marxovog shvaćanja da mir predstavlja osnovni međunarodni princip socijalizma i da se, nasuprot starom društvu s ekonomskom bijedom i političkim bezumljem, rađa novo društvo čiji će međunarodni princip biti mir, »jer će u svakom narodu biti samo jedan i isti gospodar — rad«[5] Lenjin je u toj vremenskoj situaciji bio svjestan činjenice da je veći dio svijeta još veoma čvrsto uokviren kapitalizmom, ali je isto tako bio odlučan u naporima za realizaciju politike koja će sovjetskoj vlasti donijeti mir.

Dekret o miru postavio je prva osnovna vanjskopolitička načela sovjetske države.[6] Osudom imperijalističkog rata, zahtjevom za potpisivanje demokratskog mira, isticanjem prava naroda na samoodređenje, ukidanjem tajne diplomacije i objavljivanjem tajnih ugovora carske Rusije unosila su se u praksu međunarodnog života nova značajna načela karakteristična za bit socijalističke zemlje.

Sovjetska Rusija je iznad svega trebala mir, a znatan dio odluka tog dokumenta, koji je osobno sastavio Lenjin, zadovoljavao je osnovne zahtjeve i interese ruskih radnika i seljaka željnih da se s bojišta što prije vrate svojim kućama. Taj prvi vanjskopolitički dokument nove vlasti imao je i veoma izraženu međunarodnu dimenziju. U jeku ratnih stradanja moglo se s pravom očekivati da će sadržaj sovjetskog dokumenta imati velikog utjecaja i izvan granica Rusije te da će načelo demokratskog mira bez aneksija i kontribucija ubrzati ostvarenje revolucionarnih zahtjeva radnika u ostalim zaraćenim i ratom izmučenim zemljama.

---

[4] Vidi, na primjer: N. M. Minasjan, *Pravo mirnogo sosuščestvovanija*, Rostov, 1966, str. 10; *Meždunarodnoe pravo*, Moskva, 1964, str. 81; *Lenin — vožd Oktjabrja*, Moskva, 1969, st. 252.

[5] K. Marks i F. Engels, *Izbranije proizvedenija*, tom 1, Moskva, 1949, str. 449.

[6] Detaljnije o tom značajnom dokumentu vidi: *Istorija diplomatii*, tom III, Moskva, 1955, str. 53—55; *Diplomatičeskij slovar*, tom I, Moskva, 1960, str. 431—433. Od zapadnih interpretacija vidi: G. F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin*, Boston, 1961, str. 33—36; A. B. Ulam, *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy 1917—1967*, New York, 1967, str. 53—55.

Snaga sovjetskih argumenata i težina unutrašnje i opće međunarodne situacije trebale su potpomoći proletersku akciju u drugim zemljama i ubrzati proces narastanja svjetske revolucije. Postavljanjem načela pravednog i demokratskog mira otvarala su se vrata pregovorima s ostalim zemljama, a primjer ruskog revolucionarnog djelovanja trebao je pomoći proletere ostalih zemalja u borbi protiv vlastite buržoazije.

Ističući u tom razdoblju da se revolucija ne može naručiti i da je ona proizvod nezadovoljstva širokih narodnih masa, Lenjin je stalno podvlačio da borbom za učvršćenje socijalističke revolucije u Rusiji i stvaranjem novih principa u odnosima među narodima proleterska Rusija ispunjava svoj internacionalni dug pred proleterima drugih zemalja. Ali, i u tom kontekstu se isticalo da zaključenje općeg demokratskog mira bez aneksija i kontribucija zavisi od rušenja kapitalističkog sistema u cjelini.[7]

Unatoč tome što je u vrijeme donošenja Dekreta o miru pitanje opće strategije još bilo čvrsto povezano s potrebom uključivanja širih odreda međunarodnog proletarijata u revolucionarne tokove, Lenjin je uporno insistirao na tome da se sovjetska vlast svojim prvim međunarodnim dokumentom javno obrati i vladama kapitalističkih zemalja. »Ne možemo i ne smijemo davati vladama mogućnost da se skrivaju iza naše nepopustljivosti i da taje pred narodima zbog čega ih šalju na bojište«[8] — govorio je Lenjin u diskusiji sa svojim oponentima, objašnjavajući da je zahtjev za demokratski mir neophodno postaviti i pred vlade kapitalističkih država.

Mada za realizaciju te zamisli trenutak nije bio pogodan, Lenjinovo obraćanje vladama kapitalističkih zemalja može se uzeti kao daljnji primjer njegovog realističkog gledanja na međunarodne odnose, a samim tim i na opću vanjskopolitičku djelatnost.

Revolucija na Zapadu je kasnila, kontrarevolucija u Rusiji dobivala je u intenzitetu, a snage Antante i Četvornog sporazuma, iako nisu mogle ići na zajednički sporazum protiv Rusije, imale su dovoljno snaga da odvojeno potpomažu kontrarevolucionarne akcije. U tom razdoblju, kad se pred sovjetsku vlast sve više postavljala sudbinska dilema: ili pobjeda svjetske revolucije ili pad sovjetske vlasti, razvoj događaja počeo je sve više suočavati sovjetsko rukovodstvo s tom drugom mogućnošću. Umjesto čekanja na pomoć izvana i na izbijanje svjetske

[7] V. I. Lenin, *Soč.*, tom 35, str. 20.
[8] Ibid., str. 244.

revolucije, Lenjin je u tim teškim danima smjelo počeo formulirati novu političku liniju koja je u prvi plan istakla potrebu održanja sovjetske vlasti u novim uvjetima, shvaćajući da je to središnji zadatak kako u odnosu na ruski proletarijat tako i u odnosu na međunarodni radnički pokret.

Upravo taj trenutak imao je povijesno značenje. Veliki vođa Oktobra pokazao je u tim danima ne samo izvanrednu sposobnost za realnu analizu i ocjenu situacije, već i čvrstu riješenost da se elastično pristupa pitanjima od kojih zavisi egzistencija Sovjetske Rusije. Predviđajući opći smjer razvoja, Lenjin je isticao potrebu specifičnog pristupa svakoj situaciji, reagirajući brzo i smjelo i onda kada se radilo o solucijama koje su bile složene i za sovjetsku vlast bolne.

Naravno, Lenjin je bio daleko od toga da u tim danima pomišlja na stvaranje dugoročnih osnova koegzistencije između zaostale i ratom opustošene Rusije i razvijenih kapitalističkih država. Ideja svjetske revolucije još je bila živa, ali novi uvjeti u kojima je opasnost po opstanak sovjetske vlasti postajala sve izrazitija vodili su Lenjina ka traženju najoptimalnijih putova političkog djelovanja, posebno na vanjskopolitičkom polju. U teškim i složenim uvjetima pritiska i blokade, sve većeg kašnjenja revolucije u razvijenim zemljama i očajnog unutrašnjeg stanja samo snažan i lucidan um mogao je neprekidno tražiti i pronalaziti nova rješenja, oslobođena shema i ranijih dogmatskih svaćanja — rješenja ispravna i korisna za stvar proleterske revolucije.

Nastavak njemačkih operacija i prijetnje da će njemačke snage pokrenuti novu ofanzivu protiv demoralizirane, opustošene i gladne Rusije, u kojoj je svakog dana rastao otpor kontrarevolucionarnih snaga, ubrzali su odlučno suočavanje Lenjinovih novih stavova i protivnika tog elastičnog pristupa, koji su, vjerni ranijim predviđanjima o karakteru i toku proleterske revolucije, i dalje stajali na neizmijenjenim pozicijama, opirući se svakom novom rješenju koje ne tretira rusku revoluciju kao sastavni dio svjetske revolucije, uz stalno iščekivanje snažnih plamsaja revolucije sa Zapada.

Razmatrajući međunarodni položaj i zadatke sovjetske vlasti u uslovima neprijateljskog okruženja, Lenjin je tom životnom pitanju prišao na veoma studiozan način. Pažljivo ispitujući stanje na frontu, raspoloženje vojske, njenu opremljenost i iznad svega prisutnu želju za što bržim povratkom vojnika svojim kućama, Lenjin je jasno sagledao da Sovjetska Rusija nema snaga za vođenje rata s njemačkim agresorom. U traženju mogućeg predaha, potpisivanje separatnog mira bilo je jedini

izlaz koji je mogao potpomoći konsolidaciju unutrašnjeg razvoja zemlje. U takvom spletu unutrašnjih i vanjskih okolnosti separatni mir s Njemačkom bio je jedina moguća prilika da se bar za stanovito vrijeme pomogne jačanje sovjetske vlasti.[9] Njemački ultimativan zahtjev: aneksioni mir ili produžetak rata za Lenjina je u tim neobično teškim uvjetima značio samo jedno — što prije stupiti u pregovore o aneksionom miru bez obzira na sve žrtve koje je trebalo podnijeti.

Nova Lenjinova vanjskopolitička linija postavila je u centar svoje aktivnosti prihvaćanje separatnog i aneksionog mira, ističući da je za očuvanje sovjetske vlasti i jačanje tekovina revolucije takav pristup jedino moguć. Izgradnja privrede na novim osnovama nužno je tražila mir. Lenjin je na osnovu toga zaključivao »da je u borbi s protivnicima novog režima potreban stanovit vremenski predah u kome socijalistička vlada treba imati »slobodne ruke« u svrhu rješavanja značajnih pitanja i pobjede nad buržoazijom najprije u svojoj vlastitoj zemlji«[10].

Pri objašnjavanju novih potreba revolucije Lenjin je posebnu pažnju posvetio onim zahtjevima u Rusiji u kojima se tražilo da u cilju ispunjavanja internacionalnog duga pred međunarodnim proletarijatom ruski proletarijat povede revolucionarni rat kao najadekvatnije sredstvo pomoći.[11] Međutim, međunarodni položaj bio je takav da nitko nije mogao tačno odrediti momenat izbijanja revolucije na Zapadu, te je zbog toga bilo nemoguće stvarati revolucionarnu taktiku na takvim prognozama koje bi mogle voditi »slijepoj i hazardnoj igri«.[12] Za Lenjina je s tim u vezi proizlazio daljnji zaključak: »od trenutka pobjede sovjetske vlasti u jednoj zemlji probleme treba rješavati isključivo s gledišta najboljih uvjeta za razvoj i jačanje socijalističke revolucije koja je već započela«.[13] Takvo anali-

---

[9] Izlažući u Centralnom komitetu 8 januara 1918. teze o hitnom zaključenju separatnog i aneksionog mira, Lenjin je ostao u manjini. Njegove prijedloge prihvatilo je samo 15 članova CK, lijeva frakcija dobila je 32 glasa, a stavovi Trockog dobili su 16 glasova.

[10] V. I. Lenin, *Soč.*, tom 35, str. 244.

[11] Za razliku od Buharinovog stava da revolucionarni rat treba voditi u svim uvjetima, pružajući na taj način pomoć međunarodnom proletarijatu, postojala je struja koja se zalagala za revolucionarni rat koji bi u prvi plan postavio zadatak oslobođenja okupiranih teritorija što su se nekad nalazili u sastavu Rusije.

[12] V. I. Lenin, *Soč.*, tom 35, str. 245.

[13] Ibid., str. 247.

ziranje povijesnog trenutka i zadataka Sovjetske Rusije kao države imalo je veliko značenje za daljnje formuliranje principa sovjetske politike, posebno na međunarodnom planu.

Eksplicirajući unutrašnju situaciju, ekonomski i politički razvoj, kao i odnos klasnih snaga, Lenjin je isticao da je u takvim prilikama rat za prvu zemlju socijalizma velika opasnost. Produžetak rata i neizbežan poraz koji bi nastupio mogao bi dovesti i do onog najgoreg — do poraza revolucije. »Jer seljačka armija, strahovito izmučena ratom, poslije prvih poraza, čak vjerovatno ne kroz nekoliko mjeseci, već kroz nekoliko nedjelja, svrgnut će sovjetsku radničku vlast« — govorio je Lenjin, uz napomenu da bi realizacija taktike revolucionarnog rata dovela do rušenja osnova revolucije — saveza radničke klase i seljaštva i do definitivnog poraza revolucije.[14]

Zbog svega toga sklapanje mira s aneksijama i kontribucijama davalo je mogućnost da se unutar Rusije provede reorganizacija koja će »socijalizam učiniti nepobjedivim i u Rusiji i u cijelom svijetu«[15]. Teorijski razrađujući marksistička shvaćanja revolucije, a posebno one konkretne aspekte koji su rezultirali iz revolucionarnog djelovanja 1917. i 1918, Lenjin je formulirao nove elemente vanjskopolitičke linije sovjetske države. Odnos unutrašnjih i vanjskih zadataka socijalističke revolucije koja je pobijedila u jednoj zemlji, sadržaj internacionalnih obveza pobjedonosnog proletarijata, sredstva i forme realizacije pomoći, značenje i mogućnost dopustivih kompromisa s kapitalističkim državama — sve je to u procesu stvaranja vanjske politike sovjetske države dobilo posebno mjesto. Osnovni zaključak svodio se na slijedeće: pošto revolucija u Rusiji nije dobila direktnu podršku izvana i pošto revolucionarni proletarijat na Zapadu nije uspio priskočiti joj u pomoć, sklapanje separatnog mira znači ispravan i koristan potez kojim se doprinosi osiguranju osnovnih interesa radničke klase u specifičnim povijesnim uvjetima, odnosno očuvanju Sovjetske Rusije.[16]

Oštro se suprotstavljajući takozvanim lijevim snagama koje su tražile širenje proleterske revolucije i bile uvjerene da je

[14] Ibid., str. 250.

[15] Ibid., str. 251.

[16] Detaljnije o Brest-litovskom miru i o atmosferi u kojoj su se donosile sovjetske vanjskopolitičke odluke vidi: *Istorija diplomatii*, tom III, str. 74—106.

bez svjetske revolucije opstanak sovjetske države nemoguć[17], Lenjin je u brojnim člancima i istupanjima isticao da revolucionarni rat proletarijata koji se nalazi na vlasti može biti samo rat za učvršćenje socijalizma.

Takozvani lijevi komunisti su tvrdili da revolucija ne može biti pobjedonosna ako ne pređe granice jedne zemlje; da će ruska revolucija propasti ako se ruski proletarijat ne poveže sa revolucionarnim proletarijatom na Zapadu; da je podršku za opstanak moguće naći prije svega u razvijenim zemljama Zapada. Posebnu poziciju u tim raspravljanjima zauzimao je Trocki. Za njega je također jedino moguć put uspjeha bio vezan za tijesan savez s evropskim revolucionarnim proletarijatom, što se u stvari nadovezivalo na njegovu raniju koncepciju permanentne revolucije.

Kao komesar za vanjske poslove u teškim uvjetima njemačkog nadiranja i nestabilizirane sovjetske vlasti, Trocki je upravo na bazi svoje koncepcije permanentne revolucije insistirao na objavi prekida rata, na demobiliziranju armije i na nepotpisivanju mira.[18] Formula »ni rat ni mir« s kapitalističkim zemljama trebala je pomoći da se pokrene proletarijat Zapada. Snažna sovjetska aktivizacija na političkom i diplomatskom polju imala bi zadatak da pokrene i pomogne odlučnost proletarijata na Zapadu, čime bi bilo riješeno i pitanje revolucije u ruskim uvjetima. Jer, kako je to isticao Trocki, »koliko god mi mudrovali, kakvu god taktiku izmislili, spasiti nas u pravom smislu te riječi može samo evropska revolucija«[19].

---

[17] Jedan od predstavnika takozvanih lijevih komunista, I. Stukov, pisao je, između ostalog, slijedeće: »Sam karakter socijalističke revolucije čini neizbježnom okolnost da nikakva socijalistička revolucija ne može biti pobjedonosna ako ne pređe nacionalne granice, ako se ne pretvori u međunarodnu proletersku revoluciju« (»Social-demokrat«, Moskva, 8. ožujak 1918. — citirano po: *Lenin — vožd Oktjabrja).*

Na VII izvanrednom kongresu RKP (b) Buharin je bio još rezolutniji govoreći da će ruska revolucija biti ili spašena međunarodnom revolucijom ili će poginuti pod udarcima međunarodnog kapitala (*Sedmoj eksternyj se'zd RKP(b),* Sten. otčet, Moskva, 1962, str. 24).

[18] Vjerujući u svjetsku revoluciju i brz razvoj šireg revolucionarnog kretanja, Trocki je i svoju funkciju komesara za vanjske poslove shvatio u stanovitom smislu kao privremenu. On je bio uvjeren da će na tom položaju njegov zadatak biti da izda »nekoliko revolucionarnih proklamacija narodima širom svijeta i nakon toga da zatvori dućan« (L. Trotsky, *My Life,* New York, 1930. str. 341).

[19] *Sedmoj eksternyj se'zd RKP(b),* str. 65.

Lenjin je sva razmišljanja takve vrste nazivao »revolucionarnim frazama«, ističući da se protiv njih treba odlučno boriti kako se ne bi došlo u stanje da »revolucionarne fraze o revolucionarnom ratu pogube revoluciju«.[20] On je također negirao sva predviđanja o tome da bi nastupanje njemačke armije bilo nemoguće zato što bi navodno u njemačkoj pozadini odmah buknula revolucija, ponavljajući da je nemoguće stvarati revolucionarnu taktiku na prognozama o izbijanju revolucije u Njemačkoj. Samim tim vođa Oktobra odlučno se suprotstavio »nametanju revolucije« drugim zemljama uz pomoć revolucionarnog rata, jer je polazio od marksističkog učenja da se revolucija razvija u skladu sa sazrijevanjem klasnih protivrječnosti. On je isticao da je takva teorija neispravna i da bi mogla voditi mišljenju kako je oružani ustanak jedina forma borbe, obvezatna uvijek i u svim uvjetima.[21]

Opirući se svim pokušajima da se Rusija gurne u rat, Lenjin je isticao da bi poraz revolucije u Rusiji odvratio široke mase proletera od socijalizma i da bi otežao daljnji razvoj revolucije.

Lenjin je u šarolikom sastavu protivnika nove vanjskopolitičke linije izdvajao one kadrove ruskih revolucionara koji su bili odgojeni na idejama proleterske revolucije u svjetskim okvirima i za koje je novi kurs predstavljao primjer odstupanja od ranije proklamiranih koncepcija o internacionalizmu. O njima je Lenjin, između ostalog, pisao: »Većina partijskih radnika, polazeći od najboljih revolucionarnih pobuda i najboljih partijskih tradicija, daje se zavesti »žarkom« parolom ne shvaćajući novu društveno-ekonomsku i političku situaciju, ne uzimljući u obzir izmijenjene uvjete koji zahtijevaju brzo i elastično mijenjanje taktike«.[22]

Oštre raspre u CK[23], burne polemike na stranicama boljševičke štampe, rezolucije i odluke partijskih organa od vrha

[20] V. I. Lenin, *Soč.*, tom 35, str. 353.

[21] Ibid., str. 403.

[22] Ibid., str. 253.

[23] U situaciji kad se činilo da Lenjinovi stavovi nemaju izgleda na uspjeh, Lenjin je odlučno postavio ultimatum: ili politika lijevih fraza ili prihvaćanje njegovih stavova zasnovanih na dobivanju mišljenja iz partijskih organizacija o daljnjem vođenju rata. Nakon izjave Trockog u Brestu da Rusija demobilizira vojsku i da izlazi iz rata ali da mir ne potpisuje, u tim dramatičnim danima, kada je njemačka komanda odlučila da nanese definitivan udarac Sovjetskoj Rusiji, Lenjin je bio duboko svjestan ozbiljnosti situacije i spreman da uloži sav svoj autoritet za spas tekovina ruske revolucije. U toj svjetlosti treba promatrati i Lenjinovu izjavu o napuštanju svog položaja u vladi i u CK ako se ne prihvate njegovi stavovi.

pa do partijskih ćelija pratile su taj složeni tok novog ocjenjivanja političke situacije i zauzimanja radikalno novih vanjskopolitičkih stavova. Tek na VII izvanrednom kongresu RKP(b) većina je krenula za Lenjinom. U tim danima Lenjin je razradio niz novih pitanja vezanih za marksističku teoriju revolucije u ruskim specifičnim uvjetima. Mogućnost pobjede socijalističke revolucije u jednoj zemlji, i to u nerazvijenoj kapitalističko-feudalnoj Rusiji, kao i napori za sagledavanje uvjeta daljnjeg postojanja saveza radnika i siromašnih seljaka, tvorili su osnovne komponente Lenjinove praktične akcije i njene teorijske razrade.

Brest-litovski mir dao je Sovjetskoj Rusiji tako potreban predah i mogućnost daljnjeg organiziranja sovjetske vlasti, jačanja njene ekonomike i pripremanja snaga za daljnju odbranu tekovina revolucije. Posvećujući posebnu pažnju pripremama za odbranu zemlje. uvjeren da se radi samo o jednom predahu, Lenjin je govorio: »Mi smo za zaštitu domovine, ali taj domovinski rat u koji idemo predstavlja rat za socijalističku domovinu, za socijalizam kao domovinu, za sovjetsku republiku kao odred svjetske armije socijalizma«.[24] U svojoj političkoj akciji Lenjin je neprekidno isticao da je u teškim postrevolucionarnim danima prvi i centralni zadatak sovjetske vlasti zaštita socijalizma kao domovine a ne borba za oslobođenje okupiranih područja. Analizirajući sadržaj Brest-litovskog mira, on je istakao: »I mi kažemo: bolje je preživjeti i pretrpjeti, podnijeti beskrajno velika nacionalna i državna ponižavanja i teškoće, ali ostati na svom položaju kao socijalistički odred koji se silom prilika odvojio od niza socijalističkih armija i koji je prisiljen da čeka dok socijalistička revolucija u drugim zemljama ne dođe u pomoć.«[25]

Međutim, Lenjin nije pasivno čekao na pomoć izvana. Zadaci Boljševičke partije proisticali su prije svega iz potrebe da se u uvjetima predaha, stvorenog vanjskopolitičkom akcijom, učvrste tekovine socijalističke revolucije kako bi mlada socijalistička država, koja nije bila u stanju da povede rat protiv buržoaskih zemalja, mogla »napraviti nešto ozbiljno onog momenta kada plane posljednji odlučni boj. Taj boj će planuti kada se razvije socijalistička revolucija u razvijenim kapitalističkim zemljama«.

Mir je za zemlju sovjeta predstavljao osnovnu pretpostavku i preduvjet daljnje akcije. Čak i nametnut aneksioni mir,

---

[24] V. I. Lenin, *Soč.*, tom 36, str. 82.
[25] Ibid., str. 36. i 253.

koji je od Rusije otcijepio skoro jednu trećinu njenog teritorija, bio je neophodan i predstavljao je u tim povijesnim uvjetima jedino ispravan strateški korak.[26]

II

Nakon trogodišnjeg ratovanja i prvih početaka socijalističke izgradnje Sovjetska Rusija iznad svega je trebala mir, kako bi makar u tom kratkom razdoblju predaha uspjela na vanjskopolitičkom planu slobodno rješavati sporna pitanja, uz postepeno nastojanje da se izađe iz nametnute izolacije. Organizaciona pitanja učvršćenja vlasti sovjeta, borba protiv snaga kontrarevolucije, obnavljanje i jačanje privrede bili su neodložni zadaci koje se moglo rješavati jedino u vrijeme mira.

Predah na međunarodnom planu posebno je bio potreban zbog realne mogućnosti da buržoazija, domaća i strana, s još jačom žestinom krene protiv Sovjetske Republike. Uzimajući u obzir mogućnost da imperijalističke snage napadnu Sovjetsku Rusiju, Lenjin je predviđao da takvi ratovi mogu izbiti u daljnjoj budućnosti ili u najbliže vrijeme. Upravo zbog toga trebalo je još više učvrstiti pozicije socijalizma i ispravno koristiti tu mirnu pauzu realiziranu akcijom na vanjskopolitičkom polju.

Nova vanjskopolitička koncepcija u prvo vrijeme nije bila čvrsto definirana. Ona je prije svega bila izraz Lenjinovog sagledavanja novih odnosa i uvjeta razvoja u kojima su stanovita shvaćanja zastarjela, naročito ona o svjetskoj revoluciji, te koja je sada trebalo mijenjati i ispunjavati novim dinamičnijim pristupom i sadržajem. Međutim, nemoguće je tvrditi da je već u toj novoj taktici Lenjin zasnovao koncepciju miroljubive koegzistencije zemalja s različitim društveno-političkim i ekonomskim sistemima. Neposredno nakon Brest-litovskog mira Lenjin je još bio uvjeren da će izbiti svjetska revolucija (nije se samo znalo kada će se to dogoditi), a isto tako da je konfrontacija snaga kapitalizma i socijalizma moguća, pa čak i to da je veoma vjerojatno da će imperijalisti prije ili kasnije napasti Sovjetsku Rusiju.

Lenjin je smatrao da će zaključenje separatnog mira s Njemačkom podići ugled sovjetske vlade u zemlji i u svijetu kao stvarno miroljubive i da će to istovremeno biti faktor jačanja

---

[26] Vidi Izvještaj narodnog komesara za vanjske poslove Čičerina IV kongresu sovjeta (G. V. Čičerin, *Statji i reči*, Moskva, 1961, str. 25—33).

odbrambene moći nove države. Ako i nakon tako teških uvjeta koje je sovjetska vlast prihvatila i mnogobrojnih pokušaja da se izbori demokratski mir to nije uspjelo, tada će i najzaostaliji mužik — kako je to slikovito govorio Lenjin — shvatiti da treba prihvatiti mir takav kakav je, da treba podržati vladu koja je u takvoj situaciji uspjela izboriti mir. Govoreći delegatima IV kongresa sovjeta o mogućnosti izbijanja rata i o vrijednosti zadobivenog predaha, Lenjin je rekao: »Dat ćemo mogućnost da svaki radnik i seljak shvati tu istinu koja će mu dati mogućnost da razumije da nastupaju novi ratovi imperijalista-grabljivaca protiv ugnjetenih naroda i tada će radnik i seljak shvatiti da moramo ustati na odbranu domovine, jer smo od Oktobra mi postali njeni branioci.«[27]

Rat kao sredstvo koje će u svojoj akciji protiv prve zemlje socijalizma primijeniti buržoazija bio je za Lenjina sasvim vidljiv, ali je on isto tako tvrdio da se bez naroda ne može ratovati i da u tom predahu armija treba da se odmori i da se »ne u glavama tih desetina hiljada koje u velikim gradovima hodaju po mitinzima, nego u milijunima i u desetinama milijuna onih koji su se razbježali«[28] stvori osjećaj neophodnosti zaštite svoje domovine u ratu koji će pokušati nametnuti međunarodna buržoazija.

U okviru razrade nove vanjskopolitičke linije Lenjin je pokrenuo i neka pitanja koja su imala svoje značenje za odnose u međunarodnom radničkom pokretu i za taktiku revolucionarnog djelovanja. Neposredno nakon potpisivanja separatnog mira i prihvaćanja odluke da se pod svaku cijenu sačuvaju tekovine Oktobra postavilo se pitanje konkretnog sadržaja obveza ruskog proletarijata prema međunarodnom radničkom pokretu i pitanje mogućnosti pružanja pomoći.

Za razliku od takozvanih lijevih komunista, Lenjin se, iako je također duboko vjerovao u izbijanje svjetske revolucije, nije upuštao u neosnovana predviđanja koja bi u prvi plan istakla subjektivne želje, nego je pokušao sagledati realne uvjete i međunarodnog položaja i internog razvoja pojedinih kapitalističkih zemalja. Kritikujući opoziciju zbog neosnovanog i dogmatskog uvjerenja u skoro izbijanje svjetske revolucije, Lenjin je poručivao: »A da li ste izmjerili, da li ste pronašli takav instrument da možete odrediti da će se njemačka revolucija roditi tačno tog dana? Ne, vi to ne znate, mi to također ne znamo. Vi sve stavljate na kartu. Ako se rodi revolucija, sve je spašeno. Jasno! Ali, ako ona ne nastupi tako kako mi želimo,

[27] V. I. Lenin, *Soč.*, tom 36, str. 108.
[28] Ibid., str. 87.

uzmimo da ne pobijedi sutra — što tada? Tada će vam masa reći: vi ste postupili kao avanturisti...«[29]

Zalažući se za trezvenu ocjenu revolucionarnih snaga u Evropi i za objektivnu analizu političke i ekonomske snage buržoazije, Lenjin je tražio i forme akcije kojima bi Sovjetska Rusija, opterećena brojnim problemima i teškoćama, ipak mogla pomoći revolucionarni pokret. Ali, pri tome on je upozoravao: »Ne treba pretvarati u frazu veliku parolu »mi stavljamo kartu na pobjedu socijalizma u Evropi«. To je istina ako se ima u vidu dug i težak put konačne pobjede socijalizma. To je neosporna filozofsko-povijesna istina ako se uzme sva »era socijalističke revolucije« u cjelini. Ali, svaka apstraktna istina postaje fraza ako se primjenjuje u svakom konkretnom slučaju«.[30]

I u vrijeme potpisivanja ugovora o miru u Brest-litovsku Lenjin nije gubio nadu u to da će ubrzo nakon ruske revolucije i druge zemlje krenuti tim putem. Tvrdeći da je revoluciju teže započeti u visoko razvijenoj zemlji, gdje postoje značajne tradicije demokratskog života i visok stupanj organizacije društva, nego što je to bio slučaj u zaostaloj Rusiji, Lenjin je posebno isticao složenost zapadnoevropskih uvjeta i nužnu potrebu znatno duljeg pripremanja proletarijata za revolucionarnu akciju. Pokušavajući da odgovori na pitanje zbog čega revolucija kasni, posebno u njemačkom slučaju, Lenjin je rekao: »Ako s te strane pogledate na međunarodnu revoluciju — stvar je sasvim jasna: zaostala zemlja može lako započeti zato što je gnjio njezin protivnik, zato što je neorganizirana njena buržoazija, ali, da se ona nastavi, treba sto tisuća puta više obazrivosti, opreznosti i izdržljivosti.«[31]

S tog aspekta Lenjin je tekovine Oktobra smatrao kao početak epohe socijalističke revolucije i bio je uvjeren u opravdanost zaštite tog embrija koji kasnije treba potpomoći šire akcije, jer će svjetska revolucija doći »na kraju krajeva, a ne na početku početaka«. Upravo u skladu s tim bilo je i Lenjinovo uvjerenje da Sovjetska Rusija nije sama u svijetu, da postoje mnogi vjerni saveznici koji su trenutno zakasnili zbog niza različitih razloga nezavisnih od njihove volje, ali da će oni ipak doći.

Odbacujući sve kritike lijevih komunista o tome da Sovjetska Rusija ne pruža konkretnu pomoć međunarodnom radničkom pokretu, Lenjin je posebno isticao da partija boljševika,

[29] Ibid., str. 19.
[30] Ibid., tom 35, str. 396.
[31] Ibid., tom 36, str. 252.

vjerna načelima proleterskog internacionalizma, pruža i da će i dalje pružati tu pomoć u skladu sa snagama i mogućnostima ruske revolucije. U članku *Čudno i čudovišno* on je ponovo ukazao na potrebu realne procjene oblika pomoći u vezi s jačanjem revolucionarnih tendencija u Njemačkoj. Revolucionarna kretanja treba konkretno jačati, a njih se neće pomoći »ako se ide na razbijanje sovjetske vlasti od strane njemačkog imperijalizma, jer će takav pravac razvoja samo otežati razvoj socijalističkog pokreta u Njemačkoj, uplašit će i odbiti široke mase radnih ljudi od socijalizma«.

Za Lenjina se proleterski internacionalizam u tim trenucima sastojao prije svega u konkretnoj akciji, u smišljenom djelovanju da se pojačaju i udruže sve snage sposobne da nose teret revolucije. Analizirajući u toj svjetlosti Brest-litovski mir, Lenjin je smatrao da je upravo taj potez bio najbolji izraz pomoći ruskog proletarijata evropskim suborcima, jer je taj predah omogućavao jačanje socijalističkih tekovina u prvoj zemlji socijalizma. Osim toga, već samo postojanje Sovjetske Rusije imalo je ogromno propagandno značenje i moglo je svojim primjerom podsticati međunarodni proletarijat da ustraje u svojim revolucionarnim nastojanjima. Govoreći u vrijeme svrgavanja monarhije u Njemačkoj i istodobne likvidacije Brest-litovskog mira, Lenjin je rekao: »Kad smo trebali zaključiti Brest-litovski mir, taj korak s usko patriotskog gledišta činio se kao izdaja Rusije, a s gledišta međunarodne revolucije to je bio ispravan strateški korak koji je pružio pomoć prije svega svjetskoj revoluciji. Svjetska revolucija rasplamsala se upravo sada kad je sovjetska vlast postala svenarodna institucija.«[33]

Iz tadašnje Lenjinove akcije na vanjskopolitičkom planu da se riješe sudbinska pitanja sovjetske države proizašao je niz pouka koje su po svom sadržaju, a još više po metodi realizacije, prešle okvire tadašnjeg povijesnog trenutka, dobivši znatno šire, moglo bi se čak tvrditi, univerzalno značenje:

— Socijalistička revolucija koja je pobijedila u zaostaloj i ratom opustošenoj zemlji trebala je stvarati takvu politiku koja će pod svaku cijenu, bez obzira na žrtve, eliminirati mogućnost sukoba s imperijalističkim silama i koja će omogućiti da se dobije makar kratkoročan predah u tom procesu izbjegavanja otvorenog ratnog sukoba.

— Osnovu međunarodne politike sovjetske vlasti predstavljao je princip osiguranja daljnjeg razvoja i neprekidnog učvršćivanja sovjetske države, čime su se ispunjavali i nacionalni i internacionalni zadaci. Osiguranje tekovina Oktobra u

[33] Ibid., tom 37, str. 218.

uvjetima kapitalističkog okruženja i permanentne ratne opasnosti pružalo je stalan i svijetao primjer radnim ljudima cijelog svijeta i snažan poticaj daljnjem razvoju međunarodnog radničkog pokreta.

— Mir je za sovjetsku zemlju bio izraz unutrašnjih potreba i jedina mogućnost da se stvore najpovoljniji vanjskopolitički uvjeti za rješavanje ekonomskog razvoja Sovjetske Rusije i za provedbu prvih mjera socijalističke izgradnje. U uvjetima mira Sovjetska Rusija je dobivala mogućnost da jača sve svoje snage, da u tom kratkotrajnom predahu mobilizira sve izvore za jačanje političke, vojne i ekonomske snage. Snažnija socijalistička zemlja pod Lenjinovim rukovodstvom mogla je tada pružiti i veću pomoć međunarodnom proletarijatu u njegovoj borbi za svrgavanje domaće buržoazije.

— Kompromisi s kapitalističkim državama u takvoj povijesnoj situaciji bili su neophodni, a svojom konkretnom vanjskopolitičkom akcijom Lenjin je potvrdio da su i mogući. Koristeći razjedinjenost kapitalističkog svijeta i imperijalističke antagonizme unutar dva bloka, Sovjetska Rusija je spretnom diplomatsko-političkom akcijom uspjela da izbori težak, ali životno važan mir. U odnosu prema vrijednosti dobivenog predaha i mogućnostima očuvanja sovjetske države neobično visoka cijena tog mira bila je svakako od sekundarnog značenja.

— U vrijeme stvaranja osnova sovjetske vanjske politike još se čvrsto računalo s mogućnošću izbijanja svjetske revolucije, te je Sovjetska Rusija bila spremna da pruži svu potrebnu pomoć internacionalnoj proleterskoj akciji. Ali ta pomoć trebala je biti u skladu s mogućnostima sovjetske države i nikako nije smjela dovesti u pitanje opstanak prve države radnika i seljaka. Premda je Lenjin vjerovao u izbijanje svjetske revolucije, on je već tada predviđao da oružani ustanak nema univerzalno značenje i da ne predstavlja jedini put borbe koji bi bio jedino moguć i obvezatan prilikom izvršenja svake socijalističke revolucije. Svjetska revolucija morala je nastati kao rezultat djelovanja unutrašnjih snaga u svakoj pojedinoj zemlji, ali od sovjetske vlasti se nije moglo tražiti da u vrijeme kad su simptomi revolucije bili prilično neizraženi žrtvuje sovjetsku državu upuštajući se u nepotrebne i opasne konflikte.

— U naporima za očuvanje sovjetske države i za dobivanje predaha na vanjskom planu Lenjin je u uvjetima kapitalističke blokade počeo razmišljati o mogućnostima stvaranja ekonomskih kontakata s kapitalističkim svijetom jer su to diktirali razlozi jačanja sovjetske države. Socijalistička država kao je-

dini socijalistički subjekt nije mogla egzistirati u praznom prostoru i nije mogla ne stupati u kontakte s ostalim svijetom, a posebno ne razvijati ekonomske veze.

— Međutim, i pored svega toga, pogrešno bi bilo tvrditi da je 1918. godine svojom vanjskopolitičkom linijom Lenjin postavio osnove teorije miroljubive koegzistencije. U uvjetima kad je iščekivao svjetsku revoluciju, bez obzira na njeno kašnjenje, i kad je istodobno bio uvjeren u mogućnost skorog napada buržoazije, Lenjin sigurno nije mogao predviđati stvaranje takvih međunarodnih odnosa u kojima bi usporedo egzistirale Sovjetska Rusija kao socijalistička zemlja, i stari, kapitalistički svijet. Borba za mir i kompromisno prihvaćanje predaha, kao i naziranje mogućnosti da se s kapitalističkim zemljama razvijaju ekonomski kontakti, bili su u Lenjinovom shvaćanju svakako samo odraz taktičkog, kratkoročnog djelovanja sračunatog prvenstveno na održanje sovjetske države i jačanje svih njezinih snaga. U tom vrednovanju situacije i rat s kapitalističkim svijetom i očekivano izbijanje svjetske proleterske revolucije predstavljali su trajne elemente s kojima se realno računalo, a to svakako nisu mogli biti preduvjeti za stvaranje teorije miroljubive koegzistencije.

Tek znatno kasnijim razvojem sovjetske države, odbijanjem inozemne intervencije i likvidiranjem revolucionarnih plamsaja u Njemačkoj, Slovačkoj, Poljskoj i Mađarskoj, u novim uvjetima kad je čvrsto postojanje socijalističke države postalo neizmjenljiva međunarodna realnost, Lenjin je mogao ići na stvaranje novih osnova u teorijskom analiziranju i praktičnom djelovanju, zalažući se tek tada za realizaciju takvih međunarodnih odnosa u kojima će usporedo moći egzistirati socijalistička država i kapitalističke države.

Lenjinova uloga u postavljanju prvih osnova sovjetske vanjske politike, koja se odmah suočila s krupnim pitanjima vezanim za rješavanje neobično složenih zadataka, bila je od neprocjenjivog značenja. Lenjin se nije upuštao u neosnovane prognoze i predviđanja o međunarodnim odnosima i o njihovom daljnjem razvoju. Njegova aktivnost bila je prožeta i isprepletena komunističkom principijelnošću i vjernošću internacionalnim načelima, s neprekidnim stvaralačkim razmišljanjem u kome je borbeni polet i žar revolucije mijenjao, kršio i u akciji prevladavao stare dogme i suprotna neispravna mišljenja. Spajajući duboku vjeru i žar iskrenog internacionaliste revolucionara s realnom političkom procjenom trenutne situacije, Lenjin je uspijevao da na bazi osnovnih socijalističkih

načela analizira međunarodna zbivanja i da na toj osnovici stvara novu taktiku djelovanja sovjetske države.

Upravo na vanjskopolitičkom polju Lenjinova aktivnost, njegove realne političke analize i konkretni potezi predstavljaju i danas najbolji izraz kreativnog marksističkog mišljenja i ispravne primjene istinske marksističke metode u rješavanju potpuno novih i neočekivanih zadataka revolucionarnog kretanja. Na Lenjinovom primjeru marksistička metoda razmatranja međunarodnih odnosa i stvaranja akcione platforme pokazala je svu svoju vitalnu snagu, ispunjenu željom za pobjedom socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Nakon stvaranja Sovjetske Rusije i njene stabilizacije nastao je u kasnijoj fazi međunarodnog razvoja niz socijalističkih država, te je pitanje odnosa između kapitalističkog i socijalističkog svijeta poprimilo potpuno nove dimenzije. Brojni usponi i padovi u akciji socijalističkog svijeta ponovo su potvrdili da je dinamika kretanja nezadrživa. Upravo stvaralački pristup međunarodnim pitanjima kako u odnosima između kapitalističkih i socijalističkih zemalja tako i u odnosima između socijalističkih država bio je često podvrgnut krutim dogmama koje nisu razvijale marksističko mišljenje, nastojeći da konzerviraju postojeće odnose i da onemoguće njihovo daljnje dinamičko kretanje.

U svjetlosti takvog djelovanja socijalističkih država na vanjskopolitičkom polju jugoslavenski primjer, nastao u teškim godinama osude, blokade i pritisaka, inicirao je politiku koegzistencije između zemalja i naroda bez obzira na razlike u društveno-političkim uređenjima. Ta politika je vjeran produžetak Lenjinovog stvaralačkog razmišljanja u novim prilikama i neposredan izraz potrebe da se u novim uvjetima traže nove mogućnosti slobodnog i nezavisnog vanjskopolitičkog djelovanja. U situaciji kad je bila okružena neprijateljskim snagama, u procijepu između Staljinovog lagera i kapitalističkih država, primjenom marksističko-lenjinističke metode analize međunarodnih odnosa, uz pridržavanje načela socijalističkog razvoja, jugoslavenska vanjska politika je uspjela ne samo da stabilizira svoje međunarodne pozicije, nego i da u širi splet međunarodnih odnosa unese nov i zapažen kvalitet progresivne akcije.

Razumljivo, Lenjinovu aktivnost nemoguće je danas promatrati odvojeno od specifičnih povijesnih uvjeta. Isto tako, rezultati te aktivnosti ne moraju biti i nisu uvijek i svuda primjenljivi, ali Lenjinov pristup međunarodnim problemima, svestrana analiza širokog spektra odnosa, dubina i svestranost političke imaginacije ostaju i u sadašnjim uvjetima kao najbolji konkretni primjeri marksističke akcije na međunarodnom planu i mogu s ponosom ispuniti njegove sljedbenike.

RADOVAN VUKADINOVIĆ

Posledice porasta stanovništva u nedovoljno razvijenim zemljama

Tridesetih godina ovog veka u zemljama Azije, Afrike i naročito Latinske Amerike došlo je do snažnog porasta stanovništva. Samo za 30 godina (1930—1960) broj stanovnika porastao je od 2 na 3 milijarde ljudi. Tako brz porast, nazvan pravom demografskom eksplozijom, kao da je ponovo pružio dokaze u prilog već zaboravljenoj Malthusovoj teoriji, pa su opet oživele diskusije i rasprave o tome: da li je moguće prehraniti toliko naraslo stanovništvo, vodi li takav njegov porast u katastrofu?

Naročito se građanska ekonomska teorija okomila na sadašnji težak položaj ekonomski nerazvijenih zemalja, pokušavajući da dokaže da je osnovni uzrok tome nekontrolisan porast stanovništva, pa, prema tome, sve mere za prevazilaženje takvog stanja moraju da pođu od uravnotežavanja porasta stanovništva i sredstava za njegovo izdržavanje. Dakle, primese maltuzijanstva su veoma prisutne u tom novom gledanju građanske ekonomske teorije na problem stanovništva. Dok je Malthus za teško stanje radnika okrivljavao njih same zbog prekobrojnog množenja, dotle građanska ekonomska teorija okrivljuje nerazvijene zemlje za njihovo teško ekonomsko stanje, ne pominjući kolonijalizam i njegovu pljačku. U pitanju je, u stvari, nova verzija maltuzijanstva. Zbog toga se nameće potreba da se, u cilju objektivnog sagledavanja posledica koje izaziva porast stanovništva, pobliže osvetle razna gledišta o samom porastu i politika eventualnog usmeravanja razvoja stanovništva.

Ocene značaja porasta stanovništva

Fenomen naglog porasta stanovništva doveo je do različitih ocena samoga problema. Poznati francuski demograf Alfred Sauvy ističe da postoje dve suprotne struje među istraživačima porasta stanovništva u svetu. »Mogu se naći različiti razlozi za neslaganje među nama, jer, pre svega, svaki specijali-

sta nosi u svome srcu određena osećanja koja, manje ili više svesno, vrše uticaj na njegov razum. U prvom redu, ima optimista i pesimista. Ima onih koji veruju u progres u budućnosti, koji još nije realizovan ali će se na određenoj tački pojaviti, a ima i onih koji, kao neverni Toma, ne veruju ni u šta što ne vide ili što ne mogu prstom dotaći, te, prema tome, ne vide nikakve mogućnosti da se za 3 milijarde ljudskih bića osigura 2.500 kalorija koje su im dnevno neophodne.«[1]

Sama podela istraživača ovog fenomena na pesimiste i optimiste ukazuje na težinu samoga problema, jer umerenih kao da i nema. U osnovi te podele leži, svakako, pogled na svet samoga istraživača. O tome najbolje govori činjenica da se pesimistički stavovi javljaju najčešće među buržoaskim autorima, dok je takvo gledište znatno ređe zastupljeno među istraživačima socijalističke opredeljenosti.

Tako, na primer, Raymond Pearl, biolog i statističar, proučavajući pre drugog svetskog rata problem porasta stanovništva u regionima sa nerazvijenijom privredom, izveo je veoma poražavajuće zaključke. On je došao do izvesne analogije između brzog porasta stanovništva i leminga »koji se u periodu prekomernog razmnožavanja usmeravaju u velikim grupama prema moru da se tamo utope«. Nije, međutim, poznato na osnovu čega se došlo do takve analogije po kojoj se sudbina čovečanstva vezuje za instinktivno ponašanje jedne životinjske vrste. Takva upoređenja, razume se, nemaju ničeg zajedničkog sa naukom.

Istraživači pesimisti, alarmirani izuzetno velikim porastom stanovništva u regionima u kojima proizvodnja ne prati ili nedovoljno prati taj porast, zaključuju da »demografski bum« može izazvati naglo uništenje ljudskog roda. Tako, na primer, Julien Huxley, predsednik UNESCO-a, piše: »Svetsko stanovništvo je, verovatno, najveći problem našeg vremena — sigurno, mnogo ozbiljniji u dužoj perspektivi nego problem rata ili mira ... Njegova urgentnost je zaista zastrašujuća.«[2]

Upozorenja iste vrste upućuje i predsednik FAO: »Nije sigurno da li ćemo biti u stanju da preduhitrimo i izbegnemo katastrofu ogromnih razmera koja preti u nastupajućim decenijama, bar u nekim delovima sveta ... Dve ili tri naredne decenije biće kritičan period u istoriji čovečanstva. Ili će čovečanstvo početi da uzima sudbinu u svoje ruke ili će krenuti u propast.«[3]

---

[1] »Courier«, februar 1966, str. 4.

[2] Dr E. Rosset, *Demografski bum*, »Pregled«, br. 7—8/67, str. 64.

[3] »Courier«, februar 1966, str. 4. i 15

Tako i istaknuti ekonomista Gunnar Myrdal ističe aktuelnost akcije u ovoj oblasti: »Ukoliko se pokažemo nesposobni da gledamo napred i ukoliko ne preduzmemo odgovarajuće mere, propašćemo svi i neće ostati nikakvog potomstva.«[4]

Argumenti mnogih istraživača i autora nemaju apsolutnu naučnu vrednost jer iza njih ne stoje naučni dokazi iz kojih bi se eksplicitno videlo da će čovečanstvo u svom nekontrolisanom porastu završiti u katastrofi.

Doduše, porast stanovništva u nekim regionima dovodi u pitanje normalan privredni razvitak. U Indiji, na primer, stanovništvo raste u proseku godišnje za 1,9%, a samo u periodu 1950—1960. godine njeno stanovništvo je poraslo za preko 75 miliona. To predstavlja ogromno povećanje s obzirom na mogućnosti njene ekonomije. »Mi se nalazimo na putu velikog progresa što se tiče industrije, irigacija i u brojnim drugim delatnostima. Mi ostvarujemo određen planirani program. Ali, 11 miliona dece rađa se svake godine. Taj broj je dovoljan da poremeti planiranje.«[5]

Suprotna gledišta o porastu stanovništva i o njegovoj ulozi u privrednom razvoju

Demografija kao nauka počela se razvijati od sredine XVIII stoleća, a bila je ograničena uglavnom na numerička posmatranja o rađanju, umiranju, venčanju itd. Veoma malo se ulazilo u uzročne veze između porasta ili stagnacije stanovništva i razvoja materijalne proizvodnje. Doduše, merkantilisti su ispitivali veze između stanovništva i spoljne trgovine. Tako, na primer, Steuart smatra da treba izvoziti rad. a uvoziti robu u meri u kojoj su uslovi razmene povoljni; u suprotnom slučaju, treba održavati stanovništvo u povoljnom odnosu sa obimom sredstava za njegovo izdržavanje.[6] Merkantilisti su u porastu stanovništva videli uglavnom povoljan faktor za ekspanziju trgovine.

U drugoj polovini XVIII veka došlo je do prvih ozbiljnih proučavanja odnosa između stanovništva i dinamike materijalne proizvodnje. Tada je uglavnom odbačena merkantilistička doktrina po kojoj porast stanovništva predstavlja izvesno pre-

---

[4] Dr E. Rosset. ibid.

[5] Izjava indijskog ministra zdravlja na Beogradskoj konferenciji o stanovništvu (»Courier« februar 1966).

[6] Steuart. *Causes et conséquences de l' évolution démographique*. Nations Unies New York. 1953. str. 28

imućstvo koje država treba da podstiče. U to vreme preovlađuje shvatanje po kome broj stanovnika mora biti u funkciji sredstava za njegovo izdržavanje. Drukčije rečeno, porast stanovništva treba da stoji u određenom odnosu sa kretanjem životnog standarda, to jest sa masom sredstava za njegovo izdržavanje. Međutim, tada je bilo veoma malo autora koji su tvrdili da »sredstva za izdržavanje određuju broj stanovnika neke zajednice«.

Protivnici merkantilističkog gledanja na ulogu stanovništva su potcenjivali rezultate koje bi država mogla postići ako bi se angažovala u povećavanju proizvodnje i podsticanju porasta stanovništva. Smatralo se da je i u toj oblasti najbolje držati se načela »laissez faire«, to jest »ako se stanovništvo samo od sebe prilagodi količini životnih namirnica ili tražnji radne snage, onda celokupno zakonodavstvo usmereno na favorizovanje njegovog prirodnog porasta može imati samo ograničeno dejstvo«.[7]

Potpuno novo shvatanje o odnosu stanovništva i obima sredstava za njegovo izdržavanje unela je čuvena knjiga engleskog kanonika Malthusa.[8] U njoj se autor veoma odlučno suprotstavio porastu stanovništva smatrajući ga glavnim uzročnikom socijalne bede. Osnovna argumentacija počivala je na hipotezi da je »čoveku mnogo lakše da uveća svoju vrstu nego sredstva za svoje izdržavanje«. Iz te hipoteze izveden je zaključak da se sredstva za izdržavanje uvećavaju aritmetičkom, a ljudska vrsta geometrijskom progresijom. »Istorija čovečanstva je pokazala da porast stanovništva uvek teži da dostigne granicu koju mu određuju sredstva za izdržavanje i da ne može prekoračiti tu granicu jer ga u tome sprečavaju preventivne i represivne smetnje.«[9] Te smetnje Malthus je video u istrebljenju stanovništva ratovima, epidemijama kuge i kolere, glađu itd. On se zalagao za sklapanje brakova u poodmaklim godinama i za preduzimanje svih mera koje bi dovodile do smanjenja porasta stanovništva. Ostajući dosledan svojoj teoriji po kojoj je osnovni uzrok siromaštva takozvani demografski pritisak, Malthus kao dokaz navodi da su plodna zemljišta kvantitativno ograničena i da nisu sposobna za kontinuirano poboljšavanje. Otuda su, navodno, »moralna ograničenja« jedini lekovi koji će ograničiti porast stanovništva. U pogledu socijalnog položaja radničke klase i seljaštva toga vremena, on nije predviđao nikakvu promenu postojeće društvene strukture,

---

[7] Ibid., str. 28.
[8] Malthus, *An Essay the Principle of Population.*
[9] Ibid., str. 28.

nego je tvrdio da osnovni i stalan uzrok siromaštva ima malo ili nema nikakve veze sa oblikom vladavine i sa nejednakom raspodelom sredstava. »Uzrok siromaštva je pritisak stanovništva na sredstva za izdržavanje, pa kada ljudi u svojoj ukupnosti budu svesni te istine, verovatno će biti oprezniji« (u svom razmnožavanju — prim. T. Đ.).

Dajući kritiku maltuzijanstva, Marx je utvrdio da svaki način proizvodnje ima i svoj zakon stanovništva. »Prenaseljenost je — pisao je Marx — ne samo neizbežna posledica kapitalističke akumulacije, nego istovremeno neophodan uslov stalnog opstanka kapitalističkog sistema ekonomske organizacije, jer ovaj sistem proizvodnje zahteva raspoloživu radnu snagu uvek dostupnu eksploataciji.«

Marx je razlikovao tri oblika prenaseljenosti: tekuću, prikrivenu i stagnantnu nezaposlenost. Pošto je nezaposlenost uslov opstanka samoga sistema, to u promeni tog sistema treba tražiti rešenje problema prenaseljenosti. Prema tome, takozvana »moralna ograničenja« ne mogu ni u kom slučaju biti lek za sprečavanje prenaseljenosti, jer bi opadanje stanovništva moglo da dovede do smanjenja potrošnje i do daljih komplikacija koje bi iz toga proizašle. Relativni višak stanovništva postoji samo u odnosu na varijabilni kapital koji raste nedovoljno u odnosu na porast celokupnog kapitala.

Lenjin je takođe odbacivao Malthusovo učenje o stanovništvu ističući da tehnički progres i porast produktivnosti rada neprestano dovode do povećavanja proizvodnje i da će socijalizam stvoriti uslove za ravnomerniji raspored stanovništva na celoj teritoriji.

Posle Lenjina znatno opada interesovanje za problem stanovništva. Taj problem nije bio posebno tretiran ni u socijalističkim zemljama, iz čega bi se moglo zaključiti da se on tamo nije ni javljao, bar ne u fazama njihovog ekstenzivnog privrednog razvitka.

Pojava neomaltuzijanstva i njegova kritika

Relativno visok porast stanovništva u nerazvijenim zemljama ponovo je podstakao pristalice i protivnike teorija o prenaseljenosti i o disparitetu između razvoja stanovništva i sredstava za njegovo izdržavanje.

Kada se uporede stavovi savremenih pristalica i protivnika Malthusovog i Marxovog učenja o stanovništvu, zapaža se iz-

vesna evolucija u teorijskim prilazima tome problemu. Većina savremenih građanskih teoretičara jasno se distancira od Malthusovih teza koje se odnose na razvoj proizvodnih snaga. Naime, teza o »opadajućim prinosima« i »stagnaciji proizvodnje«, ako je i bila karakteristična za razvoj privrede u XIX veku, nije tačna sada kada proizvodnja beleži konstantnu ekspanziju. Tome je doprineo pre svega razvoj nauke i njena primena u proizvodnji. Osim toga, danas država igra značajnu ulogu u preraspodeli nacionalnog dohotka i u izvesnom ograničavanju koncentracije bogatstva u rukama vlasnika sredstava za proizvodnju. S druge strane, borba radnika i njihovih sindikata dovela je do skraćenja radnog vremena i do garantovanja minimalnih najamnina.

Međutim, kada su u pitanju nerazvijene zemlje, većina građanskih teoretičara uporno insistira baš na merama za smanjenje rađanja. Primena tih mera dovela bi, u krajnjoj liniji, do smanjenja nataliteta. Izbegavajući da otvoreno priznaju da je za sadašnje teško ekonomsko stanje tih zemalja odgovoran u prvom redu kolonijalizam, ti teoretičari kao uzrok teškog socijalnog položaja tamošnjeg stanovništva navode njegovo »preterano povećavanje«. U radovima nekih građanskih ekonomista oseća se prisustvo nekih Malthusovih principa. Zbog toga se njihova shvatanja mogu okarakterisati kao neomaltuzijanstvo.

Demografski problem nerazvijenih zemalja u prvi mah nije privukao naročitu pažnju ni socijalističkih autora. Ukoliko su o tome problemu i raspravljali, povod su bila shvatanja građanskih autora. Međutim, kritika tih shvatanja bila je jednostrana jer je problem stanovništva nerazvijenih zemalja u osnovi poistovećivan sa problemom stanovništva u XIX stoleću.

Sadašnji težak privredni položaj nedovoljno razvijenih zemalja mora se dovesti u vezu sa brzim porastom stanovništva. Mere za promenu toga položaja moraju eliminisati uzroke koji su do toga doveli. Njih treba preduzimati redom obrnutim od onoga koji predviđaju građanski teoretirači: ne najpre mere za ograničavanje rađanja, nego u prvom redu treba razviti proizvodnju, sprovesti industrijalizaciju, podići kulturni i opšteobrazovni nivo stanovništva, a kao posledica svega toga nastupiće stišavanje demografskog pritiska u nerazvijenim zemljama. Ukoliko se nakon svega toga pokaže kao neophodno, mogu se preduzeti i neke mere za usmeravanje samog porasta stanovništva.

Brz porast stanovništva i njegova nepovoljna struktura izazivaju određene teškoće pri realizovanju planova privrednog

razvoja. Najveća je teškoća, svakako, u tome što proizvodnja nije u stanju da zadovolji osnovne potrebe. Otuda je neophodan preobražaj zaostale privrede koja počiva na pretežnoj ulozi poljoprivrede u stvaranju nacionalnog dohotka. A ta ista poljoprivreda, od koje živi 80% stanovništva, takođe je zaostala i nerazvijena. Zato je neophodno razbijanje tog zatvorenog kruga u kome je poljoprivreda osnovna privredna grana u okviru koje egzistira pretežan deo stanovništva, a ona ne može da obezbedi dovoljno životnih namirnica za potrebe ukupnog stanovništva.

Rešavanje toga problema zahteva relativno bogatije izvore akumulacije i dobro razrađene planove privrednog razvoja. Baš oko tog čvornog pitanja su se iskristalisale dve suprotne struje o razvoju nedovoljno razvijenih zemalja. Jedna, kao što je istaknuto, u brzom porastu stanovništva vidi i uzrok i posledicu privredne nerazvijenosti, a mogućnost za izlaz iz takvog stanja vidi samo u smanjenju stanovništva, dok druga pravo rešenje vidi u dinamiziranju privrednog razvoja. Sasvim je prirodno da iza obe te pozicije stoje određeni klasni pogledi na dalji razvoj čovečanstva i na razvitak međudržavnih odnosa uopšte.

Razvoj poljoprivrede kao preduslov opšteg progresa

U planovima privrednog razvoja mnogih nedovoljno razvijenih zemalja već su našli mesta glavni problemi od čijeg će rešenja zavisiti mogućnost veće proizvodnje za zadovoljavanje potreba naraslog stanovništva. U tim planovima je razvitku poljoprivrede dato veoma značajno mesto (1) da bi se rešile najhitnije potrebe u prehrani stanovništva i (2) da bi se stvorili preduslovi za industrijalizaciju. Pored toga, poljoprivreda zapošljava dve trećine aktivnog stanovništva i predstavlja osnovu za privredni preobražaj zemlje.

Poljoprivredna proizvodnja mora da obezbedi dovoljno žitarica za stanovništvo zaposleno u vanpoljoprivrednim delatnostima i sirovine za industrijske kapacitete koji se izgrađuju. Otuda bi se bez prethodnog povećanja poljoprivredne proizvodnje mogao dovesti u pitanje i ceo program industrijalizacije. Međutim, prioritetni tretman poljoprivrede u zemljama gde je prehrambena situacija izuzetno nepovoljna ne bi mogao dugo da se toleriše.

U većini nedovoljno razvijenih zemalja moguće je povećavati ukupnu poljoprivrednu proizvodnju većim prinosima. To

važi naročito za regione gde je zbog gustine naseljenosti nepovoljna srazmera između broja zaposlenih i obradivih površina. Iz relativno nepovoljnog odnosa između broja stanovnika i obradivih površina proističu mnogi problemi koji nepovoljno utiču na ekonomski razvoj nerazvijenih zemalja. Otuda je neophodan kompleks planskih mera posle čijeg izvršenja treba da usledi poboljšanje celokupne ekonomske situacije. Razumljivo je da same nerazvijene zemlje moraju biti svesne da osnovni teret tog preobražaja mora pasti na njih same.

Obradive površine danas obuhvataju najviše 10% ukupne površine. U apsolutnim ciframa izraženo, od 149 miliona km^2 obrađuje se samo oko 33 miliona km^2. Po procenama, odgovarajućim sredstvima bilo bi moguće povećati obradive površine za oko 8,5 miliona km^2, a to bi omogućilo da se izvori ishrane povećaju za oko 45%. S druge strane, optimalnije korišćenje postojećih obradivih površina sputano je svojinskim odnosima. Zato je neophodno ukazati na to šta bi se sve dobilo kada bi se samo ta dva problema uspešno rešila. To je istovremeno i ozbiljan dokaz da preteran porast stanovništva nije osnovni uzrok velikih teškoća u njegovoj ishrani.

Jedan od značajnih uzroka stagnacije poljoprivredne proizvodnje su nerešeni agrarni odnosi. Iskustvo je pokazalo da bez rešenja tog pitanja nema mogućnosti za primenu savremenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji. Neposredne posledice zastarelih agrarnih odnosa ispoljavaju se i u veoma niskim prinosima.

U rerazvijenim zemljama agrarna struktura se uglavnom karakteriše vrlo nejednakom raspodelom zemljišta, usitnjenošću poljoprivrednih gazdinstava i stočnih farmi, nesigurnošću, veoma malom mogućnošću dobijanja kredita, opštom zaduženošću i zastarelom obradom zemlje. Pošto postojeća agrarna struktura znatno sputava ekonomski i društveni napredak, to agrarna reforma u tim regionima ima za cilj da eliminiše te nedostatke i da poboljša životni standard seoskog stanovništva.

Demografski problem u svetlosti industrijalizacije

Većina ekonomista i planera privrednog razvoja smatra da jedino industrijalizacija može da obezbedi sigurniju budućnost ekonomski nerazvijenim zemljama. Pošto su u pitanju izrazito prenaseljeni poljoprivredni regioni gde nije uvek moguće povećati obradive površine, industrijalizacija je neophodna, i to pre

svega da bi se obezbedilo zaposlenje velikoj armiji nezaposlenih ili prikriveno nezaposlenih. Stvaranjem uslova za viši stepen zaposlenosti stvorili bi se i stabilniji izvori za poboljšavanje životnog standarda.

Iako može izgledati da je povećanje proizvodnje životnih namirnica prvorazredan zadatak za većinu nedovoljno razvijenih zemalja, mora se istaći da je u savremenim uslovima međunarodne podele rada industrijalizacija jedino trajno rešenje kako za povećanje poljoprivredne proizvodnje tako i za unapređenje svih drugih sektora privrede. Industrija, kao što je poznato, pozitivno utiče na dalji razvitak poljoprivrede na taj način što zapošljava višak radne snage sa sela, što poljoprivredu snabdeva neophodnom mehanizacijom i što povećava tražnju prehrambenih proizvoda i sirovina. Industrija na direktan (proizvodnjom mašina i veštačkog đubriva) ili indirektan način (povećavanjem unutrašnje tražnje poljoprivrednih proizvoda) doprinosi razvoju poljoprivredne proizvodnje.

Dosadašnje iskustvo industrijalizacije, kako u kapitalističkim tako i u socijalističkim zemljama, pokazalo je da industrija revolucioniše sistem proizvodnje, rušeći eventualne prepreke vezane za zastarela shvatanja i ustanove. Sigurno je, prema tome, da će razvoj industrije i u nerazvijenim zemljama rušiti staru osnovu i suprotstavljati se snagama koje se protive inovacijama i napretku uopšte. Zbog toga se od industrijalizacije očekuje napredak ne samo u materijalnoj proizvodnji, nego i u oblicima društvene svesti.

Veoma često se kao osnovna smetnja ekspanziji poljoprivredne proizvodnje ističe prenaseljenost u odnosu na raspoložive zemljišne površine. Pošto industrijalizacija u početnoj fazi zahteva široke frontove u procesu izgradnje osnovnih industrijskih i pratećih objekata, to se u tom trenutku, uz relativno skromniju mehanizaciju, oseća veoma velika potreba za radnom snagom. To je trenutak kada nedovoljno razvijena zemlja može da iskoristi bogate ljudske potencijale, koji, inače, vrše pritisak na potrošnju.

Prema tome, uslovi za bržu industrijalizaciju postoje i u mogućnostima da se odmah angažuje relativno nezaposlena radna snaga i da se aktiviraju vrlo velika finansijska sredstva buržoazije i feudalaca, koja su sada uglavnom izvan prometne sfere. Naime, povećana proizvodnja industrijskih artikala zadovoljila bi potrebe imućnijih slojeva i apsorbovala bi deo njihovih dohodaka koji sada odlazi na uvoz luksuznih artikala. Razvoj domaće industrije zadovoljio bi unutrašnje potrebe kako bogatijih tako i manje bogatih slojeva i oslobodio bi za nabavku

investicione opreme sredstva koja su do sada bila angažovana za uvoz potrošnih dobara.

U izvesnim slučajevima industrijalizacija treba da bude dovoljno sveobuhvatna i dinamična kako bi proizvodnja bila veća od porasta stanovništva. To je važno u prvom redu zbog toga da bi zemlja, povećavajući proizvodnju, mogla neprestano sve više da odvaja iz ukupnog dohotka za investicije radi proširenja proizvodnje. Jer, u zemljama gde je porast stanovništva naglašen, povećana potrošnja ugrožava fond investicija, to jest uslove za proširenu reprodukciju. Izračunato je da bi, na primer, Indiji, ako stanovništvo i industrijska proizvodnja nastave da rastu istim tempom kao u dosadašnjem periodu, trebalo još 90 godina da bi dostigla nivo industrijske proizvodnje Japana iz perioda 1936—1938. godine. Neosporno je da će industrijalizacija imati mnogo veći efekat na životni standard ako industrijski razvitak bude rastao po višoj stopi nego što je stopa porasta stanovništva.

Iskustvo industrijalizacije pokazalo je da industrija, unapređujući proizvodne snage, ruši i stare oblike društvenog života, menja socijalnu strukturu stanovništva i usaglašava pojedine oblike društvene svesti sa promenama u društvenoj bazi.

Industrijalizacija dvostruko utiče na porast stanovništva. S jedne strane, povećavajući proizvodnju materijalnih dobara, ona podiže nivo životnog standarda, smanjuje smrtnost i u svojoj prvoj fazi povećava stopu prirasta stanovništva. S druge strane, iskustvo industrijalizovanih zemalja je pokazalo da u sledećim fazama dolazi do smirivanja demografske progresije. Naime, relativno viši nivo materijalne proizvodnje omogućava i više obrazovanje, zbog čega roditelji, u težnji da svojoj deci obezbede najviši nivo obrazovanja, podnose i veće troškove za to. A veća »cena obrazovanja ličnosti« usporava demografski porast, jer je bolje obezbediti manjem broju dece više obrazovanje, nego većem broju niže

TIHOMIR DOKANOVIĆ

komentari

Individualno poljoprivredno gazdinstvo i zadruga

Budući socijalistički razvoj naše poljoprivrede je jedno od ključnih pitanja za koje su zainteresovani ne samo poljoprivredni proizvođači, nego i društvo u celini. Jer porast potrošačke moći seoskog stanovništva predstavlja veoma važan faktor aktiviranja znatnog dela industrije i drugih oblasti privrede.

Postoji shvatanje da je potrebno najpre izvršiti socijalistički preobražaj poljoprivrede da bi se mogao obezbediti njen socijalistički razvoj. Pri tome se pojam socijalističkog preobražaja poljoprivrede vrlo često poistovećuje sa vulgarizacijom pojma podruštvljavanja, odnosno sa podržavljenjem. Taj problem svakako zaslužuje punu pažnju i potrebno ga je svestrano razmotriti.

Našu poljoprivredu, kako onu udruženu tako i onu individualnu, zahvatili su duboki socijalistički preobražaji na osnovama samoupravljanja, tako da je ona, posmatrana u celini, socijalistička. Vodeću privrednu snagu u našem društvu predstavlja najrazvijeniji deo proizvodnih snaga — industrija, sa sredstvima za proizvodnju isključivo u društvenoj svojini, kao i u ostaloj privredi, sa izuzetkom jednog dela poljoprivrede i zanatstva gde su sredstva za proizvodnju još u privatnoj svojini.

U našoj socijalističkoj zajednici uspostavljaju se sasvim novi produkcioni odnosi, na principima radničkog i društvenog samoupravljanja. Proizvodne snage našeg društva se reprodukuju svakodnevno na proširenoj osnovi, pre svega povećavajući, i apsolutno i relativno, sredstva koja se nalaze u društvenoj svojini. Svakodnevno se, isto tako na proširenoj osnovi, reprodukuju i samoupravni socijalistički produkcioni odnosi, učvršćujući i sve više razvijajući radničko i društveno samoupravljanje. Postojanje znatnog broja individualnih poljoprivrednih gazdinstava, sa sredstvima za proizvodnju u privatnoj svojini, niukoliko ne umanjuje vrednost i značaj naših samo-

upravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Njihovo postojanje je ekonomski i istorijski uslovljeno. Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju niukoliko ne umanjuje njihovu pripadnost našoj zajednici i ne može da umanji prava i obaveze njihovih nosilaca prema zajednici. Prema tome, proizvodne snage na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima predstavljaju integralni deo društvenih proizvodnih snaga, posebno integralni deo društvenih proizvodnih snaga u poljoprivredi.

Ukoliko se prihvati činjenica, a ona je nepobitna, da se svakodnevno, i to sve brže, vrši reprodukcija društvenih proizvodnih snaga sa sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. i ukoliko se znaju zakonitosti odnosa u razvoju pojedinih privrednih oblasti, onda proširena reprodukcija proizvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, bez obzira na apsolutni porast sredstava za proizvodnju u privatnoj svojini (kupovinom traktora, priključnih mašina, izgradnjom privrednih zgrada, nabavkom priplodne stoke, podizanjem dugogodišnjih zasada i drugom investicionom aktivnošću), isto tako doprinosi još bržem apsolutnom i relativnom povećavanju sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini.

Sa tog stanovišta problem privatne svojine u poljoprivredi je mnogo manji nego što to prividno izgleda. Pred našu zajednicu se danas kao mnogo značajniji problem postavlja pitanje što skladnijeg razvoja celokupnih proizvodnih snaga u poljoprivredi, bez obzira na formalne svojinske odnose. Društvena svojina kao vladajući oblik svojine i samoupravni društveno-ekonomski odnosi ne samo da daju mogućnost bržeg razvoja nego i predstavljaju garanciju postojanja našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Individualna gazdinstva, koja su proizvod našeg ekonomskog i istorijskog razvoja, predstavljaju jedan od elemenata karakterističnih za nivo razvijenosti naših proizvodnih snaga. Prevazilaženje individualnih gazdinstava treba da bude stvar razvoja, a ne dokazivanja vrednosti socijalizma. Sitnoseljačka gazdinstva kakva su naša, pa i ona sa zemljišnim maksimumom do deset hektara, nikada nisu bila faktor koji je vršio eksploataciju zahvaljujući monopolu svoje privatne svojine, nego su gotovo po pravilu bila predmet eksploatisanja.

Pravac razvoja u razvijenim kapitalističkim zemljama bio je stvaranje krupnih farmi i kapitalističkih preduzeća na osnovama sve izraženijeg društvenog načina proizvodnje, privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i najamnog rada. U razvijenim socijalističkim zemljama stvaraju se krupna soci-

jalistička poljoprivredna gazdinstva sa sve izraženijim društvenim načinom proizvodnje sa sredstvima za proizvodnju u državnoj svojini i administrativnim zapošljavanjem i raspodelom. Iako različiti produkcioni odnosi, oni imaju zajedničku karakteristiku u koncentraciji proizvodnih snaga, to jest u sve naglašenijem društvenom načinu proizvodnje, ali istovremeno i u sve naglašenijem otuđenju prava radnika u raspolaganju ostvarenim dohotkom. U prvom slučaju korišćenje monopola privatne svojine bilo je osnov eksproprijacije radnika, a u drugom je reč o korišćenju monopola državne svojine. Posledice korišćenja tih monopola svojine nisu iste.

Koncentracija proizvodnih snaga u poljoprivredi i društveni način proizvodnje je zakonit proces koji se i kod nas odvija, samo bez najamnog radnog odnosa (kao vladajućeg društvenog odnosa) i bez administrativnog zapošljavanja i raspodele, ali sa još veoma naglašenim svojinskim odnosima.

Polazeći od zakonitog odnosa da nivo razvijenosti proizvodnih snaga određuje i organizacione oblike delovanja u poljoprivredi, kao i u drugim oblastima privrede i u društvu u celini, ekonomski i društveno je veoma neracionalno insistirati na masovnom stvaranju onih organizacionih oblika koji ne odgovaraju nivou razvijenosti proizvodnih snaga, pa ih ne treba ni izuzetno materijalno stimulirati, pogotovo ne isključivo iz razloga postojećih svojinskih odnosa. Poučan primer takve necelishodnosti imamo iz ne tako davne prošlosti — stvaranje seljačkih radnih zadruga.

Ukazivanjem na to da su individualna poljoprivredna gazdinstva integralni deo naše socijalističke poljoprivrede, društvenih proizvodnih snaga, želi se ukazati i na neophodnost da se ona kao takva i u budućem privrednom i društvenom razvoju tretiraju. Mislim da je društveno i ekonomski neprihvatljiva teza o radikalnom nastavljanju socijalističke revolucije na selu, ukoliko se ona ne ističe samo kao težnja za ubrzanim ekonomskim i društvenim razvojem u celini. Put razvoja proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa na selu je onaj koji je prihvaćen od naše samoupravne socijalističke zajednice. A ako je reč o toj evoluciji, onda se poljoprivredni kompleks mora jedinstveno posmatrati. Prošlo je vreme, ili je ono sve više iza nas, kada je trebalo ubeđivati i dokazivati da društveno organizovana poljoprivredna proizvodnja, bolje rečeno — proizvodnja udruženih proizvođača, društveno i ekonomski predstavlja realnu snagu, mnogo veću od snage individualnog proizvođača, proizvodnje na individualnim gazdinstvima, bez obzira na veliku brojnost i ogromne proizvodne potencijale

kojima ova gazdinstva raspolažu. Istina, danas se još nalazimo u fazi kada je jednom broju takozvanih društvenih poljoprivrednih organizacija potrebno davati dodatne »injekcije« da bi one dokazale svoju prednost nad proizvodnjom individualnih gazdinstava. Očigledno je da se to na ovakav način danas sve manje treba i može dokazivati, tim pre što je u svetu to već odavno dokazano.

Pošto u našoj poljoprivredi postoje gazdinstva sa individualnim i društvenim (udruženim) karakterom rada i poslovanja i pošto ona zajednički predstavljaju našu socijalističku poljoprivredu, smatram da je društveno neracionalno deliti je samo na osnovu svojinskih odnosa, na gazdinstva koja koriste sredstva za proizvodnju u privatnoj svojini i na ona koja koriste sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini. Tačnije: na ona koja koriste monopol privatne svojine i na ona koja koriste monopol društvene svojine. Naročito je društveno neracionalno dokazivati prednost korišćenja monopola društvene svojine i reproduktivnu sposobnost proizvodnih snaga gazdinstva samo na osnovu toga monopola svojine. Naš samoupravni društveno-ekonomski razvoj već nas je doveo i svakim danom nas sve više uvodi u fazu razvoja u kojoj reproduktivna sposobnost proizvodnih snaga gazdinstva treba da bude osnova stimulacije razvoja, bez obzira na formalni karakter svojinskog odnosa prema sredstvima za proizvodnju i reprodukciju. Gazdinstva sa društvenim karakterom proizvodnje i poslovanja su zakonito reproduktivno sposobnija od gazdinstava sa individualnim karakterom rada i poslovanja, od sitnih seljačkih gazdinstava kakva su naša. Ali, isto tako, s obzirom na veliku izdiferenciranost ovih gazdinstava, na različitu reproduktivnu sposobnost pojedinih sitnih seljačkih gazdinstava i na njihove velike i nedovoljno iskorišćene potencijale, društveno bi veoma racionalno bilo stimulirati razvoj proizvodnih snaga na individualnim gazdinstvima. Ovo tim pre što investiciona aktivnost na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, koja je u pojedinim periodima bila veća ili manja, u celini do sada nije bila podržavana i stimulirana posebnim merama i sredstvima. Ta aktivnost je još prepuštena većoj ili manjoj spremnosti i materijalnim mogućnostima individualnih proizvođača. Njeno zanemarivanje pokazuje i činjenica da se kompleks ekonomisanja na individualnim gazdinstvima ne izučava i ne potpomaže. Stimulacija pojedinih vrsta proizvodnje na individualnim gazdinstvima zahvata samo mali deo njihove privredne aktivnosti.

U vezi sa kompleksom svojinskih odnosa u našoj poljoprivredi, kao i u društvu u celini, potrebno je podsetiti da ukidanjem monopola privatne svojine i konstituisanjem monopola društvene svojine socijalističko društvo ne vrši zamenu jednog monopola svojine drugim, već želi da ukine monopol svojine kao osnov prisvajanja. To znači da postojanje društvene svojine u poljoprivredi nije osnova čiju prednost treba dokazivati u odnosu na privatnu svojinu, nego je osnova i garancija da svojina (privatna i društvena) neće biti korišćena za eksproprijaciju prava radnika (radnog čoveka) u stvaranju dohotka i u raspolaganju njime.

Prema tome, jedan od ključnih problema pred kojima se danas nalazi naša poljoprivreda nije odnos takozvanog privatnog i društvenog sektora, različitost i šarolikost svojinskih odnosa, već stimulacija onih proizvodnih snaga u poljoprivredi koje društvu mogu dati najviše, bez obzira na karakter svojine nad sredstvima za proizvodnju. Društveno bi jednako opravdano bilo ukinuti stimulanse onim »društvenim« poljoprivrednim gazdinstvima kod kojih je reproduktivna sposobnost proizvodnih snaga niska, a bazira na korišćenju sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini, kao što bi društveno opravdano bilo stvoriti stimulanse za udruživanje individualnih poljoprivrednih proizvođača, gazdinstava koja su dokazala i dokazuju reproduktivnu sposobnost svojih proizvodnih snaga. Društveno je jednako neracionalno povećavati zemljišni maksimum individualnih poljoprivrednih gazdinstava (a takvih zahteva ima) navodno zbog toga što je postojeći zemljišni maksimum mali za savremenu obradu, kao i stimulisati otkup zemlje iz privatne svojine u korist društvene svojine samo zato što se time menja svojinski odnos. I jedno i drugo za svoju osnovu ima fetiš svojine i mogućnosti koje svojina u prvom ili drugom slučaju pruža. Stimulacija koncentracije proizvodnih snaga u poljoprivredi, bez obzira na svojinske odnose, trebalo bi da bude glavna preokupacija u razvoju proizvodnih snaga u poljoprivredi danas. Očigledno je da fetiš svojine još stoji kao svojevrsna kočnica bržeg razvoja proizvodnih snaga.

Ako koncentracija proizvodnih snaga ne znači istovremeno i koncentraciju svojine, odnosno centralizaciju prava svojine, radi korišćenja monopola svojine, već uslov za razvoj proizvodnih snaga, onda se pitanje udruživanja individualnih poljoprivrednih proizvođača kako sa njihovog sopstvenog tako i sa društvenog stanovišta postavlja danas kao veoma značajno. Zadrugarstvo kao oblik udruživanja individualnih poljoprivrednih proizvođača i proizvodnih snaga sa njihovih

gazdinstava jednako je doprinosilo koncentraciji proizvodnih snaga u poljoprivredi, kako u kapitalističkim tako i u socijalističkim zemljama, a tradicionalno je poznato i u našoj poljoprivredi. Sam razvoj samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa kod nas je od izvanredne vrednosti i značaja u pogledu doprinosa koji bi zemljoradničko zadrugarstvo i zadrugarstvo u poljoprivredi uopšte moglo da pruži u koncentraciji proizvodnih snaga individualnih poljoprivrednih gazdinstava. U prilog tome govori pre svega prednost koju društveni način rada i podela rada pruža nad individualnim i samoupravljanje kao produkcioni odnos karakterističan ne samo za zadruge, nego i za naše društvo u celini.

Neosporno je da su zemljoradničke zadruge u dosadašnjem razvoju u okvirima naše socijalističke zajednice imale uvek određene zadatke, pa su u određenim periodima bile i kreirane od strane društva ili države (SRZ, OZZ, kooperacija) i da su te zadatke, uz veću ili manju materijalnu pomoć, veoma uspešno izvršavale. Danas se mogu čuti mišljenja da je zadrugarstvo prevaziđen organizacioni oblik u našoj poljoprivredi. To se obično potkrepljuje dokazima o današnjem položaju zemljoradničkih zadruga, koji je bitno različit od onoga pre reforme. Procesi koji se danas odvijaju u zadrugama pokazuju da se današnja zadruga stvarno nalazi u krizi. Međutim, kriza te zadruge nikako nije dokaz o krizi zadrugarstva kod nas, dokaz o prevaziđenosti zadružnog organizovanja. Naprotiv, ona je samo dokaz potrebe za stvaranjem novih zadruga, zadruga u kojima će biti uspostavljeni novi odnosi, ne više odnosi saradnje između zadruge i poljoprivrednih proizvođača, nego saradnje poljoprivrednih proizvođača u okvirima zadruge. Impulsi za takve nove oblike organizovanja još nisu dati, a razlozi tome leže u suštini u onim dilemama o kojima je ranije bilo reči. A to su: (a) da li su individualna poljoprivredna gazdinstva integralni deo naše samoupravne socijalističke društveno-ekonomske zajednice, odnosno da li ona čine integralni deo društvene poljoprivrede i (b) da li je proširena reprodukcija proizvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima integralni deo društvene reprodukcije i da li ona doprinosi proširenju ili smanjenju obima i vrednosti sredstava u društvenoj svojini, odnosno da li treba ili ne treba pomoći razvoj proizvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima?

Pa ipak, to su samo prividno dileme. Očigledno je da zemljoradničke zadruge i zadrugarstvo u poljoprivredi treba, u sklopu celokupnih proizvodnih snaga i odnosa u poljoprivredi i u društvu u celini, da doprinese razvoju i koncentraciji pro-

izvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima. Ako je smisao postojanja zadruge kod nas do danas bio uslovljen i vezan za postojanje individualnih poljoprivrednih gazdinstava, to ni danas ne može drugačije da bude. Zadruga kod nas ne može biti sama sebi cilj, a današnja zadruga je to u stvari postala ne svojom krivicom, nego objektivnim uslovima u koje je dovedena.

Očigledno je, isto tako, da, ako je smisao postojanja zadruga vezan za postojanje individualnih poljoprivrednih gazdinstava, zadruga u samoupravnim odnosima kakvi se razvijaju kod nas može egzistirati samo kao samoupravna organizacija udruženih poljoprivrednih proizvođača koja će realizovati njihove ekonomske interese ili zadruge neće biti. Naime, može postojati i druga zadruga koja samo nosi tu firmu, ali koja se po načinu poslovanja i po unutrašnjim odnosima ne razlikuje od drugih poljoprivrednih organizacija, što znači da težište i smisao svoga postojanja i poslovanja vidi u sopstvenoj proširenoj reprodukciji, a ne u reprodukciji proizvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima. Vrednost zadruge nije u tome da posluje kao samostalno preduzeće, nego u tome da posluje kao deo zadrugarstva, zadružnog organizovanja, kao deo koji povezuje i koji je povezan sa hiljadama sitnih individualnih poljoprivrednih proizvođača, koji se na samoupravno organizovan način bore da postanu i veći proizvođači i veći potrošači. To udruživanje ne samo da ne protivreči povezivanju sa drugim privrednim strukturama, prerađivačkom industrijom, trgovinskim i izvoznim organizacijama, poljoprivredno-industrijskim kombinatima i drugim organizacijama, nego bi, naprotiv, omogućilo i tim strukturama još uspešnije delovanje i povezivanje hiljada individualnih poljoprivrednih proizvođača sa krupnim tehno-ekonomskim celinama. Proizvođački i potrošački potencijali na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima su izvanredno veliki. Njihovo aktiviranje i razvoj su od veoma velikog značaja za veću stabilnost uslova privređivanja ne samo u poljoprivredi, nego i u privredi u celini.

Na kraju bi se mogli izvesti sledeći zaključci:

1) Društveno-ekonomski odnosi u poljoprivredi i na selu kod nas postali su socijalistički samim socijalističkim preobražajem, promenjenim društvenim položajem proizvođača na selu i afirmacijom samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, sa sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini.

2) Individualna poljoprivredna gazdinstva predstavljaju integralni deo društvene poljoprivrede, društvene privrede i naše samoupravne društveno-ekonomske zajednice.

3) Individualna poljoprivredna gazdinstva predstavljaju osnovni izvor sredstava za život i standard još velikog dela našeg stanovništva, pa samim tim taj deo stanovništva ima pravo da te izvore razvija i što bolje koristi.

4) Proširena reprodukcija proizvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima predstavlja integralni deo proširene reprodukcije društvenih proizvodnih snaga.

5) Prevazilaženje individualnih poljoprivrednih gazdinstava može se ostvariti razvojem celokupnih proizvodnih snaga društva, pa sledstveno tome i razvojem proizvodnih snaga na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima kao integralnom delu društvenih proizvodnih snaga.

6) S obzirom na ograničene mogućnosti individualnih poljoprivrednih gazdinstava u posedovanju i iskorišćavanju sredstava za proizvodnju, pre svega u posedovanju zemljišnih površina, kao i s obzirom na ograničene mogućnosti ekonomski racionalne upotrebe i korišćenja savremenih sredstava za proizvodnju, — kroz udruživanje u zemljoradničke zadruge kao samoupravne organizacije individualni poljoprivredni proizvođači bi u velikoj meri mogli povećati svoju proizvođačku i potrošačku snagu, odnosno individualna poljoprivredna gazdinstva samoupravno organizovana obezbedila bi brži razvoj svojih proizvodnih snaga.

7) Da bi se ostvarila nova funkcija zemljoradničkih zadruga i da bi se otvorile mogućnosti formiranja raznovrsnih oblika zadruga u poljoprivredi u skladu sa interesima i potrebama individualnih poljoprivrednih proizvođača, trebalo bi precizirati konstituisanje zadruga kao privrednih organizacija udruženih poljoprivrednih proizvođača i zadrugarstva kao oblika društvenog organizovanja. Bilo bi potrebno ekonomski stimulisati taj proces i predvideti način prilagođavanja postojećih zadruga novim uslovima.

SLOBODAN SIVČEV

Novi podsticaj razvoju nerazvijenih područja

I

Postojanje razvijenih i nerazvijenih, odnosno razvijenijih i manje razvijenih. regija nije odlika i specifičnost samo Jugoslavije. Takva diferencijacija regija na razvijene i nerazvijene postoji i u najrazvijenijim zemljama sveta, i u kapitalističkim i u socijalističkim. kao što je slučaj u SAD, Francuskoj, Italiji, Čehoslovačkoj itd.

U svetu postoji veliko ekonomsko i političko šarenilo. Danas je dostignuta upravo ona faza društveno-ekonomskog razvoja kada je neophodno uklanjanje velikih ekonomskih razlika između razvijenih i nerazvijenih zemalja pošto je to postalo osnovna kočnica daljeg napretka i jednih i drugih: prve ne mogu efikasno i dovoljno da plasiraju svoju robu i kapital, drugima kapital nedostaje i slično. Uklanjanje tih razlika je složen ekonomski i socijalno-politički problem savremenog sveta, mada se on često praktično svodi na finansiranje deficita nerazvijenih zemalja radi ubrzanja njihovog privrednog rasta i uspostavljanja »ravnoteže« u produktivnosti rada sa razvijenim zemljama, čime bi se omogućilo šire uključivanje u svetsku privredu, a time i prelazak na konvertibilnost valuta, makar za tekuća plaćanja s inostranstvom (spoljna konvertibilnost). Rešenje tog problema zavisi od stava i shvatanja razvijenih zemalja i međunarodnih finansijskih institucija (Međunarodna banka za obnovu i razvoj, Međunarodni monetarni fond itd.), kao i od odgovarajućih napora nerazvijenih zemalja.

Bitan faktor ubrzanog privrednog razvoja svih zemalja sveta čini njihova ekonomska povezanost, integrisanost, poslovna saradnja i uzajamna pomoć, razvoj svetskog tržišta i međunarodna podela rada, ali je za to neophodan i određen, viši nivo ekonomskog razvoja nerazvijenih zemalja. Intenzitet razvoja svetske ekonomske integracije, odnosno svetske ekonomije, zavisiće u mnogome od stepena razvoja proizvodnih snaga i karaktera društveno-političkih i ekonomskih odnosa u svetu.

Otuda proizlazi da je ekonomska integracija sveta objektivno dugoročniji proces i da će se moći postići samo na višem i ujednačenijem nivou razvoja materijalnih proizvodnih snaga i odgovarajućih društveno-političkih i ekonomskih odnosa. Ovu konstataciju potvrđuje današnja situacija u svetu, jer se proces integracije odvija posebno između razvijenih kapitalističkih zemalja, posebno između nerazvijenih zemalja, i posebno između socijalističkih zemalja.

Ovaj problem tretirao je i Marks kada je analizirao pitanje slobodne spoljne trgovine i kada je istakao neravnopravnu konkurentsku borbu ekonomskih partnera na svetskom tržištu i neophodnost jačanja ekonomski slabijih partnera radi obavljanja ekvivalentne razmene na svetskom tržištu. To jačanje ekonomski slabijih nacionalnih ekonomija postiže se, između ostalog, i zaštitnim merama spoljnotrgovinskog i deviznog sistema, ali to ne sme i ne može biti trajno rešenje, jer bi najviše štetilo onoj nacionalnoj ekonomiji koja bi se opredelila za takvu meru kao za trajno rešenje. Problem se mora rešavati podizanjem nacionalne produktivnosti, ekonomičnosti i efikasnosti na svetski nivo. Za to je neophodno da se koriste impulsi svetske privrede i svetskog tržišta, a to je na određenom nivou privrednog i društvenog razvoja jedino moguće rešenje.

Proces objedinjavanja nacionalnih ekonomija, odnosno ekonomskih regija (razvijenih i nerazvijenih), u svetsku ekonomiju i međunarodnu podelu rada podložan je delovanju određenih eksternih i internih ekonomskih faktora koji su determinisani ubrzanim privrednim razvojem. Taj proces povezivanja zavisi od delovanja ekonomskih zakonitosti, od mera ekonomske politike i od političke situacije u pojedinim ekonomskim regijama, odnosno nacionalnim privredama, od razvoja nauke i od ostvarivanja tehničko-tehnološkog i društveno-ekonomskog progresa.

II

Jugoslavija se u svom posleratnom društveno-ekonomskom razvoju preobrazila iz nerazvijene agrarno-industrijske zemlje u srednje razvijenu industrijsko-agrarnu zemlju, dostigavši 1963. godine »per capita« dohodak od 500 američkih dolara, što se smatra prelomnom tačkom za prelazak u srednje razvijenu zemlju.

Međutim, ono što je karakteristično gotovo za ceo svet nije mimoišlo ni Jugoslaviju, a to je postojanje razvijenijih i nedo-

voljno razvijenih regija, što je, svakako, istorijski uslovljeno. Sliku sadašnjeg stepena razvijenosti pokazuje, na određen način, i sledeća tabela:

	»Per capita« dohodak u USA		*Procena za 1970.*
	1963.	*1969.*	
Jugoslavija	500	612	765
Bosna i Hercegovina	364	431	513
Crna Gora	358	459	560
Hrvatska	592	743	936
Makedonija	297	471	575
Slovenija	995	1.138	1.434
Srbija ukupno	499	563	704
Srbija uža	478	601	757
Vojvodina	523	656	827
Kosovo	174	256	312

Izvor: *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*, Ekonomski institut u Zagrebu, 1969, str. 170.

Danas je kod nas postalo veoma aktuelno pitanje ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo i smanjenja razlika između razvijenih i nerazvijenih na osnovama dinamičnog razvoja i jednih i drugih. To pitanje je potencirano koncipiranjem srednjoročnog plana društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije (1971—1975) i radom na usavršavanju privrednog sistema. O tome se raspravljalo u mnogim forumima federacije i republika, u nekim naučnim institucijama, a o toj temi objavljeno je i nekoliko posebnih studija.[1]

Čini se da se najviše poodmaklo u koncipiranju stavova za predstojeći planski period, iako su diskusije o tome bile veoma burne, često i žučne. Međutim, pošto su neka pitanja ostala otvorena, namera nam je da ukažemo na neke pravce i aspekte razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja i na puteve za prevazilaženje protivrečnih gledanja na to pitanje.

[1] Vidi: Dr Kosta Mihajlović, *Aktuelna pitanja nerazvijenih područja Jugoslavije*, Beograd, 1970; *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*, »Informator«, Zagreb, 1969; Dr Hasan Hadžiomerović, *Društveno-ekonomski problemi privredno nedovoljno razvijenih područja*, Sarajevo, 1970.

Smatramo, prvo, da problem razvoja nerazvijenih područja moramo posmatrati u sklopu našeg celokupnog privrednog i društvenog razvoja; drugo, da se moraju isključiti krajnosti u posmatranju toga razvoja (konfrontacija: razvijeni — nerazvijeni; davanje — primanje, stvaranje — trošenje i slično); treće, da treba iznalaziti zajedničke interese tog razvoja; četvrto, da treba imati u vidu da je ubrzan razvoj nedovoljno razvijenih područja izraz socijalističke solidarnosti i uzajamne pomoći i da to čini zajednički interes i doprinos jačanju samoupravnog socijalističkog razvoja, čvršćoj integrisanosti i ravnopravnosti na svim područjima društveno-ekonomskog života, bratstvu i jedinstvu svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Za posleratni period razvoja može se konstatovati da su nerazvijena područja pratila ubrzan razvoj zemlje u celini, koja je posle Japana imala najbržu stopu rasta u svetu. Prema globalnim pokazateljima, nedovoljno razvijena područja, izuzimajući SAP Kosovo, danas su dostigla nivo razvijenosti oko 400 dolara po stanovniku (jugoslovenski prosek iznosi oko 600 dolara). Prema statističkim pokazateljima, dohodak po stanovniku u Bosni i Hercegovini iznosi 360 dolara, u Makedoniji 420, u Crnoj Gori 300, na Kosovu 200, u Srbiji 520, u Hrvatskoj 740 i u Sloveniji 1.130 dolara.

Iako navedeni pokazatelji nisu dovoljni za ocenu stepena razvijenosti niti su najadekvatniji, ipak mogu poslužiti kao indikator. Njihova validnost će se u ovom slučaju verovatno povećati ako dodamo da je nacionalni dohodak u Jugoslaviji u 1947. godini iznosio svega 197 dolara po stanovniku, što ju je, po konvenciji koju primenjuju eksperti OUN, činilo ekonomski nerazvijenom zemljom. Naime, po toj konvenciji, nerazvijenim se smatraju one zemlje u kojima nacionalni dohodak po stanovniku iznosi do 200 dolara; zemlje sa nacionalnim dohotkom od 200 do 450 dolara nalaze se u prelaznoj fazi razvoja; srednje razvijene su zemlje sa nacionalnim dohotkom od 450 do 750 dolara.

O ubrzanom privrednom razvoju kako Jugoslavije kao celine tako i svih republika i pokrajina jasno govori i činjenica da će nerazvijene republike ostvariti dohodak od 500 dolara po stanovniku 1969—1970. godine.[2]

---

[2] Vidi: *Problemi provođenja društveno-ekonomske reforme*, Zagreb, tabela na str. 171.

Nacionalni dohodak se naglo povećavao, a to povećavanje, izraženo u relativnim odnosima, teklo je ovako:

	1953./1967.	1965./1967.
Jugoslavija	2,81	1,10
Bosna i Hercegovina	2,51	1,05
Crna Gora	3,69	1,13
Hrvatska	2,89	1,13
Makedonija	3,04	1,15
Slovenija	2,95	1,09
Srbija ukupno	2,75	1,10
Srbija uža	2,80	1,09
Vojvodina	2,65	1,10
Kosovo	2,70	1,16

Iz podataka se vidi da u periodu 1953—1967. godine nisu naročito zaoštravane razlike u nivou ekonomske razvijenosti, jer porast nacionalnog dohotka iznad proseka imale su neke razvijene (Slovenija i Hrvatska) i neke nerazvijene (Crna Gora i Makedonija) republike, dok su porast nacionalnog dohotka ispod proseka imale neke razvijene (Srbija i Vojvodina) i neke nerazvijene (Bosna i Hercegovina i Kosovo) republike i pokrajine. U periodu reforme od 1965. do 1967. godine samo su Slovenija i Bosna i Hercegovina imale porast nacionalnog dohotka ispod proseka, a sve ostale republike i pokrajine imale su porast nacionalnog dohotka iznad proseka ili prosečan.

Tome, svakako, treba dodati i rezultate u školstvu, zdravstvu itd. U tim oblastima su i u nerazvijenim područjima postignuti veoma značajni rezultati. Valja konstatovati da i u pogledu automatizacije i moderne opreme nerazvijeni stoje čak nešto bolje od razvijenih. Tako, na primer, udeo automatizacije 1966. godine iznosio je u SFRJ 19,3%, u Bosni i Hercegovini 29,4%; u Crnoj Gori 20,2%; u Hrvatskoj 17,9%; u Makedoniji 23,8%; u Sloveniji 13,9% i u Srbiji 17,2%. Ovo je razumljivo kada se ima u vidu da se industrija u nerazvijenim krajevima podizala i izgrađivala uglavnom u posleratnom periodu.

Stopa rasta nacionalnog dohotka u periodu 1952—1966. godine bila je podjednaka u razvijenim i u nerazvijenim područjima. Prosečna stopa rasta za celu zemlju u tom periodu bila je 8,6%, u razvijenim područjima 8,7%, a u nedovoljno razvijenim 8,4%. Od 1956. godine javljaju se tendencije smanjivanja relativnih razlika u nivou razvijenosti, uz ubrzan opšti razvoj.

U periodu 1956—1966. godine stopa rasta nacionalnog dohotka u manje razvijenim područjima iznosila je 9,1%, a u razvijenim 8,5%. Stopa rasta nacionalnog dohotka po stanovniku u periodu 1956—1966. godine u razvijenim područjima iznosila je 7,7%, u manje razvijenim 7%, a za celu zemlju 7,5%. Kretanje društvenog proizvoda u razvijenim područjima u periodu 1966—1970. godine iznosi 12,7%, a u nedovoljno razvijenim 11,8%.

III

Navedeni i drugi pokazatelji nesumnjivo potvrđuju konstataciju o ubrzanom razvoju zemlje u celini, a u tom sklopu i o bržem razvoju nedovoljno razvijenih područja.

Međutim, treba ukazati i na to da se, i pored veoma značajnih rezultata u razvoju nedovoljno razvijenih područja, ne ostvaruje predviđeno smanjivanje relativnih razlika u nivou razvijenosti razvijenih i nedovoljno razvijenih područja. To ne mora da znači i »zvono za uzbunu«, kakav se prizvuk negde može osetiti, jer normalan rast privrede u razvijenim regijama može samo da obezbedi sredstva i da stvori mogućnosti za razvoj nerazvijenih i obrnuto, to jest usporavanje njihovog razvitka može da uslovi pad opšteg privrednog rasta svih.

S pravom se smatra da je dosadašnja politika bržeg razvoja nerazvijenih područja dala određene rezultate, jer je razvoj tih krajeva pratio ubrzan razvoj zemlje u celini, pa iako su relativne razlike u nivou razvijenosti ostale uglavnom iste, one su sada na višem nivou. Izmenjena je fizionomija nerazvijenih područja i stvorena je osnova za njihov brži razvoj. Međutim, u pogledu SAP Kosovo ispoljavaju se tendencije povećanja relativnih razlika u stepenu razvijenosti. Zbog toga je i postignuta opšta saglasnost da se u predstojećem planskom periodu (1971—1975) Kosovu dade primat u razvoju.

Osnovni preduslov uspešnog sporazumevanja i dogovaranja, realnog odmeravanja snaga i sposobnosti, uzajamnog poštovanja i razumevanja jeste oslobađanje od krajnosti koje se objektivno isključuju. Zato se treba osloboditi iluzija da se »sredstva nekom daju i da ih on neracionalno troši«, »da se radi o eksploataciji jednih u korist drugih«, da svako treba da se razvija skladno prema svojim mogućnostima i sposobnostima, u kom pravcu se, između ostalog, i javljaju teze o »nacionalnim ekonomijama« i slično. S druge strane, ne mogu se unapred postavljati zahtevi da se mora osigurati određen obim sredstava, nezavisno od realnih mogućnosti i privrednih kre-

tanja, da se ubrzano razvijaju jedni krajevi na račun drugih, da se na međunarodnom planu u odnosima između razvijenih i nerazvijenih borimo za jedne principe, a u sopstvenoj zemlji vodimo drukčiju politiku, da se neprestano vrši odliv nacionalnog dohotka iz jednih područja u druga, da se razlike u nivou razvijenosti produbljuju i slično. Ovakvi i slični polovi suprotnosti očito ne mogu dovesti do zajedničkih stavova i treba ih se što pre osloboditi radi uzajamnog poštovanja i poverenja i radi donošenja zajedničkih stavova.

Treba imati u vidu da postoji zajednički ekonomski interes svih za ubrzan razvoj nedovoljno razvijenih krajeva, i to, pored navedenih, i iz sledećih razloga: prvo, velike razlike u nivou ekonomske razvijenosti ograničavaju mogućnosti saradnje na nivou manje razvijenih područja, te se razvojem nerazvijenih područja proširuje tržište za plasman robe sa razvijenih područja; drugo, ravnopravnost u ekonomskoj snazi partnera podstiče ubrzaniji razvoj jednih i drugih većom konkurentskom sposobnošću ekonomski ravnopravnijih partnera; treće, ubrzanim razvojem i prevazilaženjem određenog stepena nerazvijenosti, odnosno prelaskom u društvo razvijenijih, pre će prestati potreba za dopunskim i posebnim izdvajanjem sredstava u te svrhe; četvrto, ubrzaniji razvoj nerazvijenih doprinosi kako ubrzanijem razvoju zemlje u celini (dakle, i razvijenih) tako i jačanju odbrambene sposobnosti zemlje itd.

U dosadašnjim naporima za iznalaženje efikasnog i za sve prihvatljivog pravca i metoda razvoja nedovoljno razvijenih područja postignuti su značajni rezultati.

Kao prvo, utvrđeno je da još postoji problem i potreba za bržim razvojem manje razvijenih područja u Jugoslaviji i da je u tom pogledu neophodna intervencija cele društvene zajednice preko Fonda za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, da okvire razvijenosti, odnosno nerazvijenosti čine teritorijalno-politički okviri republika, odnosno pokrajina, a da politiku bržeg razvoja pojedinih nedovoljno razvijenih oblasti u okviru republika (kojih ima i u razvijenijim i nedovoljno razvijenim republikama) treba da utvrđuju same republike i da obezbeđuju njihov ubrzan razvoj.

Dalje, postignuta je saglasnost i u tome da se sredstva Fonda alimentiraju i plasiraju na kreditnoj osnovi, to jest da to budu obavezni zajmovi svih privrednih organizacija, kako razvijenih tako i nerazvijenih područja, da se ta sredstva plasiraju kao dugoročni krediti i pod povoljnijim uslovima od uobičajenih, da su to samo dopunska sredstva, a da glavni činilac

razvoja nerazvijenih područja mora da bude sama njihova privreda. Izvori sredstava Fonda treba da budu stalni i stabilni i u zavisnosti od kretanja privrede.

Ubuduće treba polaziti od maksimalnog korišćenja sopstvenih mogućnosti privredno nerazvijenih krajeva, od obezbeđivanja dodatnih sredstava instrumentima i merama federacije i od stimulisanja priliva »kapitala« iz zemlje i inostranstva u nerazvijena područja.

Osnovne oblike preko kojih će se vršiti ubrzan razvoj nedovoljno razvijenih čine *Fond i integracija i kooperacija privrede razvijenih i nerazvijenih područja.* Ovaj drugi faktor do sada je slabo funkcionisao, iako ima i vrlo dobrih primera (»Crvena zastava« — Kragujevac, »Rade Končar« — Zagreb, »Energoinvest« — Sarajevo, »Obod« — Cetinje).

Pozitivni rezultati integracionog povezivanja privrede ovih područja ogledaju se u širenju prostora privredne aktivnosti, boljoj organizaciji rada, stvaranju snažnijeg ekonomskog organizma, mnogo većeg po obimu i rezultatima nego što daje prost zbir integrisanih članova. Time se vrši koncentracija sredstava i kadrova, objedinjuju funkcije bitne za razvoj preduzeća, na primer: razvojni sektor, istraživanje tržišta, komercijalni sektor, prodajni prostor itd. Rezultat toga je racionalizacija u oblasti rada i snižavanje troškova proizvodnje. To su ujedno i osnovne tendencije savremene proizvodnje, a njih je podstakla i privredna reforma.

IV

U tim integracionim poduhvatima ima i negativnih tendencija: pogoršanje ekonomskog položaja slabijih partnera pritiskom na sniženje cena partnera i smanjenje dohotka slabijih, uglavnom zbog nerešenih unutrašnjih odnosa u sticanju i raspodeli dohotka; zakašnjavanje u isporukama kooperanata; pogoršanje kvaliteta proizvodnje: formiranje integracionih jedinica na regionalnim principima i njihovo zaokruživanje na užoj teritoriji (opština, republika); dosta jak uticaj vanprivrednih faktora na integracione procese itd.

Brojni su uzroci koji su ometali integraciono i uopšte poslovno povezivanje privrede razvijenih i nerazvijenih područja. Osnovni uzroci su: nepripremljenost radnih organizacija i društveno-političkih zajednica nedovoljno razvijenih područja da stvore povoljne uslove za privlačenje sredstava radnih organizacija i banaka iz razvijenih krajeva, a s druge strane, rezer-

visanost i nespremnost privrednih faktora razvijenih regija da se upuštaju u privredne i poslovne akcije i u izvestan rizik na nerazvijenim područjima. Tu spada i nerazvijena infrastruktura nedovoljno razvijenih područja; nedostatak stručnog kadra; odsustvo tehničko-tehnološke spremnosti preduzeća; nerazvijeno tržište i udaljenost od njega; veća opterećenost kreditima privrede nedovoljno razvijenih područja.

Dalji uzroci sporog poslovnog povezivanja su: opšti nedostatak »kapitala«; veliko zahvatanje iz privrede; neadekvatna sistemska rešenja (što se ogleda i u tome da za osnivanje pogona ili preduzeća na određenoj teritoriji mora postojati i saglasnost opštine); lokalističke težnje rukovodilaca u opštini koji teže otcepljenju integracionih jedinica i njihovom osamostaljenju ili pripajanju drugom preduzeću koje je osnovano na toj teritoriji.

Privrednim sistemom i ekonomskom politikom moglo bi se više stimulisati ulaganje sredstava u nerazvijena područja: beneficiranom kamatom; oslobađanjem od obaveza plaćanja doprinosa na lične dohotke; oslobađanjem od uplate dela obaveznog oročavanja sredstava Fondu onih radnih organizacija koje ulažu svoja sredstva u nerazvijena područja; davanjem kredita i onim radnim organizacijama iz razvijenih regija koje zapošljavaju radnike sa nerazvijenih područja (radno osposobljavanje i otvaranje radnih mesta); garancijom federacije za inostrane kredite; određenim prioritetom u korišćenju zajmova Međunarodne banke za obnovu i razvoj; ustupanjem poreza na dobit stranih osoba koje ulažu svoja sredstva na ovoj teritoriji; oslobađanjem od plaćanja carine pri uvozu opreme koja se ne proizvodi u našoj zemlji, a koja će biti ugrađena u nerazvijenim područjima. Tu su sadržani i ekonomski interesi od ulaganja u nerazvijena područja.

Iz dosadašnjeg razvoja integracione i poslovne saradnje razvijeniji — nedovoljno razvijeni može se reći da se, u pogledu kriterijuma i obima, iako već postoji nekoliko značajnih poduhvata te vrste, nedovoljno otkrivaju ekonomski motivi za saradnju sa privredom nerazvijenih oblasti (raspoloživa radna snaga, prirodna bogatstva, širenje tržišta, iskorišćavanje kapaciteta) i da su neki subjektivni momenti (koji se mogu relativno lako i brzo otkloniti) kamen spoticanja u toj saradnji. Integraciono povezivanje u poslednje vreme pokazuje da postoji obostrana spremnost (kako privrednika razvijenih tako i privrednika nerazvijenih krajeva) za veću privrednu saradnju i da će to u narednom periodu verovatno dati mnogo bolje rezultate nego do sada.

Dostignuti stepen društvenog razvoja omogućava i implicira izmenu karaktera Fonda za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, i to kako po načinu prikupljanja tako i po načinu plasiranja sredstava. Radi povećanja efikasnosti nužno je u većoj meri unositi ekonomske kriterijume. Fond ubuduće treba više da bude ekonomska institucija nego do sada, da bude u većoj meri zastupljen ekonomski motiv nego motiv solidarnosti, ali se ne bi moglo preći isključivo na poslovanje Fonda po ekonomskim kriterijumima, jer bi se time izgubila svrha njegovog postojanja. Iako nije prihvatljivo gledište da se Fond pretvori u banku, on treba da razvija poslovnu aktivnost i da se u tom smislu i kadrovski osposobljava, da na naučno-stručnoj osnovi iznalazi nove oblike i metode koji će davati pozitivne efekte u razvoju nerazvijenih područja (privlačenje domaćih i inostranih sredstava, tehnička pomoć i slično).

Treba omogućiti da sve privredne organizacije koje plasiraju sredstva na nerazvijena područja imaju pod istim uslovima jednako pravo na sredstva Fonda, nakon njihove raspodele na republike i pokrajinu, to jest da sva privreda može konkurisati za ta sredstva, a da prednost ima onaj ko ponudi najbolje uslove (sopstveno učešće, kamatna stopa i slično).

I pored značajnih rezultata u koncipiranju buduće politike razvoja nedovoljno razvijenih područja, ostalo je još nekoliko otvorenih pitanja na koja treba potražiti adekvatne odgovore. Tu je pre svega pitanje određivanja proporcije sredstava Fonda i način njihovog formiranja putem obaveznog zajma privrednih organizacija. Radi se o adekvatnom određivanju osnovice i stope za alimentiranje sredstava Fonda i o načinu plasmana tih sredstava. U tom sklopu je i pitanje oročavanja i plasiranja sredstava i visine kamate za zajmodavca i zajmoprimca. Od ne manjeg značaja je i pitanje institucionalne adaptacije Fonda s obzirom na izmenjen karakter formiranja i plasiranja njegovih sredstava.

Na mnoga od tih pitanja već su dati zadovoljavajući odgovori ili je predloženo nekoliko alternativa. To se odnosi pre svega na osnovicu obaveznog oročavanja sredstava Fonda, gde je predloženo da se kao osnovica uzme jedna od sledeće tri kategorije: uslovni dohodak (društveni proizvod umanjen za iznos zakonske amortizacije), društveni proizvod ili aktivna sredstva privrednih organizacija.

Tolerantnost u razmeni mišljenja, uvažavanje stavova i interesa drugih, respektovanje skladnog i ubrzanog razvoja svih, činjenica da tek ekonomska ravnopravnost znači i punu

nacionalnu i drugu ravnopravnost — neophodan su preduslov za uspešno koncipiranje buduće politike razvoja nerazvijenih područja i zemlje u celini. U tom sklopu mislimo da je i finansiranje ubrzanijeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih krajeva preko Fonda i postojanje čvršćih ekonomskih veza privrednih subjekata razvijenih i nerazvijenih (kadrovi, sredstva, programi, tehnologija, tržište i slično) poseban vid solidarnosti i da to doprinosi ostvarenju opšteg cilja — ubrzanijem privrednom i društvenom razvoju zemlje u celini.

BOGDAN ILIĆ

savremena društvena misao

Adriano Sofri

Kakva avangarda? Kakva organizacija?*

Zašto do sada nismo našli sistematsko rešenje za problem partije posmatran ne kao obično organizaciono pitanje, već kao problem opštih političkih perspektiva? On je u prošlosti bio postavljen samo u terminima jedne *petitio principii* ili kao pitanje brojčane ekspanzije subjektivno »revolucionarnih« jezgara. Mi smo otvoreno odbacili taj metod i izabrali suprotan put neposrednog i neprestanog sučeljavanja sa klasnom stvarnošću u kojoj živimo; to je bio pravilan i važan izbor i on nam već nudi nekoliko korisnih elemenata za razmišljanje.

Mi, naime, odbacujemo dva različita shvatanja partije: prvo, po kome je svest o neophodnosti partije i organizovanog političkog rukovodstva dovoljna da stvori uslove za njihovo formiranje; i drugo. koje smatra da političko rukovodstvo i partija predstavljaju nastavljanje u pravoj liniji jedne revolucionarne tradicije (marksizma, marksizma-lenjinizma, marksizma-lenjinizma-maoizma), naizmenično izopačavane i obnavljane, jednom reči, istorijsko-komemorativno shvatanje koje revolucionarnu strategiju uvek zamišlja kao »vraćanje nečemu« . . .

Po našem, pak, mišljenju, revolucionarno rukovodstvo, revolucionarnu strategiju i organizaciju ne čine opravdanim tradicija ni svest da je partija nešto što je neophodno. Njih takvim čine njihov odnos sa masama, njihova sposobnost da budu svestan i opšti izraz revolucionarnih potreba potlačenih masa . . .

Moramo li otuda izvesti zaključak da se revolucionarno rukovodstvo »spontano« rađa iz masa i da se podudara sa sa-

---

* Donosimo izvode iz polemike vođene između Adriana Sofrija i Romana Luperinija. Tekst je objavljen u časopisu »Les Temps Modernes«, br. 279, za oktobar 1969.

mim pokretom masa? Moramo li otuda da izvedemo zaključak o poistovećivanju avangarde sa masama? Na ta pitanja moramo odrečno odgovoriti. Međutim, srž problema predstavlja upravo definisanje pojma avangarde.

Za Lenjina revolucionarna svest javlja se kao rezultat »susreta« između ekonomske borbe radničke klase (a ona je sama po sebi tredjunionistička, imanentna sistemu) i intelektualaca marksista koji su se odrekli svoje klase, građanske klase. Radnička klasa stiče svest »spolja«, a partija, organizacija revolucionara naoružanih instrumentima koji omogućavaju marksističku analizu društvene stvarnosti, predstavlja ovaploćenje revolucionarne svesti proletarijata.

U antilenjinističkoj tradiciji nalazimo jedan argumenat koji valja pobiti ne zadržavajući se mnogo na njemu: taj argumenat sastoji se u tvrdnji da je »birokratizam« inherentan lenjinističkom shvatanju partije. Istorija Boljševičke partije je istorija decenija herojske, uporne i sistematske borbe za uspostavljanje veza sa radničkom klasom i podjarmljenim masama. Poverenje partije u mase, njenu sposobnost da se poveže sa masama u okolnostima koje su borbu činile izuzetno surovom, ne može da porekne niko ko doista želi da shvati pobedu oktobarske revolucije.

Međutim, lenjinistička definicija ne može nam danas pružiti rešenje za probleme sa kojima moramo da se suočavamo. Lenjinistička definicija »spontane« radničke borbe kao borbe koja je u suštini tredjunionistička, »ekonomska«, navela bi nas da pitanje našeg odnosa sa radničkom klasom postavimo u terminima ideološkog »osvajanja«, »unošenja spolja političke svesti«. Ali spontana borba radnika ne svodi se na »pojedinačna« i tredjunionistička sukobljavanja radnika kao pojedinaca sa njihovim poslodavcima kao pojedincima: naprotiv, ona dostiže visok nivo političkog osporavanja kapitalističke racionalnosti. To pokazuju velike bitke koje radnička klasa vodi u razvijenim kapitalističkim zemljama (u Francuskoj, u Italiji u FIAT-u), bitke čije svođenje na »ekonomske« zahteve — sindikati o tom ponešto znaju — nije lak posao: nije slučajnost što sindikati u tim zemljama sada teže da ograniče i suzbiju tu borbu.

Sve to ne opravdava ni metafizičko tumačenje samoorganizovanja radničke klase ni svođenje klasne svesti na sferu odnosa koji se uspostavljaju u radu u fabrici. Mi moramo da prihvatimo gledište po kome se svest ne nalazi »izvan« masa. S druge strane, danas se više ne možemo držati Lenjinove definicije intelektualaca (»obrazovani predstavnici vladajućih klasa«); ta definicija ne uzima u obzir promene do kojih je

došlo u klasnoj strukturi savremenog imperijalizma, kao što studentski pokret to dobro pokazuje (osim ako se studenti i dalje ne definišu kao »buržoaski intelektualci« koji izvode revoluciju izdajući svoju sopstvenu klasu). Prema tome, ako je i danas tačno da je »revolucionarni pokret nezamišljiv bez revolucionarne teorije« (Lenjin), tačno je i to da nije reč o teoriji koja »prodire« u pokret masa, već o teoriji koja se razvija *u* borbi masa, kao sistematsko saznavanje potreba masa i kao njihovo uopštavanje u neprekidnom dijalektičkom procesu.

Onaj ko ozbiljno želi da napravi bilans jednog izvanredno poučnog istorijskog iskustva ne može da smetne s uma kako je pojam avangarde koji je kod Lenjina i boljševika počivao na izuzetnoj revolucionarnoj tenziji kasnije poslužio kao opravdanje najpotpunije samovolje u odnosu partije prema masama; a problem koji se ovde postavlja nikako nije problem statutarne »kontrole« masa nad partijom, već problem imanentnog odnosa kojim su one povezane.

Nama je potpuno tuđa shema u kojoj bi odnos između partije i masa bio postavljen u sledećim terminima: prvo imamo borbu radnika (po sebi ekonomsku); zatim ekonomsku organizaciju radnika (sindikat); i najzad kontrolu koju partija (spoljašnja svest) vrši nad ekonomskom organizacijom (transmisioni kaiš), a time i nad radničkom klasom. Samo odnos koji polazi od politizacije i organizovanja masa da bi doveo do razvoja i okupljanja avangarde masa može da ukaže na pravi put. Tu nije u pitanju samo subjektivni zahtev za demokratijom u osnovi pokreta, već objektivna nužnost: revoluciju ne čini nužnom ekonomski slom kapitalizma, već sazrevanje političkog sukoba između proletarijata i kapitala, a to znači da perspektivu ustanka zamenjuje perspektiva dugotrajne oružane borbe, čak i u razvijenim kapitalističkim zemljama ...

Borba francuskih radnika dobro ilustruje ono što želimo da kažemo. Retko kad se moglo čuti toliko glupih tumačenja događaja. Mi ćemo ih razvrstati u dve velike kategorije: (1) tumačenja čiji su pobornici, ispravno uočivši *spontan* i *politički* karakter radničke pobune, u tome videli potvrdu ispravnosti stavova koji spontanost masa stavljaju na prvo mesto (a odbacuju rad na organizovanju i političko rukovođenje); (2) tumačenja čiji su zastupnici, stavljajući težište na nesposobnost pobunjenih radnika da usmere svoju borbu prema osvajanju vlasti, jadikovali zbog nepostojanja revolucionarne partije kadre da rukovodi tom borbom. Same činjenice opovrgavaju tačnost prvog tumačenja. Drugo tumačenje, zanimljivo utoliko što je tipično, izrazilo se na zabavan način kroz mišljenje »vođa«

poput Sovažoa (Sauvageot), po kojima bi za »osvajanje vlasti« bilo dovoljno skrenuti jednog dana jednu povorku demonstranata sa njenog uobičajenog puta i usmeriti je prema rezidenciji šefa države. U tim tumačenjima partija se shvata kao spoljašnje rukovodstvo koje raspolaže nezavisnom logikom i koje se u situaciji vrlo velike napetosti u društvenim odnosima — u trenutku N — »stavlja na čelo« spontanog pokreta i ukazuje na put za osvajanje vlasti. Zaključak: masovni pokret postoji, ali ne raspolaže rukovodstvom; stvorimo partiju i povežimo masovni pokret sa njom.

Naš stav bio je drugačiji. U Francuskoj se nije postavljao problem osvajanja vlasti, već problem vlasti. Njega su postavile brojčano značajne avangarde koje su se spontano formirale, a ne jedno spoljašnje rukovodstvo. Ali *političku* i *praktičnu* snagu spontane proleterske borbe nužno su ograničile podeljenost i dezorganizovanost masovnog pokreta. Zadaci koji se u ovoj fazi postavljaju jesu zadaci organizovanja i povezivanja avangardi masa, proširivanja i razvijanja objedinjavajućih organizama u bazi pokreta i okupljanja revolucionarne avangarde koja njima rukovodi. Samo na taj način može se razviti opšte političko rukovodstvo i jedan opšti klasni sukob može dovesti do javljanja dvojne vlasti i uništavanja buržoaske države; jer problem nije u tome kako da se partija stavi na čelo masa, već kako da bude njihov vođ.

Pojam *spoljašnje avangarde* koji ovde iznosim da bismo o njemu raspravljali ima sasvim konkretan značaj za iskustvo koje smo stekli kao aktivisti pokreta *Potere Operaio*. P. O. je nastao kao plod subjektivne inicijative nekolicine pojedinaca koji su, složivši se u pogledu određene političke orijentacije, odlučili da na toj osnovi među radnicima (i ne samo među njima) pristupe radu na njihovom povezivanju, formiranju i organizovanju.

Da li je tu bila u pitanju jedna »spoljašnja avangarda«? U mnogim slučajevima *de facto* da, a sa stanovišta principa ne, upravo zato što mi sebe nismo shvatali kao zametak — čak ni kao majušni zametak — partije, već kao grupu aktivista koja teži da doprinese bržem javljanju uslova neophodnih za stvaranje revolucionarne organizacije, kao grupu aktivista koja radi na razvijanju oblika svesti, borbe i organizacije masa.

Istorija našeg političkog rada — a ona je puna krivudanja zbog naših sopstvenih subjektivnih slabosti, kao i zbog pouka koje su nam činjenice donele — bila bi veoma poučna; ali ovde nije mesto da se bavimo njome. Ipak, postoji u njoj jedna središna tačka na koju je korisno podsetiti: u jednom određenom trenutku razmišljanje o oblicima organizovanja u bazi pokreta

(o »odborima«) postalo je kolektivno i zauzelo je odlučujuće mesto u našem radu. Počeli smo ponovo da otkrivamo važnost »saveta«. Međutim, pitanje »saveta« (ili »sovjeta«) postavljalo se pred nas na nov način, u svetlosti rada koji su naši drugovi obavili, kao plod naše analize izvesnog broja iskustava od bitnog značaja: iskustava koja su doneli studentski pokret, majski događaji u Francuskoj, borba radnika u Italiji i, u jednom širem okviru, kulturna revolucija. Dva puta između kojih smo se dugo kolebali tada su nam se jasno ukazala: s jedne strane, poistovećivanje sa ulogom »spoljašnje avangarde«, sa svim što ono podrazumeva; i, s druge strane, mogućnost da kroz razvijanje pokreta masa delujemo kao *prvi oblik povezivanja avangardi masa.*

Šta znači to razlikovanje? U kojoj meri ta terminologija izražava političku realnost, a ne predstavlja puko dokono cepidlačenje?

Sa radnicima (mislim na radnike kao masu, a ne kao pojedince) smo uspostavili odnos zasnovan na dva tesno povezana elementa:

(1) na osudi prenošenja ovlašćenja datih birokratskim organizacijama i na predlogu da se stvori nezavisna radnička organizacija;

(2) na usvajanju političke linije koja je polazila od problema položaja radničke klase u datom društvu da bi dovela do širih problema antiimperijalističke borbe itd.

»Uspeh« našeg rada mogao se izraziti kako razvijanjem stvaralačke nezavisnosti masa tako i prenošenjem na nas ovlašćenja prenesenih na sindikate i na kontrarevolucionarne partije. U ovom drugom slučaju koristili bismo se poverenjem masa, ali na najgori način — ponovo uspostavljajući isti autoritarni odnos ispunjen drugačijom političkom sadržinom. Mi bismo doista postali »partija«, ali partija onog istog tipa protiv koga smo hteli da se borimo. To je bila opasnost koja se krila u predlozima radnika koji su nam ponavljali: »Stvorite nov sindikat«, ili: »Samo vi proglasite štrajk« ili: »Stvorite organizaciju«. Jer, ako je tačno da radnici poseduju »smisao za organizaciju«, dobro je setiti se i onoga što je već Roza Luksemburg odgovorila Lenjinu: »Lenjin hvali vaspitni značaj fabrike, koja daje proletarijatu urođeni smisao za disciplinu i organizaciju. Međutim, disciplinu na koju Lenjin misli u proletarijat ne usađuje samo fabrika, već i *kasarna* i moderni birokratizam, jednom reči, celokupan mehanizam centralizovane buržoaske države.« Ovim opaskama, koje je studentska borba učinila još aktuelnijim, treba dodati još jednu bitnu opasku: tokom decenija reakcionarne prakse organizacija se nametala proleta-

rijatu jedino u vidu glasanja na izborima, učlanjivanja u partiju i slepog prihvatanja svih odluka partijskog aparata. U takvoj situaciji nije nimalo čudno što se tendencija prihvatanja »spoljašnjeg rukovodstva« neprestano ponovo javlja. Odgovor na nju ne predstavlja dezorganizacija, već jedan drugi tip organizacije. Kada odgovaramo: »Nismo mi pozvani da proglasimo štrajk« ili: »Nemamo nameru da stvorimo nov sindikat«, mi se ne ograničavamo na načelno odbijanje, već činimo mnogo više: mi ne prihvatamo ovekovečavanje pasivnog odnosa, mi ne prihvatamo da radnici nama prepuštaju donošenje odluka; a to važi i za predlog: »Stvorite novu partiju«.

Ako se Potere Operaio definiše kao »spoljašnja avangarda«, u tom slučaju problem stvaranja partije predstavlja samo još pitanje kvantiteta: kada lokalni »uticaj« jedne grupe bude dovoljno jak, kada dovoljan broj homogenih grupa (koje su se zatvorile u sebe same ili su proizvod rascepa) bude postojao na celokupnoj nacionalnoj teritoriji, tada ćemo imati partiju. Ako smo do sada davali odrečan odgovor kada je bilo reči o toj mogućnosti, neophodno je da objasnimo zašto smo to činili.

Razvijanje veza sa celim nizom proleterskih grupa i razvitak studentskog pokreta omogućavaju ovoga puta prevazilaženje uloge »spoljašnje avangarde«, koju, ako je ona trenutno neminovna, nije više potrebno smatrati za trajnu nužnost. Dosta, važnost studentskog pokreta sastoji se u tome što on predstavlja prvi masovni pokret sa revolucionarnom perspektivom koji nije pod kontrolom tradicionalnih organizacija. Šta želimo da kažemo kada govorimo o masovnom pokretu? Očigledno je da ne mislimo na »masovnu partiju« kakvu je Toljati stvorio niti na »masovne organizacije« sindikalnog tipa. Kada kažemo »masovan«, za nas nije važna brojčana snaga (iako je ona veoma značajna), već pre kvalitativan vid pokreta: činjenica da on pokreće jedan društveni sloj (u ovom slučaju studente) — a njega karakteriše mesto koje on ima u društvenim odnosima u proizvodnji — polazeći od uslova koji su svojstveni tom društvenom sloju. Studentski pokret je pružio primer osporavanja koje, polazeći od osobenog položaja jednog proletarizovanog društvenog sloja (isključenog iz vlasti i manipulisanog u interesu kapitalističke vlasti), naposletku dovodi u pitanje celokupnu strukturu društvene moći i tako dolazi na teren revolucionarne borbe. U studentskom pokretu postoji, doduše, avangarda, ali njena logika je logika posebnog tipa: to je neinstitucionalizovana avangarda koja se obrazuje u samom pokretu, a ne izvan njega. Ona se mora suočiti sa dva problema: (a) ona ne sme da se otuđi od masovnog pokreta, već mora da podstiče njegov razvitak; (b) ako neće da ostane nemoćna i da pretrpi

poraz, ona mora da se ujedini sa drugim revolucionarnim društvenim snagama, a na prvom mestu sa radnicima.

Sve to ne može se postići ni »spontano«« niti pridruživanjem bilo kojoj »spoljašnjoj avangardi«. Avangardi masovnog pokreta, koja predstavlja *unutrašnju avangardu i avangardu masa* (i koja, kao takva, deluje i izvan pokreta, ne kao »spoljašnje« rukovodstvo, već kao rukovodeća snaga u jednom sektoru borbe), sve to nameće sasvim određene zadatke na planu političkog rukovođenja i organizovanja... Mada nije u stanju da izbegne probleme koji se postavljaju revolucionarnim političkim rukovodiocima, studentski pokret omogućava da se prvi put *na terenu* proveri ispravnost jedne revolucionarne linije. Eto zašto političko rukovodstvo studentskog pokreta nije »Partija« niti revolucionarno rukovodstvo celokupnog pokreta. Njegov zadatak se ne sastoji u razrađivanju jednog opšteg revolucionarnog govora, već u povezivanju sa borbom masa i njihovom organizacijom.

Borba koju vode radnici i borba koju vode seljaci sada dobijaju široke razmere, ali njih sputavaju podeljenost i represivna kontrola kontrarevolucionarnih partija i sindikata, kao i dezorganizovanost. U takvoj situaciji zadatak revolucionara ne sastoji se u tome da ponude administrativni »orijentir«, novu partiju, već da se stave u službu *nezavisne* organizacije masa. Stvaranje partije nužno mora proći kroz tu fazu... Posle svih teorija o integraciji radničkog pokreta Francuska nam je omogućila da vidimo šta su u stanju da učine mase koje su kratko vreme bile oslobođene represivnog tutorstva svojih »predstavnika«, a omogućila nam je da vidimo i to da se posledice dugogodišnjih deformacija ne mogu preko noći odstraniti. Šta sve to znači na planu organizacije? Na prvom mestu, da mi odbacujemo one organizacione oblike koji odmah teže da se pretvore u opšte političko rukovodstvo (zvali se oni partija ili ne) i čija centralizacija nije rezultat političkog sazrevanja, nego odluke aparata. Ako izraz »politbiro« može sam po sebi da označava najrazličitije političke realnosti, on u ovom kontekstu označava neprihvatljivo shvatanje političkog rukovođenja *odozgo*...

Stvoriti što je mogućno više prilika i instrumenata za informisanje, podstaći što je mogućno više analiza i zajedničkih razrađivanja teorijskih pitanja, potpomagati u najvećoj mogućnoj meri ostvarivanje jedinstva akcije; pokazati najveću gipkost i samostalnost u izboru samostalnijih organizacionih oblika — to su naši zadaci. Ako se slažemo u tome da je naš cilj razvijanje borbe masa i njihova politička polarizacija, moramo

da priznamo i to da to možemo postići samo pomažući, a ne gušeći, samostalnost i raznovrsnost raznih poduhvata i u isti mah potpomažući diskusiju i zajedničko odlučivanje o značenju i perspektivama tih poduhvata. Centralizacija ne treba da bude okvir koji će se spolja nametnuti borbama, već rezultat koji se postepeno postiže njihovim teorijskim i praktičnim koordiniranjem, da bi se izbegao onaj formalizam koji odstranjuje neposredne odnose (od razmene informacija do političkog sporazumevanja) sa raznim grupama, raznim sektorima u pokretu i izolovanim drugovima. Mora se smatrati dokazanim da se političko rukovodstvo formira kroz suočavanje sa masovnim pokretom, shvaćenim kao najširi politički teren (to jest teren čija problematika obuhvata celokupnu sferu klasne akcije).

Sada treba da pristupimo razmatranju dva značajna pitanja: prvo pitanje tiče se »represije«. Ako ne raspolažemo centralizovanom organizacijom, kako da odgovorimo na neizbežnu represiju? Lako je reći da je jedna struktura utoliko više izložena represiji ukoliko je centralizovanija. Organizacija koja je decentralizovana u smislu samostalnosti (to jest u smislu veće odgovornosti koja se ostavlja aktivistima) predstavlja najbolje jemstvo protiv svakog rasula.

Međutim, pitanje organizacione centralizacije dobija potpuno drukčiji značaj ako je reč o tome da utvrdimo kako ćemo moći da se suprotstavimo neprijatelju u bilo kakvim okolnostima, uključujući tu i okolnosti ilegalne borbe i oružane borbe. Najzad, evo poslednjeg argumenta u prilog centralističkih stavova: »Slažemo se u pogledu politike prema masama, ali postoji i problem osvajanja vlasti, to jest problem neposrednog sukobljavanja sa aparatom buržoaske države, njegovog uništavanja i njegovog zamenjivanja novim aparatom.« Ovaj vid problema dobro je posebno istaći u diskusiji sa zastupnicima antiautoritarnih stavova koji, ma koliko inače ispravno rasuđivali, ponekad teže da smetnu s uma specifičan problem borbe za vlast i problem interimperijalističkog represivnog aparata. Osim toga, ne treba izgubiti iz vida ni celokupan proces masovne političke borbe bez koga se efikasna centralizacija ne može razvijati. Ono što smo rekli o Francuskoj može poslužiti kao primer.

Tako dolazimo na drugu tačku. Tvrdnja koja se s vremena na vreme čuje u diskusiji i po kojoj funkcionalnost organizacije predstavlja kriterijum za njeno ocenjivanje jeste najopasnija tvrdnja koja se može zamisliti. Funkcionalnost ništa ne znači (i znači sve) dok god se tačno ne kaže u odnosu na šta je jedna organizacija funkcionalna. U krajnjem slučaju — a ta je granica mnogo puta bila prekoračena — organizacija

postaje funkcionalna u odnosu na sebe samu. Po našem mišljenju, organizacija mora biti funkcionalna u odnosu na političko sazrevanje aktivista, na rastuću svest masa, na afirmisanje ideje vlasti za čije se ostvarenje borimo. Evo jednog primera: odbori u bazi pokreta mogu se dvojako shvatati, kao poduhvat koji treba da omogući sazrevanje proleterske demokratije ili kao oruđa za ostvarivanje »efikasnije« mobilizacije masa u službi spoljašnjeg rukovodstva. Shvatanje odbora u bazi pokreta kao avangarde masa je jedino shvatanje koje se suprotstavlja (u praksi, a ne u statutima) kako postavljanju partije iznad masa tako i pasivnoj spontanosti koja samoorganizovanje pretvara u mit koji koči razvoj pokreta. Treba »verovati u mase«, to jest verovati u socijalizam. Treba shvatiti da se vlast ne osvaja »za račun« proletarijata ili čovečanstva, već da sam proletarijat treba da je osvoji. Novi čovek neće se roditi onda kada sa uništenjem kapitalističke strukture društva budu stvoreni uslovi za njegovo rađanje: on se danas rađa, u borbi protiv kapitalizma... Naš se zadatak danas sastoji u stvaranju organizovanog revolucionarnog rukovodstva kroz borbu masa, a ne u tome da izdejstvujemo »priznavanje« postojećeg revolucionarnog rukovodstva. Naš cilj nije da stvorimo »kadrovsku partiju«, koja je zamišljena kao organizacija profesionalnih revolucionara, ideološki formiranih na osnovi statutarnog programa i statutarne discipline...

Romano Luperini

ODGOVOR SOFRIJU

Dve središne teze Adriana Sofrija jesu:

(1) Politička svest nije izvan masa, ona je u njima, pa se tako lenjinistička shema više ne može smatrati važećom;

(2) Intelektualci više ne pripadaju vladajućoj klasi, prema tome ne može se više tvrditi, kao što je to Lenjin činio, da oni izdaju svoju klasu prelazeći u tabor proletarijata i pridobijajući ga za revolucionarnu ideologiju.

Kao dokaz tačnosti svoje prve teze Sofri navodi primer majskih događaja u Francuskoj; a kao dokaz tačnosti svoje druge teze — primer studentskog pokreta.

Razmotrimo njegovu prvu tezu. Po njoj izlazi da masovne borbe koje se danas vode dokazuju da mase raspolažu političkom svešću i da su spontano prevazišle tredjunionizam. Po

mome mišljenju, ne može se smatrati da ta tvrdnja predstavlja opštevažeću istinu. Ona postaje prihvatljiva samo ako se, umesto da govorimo o masama uopšte, ograničimo na radničku klasu i na proletarizovane intelektualce (studente), i ako se uzmu u obzir samo velike epizode najnovije istorije kapitalističkih zemalja (majski događaji u Francuskoj, studentske borbe itd.). Uz ta ograničenja možemo da prihvatimo tezu da u izvesnim slučajevima i u izvesnim situacijama klasna borba prevazilazi tredjunionizam. Ali zašto ga je ona prevazišla? To pitanje je od najvećeg značaja jer se u zavisnosti od odgovora koji se na njega daje odbacuje ili zadržava lenjinistički pojam avangarde.

Po mome mišljenju, u odgovoru na to pitanje treba da budu uzeta u obzir dva vida tog problema — jedan, koji je objektivan (ekonomski) i drugi, koji je subjektivan.

Razmotrimo objektivni činilac: kapital danas više ne raspolaže dovoljnim mogućnostima za ustupke da bi radnici mogli da se zadovolje ekonomskim zahtevima. Imperijalistički ratovi, pobuna »trećeg sveta«, zahtevi koje postavlja kapitalistička racionalizacija u Evropi ukidaju mogućnost iznuđavanja ustupaka tredjunionističkom borbom. Otuda se svako sukobljavanje radnika sa poslodavcima odmah pretvara u političku borbu. koja se vodi oko vlasti, ako ne i oko osvajanja vlasti.

Međutim, ova analiza, koja Sofrijevoj tezi daje objektivnu osnovu, tačna je samo kao analiza tendencije razvoja zbivanja u dužem periodu, a ne treba smetnuti s uma ni to da ona pretpostavlja jačanje antiimperijalističkih borbi, dok se, kada je o njima reč, ne može isključiti mogućnost njihovog privremenog prestajanja ili njihovog usporavanja. Primer Francuske, kome je Sofri pridao toliku važnost, pokazuje i to da postoji prostor za tredjunionističku borbu i da ta borba, i kada biva krunisana velikim uspesima, ipak ne načinje snagu kapitala. Prema tome, o položaju u kome se nalazi međunarodni kapitalizam ne treba donositi sud na osnovu lokalnog iskustva radničkog pokreta u Toskani, gde kapitalistička organizacija ne raspolaže dovoljnom gipkošću da bi pravila velike ustupke radništvu u pogledu nadnica. *Prevazilaženje tredjunionizma u najprogresivnijim borbama radnika, poput borbi koje su oni vodili u Francuskoj, ne može se objasniti objektivnim ekonomskim uzrocima* koji bi politizaciju borbi učinili neizbežnom.

Međutim, čak i pod pretpostavkom da je ta analiza tačna i da radnička borba od sada može biti samo politička, možemo li iz tog razloga odbaciti lenjinistički pojam avangarde? Po toj analizi, naime, *objektivna* nužnost prevazilaženja tredjunionizma dovela bi do javljanja spontane političke svesti. Ali u kojoj

je meri ta svest u stanju da razradi jednu taktiku i jednu strategiju? Sofri sasvim tačno kaže da su te spontane političke borbe (u Francuskoj, na primer) bile borbe za vlast, a ne borbe za osvajanje vlasti. Kako će se preći iz prve faze u drugu? Objektivni razlozi tu nisu dovoljni...

Ako izvučemo krajnje konsekvence iz rasuđivanja onih koji tvrde da političko sazrevanje masa omogućava unutrašnjoj avangardi da obrazuje revolucionarno rukovodstvo, postoji opasnost da se odbace Lenjinova shvatanja ne samo ona iz *Šta da se radi?*, već i ona iz *Države i revolucije.* Ako kapitalistički represivni aparat predstavlja samo neku vrstu spoljašnjeg »poklopca« koji nije kadar da onemogući javljanje decentralizovanih organa vlasti u bazi, koji bi, granajući se dalje u svim društvenim slojevima i u svim institucijama, bili u stanju politički da rukovode svim masovnim pokretima, tada sukobljavanje sa represivnim aparatom nema više opravdanja: samo kapitalističko društvo omogućilo bi javljanje, u svojim okvirima i na svim nivoima, jedne dvojne vlasti koja bi polako dovela do raspadanja sistema. Ono što se naposletku gubi iz vida jeste borba klasa, tako da se na kraju računa sa bezbolnim dolaskom na vlast (a termin *osvajanje* vlasti gubi svaki smisao). Po takvom shvatanju, kapitalistički sistem predstavljao bi samo poklopac koji biva postepeno podizan ključanjem revolucionarnog lonca na tihoj vatri. Jednom reči, socijalističko društvo već bi postojalo u kapitalističkoj ljusci. Dovoljno bi bilo da usled niza »političkih kriza« ta ljuska napukne i sve bi bilo gotovo...

Međutim, prevazilaženje tredjunionizma u izvesnim borbama koje radnici vode mora se shvatiti i polazeći od subjektivnog činioca, jer bismo pogrešili kada bismo ga potcenili.

Govori se da više nisu intelektualci ti koji spolja donose »svest« radnicima, da je svest već u masama i da je lenjinistička shema zastarela.

Ali šta se to promenilo od vremena u kome je Lenjin živeo? Po mome mišljenju, sa revolucionarnog stanovišta gledano, promenila se pre svega svetska situacija. U Lenjinovo vreme intelektualac koji je izdavao svoju klasu predstavljao je jedinu šansu za prevazilaženje tredjunionističke politike: da bi borba prešla sa ekonomskog plana na politički, bilo je potrebno posredovanje (i rukovodeća uloga) intelektualca koji je napustio svoju klasu. Prema tome, intelektualac je bio jedini mogućni nosilac revolucionarne linije. Stvari više ne stoje tako: danas postoje oslobođena područja, socijalističke revolucije »u maršu«, jedna spoljašnja avangarda na svetskom planu koju predstavljaju Vijetnamci, Kubanci, Kinezi. Sagovornik

radničke klase nije više intelektualac koji je napustio svoju klasu i koji govori pred fabrikama, nego kastrovska i kineska akcija i propaganda, radio, televizija i druga sredstva masovnih komunikacija koja šire vest — čak i ako pri tom pribegavaju grubim iskrivljavanjima — da su poslodavci izgubili bitku u raznim oblastima sveta.

Nemogućno je poreći značaj koji ta spoljašnja avangarda ima u svetskim okvirima za političko sazrevanje eksploatisanih masa: nije slučajnost što je do masovne pobune francuskog radništva i radikalizacije evropskih studentskih pokreta došlo u vreme rata u Vijetnamu i kineske kulturne revolucije. Nemogućno je zanemariti delovanje — ma koliko ograničeno ono bilo — spoljašnjih lokalnih avangardi koje su se javile pod pritiskom antiimperijalističke borbe u svetskim okvirima i protivrečnosti svojstvenih kapitalističkom sistemu, avangardi koje u Francuskoj nisu slučajno bile stavljene van zakona i koje neosporno utiču na tematiku italijanskog studentskog pokreta (setimo se antireformističke i antiparlamentarne polemike, odbijanja miroljubive koegzistencije i italijanskog puta u socijalizam itd.) . . .

Sada prelazim na razmatranje one Sofrijeve teze po kojoj intelektualci više ne pripadaju vladajućoj klasi, pa prema tome ne predstavljaju više otpadnike niti spoljašnju avangardu: oni su već proletarizovani i spremni za revoluciju, kao što to pokazuje studentska pobuna.

Sve to je dosta tačno, mada zahteva produbljeniju analizu. Intelektualac nije postao onaj »organski intelektualac« o kome je Gramši govorio, već intelektualac kapitalističke proizvodnje i sistema. On je izgubio onaj deo ideološke samostalnosti koju mu je u prošlom veku kapitalistički sistem dopuštao da ima i na kojoj se njegov ugled zasnivao. On je integrisan u sistem proizvodnje. Ta integracija i ta eksploatacija intelektualne radne snage dovele su do njene proletarizacije i do potpunog gubljenja ideološke samostalnosti (»samostalnosti kulture«), do njenog dekvalifikovanja itd. Ponekad se, bez sumnje, može dogoditi — naročito u zaostalim zemljama kao što je naša zemlja — da se obrazuje »radnička« aristokratija sastavljena od intelektualaca; ali tamo gde je proces integrisanja otišao dalje (kao u SAD), proletarizacija i dekvalifikacija intelektualaca naposletku su dovele intelektualca u prvi plan borbe protiv sistema. Tako su, po Bogsovom (Boggs) mišljenju (videti naročito intervju koji je on dao časopisu »Quaderni piacentini«, tehnička inteligencija i studenti jedini slojevi koji mogu da postanu prirodni saveznici crnačkog proletarijata u Sjedinjenim Državama.

Ipak, da li ta Bogsova teza (a ona se, kada je reč o tom pitanju, poklapa sa Markuzeovom tezom i delimično je prihvatljiva samo ako se odnosi na američko društvo), time što odbija da prihvati kao valjanu Lenjinovu definiciju intelektualaca, podrazumeva i odbacivanje lenjinističkog shvatanja avangarde? Po mome mišljenju ne, jer se lenjinistički pojam avangarde ne može pobijati na osnovu socioloških razmatranja klasne pripadnosti avangarde. Pored toga, kao što sam to maločas rekao, spoljašnja avangarda gledano u svetskim (Vijetnamci) i u lokalnim okvirima (Black Power je učinila ponovo aktuelnim ne samo problem vlasti, već i problem osvajanja vlasti) bila je uzrok evoluiranja američkih intelektualaca od »liberalnog« i individualističkog protestovanja do stava otvorene borbe protiv sistema. Najzad, spoljašnja avangarda neophodna je borbi ukoliko ta borba ima za cilj osvajanje vlasti.

Ukratko, s jedne strane, iščezla je figura intelektualca koji u radničke redove dolazi spolja donoseći ispravnu političku liniju; ali tu figuru uzetu kao osnovni »orijentir« zamenili su pritisak revolucije »u maršu«, politička linija antikapitalističke i antiimperijalističke borbe koja ima svoja konkretna uporišta u već oslobođenim oblastima i u aktivistima koji se tim borbama pridružuju i predstavljaju jezgra lokalnih avangardi. S druge strane, političko sazrevanje masa postavlja kao sve hitniji ne samo problem vlasti, već i problem osvajanja vlasti, pa prema tome i nezamenljive funkcije avangarde, koja više neće biti sastavljena od intelektualaca koji su napustili svoju klasu, već od svih aktivista koji su dostigli nivo revolucionarne svesti i koji se samim tim postavljaju kao avangarda u odnosu na druge (jer ako revolucionarna svest prožima mase, ona ne predstavlja aksiomatsku baštinu ni radničke klase ni masa uopšte). Nije važna socijalna pripadnost pripadnika avangarde, već njen odnos prema masama.

Sada treba razjasniti šta podrazumevamo kada govorimo o spoljašnjoj avangardi i kada prihvatamo neophodnost njenog postojanja. Spoljašnja avangarda pokazuje se kao neophodna pre svega kada se ima u vidu ispravna društvena praksa: čak i ako se ne obaziremo na problem partije, ona je neophodna svakoj grupi koja želi politički da deluje u fabrikama, ili među studentima ili među seljacima. Jednom reči, ona je neophodna radi ispravnog stila rada. Nije slučajnost što Sofri mora da prizna da je Potere Operaio »u stvari« predstavljao jednu spoljašnju avangardu, mada je u načelu i na teorijskom planu odbio da igra tu ulogu. Po svome sastavu P. O. predstavlja skup aktivista (studenata, radnika, a od nedavno i seljaka itd.) koji sudeluju u raznim masovnim pokretima (radničkom, stu-

dentskom itd.), ali su povezani dosta homogenim shvatanjima, a naročito homogenim metodom rada: oni se sastaju i politički deluju preko jednog lista koji nije glasilo ni jednog od raznih masovnih pokreta u kojima oni sudeluju. Taj skup drugova ne predstavlja unutrašnju avangardu studentskog pokreta niti unutrašnju avangardu radničkog pokreta, već političku sintezu iskustva radnika, studenata, seljaka itd. Ta politička sinteza, pak, ne može se izjednačiti sa pukim zbirom raznih unutrašnjih avangardi: ona predstavlja (ili bi to morala da predstavlja) izraz stroge dijalektike između te grupe i masovnih pokreta i između te grupe i unutrašnjih avangardi masovnih pokreta kojima takođe pripadaju aktivisti-pojedinci iz te grupe.

Uzmimo jedan primer. Prošle godine su na inicijativu P. O. gimnazijalci proglasili tri štrajka, od kojih su se dva (drugi i treći) završila neuspehom. Unutrašnja avangarda pokreta gimnazijalaca (koja je bila sastavljena od gimnazijalaca simpatizera P. O. i profesora aktivista P. O.) bila je protiv sva tri štrajka, koje je ipak spolja nametnuo P. O. kao grupa (a ne, očigledno, kao skup studenata i profesora koji su bili u dodiru sa gimnazijalcima). Posle neuspeha štrajkova više nije uspostavljen nikakav stvarni dodir sa masama gimnazijalaca. Ovaj primer dobro ilustruje neispravan metod uspostavljanja odnosa između avangarde i mase . . .

Mao tvrdi da se avangarda ne birokratizuje zbog svoje rukovodeće uloge, već zato što ona nju vrši na neispravan način i stoga što se svojim dogmatizmom »odvaja od masa«. »Ako ona ne nađe načina da se poveže sa akcijom najširih masa — kaže Mao — aktivnost rukovodeće grupe predstavljaće samo uzaludne napore šačice ljudi; ali i obrnuto, aktivnost najširih masa neće moći dugo trajati niti se odvijati u dobrom pravcu i dostići viši nivo ako ne bude postojala jedna koherentna rukovodeća grupa koja bi znala da je organizuje.« Delovanje opšteg spoljašnjeg rukovodstva mora se zasnivati na odnosu između avangarde i masa koji posreduje unutrašnja avangarda, a u ovoj se moraju nalaziti i članovi rukovodstva koji su uključeni u masovne pokrete. »Ni jedan rukovodilac — kaže Mao — nije u stanju da obezbedi opšte rukovođenje svim jedinicama koje od njega zavise ako ne bude stekao konkretno iskustvo iz rada u posebnim jedinicama, sa sasvim određenim ljudima i na sasvim određenim problemima.«

Prema tome, »treba da pođemo od masa da bismo im se vratili«, a to znači da treba poći od zahteva eksploatisanih masa, tumačiti ih i pretvoriti u jednu taktiku i jednu strategiju u društvenoj praksi i u dodiru sa masama . . .

Sofri je u pravu što napada shemu u »kojoj bi odnos između partije i masa bio postavljen u sledećim terminima: prvo imamo borbu radnika (po sebi ekonomsku); zatim ekonomsku organizaciju radnika (sindikat); i najzad kontrolu koju partija (spoljašnja svest) vrši nad ekonomskom organizacijom (transmisioni kaiš), a time i nad radničkom klasom«. Međutim, taj opravdani napad na jedan tip »maoizma« koji nam je dobro poznat (reč je o njegovom staljinističkom i birokratskom tipu) podleže kritici utoliko što je za svoju metu izabrao ono što se vrlo lako može napadati: danas se vodi rasprava o autentično maoističkom načinu uspostavljanja odnosa između avangarde i masa — načinu kojim se, bar po onome što je težio da bude, odlikovao rad P. O. — a ne o jednoj »lenjinističkoj« shemi koja nam je uvek bila tuđa i koju niko ne misli da brani.

Pošto ne postoji nikakva opasnost od uspostavljanja »autoritarnog odnosa« između nas (ili avangarde) i masa, problem partije je pre svega problem stila rada, problem širenja ispravnog stila rada. Razvijanjem i učvršćivanjem tog stila, sve većom zrelošću masa kojoj će on doprineti izazivajući javljanje sve većeg broja njihovih unutrašnjih avangardi, sve više ćemo se približavati stvaranju partije. Ali, ako izgrađivanje partije nema nikakvog smisla bez dodira sa masama i bez maoističkog stila rada, obrnuto — partija se ne rađa spontano iz masa, ona može nastati samo kao rezultat stapanja raznih spoljašnjih avangardi kojima je zajednički isti ispravan stil rada sa unutrašnjim avangardama masovnog pokreta. Prema tome, tu neće biti reč o spontanom, objektivno nužnom rađanju, već o subjektivnoj odluci političkog karaktera koja podrazumeva izbor određenog trenutka i procenu objektivnih i subjektivnih uslova.

Shvatati rađanje partije kao »ujedinjavanje« raznih unutrašnjih avangardi, kao »centralizaciju« koja zavisi od »procesa masovne političke borbe«, znači zamišljati rađanje partije sa stanovišta koje spontanosti pripisuje najveći značaj. Kako će razne unutrašnje avangarde moći da se ujedine? Da li stvaranjem jedne »federacije«? U stvari, ne vidimo kako će te razne avangarde, vezane za različite situacije, za različite nivoe svesti i za različite pokrete (za pokrete radnika, studenata, seljaka, nameštenika, pa čak i padobranaca), moći da prevaziđu parcijalni karakter svoga stanovišta i svog praktičnog iskustva, u odsustvu »orijentira«, podsticaja ili sinteze koji dolaze spolja. U stvari, danas konstatujemo da su čak i u studentskom pokretu, inače dosta homogenom, njegove razne unutrašnje avangarde potpuno nesposobne da postignu homogenost u de-

lovanju i političkom rukovođenju usled razlika u lokalnim situacijama, teorijskim opredeljenjima i stilovima praktičnog rada. Osim toga, u okviru svake unutrašnje avangarde javljaju se sukobi i duboke podeljenosti. Ako je takva situacija u jednom masovnom pokretu koji je mnogo homogeniji (po starosnoj strukturi njegovih pripadnika, njihovim interesima, stepenu njihove politizacije, njihovoj potpunoj ličnoj spremnosti za angažovanje itd.) od drugih masovnih pokreta, pretpostavka o spontanom ujedinjavanju unutrašnjih avangardi vezanih za druge pokrete izgleda potpuno neosnovana; ne vidimo kako bi one prevazišle svoje podeljenosti — a one se. naročito na planu teorije. ne mogu potcenjivati — kako bi one same sebe ubedile u neophodnost usvajanja iste taktike i iste strategije i odustajanja od svog partikularizma u cilju ostvarivanja »centralizacije«.

Još manje vidimo kako bi se mogla ostvariti »centralizacija« unutrašnjih avangardi koje su u institucionalnom pogledu fluidne, a sa organizacionog stanovišta gledano — decentralizovane.

Ta protivrečnost ogleda se u Sofrijevom referatu u jednom značajnom kolebanju: on govori čas o »neinstitucionalizovanim avangardama« koje bi bile sastavni deo masovnog pokreta i ne bi imale nameru da njime rukovode (zato što rukovodstvo treba da bude kolektivno i decentralizovano), a čas o neophodnosti da te iste avangarde postanu »političko rukovodstvo«. S jedne strane, on pominje decentralizovanu organizaciju koja obezbeđuje »samostalnost, odgovornost i razmenu na svim nivoima«, tako da niko nije ovlašćen da donosi odluke u ime drugih; s druge strane, pak. on tvrdi da se »zadaci političkog rukovođenja unutar masovnog pokreta u cilju njegovog daljeg širenja ne mogu izbeći«, da to političko rukovođenje treba da preuzmu unutrašnje avangarde (da li odstranjujući druge učesnike masovnog pokreta?) i da unutrašnje avangarde treba da se ujedine i centralizuju.

Ta je protivrečnost posledica nastojanja da se pomire dva stava koji, u Sofrijevom referatu, ostaju nepotrebno suprotstavljeni: stav čiji se pobornici zalažu za davanje prvenstva spontanosti, za samoupravljanje, za odbacivanje svakog prenošenja ovlašćenja, s jedne strane, i stav čiji pobornici ističu neophodnost postojanja političkog rukovodstva, s druge strane.

Jedini put za prevazilaženje te protivrečnosti je put na koji su ukazali Mao i kulturna revolucija; on se zasniva na dijalektičkom odnosu između centralizacije i sinteze (spoljašnje avangarde, partije) i samostalnosti baze pokreta (sovjeta, saveta i odbora u bazi pokreta) koja ima pravo da iznese druge pred-

loge, a odbaci one predloge koji su joj upućeni; učinjeni na odnosu koji, ako poverava partiji zadatak opšteg rukovođenja i koordiniranja, ne isključuje, u posebnim okolnostima, obrnut odnos u kome baza pokreta uzima inicijativu, kao što je to bio slučaj u kulturnoj revoluciji.

Na planu neposrednog organizovanja Sofrijev stav znači: (1) odbacivanje politbiroa u bilo kom vidu i svake centralizacije u okviru P. O.; odbacivanje svake organizacione veze sa drugim grupama, pa makar one bile slične našoj grupi; (2) isticanje neophodnosti »uspostavljanja stalnog odnosa zajedničkog informisanja, diskusije i, eventualno, zajedničkih inicijativa«, što je očigledno prihvatljivo, mada ostaje neodređeno. Taj stav, koji teži da zadrži P. O. u njegovom sadašnjem stanju, ne izgleda mi prikladan za prevladavanje nedostataka koje su osuđivali razni drugovi (nedovoljno sudelovanje aktivista u kolektivnim razrađivanjima političke linije, »utvara politbiroa« itd.) i za poboljšavanje delatnosti te grupe

Stane Južnič: Socijalizam i zemlje u razvoju

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1969, 126 strana)

Razmatranje pitanja socijalizma i zemalja u razvoju stavljeno je u ovoj knjizi u šire okvire razvoja socijalizma i procesa u savremenom svetu. Naime, širenje socijalističkih opredeljenja u zemljama u razvoju Južnič posmatra kao ispoljavanje univerzalnosti socijalizma. On smatra da su »razna prekrojavanja socijalizma u nerazvijenim zemljama« posledica pre svega »drugačije fizionomije društvenih zajednica« tog dela sveta. U tom okviru Južnič kritički analizira sve oblike i sadržaje te pojave. »Upotreba reči »socijalizam« u raznim varijantama i sa različitim pojmovima već sama po sebi je značajna pojava i proliferacija socijalističkih epiteta svakako je jednovremeno i proliferacija socijalističkih ideja, pa protumačene na ovaj ili onaj način. Međutim, to već samo po sebi ima izvanredan značaj koji treba smatrati ozbiljnim« (str. 84).

U uvodnom delu rada analiziraju se i neki opšti uzroci »prodora socijalizma u političku misao nerazvijenog sveta«. Opravdano je što se u tome pošlo od položaja tih zemalja u koji ih je stavio razvoj imperijalizma, odnosno kapitalizma kao svetskog sistema, od identifikovanja imperijalizma sa kapitalizmom u društvenoj svesti tih zemalja. od nužnosti bržeg razvoja itd. Čini nam se, međutim, da je tu zapostavljena unutrašnja komponenta socijalističkog opredeljenja koja uslovljava njegove oblike i sadržaje. To se odnosi i na istorijske uslove, na postojanje prakse izgradnje socijalizma u periodu kada te zemlje stupaju na put samostalnog političkog i ekonomskog razvitka.

Sličan je slučaj i sa analizom političkih organizacija kao nosilaca koncepcije socijalizma. Analizirani su detaljnije »stranke političke levice« i sindikati, a pomenuti su i takozvani populistički pokreti. To je opravdano kad se govori o Latinskoj Americi, u kojoj je partijsko-politička struktura uhvatila čvršćeg korena. Međutim, u potpunosti je izostala opšta analiza masovnih političkih pokreta, predstavnika »autohtonog socijalizma« kao preovlađujućih nosilaca socijalističkih koncepcija u Aziji i Africi.

Južnič se služi kategorijom »autohtoni socijalizam«. Mada njeno značenje nije precizirano, proizlazi da su to koncepcije socijalizma potpuno odvojene, pa i suprotstavljene naučnom socijalizmu, pod snažnim uticajem lokalnih tradicija, religije itd. Takvih pojava, međutim, nisu lišeni ni ostali delovi sveta. Mada i u ovom području ima koncepcija koje su stvarno antisocijalističke, čini nam se da se nekim konstatacijama u radu postavlja kineski zid između naučnog socijalizma i koncepcija »autohtonog socijalizma« u celini. Govoreći uopšteno o nekim

aspektima »afričkog socijalizma«. Južnič konstatuje da takve »teorije« nemaju ničeg zajedničkog sa marksizmom, sa naučnim socijalizmom. Iz ovog se lako mogu izvući zaključci o crno-beloj isključivosti marksizma, o marksizmu kao isključivo evropskom fenomenu i zatvorenom sistemu ideja ili, pak. da pokreti koji se deklarišu kao marksistički predstavljaju jedinstvene i jedino ispravne koncepcije puta u socijalizam itd. Čini nam se, međutim, da je u tom pogledu situacija mnogo kompleksnija.

Na nekim mestima je prisutno i izvesno degradiranje socijalističkih opredeljenja u nerazvijenim zemljama. Tako se konstatuje da »Ne bismo smeli ni najmanje biti iznenađeni ako nerazvijene zemlje od socijalizma očekuju u prvom redu rešenje problema nerazvijenosti, dok mi u našim prilikama očekujemo rešenje problema koji su vezani za humanističke i demokratske opseżnosti socijalizma« (str. 13). Čini nam se da se pitanjima humanizma i demokratije i uslovima pojedinih zemalja ovde prilazi nedijalektički. Humanizam i demokratija čine sadržinu svake stvarne borbe za socijalizam. Koja će se pitanja i kojim redom u pojedinim društvima rešavati, zavisi od konkretnih uslova, koji se ne mogu samo nekom subjektivnom voljom prevazići. Činjenica je da viši stepen razvoja daje veće mogućnosti za ostvarenje humanizma i demokratije. ali ne sam po sebi. Stoga borba za socijalizam i progres uopšte, bez obzira na pitanja koja rešava, ne mora da ima manje humanu i demokratsku sadržinu samo zbog toga što se te zemlje nalaze na nižem stepenu razvoja, mada ni ovo područje u tom pogledu nije lišeno problema i dilema koji postoje u ostalim delovima sveta.

Najveći deo rada čini prikaz osnovnih obeležja i kritička analiza koncepcija socijalizma u pojedinim zemljama u razvoju. Kao posebne celine analizirane su: Latinska Amerika, arapski svet, Afrika južno od Sahare i Azija. Unutar tih celina razmatraju se pojedine varijante kao npr.: baasistički socijalizam, egipatski socijalizam, alžirski put u socijalizam i desturski socijalizam unutar koncepta arapskog socijalizma; burmanski put u socijalizam i kambodžanski put u socijalizam unutar azijskog koncepta. Čini nam se da je učinjen izvestan propust što odgovarajuće distinkcije nisu učinjene i u analizi koncepcija socijalizma u Africi južno od Sahare. Naime, celo to područje obuhvaćeno je isključivo analizom koncepta »afričkog socijalizma« (pretežno u interpretaciji L. Sengora, kojoj se sve više i u samoj Africi negira socijalistički karakter) kao antirevolucionarnog, autoritarnog, antimarksističkog itd., iako se i u samom radu konstatuje da »ne postoji jedinstven »afrički socijalizam« niti uniformnost u njegovim koncepcijama« (str. 96). Međutim, i pored nekih zajedničkih karakteristika, postoje i znatne razlike u koncepcijama socijalizma u tom delu Afrike, počev od Seku Turea, za koga se i u radu konstatuje da je »možda najbliži naučnom socijalizmu«, do nekih pokreta koji se deklarišu kao marksistički (Kongo Brazavil).

U poglavlju o Latinskoj Americi izvršena je kritička analiza »stranaka političke levice«, uključujući, pored komunista i socijalista, i anarhiste i trockiste. Data je njihova geneza, uloga i analiza problema s kojima se te stranke suočavaju u kontekstu uslova u tom delu sveta. Sažeta analiza sociološko-političkih karakteristika nekih društvenih grupa, posebno in-

teligencije, znatno doprinosi shvatanju procesa unutar »stranaka političke levice«. Analiza društvene stvarnosti, razmatranje da li je to kapitalizam ili nešto što tek treba da dođe, otkriva neke dileme »stranaka političke levice« koje su imale i imaju krupnih implikacija na njihovu politiku i ulogu. Posebno mesto dato je razmatranjima nekih faktora uspeha kubanske revolucije i njene istorijske uloge, kao i protivrečnostima dejstva njenog uzora na revolucionarne procese u tom delu sveta.

U uvodnom delu o arapskom svetu data su vrlo interesantna zapažanja nekih pojmova značajnih za razumevanje misaonog okvira toga društva, kao i geneza »arapskog socijalizma«. Kao tokovi koji su išli uporedo i ulili se u koncept »arapskog socijalizma« navode se: islam, nacionalizam, marksizam kao radikalni reformizam i zahtevi za snažnom državom. U razmatranjima šta »arapski socijalizam« deli od marksizma potpuno pravilno se konstatuje da »teoretska obrada arapskog socijalizma još ni izdaleka nije završena« (str. 62). Smatramo da ovo predstavlja karakteristiku koncepcija većine pokreta »autohtonog socijalizma«, te ih je nužno posmatrati u razvoju.

Unutar arapskog sveta izvršena je i politička analiza koncepcija i prakse pokreta Baas u Siriji i Iraku (gde se nalaze na vlasti), kao i pokreta u Jordanu i Iranu. Ukazano je i na neke bitne protivrečnosti tih pokreta, kao što su uloga armije i činjenica da, i pored radikalizacije pokreta u Siriji, njegova organizaciona osnova ostaje i dalje uska. Slični su zaključci i u analizi egipatskog socijalizma, a donekle i alžirskog puta u socijalizam.

U razmatranjima o genezi »afričkog socijalizma« ukazano je na uticaj, pa i direktnu povezanost prvih socijalističkih organizacija sa pokretima u metropolama, prvenstveno u bivšim francuskim kolonijama, kao i na neke uticaje panafričkog pokreta. Pored onoga što je ranije rečeno o načinu predstavljanja »afričkog socijalizma«, mogao bi se, po našem mišljenju, staviti znak pitanja i na neke ocene o ulozi domaćeg »privatnog« kapitala, pa i stranog kapitala, jer nam se čini da se ne uočavaju promene u njihovom položaju i ulozi kroz traženje specifičnih rešenja u uslovima niske akumulacije i krajnje ograničenih izvora finansiranja. U ovom delu rada su u najvećoj meri izostale analize konkretnih koncepcija i prakse, kao i njihove evolucije.

U razmatranjima o Aziji, gde su izdvojeni po jednoj osnovi Kina, Mongolija, Severna Koreja i Severni Vijetnam, a po drugoj Japan, uvedena je posebna geo-politička komponenta. Ovde su posebno analizirane stranke naučnog socijalizma i pojave »autohtonog socijalizma«. Kao specifičnost ovog dela područja nerazvijenih zemalja, konstatuje se da komunističke partije u Aziji imaju veliki značaj, mada je fizičko likvidiranje Komunističke partije Indonezije, nekad najznačajnije u nerazvijenom svetu, oslabilo njihov položaj. Kao uzroke slabosti komunističkih partija ovog područja Južnič navodi česte preokrete u njihovoj političkoj liniji, hladni rat, a u novijem periodu i razdor u komunističkom pokretu koji je doveo do toga da su se skoro sve komunističke partije podelile na prosovjetske i prokineske ili, kao indonežanska, stale na stranu Kine. Posebno su analizirane koncepcije i praksa (jedinih legalnih) komunističkih partija u Indiji i na Cejlonu, koje su takođe podeljene na »leve« i »de-

sne«. Analizirana je i stranka Lanka Sama Samaja (LSSP) na Cejlonu. koja je, nakon poslednjih izbora, kao druga po veličini stranka, zajedno sa Komunističkom partijom, uključena u vladu. Ta stranka, koja je u širenju marksizma na Cejlonu odigrala veliku ulogu i iz čijih je okvira izrasla Komunistička partija, tretira se kao »danas zapravo jedina istinski značajna trockistička grupa u nerazvijenim zemljama« (str. 109), što se po njenim stavovima prema međunarodnoj (pa i unutrašnjoj) saradnji, po njenom interesovanju za samoupravljanje itd. teško može u potpunosti prihvatiti.

Kao predstavnici azijskog »autohtonog socijalizma« razmatrani su u najkraćim crtama i burmanski i kambodžanski put u socijalizam.

Neke kritičke primedbe u ovom prikazu nemaju za cilj da umanje vrednost i kvalitete ove inače dobre knjige. Te primedbe su polemičkog karaktera, takođe podložne diskusiji, pogotovo kada se uzme u obzir stepen naših saznanja o toj pojavi. A to što Južničeva knjiga podstiče na razmišljanja i polemiku, samo je pozitivna strana njegovog rada.

BRANISLAV VUKOVIĆ

Strukturalizam

(Grupa autora, izdanje časopisa »Kritika«, Zagreb, 1970, 272 strane)

Reči »struktura« i »strukturalizam« provlače se u našem akademskom saobraćanju u poslednje vreme možda malo češće nego ikad ranije. Razlog će verovatno biti velika popularnost strukturalne metode i samog strukturalizma u Evropi, pa i kod nas.

Šta je, zapravo, »struktura« i kakva je suština tog novog pravca ili, bar, stremljenja, koji se krije iza tog novog »izma«?

Žan Pujon (u članku *Strukturalizam — pokušaj definicije)* veli da je po Larusu i Lalandovom rečniku klasično značenje strukture u onome što nam otkriva unutrašnja analiza neke celine. Analiza nam otkriva kostur predmeta, a njegovo prepoznavanje omogućuje da se razlikuje bitno od sporednog. Strukturni odnosi bi bili nešto što nije ni iznad ni ispod ostalih odnosa. Dovoljno bi bilo posmatrati te odnose, zajedničke različitim realitetima, pa da se otkrije struktura, koja je, otud, empirijska stvarnost. Struktura bi po značenju bila istovetna sa »organizacijom«, »rasporedom« ili »ustrojstvom«, dok »izam« koji se pridaje tom pojmu ne bi mogao tako da se pravda. Strukturalizam, po Pujonovom mišljenju, počinje kada prihvatimo činjenicu da se različiti skupovi mogu približiti, ne uprkos, nego upravo na temelju njihovih razlika koje se tada nastoje rasporediti. Lingvistika, koja raspoređuje suprotnosti umesto da skuplja sličnosti, i etnologija, kao mogućnost povezivanja raznorodnih kultura umesto insistiranja na nekoj »opštosti ljudske prirode«, pokazuju posebnu sklonost prema upotrebi strukturalne metode.

Dva ključna pojma koja će nam pomoći da bolje shvatimo šta se podrazumeva pod »strukturom« su pojmovi »modela« i »prakse«. Model je pojednostavljenje stvarnosti koje će omogućiti da se lakše čita struktura, dok se praksa i struktura određuju uzajamno. Model, prema tome, nije nikakav vid stvarnosti, nego čisto metodološki pojam. S druge strane, a-

ko su predmeti strukturalnog istraživanja strukturisani, onda je to i sama analiza tih predmeta.

»Struktura« je pojam koji, kao i svaki drugi, povlači za sobom neodređeno, a katkad i nikakvo značenje. Nauka počinje tamo gde su pojmovi određeni. Tako se i strukturalizam javlja (kaže Zvonimir Junoković, autor članka *Strukturalizam — teorija i metoda)* u trenutku kad reč »struktura«, pod uticajem geštaltističkog psihološkog učenja, dobija uže i određenije značenje. »Struktura« je u tim novim uslovima »samosvojna bitnost unutrašnjih zavisnosti« (Hjelmslev) ili se, što je blisko, »sastoji od članova takve prirode da izmena jednog povlači za sobom promenu svih drugih« (Klod Levi-Stros). Po ovom autoru, mora se odbaciti naivno-realističko shvatanje »strukture« po kome je ona osnovni crtež, potka stvarnosti koja se, maltene, nameće čulima.

Strukturalizam nije homogeno učenje. To je jasno i Žanu Vieu, koji (u radu *Pitanje metoda ili metode)* razlikuje tri različite usmerenosti u okviru strukturalizma, mada smatra da je ono što se kao prvo nameće kad je reč o strukturalizmu više slaganje nego razmimoilaženje tokova traženja. Ovaj autor razlikuje tri oblika strukturalizma: genetski, fenomenološki i strukturalizam modela. Suprotnost između fenomenološkog strukturalizma i strukturalizma modela sastoji se u različitom shvatanju odnosa pojedinačnog prema totalitetu: strukturalizam modela se razlikuje od onog prvog po tome što ne može da objasni uključivanje pojedinačnog u celinu. Ali, kako pojedinačno možemo shvatiti kao *međusobno ukrštanje struktura*, izlazi da se te dve struje strukturalizma pokazuju više kao komplementarne nego kao isključujuće. Nesuglasice između strukturalizma modela i genetskog strukturalizma ispoljavaju se kao konfrontacija između statičkog i dinamičkog stanovišta: to se suprotstavljanje ogledalo naročito u antropologiji i ekonomiji. Žan Vie smatra da se prvi strukturalizam odnosi na količine, dok se genetski vezuje za stvarno, odbijajući da ga pretvori u mrtve i krute proporcije. Sukob između genetskog i fenomenološkog strukturalizma svodi se na nesuglasicu o odnosu pojedinačnog i totaliteta u shvatanju smisla. Smisao se, po fenomenolozima, uspostavlja u dijalektici objektivnog i subjektivnog. To shvatanje se suprotstavlja dijalektičko-materijalističkom tumačenju, gde je smisao u opštem i gde se njegovo ispitivanje ne ostvaruje poniranjem subjekta u sebe, nego u perspektivi nekog shvatljivog totaliteta.

Književna kritika je jedina koja govori jezikom svog predmeta — veli Žerar Ženet (u radu *Strukturalizam i književna kritika)* — jer se likovna i muzička kritika ne izražavaju bojama i zvucima. To bi mogao biti razlog izvesnog podređenog položaja tih kritičara: oni ne samo što dolaze posle stvaraoca, pa su ograničeni materijalom koji im je on nametnuo, nego rade pomoću znakova, dok stvaralac radi pomoću pojmova. Pisac postavlja pitanje svetu, dok kritičar svoje pitanje postavlja književnosti. Kako je književnost ponajpre delo jezika, a strukturalizam je dobrim delom lingvistička metoda, susret bi se mogao odigrati najverovatnije na području predmeta lingvistike: glasovi, reči, oblici, rečenice. Žerar Ženet strukturalno ispitivanje književnih tvorevina određuje veoma usko: ono bi se, po njegovoj koncepciji, svelo na lingvističko istraživanje jezičkih znakova. Među-

tim, književno delo je ipak nešto više od sistema znakova.

Po praškom lingvisti Lubomiru Doležalu (*Perspektive strukturalne analize književnog dela*), za strukturalnu analizu književnog dela od samih njenih početaka karakteristično je nastojanje u pravcu najveće moguće egzaktnosti. Bitan elemenat savremene strukturalne analize je »modeliranje«. Potreba za modelima očita je naročito u tipologiji književnih struktura. Na koji način funkcioniše metoda koju predlaže Doležal? Kratko rečeno: *zgušnjavanjem sadržaja*. Uzmimo, na primer, repertoar likova u siželu »bračni trougao«. Gola shema likova će obuhvatiti samo tri osnovna karaktera određena njihovim osnovnim funkcijama u sižeu. Na tom stupnju zgusnutosti neće biti razlike između Ane Karenjine i gospođe Bovari. To donekle može navesti na pomisao o formalizmu strukturalne metode. Međutim, tu optužbu najenergičnije pobija Klod Levi-Stros. U članku *Struktura i oblik* Levi-Stros kaže da strukturalizam odbija da suprotstavi konkretno apstraktnom i da ovom drugom da povlašćen položaj.

Manje sklon formalizmu je sovjetski lingvista Jurij Lotman, jedan od tvoraca modernog strukturalnog ispitivanja u nauci o književnosti. On pobliže određuje osnovne operativne pojmove koje koristi u svom istraživanju. Tako bi *model* bio *analogon* poznatog objekta koji zamenjuje u procesu saznavanja; *aktivnost modeliranja* je čovekova delatnost stvaranja modela. Umetnost je za Lotmana analogon stvarnosti, ali ona je uvek uslovna, što će reći da »liči« i »ne liči« u isti mah. Definicija umetnosti bi, po njemu, bila: »Ja znam da to nije ono što predstavlja, ali jasno vidim da je to ono što predstavlja«. Lotman pristupa ispitivanju umetnosti tako što je poredi sa igrom. Igra je, neosporno, jedna od potreba čovekove psihe. Ona ga prati na svim stupnjevima njegovog razvoja. U igri se bezuslovna (realna) situacija zamenjuje uslovnom (igranom), te tako ona čoveku pruža mogućnost uslovne pobede nad bezuslovnim (pobeda nad neprijateljem i slično). Igra je, otud, ponašanje na dva plana. Igra modeluje slučajnost, nepotpunu određenost, verovatnost procesa i pojava. Igra i umetnost susreću se u drami. U drami se, naime, sukobi koji uopšte nisu razrešivi u praktičnom (svakidašnjem) ponašanju razrešavaju kroz igru. Umetnost barata nizom elemenata koji su srodni s modelima igre. Percepcija umetničkog dela zahteva posebno umetničko ponašanje koje ima zajedničke crte sa ponašanjem u igri. Međutim, *umetnost nije igra*. Igra je ovladavanje veštinom, a umetnost — ovladavanje svetom.

Mišel Fuko (*Čovek i njegovi dvojnici*) kaže da je govor tek u prošlom veku dobio u naučnim analizama svoje vlastito bivstvo. Shvatanje da su jezik i govor samostalni sklopovi omogućeno je prekidanjem ontološkog prelaza između govorenja i mišljenja. Pozitivisti su hteli da jezik liše svake vlastite osobitosti, da ga očiste od svega slučajnog i njemu nepripadajućeg (!) sve dok ne postane odraz (savršen dvojnik) i ogledalo saznanja. Cilj je sada, predlaže Fuko, da se otkriju gramatičke navike naših ideja, da se ponovo učini glasnim i čujnim udeo tišine koji nosi svaki govorni lanac kada se izriče. Jezik nam je otuđen jer se misli izražavaju rečima kojima se ne vlada i čije istorijske dimenzije izmiču.

DRAGAN MONAŠEVIĆ

Stiven Spender: Godina mladih buntovnika

(Stephen Spender: *The Year of young Rebels*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1969, 286 strana)

Pokušaj svestranog, argumentovanog i dokumentovanog tumačenja studentskog bunta u toku 1968. godine, vredan pažnje, sadržan je u ovoj knjizi engleskog publiciste, filozofa i pesnika Stivena Spendera.

Autor sa neskrivenim simpatijama prilazi tumačenju studentskog pokreta u celini, dobrim i lošim stranama njegove taktike i strategije, ali veoma pomno brine da njegovo pisanje, što se bar ove knjige tiče, ne preraste u apologetiku. Svoja mišljenja i zaključke temelji na ličnom uvidu u događaje na Kolumbija univerzitetu u Njujorku, na Sorboni i Nanterskom univerzitetu u Parizu, na Karlovom univerzitetu u Pragu i na Slobodnom univerzitetu u Berlinu, u vreme kada su ti događaji u 1968. godini kulminirali. U svrhu doslednije eksplikacije, čitaocu su prezentirani brojni stavovi poznatijih studentskih lidera izneti u razgovorima sa autorom ili sadržani u akcionim programima i publikacijama izdavanim u vreme okupacije fakultetskih aula, amfiteatara, kampusa i fakultetskih uprava od strane studenata. No, autor se ne zadovoljava time: on je u knjigu, sa rafiniranim osećajem prostora i mere, ukomponovao stavove mislilaca i filozofa koji su imali (mogli imati) idejnog i ideološkog uticaja na studentski pokret, kao i stavove ljudi pozvanih da se izjasne pro et contra studentskog bunta. Poslednju trećinu knjige čini, u velikoj meri sintetizovano, autorovo teorijsko-praktično objašnjenje pozadine i sadržine studentskog bunta, izloženo tako da se u najmanjoj meri okrnji prostor za konfrontiranje drugih stavova sa njegovim stavovima, odnosno bez intencije da se oni čitaocu u bilo kom vidu nameću.

Studentski revolt u Berkliju, počinje autor, s jeseni 1964. godine, označio je kraj mira na američkim univerzitetima. Posmatrač tih događaja — sa simpatijama, uznemiren ili zbunjen — našao se u dilemi: da li omladina svestrano protestuje ili njena manjina »izgubljenih« pokušava naći svoje mesto. Borba za građanska prava bila je platforma na kojoj se temeljio studentski pokret, iako je univerzitet, posebno Berkli, mesto gde su najmanje vidljive nejednakosti u građanskim pravima u SAD. Možda je više zbunjivalo što su snage izrasle u tom pokretu zahtevale slobodu govora (Free Speech Movement), jer je »svima bilo dozvoljeno da govore«. Upravo u momentu kad su spoljni posmatrači bili skloni zaključku da je američki sistem obrazovanja zapao u krizu, studentski revolt našao je plodno tle u Londonu, Berlinu i drugde. Naime, ispostavilo se da studente ne može zadovoljiti formalna sloboda verbalnog protesta protiv »nevidljivih« dekana, uprava i predsednika visokih škola, jer se izgovorena ili napisana reč malo respektuje, »ona bespomoćno odjekuje i gubi se u hodnicima vlasti«. Takva formalna sloboda ostaje bez efekta i nije sredstvo za uklanjanje problema sa kojima se susreću studenti. Otuda činjenica da studenti na Zapadu osećaju pomanjkanje slobode, jer ona na odredenom nivou ne znači samo slobodu izražavanja, nego i mogućnost poboljšavanja uslova. Kad je jasno da upražnjavanje takve slobode neće promeniti uslove nabolje, onda se jedina prava sloboda nalazi u pobuni. Pobuni protiv koga, s kojim ciljem i kojim sredstvima će ti ciljevi biti ostvareni?

»Studenti — odgovara autor — ističu one probleme koji su jednostavni i konkretni kao u udžbeniku istorije. Sami studenti takođe su slični istoriji; što ih više posmatramo, to oni postaju komplikovaniji i zagonetniji.« Studenti na Zapadu svoj otvoreni protest protiv društva počeli su mešavinom »strasti i nepristojnosti«, ističući probleme koje smatraju ozbiljnim sa znatnom primesom humora. Pokret »22. mart« na Nanterskom univerzitetu počeo je napadom mladića na spavaonice studentkinja. Studenti Berkli i Kolumbija univerziteta ističu da siromaštvo studentskog života treba posmatrati »sa ekonomskog, političkog, psihološkog, seksualnog i intelektualnog aspekta i svaki ponaosob lečiti«. Dakle, studenti konsekventno brišu granicu između javne i privatne ličnosti. To što žele da izjednače intimne vrednosti života sa javnim jedna je od najozbiljnijih crta njihovog pokreta, čime ujedno izvrgavaju poruzi sivilo i puritanstvo buržoazije.

Tokom razvoja studentski protest protiv društva dobija u sadržini, postaje sve radikalniji. Buntovnici su brzo shvatili da je univerzitet mnogostruko povezan sa društvom i da položaj univerziteta može biti promenjen jedino promenom društva. Društvo, naravno, ne menja se onako kako bi studenti želeli: u suprotnom, ne bi bilo mesta protestu. Zato studenti menjaju univerzitet, okupiraju ga, žive u bratstvu i jednakosti, uživaju u slobodi nezavisno od društva, sve dotle dok svojim prkosom »ne probude usnule pse policijske države«, te budu rasterani sa ulica ili isterani sa univerziteta izlažući se opasnosti da im univerzitet bude zatvoren, što vodi ka samodestrukciji pokreta. Još gore, univerzitet može biti i razoren, jer su univerziteti u nekim zemljama Latinske Amerike postali ratište između studenata i policije i vojske. Autor ovde zamera studentima za netaktičnost i grešku učinjenu prevođenjem univerziteta u izolacionizam, umesto da ga pretvore u forum političkog aktivizma, kao što su bili Oksford i Kembridž tridesetih godina, u vreme borbe protiv nacizma, odnosno u mesto za sticanje znanja, »kao što je Karl Marks koristio biblioteku Britanskog muzeja u Londonu«. Iako je takav korak učinjen na Sorboni, studenti su išli u Bjankur »Renoovim« radnicima, ali taj pokušaj, po autorovoj oceni, nije u punoj meri urodio plodom najviše zbog pasivnosti KP Francuske i drugih snaga izvan studentskog pokreta.

Prvobitni zahtevi za reformu školstva studentima su se pokazali kao preuski, demonstriranje na ulicama i drugde, pored ostalog i u svrhu provociranja da bi policija u potpunosti pokazala svoju brutalnost, suviše je providno, varljiva sloboda studenata da na takav način kritikuju društvo bila je iluzija, te je studentski pokret postajao radikalniji poprimivši sve dimenzije revolucionarnog pokreta. U proglasu usvojenom na Sorboni 22. juna 1968. godine stoji da »studenti zajedno sa radnicima vode borbu protiv kapitalističkog društva«. Berlinski studenti svoj pokret nazivaju radikalnim, antiautoritarnim i antikapitalističkim. Ukratko, autor za studente Zapada kaže da »oni odbacuju pravila igre parlamentarne buržoaske demokratije sve dok je formalna i dok predstavlja administrativni instrument očuvanja sistema«. Autor daje za pravo studentima što odbacuju postojeće društveno uređenje, ali istovremeno skreće pažnju da je ne samo univerzitetu, nego i društvu potrebna revolucija, i za njih bi bilo porazno ako u svojim idejama i akcijama ne bi te dve

revolucije držali odvojeno. Mada društvo nije onakvo kakvo želi univerzitet, ono je arsenal iz koga se može izvući oružje kojim će ga promeniti. Mladi zaista imaju razloga za nepoverenje prema starijim generacijama i sve ono što je vredno njihove borbe tiče se njihove mladosti. Ono za šta se bore nije toliko važno danas koliko će biti sutra. Jer, recimo za deset godina, njihove ideje biće deo starog. Ideja za koju se bore danas, tada će biti sekundarne važnosti, možda beznačajna.

Kritičari studentskog pokreta kažu da se studenti ne mogu smatrati zbiljskim revolucionarima iz sledećih razloga:

— oni nisu potlačena klasa;

— u svojoj borbi ne služe se uobičajenom revolucionarnom strategijom; poriču da imaju za cilj uspostavljanje diktature sa liderom na čelu;

— posle 1945. godine nije bilo revolucionarne situacije i pretpostavka da će je biti možda je samo pusta želja;

— oni revoluciju smatraju više kao promenu u načinu života, a ne kao onaj dan kada će izvršiti prevrat itd.

Spender ovom prilikom ukazuje da studenti ne osećaju potrebu da situaciju u kojoj se nalaze posmatraju kroz prizmu šematizovanih preduslova revolucije i u knjizi konstantno »ocenjuje« dobre i loše strane studentskog bunta. Više su okrenuti proučavanju rezultata svog pokreta i stečenih iskustava. Sartr, na primer, majski ustanak u Francuskoj naziva revolucionarnim i sklon je da ga smatra propuštenom šansom. Nasuprot njemu, Kon Bendit misli da su rezultati tog ustanka bolji nego što se moglo očekivati. Najviše što bi se moglo dobiti, uz pomoć KP Francuske i sindikata, po njegovom mišljenju, bilo bi eventualno zbacivanje De Golovog režima i vraćanje vlasti levice, od koje se, opet, ne može mnogo očekivati, jer po izgledu »bila bi to vlada Vilsonovog tipa«.

Određujući svoju revolucionarnu ulogu, studenti ostavljaju po strani teoriju revolucionarne avangarde i identifikuju se kao aktivna manjina koja permanentno gura društvo napred u revolucionarnu promenu, ali ne vodi tu akciju. Po Sartru, studenti samo pale fitilj, imaju ulogu »detonatora« i predstavljaju mali deo širokog pokreta. Upoređujući istorijska iskustva, Kon Bendit kaže da »Boljševička partija nije vodila rusku revoluciju, nego je rođena u njoj«.

Studentski pokret bazira se na nekontrolisanom spontanitetu, što ga znatno distancira od pokreta radničke klase, koji je, po teoriji klasne borbe, pokret porobljenih za osvajanje vlasti. Revolucija pripada, dakle, porobljenima, zainteresovanima, a ne studentima, koji to nisu. Zato i nije primarni cilj studentskog pokreta pobeda nad postojećim režimom i uspostavljanje diktature, jer oni u prirodi revolucije vide bojazan da bi posle toga njihov pokret karakterisao birokratizam, paternalizam, autoritarizam itd. — u istoj meri ili možda više nego društvo protiv koga se bore.

Nosilac revolucionarnog preobražaja, znači, može biti proletarijat, radnička klasa. Ali, zašto su francuski radnici primili hladno studente sa Sorbone. Nemački studenti, iako dele to mišljenje, imaju rđave odnose sa radništvom. Beli studenti na Kolumbiji pomogli su crnim da zauzmu Hamilton hol (zgrada univerziteta za crne studente), ali je od njih zatraženo da ga potom odmah napuste itd. Podeljenost je očigledna. Studentski i radnički pokret nisu se spontano ujedinili. Studenti su morali ubeđivati radnike da ih prihvate ne kao lidere pokreta, nego samo kao svesnu avan-

gardu. kao deo svetskog revolucionarnog pokreta.

Dajući prostora različitim ocenama studentskog pokreta. Spender ukazuje da su mnogi autori stali na stanovište da su se studenti uhvatili u koštac sa problemima društva u vreme kad situacija nije bila revolucionarna, to jest kad za rešenje nagomilanih problema nije bio neminovan, po opšteprihvaćenom mišljenju, revolucionarni prevrat.

Međutim, ako bi se postavilo direktno pitanje — koji bi uslovi bili prihvaćeni kao revolucionarni, moguć bi bio samo jedan odgovor. To su oni uslovi ka da je u pitanju borba za slobodu, za nezavisnost. Pojam slobode je relativan, može biti šire ili uže shvaćen, no, bez obzira na sve, za slobodu se oduvek vredelo boriti. Povodom upravo rečenog autor odvaja revolt čehoslovačkih studenata od revolta studenata na Zapadu. Čehoslovački studenti napadani su od zapadnih da su bliski buržoaziji jer su od društva tražili ono što ovi na Zapadu u suštini odbacuju. Da, istina je da su tražili više dobara. ali u osnovi su podupirali »verziju XX veka tradicionalnih borbi za slobodu i nezavisnost potlačenih naroda kakvih je bilo u XIX veku«.

Produbljenje jaza između generacija doprinelo je upornosti studenata, a rezultat je takvih okolnosti kada vladajuća klasa ili vlada delaju u pravcu koji mladi smatraju nasiljem ili izdajom ideala. Na ovom mestu »ideal« ne mora biti neki raritet ili uzvišena vrednost, nego može prosto poticati iz ideja o shvatanju pravičnosti i fer pleja. Nepoverenje u starije generacije nije samo iznedrila tradicijom i konformizmom neoptere ćena misao mladih, nego i sistem koji negira sve ideale života o kojima su ih upravo stariji učili. Rasna nejednakost i rat u Vijetnamu su više nego dovoljni američkom studentu da uoči dijametralnu devijaciju društva od proklamovanih ciljeva. Francuski studenti neprestano ukazuju da su bili prinuđeni da se bore na barikadama kao za Bastilju. »Nismo mogli ubediti ni De Golovu vladu ni policiju da naš problem ne leži u barikadama, nego u društvu« — pišu studenti na zgradi na Bulevaru Sen Žermen. Današnja generacija mladih Nemaca rođenih posle 1933. godine prva je koja uživa blagodeti »privrednog čuda«, ali još oseća mračnu prošlost skrivenu iza zida. »Jedan mi je student na Slobodnom univerzitetu u Berlinu pričao — kaže autor — da leve snage u Nemačkoj nikad nisu odgovorile na nasilje. jer su uvek bile suviše slabe da bi mu se mogle suprotstaviti. Studentske pobune su prva prilika u istoriji SR Nemačke kojom su se studenti i mladi radnici odupril fizičkom nasilju.«

Karakteristika studentske revolucije je u njenoj usmerenosti protiv svih postojećih formi industrijskog društva. Studenti ne vole zapadne niti narodne demokrtije Istočne Evrope, podozrivi su na Čehoslovačku. Kina i Kuba su zanimljive: zbog zaostalosti u industrijskom razvoju njihovi društveni sistemi slični su anarhizmu i eksperimentisanju u haotičnoj fazi nekih revolucija u XIX veku. Ukratko, studentski protest usmeren je protiv društva čiji su standardi i pravila determinisani dominacijom stvari-roba. Živeći u potrošačkom društvu, oni osećaju da žive u svetu koji se kreće prema zakonima razvoja bezličnih interesa i tehnoloških pronalazaka, koji im je neshvatljiv u smislu njegove dehumanizirajuće suštine. U tehnološkom društvu lične i tradicionalne vrednosti su marginalne, prazna forma; u njemu individua ne

može ostvariti duhovni život jer njegovi glavni centri ne sadrže vrednosti života, nego samo tržišne vrednosti.

Nauka je sluga čoveka kad se upotrebljava i u dobre i loše svrhe. Međutim, ta ogromna snaga stavljena je u ruke ljudi koji studentima izgledaju malo humani. Budućnost će možda dati više za pravo studentima, ali tada će šanse za uspeh njihove revolucije, po svemu sudeći, biti minimalne. Naime, razvoj nauke, elektronike posebno, kako ističe Zbignjev Brezezinski, direktor Instituta za izučavanje problema komunizma na Kolumbija univerzitetu, pretvoriće društvo spontanosti na kome studenti zasnivaju svoju akciju u njegovu suprotnost, u društvo pokreta, »tehnotronsko društvo«, u kome će centralna vlast imati sve podatke o svakoj individui. Centralna, svemoćna vlast uz primenu tehničkih novacija imaće celovit uvid u najskrivenije kutke ljudske psihe i života. Policija će biti u mogućnosti da predvidi krize znatno pre nego što su pobunjenici svesni nje. Sloboda špijuniranja ličnosti na svakom mestu — od spavaonice do radnog mesta i do pulta u ekspres-restoranu — jeste potpuna. Dakle, perspektiva ljudske individue i njene slobode je ružičasta, zar ne? Sistem »pranja mozgova« propagandom učiniće izglede na uspeh revolucije u društvu minimalnim. Vratiće se »društvo reda« kakvo žele R. Aron i Dž. Kenan, istina, sa različitih aspekata. Oni tvrde da su ljudi dobri po prirodi, da su njihove aktivnosti motivisane dobrim namerama, dok studenti ističu suprotno i najbolji politički sistem nazivaju lošim jer ograničava ličnost, disciplinuje je, nameće joj »poredak«.

Studentski pokret napadan je kao anarholiberalan sa konzervativnim i prevaziđenim idejama. Nazvan je pokretom bitnika, hipika i drugih mladih ljudi koji su, po merilima buržoazije, daleko od stvaralačkih pregnuća i radnih navika.

Univerzitet je, posigurno, prestao da bude mesto u zavetrini društvenih problema gde se moglo na miru provesti četiri-pet godina idiličnog života, kojih se sa nostalgijom prisećaju mnogi Amerikanci. On nije više mesto okupljanja privilegovanih roman tičara i bogataša, daleko od politike, nego je stecište polovine sveta mlađih od 30 godina, kojoj više nije stran ni dalek bilo koji problem društva. Politika je postala svojina do juče nepolitičnih. Univerzitet je iz romantizma uskočio u ulogu atinske Agore gde se okupljaju i mnogi građani. Ovog puta, po pravilu, samo mladi.

Autor naglašava upornost i idejnu zrelost koju su studenti pokazali u nameri da promene društvo. Činiće to sve dotle »dok nas (studente) u društvu bude čekalo manje radnih mesta od potrebnog broja i dok se naše znanje i stručnost budu koristili, umesto u ime ljudi, u ime stvari i za suludu trku u potrošnji koja je nametnuta i permanentno fabrikovana u svesti otuđene individue«. Studentskim pokretom provejava miris gorčine na nehumanost koju su studenti ne jednom osetili.

Današnji svet u kome mladi traže svoje mesto nikad im nije bio poznatiji i dalji. Mladi mogu i hoće da anticipiraju njegovo kretanje da bi u svakom trenutku bili u toku događaja.

Stiven Spender pita se na jednom mestu kakva bi reakcija studenata bila kada bi neko njihovim revolucionarnim lozinkama na zidovima univerziteta dodao: »Ulice pakla popločane su dobrim idejama.«

ŽARKO MILOŠEVIĆ

Jugoslovenski časopisi

MOGUĆNOSTI

U broju 3—4 splitskog časopisa »Mogućnosti« na uvodnom mestu nailazimo na pitanje: da li je celu svesku jednog književnog časopisa potrebno posvetiti pitanjima istorije, poetike i sociologije trivijalnog žanra izraslog na samom rubu književnosti. Reč je, naime, o takozvanoj žutoj literaturi, »šundu«, o kome se u nas u poslednje vreme dosta piše kao o problemu koji narasta do neslućenih razmera i u čijem objašnjavanju, u svojoj brzopletosti, a zbog odsustva dublje i svestranije analize, posežemo čak i za administrativnim merama (ograničenje izdavanja i slično) kao jedinim izlazom. Pisac ovih redova je sklon da tu dilemu protumači kao skromnost tvoraca ovog dvobroja časopisa »Mogućnosti«, koji su nas obiljem probranog materijala eminentnih autora iz ove oblasti uverili da su pitanja šund-literature u sklopu industrije za zabavu i ozbiljne problemske literature shvatili zaista onako kako to ona zaslužuju. Otuda je razumljiva bojazan redakcije da neće uspeti u svom poduhvatu zbog širine teme i raznolikosti građe; to je i razlog što su se zadržali samo na analizi detektivskog romana.

Sporova ima stvarno mnogo jer reč je, kako se kaže u uvodnoj napomeni redakcije a da se u to ni jednog trenutka ne poveruje, o spornom žanru. Zaista, kako drugačije razumeti naše dojučerašnje prenebregavanje činjenice o postojanju šunda. Da li je u pitanju naša nemoć da u bibliotekama živih boja pokušamo otkriti nešto od prave literature ili naša, redakcija to dobro primećuje, tradicionalna podela književnosti na elitnu i popularnu? Nije li ogroman tiraž šunda kriza prave literature? Zar naša istraživanja neće biti plodonosna čak i onda kada otkrijemo minimum vrednosti u delima te vrste, a da ne govorimo o istraživanju načina na koji ta literatura deluje na čitaoca, kako je čitaoci prihvataju i slično? Pitanja i odgovora ima zaista mnogo, čak postoje i oni koji tvrde da je ovaj žanr prava literatura našeg vremena.

Edmund Wilson se pita zašto ljudi čitaju detektivske priče. Po njemu, takve se knjige ne mogu čitati, nego se kroz njih proleti da bi se videlo kako je problem rešen. Ne može se ni udubiti u život likova jer oni nikad nemaju prilike da žive vlastitim životom, čak ni u dve dimenzije, već su smišljeni tako da se čine ili poverljivi ili mračni. Razlog održanja detektivskih priča Wilson vidi u decenijama između dva rata. Svet je, kaže on, patio od osećanja krivice i straha od neizbežne propasti i činilo se da više nije bilo moguće predvideti odgovornost Ko je učinio prvi greh i ko će učiniti sledeći? Svako je kriv, svako je nesiguran. U životu dakle, kao u birou velikog detektiva. I kada on pronađe ubicu, on nije čovek kao vi ili ja. Divnog li olakšanja!

U članku *Metafizika zločina za milijune* Charles Rolo postavlja hipotezu da je detektivski roman u osnovi metafizička priča o uspehu. On se ne zadržava samo na tome, nego se usuđuje da secira dubinski metafizički uzorak — detektivska priča je crkveno prikazanje modernog čoveka. U početku je zločin i svet je bolno potresen. Pojavljuje se junak detektiv koji je čovek kao i mi sa ponekim ljudskim nedostatkom, ali on ima poziv — on je Spasitelj. U njemu je, kaže Rolo, Milost i on

: nam doneti Svetlost. Ubica je svaki čovek i naš junak sumnja u svakog. Zločin je simbol krivice. naše nesavršenosti. U traganju za skrivenom istinom naš junak je izložen opasnostima. Pa zar bi drugačije i moglo da bude kada znamo da je Spasitelj mukama otkupio svet od grehova. Kada ubicu snađe njegova sudbina, mi podsvesno malo umremo i tako se čistimo od greha. Kličemo što je istina objavljena i pravda izvršena. Radujemo se ponovnom saznanju da se iza zbrke života krije red i smisao. Ako uspemo da kao čitaoci uđemo u detektivovu istragu. junakov duh će ući u nas. I te će nam priče dopustiti da namesnički igramo ulogu raznih vrsta Spasitelja, baš onoliko koliko budemo mogli da platimo. Detektivske priče su bajke natopljene krvlju koje predstavljaju krug Izgubljeni raj — Traženje raja — Ponovo nađen raj — kaže Rolo.

Tekst *Mitovi i mass-media* zapazili smo po jednom vrlo interesantnom opažanju. Autor Mircea Eliade tvrdi da u nama postoji želja za nadilaženjem svog vlastitog ličnog i istorijskog vremena u nepoznato vreme koje je ekstatično, imaginarno. i pita se hoće li ta želja ikad biti iskorenjena. Jer, dokle god postoji takva želja, moderan čovek čuva bar neke ostatke mitološkog poimanja. Mi želimo u sebi da pronađemo snagu s kojom su živeli ili saznali jednu stvar prvi put. Želimo, u stvari, da povratimo daleku prošlost. I Mircea Eliade kaže: »Ostaje nam uvek ista borba protiv vremena, ista nada da ćemo se osloboditi mrtvog vremena, vremena koje satire i ubija.«

Možda nije slučajno što se ovaj dvobroj »Mogućnosti« završava tekstovima Antonija Gramscija i Ernesta Blocha.

Revolucionar i teoretičar, Antonio Gramsci govori nam o kriminalističkom romanu i o uzrocima njegova širenja. Postoji nešto bitno u ljudskoj prirodi što se. izgleda, mučno i sve više udaljuje iz života. Što egzistencija postaje organizovanija i racionalnija, to se više smanjuje preostatak moguće avanture. Taj problem u savremenom svetu postaje drugačiji. Prisilna racionalizacija egzistencije pogađa srednju klasu i intelektualce. Nema više govora o nestajanju avanture. već o prekomernom avanturizmu svakodnevnog života, o velikoj neizvesnosti egzistencije. Protiv takve nestalnosti ne postoji mogućnost individualnog suprotstavljanja. Teži se, dakle, za »lepom« i zanimljivom avanturom koja proizlazi iz vlastite slobodne inicijative. I tako odlučivanjem za idealne uzore uzdižemo vlastitu ličnost; želimo da upoznavanjem većeg broja ljudi od onog koji je moguć pod određenim uslovima života bolje upoznamo svet.

Rasprava *Filozofski aspekt detektivskog* Ernesta Blocha predstavlja jedno istorijsko, sociološko, psihološko putovanje koje hoće da bude i filozofsko — do detektivskog romana. Primerima iz te vrste literature Ernest Bloch vrši mikroskopsku analizu uzroka nastanka i uticaja kriminalnog romana. Bloch govori, između ostalog, i o otuđenju u kojem se nalaze ljudi sa sobom i svojim bližnjima i u okolini koju čine. S tim u vezi je isprepletana nesigurnost života koji se sada pridodaje i crta opšteg nepoverenja. Od svakog se može očekivati sve u skladu sa robnom razmenom koja počinje da se odnosi i na ljude. Zbog toga, kaže Bloch, vrhunac detektivskog romana može biti i često jeste da naj-

manje sumnjiva osoba bude raskrinkana kao počinilac. Bloch odvaja detektivski roman od kiča i šunda. Za njega je on kolportaža koja često može sadržati značenja koja se javljaju u uzvišenijim sferama — poeziji i filozofiji. Putovanje do detektivskog, koje je po Blochu prošlo svoju školu, pokazalo nam je nešto što nimalo nije trivijalno u književnosti koja je postala trivijalna; ni tu napetost nije glupa. Slučaj mora da krije nešto u sebi tako sasvim uzgredno.

Pored ovih članaka u ovom dvobroju se nalaze i tekstovi poznatih autora kriminalnih romana (Boulloa Norcea Jacquea, Raumonda Chendlera. Georga Orvela), koji su možda najmerodavniji da kažu svoje mišljenje o ovom »prezrenom« književnom žanru, a koji je toliko popularan i čitan.

Prava je šteta što kod nas nema više kritičara koji bi se bavili ovim književnim fenomenom. što je očigledno i iz ovog dvobroja: samo jedan naš autor (Branimir Donat) prema dvadeset stranih pisaca i kritičara.

Ovo je najkompleksniji i najozbiljniji pristup i analiza u našoj publicistici ovog književnog roda i šteta je što do sad nismo imali takvih radova i ispitivanja u ovoj tako važnoj i interesantnoj oblasti literature. Zato treba odati priznanje redakciji (Srećko Dijana, B. Donat, Cvito Fisković, Živko Jeličić, Ante Sviličić) na zaista jedinstvenom poduhvatu.

U svakom slučaju, i čitalačka publika i ljudi od literature moraće da revidiraju svoja mišljenja o ovom do sad neproučenom žanru u nas.

ZORAN SEKULIĆ

naše teme

Ako tematika ovog časopisa — posvećena problematici našeg društvenog razvoja u domenu sociološke ili politikološke analize bazirane pretežno na rezultatima koje je ispitivanje javnog mnenja sposobno da pruži — može da posluže kao izvesna vrsta pokazatelja dokle se u nas na tom polju stiglo, čini se da je moguće doneti dva zaključka: mnogo se nije učinilo, ali već prvi pokušaji obećavaju znatne mogućnosti.

Tako naslov članka Zdravka Mlinara i Nika Toša — *Progresivne i konzervativne snage u našem društvenom razvoju* (aprilski broj) mnogo više obećava nego što pruža tekst koji sledi. Članak dvojice autora deo je studije *Neiskorišteni potencijali društvenog razvoja*, izrađene u okviru istraživačkog projekta »Socijalni razvitak Slovenije«.

U nas su gotovo u svakodnevnoj upotrebi pojmovi »konzervativne« i »progresivne« snage. Verovatno bi bilo dovoljno izvršiti sadržinsku analizu materijala koji donose sredstva masovnog komuniciranja da bi se uverilo u učestalost upotrebe tih i sličnih pojmova i izraza. Međutim, svi su izgledi (i tu se u potpunosti možemo složiti sa autorima) da nije jasno šta se tačno podrazumeva pod tim pojmovima, a kamoli da je izvršena neka vrsta identifikacije progresivnih ili konzervativnih snaga. Komentari prilikom uvođenja neke mere, recimo, poreskog sistema pa sve do sprovođenja tako krupnih promena kao što je, na primer, reorganizacija SKJ obiluju sličnim terminima. Naše društvene nauke još nisu dostigle takav stepen istra-

živanja koji bi omogućio da se stvori tačnija slika o tome koje strukturne i koje interesne kategorije stanovništva igraju jednu ili drugu ulogu u procesima promena u nas.

Pitanje progresivnih i konzervativnih orijentacija u društvenom razvoju i spoznavanje njihovih nosilaca od izuzetnog je značaja za svaku društveno-ekonomsku formaciju, a značaj tog pitanja za socijalističko društvo, koje je u istoriji društvenog razvitka *per definitionem* progresivno, nije ni potrebno naglašavati. U sadašnjem trenutku razvoja našeg društva, koje (uzmimo u obzir samo neke aspekte) u ekonomskom pogledu pokušava da se svrsta u red visoko industrijalizovanih zemalja, dok se u političkom dosledno bori za prva mesta na listi zemalja sa najvišim stepenom demokratije, ovakav članak može, s jedne strane, da nađe mnogo materijala, dok, s druge, može da nam pomogne u efikasnijem suzbijanju jednih i favorizovanju drugih snaga i u delotvornijem usmeravanju našeg društvenog razvoja.

Izgleda da autori članka takve šanse nisu dovoljno iskoristili. Iako je poznato da u nas tehnike metoda rada koji su oni izabrali nisu ni izdaleka dovoljno razvijene, ipak tekst nosi dva krupna nedostatka: nesveobuhvatnost sagledavanja kako »društvenih snaga« tako i »društvenog razvoja«, a pre svega — kategorijalnu nekonciznost. Možda ovaj članak i ne bi zaslužio relativno nisku ocenu da u vremenskom sledu ne dolazi posle sličnih analiza Josipa Županova, čija kategorijalna preciznost, logički tok misli i kompaktnost celine plene čitaoca.

Za osnovni kriterijum identifikacije progresivnih i konzervativnih snaga u nas autori su odredili orijentaciju koju pruža marksistička teorija istorijskog razvoja, uz napomenu da je ta vrsta identifikacije u odnosu na opredeljenje po »pitanjima dana«, to jest kratkoročnog razvoja, znatno otežana. Po takvom kriterijumu možemo »ljude, odnosno »snage«, koji prihvaćaju ili čak se zauzimaju za usmjeravanje u svjesnom utjecaju na društveno događanje, koje je u skladu s poznatim zakonitostima razvoja, označiti kao *progresivne*, a sve one ljude, odnosno »snage«, koji takvo usmjeravanje ne prihvaćaju, ili mu se direktno suprotstavljaju, kao *konzervativne*«.

Mlinar i Toš kreću od »školske« istine da je socijalistička revolucija, koja je likvidirala kapitalističku klasu, kao i sve one snage koje su svoju egzistenciju zasnivale na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, eliminisala oštru polarizaciju konzervativnih i progresivnih snaga u našem društvu. Međutim, autori s pravom naglašavaju da ta eliminacija ekstremne napetosti ne znači i potpun nestanak svega konzervativnog, kao što se, po rečima autorâ, nekim pojednostavljenim (slobodno se može reći netačnim) interpretacijama u nas to želi predstaviti. Takva tvrdnja, ističu autori, dokazuje nedijalektičnost posmatranja društvenih pojava i nepriznavanje borbe suprotnosti kao pokretačke snage društvenog razvoja, jer je društvo bez istovremenog prisustva novog i starog i subjektivnih snaga kao nosilaca jednog i drugog nezamislivo. Da je takav stav netačan, pišu autori, potvrđuje i istorija — »čak avangarda radničke klase — komunistička partija i sada u nas Savez komunista, nisu imuni od takvih unutrašnjih protivurječja, unutrašnjih suprotnosti među nosiocima novog i zagovornika starog«.

Borba starog i novog postoji na svim područjima društvenog

života i zbog toga je spoznavanje njenih nosilaca veoma težak posao koji lako vodi ka simplifikaciji — posmatranju društvenih snaga po »crno-belo« shemi. Po autorima, analizu je potrebno sprovesti na dva nivoa: individualnom i sistemskom, jer »već određene karakteristike društveno-političkog sistema i kulture određuju ulogu konkretnih subjektivnih snaga i njihovu konstelaciju u odnosu spram razvojnih procesa, odnosno stanovišta koja su više ili manje direktno relevantna za razvitak društva«. S druge strane, Mlinar i Toš uzimaju u obzir dve »osnovice« usled kojih pojedinac može da bude bilo konzervativan bilo progresivan. Jedna od »osnovica« je njegov objektivni položaj u društvu, to jest njegova društvena moć, što dokazuje zašto ljudi pod »jednakim objektivnim okolnostima zauzimaju sasvim drugačiji stav spram razvojnih procesa«. Drugu »osnovicu« čine razlike »među ljudima kao osobama i psihofizičkim bićima«.

Na sistemskom nivou analize potrebno je odrediti pre svega odnos između političkog sistema i društvenih snaga, to jest odgovoriti na pitanje — u kom je stepenu jedan politički sistem »propustljiv« za konzervativne ili progresivne snage. Autori odgovaraju da viši stupanj demokratičnosti u procesu donošenja odluka znači veću mogućnost za veći broj ljudi da izraze svoja mišljenja i zastupaju svoje interese, ali istovremeno znači i određenu prepreku u razvoju jer se proces odlučivanja odvija sporije. Takvim zaključkom nameću se mnoga suptilna pitanja na koja autori nisu odgovorili, a to je i razumljivo pošto bi to zahtevalo obimniju studiju. Uzmimo kao primer samo jedno pitanje — problem komunikacije u okviru ekonomskog sistema. Sistem manjinskog odlučivanja u širenju jedne inovacije imaće, po autorima, neospornu vremensku prednost, ali i znatno viši stupanj rizičnosti u odnosu na demokratski sistem.

U pokušaju identifikovanja progresivnih i konzervativnih snaga u našem društvu autori koriste dva metoda: analizu normativno programskih akata i znatno teže izvodljivu analizu koja treba da ih dovede do stvarne zastupljenosti pojedinih strukturnih kategorija u određivanju opštih interesa i usmeravanju društvenog razvoja, a koju baziraju uglavnom na podacima o percepciji samih ljudi — u ovom slučaju o percepciji Slovenaca — o tome kako Socijalistički savez, kao najšira društveno-politička organizacija našeg političkog sistema, zastupa interese određenih strukturnih kategorija stanovništva u Sloveniji.

Po rezultatima prve vrste analize, naš politički sistem izuzetno je otvoren prema svim strukturnim kategorijama koje zajedno predstavljaju radne ljude. Osnovne progresivne snage su »sve kategorije radnika, odnosno zaposlenih u sferi društvenog rada, odnosno socijalističkog sektora«. Sve kategorije koje svoj položaj zasnivaju na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju gotovo da su isključene iz procesa političkog odlučivanja. Perifernu ulogu u tom procesu imaju one kategorije stanovništva koje svoju egzistenciju baziraju na ličnim sredstvima za rad.

Međutim, rezultati druge vrste analize često pokazuju da mnoge kategorije stanovništva, koje inače spadaju pod zajednički imenitelj — radni ljudi, u praksi imaju veoma različite, pa čak i protivrečne interese i da su veoma različito zastupljene u procesima donošenja relevantnih društvenih odluka. Podaci o zastupljenosti tih kategorija u

Socijalističkom savezu u Sloveniji pokazuju sledeću rang-listu: (1) društveno-politički radnici; (2) vodeći i rukovodeći radnici u radnim organizacijama; (3) stručnjaci; (4) kvalificirani radnici; (5) nekvalificirani radnici; (6) seljaci.

Ovakvo rangiranje, zaključuju autori, ukazuje na dve stvari: kategorije u sferi društvenog rada raspoređuju se u skladu sa opštim modelom hijerarhijske organizacije rada i, drugo, kategorija koja je povezana s privatnim vlasništvom (pretežno seljaci) nalazi se na najnižem mestu.

Rangiranje *aspiracija* pripadnika pojedinih kategorija u vezi s ličnim položajem ili napretkom cele društvene zajednice, što je zanimljivo, poklapa se sa prethodnom rang-listom. Prve kategorije na listi znatno su dinamičnije, dok su poslednje »osuđene« na *status quo*.

Iz rezultata ankete »Slovensko javno mnenje 69«, na pitanje »Koga biste naveli kao primjer najnaprednije, a koga najnazadnije snage, skupine ljudi ili pojedinaca?«, autori su izveli nekoliko bitnih zaključaka. Dvostruko veći broj ljudi nije odgovorio na pitanje o nazadnim, nego o naprednim snagama. Zatim, uočen je relativno nizak stepen saglasnosti o tome ko stvarno predstavlja najnaprednije, odnosno najnazadnije snage u našem društvu. Jedino su dve organizacije — SKJ i SSRNJ — dobile visok stepen saglasnosti.

Uz izvesno pojednostavljanje, autori su utvrdili da slovenačko javno mnenje pokazuje opredeljenost sa stanovišta četiri kriterijuma: političkog, privrednog, generacijskog i stručnog. »Oni koji predstavljaju *nosioce progresa u nas* — na toj osnovi javnog mnjenja — određeni su kao *političke snage koje su usmjerene daljnjem razvoju socijalističkog društva, privredne organizacije* i pojedinci *koji uspješno provode modernizaciju* na svojem području, *omladina i studenti* koji se sa stanovišta generacijskih razlika pojavljuju kao nosioci novoga i još *kategorije* najobrazovanijeg stanovništva koje *simbolizira znanje, stručnost, odnosno sposobnost* na pojedinim područjima društvenog života.«

U određivanju konzervativnih snaga Slovenci su se opredelili za sledeće rangiranje:

(1) crkva, verske ustanove, neki vernici, klerikalci; (2) bezbrižni, nezainteresirani ljudi, lenčine i neradnici, pijanci; (3) nazadnjaci, stara generacija; (4) ostaci buržoazije, seljaci, privatnici.

Odmah se uočava da ovakav raspored i jedne i druge vrste subjektivnih snaga ne odgovara i rasporedu njihove moći u našem društvenom sistemu.

GORDANA POPOVIĆ

Savremenik

Junski broj književnog časopisa »Savremenik« posvećen je temi »Novac i književnost«. Iako redakcija u uvodu ističe da joj je jedina želja da osvetli jedan vid vrlo kompleksne sociološke, moralne i idejno-političke relacije novac i književnost, bez pretenzija na davanje predloga za bilo kakva rešenja, čini nam se da to nikako nije trebalo da znači njenu ravnodušnost. Zauzeti stav prema problemu, pretvoriti ga u ravnopravnog partnera sa željom da ga se nadmaši, znači tematski mu prići i tako pomoći kompleksnijem sagledavanju pitanja u celini. Ovako, junska sveska »Savremenika« pretvo-

rila se u panoramu najrazličitijih mišljenja, ponekad čak pesnički narcisoidnih kakvo je ono M. Dimića da je »plaćanje pesnika direktno nemoralan čin«, jer »zašto ga isplaćivati kad ćemo mu uvek ostati dužni«.

Sve jača komercijalizacija kulture i umetnosti suočila je domaćeg pisca sa mnogim i novim teškoćama. Govori se da je domaća knjiga potisnuta pred poplavom šunda, čemu pisci ne mogu da se suprotstave zbog toga što su im, tobože, praktično onemogućena u principu zagarantovana samoupravna prava kao proizvođača kulturnih dobara. Svesni smo postojanja još uvek nerešenih pitanja u toj oblasti, ali, kako je i samo pitanje vrlo kompleksno, ni rešenje ne možemo tražiti jednostrano. U tom smislu vrlo je zanimljiva sociološka analiza Radomira Smiljanića *Tržište dobre knjige i položaj pisca kod nas.* Interesantna su njegova zapažanja o kvantitetu i kvalitetu u umetnosti. Proces stvaranja vrhunskog kvaliteta koji predstavlja jedinu autentičnu vrednost kulture i koji se potvrđuje svojom trajnošću nije jednostavan — kaže Smiljanić, i zbog toga ne obezbeđuje trenutne komercijalne efekte. Kvantitet ima kao svojstvo veći obim, što mu osigurava mogućnost boljeg plasmana i čime postiže veću rasprostranjenost i šire dejstvo na potrošače. Međutim, to je samo tako prividno. Vrhunski kvalitet, između ostalih elemenata, sadrži u formalnom i sadržinskom pogledu element *novog,* koji mu u prvi mah sužava mogućnosti kulturnih vrednosti na tržištu. Ali, za razliku od kvantiteta, kvalitet sadrži u sebi nezaobilaznu dimenziju stvaralačkog rezultata. To je *trajnost,* koja se sada predstavlja kao značajna komponenta rasprostranjenosti kvaliteta. I tako vrhunski kvalitet postepeno i neumitno svojim trajanjem (Smiljanić govori svojom »rasprostranjenošću«) u vremenu nadoknađuje nedostatke kvantiteta kao opšte odlike svakog dobra na tržištu. Tako vremenom prave kulturne vrednosti ostaju i svojom finansijskom vrednošću na tržištu igraju značajnu ulogu i čak se bore protiv poplave kiča i šunda, potiskujući sve više pseudokulturne vrednosti. Zbog toga Smiljanić smatra da je autentičnim vrednostima kulture potrebna u procesu njihovog stvaranja i ostvarivanja pomoć snaga koje zastupaju društveni i pojedinačni interes naročito ako se njihovo javljanje odvija u uslovima još nedovoljno razvijenih proizvodnih snaga i društvenih odnosa.

Smiljanićevo dalje izlaganje upravo zbog toga se i bavi analizom odnosa urbanizirane sredine i kulture. On se koristi rezultatima ankete Centra za istraživanje javnog mnenja koja je sprovedena u želji da se ustanovi u kojoj meri se u našoj zemlji čita dobra knjiga i kakav odnos naši građani imaju prema pravim kulturnim vrednostima. Rezultati te ankete su poražavajući. Došli smo u situaciju da se sa razvojem društva, proizvodnih snaga i društvenih odnosa smanjuje broj čitalaca prave literature. Ljudi su, u procesu izgrađivanja samoupravnog sistema, u procesu formiranja ličnosti samoupravljača, u trenutku kada dobijaju sve teže i odgovornije zadatke, odvojeni od dobre knjige. A dobro nam je poznata činjenica da svako pregalaštvo, bilo da je ono usmereno ka ličnom usavršavanju, stručnom ili opštem, bez izvesnog fonda pročitanih dobrih knjiga gotovo uvek iziskuje mnogo veće napore. Istovremeno se povećava broj čitalaca šunda. Smiljanić rešenje vidi u promeni politike finansiranja izdavačke delatnosti kod nas, uz konstataciju da

nam je tržište autentičnih kulturnih vrednosti vrlo, vrlo slabašno.

Svetislav Pavićević u članku *Samoupravna prava stvaralaca* kaže da je izgubljena iz vida činjenica da su kultura, nauka i umetnost proizvodne delatnosti čiji se efekti ispoljavaju na drugačiji način. Umetnik radi, stvara, proizvodi umetničko delo. Vreme rada je neograničeno. Ono je u snovima, u nadanjima, u željama. Umetnik radi uvek, čak i onda kada formalno ne dela — kaže Pavićević. Tržišna vrednost umetnikovog dela ne samo što se menja, nego se istinski formira tek tokom vremena. Umetnik je često ispred svog vremena. Da bi umetničko delo bilo dobro plaćeno, treba da bude i dobro shvaćeno — veli Pavićević. Znači da je potrebno vreme da jedan sloj korisnika dospe do nivoa na kome može prihvatiti delo umetnika, a Pavićević se pita: ko u međuvremenu da snosi rizik? Čitava mala industrija u našoj zemlji živi i od umetnika i umetničkog rada. Umetnik, osim toga, plaća porez na svoje prihode, autorska prava itd. Dakle, država direktno ili indirektno — kaže Pavićević — izvlači veliku dobit, što umetnost nedvosmisleno svrstava u red ostalih proizvodnih delatnosti. I više od toga. Umetničko delo ostaje u društvu da deluje trajno, etički, estetski, da doprinosi nastojanju društva da oplemeni i humanizuje čovekovu ličnost, da pokreće u pravcu stalnog napretka.

Pavićević je uveren u složenost odnosa između kulture i umetnosti, s jedne, i privrede, s druge strane. Pošto privreda svoj odnos prema kulturi zasniva prvenstveno na materijalnom interesu, nije li onda sasvim prirodno — kaže Pavićević — da kultura sa svoje strane postavi privredi zahteve. Pri analiziranju tog odnosa Pavićević konstatuje da su stručnjaci, nosioci napretka u proizvodnji u stvari i sami neposredan »proizvod« kulture, jer je u njihovo školovanje ona uložila znatna sredstva. Tako sad privreda postaje žrtva principa koje sama nameće kulturi, ali ih ne primenjuje i na sebe. Pavićević dalje govori o samoupravnim pravima proizvođača umetničkih dobara i o sredstvima posredovanja u kulturi i umetnosti. U analizu tih pitanja nećemo se upuštati jer to i nije svrha ovog prikaza.

U ovom broju »Savremenika« objavljena su i dva teksta stranih autora. Eduardo Sangvineti bavi se (u članku *Novac u književnosti)* analizom položaja pisca u bružoaskom društvu. Prodiranjem novca u književnost ona počinje da menja suštinu. Pisac-umetnik se pretvara u pisca-radnika. Sada se već govori i o prostituciji pisca u odnosu na postojeće tržište i u odnosu na umetničku proizvodnju umetnosti kao robe. Takva prostitucija, po Sangvinetiju, dolazi do izražaja naročito kad je reč o takozvanoj avangardi u literaturi.

Poljski pisac Vitold Gombrovič predstavio se tekstom *Pisac i novac*. On smatra da je prilično besmisleno gledati na pisanje kao na društvenu funkciju koju treba nagrađivati. »Kada pišem, pišem za sebe, na sopstvenu odgovornost i štetu. Moj rad je apsolutno lične prirode. Ukoliko se desi da čitalačka publika počne da kupuje moje knjige, utoliko bolje. Tada dobijam pravo da učestvujem i sa komercijalnog aspekta u transakciji.« Ali to je, po Gombroviču, pitanje drugorazrednog značaja koje nema nikakve veze sa istinskom literaturom. Socijalizacija književnosti (kad to kaže, Gombrovič ima u vidu nagrade, počasti, javne funkcije, odlikovanja) nanosi više štete nego koristi i ponekad čak slu-

ži za falsifikovanje pojedinih umetničkih vrednosti.

Mada su odgovori pisaca iz svih republika na anketu koju je sprovela redakcija »Savremenika« štampani na početku ove sveske, mi ćemo se na njima malo zadržati na kraju. Redakcija je, naime, uputila piscima tri pitanja koja se odnose na dužinu vremena za poslove koji mogu da donesu novac a nisu vezani za književno stvaranje, na visinu najvećeg i najmanjeg honorara i na uticaj novca na književno stvaranje. Odgovori su zaista raznovrsni. Dušan Baranin kaže da pristojnom zaradom svaki književnik stiče sigurnost i pouzdanje. Pisac zna da će prodata knjiga doći u ruke onima kojima je i namenjena i da će tako on izvršiti svoju funkciju. Miro Glavurtić govori o pesnicima i umetnicima kao izgladneloj i prezrenoj klasi, kao redovnicima jednog duhovničkog reda. I treba biti dosledan tom redu, pa zato valjda Glavurtić osuđuje one koji su pristali na ustupke i pisali za reklamokratiju ili ideokratiju samo zato što su morali da žive.

Z. S.

TEORIJA in PRAKSA

Peti ovogodišnji broj časopisa direktan je nastavak prethodnog — ne samo zbog jedinstvene, mada dosta tolerantne, idejne koncepcije časopisa, već pre svega zbog povezanosti tematike i nastavljanja dijaloga o njoj.

Tako već uvodni članak E. Petriča *Deo modernog sveta ili njegova periferija?* odgovara na ona ista osnovna pitanja koja je u broju 4 na istom mestu impresivno pokrenuo Josip Vidmar, a u pretprošlom na sličan način Stane Kavčič. Gde smo, kuda idemo, šta nam je cilj, koje su naše osnovne vrednosti »u našem velikom planu« do 2000. godine i dalje, šta nam valja preduzeti i preduzimati da svoju budućnost i sudbinu formiramo tako da nam generacije koje dolaze dadu prelaznu ocenu posle predaje štafetne palice? Petrič nije opsednut brigama — ima poverenja u novu generaciju graditelja naše, posebno slovenačke budućnosti. Njegov stav, međutim, nije ni kvijetističan, jer: sve će zavisiti od nas; od našeg dela i naše usmerenosti će zavisiti da li ćemo se 2000. godine naći na ivici svetskih zbivanja i procesa, potisnuti i prevaziđeni, ili u poziciji ravnopravnog dela modernog sveta. Kao što je slovenački narod u prošlosti afirmisao i jačao svoju egzistenciju i individualnost samo kada je učestvovao u progresivnim htenjima i naporima čovečanstva, dok su ga zatvorenost, uskost i tradicionalizam uvek vodili u poraze i potčinjenost — tako će, po Petričevom mišljenju, biti i u budućnosti. Stoga nekakvo odbranaštvo »ugroženih nacionalnih vrednosti« nije samo pogrešno, nego i direktno štetno. Odlučujuća je borba za razvoj produktivnih snaga i svestranu modernizaciju odnosa, institucija, mentaliteta. »Nekadašnja borba za slovenački jezik, za slovenačku političku individualnost prerasla je, i moraće još više prerasti, u borbu za našu opštu modernizaciju... Mnoge institucije (kao univerzitet, pozorište, akademija i sl.) moraće da se od prevashodne nacionalne relikvije i prevashodnog sredstva dokazivanja naše na-

cionalne samobitnosti pretvore u područje našeg znanja, naše modernizacije i u čvrstu vezu sa svetom... Ne negovati sve što je »naše« i sve što se proglašava za naše — nego podsticati i negovati naročito ono naše što je napredno i stvaralačko.«

Ovaj poduži citat bio je, mislimo, koristan jer ukazuje na to da zabrinutost ili čak kuknjava zbog ugroženih vrednosti nisu dominantna karakteristika razmišljanja u Sloveniji. Daleko od toga da poričemo stvarne negativne efekte delovanja na Sloveniju unitarističkih. danas već pretežno potučenih i prevaziđenih snaga, kao i stvarnu težinu zadatka da se u »čuvanju nacionalnih, naročito kulturnih vrednosti« rešavaju novi problemi prilagođavanja logici tržišta i zakona vrednosti, — smatramo da je orijentacija koju ovde zastupa Petrič progresivna i ohrabrujuća.

Od srodnog osnovnog stava polaze i aktuelni komentari M. Ribariča *(Prilikom poseta upoznajemo i sami sebe)* i S. Splihala *(Slovenačka samodovoljnost ili (još) nešto drugo?)*, koji plediraju za intenzivnije međusobne veze i veću uzajamnu informisanost između Slovenije i drugih republika.

Ako se za trenutak vratimo uvodnom članku, valja zabeležiti da se u njemu, među nesumnjivim karakteristikama budućeg razvoja, nabrajaju: afirmacija kulta rada, znanja i sposobnosti; ohrabrujuće osobine današnje mlade generacije i daljih generacija, oslobođenih brojnih danas još važećih predrasuda i tabua, stega osrednjosti i opreznog karijerizma: perspektive i zadaci nove renesanse idejno-političkih htenja marksizma-lenjinizma zajedno s renesansom ljudske ličnosti i njenog stvaralaštva; zadaci i mogućnosti razvoja socijalne solidarnosti na nivou relativno bogatog društva i, najzad, »dalja državno-politička izgradnja slovenačke samoupravne narodne zajednice .. slovenačke državnosti u okviru jugoslovenske i svetske zajednice«. (»Osećanje nacionalne ugroženosti već smenjuje, i to će činiti sve više, želja za formiranom, doslednom, modernom, a i pravolinijskom slovenačkom politikom kao osnovicom za dogovaranje na planu Jugoslavije.«)

Glavni članci su posvećeni centralnim pitanjima privrednog sistema. R. Crnkovič *(Model poslovno-tržišnog finansiranja proširene reprodukcije)* polemiše protiv nekih prigovora iznetih u diskusiji povodom studije grupe ekonomista o finansiranju proširene reprodukcije. (Studija je izrađena na zahtev Skupštine SR Slovenije.) Karakteristike modela finansiranja kakav je iznet u toj studiji jesu: autofinansiranje kao osnovni oblik finansiranja: poslovna samostalnost privrednih organizacija (preduzeća) u investicionim odlukama: princip maksimalne rentabilnosti investicija kao izraz motiva dohotka: integrativna funkcija tržišnog mehanizma finansiranja: posrednička funkcija tržišnog instrumentarija: poslovno bankarstvo kao deo tržišnog mehanizma i kao dopuna autofinansiranju: investiciono finansiranje od strane društveno-političkih zajednica kao korektura i dopuna poslovnog odlučivanja.

Crnkovič, rezimirajući izložene predloge i iznete prigovore, sa svoje strane dolazi do zaključka da je tržište dugoročnih sredstava neminovnost robne proizvodnje i u socijalizmu, pa mora biti ugrađeno u naš ekonomski sistem, jer samo to može da obezbedi racionalno gazdovanje inače ograničenim sredstvima. On smatra da će to dovesti i do razbijanja monopola banaka i omogućiti tržišnu verifikaciju predviđene rentabil-

nosti investicija. Opasnost od stihijskog delovanja takvog tržišta na razvoj privrede može se neutralizovati njegovim odgovarajućim povezivanjem s mehanizmom plana.

M. Potočnik *Odgovornost članova kolektivnih organa upravljanja)* završava članak čiji je prvi deo objavljen u prethodnom broju. U njemu se zalaže za uvođenje zakonske odgovornosti (i kažnjivosti) članova organa upravljanja, ukazujući da su sve potrebne osnove za to već sadržane u Ustavu. Potočnik najiscrpnije razmatra najkontroverzniju materijalnu odgovornost. a osvrće se i na neke specifičnosti pravne odgovornosti, naročito na odgovornost kolektivnih subjekata i odgovornost predstavnika društvene zajednice u organima upravljania određenih radnih organizacija (u delatnostima »od posebnog značaja«).

Kakvo je sadašnje stanje u tom pogledu, istraženo je jednom anketom u 15 jugoslovenskih preduzeća, a Veljko Rus *(Odgovornost i sistemi sankcionisanja)* obaveštava nas o nekim rezultatima te ankete. On se posebno osvrće na subjektivnu i na objektivnu odgovornost, pri čemu prva znači osećanje odgovornosti, dok je druga stvarni sistem sankcija. Istraživanje je otkrilo da je subjektivna odgovornost veća u odnosu na sopstveni rad, a manja u odnosu na timski. kao i to da manje zavisi od statusa pojedinca, a više od stepena njegovog učešća u upravljanju. Iznenađuje slabo razvijena subjektivna odgovornost kod stručnjaka. Politika primene sankcija (objektivna odgovornost) varira od preduzeća do preduzeća. Disciplinski postupak je u 9 od 10 slučajeva pokretan prema proizvodnim radnicima. Žalbe su izuzetno retke, što, po autorovom mišljenju, odražava prilično nepoverenje u objektivnost sankcijskih sistema u preduzećima.

U prošlom broju Sergej Flere je kritikovao Bučarovo »dinamično shvatanje društveno-političkog sistema«, za koje je izneo da predstavlja plediranje za prerastanje naše zajednice u konfederaciju. Sada mu Bučar odgovara vrlo oštro: nigde nećemo stići ako budemo u svakoj diskusiji prosto »okretali staru ploču«; sagovorniku se ne smeju a priori pripisivati loše namere; demokratija mora biti kritički usmerena prema samoj sebi. Najvažniji Bučarov argument je, međutim, sledeći: »Nacija nije prazan i apstraktan entitet. a međunacionalni odnosi u Jugoslaviji nisu nikakav apstraktan problem koji je jednom zauvek rešen i prevaziđen komunalnim sistemom.«

Za okruglim stolom redakcije našli su se sredinom aprila brojni politički i stručni radnici da bi razgovarali o sledećim pitanjima koja je u vezi sa »krizom ustavne koncepcije komune« časopis nabacio kao podsetnik: u čemu je suština te »krize«; kako savremeni integracioni procesi utiču na koncepciju komune; šta je osnovni prostor društvene reprodukcije — komuna ili republika, odnosno komuna i republika; može li se rešenje očekivati od teritorijalnog prekrajanja opština; koji se zaključci nameću iz konstatovanog dispariteta između normiranog i ostvarenog funkcionisanja institucija neposrednog odlučivanja u komuni i, najzad, koje su mogućnosti koje je dao Amandman XIX Ustava SR Slovenije u pogledu međuopštinske saradnje? Časopis sada donosi kondenzovan zapisnik tog razgovora *(Komuna i komunalni sistem).*

Časopis objavljuje nekoliko osvrta na aktuelne političke i društvene pojave. J. Škulj ukazuje na nedostatke izgradnje stanova za tržište, S. Bunta ob-

jašnjava slabo interesovanje u Sloveniji za vojne škole i akademije (vidi NIN od 20. juna), a V. Vukičević prikazuje rad simpozijuma o kulturnom životu u JNA, održanog krajem marta u Beogradu (uključujući i Vukičevićevo izlaganje na simpozijumu).

S. Južnič *(Politička uloga oružanih snaga u nerazvijenim zemljama)* iznosi sledeće zaključke: Vojno mešanje u političke procese je u tim zemljama uslovljeno njihovom nerazvijenošću, njihovim neravnopravnim položajem u međunarodnoj zajednici, a negde je i instrument neokolonijalističkog mešanja. Međutim, ima zemalja u kojima oružane snage predstavljaju stub istinskog suvereniteta. Sve naglašenija njihova uloga u izgradnji moderne države i nacije takođe pokazuje veoma različite tendencije. Negde je ona stvarno značajna i korisna, dok je drugde samo maska za prikrivanje privilegovanog položaja kaste.

JELKO ŽAGAR

---

inostrani časopisi*

EINHEIT

Članak *Osobenosti i teškoće nacionalno-demokratske revolucije na planu nekapitalističke etape razvoja*, objavljen u junskom broju časopisa, ističe se realističkim prilazom problemima s kojima se bore mlade, nesvrstane države u Aziji i Africi i antidogmatskim zaključcima koje autor R. A. Uljanovski izvlači iz dosadašnjeg razvoja tih zemalja.

Uljanovski s pravom primećuje da termin »nekapitalistički put razvoja« nailazi uglavnom na negativan odjek. »Levi« kritičari sumnjaju u mogućnost ostvarivanja opštedemokratske početne etape koja bi vodila u socijalizam u skladu sa smernicama i pod vođstvom antiimperijalističkih i nacionalno-demokratskih snaga. Oni takav pokret poistovećuju sa građanskim htenjima. Desničarski teoretičari, pak, skloni su da progresivne promene u azijskim i afričkim zemljama identifikuju sa socijalizmom. Međutim, i jedni i drugi ispuštaju iz vida politički i ideološki kontekst tih rešenja, koja se ne smeju posmatrati izdvojeno, izvan konkretnih, istorijski uslovljenih prilika.

Autor smatra da danas više nema mesta sumnji da nekapitalistički razvitak predstavlja specifičnu etapu istorijskih kretanja, a ne neposredni početak izgradnje socijalizma. Takav razvoj omogućuje da se premosti teška zaostavština kolonijalne prošlosti i da se pripreme uslovi za prelazak ka socijalističkom razvitku. Odbacivanje ideje o nekapitalističkom razvitku, kako s leva tako i s desna, prožeto je nastojanjem da se objektivna stvarnost uklješti u okvire teorijskih šema koje su se, pod drugačijim istorijskim uslovima, pokazale efikasne.

Nacionalno-demokratski, nekapitalistički put razvoja zemalja takozvanog trećeg sveta predstavlja kvalitativno novu pojavu. Zajednički zadatak kojem se teži sastoji se u postizanju takvog socijalnog i tehničko-ekonomskog napretka ko-

---

* Inostrane časopise prikazuju: **Andrija Grosberger, Jasna Petrović i Nina Ratković**

ji će tim zemljama stvoriti preduslove za nacionalnu egzistenciju i materijalni uspon. Bila bi greška — smatra autor — ako bi se povukle oštre linije razgraničenja među zemljama u razvoju i izdvajali progresivni režimi od ostalih mladih država kojima neki olako lepe etiketu reakcionarnosti. Međutim, put napretka u zemljama trećeg sveta, uprkos zajedničkim crtama, nije i ne može da bude svuda istovetan, već se realizuje uz različite tendencije. Zbog toga među narodima Azije i Afrike moraće da dođu do izražaja specifični putevi razvoja koji neće biti podjednako efikasni niti pravolinijski.

Neki predstavnici »afričkog socijalizma« smatraju da je za afričke zemlje na današnjoj etapi razvoja od najvećeg značaja: jačanje ekonomike. Autor im donekle daje za pravo, ali primećuje da ekonomski rast sam po sebi nije istovetan sa socijalizmom, mada sve ono što pospešuje ekonomsku stabilnost vodi izgradnji socijalizma. Međutim, istinski socijalizam se ne može zamisliti bez revolucionarnih promena koje, u krajnjoj liniji, u ovom ili onom obliku, vode uspostavljanju vlasti radnog naroda, pri čemu rukovodeća uloga treba da pripadne radničkoj klasi. Ukoliko »nacionalni socijalizam«, koji je karakterističan za zemlje u razvoju, ne bude usmeren ka tom cilju, lako mogu da se ispolje tendencije koje bi se mogle izroditi u nacionalno-građanski reformizam, zakamufliran iluzijama o socijalizmu. Drugim rečima, nekapitalistički put razvoja otelovljava ostvarenje zadataka ekonomskog rasta, koji je imperativ dana, s tim što se moraju imati u vidu socijalističke perspektive.

Nekapitalistički put razvoja na unutrašnjem planu može da se svede na problem odnosa između politike i ekonomike, i to pod novim, komplikovanim istorijskim uslovima. Specifičnost tih odnosa određena je kako osobenošću konkretnih zadataka tako i svojevrsnošću baze i političke nadgradnje. U zemljama Azije i Afrike koje su se nedavno oslobodile kolonijalnog jarma postoje objektivne protivrečnosti koje su imanentne nekapitalističkom razvitku.

Pre svega se mora imati u vidu postojanje dva sektora u privredi: privatnog i državnog. Privatne inicijative na ekonomskom polju valja kontrolisati i u izvesnoj meri ograničiti. Privatni sektor sa svoje strane može da bude od koristi ako se uspešno uklopi u planiranje. Pošto privatni kapital u zemljama u razvoju predstavlja u neku ruku ekonomsku nužnost i ima značajnu ulogu, pozicije privatnog sektora možda će privremeno čak i da ojačaju, što je u interesu maksimalno brzog rasta privrede. Međutim, sa političkog aspekta, iz perspektive državno-političke nadgradnje bilo bi poželjno nešto sasvim suprotno, naime — učvršćivanje političkog položaja radnih slojeva, potiskivanje uticaja građanskih elemenata i jačanje socijalističkih elemenata i shvatanja u svim oblastima društvenog života. Prema tome, ekonomika i politika se u izvesnom smislu na određenoj etapi razvoja kreću u suprotnim pravcima. Stoga sve negativne pojave koje proizlaze iz jačanja uticaja nacionalnog i stranog kapitala moraju da budu neutralisane kontrolom nacionalno-demokratske države. Uspeh tog zadatka zavisiće od pravilne politike rukovodstva i od mobilisanja radnih masa kako bi one postale odlučujuća snaga u političkom životu.

Autor smatra da je aparat političke vlasti u zemljama koje su krenule nekapitalističkim

putem razvoja uglavnom u rukama predstavnika radikalne inteligencije. Međutim. jedno od pozitivnih istorijskih dostignuća u tim zemljama je u tome što je nacionalno-građanskim elementima onemogućena uzurpacija monopola političke moći. Naime, državno kormilo u zemljama gde je ustoličena nacionalna demokratija sve se osetnije premešta u ruke široko postavljenog bloka progresivnih slojeva u gradu i na selu. U perspektivi će politička osposobljenost i moć tih elemenata još više ojačati.

Nacionalni demokrati u zemljama Azije i Afrike stvorili su revolucionarnu koncepciju demokratije koja prevazilazi okvire tradicionalnih građanskih shvatanja. Ta demokratija počiva na dubokosežnim društvenim promenama u korist radnih slojeva: na ekonomskoj demokratiji i socijalnoj pravdi, uz težnju da se narodnim masama obezbede sva politička prava i slobode. Međutim, preduslovi za nekapitalistički razvitak skopčani su s nizom političkih principa i institucija koji imaju za posledicu jačanje centralizma (stvaranje jednopartijskih sistema vladavine, sjedinjavanje zvanja predsednika države, vlade i partijskog vođe u jednoj ličnosti, stapanje državnog i partijskog aparata). Tako dolazi do preplitanja novog sa starim, naprednih perspektiva s tradicijama.

Uljanovski završava konstatacijom da sadašnji (prelazni) period nekapitalističkog razvoja u zemljama Azije i Afrike predstavlja veliku političku školu za za te narode. To je priprema za onaj trenutak u istorijskom procesu kada će dosadašnja dostignuća na ekonomskom, političkom i kulturnom polju poslužiti kao odskočnica za ostvarivanje socijalističke etape revolucije u zemljama trećeg sveta.

A. G.

l'homme et la société

U poslednjem trobroju ova međunarodna revija za sociološka istraživanja donosi niz tekstova iz oblasti marksizma i humanističkih nauka. Dilema između intelektualnog i manuelnog rada, njihovog kvalifikovanja i međusobnog razgraničenja kao i mogućnosti prevazilaženja razlike između jednog i drugog, oduvek je bila prisutna. Tom zanimljivom pitanju posvećen je vrlo obiman članak Alfreda Son Retela (Alfred Sohn Rethel) pod naslovom *Intelektualni i manuelni rad, ogled jedne materijalističke teorije.*

Celokupan Marksov rad bio je usmeren na naučno razumevanje istorije, pri čemu on polazi od realnih društvenih činilaca, u krajnjoj liniji od ekonomskih, uvažavajući klasnu borbu i socijalne revolucije kao sredstvo razrešavanja protivrečnosti. Nije Marks uzalud rekao da su revolucije »lokomotive istorije«. Ljudski rod bi mogao mnogo da nauči od tih velikih socijalnih prevrata da je poznavao hipoteze kojima je trebalo da služi njihovo iskustvo Setimo se francuske revolucije, piše autor, koja je izbrisala antagonizme između vrha i dna, aristokratije i naroda, ali koja je u zamenu donela nov antagonizam između bogatih i siromašnih, između kapitala i rada. Društvene protivrečnosti carske Rusije rodile su revolucionarnu situaciju koja se rasplamsala u oktobru 1917. godine i završila izgradnjom prve socijalističke države u svetu. Međutim, rezultat razvitka sovjetske drža-

ve do danas, po autorovom mišljenju, pokazao je stvaranje jednog novog tipa klasnog društva sa birokratskim upravljačkim aparatom. Čak se za sovjetsku revoluciju može reći, kaže autor, da je to bilo loše iskustvo za afirmaciju marksističke teorije klasa i prelaska u socijalističko društvo po kojoj su »kapitalistički proizvodni odnosi poslednji oblik antagonizama u društvenom procesu proizvodnje«.

Autor zamera Marksu što je, navodno, u svojoj teoriji o društvenim klasama ostavio vidljivu prazninu nedovoljno razradivši fenomen birokratije. Sovjetsko društvo je klasno društvo novog tipa, tvrdi autor. To je društvo vođeno birokratskim mehanizmom sa osnovama u podeli rada na intelektualni i manuelni. Ta kontradiktornost je jedna od fundamentalnih crta svake forme klasnog društva.

Zašto je podela na društvene klase vezana sa podelom na glavu i ruke; da li je to večita nužnost ili proizvod konkretnog istorijskog trenutka; da li je ta podela između intelektualnog i manuelnog rada prolaznog karaktera kao što se to tvrdi za klasnu podelu? Ako je ta pretpostavka tačna, kako se objašnjava činjenica da intelektualni rad u formi karakterističnoj za kapitalizam ne iščezava istovremeno kad i moć kapitalističke klase?

Razumevanje savremene stvarnosti implicira razrešavanje takvih i sličnih pitanja, koja, kao što se vidi, nisu ni beznačajna ni jednostavna. Kineska kulturna revolucija predstavlja pokušaj praktičnog rešavanja problematike. Kinezi hoće po svaku cenu da izbegnu svaku novu podelu na klase, udaljavajući se i rečima i delom od sovjetskog modela društvenog uređenja. Neposredna revolucionarna praksa naroda treba da transformiše superstrukturu potiskujući birokratski autoritet i preuzimajući njegove funkcije. To je kineska stvarnost, smatra autor.

Pravilno razumevanje superstrukture uslovljeno je istorijskim i materijalističkim razumevanjem fenomena nauke. Autor i tu zamera Marksu što je, navodno, bio nedosledan, što nije razradio genezu naučne misli i njeno mesto u odnosu na ekonomsku bazu i ideološku nadgradnju. Kada Marks govori o nauci, dobija se utisak, veli autor, da je tretira kao a priori dati entitet.

Suština teorijske razlike između marksističke misli i drugih pravaca je u kontradiktornoj koncepciji forme i apstrakcije. Ako apstraktno shvatimo kao čin misli i ništa drugo do misao, završićemo u idealizmu. Na bazi te hipoteze nije moguće slediti ideju istorijskog materijalizma po kojoj »ne određuje svest ljudi njihovo biće, već njihovo društveno biće određuje njihovu svest«. Istorijski materijalizam uključuje ono što empirijska sociologija isključuje. Empirizam i idealizam se ne suprotstavljaju; naprotiv, oni se pretpostavljaju.

Postoji li apstrakcija koja ne proizlazi iz misli? Do danas na to pitanje nije dat potvrdan odgovor. Marksovo razmišljanje o tom problemu sadržano je u analizi robe. Pojam robe podrazumeva pojam vrednosti a ona je proizvod ne čovekovog duha, nego njegovog društvenog bića. To je u suštini razmena roba kao društveni proces, sa imanentnim apstraktnim snagama. S druge strane, koncept vrednosti ne postoji van ljudskog duha.

Koreni podele između glave i ruku nalaze se u apstraktnom vidu robe. U *Nemačkoj ideologiji* Marks govori o intelektual-

nom i od njega strogo odvojenom manuelnom radu kao »svesti o postojećoj praksi«. Takva svest je apstraktna svest jer je to svest apstraktne prakse. Dok Marks polazi od prometne i upotrebne vrednosti kao dva aspekta robe. autor uzima dve aktivnosti koje izazivaju te aspekte, prometnu i upotrebnu aktivnost. Razmena roba je apstraktna jer isključuje upotrebu iz aktivnosti ljudi, ali je ne isključuje iz njihovog duha. Autor uvodi termin »apstraktni karakter razmene« ili, kratko, »apstraktna razmena«. Za njega je apstraktno — ne empirijsko.

Sledeći redovi posvećeni su analizi »apstraktne razmene«, pri čemu se autor poziva na forme razmenljivosti roba i praktični solipsizam. U svakom društvu zasnovanom na privatnoj svojini društveni odnosi se baziraju na razmeni. Iz toga sledi zaključak da razmena nije ništa drugo do transfer svojine. Njena društvena funkcija determiniše njen apstraktni karakter.

Autor uvodi termin »socijalne sinteze« kao sinonim za socijalnu vezu i pokušava da objasni kako razmena roba konstituiše instrument »socijalne sinteze«. Na taj način je moguće »apstraktnu razmenu« shvatiti kao »kritiku filozofske epistemologije« E. Kanta i kao »kritiku političke ekonomije« A. Smita. Najpre, paradoksalno je da razmena roba služi kao instrument »socijalne sinteze« u društvu privatne svojine. Razmena roba je određen odnos usaglašavanja posredstvom reciprociteta. Privatna svojina konstituiše bazu društvenih odnosa ne čovekovim izborom, nego materijalnom nužnošću koja odgovara određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga.

Razmena roba je, rečeno Marksovim rečnikom, odnos između stranaca koji se završava promenom vlasnika robe. Rezultat je, dakle, ne u razmeni suštine, nego u razmeni društvenog statusa stvari. Jedna stvar, fizički nedeljiva, jedinstvena, ne može istovremeno biti u posedu različitih vlasnika. Ali, ako je njena suština deljiva, jasno je da je istovremeno mogu da poseduju više ljudi. Jedinstvenost i nedeljivost čine formu razmenjivosti proizvoda. Pođimo od apstraktnog karaktera objekta. nastavlja autor. Zašto ono što mi je dato nije ipso facto moje vlasništvo? Zašto je datost objekta moja svojina, a ne sam objekt? Razlika je svakako u suštini. Za svako »ja« svet je privatna datost. ali pred svim tim privatnim »ja« sam svet je jedinstven, jedinstven u svojoj suštini. Iako je postojanje jednog objekta jedinstveno, njegova percepcija je mnogostrana. To je uprošćeno shvatanje autorovog praktičnog solipsizma o kome govori u tekstu.

Forma razmenljivosti roba dostiže kulminacionu tačku u funkciji »socijalne sinteze« koja komunicira u razmeni roba To je samo jedan od elemenata u »apstrakciji razmene«. Razmena zahteva jednakost u rezultatu, ali vrednost koja se tu javlja ne kreira jednakost.

»Model apstraktne razmene« je opis čina razmene kao takvog. to jest čina transfera roba između vlasnika. »Apstraktna razmena« nije misao, nego forma, ističe autor. To je ključ za genetičko objašnjenje intelektualnog rada odvojenog i nezavisnog od manuelnog. Forme koje čine konceptualne okvire teorijske inteligencije nisu ni izvedene ni superstrukturalne. One su integralan deo socijalne baze u marksističkom smislu reči. U kom domenu one mogu kreirati »apstraktnu razmenu«? Razmena i upotreba su odvojene u vremenu jer se razmena od-

nosi na društveni status, a ne na materijalnu prirodu robe. Razmena roba znači društvenu vezu, a »socijalna sinteza« ili, rečeno autorovim rečnikom, »apstraktna razmena« znači socijalizaciju misli. Socijalizacija misli se predstavlja kao njena individualizacija. Nezavisnost misli se realizuje kroz njene logičke funkcije koje odgovaraju funkcijama »socijalne sinteze«. Nezavisnost misli treba da se posredstvom socijalizacije pretvori u mentalnu slobodu individue. To je ono što je poznato pod imenom »inteligencija«.

Podela na intelektualni i manuelni rad je povezana sa kontradikcijom između intelektualnog socijaliziranog rada i individualnog manuelnog rada. Intelektualni radnik radi za društvenu zajednicu kao celinu. Njegov rad je univerzalan. Manuelni radnik ne može isto da učini. Njegov rad je individualan kako po svom nosiocu tako i po samom proizvodnom činu.

Slobodna inteligencija je odvojena od svog sopstvenog korena, a time i od svoje sopstvene prirode. Idealnost misli je odvojena od realnosti fenomena kojima se obraća, norma od činjenice, duh od tela.

Nauka je onaj intelektualni instrument u razvitku proizvodnih snaga modernog društva kojim čovek saznaje prirodu u cilju zadovoljavanja rastućih potreba, a koji istovremeno služi kapitalu za osiguravanje njegove dominacije nad radom. Racionalnost slobodne inteligencije nikad ne može biti nešto više od »neophodne svetlosti koja omogućuje čoveku da živi u svetu uronjenom u mrak«.

Razlika između klasnog i besklasnog društva postavlja se takođe na relaciji odnosa intelektualni — manuelni rad, njihovog odvajanja i jedinstva. Ako su oba procesa ujedinjena, postoji mogućnost za jedinstvo na opštedruštvenom planu.

Ni jedan ljudski rad ne može biti ostvaren bez izvesnog stepena jedinstva dela glave i ruku. Prvenstveno je reč o individualnom jedinstvu, pa tek onda o socijalnom. Manuelni rad je do danas bio veoma malo socijalizovan, a to se odražavalo na veliku podvojenost sa intelektualnim radom. Od savremene nauke se očekuje da otvori perspektive iščezavanja podele na intelektualni i manuelni rad i mogućnosti njihovog ujedinjavanja na zajedničkom socijalnom nivou, na nivou potencijalno univerzalnog čoveka. Nova socijalna i produkciona struktura to može da ostvari. To je njen zadatak.

J. P.

new left review

Aprila 1968. iz Velike Britanije je stigla vest o govoru koji je iznenadio ceo svet, a pogotovo bivše britanske kolonije. Predlaganjem zabrane useljavanja za obojene, sa britanskog ostrva je progovorio krajnje desni konzervativizam i rasizam. Govor Enoka Pauela podigao je veliku buru — i odobravanja i neodobravanja.

Tom Nern (Tom Nairn) u prilogu *Enok Pauel: nova desnica* želi da objasni nastanak i prihvatanje tih ideja, kao i mogućnost njihovog daljeg širenja. On napominje da je Pauel mnogo reakcionarnija ličnost nego što se to obično misli, a objašnjenje traži u samoj Pauelovoj ličnosti i u opštoj atmosferi i strukturi britanskog društva. Takvim prilazom on želi da pođe dalje od uobičajenog optuživanja tih ideja sa moralnog stanovišta.

Citirajući neke Pauelove stihove i izvode iz govora i knji-

ga, uz osvrt na neke biografske podatke, autor pruža sliku jedne patetične, prošlosti okrenute i današnjicom nezadovoljne i zabrinute ličnosti čije obrazovanje je doprinelo lepom stilskom uobličavanju i sentimentalno-romantičarskom intoniranju govora.

Kad je Indija dobila nezavisnost, to je za Pauela bio veliki udarac i razočaranje. Taj događaj podstakao je njegovo razmišljanje o ponovnom vojnom osvajanju Indije koje bi konzervativci ponovnim dolaskom na vlast 1951. mogli da ostvare; to je i bio razlog njegovog uključivanja u političku aktivnost. Kad je shvatio da su to samo neosnovana maštanja, mehanizmom natkompenzacije on nalazi izlaz u objašnjenju da je za naciju važna predstava koju ona ima o sebi i o svom mestu u svetu. Forma postojanja te predstave je mit.

Za Engleze dva velika mita su bila verovanje u univerzalnost i veliku snagu britanskog imperijalizma i mit o Engleskoj kao radionici sveta. Autor smatra da su oba ta mita nerealne predstave koje pokazuju koliko Englezi teško postaju svesni razlike između pojave i suštine. Britanski imperijalizam, koji je toliko proširio granice britanske imperije da je izgledao univerzalan, u stvarnosti je bio nesposoban da ostvari efikasnu kontrolu i na samim britanskim ostrvima (primer Irske). On je bio daleko od toga da ostvari imperiju sličnu rimskom ili nemačkom carstvu i u praksi se svodio na ekonomske odnose iza kojih je, naravno, stajala velika ekonomska snaga.

U situaciji kad je imperijalna snaga opala, a politika nije mnogo učinila da definiše novi položaj britanske države, autor smatra da Englezi stvarno treba da vide ko su. Pauel, zainteresovan za rast pre svega engleskog (a ne britanskog) uspavanog nacionalizma, želi da »redefiniše njen nacionalni identitet u terminima koji odgovaraju današnjem vremenu«. On kao sredstvo za razrešavanje društvenih nedaća nudi ekonomski liberalizam (što ne znači da je za slabu državu), društvenu disciplinu, lojalnost Alsteru, jačanje Male Engleske i rasizam. U obojenoj imigraciji, koju smatra smrtnom opasnošću za Britaniju, on je našao dovoljno protivrečnosti i fobiju za identifikaciju. Pauel se zalaže za sigurnost domaćeg stanovništva, za koje kaže da se oseća ugroženim (on citira patetične razgovore s ljudima sa ulice), računajući na romantizam, sentimentalizam i osećaj nesigurnosti koji je stvorilo opadanje britanske moći. »Žrtveni jarac« za unutrašnje neuspehe je nađen i »u bestidnoj formi rasizma engleski nacionalizam je ponovo rođen«. Autor napominje da baš zbog unutrašnjih teškoća pauelizam može da ima pokretačku snagu koja mu nedostaje ako se posmatra samo kao skup ideja.

Pauel predstavlja novu desnicu. Njeni koreni su u istorijskim promenama koje su i »simptom i intenzifikacija istorijskog opadanja engleskog konzervativizma«. Zato se i mora posmatrati u istorijskoj perspektivi. Engleski konzervativizam, koji je nastao u 22-godišnjem ratu protiv francuske revolucije i Napoleona, našao je u prvom svetskom ratu spas od izbijanja građanskog rata i sredstvo za poraz radničke klase u 1926. U drugom svetskom ratu on sebe vidi kao »svetog Đorđa s nogom na repu nacističkog zmaja«. Novi rat, u današnjim uslovima, verovatno bi stvorio nacionalizam u Engleskoj, ali, ako ga nema, jedini ozbiljan izazov je obojena imigracija. Ovu situaciju neki upoređuju sa situacijom koja je po-

stojala u vreme talasa antisemitizma.

Autor smatra da se obojena imigracija ne može pokazati kao najpogodnije sredstvo iako »mobiliše narodni sentiment«. Jer, ona ima određena ograničenja: pre svega, ona ima izrazito proleterski karakter, koji se, sigurno, još dugo neće izmeniti; ona se ne može identifikovali sa sistemom; geografski je koncentrisana u pojedinim oblastima i veoma je značajna za britansku privredu.

Pauel je pokušao da proširi svoje ideje i da ih primeni na Irsku, za koju kaže da neosporno pripada britanskoj državi i da je tako treba i tretirati.

Pauelizam, po autorovom mišljenju, nije pokret, ali ipak ima politički značaj. U uslovima protivrečnosti britanskog kapitalizma on pomaže da shvatimo dokle je stiglo raspadanje prouzrokovano padom nacionalnih mitova. U izolovanoj i frustriranoj sredini on je našao povoljno tlo za širenje.

Autor okrivljuje Laburističku partiju za postojeću političku polarizaciju u pravcu degeneracije. Nije dovoljno, kako on kaže, raspravljati o mehanizmu vlasti i približavanju parlamenta narodu. On navodi da je bilo izazova i s leva (studentski pokret, pokret za građanska prava u Irskoj, štrajkovi), ali oni nisu stigli do stepena da postanu društveni konflikti, tako da nije bilo konkretne provokacije koja bi izazvala nastanak pauelizma. Zato se autor i pita kakvo će biti reagovanje ako do provokacije (zauzimanje fabrike, na primer) stvarno dođe i zaključuje da je u Velikoj Britaniji primetna »desna degeneracija političke strukture«.

U članku *Uloga imigrantskog rada* Andre Gorc (André Gorz) utvrđuje značaj toga rada za svaku zapadnoevropsku zemlju i navodi procente uvozne radne snage u odnosu na aktivno stanovništvo pojedinih zemalja. On kaže da kapitalizam dobija sve prednosti od tog dela radničke klase. One su političke i ekonomske.

Političke prednosti su značajnije: uvozni rad pomaže veštačko stvaranje osnovnih modifikacija u socijalnoj i političkoj strukturi; on jedan deo radničke klase isključuje iz sindikata i dovodi do znatnog slabljenja političke i izborne snage radničke klase. Osim toga, zbog određenih kretanja u strukturi zapošljavanja, lakše dolazi do ideološke identifikacije domaće radne snage sa sitnom buržoazijom.

Ekonomske prednosti su mnogo više proučavane. Uvoz kvalifikovanih radnika stvara uštede za domaću privredu i oslobađa je penzijskog osiguranja. Pošto sa radnicima obično ne dolaze njihove porodice, države uvoznice radne snage štede i na objektima od javnog značaja (škole, bolnice, stanovi). Ukoliko ne bi bilo uvozne radne snage, njene poslove bi, verovatno, vrlo lako moglo da obavlja neaktivno stanovništvo. Međutim, to bi zahtevalo poboljšavanje radnih uslova za obavljanje tih, inače prljavih poslova, što bi stvorilo nove troškove. Danas uvozna radna snaga u proseku predstavlja 20 odsto industrijske radne snage.

»Na taj način politička odbrana stranih radnika ne može biti svedena na zahtev za »pristojnijim« platama i uslovima života. Ta odbrana nužno uključuje potpun izazov društvenoj hijerarhiji i tipu civilizacije koji su omogućeni supereksploatacijom useljenika. Nije nikakva slučajnost što je u maju 1968, kad su takav potpun izazov predstavljale mase u Francuskoj, jedinstvo između »nacionalnih« i »stranih« radnika spontano raslo.«

N. R.

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 6, 1970.

Predrag Vranicki: Teorijsko zasnivanje ideje o samoupravljanju — *Viktor Bubanj:* Samoupravno društvo i koncepcija opštenarodne odbrane — Kritika i kulturno stvaralaštvo — *Avdo Humo:* O aktuelnim pitanjima kulture — *Milan Đurčinov:* Idejno neutralna kritika i stvaralaštvo — *Miodrag Bogićević:* Estetski pluralizam i idejni eklekticizam — *Predrag Matvejević:* Mit i stvarnost marksističke kritike — *Draško Ređep:* Tri zapisa o kritici — *Vukašin Mićunović:* Posredništvo kritike — *Dragan M. Jeremić:* Marksistička kritika — vid integralne kritike — *Eli Finci:* Marksistička književna kritika danas — Prilozi — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 7—8, 1970.

Samoupravna integracija i politički sistem (Diskusija) — Prilozi — *Zvonimir Tanko:* Šta je društvena svojina? — *Najdan Pašić:* Samoupravno jedinstvo privrede i društva — *Stanko Grozdanić:* Koncepcija i program kongresa samoupravljača Jugoslavije — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

10

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko - izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 10

Oktobar 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

TRAJKO TRAJKOVSKI

Zastupljenost republika i pokrajina u federaciji

Razvoj odnosa između federacije, republika i pokrajina sve više zaokuplja pažnju široke javnosti. To ima svojih razloga jer je reč o daljem razvoju našeg federalizma — utvrđivanju političkih, ekonomskih i drugih funkcija federacije danas, zatim, o daljoj afirmaciji republika i pokrajina i njihovom sve većem uticaju na celokupnu politiku federacije.

Nacionalna ravnopravnost i jedinstvo zemlje su oduvek bili među vitalnim interesima naših naroda i osnovno načelo jugoslovenske zajednice. To još više pojačava pažnju i interesovanje radnih ljudi, jer, u vreme kada smo duboko zašli u privrednu i društvenu reformu, na svetlo dana sve više izbijaju i konfrontiraju se različiti interesi i njihovi idejno-politički nosioci. U sve složenijim i dinamičnijim političkim kretanjima u našoj zemlji radni ljudi i građani svih naroda i narodnosti životno su zainteresovani da svojim akcijama daju pečat tim kretanjima i neposredno učestvuju u rešenjima koja se donose.

Proces koji se danas odvija na utvrđenim idejnim, ekonomskim, političkim i ustavno-pravnim osnovama vodi daljem jačanju društveno-ekonomskog položaja republika i pokrajina i uloge radnog čoveka i njegove radne organizacije. Sve se više dolazi do saznanja da samo slobodno ispoljavanje, povezivanje i usklađivanje objektivnih i trajnih interesa radnog čoveka i njegovih užih i širih asocijacija može predstavljati osnov i garanciju svakom razvoju, napretku i zajedničkom prosperitetu. Takvi interesi u uslovima samoupravljanja bitno opredeljuju stvarnu sadržinu interesa svake društveno-političke zajednice, svakog naroda i narodnosti i doprinose uspostavljanju trajnih međusobnih odnosa.

Odnosi između federacije i republika ubuduće će se još više razvijati na liniji što manjeg zadržavanja kompetencija

i odlučivanja u federaciji. U federaciji, i onda kada će se odlučivati o osnovnim pitanjima zajedničkog života i interesa (narodna odbrana, spoljna politika, obezbeđenje osnovnih elemenata jedinstva društveno-ekonomskog i političkog sistema i daljeg razvitka Jugoslavije), republike ravnopravno učestvuju, jer se u ime jedinstva sistema ne mogu eksproprisati prava nacija. Autonomne pokrajine, kao socijalističke i demokratske društveno-političke zajednice u sastavu SR Srbije, istovremeno su i jedan od elemenata naše federativne strukture. One su se potvrdile kao važan činilac društveno-ekonomskog i političkog samoupravnog sistema i imaju posebnu ulogu u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti u odnosu na narodnosti.

Karakteristično je da su razgovori o federaciji ušli u okvir normalnog političkog dogovaranja i da se bez ikakvog dramatizovanja vode demokratski i javno. Pri tome kadrovska politika u federaciji, kao značajan deo sveukupne njene aktivnosti, postaje bitan element daljeg razvoja društveno-ekonomskih i političkih odnosa u našoj socijalističkoj zajednici. Ona je značajna u izgrađivanju federacije i kao samoupravne zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije.

TRI OSNOVNE ETAPE U RAZVOJU ODNOSA MEĐU NARODIMA I NARODNOSTIMA

U pogledu odnosa između federacije, republika i pokrajina danas postoje najrazličitija shvatanja, neka čak i dijametralno suprotna. Jedno je da u razvoju federacije ne treba ništa menjati, jer je još njenim stvaranjem, a kasnije uvođenjem samoupravljanja i Ustavom od 1963. godine sve učinjeno što je trebalo uraditi. Svako pokretanje ovog pitanja danas unosi nemir u naš život, stvara konfuziju, pojačava netrpeljivost i nerazumevanje među narodima i narodnostima. Drugi smatraju da je u dosadašnjem razvoju federacije bilo samo promašaja i da se nije odmaklo od početnog stanja stvorenog u revoluciji i prvih godina posle oslobođenja.

Stepen zastupljenosti federalnih jedinica u sastavu organa federacije, pored drugih kriterijuma, oduvek je bio merilo njihove ravnopravnosti u udruženoj zajednici. Samo podjednaka — paritetna — zastupljenost, čime se onemogućuje svaka majorizacija, može biti osnov čvrste i trajne zajednice. Zastupljenost republika i pokrajina u organima federacije u socijalističkoj Jugoslaviji prolazila je kroz poje-

dine etape adekvatno opštem razvoju društvenih odnosa u nas:

Prvu etapu predstavlja period kada su udareni temelji našoj novoj zajednici, zasnovanoj na priznavanju pune ravnopravnosti naroda i narodnosti i na ozakonjenju istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a u prvom Ustavu Jugoslavije. To nam je obezbedilo da postanemo zemlja koja je principijelno, dosledno i odlučno rešila nacionalno pitanje.

Drugu etapu karakteriše jačanje birokratsko-etatističkih odnosa, što ostavlja traga i na ulozi republika i pokrajina u federativnoj državi. Smatralo se da će se time što je pravilno rešeno nacionalno pitanje ti odnosi sami po sebi dalje razvijati i da u socijalističkoj zajednici ne može doći do pojava nacionalne hegemonije i nacionalnog ugnjetavanja u ekonomskoj, kulturnoj i političkoj sferi. Reč je o nekim nepravilnim shvatanjima i izvesnim iluzijama o beskonfliktnosti socijalističkog društva, o harmoničnosti društvenih odnosa u socijalizmu i slično. Međutim, praksa je pokazala da razgovori o međunacionalnim odnosima nisu mogli biti završeni i da nismo bili, niti možemo ubuduće biti, pošteđeni daljih teškoća i u ovoj oblasti društvenih odnosa. Naprotiv, stalna briga o daljem razvoju ravnopravnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji postaje bitan faktor egzistencije jugoslovenske federacije.

Usvajanjem Ustava od 1963. godine otpočinje stvaranje kvalitativno novih odnosa između republika i federacije. Naglašene su tendencije deetatizacije i jačanja uloge republika i opština kao osnovnih ćelija našeg društveno-političkog sistema. Uvođenjem principa rotacije i ograničenjem reizbornosti prekida se dugogodišnje zadržavanje istih lica na političkim i javnim funkcijama. Kurs ka dekumulaciji funkcija i razdvajanju funkcija u predstavničkim i političko-izvršnim organima i forumima društveno-političkih organizacija proširuje krug lica na političkim i javnim funkcijama. Stvaraju se realne mogućnosti da veći broj ljudi iz svih sredina, naroda i narodnosti neposrednije učestvuje u obavljanju funkcija u federaciji i u upravljanju društvenim poslovima. Međutim, relativno dugo se čekalo do ustavnih promena 1967. godine, kada Veće naroda, kao izraz ravnopravnosti naroda i narodnosti u Jugoslaviji, dobija značajniju ulogu u skupštinskom sistemu. Sa izmenama u 1969. godini ide se još dalje. Ovaj dom postaje osnovni, opštenadležan dom, za razliku od svih dotadašnjih perioda. Ovim promenama uspostavljaju se kvalitativno novi odnosi na relaciji federacija—republike i po-

krajine. Konstituisanjem Skupštine posle izbora u 1969. godini, a uporedo s tim, čak i pre toga, konstituisanjem najviših organa u nekim društveno-političkim organizacijama, ravnopravnost naroda i narodnosti kroz paritetnu zastupljenost republika i pokrajina u federaciji dobija viši kvalitet.

Upravo u ovom periodu ispoljavaju se povremeni »sukobi« na relaciji federacija—republike ili između pojedinih republika, naroda i narodnosti. Stvara se utisak da smo došli u fazu zategnutijih međunacionalnih odnosa. Međutim, reč je pre svega o tome da se danas sve otvorenije raspravlja o različitim društvenim, ekonomskim, političkim, pa i nacionalnim interesima. Ovi interesi objektivno postoje, njih je danas opšta demokratizacija odnosa u samoupravnom procesu učinila samo javnim.

Izvesne negativne pojave u međunacionalnim odnosima su posledica antisamoupravnih i antidemokratskih shvatanja i postupaka pojedinaca ili grupa. Time se najčešće prikriva nacionalizam i šovinizam u najrazličitijim oblicima. Ali, javljaju se i snage, masovne, među svim narodima i narodnostima koje ne samo da osuđuju takve postupke, već ih i osujećuju da poprime šire razmere. Jača uverenje da samo slobodna i nezavisna socijalistička Jugoslavija znači garanciju za opstanak i prosperitet svakog naroda i narodnosti. Kad to ne bi bilo tako i kada bi postojala međunacionalna netrpeljivost, s obzirom na nacionalni sastav Jugoslavije, nema te kohezione sile koja bi je mogla sačuvati.[1]

IDEJNO-POLITIČKI I PRAVNI OSNOV ZASTUPLJENOSTI NARODA I NARODNOSTI U FEDERACIJI

Princip pariteta u našoj teoriji i praksi je fenomen novijeg datuma. On je znatno ranije istican u političkim stavovima, a danas se čine veći zahvati u njegovom ostvarivanju u pojedinim institucijama federacije. Paritetna zastupljenost u osnovnim institucijama federalne strukture je preduslov i

---

[1] Prema poslednjem statističkom popisu, u Jugoslaviji živi 7,806.000 Srba (ili 42,1% od ukupnog broja stanovnika); 4,294.000 Hrvata (23,1%; 1,589.000 Slovenaca (8,8%); 1,045.000 Makedonaca (5,6%); 973.000 Muslimana — etnička pripadnost (5,2%); 915.000 Albanaca (4,9%); 514.000 Crnogoraca (2,8%); 504.000 Mađara (2,7%); 183.000 Turaka (1%); 61.000 Rumuna (0,3%); 30.000 Čeha (0,2%); 26.000 Italijana (0,2%); 317.000 (1,7%) koji sebe smatraju Jugoslovenima i 140.000 (0,8%) ostalih narodnosti koje se posebno ne evidentiraju.

garancija za trajnije i uspešnije razrešavanje aktuelnih društveno-političkih, privrednih, kulturno-prosvetnih i drugih problema naše zajednice. To je izraz zajedničke odgovornosti za dalju sudbinu federacije. U načelima Programa SKJ izražena je idejna i politička osnova za stabilno unapređivanje socijalističkih nacionalnih odnosa. U Ustavu SFRJ to je određenije i pravno regulisano. U međuvremenu na VIII i IX kongresu SKJ i VI kongresu SSRNJ, u brojnim dokumentima i političkim stavovima najviših foruma predstavničkih tela i društveno-političkih organizacija to dobija svoj konkretniji izraz. U tome najviši domet predstavlja IX kongres SKJ.

U *Ustavu SFRJ* utvrđena je potreba za daljom demokratizacijom odnosa i u oblasti kadrovske politike. Afirmisani su i verifikovani osnovni principi politike kadrova kao što su: izbornost i dostupnost javnih funkcija svakom građaninu; ravnopravna zastupljenost i afirmacija kadrova svih naroda i narodnosti; demokratičnost u postupku i javnost u izboru ličnosti za javne funkcije; neophodnost učešća i afirmacija kadrova na svim funkcijama iz redova neposrednih proizvođača, omladine i žena; odgovornost i smenljivost u svako doba. Predviđene su i mere ograničenja i ustanovljeni organi za njihovo realizovanje. Ono što je do juče bilo stvar užeg foruma i pojedinaca sada sve više postaje stvar radnih ljudi udruženih u radnim organizacijama i u političko-teritorijalnim zajednicama. Jednom rečju, i ovaj posao postaje deo samoupravljanja i, kako se to često kaže, otpočeo je proces podruštvljavanja kadrovske politike.

Iako se i pre usvajanja novog Ustava vodilo računa o nacionalnoj zastupljenosti u sastavu predstavničkih tela i njihovih političko-izvršnih organa — ponovo je naglašeno (čl. 226. Ustava SFRJ) u pogledu sastava Saveznog izvršnog veća da se njegovi članovi biraju iz redova članova Skupštine vodeći računa o nacionalnom sastavu.

Najnovijim izmenama u Ustavu i strukturi Savezne skupštine, novom ulogom Veća naroda, uspostavljen je kvalitativno nov odnos između republika i federacije. Paritetnim sastavom Veća naroda (svaka republika po 20, a autonomne pokrajine po 10 poslanika), načinom izbora i karakterom mandata (da su to delegacije republika i pokrajina), obezbeđeno je stalno prisustvo republika i pokrajina u poslovima federacije. Ovakvim načinom konstituisanja ovo Veće je izraz ravnopravnosti naroda i narodnosti u republikama i auto-

nomnim pokrajinama. Svojom sadržinom rada ono realnije odražava ulogu republika i pokrajina u utvrđivanju, kreiranju i sprovođenju politike federacije. Ono jača zajedničku odgovornost za dalji razvoj federacije. Veće naroda prerasta od »čuvara« i pasivnog zaštitnika interesa naroda i narodnosti dobrovoljno udruženih u federativnu socijalističku zajednicu u nosioca celokupne politike i razvoja socijalističkih društvenih odnosa. Jer, naglašena uloga radnog čoveka udruženog u radnoj zajednici i drugim oblicima udruživanja u okviru užih društveno-političkih zajednica i izvan njih — naročito u uslovima privredne i društvene reforme — sve je više nametala potrebu za menjanjem odnosa federacija—republike—pokrajine. Ovakvim konstituisanjem Veća naroda prevazilaze se obeležja administrativnih i hijerarhijskih odnosa među predstavničkim telima političko-teritorijalnih zajednica.

Stvaranje uslova i proširivanje osnova za stvarnu ravnopravnost naroda i narodnosti je jedno od ključnih pitanja u radu *KPJ*, odnosno *Saveza komunista Jugoslavije.* Od samog osnivanja KPJ je ulagala znatne napore u zauzimanju ispravnih stavova o nacionalnom pitanju. Međutim, zbog osetljivosti ovog pitanja, različitih unutrašnjih interesa i veoma jakog uticaja spolja, prošlo je dosta vremena do stvaranja sasvim jasnog programa i zauzimanja principijelnih stavova o odnosima među narodima i narodnostima Jugoslavije.

Jasni stavovi i beskompromisna politika KPJ u nacionalnom pitanju bili su od ogromnog značaja za svenarodni oružani ustanak protiv okupatora i za stvaranje nove zajednice na federativnoj osnovi. Politika nacionalne ravnopravnosti u toku narodnooslobodilačkog rata dovodi do stvaranja glavnih štabova Narodnooslobodilačke vojske u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije, do konstituisanja zemaljskih veća kao najviših organa vlasti i do razvijanja političkih i društvenih organizacija koje okupljaju široke narodne mase. U posleratnoj izgradnji stvoreno poverenje među narodima i narodnostima se dalje razvija, a uvođenjem samoupravljanja ono dobija novu sadržinu.

U Programu SKJ, usvojenom na VII kongresu, o federaciji i odnosima među narodima Jugoslavije stoji da je »jedinstvo Jugoslavije mogućno jedino na osnovi slobodnog nacionalnog razvoja i pune ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, kao i ostalih naroda i

narodnosti«. Pri tome se samostalnost i ravnopravnost naroda Jugoslavije ne izražava samo u jednakim političkim i kulturnim pravima, već se to sve više bazira na određenoj materijalnoj osnovi. Utvrđeni su i zadaci komunista u oblasti nacionalne politike i ukazano je na negativne pojave u međunacionalnim odnosima.

Na VIII kongresu SKJ posvećena je posebna pažnja međunacionalnim odnosima u federaciji, jer su izvesne nacionalističke i šovinističke pojave počele da podrivaju ravnopravnost i jedinstvo naših naroda. Takve pojave su manifestovane, iako ne u širokim razmerama, u svim oblastima društvenog života — u privredi i privrednom razvoju, kulturi, umetnosti, nauci, istoriografiji. Birokratsko-etatističke tendencije koje sputavaju proces međunacionalne integracije pogoduju nacionalističkim deformacijama. U Rezoluciji VIII kongresa o narednim zadacima SKJ istaknuto je da je u oblasti međunacionalnih odnosa osnovno dalje razvijanje njihovog socijalističkog karaktera i da je u cilju jačanja ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije nužno obezbediti potpunije osposobljavanje svih njih, kao i cele zajednice, da svestranije, brže i efikasnije razvijaju proizvodne snage i društvene odnose.

Deveti kongres SKJ dao je ne samo nove impulse za dalji razvoj ravnopravnosti među narodima i narodnostima Jugoslavije, već je i praktično pokazao kako treba činiti radikalne zahvate u sastavu organa federacije kao jedan od preduslova za još potpuniju ravnopravnost. Briga da se obezbedi ravnopravnost naroda i narodnosti postaje još bitnija karakteristika političkog sistema i političkih odnosa u našoj višenacionalnoj zajednici. Četvrti plenum CK SKJ, kojim u stvari počinju pripreme za IX kongres, predstavlja snažan udarac nosiocima birokratsko-etatističkih shvatanja i političkih otpora kursu društvene reforme. U vreme i posle IV plenuma ostvarena su značajna dostignuća u jačanju ravnopravnog položaja naroda i narodnosti u svim oblastima društveno-političkog i ekonomskog života.

U pripremama za IX kongres SKJ, u Rezoluciji CK SKJ o najvažnijim zadacima Saveza komunista u oblasti kadrovske politike, određenije se govori o primeni principa pariteta na javnim funkcijama u federaciji. Tu stoji da »na političkim funkcijama u federaciji treba da bude podjednaka nacionalna i republička zastupljenost. To je izraz ravnopravnosti i po-

deljene odgovornosti naših naroda i narodnosti«. I dalje: da je »obavljanje funkcija u federaciji posebno značajno i odgovorno jer je u interesu svih naroda i narodnosti. Zbog toga treba tražiti da se izaberu ličnosti koje će najbolje odgovarati pojedinim političkim funkcijama«. U pogledu izbora i imenovanja ljudi za stručno-političke funkcije u organima uprave i u drugim zajedničkim službama u federaciji, u Rezoluciji stoji da »u prvi plan treba da dođe sposobnost potvrđena rezultatima rada i ispunjavanje uslova za određeno radno mesto. Pri tome treba nastojati da narodi, narodnosti i republike budu proporcionalno zastupljeni«.

Na Kongresu su pokrenuta brojna pitanja društveno-političkog sistema, međunacionalnih i međurepubličkih odnosa. Istaknuta je stalna briga i borba za neprestano unapređivanje odnosa međunacionalne ravnopravnosti kao bitne pretpostavke daljeg razvijanja našeg društveno-političkog sistema. Kongresni dokumenti još potpunije afirmišu principe nacionalne samostalnosti, ravnopravnosti i odgovornosti svakog naroda i narodnosti za zajedničku sudbinu socijalističke Jugoslavije. Naglašeno je da će dosledna primena principa pariteta u političkoj strukturi federacije doprineti daljem razvoju ravnopravnosti i slobodnom ispoljavanju demokratske volje svakog naroda i narodnosti. A u Rezoluciji IX kongresa SKJ o socijalističkom razvoju Jugoslavije na osnovama samoupravljanja i zadacima Saveza komunista je rečeno da će se Savez komunista boriti za »jačanje uloge, samostalnosti i odgovornosti republika za dalje razvijanje takvog sistema odnosa koji obezbeđuje njihovo ravnopravno i demokratsko dogovaranje i usaglašavanje interesa u okviru jugoslovenske federacije i onemogućava majorizaciju bilo koje vrste«.

Na VIII sednici Predsedništva SKJ, povodom razmatranja aktuelnih pitanja međunarodnog položaja i unutrašnjeg političkog razvoja Jugoslavije, konstatovano je da, »zahvaljujući razvitku samoupravljanja i socijalističke demokratije, bitno su se proširili okviri i obogaćena je sadržina načela o ravnopravnosti, suverenosti i samostalnosti nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica. Jača njihova uloga i međusobna odgovornost za formulisanje i ostvarivanje zajedničke politike«. I dalje: da je »Savez komunista Jugoslavije bio i da ostaje glavni činilac idejne i političke integracije naše socijalističke zajednice. On ne može zaobilaziti ili zataškavati ni jedan problem koji se javlja u međurepub-

ličkim odnosima i u razvoju federacije kao samoupravne socijalističke zajednice«.

Socijalistički savez je takođe naročitu pažnju posvećivao zastupljenosti naroda i narodnosti uopšte i posebno u predstavničkim telima i forumima društveno-političkih organizacija, kao i izboru ličnosti za javne funkcije. U tom pogledu značajni su dokumenti: Teze o aktuelnim pitanjima kadrovske politike, Rezolucija VI kongresa SSRNJ o zadacima Socijalističkog saveza u daljem jačanju ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti u Jugoslaviji u uslovima razvijanja samoupravljanja, Izborni program pred skupštinske izbore 1969. godine. Pokazalo se da je proces praktičnog ostvarivanja utvrđenih načela kadrovske politike složen, pored ostalog, i zbog njihovog dalekosežnog uticaja na društveno-političke odnose. Zato se načela kao što su rotacija, reizbornost i ograničenje ponovnog izbora ne shvataju kao neke privremene mere uslovljene trenutnim potrebama, već kao društveni instrument od trajnog značaja koji će stalno podsticati i obezbeđivati progresivni razvoj društvenih odnosa.

U Rezoluciji VI kongresa SSRNJ o zadacima Socijalističkog saveza u daljem jačanju ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije u uslovima razvijanja samoupravljanja je određena njegova uloga u razvijanju odnosa u ovoj veoma osetljivoj oblasti. U savremenim uslovima je značajna uloga Socijalističkog saveza u borbi za dosledno razvijanje socijalističkih društvenih odnosa kao osnove za produbljivanje ekonomske i političke ravnopravnosti naroda i narodnosti, za jačanje socijalističke sadržine njihovih međusobnih odnosa, za njihovo svestrano povezivanje i zbližavanje. Socijalistički savez se bori za svestranu ulogu i uticaj radnog čoveka u ostvarivanju socijalističke sadržine nacionalnih odnosa u našoj društvenoj zajednici, a protiv birokratizma i etatizma naročito u raspolaganju viškom rada i raspodeli društvene akumulacije, kako bi time doprineo bržem savlađivanju neusklađenosti i prepreka koje smetaju razvijanju socijalističkih odnosa među radnim ljudima, a time i ravnopravnih odnosa među narodima i narodnostima Jugoslavije. U pogledu razvoja federacije, njenog samoupravnog karaktera i višenacionalnog sastava, Socijalistički savez nastoji da se doslednijim ravnopravnim zastupanjem u predstavničkim, izvršnim, upravnim i drugim organima i institucijama federacije »izrazi jednaka i zajednička odgovornost svih naroda i narodnosti u vršenju funkcija federacije«.

Socijalistički savez u svojoj političkoj aktivnosti se zalaže da se neprestano stvaraju i proširuju uslovi za neposredniju angažovanost republika i pokrajina u vršenju funkcija federacije i u kreiranju politike i odluka od zajedničkog interesa za sve republike i pokrajine, narode i narodnosti, a radni ljudi u Socijalističkom savezu se bore za doslednije izgrađivanje i usavršavanje privrednog sistema i instrumenata kojima se obezbeđuje brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i krajeva, jer je to trajan zajednički ekonomski, društveni i politički interes i privredno razvijenih i nedovoljno razvijenih, izraz solidarnosti i uslov stvarne ravnopravnosti naroda i narodnosti i jedinstva jugoslovenske privrede.

PRIMENA PRINCIPA PARITETA I PROPORCIONALNOSTI U FEDERACIJI

Nacionalna ravnopravnost i federativno uređenje naše zajednice, utemeljeno istorijskim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a, nije bilo sporno u jugoslovenskoj teorijskoj i političkoj praksi. Naprotiv, stalno su činjeni napori da ravnopravnost bude što potpunija, a federalizam što prikladniji.

Uspostavljanjem novih odnosa na relaciji federacija—republike—pokrajine ustavnim amandmanima od 1968. godine naročito je aktueliziran princip pariteta u konstituisanju organa federacije. Za sada je ovo regulisano u sastavu Veća naroda Savezne skupštine, a kao rezultat društvenog dogovora ovaj princip je primenjen u konstituisanju Savezne skupštine, izboru predsednika, potpredsednikâ, predsednikâ skupštinskih veća i njihovih organa, zatim članova Saveznog izvršnog veća i u izboru ljudi za značajnije funkcije u federaciji.[2]

Paritet je obezbeđen u sastavu Predsedništva i Izvršnog biroa SKJ i u izboru foruma drugih društveno-političkih organizacija — Socijalističkog saveza, Saveza omladine, Saveznog odbora SUBNORJ, što se vidi iz sledećeg pregleda:

---

[2] Od 7 potpredsednika Savezne skupštine, po 1 je iz svake republike i 1 sa Kosova; 5 predsednika veća su iz 5 republika, izuzev Srbije, odakle je predsednik Savezne skupštine; od 41 predsednika stalnih komisija i odbora, po 7 ih je iz Hrvatske i Makedonije, po 6 iz Bosne i Hercegovine i uže Srbije, po 5 iz Crne Gore i Slovenije, 3 su iz Vojvodine i 2 sa Kosova; svaka republika ima po 3 člana SIV-a, a pokrajine po 1.

Naziv foruma (org.)	Ukup.	BiH	CG	Hrv.	Mak.	Slov.	Srbija Uža	Srbija Kos.	Srbija Voj.
Savez komunista Jugoslavije									
Predsedništvo*	52	7	7	7	7	7	7	3	3
Izvršni biro	15	2	2	2	2	2	2	1	1
Stalni br. član. Konf.	70	10	10	10	10	10	10	5	5
Statutarna komisija	14	2	2	2	2	2	2	1	1
Nadzorna komisija	7	1	1	2	1	1	1	—	—
Predsednici komisija Predsedništva	14	2	2	2	2	2	2	1	1
Savezna konferencija SSRNJ									
Paritetni deo sastava SK SSRNJ	194	30	30	30	30	30	30	7	7
Predsedništvo	45	6	8	8	7	7	7	1	1
Predsednik, gen. sekr. i potpredsednici	7	1	2	1	1	1	1	—	—
Izvršni odbor	19	3	3	3	3	3	3	—	1
Predsed. sekc. i kom.	12	1	1	3	1	1	3	1	1
Konferencija za društv. aktivnost žena Jugoslavije									
Predsedništvo	42	6	6	6	6	6	6	3	3
Sekretarijat	13	2	2	2	1	2	1	1	2
Veće Saveza sind. Jugoslavije									
Veće SSJ	106	15	8	22	11	15	20	10	5
Predsedništvo**	31	5	4	5	4	5	3	1	3
Predsednik i sekretari Veća	7	1	1	—	1	1	1	1	—
Savez omladine Jugoslavije									
Predsedništvo	28	4	4	4	4	4	4	2	2
Član. Predsed. na stalnom radu	7	1	1	1	1	1	1	—	1
Savezni odbor SUBNORJ									
Savezni odbor	104	15	15	15	15	15	15	7	7
Predsedništvo	25	4	3	3	3	3	4	2	3
Predsednik, gen. sek. i potpredsednici	7	1	1	1	1	1	1	—	1
Predsednici stalnih komisija	9	1	1	1	1	1	2	1	1

* U Predsedništvo ulaze tri člana iz stalnog sastava JNA.

** Upražnjeno mesto razrešenjem dužnosti generalnog sekretara.

Paritet u sastavu političkih foruma nije sporan, iako je to za sada više rezultat političkih stavova i društvenog dogovora, a manje normativna obaveza. Posle prvog koraka u jednakoj zastupljenosti republika i pokrajina (a preko njih naroda i narodnosti) u sastavu foruma, njihovih političko-izvršnih organa, neophodno je činiti nove korake za proširivanje tog principa na saveznu upravu i stručno-političke radnike u forumima društveno-političkih organizacija, kao i na druge organizacije i institucije koje imaju poseban značaj u federaciji. Naravno, u granicama realnosti i razumnosti. Svako apsolutiziranje jednog ili drugog principa dovešće do apsurda. Jer, ako je paritetna zastupljenost izraz ravnopravnosti republika i pokrajina, istovremeno i proporcionalnost je izraz jednakih prava građana. Zato se to ne može ni unificirati ni bukvalno kopirati i svuda na isti način primenjivati. U osnovi ovo treba da bude regulisano stavovima samoupravnih organa, institucija i društveno-političkih organizacija, sa orijentacijom da se paritetna zastupljenost, kao značajno dostignuće, dalje proširuje.

Postoje različita mišljenja o primeni principa pariteta van sastava političkih foruma: da treba poći od podele funkcija na političke i stručno-političke, te kod prvih ići na paritetnu, a kod drugih na proporcionalnu zastupljenost; da primena principa pariteta zavisi od karaktera radnog mesta, odnosno njegovog učešća ne samo u donošenju odluka, već i u pripremanju i ostvarivanju politike, te da se u saveznoj upravi primenjuje i na podsekretare, načelnike i šefove uprava; da primena principa pariteta zavisi od toga ko postavlja, odnosno imenuje funkcionere i stručno-političke kadrove. Da bi se izbegao svaki subjektivizam, nužno je uspostaviti objektivne kriterijume u primeni ovih principa.

U pogledu širine principa pariteta u federaciji nužno je praviti razliku između udruživanja koje je propisima utvrđeno (kao što su zajednice PTT, železnica, elektroprivreda) i samoupravnog udruživanja (na primer, banaka, komora i drugih grupacija). Kod ovog drugog svako nastojanje sa strane kako da se konstituišu njihovi najviši organi značilo bi nepotrebno mešanje. Međutim, to ne znači da se u njihove statute ne može da ugradi duh današnjeg trenutka o paritetnoj predstavljenosti naroda i narodnosti kada se njihovo poslovanje proteže na teritoriji cele zajednice. Ovde će poslovnost i rezultati poduhvata na širem području nametati i praktična rešenja kako u pogledu sastava njihovih najviših organa tako i u pogledu ličnosti na najvišim funkcijama — direktora, pomoćnika, šefova i drugih rukovodećih radnika.

Karakteristična je nedovoljna zastupljenost nekih republika i obe pokrajine u sastavu funkcionera u federaciji i među radnicima u saveznim organima uprave, što se vidi iz sledeća dva pregleda:

Pregled sastava funkcionera koje imenuje Savezna skupština i koje postavlja SIV, Predsedništvo i predsednik Savezne skupštine:

Oblast delatnosti	*Ukup. %*	*BiH*	*CG*	*Hrv.*	*Mak.*	*Slov.*	*Srbija Uža*	*Srbija Kos.*	*Voj.*
Privreda	100,0	15,9	8,5	19,5	13,4	13,4	26,8	—	2,4
Unutrašnja i spoljna polit. i narod. odbr.	100,0	13,0	13,0	26,1	4,4	17,4	21,7	—	4,4
Društvene delatnosti	100,0	14,3	19,1	11,9	11,9	9,5	19,0	7,1	7,1
Pravosudni organi	100,0	18,7	18,7	18,7	12,6	6,3	25,0	—	—
Ostali savezni organi i organizacije	100,0	10,0	25,0	25,0	5,0	5,0	20,0	5,0	5,0
Funkcioneri u Saveznoj skupštini i SIV-u	100,0	19,3	15,7	15,7	4,8	7,2	32,5	2,4	2,4
Svega %	100,0	16,2	15,0	17,7	9,0	10,2	26,3	2,3	3,3

Pregled radnika u saveznim organima uprave, saveznim savetima i saveznim organizacijama (stanje 30. juna 1968):

Vrsta delatnosti	*Ukup. %*	*BiH*	*CG*	*Hrv.*	*Mak.*	*Slov.*	*Srb.*
Osnovna delatnost							
Nosioci poslova	100,0	12,6	12,3	18,6	3,6	3,1	49,8
Saradnici	100,0	12,7	6,5	15,0	5,2	1,4	59,2
Svega %	100,0	12,6	8,4	16,2	4,7	2,0	56,1
Prateća delatnost	100,0	11,4	6,2	17,2	3,1	1,6	60,5
Svega %	100,0	12,2	7,6	16,5	4,1	1,8	57,8

U ostvarivanju paritetne zastupljenosti moguća su dva prilaza: prethodni dogovor i podela funkcija na republike i pokrajine ili da sve republike i pokrajine ističu najpogodnije ličnosti pa da se, uz konkurenciju, izaberu najsposobniji, vodeći pri tome računa da u ukupnom sastavu funkcionera u federaciji budu paritetno zastupljene republike i pokrajine. U prvom slučaju polazi se od pretpostavke da ostvarivanje

principa pariteta podrazumeva punu odgovornost republika i pokrajina u predlaganju sposobnih kandidata za funkcije u federaciji i da se tim putem otklanja subjektivizam u vrednovanju predloženih kandidata. U drugom slučaju smatra se da su sve funkcije u organima federacije u principu dostupne kadrovima iz svih republika i pokrajina, te da nema mesta nikakvoj prethodnoj raspodeli funkcija.

Polazeći od činjenice da republike i pokrajine nisu podjednako zainteresovane za sva mesta u federaciji, kao i od toga da ne mogu istaći kandidate za pojedina radna mesta, to se često pribegava, umesto predlaganja pravog čoveka na pravo mesto, zahtevu — pravo mesto za svog čoveka. Zato prethodni dogovor i kao metod u radu i kao princip u kadrovskoj politici dobija sve veći značaj. U pripremnom postupku dogovorno između republika i pokrajina odredile bi se one republike i pokrajine koje bi imale prioritet u predlaganju kandidata za određene funkcije. Pri tome bi se uzimala u obzir ranija zastupljenost kadrova na određenim funkcijama, kao i zastupljenost funkcionera u pojedinim oblastima društvenih delatnosti i sastav u celini.

Blagovremeno dogovaranje omogućilo bi dugoročniju kadrovsku politiku i uspešnije pripremanje kadrova za značajne i odgovorne funkcije u federaciji. Dogovaranje, dalje, ne isključuje konkurenciju, jer jedna republika, odnosno pokrajina, može startovati sa više kandidata pa da se među njima izabere i najsposobnija i najpodesnija ličnost. Ovakav postupak podrazumeva i stručno usavršavanje, upoznavanje i pripremanje za obavljanje određenog posla kako bi od prvog dana služba normalno funkcionisala. Dugoročnost kao nužnost u kadrovskoj politici, u kom pravcu se čine pokušaji blagovremenim evidentiranjem, praćenjem razvoja i afirmisanjem ličnosti za kandidate za odbornike i poslanike, proširila bi se na kadrovsku politiku u celini i na sve oblasti našeg privrednog, prosvetno-kulturnog, naučnog i zdravstvenog života, odnosno na ukupan društveno-politički život.

Neophodno je dalje izgrađivanje i usavršavanje postupka u predlaganju kandidata za značajnije funkcije u federaciji. Nije sporno to da predlozi treba da potiču od republika i pokrajina, već koji organ na tim nivoima treba da objedinjava različite inicijative i zahteve, pošto u praksi ima slučajeva da predlozi i zahtevi potiču sa različitih mesta. Posebno je pitanje vremenskog roka u kojem predlog treba oformiti. Nisu retki slučajevi da se to radi na brzinu, da se zahtevi postavljaju telefonski, najčešće da bi se pokrilo konstatacijom »konsultovana je republika« ili »pokrajina«. Pred-

lozi republika i pokrajina ne umanjuju odgovornost mandatora (ako je u pitanju političko-izvršni organ), odnosno funkcionera koji je na čelu jedne službe u konačnom izboru predloženih kandidata.

U pogledu dalje demokratizacije kadrovske politike ističe se potreba da u prethodnoj konsultaciji učestvuju, pored organa koji su nadležni za donošenje odluka, i drugi faktori ili samoupravne asocijacije. Tako, na primer, pre definitivnog imenovanja konzularno-diplomatskih predstavnika da daju svoje mišljenje i odgovarajući odbor i komisija Savezne skupštine, ili prilikom imenovanja pojedinih funkcionera da se čuju mišljenja udruženih asocijacija u toj oblasti (zajednicâ, udruženjâ, komorâ). Ovo je neposredno povezano sa principom javnosti u kadrovskoj politici. Samo je pitanje u kojoj fazi postupka je najcelishodnije da se to ostvari.

NEKE PRETPOSTAVKE ZA PRIMENU PRINCIPA PARITETA

U pogledu dosledne primene principa ravnopravne zastupljenosti republika i pokrajina u političkim forumima i najvišem samoupravnom organu (Saveznoj skupštini) i na druge značajne funkcije u federaciji treba imati u vidu sledeće:

(1) Pre svega reč je o povećanoj odgovornosti i sve većoj zainteresovanosti republika i pokrajina za razvoj federacije kao čvrste i trajne zajednice koja je čuvar i garancija suvereniteta i nezavisnosti naših naroda i narodnosti i preduslov njihovog daljeg socijalističkog razvoja. Stoga nema dvoumljenja oko kvaliteta — stručno-političkih, moralnih i uopšte ljudskih vrednosti — kadrova koje treba slati na rad u federaciju. Nije tu reč ni o kakvom žrtvovanju svojih ljudi niti o načinu za rešavanje svojih kadrovskih problema, već o pojedinačnoj i zajedničkoj odgovornosti. Za kadrove koje predlažu za federaciju republike i pokrajine preuzimaju dvostruku odgovornost — prema federaciji (u kojoj je izražen i njihov interes) i prema sopstvenoj javnosti (koja je zainteresovana kakve je i koje ličnosti predstavljaju u federaciji). Ovakav prilaz potrebama federacije isključuje »čuvanje« sposobnih kadrova za svoje potrebe. Sve veća stručnost i kvalifikovanost kadrova izraslih kroz samoupravljanje u svim republikama i pokrajinama, među svim narodima i narodnostima, realna je pretpostavka da paritetna zastupljenost bude izraz kvaliteta, a ne zadovoljavanje nekih ključeva ili samo

formalnog predstavljanja udruženih zajednica. Zajednički je interes i odgovornost republika i pokrajina da se pri predlaganju kandidata za javne funkcije u federaciji izdvajaju kadrovi koji su se svojim rezultatima i sposobnostima potvrdili u samoupravnoj praksi. Ovakav odnos prema zajedničkim potrebama podrazumeva i određenu zajedničku brigu federacije, republika i pokrajina u pogledu pripremanja kadrova za rad u federaciji. To se može postići jednom dugoročnom politikom i izgrađenim sistemom oblika i načina pripremanja ljudi (specijalizacija, izvesna »stažiranja«, orijentacija na razna istraživanja). Pri tome prethodno razrađeni kriterijumi i zahtevi za pojedine funkcije predstavljaju osnovni uslov za izbor odgovarajućih kadrova.

(2) Uporedo sa ovakvim pristupom principu pariteta javljaju se, kao rezultat starog načina rada i shvatanja, pitanja kao što su: čiji su funkcioneri u federaciji, kakva treba da bude njihova okrenutost prema republikama i pokrajinama, da li je to imperativni mandat itd. Jasno je da ne može biti govora ni o kakvom imperativnom mandatu niti o tome da ovi funkcioneri mogu dobijati »domaće zadatke« od svojih republika i pokrajina, već da se radi o saveznim funkcionerima. Oni moraju da polaze od zajedničkih interesa pošto su takvi interesi istovremeno i interesi udruženih zajednica. I obrnuto, stvarni interesi pojedinih republika i pokrajina istovremeno su interesi i šire zajednice. Otuda, paralelno sa izgrađivanjem postupka oko predlaganja i imenovanja funkcionera, treba da se razradi i pitanje njihove odgovornosti i postupak za njihov opoziv ili smenjivanje, čega još uvek nema u našoj praksi.

(3) Prihvatanje kadra u republikama, pokrajinama, opštinama i radnim organizacijama po isteku mandata u federaciji, kao rezultat prethodnog dogovora, može stimulativno delovati na opredeljivanju lica za rad u federaciji. Suprotno, izvesna neizvesnost o daljem radu negativno se odražava na odlaženje kadra u federaciju i obrnuto. Kao uzrok često se navodi i činjenica da stručnjaci time što se izdvajaju iz neposrednog rada i radne organizacije i što se posvećuju više politici — zaostaju u stručnom usavršavanju. Istovremeno, duže zadržavanje kadra u federaciji, prelaskom s jedne na drugu funkciju, objektivno vodi njegovom udaljavanju od osnovnog poziva i orijentaciji na stalan rad u federaciji. Često kao razlog ostajanja kadra u federaciji navodi se i visina ličnog dohotka koji se u pojedinim republikama, pokrajinama,

mnogim opštinama i radnim organizacijama ne može obezbediti u ranijem iznosu.

To što republike i pokrajine treba da računaju na kadar koji je otišao da radi u federaciju na neki način jača i njihovu odgovornost u smislu kvaliteta kako bi ti ljudi sutra bili upotrebljivi i »kod svoje kuće«.

U preuzimanju brige republika i pokrajina za ljude koji su duže vremena radili u federaciji javljaju se višestruke teškoće. Jedan broj tih ljudi potpuno se odvojio od svoje osnovne struke, drugi se nalaze pri kraju radnog staža, treći su se potpuno teritorijalizirali i adaptirali u postojećoj sredini (uključujući i školovanje dece, zaposlenje bračnog druga itd.). Sve su to objektivne teškoće koje usporavaju brže odlaženje jednih i dolaženje drugih ljudi na rad u federaciju. To se, dalje, odražava na starosnu strukturu kadra u federaciji, na efikasnost u radu i predstavlja teškoće pri zapošljavanju mlađih i kvalifikovanih ljudi jer su mesta zaposednuta.

(4) Često se kao razlog za sadašnju starosnu, kvalifikacionu i drugu strukturu kadra u federaciji ističe nedovoljna zainteresovanost mlađih za rad u organima federacije i u stručnim službama društveno-političkih organizacija. Naime, u borbi protiv etatizma i državnog birokratizma u velikoj meri je ovaj rad devalviran, a u društveno-političkim organizacijama okarakterisan kao profesionalno deformisan. Uporedo sa drugim merama i nastojanjima treba doprineti da se ovaj rad revalorizuje i postane više privlačan za mlađe ljude. Revalorizovanjem ove vrste rada olakšaće se i prelazak ljudi sa ovih poslova na druge, jer nisu svi oni ni birokrati niti profesionalno deformisani. Naprotiv, svojim bogatim iskustvom i radnim navikama u novoj sredini mogu dati i značajan doprinos.

Kao uzrok starosne strukture ljudi na radu u federaciji navodi se i nepotrebno zadržavanje jednog broja koji su ispunili sve uslove za penzionisanje. Zadržavanje u radnom odnosu može biti opravdano u izuzetnim slučajevima (kad su u pitanju retki stručnjaci), ali opet samo na kratko vreme. Međutim, najčešći razlozi su nestabilne penzije, povećavanje ličnih dohodaka iz godine u godinu i drugo. Tu se javlja i jedan društveni problem vezan za odnos prema čoveku dok je u radnom odnosu i kad se penzioniše. Ima stvari koje su vezane za čoveka dok obavlja određeni posao, ali ima nešto što treba sve više vezivati za ljude kao individue, bez obzira na njihovo radno mesto. Reč je o njihovom angažovanju u društveno-političkom životu iako nisu u radnom odnosu.

(5) Rotacija i reizbornost kao ustavne kategorije već su se afirmisale u praksi. Razbijena je ustaljenost kadrova na pojedinim funkcijama i uvedena su nova merila. Još veća doslednost u njihovoj primeni u praksi omogućiće priliv kadrova u federaciju iz onih republika i pokrajina koje su neravnomerno zastupljene, kao što je to slučaj sa Slovenijom, Makedonijom i obe pokrajine.

Iako nedovoljno brzo, ali postepeno se prevazilaze početne slabosti rotacije — vrćenje u krugu. Podaci pokazuju da opada procenat izbornih funkcionera koji su prethodno bili na radu u federaciji. Posebno je pozitivno da raste broj onih koji dolaze iz radnih organizacija, što se vidi iz sledećeg pregleda:

Bili na radu u	*Funkcioneri izabrani*			
	1963. %	*1965.* %	*1967.* %	*1969.* %
Federaciji	53,8	76,5	35,7	43,6
Republikama	38,5	17,6	47,6	34,6
Pokrajinama	5,1	5,9	9,5	5,6
Opštinama	2,6	—	2,4	3,6
Radnim organizacijama	—	—	4,8	12,7
Svega %	100,0	100,0	100,0	100,0

Kretanje izbornih funkcionera u Saveznoj skupštini i SIV-u ukazuje na još jednu pozitivnu stranu — da se smanjuje broj onih koji su proveli više od 12 godina na radu u federaciji. Međutim, po isteku mandata najveći broj i dalje ostaje na radu u federaciji.

U primeni načela rotacije egzistiraju dva gledišta: po jednom, da se ona primenjuje striktno samo na one funkcije koje su Ustavom apostrofirane, a po drugom, da se ide šire i na druge funkcije istog ranga. Sigurno da je duh Ustava u tome ne da ograniči broj funkcija na koje će se primenjivati ovo načelo, već da otvori i stvori mogućnosti za njegovu širu primenu. Javljaju se i zahtevi o fleksibilnosti u primeni ove značajne ustavne kategorije.

U vezi sa rotacijom i ograničenjem ponovnog izbora pitanje je u kom obimu treba koristiti mogućnosti da se pojedini funkcioneri po posebnom postupku ponovo biraju, odnosno imenuju na iste funkcije. Iskustva pokazuju da do sada za ovim nisu postojale velike potrebe i da to ubuduće treba činiti još ređe — zaista samo u izuzetnim i veoma opravdanim slučajevima.

(6) Reizbornost kao mogućnost za podizanje kvalitetne strukture kadra i za proširenje primene principa pariteta nije dala neke značajnije rezultate. Radilo se više o zadovoljavanju forme, a manje o postizanju suštinskih ciljeva. U najviše slučajeva to nije regulisano internim propisima niti je institucija konkursa uvek dosledno primenjivana, iako se ovo sve više potvrđuje kao najpogodnija forma u demokratizaciji kadrovske politike i kao mogućnost za izbor najsposobnijih. Uvođenje eventualno regionalnih konkursa, za uža područja — jednu republiku ili pokrajinu — može pospešiti postizanje cilja u pogledu principa paritetne zastupljenosti.

(7) Stvaranje materijalnih uslova često je veoma značajan preduslov za ostvarivanje principa pariteta. Nije reč samo o obezbeđenju stanova, jer stalno putovanje (makar i avionom) nije najprijatnije. Tu su i druga pitanja, kao zapošljavanje bračnog druga, školovanje dece, visina ličnog dohotka, podmirivanje drugih uvećanih troškova u novoj sredini i drugo. Međutim, često prenaglašavanje ovih problema i njihovo isticanje od onih koji treba da ih rešavaju kao nečeg nerešivog može da utiče na brzinu menjanja postojećeg stanja u neravnomernoj zastupljenosti nekih republika i pokrajina u federaciji.

MIROSLAV PEČUJLIĆ

Kibernetika – društvena moć – čovek*

Gravitacioni centar ovog napisa čine dve teme. Prvo, kakav je stvarni odnos između dva reda moćnih sila: *kibernetike* i *strukture društvene moći?* Ili, preciznije formulisano, koji je to vid odnosa između nove tehnologije i strukture društvene moći koji može da opredeli socijalni progres, novu civilizaciju? Drugo, postoji li način da se ovo saznanje naučno zasnuje, da ne ostane u sferi utopije, da ne bude samo moderan oblik čitanja budućnosti iz staklene kugle?

Počinjem banalnom konstatacijom. Društveni progres je uvek sudbinski opredeljen dvema vrstama pokretačkih snaga. (1) Motorne snage progresa otelotvorene su u stupnju razvoja proizvodnih potencijala. To je istovremeno i mera čovekove vlasti nad prirodom. (2) Društveni progres uslovljen je i karakterom socijalne strukture. A to znači prirodom *društvenih odnosa* koji čine onaj socijalni milje u čijem okviru se vrši prerada prirode, tehnološke inovacije. Drugu dimenziju socijalne strukture čine *socijalne grupe čija društvena moć ima najveću težinu na terazijama*. Time je određen i položaj čoveka u prirodnoj i društvenoj sredini. Jer, promene u tehnološkim inovacijama i socijalnim strukturama znače i promene u ljudskoj situaciji, manju ili veću mogućnost da se izrazi ljudska suština i potrebe, znače manji ili veći prostor slobode.

ISTORIJSKI NOVUM — NOVI IZAZOV U SRCU DRUŠTVA

Vlast nad prirodom (tehnologijom i pravcem njenog preobražaja) i *vlast* nad društvom (moć odlučivanja o pravcu raz-

* Napis koji donosimo predstavlja saopštenje koje je dr Miroslav Pečujlić podneo na međunarodnom naučnom skupu »Čovek i kompjuter«, održanom juna 1970. godine u Bordou.

voja društva) — to je, dakle, skraćeni rezime za one snage od kojih zavisi socijalni progres.

To je klasična i dovoljno poznata šema. Poenta je, međutim, u nečem drugom. Obe ove komponente nalaze se usred *revolucionarnog menjanja.* Proizvodne snage društva, struktura moći — ukupna istorijska situacija u kojoj živimo — *nije prost produžetak stare.* U samom srcu društva aktiviraju se potpuno nove pokretačke snage, i na strani materijalnih i na strani ljudskih činilaca. To su snage koje iz osnova menjaju tradicionalne proizvodne činioce i strukturu moći. One daleko premašuju granice svih dosadašnjih ofanziva civilizacije, najavljuju vreme superepohalnih promena, otvaraju horizont nove civilizacije.

Naše vreme razumeće samo onaj ko uspe da shvati smisao tih neobičnih promena koje su u toku. Ali to stavlja na dnevni red i potrebu za novim poimanjem društva, sveta, novim kategorijama, novom naukom o čoveku i mašini, koja će svet posmatrati preko grebena sadašnje civilizacije.

Nove pokretačke snage — objektivan snimak

Ključna ideja je sledeća: nova industrijska revolucija, sa kojom smo se našli licem u lice, ne sastoji se u promeni ovog ili onog elementa proizvodnje. Suočeni smo sa totalnom promenom, revolucionarnom izmenom ukupnog načina proizvodnje.

Sve do nedavno tehnološke promene su dobijale različite materijalne vidove, ali je njihova suština ostajala ista, kao što tačno konstatuje profesor Tomović.[1] One su ostajale na tlu klasične industrijske civilizacije čiju granicu sada prelazimo. Prvo, to je pogonska mašina koja je isključila čoveka kao pogonsku snagu. Drugo, u centru mašinskog sistema stoji radna mašina (alatljika) koja čini da broj oruđa kojima čovek može da radi više nije ograničen brojem njegovih telesnih organa. Treće, to su prenosne trake koje povezuju operacije u neprekidno kretanje mehanizma.

Uz mašinu, kao njen *dodatak, stoje armije nekvalifikovanog rada koje opslužuju mašinski sistem.* Čovek je veći od svog zadatka — sveden je na nekoliko rutinskih pokreta i odvojen od duhovne snage koja se prenosi na posebne hijerarhije upravljača.

---

[1] Dr Rajko Tomović, *Geneza kibernetike* i dr.

Mašinski sistem industrijske revolucije otvorio je put ukupnom napretku. Ali sve do savremene *naučno-tehnološke revolucije* koja počinje sredinom XX veka ostaje u osnovi neizmenjen *stepen, vid, tehnološkog posredovanja između čoveka i objekata prirode. Sve inovacije značile su usavršavanja, pripremu velikog skoka. Tek kibernetska revolucija* nosi sobom revolucionarni obrt, zahvata samo unutrašnje jezgro rada, stvara proizvodni fond jedne nove civilizacije. Ovaj novi istorijski tip proizvodnje nazvaćemo *integralnom proizvodnjom.* Ona sabire u jedinstvenu, nerazlučnu, celinu sve one komponente koje su u ranijim oblicima proizvodnje predstavljale međusobno razdvojena, posebna područja ljudske delatnosti (materijalna proizvodnja, duhovni rad — nauka, obrazovanje, upravljanje i odlučivanje, informacije itd.). U centru tih novih proizvodnih snaga stoji veličanstven proizvod ljudskog uma — *kibernetska mašina,* kompjuteri, elektronski računari kao oruđa optimalnog izbora, prenošenja informacija i naučnog upravljanja. Njihov trijumfalni pohod ide takvom brzinom da se smatra da će, kao sredstvo analize i donošenja odluka, već krajem veka zavladati industrijom.

Još jednom se, kao što profesor Vidaković definiše, *radikalno menja stepen posredovanja* između čoveka i objekata prirode (kao predmeta rada).[2] Između njih se umeće *novi međučlan* koji iz temelja menja akcioni radijus čovekovog dejstva — beskonačno se umnožava snaga njegove proizvodne delatnosti. Kvalitativna promena je u tome što kibernetska mašina, oruđe naučnog upravljanja — kibernet, ovoga puta ne zamenjuje samo čovekovu ruku, već ispunjava i niz intelektualnih funkcija. U osnovi tih funkcija leže *informacioni procesi* koji čine jezgro kibernetike. Dok klasična mašina prerađuje materiju ili energiju, kibernetska mašina, kompjuter, obrađuje informacije pomoću kojih samostalno vrši istraživanje optimalnih uslova za određen proizvodni proces, vrši kontrolu i upravlja proizvodnim procesima. Proces primanja i korišćenja informacija u stvari je proces preobražavanja naše okoline i našeg nastojanja da delotvorno živimo. To je samo spoljni izraz našeg saznanja o dubljim objektivnim vezama, zakonitostima sveta koji svojom akcijom menjamo. Mogućnosti naučnog, optimalnog, upravljanja, sposobnost da se nosimo sa sve složenijom organizacijom života, neodvojive su od saznanja objektivnih veza, zakonitosti. Splet informacija je samo osoben izraz opšte povezanosti objekata u svetu koji nas okružuju, forma odražavanja prirode, jedinstvo saznanja i akcije.

---

[2] Dr Zoran Vidaković, *Moderne proizvodne snage i revolucionarna praksa. Sutrašnjica o kojoj danas rešavamo.*

Kibernetska mašina je, dakle, materijalna osnovica naučnog upravljanja. U neposrednu proizvodnju ulazi nova, moćna energija — nauka kao neposredna proizvodna snaga i njena tehnička primena. Društvo je došlo do tačke preokreta kada se proizvodne snage formiraju u novim oblastima, kada se u novoj svetlosti pojavljuju zakonitosti rasta proizvodnih snaga. Što je zemlja industrijski razvijenija, to više njen privredni potencijal i napredak postaje zavisan od njenog naučnog potencijala. A to znači od aktivnog razvoja čovekovih sposobnosti. Dolazi do velikog preokreta. U prvoj industrijskoj revoluciji materijalna sredstva za proizvodnju bila su polazna tačka revolucionisanja svih proizvodnih snaga. Proizvodni napredak nije polazio od radnika, već od mašine, materijalnih činilaca, koji su se razvijali nauštrb čitavih generacija proizvođača (bezobzirnim trošenjem njihove radne snage, odnosno ograničavanjem njihovih potreba u okvire proste reprodukcije radne snage). Kibernetska naučno-tehnološka revolucija predstavlja takvo kretanje tehnike koje direktno zahteva sveopšti razvitak sposobnosti.

Od kibernetike ka promenama u socijalnoj strukturi

Dejstvo kibernetske revolucije zahvata sve pore života. Ali ovde će biti izdvojene samo one promene koje su van spora.

Prvo, pretvaranje nauke u neposrednu proizvodnu snagu, automatizacija, uvođenje kibernetskih mašina, znači *napad na tradicionalnu podelu između umnog i fizičkog, upravljačkog i izvršilačkog rada*. Parcijalni, rutinski, rad preuzimaju na sebe mašine — i u fabrici i kancelariji — a čovekova delatnost se polako ali uporno prenosi u oblast istraživanja, projektovanja, kontrole i upravljanja.

Drugo, umesto vezanosti za delimičnu funkciju javlja se rotacija, izmena funkcija, njihovo naizmenično i kolektivno vršenje. Ukida se podela na sitne, strogo fiksirane i međusobno izolovane radove. Uvodi se kolektivno vešenje zadataka od strane cele grupe, kolektivno pripremanje odluke, odgovornost grupe, timski rad koji nadgleda automatizovani proces u celini; razvija se međusobna saradnja. Složenost nove tehnologije čini da raniji odnos: naređivanje — puko izvršavanje više nije adekvatan da bi se pokretale moderne proizvodne snage. Radne funkcije se ne vrše izolovano, već se grupišu kako bi se

ostvarila efikasna saradnja. Saradnja radnika, *dobrovoljna organizacija* u izvršavanju složenih i promenljivih zadataka, postaje glavni princip organizacije rada. I unutrašnja svojstva tog rada se postepeno menjaju. To je stvaralački rad koji angažuje celokupnu ličnost, njene intelektualne potencije. Iako može biti krajnje zloupotrebljavan, to je rad koji teško podnosi prisilan karakter; njegovo unutrašnje svojstvo je lična autonomija, samoostvarivanje.

Treće, talas naučno-tehnološke revolucije vodi promenama u kvalifikacijskom modelu, menja sastav savremene radničke klase. Klasična industrijska revolucija stvorila je kao svoju obrazovnu bazu tip osnovne škole (i škole za osnovne radničke kvalifikacije) koji zadovoljava potrebu za manipulisanjem prostom radnom snagom u fabričkoj proizvodnji. Samo manji deo stanovništva bavio se umnim radom i društvo se razvijalo na račun duhovnih snaga relativno malog broja ljudi. Sredinom ovog veka javlja se nagli porast broja srednjih i visokih škola. Ako uporedimo »početnu« i »kasnu« tačku — ranu industrijsku civilizaciju i fazu automatizacije, dobijamo ovakav model kvalifikacione strukture:

Struktura radne snage u fabrikama 1926. godine

Trajanje izobrazbe	*Ne više od 1 dana*	*Od 1—8 dana*	*Od 1—15 dana*	*Od 30 dana do 1 god.*	*Do 6 g.*
% radnika	43%	36%	6%	14%	1%

	Klasična mehanizacija %	*Potpuni automatski uređaj* %
Nekvalifikovani	15	—
Priučeni	20	—
Izučeni	60	—
Potpuno srednjoškolsko znanje	4	60
Visokoškolsko obrazovanje	1	34

Tehnološki preokreti koji nastaju povezani su sa kulturnom revolucijom neviđenih razmera, sa eksplozijom obrazovanja. Računa se da će krajem ovog veka proizvodnja prestati da bude radni proces u dosadašnjem smislu i da će većina ljudskih aktivnosti vezanih za proizvodnju poprimati karakter inženjersko-tehničke delatnosti.

Povratna sprega: karakter socijalne strukture opredeljuje proizvodnost kompjutera

Tehnika nije nešto što postoji samo za sebe, njena proizvodnost nije veličina koja je nezavisna od sistema društvenih odnosa. Tehniku ne čini samo zbir mašina i znanja, već i načini i mogućnosti njene ljudske primene. Evo samo jedne ilustracije kako struktura društvene moći ulazi u samu »utrobu« kibernetskog sistema i opredeljuje njegovu produktivnost.

Racionalno upravljanje u modernom društvu zavisi od kvaliteta i količine informacija. Ali upotreba informacija ne svodi se samo na proces izvlačenja podataka iz stvarnosti, na saznanje o tome kako treba kombinovati razne činioce proizvodnje da bi se dobio optimalan rezultat. Materijalizacija ovih saznanja bitno zavisi i od sposobnosti proizvođača (upravljača) da *kontrolišu* jedan niz uticajnih činilaca koji su promenljivi. Bez toga nije moguće racionalno upravljanje. To je posledica visokog stepena socijalizacije proizvodnih procesa, njihove stvarne povezanosti (za razliku od naturalne i zanatske civilizacije). Ta kontrola je neizbežna, ali se rešava na različite načine. Galbrajt u svom delu *Nova industrijska država* reljefno pokazuje kako zrele korporacije postižu tu kontrolu i smanjuju neizvesnosti tržišta. U državno-administrativnom socijalizmu to se donekle rešava preko centralizovanog planskog dirigovanja.

Informacija i *kontrola* su, dakle, parni pojmovi — to su socijalni blizanci. Ali *kontrola*, po svom unutrašnjem značenju, može da bude duboko različita. To može da bude kontrola pomoću vladanja, *dominacije* jednih subjekata nad drugim, putem autoritarne manipulacije. Već zbog toga ona pati od jakih ograničenja koja su sve vidljivija. Ona izaziva otpor socijalnih snaga koje teže ograničenju dominacije, izaziva jake socijalne konflikte. Stoga je ona nesigurna: danas sve glatko funkcioniše, sutra mogu izbiti konvulzije. Cena za takvu informatiku i kontrolu postaje sve skuplja kada najdragocenija sirovina proizvodnje postaje ljudski kapital, siva materija (takozvana soft ware), naučni rad koji prirodno teži samostalnosti, autonomiji, stvaralaštvu. Cena se plaća u ljudskom danku. Takva kontrola je druga strana procesa dehumanizacije i nije sposobna da iskoristi sve stvaralačke potencijale čovekove. Drugi tip kontrole je putem asocijacije, povezivanja udruženih proizvođača koji imaju kontrolu nad svojim radom i rezultatima rada, koji se udružuju i zajednički planiraju. Ova kontrola putem asocijacije teče po dijametralno suprotnim zakonitostima. Ona ima i drugi predznak sa stanovišta humanizacije odnosa.

Informatika povezana sa kontrolom ima, dakle, različite posledice, s obzirom na vrste kontrole koje pripadaju različitim socijalnim strukturama.

TUMAČENJE LJUDSKOG SMISLA KIBERNETIKE — POZITIVNA I NEGATIVNA UTOPIJA

Promene koje zahvataju obe komponente (proizvodni potencijal i socijalnu strukturu) nisu sporne. Ali ljudski smisao tog kretanja, odnos ovih promena i društvenog razvoja, postaje poprište žestokog spora. Ljudska misao, reagujući na formiranje jednog novog realiteta, pocepala se u dve velike struje. Nazvaćemo ih *»pozitivnom i negativnom utopijom«*.

Pozitivne utopije predstavljaju širok rod sa mnogo podvrsta. Jedan njihov vid su *tehnokratske vizije društva*. Tehnološke inovacije postaju same sebi cilj, u njima se vidi sredstvo koje će *samo po sebi*, automatski, rešiti sve probleme ljudske egzistencije. Najvažnije je samo da odlučujuću reč u pitanjima razvoja dobiju gospodari mašina, štab koji je jedino u stanju da racionalno uredi društvo na osnovu tehničkih pravila optimalnosti. Iz te vizije izbačeni su ostrakizmom ljudski interesi, vrednosti, socijalni odnosi. *Društveni progres je poistovećen sa serijom tehnoloških inovacija.* Istom rodu pripada i onaj vid moderne futurologije koji se bavi predviđanjem tehnoloških inovacija potpuno nezavisno od socijalne strukture u kojoj nastaju. Predviđaju se stotine čudesnih pronalazaka kojima će se izmeniti lik sveta, ali se ne traži odgovor na najbolnija pitanja egzistencije. Ne traže se putevi i sredstva da se izmeni nesavršeno društvo, autoritarni poredak, organizacija rada koja ne odgovara novim proizvodnim moćima i ljudskim potrebama. To je stoga predviđanje budućnosti bez jedne dimenzije, budućnosti bez ljudskog srca. Krugu pozitivnih utopija pripada i doktrina koja proklamuje da će se, pošto se ispuni plan i proizvede x tona čelika, te i te godine ući u komunizam.

Kao reakcija javlja se *apstraktno-humanistička, fiktivna kritika* tehničke civilizacije. Ona ne vidi oslobađajuće, već samo porobljavajuće mogućnosti nove tehnologije, njeno naličje. Ona izbacuje pokliče: tehnika dehumanizira čoveka, porobljava ga, mašine gospodare ljudima, zaštite nas od tehnike — ne videći da je problem u karakteru društvenih odnosa u kojima se tehnika primenjuje. Prema tehnološkim inovacijama ona pokazuje isključiv prezir. Kao svojevremeno ludisti, ona

se okreće protiv tehnike. Njeni protagonisti bi zahtevali da se prestanu stvarati tehnički proizvodi kada bi znali od kog proizvoda da počne zabrana. Za nju važi Volterov komentar upućen Rusou: Ruso bi hteo da čovečanstvo ponovo ide četvoronoške da bi bilo srećno.

U red negativnih utopija ulazi i slavna trilogija negativnih utopija (Huxley, Orwell, Zamyatin) koje su izraz beznađa, očajanja zbog čovekove budućnosti. Čovek se pretvara u šraf velike birokratske mašinerije, u automat bez duše. Nova tehnologija pruža obilje sredstava da bi se odstranili humani zahtevi ljudske prirode, da bi se izvršilo razaranje čovečnosti u čoveku, njegovo podvrgavanje novim vidovima totalitarne vlasti. Recimo odmah da je ovde sadržana i nota upozorenja od opasnosti koja preti ako se gradi društvo sastavljeno od ljudi koji se ponašaju kao mašine i od mašina koje se ponašaju kao ljudi.

Svet nauke podelio se na one koji traže blanko punomoć za kretanje ne postavljajući pitanje gde se društvo kreće i na one koji samo zvone na uzbunu. Podelio se na tabore koji vide samo *oslobađajuće* ili *porobljivačke* mogućnosti tehnike. Međutim, rešenje odnosa između kibernetike, nove tehnologije, i društvenog razvoja, koji bi u isti mah značio i ljudski progres, ne može se naći u oblasti *intelektualne proizvodnje utopija i kontrautopija.* One dezorijentišu ljudsku akciju umesto da joj služe kao kompas. Naučna misao mora da izvrši radikalan preokret. Ona ne sme iz svog tkiva da izbacuje vrednosti, ideale, da ostane nema prema ljudskim svrhama, humanim načinima upotrebe kibernetskih mašina. Ali glas nauke ne sme da se svede samo na kritičku svest i savest; nauka ne može da bude indiferentna prema novim mogućnostima koje nosi kibernetika. Inače, njena čistoća ostaje sterilna. Ona mora da istražuje kako se za svaki kvalitativno nov stupanj tehnološke civilizacije može vezivati napredak u ljudskoj situaciji. Kako se može formirati civilizacija koja će više odgovarati povećanoj moći materijalnih činilaca i sve bogatijim ljudskim potrebama.

Da bi istraživanje ovih mogućnosti bilo naučno zasnovano, ono mora da se koncentriše bar na sledeća dva niza pitanja:

(1) Koja je to struktura društvene moći, socijalna organizacija rada i upravljanja, od koje zavisi da li će društvena upotreba kibernetike, informatike, dobijati *demokratski* a ne *oligarhijski,* autoritarni, karakter? Koji su to vidovi organizacije rada u okviru kojih je moguća renesansa demokratskog i humanog polisa, neposredne demokratije na tlu visokorazvijenog

društva? Pitanje je, dakle, kako kibernetska mašina da bude instrument, saveznik masovne demokratije?

(2) Koje su to društvene snage koje mogu biti istorijski nosioci ove tendencije, snage koje se mogu suprotstaviti oligarhijskoj kibernetizaciji?

TUMAČENJE LJUDSKOG SMISLA KIBERNETIKE — SUKOB CIVILIZACIJA

Pogledajmo sada, samo u skici, kako društveni razvoj može dobijati različite pravce, sadržaje, u zavisnosti od toga u kakvu se organizaciju rada i strukturu društvene moći »ugrađuje« moderna kibernetska tehnologija (informatika).

Kibernetizacija i autoritarna organizacija rada

Klasična mašinska civilizacija, na čijem tlu se društvo do nedavno kretalo, formirala je kao svog socijalnog blizanca *autoritarnu organizaciju* rada i upravljanja kao oblik vladanja ljudima. Veberov model birokratske organizacije i Tejlorovu takozvanu »naučnu organizaciju rada« uzećemo kao veran izraz onih temelja na kojima ta organizacija počiva.

Veber opisuje kako kapitalizam — kao moderan i racionalan sistem mašinske, masovne, proizvodnje — u svom trijumfalnom pohodu gazi preko ruševina feudalne organizacije i formira vlastitu organizaciju upravljanja društvom. Razvoj te organizacije je, kako Veber konstatuje, *centralni fenomen zapadnog društva*. Ona neizbežno zahvata sva područja društvenog života, sve vrste ljudskih udruženja bilo da proizvode materijalna dobra ili ideale. To je organizacija sposobna za postizanje maksimuma efikasnosti, racionalnog upravljanja složenim proizvodnim telom i velikim masama ljudi. Ona je superiorna prema prethodnoj, kao što je mašinska civilizacija nadmoćna prema zanatskoj. U tom pogledu nema razlike između kapitalizma i socijalizma. Izbor može da bude jedino između birokratske organizacije i diletantizma. Bekstvo od velike birokratske mašinerije moguće je jedino povratkom na sitne organizacije zanatskog ili naturalnog tipa. Veber, kao i apstraktni humanisti, vidi razvoj društva uklešten između dva kraka klešta: ili birokratska mašinerija ili vraćanje na staro.

Temeljni princip birokratske organizacije je takva podela rada koja otvara *ponor između monopola moći (odluči-*

vanja) na jednom polu i pukog izvršavanja na drugom, u masovnoj bazi organizacije.

Ali pustimo Vebera i Tejlora da sami izlože svoje ideje.

— Podela rada izražava se kroz podelu *nadležnosti*, odnosno službenih položaja, koji se grade isključivo na principu *stroge hijerarhije*. Nadležnosti, funkcije, organizovane su kao hijerarhija viših i nižih položaja, na principu stroge podređenosti nižih organa višim. Vlast je dosledno *monokratska*, usredsređena je u rukama jedne ličnosti na vrhu piramide.

— Funkcioneri koji su *postavljeni, a ne izabrani*, snabdeveni su *vlašću*, pravom *izdavanja naređenja*. Tome odgovara obaveza *strogo disciplinovanog izvršavanja*, slepog pokoravanja naredbi.

— Vršenje funkcije predstavlja *životni poziv*, karijeru, koja teče od nižih ka višim položajima. Odlučivanje o napredovanju zavisi *isključivo od ocene nadređenih.*

— Vršenje funkcije obavlja se za novčanu *naknadu* koja ne zavisi od količine rada, ili efekta, već pre svega od *položaja u hijerarhiji.*

— Izrazito važan prerogativ položaja je rukovanje *službenom tajnom*. Prevedeno na moderan jezik, to znači *monopol na informacije.*

— Dolazak na položaj zavisi od *znanja* koje je izraženo kroz formalne kvalifikacije. Znanje, međutim, ima dva svoja lica. Ono je, s jedne strane, osnova racionalne organizacije rada, *podloga njene efikasnosti*. No, s druge strane, ono je i *temelj za monopolski*, superioran, položaj u birokratskoj organizaciji rada — koja je u isti mah *i velika mašinerija za vladanje ljudima.*

Isti principi organizacije rada i upravljanja protežu se i na oblast materijalne proizvodnje (na ekonomske organizacije). Njihov vrhunac je tejloristička organizacija rada sa svoja dva čuvena principa: podelom na monopol upravljanja (odlučivanja) i puko izvršavanje i, zatim, na duhovni rad, na jednoj, i fizički rad, na drugoj strani.

— U rukama vlasničko-upravljačke elite koncentrisano je: određivanje ciljeva poslovne organizacije i sredstava za njihovo izvršavanje, upravljanje radom, monopolsko odlučivanje o raspodeli novostvorene vrednosti.

— Kao antipod monopolu moći na vrhu hijerarhije nalazi se pasivna masovna baza koja je u položaju pukog izvršioca, lišena inicijative i učešća u odlučivanju. Ona je van kruga odlučujuće moći, lišena je učešća u izboru upravljača, učešća u stvaranju ciljeva i normi organizacije.

— Odvajanje duhovnog i fizičkog rada izvedeno je do kraja. »Čitava gomila znanja koja se u prošlosti nalazila u glavama radnika sada treba da bude izvučena, ispumpana, iz njihovih glava i preneta na upravu. Uprava mora misliti i pripremati rad na najdetaljniji način zahtevajući od radnika da više ne proizvode svojom vlastitom inicijativom, već da samo do najmanjih sitnica i tačno izvršavaju dobijene naloge« (Tejlor).

— Radni položaj mase radne snage karakteriše se razbijenošću na parcijalne, rutinske operacije koje angažuju samo nekoliko površinskih sposobnosti. Proizvođač je alatljika koja je načinjena samo za jednu operaciju. Rad je lišen unutrašnjeg smisla, samopotvrđivanja ličnosti, njene autonomije; čovek je veći od svog zadatka.

Obe strane klasične industrijske civilizacije idu ruku pod ruku, stapaju se u jedinstveni organizam. Mašinski sistem i racionalna organizacija rada služe kao polazna tačka društvenog razvoja, silnog umnožavanja proizvodne moći, produktivnosti. To je otvorilo put epohi tehnoloških inovacija. Ali taj razvoj ima i svoje naličje. Pomoću mašinskog sistema radnik se svodi na puki dodatak mašini, a uvođenjem upravljačkih hijerarhija stvara se socijalna organizacija koja istovremeno obezbeđuje odnos dominacije, vladanja ljudima. Ultima ratio, krajnja svrha, organizacije koja je opisana leži u njenoj efikasnosti, ali i u potrebama reprodukovanja profita, vlasti nad radom. Stoga se Friedman s pravom pita šta ova organizacija znači sa stanovišta budućeg razvoja. Osnovni problem tehničkog društva je kakvim će se ličnim žrtvama, kojim će se slobodama, plaćati materijalni i tehnički procvat i materijalno blagostanje.

Međutim, i taj tip racionalnosti — koji je bio istorijski uslovljen — udara o plafon, postaje izrazito disfunkcionalan, neracionalan. Autoritarna organizacija rada i upravljanja (struktura moći) dolazi u sve otvoreniji sukob sa novim ljudskim potrebama, sa novim proizvodnim moćima čiji razvoj sputava. Socijalna organizacija rada, koja nije odolela zubu vremena, održava se ne stoga što je potrebna, već zbog interesa koji su u nju investirani. Njeni socijalni nosioci i korisnici teže da nove proizvodne snage uguraju u španske čizme stare organizacije rada. I više od toga. Nosioci društvene moći, svojine, upravljanja, teže *takvom načinu upotrebe* savremene tehnologije koji bi je pretvorio u faktor *konsolidacije postojeće strukture moći*. Nasuprot svojim *oslobodilačkim* mogućnostima, nova tehnologija se zloupotrebljava. Ona služi i za uvo-

đenje efikasnijih, suptilnijih oblika društvene kontrole koji treba da progutaju svaku opoziciju i da stabilizuju postojeće institucije moći na bazi povećane produktivnosti.[3]

Lekovi: reforma autoritarne organizacije rada

Ali ovo nije jedina tendencija na sceni savremenog društva. Naprotiv, iako je autoritarna organizacija izgledala kao najracionalniji oblik organizovane ljudske aktivnosti, kao superiorno sredstvo za izvršenje zadataka u masovnom društvu, počinje opadanje njene efikasnosti. Ona pokazuje izrazitu neracionalnost i disfunkcionalnost; razvoj ne stoji, plusevi i minusi menjaju mesta. Kada pređe izvesnu granicu, i u sudaru sa novim proizvodnim moćima i ljudskim kvalitetima, ona dovodi do opadanja sposobnosti društvene reprodukcije umesto da je povećava. Ovo saznanje predstavlja osnovu za čitavu lepezu radikalne kritike koja se vrši rečima i delom.

Jedna od polaznih tačaka reforme je kritika *disfunkcionalnosti* autoritarne, birokratske, organizacije. Istraživači moderne organizacije rada dolaze do zaključka da se gotovo svako svojstvo birokratske organizacije dovedeno do krajnosti preokreće u svoju suprotnost, nailazi na otpor ljudske prirode i rađa suprotne efekte. Kriteriji bivaju izvrnuti na glavu. Strogo propisana detaljistička pravila, rigorozna disciplina, hijerarhija, vode strahu od akcije, oklevanju, rutinskom radu, gušenju inicijative. Birokratska organizacija kultivira osrednjost, uči

[3] Da ilustrujem ovu tendenciju oligarhijske kibernetizacije samo jednim primerom. Monopol moći teži da pod svoju kontrolu stavi novu proizvodnu snagu: informatiku, informacione procese, da to pretvori u bazu vlastite konsolidacije. Ova težnja izlazi iz kruga fabričkih zidova i širi se prema celom društvu. Uporedo sa proizvodnjom računara razvija se i nova grana — informatika — stvaraju se biroi koji se bave prikupljanjem brojnih informacija i na osnovu toga stvaranjem programa za računare. Ovi programi postaju kupovna dobra koja se prodaju korisnicima koji njima »hrane« računare. Zahvaljujući tome, poseduje se instrument koji je izvanredno efikasan. Biroi za proučavanje koji prodaju programe i analize prodiru i u javnu administraciju. Stoga se na nov način vrši povezivanje države i privrede na najosetljivijem sektoru: informacija. A pošto je informatika instrument upravljanja, kontrole, osnovno pitanje postaje: kojim interesnim grupama ona služi, za koje svrhe se upotrebljava? Ona može da bude, kao što smo opisali, i organski deo onog vida kontrole koji je povezan sa dominacijom vladajućih grupacija, klasa, slojeva, elita, i može u izvesnom stepenu da učvršćuje taj monopol. To se dešava kada upravljačke hijerarhije velikih tehničkih sistema određuju ciljeve potpuno osamostaljeno, bez učešća proizvođača.

da se plovi niz struju, da se ne brane sopstvena gledišta i ne prihvata novo, već pre svega da se provlači kroz rupe u direktivama. Za stvaranje novog, u eri koja je osuđena na brzo kretanje, traže se novi putevi organizovanja. Izrazita nejednakost u radnom položaju, kao posledica rigorozne hijerarhije, umanjuje stepen identifikacije sa organizacijom, motiviranost, i tako slabi motorne snage kretanja.

Drugi pravac reforme vezuje se za čuveni eksperimenat Elton Mayo, koji za polaznu tačku uzima *međuljudske odnose*. Iako jednostavni, njegovi zaključci delovali su snagom otkrovenja. Ljudi ne postupaju kao mašine, njihovo ponašanje ne zavisi samo od preciznih tehničkih normi, od studije vremena i pokreta. Produktivnost zavisi i od karaktera ljudskih odnosa, veza, neformalne strukture koja se formira u senci zvanične organizacije.

Treće, sledeći taj i druge tokove, postepeno se formira nova doktrina organizacije rada, *doktrina participacije*. Izričito se formuliše ideja da je najopasniji problem neučestvovanje u upravljanju, nepostojanje participacije. To sprečava punu upotrebu stvaralačkih snaga, samokorišćenje svih ljudskih potencijala. To suzbija narasli ljudski subjektivitet i milione ljudi tera u naručje nihilizma. Traži se promena tradicionalnog tipa rukovođenja putem dominacije i, umesto toga, grupno učešće u odlučivanju. Participacija, učešće u kontroli, saodlučivanje, samoupravljanje — postaju deo plana za preuređivanje organizacije rada, uslov tehnološkog napretka.

Sve ove *parcijalne* tendencije reformisanja sadrže značajne ali i protivrečne elemente; u njima su prisutne i snage prošlosti i sile budućnosti. Na primer, zahtevi za participacijom mogu težiti dubljim promenama u karakteru rada, izmeni u strukturi moći (odlučivanja). Ali oni mogu biti izraz težnje da se stari monopol očuva pomoću novih sredstava, da se, umesto grubih i istrošenih autoritarnih metoda, uvede manipulacija ljudima pomoću njihovog učešća, participacije. Otuda su ove tendencije organsko jedinstvo suprotnosti: one znače prilagođavanje, reorganizaciju upravljanja, uz očuvanje starog. ali i negiranje nekih pretpostavki na kojima se ono zasnivalo.

Tendencije koje smo opisali razapete su između prošlosti i budućnosti; one su istorijski hibrid, nagoveštaj novih mogućnosti. Svaka od interesnih grupacija nastoji da *participaciji* ulije svoj sadržaj i očekivanja. Otuda ove tendencije još uvek ne predstavljaju jednu novu i celovitu organizaciju rada, kao što je bio slučaj sa njenim istorijskim prethodnikom. Sukob različitih interesa koji su sadržani u okviru organizacije rada koja počiva na principu participacije vodi stalnom probijanju

njenih okvira. Ako to probijanje vodi dubljim promenama (ukidanju monopola), grupacije koje u participaciji vide samo novi oblik manipulacije ljudima odriču se participacije i pribegavaju obnovi autoritarnih metoda. Tada jačaju elementi oligarhijske kibernetizacije koji su opisani. S druge strane, proizvođačke grupacije teže da participaciju pretvore u instrument učešća u odlučivanju, u odskočnu dasku za principijelno novu organizaciju rada i upravljanja.

Participacija, dakle, nije poslednje poglavlje. Opisaćemo stoga još neke žive, dejstvujuće tendencije koje se javljaju kao *celovitiji* pokušaj konstituisanja jedne drukčije organizacije rada i upravljanja. Te elemente, klice novog možemo za sada samo teorijski uobličiti u jednu celinu, kao što fragmente postepeno slažemo u mozaik.

JEDNA REALNA UTOPIJA

(1) Pred našim očima formira se jedan nov tip proizvodnje — *integralna proizvodnja.* U njoj se sabiru u jedinstvenu celinu sve one strane (delatnosti) koje su ranije bile razdvojene u posebne sfere i imale antagonistički razdvojene socijalne nosioce. Ta nastajuća celina rada i upravljanja pokazuje sledeća obeležja koja ne predstavljaju gotovo stanje, već samo klice u nastanku.

a) Prvo, to je prodor tendencija koje vode *premošćivanju ponora između umnog i fizičkog, upravljačkog i izvršilačkog rada. Duhovna strana* proizvodnje, izražena osobito u naučnoj delatnosti, postaje sve više glavni *sastojak materijalne proizvodnje,* koja, opet, sa svoje strane dobija obeležja masovnog naučnog eksperimenta. Radnik koji je bio dodatak mašini oslobađa se rutinskih radova i vrši stručno-naučnu pripremu i nadzor nad funkcionisanjem automatizovane proizvodnje, automatije. Rad se intelektualizuje, postaje u većem stepenu stvaralački.

b) U okviru integralne proizvodnje menja se tradicionalan odnos između materijalnih i ljudskih činilaca proizvodnje. Ljudski faktor postaje vodeća snaga razvoja. Kada se nauka pretvara u neposrednu proizvodnu snagu rada, tada i njen razvoj neposrednije zavisi od aktiviranja čovekovih snaga. Čovek i njegova sposobnost u uslovima naučno-tehnološke revolucije postaju najefikasniji oblik reprodukcije proizvodnih snaga.

c) S tim je povezana i velika promena u motivacionim [illegible]a koje pokreću materijalnu proizvodnju. *Visok stepen*

motivacije proizvođača postaje temeljni uslov razvoja. Umesto ranijih, istorijski uslovljenih, motiva kojima je podređivan niz ljudskih potreba — kao što su profit ili etatistička akumulacija — dolazi do velikog preokreta. Menja se hijerarhija vrednosti: *napredak proizvođača, njihove potrebe*, postaju glavna pokretačka snaga proizvodnje. Zastupljenost njihovih potreba, interesa, postaje merilo za izbor ciljeva. To, međutim, nisu samo kvantitativne, već i kvalitativne potrebe: to su potrebe za učešćem u kulturi, za odnosima ljudske saradnje, za stvaralačkim radom, svestranim razvitkom sposobnosti, informisanošću, učešćem u odlučivanju.

(2) Kibernetika i nove ljudske potrebe narušavaju i drugi temelj stare, klasične organizacije rada — autoritarnost. Umesto nje, pojavljuje se lice demokratske, *dobrovoljne, asocijativne organizacije*. Kao što Evans tačno zaključuje: »industrijska organizacija« transformiše se od organizacije birokratskog tipa po klasičnom Veberovom opisu u »dobrovoljnu organizaciju«, u kojoj se razvija demokratski autoritet celog sastava u donošenju osnovnih odluka.

(3) *Istorijski oblici kooperacije* se menjaju usled promene u odlučujućim faktorima proizvodnje. Pod naletom kibernetike (automatije), novih ljudskih potreba i kvaliteta strogo *hijerarhijska organizacija* kao do sada najrazvijeniji oblik (prinudne) kooperacije zamenjuje se novim oblicima. Javlja se rotacija, kolektivno obavljanje poslova, odgovornost i autonomija grupe, kolektivno pripremanje odluka. Ovi *posthijerarhijski* oblici organizacije duboko su uslovljeni novom tehnologijom i novim ljudskim potrebama. Umesto glomazne hijerarhije, razvijaju se novi principi rada: timski rad, samostalne radne grupe gde se vođstvo može menjati i prema vrsti akcije, gde krajnje stroga hijerarhija smeta slobodnoj razmeni informacija.

(4) Unutar organizacije dolazi do prevladavanja stroge podele na upravljače koji imaju monopol upravljanja i na masu izvršilaca koji su potpuno isključeni iz učešća u odlučivanju. Funkciju rukovođenja vrše na osnovu delegiranih prava smenljiva i odgovorna lica koja imaju važnu ulogu inovacije, regulacije materijalnih procesa, kohezije itd. Ali to su lica koja odgovaraju proizvođačkom sastavu, a ne samo nadređenom, samo šefu na vrhu piramide. Razlike u funkcijama su neizbežne, ali one gube karakter vladanja jedne grupe drugima. Razvijanje novih oblika kontrole (rotacije, izbora itd.) sastavni je deo nove organizacije upravljanja.

(5) Menja se i *karakter društvene moći*. Poučeni iskustvom dosadašnje civilizacije, pojam *vodstva* vezivali smo isključivo za nesimetričan odnos dominacije, vladanja, za nejednakost,

za trajne interesne privilegije rukovodeće elite. U tim uslovima povećanje moći na jednoj strani neizbežno je značilo njeno smanjivanje na drugoj. Ali društvena moć može da se javlja i kao uticaj u *zajedničkom* odlučivanju. Veći uticaj — izražen kroz bolje predloge, ideje, poboljšanje radne atmosfere — povećava uticaj grupe u celini, a ne samo rukovodstva. Povećanje moći — uticaja na jednoj strani ne umanjuje mogućnost uticaja na drugoj. Što više uticaja, to bolje za organizaciju ako je ona krojena po ljudskoj meri, ako se zasniva na suverenosti proizvođača.

(6) Centralnu tendenciju, njenu žilu kucavicu, predstavlja *humanizacija upravljanja* na temelju kibernetske mašine. Nove ljudske potrebe, kao i novi složeni odnosi između autonomnih delova i celine, stavljaju na dnevni red dalekosežne promene u načinu upravljanja složenim sistemom. Optimalni rezultati mogu se ostvarivati samo ako se ujedine dva lica: sposobnost efikasnog regulisanja brojnih procesa koji čine život velikog sistema i humanizacija odlučivanja koja odgovara njegovoj nemonopolskoj prirodi. Dolazi do sazrevanja jednog istorijski novog tipa racionaliteta. Samoupravno odlučivanje radikalna je kritika i onog tipa racionalnosti koji se rukovodio profitom (sve što donosi profit racionalno je) ili stopom birokratsko-etatističke akumulacije, kao svojim isključivim merilom. Srž novog racionaliteta sastoji se u tome da neposredne i sve razvijenije potrebe proizvođača, stalno poboljšavanje, proširena reprodukcija njihovih radnih i životnih uslova, sposobnosti, postaju izvorna svrha, cilj koji opredeljuje racionalnost. Upravljanje, koje uvodi potrebe kao svoje merilo, mora stoga da bude *složeno.* Ono teži da zadovolji složenu celinu grupnih i pojedinačnih interesa, da nađe njihov zajednički imenitelj.

Ukupan proces odlučivanja prolazi kroz dve veoma tesno povezane i isprepletene faze: prva je društveno odlučivanje o materijalnim procesima, druga je izvršavanje, regulacija tih procesa u skladu sa strateškom odlukom. Teorijska šema racionalnog i u isti mah humanog, samoupravnog, odlučivanja pretpostavlja: (1) da su nosiocima odlučivanja poznate sve mogućnosti izbora, (2) da su poznate sve važnije posledice koje proizlaze iz svake od mogućih varijanata odluke i (3) da oni koji odlučuju imaju izvesnu skalu vrednosti, ciljeva, pomoću kojih vrednuju posledice svakog mogućeg izbora i daju prednost jednom ili drugom rešenju. Ukratko, neophodno je obilje informacija o posledicama odluke da bi se istražile sve važnije varijante i odabrala ona koja je najbliža zajedničkom interesu. Ujedinjavanje interesa proizvođača vrši se na bazi što celovitijeg saznanja o činjenicama — saznanja koje se može

nazvati optimalnim, naučnim, informacijama.[4] Ukoliko nema potpunih informacija, odlučivanje se vrši na bazi delimičnog poznavanja, na bazi empirijskog, prakticističkog saznanja, umesto optimalno-naučnog, što samo po sebi ograničava njegovu racionalnost. Kada je mala količina informacija, usko poznavanje mogućih rešenja, kombinacija, načina usklađivanja pojedinih zahteva, tada se ispunjavanje cilja po pravilu postiže potiskivanjem, eliminisanjem, jednih interesa na račun drugih. Odluka tada nije proizvod naučnog istraživanja optimalnih mogućnosti, zajedničkog učešća u napretku, već je produkt nagađanja između grupa za pritisak, što obara nivo racionalnosti. U tom sukobu nadjačavaju one grupacije koje su oslonjene na veću količinu moći, odnosno jak je položaj društvenih grupa koje imaju monopol na informacije. One iz mnoštva nedovoljno poznatih mogućnosti biraju onu koja zadovoljava samo neke od zajedničkih interesa, a koja je bliža njihovom posebnom interesu.

Međutim, radnici snabdeveni bitnim podacima, informacijama koje su svedene na manji broj razumljivih podataka, donose odluke o *strateškim*, a ne o svim mogućim stvarima. Velike društvene grupe proizvođača aktivno učestvuju u odlučivanju, postaju aktivan činilac. Istovremeno odluka dobija svoju naučnu komponentu, računari u rukama udruženih proizvođača postaju moćni saveznici neposredne demokratije, omogućavaju spoj efikasnosti i demokratizma. (Racionalno upravljanje u složenim tehničkim sistemima sa velikim brojem stalno promenljivih činilaca nezamislivo je bez upotrebe kibernetske mašine.)

Regulacija materijalnih procesa koja proizlazi iz samoupravnih odluka ne smanjuje značaj i samostalnost stručnih organa, ne isključuje njihovo učešće u odlučivanju (donošenju subodluka). Jer, automatska regulacija uređuje procese koji su krajnje složeni i gde se neprekidno menjaju činioci od kojih zavisi rezultat. To zahteva da se neprekidno koristi povratna sprega, zahteva efikasno rukovođenje da bi se složeni sistem stalno usmeravao na izvršavanje osnovnih ciljeva. Prirodno nastaje zahtev za visokim stepenom inicijative, odgovornosti, samostalnog reagovanja, na bazi neprekidnog toka informacija. Samostalna odgovornost stručnih organizatora pri tome ne mora da narušava samoupravno odlučivanje. Stručno rukovodstvo dobija veći značaj u uređivanju informacionih procesa,

---

[4] Vidi: Dr Zoran Vidaković, *Razvoj odnosa između racionalne i društveno-vrednosne komponente rukovođenja u samoupravnom preduzeću.*

izrazitiju ulogu pokretača inovacija, istraživanja, stvaranja moderne organizacije rada, optimalizacije proizvodnih programa itd. Ali, ako se osnovni program upravljanja, svi bitni ciljevi organizacije utvrđuju samoupravnom odlukom i ako su u skladu sa potrebama, interesima osnovnog radnog sastava — materijalna regulacija je istovremeno i tok u kome se ostvaruje vlast modernih proizvođača.

Ovo nije hvalospev elektronskim računarima, niti tehnostrukturi, koji bi zatvorio oči pred drugim mogućnostima, opasnostima. Reč je samo o jednoj realnoj tendenciji koja je objektivno ukorenjena, o stavljanju kibernetskih mašina u službu interesa udruženih radnika. Mogućnost da kibernetika ima i drukčije socijalne posledice, da posluži kao oruđe za jačanje ekonomskog, političkog i duhovnog birokratsko-tehnokratskog monopola, takođe je realna.[5] Osnovna nit izlaganja je stalno upozoravala na neophodnost izgrađivanja takvih ekonomskih, socijalnih odnosa koji takvu mogućnost već danas predupređuju.[6]

(7) Kibernetika, informacioni procesi stvaraju mogućnosti za elastičnije povezivanje delova u celinu, omogućavaju stvaranje novog vida *decentralizacije* i *centralizacije*. U prethodnom periodu veza između delova je bila nužno hijerarhijska. Ona se ostvarivala kroz dominaciju ekonomske ili političke moći. Okosnicu novog tipa socijalne integracije predstavljaju informacioni procesi, razgranat nervni sistem koji hrani ćelije velikim količinama znanja kao elementima za optimalno odlučivanje, kako za delove tako i za celinu. Na taj način se ostvaruje decentralizacija, autonomnost delova — bez čega nema stvaralačke inicijative — ali i demokratsko objedinjavanje u celinu, integracija koja ne počiva na prinudi, na dominaciji.

---

[5] Vidi: Dr Najdan Pašić, *Samoupravna integracija i politički sistem*.

[6] Ona bi nastupila kada bi kibernetske mašine postale novo sredstvo uspostavljanja monopola na informacije u rukama male grupacije, stručno-organizatorske elite, naspram neobaveštene mase proizvođača. To bi se zbilo kada bi one postale oslonac za takvo centralizovano odlučivanje moćnih monopolskih grupa na vrhu piramide koja bi određivala ciljeve, vršila izbor strategijskih rešenja, nezavisno od osnovnog proizvođačkog sastava. To bi nastupilo kada potrebe i interesi proizvodnog tela ne bi bili bitan uslov optimalizacije, kada bi kibernetizacija značila masovno obezličavanje individua, kada bi ih pretvarala u predmet manipulacije, isključivala ih potpuno iz odlučivanja.

Svi znaci pokazuju da se u dubini društva zaista formiraju pretpostavke za nastajanje nove organizacije rada i upravljanja. Ali, centralni problem istraživanja ne svodi se na teorijsko uobličavanje tog novog »modela«, njegovih temeljnih principa. Istorija socijalnih ideja poznaje mnoge idealne slike društvene organizacije koje sadrže niz racionalnih elemenata. Ključni problem u koji treba zagristi sastoji se, međutim, u izgrađivanju *strategije prelaska* od starog ka novom istorijskom tipu organizacije. Strategije koja će se oslanjati na jasne ciljeve, ali koja će podjednako računati i sa opipljivom, hladnom, realnošću: materijalnim nivoom razvitka, istorijskim snagama koje mogu biti uporište novoga, njihovim saznanjima i interesima, putevima osvajanja nove civilizacije rada.

Već stoga je očigledno da će taj prelazni vid, taj »srednji istorijski član«, od autoritarne organizacije ka slobodnoj zajednici suverenih proizvođača, u svom okviru dugo vremena sadržavati kako stare principe koji uzmiču tako i nove koji osvajaju teren. Prava teškoća u nastajanju i istraživanju novoga ne svodi se na utvrđivanje, opis, te mešavine starih i novih principa. Naprotiv, problem je sasvim druge prirode. On se sastoji u identifikovanju (i, naravno, razvijanju) novog socijalnog nosioca, strukture moći koja može da bude nosilac novoga, uprkos tome što je ono dugo vremena opterećeno, prosto preplavljeno, elementima stare organizacije koji se ne mogu preko noći ukinuti. Jer, bez tog vodećeg socijalnog jezgra ni ta mešavina starih i novih elemenata organizacije rada i upravljanja ne bi se mogla održati. Naime, stalno bi dolazilo do dezorganizacije, anarhičnosti, dezintegracije, a to bi, opet, sa svoje strane neminovno vodilo vraćanju u staro — »čvrsto agregatno« — stanje, vraćanju na autoritarne principe organizacije upravljanja, da bi se proizvodni ciklus uopšte mogao odvijati. Stoga i ova prelazna organizacija — da bi mogla da bude istorijski oblik formiranja nove i potiskivanja stare organizacije upravljanja — mora da ima izvesnu strukturu, određenost, svog nosioca. To novo jezgro, vodeća struktura moći (nosilac organizacije upravljanja) je kao neka vrsta »socijalnog kalupa« u kome se može formirati nova zgrada. To je moguće kada postoji čvrsta podloga na kojoj se vrši oblikovanje svih elemenata, stvaraju se novi vidovi organizacije rada, ovladava starima koji se još ne mogu ukinuti, ali koji se mogu staviti u određen okvir, »pripitomiti«.

Taj novi kolektivitet (grupni interes) pruža veći prostor za slobodu, izgrađuje civilizaciju demokratskog učešća u od-

lučivanju. Ali on istovremeno formira i okvir za individualna ponašanja; svakom pojedincu nameće određen režim rada, pravila. On, dakle, znači i ograničavanje autonomije, izvesnu prisilu koja u sebi sadrži i dosta supstituta autoritarne organizacije koji se vrlo sporo prevladavaju. Priroda tog novog kolektiviteta, tog socijalnog jezgra novoga, takva je da on sobom nosi veći stepen autonomije, demokratije. To je demokratija osnovnog proizvođačkog sastava. Kao i svaka demokratija, ona znači i vlast, izvestan stepen podređivanja, ali je i sposobna da bude nosilac novoga. Jer to nije dominacija uskih vlasničkih, upravljačkih elita — njihovih interesa — i zato može biti prelazni oblik ka zajednici suverenih proizvođača.

U krilu društva i dolazi do kristalizacije takvih socijalnih snaga, nove strukture moći koja može postati osnovni pokretač demokratski orijentisane kibernetske revolucije. To je *»novi istorijski blok moći«*, jedinstvo savremene radničke klase i inteligencije, jedinstvo ljudi rada i znanja. To je društvena snaga koja je sposobna da ovlada osnovama automatije i da je obogati novim demokratskim značenjima. Ona može da transformiše organizaciju rada kasne buržoaske civilizacije, kao i organizaciju rada ranog socijalizma (koju karakterišu agregati stare autoritarne organizacije rada) u njene razvijenije oblike.

Alternativna organizacija koju smo opisali, i čijeg smo nastajanja svedoci, ne predstavlja idealan model, idealan tip organizacije. To su samo oaze novog koje odgovaraju duhu i potrebama vremena, ali koje se probijaju sa velikim teškoćama. Ukoliko su ove tendencije očiglednije i razvijenije u pojedinim socijalnim strukturama, utoliko su i jasnije društvene snage koje ih onemogućavaju i deformišu. No, upravo shvatanje svih ovih činjenica predstavlja neophodnu pretpostavku za dalji progres, za ljudsku upotrebu mašina, za visoko razvijenu tehnološku civilizaciju sa ljudskim likom.

Samoupravljanje u preduzećima*

MILOŠ SINĐIĆ:

Društveno - ekonomski odnosi u preduzeću

Kada danas, posle 20-godišnjeg perioda izgradnje socijalističkog samoupravljanja, razmatramo oblast društveno-ekonomskih odnosa u preduzećima i drugim organizacijama, i kada opredeljujemo pravce daljeg razvitka tih odnosa, težeći da sistem odnosa socijalističkog samoupravljanja postane sistem društva u celini — uveren sam da težište naše pažnje mora biti sama praksa, njena društveno svestranija, naučno temeljitija i idejno-politički osmišljenija analiza, otkrivanje zakonitosti te prakse i na toj osnovi opredeljivanje pravaca daljeg razvitka, dalje izgradnje društva samoupravnog socijalizma.

U ovom momentu ne bi se moglo reći da smo takvu analizu valjano izvršili — rezultate sredili, zaključke sintetizovali, rešenja operacionalizovali.

---

* U ovom broju donosimo opširnije izvode iz materijala i diskusije sa savetovanja »Samoupravljanje u preduzećima«, koje je — u organizaciji Odbora za saziv i pripremu II kongresa samoupravljača Jugoslavije — održano u Beogradu 10. i 11. septembra 1970. godine. Na savetovanju je učestvovao, pored predstavnika 25 velikih preduzeća iz cele zemlje, i niz eminentnih naučnih i društveno-političkih radnika i stručnjaka.

Kao osnova za diskusiju poslužila su uvodna izlaganja o sledećim temama: »Društveno-ekonomski odnosi u preduzeću« (Miloš Sinđić i Momčilo Radosavljević); »Institucionalni aspekti samoupravljanja« (Mitja Švab) i »Neke pretpostavke i elementi procesa ostvarivanja samoupravljanja u preduzećima« (dr Stanko Grozdanić).

Osim toga, na savetovanju su podneti i sledeći prilozi: saopštenja radnih organizacija pripremljena za II kongres samoupravljača Jugoslavije; pisani prilozi dr Leona Gerškovića, dr Živana Tanića, Milene Gavrilov i Bogdana Kavčiča.

Verovatno da je i to razlog što i u praksi i u teoriji, i u javnoj reči i u nekim pristupima, imamo dosta — po nivou zasnovanosti i smeru opredeljenosti — različitih i ponekad oprečnih stavova, mišljenja, zahteva, predloga itd.

Može se reći da je za društvo demokratizovanih institucija to i normalno, poželjno i da treba i dalje te rasprave nastavljati, jer je to i način kako se naša teorijska i uopšte društvena misao kreće napred.

Ali, pri tome moramo imati u vidu da društvena praksa ima svoje objektivno i nezadrživo kretanje: život ne čeka da se sve teorije oforme, svi pogledi ujednače. Te i slične situacije zahtevaju da se, ne zatvarajući mogućnost istraživanja i rasprava, čine nužni koraci, rizikujući da ćemo negde ili u nečemu i pogrešiti, što ne mora biti opasno ako smo sposobni da grešku ispravimo, da stalnu kritiku i samokritiku negujemo.

Upravo na ovoj tački našeg društveno-ekonomskog razvitka, u ovo vreme priprema za predstojeću Konferenciju SKJ i Kongres samoupravljača — kada se pitamo šta smo i kako ostvarili od odluka IX kongresa SKJ i VI kongresa SSJ, i kada treba bliže opredeliti pravce i zadatke budućeg razvitka — meni se čini da nas objektivno stanje stvari u našim preduzećima u sferi materijalne proizvodnje i organizacije društvenog rada u celini upućuje na potrebu celovitijeg, operativno razvijenijeg programa (rekao bih čak i projekta) dalje izgradnje sistema organizacije samoupravno udruženog rada u celini, i to kao sledećeg koraka na putu realizacije našeg programa izgradnje društva samoupravnog socijalizma, odnosno na osnovama našeg ustavnog uređenja.

Kada se uzmu sve činjenice našeg društvenog bića, objektivni položaj radničke klase i svih nosilaca udruženog rada, stepen efikasnosti ostvarivanja neposrednih i trajnih interesa ljudi koji rade i stvaraju materijalne i druge vrednosti — onda proizlazi da ti naši sledeći koraci treba pre svega da stabilizuju dostignuto i da otvore nove prostore za dalji razvitak samoupravnih socijalističkih odnosa i dalji rast proizvodne snage rada.

Ti prostori treba da znače:

(a) Dalju afirmaciju jednakosti radnih šansi, raspodele prema radu, sigurnosti i solidarnosti, neposrednosti odlučivanja, slobode izbora i kretanja, dalju demokratizaciju itd. — što će značiti dalje društveno i ekonomsko oslobađanje rada, odnosno ljudskiji položaj čoveka u zajednici ljudskog rada.

(b) Dalju afirmaciju i ubrzavanje razvitka objektivnih procesa u transformaciji i izgrađivanju naših proizvodnih snaga, pri čemu je naročito važno širenje ekonomske aktivnosti i or-

ganizovanosti; dalju afirmaciju tržišta i ekonomskih zakonitosti, odnosno sistema dohotka; ubrzavanje procesa industrijalizacije i eksportne orijentacije; povećavanje uloge društvene i radno visokokvalifikovanog rada i nauke kao nosioca savremenog progresa i više pojedinačne i društvene proizvodnosti i kulture rada uopšte; širenje radnih prostora (zapošljavanje); modernizaciju i inovaciju postojećeg; transfer znanja, tehnologije i proizvodnje — i ubrzavanje i vršenje procesa i prodora naučno-tehnološke revolucije i ekonomskog progresa uopšte.

Na bazi dosadašnje samoupravne prakse naših preduzeća, dosadašnjih rezultata i iskustava, danas ispoljenih problema i zahteva, iako donekle uopšteno, čini mi se da — kada je u pitanju stanje i razvijanje društveno-ekonomskih odnosa u preduzeću sa stanovišta socijalističkog samoupravljanja — možemo konstatovati da se naši problemi i zadaci koncentrišu oko sledeće tri oblasti:

(1) *Neposredno samoupravljanje i integracija.* — Ovde je potrebna dalja afirmacija — i otvaranje zakonskih privredno-sistemskih i drugih mogućnosti za tu afirmaciju — primarnih organizacija udruženog rada (radnih jedinica) kao samoupravno dohodnih centara, kao početnih poslovnih sistema i baze za dalje raznovrsne oblike integracije u sve širim razmerama. Za savremene oblike društvene organizacije (kombinacije, integracije) rada iz različitih sfera društvene reprodukcije — potrebno je i veće bogatstvo pravno-ekonomskih subjekata. (Primera radi, pomenuću da zapadnoevropska privreda poznaje pedesetak različitih pravno-organizacionih oblika, dok mi imamo svega šest, i to nedograđenih — radnja, zadruga, pogon sa samostalnim obračunom, takozvano jedinstveno preduzeće, združeno preduzeće i poslovno udruženje.)

Za razvijenije oblike i modalitete treba koliko-toliko ujednačenije utvrditi i institucije samoupravljanja. Pored zbora radne jedinice, njegovog saveta i rukovodilaca kao kolektivnih i inokosnih izvršnih organa, i pored radničkog saveta, upravnog odbora i direktora, potrebno je, naročito za slučajeve organizacija kombinatskog tipa, na primer, uspostaviti radničku skupštinu, izvršni odbor i direktora; treba preciznije opredeliti i mesto i ulogu takvih institucija kao što su: referendum, način izbora, princip većine, pravo veta, ordinarne i supsidijarne odgovornosti, delegacija prava i prava koja se ne delegiraju, prinudna uprava, opoziv, režim odnosa na radu i tako dalje.

(2) *Ekonomske veze i finansiranje, raspodela dohotka (odnosno ličnih dohodaka) i akumulacija.* — Ovo je najdiskutovanija oblast i oblast koja ima najrašireniju listu pitanja i

problema, počev od primarne i sekundarne do interne raspodele. Naravno, to nije čudno jer se radi o materijalnoj bazi samoupravljanja, o ostvarivanju standarda života ljudi — o njihovim vitalnim interesima. Radi se o takvim kategorijama i režimima funkcionisanja kao što su cenovni i kreditni oblici, zatim razni nekreditni oblici, cirkulacija i koncentracija sredstava (zajednička ulaganja, sistem učešća itd.), režim finansiranja i kreditiranja (na primer, kreditni bilansi), amortizacija, uzanse prometa (internog), sistem obračunavanja rezultata rada itd.

(3) *Sistemi rezervi uzajamnosti i solidarnosti i institucije samoupravnog i društvenog dogovaranja.* — To je za sada najmanje razvijena oblast, iako smo njen značaj već odavno isticali sa uverenjem da je moramo na odgovarajući način uspostaviti u svakom preduzeću i na svakom nivou društva, jer je potreba za društvenom sigurnošću i osećanjem pripadnosti zajednici opšta potreba radnika i građanina. Ne ulazeći u sve kategorije i institucije ove oblasti, ovde želim da istaknem da, bez odgovarajućeg funkcionisanja u njoj, nije moguće očekivati zadovoljavajuću afirmaciju ekonomskog principa (tržišta), principa raspodele prema radu, a ni uspešnije procese deetatizacije i demokratizacije. U suprotnom, treba očekivati pojačanu ulogu države i pritisaka — i svejedno koje i kojeg nivoa. Mislim da naš sistem socijalističkog samoupravljanja mora ovladati i ovom oblašću društvene reprodukcije.

MITJA ŠVAB:

Institucionalni aspekti samoupravljanja

Veoma je značajno da jasno definišemo odnos i međusobnu zavisnost sadržaja i oblika samoupravljanja u radnim organizacijama. Mišljenja o tome bila su i još su uvek dosta podeljena i kreću se u velikom rasponu: od apsolutiziranja značaja materijalne baze, prava i kompetencija radne organizacije u forsiranom procesu deetatizacije ili, ukratko, od shvatanja da sadržaj znači sve — pa do druge krajnosti koja napredak i osnove za jačanje samoupravnih odnosa vidi isključivo u novim, organizaciono efikasnijim, oblicima samoupravne organizacije ili, ukratko, u adekvatnom institucionaliziranju. Činjenica je da se sadržaj samoupravnih odnosa neprestano bo-

gatio postepenim promenama u ekonomskom sistemu, u zakonodavstvu itd. Činjenica je i to da je u procesu deetatizacije ekonomskih i socijalnih funkcija radna organizacija u samoupravljanju u prošlom periodu sticala — iako postepeno — one materijalne, ekonomske i socijalne funkcije koje su predstavljale šansu za istovremeni proces stvarnog oslobađanja rada. Ova kretanja neću da ilustrujem statističkim podacima jer su ona poznata.

S druge strane, mi smo insistirali na okvirima u kojima treba da živi samoupravljanje i na propisima u pogledu njegovih oblika. Tako je, na primer, još do nedavno važilo da su organi samoupravljanja samo radnički savet, upravni odbor i direktor. Dugo vremena imali smo sasvim tačne propise o sastavu samoupravnih organa, pa i tačno propisane kompetencije tih organa, odnosno mogućnosti za odlučivanje kako u pogledu nivoa tako i u pogledu organa. Ovim propisima o oblicima samoupravljanja i o postupcima samoupravnog odlučivanja mi smo, hteli-ne hteli, negativno uticali na realizovanje punijeg sadržaja samoupravnih odnosa u radnoj organizaciji. Više nego očita postala je neusklađenost između obima funkcija koje je država na području ekonomike, socijalnih odnosa, pravnih propisa itd. prenela na samoupravljače u radnim organizacijama i njihove unutrašnje samoupravne organizacije preduzeća, odnosno samoupravne organizacije rada — i to naročito posle reforme. Principi društvene i ekonomske reforme definisali su radne organizacije kao subjekte razvitka koji svoju samostalnost moraju da grade na bazi sopstvene kreativnosti na svim područjima.

Neusklađenost sadržaja i oblika samoupravljanja, a mogli bismo reći i potcenjivanje značaja racionalne organizacije samoupravljanja, imali su drukčije rezultate nego što smo želeli. Umesto da je »prenošenje prava« (ako tim izrazom označimo već pomenute procese deetatizacije i sadržajno bogaćenje osnova za istinsko samoupravljanje) na radne organizacije značilo jačanje samoupravnog položaja upravljača, dakle njegovo stvarno učešće u odlučivanju i participiranje u privređivanju, dešavalo se nešto sasvim suprotno. U stvari, dolazilo je do toga da radnik u vreme kada bi trebalo da donosi sve više odluka nije imao mogućnosti za učestvovanje u samoupravljanju — i to zbog zaostajanja oblika i zbog neadekvatne organizacije samoupravnog rada. Samoupravljači su bili isključeni iz procesa samoupravnog odlučivanja ne možda zbog neznanja pojedinaca, već pre svega zbog neodgovarajuće organizacije samoupravljanja; zbog toga su i otpočeli procesi koncentracije uticaja u pojedinim organima. Veliki broj odluka koje su bile

u kompetenciji upravnih odbora ojačao je uticaj ovih odbora, koji već duže vremena više nisu bili izvršni organi radničkih saveta, nego nosioci većine najznačajnijih odluka, čak i onih odluka koje bi po zakonu trebalo da donosi radnički savet ili kolektiv kao celina. Neodgovarajuća organizacija samoupravnog rada omogućila je, po mom mišljenju, da su mnoge funkcije odlučivanja preuzeli na sebe i pojedini neformalni organi kao, na primer, kolegijumi. Moje je mišljenje da i u ovoj neusklađenosti, odnosno u ovom zaostajanju organizacije samoupravljanja, treba tražiti uzroke za ono što neki definišu kao »stagnaciju« samoupravljanja.

Proces deetatizacije i prenošenja nekad centralizovanih funkcija odlučivanja u celokupnom proizvodnom procesu uključujući gotovo sva pitanja međusobnih odnosa ljudi u tom procesu (zapošljavanje, kadrovska politika, zaštita itd.) možemo da pratimo na bazi analize sadržaja zakona, a u poslednjoj deceniji i na bazi internih normativnih propisa i na statistički način. Ilustracije radi, pomenuću samo proces prepuštanja dohotka samoupravljačima, odnosno genezu postavljanja najodgovornijeg organizatora celokupnog proizvodnog procesa — direktora. Pri tome nije od značaja ni činjenica da sistem dohotka još nije sproveden do kraja i da baš sada uočavamo da nosilac otuđivanja viška rada nije samo država sa svojim organima, već da uzrok takvih procesa može da bude i neizgrađen bankovni, odnosno kreditno-monetarni sistem, koji sve više dominira nad cirkulisanjem sredstava, eliminišući faktički uticaj onih koji su ta sredstva ostvarili. Za takvu ocenu nije od značaja ni to da u poslednjem i trenutno i najvišem stepenu samoupravnog odlučivanja o izboru i zameni direktora, dakle prilikom reelekcije, postoje očigledne manjkavosti. Od stvarnog je značaja to da se radi o novom kvalitetu u proširivanju sadržajnih osnova celokupnog samoupravljanja. Tu, međutim, nema stagnacije i zbog toga sam maločas ovaj izraz i upotrebio samo uslovno.

Radnički saveti su, na primer, zbog pomenutih procesa i u uslovima nepromenjene organizacije samoupravnog rada preuzimali na sebe sve nove i sve odgovornije zadatke. Još pre tri godine radnički saveti u industrijskim i rudarskim radnim organizacijama diskutovali su i odlučivali o pitanjima koja su obuhvatala 62 tematska područja. To znači da su autori studije »Analiza sadržaja, oblika i načina rada samoupravnih organa u industrijskim preduzećima Slovenije« (Lojze Erbežnik, Tomaž Ertl, Štefan Horvat, Peter Polak i Visoka škola za političke nauke u Ljubljani) u okvir pojedine teme uključivali veći broj tačaka koje su bile na dnevnom redu poje-

dinih sednica radničkog saveta, što istovremeno znači i koncentraciju odluka, zaključaka i preporuka u okviru pojedinog područja. Tema »prosta reprodukcija« (koja je, uzgred rečeno, po učestalosti u diskusijama bila posle reforme na 2. mestu, a pred reforu na 27. mestu — što takođe govori o novim kvalitetima samoupravnog rada) uključuje ceo niz diskusija o posebnim tačkama dnevnog reda — od odluka u pogledu stepena amortizacije, odluka o zameni sredstava za proizvodnju do odluka u pogledu sirovina, repromaterijala itd. Slično je i sa tematskim područjima kojima autori daju naslove kao što su »stručne službe«, »radni odnosi«, »kooperacija«, »prodaja«, »izvoz« itd. Ukratko — u vezi sa procesom deetatizacije i prenošenja funkcija, a pogotovo u vezi sa merama reforme — privređivanje je postajalo iz godine u godinu sve komplikovaniji zadatak, koji, međutim, nije bio praćen procesom adekvatne organizacije samoupravnog rada. (U vezi sa tim, po mom mišljenju, ne treba dokazivati da savetodavni organi, to jest razne komisije, nisu predstavljali u tom smislu odgovarajuće rešenje, već su pre svega značili dupliranje rada i element koji je unosio površnost i nebrigu u radnički savet kada je on konačno odlučivao o pojedinim pitanjima. No, nema sumnje ni u to da su i takve komisije predstavljale školu samoupravljanja.)

Obilje funkcija koje su preuzimali upravljači odmah je naišlo na ozbiljne prepreke. Razna rešenja iz nužde bila su često, bar privremeno, u suprotnosti sa idejom, pa i sa ustavnim načelom da je samoupravljanje imanentno pravo zaposlenog radnika. Bio je stavljen i znak pitanja nad efikasnost samoupravnog odlučivanja u celokupnoj proizvodnji, a došlo je i do zaoštravanja u dijalogu o dilemi u pogledu monističke, odnosno dualističke, koncepcije odnosa između upravljanja, rukovođenja i izvršavanja. U vezi sa merama društvene i ekonomske reforme bila je izražena i sumnja u pogledu mogućnosti koegzistencije samoupravljanja u radnoj organizaciji i zahteva za racionalnom proizvodnjom; ta sumnja predstavlja, nesumnjivo, jednu krajnost. Ponegde pokušavaju samoupravljanje racionalizovati i postići njegovu veću efikasnost institucionalnim zahvatima kao, na primer, drastičnim smanjivanjem broja članova radničkih saveta, upravnih odbora i drugih organa — i to pod parolom da je potrebno raditi, a ne participirati u odlučivanju. Takve i slične akcije u ime ili zbog traženja racionalnosti i moderne organizacije rada predstavljaju pokušaj negiranja činjenice da je broj sednica radničkih saveta i drugih organa bivao sve veći (u industrijskim preduzećima u Sloveniji od 14 do 44 sednice godišnje), da je obim

dnevnog reda bivao sve veći i da se vreme određeno za sednice organa samoupravljanja neprestano produžavalo (u proseku je na dnevnom redu bilo 14 tačaka, a sednice pojedinih samoupravnih organa trajale su u proseku 4 sata i 45 minuta). Baš te činjenice rodile su ideju da rešenje treba tražiti u promeni kvalifikacionog sastava samoupravnih organa, kao i ideju da preuzimanje samoupravnih funkcija treba usloviti diplomom visoke ili bar više škole. Nedovoljna angažovanost pri traženju adekvatnih oblika samoupravne organizacije rada i ograničavanje inicijativa zbog državnog propisivanja oblika institucionalnih rešenja prouzrokovali su i pokušaje sasvim neodgovarajućeg »pelcovanja« samoupravnih odnosa raznim idejama koje se baziraju na Tejlorovim koncepcijama o organizaciji rada, odnosno na Fajolovim, Emersonovim ili sličnim konceptima koji, ako ih primenjujemo nekritički, samo zaoštravaju konflikte. Etatističko uplitanje u materijalne odnose postalo je prepreka daljem razvoju, a slične posledice ima i etatističko uplitanje ili bar ograničavanje prava u pogledu traženja oblika samoupravnog rada.

Moto savremenih traženja, pa i moto svih rešenja koja na području samoupravne organizacije rada konačno oslobađa tek Amandman XV, glasi: *Samoupravne procese odlučivanja i participaciju uopšte potrebno je organizovati tako da upravljač bude sposoban da upravlja, jer će boljom organizacijom* (pri tome mislim na postupak izbora, na traženje boljih oblika rada koji bi trebalo da obezbede neposrednu samoupravnu participaciju, na novo definisanje odgovornosti, na nove izvršne organe, na upotpunjen sistem informisanja itd. — dakle, na sve aspekte organizovanosti koji utiču na ostvarivanje samoupravnih odnosa u određenoj radnoj organizaciji) *i sadržaj rada i ciljevi biti bolje opredeljeni.*

Da li se pri svemu tome radi o preterivanju u traženju boljih institucionalnih oblika samoupravljanja? Ako trenutno o tome diskutujemo više nego o sadržaju odnosa, to je posledica zaostajanja i očigledne neusklađenosti između sadržaja i oblika. Ne radi se, dakle, ni o hipertrofiji institucionalizma, a još manje o potcenjivanju sadržaja, već o traženju usklađenosti u odnosima.

Nikako, međutim, ne smemo da izgubimo iz vida da sadašnja *mnogo veća mogućnost samostalnog postavljanja organizacije rada u samoupravnim odnosima predstavlja šansu koja svakoj radnoj organizaciji otvara dve mogućnosti: to je, prvo, veća šansa za realizaciju kompletnog samoupravljanja, odnosno samoupravnih odnosa, i, drugo, to je šansa za sve moguće deformacije* koje se kriju u tuđim uzorima, ideološki ne-

prihvatljivim konceptima i shvatanjima, a, konačno, i šansa za neracionalno hipertrofiranje značaja oblika u odnosu na sadržaj.

U pripremama za Kongres samoupravljača moramo da vodimo računa o tome da su monografije pripremale one radne organizacije u kojima su koncepti samoupravne organizacije rada najprihvatljiviji, ako ne već vrlo dobri. No, treba da vodimo računa i o tome da ni najbolje organizacije još nemaju idealnog modela i da ga još dugo neće imati — iako su možda odlično rešile pojedine institute. Na tome treba da baziramo ona uopštavanja koja bi takozvane subjektivne snage trebalo da podignu na nivo opšteprihvaćenih društvenih normi. Kada govorimo o ovim monografijama, mi smo, međutim, dužni da skrenemo pažnju i na neke neprihvatljive, sada već i statutarno ozakonjene, odnose koje smo upoznali prilikom analiziranja velikog broja novih radnih organizacija. Kritika tih pogrešnih koncepcija potrebna je najmanje toliko koliko ranije pomenuto uopštavanje dobrih rešenja.

Traženje adekvatnijih rešenja: da li da radnički savet samo vodi »generalnu poslovnu politiku«?

Koncentracija ekonomskih i socijalnih funkcija u radničkom savetu, sa svim negativnim posledicama koje su iz toga proizašle, postavila je dilemu, odnosno sasvim praktično pitanje: da li ta koncentracija obezbeđuje ostvarivanje samoupravnih odnosa organizacije rada u kojoj »svi odlučuju o svemu«? Odnosno, suprotno tome: da li ta koncentracija treba da predstavlja garanciju za veću efikasnost, odnosno za racionalnije odluke, za širu mogućnost participacije članova radne organizacije, za veću racionalnost pripremnih postupaka, odnosno garanciju za uključivanje svih faza koje treba preći pre donošenja odluke u samoupravnu, demokratski dogovorenu i statutarno (normativno) propisanu podelu samoupravnih funkcija? Posle usvajanja Ustavnog amandmana XV radne organizacije su odbacile — ne mali broj radnih organizacija učinio je to još ranije — irealan princip odlučivanja »svih o svemu« i počele su da izgrađuju samoupravnu organizaciju rada na principu »samoupravne podele rada«. One, dakle, samoupravne odnose grade na dogovoru o tome o čemu će da odlučuje radnički savet radne jedinice, o čemu će da odlučuju izvršne komisije radne jedinice (tamo gde takve komisije postoje), o čemu treba da odlučuju kolektivni izvršni organi, o čemu treba da

odlučuju individualni izvršni organi (nazivi tih organa veoma su različiti, ali to nije od značaja), a o čemu treba da odlučuje radnički savet radne organizacije.

Radne organizacije koje ostvaruju ovakav koncept (nećemo da se upuštamo u manje značajne razlike koje su teorijski problematične, jer — ako ništa drugo — opravdanost tih razlika može da verifikuje ili odbaci jedino pozitivna praksa i zaista stručna ocena) rukovode se idejom da mora radnički savet radne organizacije da vodi »generalnu poslovnu politiku«, dok o pojedinim funkcijama proizvodnog procesa, koje su, doduše, neophodni elementi celokupnog poslovanja i međusobnih odnosa, treba da diskutuje određeni kolektivni, odnosno individualni samoupravni organ radničkog saveta. Već termin vođenje »generalne poslovne politike« prouzrokovao je brojne prigovore u tom smislu da takav sadržaj rada radničkog saveta znači njegovo potiskivanje u sferu savetodavnog organa koji gubi funkciju najvišeg i za sve odluke konačno odgovornog organa. Naše je mišljenje da diskusije o tome kako ćemo sa dve-tri reči najbolje da definišemo funkcije radničkog saveta radne organizacije zaista nisu značajne. Mnogo značajnije i za bogaćenje opšte samoupravne prakse korisnije je ako detaljnije prostudiramo statute radnih organizacija koje su pošle ovim pravcem. Tek nam to dozvoljava kritički odnos prema tim statutima, a sve ostalo su manje ili više apriorizmi. Bilo kako bilo, radnički savet u takvim slučajevima čvrsto drži u svojim rukama pozicije u odlučivanju o prostoj i proširenoj reprodukciji i odluke o najznačajnijim pitanjima iz sfere međusobnih odnosa (dakle, iz sfere radnih odnosa), a konačno je radnički savet u svakom slučaju i instanca u odnosu na rad pojedinih odbora.

Evo jednog praktičnog primera. Da li je racionalno da radnički savet radne organizacije diskutuje, na primer, baš o svim pitanjima higijensko-tehničke zaštite? Svakako, HTZ nije beznačajna stvar, ali moramo da se upitamo: nije li racionalnije da radnički savet usvoji samo godišnji program HTZ, dok realizaciju tog programa treba da ostavi u potpunosti odboru za HTZ? Ako ovaj odbor realizuje taj program, on donosi i određene odluke u okviru tog programa; a pošto on realizuje jednu utvrđenu politiku, mora da daje i periodične izveštaje radničkom savetu radne jedinice o tome šta je već učinio, kakve je mere predvideo itd. Prema tome, radnički savet u tom slučaju vodi »generalnu politiku« i na području HTZ.

Iz već pomenute analize sadržaja rada samoupravnih organa možemo da zaključimo *da su u nedograđenom sistemu samoupravne organizacije rada pitanja od manjeg značaja po-*

tiskivala u pozadinu zaista značajna pitanja. Nešto slično mogli bismo da kažemo i za sve kolektivne izvršne organe radničkog saveta radne organizacije ili radnički savet radne jedinice. Čak i poslovni odbor, koji je, doduše, u praksi često dosta problematičan, predstavlja u ovim prihvatljivim modelima samoupravljanja organ koji u okviru programa i godišnjih planova samo realizuje tekuću poslovnu politiku, koja, međutim, svojim odiukama ne može da utiče na preraspodelu ostvarenog dohotka. Raspodela dohotka u svakom slučaju ostaje stvar svih zaposlenih, odnosno stvar najvišeg organa samoupravljanja.

Posle višegodišnje prakse, a u najmanju ruku posle ovogodišnje prakse, možemo već da govorimo o prednostima takve samoupravne podele rada, iako to činimo samo na osnovu empirijskih saznanja, odnosno pre svega na bazi ocena samih radnih kolektiva. Već smo pomenuli da su upravni odbori preuzeli na sebe mnoge kompetencije i da su — što svedoče i mnoga istraživanja — postali stvarni centri moći, odnosno organi koji odlučuju gotovo o svemu. Ovakav centar moći već je zbog raspodele funkcija i ovlašćenja postavio na sporedni kolosek mnoge druge organe. Karakteristično je da je baš u kolektivima koji su i statutima uveli takve oblike rada samoupravnih organa dolazilo do čestih konflikata. Praksa svedoči da odbori za poslovnu politiku, zbog inercije i mišljenja da su nekakvi naslednici upravnih odbora, intervenišu ili čak sami odlučuju o pitanjima koja su inače u kompetenciji drugih organa. To se dešava uprkos tome što Ustav, a još jasnije statuti radnih organizacija naglašavaju da je reč o organima koji su u svakom pogledu ravnopravni. Kada govorimo o ravnopravnom položaju odbora, imamo u vidu isti sistem izbora i opoziva i isti obim prava i dužnosti, kao i iste postupke prilikom realizovanja odluka. Kao ilustraciju navešćemo da je kolegijum jednog preduzeća, koje inače ima vrlo dobar statut, posle jednogodišnjeg iskustva iz rada »na nov način« predložio (ne upuštamo se u pitanje otkuda takva inicijativa baš od strane kolegijuma, koji za to nema nikakvih normativnih ovlašćenja) da se ukine odbor za informisanje i da se njegove kompetencije prenesu (čitaj: vrate) na odbor za poslovnu politiku. Nema sumnje da je članovima tog tela, u kome su i neki takozvani vodeći kadrovi, smetalo što nemaju više mogućnosti da odlučuju o sadržaju informacija i što nemaju više u rukama cenzuru, a time i uticaj koji informacije vrše na smer odlučivanja svih upravljača. Verovatno nije slučajno što je pokušaj tog ukidanja i koncentracije izvršnih funkcija usmeren baš na područje informisanja. Takve tendencije ne treba da budu razlog

za netrpeljivo reagovanje, već treba da predstavljaju upozorenje da čak ni najbolje modele samoupravne organizacije rada nećemo moći da realizujemo bez angažovanih nastojanja subjektivnih snaga i bez stalnog kontrolisanja kako se realizuju kolektivno prihvaćene norme ponašanja.

Prednosti koje donosi takva shema samoupravne organizacije rada ogledaju se i u većoj produbljenosti i boljoj prostudiranosti odluka zbog sužavanja sadržaja koji »pokriva« pojedini odbor. Kolektivi koji u tom pogledu već imaju dužu praksu konstatuju da takva podela rada povećava interesovanje članova samoupravnih organa i otvara realnije mogućnosti za konstruktivnu saradnju, jer uže područje koje im je povereno brže i bolje upoznaju i shvate. (Samo uzgred, u nekim radnim organizacijama organizovani su za članove odbora specijalni kraći seminari na kojima je članovima tih odbora omogućeno dopunsko osposobljavanje za ona područja kojima će za vreme svog mandatnog perioda morati da se detaljnije bave i za koja će morati da odgovaraju pred radničkim savetom, pa i pred čitavom radnom zajednicom.) Takva podela omogućuje, sem ostalog, i drukčije, nesumnjivo doslednije, definisanje odgovornosti kolektivnih organa. Neki misle da jednu od prednosti podele rada na veći broj organa na nivou radne jedinice i radne organizacije predstavlja i veći broj članova organizacije koji neposredno učestvuju u samoupravnim procesima. Sa mnogih razloga ta je teza, međutim, dosta sumnjiva. Uključivanje većeg broja članova kolektiva u ove organe pre svega ne znači odgovor na pitanje o odnosima između posrednog i neposrednog samoupravljanja, kao što neki to misle. Učestvovanje u radu ovih odbora korisno je, doduše, za pojedince, ali, s druge strane, mišljenje da broj članova u raznim organima samoupravljanja predstavlja merilo dubine samoupravnih odnosa u radnim organizacijama vodi u hipertrofiju tih organa, u izmišljanje tih organa, umesto da se ti organi formiraju u logičnoj usklađenosti sa poslovno-tehničkom organizacijom rada u preduzeću, sa obimom zadataka radne organizacije kao celine i u skladu sa obimom rada na pojedinim područjima, odnosno u skladu sa veličinom radne organizacije.

Takva nastojanja, naravno, prate i rešenja koja ne možemo da akceptiramo i kojima ne možemo da dozvolimo da uhvate korena u našoj praksi. Navešću samo neke od tih koncepata koje ćemo — bar po mom mišljenju — da odbacimo.

Verovatno nećemo priznati za »novu« i »naprednu« ideju o zamenjivanju upravnog odbora poslovnim odborom na taj način što će se izbornim sistemom, ili čak taksativnim nabrajanjem ko ima pravo da bude član poslovnog odbora, obezbe-

diti »odgovarajući« sastav ovog organa. Ima slučajeva da je u nekim radnim organizacijama na taj način u stvari likvidiran upravni odbor koji je ipak bio biran, a na njegovo mesto postavljen je poslovni odbor koji u stvari nije ništa drugo nego kolegijum podignut na nivo kolektivnog izvršnog organa. To se dešavalo, naravno, u ime racionalnosti privrednih odluka, da ne nabrajamo druge, više ili manje poznate, argumente ovog neomenadžerstva. Verovatno nećemo moći da prihvatimo ni sistem koji dopušta konstituisanje kolektivnih izvršnih organa bez izbora, bilo da se članstvo u tim organima povezuje sa određenom funkcijom u proizvodnom procesu bilo da se imenovanje članova tih organa prepušta pojedincima, najčešće direktoru (mandatorstvo). Ovde mislimo na analogiju koju ponegde izvode pojedinci u raznim radnim organizacijama sa ponekad još vrlo klasičnim parlamentarnim sistemom. Takve ideje praćene su i shvatanjima i mišljenjem da treba produžiti mandat onim članovima koji su u kolektivne izvršne organe ušli pod pomenutim uslovima i na osnovu svog položaja u radnoj organizaciji. Već i to da se za radnički savet predlaže dvogodišnji mandat, a za ovakve poslovne odbore četvorogodišnji mandat, jako je sumnjivo, jer su ovi odbori, po Ustavu, izvršni organi radničkog saveta. Apsurdno je, dakle, da radnički savet, ili bilo ko drugi, postavlja organe za period koji se produžuje u mandatni period novog radničkog saveta. Još manje je, svakako, prihvatljivo ako se tako konstituisanim kolektivnim izvršnim organima produžuje mandat na pet, šest, a ponekad čak i na osam godina. Mada takva rešenja nisu pravilo, već pre izuzetak, ona su toliko tvrdokorna da njihovo iskorenjivanje traži organizovana nastojanja.

Vrlo su heterogena i rešenja i stavovi u pogledu onog dela Amandmana XV koji govori o individualnim izvršnim organima. I tumačenje tog dela Amandmana i praksa njegovog realizovanja idu u dva pravca. Neki jednostavno neće da shvate da je moguće — ako nije već i preporučljivo — podeliti i rad i odgovornost direktora, pa zato ovaj termin dosledno upotrebljavaju samo u jednini (to jest individualni izvršni organ). I u nacrtima novih zakona (na primer, zakona o radnim organizacijama) ovaj se termin upotrebljava samo u jednini čak i onda kada bi mogla da bude upotrebljena ustavna terminologija, to jest kada bismo mogli da govorimo o tome da u kolektivu postoji više individualnih izvršnih organa. Slično je i u praksi. Negde se ostalo na jednom individualnom organu, drugde je u statutima određen veći broj individualnih izvršnih organa. Pošto je model koji poznaje direktora kao jedinog nosioca izvršnih funkcija poznat, neka mi bude dozvoljeno da

skrenem pažnju na neka iskustva onih radnih organizacija koje imaju više individualnih organa. Po mom mišljenju, ovakve inicijative ne treba da ograničavamo, iako bi bilo potrebno da istovremeno pratimo i ocenjujemo ovu novinu u institucionalnom uređenju samoupravljanja. To naglašavam i stoga što su pojedinci i u ovom slučaju požurili sa apriorističkim kritikama koje se najčešće zasnivaju na mišljenju da su organizacioni oblici samoupravnog rada dati jednom zauvek.

Radne organizacije koje imaju više individualnih izvršnih organa odlučile su se na to na bazi saznanja da je dobar onaj direktor koji shvata da je garancija za uspeh u timskom radu i koji priznaje da na pojedinim područjima organizacije i poslovanja pojedini radnici znaju više nego što zna on sam. Svaki individualni organ preuzima, dakle, određene funkcije, a time i punu odgovornost za odluke za koje je nadležan. Ne upuštajući se u ocenjivanje drugih razloga kojima su se pojedine radne organizacije rukovodile pri odlučivanju o broju individualnih izvršnih organa, možemo ipak da kažemo da je pri tom odlučivanju bilo najznačajnije to što se u svim ovim slučajevima — kao što sledi iz statutarnih odredbi (odnosno iz već objavljenih monografija nekih radnih organizacija) — odgovornost individualizirala i time sprečilo skrivanje individualne odgovornosti iza odluka kolektivnih organa ili kolegijuma.

Zbor samoupravljača kao oblik neposrednog učestvovanja radnika u procesima oblikovanja dogovora traži ozbiljniju ocenu. Analize rada ovih zborova ukazuju na mnoge manjkavosti ove institucije. Prvo, ovi zborovi samo izuzetno donose odluke i u suštini predstavljaju samo nekakav savetodavni organ radničkih saveta; drugo, oni se sazivaju veoma retko, po pravilu ni toliko puta godišnje koliko predviđa kao obavezu statut radne organizacije (to je i jedan od uzroka konflikata!); treće, učešće na ovim zborovima u proseku nije većinsko. Tako se događa da manjina odlučuje za većinu. Uzroci apstinencije nisu samo u stepenu svesti, već pre svega u minimalnom i fiktivnom obimu prava koje ovi zborovi u stvari imaju. Ne radi se, dakle, o nepoverenju u ovaj oblik samoupravnog rada, već o ritmu »industrijalizovanog« života koji smanjuje mogućnost za učestvovanje na sastancima posle radnog vremena. Ovakvi zborovi otuda su često samo kulisa i mogućnost za pozivanje na demokratičnost u procesima ostvarivanja samoupravnih odnosa, a ne osnovni oblik neposrednog samoupravljanja. Radne organizacije svesne su ove činjenice, pa zato u tom pogledu nalaze i norme koje verovatno znače korak napred. Zborovi samoupravljača postavljeni su kao mo-

gućnost, a ne kao obaveza, pošto svaki radnik, ili formalna, pa čak i neformalna grupa, može da traži saziv takvog sastanka. Obavezni su, međutim, sastanci užih radnih grupa i obavezno je (statutom određeno) o čemu moraju radnici da budu obavešteni pre sednice ili posle sednice organa samoupravljanja, u vezi sa čim moraju onda još pre odlučivanja tih organa da daju svoje mišljenje itd.

Moramo da konstatujemo da gotovo svako pravo koje je prepušteno radnoj organizaciji prate i institucionalna rešenja koja su manje ili više efikasna i koja mogu da deformišu i sam sadržaj tih prava. Kadrovsku politiku, na primer, prati sistem postupaka prilikom primanja i otpuštanja sa posla; ovde spada i institut reelekcije, koji nije dograđen i koji zato nije ni dovoljno efikasan.

Po mom mišljenju, moraćemo da dođemo i do ocena pojedinih instituta, ali bez suvišne žurbe i na bazi brižljivo pripremljenih analiza statuta (koje pojedini centri već pripremaju) i stručno organizovanih istraživanja naše prakse.

STANKO GROZDANIĆ:

Neke pretpostavke i elementi procesa ostvarivanja samoupravljanja u preduzećima

U situaciji kada se ulažu napori da se unapredi samoupravljanje i poveća njegova efikasnost u sve većoj meri se oseća potreba da ova naša razmatranja obuhvate još jednu izvanredno važnu dimenziju: ostvarivanje samoupravljanja u praksi, one mnogobrojne i složene procese izgradnje, preobražaja i daljeg razvoja samoupravnih društvenih odnosa, a time i sve ono što predstavlja osnovno obeležje, bitan element i pretpostavku realnih zbivanja u preduzeću.

Čini se, naime, da smo ponekad preterano zaokupljeni konstruisanjem modela samoupravne organizacije, njenim institucionalnim i normativnim aspektima. Tako da naša posmatranja i analize nisu dovoljno usmereni na ono što predstavlja sadržinu tih procesa, njihovu suštinu i dublji društveni smisao. A upravo to se pokazuje kao realna potreba sadašnjeg naučnog, ali i društveno-političkog trenutka.

Zapažanja i napomene koje sadrži ovo izlaganje zasnivaju se pretežno na saopštenjima preduzeća koja su pripremljena za predstojeći Kongres samoupravljača Jugoslavije, kao i na nekim novijim ispitivanjima čiji je predmet ostvarivanje Ustavnog amandmana XV.

Da li je konstituisanje organizacije isključivo samoupravno pravo radnih organizacija?

Već duže vreme ulažu se znatni napori u cilju poboljšanja i unapređenja postojeće organizacije samoupravljanja u preduzećima. Teži se pri tom da ona postane još više »funkcionalna«, usmerena na jačanje samoupravnog položaja radnog čoveka, povećanje racionalnosti i efikasnosti procesa odlučivanja i, uopšte, na ostvarivanje osnovnih ciljeva i funkcija radne organizacije.

U ostvarivanju principa i intencija Ustavnog amandmana XV izrazile su se i karakteristične pojave, shvatanja i tendencije, o kojima je već opširno bilo reči u našoj javnosti.

Neka novija saznanja i iskustva koja su u velikoj meri rezultat današnjih nastojanja u preduzećima da se dogradi i poveća efikasnost samoupravnog sistema zaslužuju da budu svestranije razmotrena.

(1) Danas se postepeno sve više napušta uniformnost samoupravne organizacije, koja je dominirala skoro u celom proteklom periodu, od uvođenja radničkog samoupravljanja. Dinamična i složena društveno-ekonomska kretanja i napredovanje tehnološke i samoupravne integracije zahtevali su, u stvari, znatno fleksibilniju i usavršeniju organizaciju samoupravljanja koja bi u najvećoj meri odgovarala konkretnim uslovima i savremenim potrebama preduzeća, zadovoljavajući bitne zahteve razvoja modernih proizvodnih snaga. U praksi već egzistiraju novi »modeli« i složenije »strukture« samoupravljanja ili se privode kraju raspravljanja o predloženim rešenjima koja uskoro treba da budu sankcionisana statutima preduzeća.[1]

Moguće je razlikovati više »tipova« organizacije samoupravljanja, premda se svi oni zasnivaju uglavnom na jedinstvenim osnovnim načelima i ciljevima. Ima pokušaja da se

[1] Prema jednoj anketi koju je Veće SSJ sprovelo krajem juna 1970. godine o stanju normativne delatnosti u vezi sa primenom Ustavnog amandmana XV, u većini radnih organizacija projektovane promene u statutima nalaze se u završnoj fazi.

ostvari svojevrsna »simbioza« između »upravljanja« i »rukovođenja«, da se moderna organizaciona struktura zasnuje na »međusobnom prožimanju podele rada i upravljanja«, uz precizno utvrđivanje oblika i vidova odgovornosti svih subjekata. Karakterističnu novinu predstavljaju »modeli« samoupravne organizacije bez tradicionalnih upravnih odbora, koje sada, po pravilu, zamenjuju ili takozvani »poslovni odbori«[2] (»izvršni odbori«, odnosno kolegijalni organi pod drugim nazivima) ili specijalizovani odbori i komisije radničkog saveta. — Jedan je od zajedničkih problema kako da se razvije neposredno samoupravljanje, osobito u velikim integracionim celinama (to se posebno odnosi na konstituisanje organizacija udruženog rada i utvrđivanje njihovog položaja), i, s druge strane, na koji način da se skladno poveže funkcionisanje samoupravnih i rukovodećih (»izvršnih«) organa i njihovih funkcija. Prema nekim zapažanjima, u diskusijama o statutarnim izmenama organizacije samoupravljanja glavna pažnja je koncentrisana na status i funkcije centralnih organa upravljanja, a još je dosta dilema, a svakako i nesporazuma, vezano za položaj i ulogu »kolegijalnih izvršnih tela«[3]. — Međutim, u ne malom broju preduzeća za sada se ne nameravaju izvršiti bilo kakve radikalnije izmene u organizaciji samoupravljanja. Kao jedan od glavnih razloga obično se navodi »sadašnji opšti položaj radnih organizacija« i činjenica da je »još uvek otvoren niz suštinskih i fundamentalnih problema u oblasti udruženog rada«.

(2) Sa društveno-političkog stanovišta izuzetno je značajno pitanje u kojoj je meri novostvoreni »model« samoupravne organizacije (ovo podrazumeva celokupnu, veoma složenu i razgranatu institucionalnu, organizacionu i normativnu »aparaturu«) u saglasnosti sa osnovnim načelima o samoupravljanju sadržanim u Ustavu (ne samo u Ustavnom amandmanu XV). Jer, shvatanje da je konstituisanje samoupravne organizacije sada postalo isključivo samoupravno pravo radnih organizacija bilo bi, kako se sasvim osnovano primećuje, suprotno suštini samoupravljanja. Neprihvatljiva

---

[2] Neki statuti ne fiksiraju sastav poslovnih odbora. No, ima primera da članove poslovnog odbora bira radnički savet »iz redova stručnih radnika«, pri čemu se teži da podjednako budu zastupljene »organizacije udruženog rada« (u ovom slučaju iz svake organizacije udruženog rada biraju se po dva člana, a generalni direktor je po svom položaju i član poslovnog odbora i predsedava njegovim sednicama).

[3] Ima primera da se potreba za proširivanjem i unapređivanjem neposrednog samoupravljanja donekle zanemaruje, pa se ono čak u izvesnoj meri ograničava.

je i ideja o »ekstrakonstitucionalnosti« i »suprakonstitucionalnosti« autonomnog prava. Povećana samostalnost i sloboda preduzeća u izgrađivanju sopstvene samoupravne organizacije nikako ne znači da je dopušteno odstupati od onoga što predstavlja suštinu samoupravljanja. Ova sloboda je, kako pravilno zaključuje jedan autor, samo u konkretizaciji i razvitku osnovnih načela samoupravljanja i u njihovom pretvaranju u »sve više demokratski, participacioni i efikasniji mehanizam učestvovanja i odlučivanja«. U kreiranju organizacije samoupravljanja i u izgrađivanju i usavršavanju samoupravnog mehanizma, kao što na to upućuju i sadašnja iskustva, doista je neophodno polaziti od celovite ustavne koncepcije samoupravljanja u radnoj organizaciji.[4]

(3) Prethodno, a podjednako važno, pitanje odnosi se na proces nastanka i uobličavanja nove samoupravne organizacije, tim pre što se radi o jednom od kardinalnih rešenja, koje, po pravilu, ima neposrednog uticaja na proces ostvarivanja samoupravljanja. Našoj pažnji, i društveno-političkoj i naučnoj, ne bi smelo da izmakne kako se u praksi »rađaju« određene koncepcije i modeli, ko su njihovi inicijatori, idejni tvorci i nosioci, kakvi pravi interesi i motivi stoje iza pojedinih projektovanih rešenja, naročito kada je reč o utvrđivanju i raspodeli prava, ovlašćenja i odgovornosti. U nedavnoj debati o primeni Ustavnog amandmana XV često je izražavan zahtev da promene u organizaciji samoupravljanja treba da budu u velikoj meri rezultat sveopšteg, zajedničkog angažovanja svih društvenih činilaca, cele radne zajednice; da predložena rešenja budu zasnovana na celovitom sagledavanju u prvom redu sopstvene samoupravne prakse i iskustava. Možda nije neosnovano upitati u kojoj se meri takav zahtev u praksi doista ostvaruje, kakva je u tim procesima — naročito u određenim kritičnim i odlučujućim fazama — bila stvarna uloga »šire javnosti« u preduzeću i da li je postojalo i u čemu se sastojalo učešće i uticaj izvesnih spoljnih faktora. Razne birokratske i tehnokratske tendencije i shvatanja — bez obzira na to koliko su one rasprostranjene — direktnije su vezane, kao što je to i na osnovu nekih novijih istraživanja moguće zaključiti, za nedavne promene u samoupravnoj orga-

[4] U tom smislu izjašnjava se i Rezolucija Savezne skupštine o ostvarivanju Ustavnog amandmana XV od juna 1970. godine. Odredbe Ustavnog amandmana XV, kao sastavnog dela Ustava SFRJ, mogu se tumačiti i primenjivati samo u skladu sa načelima i odredbama Ustava o jedinstvenom društveno-ekonomskom i političkom sistemu.

nizaciji i za utvrđivanje institucionalnih okvira procesa samoupravnog odlučivanja. Ali se u javnim raspravama, izgleda, pretežno ostajalo na opštim kvalifikacijama, dok su u manjoj meri ulagani napori da se identifikuju te pojave i otkriju njihovi pravi društveni koreni.

(4) Sledeće pitanje na koje bih želeo da skrenem pažnju odnosi se na posledice i efekte novouvedenih ili modifikovanih modela i koncepata organizacije samoupravljanja. Radi se, u stvari, o funkcionisanju postojećih »tipova« i »sistema« samoupravne organizacije u određenim sredinama i uslovima. Tačno je da u tako kratkom vremenskom periodu nije moguće doći do definitivnih zaključaka i sasvim preciznih sudova. Ali bi već i prva temeljito prostudirana iskustva u ostvarivanju nove organizacije samoupravljanja mogla biti korisna i poučna. Da li je, na primer, i u čemu postignut napredak u razvijanju neposrednog samoupravljanja i kako se ono, uopšte, ostvaruje u složenoj i razgranatoj samoupravnoj strukturi, naročito u velikim kompleksima koji su rezultat integracionih poduhvata? Poznato nam je da su u ne malom broju preduzeća napušteni tradicionalni upravni odbori kao organi upravljanja. Kako se sada u novostvorenim uslovima razvija proces samoupravnog odlučivanja i u čemu je faktička uloga i funkcija novih kolegijalnih izvršnih tela? U kojoj je meri u takvoj situaciji radnički savet postao stvarni nosilac funkcije koordiniranja i usklađivanja politike i interesa radnih jedinica, kao i uopšte usmeravanja razvoja samoupravnih odnosa? Radi se, ukratko, o tome da se, koliko je to u ovom trenutku uopšte moguće i ostvarljivo, ustanovi kakav je odnos između proklamovanih ciljeva i prihvaćenih koncepata, s jedne, i stvarne situacije, s druge strane. U čemu su teškoće i, eventualno, nove dileme; šta bi bilo potrebno preduzeti da bi se samoupravljanje sa većim uspehom ostvarivalo?

Svakako je nužno zasnovati trajno i sistematsko praćenje i proučavanje, a to je još jedan mogući domen saradnje preduzeća i društveno-političkih organizacija sa stručnim i naučnoistraživačkim institucijama.[5] Rezultati koji bi se u tom pogledu postigli doista bi bili od neprocenjive koristi za sadašnja i buduća nastojanja da se samoupravljanje unapredi i dalje razvije. Oni bi mogli da posluže i kao baza za konstantnu i još intenzivniju razmenu mišljenja i iskustava u praksi, ali

---

[5] U tom pogledu mogla bi se koristiti i iskustva stečena tokom saradnje između pojedinih preduzeća i naučnih institucija u pripremanju saopštenja radnih organizacija za predstojeći Kongres samoupravljača Jugoslavije.

i za teorijske analize i studije. Saopštenja preduzeća koja se prezentiraju Kongresu, premda su delom više orijentisana na opisivanje institucionalnih i normativnih okvira samoupravne organizacije, sadrže i veoma bogatu građu o njenom funkcionisanju i prvim rezultatima, kao i o problemima koji se već javljaju u praksi. Naravno da bi koristilo ako bi i sama preduzeća dala inicijativu za debatu o pojedinim važnijim pitanjima uvođenja i ostvarivanja nove organizacije samoupravljanja, kao i o drugim značajnim aspektima samoupravne prakse, kako u sklopu kongresnih priprema tako i kasnije.

Nova organizaciona i institucionalna rešenja neophodno je, dakle, posmatrati kao jednu od važnih pretpostavki i elemenata procesa ostvarivanja samoupravljanja, a njihovu »funkcionalnost« procenjivati prvenstveno sa stanovišta efekata i rezultata koji se postižu.

Proces odlučivanja i pravila ponašanja pri usaglašavanju interesa

Samoupravno odlučivanje, kao što se to obično navodi, nije samo odnos među ljudima, već i odnos prema materijalnim uslovima (tehničkim, finansijskim, tržišnim i drugim) u kojima se ostvaruje zajedničko delovanje. Za naša razmatranja od bitne je važnosti da se procesi donošenja i sprovođenja odluka sagledaju u njihovoj ukupnosti i svoj njihovoj složenosti.

Ukazuje se često na tri osnovna zahteva koja treba da ispuni samoupravno odlučivanje: (1) da je efikasno kao proces donošenja odluka; (2) da omogućuje efikasno delovanje; i (3) da predstavlja i izražava zajednički interes učesnika.

Razume se, samoupravno odlučivanje moguće je posmatrati uže, kao odlučivanje onih koji treba da sprovode odluku, ali i šire — kao odlučivanje onih čiji su interesi tangirani odlukom.

Polazeći od toga da se samoupravljanje ostvaruje u određenoj strukturi, na raznim međusobno povezanim nivoima i forumima odlučivanja sa određenim ovlašćenjima i odgovornostima, bitno je utvrditi kako se u tom pogledu realizuju izvesna pravila ponašanja koja su definisana i sankcionisana statutima i drugim normativnim aktima preduzeća. U kojoj se meri i pod kakvim uslovima ostvaruje postavka po kojoj samoupravno odlučivanje mora da zadovolji složenu celinu

društvenih, grupnih i pojedinačnih interesa proizvođača ili da traži barem njihov najpribližniji zajednički interes? Ono što predstavlja jedno od suštinskih pitanja odnosi se na stvarnu ulogu aktera, subjekata procesa samoupravnog odlučivanja, grupa sa određenim profesionalno-radnim i socijalnim obeležjima. Istraživanje uloge i uticaja tih faktora, kao što znamo, može da otkrije mnoge značajne elemente koji karakterišu realno stanje ostvarivanja samoupravljanja u preduzeću i pravi odnos snaga u kolektivu.

U novije vreme veoma je izražena težnja u preduzećima da se, uporedo sa promenama u organizaciji samoupravljanja i kao njen integralni deo, utvrde — potpunije i preciznije nego do sada — izvesna »pravila ponašanja« subjekata u procesu odlučivanja, da se fiksiraju njihov položaj, prava i ovlašćenja, ali i dužnosti i odgovornosti u ostvarivanju samoupravljanja. Nema skoro ni jednog »koncepta« i »modela« samoupravnog organizovanja koji se ne bavi problemom odgovornosti.

Uostalom, odgovornost nosilaca samoupravnih funkcija u radnim organizacijama, kao opšta pretpostavka i jedan od bitnih elemenata samoupravljanja, već duže vreme je predmet rasprava u našoj javnosti. Moglo bi se reći da sve više preovladava shvatanje da ta, tako značajna, komponenta samoupravnog odnosa može biti uspešno analizirana i objašnjena samo ako se celovito i povezano izučavaju razni elementi i aspekti odgovornosti — sociološki, ekonomski, pravni, politički, moralni, organizacioni i drugi.

Ali, za razmatranje sadašnjih manifestacija u praksi samoupravljanja, a svakako i za projektovanje mera koje tek treba preduzeti da bi se postojeći sistem odgovornosti razvio i usavršio, od naročitog su interesa saznanja o ostvarivanju principa odgovornosti u samoupravnim procesima, o odnosu između opšteg ustavnog koncepta i onoga što se primenjuje i egzistira u samoupravnoj stvarnosti.

Poznato je da Ustav proklamuje osnovne principe samoupravne odgovornosti, ali se ne izjašnjava konkretno u pogledu vrsta, oblika i domašaja te odgovornosti.[6]

[6] Utvrđivanje vrsta i uslova odgovornosti svih nosilaca javnih i drugih društvenih funkcija prepušteno je zakonu (čl. 86, st. 2. Ustava SFRJ od 1963. godine). Takav zakon, međutim, do danas još nije donet, a posle dužih priprema u Društveno-političkom veću Savezne skupštine izrađen je (juna 1970) Nacrt rezolucije o odgovornosti nosilaca samoupravnih i drugih javnih funkcija. Na neke pravce i vidove odgovornosti upućuje i Ustavni amandman XV.

U novije vreme u nizu preduzeća pokušava se izgraditi, polazeći od ustavne koncepcije, relativno celovit i zaokružen sistem samoupravne odgovornosti. Vredan pažnje pokušaj u tom pravcu izložen je u jednom od saopštenja preduzeća. Karakteristično je da se u postavljanju samoupravne organizacije polazilo i od sledećih osnovnih načela i zahteva: da se poveže organizacija rada i samoupravljanje u jedinstven i efikasan organizacioni sistem; da se postigne »logičnost u podeli rada i odgovornosti među pojedinim radnim jedinicama preduzeća«; da se kadrovima daju odgovarajuća radna mesta prema sposobnosti i da se razvije sistem lične odgovornosti; da se u svakodnevnoj praksi realizuje udružen rad svih radnih jedinica i pojedinaca sa određenim obavezama i odgovornostima, vezujući to za rezultate rada. Nastojalo se da se statutom i drugim normativnim aktima jasno odrede subjekti i objekti odgovornosti, kao i odgovarajuće sankcije u slučaju kršenja propisanih pravila ponašanja.

Interesantna su iskustva u ostvarivanju odgovornosti stručnih službi u procesu odlučivanja: one su zadužene za pripremu predloga, ali su i odgovorne za stručnost predloženih »poslovnih odluka«. Dužnost je stručnih službi, takođe, da pravilno izvršavaju usvojene odluke organa upravljanja, a one su odgovorne i za efikasnost poslovnih rezultata. Neka originalna rešenja organizacione i metodološke prirode sadrže i odredbe o izvršavanju i kontroli izvršavanja samoupravnih odluka.

I u ovom, kao i u nekim drugim primerima naročita pažnja poklanja se obezbeđenju inicijativnog i odgovornog ponašanja stručnih i rukovodećih kadrova. Ponegde se insistira i na njihovoj materijalnoj odgovornosti ako svojim nepravilnim postupcima, nemarnošću i slično nanose štetu preduzeću. Ali, u primeni ovih odredaba često se nailazilo na različite teškoće i otpore.

Opšte je mišljenje da jačanje i razvijanje lične i društvene odgovornosti i zakonitosti u radu u svakoj organizaciji društvenog rada predstavlja bitnu pretpostavku efikasnog funkcionisanja samoupravljanja. Često se naglašava potreba da se razvije i obezbedi puna lična odgovornost — materijalna, disciplinska i politička — i to svakog pojedinca u ostvarivanju društvenih zadataka koji su mu povereni. Pri tome odgovornost mora biti dovoljno određena i konkretna, zasnovana na

samoupravnim principima. Stepen odgovornosti svakog organa i pojedinca — subjekta u samoupravnom životu — treba da je srazmeran njegovom učešću u odlučivanju. Podeljena su, međutim, mišljenja da li bi na nosioce samoupravnih funkcija trebalo »protegnuti« i druge oblike i vidove odgovornosti sem društveno-političke.

Čini se da je u praksi (a i u teoriji) možda i previše naglašen »negativan pristup«, to jest da se odgovornost posmatra samo kroz sankcije, »represivne mere« prema nosiocima samoupravnih funkcija i drugim subjektima procesa samoupravnog odlučivanja. Zato bi valjalo da se podstiče i neguje »pozitivno samoupravno ponašanje«, da se — kad god tome ima mesta — odaje i dužno javno priznanje, ali i materijalno stimuliraju oni koji su aktivno doprineli stvaranju i uspešnom realizovanju poslovne politike i, uopšte, poslovanju radne organizacije.

Najzad, u praksi se javlja i jedno pitanje koje bi, kako izgleda, samo u ograničenoj meri bilo moguće normativno regulisati. Radi se, naime, o odgovornosti ne samo onih subjekata koji donose odluku, već i svih onih koji vrše određen, u većoj ili manjoj meri izražen, uticaj na samoupravno odlučivanje. Zato je od naročitog značaja ustanovljavanje stvarne, »faktičke« odgovornosti, i to onih faktora — organa, organizacija, pojedinaca, grupa itd. — koji se ne tako retko nalaze u pozadini samoupravnih zbivanja, često prikriveni od samoupravljačkog javnog mnenja, a time i van dometa javne kritike i zaštićeni od efikasnih društvenih sankcija. Dosledno ispunjavanje ovog zahteva jedan je od važnih uslova i pretpostavki efikasnosti procesa samoupravnog odlučivanja.

Sledeći važan problem ostvarivanja samoupravljanja koji bi bilo vredno razmotriti odnosi se na konfliktne situacije koje se javljaju ne samo u procesu samoupravnog odlučivanja, već i kao posledica određene politike, ponašanja i postupaka. Izvesno je da svako zajedničko delovanje uključuje mogućnost sukobljavanja interesa, sukoba i otpora. Ali je, takođe, nužno da se istraže i kroz praksu provere mogućnosti rešavanja i prevazilaženja, u okviru samoupravnog sistema, konfliktnih situacija, podrazumevajući pod njima ne samo obustave rada, kao što se to ponekad čini. Razume se da je pri tom od primarne važnosti sagledavanje društvenih korena i stvarnih uzroka nastajanja i manifestovanja konfliktnih situacija.

Javnost rada, sistem komuniciranja i monopol informacija

Važna pretpostavka i nužan element samoupravnog odlučivanja jeste javnost rada i razvijen sistem informacija i komunikacija u preduzeću. Kao što je to i u nizu saopštenja radnih organizacija istaknuto, postoji potreba da se informisanje modernizuje i učini još efikasnijim. Jer, kako se to opravdano primećuje, ukoliko nema potpunih informacija, odlučivanje se vrši na bazi delimičnog poznavanja, na bazi empirijskog, prakticističkog saznanja, umesto optimalno-naučnog, što samo po sebi ograničava njegovu racionalnost. A kada je odluka zasnovana na ograničenom saznanju, tada je veoma izražen položaj posebnih društvenih grupa koje su bliže »vlasti«, koje imaju monopol informacija.

U praksi je već dosta davno uočena potreba da radni ljudi budu informisani u svim fazama donošenja i sprovođenja odluka.

Pokazuje se, naime, krajnje nedovoljnim informisanje članova radne zajednice »post festum«, pa makar prikazivanje proteklih stanja, akcija i akata bilo i veoma potpuno i objektivno. Pretvaranje radne zajednice u aktivnog činioca procesa samoupravnog odlučivanja zahteva, dakle, da njeni članovi budu informisani pravovremeno i što celovitije u svim fazama i o svim bitnim elementima i uslovima ostvarivanja tog procesa.

To znači da radna zajednica treba da bude obaveštena, koliko god je to više moguće, i o svemu onome što se planira i projektuje, pogotovu ako se radi o pripremanju »strategijskih poteza«. Ali se u nizu slučajeva može zaključiti da su takve informacije, nalazeći se u »posedu« obično samo najužeg rukovodećeg i stručnog »štaba« u preduzeću, praktično nedostupne ne samo radnoj zajednici,. već i radničkom savetu preduzeća, i to nekad skoro do trenutka kada ti potezi treba samo formalno da budu sankcionisani. Zato i ne začuđuje što u praksi nepravovremeno informisanje izaziva ponekad i ozbiljne društvene reperkusije. Neka istraživanja pokazuju da je nedovoljna informisanost radnika jedan od uzroka ili barem neposrednih povoda obustava rada.

Jedno je od zapažanja iz prakse da informisanje radnika u fazi pripremanja odluka zahteva i »nove metode i pristupe«, pored onih »standardnih instrumenata« koji su u primeni kada se radi o donošenju odluka i o njihovom izvršavanju.

Izgleda da u ovom trenutku nije glavni problem u tome što statutom i drugim normativnim aktima u radnim organizacijama nije svuda podjednako uspešno definisana i izražena funkcija obaveštavanja radne zajednice i princip javnosti rada. Dosta je, uostalom, primera da se statutarna rešenja ocenjuju kao zadovoljavajuća i prihvatljiva a da su ipak praktični rezultati i efekti minimalni. To samo ukazuje na potrebu da se i u ovom slučaju pobliže ispitaju stvarno stanje, faktički odnosi i splet onih mnogobrojnih društvenih faktora koji utiču na ostvarivanje samoupravljanja.

Dobija se, takođe, utisak da se i u statutima, a i u praksi samoupravljanja, naglašava skoro isključivo »interno« informisanje u preduzeću. Ne uočava se uvek da »zatvorenost« prema »široj javnosti« ne može koristiti naporima da se razvije samoupravna i društvena odgovornost, a time i unapredi samoupravljanje kako u društvenim »mikroorganizmima« tako i u »globalnom društvu«.

Pažljivo razmatranje zaslužuje i mišljenje da radnik, kada je reč o bitnim pitanjima koja su predmet odlučivanja, ne sme biti u zavisnosti samo od »sopstvene stručne službe«. Zato se ukazuje na potrebu da oni koji treba da donesu odluku (bez obzira na to da li se o njoj rešava na sednici radničkog saveta ili opštim referendumom) treba da budu »snabdeveni« objektivnom informacijom i kritičkom analizom iz kompetentnih stručnih izvora izvan radne organizacije. Smatra se da bi to znatno olakšalo samoupravljačima da kvalifikovano odlučuju, a to bi istovremeno bila i jedna od ozbiljnih prepreka za stvaranje »zatvorenih grupa« ili »klika« u preduzećima. Preporučuje se u tu svrhu da radnički saveti, kad god se za to ukaže potreba, angažuju spoljne stručne saradnike u savetodavnoj funkciji (»ad hoc« ili u sastavu pomoćnih stručnih savetodavnih tela organa upravljanja). Razume se da to nameće potrebu organizovanja mreže specijalizovanih stručnih i naučnih institucija koje bi koordinirano delovale i bile usmerene prvenstveno »na istraživanje, unapređivanje i izgradnju samoupravnog sistema i na analitičku pripremu konkretne ekonomske politike«.

I na kraju, pokazuje se kao krajnje neophodno da se usavrše i modernizuju programi i metodi društveno-ekonomskog obrazovanja radnika i njihovog osposobljavanja za uspešno obavljanje samoupravljačkih funkcija. Jer, i to je jedan od važnih preduslova šireg i kvalifikovanijeg učešća radnika u procesu odlučivanja uopšte.

LEON GERŠKOVIĆ:

Zakonodavna reforma osnove samoupravljanja u organizacijama udruženog rada

Sadanja zakonodavna reforma koja se priprema putem potpune revizije cjelokupnog zakonodavstva i kodifikacije u osnovnim granama prava treba da potpunije i adekvatnije izrazi osnovne društveno-ekonomske odnose našeg samoupravnog društva. Ovi osnovni društveno-ekonomski odnosi zasnivaju se na radu, jer rad (a ne svojina ili prava korištenja, odnosno upravljanja) određuje pravo na proširenu reprodukciju i na zajednički i lični dohodak. Polazeći od ovakvog shvatanja naših osnovnih društveno-ekonomskih odnosa, u dosadanjem radu na reviziji i kodifikaciji izraženo je shvatanje da osnovni instituti našeg prava treba da se izraze kao pravo rada društvenim sredstvima, pravo na plodove rada i pravo na samoorganiziranje u radu. Ova se prava mogu ostvariti samo ako *svaki radnik* kao subjekt prava u udruženom radu ta svoja prava zadrži kao neprikosnovena prava na osnovu kojih ulazi u međusobne odnose sa drugim radnicima i kao takav stvara organizacije udruženog rada. On, dakle, mora imati mogućnosti i pravo da sa ostalim radnicima organizira svoje osnovne i složenije organizacije udruženog rada, da odlučuje o namjeni i korištenju sredstava rada, da odlučuje o raspodjeli plodova rada (dohotka) i o namjeni i korištenju akumulacije. Ako se osnovni pravni instituti postave na ovakvu osnovu, onda se osnovni pravni metodi reguliranja odnosa u radu zasnivaju na institutima koji proizlaze iz rada, a ne svojine. Kako svaki radnik postaje subjekt osnovnih prava u udruženom radu, to se međusobni odnosi u radu kako između radnika u primarnim asocijacijama tako i između asocijacija utvrđuju samoupravnim ugovorima koji su po suštini specifični građansko-pravni ugovori (jer se zasnivaju na osnovnim pravima radnika) socijalističkog građanina. Dosljedno tome, naše civilno (građansko) pravo kao osnovni izraz samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa ne bi bilo zasnovano na svojini kao buržoasko i etatističko-socijalističko pravo, nego na pravima koja proizlaze iz udruženog rada i na pravima ličnosti i ličnim pravima (u koja ulazi i strogo lična nekapitalistička svojina).

Ove postavke o osnovnim pravima radnika u udruženom radu bitno utiču na cjelokupan sistem prava i ukidaju cjeloku-

pan sadanji sistem stvarnopravnih odnosa, kao i administrativno reguliranje upravljanja sredstvima rada (na primjer, Zakon o sredstvima radnih organizacija). Ovim osnovnim institutima pravno se likvidira najamni radni odnos između radnika i radne organizacije jer odnosi u radu postaju takozvani socijeni (ugovorni) odnosi između samih radnika. Radna organizacija samim tim prestaje da bude institucija koju stvara država ili pravno lice iznad samih radnika i postaje u pravom smislu asocijacija proizvođača. Prema tome, nema ni radnog odnosa između radnika i radne organizacije jer su odnosi u radu međusobni odnosi samih radnika, kako kaže Ustav (čl. 10, st. 1).

Osnovni smisao ovako formuliranih instituta društveno-ekonomskih odnosa jest potpuna deetatizacija privrednog sistema, njegovo oslobođenje od administrativnog reguliranja i omogućavanje integracionog procesa, kao i istinske asocijacije proizvođača na višem stepenu, zasnovane na samoupravnim pravima proizvođača i primarnih organizacija udruženog rada.

I

Iznesene postavke o osnovnim pravnim institutima društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu imale bi bitan uticaj i na organizacione osnove samoupravljanja u udruženom radu. Međutim, osnove samoupravljanja je potrebno podvrgnuti temeljitoj reviziji ne samo radi ostvarivanja nesvojinske osnove udruženog rada i ostalih prava radnika, nego i zbog toga što je cjelokupan sadanji sistem samoupravljanja u udruženom radu došao u krizu. Kriza je nastala zbog toga što sadanji politički i pravni odnosi samoupravljanja u udruženom radu ne odgovaraju potrebi razvijenijeg sistema samoupravljanja kakvo traži narasla produktivnost rada i integracioni procesi koji se danas sve više razvijaju i sami po sebi zahtijevaju mnogo složenije i razrađenije oblike samoupravljanja. Ti oblici ne bi trebalo da budu propisivani nikakvim zakonima, nego bi izrastali iz samih potreba suvremene tehnologije i organizacije. Radnici i njihove asocijacije stvarali bi one oblike koji odgovaraju suvremenim potrebama, a mijenjali bi ih sa razvojem tehnologije i naučne organizacije rada. Oblici samoupravljanja na sadanjoj osnovi već su danas kruti i neadekvatni, a sve više postaju i zapreka ostvarivanju ustavnih prava radnika na samoupravljanje jer dovode do dominacije tehnokratsko-birokratskog rukovodstva u radnim organizacijama,

što koči razvoj produktivnosti i samoupravni proces integracije. Da bismo ovu postavku dokazali, moramo poći od sadašnjih odnosa u samoupravljanju u udruženom radu. Oni se izražavaju u slijedećem:

1. Osnivanje radnih organizacija je gotovo isključivo u rukama skupština društveno-političkih zajednica. One u procesu osnivanja određuju i osnovnu organizacionu strukturu radnih organizacija.

2. Glavna zakonom utvrđena organizaciona forma udruženog rada jest radna organizacija kao jedinstvena centralno vođena organizaciona struktura. U formi radne organizacije osnivaju se i veliki kombinati, aglomeracije raznorodnih asocijacija rada, kao i male i srednje organizacije. Očito je da zakonsko reguliranje sprečava suvremenu organizacionu strukturu. (Napominjemo da je Amandman XV oslobodio samo forme upravljanja, a ne organizacione oblike udruženog rada.)

3. Sredstvima, poslovanjem, raspodjelom upravlja se po zakonu centralizirano bez obzira na veličinu takve radne organizacije. I kad postoji zakonska mogućnost decentralizacije, o njoj i njenim dimenzijama uvijek se odlučuje iz centra. To predstavlja organizaciono pravnu osnovu tehnokratsko-birokratskih odnosa.

4. Organi upravljanja i kod najdemokratskijih stvarnih odnosa formiraju se na političko-predstavničkom principu. Radnik nema mogućnosti neposrednog učešća u odlučivanju o sredstvima, poslovanju i raspodjeli, jer o tom odlučuje centar. Njegovo samoupravno pravo se svodi samo na pravo izbora radničkog savjeta kao gotovo suverenog centralnog organa. On po predstavničkom principu svoje pravo prenosi na uzak broj članova radničkog savjeta. Time on postaje »apstraktni samoupravljač«. Kako se osnovni odnosi u radu rješavaju kroz cio sistem odluka i pravilnika koje donose centralni organi, to neposredno učešće radnika u odlučivanju i kad se inicira (na primjer, referendumom) bitno ne utiče na odnose u radu i iz rada. Političko-predstavnički sistem odlučivanja u radnim organizacijama donosi sa sobom i niz drugih političkih odnosa koji ne odgovaraju prirodi udruženog rada ni samoupravnim odnosima (dioba na »zakonodavne i izvršne organe«, davanje »upravnih ovlaštenja« starješinama a da se na drugoj strani ne može uspostaviti ona politička odgovornost ni zavisnost koja je demokratski korektiv kod državnih organa).

5. Odnosi u radu su po svojim osnovnim karakteristikama slični najamnim odnosima: radnika »prima i otpušta« u ime

radne organizacije neki »rukovodilac«. O uslovima sticanja i raspodjele svojih ličnih dohodaka (to jest o poslovanju i privređivanju) radnik ne odlučuje, nego »izabrani organi«. Radnik je po propisima u radnom odnosu sa organizacijom, a ne u ravnopravnom odnosu sa drugim radnicima. Subjektivni nosilac prava radne organizacije prema njemu je neki individualni »organ rukovođenja«. Jasno je da takav radnik koji u svojim životnim odnosima zavisi ili od anonimne vlasti izbornog organa ili od rukovodioca ne može (jer je zavisan) da ostvaruje u punom smislu ni svoje izborno pravo. Na takvim »radnim odnosima« zasniva se vlast tehnokracije. Jasno je da se u takvim odnosima kod radnika razvija svijest najamnog radnika, pa i reakcije najamnog radnika (štrajk), a ne svijest i akcije samoupravljača.

6. Predstavnički sistem upravljanja i odnosi slični najamnim radnim odnosima rađaju hijerarhijske odnose u radu. Na toj osnovi nastaje teorija i praksa razlikovanja upravljanja i rukovođenja. Upravljanjem se smatra donošenje odluka o planiranju, raspodjeli, određivanju nadležnosti u osnovnoj poslovnoj politici, dok je rukovođenje u stvari upravljanje ljudima u radnom procesu sa svim hijerarhijskim administrativnim pravima rukovodioca nad radnicima. Ovakav hijerarhijski pojam »rukovođenja radnim procesom« ne može biti osnova suvremenog radnog procesa u kom treba da dođe do izražaja stvaralaštvo, lična inicijativa i timski rad. Osnovne radne grupe suvremenog procesa rada treba da se zasnivaju na ravnopravnosti radnika i međusobnim odnosima stvaralaca, a ne na odnosima pretpostavljenih i potčinjenih. Takav sistem »rukovođenja« ne odgovara suvremenoj tehnici i nužnosti da radnik svjesno učestvuje u razvoju produktivnih snaga, a kamoli u naučnom i razvojnom radu koji sve više postaje nosilac produktivnosti u organizacijama udruženog rada. Samoupravljanje u suvremenim uslovima udruženog rada treba da obuhvata i upravljanje radnim procesom (koje obuhvata i poslovne odluke). I u radnom procesu treba da vlada princip samoupravljanja svih radnika. To, međutim, ne znači da radnici neće povjeravati donošenje određenih odluka pojedincima, ali takav pojedinac će onda biti mandator svih radnika i »primus inter pares«.

Iako u našoj konkretnoj organizaciji rada postoje, možda i u većini, odnosi kojima odgovara sadanji, rekli bismo početni, nerazvijeni sistem samoupravljanja zasnovan na predstavničkom principu i najamnim odnosima, on ne može da odgovara najrazvijenijim produktivnim snagama. Stoga je vrijeme

da se samoupravljanje postavi na nove principijelne osnove. Ako se to ne učini, nastaće zastoj i kriza u integracionim procesima, kao i u uvođenju suvremene organizacije rada zasnovane na timskom radu i ličnoj, ne samo materijalnoj, nego prvenstveno moralnoj zainteresiranosti.

II

Ako se pođe od toga da je nužno postaviti sistem samoupravljanja u udruženom radu tako da bi se na jednoj strani u svim odnosima osigurala prava svakog radnika na samoupravno odlučivanje o sredstvima — plodovima rada i o poslovanju u svim stepenicama organizacije rada, i da bi se ostvarila takva organizacija rada koja odgovara razvoju najsuvremenije produktivnosti i neophodnom procesu integracije, onda je potrebno da se samoupravljanje u udruženom radu zasniva na slijedećim principima:

1. Organizacija udruženog rada treba da bude tvorevina samih radnika (na osnovu prava na samoorganizovanje). Radnici ravnopravno — sa drugim radnicima u svojoj osnovnoj radnoj grupi (timu, jedinici kao dijelu procesa rada) — utvrđuju osnovne odnose u radu (samoupravni ugovor o udruženom radu), naročito o ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, i u odlučivanju o plodovima rada. Odlučivanje je u pravilu neposredno. Vodilac procesa rada (ako je potreban) nije ni rukovodilac ni pretpostavljeni starješina, nego »primus inter pares« koji upravlja procesom rada na osnovu kvalifikacije i saglasnosti ostalih radnika.

2. Više organizacije udruženog rada stvaraju se ugovorima između užih timova, radnih grupa i jedinica. Osnov udruživanja je autonomna volja udruženih radnih grupa, timova, jedinica. Svoju saglasnost o višoj asocijaciji rada radnici izražavaju u statutarnom ugovoru kojim se utvrđuju međusobna prava i obaveze udruženih organizacija rada, kao i međusobne odgovornosti. Kako će više organizacije udruženog rada imati i zajedničke fondove, voditi zajedničku poslovnu politiku, imati zajedničku razvojnu politiku i sklapati dugoročne aranžmane, to je nužno da imaju određene zajedničke organe upravljanja. Ti organi upravljanja (radnički savjeti, upravni odbori, odbori i komisije za pojedina pitanja) obrazuju se na delegatskom principu, s tim da te delegacije biraju radnici osnovne jedinice neposredno. Budući da se radi o osnovnim ma-

terijalnim interesima radnika, to postoji stroga i neposredna odgovornost, nekad vezanost u odlučivanju i u svako vrijeme opozivost. Iako odlučivanje u tijelima više organizacije udruženog rada (radne organizacije u današnjoj terminologiji) treba da bude zasnovano na većinskom principu, ipak treba dati i mogućnost veta jer se u suštini radi o mandatu. Jasno je da se veto ne može odnositi na svakodnevne poslovne odluke i procese rada, nego na planske investicione odluke, ovlaštenja pojedinih organa, višegodišnje i bitne poslovne aranžmane i sve one odluke koje opredjeljuju uslove rada i raspodjele dohotka. Pored toga, pravni sistem, radi sigurnosti pravnog prometa, nužno utvrđuje nosioce ovlaštenja prema tržišnim i drugim partnerima, ali i njihovu odgovornost prema radnim kolektivima koji ih ovlašćuju.

3. U ovakvim odnosima integracioni procesi ne bi se mogli ostvarivati u obliku jedinstvene radne organizacije, nego u suštini na osnovu kooperacije, ali čvrste i trajne, organizacije udruženog rada sa jedinstvenom razvojnom i poslovnom politikom. To znači, organizacije udruženog rada ostaju autonomne u svojim procesima rada i odnosima sa drugima i predstavljaju subjekte prava (pravna lica u današnjoj terminologiji). Stoga bi bilo protivno samoupravnim odnosima da se oblici organizacije propisuju. Oni treba da budu predmet statutarnog ugovora. Pravni propisi mogli bi određivati samo određene uslove i predviđati garancije samoupravnosti i pravne odnose koji daju garancije sigurnosti u pravnom prometu. Organi upravljanja u ovakvim integracionim sistemima moraju biti zasnovani na delegatskom principu. Oni su u suštini mandatori udruženih radnih organizacija.

4. Ovakvi organizacioni principi traže i drugačije pravne institute udruženog rada. Iako u odlučivanju nužno ostaje i većinski princip, on nije apsolutan. Pored toga, potrebno je razraditi čitav sistem specifičnih autonomnih ugovornih odnosa. Radi efikasnosti u robno-novčanim odnosima moraju se utvrđivati i registrirati prava onih koji zastupaju organizaciju udruženog rada. Sistem odgovornosti, sankcijâ protiv povreda radne discipline potrebno je postaviti na nove osnove. (U suštini, »radna disciplina« kao najamna pravna kategorija nestaje, ali se uspostavlja međusobna odgovornost za ugovorene radne efekte sa naknadom štete i isključivanjem iz radne jedinice — prije svega primarne.) Sve ovo zahtijeva potpuno nove pravne odnose i institute koji treba da budu utvrđeni u Kodeksu o udruženom radu.

TOMAŽ ERTL:

Prevazilaženje podvojenosti samoupravljanja i rukovođenja

Već je ovde bilo govora o tome da je važno sagledati učinke promena koje su u poslednje vreme izvršene u samoupravljanju. Železara Jesenice je još u prošloj godini, i pre donošenja Amandmana XV, pokušavala da nađe nova rešenja za neke probleme kako bi se otklonili sve češći i jači konflikti u samom preduzeću, koji su proizlazili, s jedne strane, iz uslova koje je donela sama reforma i, s druge strane, iz veoma krupne promene u tehnološkom procesu u samoj fabrici.

Tim promenama mi smo pokušavali postići, prvo, širu podelu rada i na području samoupravljanja i, drugo, neposrednim proizvođačima omogućiti učešće u donošenju veoma važnih odluka pred kojima je preduzeće stajalo. Ja ću navesti najvažnije od tih odluka. Mi smo od upravnog odbora, koji se bavio svim pitanjima u preduzeću, stvorili više odbora koji su počeli raditi za pojedine delatnosti i pokušali brže i kvalifikovanije rešavati pojedina pitanja. Sada, nakon godinu i po dana, možemo tu promenu oceniti kao veoma pozitivnu. Naime, mi smo se plašili da će stvaranje deset odbora i još nekoliko komisija tražiti veoma mnogo sastanaka i mnogo izgubljenih časova. Međutim, pokazalo se da se sada na sednicama gubi gotovo upola manje časova nego ranije. Neke sednice tih odbora traju 15 do 20 minuta, a najviše sat do sat i po. Ljudi raspravljaju uglavnom o problemima užeg područja koje dobro poznaju. Dalja pozitivna stvar te podele rada je u tome što su se na inicijativu tih odbora aktivirale stručne službe u veoma velikoj meri.

Mi smo u te odbore uključili i individualne izvršne organe, što su nam neki zamerali, ali, kad vidimo da se prethodni upravni odbor konfrontirao sa istom rukovodećom grupom od 9 ljudi, a sada u tim odborima sedi 80 ljudi, onda je sigurno da taj oblik sada nije manje demokratičan.

Dalja bitna promena je u tome što smo zborove pogona koji su brojali i do 500 ljudi smanjili na grupe koje ne broje više od 30, a najviše 40 ljudi. Te grupe se samo povremeno sastaju na nivou pogona. Mi smo za godinu i po dana postigli pre svega to da informacije idu organizovano u oba pravca: od tih grupa prema centralnim organima upravljanja i prema upravi preduzeća, ali sada i centralni organi upravljanja i

uprava imaju mogućnost da što brže informišu ceo kolektiv i traže mišljenja kad je to potrebno.

Mi smo imali nekoliko takvih akcija, i to putem referenduma, kad se raspravljalo o udruživanju slovenačkih železara i o nekim problemima oko sirovina. Mi smo za nekoliko dana oko 80 odsto kolektiva neposredno informisali o pojedinim problemima, a i mogućnost političke akcije je mnogo veća. Mi smo time postigli i to da se pitanja koja najviše tište radne ljude brže i efikasnije rešavaju na radnom mestu. Međutim, rad ovih grupa ne usavršava se onako kako bismo želeli. Naime, smatralo se da je samoupravljanje stvar radnika, a da rukovodeći ljudi imaju samo da prate i da rade uz te organe, a to je 250 grupa i time je angažovan veliki broj rukovodećih kadrova, tako da mnogi nisu osposobljeni da efikasno vode te grupe.

Mi kod tih grupa želimo otpočeti proces da se rukovođenje i samoupravljanje počnu zbližavati, da prestanemo sa tim da su rukovodeći ljudi oni koji određuju zadatke svojim potčinjenima, nego da se dogovaraju na sastancima i da se dogovorom postižu rezultati bolji od onih koji su postizani posredstvom rukovodeće hijerarhije.

BOGDAN KAVČIČ:

Neke »predrasude« o samoupravljanju

Najpre želeo bih upozoriti na nekoliko stavova koji su, po mom ličnom uverenju, u najmanju ruku, idealizacija naše samoupravne prakse, proglašavanje željenog za već postignuto, a moglo bi se možda čak reći i da vode nekim predrasudama u pogledu samoupravljanja. Uveren sam da bi bio veliki uspeh kada bi se naša svest oslobodila takvih predrasuda. Evo o čemu je reč.

Prva teza, za koju mislim da je sasvim neodrživa, jeste da razvoj tehnike, modernizacija, razvoj tehnologije sami po sebi traže samoupravne odnose. To je, u stvari, priželjkivanje da nam razvoj moderne tehnike pruži ono što nismo uspeli ostvariti političkom akcijom i dosadašnjim razvojem. Ne tvrdim da moderna tehnika ne omogućava samoupravne odnose, ali nikako tu ne možemo govoriti o nekakvom automatizmu. Možda će u dalekoj budućnosti biti i nešto od toga, ali sigurno ne možemo o tome govoriti u uslovima još nerazvijene tehno-

logije kakva je jugoslovenska. Mislim da bi bilo umesno da podsetimo na zaključak poznatog francuskog teoretičara Ž. Fridmana da automatizacija zapravo eliminiše podelu rada na fizički i intelektualni, ali da ne eliminiše podelu ljudi na one koji rukovode i one koji su vođeni. To ostaje osnovni problem.

Druga teza, koja je isto tako pogrešna, koja zavarava ili skreće pažnju sa stvarnih problema, jeste ocenjivanje integracionih procesa. S jedne strane, samoupravljanje vidimo u neposrednom samoupravljanju, a, s druge strane, ponekad i isti ljudi govore da je naša budućnost u takozvanim velikim sistemima. Ja ne tvrdim da je to protivrečno, da nije moguće ostvariti samoupravljanje i u velikim sistemima, ali tvrdim da se to danas ne događa. Integracija danas znači pre svega integraciju novca, koncentraciju vlasti, koncentraciju stručnjaka, a, pored toga, i koncentraciju odlučivanja. Sve to dovodi do pozitivnih tržišnih efekata, koje stimulišu i banke. Mislim da tu treba biti načisto da bankarski sistem traži integracije, koncentraciju novca i koncentraciju odlučivanja, a to znači sasvim nešto drugo od decentralizacije odlučivanja.

Mogu ukratko da kažem i kako izgleda ova problematika u statutima privrednih organizacija u Sloveniji koji su bili promenjeni posle donošenja Ustavnog amandmana XV. Prosečna slika, sa vrlo retkim izuzecima, pokazuje da samoupravna organizacija, bar za jedan ili više nivoa, zaostaje za tehničko-tehnološkom organizacijom. Znači, radne jedinice, najmanje osnovne samoupravne grupe, praktički nemaju nikakvih suštinskih samoupravnih prava. (Slažem se sa drugom koji je rekao da, sve dok samoupravljanje ne obuhvati dohodak i odlučivanje o dohotku, možemo govoriti samo o nekoj participaciji.)

Sledeća takva idealizacija, po mom mišljenju, jeste u tome da kod nas važi zakon ili zakonitost da jednak rad znači jednaki dohodak. To je, u stvari, jedna želja, a ovaj »jednak rad« treba da se valorizuje preko tržišta, gde »isti rad« daje sasvim različite efekte. Mislim da drugovi iz radnih organizacija mogu navesti čak i primere štrajkova koji su izbili zbog toga što su ljudi za jednak rad bili vrlo različito plaćeni ili uopšte nisu bili plaćeni.

Susrećemo se i sa konstatacijom da ulazimo u fazu kad se napušta uniformisana organizacija samoupravljanja. Po našim empirijskim istraživanjima možemo zaključiti da to pre svega znači podelu rada na vrhu: umesto upravnog odbora imamo sada više poslovnih odbora; umesto da u jednom upravnom odboru sedi 5 direktora, u 10 poslovnih odbora sedi 20 ili

50 menadžera. Znači, podela rada na vrhu, ali decentralizacija samoupravljanja time nikako nije postignuta.

Još jednu od ovakvih dilema ili idealizacija sadrži i stav da tržište ima povoljan uticaj na oblik organizacije. Ja mislim da tržište traži ekonomski efikasnu organizaciju, ali socijalna efikasnost, bar za kraće vreme, nije stvar koju tržišni zakoni stimulišu. U vezi s tim, naravno, moramo govoriti i o posledicama po neposredno odlučivanje. Tržišni uslovi zahtevaju brzo odlučivanje, zahtevaju da pojedinac odlučuje u toku dana više puta, a za to sigurno nije prikladna forma neposrednog odlučivanja. O tome još može da se diskutuje, ali ja samo navodim jednu od teza — tezu da su radnici sposobni da sami stvaraju organizaciju udruženog rada, da sami stvaraju forme svoje organizacije. Mislim da možemo navesti neke faktore koji govore protiv toga.

Mi smo svojevremeno ispitivali slovenačke radnike koliko poznaju svoje interne zakone. Šta se pokazalo? Vrlo mali broj, ispod polovine, uopšte ih ne poznaje. Naime, tada je bilo aktuelno donošenje internih akata na bazi Zakona o radnim odnosima. O ovim aktima trebalo je javno diskutovati i javno ih prihvatiti. Čak je svaki deseti član kolegijuma rekao da ih nije pročitao. Pored toga, kad su bile postavljene alternative, po mišljenju radnika jedan etatistički univerzalan zakon bolje rešava stvari nego interni akti i oni su se u većoj meri opredeljivali za etatistički zakon nego za interno samoupravno regulisanje. To nije slučajno. Radnici u proseku — ima izuzetaka — teško mogu kritički da ocenjuju, recimo, završni račun, dugoročne planove itd. To ima svoje objektivne determinante i ništa ne pomaže ako ih mi u našoj svesti negiramo ili ne priznajemo; one deluju i one, u stvari, prouzrokuju da se preduzete ili planirane mere ne izvršavaju ili da nemaju onih efekata koji su od njih očekivani.

Odnos samoupravljanja i rukovođenja

Osnovni uzrok što ni institucionalna reforma u našim preduzećima ne postiže očekivane rezultate jeste, po mom mišljenju, u nerazrešenom odnosu između samoupravljanja i rukovođenja. Ja ću navesti tri vrste argumentacije koje nas dovode do toga zaključka.

Prva vrsta argumentacije jesu empirijske studije o podeli uticaja. Sve takve studije koje su izrađene u Jugoslaviji — mada sigurno možemo imati niz primedbi na metodologiju

studija — podjednako su pokazale da rukovodioci imaju veći uticaj nego samoupravni organi, a pogotovo da su radnici ona grupa koja je formalno izvor sve vlasti, ali stvarno oni imaju najmanji uticaj na to što se u preduzeću događa.

Druga vrsta argumentacije koja nas dovodi do istog zaključka da upravljanje i rukovođenje znači konflikt između formalne i stvarne vlasti, koji se rešava pat-pozicijom ili nekim socijalnim ekvilibrijumom, a koji sigurno nema za rezultat stimulisanje što boljih efekata jednih i drugih, nego samo sprečavanje delatnosti jednih i drugih — povezana je sa pitanjem *odgovornosti*. U stvari, to je pitanje neodgovornosti, i to neodgovornosti rukovodilaca. Empirijske studije su podjednako pokazale da kod nas važi sistem odgovornosti u kome je za rukovodioca velika verovatnost pozitivnih i mala verovatnost negativnih sankcija, a za radnike obrnuto. Ako negde postoji problem neodgovornosti za radnike, za neposredne proizvođače, ili, kako je jedan drug rekao, konkretne proizvođače, onda je to pre svega problem loše organizacije, znači nesposobnosti rukovodećih kadrova da organizuju rad.

Treća vrsta pojava koje nas dovode do istih rezultata jesu štrajkovi ili protestne obustave rada. U stvari, štrajkovi nemaju mnogo zajedničkih karakteristika, ali jedna od tih zajedničkih karakteristika koja se gotovo kod tri četvrtine i više štrajkova pojavljuje jeste konflikt između takozvane uprave i radnika, između direktora i radnika, između gornjeg dela menadžmenta i radnika. U stvari, taj konflikt, slobodno rečeno, znači da radnici nešto traže od rukovodilaca i obično i dobijaju — rukovodioci im daju. Mogao bi neko prigovoriti da imamo, naročito u poslednje vreme, i štrajkove protiv zaključaka samoupravnih organa. Ali, ako bismo se stvarno temeljito pozabavili i analizom takvih primera, došli bismo do zaključka da su rukovodeće ličnosti u radnoj organizaciji iz dosadašnjih štrajkova izvukle pouku da nije dobro ako se u štrajku pojavi konflikt između direktora i radnika, jer onda se direktor diskvalifikuje kao menadžer, kao tehnokrata itd., to jest dobija »političke batine«, i pošli su tehnikom da one iste sporne odluke sada isforsiraju kroz samoupravne organe.

Prema svojoj funkciji rukovodioci su koordinatori. Funkcija rukovođenja je funkcija koordinacije, to je funkcija vlasti, a ne nosilac vlasti. Ona prema radnicima predstavlja vlast u kapitalističkom preduzeću, u klasičnom preduzeću itd. Kod nas je svojevrsna situacija koja prouzrokuje i efekte o kojima smo govorili. Naime, izvor vlasti su radnici — radni kolektiv. Dakle, rukovodioci imaju prema radnicima dvostruk odnos. S jedne strane, oni zastupaju volju radnika kao vlasti, a, s druge

strane, prema radnicima nastupaju kao vlast. Znači da se ista grupa pojavljuje u dvostrukoj situaciji, zbog čega je, u stvari, i došlo do novog izvora vlasti. Izvor vlasti kod nas nije više vlasništvo (mada ekonomisti i teoretičari ni u tome nisu sasvim jedinstveni), ali umesto svojine postavlja se kao izvor vlasti rukovodeći položaj — znači položaj koordinacije i stručno znanje. Rešenja tog problema još nema. Mi imamo pojedine modele, pojedine pokušaje. Na primer, jedan od njih je pokušaj da se ovaj problem razreši podelom na zakonodavne i egzekutivne odluke, pri čemu zakonodavne odluke dolaze u nadležnost samoupravnih organa — znači upravljanja, a egzekutivne u nadležnost rukovođenja. Ova teorija, ovaj model pao je već na samom početku, jer i sam njegov autor konstatuje da za niz odluka nije moguće unapred utvrditi kakve su vrste i da je zbog toga potreban jedan arbitražni organ koji će odlučivati o njima.

Drugi model (možemo ga uslovno nazvati modelom) razradio je prof. Gorupić iz Zagreba i mogli bismo ga ukratko označiti kao princip biranja rukovodilaca. Iz teze da koordinacijska funkcija traži i poverenje ljudi koje koordinira javlja se zahtev da se rukovodioci biraju počev od radne jedinice pa nadalje i da se na takav način formiraju predstavnički organi. Ovaj sistem podržava samoupravnu hijerarhiju, čak je i stimuliše, a, pored toga, moguć je, po nalazima drugih teoretičara, jedino u sistemu gde su zaposleni približno podjednako stručno osposobljeni, a ako ima velikih razlika među njima, tada to nije moguće.

Treća reakcija na ovaj problem samoupravljanja i rukovođenja jeste poznati sistem koji je razvio nekadašnji direktor Škole za organizaciju rada u Kranju — to je takozvano menadžersko samoupravljanje, za koje možemo slobodno konstatovati da znači neke osnovne promene u našem sistemu i neke bitne promene u osnovama društvenog uređenja, a što ne dolazi u obzir.

Četvrti model razvio je E. Kardelj u svom poznatom intervjuu za »Rad«. Suština tog modela je u zahtevu za posebnim stručnim službama samoupravnih organa koje bi ih snabdevale objektivnim informacijama o stanju preduzeća itd. Za takvo rešenje i sam autor konstatuje da je potrebna prilično visoka cena, da to znači podvajanje rada itd. Meni nije poznat ni jedan primer da je to sprovedeno u praksi, pogotovo zbog toga što o takvom sistemu odlučuju oni koji bi time najviše gubili, znači rukovodioci, jer bi se smanjila njihova mogućnost manipulisanja samoupravnim organima pomoću različitih podataka i pret-

l. ..nih dogovora pojedinih ljudi u samom vrhu menadžmenta u radnim organizacijama.

Već smo rekli da i model — koji se zasniva na takozvanoj podeli rada u samoupravljanju — dovodi do podele rada na vrhu, a nikako do decentralizacije samoupravljanja, do stvarne realizacije samoupravljanja. Ja nemam neki novi model zbog toga što mislim da je to zadatak koji traži sistematski studij naučnih institucija.

MILOS PETROVIĆ:

Efekti samoupravljanja u ekonomskim jedinicama

Od početka privredne i društvene reforme počela je i u našem kombinatu, u Željezari Sisak, intenzivna diskusija o tome šta učiniti da se samoupravljanje spusti bliže neposrednom proizvođaču, to jest u radne jedinice, jer smo smatrali da je dotadašnji sistem imao dosta formalističkog i da su uglavnom centralni organi upravljanja o svemu odlučivali, dok se u radnim jedinicama to baziralo više na formalizmu. Kombinat je 1966/67. godine odlučio da dohodak spusti na nivo radnih jedinica. Na taj način je srušen onaj takozvani krnji dohodak, kao i sistem nagrađivanja koji se bazirao na jedinici proizvoda, čime su stvoreni uslovi za dalji razvoj samoupravljanja. Radna jedinica je došla u položaj da odlučuje o raspodeli, o amortizaciji i o svemu ostalom. Na taj način mi smo stvorili takve odnose između radnih jedinica da se one jedna prema drugoj odnose kao jedno preduzeće prema drugom preduzeću.

Ovde se javilo osetljivo pitanje cena. Mi smo to rešili na taj način što su one radne jedinice koje su išle direktno na tržište poslovale na principu tržišnih cena, dok je u onim radnim jedinicama koje su se uklapale u tehnološke procese kao pretfaze došlo do formiranja takozvanih izvedenih cena, sa težnjom da te cene budu u većini tržišne cene. Iako su te interne cene određene odlukom centralnog radničkog saveta, radne jedinice su ipak imale veliku samostalnost u pogledu veličine dohotka i ličnih dohodaka.

Problemi koji se javljaju između radnih jedinica regulisani su raznim normativnim aktima kao što su statut, pravilnik o

centralnom obračunskom mestu, o takozvanoj internoj banci, pravilnik o raspodeli dohotka i niz drugih normativnih akata, u koje spada i međupogonski ugovor između radnih jedinica. Sada radne jedinice ostvaruju ukupan prihod, imaju svoje troškove, imaju svoj dohodak, masu ličnih dohodaka, plaćaju doprinos za korišćenje društvenih sredstava, kao i doprinos za lične dohotke zaposlenih, formiraju svoje fondove, plaćaju usluge službama u okviru kombinata, kao i anuitete za angažovana sredstva, plasiraju svoja sredstva u internu banku (ako ih same ne koriste), donose svoj godišnji plan, a zbir svih planova radnih jedinica čini opšti plan kombinata, kao što dohodak svih radnih jedinica čini ukupan dohodak celog kombinata.

Osim toga, uticaj svih faktora ide direktno u korist ili na štetu radne jedinice, a to znači da se ona ponaša i ekonomski i samostalnije.

Ovde je interesantno i pitanje kako radna jedinica u takvim uslovima odlučuje o svojim fondovima i o onim sredstvima koja trenutno ne troši. Ona ta sredstva ulaže u internu banku ili u centralno obračunsko mesto, a ona radna jedinica koja ta sredstva koristi dobija ih na ekonomskoj bazi, plaća kamate, a sada se razmišlja čak i o tome da ona radna jedinica koja svoja sredstva pozajmljuje drugoj radnoj jedinici dobija iz takvih investicionih efekata određenu korist i od same dobiti.

Ovo je samo objašnjenje o uslovima i načinu kako je dohodak spušten i kako se on formirao, ali je za nas posebno važna stvar — i društveno i ekonomski — bila u tome što smo mi spuštanjem dohotka dobili nov kvalitet u samoupravljanju. Sada radni ljudi u radničkim savetima (pogonskim, odnosno u savetima radnih jedinica) odlučuju ne samo o tome da li nekom treba dati 3 ili 4 dana više godišnjeg odmora, nego su se i suočili sa novim ekonomskim i proizvodnim problemima koji se tiču direktno njih i shvatili su da rešavanjem tih problema rešavaju ujedno i svoje lične dohotke, odnosno lični standard.

Jednom rečju, materijalna baza je sa nivoa kombinata sišla u radne jedinice i danas možemo reći da na nivou kombinata nemamo gotovo nikakvih sredstava, nego su ona sva u radnim jedinicama.

Ako bismo sada hteli da damo ocenu o tome kakav je rezultat ovakve orijentacije i ovakve politike, onda bismo mogli slobodno reći da smo mi, zahvaljujući upravo ovakvom prilazu rešavanju proizvodnih i ekonomskih problema u kombinatu, kao i u razvoju samoupravljanja, bili u povoljnoj situaciji, jer smo u 1967. godini — godini vrlo kritičnoj za crnu metalurgiju — bili jedno od retkih preduzeća u oblasti crne metalurgije koja su tu godinu završila uspešno. Imali smo radnih jedinica

koje su pre spuštanja dohotka u bazu imale gubitke od 700 miliona starih dinara, ali su nakon godinu i po do dve dana te iste radne jedinice ostvarile pozitivan rezultat i vrlo visoke lične dohotke. Osim toga, iz radnih jedinica dolazilo je mnogo plodnih inicijativa. Mi kao kombinat sada imamo dvostruko veću stopu amortizacije od propisane i imamo od radnika veću podršku u pogledu odvajanja sredstava za amortizaciju i dalju rekonstrukciju nego od strane nekih stručnjaka koji su hteli da se što više odvaja za lične dohotke.

Moram napomenuti da smo iznenađeni rezultatima ostvarenim u roku od dve godine, jer one parametre koje smo predviđali da ostvarimo 1973. ili 1974. godine ostvarujemo već danas. To se naročito odnosi na sniženje troškova poslovanja.

Hteo bih nešto reći i o spoljnim faktorima koji utiču na razvoj samoupravljanja. Nisu retki primeri da pojedine ekonomske, odnosno radne jedinice iz godine u godinu ostvaruju sve bolje rezultate a da razni spoljni uticaji (povećanje cena sirovina itd.) mogu tu ekonomsku jedinicu u roku od mesec ili dva dana da odvedu u gubitak. Sigurno je da je u takvim radnim jedinicama teško razgovarati o razvoju samoupravljanja jer ljudi vide da boljim radom dobijaju manje. To znači da treba rešiti niz sistemskih pitanja u našoj tržišnoj privredi. Pridružujem se i zahtevima da treba rešiti i dugoročni ekonomski razvoj i da na mnoga pitanja treba i naučno odgovoriti.

DRAŽEN KALOĐERA:

Prilagođavanje organizacione strukture preduzeća tržištu

U toku ove diskusije došlo je i dolazi do različitih i suprotnih stavova i mišljenja iznesenih u polemičnim i disonantnim tonovima. Mislim da nas to ne treba ni čuditi ni zabrinjavati, niti bi se zbog toga trebali uzrujavati. Naime, kroz čitavu povijest ljudskog društva, u svim njegovim epohama, sistemi upravljanja u društvu temeljili su se na upravljanju putem vlasti, na upravljanju kroz složene hijerarhijske strukture u kojima je bio dominantan odnos subordinacije, odnos naređivanja i podređivanja, odnos gospodarenja i pokoravanja. Ti odnosi, kao hiljadugodišnje navike, tako su duboko ukorijenjeni u svijesti ljudi da se mnogima čine stvarno kao jedini moguć

način upravljanja, čak i kada se deklarativno izjašnjavaju protiv stvarne egzistencije takvih odnosa i oblika u samoupravnom društvu. Te odnose zamijeniti novima, koji se temelje na ravnopravnosti i slobodi, na novim duboko humanim, demokratskim i socijalnim zasadama, i koji bi upravo zato morali biti i ekonomski efikasniji i racionalniji, sigurno nije niti lako niti jednostavno. To je proces jedne epohe, koja se ne može sabiti u nekoliko godina. U tim povijesnim promjenama nužno mora biti i određenih traženja, lutanja, konfrontiranja stavova, polemika i sukoba. Stoga molim da se i ovo moje izlaganje shvati ne kao nuđenje konačnih rješenja, nego isključivo kao doprinos traženju onih rješenja koja će najviše i najbrže vući u pravcu novih upravljačkih odnosa kojima u društvu težimo.

Dozvolite mi da u tim traženjima pođem od postavke da su organizaciona i upravljačka struktura, kao i struktura ekonomskih odnosa jedne radne organizacije, prije svega funkcija ciljeva i zahtjeva njene društvene okoline i nje same. Drugim riječima, to će značiti da su navedene strukture prvenstveno sredstva da se ti ciljevi ostvare. Stoga je normalno očekivati da će uspješnost ostvarenja društvenih ciljeva u velikoj mjeri ovisiti i o kvalitativnim i kvantitativnim karakteristikama tih struktura.[1]

Organizaciona, upravljačke i ekonomska struktura radne organizacije moraju biti tako definirane da u dinamičnom kretanju maksimalno pospješuju i potpomažu odvijanje svih onih aktivnosti koje pridonose realizaciji postavljenih ciljeva. Osnovno je pitanje, dakle, kakve društveno-ekonomske ciljeve na sadašnjem stupnju razvoja težimo ostvariti. Mislim da ćemo se svi složiti o tome da su na sadašnjem stupnju našeg razvoja osnovni društveno-ekonomski ciljevi ostvarenje socijalističke, samoupravne, tržišne i otvorene privrede. To su, konačno, ciljevi društvene i privredne reforme i stavovi IX kongresa SKJ, u čijoj Rezoluciji se ističe »da je socijalistička robna proizvodnja u suvremenim uvjetima jedini moguć oblik racionalne društvene reprodukcije i objektivna pretpostavka razvitka samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije«. Tržišni mehanizam, sa svim svojim nesavršenostima, još uvijek najefikasnije regulira društvenu proizvodnju i potrošnju, uspješno djeluje na alokaciju društvenog rada i sredstava u njihovom funkcionalnom i u teritorijalnom aspektu i omogućava optimalnu kombinaciju proizvodnih faktora u svakom proizvodnom procesu. Tržišni mehanizam daje, nadalje, široke mogućnosti

[1] Odnos ciljevi-sredstva je mnogo složeniji nego što je ovdje izneseno, jer se svako sredstvo u određenom kontekstu može tretirati i kao cilj. No, ovdje nije moguće o tome detaljnije raspravljati.

nosti da su privredni subjekti ne samo dovoljno samostalni i odgovorni u donošenju svojih ekonomskih odluka, nego i materijalno zainteresirani da reagiraju na tržišne impulse. Pluralitet i konkurentnost ekonomskih subjekata koji djeluju na otvorenom tržištu stalno unose nemir i nestabilnost u djelovanje svake radne organizacije i kontinuirano vrše pritisak na racionalnost i efikasnost njena poslovanja, čime se razvija poduzetništvo, inicijativa, novatorstvo, i stimulira tehnički napredak. Naravno, kod ovoga se ne smije ispustiti iz vida već istaknuta misao o nesavršenosti tržišta, niti da je potrebno njegovo reguliranje. Danas nema zemlje na svijetu koja ne korigira i ne dopunjuje tržišni mehanizam nizom mjera, posebno tamo gdje taj mehanizam, realizirajući mikroekonomsku rentabilnost, ne osigurava istovremeno i makroekonomsku efikasnost. U našem društvu potrebno je još posebno korigirati tržište tamo »gdje uslijed nerazvijenosti samoupravljanja — postoje mogućnosti da njihove negativne manifestacije dovedu do deformacija u socijalističkim odnosima« (Rezolucija IX kongresa SKJ).

Prihvaćajući, uz ove ograde, kao nužnost našeg razvoja stvaranje socijalističkih tržnih odnosa, organizaciona i upravljačka struktura, kao i struktura ekonomskih odnosa u radnoj organizaciji moraju biti tim odnosima prilagođene.

Polazeći od činjenice da u tržnoj privredi takozvani proizvodni princip treba biti zamijenjen tržišnim principom, to jest da je u najmanju ruku jednako važno prodati robu i ostvariti dohodak kao i proizvesti robu, treba odbaciti stavove po kojima je proizvodnja u radnoj organizaciji jedina »prava socijalistička funkcija«, a da su sve druge funkcije, to jest prodajna (odnosno marketing), financijska, nabavna, razvojna i informaciona — nadgradnja proizvodnje i njen teret. I u socijalističkoj tržišnoj ekonomiji uspješnosti poslovanja ravnopravno pridonose sve aktivnosti unutar radne organizacije time da se u pojedinim etapama rasta i razvoja radne organizacije i u zavisnosti od njene veličine i složenosti težište temeljne aktivnosti prenosi s jedne funkcije na drugu. Prema tome, za svaku funkciju se može reći da je proizvodna i da stvara dohodak. Kod ovoga se ne upuštamo u razmatranje položaja i uloge proizvodne funkcije u politekonomskom smislu, jer to nije direktno povezano niti sa problemima organizacione i upravljačke strukture poduzeća niti sa poslovnom politikom poduzeća.

Činjenica je da u tržišnoj privredi impulsi za proizvodnju dolaze sa tržišta, da se proizvodnja valorizira na tržištu i da se proces društvene reprodukcije odvija u složenom međudje-

lovanju svih osnovnih aktivnosti u radnoj organizaciji, to jest funkcija marketinga, proizvodnje, financija, razvoja i informacija, jer se samo tako radna organizacija može održati i razvijati, jer samo tako može ostvarivati svoj dohodak, jer samo tako može biti samoupravni element čitave društveno-ekonomske strukture.

S druge strane, u administrativno-planskoj privredi osnovni zadatak radne organizacije, odnosno poduzeća, sastoji se u tome da proizvodi prema precizno postavljenom zadatku administrativnih organa, koji su imali istovremeno sva prava u odlučivanju i brigu o razvoju. U takvim uvjetima proizvodna funkcija je bila jedina realna i ostvariva u radnim organizacijama, i normalno je da je ona bila dominantna za funkcioniranje organizacije. Za sve drugo se brinuo »mozak« izvan radnog kolektiva, a svaki radnik je bio samo poslušni izvršilac jedne »vanjske« volje.

Mislim, međutim, da je ta dominacija nosilaca proizvodne aktivnosti uvijek bila pretežno formalnog karaktera. U administrativnom sistemu stvarnu vlast su vršile druge strukture, a ne neposredno proizvođačka. U samoupravnom tržnom sistemu formalno vlast imaju nosioci proizvodne aktivnosti, a stvarno je samo u malom dijelu izvršavaju. Stvarnu vlast posjeduju i (neformalno) je izvršavaju nosioci drugih funkcija, koji raspolažu sredstvima, znanjem i informacijama koje su za tržnu privredu isto toliko relevantne ili relevantnije od sredstava i informacija kojima raspolažu nosioci proizvodne funkcije.

Međutim, važnošću i dominantnošću proizvodne funkcije u radnoj organizaciji mi smo danas dogmatski i praktički, institucionalno i organizaciono opterećeni. Život tržišne privrede, spontano, stvarno i neformalno ispravlja taj propust redovno sa teškim devijacijama i deformacijama samoupravljanja.

Preživjela koncepcija radne organizacije

Mislim da neću pretjerati ako kažem da se u našoj privredi nekada dominantan administrativno-planski princip sačuvao upravo u formalnoj organizaciji poduzeća. Interesantno će biti da pogledamo kako se praktički ta preživjela koncepcija radne organizacije sačuvala i kako se još uvijek drži i u shvaćanjima i u institucijama i u općim aktima radnih organizacija, i kako se neformalno stvaraju novi odnosi i nova shvaćanja.

Prije svega da vidimo kako to izgleda u organizacionim strukturama naših poduzeća.

I jedan letimičan pogled na organizacione sheme naših poduzeća pokazuje skoro beziznimno da su jedini pravi dijelovi poduzeća »proizvodne jedinice«, a da su sve ostale funkcije stavljene na zajedničku hrpu sa skoro svugdje prisutnim i jedinstvenim nazivom »zajedničke službe«. Mi smo tim nepisanim pravilom i praksom na jednu stranu stavili takozvani neposredni, proizvodni rad, a na drugu stranu intelektualni i administrativni rad, i time ujedno i opasno odvojili nešto što je u životu organski sraslo i neodvojivo. U samoupravnoj tržnoj privredi te su funkcije *u društvenoj podjeli rada unutar radne organizacije ravnopravni partneri proizvodnoj funkciji.* Dominantnost proizvodne funkcije odgovarala je ranoj fazi industrijalizacije, stanju nezadovoljene tražnje i radno intenzivnog karaktera osnovnih sredstava za rad. Međutim, kada već danas imamo u pojedinim modernim i automatiziranim poduzećima situaciju da funkcija istraživanja i razvoja zapošljava veći broj ljudi nego proizvodna funkcija, i kada je slična situacija i sa funkcijom marketinga, takva shvaćanja vuku nazad.

Ovo se može dobro ilustrirati primjerom jednog velikog integracionog kompleksa — velikog poslovnog sistema, čija financijska funkcija godišnje obrće preko 500 milijardi starih dinara. Financijski stručnjaci kažu da se kod takve količine financijskih sredstava bržim obrtajem, spretnom manipulacijom i korištenjem svih prednosti financijskog tržišta mogu ostvariti uštede i drugi efekti od najmanje 5%, a to iznosi 25 milijardi starih dinara, više od godišnjeg dohotka bilo kojeg od proizvodnih pogona tog koncerna. Sigurno je da financijska funkcija, kao, uostalom, i druge funkcije, ima različitu težinu u manjim organizacijama koje djeluju na relativno ograničenim tržištima.

Ponovo ističem da, polazeći od načela ravnopravnosti temeljnih funkcija, ne treba zanemariti činjenicu da pojedine funkcije, po svojoj težini i važnosti u pojedinim etapama razvoja radne organizacije, imadu prednost pred drugima, odnosno da tu prednost imadu u zavisnosti od veličine, složenosti i drugih unutrašnjih i vanjskih faktora. Tako, na primjer, kada se radna organizacija nalazi u investicionom naporu, sigurno će glavna aktivnost biti koncentrirana na funkciju razvoja, ili kada će se osvajati novo tržište, da će takvu pažnju zaslužiti funkcija marketinga itd.

Međutim, ono što je bitno za djelovanje radne organizacije u tržnim uvjetima, to je činjenica da je svaka od navedenih temeljnih funkcija egzistentna za život radne organizacije i da ispadom bilo koje prestaje život te radne organizacije. Govoreći sistemskim rječnikom, ako svaku od tih funkcija proma-

tramo kao podsistem jednog poslovnog sistema, ispadom bilo kojeg od tih podsistema raspada se i sam sistem.

I u našoj teoriji organizacije još uvijek dominira shvaćanje da je »organizacija udruženog rada najmanja tehnološki zaokružena cjelina itd.«, dakle, uzima se kao glavni tehnološki kriterij, prilično neodrživ za tržnu privredu. Čak i u novim kodifikacijama ove materije imademo odraz tih shvaćanja kao, na primjer: kod definiranja kakva jedinica može biti organizacija udruženog rada, samostalna organizacija udruženog rada, ili samostalna organizacija udruženog rada sa pravnom osobenošću. A, osim toga, mislim da takva podjela krši i osnovni princip ravnopravnosti radnih ljudi u radnoj organizaciji.

Temeljna jedinica udruženog rada i proces odlučivanja

Trebalo bi konačno odgovoriti na pitanje *kakve* bi karakteristike trebala imati temeljna jedinica udruženog rada. Meni se čini da samo jedna tehnološka cjelina to ne može biti. Naime, sama tehnološka cjelina, bez ostalih funkcija, u pravilu nema nikakve sposobnosti niti samostalnosti da djeluje na tržištu. Međutim, ovo je posebno pitanje koje prelazi okvire ovih razmatranja.

Daljnje područje na kojemu treba izvršiti prilagođavanja koncepciji samoupravne tržišne privrede jeste područje upravljačke strukture naših radnih organizacija.

Pođimo od činjenice da je u tržišnoj privredi svaka bitna, strateška poslovna odluka u poduzeću uvijek i beziznimno rezultanta međudjelovanja u najmanju ruku nosilaca svih temeljnih funkcija, to jest marketinga, proizvodnje, financija, razvoja i informatike, jer se svaka poslovna aktivnost valorizira po kriterijima tehnološke, tržišne i financijske efikasnosti i racionalnosti. Kod toga je u pravilu irelevantno koliko u kojoj funkciji ima zaposlenih.

Prema tome, u procesu poslovnog odlučivanja stvarni utjecaj nemaju najbrojnije, nego u tom poslu najvažnije aktivnosti. U proces odlučivanja svaka funkcija ulazi sa svojim vlastitim interesima, često hipertrofirajući svoju ulogu i precjenjujući svoje značenje, pozivajući se ili na svoju brojnost ili na neki drugi kriterij. Zato svaka poslovna odluka treba biti sporazum ravnopravnih nosilaca svih aktivnosti.

Naša praksa pokazuje da je nemoguće promatrati pojedine funkcije odvojeno jednu od druge, a niti je moguće gene-

ralno davati prednost jednoj pred drugima. Teze o posebnim stručnim odborima za pojedine funkcije, koji mogu samostalno donositi bitne, odnosno strateške odluke, praktički su u tržišnoj privredi nesprovodive jer zanemaruju bitni sadržaj koordinacije na nivou poduzeća, koordinacije u kojoj redovno na jednom mjestu i u isto vrijeme moraju biti prisutni predstavnici svih navedenih osnovnih funkcija. Naravno, ukoliko se želi racionalno i efikasno odlučivanje.

U većini naših poduzeća, koliko je meni poznato, po tom obrascu se predlažu sve značajnije odluke. Tu sigurno postoji veliki raskorak između formalne i stvarne strukture, sukob između tržišnog i proizvodnog principa, kao i između željenog i stvarnog upravljanja. Stvara se neformalna i nekontrolisana koordinacija.

Međutim, ipak treba voditi računa da u svakom poduzeću ima i niz odluka u kojima utjecaj brojnosti pojedinih radnih grupa mora imati svoju težinu. Te odluke su uglavnom u sferi socijalne aktivnosti, odnosno socijalne stabilnosti radne organizacije, koja nije ništa manje važna od njene tehnološke i ekonomske stabilnosti.

Za takve odluke možda je potrebno konstituirati i određeni posebni mehanizam odlučivanja.

Danas se nalazimo u situaciji da, s jedne strane, formalno najjači utjecaj u procesu odlučivanja ima najbrojnija aktivnost, dok stvarna vlast u velikoj mjeri pripada financijskim i komercijalnim funkcijama, koje se danas, izdvojene i osamostaljene u obliku velikih banaka i trgovačkih organizacija, postavljaju kao stvarni poslodavci proizvodnji. Sigurno je da bankama i velikim trgovačkim organizacijama odgovara jedno stanje u kojemu se temeljne funkcije odvajaju jedna od druge, od svoje organske ravnopravne međuzavisnosti. Komercijalna i financijska funkcija, odvojivši se praktički od proizvodne funkcije, postale su, kako se danas često ističe, novi centri društvene moći, kojima proizvodnja, da bi opstala, prodaje svoja samoupravna prava.

Prema tome, u samoupravnoj društvenoj organizaciji privrede treba ostvariti takvu društvenu podjelu rada u kojoj ne bi smjelo biti niti dominacije proizvodne funkcije nad drugima niti ovih drugih nad proizvodnom. Sve osnovne funkcije trebale bi ravnopravno djelovati na svim upravljačkim nivoima naše privredne strukture, od radne organizacije do čitave privrede.

U dosadašnjim izlaganjima upravljanje nije tretirano kao funkcija, premda se redovno u teoriji i praksi tretira kao jedna od osnovnih funkcija. Naime, ako bismo upravljanje treti-

rali kao jednu od temeljnih funkcija, samim tim dali bismo mu određen profesionalni karakter, a za to nismo još danas niti institucionalno niti psihološki spremni. Međutim, ako želimo modernu privredu, onda *jednom bitnom dijelu upravljanja*, dijelu koordinacije, moramo priznati profesionalni karakter. Posao koordinacije je posao koji je u društvenoj podjeli rada danas izrastao kao visoko stručan posao koji obavljaju određeni specijalisti: specijalisti planiranja, informacija i komunikacija, matematičari, sistemski inženjeri, stručnjaci za privredne sisteme i drugi specijalisti posebno izobraženi za poslove koordinacije. U privredi, u kojoj se svakodnevno brzim tempom povećava broj međuveza i međudjelovanja, u kojoj je sve teže snalaziti se u moru monetarnih, tržnih, burzovnih i drugih složenih poslovnih situacija, i u kojoj je sve teže pratiti tehnički progres, jednom riječju — sve teže savladavati i selekcionirati ogroman broj informacija, mislim da ne možemo sebi priuštiti luksuz da se poslovi koordinacije povjeravaju nestručnim i priučenim ljudima. Kao što, ne bez razloga, zahtijevamo visok nivo stručnosti i profesionalnosti stručnjaka na svim drugim funkcijama, isto tako trebao bi postojati i visok nivo profesionalnosti stručnjaka na području koordinacije. Međutim, istovremeno ti ljudi moraju biti svjesni da samim tim što oni obavljaju posao koordinacije — nemaju nikakvih posebnih prava nad drugim članovima kolektiva, da je svaka politička odluka, a to je svaka strateška odluka, zajednička odluka svih funkcija i svih radnih ljudi koji su njeni nosioci, da u procesu donošenja takvih odluka autoritet koordinatora proizlazi iz njegovih osobnih sposobnosti, a ne iz vlasti ili samoga položaja koji zauzima.

Mislim da budućnost samoupravljanja leži u stvaranju takvih mehanizama upravljanja u kojima će se istovremeno skladno upotpunjavati visok nivo profesionalne koordinacije i visok nivo demokratizacije i učešća svakog pojedinca u osnovnim upravljačkim procesima.

Ovo možemo ilustrirati primjerom elektroprivrednih poduzeća u kojima jedan visokokvalificiran stručni aparat — dispečing — koordinira i usaglašava, prema unaprijed utvrđenim kriterijima i pravilima igre, rad niza proizvodnih jedinica. Po njegovoj izvršnoj odluci ukopčavaju se postrojenja u pogon. Samim tim što taj dispečing čak i pomoću kompjutera koordinira rad čitavog sistema — nema on nikakvih većih prava nad ostalim radnicima i funkcijama u poduzeću. To je njegova specijalnost, jednaka specijalnosti drugih radnika u poduzeću. Međutim, u donošenju pravila igre i pri utvrđivanju kriterija po kojima dispečer treba postupati sudjeluju sve funkcije i svi

radnici u elektroprivrednom poduzeću. Ta pravila igre i njihova optimalizacija ne vrši se samo po tehničkim kriterijima, nego i po nizu drugih kriterija kao što su tržni, društveni itd. Pravila igre predstavljaju političku interesnu odluku u čijem donošenju mogu i trebaju ravnopravno sudjelovati sve aktivnosti, odnosno funkcije u poduzeću i neposredno svi radni ljudi nosioci tih aktivnosti. Ta pravila igre ne znače jedno statično stanje, da jednom donesena predstavljaju neizmjenljiv zakon. U dinamičkoj međuigri poduzeća i njegove okoline i te odluke se stalno po samoupravnom principu prilagođavaju promjenama nastalim i u poduzeću i u njegovoj okolini. Realizacija ovog principa sigurno postavlja velike, ali ne nerješive probleme.

Međutim, ovaj primjer upućuje na još jedan zaključak. U modernoj socijalističkoj, samoupravnoj i tržnoj privredi i klasičan pojam radnik gubi svoj smisao. Naime, dispečer u elektroprivrednom poduzeću je jedan visokokvalificiran stručnjak čiji rad, uz visoku stručnost, ima i fizičku komponentu, to jest fizički rad na telekomandama i telekomunikacijama. Uklopničar u elektrani uz znatno manje potrebnu stručnost i odgovornost fizički radi identičan posao kao dispečer. Međutim, u većini naših elektroprivrednih poduzeća dispečer je nadgradnja smještena u zajedničkim službama, a uklopničar je neposredni proizvođač sa svim socijalističkim atributima. Po tim istim atributima dispečer ne stvara dohodak, a njegova funkcija živi na teret proizvodnih jedinica. Formalno u organima upravljanja elektroprivrednih poduzeća dispečerska funkcija nema direktno svog predstavnika, a stvarno je njegov utjecaj veoma velik, a u donošenju tehničkih odluka i presudan.

Prema tome, po mom mišljenju, u našim radnim organizacijama pojam radnik stvarno obuhvaća sve zaposlene u svim funkcijama. Ako je jedna funkcija potrebna za rad poduzeća i njegov opstanak, onda su i nosioci tih funkcija neposredni proizvođači jer neposredno pridonose uspješnosti poslovanja poduzeća.

Funkcija koordinacije i o takozvanom mnoštvu organizacionih oblika

U vezi sa upravljačkom strukturom poduzeća, bolje rečeno — upravljačko-informativnim i njenim samoupravnim karakterom, dozvolite mi da istaknem samo još dvije stvari. Prije svega, smatram da se usaglašavanje bitnih interesa osnovnih dijelova jedne samoupravne cjeline može obavljati samo sporazu-

mijevanjem. Svaki drugi način usaglašavanja bitnih interesa, a to znači usaglašavanje kroz dominaciju jednog interesa nad drugim, koje se može ostvarivati raznim nadglasavanjima, formalnim i neformalnim prinudama i slično, morao bi biti stran samoupravnom društvenom sistemu. Nitko ne treba sumnjati da je mnogo teže, složenije i napornije osiguravati zajednički život cjeline kroz konstantno i dinamičko usaglašavanje zajedničkog interesa njenih osnovnih dijelova, kroz dobrovoljni pristanak dijelova da u vlastitom interesu budu dijelovi cjeline, negoli osiguravati stabilnost cjeline prinudom jednog dijela ili grupe dijelova nad drugim dijelovima. Mnogo je teže osiguravati koheziju cjeline uvjeravanjem negoli vlašću i silom. Mislim da je to temeljni princip samoupravnog sistema, princip koji je M. Pečujlić veoma dobro okarakterizirao kao »zakon autonomije potsistema i neprinudne integracije«. On je primjenljiv od radne organizacije pa kroz sve razine samoupravne društveno-ekonomske strukture. Može se možda prigovoriti da taj princip blokira određene situacije. Da, i to je moguće, ali treba ocijeniti da li je bolje dozvoliti blokiranje situacije ili jedan dio prisiliti da obavlja određenu aktivnost protiv svog interesa ili barem u uvjerenju da radi protiv svog interesa. Mislim da se upravo u procesu odlučivanja samoupravljanje mora bitno razlikovati od drugih društveno-ekonomskih sistema. Samoupravljanje se ne može graditi na kapitalističkom ili etatističkom sistemu odlučivanja.

Na ovo odmah nadovezujem drugo pitanje. Ako u procesu donošenja odluka osiguramo da svaki radni čovjek unutar svoga dijela, a svaki pak dio unutar cjeline, može i mora na ravnopravan način suodlučivati o svim bitnim političkim ili, bolje rečeno, interesnim odlukama, mislim da se u ovim koncepcijama ne moramo bojati »menadžersko-tehnokratskih devijacija«. Ako tome dodamo još i prijedlog da tehnička koordinacija tijela, u kojima djeluju specijalisti pojedinih funkcija, dakle profesionalni koordinatori, budu izborna tijela (jer bi koordinator u svakoj funkciji bio izabrani predstavnik radnika zaposlenih u toj funkciji, koji za svoj rad odgovara i radnicima zaposlenim u toj funkciji i kao dio cjeline predstavnicima drugih funkcija), mislim da bismo mogli stvoriti efikasnu samoupravnu upravljačku strukturu. To je, konačno, i bila ideja Ekonomskog instituta u vezi sa poslovnim odborima — ideja da se stvori veoma jak i odgovoran radnički savjet, sa pomoćnim stručnim tijelima, ali i efikasna izborna tehnička koordinaciona tijela, koja će u zajednici sa radničkim savjetima djelovati na svakoj razini organizacione strukture sa svom pro-

fesionalnom odgovornošću. Mislim da je bilo nesporazuma u vezi sa tako koncipiranim poslovnim odborima.

Konačno, dozvolite mi da se osvrnem i na ostatke etatističkih shvaćanja u području strukture ekonomskih odnosa. I u materijalima za ovo savjetovanje ističe se na jednom mjestu, ako sam dobro shvatio, da u radnoj organizaciji postoji dohodak i izvedeni dohodak. Dohodak se stvara u proizvodnji, a u svim drugim funkcijama se stvara izvedeni dohodak, odnosno druge funkcije troše dohodak proizvodnje. Ako se možda o tome može govoriti, kako sam već istaknuo, u politekonomskom smislu i u određenim globalnim razmjerima, mislim da je to na nivou radne organizacije i njene poslovne politike nedopustivo. I u socijalističkoj tržnoj ekonomiji sposobna i efikasna komercijalna ili financijska aktivnost, a da ne govorimo o razvojno-istraživačkoj, u mikroekonomskom smislu, ravnopravno doprinosi dohotku radne organizacije i stvara dohodak. To najbolje zna svaki praktički privrednik. Koliko jedan dobar poslovni potez, ili jedan novi proizvod, ili jedan dobar specijalista-koordinator, može doprinijeti uspješnosti poslovanja poduzeća, nije potrebno posebno isticati. Negirati te aktivnosti u stvaranju dohotka, čini mi se da je ne samo nenaučno, nego i veoma opasno. Da je danas to uobičajeno, vjerojatno je tome uzrok činjenica da je taj rad veoma teško kvantitativno mjeriti. Naime, što je rad intelektualniji, složeniji, njegovi su efekti teže mjerljivi jer se odrazuju i često daju efekte u dalekim prostornim i vremenskim horizontima. Pa ako se ne može mjeriti, najjednostavnije ga je proglasiti neproizvodnim i »izvedenim«.

U vezi sa strukturom ekonomskih odnosa osvrnuo bih se na još jednu, često isticanu, postavku. Naime, često se ističe da se odnosi u radnoj organizaciji moraju zasnivati na tržišnim principima do te mjere da se tržište dovede do svakog radnog mjesta. Mislim da je to najmanje tačno. Tržišni odnosi su po svome karakteru kratkoročni, nestabilni i stalnom nesigurnošću vrše pritisak na sve veću racionalnost poslovanja. Ljudi se povezuju u grupe, a grupe u šire cjeline, upravo sa ciljem da eliminiraju tržne rizike i da stabilnije posluju. Prema tome, u poduzeće mi možemo unositi tržišne odnose samo u onoj mjeri u kojoj vrše pritisak na racionalnost poslovanja dijelova poduzeća. Koliko će to biti, ovisi o svakoj konkretnoj situaciji, ali u pravilu sigurno ne previše. Bilo bi puno bolje težiti perfektnosti tržišta između radnih organizacija i njihovom osamostaljivanju od etatističkih kontrola i utjecaja i ne dopuštati velike tržišne i financijske monopole, a manje težiti unošenju

tržišnih odnosa unutar radne organizacije. Međutim, ovo nije prvi put da nešto radimo suprotno tržišnoj logici.

Na kraju, dozvolite mi da se osvrnem na, po mom mišljenju, još jednu netačnost koja se pojavila u materijalima za ovo savjetovanje. Naime, jedna netačnost koja je stalno prisutna u mnogim našim diskusijama. Često se ističe da se mora dopustiti da se stvaraju mnogobrojni organizacioni oblici koje će radne organizacije formirati prema svojim samoupravnim i poslovnim potrebama. Treba dozvoliti spontano organiziranje i sve će biti u redu. Pođimo prvo od organizacione strukture poduzeća. Od kada postoji moderna organizacija, organizaciona struktura se pojavljivala samo u tri osnovna teoretska oblika koji se u praksi pojavljuju u bezbroj varijacija, ali u osnovi bez bitnih promjena. To su linijski, funkcionalni i štabno-linijski, koji je danas dominantan i u svijetu i kod nas. Prije dvadesetak godina se pojavio nov teoretski model, takozvani sistemski tip organizacije, koji iako mu, po mom mišljenju, pripada budućnost, veoma sporo ulazi u svakodnevni život. Kakav model organizacione strukture odgovara samoupravnom društvu, kod nas se veoma malo zna. Prema tome, govoriti o modelu organizacione strukture i o njenim bogatstvima kada je štabno-linijski tip sveprisutan u našim radnim organizacijama, mislim da nema nikakvog opravdanja.

Što se tiče bogatstva pravnih oblika poduzeća, mislim da se i tu pretjerava. I jedan letimičan pogled po stranim trgovačkim zakonodavstvima, odnosno zakonodavstvima o firmama, pokazuje da u stvari postoji svega desetak pravnih oblika u kojima se manifestiraju svi organizacioni, upravljački i ekonomski odnosi u poduzećima. I na naše veliko čuđenje, primijetit ćemo da kapitalistička zakonodavstva veoma detaljno reguliraju unutarnji život poduzeća. Tako, na primjer, engleski zakon o kompanijama ima 6 članova o izboru direktora, a preko 30 članova o sazivu i djelovanju godišnje skupštine dioničara. Slično je i u drugim zakonodavstvima. Pri tome se niti jedan kapitalista ne tuži niti na nepotrebno i suvišno miješanje zakonodavca niti na siromaštvo pravnih formi koje bi sputavalo njegovu poslovnu aktivnost. Takvo detaljno reguliranje ima svoje puno opravdanje, jer time zakonodavna tehnika kapitalističkih zemalja veoma efikasno štiti kapitalističke odnose, a da pri tome niti jedan član zakona ne govori niti jednom riječju o kapitalističkom odnosu. U našem zakonodavstvu je obrnuta situacija. Svaki drugi član naših zakona govori o samoupravnom odnosu, a veoma se malo govori o njegovoj tehničkoj realizaciji. Očekuje se spontanost, čini mi se po onoj

narodnoj — Brigo moja, pređi na drugoga! Šta se može očekivati od spontanosti, najbolje ilustrira situacija prije nekoliko godina kada su radne organizacije bile obavezane da u vremenskom roku donesu statute. Nama je neugodno reći koliko je radnih organizacija, sa čitavim štabovima pravnika, ekonomista i drugih eksperata, još uvijek bez stvarnog statuta. Ako se samoupravljanje ne razradi i ne zaštiti i zakonodavnom tehnikom, kojom bi trebalo predvidjeti i veći broj tipova i razraditi jednu tipologiju samoupravnih odnosa u odnosu na različite djelatnosti i različite uvjete, mislim da ćemo imati niz deformacija i devijacija, koje su se i pojavile nakon Ustavnog amandmana XV.

BRANISLAV IVANOVIĆ:

Samoupravljanje u integrisanoj privredi

Koliko se sjećamo, osnovni zadatak koji je pred sebe postavio I kongres radničkih savjeta bio je u daljim naporima za uvođenje samoupravljanja na nižim instancama u radnoj organizaciji, za uvođenje neposrednog samoupravljanja, za uvođenje samoupravljanja u dijelovima radnih organizacija, za konstituisanje radne jedinice sa samoupravnim i samostalnim položajem. Danas, međutim, iako bi se iz nekih materijala i diskusija, inače cijenjenih, tako moglo ocjenjivati, mislim da osnovna tema i osnovno pitanje II kongresa samoupravljača ne može biti situiranje radne jedinice i njen samoupravni i samostalni položaj. Vjerujem da je taj zadatak u posljednjoj deceniji uglavnom postignut, ako ne u apsolutnom omjeru, ipak uveliko, a to nam potvrđuju i saopštenja iz radnih organizacija koja smo dobili. Radna jedinica je konstituisana i to uglavnom sa samoupravnim položajem, sa zadacima, mjestom i ulogom kako je to i sistem inicirao i zahtijevao.

U potvrdu ovakvog shvatanja ja bih samo podsjetio na neka saznanja ili podatke iz istraživačkih elaborata koji su izrađeni u našim institutima posljednjih godina. Iz tih istraživanja očigledno proizlazi da je broj samoupravnih organa u dijelovima radnih organizacija stalno rastao i da su se u priličnoj mjeri razvili i razgranali oblici samoupravnog odlučivanja u dijelovima radne organizacije, u radnoj jedinici — ako je to sinonim za različite oblike i tipove dijelova predu-

zeća. Konačno, ja bih podsjetio na jedan podatak iz jednog istraživačkog dokumenta po kome je 1968. godine u 66% preduzeća koja zapošljavaju više od 250 radnika postojao razvijen sistem samoupravljanja na nivou dijelova, na nivou radnih jedinica.

Ako bi se vis-à-vis takve situacije i tako uspješno pređenog puta u tom pogledu i danas insistiralo, kao na prvorazrednom zadatku, na daljem učvršćivanju i situiranju samoupravnog i samostalnog položaja radne jedinice, mogao bi da se stvori, vjerujem, pogrešan utisak da je u shvatanju jugoslovenskog sistema, nauke i prakse, radna jedinica onaj krajnji, završni, jedini i posljednji zadatak i cilj koji treba da ostvari samoupravno društvo. Jer, na kraju krajeva, radna jedinica je samo sredstvo, samo metod, samo svrha da se postignu neki veoma značajni društveni ciljevi — da se radnom čovjeku približi rad, odlučivanje u radu i upravljanje. Danas, međutim, pred II kongres samoupravljača vjerujem da ima značajnijih pitanja i tema za raspravljanje i za razmatranje i otvaranje perspektive njihovih rješenja.

Vjerujem da je, kao što je već rečeno, tema dana dalje unapređivanje i razvoj neposrednog samoupravljanja u integrisanoj privredi, u integrisanoj radnoj organizaciji. Društvena i privredna reforma i privredno zakonodavstvo (naročito od 1968. godine) stalno ukazuju na potrebu i insistiraju, da ponovim poznatu stvar, na okrupnjavanju privrede, na integrisanju samoupravnih privrednih agenasa i subjekata, pa i onih koje nazivamo dijelovima radne organizacije i radnim organizacijama.

Isto tako, u posljednjih 4—5 godina u našoj literaturi i praksi, kad je riječ o samoupravljanju u radnoj organizaciji, pokrenuto je nekoliko osnovnih pitanja kao, na primjer, neposredno samoupravljanje — integracija, samoupravljanje — rukovođenje, samoupravljanje — moderno privređivanje, samoupravljanje — efikasnost, samoupravljanje — vlast. To su samo neka pitanja koja su u praksi i teoriji pokretana posljednjih godina.

Trebalo bi da II kongres samoupravljača otvori perspektivu modela, institucija, načina samoupravljanja u takozvanom velikom privrednom sistemu, u integrisanoj radnoj organizaciji, u krupnoj radnoj organizaciji, ako pod tim podrazumijevamo privredni kolos koji okuplja i koncentriše novac, sredstva, kapital, proizvodnju u velikim serijama, kreditiranje svojih poslovnih partnera, mogućnost uspješnog sučeljavanja i konkurisanja na otvorenom međunarodnom tržištu sa isto takvim ili još jačim privrednim agensima itd. Prema tome, ako

je u pređenom periodu ostvarena mogućnost i formirane institucije i oblici samoupravljanja na dva elementarna stepena — na nivou radne jedinice i takozvanog klasičnog preduzeća — sada za nauku i praksu ostaje zadatak da otvore mogućnosti, da otkriju puteve, oblike i metode neposrednog samoupravljanja na tom višem, novom, trećem stepenu, na stepenu integrisanja radne organizacije.

Vjerujem da saopštenja nekih radnih organizacija (»Sava« — Kranj, »Varteks« — Varaždin) zaista sadrže neke iskre, neke pojedinosti koje valja koristiti i pokušati uopštavati ih u cilju iznalaženja jednog optimalnog, konzistentnog samoupravnog modela upravljanja u radnoj organizaciji.

I, na kraju, još nešto. Ne smatram da je to centralno pitanje, ali institutu prinudne uprave valja pokloniti posebnu pažnju. Neki teoretičari i praktičari u nas različito misle o tome institutu, o njegovom mjestu u samoupravnoj organizaciji preduzeća, o njegovim idejnim i praktičnim, socijalnim implikacijama itd.

JOVAN ĐORĐEVIĆ:

Samoupravna radna organizacija kao snaga dubljih društvenih promena

Pokušaću da ukažem na neke elemente od ključnog i aktuelnog značaja za dalji razvoj samoupravljanja. Nisam naklonjen da dajem neke definitivne logičke sheme, jer misao ne može da uđe u shemu, naročito jedna stvaralačka naučna misao. A ako danas ne budemo razvijali i podsticali stvaralačku naučnu misao, nećemo moći da izađemo na kraj sa mnogim već prilično nataloženim »konfrontacijama« koje su često čisto verbalne, izraz zaostalosti i subjektivnosti, niti ćemo uspešno prebroditi pasivnost i blokiranost prakse i misli koje karakterišu poslednji period našeg društva. Uprkos tome, po mom mišljenju, u dnu našeg društva, u onoj empiriji neposrednoga stvaralačkog rada i misaonog traženja, danas imamo i nove snage. Zato ono što se projektuje na »televiziji« našeg svakodnevnog života, to je kao i na svakoj televiziji poluistina, a često i ne odgovara onom što se događa u dubini društva. U društvu se događaju mnogo dublji — potencijalno, a negde čak i već ostvarljivi — revolucionarni procesi, procesi mutacija, radikal-

nih promena, ne samo time što se unosi nauka, kompjutori i tehnika, nego i što se ljudi postavljaju drukčije prema sebi i prema radu, prema radnoj organizaciji i prema socijalizmu i budućnosti ove zemlje.

Ti novi podsticaji i njihovi nosioci nisu integrirani. Integracija ne znači, kao što se kod nas obično misli, neko spajanje i povezivanje poslova i organizacija, nego je ona, u stvari, integracija rada, akcije i misli. Ako takvih procesa nema, »integracija« postaje ili nametnuta, formalna, ili dezintegracija, što pokazuje praksa skoro svuda u svetu, pa i kod nas.

Polazna tačka u analizi i obradi problema samoupravne radne organizacije ne treba da bude ovaj ili onaj, »moj« ili »tvoj« »model« samoupravljanja u radnoj organizaciji, ili moje ili tvoje uprošćeno gledanje na te probleme, ma koliko tu bilo i nekih briljantnih misli i stavova. Ono što unosi realizam, konkretnost i živost i daje podstreka za stvaralačku imaginaciju, to je, u stvari, shvatanje da se mora poći od prakse koja je konstituisana, koja ujedno u našim glavama živi kao teorija otelotvorena u Ustavu i zakonima. Takvu praksu treba da pokušamo da osmislimo, da kritički analiziramo, da dođemo do razrešavanja dilema i drugih problema od ključnog značaja za angažovanje celog našeg društva, koje se usredsređuje da menja svoje stare odnose i svoj stari život u okviru jednog koncepta koji se zove samoupravljanje i koji je, naravno, širi i dublji nego samo samoupravljanje u radnoj organizaciji.

Pri tome moramo znati šta je samoupravna radna organizacija, a to znači osloboditi se izvesnih shema i jednostranosti. Radna organizacija je polivalentan pojam. Svaki pokušaj da se proučavanje radne organizacije usredsredi na neka područja, kroz neke klasične podele i kategorije, kao što su pravo, civilno pravo, političke nauke, ekonomija, organizacione nauke i slično — nepotpun je i time pogrešan. Taj polivalentni fenomen može samo multidisciplinarno da se proučava, primenom različitih pristupa, različitih saznanja, ispitivanjem različitih uzajamno povezanih delova, funkcija, »aspekata«, koji u stvarnosti čine jednu jedinstvenu celinu.

Ta složena polivalentna pojava nije nikakva kreacija prava, nije samo organizacija, nego je, u stvari, jedan oblik uspostavljanja i menjanja socijalističkog društva. Prema tome, radna organizacija je tvorevina i tekovina, nešto što prevazilazi volju pojedinaca, pa i njihova prava. Ako toga nema, socijalizam bi bio dogovor među ljudima koji bi bili socijalisti zato što bi im zakon dao socijalistička prava. Takav jedan stav ne odgovara ni istoriji ni teoriji, a prema tome ni marksističkom pogledu na istoriju i društvo. Radna organizacija je konstitu-

isani pokret stvarnosti, a ne akt slobodne volje. Ona je pre svega sistem objektivnih odnosa koji su rezultat izvršenih radikalnih društveno-ekonomskih promena zasnovanih na društvenoj svojini, samoupravljanju, demokratizaciji, angažovanosti nauke, Saveza komunista, sindikata i radnog čoveka da se društvo održi i dalje razvija na tim principima. Tu ima i objektivnog i voluntarističkog. Ali, ako nema ovog objektivnog faktora i ako to ne proizlazi iz prirode stvari, radna organizacija je samo jedna puka pravna tvorevina koja zavisi od raznih pravnih dokumenata, a oni se, kao što znamo, mogu vrlo brzo menjati. Ipak, ima nešto što se ne može promeniti, osim ako se ne ide u kontrarevoluciju, ako se ne ide u sasvim drugi pravac razvitka našeg društva. To je društvena, socijalistička i ljudska samoupravna struktura preduzeća — ili ona više nije ako se ne vidi složenost stvarnosti i time problematike preduzeća i ljudskih odnosa i potreba.

Prema tome, osnovno ispitivanje i pristup radnoj organizaciji treba da bude širi, sociološki. To je suprotno od onoga što u nas preovlađuje, to jest rasprave o ekonomskim pitanjima preduzeća i samoupravljanja. U slabo razvijenom društvu to izgleda da je najprisutnije.

Radna organizacija nije ni kreacija prava ni institucija u funkcionalističkom smislu. Ona nije ni pravna ni društvena forma. Ona nije ni snaga unutrašnjeg normativnog poretka ni totalitarna organizacija. Radna organizacija je sistem društvenih odnosa koji institucionalizuju determinante postojeće socijalističke strukture, to jest one koje proizlaze iz društvenog odnosa postojeće društveno-političke organizacije Jugoslavije. Radni ljudi su ujedno tvorci i akteri radne organizacije. Oni su u njoj ne zato što su radni ljudi, već su radni ljudi zato što su u njoj. Ona je ostvarenje i stvaranje svim svojim unutrašnjim i spoljnim odnosima, i to kao kolektiv, kao zajednica.

Ako to ne postane i ne bude, samoupravna organizacija će se svesti na staru organizaciju, sa nekim više ili manje realnim samoupravnim pravima, neće moći da se uključi u proces transformacije socijalističkog društva, odnosno ona neće postati instrumenat i oblik ostvarivanja razvitka i menjanja toga društva.

Osnovna istorijska funkcija samoupravljanja je u unošenju novog kvaliteta u ljudske odnose, a ne samo u tome da se proizvodi, da se stiče dohodak, da se deli taj dohodak, da se bori na tržištu, da se ostvaruju razne privilegije, povoljniji položaj i slično. Takvo shvatanje radne organizacije dovodi do obnove celog onog arsenala i »folklora« jednog zaostalog privatno ka-

pitalističkog društva (mada čak i u rafiniranom vidu) u odnosima, pogledima i ponašanjima, naročito na tržištu, kao i u odnosima među ljudima u radnim organizacijama i na drugim i širim područjima društva. U takvim slučajevima samoupravljanje gubi ne samo svoju etiku, nego i smisao za samoupravljača, za čoveka, što je osnova samoupravljanja. Kao takvo ono bi davalo drugi ton i našem društvu i njegovom razvitku, unosilo i stvaralo razna razočarenja, pasivnosti, dileme i otvorene prostore za delovanje onih snaga koje hoće da vrate na staro i koje hoće da preko ćelija samoupravljanja manipulišu radom i ličnošću, akcijom ljudi, stvarajući osnovu za nove dominacije i monopole.

Radnu organizaciju treba posmatrati kao jedan oblik razrešenja osnovne protivrečnosti socijalizma, a to je protivrečnost u položaju otuđenog i najamnog rada. Radna organizacija se često definiše kao »organizacija udruženog rada«, što nije nešto novo i ne otkriva nešto što je bitno. »Udruženi rad« je pre svega logički i teorijski neprecizan pojam, jer rad je uvek i svuda društven, odnosno na neki način »udružen«. To je i pre Marksa dokazano. Prema tome, rad je uvek na neki način udružen, ali ne i samoudružen, što je ovde bitno. Kao operacija, kao odnos prema menjanju stvarnosti, kao misao i proces, rad može da bude individualan i da opet bude od visokog društvenog značaja, socijalistički. Načelno, u samoupravnoj radnoj organizaciji radi se o udruživanju ljudi, o udruživanju proizvođača koji nisu više najamnici. Kad bi i bio tačan, pojam udruženi rad izražava jedno statičko gledanje na radnu organizaciju.

Radna organizacija u nas je, u stvari, samoupravna radna organizacija. U društvu koje nastaje kao socijalističko ona mora da bude i organizacija i sredina u kojoj se odvija akcija ljudi za prevazilaženje najamnog i otuđenog rada. Prema tome, to je organizacija oslobađanja rada. Tu se tek pojavljuju osnovni problemi solobodnijih društvenih odnosa. Kad se pođe od udruženog rada, stvari se posmatraju pravno, pa i ako se želi izbaciti radno pravo u starom smislu, ono se sa drugim nazivom vraća opet u starom vidu koji može pokrivati i najamno radno pravo. Samoupravna radna organizacija pretpostavlja bitnu transformaciju međusobnih ljudskih odnosa u proizvodnji i van proizvodnje (jer se to ne može odvojiti), a time, znači, i u raspodeli, globalnoj ili pojedinačnoj.

Problem je danas u tome da li je i kako, zbog kojih uslova, naša radna organizacija još organizacija najamnog rada ili je stvarno otpočelo njegovo oslobađanje. Tvrđenje da, ako neko dobije samoupravna prava, u isto vreme time postiže oslobo-

đenje rada tačno je ako se to dešava u stvarnosti. Ona pokazuju da će proces oslobađanja rada, puni samoupravni odnosi, nastati u dugom postupku menjanja ekonomskog, političkog i kulturnog života jednog društva koje ulazi u postindustrijski period. Pa ni tada rad neće biti oslobođen izvesnih elemenata otuđenog rada i to sve dok društvo ne pređe iz faze oskudice u fazu obilja.

Oskudica još uvek dominira našim društvima — svim, pa i onim najrazvijenijim. Ako ne oskudica u nekim svakodnevnim životnim potrebama, ono, u svakom slučaju, oskudica u kulturnim vrednostima, u novom stilu života i drugim stvarima koje su vrlo važne za konstituisanje radne organizacije kao sociološkog agensa socijalističkog društva. To je put, a ne aktuelni čin. Otuda je potrebno da u ovoj fazi unesemo elemente proizvodnosti rada, kolektivne i lične odgovornosti i da olakšavamo uslove rada, koji je još uvek u klasičnom smislu rad, rabotanje, trošenje žive energije. Međutim, problem socijalizma i samoupravljanja, naročito razvijenog, nije u tome da ljudi rade, nego da se rad oslobodi karaktera i statusa prinude i nužnosti, da postane slobodna aktivnost čoveka koji stvara na novoj osnovi. Otuda su problemi skraćivanja radnog vremena, humanizacije sredine, dokolice i igre za nas, u celini govoreći, još uvek utopistički ciljevi, ali se oni moraju imati u vidu pri raspravljanju o procesu samoupravljanja. Radnička klasa mora već danas od teoričara koji kritički gledaju i njoj pripadaju da dobije poglede na ova pitanja.

Ne samo da su savremena nauka i socijalizam otkrili mogućnosti slobodnog rada, već one realno postoje u nekim razvijenim društvima kojima mi možemo — ako razvijamo samoupravljanje na ovakav moderan način — da se približimo brže nego što su se ona sama približavala tom nivou razvijenosti. To nam omogućuju i objektivne snage, uloga nauke, nova podela rada i pretvaranje produktivnog rada u stvaralački akt. Mi smo suviše opterećeni raspravljanjem o produktivnosti, jer smo neproduktivni, jer smo nerazvijeni. Ako ne unesemo pojam stvaralaštva u radnu organizaciju i uopšte u shvatanje rada i prevazilaženje rada, opet ćemo sebi ograničiti vidike i stvari svesti u krajnjoj liniji na staro rimsko shvatanje rada kao rabotanja, bez obzira na to što ga idealiziramo samoupravljanjem. Ljudi mogu imati vrlo široka samoupravna prava, ali — s obzirom na ono o čemu odlučuju, na uslove pod kojima odlučuju u radnoj organizaciji i u društvu, na mesto na tržištu i u drugim odnosima — oni mogu biti vrlo porobljeni i biti potpuno otuđeni ne samo od proizvoda rada, nego i od drugih odnosa i time od svoje sopstvene ličnosti i perspektive.

Treći aspekt ovog kompleksa je radna organizacija kao demokratizacija procesa odlučivanja. Tu postoje mnogobrojna pitanja, a najčešće se jedno od njih javlja kao jedino. Od aktuelnih je problem neposredne demokratije, naročito u mehanizmu takozvanih složenih preduzeća, »velikih sistema« i sličnih složenih organizacija. Zatim se pojavljuje kao problem dualizam upravljanje — rukovođenje. Moramo se osloboditi krajnje »političkog« i formalističkog shvatanja neposredne demokratije da je »neposredno« kada svaki od nas o svemu odlučuje. Pre svega, to je nonsens. To je nemoguće i sve će biti manje moguće u procesu razvitka i integracije ljudskog društva. Na kraju, nije uvek bitno ko odlučuje, nego kako se i šta odlučuje, jer i formalno demokratska odluka može biti ekonomski i politički i u drugom pogledu štetna i za one koji su učestvovali u njenom donošenju. Demokratija nije samo zbiranje glasova za prihvatanje ovoga ili onoga akta. Ovo formalističko shvatanje demokratije kod nas se često prenosi i na radnu organizaciju. Problem demokratizacije i neposredne demokratije mora se shvatiti, formulisati i obezbediti na moderniji način, u skladu sa novim društvenim odnosima. Prenošenje liberalnog građanskog demokratskog modela sa političkog terena u samoupravnu radnu organizaciju u osnovi je pogrešno. To ne znači da određene elemente opšte demokratske teorije i prakse ne treba da koristimo, ali prenošenje u proces samoupravnog odlučivanja prevaziđenih modela iz političkih sistema zapadnog sveta dokaz je neinventivnosti koja može voditi u manipulisanje. Čim jednu shemu uzetu iz drugih sredina primenimo na novu sredinu, u stvari, već vršimo ograničenje i onih prava od kojih polazimo, manipulišemo umesto da stvaramo uslove i sredstva da se ostvare principi i zahtevi date stvarnosti i sredine.

U pogledu neposredne demokratije moramo se držati niza logičkih i tehničkih oblika neposrednog odlučivanja. Ali, neposredna demokratija nije u tome da u jednom velikom preduzeću, koje je proglašeno kao organizacija udruženog rada, svako o svemu i svačemu odlučuje, nego u tome da ljudi odlučuju tamo gde imaju najviše svesti, interesa, a to je u procesu zajedničkog rada. Prema tome, osnovna ćelija odlučivanja nije institucija koju prema zakonu i u statutu proglašavamo takvom, i to bez obzira na to da li ima 10 ili 1.000 ljudi. Takvo shvatanje osnovne jedinice rada je pogrešno i zato nikako da rešimo probleme neposrednog odlučivanja. Tamo gde ljudi, u skladu sa tehničkom i društvenom podelom, neposredno učestvuju svojom ličnošću, angažovani su u onome što se stvara, tu treba da sami rešavaju sva pitanja rada i da ih sami razre-

šavaju. Ako je tako, tu imamo i bazu za neposredno samoupravljanje. Isto tako, za opšta pitanja ostaju nam instrumenti kao što su referendumi, razne vrste savetovanja i zborova. Međutim, za radnu organizaciju i za neposrednu demokratiju mnogo je bitnije podizati znanje i kulturu, svest o zajedničkim interesima, nove odnose među ljudima. Ako toga nema, odluke donete uz formalno učestvovanje većine su akta, a ne izraz samoupravljanja.

Za neposredno samoupravljanje, isto tako, pored odgovarajućih instrumenata i oblika njegovog ostvarivanja, vrlo je važno — ne da ja o svemu govorim i glasam, nego da u procesu rada, u procesu formulisanja politike, u programiranju, nađem sebe, da stalno imam svest o tome šta se sve dešava u celini i kako je moje učešće u svemu tome. Aktivan odnos prema celini, prema ekonomskom, poslovnom i drugom delovanju na osnovu zajednički utvrđenih projekata — to je ono što daje elemente neposredne demokratije, to čini tu neposrednu demokratiju radničkom, socijalističkom, novom, a ne parlamentarno-političkom, koja se u ovakvim uslovima ne može ni ostvariti. Kroz ovakvu demokratiju smanjujemo razlike u nivoima, suprotnostima između manuelnog i intelektualnog rada, podižemo svest i znanje samoupravljača, tražimo kontakte među njima. Samo u glasanju nema kolektiva, tu se zbiraju izvesni akti pojedinaca i oni i dalje ostaju izolovani i usamljeni i međusobno protivstavljeni, što je još uvek karakteristika mnogih područja našeg društva.

Od vrlo velikog značaja su takozvana statusna i organizaciona pitanja radne organizacije. U njih neću podrobnije da ulazim. Ona obuhvataju osnivanje, razne oblike povezivanja, integriranja, kao i ujedinjavanja preduzeća. Ona su bitna i za samoupravni položaj, prinudnu upravu, stečaj itd. Sve su to otvorena ili nedovoljno rešena pitanja. U ova pitanja spada i samoupravni mehanizam. U tom pitanju ima mnogo nesporazuma. Bitno je da se oslobađamo modela i shema i da se ne opredeljujemo na osnovu površnih i globalnih ocena da je nešto »samoupravno« i »demokratski«, a nešto »tehnokratsko« i »nasilničko«. Takve ocene ničemu ne vode, one mogu pojedine dobronamerne akcije žigosati, stvaraju sukobe između još uvek nužnog — dugo vremena nužnog — stručnog i upravnog aparata, pa i direktora, i drugih delova radnih kolektiva i radničke klase. Već u datim objektivnim uslovima postoje izvesne razlike i protivrečnosti i nema smisla da ih mi potenciramo.

Ako se problem neposredne demokratije kompleksnije shvati, lakše se možemo osloboditi shema i modela iz kapita-

lističkog privrednog preduzeća, posebno u pogledu dualizma upravljanje — rukovođenje. Načelno, u radnoj organizaciji treba da bude jedno jedinstveno upravljanje u kome postoje različite dimenzije, pozicije, odgovornosti i odnosi. Dualistička dilema ne odgovara našem preduzeću, jer ono je u teorijskom i sociološkom smislu jedan jedinstven koncept, koncept socijalizma, u čijoj praksi još uvek ima klasne borbe i protivrečnosti i zbog čega je ova organizacija istovremeno i institucija u kojoj se rešavaju odnosi pomoću prava i pomoću raznih spoljnih instrumenata koji još uvek moraju biti upotrebljavani u društvu.

Na kraju, pomenuću kulturno-etički problem radne organizacije kao sredine svakodnevnog ljudskog života. Pitanje solidarnosti, kao i prevazilaženja razlika, usamljenosti, hijerarhije, osione uobraženosti rukovodstva ili ponizne i skrušene potčinjenosti takozvanog običnog radnika — to je ono što stvara samoupravnu zajednicu i sredinu. Svega ovog se mora oslobađati i praksa i misao. Ako to ne prevazilazimo, nema samoupravljanja, jer samoupravljanje pretpostavlja jedan ljudski odnos, jedno osećanje pripadnosti zajedničkom kolektivu, kolektivu gde se živi, radi i stvara, a ne samo »kolektivu« koji je povezan procesima organizacije rada i zajedničkim ulaskom u fabriku i izlaskom iz nje.

ROMAN ALBREHT:

Na značajnom raskršću

Oblikovanje samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa — što predstavlja predmet mog razmatranja — ne može se tretirati samo sa aspekta radne organizacije. Njegov integralni deo čine i mnoge komponente ekonomskog sistema koje direktno ili indirektno utiču na procese razvoja produkcionog odnosa.

Naša polazna pozicija u razmatranju materije trebalo bi da se temelji na strategiji privredne i društvene reforme. U koncepciji privredne i društvene reforme razvoj našeg društva i njegove materijalne osnove zasnovan je na nekoliko temeljnih saznanja. Među njima dominira pre svega sledeće: materijalni i društveni prosperitet našeg društva i funkcionalna osposobljenost samoupravljanja zahteva dalji razvoj elementar-

nih osnova samoupravnog odnosa. Postojeći materijalni, ekonomski i institucionalni okviri u kojima se u ovom času formira i funkcioniše samoupravljanje očito su pretesni. Oni već sputavaju samoupravljanje u daljem kristaliziranju i oblikovanju njegovih demokratskih i humanih elemenata, u rađanju njegovih autohtonih unutrašnjih ekonomskih stimulansa i poluga, od kojih zavisi njegova proizvodna i poslovna efikasnost. Postojeći okviri nisu pretesni samo u materijalnom pogledu. Pretesni su i zbog toga što samoupravljanju neprekidno nameću logiku privrednog ponašanja koja je sa samoupravljanjem nespojiva. To je logika koja se u osnovi temelji na otuđenosti rada.

Za samoupravljanje nema utabanih puteva, ni u društvenom ni u ekonomskom pogledu. Štaviše, njegovo ostvarivanje je neraskidivo povezano sa prevazilaženjem i savlađivanjem mnogobrojnih prepreka i otpora. Ti su otpori delimično objektivno uslovljeni: njih rađa i reprodukuje još uvek nedovoljno razvijena materijalno-produkciona osnova udruženog rada. Oni, zatim, nastaju na osnovi brojnih protivrečnosti koje se rađaju na tlu udruženog rada i samoupravnog odnosa koji se tek formira i kristalizira. Oni se javljaju i kao odraz pokušaja da se na tlu dohotka i ličnog dohotka razviju neki elementi kapitalističkih odnosa. Svi ti pokušaji govore da naše društvo još nije imuno od takvih tendencija i da njihovo rađanje u našoj produkcionoj osnovi još nije prevaziđeno.

Naredni planski period treba da predstavlja onaj trenutak kada je potrebno učiniti dalji potez u stvaranju uslova za konstituiranje samoupravljanja u preovlađujući društveni odnos. Taj potez treba da čine pre svega dve komponente. Prva je bitna promena u materijalnim odnosima raspodele. Ona treba da se ostvari ukidanjem državnog kapitala i bitnim smanjenjem posredničke uloge države i paradržavnih aparatura u tokovima reprodukcije. Težište posredničkih funkcija države treba preneti na republike, a delom i na komune. Odmah treba reći cilj ove promene: društveno otuđivanje dohotka treba svesti na najmanju moguću meru, bez obzira na to o kojim se vidovima takvog otuđivanja radi. U ekonomskom sistemu treba učiniti promene koje će omogućiti stabiliziranje raspodele prema radu i oblikovanje elemenata socijalističke robne privrede, pošto njihov razvoj još uvek u velikoj meri sputavaju administrativne i distributerske stege.

Napori za ostvarenje ovog strateškog zadatka u ovom času su se doslovno zgusnuli u jednoj od centralnih i veoma aktuelnih tema: kako samoupravljanje na planu društvene repro-

dukcije učiniti samoupravnijim, zrelijim, proizvodno i poslovno propulzivnijim i uspešnijim?

Odgovori na to pitanje i materijalna i sistemska rešenja koja se nude u ovom času različiti su. Uzrok tih razlika leži, po mojim ocenama, u nekim bitnim razlikama u oceni trenutnog stanja. One neminovno utiču na to da se rešenja traže u različitim pravcima, na različitim polaznim osnovama. U ovom času se u našoj društvenoj realnosti sučeljavaju u osnovi dva dominantna pravca, dva prilaza, da ne kažem dve polazne koncepcije, svaka sa svojim rešenjima za dogradnju ekonomskog mehanizma. Među njima nisu uvek povučene oštre granične linije. Ima predloga koji su kod obe koncepcije slični, pa čak i podudarni.

Predložena rešenja koja su u ovom času stavljena na dnevni red takve su društvene i ekonomske prirode da se ona ne mogu jednostavno da prihvate i ugrade u ekonomski instrumentarij sa motivacijom da je reč samo o rutinskim ekonometrijskim korekcijama, odnosno usavršavanjima čisto tehničke prirode. Da je ova ocena tačna, može se zaključiti na osnovu rasprava koje su izazvali pojedini podneti predlozi. Ni shvatanja po kojima su analize društvenih i ekonomskih implikacija predloženih rešenja suvišne ne bi se mogla da prihvate. U obrazloženju nekih predloga analize društveno-ekonomskih implikacija prosto su zanemarene ili se kreću samo po površini, ne ulazeći u suštinu stvari. Kod pojedinih predloga se ide i dalje. Ima pokušaja gde se nastoji da se unapred diskvalifikuje društvena i ekonomska kritika podnetih predloga. U tim slučajevima pokušava se da se poslovnost proglasi kao »lex suprema«. Društvena kritika se posredno ili neposredno etiketira kao otpor sa pozicija primitivizma protiv poslovnosti u robnoj privredi. Govori se da su takvi otpori motivisani nekim čistunskim, vizionarskim, sindikalističkim, društveno presenzibilnim pogledima. Na taj način se pokušava da se društvene analize pojedinih predloga potisnu na teren »profesorskih svađa« i da se gurnu na sporedni kolosek. Takvim odnosom prema društvenoj analizi ekonomskih instrumenata vrši se pritisak sa ciljem da se ponuđena rešenja prihvate bez obzira na njihove društveno-ekonomske implikacije i dugoročnije društveno-ekonomske i materijalne posledice.

Odmah treba reći veoma jasno da se razlike o kojima je reč ne javljaju kao društveno različite polazne pozicije u odnosu na samoupravljanje. One se, uprošćeno govoreći, ne javljaju kao alternativa na relaciji »za« ili »protiv« samoupravljanja. Sva predložena rešenja polaze sa pozicija samoupravljanja i njihov motiv koji se eksplicitno navodi jeste: kako u

sadašnjim uslovima samoupravljanje učiniti poslovno efikasnijim? Upravo takav polazni stav iziskuje da se predlozi i rešenja razmotre sa društveno-ekonomskih pozicija, sa pozicija društveno-ekonomskih implikacija koje sobom nose za razvoj samoupravljanja.

Osnovne razlike u koncepciji predloženih rešenja nastaju zbog toga što se različito ocenjuje funkcionalna proizvodna i poslovna osposobljenost samoupravljanja i uzroci zbog kojih nastaju čvorišta na kojima se sapliću tokovi reprodukcije. Ima razlika u oceni realnih mogućnosti da se na tlu samoupravljanja razviju autohtoni unutrašnji društveno-ekonomski stimulansi i poluge za racionalno i efikasno delovanje organizacija udruženog rada na planu društvene reprodukcije.

Da bi se mogao izvršiti kritički osvrt na pojedina predložena rešenja i društveno-ekonomske implikacije koje se u njima mogu nazirati, potrebno ih je identificirati. To je veoma nezahvalan zadatak. Mnoga od predloženih rešenja su, naime, još u veoma sirovom stanju, neiskristalizirana, nedostaje dokumentacijska građa, nisu oblikovana aplikativna i tehnička rešenja itd. U takvoj situaciji, naravno, veoma je teško do kraja objektivno identificirati pojedine predloge. I pored najbolje volje da se to ne čini, neophodno je da se neki vidovi, odnosno neki delovi predloženih a manjkavih rešenja pretpostave na osnovu logike celokupnog predloga. Iznetu identifikaciju treba, na takvim tačkama, uzimati sa potrebnom rezervom i pridavati joj samo onu težinu koju ona može imati, to jest vrednost pretpostavke.

Osnovne razlike u predloženim rešenjima ispoljile su se u tome gde i u kom pravcu treba da bude težište rada na dogradnji ekonomskog instrumentarija koji čini funkcionalnu osnovu društvene reprodukcije. Svakako, reč je pre svega o onim rešenjima kojima se posredno ili neposredno zadire u elementarne premise samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa, koji čini društvenu podlogu samoupravljanja, njegovu kičmu.

Veliki deo akumulacije cirkulira kanalima koji su pod patronatom državne i paradržavne aparature. Ona se svojim velikim delom kreće logikom distribucije i redistribucije, a ne ekonomskom logikom. Tu svoju logiku ona nameće i tokovima ostale akumulacije. Pod uticajem te logike i njenih sekundarnih posledica ostala akumulacija se jednim delom potčinjava toj logici, prihvata je. Tako dolazi i do pojave brutalnog iskorišćavanja postojećeg pomanjkanja novca za tekuće reprodukcijske tokove, što znači lihvarsku, infantilno zelenašku, profitersku logiku. Ona mestimično poprima takve dimenzije i vi-

dove koji zapanjuju čak i poslovne ljude u savremenim kapitalističkim zemljama.

Instrumenti ekonomskog sistema su još uvek velikim delom kvantitativno tako odmereni da su podešeni više prema ekonomskim prilikama najneproduktivnijih proizvođačkih jedinica, odnosno delova udruženog rada, a ne prema prosečnoj produktivnosti. Zbog toga sistem ne vrši ekonomski pritisak na povećanje produktivnosti svake pojedine organizacije udruženog rada i udruženog rada u celini. Tu leži jedan od uzroka što ekonomski impulsi na planu reprodukcije ostaju nerazvijeni, što pred organizacijama udruženog rada ne stoji imperativ borbe za ekonomski opstanak. Međutim, trebalo bi da takav način delovanja ekonomskog sistema bude jedan od onih motivacijskih faktora bez kojih bi bilo teško, bar za sada, zamisliti ambiciozno delovanje samoupravnih organizacija na planu proširene reprodukcije u uslovima robnog načina privređivanja. Štaviše, pojedine organizacije se mogu u uslovima važećih instrumenata zatvarati u sebe. To ima odraza i na nivo akumulacije i na način njenog korišćenja.

Pod pritiskom intenzivne inflacije, stalnih krupnih zahvata države u materijalni položaj proizvođačkih jedinica, pod uticajem neprekidnog pritiska na ličnu potrošnju i pod pritiskom uslova u kojima poslovni moral još nije stekao pravo građanstva, nije se mogla niti se može razviti aparatura raspodele koja bi se temeljila na logici prisvajanja prema radu. Ona je ostala i ostaje maltene u embrionalnim začecima. U takvim uslovima raspodela se neprekidno koleba između dve tendencije: između tendencije koja raspodelu pojmovno i praktično ograničava samo na učinak na radnom mestu i koja traži odgovarajuću cenu za utrošenu radnu snagu, s jedne strane, i tendencije koja pod učinkom podrazumeva kompletnu samoupravnu proizvođačku aktivnost, od rada na radnom mestu do finalnog poslovnog rezultata, pri čemu polazi od povezanosti živoga rada sa sredstvima i uslovima rada, s druge strane.

Mogućnost usavršavanja stimulativnih mehanizama

Već na osnovu prve komparacije predloženih alternativnih rešenja samo po sebi se postavlja pitanje: da li su tačne ili nisu tačne ocene u kojima se implicitno daje negativna ocena mogućnosti da se unaprede stimulativni mehanizmi unutar udruženog rada za ekspanziju na području društvene reprodukcije? Odnosno, bolje rečeno: da li se takve ocene zasnivaju na zapažanjima nekih pojavnih manifestacija, a ne ulaze

u suštinu uzroka koji izazivaju poremećaje u formiranju i kristaliziranju ekonomskih agensa unutar samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa?

Odgovor na to pitanje jednim delom pružaju zvanični podaci o tekućim privrednim kretanjima. Oni upućuju pre svega na tri konstatacije koje su od presudnog značaja za ocenu društveno-ekonomske pozicije samoupravnog udruženog rada i za razvoj ekonomskih motivacija unutar samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa.

Odnos između dela akumulacije kojim raspolažu organizacije samoupravnog udruženog rada i dela akumulacije koji se na osnovu zakona njima društveno otuđuje još uvek je za radne organizacije veoma nepovoljan. U pojedinim informacijama o privrednim kretanjima mogu se, doduše, uočiti određene sklonosti koje teže za tim da se stvarno stanje zamagli i da se akumulacija samoupravnih organizacija prikaže u što povoljnijoj svetlosti. U tu svrhu se akumulaciji priračunava amortizacija. Iskazuje se bruto akumulacija, koja nije očišćena od pojedinih obaveza radnih organizacija zasnovanih na zakonu.

Postojeće odnose čine još nepovoljnijim dve značajne komponente. Znatan deo akumulacije koja prividno stoji na raspolaganju samoupravnim organizacijama vezan je za državnu i paradržavnu akumulaciju. Velikim delom prisilno je oročen i u bankama, koje raspolažu tim sredstvima. Tim putem sredstva samoupravnih organizacija materijalno su vezana za projekte iza kojih stoji državna i paradržavna aparatura, koja u gazdovanje tim sredstvima najčešće unosi svoju logiku, logiku političkih investicija, logiku otuđivanja, distribucije i redistribucije. Na toj logici se neguju i razvijaju apetiti za otuđena sredstva, a guši se ekonomska logika investicija i interes za ulaganja u fond akumulacije. Veoma značajna je i činjenica da proizvodne samoupravne organizacije raspolažu u proseku samo sa oko 20% novčanih sredstava koja su potrebna za normalno odvijanje tokova rada i poslovanja. Uporedne ekonomske analize govore da je to jedinstven fenomen u robnoj privredi koja se zasniva na funkcionalnoj samostalnosti radnih organizacija. Potrebna novčana sredstva proizvodne organizacije nabavljaju u vidu kratkoročnih kredita, i to najčešće pod veoma nepovoljnim uslovima (oročavanje sopstvenih sredstava, vezivanje celokupne poslovne aktivnosti za kreditora itd.). Na taj način se akumulacija proizvodnih organizacija konstantno smanjuje i odliva u centre novčane moći. Raspoloživi podaci govore o tome da jedan deo proizvodnih radnih organizacija koristi svoja sredstva amortizacije za obrtna sredstva i za ot-

platu kratkoročnih kredita zato što je njihova tekuća akumulacija angažovana »na dugi rok« za otplatu anuiteta za dugoročne kredite, za izmirenje troškova ustanovljenih zakonom, koji su u neprekidnom porastu.

Bilo bi veoma korisno da se prikupe podaci o trenutnom rasporedu novčanih sredstava u našem društvu. Naravno, to bi trebalo učiniti s posebnim osvrtom na sredstva koja nisu funkcionalno vezana za proizvodne radne organizacije, koje imaju obaveze prema tekućim tokovima reprodukcije. Tek takva analiza pokazala bi pravu sliku stanja i dala odgovor na pitanje: da li je ili nije u interesu proizvodnog i stvaralačkog udruženog rada da se u privrednom sistemu stvore legitimne mogućnosti za pretvaranje novčanog dohotka udruženog rada, pa čak i privatnih lica, u finansijski kapital? I dalje: šta bi uvođenje akcija u poslovne odnose na tlu udruženog rada značilo za buduću poziciju proizvodnog udruženog rada u društvenoj reprodukciji?

Ima veoma ozbiljnih znakova koji upozoravaju na to da je sadašnji raspored novčanih sredstava veoma nepovoljan za proizvodni i stvaralački udruženi rad, odnosno za takve radne organizacije. One raspolažu veoma skromnim delom slobodnih novčanih sredstava. Posebnu dimenziju u tim odnosima čini teritorijalni raspored organizama koji raspolažu slobodnim novčanim sredstvima. Poznate su rasprave o otuđenim obrtnim sredstvima, o izuzetnom položaju u kome su se zaslugom državnog kapitala našle tri takozvane savezne banke, o nekoliko velikih izvozno-uvoznih kuća u centru koje su preuzele štafetnu palicu od državnog monopola u spoljnotrgovinskoj razmeni, o Osiguravajućem zavodu »Jugoslavija« itd. Do takvog rasporeda slobodnih novčanih sredstava došlo je pod uticajem mnogih okolnosti u kojima su se odvijali tokovi društvene reprodukcije u uslovima centralističkog državno-administrativnog privređivanja i tokovi pretvaranja otuđene državne svojine (pre svega, novčanih sredstava) u sredstva kojima sada raspolažu određene organizacije udruženog rada. Reč je o sredstvima koja je u uslovima centralističkog administrativnog upravljanja država otuđila od privrede i rada (kompletni amortizacioni fondovi, penzijski fondovi, obrtna sredstva) i koja je ona, po logici državne svojine, plasirala u procese reprodukcije, da bi se kasnije oplođavala kao otuđena novčana supstanca, kao finansijski kapital.

Nema sumnje da bi stvaranje mogućnosti u sistemu koje bi dozvolile da se novčani dohodak na tlu udruženog rada pretvori u određeni vid akcija — u ovom času povećalo interesovanje centara novčane moći za ekonomski interesantne proiz-

vodne organizacije i za ulaganje »njihovog« dohotka u te organizacije, sa pravom učešća u dobiti. Ali, to je samo jedna strana medalje. Isto tako, nema sumnje da bi takva ulaganja otvorila tokove preraspodele dohotka između proizvodnog dela samoupravnog udruženog rada i centara novčane moći, stvarajući centre finansijskog kapitala. Šta bi jedna dalja preraspodela u tom smeru značila sa stanovišta ekonomskog položaja proizvodnog dela udruženog rada u tokovima društvene reprodukcije, nije teško predvideti. Njegov materijalni položaj bi se pogoršao: povećalo bi se odlivanje akumulacije u centre novčane moći. Istovremeno bi se pogoršao i njegov uticaj na tokove društvene reprodukcije, jer bi se povećala njegova materijalna zavisnost od centara novčane moći, koji se, po prirodi stvari, neminovno pretvaraju i u centre ekonomske i političke moći. Ako je to tako, a mnogi znakovi govore da je tako, onda bi uvođenje akcija na tlu dohotka i udruženog rada značilo meru koja bi proces prevazilaženja otuđenog rada vratila nazad, a ne funkcionalno unapredila delovanje udruženog rada na planu društvene reprodukcije. Uvođenjem akcija bi se, prema tome, unutrašnje protivrečnosti našeg društva, koje rađa i reprodukuje društvena otuđenost privređivanja i rada, dalje produbile i zaoštrile. To bi dovelo do slabljenja samoupravnog udruženog rada i njegove sposobnosti da na tlu samoupravljanja i ekonomskom logikom razrešava tokove reprodukcije. To bi, isto tako, zaoštrilo i društvene protivrečnosti na planu globalnih odnosa. Takav razvoj odnosa na tlu udruženog rada stvorio bi mogućnost za nametanje volje od strane centara finansijske moći, koji svoju moć temelje na otuđenim sredstvima i otuđenom privređivanju. Takav rasplet sadašnjih prilika na planu društvene reprodukcije išao bi, po društvenim implikacijama koje sobom nose predložena rešenja, u pravcu dijametralno suprotnom od pravca koji je inaugurisan u društvenoj komponenti reforme.

Sasvim je razumljivo da se rešenja koja zatim nose takve implikacije ne mogu doneti u vidu predloga za rutinsko usavršavanje ekonomskog instrumentarija. Ona zadiru u fundamentalne osnove na kojima se temelji samoupravni socijalistički produkcioni odnos i celokupan udruženi rad. Zbog toga mogu i treba da budu i kao takva razmotrena i ocenjena.

To je zadatak koji neposredno stoji pred nama. Međutim, nije više reč samo o tome da bi trebalo dati kritički osvrt na pojedina rešenja koja se nude. Sadašnji trenutak traži da se moguća rešenja iskristaliziraju, da se dorade do stepena njihove upotrebljivosti i da se na njima postigne samoupravni dogovor u našem društvu.

Treća konferencija nesvrstanih

U međunarodnu političku situaciju — koja je poslednjih nekoliko godina bremenita mračnim vizijama sveta koji egzistira pod stalnom pretnjom silom, hegemonizmom i neravnopravnošću, uprkos epohalnim dostignućima u razvoju nauke, tehnologije i proizvodnje — treća konferencija nesvrstanih zemalja, u Lusaki, unela je ohrabrujuće, svetle tonove ukazujući na puteve oživotvoravanja jednog novog međunarodnog sistema na osnovama stvarne ravnopravnosti i jednakosti malih i velikih, siromašnih i bogatih država u svetu oslobođenom pretnje silom i uređenom na principima aktivne miroljubive koegzistencije. Time je politika nesvrstavanja ostala dosledna sebi i svome cilju — da u uslovima izrazitih protivrečnosti koje razjedinjuju našu civilizaciju i prete njenom uništenju pronalazi i ukazuje na one elemente koji su zajednički i koji ujedinjuju, na puteve koji vode svet u dalji progres i oslobađaju ga od aveti samouništenja.

Ta funkcija politike aktivne miroljubive koegzistencije — za čiju su realizaciju nesvrstane zemlje primile na sebe odgovornu ulogu najaktivnijih pobornika — bila je u svojoj jedinstvenoj i doslednoj liniji razvoja od Bandunške, a naročito preko Beogradske i Kairske konferencije neprirodno prekinuta upravo u trenutku kada je svetu bila najpotrebnija. Period od Kaira do Lusake, od 1964. do 1970. godine, karakterističan kako po zaoštravanju postojećih protivrečnosti tako i po pojavi i porastu dimenzije novih, bio je istovremeno i period smanjenog i ograničenog dejstva politike nesvrstavanja na tokove razvoja međunarodnih odnosa. Upravo ta činjenica izazvala je izvesne dileme u pogledu karaktera i realne potrebe za politikom nesvrstavanja u savremenom svetu, kao što je i ohrabrila i oživila nastojanja da se nesvrstana politika onemogući i u celini eliminiše kao pravac političkog delovanja u rešavanju međunarodnih problema.

O uzrocima takvoga stanja u razvoju politike nesvrstavanja i takvoga držanja nesvrstanih zemalja teško je dati kompleksnu i sasvim pouzdanu analizu. No, sasvim je si-

gurno da radi razumevanja suštine i značaja sadašnje etape u razvoju politike nesvrstavanja, otvorene — uslovno govoreći — konferencijom u Lusaki, treba imati u vidu dve osnovne grupe faktora koji su uticali na delatnost nesvrstanih zemalja.

Kompleks problema unutrašnjeg razvoja novooslobođenih zemalja, u periodu neposredno posle sticanja političke nezavisnosti, ispoljio se u izuzetno oštroj formi. Velike nade oslobodilačkih pokreta da će samim činom sticanja političke nezavisnosti mnogomilionski narodi, vekovima obespravljivani i eksploatisani, steći ravnopravan status u međunarodnoj zajednici i time obezbediti uslove za brz razvoj na osnovu postignutog stepena razvoja proizvodnih snaga u svetskim razmerama su — usled izuzetno aktivnog delovanja neokolonijalne politike i postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa — izneverene. Ne samo da se nije bitnije popravio nivo ekonomskog razvoja ovih zemalja u odnosu na razvijene zemlje sveta, odnosno njihov položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, već se u izvesnim slučajevima i konstantno pogoršava, sa svim konsekvencama koje odatle proizlaze. Sve je to, razumljivo, vladajuće političke snage u novooslobođenim nesvrstanim zemljama pretežno orijentisalo na iznalaženje puteva rešavanja unutrašnjih problema prevashodnim osloncem na sopstvene snage. Ako se tome dodaju i novi problemi koji su nastali aktivnim delovanjem neokolonijalne i hegemonističke politike, najizrazitije ispoljene na afričko-azijskom prostoru (izraelska agresija na Bliskom istoku, agresija u Vijetnamu i u Kambodži, na primer), onda je dejstvo ovih činilaca, neosporno, imalo za posledicu umanjivanje akcione sposobnosti nesvrstanih zemalja na širem međunarodnom planu.

Drugi kompleks uzroka ovakvom stanju u razvoju politike nesvrstavanja između konferencije u Kairu i konferencije u Lusaki — koji su izazvali pomenute dileme i podstakli aktivnost u pravcu eliminisanja politike nesvrstavanja sa međunarodne scene — jesu promene koje su nastale u međunarodnim odnosima u ovome periodu, a čija suština i posledice nisu bile odmah vidljive ili ih barem nije dovoljno jasno sagledala većina nesvrstanih zemalja. Bar dve pojave je potrebno naglasiti. Jedna je takozvani »kontrolisani hladni rat« zasnovan na postojećem nivou ravnoteže naoružanja (između supersila i blokova u celini), a druga — ravnoteža straha. Započeti procesi pregovaranja dali su elemente za stvaranje iluzije o popuštanju međunarodne zategnutosti i o nastupanju ere prevazilaženja blokovskih protivrečnosti. Na taj način je

moglo izgledati da je politika nesvrstavanja postigla jedan od svojih glavnih ciljeva i da je bitno sužen prostor u kome je njena aktivnost potrebna. Paralelno sa ovom pojavom izgledalo je da je pri završetku i proces konačnog razaranja kolonijalnog sistema. Takve procene razvoja međunarodnih odnosa u periodu posle Kairske konferencije doprinosile su smanjivanju aktivnosti nesvrstanih zemalja. Uz stvorenu i podsticanu iluziju da su formulisani ciljevi nesvrstane politike ostvareni, nedostajala je zajednička procena suštine novonastalog stanja u međunarodnim odnosima kao polazne osnove za aktivno delovanje u pravcu ostvarivanja trajnih zadataka politike nesvrstavanja.

Upravo takvo stanje u međunarodnim odnosima, u položaju nesvrstanih zemalja i u pokretu nesvrstavanja u celini nametalo je potrebu za novom konferencijom nesvrstanih na vrhu. Pred konferenciju u Lusaki su se stoga logično postavili zadaci procene suštine sadašnjeg stanja u međunarodnim odnosima i položaja nesvrstanih i drugih malih i miroljubivih zemalja, kao i utvrđivanje osnovnih zadataka i pronalaženje puteva aktivnosti nesvrstanih u novim uslovima. Samo u istorijskom razvoju će biti moguće da se oceni suština i ukupan značaj konferencije u Lusaki za dalji razvoj politike nesvrstavanja i njen uticaj na opšti razvoj međunarodnih odnosa. U ovom trenutku moguće je ukazati samo na neke elemente koji mogu biti od značaja za delatnost nesvrstanih zemalja u savremenim uslovima.

Procena suštine sadašnjeg stanja u međunarodnim odnosima je, svakako, jedan od najznačajnijih rezultata konferencije u Lusaki. Ostajući na onim principima politike aktivne miroljubive koegzistencije koji su formulisani u Beogradu i Kairu, konferencija u Lusaki je dala svoj doprinos kako u njihovoj razradi tako i u opredeljivanju za intenzivniju aktivnost u njihovoj realizaciji. Deklaracija o miru, nezavisnosti, razvoju, saradnji i demokratizaciji međunarodnih odnosa — izražavajući opšti pogled nesvrstanih na najkrupnije probleme današnjeg sveta — ukazuje upravo na one elemente međunarodnih odnosa u čijem razrešavanju treba da dođe, u narednom periodu, do punog izražaja značaj ne samo ove konferencije, već i politike nesvrstavanja u celini. Ističući doslednost zemalja učesnica konferencije u privrženosti progresivnim i demokratskim ciljevima koji su rukovodili svet prilikom stvaranja Ujedinjenih nacija i koji su sadržani u Povelji Ujedinjenih nacija, konferencija je u proceni međunarodne situacije došla do zaključka da ti ciljevi ne samo da nisu realizovani, već da međunarodni odnosi uzimaju opasan

pravac njihovog prenebregavanja koji bitno ugrožava međunarodni mir i bezbednost država. Sa ove polazne osnove nesvrstani ističu da, »uprkos velikim progresivnim dostignućima i težnjama naše generacije, ni mir, ni prosperitet ni pravo na nezavisnost i jednakost još nisu postali integralan, nerazlučiv atribut čitavog čovečanstva«. Konstatujući da se smanjila opasnost po svetski mir koja je proisticala iz neposredne opasnosti od sukoba među supersilama (»zbog toga što se pojačala njihova težnja da pregovaraju o međusobnim odnosima«), nesvrstane zemlje ukazuju na novu opasnost: da progresivne težnje i interesi drugih država budu žrtvovani u cilju mira među velikima. Ta činjenica sama po sebi je dovela nesvrstane zemlje pred nove zadatke. U razradi sadržine svojih osnovnih principa nesvrstani su posebno morali da naglase elemente sadržine mira. Jasnije nego do sada, na konferenciji se politika nesvrstavanja distancirala od prostog pacifizma. Zalažući se za mir uspostavljen na demokratskim osnovama, konferencija se nedvosmisleno izjasnila protiv mira zasnovanog na pravu jačega, na hegemonizmu, na mešanju u unutrašnje poslove drugih i na kršenju prava suvereniteta drugih država. Samim tim konferencija je jasno istakla da mir koji će vladati u odnosima između velikih sila — ma koliko bio neophodna pretpostavka za svetski mir — ne može biti supstitut svetskog mira. Međunarodni mir podrazumeva mir za sve na osnovama punog priznavanja i poštovanja principa sadržanih u Povelji Ujedinjenih nacija. Takav stav nesvrstanih zemalja zasniva se na sagledanom iskustvu i konsekvencama sadašnjeg perioda pregovaranja između supersila. Velike sile nisu oslobodile svet opasnosti koje proističu iz produžavanja trke u naoružavanju, nisu ga oslobodile opasnosti od lokalnih ratova, agresije, mešanja u unutrašnje poslove drugih zemalja, politike pritisaka i hegemonizma. Prema tome, nesvrstani nisu protiv pregovora u principu, oni su ih — kako je istakao predsednik Tito — i sami zahtevali, ali su protiv negativnih konsekvenci sada prihvaćenog metoda pregovaranja.

U tom kontekstu je značajno i sagledavanje mnoštva onih pitanja savremenog sveta čije rešavanje ostaje po strani u logici sadašnjih pregovaračkih preokupacija velikih sila. U tim oblastima se i posebno insistiralo na važnosti angažovanja nesvrstanih zemalja.

Po svojoj važnosti naročito se ističe deklaracija »O nesvrstanosti i ekonomskom razvoju«. Po pogledima na probleme razvoja konferencija u Lusaki je dala, možda, najveći doprinos razradi i evoluciji politike nesvrstavanja u celini.

Polazeći od konstatacije da se svet nalazi u eri tehnološke revolucije, konferencija je svestranije nego ikad analizirala ekonomske i političke konsekvence koje proizlaze iz činjenice da je tehnološka revolucija monopol visokorazvijenih zemalja. Monopolišući rezultate tehnološke revolucije, visokorazvijene zemlje ne samo da konzerviraju stanje neravnomernog razvoja i nejednakosti država kao osnovu na kojoj se zasniva celokupnost međunarodnih odnosa, sa svim konsekvencama koje odatle proizlaze, već i produbljuju protivrečnosti savremenog sveta do te mere da je na njima nemoguće ostvariti uslove za trajni mir. Otuda je posebno značajno zalaganje nesvrstanih zemalja za dostupnost rezultata tehnološke revolucije svim narodima sveta u interesu bržeg i harmoničnijeg razvoja cele međunarodne zajednice, kao bitne osnove za izgradnju trajnog mira. U pogledu sopstvenog položaja i zadataka nesvrstanih zemalja, u nastojanjima da se prevaziđe jaz između razvijenih i nerazvijenih, od posebnog je značaja orijentacija da se pre svega oslanjanjem na sopstvene snage ostvari brži ekonomski razvoj nesvrstanih zemalja. Osnovu za ovakvu orijentaciju nesvrstane zemlje su videle u saznanju da raspolažu izvanrednim bogatstvima i da su sposobne da planiraju, organizuju i rukovode svojim ekonomskim razvojem. Neophodan napredak u tehnologiji proizvodnje nesvrstane zemlje znatnim delom mogu ostvariti intenzivnijom i racionalnijom međusobnom saradnjom, koja je sugerirana u najrazličitijim oblastima i oblicima, počevši od razmene naučno-tehničkih informacija, preko regionalne i međuregionalne saradnje, do integracija. Usvajajući ovakvu orijentaciju, nesvrstane zemlje ne zaboravljaju na neophodnost akcija u pravcu promene svetskog ekonomskog sistema u kome su one u diskriminiranom položaju, kao i međunarodne pomoći za ekonomski razvoj, ali za efikasniju akciju u tom pravcu pretpostavka je ojačana sopstvena pozicija u saradnji sa ostalim svetom. Na taj način nesvrstana politika treba da preraste u značajnu snagu na međunarodnom planu. U tome je nagoveštaj dinamičnog razvoja politike nesvrstavanja, koja u narednom periodu, kao prevashodno moralni faktor međunarodnih odnosa, izražavajući savest čovečanstva, sve više treba da postane realna snaga svetskog progresa.

Po prisutnosti u stavovima ispoljenim na konferenciji i po značaju koji su dobila u njenim zvaničnim dokumentima, pitanja likvidacije ostataka kolonijalizma, rasne diskriminacije i aparthejda biće i dalje jedan od osnovnih domena akcije nesvrstanih zemalja. Decidirana osuda ne samo neposrednih nosilaca kolonijalne vladavine i politike rasne diskriminacije,

već i svih koji ih podržavaju u takvoj politici, inspirisana je, očigledno, ne samo revoltom prema oglušivanju o zahteve nesvrstanih zemalja, svetskog javnog mnenja i Organizacije Ujedinjenih nacija, već i svešću da kolonijalizam i nepoštovanje elementarnih ljudskih prava znače neposredno ugrožavanje međunarodnog mira i bezbednosti. Opšta karakteristika ove konferencije — da pored načelnog zauzimanja stavova sugerira i praktičnu akciju nesvrstanih zemalja — imala je i u ovoj sferi za posledicu nagoveštaj praktične delatnosti nesvrstanih, posebno preko Ujedinjenih nacija, za ostvarenje principa jednakosti i dostojanstva čoveka.

U razmišljanjima nesvrstanih zemalja i u završnim dokumentima konferencije posvećena je, naglašenije nego ikada ranije, pažnja Organizaciji Ujedinjenih nacija. Stav nesvrstanih zemalja prema OUN proizlazi, svakako, iz činjenice da je politika nesvrstavanja i nastala kao zahtev da se ostvare principi Povelje Ujedinjenih nacija u periodu hladnog rata, kada je razvoj međunarodnih odnosa upravljen pravcem suprotnim principima Povelje. Potvrđujući istorijsku vrednost ideala i težnji izraženih u principima Povelje, kao i svoju trajnu privrženost njima, nesvrstane zemlje su konstatovale da mnoga očekivanja nisu ispunjena i mnogi problemi nisu rešeni u proteklih 25 godina delatnosti svetske organizacije, uprkos njihovim naporima. Stoga je nastao trenutak da se analiziraju uzroci nedovoljne efikasnosti Ujedinjenih nacija i da se sagleda mogućnost daljeg delovanja nesvrstanih zemalja u pravcu aktiviranja svetske organizacije i usavršavanja njenog mehanizma. Drugi razlog pažnje koju nesvrstane zemlje posvećuju Ujedinjenim nacijama je, svakako, u tome što je politika nesvrstavanja pokret velikog broja država bez posebnih organizacionih formi, orijentisan da svoje ciljeve — borbu za stvarnu primenu principa Povelje — ostvari u samoj svetskoj organizaciji, unapređujući njenu delatnost.

Tri problema koja su zauzela centralno mesto u razmatranju problematike vezane za delatnost Ujedinjenih nacija određuju u opštim crtama i predstojeću aktivnost nesvrstanih zemalja u Ujedinjenim nacijama. Iz konstatacije da se u proteklom periodu ispoljila tendencija velikih sila da svetsku organizaciju podrede svojim interesima, kao i tendencija da one same rešavaju bitne probleme međunarodnih odnosa izvan svetske organizacije, može se razumeti rešenost nesvrstanih zemalja da Ujedinjene nacije učine stvarnim središtem rešavanja osnovnih pitanja razvoja međunarodnih odnosa i očuvanja međunarodnog mira i bezbednosti — kako i predviđa Povelja Ujedinjenih nacija. Pri tome se u metodu rada Ujedinje-

nih nacija nesvrstane zemlje moraju izboriti za poštovanje demokratskih prava na jednakost i ravnopravnost svih članova. Drugo pitanje čije je rešavanje od vitalne važnosti za delatnost Ujedinjenih nacija je pitanje univerzalnosti svetske organizacije. Posebno značajan vid tog pitanja je konačno rešenje predstavništva Kine u Ujedinjenim nacijama. Nesvrstane zemlje su u Lusaki nedvosmisleno izrazile osećanje ne samo svojih zemalja, nego i znatno šire, da bez univerzalnosti Ujedinjenih nacija, a posebno bez učešća u njihovom radu legitimnih predstavnika mnogomilionskog kineskog naroda — nema pune efikasnosti Ujedinjenih nacija. Sa svim onim što NR Kina danas znači u međunarodnim odnosima, njeno aktivno učešće u radu Ujedinjenih nacija je jedna od osnovnih i bitnih pretpostavki stabilosti same organizacije, a samim tim i međunarodnog mira i bezbednosti. Stoga je sasvim razumljiv apel nesvrstanih zemalja svim zemljama sveta da podrže njihove napore za »hitno priznavanje zakonitog prava Narodne Republike Kine na mesto koje joj legitimno pripada u svetskoj organizaciji«. I najzad, nesvrstane zemlje su se pozabavile i samim sistemom OUN. Povelja Ujedinjenih nacija predviđa dve osnovne grupe ciljeva svetske organizacije: očuvanje međunarodnog mira i bezbednosti i stvaranje uslova i osnova za progresivni razvoj svih članica Ujedinjenih nacija kao bitnu pretpostavku za uspostavljanje trajnog mira. Ako svetska organizacija u proteklih 25 godina nije bila dovoljno efikasna u očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti, u stvaranju uslova za uspostavljanje trajnog mira — putem razvoja ekonomske, socijalne, kulturne, naučne i druge saradnje — onda se može reći da je njena delatnost bila sasvim nedovoljna. Zbog toga su nesvrstane zemlje i odredile u posebnoj rezoluciji konkretne pravce svoje akcije na unapređivanju delatnosti Ujedinjenih nacija. Upravo sadašnje, 25-to zasedanje Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, kao i jubilarno zasedanje koje mu sledi, predstavlja neposrednu priliku za proveru vrednosti nekih stavova nesvrstanih zemalja koji su izraženi na konferenciji u Lusaki. No, bilo bi suviše pojednostavljeno očekivati da se ovako kompleksan program političkih akcija nesvrstanih zemalja može realizovati na jednom zasedanju Generalne skupštine UN i uopšte u jednom kratkom periodu.

Posmatrajući u celini konferenciju nesvrstanih zemalja u Lusaki, treba pre svega istaći da je ona manifestovala neočekivan stepen jedinstva nesvrstanih zemalja o najbitnijim pita-

njima razvoja međunarodnih odnosa. U tom pogledu su ilustrativne reči predsednika Kaunde: »Naš rad je potvrdio nesumnjivu identičnost pogleda o osnovnim ciljevima naših naroda i o pokretu nesvrstanosti posebno. Razlike koje proističu zbog geografskih, istorijskih, društvenih i ekonomskih uslova nisu predstavljale prepreku našem sve većem jedinstvu. Ujedinjeni smo za mir i razvoj. Ujedinjeni smo u traženju područja za kolektivne akcije u cilju zaštite i obezbeđenja naše nezavisnosti. Međutim, mi smo ujedinjeni i u priznanju da postoje razlike.« Upravo ta činjenica da su nesvrstane zemlje, uprkos razlikama, ispoljile takav stepen jedinstva u pogledima na osnovna pitanja međunarodnih odnosa daje za pravo da se veruje da će nesvrstana politika u narednom periodu predstavljati jednu od najznačajnijih snaga u razvoju međunarodnih odnosa. Jer, nesvrstane zemlje su ispoljile jedinstvo i u shvatanju o neophodnosti aktivne i koordinirane delatnosti u realizaciji politike koju su proklamovale. I to je nov element u razvoju politike nesvrstavanja. Ostajući i dalje bez čvrstih organizacionih formi saradnje, nesvrstani su se saglasili o neophodnosti korišćenja elastičnih formi koje će obezbediti unutrašnju koheziju nesvrstane politike, podrazumevajući pod tim periodična konsultovanja na raznim nivoima — uključujući i sastanke na vrhu, za šta je dato posebno pravo inicijative predsedniku Kaundi. Upravo to motiviše njegove reči na završnoj sednici konferencije: »današnji dan označava kraj neizvesnosti o budućnosti i pravcu pokreta nesvrstanosti«. To će potvrditi budući razvoj međunarodnih odnosa, iako se mora imati u vidu da, upravo poštujući demokratske principe međunarodnih odnosa, razvoj situacije ne zavisi samo od njih i da na tempo realizacije njihove politike i na dalji razvoj njenog sadržaja mogu uticati i uticaće mnogobrojni faktori razvoja savremene međunarodne zajednice.

VELIBOR GAVRANOV

Gligorije Zaječaranović: Dijalektika ljudskog sveta

(Centar za političke studije, Novi Sad, 1969)

Ogledi koji čine ovu knjigu bili su ranije objavljeni u raznim jugoslovenskim listovima i časopisima u vremenu od 1959. do 1967. godine. To je razdoblje u kojem je autor uočio i sazrevao kao filozofski pisac na tekstovima nemačke klasične filozofije, pre svega Hegela, te na tekstovima i idejama ne samo klasika marksizma — Marksa, Engelsa i Lenjina, nego i značajnog Lukačevog opusa i modernih kontroverzi unutar savremenog marksizma.

Centralna tema knjige je, kako njen naslov pokazuje, *Dijalektika ljudskog sveta*. Šta autor pod tim pojmom podrazumeva, vidno je istaknuto u predgovoru što ga je autor napisao s ciljem da ukratko skicira svoje filozofsko stanovište. Po njemu, ljudski svet čini sve ono što je oblikovano ljudskom praksom i što je poteklo iz njene sfere u procesu čovekovog osvajanja neljudskog. Dijalektika toga procesa glavna je preokupacija autora ove knjige. Tu svoju osnovnu preokupaciju autor je nastojao da zadovolji manje ili više određeno u svim raspravama i ogledima sabranim u ovoj knjizi.

Svojoj osnovnoj ideji autor je podredio strukturu knjige. U njenom prvom delu on tretira probleme dijalektike realnog sveta i dijalektičkog metoda preko analize Hegelove i Lukačeve dijalektičke misli. U drugom delu knjige autor razmatra probleme saznanja »polazeći s gledišta prakse čoveka« (8), konkretno se suprotstavljajući spoznajno-teorijskim ishodištima pragmatizma i prakticizma. Treći deo knjige je posvećen etičkoj problematici, a četvrti se ograničava uglavnom na neke relevantne teme savremene političke filozofije.

Od dveju monografskih studija, prve o dijalektici kod Hegela i druge o Lukačevoj dijalektičkoj misli, interesantnija je studija o Lukaču. Ona je interesantnija ne samo po tome što nastoji da zahvati Lukačevo delo u celini, nego i po tome što vrlo jasno otkriva sve bitne probleme dijalektike u njenom posthegelovskom razumevanju. Lukačevo negiranje dijalektike prirode i njeno reduciranje na regiju istorije, shvaćene u smislu ljudskog dela, predmet je kritike našeg autora. On je takvo Lukačevo stanovište okarakterisao kao »antropocentričku varijantu idealizma« (51). Stoga je bilo razumljivo što je autor, opredeljujući se za tezu o dijalektici prirode, dakle suprotno Lukaču i njegovom reduciranju dijalektike na regiju istorije, adekvatno svom shvatanju dijalektike prirode, na gnoseološkom planu, uporno branio nemarksističku teoriju odraza kao jedino ispravnu gnoseološku doktrinu. Sve karakteristične teškoće teorije odraza, od kojih je fundamentalna njena ontološka pretpostavka: diskrepancija subjekta i objekta, prisutne su i u

shvatanju teorije odraza kod autora ove knjige bez obzira na to što on spoznaju pokušava objasniti kategorijom prakse kao fundamentalnom kategorijom u teoriji spoznaje. Jer, ako se pođe od diskrepancije subjekta i objekta, praksa ostaje nešto naknadno što ih samo spaja.

Iako autor u poglavlju posvećenom etici ostaje uglavnom na nekim opštim mestima jedne moguće marksističke etike, on ipak ukazuje na ceo onaj problemski krug što ga jedna marksistička etika mora razrešiti u svom sistematskom obliku. Doduše, on i ne pokušava da teorijski obrazloži mogućnost jedne marksističke etike, a to je valjalo učiniti i s obzirom na široko rasprostranjeno uverenje među marksistima o nemogućnosti marksističke etike uopšte. Umesto takvog obrazloženja, on je smatrao dovoljnim da eksplicira neke elemente bitne za jednu etiku, pokazavši time da je pitanje o mogućnosti marksističke etike promašeno i neumesno. Autor je svakako dobro učinio što je u poglavlju etičkim problemima poseban ogled posvetio problemu slobode. Jer problem slobode nije samo teorijski problem, nego pre svega egzistencijalan, praktičan problem koji je tek kao takav postao teorijskim problemom skoro od samih početaka filozofskoga rada. Otuda se i javilo toliko mnoštvo teorija o slobodi ili teorija slobode u razvitku filozofske misli. Autor ove knjige odbacuje mnoga shvatanja o slobodi, a naročito se argumentovano suprotstavlja shvatanju slobode kao saznate nužnosti, kao mogućnosti izbora i nezavisne imanentne delatnosti, opredeljujući se za aktivističko shvatanje slobode kao »delatnosti kreiranja istorije« (170). Po njemu, »sloboda je .. svesna stvaralačka delatnost u kojoj društveni čovek izgrađuje svoju vlastitu povest i određuje uslove svog života i rada« (171).

U četvrtom poglavlju najinteresantniji je tekst *Lenjinova filozofija revolucije*. Ta interesantnost dolazi pre svega zbog problema koji se eksplicira, ali i načina na koji se to čini. Nesumnjivo je tačno autorovo mišljenje da je celokupno Lenjinovo stvaralaštvo služilo revoluciji i bilo usmereno ka revoluciji (181). Filozofija je za Lenjina bila misao revolucionarnog čina. Ako je Lenjin ulazio u dijalog o filozofskim problemima u njihovom širokom rasponu od gnoseologije do etike, on to nije činio zbog toga što su ga ti problemi po sebi zanimali, nego zbog toga što je raspravljanje o njima moglo da se stavi u službu revolucionarne akcije. Lenjin je postao filozofom iz revolucionarnih motiva, ali ne filozofom koji tumači svet, nego koji ga menja filozofski ga osmišljavajući. U Lenjinovoj ličnosti filozofija i revolucija ujedinile su se kao što su se u istoj ličnosti ujedinile teorija i praksa u najširem smislu njihovog značenja.

Zbog svoje aktuelnosti, ali i stanovišta koje autor zauzima, zanimljiv je i ogled *Pozicije društvene kritike*, naročito u onom delu u kome autor polemiše sa domaćom »filozofskom kritikom društva«. Ta kritika, po njegovom mišljenju, svedoči o angažovanosti filozofa i nužna je i u principu korisna. Ono što autor zamera domaćoj filozofskoj kritici društva, podrazumevajući pod tom kritikom onu filozofsku kritiku koja nastupa pod devizom kritike svega postojećeg, jeste parcijalnost, odnosno »jednostranost« (205). A ona je uslovljena time što baza te kritike nije filozofsko gledište *totaliteta*. Stoga se, po Zaječaranovićevom mišljenju, »danas postavlja, kao vr-

lo aktuelan, problem *stanovišta* filozofske kritike, kao i kritike uopšte, jer se ne sme desiti da se kritika, naročito ova njena najznačajnija vrsta, upražnjava na jedan svojevrstan larpurlaristički način, bez smislenosti, celovitosti i perspektive, kao što se ne sme ni kao mogućnost u principu suzbiti, jer je neophodno potrebna« (205). Podržavajući u načelu filozofsku kritiku društva, Zaječaranović ističe više nedostataka te kritike u njenim konkretnim oblicima kod nas. On joj najpre zamera što je zaboravila da bude »kritika kritike«, dakle i svoja sopstvena kritika, zatim što se »ne uviđa neophodnost prevladavanja određenih materijalno-ekonomskih situacija koje predstavljaju kočnicu za dalji razvitak društva« (209) i što »filozofska kritika, i kada se inspiriše humanizmom, protivreči često praktičnom držanju i ophođenju njenih nosilaca koji katkad mogu postupati i vrlo nehumano« (207). Najozbiljniji i po težini najznačajniji prekor koji Zaječaranović upućuje filozofskoj kritici društva je onaj koji on formuliše kao »odsustvo (u toj kritici) medijacije stvarnosti i mogućnosti, između neposredne datosti i dalekih ideala« (208). Zaječaranovićevoj kritici filozofske kritike nedostaje konkretnost i svestranija analiza. Bez obzira na to što su njeni principi jasni, ona verovatno neće dovesti do polemike zbog uopštenosti na kojoj je ostala.

Iako Zaječaranovićeva knjiga ne daje utisak sasvim zrele i zaokružene filozofske pozicije, ona je i po problemima i po rešenjima koje postavlja i nudi koncipirana u duhu nastojanja da se filozofski problemi misle i rešavaju u okviru marksizma u vlastitom razumevanju.

MILOJE PETROVIĆ

Jirgen Habermas: Javno mnenje

(»Kultura«, Beograd, 1969, 342 strane)

Jirgen Habermas je u *Javnom mnenju* izvršio analizu pojma »građanska javnost«. Sadržina njegove knjige, kako i sam u predgovoru kaže, obuhvata samo »liberalni model građanske javnosti«, dok je analiza funkcije i strukture takozvane »plebejske javnosti« zanemarena. Ova poslednja, kao kritičko mišljenje, napominje autor, »stupa u funkciju, tako reći, samo za trenutak«, i to za vreme francuske revolucije. Subjekt te »plebejske javnosti« bio je neobrazovan »narod«, a ne isključivo takozvani »obrazovani staleži« građanskog društva. I pored ove delimičnosti u izučavanju javnog mnenja, Habermasovi zaključci nisu bez šireg značaja. Vrednost ovoga dela je i u tome što insistira na značaju javnog mnenja, shvatajući posebnu važnost njegove aktivne uloge u društveno-političkim procesima savremenih, posebno demokratskih, političkih sistema.

Javno mnenje, kao kompleksna reakcija, moglo je da bude izučeno sociološko-istorijskim pristupom, za koji se opredelio autor. Ali potpuno moglo je da bude izučeno tek dobrim poznavanjem i primenom naučnih dostignuća i iz oblasti političke ekonomije, prava, socijalne psihologije, filosofije, politike, što je autor i učinio.

Studija počinje izlaganjem o značenju osnovnih pojmova i kategorija. U svetu nauke nije postignuta potpuna saglasnost u pogledu jezičkog smisla kategorija »javni« i »privatni«, »javnost« i »javno mnenje«. Javno mnenje kao politički termin ulazi u upotrebu tek u XVIII veku. Upotreba pojma »javnost« takođe je vezana za taj period. Jav-

nost građanskog društva izražava odnose u oblasti »robnog prometa i društvenog rada«. »Privatnom domenu stoji nasuprot javni domen«, i to mnogo ranije od pojave građanskog društva. Kategorije »javnog« i »privatnog« su nastale još u grčkom polisu. Tamo se »javni život odigrava na trgu, ali nije lokalno vezan: javnost se konstituiše u razgovoru koji može da dobije oblik savetovanja ili suda«. Učešće u javnom životu je ograničeno i sastoji se u »međusobnoj borbi jednakih«, to jest samo slobodnih građana, a ne i ostalih stanovnika polisa. Normativna snaga »modela helenske javnosti« se održava do danas, a izražena je u već poznatim kategorijama »javnog« i »privatnog« koje prate sve društveno-ekonomske formacije od polisa do danas. Pri tom treba napomenuti da pravno-tehničku primenu doživljavaju ponovo tek u modernoj državi. Tako je danas javnost, kao i ranije, ostala organizacioni princip našeg političkog poretka, poretka buržoaske države. Pojmovi »javnost«, »javno« i »privatno« nemaju ustaljeno značenje. Autor ih posmatra kao istorijske kategorije koje iz odgovarajuće sfere dobijaju svoju funkciju. Oblik reprezentativne javnosti ima do početka XIX veka veoma jak uticaj, izražen kao moć u obeležju statusa. Pojam će kroz srednji vek imati drugačiju funkciju i strukturu nego što ima danas. U tom periodu, na primer, reprezentativna javnost odražava »odnos laika prema sveštenstvu, a pokazuje očigledno kako »okolina« ide uz reprezentativnu javnost, kako joj, tako reći, pripada, a ipak je iz nje isključena«.

Građansko društvo se »samo iz sebe ne može uzdići do reprezentativne javnosti«. Njegova moć nije u »prikazivanju svoje ličnosti«, već u onom što proizvodi. Moto tih novih odnosa je izrečen u Geteovom *Vilhelmu Majsteru*, u kojem pesnik savetuje da ga ne pitaju: »Šta si ti?«, već isključivo: »Šta imaš ti?« Nastaju novi socijalni uslovi gde ekonomija nije svedena i orijentisana na pater familiasa, već na tržište, razmenu robe i razmenu društvenih informacija u tu svrhu. Na ceo proces razmene sada više ima uticaja politička vlast. Kao njen pandan, istovremeno se konstituiše građansko društvo, te njihov uzajamni uticaj sada prelazi granice porodičnog doma — oni stupaju na svetlo javnosti. Smanjuje se uticaj reprezentativne javnosti i stvara se prostor za jednu drugu sferu — za sferu građanske javnosti, koja ima interesa da objavljuje informacije, i to ne samo one koje se odnose na robni promet. U građanskoj javnosti posebno mesto zauzima vlast, adresat javne vlasti postaje u pravom smislu »publika« (das Publikum). Međutim, te objave stižu samo do »obrazovanih staleža«, ali ne i do »običnog čoveka«. Nastaje, tako, »građanska elita« koja ima glavno mesto u publikumu i čije jezgro čine činovnici. Informacija i razmena vesti nije uskraćena sve dok se uklapa u interese institucija vlasti. Pojava novina i časopisa nije mogla da održi taj sklad. Rezonovanje je ubrzo moralo da se reguliše propisima, posebno ono koje se doticalo političke vlasti. Habermas navodi da se političko rasuđivanje naziva »javnim« s obzirom na javnost koja je nesumnjivo važila kao sfera javne vlasti, ali se od ove odvojila kao forum u kome su se privatni ljudi, okupljeni kao »publikum«, pripremali da prinude javnu vlast na polaganje računa pred javnim mnenjem. »Publikum« se razvija u publiku, »subjektum« u subjekt,

adresat vlasti u njenog kontrahenta — zaključuje Habermas. Dolazi do remećenja ravnoteže. Nju, kasnije, uspostavljaju nove socijalne snage. U tim društvenim odnosima »građanska javnost se može najpre shvatiti kao sfera privatnih ljudi koji, okupljeni, čine publiku; njima je potrebna javnost regulisana propisima vlasti i od početka usmerena protiv same javne vlasti da bi se sa ovom pročistili računi o opštim pravilima opštenja u principijelno privatizovanoj, ali javno relevantnoj sferi robnog prometa i društvenog rada«.

Javnost preuzima političke funkcije u »naponskom polju između države i društva«. Tako javnost, izrasla iz svog nepolitičkog vida — štampe, literature i »književnog prethodnog oblika javnosti« — postaje ideološka sila. Nastankom granične linije između javnog područja i privatne sfere — države i društva, determinisani su njihova sadržina, odnos i funkcija. »Javno područje se ograničava na javnu vlast«, a javnost pripada privatnom području. Pored nje, »privatna sfera obuhvata građansko društvo u užem smislu, tj. područje robnog prometa i društvenog rada«.

Nosioci i institucije javnosti se menjaju u zavisnosti od promena koje nastaju u njenoj strukturi i funkciji. Prve institucije su saloni i dvorovi, i to za jedan veoma »tanak« sloj društva. Vremenom kafane postaju institucije javnosti za šire slojeve društva. Javno raspravljanje u ovim institucijama počinje naivnim ćaskanjem o umetnosti i književnosti da bi kasnije počele ozbiljne političke rasprave. Kasnije nastaju i tajna društva kao institucija javnosti koja izražava težnju za društvenom jednakošću, ali su ona van državne sfere. Razvitkom građanskog društva nastaju i otvorena udruženja. Ako i nisu ostvarila idejnu jednakost, ona su bar bila sredstva izražavanja tih težnji.

»Velika« publika, kao nova institucija javnosti građanskog društva toga doba, ima neznatan obim jer su »mase ne samo u punom smislu nepismene, već i toliko osiromašene da knjigu ne bi mogle kupiti i kad bi umele čitati«. Na račun funkcije »velike« publike još treba dodati i sledeće: »najljući spor o publici kao instituciji kritike vodi se tamo gde je krug poznavalaca ranije povezao specijalističku kompetenciju s društvenim privilegijama«. Emocionalne reakcije i intenzitet uverenja političke javnosti izražavala je publika »privatnih ljudi, čija je autonomija zasnovana na raspolaganju privatnom svojinom«. Građanska javnost počiva na ambivalenciji privatne svojine, privatnih ljudi koji, kao publika, ispoljavaju dve uloge: javljaju se u »ulozi vlasnika i u ulozi ljudi kao takvih«. Pored drugih zapadnih demokratija, Habermas uzima Englesku kao primer i poseban obrazac razvoja političkih funkcija javnosti. Politička javnost Engleske je zanimljiva zato što se razvila veoma rano, već početkom XVIII veka, i to, za one uslove, na veoma širokoj društvenoj osnovi. U sporove, pa i u političku javnost tadašnje Engleske, koje uslovljava antagonizam interesa generacija (starije — koja se već učvrstila na tržištu i mlađe — koja je novim granama tek morala da osvaja tržište, uključuje se nova ideološka sila — onaj deo stanovništva koji još nije imao pravo glasa. Pod pritiskom te snage javna vlast se menja institucionalno — od staleške skupštine se preobrazila u moderni parlament — i veoma rano se pojavljuje pred forumom javnosti. Merilo razmimoilaženja vlasti i javnosti je odnos države i štam-

pe. Očigledno je veoma tesna veza između nivoa razvitka političke publike i političkog novinarstva. U Francuskoj politička publika počinje da se razvija tek polovinom XVIII veka. U to doba se bez cenzure nije mogao objaviti ni jedan redak u novinama. Sinhrono se razvijaju i ostale socijalne institucije: parlament, sudovi itd. Revolucija u Francuskoj otvara mogućnosti političkoj publici da dobije potrebne institucije: klupske partije, parlamentarne frakcije i političku štampu. Ustavom iz 1791. godine zagarantovana je »sloboda izražavanja misli i mišljenja«.

Javno mnenje nije neorganizovan ni spontan proces, njega modifikuju mnogi društveni tokovi. Otuda tolike specifičnosti u strukturi i funkciji javnog mnenja pojedinih zemalja. Apsolutizam, koji je u Nemačkoj ostao najduže na vlasti, dugo je održavao distancu između građanske elite i naroda. Ovde je publika koja je politički rezonovala bila svedena uglavnom na građansku elitu. Habermas vrlo iscrpno izlaže psihološko-ideološke osnove javnog mnenja građanskog društva. Objašnjava, pri tom, nastanak teorije prirodnog prava i, od polovine XVIII veka, modernog privatnog prava, kao i protivrečnosti javnosti institucionalizovane u građanskoj pravnoj državi.

Osnova javnog mnenja je klasni interes, koji se mora poklapati sa opštim interesom bar toliko koliko je potrebno da bi se to mnenje moglo izražavati kao javno. Kako sam Habermas navodi, »građanska javnost stoji i pada s principom opšte dostupnosti«, ali, dodaje on odmah, javnost iz koje su neke grupe eo ipso isključene nije nikakva javnost. Zato građanska javnost »u principu računa s pripadnošću svih ljudi«. To se, dakako, može ostvariti samo uz neke pretpostavke — obrazovanje i posed. Kako je »školsko obrazovanje u to doba pre posledica nego pretpostavka višeg društvenog sloja, jasno je da su obrazovani staleži u isto vreme i posednički staleži«. Cenzus kojim se reguliše pristup javnosti koja politički fundira poklapa se s poreskim cenzusom. Politička ekonomija toga vremena, zasnovana na principima slobodne utakmice, daje svima jednake šanse da steknu »kvalifikacije privatne autonomije koje karakterišu obrazovanog čoveka i posednika«. Put ka javnosti je bio otvoren čim se stekne status vlasnika, a time i »čoveka«; čim je čovek sa buržujem poistovećen, jasno je da u tom slučaju javnost počiva samo na uskoj društvenoj osnovi i da se slobodom, pa i slobodom političkog odlučivanja, koristi samo deo društva — vlasnici.

Marks svojom kritikom razbija mnoge fikcije na kojima počiva ideja građanske javnosti. Nije moguća emancipacija građanskog društva od reglementiranja koje vrši vlast; ono nije u stanju da se razvija na principima slobodnih odnosa. Reprodukcija kapitalističkog društva počiva na principu prisvajanja viška vrednosti ostvarenog rada od onih vlasnika koji raspolažu radnom snagom kao robom. Samim tim je jasno da nema govora o društvenim pretpostavkama koje obezbeđuju jednake šanse da svaki čovek marljivošću i »srećom« postigne status vlasnika — posed i obrazovanje, i kvalifikacije privatnog lica koje mu otvaraju vrata javnosti. Javno mnenje je za Marksa lažna svest koja krije svoj karakter klasnog interesa.

O razvoju literarne javnosti i o izvesnim uslovima njenog raspadanja Habermas govori kroz analizu pitanja: od publike koja

rezonuje o kulturi ka publici kao potrošaču kulturnih dobara. Građanska društvenost je vremenom svedena na uzdržavanje od literarnog i političkog rezonovanja; pasivnost i nekritičku receptivnost publike; njom vlada ju duh komercijalizacije, posredništvo i propaganda. U krajnjoj liniji, kritička funkcija javnosti je svedena na verifikaciju i manipulativnu ulogu. To ide dotle da se i razgovorom upravlja; »profesionalni dijalozi s katedara, podijumske diskusije za okruglim stolom, rezonovanje privatnih ljudi postaje programska tačka zvezdâ na radiju i televiziji, postaje podesno za prodaju ulaznica i dobija oblik robe i tamo gde u zasedanju može svako da učestvuje«. Opšti duh komercijalizacije formalizuje diskusiju: »suprotna stanovišta su unapred obavezna«. Važno je držati se pravila igre: »saglasnost o stvari postaje mnogo sporednija od saglasnosti o proceduri«. Akcija je zamenjena rezonovanjem koje je aranžirano, a konflikt je prenet na plan ličnih nesuglasica.

Masovna kultura, po Habermasu, stiče svoje problematično ime upravo zbog toga što svoju potražnju postiže prilagođavanjem potrebama opuštanja i razonode potrošačkih grupa s niskim nivom obrazovanja. Vaspitanje publike ostaje van domena istinske kulture. Funkcija tržišta kulturnih dobara u tome je, kako Habermas navodi Mejersona, da se zahtevi za ulazak u dokolicu za široke slojeve snižavaju. Raspadanje literarne javnosti kao da je proporcionalno rastu čitalačke publike. Habermas navodi da u »Saveznoj Republici Nemačkoj više od jedne trećine svih potencijalnih čitalaca ne čita uopšte nikakve knjige, više od dve petine ne kupuje nikakve knjige«. Razvojem masovnih medija — naročito radija, filma i televizije — publika više ne može da reaguje direktno i ova sredstva svoje gledaoce i slušaoce, tako reći, zarobljavaju. Ali — dodaje Habermas — istovremeno im oduzimaju distancu »punoletstva«, naime mogućnost da odgovaraju i da protivreče. Posledice potrošačkog društva vidljive su na svakom koraku. Kao njegova posledica nastaje »inteligencija« kojoj je jasno da izolovanje, (u prvom redu od publike) obrazovanih građana znači njenu prirodnu emancipaciju od sopstvenog socijalnog položaja. Ona sebe shvata kao »slobodnu nezavisnu inteligenciju« — zaključuje Habermas.

»Izbledele konture razvojne linije raspada građanske javnosti« — takav je naslov Habermas dao poglavlju koje govori o funkciji savremene građanske javnosti. Ona polako preuzima funkciju reklame i propagande. Proces vršenja i uravnotežavanja vlasti sveden je na odnose javne uprave i političkih partija, a učešće publike je svedeno na aklamaciju. Javnost ima plebiscitaran karakter u životu parlamenta. U savremenoj državi građanskog društva (Habermas je naziva »socijalna država«) dolazi do prožimanja društva i države i njihovih funkcija. Upravo »socijalna država« izražava željeno mišljenje u ime javnosti. Državna birokratija uzajmljuje javno mnenje — privatnih preduzeća, udruženja poslodavaca, grupa — i stavlja ga pod kontrolu uprave i političkih partija. Tako dolazi do jačanja uloge uprave u »socijalnoj državi« i do prenošenja moći s države na grupe. Političke odluke se donose u atmosferi »smirenja« ili »cenkanja«. Nova takozvana »integrativna partija«, za razliku od klasne partije, ima zadatak da »integriše« masu građana, da »obuhvati« što više birača,

koje će podsticati na aklamaciju, ali zato »ne dirajući u pitanje njihove političke nezrelosti«. Razvitkom »socijalne države« funkcija javnosti dobija elemente privatizacije i istovremeno etatizacije. Čak je i poslanik vezan ciljevima i odlukama frakcije kojoj pripada i koja ga delegira u parlament. U rukama pojedinaca gomilaju se funkcije. Parlament postaje stecište partijskih funkcionera, eksperata za propagandu, aparatčika, izabranih zastupnika, ljudi »za vezu« i raznih specijalista. Politička identifikacija se vrši preko popularnosti koja odnos pojedinca prema politici i programskim stavovima svodi na aklamaciju. Habermas dodaje: sam parlament se, u skladu s tim, pretvorio iz tela koje raspravlja u telo u kom se demonstrira. Centralno mesto u radu političkih partija pripada prikazivanju vođe ili vodeće garniture — »njih treba otvarati i prepakivati prema zahtevima tržišta«. Za vladu je merilo popularnosti koliko drži pod kontrolom nejavno mnenje stanovništva ili koliko vodećoj garnituri mora pribaviti dopunske popularnosti koja se može publikovati. Ponašanje se pritiskom prilagođava postojećim odnosima. Stvara se ideologija potrošačke kulture. Sredstva masovnih komunikacija nameću javnosti reklamu kao osnovnu funkciju. Zato su partije prinuđene da deluju na odluke birača »po uzoru na reklamni pritisak na odluke u kupovini — aktivnost partije postaje profesija političkog tržišnog poslovanja«. Partijskim akcijama rukovode neutralni stručnjaci za reklamu »koji se postavljaju da bi politiku nepolitički prodavali«. Pod tim pritiskom iščezava prava politička javnost, a politički domen se socijalno-psihološki integriše sa domenom potrošnje. Publicističko »iscrpljivanje« stvara od političkog konsumenta »novog ravnodušnjaka«.

Knjiga *Javno mnenje* vredna je posebne pažnje. To je retka i istovremeno naučno zasnovana studija o zanimljivom i danas veoma kurentnom fenomenu kakav je javno mnenje.

VINKA TOMIĆ

Jugoslovenski časopisi

Međunarodni radnički pokret

Indijski publicista Kizhedat Damodaran je specijalno za ovaj časopis napisao rad *Čovek i društvo u indijskoj misli*, čiji je prvi deo štampan u broju 4 ovog časopisa za 1969. Ovogodišnji prvi broj donosi nastavak njegove rasprave, koja se bavi počecima i razvojem indijske filozofije, uz poseban osvrt na mesto čoveka i društva u različitim filozofskim školama.

Prvi deo rada obrađuje nastanak filozofije i njenu vezu sa društveno-ekonomskim uslovima. Prvobitno plemensko uređenje pastirskih arijevskih plemena, sa izrazitim kolektivizmom i ravnopravnošću članova, bilo je pod uticajem nekih elemenata domorodačke kulture (animistička i magijska verovanja i obredi i slično). Ono je ustupilo mesto varnaviavasti, kastinskom sistemu, i odvojenim kraljevstvima u IX i X veku pre nove ere.

Upanišad filozofi su među prvima pokušali da reše dileme čoveka isključenog iz plemenske harmonije, usamljenog i nesrećnog. »Oni su uvideli da ljudi ne mogu moralno i srećno živeti ukoliko njihovo unutrašnje i spoljašnje biće dolaze u sukob jedno sa drugim.« Pokušavajući da pronađu »izgubljeno jedinstvo«, filozofi, nesposobni da promene društvo, obraćaju se čoveku, ali u njemu ne vide kreativno biće i njegovu vezu sa sredinom.

Autor razmatra na koji su način stari filozofi rešavali problem bića (atman), samosvesti (prana) i odnos intelekta, tela i čula u čoveku i kako su tražili način da prevaziđu otuđenje atmana. Upanišad filozofi uvode dva pojma: atman — suštinu unutrašnje realnosti i braman — suštinu spoljašnje realnosti (koju nisu shvatili kao nešto vanzemaljsko i nadljudsko). Odnos između atmana i bramana — čoveka i sveta — izražavan je pojmom tat tvam asi (ti si ono), koji je »pomogao čoveku da napusti razliku između subjekta i objekta«. Neki filozofi su, shvatajući braman kao sve što postoji, prilazili svim ljudima, bez obzira na kastinske razlike, kao jednakim i posmatrali su vezu među ljudima kroz osnovne ljudske kvalitete: ljubav, saosećanje i bratstvo, pokušavajući na taj način da prevaziđu empirijsku podeljenost čoveka. Po njihovom shvatanju, prava ljudska priroda nastaje tek kad se uklone eksploatacija i klasne suprotnosti.

Kasnija koncepcija brame kao transcendentalnog pojma sveobuhvatne moći pomogla je vladajućim klasama, a pre svega sveštenicima, u održavanju kastinskog sistema, za koji autor kaže da je ipak označavao napredak u odnosu na plemensko uređenje (gledano sa aspekta društva u celini).

Braminizam, kao vladajuća religija kastinskog sistema i kao ekonomski, politički i religijski monopol (suprotstavljao se širenju trgovine, zanatstva i vlasti kraljeva), prevaziđen je kasnijim materijalističkim školama koje su težile prevladavanju iracionalizma i sujeverja braminizma. Razmatrajući učenje brojnih škola tog vremena, autor navodi da je materijalizam pomogao razvoju prirodnih nauka, ali da je ostao »krut, vulgaran i mehanički«, te u tome on vidi njegovu glavnu slabost i uzrok uzmicanju pred idealističkim školama.

U drugom delu svog rada autor nastavlja sa razmatranjem različitih škola i načina rešavanja problema bića i nebića, sata i asata, atmana i bramana i kaže da »društveno-ekonomsku osnovu koncepta o jedinstvu atmana i bramana treba tražiti u varna (kasta) podeljenosti pastirskog plemenskog društva prvih arijevaca«. U periodu između upanišad filozofa i budizma u indijskom društvu je došlo do velikih društveno-ekonomskih promena. Razvile su se mnogobrojne škole i pravci i autor nas upoznaje sa filozofskim stavovima nekih od njih (džainizam, vaisašike, sankija, vedanta). Te škole, koje su »bez straha od boga ili sveštenika činile odlučne pokušaje da prodru u misteriju ljudskog bića i njegove veze sa pojavnim svetom«, ostale su u sferi spekulacija i subjektivne mašte. Uzrok je tome u nerazvijenosti nauke i tehnike.

Od 63 religijske i filozofske sekte samo su džainizam i budizam uspeli da se razviju u velike narodne religije. Budizam je, osporavanjem autoriteta veda religije, ustao protiv braminizma i propovedao je četiri plemenite istine. Po budizmu, iz dobrih dela nastaće dobre posledice. Zavist i strast za posedovanjem se osuđuju, ali se

ne vidi društvena uslovljenost ljudske egzistencije. Da bi vaspitao čiste, savršene ličnosti, Buda je osnovao monaški red sanga, zasnovan na principima plemenskog poretka, koji je, izgleda, mnogim misliocima služio kao uzor u koncipiranju idealnog društva. Vladajuće klase su vrlo brzo prihvatile to učenje kao svoju ideologiju (braminizam je postao nepodesan i predstavljao je svojevrsnu kočnicu razvoja), a sanga je znatno odstupio od prvobitnih principa (asketizam, prosvećivanje, nepostojanje lične svojine, ishrana prošnjom. Kao religija viših klasa, budizam ponovo uvodi napuštene rituale i kultove.

Početkom VII veka nove ere, kada je feudalizam bio u usponu, hinduizam svrgava i budizam i džainizam i vraća se starim braminskim tekstovima tumačeći ih na nov način. Ali nova religija se razlikuje od braminizma iz perioda veda i čak uključuje mnoge elemente religija koje je svrgao. U srednjem veku, za razliku od klasične filozofije kritički postavljene prema religiji, i u Indiji filozofija postaje »sluškinja religije«, a glavna borba u filozofiji vodi se između različitih škola idealizma, a ne između idealizma i materijalizma. Autor daje pregled različitih pravaca koji nastaju u to vreme, navodeći da je vladajuća škola postala vedanta. Ona je u sebe uključivala više pravaca, koji su se razlikovali po stavu prema odnosu bramana i pojedinačne duše i pojavnog sveta; neki od njih zastupali su dualizam; za neke je braman bio bez ikakvih atributa (sankara), dok je ramanudža (religija prosvećenosti) u njemu videla niz božanskih kvaliteta.

U uslovima kastinske podeljenosti religija je odigrala značajnu integrativnu ulogu. Autor naglašava da je neispravno posmatrati je samo kao sredstvo reakcionarnih klasa za održavanje postojećeg stanja. Ona je istovremeno inspirisala potlačene na pobunu protiv statusa quo i neosporno je bila i oblik njihovog protesta. Mnogi mislioci govorili su da su ljudi jednaki i pisali su na narodnim jezicima.

Novu prekretnicu u istoriji Indije predstavlja britanska kolonizacija. Slično kastinskom sistemu, koji je izdvajanjem čoveka iz plemena učinio ljude nesigurnim i nesrećnim, i britanska dominacija je poremetila dotadašnju društvenu strukturu. Britanci su srušili korporativni sistem kastinskog uređenja koji je čoveku davao određenu sigurnost, red i identitet samom njegovom pripadnošću određenoj kasti. Čovek je postao pojedinac i izgubio je svoj identitet. Njegova sudbina nije više bila vezana za rođenje, već je zavisila od njegove aktivnosti u modernizovanoj privredi i u zemlji uopšte.

Autor ističe posebnu ulogu radže Rama Mohana Roja (1772 — 1833), za koga i Tagora kaže da je inaugurisao moderno doba u Indiji. On se zalagao za modernizaciju Indije i za ukidanje mračnjačkih običaja hindu društva (kaste, idoli, spaljivanje udovica, venčavanje dece). Radža Roj nije u potpunosti odbacio stara učenja, verujući da religije imaju zajedničku ispravnu suštinu, ali je smatrao da ih treba očistiti od »besmislenosti« koje su im dodate.

Za razliku od srednjeg veka, koji je čoveka posmatrao kao bespomoćno i beznačajno stvorenje u rukama više sile, novo doba se od boga okreće čoveku i ovozemaljskoj egzistenciji. Pokret ranada, nastao pod uticajem radže Roja, kao i mnogi drugi pokreti tog vremena, polazeći od toga da je sloboda pojedinca vezana za društvenu i političku emancipaciju, kaže: »Sa oslobođenom čovečnošću, sa

živom nadom, sa verom koja nikada neće da izbegava dužnosti, sa osećanjem pravde za sve, s nepomračenim intelektom i potpuno razvijenim snagama i, najzad, s ljubavlju koja će prevazilaziti sve ograničenosti, obnovljena Indija će zauzeti pravo mesto među narodima sveta, biće gospodar sopstvenog položaja i svoje sudbine. Taj cilj treba dostići... to je obećana zemlja.«

Sada razvoj nije sebi cilj; on je sredstvo za ostvarenje društvenih ideala. Moralni akti pojedinca treba da budu u skladu sa potrebama društva. Čovek se usavršava u zajednici, a »izvan celine individualna egzistencija je nezamisliva« (Vivekananda). Kod nekih, kao kod Tagore i Vivekanande, javlja se i pokušaj identifikacije sa celim čovečanstvom.

Devetnaesti vek je u prvi plan vrednosti stavio demokratiju i ljudsko dostojanstvo. Te ideje mogle su da se šire kroz religiju. Gandi je bio religiozan, ali je verovao u mogućnost jedinstva naroda koji pripada različitim religijama. S druge strane, Nehru je oštro ustajao za sekularizam i, kako naglašava autor, insistirao je na vezi materijalnog prosperiteta i duhovnog obnavljanja čoveka. Gandi, verujući u istinu kao boga i u nenasilje kao sredstvo za ostvarenje istine, smatrajući pobunu (protiv nasilja) svojom religijom, želeo je da sruši britansku vladavinu jer je smatrao da je ona najveće nasilje.

Posle sticanja nezavisnosti probuđene su mnoge stare nade o izgradnji novog društva. Međutim, u uslovima privatnog vlasništva čovek je ostao otuđen. Autor citira Nehrua i njegovo shvatanje socijalizma kao filozofije života i sredstva za stvaranje nove civilizacije. On zaključuje da socijalizam nije samo državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, već »borba protiv osnovne nemoralnosti socijalne strukture koja degradira čovekovu individualnost, razdvaja njegovu ličnost, odvaja ga od njegove univerzalne suštine. To je borba za obnovu harmonije između spoljašnjeg i unutrašnjeg bića čoveka i između čoveka i njegove sabraće. To je borba za ostvarenje, kroz preobražaj socijalnih i političkih uslova, revolucionarnog koncepta tat tvam asi«.

Upoznavanje sa indijskom filozofijom, makar i u skraćenom obliku kakav predstavlja ova rasprava, može da podstakne naše dublje interesovanje za ovu misao, za koju se, naročito u zapadnoj Evropi, pogrešno misli da je suviše okrenuta spiritualnosti i kontemplaciji. Bilo bi interesantno uporediti indijsku filozofiju sa evropskom; izvesni zajednički elementi, iako različito obrađeni, sigurno bi se mogli naći. Ipak, s obzirom na to da se kod nas relativno malo zna i piše o ovoj filozofiji, mislimo da bi možda bilo bolje da je ovaj rad dao jasnije vremenske periodizacije i dublje objašnjenje nekih filozofskih pojmova.

NINA RATKOVIC

naše teme

U rubrici »Odjeci« junskog broja ovog časopisa objavljena su dva priloga kojima se diskusija o dilemama savremenog socijalizma nastavlja.

Prateći iz meseca u mesec reakcije na inicijativni članak Josipa Županova, zapaža se, s jedne strane, da problemi razvoja našeg samoupravnog socijalizma predstavljaju osnovnu preokupaciju naučnika koji se bave

društvenim naukama i, s druge, da se ta naučna misao velikim delom nalazi u formativnoj fazi, što je odlika celokupne literature iz ove oblasti. U pristupima našoj sadašnjici autori stavljaju sebi izvesne ograde kojima je uzrok, između ostalog, i to što je upravo usled nedostatka vremenske distance najteže suditi o svom dobu.

Gotovo da nema priloga (od članka do studije) u kome se razmatra sadašnji period razvoja samoupravljanja u nas koji ne bi sadržao »klauzulu« približno sledeće formulacije: nedovoljna ispitanost pojave, obim ovog priloga, kategorijalna nedograđenost, nedovoljnost istraživačkog rada u ovoj oblasti, nepostojanje odgovarajuće literature, nerazvijena metodologija itd. ne dozvoljava da se sa pouzdanošću zaključi to i to, zbog čega se predlaže neko »sledeće«.

Baš povodom »odjeka« na Županovljev članak možemo, sad iz višemesečne perspektive, da tvrdimo da je taj prilog bio najkompetentniji sigurno zbog toga što je zasnovan na, u našim granicama, iscrpnom istraživačkom radu.

Iako je prilog Staneta Možine *Pozitivne i negativne strane egalitarizma u našem društvu* više dnevnopolitičkog karaktera, samim tim što se našao na stranicama ovog časopisa ne bi trebalo da se zaustavi samo na nekim dosta pojednostavljenim konstatacijama na nivou nešto kvalitetnijeg nedeljnog lista. Stav da je pozitivnost egalitarizma u »jednakom startu ... tj. u jednakim (egalitarnim) mogućnostima dobivanja i ulaganja, a ne u jednakim mogućnostima u bilo kakvim raspodjelama«, imali smo prilike često da čujemo i pročitamo. Možda je bilo potrebno da Možina to još jednom naglasi (ovog puta kao svojevrsnu deklaraciju svog stava); možda je ponavljanje jednog te istog stava i vid borbe za njega.

U časopisu koji pretenduje da bude teoretski i još više — koji se pozitivno orijentiše na tip tematskog časopisa visokog kvaliteta, ne bi trebalo da se nađe članak koji će doneti ovako neobaveznu rečenicu: »Podaci iz istraživanja javnog mnjenja a i iz drugih istraživanja govore ...« Ako se piše za teoretski časopis, jedna određena disciplina, pa i autorska etika, zahteva tačno navođenje — koja i čija istraživanja. Ne postoje »druga« i »treća« istraživanja. Takav metodološki postupak u osnovi je nepravilan i u nauci potpuno neprihvatljiv. Nisu sva istraživanja javnog mnenja koja su obavljena u nas došla do istih zaključaka. Naprotiv, bilo ih je veoma različitih, čak međusobno isključujućih.

Prilog Vidaka Vujačića *Pojam statusne diferencijacije samoupravnog društva* rezultat je dubljeg poznavanja i svestranijeg angažovanja na problematici o kojoj piše. Vujačić je dobar poznavalac koliko marksističke toliko i zapadne literature, reklo bi se, američke pretežno. On je učinio napor da metodološku aparaturu, stečenu uglavnom iz oblasti socijalne psihologije, primeni na naše društvo.

Autorov polazni stav je Marksova diferencijacija društva — horizontalna i vertikalna. Zatim, iznoseći uopštenu, *formalnu klasifikaciju*, Vujačić pokušava da dosegne do *suštinske klasifikacije*.

U horizontalnoj strukturi samoupravnog društva Vujačić razlikuje četiri grupe: »radnike privrednih djelatnosti, radnike neprivrednih djelatnosti, seljaštvo i državni aparat«.

U odnosu na socijalistički razvoj, autor prve dve grupe (radničku klasu i inteligenciju) kvalifikuje pozitivno, kao »nosioce«

tog razvoja, dok seljaštvo i birokratiju ocenjuje negativno; seljaštvo je najbrojnija ali najkonzervativnija i najneuticajnija grupa; birokratija je najmalobrojnija a najuticajnija. »Ukoliko je njen (birokratije — G. P.) cilj postizanje lične materijalne koristi, utoliko se objektivno ponaša kao eksploatatorska klasa.«

Polazeći od Marksovog koncepta klase, autor naglašava da se u »analizi statusne diferencijacije samoupravnog društva ne polazi od činjenice da je ono klasno, iako klase i slojevi nisu iščezli u njemu, već se, negdje više negdje manje, miješaju, prepliću, prožimaju ili spajaju sa novim oblicima eksploatacije. Naprotiv, ovdje se prvenstveno ukazuje na *sličnost* između dvaju istorijski različitih društvenih sistema, s obzirom na to da se i samoupravni socijalizam, donekle kao i kapitalizam, »konstituisao« razrađujući jedan a stvarajući drugi »mentalitet«, čija je suština identična ili skoro identična sa postojanjem »racionalne organizacije« preduzeća »koje teži dobiti«. Već je sasvim drugo pitanje takozvanog »političkog opredjeljenja« ovih dvaju istorijski različitih društvenih sistema.«

Kao što se vidi, poenta priloga jeste u stavu da u samoupravnom društvu ne postoje klase u klasičnom značenju, ali da postoje »uticaji« jedne društvene strukture koja više nije *bitno klasna,* već izrasta u novu, besklasnu strukturu koja je, kao istorijski naslednik klasne, kapitalističke strukture, bogata konfliktnim situacijama, socijalnim diferencijacijama i hijerarhičnošću. Jer, »monistička struktura socijalističkog samoupravnog društva nije, dakle, još nikakav dokaz nepostojanja klasnih razlika, odnosno klasnih suprotnosti i protivurječnosti, njihovog trajanja i važenja, ali ni dokaz poistovećivanja sa klasnim društvom, prije svega ne prostornim i vremenskim relacijama i određenjima«.

Odmah se zapaža da je ova interpretacija primena na naše društvene uslove poznatog Marksovog stava iz predgovora za *Prilog kritici političke ekonomije.*

Po Vujačiću, bliže pojmovno određenje jedne društvene grupe ukazuje na *heterogenost* njenog sadržaja. Iako jedna grupa u odnosu na drugu pokazuje određenu *homogenost,* ona u sebi sadrži »slojeve«, od kojih se jedni (usled bitno *različite* socijalne osnove) ponašaju kao »nukleusi«, a drugi kao »periferni« slojevi te grupe. Iako ti slojevi, na bazi pomenutog kriterijuma, pripadaju jednoj određenoj grupi (na primer, profesionalnoj), »nukleusni« slojevi različitih društvenih grupa, s jedne strane, i »periferni«, s druge, suštinski čine odgovarajuće, po vertikalnoj podeli, hijerarhijski ustrojene, velike društvene grupe u strukturi našeg društva.

Po autoru, ove dve velike grupe, koje čine relativno harmoničnu, hijerarhijsko-piramidalnu strukturu, imaju suštinski različit položaj u procesu prisvajanja proizvoda rada, što se reflektuje na različit status u sferi kulture, obrazovanja i što nalazi svoj poseban *»politički izraz«* koji se manifestuje u različitim oblicima participacije u organima upravljanja, odnosno samoupravljanja«. Socijalizam, kao *prelazni period,* još uvek ne sadrži obavezne društvene uslove za potpuno ukidanje izvesnih elemenata klasne strukture, već ovakvim svojim ustrojstvom *»zakonito* reprodukuje neke odnose i situacije, strukture i organizacije, koje su bile karakteristične za ranije društvo, a koje bitno nije izmijenio, niti

odredio jasno i konkretno nove ciljeve«.

U našem društvu »postoji, s jedne strane, »politička dominacija« »nukleusa« društva, koja predstavlja adekvatan izraz njegove ekonomske moći, i, s druge strane, neadekvatna manifestacija participacije u organima samoupravljanja »prizemne« društvene grupe« — zaključuje autor.

GORDANA POPOVIĆ

PREGLED

Iz junskog broja sarajevskog časopisa za društvena pitanja izabrali smo članke: *Informacija i monetarno-kreditna politika u reformi*, Pavla Domančića, *Refleksije o dogmatizmu* Andrije Gamsa i *Neka bitna obilježja četništva kao nacionalnog pokreta do aprilskog rata 1941.* Nusreta Šehića.

Pavao Domančić analizira uzroke i žarišta inflacije u reformskom periodu unatoč prolongiranoj antiinflatornoj politici. Tri su faktora inflacije — smatra autor.

Najozbiljniji faktor koji pothranjuje inflatorne tendencije je neusklađenost namenske strukture ponude i tražnje. »Dovoljno je samo pomenuti da u periodu reforme ne postoji problem globalne ravnoteže robnih i kupovnih fondova — višak tražnje u odnosu na ponudu iz predreformskog perioda ustupa mjesto višku ponude u odnosu na tražnju. Ostala je, međutim, i dalje da živi samo strukturalna neusklađenost, koja je pored globalne neravnoteže ponude i tražnje također karakterizirala predreformsku tržišnu situaciju.« Strukturalna neusklađenost robnih i kupovnih fondova prisutna je na sektoru lične potrošnje, sektoru sredstava rada, sirovina i reprodukcionog materijala. Simultano delovanje namenske neusklađenosti ponude i tražnje na ovim sektorima »pogodovalo je rastu cijena i to ne samo deficitarnih artikala, kao i gomilanju zaliha robe u onim sektorima koji su se sporo ili nikako prilagođavali promjenama u namjenskoj strukturi tražnje«.

Autor analizira i uticaj institucionalnih faktora na porast cena. Na porast cena je, s jedne strane, uticala mogućnost države da — radi poboljšanja položaja nekih grana na tržištu — administrativnim putem diže cene, dok je, s druge strane, proces inflacije intenziviran merama fiskalne politike. Rasterećenje privrede od nekih fiskalnih obaveza i stimuliranje mikroakumulacije ispoljilo je i neke defekte koji su uticali na rast cena. »Ti defekti se kriju u ponašanju privrednih i neprivrednih subjekata prilikom raspodjele stvorenog proizvoda, odnosno dohotka, kod čega se nisu nalazila najoptimalnija rješenja u pogledu formiranja akumulacije i fonda potrošnje ili fonda ličnih dohodaka... prisutna je tendencija slabljenja akumulativne baze radnih organizacija.« Pored faktora koji su delovali u okviru nacionalnog tržišta, inflatorne tendencije su intenzivirane rastom cena na međunarodnom tržištu i međunarodnom monetarnom krizom.

Sistematičan i koherentan članak Andrije Gamsa nudi čitaocu pravu riznicu ideja o dogmatizmu. To je i uzrok što neke probleme autor nije produbljenije analizirao. Tako je, recimo, uzročna veza birokratizma (sistema odnosa) i dogmatizma (oblika mišljenja, poimanja i »opra-

vdanja« stvarnosti), mada prisutna u celom obliku, nedovoljno eksplicitno izražena. Isto tako, polemišući s nekim shvatanjima o karakteru samoupravljanja, klasnih odnosa i svojine u našem društvu, autor to ne čini produbljeno i ostavlja čitaoca u nedoumici čiji su argumenti teži (tim više što se ni za teorijsko poimanje ovih kategorija »druge« strane nije u članku našlo dovoljno prostora).

Pojmovno određujući dogmatizam, autor kaže: »Određeno učenje kao sistem misli (ili deo tog sistema) pretvara se u dogmu tek onda ako se u društvu stvara neko telo ili organ koji dobija vrhovni autoritet u tumačenju misli (ili sistema misli).« Dva su uslova potrebna da bi se sistem misli pretvorio u dogmu:

1. Postojanje vaniskustvenog autoriteta iz koga dogma crpe snagu i koji je čini »neprikosnovenom«, jednom zasvagda »datom«.

2. Postojanje ovozemaljskog autoriteta, »autentičnog« tumača »opštih« istina. Neprikosnovenost u tumačenju »opštih« istina uvek je posledica dominantnog položaja određenog društvenog sloja u sferi ekonomije i politike. Time privilegovan društveni položaj birokratije dobiva svoje teorijsko »opravdanje«.

Pažnju čitaoca naročito privlači autorovo kritičko preocenjivanje staljinističkog kanoniziranja fundamentalnih kategorija marksizma (klase, svojine i najamnog rada). Staljinistička koncepcija klase ne polazi od Marksovih i Lenjinovih odrednica (položaj određenog sloja u procesu proizvodnje, uloga u raspodeli nacionalnog dohotka, društvena uloga, koja je determinirana uglavnom prvom i drugom odrednicom), već klasu određuje jedino po mestu u procesu proizvodnje. Logična posledica ovakvog prilaza je konstrukcija »neantagonističkih« klasa u socijalizmu (radnici, seljaci, inteligencija). Time se marksistička koncepcija društva zamenjuje funkcionalističkom. Autor kritički preocenjuje i zvanično shvatanje sovjetske teorije o državnoj svojini. Po njemu, »naglašavanje jedinstva i društvene harmonije u toj svojini upravo prikriva neograničenu i odozdo nekontrolisanu vlast birokratije da upravlja fondom državne svojine«. Marksovu koncepciju najamnog rada staljinizam je dogmatizovao u dva vida: (1) najamni rad je jedini vid eksploatacije; (2) eksploatacija u kapitalizmu je stalna i institucionalizovana. Destrukcijom kapitalističkog društva i nastankom socijalizma nestaje odnosa eksploatacije.

Poslednji deo članka prof. Gamsa je i najdiskutabilniji. Odgovarajući afirmativno na pitanje postoje li slučajevi dogmatizma kod nas, autor navodi »neke apstraktne istine ili čak zablude«. Po autoru, jedna od zabluda, apstraktnih istina je »shvatanje da naše samoupravljanje nije samo društveno-politički nego i proizvodni odnos«. Čitaocu se nameće pitanje: može li se jedan društveno-ekonomski sistem (pa i samoupravni) reprodukovati bez samostalnog proizvodnog odnosa.

Teza da društvena svojina negira »pravo svojine« je, po prof. Gamsu, druga »štetna i nazadna apstrakcija«. Šteta što autor ne navodi i drugačija mišljenja o ovom problemu (J. Đorđević — pojam društvene svojine je protivrečan, jer izražava nesvojinski odnos). Sličnu tezu zastupa i L. Geršković.

Nusret Šehić osvetljava jedno nedovoljno obrađeno područje u našoj istoriografiji. On nema ambicija da pruži presek čitavog

spektra nacionalističkih pokreta koji unekoliko predstavljaju specificum političkog mehanizma predratne Jugoslavije, već traga za korenima i obilježjima četništva, samo jednog u širokom spektru nacionalističkih pokreta. »Korijene četništva koje je u sebi potpuno sublimiralo nacionalistički program srpskog građanstva nalazimo u tzv. oružanoj četničkoj akciji u Makedoniji, koja datira u prvoj deceniji ovog stoljeća.«

Iako je četništvo između dva rata (naročito posle šestojanuarske diktature) postalo pokret širokih razmera, ono se nikad nije konstituisalo u samostalan, autohton pokret. (Sličnu sudbinu doživeli su i ostali nacionalistički pokreti.) Tri su razloga za ovakav položaj četništva: (1) Četništvo je već u periodu svog formiranja bilo pod strogom kontrolom države. »Srpska vlada odnosila se prema četnicima kao prema savremenim kondotijerima«. (2) Pokret nije imao jasnu ideološku platformu. (3) Zastarela organizaciona struktura nije mogla obezbediti nužno jedinstvo u političkoj akciji.

Uzrok nejasne i nedovoljno konstituisane ideologije autor nalazi u socijalnoj strukturi pokreta. Četništvo je tradicijom i seljačkom patrijarhalnom ideologijom čvrsto vezano za selo. »Četništvo, koje je predstavljalo nacionalistički pokret, nužno je našlo jako uporište na selu, već i zbog toga što seoska sredina predstavlja pogodno tlo za ekstremne oblike nacionalizma, kakav je u suštini bio četnički pokret.« Okupivši tanak sloj inteligencije, četništvo nije bilo sposobno da formira sopstvenu ideologiju. Upravo nedovoljna ideološka kohezija pokreta objašnjava zašto su akcije četništva ponekad (prividno) davale utisak kao da dolaze s krajnje »levice«. To se događalo onda kada je četništvo svojim političkim akcijama štetilo režimu, pa je takav karakter političke akcije četništva u stvari bunt zbog ispoljenog »nepoverenja« režima. Time se četništvo (prividno) svrstavalo u blok opozicije, iako to stvarno nikada nije bilo.

U fluidnoj i nedovoljno konstituisanoj ideološkoj tvorevini četništva odnos prema komunizmu je bio jasan i isključiv. »Nema kompromisa, nema milosti, nema polovičnih mera u borbi dva oprečna sveta, komunizma i nacionalizma.«

MILAN PODUNAVAC

treći program

Časopis »Treći program« učvrstio je pozicije u našoj publicistici najviše zahvaljujući dobrim tekstovima domaćih autora.

Okrugli sto »Trećeg programa« okupio je naše eminentne naučne radnike koji su nam pružili jedan potpuniji uvid u stanje naše istoriografije. Tema okruglog stola predstavljala je širok izbor, pa su zato i odgovori bili raznovrsniji. Naime, govorilo se o univerzalnosti i integritetu istorije kao nauke, o odnosu istoriografije prema drugim oblastima naučnog saznanja i rada i o novoj tematici u jugoslovenskoj istoriografiji.

Posebno je bilo zanimljivo izlaganje Andreja Mitrovića o istorijskim ličnostima. Iako kaže da predmet naučne istoriografije ne može biti sveden samo na čoveka koji se više ne smatra jedinim nosiocem istori-

je, A. Mitrović izražava bojazan da apstraktne pojave često skrivaju suštinu čoveka. Istorijske ličnosti su snaga koja je veoma uticala na oblikovanje karakteristika njihovog vremena. Mitrović govori o odnosu ličnih osobina čoveka i njegove istorijske uloge i kaže da istorijske ličnosti imaju vlastiti život, individualne psihološke osobine, svoje biološke probleme, svoje bolesti, svoj odnos prema svetu. Istorijska ličnost je, prema tome, sačinjena od spoljašnjeg odnosa, znači, od sebe same i istorijskih prilika u kojima učestvuje i od unutrašnjeg odnosa, dakle, od svoje javne i svoje intimne ličnosti.

Vrlo je interesantan i referat dr Branka Petranovića o savremenoj istoriji i njenim problemima. Pošto konstatuje da su predmet istorije završeni i neponovljivi događaji, Petranović kaže da, polazeći od tog merila, savremeno doba pripada istoriji samo svojim završenim i uslovno završenim procesima. Teškoće pred kojima se nalazi savremeni istoričar su mnoge i razne, ali uglavnom nastaju zbog prožimanja i preplitanja sadašnjih i bivših procesa. Petranović govori da je teško odrediti granicu između starije i savremene istorije jer se ona neprekidno pomera, ali se ne ustručava da odredi početnu granicu osnovnih procesa koji obeležavaju savremeno doba. Ta granica je, po njemu, vezana za prvi svetski rat i oktobarsku revoluciju budući da su oni proizveli odlučne društvene i političke promene. Te promene, kaže Petranović, u nešto drugačijim oblicima, sa višim stepenom intenziteta, traju u svetskim razmerama do danas. Autor se zadržava na teškoćama istoričara našeg doba, od kojih nam se učinila vrlo zanimljiva ona o prisustvu živih ličnosti koje predstavljaju kočnicu autentičnog istraživanja. Imajući u vidu iskustva sa memoarima nekih stranih državnika, mnogi istoričari smatraju da je kod njih prenaglašeno lično »ja«, da teže podizanju »spomenika sebi još za života«. Učesnici događaja mogu da budu, kaže Petranović, zarobljenici svojih viđenja tih događaja. Oni nisu uvek upućeni u složeni splet okolnosti koji ih je izazvao. Takođe, pod uticajem politike nestaju iz istorije lideri nacija ili prvaci pokreta koji su se kasnije našli na stranputici. Ide se dotle da se deformacije u osnovi sistema objašnjavaju rđavim svojstvima bivših državnika .Ovaj vrlo značajan referat Petranović završava konstatacijom da najveću teškoću u radu na savremenoj istoriji predstavlja nesklad između teorijskog obrazovanja istoričara savremenog doba i kompleksnosti tematike koja je predmet istraživanja. On izražava bojazan da se istoričar našeg doba ne okrene prikupljačkoj istoriji jer savremena istorija nije više empirijska nauka u starom smislu reči.

Nikola Rot u članku *Psihološki pristup nacionalizmu* ističe da se o ovom sistemu vrednosti i stavova dosta raspravljalo, ali da su mnoga pitanja još uvek ostala nerasvetljena. Nacionalizam je jedan od najkrupnijih problema današnjice. On je uvek i psihološka pojava. Zbog toga je i Rotov pristup ovom problemu namerno ograničen, usmeren na analizu psihološke strane nacionalizma. U svom istraživanju Rot se koristi proučavanjima Kaca, Gickova i Kristijansena. Među mnogim pitanjima i odgovorima koji su u ovom članku dati, nama se učinilo posebno značajno istraživanje savremenog američkog psihologa Kaca. On razlikuje četiri vrste nacionalizama polazeći od toga

u kojoj se istorijskoj fazi društvenog razvitka nalazi pojedina nacionalna država. Prvu fazu predstavlja nacionalizam društva u procesu formiranja svoje nacionalne države. Kod ovog nacionalizma već susrećemo sva tri tipa vrednosti karakteristična za nacionalnu ideologiju. To su zahtev za nacionalnim suverenitetom, za formiranjem nacionalnih institucija i, što je vrlo značajno, za izgrađenim vrednostima takozvanog kulturnog identiteta i samosvojnosti. Druga vrsta nacionalizma ili, bolje rečeno, nacionalne ideologije vezana je za razvijena društva naročito u periodu jačanja i širenja njihove moći — kad ne postoji eksploatacija samo nad delom sunarodnika, nego i nad drugim zemljama. Ovakve države razvijaju sva tri tipa vrednosti, a naročito kulturni identitet, i to u fazi etnocentrizma, kojim opravdavaju eksploataciju drugih zemalja i ideju o manjoj vrednosti naroda nad kojim se vlada. Etnocentrizam redovno dobija oblik rasizma jer se naglašeno ističe superiornost sopstvene i inferiornost tuđih nacija. Neki pisci i filozofi (Karlajl i Kipling) etnocentrizam shvataju kao nužnost da se eksploatisanim narodima upravlja u njihovom sopstvenom interesu. Oni su zastupnici ideje o misiji belog čoveka među obojenim i nerazvijenim narodima. Treću vrstu nacionalizma čini nacionalizam birokratsko-tehnokratskih društava, bilo da su ona kapitalistička ili socijalistička. Ubrzan tehnološki razvitak i širenje podele rada dovodi do forsiranja birokratije i tehnokratije. Ovakva društva karakteriše ideologija koja veliča državu, ističe njenu snagu i moć, naglašava razne pragmatske vrednosti. Država postaje najveći izvor birokratskog autoriteta i za takva društva nisu više od značaja opšte vrednosti, to jest naglašavanje kulturnog identiteta i nacionalnog suvereniteta. Prema pomenutom kriterijumu, razlikujemo i četvrtu vrstu nacionalizma, koji se javlja u državama u kojima vladajući sloj gubi svoju moć, koje su u opadanju i čija je ekspanzija blokirana. Ovaj oblik nacionalizma posebno naglašava kulturni identitet tradicije i istorijske institucije svoga vremena. To je takozvani konzervativni nacionalizam koji opasnost za nacionalne vrednosti nalazi u unutrašnjim neprijateljima, znači u samoj zemlji.

Sreten Petrović u članku *Čemu pesnici u oskudno vreme* govori o estetičkim pogledima poznog Hajdegera i Šelinga. U novije vreme, naročito u nemačkoj literaturi, govori se o unutrašnjoj vezi kasnije Šelingove misli i filozofije egzistencije, posebno Hajdegerove. Insistira se na dodirnim tačkama njihova učenja, čemu je povod zajednički odgovor na Hederlinovo pitanje »Čemu pesnici u oskudno vreme?« Poezija je za srećne, kaže Šeling; ona se u prošlosti javlja samo u srećnim epohama i bila je njihov izraz, ali izraz harmonije i srećnog života. Hajdeger govori o izvanrednom položaju pesništva koji se ogleda u otkrivanju istine. Njegova poezija otkriva strukturu bitka, dok Šelingova poezija otkriva bitak kao uvek novu mogućnost — zaključuje S. Petrović.

ZORAN SEKULIĆ

Inostrani časopisi*

DIE NEUE GESELLSCHAFT

U letnjoj svesci časopisa (za jul i avgust) Peter Štrajhan (Streichan) kratko i sažeto piše o *Kibernetici i ideologiji*. Ovaj članak je, u stvari, prikaz i analiza bitnih odrednica sveta u kome živimo, pokušaj fiksiranja savremenih društvenih kretanja.

Na pitanje koje su karakteristične specifičnosti civilizacije u drugoj polovini XX veka autor odgovara: eksplozija znanja, nesklad između spoznaje i tehničkog standarda, preobražaj »trećeg sveta«, menadžerstvo u privredi i politici, pluralizam, konvergencija, ogroman priliv informacija i težnje za neposrednom demokratijom.

Štrajhan napominje da je kumulacija znanja u naše dane poprimila džinovske razmere. Ako bismo zbrojili sve one naučnike koji su nekad živeli i one koji su živi, proizašlo bi da 95% *svih* naučnika čine oni koji su naši savremenici. I broj naučnih časopisa stalno raste; suma ljudskog znanja udvostručuje se otprilike svake pete godine. U tome prirodne nauke imaju znatno veći udeo od društvenih. Što se, na primer, biohemije tiče, u ovoj se naučnoj oblasti znanje »obnavlja«, to jest udvostručuje, svake druge godine.

Ovako rapidan rast naučnih saznanja izaziva prilično nespokojstvo i nesigurnost. Naime, prosečan nivo ljudskog obrazovanja ne omogućuje današnjem čoveku da prati ovaj nedostižan tempo u detekciji naučnih otkrića. Autor ističe da uzroke koji nas dovode u opasnost da budemo zatrpani ovom lavinom znanja valja potražiti i u ljudskom mentalitetu, a ne samo u nedostacima i slabostima sistema obrazovanja.

Mnogi se danas prenaglašeno bune protiv »tehnokratije« i »ekspertokratije«. Štrajhan, međutim, smatra da se u tome preteruje, jer je to jedna od prvih kontroverzi ljudske prirode. Naime, ljudi su u svojoj dosadašnjoj istoriji uvek konstruisali i ostvarili sve ono što im je u tehničkom pogledu bilo pristupačno. Tako će to biti i ubuduće. Bitno je pri tome da se stavimo na čelo tehničkog napretka kako bismo bili u stanju da usmeravamo, ili bar sledimo, taj brzi tempo — ističe autor.

»Cultural lag«, to jest veliku distancu između samosvesti većine građana i postojećeg tehničkog standarda, Štrajhan smatra drugom po značaju karakteristikom i obeležjem modernog društva. Žalosna je činjenica, na primer, da smo u stanju da pošaljemo čoveka na Mesec, a čak ni u najrazvijenijim industrijskim zemljama ne mogu da organizuju neometano odvijanje velegradskog saobraćaja. I ovaj primer govori o nesposobnosti da se prevaziđu protivurečnosti koje postoje između savremene tehnologije i mentaliteta ljudi, a takvih i sličnih propusta u organizaciji života savremenog čoveka ima bezbroj.

Autor s pravom ukazuje na činjenicu da se u zemljama koje pripadaju takozvanom trećem svetu prva i druga industrijska revolucija ostvaruju gotovo istovremeno. Razvojni put današnjih industrijski naprednih država, koji su one prevalile za sto godina, zemlje u razvoju pokušavaju da pređu za dve decenije. A to je ostvarljivo ako su industrijske nacije i narodi »trećeg sveta« svesni potrebe među-

* Inostrane časopise prikazuju: Andrija Grosberger, Nina Ratković i Anđelka Mihić.

sobne povezanosti i vitalnih sposobnosti nerazvijenih. Po autoru, ova pomoć zemljama u razvoju zasad nije zadovoljavajuća, međusobna saradnja morala bi da se intenzivira poboljšanjem komunikacija između ova dva »supsistema«, to jest industrijskih nacija i zemalja trećeg sveta.

Štrajhan, dalje, ukazuje na fenomen savremenog menadžerstva, tvrdeći da su menadžeri danas »prvi ljudi«. U njihovim rukama koncentrisana je moć odlučivanja, i to ne samo u oblasti industrije i uslužnih delatnosti, već i u sferi politike. Ovakvom razvoju stvari doprinela je podela rada, koja predstavlja temelj individualnog i društvenog blagostanja. Osnovni problem u ostvarivanju demokratskog društvenog sistema autor vidi u načinu izbora politmenadžera na rukovodeća mesta. Menadžeri u velikim industrijskim preduzećima prinuđeni su da se oslone na informacije koje im pružaju kompjuteri, a kada se bude potvrdilo shvatanje da je i proizvodna jedinica neka vrsta kibernetskog sistema sa određenom samoregulacijom, onda će pitanje demokratizacije u rukovođenju takođe biti povoljno rešeno.

Individualizam liberala autor smatra prevaziđenom težnjom, a u socijalističkim zemljama otkriva tendencije koje ukazuju na pretvaranje kolektivizma u pluralizam. Ovaj pluralizam, po Štrajhanu, jeste otelovljenje kibernetskog sistema u društvenoj sferi. Supsistemi, to jest pojedine grupe, raspolažu samo takvom i tolikom autonomijom koja ne ugrožava postojanje sistema u celini, ali im omogućuje izvesnu dinamiku odlučivanja.

Karakteristike menadžerskog društva, čiji se simptomi javljaju i u komunističkim zemljama, i zakonitosti koje vladaju u industrijalizovanim sredinama daju za pravo onima koji govore o procesu konvergencije, to jest postupnom približavanju i ujednačavanju komunističkog i kapitalističkog sistema.

Štrajhan završava svoja razmatranja tvrđenjem da je osnovna suština ideologija njihova antropološka interpretacija. Ideolozi polaze od određene, ali fiktivne, antropologije, a ne uzimaju u obzir dostignuća naučne antropologije. Čoveka većinom smatraju po prirodi dobrim, dok nas istorija uči da je ta teza pogrešna. Autor podseća na činjenicu da je razvoj čovečanstva obeležen brojnim ratovima, a da se humanost često prenebregava i gazi. No, ta se zverstva i krvoprolića ne mogu pripisati nijednoj određenoj naciji ili grupaciji, jer u socijalnim procesima nema »monokauzalnosti«. Štrajhan označava dva faktora koja, po njegovom mišljenju, određuju karakter i akcione motive čovekove. To su težnja za sigurnošću i želja za povratkom u »izgubljeni raj«. Oba ova elementa nalaze svoje mesto u politici koja sebi prisvaja pravo na atribute »demokratičnosti« i »humanosti«. Zadatak je politike, dakle, da narodne mase uveri u to kako se humanost obezbeđuje slobodnim razmahom ljudskog stvaralaštva, a sigurnost planskim unapređenjem društvenog razvoja.

A. G.

Marxism Today

Povodom izbora za nacionalni parlament održanih oktobra 1969. Politička komisija CK KP Portugalije dala je izjavu, koju

prenosi junski broj ovog časopisa pod naslovom *Lažni izbori u Portugaliji*.

Te izbore KPP naziva izbornom prevarom, ali naglašava da je, bez obzira na zvanične rezultate, udružena opozicija postigla velik politički uspeh. Iako je fašistički režim ostao na vlasti (opozicija, inače, ne veruje da se izlaskom na izbore koje fašisti organizuju i kontrolišu može rešiti pitanje režima), fašizam je ipak izgubio političku inicijativu, iz tih izbora izašao je »diskreditovaniji nego ikad ranije« i pokazao je da je nesposoban da političkom demagogijom, u uslovima ogromnog nezadovoljstva, zadrži svoje pozicije. Izbori su označili kraj jedne veoma značajne faze u borbi portugalskog naroda i početak novog, vrlo teškog perioda za ceo demokratski pokret, ali perioda koji će pružiti mnogo mogućnosti radničkoj klasi i narodu da postanu značajnija društvena snaga i uspešan oponent fašističkoj diktaturi.

Predizborna godina (od 27. septembra 1968, kada je M. Kaetano postao šef vlade, do izbora 26. oktobra 1969) predstavljala je godinu najvećeg otpora fašizmu tokom 45-godišnje fašističke vladavine. Izborna kampanja, u kojoj su fašistička sastajališta (za razliku od sastanaka opozicije) ostajala uglavnom prazna, predstavljala je »razvod fašističke kamarile i nacije« i pretvorila se u spektakularan neuspeh fašističkog režima.

Uprkos nastojanju vlade da stvori legalnu antikomunističku opoziciju, na scenu su uspešno stupile organizovane i ujedinjene snage različitih političkih profila kao »široki pokret masa protiv režima, demagogije i izborne prevare«. Vlada je pokušala da taj antifašistički pokret pocepa i da ga, uz izolaciju KP, pretvori u kolaboracionističku opoziciju. Međutim, ni taj pokušaj nije uspeo jer su najjače demokratske snage — komunisti, katolici i socijalisti — preuzele inicijativu i razotkrile »liberalnu« demagogiju Kaetanove vlade svete unije.

Opozicija je savladala ograničenja vlade i odigrala uspešnu ulogu u izbornoj kampanji. Istupala je od samog početka na tri fronta — borila se za neposredne zahteve radnika, vodila je političku borbu i učestvovala u studentskoj borbi. Svojom aktivnošću ona je uspela da obezbedi veliku podršku radničke klase i narodnih masa i da, bez obzira na vladine smicalice i na nemogućnost da postavi svoju kontrolu na mnogim izbornim mestima, postigne značajne uspehe. Čak i po podacima koje je vlada zvanično objavila, a u koje KP očito sumnja, opozicija je dobila 1,3 miliona glasova, a u nekim mestima i preko 50 odsto. Zato se izbori i karakterišu kao izraz izolacije fašizma.

KPP smatra da je i pre samih izbora opozicija dobila političku bitku. Ona je iz predizborne kampanje izašla ojačana i omasovljena. Odlučujuću ulogu u njoj su preuzeli radnička klasa i omladina. Ona proklamuje duboku reformu portugalskog društva i veru u narod (čiju podršku i uživa). Jedinstvo unije nije fiktivno, već realno budući da je nastalo u zajedničkoj akciji; ono odražava jedinstvo radničke klase i narodnih masa.

Osim toga, KPP smatra da je bilo pravilno izaći na izore i suprotstaviti se pozivu liberalne buržoazije i nekih levičara na apstinenciju, jer bi time bila propuštena i žrtvovana jedna od mogućnosti za glasnije postavljanje svojih zahteva. Liberalna buržoazija i levičari (koji iz različitih motiva žele da parališu demokratski pokret) ostali su izolovani.

Sada treba nastaviti borbu za legalizaciju opozicije. To se ne može postići upućivanjem molbi sadašnjoj vladi. Jedini način su legalne akcije koje će pomoći da se faktičko stanje i formalno prizna. Ukoliko opozicija bude glasnija i organizovanija, utoliko će je teže biti ućutkati. Zadatak opozicije je da istraje u demaskiranju demagoških akcija vlade. KPP je svesna toga da borba neće biti laka jer fašizam (»gvozdena pesnica skrivena pod liberalizmom«) ima uvežban, spreman i naoružan aparat. Preduslov svakog suprotstavljanja je jedinstvo opozicije.

Borba za zahteve radničke klase treba i dalje da ostane u okviru pažnje ujedinjene opozicije. U toku izborne kampanje mnogi od tih zahteva dobili su politički karakter. Radnici su štrajkovima pružili prvi organizovan otpor Kaetanu. Za vreme izbora železničari su takođe organizovali štrajk. Opozicija mora da istupi protiv pogoršavanja životnih uslova, porasta cena i zamrzavanja plata. Treba biti spreman i odgovoriti na polovične ustupke vlade i poslodavaca čiji je cilj korumpiranje radničke klase. KP ističe da samo jedinstvena akcija može dovesti do uspeha u borbi koja, iako se vodi u obliku ekonomskih zahteva, sve više poprima politički karakter (pravo na štrajk i pravo na sindikalno organizovanje).

Na kraju se naglašava da se izbori nikako ne prihvataju kao jedino sredstvo borbe. KP navodi da sledeći ciljevi treba da budu: postizanje slobode udruživanja i govora, prava na štrajk i na sindikalno organizovanje, ukidanje cenzure, priznavanje demokratske opozicije, oslobođenje političkih zatvorenika, stvaranje demokratskih masovnih organizacija, zadovoljenje ekonomskih zahteva radničke klase, prestanak kolonijalnih ratova i vođenje spoljne politike na bazi miroljubivih odnosa sa drugim državama.

N. R.

Marxistische Blätter

U avgustovskom broju (4) ovog zapadnonemačkog časopisa posebnu pažnju privlači članak Alberta Berga pod naslovom *Poreklo, ciljevi i metodi »nove istočne politike«*. Članak se odnosi na politiku Zapadne Nemačke prema Nemačkoj Demokratskoj Republici.

Albert Berg se prilično kritički odnosi prema novom kursu zapadnonemačke vlade Vilija Branta. »Novu istočnu politiku« koju je Brant počeo da sprovodi Berg ocenjuje kao novu varijantu »stare istočne politike« i ističe da se odnosi između dveju država nisu u osnovi izmenili. Susreti koje su kancelar Brant i predsednik Ministarskog saveta Nemačke Demokratske Republike Vili Štof imali 19. marta u Erfurtu i 21. maja u Kaselu ispunili su nadom veliku većinu stanovništva obe Nemačke.

Nemačka Demokratska Republika smatra da ne može biti govora o bilo kakvom sporazumu između dveju država bez prethodnog uspostavljanja međunarodnopravnih odnosa. Vili Brant, međutim, jasno je izneo pred Bundestagom svoj stav: »i pri tom ostaje da međunarodnopravno priznanje NDR od strane SRN ne dolazi u obzir«.

U Kaselu je Vili Brant ovo svoje kategorično »ne« pokušao da donekle ublaži izjavom da će se problem međunarodnopravnog priznanja NDR vremenom rešiti.

Delegacija NDR izjasnila se pre svog odlaska iz Kasela za dalje razgovore ukoliko Bon zauzme »realnije držanje«. Berg ističe da se posle susreta u Kaselu može konstatovati da »nova istočna politika« vlade SRN nije ni do čega dovela. »Nova istočna politika« ne razlikuje se bitno od »stare istočne politike«.

U ovoj situaciji je neophodno da se ciljevi i metodi »nove istočne politike« realno ocene, da se stanovništvu objasni da je slobodna koegzistencija između dveju država moguća, šta joj stoji na putu i koliko ta politika može doprineti da se uklone prepreke koje stoje na putu boljeg razumevanja.

Dajući kratak pregled dosadašnje politike Bona prema Istoku, Berg želi da pokaže kako se politika Zapadne Nemačke u svojoj biti nije izmenila.

Politika koju su vodili kancelari Adenauer i Kizinger oslanjala se na pretnju silom, čiji je sastavni deo »politika na ivici rata«. Stoga Kizinger nastavlja da brani naoružavanje Nemačke ističući da je ona jedina sila koja imponuje SSSR-u i primorava ga da pravi ustupke. Sredstva »stare istočne politike«, kao što se pokazalo, otkazala su.

U prvoj polovini šezdesetih godina Bon je sprovodio politiku oklevanja i pri tom sledio američku evropsku politiku. Vili Brant je prihvatio Kenedijeve ideje kopirajući njegovu »strategiju mira«. Međutim, za »novu istočnu politiku« je karakteristično da ona, doduše, preporučuje nova sredstva, ali joj ciljevi ostaju isti — kaže Berg.

Koliko je snažna potreba za odgovarajućom »transformacijom druge strane«, pokazuje ponovno oživljavanje »demokratskog socijalizma« kroz vođstvo Socijaldemokratske partije Nemačke. Još na Nirnberškom kongresu svoje partije (1968) Vili Brant je istakao da je demokratski socijalizam zapaljiva ideja. Događaji u Čehoslovačkoj su pokazali vrednost ovog shvatanja. Konzervativne snage su koristile svaku grešku da bi sprečile jačanje i dalju izgradnju socijalizma. Proklamovanje jednog novog »demokratskog socijalizma« koji je bio uslovljen događajima u Čehoslovačkoj učinilo je da su komunisti dobili, između ostalog, jednog takvog neprijatelja komunizma kao što je bio F. J. Štraus, na primer.

Celokupno držanje SRN prema NDR (istupanje pred OUN, protivljenje prijemu NDR u Svetsku zdravstvenu organizaciju, ponašanje prema diplomatskim predstavnicima NDR) upućuje na zaključak da se politika nove vlade bar po spoljnim obeležjima nije izmenila.

Izgledi na uspeh »nove istočne politike« su minimalni jer njeni predstavnici još uvek podržavaju politiku sile. Ona je samo drugačija varijanta borbe protiv socijalizma.

Najnoviji susret predsednika SAD Niksona i kancelara Branta razjasnio je principijelno slaganje Stejt departmenta sa »novom istočnom politikom« Bona. Izjava Vilija Branta: »mi nećemo ništa učiniti bez pune podrške Amerike« jasno pokazuje kontinuitet sa ranijom politikom Kizingerove vlade.

U interesu je velike većine građana Zapadne Nemačke da »istočna politika« bude upravljena ka sigurnosti i miru u Evropi. To je prvi uslov naše egzistencije — ističe autor. Autor se zalaže za puno priznanje NDR i ističe da je neuspeh koji je doživela vojna varijanta imperijalističke politike u Evropi rezultat poleta koji doživljava socijalizam na našem kontinentu, rezultat njegovog jačanja.

A. M.

TÁRSADALMI SZEMLE

Zanimljiv uvid u proces izvesnog osamostaljivanja osnovnih partijskih organizacija u Mađarskoj i širenja njihovih kompetencija pruža osvrt Imre Đerija (Györi Imre) objavljen u junskom broju časopisa pod naslovom *Demokratski centralizam i partijski rad. Veća samostalnost osnovnih partijskih organizacija i centralističko usmeravanje.*

Uporedo sa procesom demokratizacije, koji je dobio značajne podsticaje uhodavanjem privredne reforme (koja je uslovila veću samoinicijativu u preduzećima), sve se jače izražavaju i težnje za osamostaljivanjem nižih partijskih organa. Autor ističe da su bili učestali glasovi koji su zahtevali veća prava i kompetencije za osnovne partijske ćelije, uz obrazloženje: »Svi već imaju neka prava u preduzećima, samo ih osnovne partijske organizacije nemaju! Kako onda da se ostvaruje politika Partije?«

Danas je u tom pogledu situacija već bolja — tvrdi Đeri — potkrepljujući to nizom primera i konkretnim podacima iz prakse partijskih organizacija koje deluju u preduzećima. Članovi Partije u većim preduzećima, na primer, pristupaju analizi privrednih problema koji najviše zaokupljaju ljude: u građevinskoj industriji pažnja se posvećuje realizaciji programa izgradnje stanova; u saobraćajnim preduzećima nastoje da razrade koncepcije transportne politike, a u industrijskim preduzećima osnovne partijske organizacije teže da iskorene nezdrave pojave u vezi sa fluktuacijom radne snage.

U nekim preduzećima partijske organizacije su dale inicijativu za pokretanje socioloških i psiholoških istraživanja da bi se razjasnili koreni negativnih pojava u radnim kolektivima: uzroci nezadovoljstva zbog raspona u platama, opadanje radnog elana zbog zatrovane atmosfere i loših međuljudskih odnosa na radnim mestima, nezainteresovanost za dopunu stručnog obrazovanja i drugi faktori koji štete proizvodnji. Komunisti se sve češće zalažu i za ukidanje uravnilovki pri deobi fondova namenjenih povećanju ličnih dohodaka zaposlenih, oni se bore da pojedine fabrike u okviru većih kombinata formiraju fondove dobiti u skladu sa ostvarenim rezultatima.

Osnovne partijske organizacije nemaju, doduše, neke značajnije kompetencije u oblasti kadrovske politike, ali im nisu uskraćena izvesna prava i obaveze pri biranju određenog kruga rukovodilaca. Sekretarijati mogu, na primer, da podnesu svoje predloge u vezi sa izborom kadrova za više partijske organe. To im pravo pripada i prilikom izbora mesnih rukovodilaca u masovnim organizacijama.

Autor, međutim, ne propušta da ukaže kako valja shvatiti i upražnjavati veću samostalnost koju su stekle niže i osnovne partijske organizacije. Naime, preuzimanje većih kompetencija ne bi smelo da znači i odvajanje, zatvaranje prema višim partijskim forumima. Naprotiv, to treba da služi efikasnijem ostvarivanju »centralne volje« — kako to Đeri kaže. Veća samostalnost nameće osnovnim organizacijama da bolje izvršavaju svoju funkciju i zadatke u skladu sa organizacionim propisima.

S druge strane, osnovne organizacije moraju da rešavaju lo-

kalne zadatke koje ni jedno više partijsko rukovodstvo neće i ne može da obavi umesto njih. Odluke o rešavanju »teritorijalnih problema« mogu donositi samo niži partijski organi, jer bi u protivnom ta njihova aktivnost imala čisto šablonski karakter.

Veće osamostaljivanje partijskih organizacija iziskuje i bolju »potkovanost« članstva, naročito u ekonomskim pitanjima, kako bi komunisti u preduzećima mogli da pružaju potreban oslonac stručnom rukovodstvu i time pomogli racionalno gazdovanje i poslovni uspeh. Iako osnovne organizacije moraju da vode računa o proizvodnosti i plasmanu, o stvaranju dobiti i formiranju visine plata, one se ne smeju mešati u operativnu proizvodnju, u organizaciju procesa proizvodnje — ističe autor. Njihova se aktivnost svodi uglavnom na politički rad. Osnovna briga treba da im je u tome kako pronaći način i sredstva za realizaciju partijske politike u oblasti privrede. Zadaci su sada, znači, znatno teži nego onda kada su centralni organi razrađivali do tančina ulogu i delatnost osnovnih organizacija. Sada se, pak, u tim višim forumima donose samo osnovne, globalne smernice, a za njihovo uspešno sprovođenje moraju komunisti sami da se brinu.

Autor ukazuje na pozitivnu praksu da privredna rukovodstva u preduzećima podnose informacije osnovnim organizacijama o aktuelnim pitanjima gazdovanja za koja postoji posebno interesovanje članstva. Sa svoje strane, pak, privredni rukovodioci — otkako su im povećane kompetencije i odgovornost za donošenje odluka — češće se obraćaju za pomoć partijskim organizacijama očekujući saradnju komunista u pripremanju odluka, njihovoj razradi i sprovođenju u život.

Đeri iznosi i neke kritičke primedbe na račun osnovnih partijskih organizacija koje se češće bave pitanjima od opšteg i međunarodnog značaja, a mnogo ređe lokalnim problemima koji neposredno interesuju članstvo u preduzećima, zadrugama, ustanovama i opštini. A upravo su to teme koje ne retko raspaljuju osećanja i strasti i traže radikalna rešenja. Autor primećuje da tu nemilu pojavu uslovljava i preterano velik broj obaveznih dnevnih redova koji se organizacijama nameću odozgo.

A. G.

WEG und ZIEL

Posle nedavnih opštih izbora u Austriji, na kojima su komunisti veoma loše prošli, političko rukovodstvo Komunističke partije Austrije pristupilo je raznim analizama da bi utvrdilo uzroke sve primetnijeg slabljenja pozicija KPA u narodnim masama. Jednu takvu samokritičku analizu objavljuje i junski broj časopisa: *Komunisti u preduzećima,* iz pera Valtera Vaksa (Walter Wachs).

Autor polazi od konstatacije da KPA već godinama ne predstavlja nikakav značajniji politički faktor u austrijskim preduzećima, odnosno radnim kolektivima. Sva aktivnost komunista u preduzećima iscrpljivala se uglavnom u rešavanju »fabričkih problema«, ali su i na tom planu oni istupali u svojstvu članova sindikata, a ne kao samosvesni, idejni pokretači trudbenika. S druge strane, bilo je, upravo u tom vremenskom periodu, podosta značajnih političkih događaja na domaćoj i međunarodnoj sceni povodom kojih je valjalo zauzima-

ti stavove i pružati objašnjenja trudbenicima, ali su na tom ispitu komunisti u preduzećima podbacili. Autor je mišljenja da se ti propusti mogu objasniti i objektivnim i subjektivnim momentima.

Od objektivnih uzroka Vaks ističe privrednu konjunkturu i punu zaposlenost u zemlji, snažnu aktivnost Socijalističke partije, koja vrši velik uticaj na radničku klasu, unoseći u njene radove građanska shvatanja. Postojeći savez austrijskih sindikata i takozvane radničke komore ne jača klasnu svest proizvođača, a sve to ima za posledicu da radništvo i nesvesno prihvata interese koji su u suprotnosti sa njihovim vlastitim težnjama i istinskim potrebama.

Autor tvrdi da se na napredne austrijske trudbenike vrši jak ekonomski i politički pritisak kako bi se otupila oštrica njihove borbe za bolje životne prilike i veće političke slobode. Taj pritisak ne dolazi samo od strane buržoazije i njene političke partije, već i Socijalističke partije, koja sarađuje sa kapitalističkim snagama u zemlji, nanoseći ekonomske i političke udarce radnim slojevima. Antikomunističke tendencije poprimile su najrazličitije oblike diskriminacije prema komunistima, ali i prema vanpartijcima koji se solidarišu sa interesima radničke klase. Uz to, i sredstva masovnih komunikacija doprinose dezinformisanju i nedoumicama među radništvom.

Što se subjektivnih faktora tiče, Vaks među najveće slabosti ubraja nesigurnost i kolebanje partijskog članstva kada su u pitanju značajne, principijelne stvari. Ti simptomi, priznaje autor, nisu skorašnjeg datuma, već je to proces koji traje godinama. Posledice takvog stanja ogledaju se u sumnjama u pravilnost partijske politike. Čak se postavlja i pitanje: da li je postojanje takve labilne partije opravdano i svrsishodno? Tome valja dodati i činjenicu da je Centralni komitet (i neka druga partijska rukovodstva) zanemario političko i ideološko usmeravanje članstva koje radi u proizvodnim organizacijama. U stvari, sva politička aktivnost prepuštena je, već godinama, takozvanoj Centralnoj frakciji po sindikalnim podružnicama, što se pokazalo kao pogrešan potez.

Sve je to dovelo do toga da se većina komunista u preduzećima ograničila na aktivnost u okvirima sindikalno-proizvodnog rada i da se zadovoljava rešavanjem ekonomskih pitanja. Politički i ideološki problemi se zaobilaze, a diskusije o gorućim i bitnim pitanjima svakidašnjice, o društvenim dilemama i sistemskim slabostima, bile su veoma retke. Zanemarivanje političkog rada dovodilo je čak i do potpune neaktivnosti članstva. Uz to se o ideološkim pitanjima ili političkim zadacima radništva ništa nije moglo pročitati ni u fabričkim listovima, jer su oni uglavnom glasila sindikalnih organizacija koje ne podležu uticaju KPA.

S druge strane, bilo je, i ima mnogo stvari o kojima su radnici trebali da kažu svoju reč. To su pre svega problemi vezani za reformu poreskog sistema koji opterećuje dohodak radnika, zatim borba protiv skupoće i za skraćivanje radnog vremena bez ikakvih ograničenja, problemi vezani za podržavljene sektore industrije, pitanje saodlučivanja radnika u upravljanju preduzećima itd. Za rešavanje tih i drugih problema valjalo bi pokrenuti radništvo agilnim obaveštavanjem i pokretanjem manjih i većih akci-

ja u preduzećima. Eto, za tu i takvu aktivnost komunista pledira Vaks.

Jedan od osnovnih problema s kojima su suočeni austrijski komunisti jeste i njihov odnos prema politici Socijalističke partije i radnicima učlanjenim u SPA. Naime, građanska oportunistička shvatanja socijalista o »državi blagostanja«, potrošačkom društvu, socijalnom partnerstvu posloprimaca i poslodavaca, industrijskom društvu i slično, unose među radnike dezorijentaciju i zabunu, slabeći klasnu svest radnika. Tom, u suštini reakcionarnom, uticaju socijalista KPA može efikasno da se suprotstavi samo širenjem saznanja o pravim ciljevima Socijalističke partije, koja stoji na liberalnim pozicijama i teži jedino takvim reformama unutar kapitalističkog sistema koje idu na ruku održanju postojećeg društvenog poretka.

Izlaz iz te nimalo lake niti ružičaste situacije Vaks vidi u čvrstom jedinstvu volje i akcije austrijskih komunista, prvenstveno u preduzećima, ali paralelno s tim i u široj javnosti, i to na svim poljima društveno-političke delatnosti.

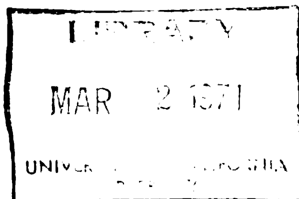
A. G.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

11

November 1970

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko-izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 11

Novembar 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

BRANKO MIKULIĆ

Sadašnji trenutak u razvoju Bosne i Hercegovine*

Da bi se potpunije razumjela sadašnja situacija u Bosni i Hercegovini i njen položaj u jugoslovenskoj zajednici naroda i narodnosti, neophodno je konstatovati rezultate u dosadašnjem razvoju, a posebno od Četvrtog kongresa Saveza komunista Bosne i Hercegovine do danas, i podsjetiti na neke istorijske, kulturne i druge karakteristike i specifičnosti bosanskohercegovačkog društva.

Tek u narodnooslobodilačkoj borbi ostvarene su davnašnje težnje naroda Bosne i Hercegovine da u svojoj užoj domovini žive slobodno i ravnopravno i da ona bude ravnopravna s drugim republikama u jugoslovenskoj zajednici naroda i narodnosti.

Bosna i Hercegovina se, kao Republika, razvijala i konstituisala prevazilazeći naslijeđenu zaostalost, različite suprotnosti, nerazumijevanja, otpore i probleme nacionalnog, regionalnog i drugog karaktera. Poznato je da u Bosni i Hercegovini žive tri naroda i više narodnosti, da oni imaju svoje posebnosti, ali i zajedničke ekonomske i političke karakteristike; da su se na njenom tlu ispreplele mnoge pojedinačne i zajedničke istorije, pojedinačne i zajedničke kulture. To predstavlja veliko bogatstvo njenih naroda i čini je privlačnom i neiscrpnom riznicom starih i novih vrijednosti koje su Srbi, Muslimani, Hrvati i pripadnici narodnosti tokom istorije stvarali i koje danas stvaraju.

Živeći mnogo vijekova bez svoje državne zajednice, koju su imali prije dolaska Turaka u naše zemlje, narodi Bosne i

---

* Prilagođeno i nešto dopunjeno izlaganje pred političkim aktivom Srbije 9. februara 1970. godine.

Hercegovine izlagani su međusobnim vjerskim, nacionalnim, pa i regionalnim sukobljavanjima i razdvajanjima. Zbog različitih naslaga prošlosti, kataklizmi kroz koje su prolazili, ostataka starih shvatanja u svijesti generacija, ekonomskog siromaštva, prosvjetne i kulturne zaostalosti, mnogi su građani sporo postajali svjesni i činjenice da imaju svoju republiku koja je ravnopravna s drugima i da to znači ne samo ostvarivanje davnašnjih snova, već i preuzimanje velikih odgovornosti za sopstveni razvoj i razvoj jugoslovenske zajednice naroda i narodnosti.

U ostvarivanju nekih elemenata državnosti Bosne i Hercegovine i ravnopravnosti njenih naroda javljali su se, kao izuzetni i za Savez komunista Bosne i Hercegovine i za druge progresivne snage, specifični problemi. Tako, na primjer, bilo je kod pojedinaca nedoumica i nerazumijevanja, koja su nekad smišljeno, ili slučajno, pothranjivana i sa strane, i oko pitanja da li Bosni i Hercegovini, ravnopravnoj i suverenoj Republici, trebaju određene institucije — Akademija nauka i umjetnosti, naučni instituti, Univerzitet, Muzička akademija, Televizijski studio itd., kada u Jugoslaviji već postoje takve institucije i kada Bosna i Hercegovina, kako su rezonovali, nije »nacionalna« republika.

Iz višenacionalnog sastava stanovništva u Bosni i Hercegovini, a posebno iz činjenice da dugo nije bilo riješeno pitanje narodnog identiteta Muslimana, proizlazile su ideje, pa i neke teoretske rasprave, o jugoslovenstvu kao nacionalnoj ili nadnacionalnoj kategoriji i mišljenja da je Bosna i Hercegovina posebna i specifična Republika, različita od ostalih. Jedni su joj zbog toga davali i epitete da je »stub« jedinstva Jugoslavije, a drugi su joj, svjesno ili nesvjesno, pokušavali nametati zavisan i inferioran odnos i položaj prema drugima.

To je, naravno, sputavalo pravovremenost adekvatnijeg pokretanja problema vezanih i za permanentno zaostajanje razvoja Bosne i Hercegovine u Federaciji, koje je izazivalo niz ozbiljnih teškoća i koje se negativno odražavalo na sva područja života. Jer, zbog dugogodišnjeg apsolutnog i relativnog zaostajanja u razvoju Bosne i Hercegovine, u odnosu na ostale republike i Jugoslaviju kao cjelinu, gomilali su se razni problemi i zatvarale perspektive o mogućnostima njihovog bržeg razrješavanja. Zato se tražio jasan kurs razvoja, njegovo precizno definisanje i raščišćavanje onoga što sputava brži razvoj Republike u sklopu Federacije. O nekim pitanjima razvoja i ravnopravnosti Bosne i Hercegovine bilo je različitih mišljenja i u Savezu komunista Bosne i Hercegovine. Ona su podupirana i nedovoljnim razumijevanjem situacije i odnosa

među narodima u Bosni i Hercegovini i od strane pojedinaca i grupa iz drugih republika. I sada, na primjer, ima nerazumijevanja stavova Saveza komunista Bosne i Hercegovine o narodnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini.

Borba za emancipaciju i razvoj bosanskohercegovačkog društva, i zbog svega toga, bila je komplikovana i specifična. Trebalo je, s jedne strane, uporno prevazilaziti mnoge negativne tragove teške prošlosti, sukobljavati se sa činjenicom dugotrajnog relativnog zaostajanja, razvijati samopouzdanje i vjeru u vlastite snage i mogućnosti, a, s druge strane, stalno bdjeti nad ravnopravnošću, bratstvom i jedinstvom naroda Bosne i Hercegovine. Rezultat toga je i intenziviranje, naročito u posljednjim godinama, i šire afirmisanje kulturnih i stvaralačkih vrijednosti naroda Bosne i Hercegovine, demokratska atmosfera i dijalog o nacionalnom i drugim pitanjima razvoja bosanskohercegovačkog društva. To je doprinijelo da se dođe do veoma jasnih političkih opredjeljenja o bitnim problemima razvoja Republike i odnosa među narodima u Bosni i Hercegovini, što već danas ima veoma pozitivan uticaj na politička kretanja u Bosni i Hercegovini.

Ono što je osnovno i za šta se Savez komunista Bosne i Hercegovine, kao revolucionarna snaga, zalaže i bori jeste stvaranje uslova i klime da svaki čovjek bude slobodan, da se izrazi onako kako to osjeća i misli u nacionalnom, etničkom, kulturnom, jezičkom i drugom smislu. Zbog toga je logično da radni ljudi i građani u Bosni i Hercegovini svoje kulturne i druge vrijednosti, koje stvaraju, zovu svojim. Na toj osnovi je znatno porasla i osjetljivost prema raznim tendencijama koje, u suštini, znače prisvajanje kulturnih i drugih vrijednosti naroda Bosne i Hercegovine i paternalistički odnos prema njima.

Danas je očigledno da su osnivanje Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, ostvareno bratstvo i jedinstvo i sprovođenje ravnopravnosti njenih naroda i narodnosti najveće tekovine i vrijednosti bosanskohercegovačkog, a, samim tim, i jugoslovenskog društva. I na tome pitanju se potvrdio i stalno potvrđuje samoupravni socijalizam u Jugoslaviji. Vitalnost i u tim pitanjima dokaz je njegove stvarne ljudske sadržine.

U sklopu s opštim društveno-ekonomskim razvojem i stalnim jačanjem i unapređivanjem odnosa u zajednici jugoslovenskih naroda i narodnosti, u Bosni i Hercegovini je narastala svijest o potrebi sve potpunijeg konstituisanja Republike kao samoupravne društveno-političke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti i njene jednakosti u jugoslovenskoj zajednici, kao i raspoloženje da se preuzmu odgovornosti za sopstveni razvoj i za razvoj jugoslovenske zajednice. Dakle, pitanje dr-

žavnosti Bosne i Hercegovine prevashodno je bilo značajno sa stanovišta afirmacije dužnosti i odgovornosti radnih ljudi, odnosno naroda i narodnosti koje žive na ovom tlu, za njen razvoj i za razvoj Jugoslavije, a tome su i u samoj Bosni i Hercegovini ponekada davani otpori. Savladavanjem tih otpora i jačanjem svijesti o vlastitim dužnostima i odgovornosti kreativne snage u Republici podstaknute su na traženje najboljih rješenja i puteva razvoja Bosne i Hercegovine. Povećana je i spremnost naroda da u tom, pored ostalog, i materijalno učestvuje. Za modernizaciju puteva, izgradnju škola, elektrifikaciju sela i naselja, te druge akcije, na primjer, zaposleni građani Bosne i Hercegovine izdvajaju 4—5% od svojih neto ličnih dohodaka.

Savez komunista i druge progresivne snage u Bosni i Hercegovini, naročito posljednjih godina, odlučno su se zalagali da se oslonac u daljem razvoju Republike prvenstveno traži u vlastitim snagama i mogućnostima. Takva orijentacija prihvaćena je od većine radnih ljudi i danas se pokazuje da je, bez sumnje, ispravna.

Koje i kakve su te vlastite snage i mogućnosti?

Pored velikih prirodnih bogatstava Bosne i Hercegovine (željezna ruda, boksit, olovo, cink, ugalj, hidroenergetski potencijali, šume i drugo), treba istaći neke druge relevantne činjenice.

Prvo, cijeni se da vrijednost aktivnih osnovnih sredstava u privredi Bosne i Hercegovine sada iznosi nešto oko 20 milijardi dinara.[1] U poslijeratnom razvoju ostvaren je brz razvoj industrije. Obim industrijske proizvodnje sada je za preko 9 puta veći nego 1939. godine i prevazilazi ukupnu proizvodnju industrije Jugoslavije prije rata.

Drugo, u društvenom sektoru zaposleno je preko pola miliona ljudi, a od toga je preko 35.000 sa visokim i višim školskim obrazovanjem, oko 80.000 sa srednjom školom i oko 180.000 visokokvalifikovanih i kvalifikovanih radnika.

Treće, pored Akademije nauka i Univerziteta, na čijim fakultetima, visokim i višim školama studira oko 31.000 redovnih i vanrednih studenata, naučnoistraživačkim radom bave se 34 instituta i zavoda i 50 razvojnih centara u radnim organizacijama.

To govori da se radi o relativno ozbiljnim materijalnim, kadrovskim i naučnim potencijalima. Zbog toga je borba za

---

[1] Stanje prije katastrofalnog zemljotresa u Bosanskoj krajini. U Banjaluci je, na primjer, bilo koncentrisano 10% ukupne vrijednosti aktivnih osnovnih sredstava privrede Bosne i Hercegovine. Zemljotresom je uništeno 40% tih sredstava.

njihovo aktiviranje i mobilizaciju i bila jedino ispravna orijentacija u politici Saveza komunista i drugih progresivnih snaga. U društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine danas je snažno prisutno uvjerenje da se većim aktiviranjem raspoloživih snaga i mogućnosti može postići njen brži i dinamičniji razvoj.

Bilo je i ima neshvatanja, pa i otpora takvom kursu, akcenata na pomoći zajednice više nego je realno, pojava nesnalaženja, a i potcjenjivanja mogućnosti Bosne i Hercegovine, vlastite uloge i odgovornosti u postizanju njenog bržeg razvoja. Uočavajući takve pojave i energično im se suprotstavljajući, Savez komunista Bosne i Hercegovine se odlučno zalagao da se u svakoj sredini definišu konkretni programi provođenja reforme. U tome se ostvaruju dobri rezultati. To se ogleda prvenstveno u značajnim uspjesima u oblasti integracije i poslovne saradnje u privredi, prestrukturiranja proizvodnje, modernizacije proizvodnih procesa, u podizanju efikasnosti poslovanja privrede na nivo koji je sada iznad prosjeka za Jugoslaviju, iako se radi o nedovoljno razvijenoj Republici; u okupljanju većeg broja stručnih kadrova i stvaranju uslova za njihovu radnu i društvenu afirmaciju. U novije vrijeme bilježe se prva, ali ohrabrujuća, ostvarenja i u reformi visokog školstva.

Za dosadašnje provođenje reforme u Bosni i Hercegovini karakteristična je orijentacija na modernizaciju i rekonstrukciju u privredi, o čemu govori i podatak da je u periodu 1965—1970. godine oko 80% ukupnih investicionih sredstava utrošeno za te potrebe. To je ostvarivano u uslovima malih ukupnih investicionih ulaganja i u vrijeme kada se dugotrajna tendencija zaostajanja Bosne i Hercegovine počela osjetnije izražavati i u zaostajanju tehničko-tehnološke opremljenosti privrede.

Kao rezultat provođenja reforme i znatno veće aktivnosti subjektivnih snaga, u privredi Bosne i Hercegovine ostvareni su značajni integracioni zahvati. U crnoj metalurgiji, metalskoj i elektroindustriji, rudarstvu, duvanskoj industriji, šumarstvu i drvnoj industriji i nekim drugim granama postignuto je okrupnjavanje radnih organizacija, tako da one predstavljaju značajne nosioce budućeg razvoja. Veliki kombinati u Bosni i Hercegovini već pokazuju sposobnost da rješavaju i one probleme pred kojima je etatizam zastajao, što se ogleda, pored ostalog, i u bržem uključivanju nauke, kao neposredne proizvodne snage, u ostvarivanje značajnih programa razvoja, u poslovno-tehničku saradnju sa inostranim partnerima itd. Karakteristično je da je u periodu 1965—1968. godine izvoz pri-

vrede Bosne i Hercegovine povećan za 41%. To upućuje na zaključak da je izvozna politika postala organski dio poslovne politike privrede.

Kurs na modernizaciju, integraciju, na veću saradnju radnih organizacija sa inostranim preduzećima, na prestrukturiranje privrede, prihvaćen je od progresivnih snaga bosanskohercegovačkog društva. One taj kurs sada nose, proširuju, produbljuju, odnosno ti se procesi odvijaju više-manje pod djejstvom rezultata koje postižu napredne radne organizacije, uz njihovu inicijativu i bez posebnog političkog podsticanja.

Procesi integracije obogaćivali su samoupravnu praksu u radnim organizacijama i podstakli razvoj dohodovnog sistema. Oni su uslijedili poslije dobro vođenog dogovaranja, demokratskih rasprava i odlučivanja o integracijama na bazi ekonomski verifikovanih analiza, što je, uz aktivnost subjektivnog faktora, a posebno Saveza komunista, na razvijanju svijesti o potrebi takve orijentacije, doprinijelo da se obezbijede širi i neposredniji uticaji radnih ljudi na koncipiranje razvojne politike.

Aktivnost Saveza komunista i drugih progresivnih snaga usmjerena je sada na konsolidaciju odnosa u integrisanim radnim organizacijama. Bez te konsolidacije nije moguće efikasno funkcionisanje dohodovnog i samoupravnog sistema, naročito u području proširene reprodukcije.

Slično je i s visokoškolskim radnim organizacijama u Bosni i Hercegovini, koje nose proces prilagođavanja svojih programa potrebama privrede i vanprivrednih djelatnosti.

Reforma je zahvatila suštinska pitanja daljeg razvoja Univerziteta i na samoupravnim osnovama inaugurisala proces prevazilaženja njegove klasične organizacije nastavnog i naučnog rada. U tom procesu ostvarena je već do sada veća autonomnost i samoupravnost fakulteta kao radnih zajednica nastavnika, studenata i drugih zaposlenih. Učešće studenata u samoupravljanju, u rješavanju pitanja unapređivanja nastavne prakse i njene organizacije, zatim povezivanja fakulteta sa privredom i društvenim djelatnostima, daje ohrabrujuće rezultate. Ostvaren je značajan uspjeh u direktnom povezivanju fakulteta sa privredom, nauke sa proizvodnjom. Tako je, na primjer, Metalurški fakultet u Zenici izrastao iz potreba i u organizaciji Metalurškog kombinata Zenica, dok moderni Elektrotehnički fakultet gradi preduzeće »Energoinvest« tako reći za svoje perspektivne potrebe. Mašinski fakultet je, može se reći, počeo da egzistira na ugovornoj saradnji sa desetak metaloprerađivačkih i drugih organizacija. Ekonomski fakultet, na osnovu ugovora sa Republičkom privrednom komorom,

radi na prilagođavanju nastavnog programa i na organizovanju pomoći za razvoj Ekonomskog instituta. Na tim osnovama izgrađena je jasnija orijentacija i pravci da se započeti proces proširi i na druge visokoškolske radne organizacije, kao i da se produbi u pravcu povezivanja srednjih škola sa privrednim i vanprivrednim organizacijama.

U društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine reforma je duboko prodrla u svijest radnih ljudi i stvorila uslove za šire ispoljavanje inicijativa i vrijednosti čovjeka, što je neprocjenjivo značajan faktor budućeg razvoja. U takvim društvenim uslovima naraslo je saznanje da napredak Bosne i Hercegovine zavisi prvenstveno od vlastitih napora i politike koja se vodi, odgovornosti i jedinstva komunista i radnih ljudi, kao i od spremnosti građana da daju svoj pun doprinos ostvarivanju politike i programa razvoja.

U društveno-političkom životu Republike sve uspješnije se razvijaju demokratski odnosi i demokratski način rješavanja problema. Argumentovan dijalog, u atmosferi pune tolerancije i povjerenja, uticao je da se ujednačavaju i ujednače razlike u mišljenjima. Tako je izvršeno približavanje i ujedinjavanje kadrova bez razlike na njihovu dob i revolucionarnu prošlost.

U bosanskohercegovačkom društvu očiti su snažni elementi jedinstva. To se ogleda u podršci politici koju je Savez komunista Bosne i Hercegovine utvrdio na svom Petom kongresu, a poslije razrađivao na sjednicama Konferencije i Centralnog komiteta. Visok stepen jedinstva bitna je karakteristika sadašnje situacije u Bosni i Hercegovini. Od izuzetnog je značaja to što se na istoj razvojnoj platformi, nastaloj kao rezultat prethodnih širokih rasprava, našao cio aktiv u Republici.

II

Već iznesene ocjene i podaci upućuju na zaključak da su u društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine ostvareni veliki rezultati. To su nepobitne činjenice.

Međutim, kada se ocjenjuje dosadašnji razvoj Bosne i Hercegovine, nije teško otkriti tendenciju njenog daljeg relativnog zaostajanja za razvojem Jugoslavije i drugih republika. U 1952. godini nacionalni dohodak po stanovniku u Bosni i Hercegovini bio je niži od prosječnog u Jugoslaviji za svega 13%, a u 1968. godini za 38%.

Tendencija pogoršavanja stepena relativne razvijenosti u pomenutom periodu najoštrije je djelovala u Bosni i Her-

cegovini, a zatim na Kosovu i u Crnoj Gori. U svim drugim republikama ostvaren je veći porast nacionalnog dohotka po stanovniku. Tako su, u stvari, dalje povećane razlike u stepenu razvijenosti. Nije riječ o tendenciji koju izražava samo dohodak po stanovniku. I drugi relevantni pokazatelji visoko korespondiraju sa tim pokazateljima. Uprkos relativno brzom tempu razvoja, industrijalizacija u privredno nerazvijenim područjima Republike tek je počela. Najveći dio teritorije i stanovništva u Bosni i Hercegovini daleko je od toga procesa.

Treba reći da postoje izvjesne razlike u zaostajanju i dometu industrijalizacije i između nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine, koje su, možda, i neznatne sa jednog objektivnog stanovišta, ali, upravo zato što su nastale na relativno niskom nivou razvijenosti, imaju određenu težinu. Bilo sa koje strane da se posmatra, zaostajanje Kosova i Bosne i Hercegovine u razvoju privlači posebnu pažnju. Javnosti, naime, nije poznata dugoročna i uporna tendencija zaostajanja u razvoju Bosne i Hercegovine u svim relevantnim ekonomskim pokazateljima.[2]

Takvo stanje i kretanje posljedica je:

Prvo, naglog pada investicione potrošnje nakon 1956. godine. U periodu 1957—1969. godine učešće Bosne i Hercegovine u ukupnim investicijama Jugoslavije iznosilo je svega nešto više od 12%. U isto vrijeme investicije u osnovne fondove po stanovniku rasle su u Jugoslaviji po stopi od 7,9, a u Bosni i Hercegovini po stopi od 5,4. Od 1964. do januara 1970. godine u Bosni i Hercegovini nije počela izgradnja ni jedne nove fabrike. Iako je od reforme do sada u modernizaciju i rekonstrukciju privrede uloženo oko 80% ukupno utrošenih investicija u Bosni i Hercegovini, ipak se povećava zaostajanje Bosne i Hercegovine u tehničko-tehnološkoj modernizaciji, odnosno obnavljanju opreme u privredi. U Jugoslaviji je, na primjer, za posljednjih 5 godina instalirano 43% nove opreme, a u Bosni i Hercegovini svega 27%.

Drugo, stopa rasta industrijske proizvodnje poslije 1956. godine, za razliku od prethodnog perioda, bivala je stalno niža. U periodu 1966—1968. godine, na primjer, ona je iznosila svega 0,3 poena.

---

[2] U naučnoj publicistici ima u posljednje vrijeme više radova koji na to ukazuju, kao što su: *Osnovni pravci razvoja privrede SRBiH* — Ekonomski institut Sarajevo; *Razvoj i životni standard regiona Jugoslavije*, rad dr Koste Mihajlovića i dr Eve Berković — Ekonomski institut Beograd; *Regionalna analiza finansijskih aspekata razvoja neprivrednih djelatnosti*, rad Zorana Popova — »Ekonomska analiza«, Beograd, br. 3—4/70, itd.

Treće, strukturu privrede Bosne i Hercegovine karakteriše veliko učešće energetike i bazne industrije. Proizvodi takozvane prve faze prerade učestvuju sa oko 70% u ukupnoj proizvodnji industrije Bosne i Hercegovine, a u Jugoslaviji sa 50%. Te grane privrede bile su pod stalnim pritiskom neadekvatnih mjera privrednog sistema i ekonomske politike. Poznato je pod kakvim su nenormalnim uslovima poslovale te grane prije reforme i kako su, zbog toga, u reformu ušle sa zastarjelom tehnologijom. Kada je reforma usvojena, konstatovano je da su odnosi u cijenama između pojedinih proizvodnih sektora nerealni, da ne obezbjeđuju svim proizvođačima ravnopravne uslove za reprodukciju, da su ti odnosi suprotni potrebi izgradnje optimalne privredne strukture, boljeg korišćenja proizvodnih kapaciteta prerađivačke industrije, šireg uključivanja naše privrede u međunarodnu razmjenu i podjelu rada itd. Da bi se otklonili dispariteti u cijenama, mjerama privredne reforme je predviđen znatno brži porast cijena osnovnih sirovina i baznih repromaterijala od cijena u ostaloj industriji.

Međutim, kretanje cijena u periodu od 1965. do kraja novembra 1969. godine pokazuje da su narušeni odnosi uspostavljeni reformom i da se ponovo povećavaju dispariteti cijena na štetu baznih i sirovinskih grana. To je posljedica neadekvatnih i nesinhronizovanih mjera ekonomske politike na sektoru režima uvoza, politike carinske zaštite, politike liberalizacije cijena, deviznog režima i sistema subvencioniranja i premiranja. Tako, na primjer, tamo gdje je najviši stepen liberalizacije cijena na domaćem tržištu, najstroži su režimi uvoza i najveća carinska zaštita. I obrnuto. U onim sektorima privrede gdje je stepen liberalizacije najniži, odnosno gdje je društvena kontrola cijena najveća, primijenjen je najviši stepen liberalizacije uvoza uz najmanju carinsku zaštitu. Sve to ima za posljedicu veoma neujednačene uslove privređivanja pojedinih privrednih oblasti i grana i izaziva prelijevanje dohotka nezavisno od produktivnosti rada.

Ako se imaju u vidu objektivno uslovljene razlike u privrednoj strukturi pojedinih republika, onda su dispariteti u cijenama u znatnoj mjeri uticali i utiču na prelijevanje dohotka između republika. Prema krajnje opreznim računima i sa svim mogućim rezervama, računa se da se iz privrede Bosne i Hercegovine po ovom osnovu, dakle zbog njene strukture i položaja u sistemu, odlijeva godišnje više od 50 milijardi starih dinara akumulacije. Regionalno sagledavanje odnosa upućuje na nedvojben zaključak da je odstupanjem pariteta cijena od prosječnog najviše pogođena Bosna i Hercegovina, što je veoma

presudno uticalo na smanjenje akumulativne sposobnosti njene privrede.[3]

Usklađivanje cijena moguće je postići samo uz sinhronizaciju djejstva režima uvoza, carina, deviznog režima i sistema subvencioniranja.

Četvrto, privreda Bosne i Hercegovine je posljednjih godina sve slabije snabdjevana kreditnim sredstvima Narodne banke. Tako, na primjer, u industrijskoj proizvodnji učestvuje sa oko 12%, a u kreditnim sredstvima Narodne banke privreda Bosne i Hercegovine učestvuje sa nešto više od 6%.

Posljedica svega toga, najkraće i u sintetičkom izrazu rečeno, jeste usporena stopa rasta nacionalnog dohotka i dohotka po stanovniku. U periodu 1951—1968. godine ona je u Bosni i Hercegovini bila 4,20, a u Jugoslaviji 6,40. Izuzev Kosova, to je najniža stopa rasta koja je u tom periodu ostvarivana. Zbog toga je neophodno, kada se raspravlja o bržem razvoju privredno nerazvijenih republika i Pokrajine, da se ocijeni to za svaku republiku i Pokrajinu pojedinačno, a ne globalno. Mjerama kojima se pospješuje njihov razvoj nužno je obezbijediti brži razvoj svake privredno nerazvijene republike, a Kosova posebno.

U periodu 1960—1969. godine u Bosni i Hercegovini je povećan broj seoskih stanovnika za preko 200.000, ili za oko 8%. U tom vremenu u Jugoslaviji je seosko stanovništvo smanjeno za 4%. Izuzev Kosova, gdje je seosko stanovništvo povećano za 11%, u svim drugim republikama je nastavljen transfer seoskog stanovništva u industriju i gradove. U Bosni i Hercegovini je nastavljeno dalje raslojavanje sela. Tako, na primjer, u tom periodu osnovano je novih 58.000 gazdinstava na selu, što je za blizu 13% više nego u 1960. godini.[4] U Republici sada preko 50% ukupnog stanovništva ostvaruje dohodak na bazi poljoprivredne proizvodnje.

I druge negativne posljedice su evidentne. Pored nemogućnosti izdvajanja sredstava u fondove, za značajne grane

---

[3] Po obračunu koji je naknadno primijenjen u analizi Ekonomskog instituta Beograd (*Međuregionalno prelijevanje dohotka i sistem kompenzacija u uslovima sistema samoupravljanja*), na osnovu odstupanja pariteta cijena od prosječnog u industriji — u Hrvatskoj se formira višak ukupnog prihoda od preko 27 milijardi, u Makedoniji preko 13, u Sloveniji preko 38, dok se u Bosni i Hercegovini formira manjak od 57 milijardi, u Crnoj Gori preko 8, a u Srbiji preko 9 milijardi. Pri tome nisu obračunati svi efekti, kao, na primjer, uticaj takvog prelijevanja na troškove proizvodnje i troškove investicija.

[4] Podaci SZS, prvi rezultati popisa poljoprivrednih gazdinstava obavljenog u 1969. godini.

privrede Bosne i Hercegovine, kao što su, na primjer, ugalj, crna metalurgija, šumarstvo i drvna industrija, karakteristično je i to da je u njima stopa rasta ličnih dohodaka zaposlenih najniža. To se, sa svoje strane, negativno odražavalo na opštu i budžetsku potrošnju, na razvoj školstva, zdravstva, kulture i drugih djelatnosti. Tako, na primjer, od ukupnog broja učenika koji završavaju četvrti razred osnovne škole u Bosni i Hercegovini oko 40% ne može da nastavi dalje školovanje zbog neizgrađenosti mreže osmogodišnjih škola. Slično je i u drugim djelatnostima.

Dalje, na dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine, na kojoj živi preko 2,5 miliona stanovnika, nacionalni dohodak po stanovniku ne dostiže ni dvije trećine prosjeka Republike, a Bosna i Hercegovina ima za 38% niži nacionalni dohodak po stanovniku od prosječnog za Jugoslaviju. Situaciju komplikuje činjenica da su skoro cijela područja — dijelovi Republike — ostala nerazvijena (zapadna Hercegovina i najveći dio istočne Hercegovine, Bosanske krajine, istočne i zapadne Bosne). Industrija je razvijena na uskom prostoru u dolini rijeke Bosne i Spreče. Među najnerazvijenijim područjima nalaze se i kompletni ustanički krajevi, što situaciju čini delikatnijom (nemogućnost zapošljavanja, školovanja, nužan odlazak na rad u druge krajeve itd.).

U takvim uslovima, na primjer, realno mogu da se ispoljavaju i ispoljavaju se pojave uravnilovke, demagogije, regionalnih konfrontacija, zasnovanih na uskim partikularnim interesima, koji se predstavljaju kao opšti ili im se suprotstavljaju, zatim pesimizma i besperspektivnosti, naročito u najnerazvijenijim sredinama, u kojima je materijalna osnova slaba i gdje su kreativne snage malobrojne.

To je tražilo veće političko angažovanje Saveza komunista i drugih progresivnih snaga, ali i stalno staranje o problemima i perspektivama razvoja nerazvijenih područja u Bosni i Hercegovini. U tom cilju, u Republici je već izgrađen i funkcioniše dosta bogat instrumentarij ekonomskih i budžetskih mjera kojima se podstiče brži razvoj nerazvijenih područja. Usvojeni su i realizuju se programi izgradnje infrastrukturnih objekata, na primjer: puteva, škola, objekata za zaštitu od poplava, vodoopskrbnih i drugih objekata. U posljednje 4 godine uspjelo se da stopa rasta nacionalnog dohotka na nerazvijenom području u Bosni i Hercegovini raste za 2 poena brže od prosjeka Republike. Ali to nije dovoljno jer je nacionalni dohodak na tom području veoma nizak, pa su i ubuduće neophodne i druge mjere kojima će se pospješiti brži razvoj nerazvijenog dijela Republike. Tu se misli u prvom redu na potrebu daljih

investicionih ulaganja u razvoj infrastrukture, poljoprivrede i posebno industrije, i to na bazi integralnih programa razvoja[5], kao i na druge mjere.

U javnosti nisu rijetke, a provlače se i kroz neke zvanične dokumente, ocjene po kojima se privredno nerazvijenije republike i Pokrajina sporije razvijaju od razvijenijih zbog, navodno, slabe efikasnosti investicija i velikog nataliteta. Takve globalne ocjene su neodržive. Bosna i Hercegovina predstavlja 50% nedovoljno razvijenog područja, a efikasnost sredstava uloženih u industriju je veća od prosjeka za Jugoslaviju. Za ocjenu efikasnosti ulaganja u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini uzima se kapitalni koeficijent ukupne privrede kao pokazatelj niže efikasnosti, ali se pri tome zanemaruju struktura privrede, koja je veoma različita po republikama, i uslovi za sticanje dohotka u pojedinim granama. U ključnim granama industrije Bosne i Hercegovine efikasnost investicija u proizvodnji istih upotrebnih vrijednosti je ista, pa i veća od prosječne jugoslovenske, a i razvijenijih republika. U rudnicima uglja, željezarama, metalskoj industriji, elektroprivredi, tekstilnoj industriji, koje u ukupnoj proizvodnji industrije Bosne i Hercegovine učestvuju sa više od 60%, ostvaruje se viša stopa akumulacije od prosječne za te grane za cijelu zemlju. Ali, pošto elektroprivreda, proizvodnja uglja i koksa, te crna metalurgija učestvuju sa 54% u ukupnoj vrijednosti osnovnih sredstava industrije Bosne i Hercegovine i pošto, zbog poznatih odnosa u cijenama, ostvaruju, inače, veoma nisku akumulaciju, jasno je da te grane bitno utiču na obaranje koeficijenta efikasnosti ukupne privrede Bosne i Hercegovine. Dakle, struktura privrede i njen položaj u primarnoj raspodjeli bitno utiču na ukupnu efikasnost privrede pojedinih regiona. Zbog toga je jedino ispravna analiza efikasnosti investicija po granama privrede, iako i niži nivo razvijenosti ima uticaja i na stepen efikasnosti.

Prirodni priraštaj stanovništva u nerazvijenim republikama i Pokrajini veći je nego u razvijenim i od prosječnog u

---

[5] U periodu sprovođenja reforme ostvareni su značajni rezultati upravo u tome da krupne radne organizacije proširuju i podižu nove kapacitete u nedovoljno razvijenim područjima. Tako, na primjer, Metalurški kombinat Zenica dislocirao je kapacitete iz Sarajeva u Bihać; u toku je rekonstrukcija i modernizacija fabrike u Mrkonjić Gradu; vrši se priprema za izgradnju željezare u Ljubiji; zajedno sa »Energoinvestom« dovršava se fabrika dalekovodnih stubova u Doboju itd. Slično je i sa drugim krupnijim radnim organizacijama. Praksa i iskustva »Energoinvesta« u tome su za sada najveća.

Jugoslaviji. Svakako, to je jedan od krupnih problema nerazvijenih republika i Pokrajine, ali i pouzdan indikator stepena njihove razvijenosti.

U Bosni i Hercegovini je u periodu 1965—1969. godine natalitet smanjen za oko 25%, pa i pored toga je nacionalni dohodak po stanovniku u odnosu na jugoslovenski prosjek smanjen sa 66% na ispod 62%. Sigurno je da bi taj odnos bio još nepovoljniji da natalitet nije opao. Pri tome treba imati u vidu da je stopa mortaliteta u Bosni i Hercegovini u odnosu na Sloveniju, Hrvatsku i Srbiju znatno niža[6], što ukazuje da je u Bosni i Hercegovini relativno mlado stanovništvo.

Dakle, van sumnje, uzroci relativnog zaostajanja su prevashodno u onim faktorima koji su naprijed pomenuti, a to su: nizak nivo investicija, niska stopa rasta industrijske proizvodnje, neravnopravan položaj pojedinih grana privrede u privrednom sistemu i zbog toga niska stopa akumulativnosti privrede Bosne i Hercegovine, zatim u slabijoj organizovanosti i integrisanosti u periodu prije reforme i u drugim slabostima koje su karakteristične za privredu zemlje, a ne samo za nedovoljno razvijene republike i Pokrajinu.

III

Pri traženju odgovora na pitanje u čemu su mogućnosti i koji su pravci bržeg razvoja Bosne i Hercegovine, opšte prihvaćeno je uvjerenje da jedino ostvarivanje reforme predstavlja realnu šansu i perspektivu za njen brži razvoj i da uzroke produživanju trajanja tendencije relativnog zaostajanja u razvoju Republike i nakon reforme, u odnosu na druge republike i Jugoslaviju, Savez komunista Bosne i Hercegovine nalazi prvenstveno u nedosljednom ostvarivanju ciljeva reforme kroz instrumente privrednog sistema i ekonomske politike. Činjenica je da se neki od bitnih ciljeva reforme ne ostvaruju, kao što su ujednačeni institucionalni uslovi sticanja dohotka, što ima za posljedicu neravnopravan tretman grana i grupacija, neekonomsko prelijevanje dohotka i drugo. To se

---

[6] Stopa mortaliteta u Bosni i Hercegovini u 1968. godini iznosila je 6,6, a u Sloveniji 10,7, Hrvatskoj 10,1 i Srbiji 8,6. Stopa nataliteta u Bosni i Hercegovini u 1969. godini iznosila je 22,3, a u Sloveniji 16,9. Stopa nataliteta u Sloveniji je u 1952. godini bila približno ista kao u 1960. godini u Bosni i Hercegovini. Treba istaći da posljednjih godina Bosna i Hercegovina ima najbrži pad stope nataliteta u Jugoslaviji.

naročito negativno odražava na razvoj Bosne i Hercegovine i postavlja kao pitanje njene ravnopravnosti, jer je ekonomska ravnopravnost uslov i osnov svake druge ravnopravnosti. Otuda zahtjev za dosljednost u sprovođenju reforme, a i pojave zabrinutosti usljed činjenice da se od tog kursa odstupa. Imajući u vidu to, Bosna i Hercegovina je veoma zainteresovana za čiste račune u odnosima u Federaciji i sa drugim republikama i pokrajinama.

Određujući pravce razvoja na Petom kongresu Saveza komunista Bosne i Hercegovine, a i kasnije, ocijenjeno je da u narednom srednjoročnom periodu najveću pažnju treba posvetiti daljem razvoju i modernizaciji postojećih kapaciteta i izgradnji novih, posebno u prerađivačkoj industriji. Takvom orijentacijom treba da se utiče na poboljšanje strukture i na veću dinamičnost u privrednoj aktivnosti. Osnovni pečat tom razvoju i ubuduće će davati razvoj industrije. Pri tome se kadrovi u Bosni i Hercegovini sve više oslobađaju iluzija da ova Republika, na primjer, treba svojim investicionim sredstvima da rješava probleme snabdijevanja Jugoslavije električnom energijom i drugim sirovinama. Sve je odlučnije ne samo opredjeljenje već i zalaganje da se ide dalje i brže sa razvojem prerađivačkih kapaciteta. Na osnovu podataka Saveznog zavoda za statistiku izračunato je, na primjer, da 10 milijardi starih dinara ulaganja u pojedine grane privrede daju veoma različite efekte izražene kroz akumulaciju, dohodak i zaposlenost. Ako elektroprivredu označimo kao 100, onda 10 milijardi starih dinara ulaganja u elektroindustriju daju 5 puta veći društveni proizvod, 6 puta veću akumulaciju, 10—15 puta veću zaposlenost; u drvnoj industriji 2,5 do 3 puta veći društveni proizvod, 3 puta veću akumulaciju, 10—15 puta veću zaposlenost; u obojenoj metalurgiji 5,5 puta veći društveni proizvod, 5 puta veću akumulaciju i 10 puta veću zaposlenost. Jednaki ili približno jednaki efekti postižu se i u metalskoj industriji, zatim u tekstilnoj i kožarskoj industriji itd. Ispravnost orijentacije na brži razvoj prerađivačkih kapaciteta je očigledna.

Međutim, to ne znači da Bosna i Hercegovina neće i ubuduće posvetiti odgovarajuću pažnju razvoju elektroprivrede. Kada se pokaže i kada se utvrdi da je privredi Bosne i Hercegovine potrebna dodatna količina električne energije, onda treba da se grade i ti kapaciteti. Uz to, elektroprivredne radne organizacije u Bosni i Hercegovini će, na bazi koncentracije vlastitih sredstava i privlačenja kapitala iz inostranstva i iz zemlje, i dalje ulagati u razvoj ove grane privrede. Kada se ocijeni i sa potrošačima u Jugoslaviji postignu dogovori da

treba da se grade novi kapaciteti u elektroprivredi, tada će se, na bazi samoupravnog dogovora, za obezbjeđivanje sredstava za izgradnju ići i u Bosni i Hercegovini na ulaganje i u ovu granu. Slično je i sa nekim drugim granama.

Orijentacija na prestrukturiranje privrede u Bosni i Hercegovini, koja je neminovna, izazvaće i neke specifične probleme. Naime, Bosna i Hercegovina je, očito, pred problemom transfera radne snage, na primjer, iz rudnika u druge djelatnosti. To je dugoročan problem koji će davati pečat razvoju Bosne i Hercegovine, vjerovatno cijelu deceniju. Međutim, očito je da će se sve manje moći živjeti u uslovima da čovjek stekne kvalifikaciju na početku svog radnog vijeka i da sa tom kvalifikacijom ide u penziju. To su, svakako, veoma teški i ozbiljni problemi u Bosni i Hercegovini s obzirom i na činjenicu da imamo, na primjer, oko 30.000 rudara u Republici. Pa i pored toga, nedvojbeno je opredjeljenje u politici razvoja da rudnike modernizujemo, da ih svodimo na određen broj basena — tuzlanski i srednjobosanski — i da odlučno idemo na prekvalifikaciju, odnosno na zapošljavanje rudara u drugim djelatnostima. U tome su već postignuti značajni rezultati.[7]

U Bosni i Hercegovini će se sigurno i u narednom periodu insistirati na integralnim programima razvoja pojedinih grana i grupacija i na osposobljavanju nosilaca razvoja u njima. Dosadašnja iskustva uvjeravaju da na tome treba istrajati. Krupni kombinati, kao što su Metalurški kombinat Zenica, »Energoinvest«, Titovi rudnici, UNIS i drugi, u posljednjoj godini pristupili su izradi koncepcija za usklađivanje programa i za izgradnju 15 novih fabrika. Pri ocjeni značaja takvih zahvata treba imati u vidu da su to i jedini novi kapaciteti u Bosni i Hercegovini od 1964. godine do danas, kao i činjenicu da je kvalitativna razlika u tome što su sada radne organizacije neposredni realizatori razvojne politike.

Kvalitativne promjene u privrednom i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine započete u periodu reforme omogućile su da Savez komunista Bosne i Hercegovine u raspravama o bitnim pitanjima budućeg razvoja proširi saznanje o opštim uslovima u kojima će se odvijati društveno-ekonomski razvoj Republike. Naime, širi se i usvaja saznanje da se savremeni svijet nalazi u periodu veoma krupnih promjena, koje se ostva-

---

[7] Broj zaposlenih, na primjer, u rudnicima Kreka—Banovići smanjen je u 1969. u odnosu na 1965. godinu za 13%, ili za preko 1.600 radnika. Zatvoreno je 6 jamskih kopova, produktivnost rada povećavala se za preko 20% itd. Pored prekvalifikacije i zapošljavanja u drugim radnim organizacijama, puštanjem u rad fabrika obuće, siporeksa i montažnog grijanja biće zaposleno oko 1.000 rudara u novim djelatnostima.

ruju pod snažnim uticajem naučno-tehnološke revolucije i kada ljudsko znanje i sposobnost rastu do neslućenih razmjera, a intelektualni rad sve više postaje direktno produktivan. Takav proces revolucionarnih promjena u proizvodnji uslovio je bitno nove metode organizacije u privredi, odnosno ubrzao stvaranje velikih tehnoloških i ekonomskih sistema, a time i krupne promjene u međunarodnoj podjeli rada. To pruža ogromne mogućnosti za postizanje bržeg i skokovitog razvoja. Međutim, tako velike mogućnosti razvoja proizvodnih snaga u svijetu u stalnom su sukobu sa zaostalim društvenim odnosima, suprotnostima i konfliktima koje oni stalno umnožavaju. Ostvareni rezultati u najnaprednijim radnim organizacijama sve više proširuju uvjerenje da samoupravni socijalistički sistem, koji gradimo, omogućuje efikasnu primjenu i dalji razvoj naučno-tehnološkog progresa, jer je radni čovjek sve više pokretačka snaga revolucionarnog preobražaja našeg društva u svim oblastima društveno-ekonomskog života.

Sve to potvrđuje da su samoupravljanje i politika koncipirana društvenom i privrednom reformom jedino ispravan put razvoja Jugoslavije i u narednom periodu. Reformsko opredjeljenje za intenzivno uključivanje u svjetsku privredu i međunarodnu podjelu rada, te brži prelazak s ekstenzivnog na intenzivan razvoj dali su podsticaj razvoju savremene proizvodnje i omogućili brže uvođenje nove tehnologije.

U tim uslovima odvijaće se budući razvoj i Bosne i Hercegovine, a period do 1975. godine predstavljaće njegovu veoma značajnu etapu.

Stopa rasta društvenog proizvoda i u narednom periodu zavisiće prvenstveno od obima i strukture investicija. Zato se postavlja pitanje: kako obezbijediti veća sredstva za investicije i postići njihovu još veću efikasnost?

U cilju ostvarivanja veće akumulacije i ubuduće će biti nastavljena borba za bolje poslovanje privrede, odnosno za povećanje proizvodnje, za porast ekonomičnosti i produktivnosti rada, za ekspanziju izvoza i za poslovno povezivanje sa privredom ne samo u Jugoslaviji već i u svijetu. Treba očekivati da će se započeti proces integracije nastaviti i da će se tako obezbijediti bolja, odnosno optimalnija organizacija privrede i brža primjena dostignuća naučno-tehnološke revolucije. I sa tog aspekta dogradnja privrednog sistema kojom će se ujednačiti uslovi za sticanje dohotka u svim granama privrede i otkloniti uzroci neekonomskog prelijevanja akumulacije — pojavljuje se kao nužnost.

Viša stopa akumulacije koja ne bi bila rezultat depresiranja ličnih dohodaka, već njihovog porasta u skladu sa pora-

stom produktivnosti rada, ostaje jedan od glavnih ciljeva razvojne politike i u narednom periodu, iako su u raspravama o budućem razvoju izražena u tom pogledu i oprečna mišljenja.

Preovladalo je uvjerenje da ne treba konfrontirati zahtjev za veće lične dohotke i poboljšanje životnog standarda sa zahtjevom za veću stopu akumulacije. Bosna i Hercegovina je, inače, od reforme naovamo imala najnižu stopu rasta životnog standarda, a posebno ličnih dohodaka. U nekim granama privrede, kao što je rudarstvo, veoma su niski lični dohoci. Međutim, opredjeljujući se za viši nivo ličnih dohodaka, odnosno za poboljšanje životnog standarda, Savez komunista Bosne i Hercegovine istovremeno stalno insistira na tome da to treba da zavisi od rezultata koji će se ostvariti u proizvodnji, u poslovanju, odnosno od toga kako će rasti produktivnost rada.

U skladu sa politikom oslanjanja prvenstveno na vlastite snage, predviđaju se i u narednom periodu velike akcije značajne za razvoj cijele Republike. Te akcije i zajednički programi razvoja su od interesa za sve opštine u Bosni i Hercegovini, jer se svima zajedno i svakoj pojedinačno obezbjeđuje napredak. Jedan od izvora sredstava za realizaciju tih akcija je i učešće građana. Taj put samoupravne koncentracije i obezbjeđivanja sredstava za ostvarivanje programa razvoja infrastrukture i drugih objekata neuporedivo je bolji od metoda fiskalnog prikupljanja sredstava i primjene politike niskih ličnih dohodaka. To pretpostavlja javnost rada i konstituisanje politike u demokratskom dijalogu, što je veoma značajno za dalje jačanje našeg jedinstva i samoupravljanja. U narednom periodu razvoja Bosne i Hercegovine ići će se sa novim programom modernizacije i rekonstrukcije putova, izgradnje osmogodišnjih škola, elektrifikacije naselja i sa programom odbrane od poplava.

Za ostvarivanje ubrzanijeg razvoja Republike, međutim, neće biti ni približno dovoljno sredstava iz akumulacije privrede i iz samodoprinosa građana. Zato su, uz uslov bržeg otklanjanja uzroka neravnopravnih uslova sticanja dohotka, potrebna i znatna dodatna investiciona sredstva iz drugih izvora.

Prije svega, realno je pretpostaviti da će sredstva Fonda Federacije za kreditiranje privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine u periodu 1970—1975. godine biti veća od realizovanih u tekućem srednjoročnom planu. Uz to, u narednom periodu nužno je primijeniti objektivne kriterije za njihovu raspodjelu, uzimajući u obzir realne pokazatelje o stepenu razvijenosti pojedinih republika i Pokrajine.

Pored toga, znatna dodatna sredstva mogu se ostvariti i putem komercijalnih i finansijskih kredita, kao i na osnovu zajedničkih ulaganja sa poslovnim partnerima iz inostranstva. Osnovna pretpostavka za to je bolje organizovanje i kadrovsko osposobljavanje privrede i izrada programa razvoja koji će biti atraktivni i za inostrane poslovne partnere i banke. Realnost takvih predviđanja potvrđuju već ostvareni rezultati u velikim privrednim organizacijama.

Značajne su mogućnosti povećanja sredstava potrebnih za investicije i putem efikasnijeg prikupljanja imobilisanih sredstava stanovništva, a naročito radnika zaposlenih u inostranstvu. U inostranstvu sada radi oko 150.000 radnika iz Bosne i Hercegovine. Prema podacima Ekonomskog instituta u Sarajevu, oni ulažu u inostrane banke preko milijardu i po dinara godišnje. Međutim, do sada se banke nisu dovoljno bavile privlačenjem tih sredstava. Njihova aktivnost u tom pogledu je veoma nerazvijena i jednostrana. Pored poznatih sistemskih nedostataka, koje bi trebalo otkloniti, nužno je primijeniti i poslovnije metode kojima će se naši radnici u inostranstvu stimulisati da svoja sredstva proizvodno angažuju i ulože na štednju kod naših banaka. Sve više je prisutan i zahtjev da se, na primjer, razmotre mogućnosti da banke i velika preduzeća podstaknu takvu štednju ne samo uobičajenim kamatama već i programima izgradnje pogona i fabrika u područjima odakle su ti radnici, što će otvoriti mogućnosti za njihovo zapošljavanje u zemlji, zatim preuzimanje obaveza stipendiranja i kreditiranja za školovanje djece tih radnika i slično ako svoja sredstva ulože na štednju na određeno vrijeme i pod određenim uslovima. Time bi se obezbijedio dio sredstava potrebnih za realizaciju programa razvoja velikih radnih organizacija i pospješio razvoj onih krajeva odakle su zaposleni radnici.

Katastrofalni zemljotres u Bosanskoj krajini nametnuo je Bosni i Hercegovini nove velike probleme. Zemljotresom je zahvaćeno 15 opština, odnosno 701 naselje; uništeno je ili oštećeno 86.000 stanova, 566 školskih i 133 zdravstvena objekta, 146 zgrada kulturnih institucija, 152 zgrade javnih službi itd. Zemljotres je prouzrokovao velike materijalne štete u 224 privredne organizacije. Tako velika razaranja, koja se cijene na blizu 8 milijardi dinara, kao i potreba da se obnove i saniraju porušeni objekti bez obzira na stepen izražene solidarnosti i sistemska rješenja kojima će se obezbijediti sredstva za restituciju uništenih dobara, objektivno će nepovoljno djelovati na ukupan razvoj Bosne i Hercegovine.

To su osnovni problemi i pravci razvoja Bosne i Hercegovine u narednom periodu. Uzimajući u obzir sadašnje odnose i osnovne relevantne faktore, Savez komunista Bosne i Hercegovine razradio je i konkretizovao svoje zadatke u borbi za postizanje bržeg razvoja Republike, U osnovi te borbe je orijentacija na vlastite snage i mogućnosti, odnosno odgovornost komunista Bosne i Hercegovine pred građanima ove Republike kako za naše danas tako i za naše sutra.

U idejnom i političkom djelovanju Saveza komunista Bosne i Hercegovine stalno je bio prisutan stav da je demokratskim metodima jedino moguće dokazivati i dokazati u čemu su specifičnosti naših problema i šta tražimo u sistemu da bi se položaj Republike izmijenio i njen razvoj ubrzao. Ocijenili smo da je kritika nekih pojava, koju smo otvoreno izricali snagom argumenata, bila efikasna.

I u Savezu komunista Bosne i Hercegovine bilo je, a ima i sada, pojedinačnih slučajeva ispoljavanja nejasnoća, zabuna, pa, istina, i rijetkih mišljenja da, na primjer, jačanje uloge i odgovornosti republika može da vodi slabljenju jedinstva Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. S druge strane, kao republički etatizam i birokratizam ponekad su kvalifikovana i nastojanja da se definiše jasna politika razvoja Republike i da se prirodna bogatstva koriste prvenstveno za razvoj proizvodnih snaga u Bosni i Hercegovini. Pojedinci su tako kvalifikovali čak i inicijative za integraciju preduzeća u Republici itd. Riječ je, u stvari, o ostacima stare svijesti i shvatanja koja se vuku još iz administrativnog perioda.

Savez komunista Bosne i Hercegovine jasno se odredio prema nizu idejnih i političkih pitanja. On se nalazi u središtu zbivanja i vodi uspješnu bitku sa svim onim što se isprečava na putu samoupravnog razvoja. Između ostalog, intenzivirana je bitka sa ostacima snaga koje djeluju sa šovinističkih i nacionalističkih pozicija. Komunisti i radni ljudi u Bosni i Hercegovini svjesni su opasnosti od nacionalističkog i šovinističkog rovarenja kako u svojoj Republici tako i u drugim sredinama, odnosno republikama, pogotovo ako se takvi pokušaji, ili zbivanja, odražavaju na stvarnost i situaciju u Bosni i Hercegovini.

Višenacionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine, teška prošlost i masovno stradanje naroda u bratoubi-

lačkim ratovima[8], zatim činjenica da su narodi Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi prvi put vodili rat za svoj račun — izazivaju prirodnu osjetljivost na one pojave koje su suprotne izgrađivanju bratstva i jedinstva, nacionalne i druge ravnopravnosti.

Izgrađivanje i jačanje jedinstva i bratstva trajna je obaveza Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Jasno je da se to ne može postići apelima i donošenjem političkih dokumenata, već konkretnim akcijama i daljim razvijanjem samoupravnih demokratskih odnosa. Jedinstvo se ispoljava svugdje gdje se stvaralački prelazi u akciju, gdje se vode konkretne rasprave šta i kako raditi, a ne jalove diskusije o tome šta i kako se u prošlosti radilo i ko je kriv što se nije drukčije radilo.

Međutim, pred progresivnim političkim snagama u Bosni i Hercegovini i dalje stoje izvjesna do kraja neraščišćena pitanja koja zahtijevaju dublje proučavanje i potpunije osvjetljavanje, kao što su: neki problemi kulture, istoriografije, ravnopravnosti jezika, valorizacije onih vrijednosti iz drevne baštine Srba, Hrvata, Muslimana, Jevreja i narodnosti što su se isprepitale i što predstavljaju veliko bogatstvo naroda Bosne i Hercegovine. Ta baština treba da nađe svoje pravo mjesto u sklopu naučnih, kulturnih i umjetničkih vrijednosti ostalih naroda i narodnosti Jugoslavije, kako bi se i tim, prije i više, potvrdila i na širem prostoru. No, kada je riječ o kulturi i umjetnosti, kulturnim radnicima i rezultatima ostvarenim u razvoju kulture, valja istaći da je upravo to ono područje na kome se isprepliću različiti uticaji u Bosni i Hercegovini.

Bosna i Hercegovina je prirodno otvorena republika, ona ima specifičnu kulturnu tradiciju. Postignuti rezultati u oblasti književnosti, filma, muzike, likovnog i pozorišnog života nedvosmisleno govore da institucije i stvaraoci u oblasti kulture iz Bosne i Hercegovine, međusobnim uticajima na druge i sa drugima, mogu doprinijeti širenju, upoznavanju i bogaćenju nacionalnih kultura i kultura narodnosti Jugoslavije. U tome smislu mogu još više da učine i naše i druge kulturne i umjetničke ustanove i njihove asocijacije, da se više, i preko različitih oblika kulturnog i umjetničkog stvaranja, razumijemo i da produbimo saznanja i van zemlje o čitavom bogatstvu i raznovrsnosti kulture prošlosti, modernih strujanja i ostvarenja kultura svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Snažni elementi jedinstva u bosanskohercegovačkom društvu zaloga su ostvarenja proklamovanog kursa u razvoju Re-

[8] U drugom svjetskom ratu poginulo je oko 700.000 građana Bosne i Hercegovine.

publike. To reljefno pokazuju dosadašnja ostvarenja i rezultati (integracija u privredi, modernizacija proizvodnje, porast produktivnosti rada, izgradnja puteva, škola, elektrifikacija sela, odnos naših građana koji žive u inostranstvu prema svojim zavičajima i njihovom napretku, energično suprotstavljanje onim snagama koje pokušavaju trovati međunacionalne odnose, podrška spoljnoj politici naše zemlje, prihvatanje i veoma uspješno izvršavanje obaveza koje proističu iz koncepcije narodne odbrane itd.).

Sva saznanja upućuju na zaključak da se, posebno u novijim društvenim zbivanjima, u Bosni i Hercegovini jasno pokazalo koliku korist predstavlja uvjerenje i svijest radnih ljudi i građana da smo mi, Bosanci i Hercegovci, odgovorni za budući razvoj Republike i da tu odgovornost ne možemo prenositi ni na koga drugog.

NAJDAN PAŠIĆ

Razvojne dileme jugoslovenske federacije

ISTORIJSKE KONSTANTE

Na početku svega onoga što je stvoreno i ostvareno tokom najburnijih i najkreativnijih trideset godina u istoriji jugoslovenskih naroda stoji sudbonosno političko opredeljenje za Jugoslaviju kao federativnu zajednicu slobodnih i ravnopravnih nacija. S takvim rešenjem nacionalnog pitanja u svom programu, sa idejama iz Titovog članka *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*, jugoslovenski komunisti su — uprkos svih reakcionarnih nacionalizama i hegemonizama vladajućih klasa koje su se protiv njih udružile — zadobili ulogu neosporne vodeće snage u ratu i revoluciji i u određivanju daljih puteva društvenog razvoja ove zemlje.

Tamo gde je okupator pokušavao da potpali bratoubilački rat, iskovani su bratska solidarnost i jedinstvo naroda u borbi za slobodan nacionalni život i ravnopravne odnose.

Tamo gde su vladajuće klase versajlske, kraljevske Jugoslavije ostavile za sobom ekonomsku strukturu i životne uslove najzaostalijeg kutka Evrope, ostvaren je ekonomski i društveni progres koji po dinamizmu i revolucionarnoj temeljitosti spada među prve u savremenom svetu.

Tamo gde su autokratski oblici vladanja izgledali kao prirodno stanje jedne zaostale zemlje koja i u svom stremljenju ka progresu mora da sledi tuđe uzore i da prima socijalizam u njegovom birokratskom izdanju, otpočela je i uspešno se već dvadeset godina vodi istorijska bitka za samoupravni socijalizam, čime Jugoslavija daje značajan doprinos najnaprednijim težnjama savremenog sveta.

Potrebno je, izgleda, podsetiti ponovo na ove notorne činjenice jer su one i te kako relevantne za svaku diskusiju koja se tiče razvoja i dalje sudbine jugoslovenske federacije. Nije reč o tome da se već započete diskusije — koje tek treba da dobiju odgovarajuće dimenzije i demokratsku širinu — suzbiju

ili ograniče uz pomoć ideoloških i političkih tabua. U današnje vreme, uostalom, institucije i odnosi koje treba spasavati takvim sredstvima nemaju istorijske budućnosti jer nemaju uporišta u realnim interesima onih društvenih snaga koje će u krajnjoj liniji o toj budućnosti da odlučuju.

Ozbiljno političko razmatranje problema daljeg razvoja federacije i dolaženje demokratskim putem do jasnih i usaglašenih stavova o svim pitanjima zajedničkog života i međusobnih odnosa naroda i narodnosti koji sačinjavaju jugoslovensku državnu i samoupravnu zajednicu ne samo da nisu nepoželjni i suvišni, nego predstavljaju nasušnu potrebu jednog vremena u kome ima budućnost samo ono što je sposobno da se menja i razvija i da tako nađe svoje mesto u sklopu opštih revolucionarnih preobražaja celokupnog društvenog bića.

MEĐUNACIONALNI ODNOSI — PODRUČJE KLASNE KONFRONTACIJE

Federativna struktura koja ne bi bila u stanju da se menja i koja ne bi uslovljavala i podsticala razvitak samoupravnih odnosa, a u isto vreme bila i sama izraz i deo toga razvitka, došla bi neminovno u sukob sa pravcem i dinamikom društvenog kretanja pretvarajući se tako u konzervativan faktor političkog, ekonomskog i kulturnog života društva.

Prema tome, sama činjenica da su neka osnovna pitanja prirode i daljeg razvoja jugoslovenske federativne zajednice došla na dnevni red, i to u oštrijoj formi i otvorenije nego ikada ranije, ne daje sama po sebi osnova za zabrinutost, još manje za uzbunu. Ali to još nikako ne znači da organizovane snage društvene svesti koje faktički nose odgovornost za osnovna zbivanja u ovom društvu i za njegovu budućnost mogu da prepuste stihijnom toku ili nekim uskim grupama raspravljanje i rešavanje pitanja federacije i svega onoga što je sa tim povezano i što zaseca najneposrednije u životne interese i sadašnje i budućih generacija.

U tom pogledu neprihvatljivo je pseudofilozofsko (u suštini kapitulantsko) rezonovanje i »uteha« da je opstanak Jugoslavije kao federativne zajednice evidentan interes svih naših naroda i narodnosti i da prema tome možemo sebi dopustiti luksuz pomirljivog i pasivnog stava prema svemu što u započetim diskusijama i polemikama oko preobražaja federacije i nacionalnih odnosa u našoj zemlji želi da se probije i nametne.

Jer, pored samoupravnih, deluju i te kako snažno i agresivno i druge društvene snage i interesi. Kao i pre dvadeset

pet i trideset godina, rešavanje međunacionalnih odnosa ostaje i danas područje *klasne konfrontacije*, područje na kome se u svakoj naciji socijalističke snage moraju odlučno razgraničiti sa snagama buržoaskog nacionalizma i etatizma u nacionalnom ruhu.

Istinska nacionalna ravnopravnost i sloboda koje nosi sa sobom i u sebi širi istorijski proces društvenog oslobađanja radničke klase ne mogu se ostvariti u savezu sa nacionalizmom (hegemonističkim ili separatističkim — svejedno), nego samo u borbi protiv njega. Formula federativne jugoslovenske zajednice je formula socijalističke revolucije u ovoj zemlji i zato je u suštini neprihvatljiva za antisocijalističke snage danas isto onako kao što je bila neprihvatljiva i juče. *Stoga svako ko propoveda jedinstvo nacionalnog i klasnog interesa van formule koju je stvorila i koju ostvaruje socijalistička revolucija napušta samim tim pozicije radničke klase i postaje neminovno pre ili posle zarobljenik reakcionarnog nacionalizma.*

Demokratizacija i razvoj samoupravnih odnosa stvorili su nove mogućnosti da se u mnogonacionalnoj državi kao što je naša slobodno i svestrano izrazi individualnost svake nacije i da se potpunije realizuju i afirmišu sve one stvaralačke potencije u sferi materijalne i duhovne kulture koje nacija kao istorijski uslovljena zajednica ljudi nosi u sebi. Svesne socijalističke snage — komunisti pre svega — imaju istorijsku dužnost i odgovornost da se ove mogućnosti što potpunije iskoriste. U tome je progresivni smisao njihove dosledne borbe za svestranu emancipaciju njihove i svake nacije.

Ali je proces afirmacije nacija i u našim uslovima duboko protivrečan proces, kao što je protivrečan i novi samoupravni produkcioni odnos koji ga determiniše. Samo u svesnoj borbi vođenoj s pozicija istorijskih interesa radničke klase može se obezbediti da taj proces ima istinski socijalistički sadržaj i smisao. Mudra je i principijelna samo ona politika koja se oslanja na najprogresivniju klasu i njene dobro shvaćene interese, ali koja u isto vreme računa sa snagom reakcionarnih sila — svesnih i iracionalnih — koje će biti pobeđene samo ako ne budu lakomisleno potcenjene.

NEPRIHVATLJIVE ALTERNATIVE

Ideja da je potrebno bitnije menjati neke odnose u našoj federaciji nije više sporna. Već se preduzimaju i konkretne političke akcije u tome pravcu. Sada je od najvećeg značaja kritički sagledati sve elemente situacije u kojoj se pristupa

ovom poslu za koji su vezana krupna pitanja naše budućnosti. To je uslov da bi organizovane socijalističke snage našeg društva mogle uspešno da deluju obezbeđujući stabilnost i čvrstinu jugoslovenske zajednice i vitalne interese njenog daljeg socijalističkog razvitka.

Za socijalističke, samoupravno opredeljene snage našeg društva značilo bi težak poraz ako bi se našle u situaciji da biraju između dve podjednako neprihvatljive alternative: između mogućnosti da rešavanja otvorenih pitanja budu autoritarno nametnuta od strane uskog političkog vrha (što bi neminovno značilo skretanje sa demokratskog, samoupravnog puta razvoja) i mogućnosti da rešenja budu puka rezultanta sudaranja i prakticističkih kompromisa različitih parcijalnih interesa i iracionalnih nacionalističkih i drugih strasti koje prate njihovu igru (što ne bi rešilo, nego bi samo produbilo krizu tamo gde ona postoji ugrožavajući time vitalne interese naroda i narodnosti uzidane u temelje federacije).

Baš zbog toga ne smeju se zatvarati oči pred činjenicom da je društveno-politička klima u kojoj su započete rasprave o promenama u federaciji i o odgovarajućoj ustavnoj reformi opterećena nekim negativnim karakteristikama, što može ozbiljnije da oteža i ugrozi put do optimalnih rešenja. Pada u oči, pre svega, da se u diskusijama koje se vode i koje, prirodno, imaju ogroman odjek u javnosti ponekad olako relativiziraju neke pretpostavke, neke fundamentalne vrednosti i principi na kojima je stvarana i na kojima danas egzistira jugoslovenska federacija.

Da bi se pojačala sopstvena pozicija i pritisak u političkom cenkanju oko nekih konkretnih rešenja koja još nisu nađena ili koja treba menjati, dovodi se često u pitanje i ono što je od trajnog značaja i što kao fundamentalna tekovina naše revolucije ne bi smelo da bude predmet spora i rasprave. U početku prikriveno, pa zatim sve otvorenije i otvorenije počelo se bilo licitirati sa tim kome je federacija manje potrebna, ko u njoj lošije prolazi i ko je više sputan i ometan stegama i teretima koje ona nameće. Očigledno, u političkoj i socijalno-psihološkoj atmosferi koju stvara takva licitacija vrlo je teško naći konstruktivna rešenja i postići saglasnost o bilo kom pitanju. Odgovornost koju nosi za ukupan društveni razvoj obavezuje Savez komunista Jugoslavije da se energično suprotstavi toj štetnoj političkoj igri, i to utoliko odlučnije ukoliko su ponekad njeni protagonisti bili i neki uticajni ljudi iz foruma Saveza komunista.

Ne sme se dopustiti da neka nerešena i sporna pitanja međusobnih odnosa — kojih mora biti u svakoj složenoj zajed-

nici koja se brzo menja i razvija — dobiju takve forme političkog izražavanja kojima se neodgovorno relativizira i potcenjuje značaj koji ima Jugoslavija kao federativna zajednica s gledišta vitalnih interesa radnih ljudi i svakog naroda i narodnosti, s obzirom na to da je takva zajednica danas, kao i juče, bitna pretpostavka i garancija njihove stvarne nezavisnosti, slobodnog nacionalnog života i bržeg razvoja na bazi svih onih prednosti koje pruža jedinstvena osnova društveno--ekonomskog razvoja i istorijski određena, revolucijom cementirana, međusobna povezanost i solidarnost. *Snage koje je ujedinio veliki istorijski čin revolucije mogu samo ujedinjene uspešno ostvariti program revolucionarnog društvenog preobražaja za koji su narodi Jugoslavije vezali svoju budućnost.*

POMERANJE TEŽIŠNIH TAČAKA POLITIČKE VLASTI

Nema sumnje da u interesu bržeg razvoja samoupravnih odnosa treba kuražno i dosledno razgrađivati i prevazilaziti sve ono što predstavlja ostatak ili samo manje ili više preobražen vid etatističkog monopola federacije i njenih organa u pogledu raspolaganja viškom društvenog rada i regulisanja čitavog društvenog života prema uniformnim etatističkim kalupima. Tim putem se i pošlo i treba dalje nastaviti.

Međutim, etatizam i birokratski centralizam, koji dolaze u sve oštriju koliziju sa samoupravnim odnosima, nisu isključivo svojstvo saveznih organa i posebno organa savezne uprave, mada su tu imali u jednom periodu našeg razvoja svoje najjače uporište. Iste pojave sa istim negativnim društvenim posledicama mogu se razviti i ukoreniti i u republici, pokrajini, opštini, pa i u svakoj radnoj organizaciji. Zato borbu sa etatističkim formama upravljanja društvenim životom treba voditi simultano na svim nivoima političke organizacije društva.

Međutim, po samoj prirodi stvari, taj proces nije i ne može biti potpuno ravnomeran. Dalekosežna decentralizacija vlasti i državnih funkcija je neophodan uslov za razvoj samoupravljanja, ali ona sama po sebi ne proizvodi samoupravne društvene odnose. Vlast oduzeta od saveznih centralnih organa ne preobražava se automatski i bez ostatka u neposrednu društvenu moć udruženih proizvođača.

U uslovima kada je samoupravljanje još pretežno atomizirano i samoupravna integracija tek na svojim počecima decentralizacija mora da znači i preraspodelu vlasti i još uvek nužnih upravljačkih i posredničkih funkcija države između

širih i užih društveno-političkih zajednica, a u prvom momentu pre svega između federacije i republika.

Pomeranje težišnih tačaka političke vlasti i moći predstavlja, bez sumnje, jednu od najmarkantnijih karakteristika u razvoju političkih odnosa u Jugoslaviji poslednjih godina. Uostalom, kad postoji i dok postoji državni oblik političke organizacije društva, jačanje osnovnih elemenata republičke državnosti na račun ranije prenaglašenih funkcija savezne države predstavlja jednu od bitnijih komponenti demokratske i progresivne emancipacije nacija u pravcu punog ostvarenja njihove stvarne samostalnosti, samoopredeljenja i prava na slobodan nacionalni život. Prema tome, takva evolucija odnosa u federaciji je *integralan deo* šireg procesa demokratizacije i samoupravnog preobražaja našeg društva.

JEDNOSTRANA PREOKUPACIJA ODNOSIMA REPUBLIKE—FEDERACIJA. UZROCI I POSLEDICE

Međutim, jačanje državno-pravnog i političkog položaja i uloge republika može imati i svoje etatističko naličje. Problemi koji su sa tim skopčani imaju u ovom trenutku posebnu aktuelnost i značaj. Evidentno je da su se posebni interesi republika već konstituisali kao bitan, pa često i presudan činilac u našem političkom životu i procesu političkog odlučivanja. Preko svojih političkih reprezentanata, preko odgovarajućih centara državne i političke moći u republici ti interesi teže da se afirmišu i ostvare i unutar svake republike kao i u odnosu na širu, federativnu državnu i društvenu zajednicu. Sa stanovišta tih interesa na adresu federacije se upućuju određeni politički zahtevi, često u kategoričnom obliku i uz korišćenje svih raspoloživih sredstava političkog pritiska. Ukoliko je u ovakvim uslovima obim funkcija federacije širi i veća njena ovlašćenja da raspolaže viškom društvenog rada i da utiče na njegovu sekundarnu raspodelu, utoliko je izrazitija težnja republika da sve nerešene probleme i teškoće sa kojima se suočavaju prebacuju na teren konfrontacije sa federacijom (pri čemu se zanemaruju mogućnosti koje pruža sopstvena akcija i međusobno republičko sporazumevanje). Federacija postaje glavni objekt političkog pritiska i glavna meta kritika i napada — opravdanih i neopravdanih.

Ali, seoba stvarne političke moći već je uveliko izvršena i suština krizne situacije koju treba savladati nije u tome što je savezni centar i dalje suviše moćan i samostalan, već što postoji nesklad i raskorak između stvarne raspodele političke

moći (koja je uveliko izmenjena u korist republika) i formalne normativno-institucionalne raspodele funkcija i nadležnosti (koja još uvek odražava jedno ranije stanje, to jest dominantnu poziciju organa federacije). U tom pogledu tek treba uspostaviti sklad koji najviše odgovara potrebama razvoja samoupravljanja i svestranog jačanja društvene pozicije čoveka u udruženom radu. Takvo rešenje pretpostavlja republiku sa svim atributima istinski samostalne i razvijene samoupravne i državne zajednice, ali i federaciju sposobnu da efikasno i odgovorno vrši one funkcije — malobrojne ali vrlo značajne — koje su joj u zajedničkom interesu trajno poverene.

U SENCI BORBE ZA REPUBLIČKU DRŽAVNOST

Neki elementi današnje političke klime — kao što je već pomenuto — otežavaju put do takve solucije. To se odnosi pre svega na činjenicu da je preokupacija jačanjem republika kao državâ i kao centara samostalne političke moći zakrilila i bacila u zasenak sva druga pitanja samoupravne transformacije društveno-političkih zajednica i razvoja federacije i da već duže vreme daje osnovno obeležje čitavom političkom životu. Takvo stanje nalazi svoj izraz u mnogim pojavama koje su postale karakteristične za naš politički život i za politička kretanja poslednjih godina:

a) Promene izvršene ustavnim amandmanima iz 1967. i 1968. godine bile su usmerene ako ne isključivo ono pretežno na jačanje državno-pravne pozicije republika i pokrajina u odnosu na federaciju. Ostali »subjekti federacije« i našeg političkog sistema — opština i radna organizacija, pre svega — ostali su uglavnom »kratkih rukava«.

I sadašnjim diskusijama o daljem razvoju političkog i ustavnog sistema, koje su jedno vreme vođene u dosta podignutoj političkoj temperaturi, dominira takođe isto pitanje — pitanje odnosa republika i federacije. Nekad stihijnom snagom, a nekad pod upornim pritiskom, danas su se nametnuli i dobili pravo građanstva, pa i rang već usvojenih principa, neki predlozi i ideje prema kojima je još pre dve ili tri godine — u diskusiji o ustavnim amandmanima, pa i na Devetom kongresu SKJ — zauzet decidiran negativan stav zbog toga što je ocenjeno da bi njihovo prihvatanje moglo da dovede u pitanje funkcionisanje državnog i samoupravnog mehanizma na nivou federacije i da blokira donošenje rešenja koja su od vitalnog značaja za normalan život društva. To se odnosi na faktičko pretvaranje Veća naroda u skup organizovanih delegacija re-

publika (što znači republičku konfrontaciju tako reći po svakom pitanju o kome raspravlja i odlučuje ovo opštenadležno veće Savezne skupštine), to se odnosi na pravo veta republika u odlučivanju o poslovima iz nadležnosti federacije i slično.

b) Ograničavanje i likvidiranje saveznog centralizma — što predstavlja i evidentnu potrebu daljeg samoupravnog razvitka — u sadašnjoj fazi ostvaruje se uglavnom kroz protivstavljanje republičkog centralizma saveznom. Mesto ukidanja svakog etatističkog centralizma, jedan njegov vid jača na račun drugog.

Interes republike onako kako ga izražava i interpretira njen politički vrh dobija, očigledno, poslednjih godina status najvišeg i sveobuhvatnog društveno-političkog i nacionalnog interesa u kome su sadržani tako reći bez ostatka svi drugi interesi i aspiracije radnih ljudi.

Pošto raspodela nadležnosti između federacije i republika nije jasno i precizno određena i pošto ne odgovara više realnim odnosima snaga, to taj republički interes teži da se izrazi pre svega u konfrontaciji sa federacijom i preko toga i sa interesima drugih republika. No, da bi bio što snažnije politički artikulisan i da bi imao maksimalnu političku težinu, tako shvaćen interes republike i pokrajine mora da bude apsolutiziran kako u smislu potpunog jedinstva stava svih političkih i samoupravnih subjekata u republici tako i u smislu najširih političkih ovlašćenja onih koji su po svojoj funkciji politički reprezentanti republike.

OPASNOST OD NOVIH VIDOVA PRINUDNOG MONOLITIZMA

Takva situacija ima dvostruko negativno dejstvo na prilike i odnose unutar republike: s jedne strane, bitno se ograničava sloboda političkog opredeljivanja i zastupanja različitih mišljenja i stavova. Svakom divergentnom stavu preti opasnost da bude žigosan — direktno ili indirektno — kao izdaja ili bar povreda republičkog (nacionalnog) interesa, što se tretira — pa i kažnjava — kao neoprostiv politički greh.

S druge strane, na toj istoj podlozi jača tendencija ka republičkom partijsko-državnom liderstvu, ka izdvajanju jedne relativno vrlo uske grupe punovlasnih političkih reprezentanata republike. Otvara se mogućnost da takva grupa — u ime političkog interesa koji predstavlja — uspostavi i nametne svoju manje-više potpunu kontrolu nad svim vidovima političkog života u republici — da u tim okvirima vaspostavi birokratsko-etatistički »monolitizam« koji je poslednjih go-

dina na nivou federacije bar delimično likvidiran ili je na putu likvidacije.

A čim se takva situacija uspostavi u jednoj republici, ona neizbežno provocira iste takve političke procese i u drugim republikama.

Sve izrazitiji i potpuniji monopol kadrovske politike koji pripada republičkim forumima u vezi sa primenom republičkog i nacionalnog »ključa« može još više potencirati neke negativne tendencije u političkom životu koje su i inače prisutne i vidljive. Disciplinovano prihvatanje i zastupanje u svim prilikama oficijelnih stavova svoje republike ili pokrajine postaje, malo-pomalo, conditio sine qua non za svakoga ko hoće da igra neku ulogu i vrši neku odgovornu funkciju u političkom i javnom životu. *Tako se ubrzano dospeva u situaciju kada je opredeljivanje pojedinaca i grupa ne samo u političkim forumima nego i u stručnim telima, i ne samo po principijelnim političkim nego i po rutinskim i tehničkim pitanjima, direktno determinisano republičkom pripadnošću.*

U svetlosti takvih odnosa postaju jasne i neke na prvi pogled čudne i nagle političke metamorfoze — slučajevi da neki dojučerašnji »centralisti« i »unitaristi«, iskupljujući svoje ranije grehe, postaju prekonoć najglasniji u osudi ranijeg stanja koje se već uveliko prevazilazi i najzagriženiji u bespoštednoj kritici federacije i njenih organa i za ono što jesu i za ono što nisu i ne mogu biti krivi.

MESTO PRIČA O »PRETERANOJ DECENTRALIZACIJI« — BORBA PROTIV PREPREKA SAMOUPRAVNOJ INTEGRACIJI

c) Oslobađanje društvenog života od etatističko-centralističkih obruča — ma kako bilo radikalno i dosledno — ne ugrožava samo po sebi jedinstvo najšire federativne zajednice i njenu unutrašnju povezanost i čvrstinu. Naprotiv, tek ono otvara puteve konstituisanju jedinstva društva na novim istorijskim osnovama, na slobodno izraženim potrebama i interesima ljudi u udruženom radu. Ti interesi i potrebe — izraženi kroz odluke radnih kolektiva i svih drugih samoupravnih subjekata društvenog života — postaju sve više ona osnovna koheziona sila koja povezuje direktnim samoupravnim odnosima različite sfere društvenoga rada i razne oblike samoupravne organizacije, teritorijalne i funkcionalne. Prema tome, ako kao zemlja imamo dosledan kurs na izgradnju samoupravnog društva, onda se za nas problem jedinstva i čvrstine dru-

štvene zajednice svodi pre svega na jedno pitanje — na pitanje samoupravne integracije.

Zato, mesto bilo kakvih priča o »preteranoj decentralizaciji« — koje uvek imaju prizvuk nostalgije za »starim dobrim vremenima« etatističkog centralizma — treba ispitati gde su prepreke potpunijoj i bržoj samoupravnoj integraciji i u privredi i u svim drugim oblastima društvenog života. Jer, proces integracije udara, očigledno, u mnoge zapreke koje jako usporavaju njegov tok i deformišu njegove oblike. To se dešava i na onim područjima gde su potrebe za integracijom i očigledne i urgentne i gde bez jedinstvenih velikih sistema ne može biti napretka, pa ni adekvatnog podmirivanja elementarnih društvenih potreba. Štete od toga — kao što pokazuje slučaj sa lanjskom nestašicom električne energije — mogu biti ogromne i teško pogoditi interese pojedinih grana, pojedinih regiona i radnih ljudi uopšte.

Razume se, otpori integraciji mogu imati različite konkretne motive, neopravdane kao i opravdane, baš sa gledišta razvoja samoupravnih društvenih odnosa. Međutim, činjenica je da iza niza neuspeha u ostvarivanju važnih integracionih poduhvata na širem jugoslovenskom planu proviruju sasvim jasno uši republičkog i pokrajinskog etatizma. To što su centri političke moći u republikama bili u stanju da, prema svom nahođenju, osujete određene integracione poduhvate i onda kada su samoupravni radni kolektivi i njihove asocijacije bili skloni da se integrišu — a društvo u širem smislu bilo zainteresovano za integraciju — pokazuje samo kako je snažna pozicija koju su republike već stekle kao nosioci državne kontrole nad privredom, to jest nad »svojom« nacionalnom ekonomijom.

Da li bi se, u situaciji kakva jeste, smelo dopustiti da bitno sužavanje ekonomskih funkcija federacije — koje više nije sporno — ima kao osnovni rezultat dalje jačanje takve pozicije republika? Zar to ne bi samo ojačalo već prisutne tendencije da se tokovi samoupravnog povezivanja svih organizacija udruženog rada podrede kontroli republičkih državno-političkih centara i zatvore u odgovarajuće teritorijalne granice? A veliko je pitanje da li stvaranje takve situacije u kojoj svi oblici šireg samoupravnog povezivanja udruženog rada nužno moraju da prođu kroz republički državni filtar zaista odgovara stvarnim društveno-ekonomskim interesima pojedinih naroda i narodnosti, klasnim i nacionalnim intere-

sima radnih ljudi, ili samo pothranjuje nazadan i ekonomski štetan autarkizam iz koga neminovno izrasta osamostaljena moć birokratije.

ŠIROKA DEMOKRATSKA RASPRAVA, A NE NAGODBA USKIH POLITIČKIH VRHOVA

Sva ova pitanja, o kojima je već počelo ne samo da se raspravlja nego i da se odlučuje, imaju takav dalekosežan značaj da su — sasvim prirodno — ustalasala širu javnost, ali je to bar doskora bilo samo ustalasano, uznemireno gledalište. Scena na kojoj se vodi meritorna rasprava i gde treba da se donesu odluke od istorijske važnosti još uvek je rezervisana uglavnom za uske političke vrhove republika i federacije.

Ako je nastupio istorijski momenat kada narodi Jugoslavije treba ponovo da se sporazumeju o nekim fundamentalnim pitanjima zajedničkog života u okviru jedne državne i društvene zajednice koju su već stvorili, onda se to može učiniti samo na način koji omogućuje da dođu do neposrednog demokratskog izražaja interesi i opredeljenja osnovnih snaga koje čine okosnicu našeg socijalističkog razvitka — pre svega samoupravno organizovane radničke klase i onih institucija i subjekata političkog života preko kojih ona može politički da deluje povezujući se sa svim snagama društvenog progresa. To se, međutim, ne može postići ad hoc nagodbama uskih političkih vrhova, linijom kompromisa koji proizlaze iz ukrštanja njihovih oprečnih aspiracija i ambicija.

Sama priroda pitanja koja su pokrenuta i o kojima treba odlučivati zahteva da u to odlučivanje budu uključeni na neposredno demokratski način i mehanizam Socijalističkog saveza i drugih društveno-političkih organizacija, i celokupno članstvo Saveza komunista i skupštine — od opštinskih do Savezne — koje su do sada bile ostavljene po strani. Možemo se nadati da će iznošenje ideje o formiranju Predsedništva SFRJ i rad na njenoj konkretizaciji označiti pozitivnu prekretnicu u smislu što punijeg političkog angažovanja svih snaga koje mogu da doprinesu pronalaženju najcelishodnijih rešenja otvorenih problema — takvih rešenja koja bi bila dovoljno oslonjena na trajne i bitne interese ljudi i naroda ove zemlje i dovoljno shvaćena i prihvaćena od svih delova našeg društva kako bi mogla da odgovore ozbiljnim zahtevima vremena u kome živimo.

Sa toga stanovišta neophodno je, dakle, da raspravljanje i odlučivanje o ustavnim i drugim promenama koje se tiču

karaktera i budućeg razvoja jugoslovenske federacije dobiju što pre adekvatne demokratske dimenzije. Ako u rešavanju tih pitanja ne budu iskorišćeni u punoj meri demokratski potencijali našeg samoupravnog društveno-političkog sistema, desiće se pre ili kasnije da rešenja nametnu antisamoupravne društvene snage. Baš zbog toga ima razloga i osnova za kritički odnos prema dosadašnjim tokovima diskusije o razvoju jugoslovenske federacije — prema načinu na koji je ona vođena i prema nekim već pomenutim negativnim tendencijama koje su se u njoj ispoljile.

Ali, da bi se izišlo na teren konstruktivnog raspravljanja i rešavanja već pokrenutih pitanja, mora se odbaciti svako konformističko povlađivanje tendencijama i raspoloženjima koja u datom trenutku preovladaju i koja se često nameću snagom stihije, ali i sredstvima političkog pritiska. Konformistička »lojalnost« ove vrste danas je manje poželjna nego ikada.

NEOPHODNOST JASNIH IDEJNO-POLITIČKIH KOORDINATA

Odgovorna diskusija na najširoj demokratskoj osnovi nije moguća bez odgovarajuće akcije organizovanih snaga socijalističke svesti u našem društvu. Bez toga bi se neizbežno zapalo u mutljag politikantske igre na suprotnostima parcijalnih interesa i u dogmatsko nadmetanje krilaticama sumnjive vrednosti. Mesto mobilizacije snaga koje treba da povuku napred naš socijalistički razvitak, stvorio bi se nov prostor za delovanje reakcionarnih idejnih i političkih sila — sila nacionalističke isključivosti i etatističkog, silom naturenog konformizma.

Savez komunista nije i ne sme da monopoliše za sebe odlučivanje o oblicima daljeg razvoja jugoslovenske federativne zajednice. Ali on bi pao na istorijskom ispitu i doveo u pitanje sve revolucionarne tekovine za koje se borio i izborio ako bi se pokazalo da na istorijskoj raskrsnici na koju je naše društvo dospelo nije sposoban da izvrši svoju ulogu vodeće i usmeravajuće idejno-političke snage koja demokratskim sredstvima obezbeđuje osnovni socijalistički put društvenog razvoja.

Da bi promene koje treba da uslede kao rezultat sadašnjih diskusija bile zaista na liniji učvršćivanja i jačanja uticaja čoveka u udruženom radu na sve društvene odnose — pa i na život sopstvene nacije i na međunacionalne odnose — neophodno je da traganje za sve boljim i progresivnijim rešenjima ima svoje jasne idejno-političke koordinate. Najznačajniji zadatak organizovanih snaga socijalističke svesti i sastoji se baš

u tome da svojim uticajem na sve subjekte i čitav proces političkog odlučivanja obezbede takve koordinate, što će reći da obezbede povezivanje konkretnih rešenja koja traži društvena praksa sa jasnom vizijom o dugoročnim ciljevima koji se i mogu ostvariti samo u procesu demokratske sinteze i realizacije brojnih neposrednih interesa i potreba ljudi u udruženom radu.

Savez komunista ima ulogu onog faktora koji obezbeđuje da sve promene društvenih odnosa do kojih dolazi na bazi demokratske konfrontacije različitih interesa, inicijativa i zahteva budu sagledane i ocenjene s gledišta toga šta one znače za globalni i dugoročni razvoj društveno-ekonomskih i političkih odnosa, za ostvarenje osnovnih revolucionarnih ciljeva radničke klase. Sa toga stanovišta moraju se ocenjivati i promene do kojih nužno dolazi u međunacionalnim odnosima, u načinu i stepenu ostvarivanja samoopredeljenja i samoupravljanja svake nacije, pa prema tome i u prirodi i strukturi federacije. Bez toga se zapada u prakticizam i vulgarni politički pragmatizam. Bez toga se ne može otići dalje od jednostranih, parcijalnih rešenja na bazi golog odmeravanja snaga raznih parcijalnih interesa. Ustavne i druge promene izvršene ad hoc i na parče mogu ozbiljno da podriju i ugroze unutrašnju koherentnost ustavnog poretka i čitavog društveno-političkog i ekonomskog sistema, da umanje bitno njihovu sposobnost da efikasno funkcionišu, pa i da funkcionišu uopšte.

U diskusijama koje se danas vode o menjanju položaja i strukture pojedinih društveno-političkih zajednica — o jačanju uloge i odgovornosti republika i o reviziji funkcija i organizacije organa federacije — Savez komunista je nastojao da u nekoliko značajnih dokumenata formuliše i utvrdi neke načelne stavove od kojih treba da polazi i kojima treba da se rukovodi usaglašena i jedinstveno usmerena akcija komunista i drugih svesnih socijalističkih snaga.

No, da bi ta polazna osnova, podrobnije razrađena na Prvoj konferenciji Saveza komunista Jugoslavije, bila zaista politički efikasna i da bi mogla da pruži kriterije i smernice u konkretnoj političkoj akciji, neophodno je da opšti stavovi sadržani u pomenutim dokumentima budu dalje precizirani i razrađeni u demokratskom procesu ujedinjavanja različitih pogleda do stepena koji omogućuje odgovorno odlučivanje i jedinstvenu akciju. To je u ovom trenutku najurgentniji politički zadatak.

Značaj političkih dokumenata koje su poslednjih meseci usvojili najviši organi Saveza komunista o temeljnim pitanjima daljeg razvoja Jugoslavije kao federativne zajednice ne bi

trebalo olako ni preceniti ni potceniti. Njihova je vrednost u tome što su smelo, bez plaćanja suviše velikog danka dogmatskoj skučenosti i konformizmu, pokrenuli najdelikatnija, trenutno najkontroverznija pitanja našeg političkog života i što su ukazali na osnovni pravac razmišljanja i traženja adekvatnih rešenja. Njihova je slabost u tome što su još uvek na onom nivou uopštenosti i apstrakcije koji dozvoljava i omogućuje da jedan pored drugog stoje stavovi koji mogu poslužiti kao polazna osnova za potpuno oprečne struje razmišljanja i delovanja.

Da ne bismo živeli u iluziji o jedinstvu tamo gde stvarno jedinstvo stavova i pogleda još nije postignuto i da ne bismo nepotrebno tapkali u mestu tamo gde je stvarno već položena osnova za dovoljno usaglašenu akciju i konkretno rešavanje problema, potrebno je ići odlučnije dalje u kritičkom razrađivanju i preciziranju pojedinih stavova, njihove stvarne sadržine i mogućih društvenih implikacija.

NI FEDERACIJA NI KONFEDERACIJA U »KLASIČNOM SMISLU«

Mi nismo ni federacija ni konfederacija u »klasičnom smislu«, u smislu koji je ovim pojmovima dala teorija i praksa buržoaske političke države. Zato su potpuno jalovi i vode u misaoni i akcioni ćorsokak svi pokušaji da se razvoj federalizma u našem društvu koje se razvija na samoupravnim osnovama shvati i oceni sabijanjem u kategorijalne kalupe klasične buržoaske ustavno-pravne i političke teorije (svodeći sve na jedno vulgarno pitanje: federacija ili konfederacija, savezna država ili međudržavni savez).

Ova misao — vrlo značajna za naša razmišljanja i smer naše političke akcije — ponovljena je s razlogom više puta u partijskim dokumentima koji se odnose na aktuelne probleme daljeg razvoja jugoslovenske državne i društvene zajednice. Međutim, odbacivanje uprošćene dileme federacija ili konfederacija potrebno je i korisno zato što upozorava organizovane političke snage našega društva da cilj i rezultat promena u karakteru federacije i reduciranje funkcija savezne države treba da bude pre svega jačanje samoupravnih društvenih odnosa i veza unutar jugoslovenske zajednice, dalja odlučna deetatizacija svih društveno-političkih zajednica, a ne učvršćivanje etatizma u novom ruhu i na drugom nivou.

Bilo bi, razume se, opasno kada bi odbijanje da razmišljamo i raspravljamo u kategorijama buržoaske političke države, to jest na relaciji federacija—konfederacija, služilo samo

kao sredstvo za umirenje i olako samozadovoljstvo u situaciji koja zahteva da se i neprijatnim činjenicama (onima koje se ne uklapaju u našu teoretsku šemu) pogleda pravo u oči. Baš zato što ne želimo da se opredeljujemo između federacije i konfederacije ne smemo zatvarati oči pred činjenicom da je u promenama do kojih je došlo poslednjih godina i u diskusijama koje se sada vode bilo ne samo prisutno (što je sasvim prirodno) nego i dominantno pitanje preraspodele državne vlasti između republika (pokrajina) i federacije kao subjekata državnosti i da je prostor za afirmaciju komuna i samoupravnu integraciju bio pre sužen nego proširen. A bilo kakva promena odnosa u federaciji koja ne znači direktno jačanje uticaja i mogućnosti delovanja čoveka u udruženom radu — ne postiže svoj demokratski cilj, ne učvršćuje samoupravno jedinstvo socijalističke zajednice.

FEDERACIJA: DRUŠTVENO-POLITIČKA ZAJEDNICA — NI VIŠE NI MANJE OD TOGA

Otuda i važnost pitanja da li u promenama organizacije, uloge i pozicija federacije i njenih organa koje su sada u toku ostajemo verni ustavnoj koncepciji federacije kao najšire društveno-političke zajednice, jer, prema toj koncepciji, federacija nije samo državni okvir koji manje ili više čvrsto povezuje šest socijalističkih republika nego i socijalistička zajednica radnih ljudi svih naroda i narodnosti naše zemlje u kojoj oni ne samo posredstvom republika i pokrajina nego i na neposredno demokratskoj osnovi obezbeđuju neke svoje vitalne interese — pre svega socijalističke tekovine zajedničke revolucije i svoju socijalnu i nacionalnu ravnopravnost i slobodu.

Kada se danas u partijskim dokumentima — u Rezoluciji Osme sednice Predsedništva SKJ, referatu druga Kardelja na Dvanaestoj sednici, referatu i zaključcima Prve konferencije SKJ itd. — ističe i naglašava da federacija nije i ne sme da bude nadnacionalna tvorevina i hijerarhijski najviša instanca državne vlasti, time se samo potvrđuje i politički konkretizuje ustavno shvatanje prirode odnosa među društveno-političkim zajednicama koje dobijaju samoupravni karakter u onoj meri u kojoj se među njima ukidaju odnosi hijerarhijske podređenosti i nadređenosti i puke »podele vlasti«.

Dalji samoupravni preobražaj političkog sistema zahteva da se izmene one konkretne ustavno-pravne odredbe i ona politička praksa koje sve očiglednije dolaze u koliziju sa načelnim odredbama Ustava i razvojnim putem koji je u njima

naznačen. *Jačanje samoupravnih odnosa daje sve puniju sadržinu suverenosti i ravnopravnosti republika i samim tim stavlja na dnevni red ukidanje svih preostalih elemenata etatističke dominacije nad republikama, kao i nad svim drugim subjektima samoupravne organizacije društva.*

Ali, kao što nije nadnacionalna državna tvorevina, federacija nije niti sme biti degradirana na zajednički administrativni servis pod neposrednom upravom republičkih političkih vrhova. »Zajednička politika koju usvajaju odgovorni organi federacije ne može nastajati i izgrađivati se kao mehanički zbir šest republičkih politika...«[1] To znači da federacija ne može biti lišena ni jednog svojstva samostalne društveno-političke zajednice. Njeni organi — pre svega Savezna skupština (najviši organ vlasti i organ samoupravljanja u okviru prava i dužnosti federacije) — samostalno i odgovorno vrše one funkcije koje su im Ustavom poverene u zajedničkom interesu radnih ljudi i svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji.

Redovno učešće republika i pokrajina u izgrađivanju i ostvarivanju politike federacije ne sme se pretvoriti u dominaciju nad njom i njenim organima. Jer, i po načinu konstituisanja i po prirodi svojih funkcija *savezni organi moraju biti organi čitave društvene zajednice, svih samoupravnih subjekata našega društva, a ne samo zajednički organi republika koji izvršavaju njihove naloge kad se one slože ili koji služe kao paravan za zaklanjanje od javne odgovornosti kada one ne mogu da se nagode* blokirajući time blagovremeno rešavanje pitanja koja su od životne važnosti za društvo. Bez ikakvog straha od optužbi za centralizam i unitarizam jednu istinu treba reći otvoreno i sasvim prosto: *lišiti federaciju osnovnih svojstava samostalne državne i samoupravne zajednice značilo bi lišiti radne ljude ove zemlje neophodnog i bitnog uporišta njihove socijalne i nacionalne ravnopravnosti i slobode. Bez takve federacije brzo bi bio ugrožen socijalistički razvoj svake naše republike i pokrajine kao samostalne i samoupravne društveno-političke zajednice.*

DVE LINIJE DEETATIZACIJE SAVEZNE DRŽAVE

Ima sigurno osnova za mnoge ozbiljne zamerke i kritike na račun dosadašnjih rasprava o daljem razvoju federacije, na olako izricanje kategoričkih sudova u kojima se teško može

[1] Vidi *Aktuelna pitanja međunarodnog položaja i unutrašnjeg političkog razvoja Jugoslavije* — stavovi Predsedništva zauzeti na Osmoj sednici (22. aprila 1970).

razlikovati lično opredeljivanje od stava odgovornog foruma, na negatorski odnos prema svemu progresivnom što je do sada već ostvareno u međunacionalnim odnosima i položaju nacija i narodnosti i na pragmatističko generalisanje parcijalnih interesa u težnji da se oni nametnu kao polazna osnova za rešenja koja treba izgrađivati odgovorno i zajednički.

Ipak, ne bi nikako trebalo potceniti sve ono pozitivno što je dosadašnja diskusija već dala. Jasno je već sada da dalji demokratski i samoupravni razvoj odnosa u federaciji — oslobađanje međunacionalnih odnosa i društvenog života uopšte od preživelih oblika i zaostataka saveznog etatizma — mora da se kreće u dva osnovna pravca:

prvo, u pravcu kritičkog preispitivanja i odlučnog i radikalnog reduciranja funkcija federacije, odnosno saveznih državnih organa, na ono što je zaista opravdano i nužno s gledišta bitnih interesa svih subjekata federacije. O tome mora da postoji njihova puna saglasnost, precizno izražena i utvrđena u odgovarajućim ustavnim odredbama;

drugo, u pravcu takve reorganizacije organa federacije koja će obezbeđivati da ti organi — s obzirom na način konstituisanja, personalni sastav i utvrđene demokratske metode odlučivanja i delovanja — uživaju poverenje svih radnih ljudi, svih naroda i narodnosti naše zemlje. To znači da ti organi moraju imati politički autoritet i sva potrebna ovlašćenja da mogu samostalno, efikasno i odgovorno ostvarivati svoje funkcije.

Sužavanje kruga državnih funkcija federacije — kao što je već više puta rečeno — ne bi smelo da znači slabljenje unutrašnje kohezije i čvrstine federativne zajednice niti kidanje ili labavljenje onih slobodno uspostavljenih interesnih veza — ekonomskih, političkih i kulturnih — koje čine supstancu njenog stvarnog jedinstva. Naprotiv, grananju i jačanju takvih veza — svim oblicima samoupravne integracije time bi tek bili otvoreni novi široki prostori.

U tome smislu najdirektniji put i najvažniji oblik oslobađanja federacije od svih karakteristika etatističkog tutora nad društvom jeste ukidanje svih njenih ovlašćenja u pogledu direktnog zahvatanja i raspolaganja viškom društvenog rada, to jest investicionim sredstvima u privredi i van nje. Lišavanje saveznih državnih organa svih prava da arbitrarno prisvajaju i distribuiraju društvenu akumulaciju i da se javljaju u ulozi investitora i nosioca proširene reprodukcije — to je, bez sumnje, ono *najbitnije* što reorganizacija federacije treba da pruži u smislu jačanja društveno-ekonomske pozicije udruženog rada, slobodne cirkulacije društvenih sredstava i ostvarivanja pune

samoupravne suverenosti nacija i narodnosti. A to je u isto vreme i odlučan korak unapred od etatističke preraspodele društvenog proizvoda ka doslednijoj primeni raspodele prema radu i kad su u pitanju pojedinac i radna organizacija i kad su u pitanju pokrajina i republika kao nosioci nacionalnih prava.

Ako smo se kroz raspravu o promeni funkcija federacije zaista približili opštoj saglasnosti da pod jurisdikcijom saveznih državnih organa ne treba da postoje nikakvi materijalni fondovi osim fonda za razvoj nerazvijenih krajeva — onda je to i najznačajniji pozitivni rezultat dosadašnje diskusije. Međutim, kada je reč o praktičnoj realizaciji toga stava, situacija je u ovom trenutku još uvek vrlo složena i politički delikatna. Hipoteke bliže i dalje prošlosti ne gase se tako lako i federacija se nalazi pod velikim teretom već preuzetih obaveza i pod pritiskom brojnih zahteva koji se oslanjaju na razne presedane i ranije donete odluke.

Uz načelnu saglasnost svih da federacija ubuduće ne treba ni u kom obliku da vrši ulogu distributera društvenih sredstava, provlači se, obično, zahtev da se napravi izuzetak u korist ovog ili onog parcijalnog interesa koji bi federacija posebno štitila kroz neki oblik administrativnog prelivanja društvenih sredstava (bile to direktne investicije, beneficirane kamate ili savezni fondovi sa specijalnom namenom itd.). Svaki zahtev takve vrste izaziva druge slične zahteve sve dok suma izuzetaka tako nametnutih ne poništi princip za koji se svi načelno izjašnjavaju. Zato se svim takvim zahtevima treba podjednako energično suprotstaviti. Ako je nastupio momenat da se bitno menjaju mesto i funkcije federacije, onda se ne može odlagati ni ono što (s gledišta razvoja samoupravljanja) treba da čini najvažniju komponentu tih promena.

DEFINISANJE FUNKCIJA FEDERACIJE DANAS

U definisanju funkcija federacije — ne kakve one jesu, nego kakve treba da budu — pošlo se svuda linijom *»ništa osim«*. To je sigurno pravilan pristup, ali ne i formula toliko radikalna da bi sama po sebi obezbeđivala društvo od svakog unitarizma i državnog centralizma ni toliko jasna da bi otklanjala mnoge različite interpretacije i teškoće pri pronalaženju konkretnih solucija.

I do sada je naš Ustav polazio od načela na radni ljudi uređuju društvene odnose i ostvaruju svoja samoupravna prava u socijalističkim republikama, osim onih funkcija koje su u zajedničkom interesu prenete na federaciju. Ali to što je pre-

neto na organe federacije interpretirano je u praksi tako široko da su drugi samoupravni i politički subjekti, a naročito druge društveno-političke zajednice — republike, pokrajine i opštine — bili izrazito sputani i stešnjeni u pogledu mogućnosti ostvarivanja svojih funkcija i načelnih ustavnih ovlašćenja. Novi pokušaji da se funkcije federacije izrično nabroje i tako limitiraju — kao što je učinjeno u aprilskim zaključcima Predsedništva SKJ i u referatu druga Kardelja na sednici Predsedništva od 4. oktobra — sigurno su bili neophodni i korisni, ali bi bila velika iluzija smatrati da su samim tim dati i prihvaćeni i svi elementi za konkretna rešenja koja tek treba doneti.

Problem je naročito složen kada je reč o ekonomskim funkcijama federacije. Kao što ni zajedničku odbranu nezavisnosti i slobode, zaštitu socijalističkog društvenog poretka, očuvanje i razvijanje jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog sistema na osnovama društvene svojine i samoupravljanja itd. niko ne osporava, nije osporena ni potreba da se sačuva i učvrsti jedinstvo jugoslovenskog tržišta. U savremenom svetu, u kome se za usitnjenost proizvodnje i autarkičnost plaća skupa cena u smislu društvenog i ekonomskog zaostajanja i zapadanja u sve inferiorniji međunarodni položaj, svako rasparčavanje jugoslovenskog privrednog područja, svako podizanje regionalnih etatističkih barijera znači direktan napad na vitalne materijalne interese radničke klase i svih radnih ljudi naše zemlje. Jer takva reakcionarna politika — ma kako se ona pravdala pozivanjem na određene parcijalne interese — lišava narode i narodnosti Jugoslavije realnih mogućnosti da obezbede svoj optimalni ekonomski i društveni razvoj koristeći one krupne prednosti koje pruža život u jedinstvenoj državnoj i društvenoj zajednici u kojoj su obezbeđeni isti socijalistički produkcioni odnosi i ista samoupravna prava radnih ljudi. A time se neminovno potkopavaju i osnovi na kojima počiva takva naša zajednica.

JEDINSTVENO TRŽIŠTE — POD KOJIM USLOVIMA I KAKVO

Ali, da bi jedinstveno tržište predstavljalo zaista važnu polugu društvenog napretka za sve narode i sve regione u složenoj jugoslovenskoj zajednici i da bi u tako postavljenim jedinstvenim okvirima ekonomskog života stvaralačka inicijativa udruženog rada dobila pun zamah, neophodno je da budu ispunjeni određeni uslovi, među kojima su tri, verovatno, najvažnija:

prvo, dugoročno utvrđena politika kompenzacija u korist ekonomski slabije razvijenih područja — republika i Pokrajine;

drugo, takvi uslovi privređivanja koji omogućuju slobodno kretanje ne samo roba nego i rada i sredstava društvene akumulacije na čitavoj teritoriji Jugoslavije. To se, razume se, može postići samo ako su ljudi u udruženom radu zaista slobodni da donose najvažnije ekonomske odluke bez regionalnog administrativnog i političkog tutorstva i pritiska;

treće, takva spoljnotrgovinska politika, takav režim uvoza i izvoza koji obezbeđuju našim proizvođačima, našim privrednim organizacijama, što povoljniji i ravnopravniji položaj na međunarodnom tržištu na kome zatvorene ekonomske grupacije jednostrano nameću svoje uslove i na kome deluju organizovane monopolističke snage krupnog kapitala i mehanizmi razgranate državne intervencije.

Prema tome, ako nam je zaista potrebno jedinstveno tržište — a to ne može biti sporno — onda nam je potrebna i jedinstvena ekonomska politika bez koje takvo tržište ne može funkcionisati u interesu radnih ljudi, u interesu samoupravnog razvitka. Inače se jedinstveno tržište pretvara u neiscrpan izvor granskih i regionalnih konflikata sa odgovarajućom političkom pozadinom, u uzrok permanentne nestabilnosti i stihijnog kretanja koje onemogućuje samoupravno planiranje proizvodnje i podstiče špekulacije. Jednom reči, takvo jedinstveno tržište pretvara se od poluge bržeg napretka svih u splet odnosa koje svi počinju da osećaju kao teret i prepreku za svoj brži i stabilniji ekonomski razvoj.

PROTIV REAKCIONARNOG AUTARKIZMA

I najpovršnije posmatranje društveno-ekonomskih kretanja kod nas tokom poslednjih godina pokazuje da su u privredi uzele maha opasne tendencije lokalnog, regionalnog i republičkog autarkizma. U elektroprivredi, u petrohemiji, u izgradnji saobraćajne infrastrukture, u uvođenju velikih tehnoloških sistema itd., itd., samoupravna integracija sudara se sa mnogobrojnim preprekama i često kapitulira pred njima, a rezultati tih neuspeha najneposrednije pogađaju interese čitave privrede. Preti nam opasnost da postanemo zemlja skupe električne i druge energije, loših, isprekidanih saobraćajnih veza, nekonkurentne industrije. Preti nam opasnost od tehnološkog zaostajanja. Mnoge analize u vezi sa izradom srednjoročnog plana pravljene za potrebe Savezne skupštine (između ostalog,

i materijali republičkih i pokrajinskih zavoda za privredno planiranje) ukazuju jasno na tendencije da se na formalno jedinstvenom privrednom području Jugoslavije stvaraju separatni, međusobno slabo povezani regionalni i republički sistemi u sferi kapitalne infrastrukture, u sferi energetike i saobraćaja. *Ako bi se te tendencije realizovale, već kroz nekoliko godina, na kraju srednjoročnog plana, procesi dezintegracije jugoslovenskog privrednog područja dobili bi svoju čvrstu materijalnu osnovu.* Regionalno podeljena infrastruktura rađala bi sama iz sebe oprečne, pa i suprotne parcijalne interese ukorenjene u materijalnim uslovima privređivanja. Samoupravna integracija privrede našla bi se pred novim, još krupnijim i teže savladivim barijerama. Uzaludna bi bila sva nastojanja da se jedinstvo društveno-ekonomskog i političkog sistema, jedinstvo privrednog područja i slično, izgrađuje i štiti odozgo — sporazumevanjem političkih reprezentanata — ako bi ono stvarno bilo razbijeno u sferi materijalnih odnosa.

Ukidanje administrativne prinudne uniformnosti nije imalo i nema za cilj da stvori teren za procvat regionalnog autarkizma. Pred nama je sasvim drugi cilj: organizovanje jedinstva društva na novim, samoupravnim osnovama, na bazi slobodnog i uvek ravnopravnog povezivanja kako među samoupravnim radnim organizacijama tako i među privrednim regionima — užim i širim.

POTREBE SAMOUPRAVNE INTEGRACIJE — DETERMINANTA EKONOMSKIH FUNKCIJA FEDERACIJE

Držeći se širokog društvenog dogovora, pre svega planova društvenog razvoja u kojima treba da budu izraženi zajednički interesi udruženih proizvođača iz raznih oblasti društvenog rada, a isto tako i privredni interesi — regionalni i nacionalni, federacija vrši svoje ekonomske funkcije pre svega na taj način što u kooperaciji sa republikama i pokrajinama *obezbeđuje opšte uslove za slobodno, samoupravno organizovanje i povezivanje privrede.*

Ne radi oživljavanja unitarističke administrativne kontrole nad privredom, nego radi vršenja funkcija koje su neophodne samoupravno organizovanom društvu, organi federacije moraju biti svestrano osposobljeni za vršenje tih svojih zadataka.

U odnosu na procese privredne integracije, kao najšira društveno-politička zajednica, federacija ima dvostruk zadatak:

da u kooperaciji sa republikama i drugim društveno-političkim zajednicama stvara takve opšte uslove privređivanja koji maksimalno olakšavaju i podstiču slobodnu cirkulaciju i povezivanje otklanjajući etatističke prepreke koje tome stoje na putu i

da u saradnji sa drugim činiocima privrednog i političkog života preduzima mere i izgrađuje mehanizme kojima će biti suzbijani i potiskivani grupno-svojinske tendencije, dominacija raznih vidova osamostaljenog bankarskog i »finansijskog kapitala«, stvaranje monopolističkih pozicija u privredi i svi vidovi neravnopravnih odnosa u okvirima preduzeća, a naročito u okvirima širih samoupravnih asocijacija i krupnih integracionih celina koje prelaze granice lokalne, nacionalne, pa i jugoslovenske. Samo tako biće otklonjena objektivna uporišta raznih oblika otpora samoupravnoj integraciji i reakcionarni autarkizam doživeće konačni poraz.

IZGRADNJA ORGANA FEDERACIJE U SKLADU SA PROMENJENIM POTREBAMA SAMOUPRAVNOG MNOGONACIONALNOG DRUŠTVA

I kad je u pitanju očuvanje jedinstvenog tržišta i kad su u pitanju druge funkcije federacije, problem se, dakle, ne svodi samo na to da se krug tih funkcija što striktnije i što preciznije ograniči. To je samo prethodni i verovatno lakši deo posla. Jer, *oni isti vitalni interesi radnih ljudi i naroda i narodnosti Jugoslavije koji nalažu da se određene funkcije povere federaciji — zahtevaju punu organizacionu, političku i kadrovsku osposobljenost organa federacije da te funkcije vrše na najefikasniji i najbolji način.*

A organi federacije — i Skupština i njena političko-izvršna tela — ne mogu biti ni efikasni ni autoritativni u vršenju svojih samoupravnih funkcija ako u to nisu na adekvatan način uključeni drugi politički i samoupravni činioci — pre svega socijalističke republike i pokrajine.

Danas je to evidentna politička istina. Ustavni amandmani iz 1967. i 1968. godine bili su najvećim delom inspirisani težnjom da se reorganizacijom Savezne skupštine — pre svega novim sastavom i ulogom Veća naroda — obezbedi da u temeljima politike koju formulišu i sprovode organi federacije bude organski ugrađena saglasnost i podrška republika i da baš Veće naroda bude mesto demokratskog usaglašavanja stavova i *sinteze političkih interesa uz punu ravnopravnost i jednaku odgovornost.*

Ta očekivanja nisu se ostvarila u potpunosti jednim delom, verovatno, i zbog još uvek velikih materijalnih ovlašćenja izvr-

šno-političkih organa federacije, zbog raznih hipoteka iz ranijeg perioda. Težište učešća republika u politici federacije prenelo se iz Skupštine u SIV i sa načelnog utvrđivanja dugoročne politike na sporazumevanje i nesporazumevanje oko dnevnih ekonomskih i političkih pitanja. U nekim slučajevima nagađanje u sasvim uskom krugu i iza zatvorenih vrata zamenilo je širu i javnu konfrontaciju stavova i interesa i odgovorno demokratsko dogovaranje — kome je mesto pre svega u Skupštini.

To sužavanje institucionalizovane demokratske osnove političkog odlučivanja izazvalo je ozbiljne teškoće u radu saveznih organa, blokiralo i usporilo rad na nekim bitnim pitanjima i otežalo vođenje jedne jasno usmerene, preduzimljive i elastične ekonomske politike kakvu zahteva naša opšta ekonomska situcija i sadašnja faza privredne i društvene reforme. Simptomi političke krize zakucali su na vrata naše federacije.

U toj svetlosti treba ocenjivati i značaj inicijative koju je dao drug Tito za formiranje Predsedništva SFRJ i odgovarajuće promene u političkom vrhu federacije.

Odjek na koji je ovaj predlog naišao u najširoj političkoj javnosti i među radnim ljudima u čitavoj zemlji pokazuje nam kakve su u ovom trenutku mogućnosti za okupljanje i demokratsku mobilizaciju svih snaga zainteresovanih za očuvanje i dalji samoupravni razvoj našeg političkog sistema. U ovom trenutku jako mnogo zavisi od toga koliko će Savez komunista i druge organizovane političke snage biti spremne i sposobne da te mogućnosti iskoriste i da tako obezbede istinski demokratski karakter političkih promena koje su u toku.

Jer, očigledno, ustavne promene na kojima već počinje da se radi nisu nikakva čarobna formula koja po sebi sve rešava. *Demokratski karakter i stabilnost političkih institucija u našem društvu danas je više nego ikada ranije funkcija razvoja samoupravnih odnosa.* Nikakve institucionalne promene u organizaciji federacije i u odnosima između federacije i republika ne mogu predstavljati progresivno rešenje za otvorene probleme i protivrečnosti koje postoje ako te promene nisu neposredno povezane i usklađene sa dubljim procesima podruštvljavanja politike, ako ne otvaraju prostor samoupravnoj integraciji koja će političku reprezentaciju i konfrontiranje različitih interesa zameniti samoupravnim odlučivanjem ne samo u radnoj organizaciji i komuni nego i na širem društvenom planu.

Televizija i kultura*

STEVAN MAJSTOROVIĆ:

Televizija kao institucija

Na šta mislimo kad kažemo televizija? Pitanje izgleda suvišno, ali mora da se postavi ako želimo da izbegnemo dvosmislenost. »Televizija i kultura« podrazumeva nove mogućnosti disperzije kulture i nove oblike stvaralaštva, ali i kulturno delovanje jedne institucije. Jer televizija je istovremeno i medijum i ustanova u kojoj ljudi, u okviru jednog modela organizacije i pod određenim materijalnim i drugim uslovima, stvaraju programe koje mi primamo ili odbijamo da primimo. U pitanju je jezička neizdiferenciranost slična onoj kod filma, koji označava ostvarenje, medijum ili izražajno sredstvo (traku). Zato je potrebno da kod ovog trojstva uvek znamo šta imamo u vidu kad kažemo film, kao što je potrebno da znamo šta imamo u vidu kad kažemo televizija.

Ne želim da govorim o televiziji kao medijumu i njenim izražajnim mogućnostima i ograničenjima. O tome postoji obimna literatura u zemljama u kojima televizija postoji duže nego kod nas. Nedavno je o tome izišla i jedna vrlo dobra domaća knjiga čiji je autor Vladeta Petrić. Mene pre svega interesuje televizija kao institucija, kao i to kako ona koncipuje i ostvaruje kulturne programe, na kakve prepreke i sputavanja pri tom nailazi, kakvu saradnju u tome ostvaruje. Jer, mi znamo da ovo pitanje nije samo teorijsko i da se ne odnosi

* Redakcija časopisa »Socijalizam« obratila se jednom broju kulturnih i javnih radnika s molbom da iznesu svoje mišljenje o odnosu televizije i kulture u nas. Nedavno je u Komisiji Predsedništva SKJ za kulturu održano savetovanje o istoj temi, tako da se pojedini autori u svojim napisima pozivaju na teze koje su poslužile kao osnova za diskusiju na tom savetovanju, kao i na samu diskusiju. U ovom broju donosimo prispele priloge, s tim što ćemo rado objaviti i druga mišljenja o ovoj temi.

isključivo na televiziju, pošto su, kao što iskustvo pokazuje, mogućnosti ovog medijuma u kulturnom delovanju determinisane faktorima koji reprezentuju socijalnu, ekonomsku i kulturnu realnost jedne sredine.

Tema »Televizija i kultura« na ovaj način se nešto sužava, ali se zato naša pažnja usredsređuje na pitanje koje je po mome mišljenju centralno: koliko u našim uslovima televizija kao institucija domaša u svom kulturnom delovanju mogućnosti televizije kao medijuma. Ma iz kog aspekta posmatrali odnos televizija—kultura, moraćemo na kraju da se vratimo na ovo pitanje. Verujem da ćete se složiti sa konstatacijom, koja je apriorna ali se teško može osporavati, da televizija kod nas u tom pogledu konstantno podbacuje mogućnosti medijuma. Sve upućuje na zaključak da između onog što pri datoj tehničkoj osnovi, stanju kadrova i obimu umetničke produkcije televizija *može* da čini i onog što u svom kulturnom delovanju ona *stvarno* čini postoji velika razlika. Ako je ova tvrdnja osnovana, onda treba pre svega da se pozabavimo uzrocima tog nepodudaranja.

Iznoseći kritičke opaske na račun televizije i njenih kulturnih programa, mnogi su ovde ispoljili sklonost da ove uzroke traže isključivo, ili bar pretežno, u samoj televiziji, što po mome mišljenju sužava problem i sugerira zaključke čiji je značaj ograničen. Ne mislim ovim da branim televiziju i njene subjektivne slabosti, nego samo da konstatujem da takva kritika ne obuhvata među uzrocima ni one koji su manje vidljivi ali su zato možda presudniji. Treba svakako da budemo rigorozni u svojoj kritici televizije — institucije, oni koji u njoj rade, a od kojih su neki ovde prisutni, treba da čuju šta mislimo o kulturnim programima na malom ekranu i da odu odavde sa osveženom svešću o neminovnosti višeg kvaliteta i opravdanosti većih zahteva, o višoj odgovornosti njihovog posla. Ali pitam se: ako oni budu prihvatili pouke koje smo mi ovde spremni da im štedro delimo i ako se budu korigovali i ubuduće postupali u smislu naših zahteva, šta bi se time dobilo? Doista, šta bi se dobilo ako bi se kritikovala, i ako bi se na osnovu te kritike korigovala, samo televizija? Verovatno da bi kulturni programi bili poboljšani i da bi takav napor jedno vreme davao izvesne rezultate, a onda bi sve ponovo pošlo po starom, jer je izolovan jedan mogući uzrok dok su prenebregnuti svi ostali. Hteo sam ovim da kažem da naša kritička analiza odnosa televizija—kultura mora da obuhvati i druge institucije, ceo kulturni sistem i kulturnu praksu, a zatim i stav društva.

Najveći deo kritičkih primedbi koje se upućuju kulturnim programima zasniva se na uverenju da televizija vrši slobodan izbor i da ono što vidimo na programima reprezentuje ukus i intelektualni nivo ljudi koji rade na televiziji. Postavlja se pitanje: koliko je to tačno i da li na programe ne utiču i drugi činioci koji se ispuštaju iz vida? S jednog opšteg stanovišta konstatuje se, na primer, da televizija ne koristi svoje velike mogućnosti za kulturno uticanje i širenje autentične kulture. I ja sam malo pre izneo generalnu ocenu da televizija konstantno u tom pogledu podbacuje mogućnosti medijuma. Učinimo sada jednu inverziju i postavimo pitanje u obrnutom smislu: koliko autentična kultura koristi šansu koju stvaraju novi medijumi? Jer, ne može se sporiti ono što je dosadašnje iskustvo uveliko potvrdilo: da je televizija šansa za pozorište, za likovne umetnosti, za muzeje, operu i film. Ma koliko se vremenom gubila čar novine, još uvek nas uzbuđuje mogućnost, danas već i kod nas sasvim realna, da najbolje predstave u pozorištima, najbolja filmska, likovna i druga ostvarenja može posredstvom televizije da vidi milionsko gledalište koje sačinjavaju kako oni u kulturnim centrima tako i oni u najudaljenijim planinskim naseljima. Doista, nema više nikakvih tehničkih ili organizacionih prepreka da se preko ovog medijuma, u okviru dobro i znalački odabranih programa, ostvaruje ovakav kulturni uticaj. U jednoj zemlji u kojoj još uvek od jedne do druge sredine postoje vrlo velike razlike u mogućnostima da se učestvuje u kulturnom životu ovakve funkcije televizije su od izvanrednog značaja. Gotovo da je suvišno govoriti o tome koliko one mogu da doprinesu širenju autentične kulture, podizanju opšteg kulturnog nivoa i demokratizovanju kulturnog života. Međutim, ono što je moguće *tehnički* nije moguće i *društveno,* jer televizija kao institucija treba da se za ovakve programe pogodi sa drugim institucijama — pozorištima, filmskim distributerima i filmskim producentima, operama, muzejima. Ali, kao što znamo, ovi se partneri međusobno natežu, jer imaju u vidu svoje interese, a rezultat toga je da kulturni programi televizije nisu ni približno onoliko bogati i raznovrsni koliko bi mogli da budu. Televizija, dakle, podbacuje mogućnosti medijuma, ali je važno da se konstatuje da se to podbacivanje odnosi i na kulturne mogućnosti čitave sredine. Drugim rečima, ne podbacuje samo televizija, nego i sve kulturne institucije, čitava sredina čiji kulturni potencijali ostaju neaktivirani i nedovoljno iskorišćeni.

Ovo se odnosi ne samo na sferu reprodukcija, nego i na sferu stvaralaštva, za koju je televizija takođe nova i velika mogućnost, jer više nego ijedan drugi medijum može da dopri-

nese popularizovanju umetnosti i stvaralaca. (Televizija je kao medijum sa svojim specifičnim izrazom podstakla razvoj novih dramskih, muzičkih, filmskih i drugih oblika. Njene ogromne programske potrebe, koje se i dalje stalno šire, učinile su je već danas najvećim naručiocem i organizatorom kulturne produkcije u zemlji. Nedavno je naveden podatak da samo TV studio Beograd daje godišnje za ovu produkciju približno onoliko koliko sve umetničke institucije u SR Srbiji zajedno.) Znamo, međutim, da i usklađivanje interesa između grupa umetnika i umetničkih udruženja i televizije ide isto tako komplikovanim putevima i često na štetu mogućih kulturnih efekata. Ne mislim da detaljnije ulazim u ove probleme koji zaslužuju da budu predmet posebnog razgovora. Navodim ih ovde samo zato da bih pokazao da se kulturno delovanje televizije ne može posmatrati izolovano od delovanja kulturnih institucija i kulturnih organizacija niti van društvenog konteksta. Ako mislimo na budući razvoj, morali bismo da posvetimo odgovarajuću pažnju ovoj društvenoj strani problema, jer dogovaranje u kulturi i saradnja na zajednički koncipovanim programima, kao što znamo, još uvek su mnogo više samoupravni princip i preporuka nego samoupravna praksa.

Poznata je priča o prenosu fudbalskih utakmica i nagađanjima između FSJ i televizije. Nešto slično, samo manje poznato i verovatno u manje dramatičnim oblicima, postoji i u odnosima između televizije i pozorišta, filmskih distributera i drugih. Mi znamo kakva je tu uloga javnosti: dve strane se spore i iznose sve argumente, a javnost, kulturna i sportska, to sluša. Tako u pitanjima koja su od najšireg značaja imamo dijalog umesto trijaloga, jer nema nekog ko bi argumente strana u sporu vagao na društvenim terazijama. Društvo na taj način prećutno pristaje da se ti sporovi tretiraju kao stvari koje se tiču samo ovih institucija, a ne i širokog kruga građana. Formula uticanja koja bi zamenila arbitražu foruma i »kulturnih vlasti«, i koja bi bila u duhu samoupravljanja, još nije nađena. Svakako je dobro što televizija i kulturne institucije u regulisanju svojih odnosa polaze od sopstvenih interesa. Deviza »ko nije za sebe nije ni za druge« vitalizira njihove funkcije i doprinosi da se unutrašnji odnosi u ovim institucijama dinamiziraju. Međutim, sadašnja podela uloga na samoupravnoj sceni zanemaruje trećeg aktera koga samoupravni model društva ne samo predviđa, nego na njemu posebno insistira — onog ko bi zastupao društvene interese bar približno onoliko uporno koliko uporno zastupaju parcijalne interese predstavnici institucija. U sadašnjoj situaciji taj treći partner ima epizodnu ulogu koja je gotovo izgubila svaki

značaj. To su od društva delegirani članovi saveta u kulturnim ustanovama koji predstavljaju mnogo više prisutne građane nego stvarne predstavnike i zastupnike društvenih interesa. Oni su se pomirili sa tim da je njihova funkcija formalna i, dajući glas od sebe samo u retkim prilikama, trude se da im mandat protekne bez većih potresa. U poređenju sa borbenim predstavnicima ustanova, koji imaju jake motive da zastupaju svoj kolektiv i da se za njegove interese bore, oni predstavljaju pravu jagnjad. Tako se sve odigrava u javnosti i u ime javnosti, ali bez njenog odlučnijeg uticaja. Neko bi morao u ime te javnosti da kaže dovoljno autoritativno i glasno da je prenošenje utakmica, pozorišnih predstava, koncerata, emitovanje preko televizije dobrih filmova, uvođenje novih kulturnih i edukativnih programa stvar i društva, a ne samo stvar institucija. Ali za sada to niko ne kaže, ni sindikati, ni društvene, pa čak ni kulturne organizacije, ili kaže na pola usta.

Kad je reč o samoupravljanju u kulturi, obično se misli na raspodelu i druge stvari internog samoupravljanja, a ne misli se na eksternu stranu, koja predstavlja veoma značajnu komponentu samoupravnog sistema. Samoupravljanje će samo onda pokazati svoje prave prednosti nad etatističkom organizacijom kulture ako se, i kad se, bude razvilo u koherentan i integralan sistem koji ne bi ograničavao interese užih zajednica i kulturnih institucija, ali koji bi te interese blagovremeno i efikasno usklađivao sa najširim društvenim. U daljem razvoju samoupravljanja u kulturi moraće da se energično i bez polovičnih rešenja posveti posebna pažnja oblicima samoupravnog dogovaranja i usmeravanja kojima bi se preovladali antagonistički odnosi među ustanovama.

Ukidanju te rascepkanosti i akcione i programske podvojenosti u kulturi treba da doprinesu ne samo oni koji reprezentuju društvo u kulturnim ustanovama (i čija uloga treba da se preispita i redefiniše), nego i čitav režim u kome deluju kulturne ustanove. Na tom planu danas nisu retki paradoksi koji su u tome da ono na čemu se u kulturnom razvoju društveno insistira biva ignorisano od strane prakse ili čak direktno negirano. (Tretman erzac kulture i šunda izjednačuje se u nekim propisima sa tretmanom autentičnog stvaralaštva iako se društveno insistira na suprotnom; propisi ne stimulišu društvenu potrošnju na kojoj se društveno insistira; delatnost nekih kulturnih institucija opterećuje se istim doprinosima kakvima i privredne organizacije, čime se rad kulturnih ustanova stavlja u otežane uslove iako se društveno insistira na suprotnom, itd.) Ovim sam hteo da kažem da zajednica može da izrazi svoje interese i usmerava razvoj ne samo verbalno

i pozivanjem na principe, nego i time što bi širi interesi i usvojeni principi bili *ugrađeni* u materijalne odnose, što bi ih režim u kome deluju kulturne institucije i čitava kulturna praksa najneposrednije izražavali.

Pozivanje na principe ima ograničeno dejstvo. Ako se kulturnim ustanovama i televiziji kaže da treba da sarađuju u smislu u kome se prethodno govorilo, oni mogu da odgovore da im je to i bez preporuka dobro poznato i da stvar nije u tome, nego u nečem drugom. Razlog što se teže pogađamo i što nismo razvili kulturne programe o kojima govorite, oni bi mogli da kažu (i oni to često u ovakvim i drugim prilikama i kažu), nije u tome što se nismo toga setili ili što ne znamo da je to društveno korisno, nego zato što takvi programi koštaju i što neko treba da sa nama podeli teret troškova. Društvo ima utisak da se kulturne institucije i televizija u nagađanjima oko takvih programa rukovode isključivo svojim interesima. S druge strane, televizija i kulturne institucije imaju utisak da je društvo ravnodušno prema njihovim inicijativama, to jest da ono ne pokazuje spremnost da takve programe materijalno potpomaže, nego se zadovoljava isticanjem značaja kulturnih ciljeva i drugim verbalnim preporukama.

Mora se priznati da ovi argumenti imaju izvesnu snagu i da predstavljaju deo istine o ovom problemu. Zašto bi televizija, pozorišta i druge institucije, postavlja se pitanje, finansirali takve kulturne programe ako je društvo prema njima ravnodušno? Poznato je, na primer, da beogradska pozorišta sve ređe gostuju u unutrašnjosti, pogotovu u nerazvijenim područjima. Neko bi u ime društva mogao da kaže da gostovanje jednog pozorišta predstavlja pravi kulturni praznik u nerazvijenim krajevima i da je neshvatljivo zašto pozorišta ne odlaze češće tamo. To znaju dobro i ljudi iz pozorišta, ali njihov problem nije u tome da to shvate, nego u materijalnoj strani stvari. Pošto društvo takva gostovanja ne potpomaže (ili ne potpomaže dovoljno), pozorišta, koja i inače žive od dotacija, imaju prava da postave pitanje društvu — zašto bi se i u ime čega tražilo od njih da svojim umanjenim dohocima i drugim odricanjima finansiraju takva gostovanja, to jest da finansiraju takvu kulturnu misiju koja je istovremeno i društvena? (Neki smatraju da su, kad je u pitanju televizija, ovi problemi sporedni, to jest da je televizija bogata institucija koju materijalni problemi ne sputavaju u koncipovanju i realizovanju kulturnih programa. Takva mišljenja su rezultat nedovoljnog poznavanja stvarnih prilika.)

Ovaj problem ima i svoju psihološku stranu i reflektuje se na čitavu kulturnu klimu. Umetnici u poslednje vreme sve

češće naglašavaju da materijalno potpomaganje kulturnih inicijativa od strane zajednice predstavlja istovremeno i moralnu potporu, to jest da nije važna samo materijalna strana. Ako je umetnik uveren da je za delatnost njegove ustanove zainteresovano i društvo koje tu zainteresovanost ne izražava samo verbalno, nego je potvrđuje i materijalnom potporom, onda će on osećati da je i sam u svojim umetničkim nastojanjima podržan, to jest da je njegov umetnički rad od značaja za društvo, makar od toga on i nemao neposredne materijalne koristi. Ovim sam se malo udaljio od teme, ali to je bilo neophodno zato što ti momenti, iako ne neposredno, dosta utiču na to kako će izgledati kulturni programi i kulturna funkcija televizije. Time sam hteo, u stvari, da naglasim izvesnu povezanost i međuuslovljenost, kao i značaj kulturnog sistema koji je kod nas nedograđen, značaj svih njegovih komponenata. Među njima je materijalno-finansijska, verovatno, jedna od presudnih, jer predstavlja najrealniji i najkonkretniji izraz kulturne politike. Onog trenutka kad autentično stvaralaštvo i kulturne vrednosti budu i materijalno priznate i tretirane materijalno na isti način kao i društveno, imaćemo efikasan kulturni sistem u kome neće više postojati raskorak između deklarisanih principa i kulturnih ciljeva, s jedne, i kulturne prakse, s druge strane.

Poslednjih godina sistem finansiranja kulturnih delatnosti je dosta izmenjen, ali on još uvek ne izražava dovoljno i neposredno društvene interese u kulturi. Kulturne institucije u zajednici sa televizijom nisu do sada konkurisale u fondovima za kulturu (sada zajednicama za kulturu) za zajedničke programe koji su od neposrednog društvenog interesa. Privredne organizacije koje već sada troše znatna sredstva za reklamu, i povremeno potpomažu kulturne inicijative, ne koriste kao oblik kulturne reklame sponsorstvo nad kulturnim programima kojima bi se postizao i propagandni i istovremeno i kulturni efekat. (Ovaj oblik reklamnog sponsorstva na televiziji je razvijen u nekim zemljama — kada preduzeća finansiraju produkciju tv drama, prenos koncerata, pozorišnih predstava, produkciju tv filmova itd.; početni oblici ovakvog sponsorstva kod nas javili su se na filmu — nekoliko većih privrednih organizacija finansiralo je u poslednje dve godine proizvodnju umetničkih filmova.) Ovome treba dodati ekonomske, fiskalne, poreske i druge propise koji bi trebalo takođe da se preispitaju i izmene tako da i oni sa svoje strane stimulišu kulturne inicijative i odražavaju društvene interese u kulturi. Ne treba potcenjivati značaj društvenog uticanja niti, na drugoj strani, precenjivati moć propisa i zakonske regulative, ali efikasno uskla-

đivanje pojedinačnih interesa sa društvenim, verujem da ste sa tim saglasni, nije moguće ako se sve svede na ubeđivanje i priču o principima. Mi sada, u nedograđenosti samoupravnog sistema, imamo praktično takvu situaciju da je društvu često ostalo da svoje interese zastupa samo preko apela i pozivanja na principe, a ne i preko pravnih i finansijskih instrumenata. (Ako bismo sistematski istraživali ovo područje, uveren sam da bismo otkrili dosta normativnih akata iz doba etatizma koji su ponikli u drugom vremenu i drugačijoj društvenoj klimi a koji su uspeli da prežive i ostanu na snazi i u samoupravljanju, u vremenu sa čijim su duhom u potpunom neskladu.)

Na kraju samo nekoliko reči o još jednoj važnoj komponenti kulturnog sistema — o kulturnim i umetničkim institucijama. U fokusu naše pažnje je u ovom trenutku televizija kao institucija čije kulturno delovanje kritički procenjujemo. Dobar deo primedbi na račun kulturnog programa na malom ekranu koje su se ovde čule ja usvajam i delim mišljenje svih onih koji su se zalagali da televizija sa više ambicija, sa strožim kriterijumima i većim insistiranjem na kvalitetu i autentičnim stvaralačkim akcentima komponuje ubuduće svoje kulturne programe. Mislim da nije preterivanje ako se kaže da je kulturna i društvena odgovornost televizije u direktnoj proporciji sa snagom njenog uticaja i širinom njenog delovanja. U pogledu naših zahteva koje upućujemo televiziji teško da bi se među nama ovde prisutnim mogla utvrditi razmimoilaženja. Ali mi se, izgleda, dosta razmimoilazimo u pogledu sugestija šta sve treba da se učini da bi se do takvih programa došlo. Ja sam razvio ovde tezu o komplementarnosti kulturnog uticaja, o važnosti njegovih društvenih pretpostavki, o povratnom dejstvu i sadejstvu televizije i kulturnih institucija.

Da bi kulturno delovanje televizije bilo savremenije, kvalitetnije i efikasnije, potrebno je — ja želim da to na kraju istaknem jer smatram da je to važno da se kaže — da bude isto tako savremenije, kvalitetnije i efikasnije i delovanje kulturnih i umetničkih ustanova koje sam označio kao veoma bitne, možda čak presudne faktore kulturnog sistema. Ne mislim samo na prenos preko televizije programa iz tih institucija, to jest na činjenicu da će u ovoj reproduktivnoj sferi kulturni program televizije biti onoliko kvalitetan koliko to budu izvorne kreacije koje ona prenosi iz pozorišta, koncertnih dvorana itd. Iako razvija i svoju sopstvenu kulturnu produkciju, televizija se velikim delom oslanja, a ubuduće će se i još mnogo više oslanjati, na kulturne i umetničke potencijale sredine u kojoj deluje. Jer televizija, po prirodi medijuma, sadrži u sebi elemente institucije, ali i elemente javnog servisa. Tele-

vizijski medijum pruža kulturnim ustanovama ogromne mogućnosti za novu kulturnu ekspanziju, za popularisanje kulturnih vrednosti i umetničkih rezultata u svim sredinama.

Postavlja se pitanje: koliko su kulturne i umetničke ustanove kod nas u današnjoj situaciji spremne i sposobne da tu šansu koriste? Mislim da nije neumesno postaviti ovo pitanje pošto ove institucije neposredno utiču na kulturne funkcije televizije, a i televizija sa svoje strane može da promeni i proširi njihove funkcije. Moje je mišljenje da naše kulturne institucije po svojoj unutrašnjoj organizaciji za takvu šansu koju im pruža televizija, i koju joj sa svoje strane pruža tehnološki razvoj i razvoj saobraćaja, nisu spremne. Metodi rada u njima su često anahronični, njihove programske koncepcije su konzervativne i podržavaju tradicionalni duh zatvorenosti i izolovanosti, njihova organizacija je zastarela. Ako želimo efikasan kulturni sistem i skladno sadejstvo svih njegovih elemenata, njihovu jasnu ulogu i preciziranu društvenu i kulturnu odgovornost, ako želimo novu, savremenu dispersiju kulture i nove, efikasnije i demokratičnije oblike kulturnog uticanja, ako želimo široko otvaranje kulturnih i umetničkih ustanova prema društvu — onda je potrebno da se reformišu i reorganizuju i kulturne ustanove. Ja sam uveren da naše nezadovoljstvo kulturnim programima na malom ekranu i u tome ima svoje nevidljive korene. Reforma u kulturi je u tom smislu vrlo aktuelna i ona bi morala da obuhvati i televiziju, ali i kulturne ustanove i sve druge komponente kulturnog sistema u našoj samoupravnoj zajednici o kojima sam govorio.

RATKO BOŽOVIĆ:

Televizija u traganju za svojim identitetom

Transformacija vrednosti u uslovima razvijene tehnike bitno je promenila prirodu veza između čoveka i stvaralaštva. Tehnička dostignuća, iz kojih su preko filma i televizije proizišli novi načini izražavanja »sa invazijom slike«, prouzrokovala su tako značajne promene u prirodi savremene civilizacije koje mnogi vide kao konačan pad tradicionalne kulture i kao pomračenje kulture uopšte. Posredstvom pokretne slike tradicionalne predstave o prostoru i vremenu do te mere su se promenile da se njihovi stari, ustaljeni pojmovi više ne mogu

iskoristiti za objašnjenje nastajućih odnosa u društvu, a naročito odnosa čovek—svet. Integrisano sa prostorom, vreme se pojavljuje u jednom univerzalnijem značenju koje će bitno promeniti i samu vizuelnu percepciju sveta. Uticaj ovakvog vremena u kome je »pogled objektiva« stvorio do neshvatljivih granica »tačnu sliku« ali ju je zato »oslobodio dubine« — odigraće presudnu ulogu ne samo u rušenju kulturne tradicije već i u stvaranju jedne nove kulture. Mnogi misle da je magična moć slike svojom objektivnošću već sada postala osnova celokupnog kulturnog uticaja, uslov da se do kraja shvati stvarnost. Ali ne treba, ipak, zaboraviti da je ograničenost te slike takva da ona ne može uvek pretendovati na to da se približi suštini protivrečne stvarnosti.

Pored novih funkcija, televizija je preuzela veliki deo uloga koje su pripadale mnogobrojnim kulturnim institucijama u prošlosti. Zato već sada postaje jasno da se ona mora proučavati kao nova oblast ljudske aktivnosti koja teži da bude pristupačna svim društvenim slojevima i grupama, raznim nacionalnostima i uzrastima. I pored toga što na početku svoga razvoja ona u velikoj meri utiče na emocionalni i intelektualni život pojedinca, što je najvažnije, njeni sadržaji mogu ozbiljno i ugroziti čovekovu individualnost. Iz takvog njenog značenja proističe dvosmislenost televizije i problematičnost one famozne formule prema kojoj televizijski sadržaji ne izražavaju individualne potrebe stvaralaca, nego »potrošača«. Ostvarujući ciljeve drugih, televizijski stvaralac se najčešće otuđuje ne samo od svog stvaralaštva nego i od samog sebe jer prestaje da realizuje svoje ciljeve i svoje potrebe. I pošto se njegovo ostvarenje ne javlja »kao unutrašnja nužnost, kao *potreba*« (Marks), njegovo samootuđenje postaje neizbežno onog trenutka kad svrha izvan njega samog određuje njegovu delatnost.

Nema sumnje, udeo televizije u razvoju ličnosti i njenom duhovnom životu veoma je naglašen i protivrečan. Izvesni teoretičari smatraju da je »čovek slobodnog vremena — čovek televizije«. Ovo pojednostavljeno tumačenje ipak izražava deo istine o čovekovim preokupacijama u slobodnom vremenu, a i o njegovoj zavisnosti od televizije, koja svojim načinom izražavanja i uticaja određuje u izvesnoj meri i čovekov stav prema svetu. Televizija, svakako, vrši i veoma izrazit uticaj na uobličavanje čovekovog karaktera i njegovih kulturnih horizonata, ali naivno bi bilo verovati da je ljudska priroda bezgranično savitljiva i da je, prosto, proizvod spoljašnjih uticaja. Budući da i sama ljudska priroda ima svojstvene zakone i sopstveni dinamizam, životna sredina i karakter celo-

kupne kulture ne mogu se konstituisati nezavisno od same ljudske prirode. Favorizujući osrednju proizvodnju, televizijski programeri čak i zloupotrebljavaju ovu činjenicu nastojanjem da kriterijume produkcije televizijskih sadržaja podrede ukusu i potrebama najšire populacije. U nastojanju da pojačaju već izdiferenciranu liniju potreba, oni obezbeđuju takve sadržaje koji su do te mere homogenizovani i standardizovani da ubrzo dobijaju karakter stereotipa.

Razume se da planeri televizijskog programa moraju voditi računa o sastavu i željama svoga auditorijuma, da moraju proceniti »realnu sposobnost percepcije« korisnika programa, ali se ne bi smeli ponašati kao čarobnjak koji je sasvim sigurno utvrdio totalni identitet televizijskih korisnika, tim pre što je taj identitet u isto vreme i bezličan i apstraktan. Realizam koji je u formiranju televizijskog programa veoma potreban, ali teško ostvarljiv, ne bi smeo da svoju metodologiju zasniva na tobožnjoj prirodnoj ograničenosti auditorijuma jer bi takva metodologija do kraja sputavala televizijsko stvaralaštvo. Verovatno će još dugo jedna dobro zasnovana teorija o televiziji dolaziti u stalan sukob sa praksom stvaranja takvog televizijskog programa po kome se ono što se planira i kako se planira isključivo određuje prema najakceptibilnijem i najpasivnijem auditorijumu. Ovo kažemo zbog toga što dosetljivost televizijskog planera često ne ide dalje od upornog nastojanja da stvori zajednički psihološki imenitelj koji bi obezbedio uslove za nastajanje jedinstvene psihološke motivacije, koja je, izgleda, nedovoljna za zauzimanje sopstvenog stava prema stvarnosti i prema stvaralaštvu. U takvom televizijskom programu može doći samo do prividne identifikacije sa određenom društvenom grupom, ali nikako sa društvenim totalitetom. Ako se to shvati, biće razumljivije što se realizatori televizijskog programa teško odlučuju za ono najambicioznije televizijsko stvaralaštvo. Doći u situaciju da se naruši ravnoteža koja je s teškom mukom uspostavljena između najvećeg dela auditorijuma i televizijskog programa, svojevrstan je rizik na koji se programer televizijskog programa ne odlučuje. On se na taj korak ne odlučuje jer zna da je njegov program, koji je neskladan mozaik heterogenih sadržaja, tako nesigurno i necelovito sagrađen da mu je dovoljan i najmanji potres pa da se njegove konture više ne prepoznaju. Polazeći od takve pretpostavke, koja nije nerealna, standardno-birokratski manir televizijskog planera ostaje neprikosnoven. On ne podnosi raznovrsnost individualne kreacije, a još manje alternative i dvosmislenosti svesti o moralnoj i duhovnoj situaciji čoveka. Zato se on i teško može pravdati da i sam ne stvara bezličnog čoveka kojim se može

lako manipulisati. Njegovo nastojanje da zadovolji svakog ne znači ništa drugo do obmanjivanje svih.

Ipak, ne želimo da kažemo da je u televizijskom programu lako uspostaviti stvarne proporcije, naročito kad znamo da kvalitet sadržaja ne zavisi samo od mogućih stvaralačkih potencijala društva, nego mnogo više od ponašanja i očekivanja auditorijuma, ali nam se, isto tako, čini da bi se i rizik više isplatio nego inercija i lažno samozadovoljstvo. Realizatori televizijskog programa uporno se rukovode onim već ustaljenim pravilom: emisija nije uspela ako nije široko prihvaćena, ako nije masovno gledana. I ova krilatica je iz onog inertnog arsenala koji se zadovoljava postojećim i zato bi je trebalo ponovo ispitati i u praksi proveriti. U tome će se uspeti jedino ako se televiziji bude prilazilo sve više ne prema onome šta ona sada jeste, nego mnogo više prema onome šta ona može da bude. Zato će, svakako, biti neophodno naučno izučiti televizijske potrebe i raznovrsnost kulturnog nivoa potencijalne publike sa stanovišta razvoja autentičnog televizijskog stvaralaštva. Sigurno da ni tada neće biti moguće komponovati »idealan program«, ali će on tada na specifičan televizijski način uobličavati našu duhovnu fizionomiju koja će biti plodan prostor za kritičku selekciju i za receptivnost, ali i za neprihvatanje televizijskih sadržaja.

Kad govorimo o relaciji televizija—kultura, morali bismo biti svesni činjenice da televizija teško može da se odrekne svega onoga što joj je prethodilo iz bogate kulturne riznice. Ali njoj bi moralo biti jasno da ne sme da izgubi iz vida da mora biti aktuelna, i to na taj način što bi se odredila prema stvarnosti i savremenosti. Umetnički program televizije još uvek se ne može ni zamisliti bez izvora koji nisu televizijskog porekla i koji, prema tome, imaju svojevrsne sadržinske i stilske osobenosti. Svakako, televizija ne može stvarati autentičan sadržaj od otpadaka sa bogate i siromašne trpeze koja nije pripremljena za nju. Doista, ona može poći od postojećeg autentičnog sadržaja i tokom televizijske interpretacije sačuvati nešto od preuzete autentičnosti, ali samo pod uslovom da se ostvari televizijska autentičnost. U svakom slučaju, televizijska adaptacija je izrazit vid razgradnje jedne strukture koja može biti i polivalentna i višeslojna, ali koja posle televizijske transformacije ostaje osiromašena i deformisana. Možda je sve ovo trebalo reći makar i zato što je uočljiva praksa televizije da vrši adaptaciju i onih formi koje su već toliko evoluirale u svom osnovnom žanru da ono na šta se televizija vraća zaista predstavlja krajnje arhaičan materijal koji je veoma teško učiniti savremenim. Uz neizbežna priznanja televiziji zbog

njene spremnosti da preradi i saopšti dela koja pripadaju najrazličitijim domenima kulture — što očigledno doprinosi smanjivanju razlika između kulturnog nivoa društvenih slojeva i demokratizaciji kulture uopšte — moramo skrenuti pažnju na okolnost da je danas funkcija difuzije kulture na televiziji u izrazitoj prednosti u odnosu na funkciju televizijskog stvaralaštva. Zato su u pravu oni teoretičari koji ističu da danas televizijske »funkcije prenosioca ugrožavaju funkcije stvaralaštva« i da to predstavlja stalnu opasnost za određivanje njene »personalnosti« (Pavel Cimpeanu). S gledišta autonomnog stvaralaštva televizija pravi tek prve, nesigurne korake, ali bez tih koraka i ambicije da se ostvari specifično televizijsko stvaralaštvo nemoguće je zamisliti smenu takozvane ekstenzivne kulture intenzivnom kulturom.

Pod izgovorom da svoju proizvodnju prilagođavaju onim procesima koje je podstakla demokratizacija kulture, televizijski programeri često nude praznu i jednoličnu zabavu koja nikako ne može postati spontana i autonomna aktivnost ličnosti. Ova komercijalizovana i uprošćena razonoda ne deluje destimulativno samo na intelektualni život savremenog čoveka već i na razvitak celokupne savremene kulture. Javljajući se kao svojevrsna protivkultura, sadržaji ove razonode stvaraju takvu društveno-psihološku klimu u kojoj je opstanak autentičnih kulturnih vrednosti ozbiljno ugrožen. Sistem vrednovanja primenjen u najvećem delu televizijskog programa. u kome suvereno vlada laka zabava, erotizam i drugi kič-sadržaj, nedvosmisleno stvara uslove koji pasiviziraju svaku značajniju čovekovu aktivnost ili veoma drastično podstiču njegovu nagonsku sferu, njegove instinkte. Prisustvo ovakve zabave u kulturnom životu u punoj meri pogoduje malograđanskom ukusu i njegovoj idejnoj platformi. Zabavni život kao »vrt uživanja« i puka razbibriga, lišen duhovnog horizonta i raznovrsnosti izvornog, ostaje u domenu »predsvesnih ili nesvesnih dejstava« koja guraju ličnost ka haotičnoj opsesiji masovne razonode. Uslovi koji stvaraju takvu ličnost, koja za središte svog pravog angažovanja i svog najbitnijeg interesovanja prihvata sferu zabave, pokazuju koliko je ona odvojena od prave ljudske sredine i koliko je daleko od uslova koji uspostavljaju i razvijaju humane vrednosti. Činjenica je, međutim, da se preko ove razonode mogu uspostaviti i takvi kontakti kakve nije moguće ostvariti u radnom vremenu, ali preko nje se ostvaruje i aktivnost lišena realne veze sa svetom i svojevrstan i izrazit vid otuđenja savremenog čoveka. To je i razlog što se prema sferi razonode u okviru kulturnih programa televizije mora odnositi na krajnje fleksibilan način, i to ne da se ona zameni

nečim drugim — mada se mora voditi računa i o ravnoteži između sfere zabave i »maksimalne kulture« — nego da se poboljša vrednost njenih sadržaja i interpretacija.

Televizijska informacija kao kulturna aktivnost zaslužuje posebnu pažnju naročito zbog njenog ogromnog uticaja u formiranju javnog mnenja i još više zbog njenih neprekidnih ograničenosti. Svakako, ne treba dizati paniku ako u toj informaciji nema celokupnosti društvenog zbivanja, ali se treba zabrinuti ako ta informacija nema punijeg značaja za osnovne ciljeve društva, za najprogresivnija rešenja. Televizija kao da često gubi iz vida da zadovoljiti zahteve jedne aktuelnosti znači biti ne samo u sadašnjosti već i veoma blizu samoj budućnosti. Kao po pravilu, iza televizijske informacije krije se izvesna neobrazložena ideološka konstanta koja televizijski aktivitet čini krajnje inertnim u jednom modernom, dinamičkom društveno-istorijskom smislu. U toj informaciji nema celine političkog i kulturnog stanja, i to ne samo zato što se kreće sporednim kolosekom već i zato što ne stiže do samih kulisa političke i kulturne scene, što stiže kasno, što se pretežno bavi posledicama, što joj je malo ostalo da predviđa, a još manje da pogađa ishod događaja i da daje ocene koje se moraju uvažavati i prihvatati. Praksa informisanja pokazuje da se u javnosti najčešće našlo samo ono što je moglo da potvrdi smisao određene pragmatske politike koja je daleko od neodređene i teško merljive stvarnosti. Ne treba zaboraviti da je autentičnost događaja preduslov same autentične televizijske interpretacije. Televizijski dokument mnogo više nego ma koji drugi može da ima fascinantnu moć uticaja i preobražaja, ali samo pod uslovom da sadrži izvornost i relativnu celovitost same društvene i kulturne stvarnosti.

Na kraju, treba reći da bi jedna osmišljena televizija omogućila duboku transformaciju ljudskih potreba, ukusa i navika, s tim što bi njeni sadržaji pretendovali ne samo na to da zadovolje postojeće potrebe već i da ih menjaju i razvijaju. Na taj način posao televizije ne samo da bi se bitno proširio već bi se uočljivo i komplikovao, jer bi ona brinula za uspostavljanje onih stvaralačkih principa koji bi stvorili pretpostavke za razvijanje sposobnosti i afiniteta pojedinca. To je način da televizija prestane da bude izvor intelektualne dezorijentacije i lenjosti i da postane izazov slobodne inicijative i neprekidne stvaralačke refleksije. Tada bi televizija u punom smislu uvažila istinu da čovek nije definitivno već mnogo više potencijalno biće. Ali ni tada se ne sme zaboraviti saznanje o ograničenosti i jednostranosti televizije koje proističu iz njene prirode i koje ona neće nikada do kraja prevazići.

BRANKO PRNJAT:

Kulturne funkcije televizije

U raspravama o savremenoj kulturi i problemima njenog razvoja televizija postaje tema koja se sve više nameće i koju je sve teže zaobilaziti. Ovo je, uostalom, sasvim razumljivo kada se imaju u vidu činjenice da televizija nije samo medij koji brzo prenosi informacije, poruke stvaralaštva ili oblike zabave, već postaje i relativno samostalan faktor stvaralaštva, tribina razmjene mišljenja, činilac zadovoljavanja i razvijanja kulturno-duhovnih potreba, bitno utičući na način korišćenja slobodnog vremena i na sam način života.

Velike razlike u pristupu fenomenu televizije ukazuju, s jedne strane, na objektivno različite, pa i potencijalno protivrječne, funkcije televizije, a, s druge strane, ove razlike su plod i raznolikih pristupa problemima kulture i kulturne politike u našem društvu.

U raspravama o televiziji može se prije svega zapaziti da se ponegdje kulturne i socijalne funkcije televizije posmatraju nezavisno od njene društvene pozicije u samoupravljanju.

Zapostavljanje uzajamne veze između objektivne društvene pozicije televizije i ostvarivanja njenih društvenih i kulturnih funkcija, preuzimanje argumentacije i zaključaka iz djela onih autora koji su televiziju posmatrali u sistemima vladavine monopola nad sredstvima za kulturno-duhovnu proizvodnju, vodi gubljenju realnih okvira u postavljanju problema. Ovim se, naravno, ne tvrdi da postoji puki automatizam između društvene pozicije televizije i ostvarivanja njenih funkcija, već samo to da se zaključivanja o kulturnim funkcijama televizije ne mogu izvoditi nezavisno od društvenog položaja sredstava masovnog komuniciranja, položaja stvaralaštva i onih kojima se to stvaralaštvo obraća.

U razmatranju kulturnih funkcija televizije uočava se parcijalan pristup ovom fenomenu, koji je proizvod jednog manje ili više tradicionalnog pristupa kulturi i one svijesti koja se formirala u uslovima etatističkog institucionalizma, koji je neizbježno reprodukovao parcijalan pogled na društvo i kulturu i na društvenu ulogu kulture.

Naravno, ni klasični kulturni elitizam ne izlazi lako na kraj sa novim promjenama koje donosi televizija, a njegova kritika televizije završava se u duhu nepomirljivog negiranja.

Ove opservacije o nekim pristupima problemima televizije i njenim kulturnim funkcijama ne znače drugo do nastojanje da se upravo pokuša obezvrijediti kritički stav u odnosu na društvenu poziciju televizije i njena dejstva. Kritički dijalog o televiziji neophodan je ne samo sa stanovišta razmatranja dosadašnjih iskustava, nego, možda još više i sa stanovišta jedne nove pozicije u samoupravnom društvu, sa stanovišta samoupravno organizovanog društvenog uticaja.

Televizija kao relativno nov medij izražavanja, prenošenja poruka i autonomnog stvaranja ne može da negira bilo koji oblik kulturno-duhovnog stvaralaštva jer je praktično upućena na sveukupno društveno stvaralaštvo. Ma koliko bilo neophodno isticati potencijalne ili realne kulturne funkcije televizije, svako apsolutizovanje televizije u odnosu na druge oblike kulturnog djelovanja i uticaja neizbježno vodi slabljenju kulturnih akcija i inicijativa.

Televizija, koja ima moć da prevazilazi i razbija monopolizam nad kulturom, ne može, naravno, biti shvaćena ili postavljena u vidu novog centra moći iznad ili mimo društva Ona, kao sredstvo kulturnog djelovanja, ne može da bude sredstvo bilo koje grupe kulturnih stvaralaca, isključiv zastupnik ma koje stvaralačke struje ili pravca, već moćna poluga demokratizacije stvaralaštva i samoupravne kulturne politike.

S obzirom na to da u našem kulturnom životu nisu nepoznate i nisu bezazlene pojave privatno grupnih monopola, na što je jasno ukazala i III sjednica Predsjedništva SKJ, bilo bi dosta nerealno ispustiti iz vida mogućnost pojave i djelovanja različitih monopolskih, cehovskih tendencija bilo izvan televizije ili unutar nje. Pojave i tendencije eventualnog zatvaranja pojedinih redakcija unutar televizije neće smanjiti, već, naprotiv, uvećati različite pritiske i zahtjeve kulturnih radnika, pojedinih profesija izvan televizije. Monopolske tendencije se, u odsustvu javnosti rada, demokratskog djelovanja i uticaja, ne samo međusobno suprotstavljaju i isključuju, već i međusobno povezuju i pothranjuju.

Spoljašnji pritisci na televiziju, međutim, mogu biti dvojaki. S jedne strane, oni mogu biti i jesu izraz naraslih društvenih stvaralačkih snaga koje traže kanale da se ispolje i afirmišu. S druge strane, ovi pritisci mogu biti i rezultat težnje pojedinih monopolskih grupa da se nametnu ovim sredstvima uticaja u cilju afirmisanja uskih, parcijalnih interesa ili idejno neprihvatljivih stavova i pogleda. Ovi pritisci obrazlažu se veoma različito. Navodi se, na primjer, teza da televizija kao

sasvim nov fenomen ne trpi tradicionalne oblike organizacije i rukovođenja niti bilo kakav organizovan oblik društvene kontrole i usmjeravanja. Prema ovoj sugestiji, televizija bi imala biti prepuštena manje ili više spontanom djelovanju različitih grupacija kulturnih stvaralaca. Druga jedna, na izgled ozbiljnija, teza zahtijeva da televizija bude prepuštena autentičnim stvaraocima, to jest provjerenim borcima za autentičnu kulturu. To je način, prema ovom mišljenju, da se stane na put pogubnom dejstvu takozvane masovne kulture, neukusa, primitivizma. Prema ovom mišljenju, dakle, dovoljno je da se ovog uticajnog sredstva dohvate autentični stvaraoci i problem takozvane masovne kulture, šunda, kiča i slično biće relativno brzo riješen.

Iako problem upravljanja ovim sredstvima ne treba ni za trenutak zanemariti, ovakvi predlozi u suštini traže ne stvaralački društveni uticaj, nego monopol duhovne elite, koja je, navodno, jedina u stanju da raspoznaje stvarne vrijednosti od lažnih tvorevina.

U stvari, u onoj mjeri u kojoj televizija faktički bude oslonjena na progresivno društveno stvaralaštvo, u kojoj mjeri bude otvorena prema samoupravnom društvu, demokratski razrješavajući suprotnosti između užeg i šireg interesa, u toj mjeri će i afirmisati svoje autentične kulturne i društvene funkcije.

Prema tome, televizija kao jedan od činilaca realizovanja i kreiranja samoupravne kulturne politike ne može se identifikovati sa bilo kojim užim, parcijalnim interesom. Televizija kao faktor kritike stvaralaštva, tribina za javno osvjetljavanje i raspravljanje otvorenih problema kulturnog razvitka, mora i sama biti stalno pod reflektorom kritike samoupravne javnosti upravo stoga da bi njeno ponašanje i djelovanje bilo provjeravano u konfrontiranju sa širim društvenim interesima i progresivnim kretanjima.

Pojave manifestovanja užih, parcijalnih interesa, plasiranje proizvoda bez vrijednosti, povlađivanje neukusu i slično ne mogu se, naravno, zaobilaziti niti se mogu pravdati zahtjevima ili pritiscima pojedinih dijelova kulturno manje razvijene publike jer bi se takvom argumentacijom mogla pravdati svaka praktična realizacija.

Problem se, naravno, ne svodi na bilo kakvo vještačko nivelisanje programa. Naprotiv, neophodnost sve bogatijih i specijalizovanih programa rezultat je novih kulturnih potreba. Ali, sve te, čak i veoma raznovrsne, potrebe nužno je zadovoljavati na jednom sve višem stvaralačkom nivou.

FIRDUS DŽINIĆ:

Televizija – faktor demokratizacije kulture

Preskočio bih sva, nesumnjivo potrebna, raspravljanja o strukturi i karakteristikama kulture savremenog jugoslovenskog društva i o fenomenu televizije koji je produkt te kulture i njen važan agens — iako se samo u tom kontekstu može tražiti odgovor na pitanje koje nam je postavljeno. Namerno ćemo se ograničiti samo na pokušaj sociološke analize nekih elemenata njihovog složenog uzajamnog odnosa.

Sa sociološkog stanovišta televizija je značajna pre svega zato što izaziva revoluciju u cirkulaciji i distribuciji kulturnih sadržaja i vrednosti. Ta njena revolucionarna uloga ispoljava se u izvanrednom širenju sfere kulturnog uticaja, ubrzavanju cirkulacije kulturnih dobara, uprošćavanju cirkulacije i distribucije i drastičnom smanjivanju cene kulturne potrošnje. U društvu kao što je naše — u kome je sistem kulturnih institucija u celini nedovoljno razvijen i zbog skromne materijalne osnove nedovoljno funkcionalan, a nivo prihoda najvećih društvenih grupa drastično reducira ili eliminiše izdatke za zadovoljavanje kulturnih potreba — činjenica da televizija vrši »isporuku« kulturnih dobara u stan, i to po veoma niskoj ceni, dobija izvanredan značaj. Tek ako se ova »banalna« činjenica konstantno ima u vidu, moguć je racionalan i konstruktivan razgovor o širokom spektru pitanja na relaciji kultura—televizija.

Televizija je danas, u svetu, pa i u nas, najznačajniji faktor procesa demokratizacije kulture. Ona prodire veoma brzo u sve socijalne sredine (u ekspanziji je od nas bio brži samo Japan), smanjuje kulturne razlike između društvenih slojeva i tako doprinosi kulturnoj homogenizaciji društva i jača opštu društvenu koheziju i integraciju; ona širi horizonte i obogaćuje znanje o svetu, olakšava prelazak sa nižeg nivoa kulture na viši, likvidira kulturne privilegije i monopole velikih centara i relativizira pojam provincije; ona daje nov smisao i sadržaj korišćenju slobodnog vremena. Gotovo svako treće jugoslovensko domaćinstvo danas je, zahvaljujući televiziji, mali feudalni dvor sa privatnim spektaklom.

Druga strana ove medalje, međutim, nije tako sjajna. Za sada još uvek bez mogućnosti da ostvari programsku diferencijaciju, a budući usmerena na veoma heterogen auditorij sa

niskom modalnom tačkom perceptivnih mogućnosti i ukusa, televizija lansira mozaičnu, fragmentarnu i površnu kulturu, pretvara stvaralaštvo u proizvodnju, stimuliše pasivnu recepciju kulture, reducira tradicionalne neformalne veze i odnose prijatelja i članova porodice, sužava polje selekcije pojedinca i time umanjuje njegovu sposobnost kulturnog rasuđivanja i, što je možda najznačajnije, pruža nesistematsku i šematsku sliku stvarnosti.

Naravno, samo obe ove slike prikazuju nam televiziju u pravim dimenzijama. Na žalost, najveći deo naših analitičara kulturnog (i drugog) delovanja televizije ima u vidnom polju samo jednu ili drugu sliku. Odatle jalovost povremenih rasprava i česta neefikasnost kritičkih intervencija. Mislim da bi svi oni koji se kritički bave kulturnom funkcijom televizije mogli najviše doprineti njenom optimalnom ostvarivanju ako svoju pažnju usmere na fenomen takozvane dvostruke selekcije. Naime, kao što je poznato, u javnom kulturnom prometu nalazi se velika količina različitih vrednosti (knjiga, koncerata, predavanja, predstava itd.) i svaki čovek odabira one koje odgovaraju njegovim sklonostima, raspoloženjima, ukusu, potrebama itd. Međutim, kada se distribucija kulturnih dobara vrši preko televizije, dolazi do dvostruke selekcije: prvo organizatori programa vrše svoj izbor iz ukupne količine kulturnih vrednosti koje su dostupne, a zatim gledalac bira samo jedan deo iz onoga što mu televizija nudi. Ova dva stepena selekcije osnovne su kritičke tačke kulturne funkcije televizije. Sužavanje ukupnog toka kulturnih dobara koje se vrši na ovim filtrima produkt je jedne kompleksne objektivne i subjektivne uslovljenosti čiji elementi, naročito subjektivni, moraju biti predmet konstantne pažnje i prava meta kritičke opservacije. Naročito selekcija koju vrše programski faktori nije uvek zasnovana na vrednosnim kriterijima, pa se često dešava da superiornije kulturne vrednosti ostanu van programskih tokova.

Što se tiče selekcije koju vrši auditorij, od niza faktora koji je uslovljavaju jedan od najvažnijih jeste ukus. Poslednja ispitivanja (ove godine) Ureda za studij programa RTZ otkrila su ovakav globalni odnos interesovanja za muziku u njihovom auditoriju: narodna 21,5%; ozbiljna 1,0%; beat ili pop 2,3%; ostala zabavna 6,5%. Mogao bi se navesti niz ovakvih podataka, svi bi ukazivali na isto: televizija se u vršenju svoje kulturne funkcije susreće sa problemom razvijenosti estetskog ukusa, koji je veoma teško rešiti. Na heterogenost ukusa gledalaca ne može se odgovoriti homogenošću estetskih standarda programa. Zbog toga je zakon varijeteta

vitalni zakon formulisanja umetničkog programa televizije. Međutim, ni time problem nije rešen. Postavlja se pitanje takozvanih koncesija: dokle se u programiranju može ići u sadržajnom i estetsko-vrednosnom pogledu da bi se interesovanje donjih slojeva auditorija sačuvalo, a gornjih slojeva ne bi izgubilo? Na ovo praktično pitanje postoji samo teoretski odgovor: treba zadovoljiti sadašnje zahteve istovremeno stimulišući pojavu i postepeno širenje novih estetskih potreba višeg stepena. U praktičnoj realizaciji, međutim, ova teza može dovesti i do pozitivnog i do negativnog rezultata — jer je njeno oživotvorenje stvar subjektivnih sposobnosti stvaralaca programa.

Stvaraoci programa, da bi rešili ovaj problem, postepeno sužavaju spektar selekcije, približavajući uzajamno ekstremne tačke (plafone) tog spektra. Ako se ovome doda i potreba za velikim obimom umetničkih proizvoda da bi se zadovoljile potrebe programa, televizija sama otvara vrata svom najvećem (i do sada nesavladanom) neprijatelju: stereotipnosti. Stereotipnost u umetničkoj produkciji znači monotoniju skrivenu pod prividnom raznovrsnošću, oprobani recept umesto inspiracije i hrabrosti, standardnost i »ziheraštvo« umesto inventivnosti itd. Ukoliko se u kriterije selekcije uključe i vanestetski momenti, programiranje je još suženije, a takvih primera ima i u našoj i u drugim sredinama.

Međutim, stereotipnost kulturnih potreba nije samo posledica objektivne i subjektivne situacije televizije; na strani gledalaca leži još važniji razlog iz koga rezultira i konstantan pritisak auditorija na programsku politiku u pravcu snižavanja kulturnih standarda. Već godinama niz nalaza studijskih odeljenja RTB, RTZ, Instituta za novinarstvo, centara za istraživanje javnog mnenja u Beogradu i Ljubljani i drugih istraživača otkriva preferencije modalne grupe gledalaca za kviz, narodnu muziku, serijske filmove, humorističke emisije i uopšte lakše žanrove. Radi se o pojavi koja se u socijalnoj psihologiji naziva »potreba za stereotipnošću«. U savremenom društvu veoma je raširena potreba za uzorima: etičkim, intelektualnim, umetničkim itd., i na toj osnovi tendencija za pronalaženjem objekata koje treba imitirati. Potreba za akomodacijom je stvarna jer je preduslov integrisanja — koje zahteva slično ponašanje osoba koje, inače, nisu slične. Pritisak u pravcu konformiranja vrše i društvene norme i mnogi elementi logike i zakonitosti socijalnog života. Sve to izaziva onu vrstu duhovne krutosti koju nazivamo stereotipnošću, u kojoj sterilnost i automatizam zamenjuju duhovnu kreativnost, a umesto kritičke misli koja je osnovica svakog progresa dolazi veština

imitiranja. Sve te manifestacije su u izvesnoj meri nužna posledica zajedničkog života i o njima se ovde ne može šire raspravljati. Ono što je bitno jeste to da primanje umetničkih sadržaja posredstvom televizije predstavlja plodno tlo za nastajanje i razvoj stereotipnosti. Osnovna psihološka prepreka dubljem prihvatanju kulturnog programa jeste svest gledalaca da se nalaze u periodu odmora, kao i njihova stvarna potreba za odmorom — naročito kod onih kategorija čija je radna aktivnost iscrpljujuća. Intenzivna radna delatnost traži da bude u slobodnom vremenu kompenzirana adekvatnom promenom delatnosti — ili pasivnošću. Estetski doživljaj zahteva duhovno-emocionalnu koncentraciju, on je direktno suprotan pasivnoj predispoziciji. Visoka emocionalna i intelektualna napetost redovno prati asimilaciju umetničke poruke. Objektivni i subjektivni uslovi u kojima se prima takva poruka upućena preko televizije sasvim su suprotnog dejstva. Zbog toga snaga te poruke mora biti tolika da može savladati inerciju i otpor na koje nailazi. Odavde je jasno da formula stereotipnosti objašnjava uspeh mnogih serijskih emisija. Uzmimo za primer seriju »Nesalomljivi« koja se upravo emituje. Već od početka serije gledalac prestaje da otkriva nešto novo, ne saopštava mu se nikakvo novo saznanje o životu, o odnosima itd. Kraj emisije se unapred zna: posle više ili manje pucnjave i jurnjave Eliot Nes će sa svojim detektivima savladati ovu ili onu gangstersku bandu. Gledalac se ne saživljava sa scenama opasnosti, on ne doživljava, nego simulira stvarnu napetost. Izbegavajući napor koji uživljavanje traži, gledalac stiče lažno osećanje otkrovenja i lažno osećanje zadovoljstva. Time se, u stvari, zadovoljava potreba za stereotipnošću i njenim psihološkim posledicama. Sve u svemu, to i nije tako strašno. Znatno su opasnije poruke koje sadrže i lansiraju vrednosti suprotne našim osnovnim društvenim vrednostima i ciljevima. Takav je bio slučaj sa veoma popularnom serijom o Ben Kviku. Njen junak je oličenje individualizma kao životnog koncepta, koji je direktno suprotan socijabilnosti (i socijalizmu). Ovakvi sadržaji mogu biti opasni ne samo za estetsko vaspitanje publike već i za njenu sposobnost prilagođavanja realnom svetu, koji pod pritiskom takvih (veoma receptivnih) slika dobija iskrivljen i nerealan izgled. Na toj osnovi smanjuje se interesovanje za socijalni aktivitet, a ostvarivanje životnih ambicija i ciljeva traži se na pogrešnim putevima.

Rešavanje problema stereotipnosti i na strani televizije i na strani publike dug je i složen proces, koji, međutim, ne

može biti uspešan ukoliko se ne vodi računa o stvarnim osnovama i dimenzijama ove pojave.

Sa sociološkog stanovišta ovde je važno pokrenuti još jedno (od mnogih) pitanja. Reč je, naime, o generacijskom kriteriju kulturne stratifikacije publike. Nećemo se zadržavati na činjenici da televizija ubrzava i čini prevremenim kontakt dece i omladine sa svetom i problemima odraslih, što zahteva posebna pedagoška, psihološka i estetička raspravljanja. U svet odraslih i duhovni život sadašnjih aktivnih generacija televizija je prodrla u periodu njihove intelektualne, psihološke i estetske zrelosti. Međutim, pošto u 1,700.000 jugoslovenskih porodica, sa relativno visokim natalitetom, televizor predstavlja tačku oko koje se organizuje porodični život, jedna nova generacija (koju neki istraživači već nazivaju televizijskom) nalazi se od početka života pod uticajem televizije. Vreme i zahtevi za recepcijom kod ove generacije su znatno veći nego kod ostalih. Za razliku od roditelja, decu ta recepcija fascinira, a efekti su, zbog njihove »meke« duhovne strukture, snažniji i trajniji. Na ovoj osnovi već se primećuje pojava ublažavanja kulturnih razlika unutar mlade generacije, bez obzira na njenu objektivnu izdiferenciranost. Šta ovaj fenomen u celini znači, kakve su njegove sadašnje i buduće socijalne posledice, teško je u ovom momentu oceniti. Očigledno je, ipak, jedno: televizijsko komuniciranje sa mladom generacijom zaslužuje i zahteva posebnu pažnju. Na strani televizije ona je očigledno prisutna, bar kada se radi o deci: dečji program naše televizije jedan je od najboljih i zabeležio je izvanredne prodore koji su, verovatno, svetski rezultat. Ali, stvar je u tome da deca ne gledaju samo svoj program, a program za omladinu još ne postoji u pravom obimu i koncepciji.

Naravno, ima još pitanja o kojima bi trebalo raspravljati, ali, kao što smo na početku istakli, zadržali smo se samo na onim koja sa sociološkog stanovišta imaju poseban značaj. Želeli smo da analitički presek nekih elemenata kulturne funkcije televizije samo ukaže na njenu realnu socijalnu lokaciju, da bi i zahtevi koji se televiziji postavljaju, kao i vrednovanje njene delatnosti, dobili realan karakter. U celom raspravljanju jedna prosta činjenica morala bi biti konstantno prisutna: nedovoljna kulturna razvijenost već je bitan limitirajući faktor ostvarivanja više faze samoupravljanja kao jedinog adekvatnog rešenja za ljudsku stranu naučno-tehnološke revolucije, koja je imperativ našeg vremena. U savladavanju ove sintagme televizija je strategijsko oružje, koje, kao i svako drugo, može biti na različite načine upotrebljeno.

IGOR LEANDROV:

Televizijski auditorijum

Teškoće u razmatranju odnosa televizije i kulture, po mom shvatanju, proizlaze dobrim delom iz dve međusobno povezane sfere — semantičkih nesporazuma i socijalnih osnova.

Pojmovi televizije i kulture nisu u nas precizno definisani. Više-manje svaki učesnik u ovom javnom razgovoru, koji se već godinama vodi u štampi, časopisima i na skupovima, ima svoj sopstveni koncept, nedovoljno obrazložen ili, pak, ukazuje na odsustvo jasnog koncepta. Tako se odvija diskusija o stvarima i pojavama koje svako različito tumači, pa, prema tome. i nema prave komunikacije jer nedostaje tačno prenošenje značenja. Potrebni su, dakle, pre svega sistematski napori da se predmet diskursa definiše.

Problem se ne iscrpljuje na svom semantičkom nivou. Nije nikakvo otkriće ako kažem da svaki društveni koncept — a takvi su i televizija i kultura — nosi svoj »socijalni naboj«, da se iza ovakvog ili onakvog opredeljenja prema njegovom sadržaju može prepoznati stav koji je najčešće povezan sa društvenom pozicijom, odnosima i interesima njegovog nosioca. Drugi značajan deo posla bio bi, dakle, sistematsko razmatranje socijalnih osnova postojećih nesporazuma oko televizije i kulture.

Bio bih sklon (i pored opasnosti da budem optužen za sociologizam) da ovom drugom kompleksu problema — socijalnim osnovama nesporazuma — dam veći značaj. Izgleda mi, naime, da u današnjoj etapi našeg društvenog razvoja nosioci određenih socijalnih interesa, svesno ili nesvesno, doprinose mistifikaciji odnosa televizije i kulture, pa se time otežava postizanje saglasnosti i na semantičkom planu.

Svakako, time nisam mislio da kažem da je pitanje odnosa televizije i kulture jednostavno. Naprotiv, ono je veoma složeno. Ali, smatram da bi bilo korisno kada bi se moglo osloboditi idejnog balasta koji spada u nadgradnju onih društvenih odnosa koje nastojimo da prevaziđemo.

Razume se da nemam iluzija o tome da bih mogao da pružim celovit i jasan odgovor na postavljeno pitanje odnosa televizije i kulture. Cilj ovog priloga i jeste samo u tome da sugeriše izvesne pravce razmišljanja i da pre svega ukaže na potrebu sistematskih istraživanja koja bi omogućila da se rasprava vodi sa manje subjektivizma i voluntarizma.

Ono što predstavlja jednu od najizrazitijih teškoća u definisanju televizije jeste izvestan redukcionizam u njenom određenju. Televizija se posmatra kao estetski fenomen, kao umetnički čin, pa se čak i lansira naziv »osma umetnost«. Od 1967. godine vrši se sistematska analiza[1] kritičkih napisa u štampi o programima Televizije Beograd. Osnovna karakteristika tih napisa jeste u tome da se televizija posmatra kao umetnički čin, da se pri kritičkom ocenjivanju, ukoliko je ono obrazloženo, barata, uglavnom, instrumentarijem prenetim iz drugih umetničkih rodova i da se povremeno javljaju pokušaji izgradnje jedne televizijske estetike.

Ovakvo posmatranje televizije vodi do veštačkih dilema. Jedna od njih javila se i na savetovanju o televiziji i kulturi, koje je povod ovoj razmeni mišljenja. Mladi, talentovani reditelj Lazić govorio je o jednoj svojoj dilemi. Naime, pre njega Oskar Davičo je osudio tri humorističke serije koje je mladi reditelj realizovao. U isto vreme među gledaocima televizije te su serije bile veoma popularne. Parafrazirajući po sećanju, reditelj je postavio pitanje: »Kome da verujem — Daviču, koga veoma cenim, ili onim milionima koji te emisije smatraju uspelim?«

U stvari, Davičo i auditorijum izjašnjavali su se o različitim stvarima. Verujem da je Davičo u pravu u svojoj estetskoj proceni serija o kojima je govorio. Isto tako, auditorijum je u pravu jer se on nije izjašnjavao o umetničkom činu, već o sadržaju u kome je tražio mogućnosti izvesnih asocijacija i identifikacije sa nekim situacijama i ličnostima, što mu se verovatno i ostvarilo pružanjem prilike za razgaljivanje i za razonodu.

Razume se da bi bila srećnija okolnost da su obe ocene mogle da se usaglase, to jest da su serije bile takve da zadovoljavaju i određene estetske kriterijume. Ali, to je pitanje stvaralačkih potencijala i spremnosti kreativnih snaga da ponude odgovarajući nivo. Nije krivica na strani auditorijuma.

Upravo u slučaju humorističkih serija pokušalo se preciznije utvrditi odnos gledalaca prema ovim televizijskim sadržajima. Nedavno je sprovedeno jedno istraživanje o odnosu intelektualaca prema ovim serijama. Istraživanje je sprovedeno među intelektualcima zbog toga što se pretpostavilo da su oni najkritičkija kategorija televizijskog auditorijuma. Međutim, prema preliminarnim rezultatima, već sada se može utvrditi da ni intelektualci ove serije ne doživljavaju kao umetnički

[1] U ovom prilogu koristim se na više mesta rezultatima istraživanja koje sprovodi Odeljenje za studij programa RTB.

čin niti to od njih očekuju. Izvesno je da ni ostali delovi auditorijuma (ogromna većina) nemaju drugačiji stav.

Na to pitanje nadovezuje se i čest prigovor da televizija neguje »lenjost duha«. Razume se, ovaj prigovor bi bio na mestu kada televizija ne bi pružala i nešto drugo. Ali, iza tih prigovora često se krije i određen ortodoksni stav prema zabavi. a i izvesno neshvatanje karaktera medija.

Pre svega, treba imati u vidu da dejstvo televizije više zavisi od referentnog sistema i raspoloženja onoga koji prima poruku nego od intencije i strukture same poruke. A televizija se najčešće uključuje da bi se dobile informacije ili u momentima relaksacije. U izuzetnim prilikama ona znači i nešto drugo. Tek u budućnosti — kada tehnička sredstva (sateliti i novi sistemi prenosa) budu toliko razvijena da televiziji omoguće tako razuđen i diferenciran pristup korisniku kakav danas pruža radio — moguće je očekivati nešto drugo.

Zbog toga nije moguće apriorno osuđivanje jednog opšteg trenda za primanjem sadržaja bez većeg psihičkog napora. Verovatno će uvek biti pesnika koji će se oduševljavati boksom ili fudbalom, kao i drugih ljudi koji će želeti da slušaju muziku bez većih zahteva ili koji će se smejati »gegu«. Očekivati od svakoga, u svakoj prilici, spremnost za psihički napor brzo bi nas odvelo u situacije slične mračnoj orvelovskoj viziji 1984.

Za razumevanje medija od izuzetnog je značaja još jedna činjenica potvrđena brojnim istraživanjima. Formativna moć televizije (kao i ranije drugih sredstava masovnog komuniciranja) često se precenjuje. Televizija je veoma moćna kada »dodaje«, kada nadgrađuje na već uspostavljenim afinitetima i područjima interesovanja, ali ne i da ih sama stvara. Primarne formativne moći nalaze se u sferi neposrednog delatnog iskustva, društvenih odnosa, načina života i društvenih veza (uticaj vođa mišljenja), sredine, porodice, vršnjačke grupe, škole itd.

Razume se da to televiziju ne oslobađa obaveza za stalno preduzimanje programskih napora radi obezbeđenja što višeg nivoa programa, koji često i omašuju. Ali, pri tome je ona takođe obavezna da izbegava opasnosti od ortodoksnosti.

Svodeći ove napomene o televiziji, treba reći da televizija nije umetnost, već sredstvo komuniciranja uopšte, isto onako kao što govorni i pisani jezik nisu sredstva isključivo namenjena saopštavanju umetničkih dela, već imaju mnogo širu primenu. Ostajući na toj liniji poređenja, televizija ima više zajedničkog sa govornim jezikom, jer je efemerna, traje u sadašnjosti, a »upotrebna vrednost« njenog sadržaja ne može se kasnije revalorizovati (za razliku od pisanog jezika). Njeni

sadržaji su, prema tome, čitav spektar savremenog života i bogatstva istorije. Samo u nekim svojim emanacijama ona je umetnost, pa joj je zbog toga u sadašnjoj etapi mnogo potrebnija gramatika i sintaksa od estetike.

Slične redukcije mogu se naći i pri interpretaciji pojma kulture. Nije moje da se upuštam u detaljnije razmatranje o tome, ali bih želeo da skrenom pažnju samo na jedan vid takvog redukcionizma, koji je došao do izražaja na pomenutom savetovanju. Radi se o jednom nespretnom podatku koji je izazvao priličnu diskusiju. Naime, u priloženim materijalima navedeno je da je 34% televizijskih sadržaja posvećeno kulturi, što se onda uzimalo kao argumenat gde je kultura na hijerarhijskoj vrednosnoj lestvici, da li je ima dovoljno na televiziji i slično.

Ne vidim da takav podatak bilo šta znači. Naime, kultura se ne može zatvoriti u jedan sektorski »geto« definisan više ili manje uspešno oblicima sadržaja. Šta li je onda van toga »geta«? Nekultura? Na međunarodnom simpozijumu o televiziji i kulturi održanom u Briselu 1969. godine kulturna funkcija televizije definisana je kao funkcija »širenja znanja«. Moram priznati da mi je ovo određenje bliže nego bilo kakva raspodela po sadržajima. Ceo televizijski program trebalo bi da bude kulturan — od informacije, reklame i kviza pa do drame. U onom što je definisano kao »kulturni sadržaj« često bismo mogli naći nekulturu. I obrnuto. Ono što je inkriminisano kao »nekultura« često ima i veoma značajnih kulturnih vrednosti.

Usko, sektorsko gledanje na kulturu vodi nas do drugog kompleksa problema odnosa televizije i kulture — do socijalnih osnova nesporazuma. Izvesno je da i televizija unosi nešto novo u ceo kulturni fond i da uporedo sa opštim društvenim kretanjima zahteva određenu revalorizaciju vrednosti. One socijalne snage koje su sklone ovom ili onom obliku statusa quo teško priznaju istoričnost, nužnost promena ili ih, pak, identifikuju sa opštom katastrofom, sa propadanjem svih vrednosti.

Ma koliko istorijske komparacije mogu biti opasne, ipak je veoma karakteristično da su se prilikom svakog talasa demokratizacije kulture (a demokratizacija se javljala u talasima zajedno sa društvenim promenama) veoma glasno čuli povici o opštoj ugroženosti kulture, jer su nosioci takvih shvatanja kulturu smatrali rigidnim sistemom. Slične povike o opasnosti od televizije kao moćnog faktora demokratizacije kulture čujemo i danas.

Nastavljajući izvedenu komparaciju, podsetimo se pokreta sofista u staroj Grčkoj, čije je i samo ime zbog snažne reakcije

koju su izazvali zadržalo do danas pežorativno značenje i tek ih moderna istoriografija revalorizuje. Ili elizabetanskog pozorišta u Engleskoj, nasuprot akademskoj latinskoj drami, ili, pak, raspri oko pojave masovne štampe, koje su i po argumentaciji gotovo identične sa raspravama o televiziji danas. Veoma je indikativno koje su se društvene snage nalazile na pojedinim stranama.

Smatram da i sadašnje kontroverze oko televizije imaju svoju socijalnu osnovu. Ona bi takođe trebalo da bude sistematski izučavana. Polazna osnova trebalo bi da bude odnos prema našim savremenim kretanjima, pozicija određenih slojeva u naporima da se i sfera kulturnih delatnosti uključi u samoupravne odnose.

U suštini radi se o raspodeli viška rada u jednoj specifičnoj oblasti. Budući da se država povlači sa svojih ranijih funkcija distributera sredstava, kao osnovno pitanje javlja se koji su to novi subjekti raspodele. Televizija u svojoj ekspanziji je svakako jedan od značajnijih takvih subjekata. Nije stoga čudno što su interesi određenih grupacija koje su se pod okriljem države »ugodno« osećale usmereni prema televiziji. S druge strane, televizija, sa još neizgrađenim sistemom društvenih veza, takođe može da pokaže određene monopolske tendencije.

Ono što u ovom momentu izgleda posebno aktuelno jeste određena tendencija da se sistem društvenog uticaja na televiziju svede na određenu »podelu vlasti« između televizije i zainteresovanih grupacija spoljnih saradnika televizije — kreatora programa. Po mom shvatanju, za samoupravno uređenje odnosa to nije dovoljno.

Izvesno je da sadašnji način samoupravljanja televizijom nije zadovoljavajući jer ne uključuje stvaraoce koji nisu s njom u radnom odnosu i jer bi ostajanje na takvim rešenjima nužno postepeno vodilo monopolizaciji televizije. Ali, određena opasnost postoji i ako se proces završi kompromisom u tom smislu da se u upravljanje uključe i predstavnici saradnika van radnog odnosa. Naime, još uvek ostaje van sistema osnovni činilac — korisnik televizije, gledalac.

Upotrebna vrednost nekog televizijskog sadržaja ne realizuje se pojedinačno jer gledalac ne kupuje pojedinačnu emisiju. On, dakle, mora da ima druge načine delovanja na televiziju, koji mu se u znatnoj meri osporavaju. Objektivno, njemu se ta mogućnost osporava pre svega na taj način što se vrednosti definišu tako da o njima mogu da sude samo odabrani, prosvećeni ili posvećeni, pa su, prema tome, oni i po-

zvani da odlučuju o raspodeli viška rada. Učešće »običnog« gledaoca vodilo bi derogiranju vrednosti.

Zato je veoma popularno degradiranje televizijskog auditorijuma. Njemu se prišivaju atributi neobrazovanja, primitivnosti i nekulture u većoj meri nego što zaslužuje. Na taj način on treba da bude diskvalifikovan od učešća u odlučivanju o televizijskom programu. Često se na auditorijum prebacuje krivica za stvaralačku nemoć drugih. Jer opšte preferencije auditorijuma odnose se pre svega na određene programske žanrove. U okviru tih žanrova on ne traži nekvalitet, on će prihvatiti i kvalitet — ako mu se ponudi. Ali, ako mu se ponudi nekvalitet — u nedostatku drugog — auditorijum ga prima i tada se na nj sručuje poplava osuda iz redova onih koji nisu umeli da pruže bolje.

Pod okriljem države nije postojala prava selekcija kreativnih snaga. One snage koje nemaju moći da se potvrde u drugim uslovima traže i dalje održanje statusa quo u nešto izmenjenom obliku — u »podeli vlasti« sa televizijom. Racionalizacija tog nastojanja nalazi se u mistifikaciji kulturnih vrednosti, o kojima mogu da sude samo posvećeni.

Rešenje celog kompleksa problema odnosa televizije i kulture moramo, dakle, tražiti pre svega u iznalaženju takvih oblika društvenog uticaja na televiziju koji će onemogućiti bilo monopolizaciju televizije bilo »podelu vlasti«, koja, opet, vodi određenom monopolu. U sklopu tih društvenih uticaja neminovno se moraju naći gledaoci — subjekat koji se u dosadašnjim diskusijama ili potpuno izostavlja ili diskredituje. Manipulisanje gledaocima u ime bilo kakvih »viših ciljeva« nespojivo je sa osnovnim položajem našeg čoveka u društvu.

DRAGANA KRAIGHER:

Televizija i nacionalni okviri

Možda bih razmišljanje o temi »Televizija i kultura«, koja je nedavno bila predmet diskusije u okviru delatnosti Komisije za kulturu Predsedništva SKJ, mogla sažeti u konstataciju koju navode Teze — naime da se televizija »više od drugih sredstava javnog komuniciranja nalazi u jednoj skoro paradoksalnoj situaciji: svako sučeljavanje mišljenja o mogućnostima da televizija razvija kulturnu funkciju dovodi do nepo-

mirljive polarizacije stavova. Na primer, tezi da televizija pruža sinoptičku sliku o životu i da smanjuje kulturne razlike između raznih društvenih grupa i slojeva — suprotstavlja se mišljenje da televizija propagira marginalnu i površnu kulturu i da snižava standarde kulture. Ili, drugi primer: tezi da televizija širi horizonte, obogaćuje saznanja o svetu i prodire u sve socijalne sredine — konkuriše antiteza da televizija ne pruža znanje i da intenzivnu asimilaciju kulturnih vrednosti podređuje pritiscima ekstenzivne kulture. I tako, skoro u nedogled . . .«

U stvari, pomenuta diskusija kretala se manje-više u okviru ovih »teza« i »antiteza«. Iako je pažnja učesnika u diskusiji bila usredsređena uglavnom na sadržajnu kritiku »antiteza«, mišljenja sam da situacija o kojoj je reč ni u kom slučaju nije paradoksalna, već slikovito i bolno izražava sliku društva u datom momentu, a istovremeno predstavlja njegovu upozoravajuću projekciju.

Zašto? Društvene protivrečnosti o kojima često govorimo i o kojima još češće slušamo ni u kom slučaju ne predstavljaju nepremostivu datost kojom opravdavamo ili na koju se pozivamo kad opravdavamo sve zablude, sva skretanja od smera koji nazivamo — izgradnja samoupravnog socijalističkog društva.

Ako znamo da je jednostavnije podići novu zgradu nego popravljati i prepravljati staru, onda nemamo nikakav izgovor kada, na primer, novoj zgradi — kakva je u ovom slučaju institucija televizije kao relativno nov i istovremeno izuzetno atraktivan i uticajan društveni faktor — potkopavamo temelje, rušimo zidove, prepravljamo je na sve moguće načine, samo ne na funkcionalne.

Povodom godišnjice talijanske televizije (pre nekoliko godina) naišla sam na interesantnu konstataciju prema kojoj je upravo televizija onaj faktor koji je posle Garibaldija najznačajniji za ujedinjenje Italije. Ma koliko ta tvrdnja može da bude tesno vezana za taj istorijski događaj, znam da nije mnogo preterana (jer prilično pratim talijanski televizijski program), već stvarno prikazuje na slikovit način čvrstu političku orijentaciju.

Upravo navedeni problem je na izgled možda tešnje povezan sa politikom nego sa kulturom, ali bih ipak rekla da se u samom načinu (ne)sarađivanja mnogobrojnih postojećih i predviđenih televizijskih centara na području SFRJ pokazuje i manjkava kultura — *politike*.

Dakle, jednu od tipičnih »društvenih protivrečnosti« predstavlja ograničavanje univerzalnog televizijskog medija visokim »tarabama« duhovne i političke uskosti. Na savetovanju o međurepubličkoj kulturnoj saradnji održanom otprilike pre tri godine dr Esad Ćimić je ovakvo stanje veoma efikasno opisao mišlju Antonija Gramšija: »Za čovjeka koji nema vlastitu ličnost nacionalno postaje osnovno.«[1] Istovremeno je upozorio na posledice ovakve orijentacije na području kulture, gde je na ovaj način moguće davati »podsticaj za isplutavanje mediokriteta koji se zaštićuju ovim nacionalnim ruhom«.

Ono što kod većine klasičnih kulturnih delatnosti (pozorište, časopisi i slično) nije u takvoj meri očito, na televiziji kao masovnom mediju pokazuje se u bezmalo zastrašujućem obliku. Tendencija ka zatvaranju televizije u takozvane nacionalne okvire predstavlja negaciju suštine televizijskog fenomena, otprilike kao kad bi u drveni plug upregli par reaktivaca. Kako je komparacija drastična, veoma određeno prikazuje situaciju koja postaje za nas tipična. Upitajmo se — koje televizijske emisije doživljavaju kod publike najveći uspeh, čak u takvoj meri da privuku interes velikih privrednih organizacija, tačnije, njihovog reklamnog aparata. Za sam sistem tržišnog manipulisanja nije bitno koje će sredstvo izabrati da bi se postigao krajnji cilj; njega opredeljuje finansijski efekat. Ipak bismo bili u zabludi kada bismo verovali da tržišni mehanizmi isključivo određuju pravac kretanja televizijskog medija. Uz njih podjednako efikasno stoje i »dnevnopolitički« mehanizmi, čiji su metodi, doduše, isto tako direktni, ali nisu još i privlačni.

Prema tome, naša je televizija ostala negde na pola puta i u »duhu vremena« uzima od oba sistema, zapadnog i istočnog, njihove krajnje karakteristike. Kad uzme program u svoje ruke »stara guvernanta Anastazija«, onda pored bezbojne, dosadne usedelice nema mesta za bilo kakvu ličnu inicijativu, stanovište. A kada se pojavi »pin-ap-devojka«, uprkos drečećim bojama jednolično pusta, ne možemo odoleti njenoj jeftinoj zabavnosti, sladunjavoj gluposti.[2]

Obe strane programa — politika i zabava — na našoj televiziji, dakle, nikako ne dokazuju neku izuzetnu protivrečnost u kompleksnom društvenom životu, već u najvećoj meri zaoštreno potvrđuju tipičnost društvene situacije.

---

[1] »Kulturni život«, br. 1—2/68.
[2] Vidi: E. Moren, *Duh vremena*, »Kultura«, 1967, str. 49.

BOŽIDAR VIOLIĆ:

Odsustvo ishodišnog kriterija

Našim raspravama o televiziji i kulturi naoko kao da nema prigovora. Tema je po opsegu toliko široka da svako razlaganje nalazi u njoj svoje mjesto, a svako stanovište dokazuje svoju ispravnost. TEZE[1] što su podastrte za diskusiju karakteristične su upravo po otvorenosti koja prihvaća najrazličitije pristupe i po toleranciji koja pomiruje najkontrernija gledišta. Takva »sloboda« koncepta, međutim, svojom širinom i otvorenošću ugrožava određenost namjera o kojoj ovisi smislenost poduhvata. Konstatacije iznesene u TEZAMA izražene su u obliku općenitih formulacija kojima se ne može odreći tačnost, ali ih je nemoguće shvatiti kao premise što navode na djelotvorne zaključke. A konkretna akcija trebala bi ipak biti cilj koji rezultira iz razmjene misli i konfrontacije stajališta. Inače se diskusija inicirana ovakvim neutralnim TEZAMA odvija kao slijed neobaveznih izlaganja što se rasplinjuju i zatvaraju u krugu općenitih razmatranja iz kojih su potekla. Naše rasprave o temi »Televizija i kultura« otkrivaju na svim razinama istovrstan nedostatak: *odsustvo ishodišnog kriterija.*

Iz nepotpunih statističkih podataka što su priloženi TEZAMA mogu se, doduše, razabrati osnovne konture programske sheme. Vidljivo je, na primjer, da od sveukupnog televizijskog programa na kulturu otpada oko 34%. U priloženom statističkom pregledu nadalje je detaljno prikazano kako je tih 34% raspodijeljeno po pojedinim sektorima: dramskom, muzičkom, zabavnom, informativnom, dječjem i filmskom. Nigdje, međutim, nije navedeno čime je ispunjeno onih 66% preostalog programa. Da li je raspodjela 66:34 u korist ne-kulture slučajna ili je posljedica određenog htijenja. Ako kultura ispunjava 34% programa, onda je netko dao (ili nije?) kulturi tih 34%, a mogao je (ili nije?) dati i 50% ili čak i više, a možda i manje. Mogao je, da je kulturni luđak, provesti teror kulture, pa 100% programa ispuniti isključivo kulturnim emisijama. U svakom slučaju omjer 66:34 izraz je slučajnog ili namjernog (?) odnosa prema kulturi, te pretpostavlja određen svjesni ili nesvjesni *kriterij.* O tom kriteriju, na žalost, nema ni riječi u TEZAMA, o njemu se nije ništa više saznalo ni u diskusiji, a

---

[1] Reč je o tezama koje su poslužile kao osnova za diskusiju na savetovanju o televiziji održanom 14. oktobra ove godine u Komisiji Predsedništva SKJ za kulturu — prim. red.

upravo bi taj kriterij morao biti ishodišna tačka naših razmatranja.

Općenite estetsko-sociološke rasprave o odnosu televizije prema filmu, kazalištu, muzici ili drugim oblicima kulture i umjetnosti mogu biti više ili manje zanimljive ili teoretski značajne, ali mimoilaze onu osnovnu pretpostavku na temelju koje bi trebalo pristupiti uspostavljanju i razrješavanju odnosa između televizije i kulture. Izvan svih naših rasprava, i prije njih, postoji jednostavna materijalna činjenica po kojoj televizija, za razliku od svih ostalih medija, ima najviše gledalaca. Ti su gledaoci, osim toga, spremni i voljni da a priori prihvaćaju televiziju ne ulažući pri tom nikakav selektivan napor koji je preduvjet za korištenje svakog drugog medija. Navedena činjenica govori o ogromnoj moći televizije koja u odnosu na druge medije dobiva i nehotice monopolističko značenje. Pisac, kritičar, režiser ili muzičar kao namještenici televizije samom tom činjenicom imaju neuporedivo veći auditorij od svojih kolega izvan televizije. Kritičar koji na televiziji iznosi svoje mišljenje o jednoj knjizi, filmu ili kazališnoj predstavi postaje najznačajniji kritičar u zemlji samom činjenicom što nastupa na televiziji. Fenomen privatizacije televizije sadržan je, prema tome, u objektivnoj tehničkoj činjenici koja je izvan volje ljudi zaposlenih na televiziji. Monopolizam je impliciran u organskoj strukturi televizijskog medija, te se razvija i raste kao prirodna, normalna posljedica uporedo s razvitkom i rastom televizije. Situacija televizije analogna je otkriću moćnog oružja i problemima koji nastaju oko njegove upotrebe. U vezi s tim pitanje kadrovske politike na samoj televiziji postavlja se u mnogo zaoštrenijem vidu i neminovno povlači za sobom ustanovljenje jasnog i precizno formulisanog kriterija. Zašto i kako televizija odabire određenog čovjeka za svog namještenika, te kako i zašto poziva stanovite osobe da povremeno uzmu učešća u njenom programu? Odgovor na ovo pitanje vraća nas osnovnom pitanju o odnosu televizije i kulture, o *kriteriju* prema kome treba uspostaviti taj odnos. Da li je televizija sredstvo za širenje i propagiranje kulture ili je kultura sredstvo za popunjavanje televizijskog programa? Ključ 66:34, kao i način na koji je izvršena unutarnja raspodjela »kulturnih« 34% programa, navodi nas na zaključak da je u postojećoj situaciji kultura roba koju televizija kupuje i prodaje prema potrebama tržišta. Da nije tako, Anton Marti ne bi mogao imati na televiziji toliku prednost pred Bojanom Stupicom niti bi Đorđe Marjanović uspio nadglasati Miroslava Čangalovića. Fenomen televizije u drastičnom obliku potvrđuje da u našoj zemlji nisu riješena osnovna pitanja kulture,

da u odnosu na kulturu nije zauzet jasan i određen stav, da ne postoji svijest o njenoj ulozi i svrsi, te da zato nema *kriterija* prema kome bi se vodila takozvana »kulturna politika«. Bez jedinstvenog i izgrađenog koncepta kultura u našoj zemlji je razbijena na sektore svojih specifičnih oblika koji vegetiraju kao vidovi zasebnih djelatnosti međusobno nepovezanih i neosmišljenih zajedničkim ciljem. U takvoj situaciji televizija kao izuzetno moćan medij i protiv svoje volje vodi kulturnu politiku u zemlji, umjesto da bude sredstvo za provođenje jedne smišljene ekspanzije kulture. Sve dok u nas pojam televizije bude širi od pojma kulture, bit će bespredmetno raspravljati o njihovom međusobnom odnosu, jer će kultura via facti biti u podređenom moralnom i materijalnom položaju.

U današnjim odnosima televizije i kulture podređenost razbijene i pauperizirane kulture pokušava se prikriti krivim tumačenjem takozvane *demokratizacije* kulture. Oblici samoupravljanja u politici i ekonomici mehanički se prenose na područje kulture i umjetnosti, što ima za posljedicu sasvim krive i suprotne rezultate. Ako milijun posjednika televizora želi gledati Čkalju i slušati Gaby Novak, onda se u nas »demokratski« većina programskih minuta dodjeljuje spomenutim zabavljačima. Između Shakespearea i »Ljubavi na seoski način« također se primjenjuje princip demokratske većine kao da se radi o glasanju za različite političke kandidate. U krivoj interpretaciji samoupravnih odnosa pojam demokratizacije kulture izvrće se u svoju suprotnost: umjesto kulture koja se stvara *za* većinu, stvara se kultura koju diktira većina. Prirodno je da iz takvih nakaznih shvaćanja o demokratizaciji kulture dolazimo do ključa 66:34, kojim se na televiziji širom otvaraju vrata ne-kulturi i nekulturi. Da li je pri tom potrebno podsjećati da riječ kultura u svom korijenu sadrži značenje uzgajanja, da se čovjek kulturan ne rađa i da njegovu dušu moramo kultivirati kao poljoprivrednik voćku ukoliko želimo imati ploda? Kakve će samoupravne odnose izgraditi nekulturan samoupravljač? Ova teška i zabrinjavajuća pitanja sve više udaljuju od zadane teme, ali bez odgovora na njih naše diskusije o televiziji i kulturi krivudaju besciljnim i proizvoljnim putanjama, a veznik »i« između televizije i kulture treperi kao nestalni jezičac na vagi kojom uzaludno pokušavamo odmjeriti težinu svojih ličnih stanovišta. Razrješavanju kompliciranih odnosa u vezi s temom »Televizija i kultura« ne može se pristupiti dok se ne riješe temeljna pitanja kulture u našoj državnoj zajednici.

VELJKO RADOVIĆ:

Odgovornost televizije pred kulturom

»Banalnost je kontrarevolucija.«
Isak Babelj

Italijanski list »Europeo«, u broju 13, izvještava svoje čitaoce o najnovijem poduhvatu japanske firme »Sony«, u čijim je laboratorijima konstruisana takozvana video-kaseta. O čemu se, zapravo, tu radi? »Mogućnosti primjene video-kasete su ogromne. U području zabave postojaće kasete što sadrže cio film, televizijsku dramu, pozorišne predstave. Što se tiče sporta, kasete će moći sačuvati neku čuvenu fudbalsku utakmicu u cijelom njenom trajanju, neko olimpijsko takmičenje, boks-meč... Kulturni programi nudiće na čitanje neku knjigu, muzej sa svim njegovim slikama i bojama... Gledaocu će se nuditi i razne društvene igre, kao šahovske partije, igre karata i druge zabavne igre... Na polju obrazovanja video-kaseta ima bezgraničnu budućnost: snabdijevaće nas raznolikim tečajevima, suzbijati nepismenost, pomagati u savladavanju stranih jezika... Video-registrator ćemo u finalnoj fazi masovne proizvodnje prodavati po 300 dolara. No, to će biti tek u finalnoj fazi. U početku će aparati stajati više. Kaseta u trajanju od 90 minuta stajaće u početku oko 20 dolara. Kasnije će biti mnogo jeftinija, poput džepne knjige.«

Video-kasete su, dakle, stvar najbliže budućnosti. Znači, uskoro će TV gledaoci posjedovati, u sopstvenom domu, vlastite kinoteke, fonoteke, teatroteke... U kolikoj mjeri su ta predviđanja ostvarljiva i realna, nije lako kazati. A ostvare li se, eto novog zadatka teoretičarima masovnih komunikacija: na taj način, posjedovanjem tih kaseta, izmijeniće se, bitno, i *jezik* televizije. Njena priroda, njena direktna poruka koja mobiliše gledalište *istovremenošću*. »Audio-vizuelni čovjek, zatvoren u zidove svog doma, ostvariće stoljetni san: da se njegov um magično raširi i obuhvati cio svijet. Takav će čovjek postati...« — kažu u fabrici »Sony«. »Bog ili monstrum« — dodaje »Europeo« svoj brižan komentar.

Šta god se dogodilo, nama ostaje da pokušamo da nešto primijetimo o odgovornosti današnje televizije (osobito naše) pred kulturom. A budućnost će i inače sama doći, ma šta mi o tome rekli i mislili.

Mogućnosti televizije su višestruke. Ona može umanjiti ljudsko neznanje, privesti mnoge saznanju i istini, informisati

čovječanstvo o svim poduhvatima koji slave ljudsku vrstu. To su njene konstruktivne mogućnosti. Ali, ona može da bude i instrument politike, nasilja, manipulacije i zaglupljivanja. To je druga mogućnost televizije, njen opasan vid. Televizija je stvar u pokretu. Ne mogu joj se odrediti granice, njene krajnje mogućnosti. U našim specifičnim uslovima njena odgovornost pred kulturom je ogromna i naročita. Njoj valja da mijenja i koriguje kriterijume prigradskog mentaliteta (o tome je bilo riječi poslije bledskog TV festivala), da pokazuje gledaocima prave vrijednosti života i umjetnosti. Ona mora računati sa novim oblicima primitivizma, jer se neoprimitivistički mentalitet formirao ne tako davno, koliko juče. Televizija, na žalost, umije često da ispunjava njegove opasne želje. Dejstva televizije se ne mogu osporiti, mada, na primjer, papa Pavle VI kaže da je »danas sve podložno osporavanju«. U sredini gdje ima mnogo nepismenih i polupismenih, gdje je intelektualna i socijalna stratifikacija veoma šarolika, televizija ima i specifične dužnosti. Ono što ona, međutim, ne bi smjela i ne bi trebalo da bude, to je: da bude stroga učiteljica koja bi držala predike i »vaspitavala«. Edukativnost je samo jedna od dimenzija televizije, a ne isključiva osobina. Njeno je da istinito svjedoči o svome vremenu, da nepristrasno informiše i istražuje sve što je trajna vrijednost ljudskog života i umjetnosti.

Orvelovske vizije osamljivanja uz video-kasete ne bi trebalo da nam odvuku pažnju, jer mi rješavamo *primarnije* probleme od tih: nepismenost i, što je još opasnije i pogubnije, polupismenost. Polupismenjački mentalitet je najveća opasnost i mogućnost, to je smrt televizije i smrt intelekta. U tehnološki manje razvijenim društvima ne može se ozbiljno uzimati, za sada, hakslijevska vizija kada će svi gledati *svoje* programe, kada nastupi doba monstruozne izolacije. Tada će se, sigurno, formirati nova priroda čovjeka, nov i drukčiji mentalitet koji neće nalaziti da je to monstruozno, kako to misli »Europeo«, a s njim i ja.

Posredstvom televizije, kaže Mak Luan, planeta postaje džinovsko selo sa svojom nadnacionalnom patrijarhalnošću. Svi će se slično (ili isto) oblačiti, slično misliti, slično pisati i slikati. To je sveopšta edenska integracija koja će, bude li tako, metodično uništiti individualnost čovjekovu. To bi, istovremeno, označavalo smrt umjetnosti, jer umjetnost počinje tamo gdje postoje sukobi i razlike, gdje postoji subjektivno i individualno, to jest: ljudsko! I to je, možda, jedna od varijanata budućnosti koja očekuje naše potomke. Televizija, znači, učestvuje u formiranju čovjeka koji će živjeti

u takvim uslovima. Otud i tolika njena odgovornost pred kulturom, pred tekovinama civilizacije.

Televizija je izraz baš *ovog* vremena, ona se ranije nije ni mogla pojaviti. Za nju su sazreli uslovi avanturom filma i moderne ljudske misli. Ona reflektuje naše mjere, naše kriterijume, naš opšti ukus i nivo saznanja. Televizija je vrlo izdajnički medijum koji prokazuje pravo lice svakog društva. Kakvi smo — takva nam je televizija.

Ove kolokvijalne misli ne žele da budu »prevratničke«, jer je mali prostor koji zahvataju: jedva ljudsku stopu. Ali su one jedna od brojnih nedoumica koje se tiču sudbine televizije isto koliko i sudbine čovjekove i njegove vjere i nade u pravedan i dostojanstven život. Televizija samo ne smije da previdi da je nevjerni Toma simbol ovoga vijeka: on ne vjeruje lako, on opipava, ciničan je i nepovjerljiv do bolesnih mjera, on u svemu traži vjerodostojnost. A to mu može dati samo nepotkupljiva, dostojanstvena televizija, uz ostalo. Čovjeka su previše lagali, i lažu, razni prvosveštenici i ortodoksi, i on od televizije traži rehabilitaciju istine. Tu, mislim, leži snaga njenog dejstva i trajnosti, njena odgovornost. Ako televizija kaže da je u svijetu idilično i dobro za ljudsku kožu, ona ne samo što izdaje čovjeka — ona izdaje *sebe*! Sopstveni jezik. (»Niko više ne smije priznati da izmišlja. Jedino je važan dokument, određen, datiran, provjeren, autentičan. Samo vrijedi istinit događaj.« — Riječi Žaka Turnijea karakteristične su za savremenost.) No, televizija, znajući to, ne smije okrenuti leđa svijetu noćnog, svijetu mašte, svijetu umjetnosti. To bi značilo izdaju istine posebne vrste.

Sve dok televizija bude zamjenjivala mnoge kulturne institucije (zamjenjivala, dakle, »odsutne«), sve dok bude učiteljica Kike Bibić (naše tragične heroine), ona neće moći da se posmatra kao moderno, intelektualno sredstvo komuniciranja. Dvoumiće se između metoda učionice i zabavljaštva. Izlaz je, sigurno, u emitovanju sa više kanala (u prvo vrijeme sa dva, na primjer). Ne bi, vjerujem, trebalo da podsjećam na raznolikost jugoslovenskog TV gledališta, to je opštepoznata činjenica. A teško je našoj televiziji, doista, jer: neostvarljiva je želja za zadovoljenjem kulturnih potreba *svih* nivoa! Mnogo je mentaliteta koji traže *svoju* kulturu, a kultura je samo jedna. Kulturâ nema i ne smije ih biti bezbroj.

Stoga bi s puno prave radoznalosti trebalo očekivati stvaralačke inicijative i konstituisanje našeg II TV programa (on se već priprema). Od njega u dobroj mjeri zavisi da li će televizija i dalje konvencionalno, anahronično zabavljati svoje pretplatnike i, često, snižavati njihov i inače prenizak inte-

lektualni nivo ili će se obratiti stvaraocima mobilnog, modernog duha. Izgleda, taj Drugi program stvaralački je zamišljen, ambiciozan i istraživačkih težnji. On bi morao afirmisati eksperimentatorski (ali ne po svaku cijenu, razumije se) duh koji se ne zadovoljava prvim transmisijama i prvim idejama, koji ne njeguje naš tragični mit »kupusa sa ovčetinom« i uskakanja u vreće, što je sve opasno poučno šta sve televizija *može*.

Taj program afirmisaće, nadajmo se, nove ideje, zauzimaće aktivan i kompetentan stav prema problemima društva, čovjeka i umjetnosti. Ako ne bude takvih ambicija, nije ga trebalo ni konstituisati. Jer, više se ne može, niti smije, misliti kategorijama i jezikom vremena koje je davno zaboravila civilizacija. Televizija nema pravo da nas melemno ljuljuška, kao patrijarhalna kolijevka, dok svjedočimo događajima jednog prekretničkog vremena. Takav program neće imati apriornih težnji da na svaki način zabavi ili pouči, bar bi se tome trebalo nadati. Tek tada moći ćemo s pravom tražiti da televizija igra ulogu kulturnog, modernog sredstva komuniciranja ideja, kulturnih vrijednosti i savremenih dostignuća čovjekovih. Mi smo do sada prisustvovali tek prvoj fazi razvoja televizije, van sumnje. Ona mora i može da postavlja ambicioznije ciljeve. Onda će moći da se govori koliko televizija služi kulturi.

Televizija često afirmiše malograđanski pogled na svijet. *Ljubav na bračni način*, na primjer, serija je savršeno stupidna, tipičan moralistički šund o tome kako je »brak strašna stvar«. Kviz afirmiše površno »znanje« kojim se »pogađaju« (u stilu vašarske parole: »Ko nabije — taj dobije«) imena i događaji (jedan »kvizer«, upitan koji je slikar na fotografiji, kaže: »*Milo* Lubarda«!?, a takvih primjera »pamćenja« i »gatanja« ima sijaset). Mi se, onda, divimo tim pogađačima, a to je u skladu sa dobro nam poznatim alibijem da se »nema vremena za čitanje«, što je čist blef! A uprkos tome, eto, naš »od prirode bistar« čovjek ipak »zna« tolike podatke, tolika imena! A koliko je tek primjera potpune privatizacije televizije, kao da je stvarnost video-kasetâ već — stigla. Ovim ne želim da negiram mnoga izvanredna dostignuća na televiziji (Letica, »Karavan« Milana Kovačevića, neki direktni prenosi, slavni rezultati u okviru dramskog programa itd.). Naprotiv. Korisnije je upozoriti na loše strane, jer dobro nije potrebno pokazivati ni uljepšavati, ono je samo sposobno da živi.

Televizija još nije pronašla vlastiti stil saopštavanja, lični jezik. Služi se, zapravo, mješavinom jezikâ: radiofonskim, filmskim, pozorišnim... Direktni televizijski prenosi jesu

autentično televizijski način transponovanja stvarnosti, van sumnje, ali teoretičari masovnih komunikacija ne proširuju naša dalja saznanja o tome. Televizijska drama, na primjer, nije ozakonila svoje kanone (danas je to teško i učiniti jer je gotovo nemoguće odrediti granice pojedinih umjetnosti), jer je ona granična oblast između filmskog scenarija i pozorišne drame. Pred televizijom stoje problemi sticanja autonomnosti, jer će, inače, biti samo savršen tehnički izum našeg vremena, a ne moćno stvaralačko sredstvo komuniciranja koje će apelovati na cjelokupnu ličnost čovjekovu: na njegovu svijest, ukus, moral, shvatanje, obrazovanje... Postoje mnogi primjeri gdje ona to postiže, kao što postoje i — drukčiji.

Televiziji se daju mnogi zadaci, i ona ih suviše revnosno izvršava. Ona je i predikaonica, i parlatorij, i učionica, i ideološka tribina i čičerone koji vodi ulicama, u bioskop (gdje se daju, najčešće, stari i loši filmovi), u pozorište (gdje caruje pseudorealistička literatura)... Ona, ipak, *ne smije* moći sve. Ne može zamijeniti pozorište ni film. Da može, ugušila bi ih. Ona može da presnimava, da to čini tehnički i bestrasno, ali ona magiju tih autentičnih umjetnosti sahranjuje. U tom smislu televizija ne može služiti mnogim umjetnostima (jedan od rijetkih izuzetaka jeste serija filmovanih Šekspirovih djela, u izboru teoretičara filma Vladimira Petrića, što je primjer stvaralačkog služenja filmu). Različitosti se ne smiju redukovati, jer to ubija autonomnost, vodi u neizbježnu nivelaciju. Prema tome, televizija mora tražiti *samostalne* puteve, pa i težiti stvaralačkoj asimilaciji onih izražajnih sredstava koja najviše odgovaraju njenoj prirodi. Suprotna mogućnost je budućnost video-kaseta o kojima je bilo riječi u uvodu.

Značaj televizije sa stanovišta kulture je ogroman. Ona obrazuje, u najboljim i najsvjetlijim trenucima, svoje mnogobrojne gledaoce, informiše ih o ljudskoj situaciji, prezentira im moderna dostignuća nauke i tehnike, zbližava rase i narode, izgrađuje ljudski ukus i kritičnost. U praksi, ona čini i obrnuto: izdvaja ih iz prostora u kojima se bije odsudna bitka za urbanizaciju čovjekove prirode, udaljuje ih od stvarnih problema vremena i stvara od njih ležeće i prezadovoljne automate pred kojima igra jedna lažna stvarnost toaleta, sjaja i bijede luksuza, nerada i dokolice. Zacerekava ih. Televizija, kad i ako je takva, obavlja antikulturnu, pa dakle antiljudsku misiju. Ne služiti kulturi, u užem i najširem smislu riječi, znači vršiti teror i zločin, najveći od svih: stvarati hendikepirane, osujećene ličnosti nesposobne da saznaju pravu istinu o sebi i svom bližnjem. Znači: ne pripremati ih za nove mjere,

nove kriterije, nove integracije ljudske kulture, provincijalizovati ih.

Siguran sam, bližeći se kraju ovog teksta, da nudim mnogo primjera uprošćavanja, jednostranosti, pa i nepoznavanja *sveukupnosti*. To je široka, nepregledno prostrana oblast koju nije ni moguće sagledati u svim vidovima. Potpisani je, stoga, samo pokušavao da postavlja neka pitanja na koja ne zna dolične odgovore. U stvari, i kad je davao nekakve odgovore, on je, zapravo, postavljao pitanja. Onima, naime, koji to bolje znaju i koji su bliži poznavanju sveobimnosti od skromne mogućnosti potpisanog.

Televizija nije *automatski konstruktivan* medijum, i to je najvažnije saznanje. Iz toga se mora roditi stvaralačka misao i svijest o velikoj odgovornosti televizije pred kulturom.

U našoj sredini, zbog specifičnih kulturnih i društvenih prilika, nasljeđa i mentaliteta gledalaca, zadaci televizije se time uvećavaju i postaju složeniji. Naša televizija znala je da dostojno reprezentuje ljudsku misao, ali i da je umanji. Tradicija ovih prvih rezultata je obaveza i »starog« i novog, Drugog programa. Nada u Drugi program je velika, jer će se, njegovim uvođenjem, neminovno izvršiti diferencijacija na stvaralačkom planu. Ta dva programa »podijeliće« zadatke, u to ne bi trebalo sumnjati. Jer, pretjerana svestranost (zasad neminovna) rijetko je znak da je sve u redu s kompetencijom i stvaralačkim nivoom.

Informacioni krugovi i problem jedinstva političke javnosti

Dovoljan je samo letimičan pogled na naše listove ili i površan uvid u radio i televizijske emisije da bi se uočile neke zanimljive pojave. Isključe li se, možda, jedan ili dva lista koji izlaze u Beogradu kao centru mnogih zajedničkih institucija i organa jugoslovenske federacije, lista koji bar nominalno imaju status jugoslovenskih, saveznih glasila, svi drugi naši listovi, pa i radio i televizijske emisije najvećim dijelom svojih informacija oslanjaju se na ustanove republike u kojoj izlaze kao na svoje izvore.[1] Oni, isto tako, ogromnu većinu svojih informacija usmjeravaju čitaocu svoje republike, svoje komune i, na kraju, svoje radne organizacije. Uvid u sadržaj onog malog broja informacija kojima su izvor savezne ustanove i organi, koje donosi takozvana republička štampa, pokazaće da se najčešće (izuzev fleš i diplomatskih vijesti) činjenice u njima ređaju i komentarišu u skladu sa stavovima dotične republike o razmatranom problemu, odnosno u skladu sa njenim interesom. I na kraju, vrlo malo je informacija iz drugih republika, čak i onih o aktivnosti najviših predstavničkih, političkih i izvršno-političkih organa.

Pažljiviji posmatrač, čak i onaj koji ne poznaje dovoljno naš društveno-politički sistem i pravce njegovog daljeg razvoja, relativno bi lako uočio da je naš informativni sistem policentričan, da se on sastoji iz mnoštva informacionih krugova, formalno ili stvarno međusobno nezavisnih, da između tih krugova postoje određeni odnosi različitog kvaliteta i intenziteta, da se neki od njih više, a neki manje prožimaju itd. Tako, na primjer, znatno se više prožimaju svi elementi sistema informisanja u republičkom informacionom krugu nego u opštem — jugoslovenskom, znatno više se dodiruju, dopunjuju i međusobno inkorporiraju republički i opštinski krugovi jedne

[1] Svega jedan dnevni list — »Borba« — sa tiražom (u 1969. godini) od 72.433 primjerka, fungira kao savezni, dok u republičkim, nacionalnim i regionalnim centrima izlazi 22 dnevna lista sa tiražom (u istoj godini) od 1,537.819 primjeraka.

republike nego krugovi pojedinih republika između sebe. Može se, tako, tvrditi da je opštinski informacioni krug znatno više determinisan republičkim političkim centrom nego saveznim, da između tog kruga i tog, to jest republičkog centra postoje kontinuiranije i intenzivnije veze nego između susjednih opštinskih krugova.

To su neke činjenice, preciznije, konstatacije prema kojima se jedno političko društvo mora odrediti, to jest kojima valja dati odgovarajući idejni i politički kvalifikativ da bi se, zatim, mogla definisati i politička akcija koju one pretpostavljaju. Da bi se to valjano uradilo, potrebno je da se kretanje koje te konstatacije izražavaju osvijetli duhom i kretanjem društveno-političkog sistema, da se uporedi jedno s drugim, te oboje sa onim bitnim, dugoročnim interesom socijalističke zajednice jugoslovenskih naroda.

Centri konstituisanja interesa i odlučivanja kao izvori informacija

Ideja samoupravljanja ne bi se mogla ostvarivati da se karakter i funkcije centra naše zajednice nisu mijenjali. Centar je, logikom samoupravne ideje i prakse i upornim djejstvom organizovanog političkog faktora, morao mnoge svoje funkcije prepuštati centrima užih društvenih zajednica — nacionalnih, republičkih, lokalnih itd. Tako je, između ostalog, konstituisanje društveno-ekonomskog interesa postalo pravo, dužnost i funkcija tih zajednica, kao što, uostalom, i čovjek — pojedinac ima pravo i dužnost da određuje i ostvaruje svoj interes u okviru sistema na koji je i on uticao. Politički centar republike ili komune, samoupravljački organizovan, postao je najznačajniji činilac pri donošenju svake odluke o tom interesu. On je, isto tako, sudionik i pri određivanju onog opšteg, jugoslovenskog interesa, jer taj interes ne može da postoji i ne postoji izvan ili iznad republičkog, nacionalnog i komunalnog. Zbog toga je pažnja radnog čovjeka, građanina više okrenuta republici, njenom političkom centru i u najvećoj mjeri je angažovana zbivanjima u njemu. Normalno je, onda, što će on više tražiti informaciju koja govori o tome, kojoj su izvori one institucije u kojima se donose odluke koje neposrednije i jače dodiruju njegov interes. Svoju informaciju o sebi i svojim težnjama on će, takođe, najprije i sa najviše nada upućivati prema tim centrima. I u jednom i u drugom slučaju on će birati ona sredstva informisanja koja će najoptimalnije odgovarati njegovom viđenju i shvatanju društvenog cilja i

njegovom ličnom cilju. To znači da će preferirati štampu, radio i televiziju svoje republike, odnosno neke druge uže društveno-političke zajednice. Štampa koja se oslanja pretežno na savezne ustanove kao izvore činjenica i stavova neće biti toliko tražena ni kao sredstvo vlastitog obavještavanja niti kao posrednik vlastite informacije. Te ustanove su procesom samoupravljanja dobro »razvlašćene«, ostale bez mnogih svojih ranijih funkcija; ono o čemu one odlučuju nešto je udaljenije od neposrednijeg interesa građanina, na njih je teže uticati itd. Napokon, štampa koja izlazi u republici, odnosno informacija koja se oblikuje i emituje u republičkom centru ne propušta da svog čitaoca obavijesti o svemu što se zbiva u takozvanom saveznom centru ako ocijeni da bi to za njenog recipijenta moglo biti od nekog interesa — da to on očekuje ili da bi ga moglo tangirati.

Prema tome, konstituisanje sistema informisanja koji priznaje i ostvaruje društveno-politički sistem, koji teži da bude što bliže najznačajnijim izvorima činjenica i stavova i još bliže radnom čovjeku, jeste jedna dimenzija razvoja našeg samoupravnog društva, jedan njegov tok i jedna od njegovih determinanti. Franc Vreg, profesor Visoke škole za političke nauke u Ljubljani, s pravom kaže: »Komunikacijski sistemi su integralni dijelovi društvenih procesa i kao takvi pokazuju istu univerzalnu tendenciju ka diferencijaciji i kompleksnosti kao globalno društvo u cjelini. Zato društvo, na putu ka višem razvitku i u toku socijalnih promjena, izgrađuje diferenciraniji sistem komuniciranja, koji odražava veću individualizaciju i specijalizaciju pojedinaca ili grupa. Visoko razvijeno, koheziono društvo karakteriše sadržajno bogatiji komunikacijski sistem, širi izbor i raznolikost problematike koju svojim komunikacijskim kanalima može da prenosi.«[2]

Koliko se u razvoju sistema informisanja osjeća težnja da se on što potpunije prilagodi političkom sistemu, odnosno koliko on postaje faktor razvoja i potvrđivanja političkog sistema, ne pokazuju samo kretanja u republičkim i nacionalnim centrima. Regionalna, komunalna i fabrička štampa, odnosno informacija razvijaju se nevjerovatno brzo i postaju sve značajniji činioci formiranja i ispoljavanja javnog mnjenja. U Zenici, na primjer, izlazi lokalni list »Naša riječ«, list Metalurško-rudarskog kombinata »Metalurg«, i djeluje prilično dobro organizovana radio-stanica. Ovakvih centara u našoj zemlji ima dosta. No, valja naglasiti da sa stanovišta teme koju razma-

---

[2] Mr Franc Vreg, *Masovne komunikacije, diferencijacija i društveni razvoj*, saopštenje na simpozijumu »Efekti informacija« održanom u Beogradu decembra 1969. godine.

tramo fenomen lokalne i fabričke štampe i radija nije toliko značajan. Naprijed je konstatovano da je odnos između republičkih i lokalnih, odnosno fabričkih informacionih krugova u jednoj republici nešto drukčiji nego između republičkih i saveznog i republičkih međusobno. Prvi se više dopunjuju i prožimaju, što se naročito dobro osjeća u ovo vrijeme u kojem je nešto jasnije izražen kurs društvenog i ekonomskog konstituisanja republike kao samostalne samoupravne zajednice njenog, odnosno njenih naroda — kurs ka integraciji interesa njene političke i ekonomske strukture.

Zadržavanje nekog centralizovanog sistema informisanja ili njegovog primata pod bilo kojim motivom značilo bi u ovim uslovima vršenje nasilja nad informacijom, destrukciju njene društvene uloge, njenu degradaciju na jedan jednostran, u suštini birokratski smjer uticaja. I dalje, bilo bi to svjesno usporavanje razvoja samoupravljačkog sistema, gotovo njegovo onemogućavanje, jer, kao ni svaki drugi, ni ovaj naš sistem ne može opstati bez njemu adekvatne informacije. O tome, izgleda, sada nema ozbiljnijih sporenja. Međutim, time je u alfabetu našeg sistema informisanja rečeno samo A. O drugom, narednom glasu, odnosno slovu tek se ponešto nagovještava. Ono još nije ni sasvim projektovano, mada njegova idejna skica stoji u duhu naših osnovnih pravno-političkih dokumenata — Ustava SFRJ i Programa SKJ. U zaključcima o aktuelnim pitanjima društvenog položaja i uloge informativne djelatnosti i sredstava javnog informisanja donesenim na Šestoj sjednici Predsjedništva SKJ, održanoj 17. novembra 1969. godine, u vezi s tim je rečeno: »Sredstva informisanja imaju veliku ulogu u javnom izražavanju i suočavanju različitih, pa i suprotnih interesa, u rasvjetljavanju suštine i razrješavanju konflikata interesa između pojedinih dijelova društvenog rada, između pojedinih samoupravnih asocijacija i društveno-političkih zajednica. U tome ima bitnu vrijednost blagovremeno saopštena izvorna, objektivna i svestrana informacija o činjeničnom stanju, o stvarnim interesima, o suštini razlika i argumentima »strana u sporu«.

To je od posebnog političkog značaja kada su u pitanju razlike u interesima i stavovima između pojedinih socijalističkih republika.«[3]

Rezolucija o informisanju u samoupravljačkom društvu i zadacima Socijalističkog saveza, koju je nešto kasnije donijela Savezna konferencija SSRNJ, u tom pitanju je još eksplicit-

---

[3] *Aktuelna pitanja društvenog položaja i uloge informativne djelatnosti i sredstava javnog informisanja,* »Novinarstvo«, br. 1—2/70.

nija: »7. Stalno i objektivno informisanje cjelokupne javnosti, pripadnika svih naroda i narodnosti o zbivanjima i problemima u svim republikama i pokrajinama i o djelatnosti svih organa i asocijacija federacije treba da omogući da radni ljudi ostvaruju što širi uvid u napore i rezultate u svakom dijelu naše zemlje, da prosuđuju o politici i postupcima pojedinih društvenih sredina i institucija na osnovu autentičnih izvora, da iskustvo progresivne prakse i progresivna misao jednog dijela zemlje postane dostupna svim sredinama. To treba da doprinese realnijem sagledavanju sopstvenih problema u kontekstu sveukupnosti kretanja, jačanju kohezionih snaga naše samoupravljačke zajednice i afirmaciji svega onog što je zajednički interes cijele Jugoslavije.«[4]

Ovi dokumenti, odnosno ovi njihovi stavovi ukazuju i na postojanje problema i na interes SKJ, odnosno SSRNJ, odnosno cijelog društva da se on shvati ozbiljno i da se efikasno rješava. Oni informaciju, odnosno sistem informisanja i implicite i eksplicite smatraju značajnim činiocem društvene kohezije koja se ostvaruje u okviru samoupravnog društvenog odnosa i koja ostvaruje taj odnos. Ali, ima li se u vidu data organizacija i funkcionisanje sistema informisanja, mora se konstatovati da su ti stavovi još u dobroj mjeri samo intencije — jedna deklaracija za čije ostvarivanje treba stvoriti i njegovati odgovarajuće organizacione, političke i etičke pretpostavke.

Jugoslovenska informacija i jugoslovensko u informaciji

Prihvatajući i ostvarujući samoupravljanje kao svoju zbilju i kao svoj ideal, ogromna većina naše političke javnosti shvata ovakvo konstituisanje sistema informisanja kao sasvim normalno i jedino ispravno. Ali, unatoč tome, u toj javnosti egzistiraju i neka pitanja koja izviru iz nedovršenosti tog sistema, iz nerazumijevanja ili, pak, iz ostataka starih gledanja na društvene odnose i ulogu informacije u njima. Među takva pitanja spadaju i ova: šta je sa jugoslovenskom informacijom; šta je to danas jugoslovenska informacija; kakvu to ulogu igra informacija u Jugoslaviji — integracionu ili onu suprotnu?

Ovim pitanjima vrijedi se pozabaviti bez obzira na učestalost susreta sa njima, na intenzitet kojim se nameću i bez obzira na motive njihovih nosilaca. No, po svemu sudeći, njih

[4] *Rezolucija o informisanju u samoupravljačkom društvu i zadacima Socijalističkog saveza,* »Novinarstvo«, br. 1—2/70.

je mnogo lakše postaviti nego dati odgovor koji traže. Ona su samo prividno jednostavna.

Problem je, međutim, prilično složen i implicira niz novih pitanja. Tako, pri susretu s njim, odnosno sa gornjim pitanjima gotovo se automatski nameću i ova: šta nije, odnosno šta samo i po sebi i unaprijed nije jugoslovenska informacija? Izgleda da je sa ove strane lakše pristupiti odgovoru i na ona prva pitanja.

Posmatramo li problem u kontekstu našeg političkog sistema, a tako ga jedino i možemo posmatrati, onda nam ne bi trebalo biti teško da se složimo o slijedećem: jugoslovenska štampa i jugoslovenska informacija nisu samo oni čiji su osnivači i nosioci ustanove saveznog značaja, koji se pretežno oslanjaju na te ustanove kao na izvore informacija i stavova. Takva informacija, odnosno sredstva informisanja nisu nikako samim tim faktom automatski, neopozivo i nepogrešivo jugoslovenski; nisu to unaprijed i neovisno od sadržaja i poruka koje donose; nisu to ni zato što žele, što hoće da se obraćaju cijeloj jugoslovenskoj javnosti, što pretenduju da govore i u ime nje, da izražavaju i posreduju njen stav i da utiču na njega. Prema tome, ako se postavljanjem pitanja o tome šta je sa jugoslovenskom informacijom i šta je jugoslovenska informacija izražava zabrinutost zbog toga što je sve manje sredstava informisanja i informacija čiji su pravni nosioci savezne ustanove, to jest federacija, onda je to ili pogrešno, ili naivno ili tendenciozno postavljanje problema.

Ne bi bilo suviše teško naći primjere nejugoslovenskog ponašanja štampe koja je nominalno jugoslovenska, savezna — nejugoslovenskog sadržaja informacije koja je po tim, formalnim kriterijima jugoslovenska. Često se događalo da ta sredstva informisanja brojem informacija preferiraju jednu sredinu, da tendencijom informacija devalviraju stavove i vrijednosti druge sredine, da daju nedovoljno dobru sliku treće itd. Pri tome ona su uvijek pretendovala da budu tumači jugoslovenskog, to jest opšteg i tražila su i težila da budu tako shvaćena. Tako, prividno se izdižući iznad parcijalnog, mistificirala su opšte ili u ime opšteg preferirala neko parcijalno. Još više je primjera gotovo isključivog oslanjanja tih sredstava, odnosno informacija na savezne institucije kao izvore, zanemarivanja republičkih i, naročito, lokalnih izvora.

Moglo bi se navesti više uzroka takvom ponašanju. No, biće dovoljno da se spomenu: neshvatanje tokova razvoja našeg sistema, ostaci etatizma u svijesti i praksi pojedinaca koji oblikuju i emituju takvu informaciju, njihova ograničenost nekim posebnim interesom — nacionalnim, republičkim itd.

Jasno je da sve ovo ne znači da sredstva informisanja čiji su osnivači savezne institucije nisu jugoslovenska; ona to nisu samo unaprijed i obavezno, jer ni ona nisu i ne mogu biti imuna, između ostalog, od svih opasnosti parcijalizovanja koje stvaraju objektivne protivrječnosti našeg razvitka i djejstvo tendencija kojima taj razvitak ne ide u prilog. Prema tome, i ona su jugoslovenska, kao što su to sva štampa i sve informacije svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, republika i pokrajina, komuna, radnih organizacija, udruženja građana i interesnih grupa, bez obzira na to ko im je osnivač, gdje im je izvor informacija i koliko je područje njihovog interesovanja i prostiranja. U tome je sadržan dio odgovora na pitanje o jugoslovenskoj informaciji danas — jugoslovenska informacija je, dakle, svaka ona koja nastajući na tlu SFRJ tretira neko društveno pitanje značajno za nju. A za Jugoslaviju je značajno sve što je značajno za svaku njenu republiku i pokrajinu, za svaki njen dio. Ostao nam je, međutim, drugi dio pitanja i odgovor na njega — o jugoslovenskom u savremenoj informaciji. Naime, time što smo rekli šta je sve i šta nije jugoslovenska informacija nismo isključili mogućnost njenog nacionalističkog, republikanističkog ili lokalističkog determinisanja i djelovanja. Tvrdili smo samo to da informacija time što je stvorena u republici, pokrajini i komuni, što se oslanja na njih kao izvore i zrači za njih i iz njih nije samo republička ili lokalna i nije time automatski i unaprijed partikularistička.

Ovim bi rasprava mogla biti završena. Ali, ovim što je do sada rečeno samo su, čini se, otvorena vrata problema i ukazano na put kojim valja ići ka onom što on jeste, ka njegovoj suštini.

Osnova problema jugoslovenske dimenzije naše informacije i jugoslovenskog u njoj su svakako društvene protivrječnosti koje, usljed različitih istorijskih pretpostavki i nedovršenosti, manjkavosti društveno-političkog i ekonomskog sistema, dobijaju privid, a ne rijetko i karakter međurepubličkih, međunacionalnih i međuregionalnih protivrječnosti. Istina, ne samo usljed toga. U našem življenju postoje istorijski, socio-psihološki i politički elementi (unitarizam, nacionalizam, totalitarizam, antisocijalizam, antijugoslovenstvo) koji potenciraju i komplikuju te protivrječnosti, odnosno koji ih koriste za izazivanje antagonizma među jugoslovenskim narodima i među pojedinim socijalnim strukturama našeg društva.

Informacija ne egzistira izvan toga stanja i kretanja, ne stvara se ni u kakvom vakuumu, ne nastaje i ne širi se u nekakvom »čistom« prostoru, nego usred tih protivrječnosti i

tendencija, u žiži datog stanja i procesa koji ga mijenjaju — u vrtlogu života. Cijela njena anatomija, njene ideološke, političke, sociološke i stručne dimenzije determinisane su okolnostima u kojima nastaje, iz kojih se emituje i prema kojima se upućuje. Ona ne može niti, da budemo jasniji, smije mimoilaziti protivrječnosti i njihova sukobljavanja; ona ih ne može znatnije ni nadilaziti. Pomirivanje tih protivrječnosti i sukoba u informaciji (samo u njoj kao u nekoj sferi van društvenog realiteta) političkom ili ideološkom spekulacijom bilo bi slično zatvaranju očiju i zapušivanju ušiju pred neprijatnim slikama i zvucima, pred onim što se ne želi vidjeti ni čuti bez obzira na to koliko je zorno i glasno; bilo bi, dakle, vrlo opasno i po društvo i po informaciju. No, kada se govori o ovim ili bilo kojim okolnostima koje determinišu informaciju, nikako se ne smije zaboraviti da informacija (shvaćena u njenom najširem — sociološkom i onom najužem — političkom značenju) nije samo puki proizvod tih okolnosti, nije samo njihov objekt i nije nikako pasivan fenomen u sklopu socioloških i političkih komponenata i aktiviteta društva. Ona je, naprotiv, jedan subjekt i to čak i onda kada je odgovarajuće političke snage svode na poziciju golog sredstva, kada do maksimuma razviju metode manipulacije njome; ona je dio ukupnosti uslova u kojima živi i razvija se svaki posebni društveni akter; ona je, prema tome, i determinirajući činilac društva. Upravo taj fakat problemu koji razmatramo daje poseban značaj. Naime, on nas navodi na pitanje kako se u datom društvenom realitetu ponaša informacija. kolika je i kakva njena uloga — kakav je karakter njenog djejstva na društvene protivrječnosti i na svijest ljudi o njima.

Informacija i problem idejnog jedinstva političke javnosti

Prilagođavanje sistema informisanja društveno-političkom sistemu i njegovom daljem razvijanju učinilo je ulogu informacije kao integrativnog faktora našeg društva i težom i odgovornijom. Ako stav i ponašanje čovjeka u nekoj određenoj prilici zavise od količine i karaktera informacija — činjenica — obaviještenosti, onda je za jedno savremeno društvo složene nacionalne i socijalne strukture, koje teži da se u globalu oformljuje i razvija kao jedinstvena zajednica, gotovo presudno djelovanje informacionog sistema. Mi smo eminentno takva jedna zajednica, koja uz sve karakteristike i probleme savremenih društava, preciznije, savremenih socijalističkih društava,

ima i svoje znatne osobenosti — stvorili smo i razvijamo samoupravno socijalističko društvo, čime smo pred istorijom preuzeli krupnu obavezu. To u velikoj mjeri potencira pitanje uspostavljanja i razvijanja takvog sistema informisanja kakav će najviše doprinositi formiranju odgovarajuće, progresivne društvene svijesti i podsticati takvo društveno ponašanje.

Naše federativno uređenje nije nikakva hijerarhijska organizacija i u ovoj zajednici nas ne drže nikakve administrativne, etatističke stege, nego zajednički interes, istovjetan cilj i saznanje da samo u njoj možemo uspješno ostvarivati taj interes i postizati taj cilj. Ali, ni taj interes ni taj cilj nisu najprije i isključivo oličeni u vrhu federativne piramide niti se ostvaruju samo u njemu i samo njegovom funkcijom. No, oni se ne mogu potpuno, sasvim zaokruženo ni predstaviti ni ostvarivati u svakoj pojedinačnoj republici neovisno od drugih republika i mimo političkog centra federacije. Zajednički interes i cilj naroda i narodnosti Jugoslavije konstituišu se i ostvaruju u svakoj radnoj organizaciji, teritorijalnoj zajednici — na njih utiče svaka asocijacija radnih ljudi i svaki radni čovjek. Svi ti subjekti žele i teže da u sebi oliče i cilj i interes društva u cjelini i — obrnuto. Pa i pored toga, kad se govori o zajedničkim interesima i cilju jugoslovenskih naroda, ni u jednom času se ne smije izgubiti iz vida postojanje posebnih i različitih interesa. Međutim, ti interesi u svojoj suštini nisu antagonistički. To, između ostalog, potvrđuje i činjenica da u svakom od njih živi i onaj opšti, zajednički, da se on upravo kroz njih i njihovim posredstvom ostvaruje. No, kakva će biti društvena svijest o tim interesima, o njihovoj korelaciji, o stupnju njihove podudarnosti sa opštim, zajedničkim interesom, uveliko zavisi od stepena obaviještenosti građana o tom opštem — zajedničkom, o posebnom njihovom i posebnim interesima i problemima drugih građana, radnih organizacija, komuna i republika. U našim uslovima naročito je važno ovo poslednje.

S obzirom na to da se naš informativni sistem sastoji od niza krugova od kojih su najznačajniji republički i s obzirom na to da su razlike i protivrječnosti u interesima najizrazitije između republika, postoji realna opasnost republičke, odnosno nacionalne parcijalizacije javnog mnjenja zbog nedovoljne otvorenosti informacionih krugova, odnosno zbog njihovog nedovoljnog međusobnog prožimanja. Uzmimo za primjer problem konstituisanja politike razvoja nerazvijenih republika i Socijalističke Pokrajine Kosovo i, posebno, mjera za ostvarivanje te politike. U našim, pa i svjetskim relacijama to se smatra kriterijem zrelosti i sposobnosti socijalizma. Ali, u uslovima relativne nerazvijenosti cijele jugoslovenske zajednice to može

biti potencijalni izvor nesporazuma između manje i više razvijenih, pa čak i izvjesnog antagonizma. Nedovoljna obaviještenost može biti snažan uzrok tom nerazumijevanju, pa i nastanku i razvoju odbojnosti jednih prema drugima i prema tom problemu. To je, međutim, jedno od onih naših društvenih pitanja u vezi sa kojima je neophodan visok stupanj tolerancije i odmjerenosti. Nije teško, čak prilično je lako postići to da se mnjenje na tom pitanju podijeli, da se, na primjer, i na jednoj i na drugoj strani stvori uvjerenje o svojevrsnoj eksploataciji. Štampa, radio i televizija mogu tome doprinijeti na više načina: ćutanjem o problemu i ostavljanjem prostora za glasine; informisanjem samo o stavovima jedne strane; nepotpunim ili tendencioznim informisanjem o zahtjevima ili stavovima druge strane; neinformisanjem o motivima stavova jedne ili druge strane itd.

Pažljiva i dobronamjerna analiza jugoslovenske informacije u vezi sa ovim našim društvenim pitanjem pokazala bi gotovo istovjetno ponašanje svih republičkih informacionih krugova i gotovo uvijek jedno nepotpuno, preciznije, subjektivistički ograničeno tretiranje. Možda je za to najbolji i istovremeno najčudniji primjer »Komunist«, organ SKJ. U proljeće 1970. godine on je donio intervju sa Zvonetom Draganom, predsjednikom Komisije za društveno-ekonomske odnose Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije, u kojem su razmatrana pitanja o razvoju nerazvijenih i angažovanju jugoslovenske zajednice na ubrzavanju toga razvoja. Nekoliko brojeva kasnije »Komunist« je donio intervju o istoj temi sa Savom Čečurom, predsjednikom istoimene komisije Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine, u kojem su izneseni stavovi ovog organa SK u vezi sa nekim bitnim pitanjima ubrzanijeg razvoja nerazvijenih. Međutim, slovenačko izdanje »Komunista«, koje je u najvećoj mjeri samostalan list, ovaj drugi intervju nije objavilo. Redakcija slovenačkog izdanja ograničila se samo na kratku informaciju o tome da je razgovor vođen i o čemu je vođen. Time je komunistima u SR Sloveniji uskraćena mogućnost da saznaju stavove komunista SR Bosne i Hercegovine o jednom društvenom problemu koji izaziva interesovanje i jednih i drugih, a komunistima Bosne i Hercegovine uskraćeno pravo da o svojim stavovima informišu komuniste SR Slovenije.

Imamo li na umu konstataciju da je osnovni i krajnji interes svih naroda Jugoslavije jedinstven, morali bismo znati da ćemo ga brže ostvarivati ako se međusobno bolje poznajemo, ako sa višim stupnjem tolerancije razmatramo probleme o kojima uvijek i u potpunosti nismo saglasni. O tome je veoma

dobro pisao Franc Šetinc, odgovorni urednik slovenačkog izdanja »Komunista«: »U analizi sadašnje političke situacije u Sloveniji i Jugoslaviji komunisti neće smeti da izgube iz vida sledeće konstatacije: premalo znamo jedan o drugom, slabo se poznajemo. I u tome je jedan od uzroka da se često ne umemo zaštititi od dezinformacija i izbeći nesporazume. Ponekad o drugim državama, naročito susednim, znamo više nego o sebi. Zbog toga je nužno da što pre iznova proučimo sistem informisanja i utvrdimo gde se nalaze uzroci da je naša informisanost tako nekompletna i dezintegrisana. Posebno interesovanje zaslužuje međurepublički nivo informisanja, koji predstavlja neophodan uslov za međusobno razumevanje, saradnju i dogovaranje.« Svoje razmatranje ove vrlo zanimljive i iznad svega aktuelne teme Šetinc završava ovom rečenicom: »To samo rečito potvrđuje istinu da nam je veoma potrebna kompletna informisanost, koja će nam pomoći da se bolje razumemo, da imamo poverenja i da jedan drugome verujemo. Takva informisanost, međutim, nije samo stvar novinara.[5]

Primjer uzet iz »Vjesnika«, organa SSRN Hrvatske, isto tako je vrlo implikativan. Ovaj list u broju od 11. srpnja 1970. godine donosi članak pod naslovom *Zagrebački automobil — posla za mnoge,* u kojem se govori o mogućnostima za proizvodnju automobila, odnosno automobilskih dijelova u SR Hrvatskoj. To je bez sumnje u redu. Ali, u tom članku, odnosno u njegovom »lidu« napisano je i ovo: »Kada su svojedobno u nastupu altruizma zagrebački privrednici zatvorili Tvornicu vozila, učinili su to u ime viših interesa kako se ne bi u različitim područjima Jugoslavije podizali paralelni pogoni. Danas u zemlji radi pet proizvođača osobnih automobila. U Hrvatskoj nema ni jednoga. U drugih proizvođača interesi zajednice nisu igrali tako značajnu ulogu kao zagrebačkih.«

U uvodu u materiju koju razmatra ovaj članak, dakle, predodređuje politički stav čitaoca, usmjerava njegovo razmišljanje na jednu pogrešnu stranu, podstiče na ljutnju, okrivljuje nešto imaginarno, ironizira itd. Kratko, on antagonizira i to najviše i najjače svojim ezopovskim jezikom. Jer, zajednički interes izjednačava sa nekakvom nevidljivom silom koja je radila ili radi na štetu hrvatskog naroda. Ne treba biti mnogo mudar pa pretpostaviti da ovakve informacije mogu samo da podvajaju političku javnost, da izazivaju ogorčenje, da vode ka ponašanju koje će u svojoj krajnjoj konzekvenci ozbiljno atakovati i na onaj osnovni zajednički interes jugoslovenskih naroda.

---

[5] »Komunist«, organ SKJ. Beograd, br. 650 od 4. septembra 1969.

»Teorije« o bosanskom duhu (u kulturi, književnosti, državotvorstvu) koje se u nekoliko navrata pojavljuju u sarajevskoj publicistici, a koje teže da dokažu nekakav bosanski primat Muslimana u Bosni, sigurno ne doprinose razvoju povjerenja među narodima Bosne i Hercegovine i drugih jugoslovenskih naroda prema onome što se u Bosni i Hercegovini čini u smislu afirmacije istorijskih i savremenih vrijednosti svih njenih naroda. Najveću štetu, pak, to nanosi procesu konstituisanja Bosne i Hercegovine kao ravnopravne zajednice među ostalim zajednicama u SFRJ.

»Politika« u broju od 31. avgusta 1970. godine u članku o predstojećem popisu stanovništva u SFRJ pokušava da ponovo nametne pitanje da li su bosanskohercegovački Muslimani narodnosna ili konfesionalna zajednica i kako ih treba prilikom popisa tretirati, mada je autoru moralo biti poznato do kakvih je stavova došao SKJ u vezi sa tim pitanjem, oslanjajući se na nauku. To sigurno neće doprinositi razumijevanju i daljem razvijanju povjerenja.

Ovo su samo neki primjeri mogućnog negativnog djejstva posredstvom informacije, primjeri koji ne moraju biti i nisu karakteristični za ponašanje naših institucija za informisanje niti za funkcionisanje cjelokupnog sistema informisanja. Oni samo ukazuju na jednu mogućnost, na jednu latentnu opasnost koju sobom nosi taj sistem, precizno, sistem nedovoljno definisan i nedovršen. O tome još rječitije govori količina informacija iz drugih republika koja se može naći u jednom republičkom informacionom krugu. Ona je zabrinjavajuće nedovoljna, što se vidi i iz priložene tabele.

Svako savremeno društvo želi i nastoji da, između ostalog, i posredstvom informacije utiče na mišljenje i stavove ljudi i da u svim značajnim društvenim pitanjima postigne što viši stupanj jedinstva političke javnosti. Naše samoupravno socijalističko društvo je za to zainteresovano u najvećoj mjeri. Taj interes izrasta iz cilja kojem težimo i iz načina na koji želimo da ostvarujemo taj cilj. No, to jedinstvo se mora stalno izgrađivati i njegovati; mora se uvijek iznova i uvijek na samoupravni demokratski način postizati u vezi sa svakim ozbiljnim pitanjem. Poznato je, međutim, da je to teže ukoliko je jedno društvo složenije i slobodnije, a složenost i slobodu našeg društva ne treba posebno dokazivati. To se veoma vidljivo ispoljava svakim danom i u svakoj prilici. Taj fakat uveliko potencira odgovornost svih faktora koji utiču na formiranje javnog mnjenja, na njegov karakter i mobilnost. Informacija, odnosno sistem informisanja, posebno savremenog masovnog informisanja, spadaju u red faktora prvorazrednog značaja.

Broj informacija iz drugih republika u republičkim dnevnim listovima*

List (republika) donosi	iz BiH		iz Crne Gore		iz Hrvatske		iz Makedonije		iz Slovenije		iz Srbije	
	1.7.1970.	2.7.1970.	1.7.1970.	2.7.1970.	1.7.1970.	2.7.1970.	1.7.1970.	2.7.1970.	1.7.1970.	2.7.1970.	1.7.1970.	2.7.1970.
Vjesnik (Hrvatska)	7	9	—	—			—	2	1	—	7	2
Politika (Srbija)	3	5	4	1	3	5	2	4	3	3		
Oslobođenje (B i H)			—	—	3	3	—	—	1	1	5	2
Delo (Slovenija)	6	3	2	1	5	7	2	2			7	8
Nova Makedonija (Makedonija)	—	1	—	1	1	—			—	—	1	—

* Nisu uzete u obzir informacije iz sporta.

No, tako oskudnim informisanjem o zbivanjima u cijeloj zemlji, u svim njenim dijelovima ne može se obezbijediti ni dovoljno međusobno poznavanje naših ljudi, a kamoli naših uspjeha, neuspjeha i problema. A to je uslov za međusobno razumijevanje, za razvijanje duha saradnje i solidarnosti — za osnovno idejno i političko jedinstvo.

Nema razloga čak ni za pretpostavku da neko, neki krugovi ili neke birokratizirane ustanove na ovaj ili onaj način priječe intenzivniju cirkulaciju informacija između republičkih informacionih krugova, odnosno da ograničavaju obavještavanje jedne javnosti o zbivanjima izvan njenog užeg teritorijalnog ili nekog drugog interesa. Takvo ponašanje bi svugdje, pa i u nas, bilo izraz birokratskog straha od samostalnog, kvalifikovanog i nepristrasnog rezonovanja javnosti, njenog odgovornog opredjeljivanja — izraz nesigurnosti u vlastite argumente itd.

Ne treba, naravno, potpuno isključiti ni takve mogućnosti. Ali, izvjesna zatvorenost informativnih krugova, u prvom redu republičkih, rezultat je djejstva okolnosti drukčijeg karaktera. Prije svega, radi se o precjenjivanju i čak pogrešnom poimanju inače prilično čvrste pretpostavke da će informacija izazvati veću pažnju ukoliko govori o nečem što je čovjeku kao njenom recipijentu bliže i što ga neposrednije zanima. Ta pretpostavka je, naime, teritorijalizirana, svedena je na njeno fizičko značenje po kojem građanin najviše traži informaciju o sebi, svojoj radnoj organizaciji, komuni i republici. Na tome se temelji finansijska politika radne organizacije čija je funkcija informisanje. Dok taj primarni interes zadovolji, na stranicama lista, odnosno u emisijama ne ostane prostora ni vremena za zbivanja van tog tako protumačenog interesa građanina. Naravno, zbivanja na međunarodnoj političkoj sceni su izvan te pretpostavke.

Tezu o većoj »tražnji« one informacije koja tretira teritorijalno bliži interes čovjeka bilo bi teško pobiti. Uostalom, to nije ni potrebno. Ali, njena isključivo takva, teritorijalna, fizička interpretacija je neodrživa. Prvo, savremeni čovjek je sve manje lokalni čovjek, građanin palanke, a sve više građanin šire zajednice, čak svijeta. To je dobrim dijelom zasluga informacije koja je pomoću savremenih sredstava komuniciranja prešla sve granice. Drugo, takvo tumačenje interesa našeg građanina svojevrsno je potcjenjivanje njegove političke širine i zrelosti. Treće, svođenje njegovog interesa na određenu, usku teritoriju jeste svojevrsno uprošćavanje tog interesa i naše socijalne strukture. Jer, pored svog teritorijalnog, odnosno nacionalnog određenja, naš radni čovjek ima čitav niz drugih odre-

đenja; on je proizvođač, potrošač, samoupravljač, učenik, student, zadrugar, zdravstveni osiguranik itd. Sigurno je da će ga zato interesovati sve što se zbiva na datom području društvenih odnosa i u okviru širih interesnih grupa bez obzira na to što je izvan njegove uže društvene, to jest nacionalne zajednice. Konačno, on je građanin samoupravljačkog socijalističkog društva i njegov graditelj i on zna da uspjeh tog njegovog djela uveliko zavisi od uspjeha koji se postižu u svim krajevima naše zajednice narodâ. Ako, pak, funkcionisanje sistema informisanja ne zadovoljava taj njegov interes, ono ga onda odvaja od njegove cjeline, vrši napad na njegov integritet, što će, ako se prepusti stihiji, u jednom dužem vremenskom periodu voditi ka njegovoj parcijalizaciji. Poznato je, međutim, da je parcijalizacija put ka antagoniziranju, da je parcijalizovan čovjek pogodno tle za antagoniziranje interesâ. Ne treba živjeti u uvjerenju da u našem društvu nema i snaga koje svjesno djeluju upravo u tom pravcu.

Kako dograditi sistem

Problem koji razmatramo, zapravo koji osjećamo, jeste u sistemu informisanja. Ali, tu je i njegovo rješenje. Ono se, dakle, ne smije i ne može tražiti van toga sistema, to jest van društveno-političkog sistema. Pogotovo ne njemu nasuprot.

Bilo bi vrlo opasno ako bismo sada, na primjer, zagovarali stvaranje nekog nadsistema kao korektiva, odnosno neutralizatora spomenutih i drugih negativnih djejstava postojećeg sistema. Ne bi se mogla prihvatiti ni takva dogradnja sistema kojom bi se stvorio nekakav vrh, kao nekakva kupola, jer bi to svojom logikom dovelo do toga da takozvani republički informacioni krugovi postanu drugorazredni — vodilo bi hijerarhizovanju sistema, što mi ne želimo. Ne bi, dakle, bilo prihvatljivo nikakvo mehaničko, administrativno, tehnokratsko rješavanje. Uostalom, rješenje na takvim osnovama bilo bi izvan duha naših društvenih odnosa i već time neefikasno. Ali, nešto se mora činiti i učiniti. Ni ovaj, kao ni mnogi drugi društveni problemi, ne smije se ostaviti vremenu, prepustiti »uhodavanju« sistema, slučaju. Jer, negativna djejstva, ma koliko samo marginalna, mogu imati znatne posljedice. Svojom uočljivošću, svojom unutarnjom usmjerenošću ka jednom od najosjetljivijih područja naših odnosa — međunacionalnom, ona postepeno destruiraju sistem i mogu ga natkriliti. Može nam se, znači, dogoditi da ta marginalna djejstva preokupiraju političku svijest, da je opsjednu toliko da suština sistema i

njegova tendencija, njegova generalna linija postanu fluidne. U tom slučaju reakcija će ići ka mijenjanju sistema u cjelini, umjesto ka njegovoj dogradnji i usavršavanju.

Ovo su, naravno, samo pesimističke pretpostavke. No, ma koliko su one na nesigurnim nogama, ma koliko da su »izmišljene«, one nas moraju podsticati na to da brže i odlučnije dograđujemo sistem informisanja, da ga razvijamo do njegove optimalne tačke, da bi u njemu, u njegovom biću bilo sve manje osnova i uslova za negativna djejstva.

Trebalo bi da vjerujemo da ćemo još za dugo imati i listove koji će biti organi neke od institucija zajedničkog — jugoslovenskog karaktera, koji će, eventualno, izlaziti u Beogradu i koji će po izvoru informacije i po njenom zračenju pokrivati cijelo područje Jugoslavije. Nesporno je da oni time neće biti nikome i ničemu nadređeni, da će biti samo jedan beočug u lancu, dio sistema. Ali, da bi bili upravo to, nije dovoljno što će se oslanjati na sve izvore informacija i stavova i što će emitirati za cijelo područje; nije dovoljno ni to što su njihovi izdavački savjeti sastavljeni od predstavnika svih naroda Jugoslavije. Ova etapa razvoja našeg samoupravnog demokratizma zahtijeva da i njihovi redakcijski kolektivi budu sastavljeni od (naravno, kvalifikovanih) novinara iz svih republika i predstavnika svih naroda, da u njihovim dopisništvima u republikama rade ljudi iz tih republika, da ta dopisništva učestvuju u konstituisanju politike lista — glasila, agencije i u stvaranju njihovih stavova prema svim bitnim društvenim pitanjima. Dalje, trebalo bi da takvi listovi imaju izdanja na jezicima svih naroda Jugoslavije, ne zaboravljajući pri tome činjenicu da se to, kad je riječ o srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku, ne može svesti samo na vrstu pisma.

Policentričan sistem informisanja, kakav je naš, pretpostavlja veoma razvijenu i funkcionalnu agencijsku službu, koja bi znatno gušće nego sada pokrivala zemlju i sve relevantne izvore informacija. Njena unutrašnja organizacija, stručna i samoupravna, trebalo bi da bude saobražena sa društveno-političkim sistemom. U vezi s tim postavlja se pitanje Tanjuga, odnosno njegove uloge s obzirom na karakter našeg društva i tendencije kretanja. Posebno je značajno u savremenom sistemu informisanja valjano definisati njegovo mjesto.

Za pitanje koje razmatramo najznačajnije je, međutim, međusobno povezivanje republičkih informacionih krugova. Teško bi bilo očekivati da se to obezbjeđuje nekakvim jedinstvenim sistemom pravnih normi, odnosno pravnom normom uopšte. Najveći dio posla moraće na tim relacijama da se obavlja dogovaranjem, odnosno društvenim konvencijama.

Prvo što bi trebalo učiniti jeste to da svaki republički dnevni list, radio i televizijska stanica vlastitom dopisničkom mrežom pokriju sve značajnije punktove u svim republikama. Sada, kao što je poznato, nisu tim dopisništvima pokriveni ni svi republički ni pokrajinski administrativno-politički centri.

Drugo, redakcije republičkih dnevnih listova i radio i televizijskih stanica (i ne samo njih) mogle bi se dogovoriti o prostoru i vremenu koje će popunjavati informacijama iz drugih republika. Na isti način mogla bi se obezbijediti i međusobna razmjena informacija, odnosno prenošenje informacija bilo po vlastitom izboru bilo u sporazumu sa redakcijom lista čije se informacije prenose. S obzirom na to da se dnevni list jedne republike relativno malo prodaje u drugim republikama, odnosno da se dnevni informativni programi radija i televizije malo slušaju izvan vlastite republike, prenošenje najvažnijih informacija i čitav dan kasnije ne bi bilo kasno. To prenošenje trebalo bi vršiti tako da se maksimalno sačuvaju karakter, tendencija i poruka informacije koja se preuzima ili prenosi. Motiv tog načina saradnje, odnosno otvaranja takozvanih informacionih krugova može biti i to da se na području druge republike proda što veći dio tiraža vlastitog lista. Ali, sa jednog idejnog i političkog stanovišta mnogo je važnije da »vlastiti« čitalac, da politička javnost »svoje« republike dobiju bar potreban minimum informacija o drugim republikama, da dobiju najosnovnije činjenice o njima, da saznaju kako se te činjenice tumače i kakvo društveno ponašanje izazivaju u sredinama u kojima su nastale i kojih se neposrednije tiču. Dogovorom između redakcija dnevnih listova moglo bi se obezbijediti i to da svaki dnevni republički, pokrajinski list jedanput nedjeljno daje, recimo, dvije strane izboru najvažnijih i najzanimljivijih vijesti, komentara i drugih informacija iz dnevnih listova ili dnevnog lista drugih takvih sredina. To, naravno, ne isključuje ono redovno dnevno praćenje aktuelnih društveno-političkih zbivanja u cijeloj zemlji.

Sve se to u cijelosti može primijeniti i na radio i televizijske programe.

Povodom ovih prijedloga moglo bi se primijetiti da u nas dogovor još nije postao poštovana institucija; nije se uvrstio u red onih ustanova koje izražavaju i posreduju društveni odnos čije bi kršenje izazivalo moralnu osudu. To nas, međutim, nikako ne bi smjelo navesti na pomisao da napustimo tu kategoriju međusobnih odnosa, da odustanemo od pokušaja, jer mi smo društvo u kojem bi, po njegovoj imanenciji, pravna norma i pravna sankcija trebalo da ustupaju mjesto društvenoj, odnosno samoupravljačkoj konvenciji. U ovoj funkciji

društva, čini se, tu konvenciju bi bilo lakše i postaviti i ostvarivati nego u nekim drugim.

Došavši do ove tačke razmatranja problema, dolazimo do etike. Mora se, međutim, odmah reći da pod pojmom etike ne možemo podrazumijevati ništa apstraktno, nešto što je izvan društvenog realiteta i težnji, nikakav altruizam. Pošto je riječ o konkretnoj društvenoj funkciji, o jednom sasvim jasnom interesu, etika izvire iz njega samog i ugrađuje se u njega, postaje njegov sastavni i neophodan dio — najvažniji neutralizator onih marginalnih negativnih efekata policentričnosti našeg sistema informisanja, odnosno egzistencije i, posredstvom informacije, ispoljavanja različitih, pa i protivrječnih interesa pojedinih sredina i asocijacija.

U oblasti informacija problem etike je prisutan veoma dugo. Etičke kodekse novinarstva ili novinara imaju sve zemlje sa razvijenim sistemima i sredstvima informisanja. Osim toga, odavno se ulažu napori i već su postignuti početni rezultati u stvaranju jednog međunarodnog etičkog kodeksa informisanja.

Savez novinara Jugoslavije ima svoj etički kodeks. Ali, time se problem ne skida sa dnevnog reda. Prvo, naš informativni sistem, društveni uslovi u kojima funkcioniše i društveni ideali koje zastupa ne mogu se zadovoljiti klasičnim i u jednoj mjeri univerzalnim kategorijama etike javne riječi. On ne može bez njih i zato ih ne smije odbacivati, ali mi tim principima moramo dodati i neke nove. Naime, osnovni i univerzalni zahtjev etike informacije jeste — objektivnost. No, pod tim se obično podrazumijeva gotovo isključivo informacija koja se objavljuje, koja je već emitovana. Naš sistem, međutim, zahtijeva integralnije poimanje i informacije i etičkog principa objektivnosti, pretpostavlja shvatanje po kojem se etički zahtjev i političko opredjeljenje prožimaju, po kojem bi objektivnom informacijom trebalo smatrati tek ono informisanje koje radnom čovjeku pruža sve činjenice relevantne za njegov stav i ponašanje. To znači pružanje dovoljno dobrih informacija o svim strukturama i svim sredinama i svim zajednicama našeg društva. Takvo definisanje etičkog principa objektivnosti obavezivalo bi sve aktere informacija na preduzimanje odgovarajućih mjera i na njihovo sprovođenje. Time bi institucija dogovora, o kojoj je naprijed govoreno, dobila podršku i jednu društvenu garanciju.

Naravno, sve to pretpostavlja i jedan aktivniji, čak agresivniji stav asocijacija koje su stvorile rečeni kodeks, odnosno koje bi se zalagale za jedno integralnije poimanje principa etike javne riječi i koje bi svojim autoritetom stale iza njega.

No, ne samo njih. Problem koji razmatramo je eminentno politički, pa bi se za njega morali zainteresovati i društveno-politički faktori koji se po svojoj funkciji i odgovornosti uklapaju u sistem informisanja — čine njegov sastavni dio. To su razni savjeti, komisije i sekcije pri forumima društveno-političkih organizacija. Njihova podrška ovako shvaćenoj etici javne riječi i njihovo angažovanje u vezi sa ostvarivanjem eventualnih konvencija između informativnih krugova uveliko bi doprinijelo otvaranju tih krugova i njihovom međusobnom dopunjavanju. No, to jednom svojom dimenzijom zalazi u područje etike političke akcije uopšte, o čemu se ovdje samo uzgred i samo posredno govorilo. Ali, mora se reći da se bez toga ne može zamisliti jedan dograđen i uravnotežen policentrični sistem informisanja.

MUHAMED NUHIC

Čile – da li će pobediti mirni put u socijalizam

Rezultati čileanskih predsedničkih izbora od 4. septembra ove godine[1] izuzetan su događaj, u izvesnom smislu jedinstven u današnjem svetu, posebno značajan za Latinsku Ameriku. To je prvi put da u sistemu buržoaske, parlamentarne demokratije, predsedničkog tipa, za predsednika Republike, nosioca izvršne vlasti, bude izabran jedan marksista, kandidat nacionalno udružene levice, u kojoj glavnu snagu čine komunisti i socijalisti, uz znatnu podršku radikala. Već sama izborna pobeda Salvadora Aljendea, iako »tesna« po broju glasova (39.000), velik je uspeh političke orijentacije ujedinjenih socijalističkih snaga, njihove političke koncepcije nenasilnog, parlamentarnog i etapnog puta društvenog preobražaja, toliko osporavanog na latinskoameričkom tlu. Ta pobeda, posle oružane revolucije i otvaranja procesa socijalističkog preobražaja na Kubi, predstavlja najkrupnije svedočanstvo o trajnim i snažnim socijalističkim stremljenjima širokih slojeva u Latinskoj Americi.

---

[1] Pobedio je kandidat Narodnog jedinstva, socijalista dr Salvador Aljende Gosens, koji je od ukupno 2,962.743 birača dobio 36,3% (1,075.616) glasova. Sledi ga kandidat desnice, mandator iz 1958. godine, nezavisni Horhe Alesandri sa 34,9% (1,036.278) glasova i kandidat Demohrišćanske partije (koja je bila na vlasti od 1964) Radomiro Tomić sa 27% (824.849) glasova. Belih listića bilo je 0,2% (7.861), poništenih 0,6% (18.139), a odustalo je od glasanja 577.004 glasača.

Prema čileanskom izbornom zakonu, ukoliko ni jedan od kandidata ne dobije apsolutnu većinu (više od 50% glasova), kao što je i ove godine bio slučaj, o budućem predsedniku Republike trebalo je da odluči Parlament 24. oktobra ove godine, birajući ga između kandidata koji su dobili najveći broj glasova. Po tradiciji, Parlament imenuje kandidata koji je dobio relativnu većinu, poštujući volju birača. Tako je 24. oktobra sa 153 glasa Aljende postao šef države.

Bez obzira na dalje tokove političkih zbivanja u ovoj zemlji, koji se teško mogu predvideti, opredeljenje građana za vladu nacionalne levice, izraženo kroz mehanizam buržoaskog parlamentarizma, poverenje koje je time ukazano socijalističkim i drugim progresivnim snagama, ima ogroman politički i moralni odjek u ovom delu sveta, u kome se blizu 70% teritorije nalazi pod vladavinom vojnih režima. Takav odjek registrovan je velikom brzinom. Dok su vojni režimi u Latinskoj Americi (sa izuzetkom onih sa nacionalističkim, progresivnim stremljenjima, kao u Peruu i Boliviji) i oficijelni krugovi SAD izrazili svoju zabrinutost za »komunističku« orijentaciju kojom bi mogla krenuti nova čileanska vlada, dotle su mase stanovništva, progresivni pokreti i pojedinci u Latinskoj Americi počeli da izražavaju svoju solidarnost i da pozdravljaju krupan, možda istorijski čin čileanskog naroda, sa zebnjom se podsećajući tragične sudbine Arbensove vlade u Gvatemali.

Iako je nesumnjivo da ovakva reagovanja u latinskoameričkim uslovima po pravilu ukazuju na moguće uslove delovanja buduće vlade leve koalicije, u ovom momentu dva druga složena pitanja privlače pažnju. Prvo se odnosi na društveno-političke prilike Čilea. Kako i čime objasniti da su se u ovoj zemlji stekli uslovi koji omogućavaju ne samo afirmaciju socijalističkih snaga u političkom životu, već i njihov dolazak na vlast izbornim putem? Jer, kako je već poznato, latinskoameričku društveno-političku stvarnost karakterišu oštre, često konvulzivne, društvene protivrečnosti i odsustvo uslova za uticaj građana na državnu politiku, to jest formalizam onih institucija preko kojih se vrši cirkulacija interesa između države i građana i obrnuto. Drugo pitanje je društveno-političkog, ali i opšteteorijskog karaktera: da li pobeda čileanske levice na izborima znači otvaranje mogućnosti za socijalistički preobražaj mirnim putem? Pokušaćemo da pružimo neke od elemenata za odgovor na oba ova pitanja.

Pre svega moramo imati u vidu da Čileu pripada specifično mesto u zajednici latinskoameričkih država i da njegov politički sistem, uz nekoliko drugih zemalja na ovom području, ima znatne tradicije buržoaskog demokratizma. Nije ni potrebno posebno se zadržavati na dokazivanju da ova zemlja ne spada u red tipično nerazvijenih zemalja. Po stepenu svog društveno-ekonomskog i političkog razvitka, po mnogim svojim dostignućima, ona se čak može upoređivati sa nekim manje razvijenim zemljama Evrope. Njen bruto dohodak po stanov-

niku, na primer, kreće se oko 670 američkih dolara[2], zahvaljujući eksploataciji ogromnih prirodnih bogatstava, uglavnom ekstraktivne industrije (bakar, gvožđe, šalitra itd.), energetike, a u poslednje vreme i prerađivačke industrije.

Drugi faktor koji je uslovio opšte tokove čileanskog društvenog razvoja predstavlja veoma rano ispoljena i veoma snažna uloga države u privrednom razvoju. Zahvaljujući toj ulozi, Čile je uspeo da izbegne one krajnje negativne posledice veoma intenzivne eksploatacije inostranog kapitala, što nije slučaj u onim nedovoljno razvijenim područjima u kojima do državnog intervencionizma u privredi dolazi znatno kasnije. Čile bi, prema studijama domaćih ekonomista[3], da nije bilo takve eksploatacije, postigao mnogo viši stupanj razvoja. Ipak, i u takvim uslovima, pod skutom države relativno je ojačala čileanska buržoazija, kojoj je kao prepreka stajao međunarodni monopolistički kapital i vučja konkurencija liberalnog kapitalizma. Delom zahvaljujući ulozi države, nakalemljeni sistem buržoaskog parlamentarizma je kroz 150 godina razvoja u većoj meri bio ispunjen buržoaskim sadržajem nego je to slučaj u većini latinskoameričkih zemalja, u kojim je on ostao gola forma, paravan iza koga se prikrivala autokratija. Ovoj čileanskoj tradiciji buržoaskog demokratizma, koji je sačuvao institucionalni kontinuitet (retko prekidan neustavnom vladavinom), u velikoj meri su doprinele i rano formirane političke partije. One su, jednom rečju, bile u većoj meri klasni reprezentant nego što je to pravilo za latinskoameričke zemlje i preko njih je vršena cirkulacija interesa između države i društva i kanalisani krupniji društveni potresi. To je ujedno davalo čitavom sistemu izvesnu dinamiku u političkom životu, ali i stabilnost samim institucijama.

Razumljivo je da u takvim uslovima u Čileu oružane snage nisu igrale onu ulogu kao u drugim zemljama Latinske Amerike u kojima je armija bila supstitut političkim partijama. Armija se u Čileu, po tradiciji, nije uplitala u politički život, delovala je u okvirima Ustava, vršeći svoju funkciju zaštitnika suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje.

Kao sledeći činilac od opšteg uticaja na čileanski razvitak pomenuli bismo veoma rano formiranje radničke klase. Ima puno argumenata za tezu da se ona, zahvaljujući prodoru stra-

---

[2] *La Economia de America Latina 1968.* CEPAL. Naciones Unidas, 1969, str. 5.

[3] Mario Vera Valenzuela, u časopisu »Arauco«, No. 35/62. i 43/63. Santiago.

nog kapitala posle sticanja nezavisnosti (eksploatacija čileanske šalitre i bakra), ranije i brže formirala nego čileanska buržoaija, sputavana kako veleposedničkom aristokratijom tako i stranim kapitalom. Ta je radnička klasa prošla kroz veoma oštre klasne borbe, relativno rano se sindikalno i politički organizovala i izborila za izvestan uticaj u društvenom životu. Otuda radnički pokret Čilea ima najveće tradicije u Latinskoj Americi. Socijalistička radnička partija, iako formirana 1912. godine, ima korene još u XIX veku i bila je snažna baza komunističkog pokreta, koji je formiran 1922. godine. U Čileu je 1932. godine, pučem progresivno orijentisanih oficira u armiji, formirana »Socijalistička republika«, koja je trajala 12 dana i ostavila dubokog traga u političkom životu ove zemlje. Iako nije dobila podršku komunista, koji su u tim događajima nezavisno formirali sovjete u 11 čileanskih gradova, iz ovog je puča izrasla Socijalistička partija, koja je bila tradicionalno kritički postavljena prema obema velikim strujama u radničkom pokretu — komunističkoj i socijaldemokratskoj. Nezavisna pozicija donela je ovoj partiji značajan prestiž u nacionalnom životu, uprkos velikih plima i oseka u njenom razvoju. Svi ti i mnogi drugi pokazatelji govore o značajnom uticaju radničkog pokreta i progresivnih snaga uopšte u ovoj zemlji. To su ujedno i neki od preduslova da je 1938. godine u Čileu pobedio Narodni front, u kome su, istina, vodeću ulogu imali radikali, ali koji je doprineo da radničke mase steknu značajna socijalna i politička prava, uprkos kasnijim oštrim pritiscima desnice.

Posebno mesto u tradicijama o kojima je reč ima stalno prisutna težnja ka jedinstvu i saradnji u inače jako polarizovanom političkom pokretu. Bez obzira na razmimoilaženja između komunista i socijalista, s jedne strane, i ovih partija sa demohrišćanskim pokretom, s druge strane, mora se istovremeno uočiti postojanje značajnih formi saradnje na najširem planu, ostvarene u Jedinstvenoj centrali radnika (CUT) i Frontu narodne akcije (FRAP), koji su više od decenije delovali sa manje ili više uspeha u političkom životu. To je bila solidna osnova sadašnjoj formi okupljanja komunista, socijalista, radikala, socijaldemokrata, disidenata sa demohrišćanske levice i drugih manjih grupa u Narodnom jedinstvu. Svi ovi činioci pokazuju postojanje uslova za izvestan stepen demokratskih tokova u društvu, iako time ništa nije rečeno o oštrim klasnim sukobima i pritiscima vladajućih slojeva na progresivni pokret. Ipak, levica je u takvom političkom sistemu uspevala da održi konstantan uticaj u političkom životu i da, štaviše, bude pred vratima izborne pobede 1964. godine. Tada

je njen kandidat, Salvador Aljende, izgubio na izborima sa svega 30.000 glasova prednosti demohrišćanina Eduarda Freja.

Poslednjih šest godina političke borbe stavile su, međutim, sve napredne snage ove zemlje, posebno socijalističke, pred najozbiljnija iskušenja. Trebalo je formulisati političku platformu kojom bi se Narodno jedinstvo kao koalicija uspešno suprotstavilo i diferenciralo od programa i akcija demohrišćanske vlade. Jer ona je takođe u svome programu imala reformu postojeće strukture društveno-ekonomskog sistema. Ovo je bilo tim teže što je Frejova vlada unela mnoge progresivne promene u društveno-politički i ekonomski život, kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu. Otpočela je sa sprovođenjem agrarne reforme i reforme u prosveti, takozvanu čileanizaciju bakra (otkup akcija inostranih kompanija), širu međunarodnu saradnju itd. Demohrišćanska levica se založila za koncept takozvanog nekapitalističkog puta razvoja i za proces uključivanja radnika u upravljanje preduzećima. Bez obzira na domete i rezultate takve orijentacije, koji se u nekim oblastima ne smeju potcenjivati, socijalističkim snagama je nesumnjivo bilo teže izgraditi uverljivu platformu opozicije nego ranije, prema konzervativnoj vladi Horhea Alesandrija, koji je sprovodio program »stabilizacije«. Komunisti su zato sprovodili politiku »konstruktivne opozicije«, podržavajući sve one mere demohrišćana koje su značile, po njihovoj oceni, korak ka strukturalnim reformama, ali kritikujući istovremeno nedoslednosti, sporost i domašaj preduzetih mera i dokazujući da bez radikalnih promena u sferi ekonomske i političke strukture nema stvarnih mogućnosti da Čile postigne ubrzaniji ritam ekonomskog rasta i pravedniju raspodelu nacionalnog dohotka. Rezultati poslednjih izbora dokaz su da većina čileanskih građana traži upravo takve reforme.

Ne mali odjek za prestiž socijalističkih snaga imao je i proces oslobađanja od mnogih dogmatskih opterećenja iz prošlosti, naročito Komunističke partije, koja je iza sebe imala 12% biračkog tela i najbrojnije članstvo od svih komunističkih partija Latinske Amerike. Sličan ili nešto manji uticaj ostvarili su i socijalisti. Imamo u vidu ne samo njihovo uočavanje da u latinskoameričkim uslovima u srednjim gradskim slojevima postoje znatni revolucionarni potencijali i da oni mogu igrati revolucionarnu ulogu, da je u zemljama koje imaju sem komunističkih i jake socijalističke partije moguće ostvariti višepartijski sistem socijalizma, već i imanentnu potrebu da te snage moraju braniti najbolje tradicije buržoaskog parlamentarizma od same buržoazije kada ih ona ugrožava. U uslovima kada pokreti sa socijalističkim zahtevima postižu zna-

čajno predstavništvo u Parlamentu i uticaj u masama, kada stvaraju mogućnost da porastom toga uticaja iskoriste legalne, parlamentarne puteve za osvajanje vlasti, buržoaski Parlamenat postaje nesiguran kao forma ostvarenja čisto kapitalističkih interesa. Zbog toga se nameće realna potreba da radnička klasa stane u odbranu postojećih pravila političke igre i da, ako je to potrebno, primeni i nasilje da bi realizovala svoju pobedu na izborima. Socijalisti su, na primer, eksplicitno priznali mogućnost da legalnim putem predaju vlast onim političkim snagama kojima će narod, na sledećim izborima, pokloniti svoje poverenje.

U političkoj konfrontaciji pred septembarske izbore, koja je dobila svoje obrise još januara ove godine, to su bili značajni faktori za porast uticaja Narodnog jedinstva. Ova je koalicija, nasuprot stvarnim rezultatima demohrišćanske vlade u poslednjih šest godina, istakla radikalniji program koji je, po svim izgledima, priželjkivan u najširim slojevima. Desnica se u takvim uslovima vratila na svog ranijeg kandidata, Horhea Alesandrija, računajući na njegov lični prestiž, ali i na svoju ne tako malu snagu. Demohrišćansku predizbornu platformu, koja je doživela dalji zaokret u levo, predstavljao je Radomiro Tomić, neuporedivi orator, predstavnik leve struje ovog pokreta. Na prvi pogled program Narodnog jedinstva i demohrišćana nije se mnogo razlikovao, tim pre što su i ovi drugi istakli zahtev za nacionalizaciju bakra i ubrzaniju agrarnu reformu. Međutim, iza demohrišćana je bilo šest godina administriranja kojim većina stanovništva očigledno nije bila zadovoljna. Tomić je sa sobom nosio hipoteku prethodne administracije svoje vlade i to mu nije išlo u prilog.

Program Narodnog jedinstva formulisao je kao svoj osnovni cilj izmenu sadašnje ekonomske strukture, okončanje vlasti inostranog i domaćeg monopolističkog kapitala i latifundija, kao prvi korak ka stvaranju uslova za socijalistički preobražaj. Program je pošao od saznanja da inostrani kapital, pre svega iz SAD, sa oko milijardu dolara u Čileu, kontroliše vitalne izvore nacionalnog bogatstva: proizvodnju bakra, čelika, šalitre. On je do sada iz ove zemlje izvukao sredstva čija je vrednost dva puta veća od celokupnog kapitala formiranog u Čileu u toku čitave njegove istorije! Zbog toga je pomenuti program predvideo nacionalizaciju ovih bogatstava u korist države i formiranje tri osnovna sektora: državnog — koji će biti sačinjen od postojećih državnih preduzeća i onih koja će biti eksproprisana (uz puno očuvanje interesa sitnih akcionara); mešovitog — od privatne i državne imovine, i privatnog — koji će biti zadržan i nad imovinom u industriji, rudarstvu, poljopri-

vredi i uslugama. Posebno program predviđa ubrzanu agrarnu reformu, praćenu tehničkom i kreditnom pomoći države, stimulisanjem zadrugarstva i jačanjem položaja minifundista, to jest sitnog poljoprivrednog gazdinstva. Sem ovih osnovnih zahteva, program govori i o državnoj kontroli spoljne trgovine, uspostavljanju diplomatskih, ekonomskih i kulturnih odnosa sa svim zemljama, poštovanju demokratskih prava, ličnih i socijalnih sloboda građana itd. Kao bitnu pretpostavku ispunjenja takvog cilja program Narodnog jedinstva označava realnu i efikasnu vlast naroda, njegovu neposrednu kontrolu državnih mera, institucionalizaciju masovnog uključenja građana u državnu vlast. A to znači i reformu političkog uređenja, koja se takođe mora sprovesti legalnim putem.

Jasno je da je ovakav program, čije smo glavne konture sasvim grubo izložili, posle izborne pobede Salvadora Aljendea izazvao znatno talasanje u čileanskoj javnosti. Ekstremna desnica počela je da upućuje pozive na »opasnost« od komunizma«, pretnjom zatvaranja fabrika, atentatom na vrhovnog komandanta armije, lojalnog Ustavu, pretnjom na život samog Aljendea. Demohrišćanska vlada Eduarda Freja, koji je faktično predao vlast Aljendeu 4. novembra, bila je primorana da uvede opsadno stanje radi očuvanja reda u zemlji.

Situaciji neizvesnosti doprinelo je nekoliko faktora. U prvom redu postojanje pune svesti da desnica, naročito ona krajnja, teško može da prihvati izborno napuštanje vlasti, sem ukoliko na to bude primorana. Aljende je i sam izjavio da će ona »upotrebiti sva sredstva i mogućnosti da omete legitimno pravo naroda da dođe na vlast«. Ne mali broj poznavalaca čileanskih prilika strahuje od eventualne intervencije jednog dela oružanih snaga. Svakako, veoma je teško sa sigurnošću predvideti ponašanje armije. Ipak, preovlađuje uverenje u njenu lojalnost, jer se računa sa dosadašnjim tradicijama njenog nemešanja u politički život. Novoizabrani mandator smatra da je armija sama po sebi »narod u uniformi« i da će »poštovati istoriju izraženu kroz izbore«. Na levici postoji, s druge strane, uverenje da bi intervencija armije praktično značila građanski rat. Jedan od lidera KP Čilea, Orlando Miljas, nedavno je pisao da je već sam nagoveštaj državnog prevrata još 23. oktobra 1969. godine, kada je nekoliko vojnih pukova bilo poslano u Santjago, izazvalo oštro reagovanje sindikata. Na poziv Jedinstvene centrale radnika trudbenici su, piše on, zauzeli sve fabrike, preduzeća, rudnike, luke, železnicu, električne centrale, poštu, telegraf, telefon. Proglašen je generalni štrajk i pučisti su bili primorani da se povuku.

Drugi faktor neizvesnosti bio je odnos snaga u oba doma Parlamenta, Senatu i Domu poslanika. Koalicija Narodnog jedinstva ima u oba tela 80 glasova, demohrišćani 76, Alesandri 43.[4] Ako se ima u vidu da demohrišćani, nosioci shvatanja o nekapitalističkom putu čileanskog razvoja, po suštini svog opredeljenja za strukturalne reforme, ne mogu svoje glasove dati konzervativcima a da time ne ugroze sopstveni prestiž; da su oni priznali legitimnu pobedu Salvadora Aljendea; kada se, dalje, ima u vidu da je i sam Alesandri pozvao svoje pristalice na poštovanje ustavnih prava apelujući na svoje poslanike da ne ometaju Aljendeovu nominaciju u Parlamentu, — moglo bi se reći da je čileanski buržoaski parlamentarizam izdržao prvu probu. Svakako, neizvesnost nije time u potpunosti otklonjena. Treba takođe imati u vidu da koalicija Narodno jedinstvo nije politički i ideološki homogena grupacija. Unutar nje postoje znatne nijanse u shvatanjima, koje u sledećoj etapi mogu doneti teškoće. Tu je, najzad, prisustvo snažne opozicije u Parlamentu. Aljende ne ukazuje slučajno da njegov izbor ne znači pobedu socijalizma, već opredeljenje za jedan put razvoja, put na kome vrebaju mnoge opasnosti i do čijeg kraja treba voditi mnoge bitke, uz velike napore i odricanja. Pobeda nije bila laka, kaže on, a još će manje biti lako konsolidovati, izgraditi nove socijalne i političke odnose u društvu.

Sve su to bili ozbiljni razlozi zbog kojih je 24. oktobar, dan kada Parlament bira između dva prvoplasirana kandidata budućeg šefa države, očekivan sa velikom zebnjom. To što je sednica Parlamenta održana u uslovima opsadnog stanja nije u ovim podnebljima ništa izuzetno. Ali to što je Aljende, uz podršku 153 poslanika i senatora ipak izabran — predstavlja krupan uspeh sadašnje političke strukture uopšte. U Latinskoj Americi je ovakav demokratski postupak praktično bez presedana.

U sledećim potezima oformljenja nove vlade, koja će svakako morati da bude koaliciona, u kojoj će se možda tražiti susret sa demohrišćanima, verovatno neće biti krupnijih teškoća. One će nastati tek kad počne realizacija platforme

[4] Raspored uticaja partija je sledeći: koalicija Narodno jedinstvo ima u Senatu 22 predstavnika (7 radikala, 6 komunista, 4 socijalista, 2 leva demohrišćanina-disidenta u MAPU, 1 socijaldemokrata i 1 nezavisni socijalista), a u Domu poslanika 58 (22 komunista, 20 radikala, 15 socijalista i 1 MAPU). Demohrišćani imaju u Senatu 22, a u Domu poslanika 56 predstavnika. Desnica, koju čini uglavnom Nacionalna partija (konzervativci i liberali), ima u Senatu 7 predstavnika (5 NP i 2 desna radikala) i 36 u Domu poslanika.

Narodnog jedinstva. Nesumnjivo će najkrupnija prepreka biti sprovođenje zahteva za nacionalizaciju bakra. Teško je očekivati da zakon o tome prihvati sadašnji Parlament. Program Narodnog jedinstva predviđa sprovođenje ustavne reforme. Ideja levice sadržana je u zameni dvodomnog sistema Narodnom skupštinom, u kojoj će biti predstavljene sve političke snage, ali koja će moći da efikasnije deluje pri odlučivanju o bitnim pitanjima života zajednice. Dvodomnost je često kočila reforme. Odbijanje da se takva reforma sprovede daje vladi pravo na narodni plebiscit, čime se i odluke o tako važnim pitanjima prenose indirektno na građane. Moguće je da će ovaj kompleks reformi biti druga proba sadašnjeg sistema građanske demokratije u Čileu. Bez obzira na njen ishod, već sada je izvesno da će vlada morati da savlađuje velike prepreke pri ostvarivanju proklamovanih ciljeva. U tome je, nesumnjivo, deo složenosti radikalnog preobražaja mirnim putem, o čemu u praksi nema utvrđenih iskustava. Još manje je takva pitanja razrađivala teorija mirnog preobražaja, a ponajmanje odnos revolucionarne vlade prema nasleđenim elementima starog društva, postojećoj strukturi političke moći, aparatu buržoaske države itd.

Drugo pitanje koje smo postavili na početku vezano je za implikacije mogućnosti socijalističkog preobražaja mirnim putem. Čileansko iskustvo u žižu interesovanja stavlja upravo ta krupna praktična i teorijska dilema oko koje se već dugo godina lome koplja u radničkom pokretu. Da li je moguće mirnim (ili nenasilnim) putem osvojiti vlast i otvoriti mogućnost za ubrzani proces društvenog preobražaja ka socijalizmu? Sav značaj te dileme biće mnogo shvatljiviji ako znamo da su različiti odgovori na ovo pitanje jedan od konkretnih uzroka krupne polarizacije socijalističkih snaga u Latinskoj Americi. Naročito posle iskustva kubanske revolucije, koja je sprovedena oružanom, gerilskom borbom, ova je dilema dobila razmere političke konfrontacije progresivnih snaga ne samo sa socijalističkom, već i sa buržoasko-reformističkom orijentacijom. U jednom delu ovih pokreta, naime, talas vojnih pučeva i diktatura i kubanska revolucija razorili su veru da se u konkretnim latinskoameričkim uslovima bilo šta može izmeniti tradicionalnim, kvaziburžoaskim i parlamentarnim metodima borbe. Prihvatajući metode i shvatanja formirana kroz uopštavanje kubanskih iskustava, smatrajući oružanu borbu osloncem na seljačke mase, organizovanjem gerilskih žarišta

itd. jedinim rešenjem za latinskoameričku krizu društveno-ekonomskog sistema, jedan deo ovih pokreta formirao se kao nova politička struja, nazivan obično novim krajnjim radikalizmom. Ona je zauzela ultraradikalne stavove, založila se za otvorenu konfrontaciju sa severnoameričkim imperijalizmom, prihvatila kao svoje Če Gevarino geslo da »Latinska Amerika može sebi krčiti put samo mecima«. Ona je izgradila teoriju o potrebi »dva-tri nova Vijetnama« kojima bi se srušio svetski imperijalizam i ocenila je da je »takozvani mirni put doživeo poraz gde god je bio primenjen«. Za suprotno stanovište rečeno je da ga »zagovaraju kvazirevolucionari i šarlatani koji nemaju vere u sopstvene snage« i da je zato potrebno »revolucijom u revoluciji revalorizovati marksističku teoriju« o ovim pitanjima.

Druga struja, koju čine uglavnom komunističke partije, odbacila je ovo stanovište priznajući mogućnost da se u nekim zemljama ovoga područja, preko širokih frontova progresivnih snaga, na čijem bi čelu bile komunističke partije, upornom borbom za mase, vlast može osvojiti i nenasilnim sredstvima. Prihvatajući formulacije XX kongresa KP Sovjetskog Saveza o mogućnosti mirnog puta kao svoje, gotovo sve komunističke partije Latinske Amerike prihvatile su ovu opštu političku orijentaciju bez obzira na to da li je na konkretnom tlu postojala vladavina vojnih režima ili građanska parlamentarna demokratija. S obzirom na to da je ova orijentacija plasirana u vreme talasa vojnih udara u Latinskoj Americi, početkom šezdesetih godina, ona nije naišla na širi odjek. Naprotiv, izazvala je u redovima mnogih partija političku oseku, osipanje članstva, naročito iz redova omladine. To je bio uzrok da znatan broj komunističkih partija ubrzo formuliše tezu o potrebi kombinovanja svih puteva borbe, nasilnih i nenasilnih sredstava, prema uslovima konkretnog tla. Iako je ova korekcija donekle ublažila postojeću polarizaciju, faktično nije smanjila postojeću usitnjenost i atomizaciju u redovima socijalističkih i progresivnih snaga. O tome svedoči politički sukob oko orijentacije i delovanja Organizacije latinskoameričke solidarnosti (OLAS).

U kontekstu ovakvih sukoba oko političkih koncepcija i orijentacije pobeda levice na čileanskim predsedničkim izborima dobila je ogroman značaj. Iako se radi o autentično čileanskom iskustvu, rezultati toga iskustva mogu imati krupne posledice. Osujećenje programa Narodnog jedinstva može ojačati shvatanje da u građanskoj institucionalnosti nema mogućnosti za radikalne promene društveno-ekonomske i političke strukture i samim tim uticati na zahtev da se samo oružjem

preuzima i čuva vlast. Čak i znatnije ometanje da se ta vlast efikasno vrši, stavlja mirni put pred velike dileme. Oba pravca daljeg razvoja mogu i u samom Čileu dovesti do krupnih socijalnih tenzija sa nesagledivim posledicama kako za političku stvarnost tako i za politička shvatanja.

Afirmacija mirnog puta implicitno u sebi sadrži ništa manje složene posledice, s obzirom na to apsolutizovanje nasilnog puta u redovima krajnje levice. Ona bi pre svega pokazala da se u sredinama sa izvesnim tradicijama građanske demokratije i parlamentarizma, politikom jedinstva, stavljanjem u drugi plan usko partijskih, sektaških i birokratskih interesa, mogu ostvariti značajni rezultati u društvenom i ekonomskom životu, za koje se do sada krajnja levica borila, bez mnogo uspeha, samo sa oružjem u ruci. A takve tradicije, pored Čilea, ima u najmanju ruku još nekoliko latinskoameričkih zemalja (Urugvaj, Venesuela). Nije zato teško shvatiti zbog čega je, posle niza neuspelih gerilskih pokušaja, koji nisu naišli na podršku masa, čileanski primer i iskustvo za imperijalizam u Latinskoj Americi daleko veća pretnja, jer iza njega ne stoje izolovane grupe gradskih komandosa, već mase organizovane u suverenoj, nezavisnoj državi.

Na takvom putu Čile privlači pažnju čitavog sveta. Tim više što postoji uverenje da je on autentično čileanski, što protagonisti takvog puta povezuju metode i sredstva političke borbe sa nacionalnom stvarnošću, istorijskim tradicijama ove zemlje i idiosinkrazijom njenih ljudi. Ona se ne mogu primeniti u sredinama gde tradicionalno vladaju vojne diktature. Očevidno, mogućnost puteva ka društvenom preobražaju tesno je uslovljena stvarnom sadržinom političkih režima, uticajem socijalističkih i drugih progresivnih snaga u političkom životu, odzivom koji one imaju u masama i drugim složenim činiocima. Oni su direktno srazmerni tradicijama buržoaskog parlamentarizma i demokratije i, prema tome, obrnuto srazmerni sistemima vojnih diktatura, koji preovlađuju u savremenosti Latinske Amerike.

LJUBOMIR PALIGORIC

Đerđ Lukač: Povijest i klasna svijest — Studija o marksističkoj dijalektici

(»Naprijed«, Zagreb, 1970, 444 strane)

U marksističkoj literaturi nema mnogo dela koja su u okvirima samog marksizma i komunističkog pokreta izazvala toliko oprečnih mišljenja i polemika i istovremeno izvršila ne mali filozofski i politički uticaj na brojne marksističke, i ne samo marksističke, teoretičare kao što je to slučaj sa delom Đerđa Lukača *Istorija i klasna svest*. Za kontroverzna mišljenja i sporove nesumnjivo je zaslužan i sam Lukač, koji se iz političkih i ličnih razloga, uslovljenih pre svega spoljnim pritiskom, odrekao ovoga dela.

Delo *Istorija i klasna svest* pojavilo se u obliku knjige 1922. godine. Tu su sabrane Lukačeve studije nastale i objavljene u periodu 1918—1922. godine. Izuzetak su prilozi: *Postvarenje i svest proletarijata* (najopsežnija studija) i *Metodički prilog organizacionom pitanju*, koji su prvi put objavljeni u ovoj knjizi.

U ovom delu Lukač razmatra brojne i za marksističku teoriju i političku praksu proleterskog pokreta i socijalizma urgentne i aktuelne probleme. U prvom planu su pitanja fundamentalna za marksističku teoriju u celini, kao što je dijalektika društvenih zbivanja, klasna svest proletarijata i teorija otuđenja. Marksističko-lenjinistička teorija revolucije i koncepcija proleterske partije su druga grupa problema o kojima se raspravlja u ovom delu.

Suprotno dogmatskom mišljenju još tada utemeljenom u jednom delu komunističkog pokreta i nasuprot vulgarnom marksizmu jednog dela socijaldemokratije, Lukač shvata i interpretira Marksa na svojevrstan originalan način. Marksizam za njega nije nepogrešivo »vjeruju«, a biti marksist ne znači prihvatanje svake pojedinačne Marksove teze, pa ni rezultata konkretnih istraživanja. Vernost marksizmu ogleda se, po Lukaču, pre svega u shvatanju i prihvatanju Marksove dijalektičke metode pojmljene u smislu njenog osnivača.

Polazeći od činjenice da je Marksova dijalektička metoda revolucionarna, Lukač ističe da je tu pre svega reč o pitanjima teorije i prakse i o relaciji subjekt-objekt shvaćeni u istorijskom procesu. Otuda je osnovna bit dijalektike, po njemu, menjanje stvarnosti, a ne raspravljanje o odnosu dijalektike prema metafizici, još manje o proširivanju dijalektičke metode na saznanje prirode, što je učinio Engels sledeći, kako kaže Lukač, pogrešan Hegelov primer. Time je, tvrdi Lukač, zapostavljen bitan problem dijalektike — uzajamni odnos subjekta i objekta u istorijskom procesu. Na toj osnovi nastali su kasnije mnogi nesporazumi oko dijalektičkog poimanja dela i celine, pojedinačnih činjenica i to-

taliteta društvenih zbivanja. Zanemarivanje totaliteta za račun činjenica znači previđanje istorijskog karaktera činjenica, što vodi u grubi empirizam, čime se gubi dimenzija revolucionarne anticipacije budućeg, a postojeći fakticitet shvata kao konačan i nepromenljiv. Takav način mišljenja nije svojstven samo građanskom društvu i oportunizmu u radničkom pokretu, što ističe i Lukač, već i dogmatsko-staljinističkom tipu marksizma, koji, ostajući pri pukoj refleksivnosti odnosa subjekt-objekt, raskida vezu teorija-praksa, u čemu se i sastoji bitna filozofska pogreška staljinizma.

U razmatranju pitanja vezanih za dijalektičku metodu i dijalektiku društvenih zbivanja Lukač posebno insistira na kategoriji konkretnog totaliteta. To je za njega prva kategorija stvarnosti, koja postaje jasna samo u realnosti istorijskog procesa, a nikako u prirodnim naukama koje su ideal refleksivne znanosti, koja nikada ne dospeva do shvatanja celine istorijskog procesa, a time ni do shvatanja stvarnosti kao istorijskog događanja.

Prema tome, dijalektika za Lukača nije samo teorijsko-saznajno, već pre svega praktično-kritičko pitanje delatnosti proleterskog pokreta. U tom smislu on tvrdi da se »spoznaja zbilje koju ostvaruje dijalektička metoda ne može odvojiti od klasnog stanovišta proletarijata ... Postavljanje pitanja o metodičkom razdvajanju »čiste« znanosti marksizma od socijalizma jest, kao i sva slična pitanja, prividan problem. Jer marksistička metoda, materijalistička dijalektika kao spoznaja zbilje proizlazi samo iz klasnog stanovišta borbe proletarijata. Napuštanje tog stanovišta odvodi od historijskog materijalizma, kao što s druge strane njegovo postizanje uvodi direktno u borbu proletarijata« (str. 77).

Shodno gornjoj tvrdnji, sledi Lukačev zaključak da je marksistička dijalektika proizvod klasne borbe proletarijata, a dijalektičko gledište totaliteta rezultat istorijskog procesa kroz koji proletarijat dolazi do samosvesti prelazeći put od utopije do saznanja stvarnosti, koja nije jednom zasvagda data, nego je istorijski proces kretanja i menjanja.

Ova samosvest proletarijata o njegovom vlastitom društveno-istorijskom ekonomskom položaju jeste njegova klasna svest, nastala kao rezultat jedinstva teorije i prakse. Tek kada je shvatio dijalektički proces istorijskog razvitka, a u skladu sa svojim klasnim interesom, proletarijat je mogao pred sebe da postavi cilj vlastitog samooslobođenja. Samo, dakle, tačnim uvidom u bit društvenih kretanja, u čemu dijalektika igra odlučnu ulogu, proletarijat postaje klasa za sebe, svesna svoje istorijske uloge i vlastitih mogućnosti. Otuda, po Lukaču, »sudbina revolucije ovisi o ideološkoj zrelosti proletarijata, o njegovoj klasnoj svesti« (str. 134).

Razmatrajući pitanja klasne svesti uopšte, a posebno klasne svesti proletarijata, Lukač, sledeći Marksa, ukazuje na postojanje rascepa i unutar klasne svesti proletarijata. Taj rascep se najpre pokazuje u razdvajanju ekonomske od političke borbe, a kasnije u protivrečnosti i razdvajanju pojedinačnih ciljeva i krajnjeg cilja borbe proleterskog pokreta. Prevladavanje tog rascepa dato je proletarijatu samo u mogućnosti, dok konkretna rešenja zavise pre svega od njegovog svesnog delovanja, kao i od toga koliko

je realizovano dijalektičko jedinstvo teorije i prakse proleterskog pokreta. Drugim rečima, prevladavanje rascepa i protivrečnosti unutar klasne svesti proletarijata zavisi od toga koliko je proletarijat u stanju da razotkrije postojeće postvarenje (otuđenje) i da ga praktično ukine. Stoga Lukač posebno i opširno razmatra pitanja postvarenja povezana sa svešću proletarijata.

U izlaganju fenomena otuđenja Lukač polazi od Marksovog razmatranja fetiškog karaktera robe u kapitalističkom društvu. Na temelju toga on izgrađuje filozofsku teoriju otuđenja, koja je kod Marksa u *Kapitalu* i u drugim do tada poznatim njegovim delima sadržana samo implicite.

Sledeći misaoni tok i dijalektiku Marksovog dela, Lukač prvo analizira suštinu kapitalističke robne proizvodnje i na toj osnovi dolazi do zaključka da je u tim odnosima, odnosima postvarenog posredovanja, čovek neslobodan i otuđen od procesa rada, sredstava za proizvodnju, a time i od svoje ljudske suštine. Građansko društvo nije sposobno zbog svoje klasne ograničenosti da prevlada postvarenje čoveka, a građanska teorija i filozofija, koje su duhovni izraz društvene i klasne strukture toga društva, nisu u stanju ni da ukažu na prave puteve čovekovog oslobođenja.

Oslobođenje čoveka, prema tome, moguće je samo sa stajališta proletarijata, jer je on jedina klasa koja predstavlja društveni totalitet i koja ostvarenjem svojih klasnih ciljeva istovremeno ostvaruje dijalektiku društvenog razvitka, oslobađajući one elemente novog društva koji su već razvijeni u krilu buržoaskog društva (Marks). Proletarijat je u mogućnosti da to ostvari samo tada kada dođe do samosaznanja vlastitog društvenog položaja i saznanja da je postojeću datost nužno transcendirati jer je ona samo momenat celine, totaliteta istorijskog toka kretanja. Drugim rečima, oslobođenje proletarijata ne proizlazi iz njegovih želja i ideala, već iz nužnosti istorijskog toka društvenog razvitka, što ne znači da se može ostvariti spontano, bez revolucionarne akcije radničke klase. U vezi s tim Lukač razmatra i pitanja revolucije i koncepciju proleterske partije. Najznačajniji Lukačev prilog o tim pitanjima, nastao istovremeno kada i prilog o postvarenju, jeste studija o organizacionom pitanju (prvi put objavljena u *Istoriji i klasnoj svesti)*.

Lukač organizacionom pitanju partije ne prilazi kao tehničkom, već pre svega kao suštinskom pitanju revolucije i u partiji vidi posrednika između dijalektičke teorije socijalizma i prakse proletarijata. Pripadnost partiji zasniva se na samosvesnom podređivanju volje pojedinaca zajedničkoj volji i zajedničkim ciljevima revolucionarnog pokreta proletarijata. Taj momenat partijske samodiscipline nije spolja nametnut članovima partije, već je imanentan samosvesti proletarijata o nužnosti revolucionarne borbe koja je izraz istorijskog razvitka društva. Otuda je, po Lukaču, komunistička organizacija posrednik između čoveka i istorije. U vezi s time je i pitanje taktike komunističke organizacije, koja se uvek formira u zavisnosti od društveno-istorijske konstelacije i uslova borbe radničke klase.

Lukačeva razmatranja problematike vezane za organizaciju partije u potpunosti su na liniji Lenjinove koncepcije proleterske partije. Istina, Lukač je deli-

mično i pod uticajem učenja Roze Luksemburg, ali, tamo gde i kada je dolazilo do sporova između nje i Lenjina, Lukač je uvek odlučno bio na strani Lenjina.

U ovom kratkom prikazu sadržaja *Istorije i klasne svesti* izložene su samo neke osnovne bitne tačke Lukačevih razmatranja. Istaknuto je, s obzirom na uticaj koji je ovo delo izvršilo, da je najznačajnija studija o postvarenju. No, i o njoj je ovde vrlo kratko rečeno — uzet je u obzir samo osnovni smer i pravac Lukačevih razmatranja problematike otuđenja. Šira razmatranja ovde nisu mogla doći u obzir, a to nije ni bilo neophodno pošto je o problemu otuđenja do sada objavljeno mnogo studija sa različitih aspekata. S druge strane, aktuelan značaj tih Lukačevih razmatranja, kao i razmatranje nekih drugih pitanja što ih sadrži ovo delo, takođe nije u tome što bi čitalac iz toga mogao saznati nešto bitno novo što već nije napisano o tim problemima. Stoga vrednost *Istorije i klasne svesti* treba procenjivati s obzirom na vreme kada je to delo prvi put objavljeno i na uticaj koji je ono izvršilo, a nikako po tome šta ono znači danas — u istorijskoj i političkoj konstelaciji sasvim drugačijoj od one koja je bila u vreme njegovog objavljivanja.

Kada je Lukač objavio *Istoriju i klasnu svest,* još nisu bili poznati Marksovi *Ekonomsko-filozofski rukopisi.* Po svom sadržaju i zaključcima — ako zanemarimo mestimično nejasnu, pa i pogrešnu terminologiju i delimično shvatanje i interpretaciju fenomena otuđenja više na hegelovski nego na marksovski način, na što ukazuje i sam Lukač u predgovoru novom izdanju ovog dela 1967. godine — studija o postvarenju se u bitnim tačkama podudara sa Marksovom filozofskom koncepcijom i teorijom otuđenja izloženom u pomenutim rukopisima. Lukač je do tih stavova došao, s jedne strane, preko Hegela, odakle je i Marks pošao, a, s druge strane, analizirajući Marksovu ekonomsku teoriju, posebno *Kapital.*

Izvođenje filozofske teorije otuđenja iz Marksovog, pre svega ekonomskog, učenja bilo je dokaz postojanja nužnog jedinstva i kontinuiteta Marksove misli u celini, što je tada, a naročito kasnije, bilo od velikog naučnog i praktično-političkog značaja.

Ako, naime, imamo u vidu da su vulgarni marksizam, kao teorijska osnova revizionizma koji je bio uzeo znatne razmere u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji, i birokratizirani marksizam, koji se počeo da konstituiše kao teorija u praksi Treće internacionale, odbacivali javno ili prećutno fundamentalne filozofske osnove Marksove nauke, zanemarujući u prvom redu dijalektiku i filozofiju prakse, tada je jasno od kolikog je značaja bila Lukačeva interpretacija i pokušaj obnove autentičnog, integralnog marksizma. Lukač je delom o kome je ovde reč na svetlo dana izneo one principe marksizma koji sačinjavaju njegovu bit, a to su pitanja čoveka, njegove slobode i problemi dijalektike istorije, bez čega bi, bez sumnje, marksizam ostao puka pozitivistička teorija.

S obzirom na postojeću duhovnu i političku konstelaciju toga vremena i stanje u radničkom pokretu, nije čudo što je *Istorija i klasna svest* izazvala oštre polemike i kritike kako s desna tako i s leva. Ovo delo naročito je bilo napadano od strane dogmatsko-birokratskih snaga koje su se bile već konsti-

tuisale unutar Treće internacionale. Zbog toga pritiska, a da ne bi bio isključen iz Partije, Lukač se odrekao ovoga dela. Ali, uprkos tome, knjiga je, zahvaljujući pre svega studiji o postvarenju, izvršila značajan uticaj na mnoge intelektualce i van kruga marksistički orijentisane inteligencije i jedan njen deo privukla marksizmu i radničkom pokretu.

Na kraju treba reći da je, uz prevod *Istorije i klasne svesti*, objavljen i Lukačev predgovor koji je napisao 1967. godine za drugo nemačko izdanje ovoga dela. To je, nesumnjivo, dragocen dokumenat ne samo za razumevanje ovoga dela već i za razumevanje prilika i vremena u kojem je ono nastalo. Tu je Lukač izložio sadašnje svoje shvatanje o nizu pitanja o kojima se raspravlja u *Istoriji i klasnoj svesti*, a koje se u nekim tačkama bitno razlikuje od onoga što je napisao 1922. godine. Posebno se ogradio od nekih stavova iz studije o postvarenju, ali neke druge delove smatra i danas aktuelnim, kao što je članak *Šta je ortodoksni marksizam*.

I pored toga što se ovom delu, a posebno nekim tekstovima u njemu, mogu uputiti ozbiljne kritičke primedbe, ono ima veliku istorijsku vrednost jer na određen način odražava duh vremena u kojem je nastalo. S druge strane, ne može se poreći ni izvestan aktuelan značaj ovog dela. Teorijski su od interesa Lukačeva razmatranja dijalektičke metode, zatim neka pitanja o odnosu teorije i prakse i, najzad, shvatanje Marksovog dela kao integralne misaone celine.

OBRAD PEJANOVIĆ

Vlado Strugar: Jugoslavija 1941—1945.

(Drugo izdanje, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1970, 494 strane)

Autor ove obimne i vredne knjige, dr Vlado Strugar, poznat je već odavno naučnoj i široj javnosti u Jugoslaviji, a i van njenih granica. (Ova njegova knjiga, pored izdanja na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku, objavljena je i na nemačkom.)

Mada se u svojoj naučnoj aktivnosti posvetio pretežno istoriji drugog svetskog rata, on je objavio i niz zapaženih studija iz ranijeg istorijskog perioda XX veka. Međutim, ova njegova najnovija knjiga posvećena je borbi naroda Jugoslavije od 1941. do 1945. godine.

Poznato je da je o događajima u Jugoslaviji tokom drugog svetskog rata do sada objavljeno vrlo mnogo rasprava, studija, eseja, knjiga i dokumenata. Pa i pored toga, kao i raniji istorijski periodi, i ovo, kratko ali značajno, istorijsko razdoblje iziskuje još potpunije izučavanje, dublju analizu uzroka, tokova i posledica vezanih za sve ono što se zbivalo u Jugoslaviji u vremenu od 1941. do 1945. godine. Autor ove knjige to je shvatio i učinio je veliki napor da u svom najnovijem delu pokuša dati još jedan prilog u cilju svestranijeg i potpunijeg sagledavanja i razjašnjavanja tokova narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Svojom najnovijom knjigom on je u tome uspeo. Načinom na koji raspravlja o temi svoje knjige, smislom za sintetičko uopštavanje i koncizno kazivanje, Strugar je uspeo da jednu obimnu i složenu istorijsku temu predstavi u svim njenim vidovima i tokovima, tako da je stvorio mogućnost čitaocu ove knjige da stekne potpunu i svestranu predstavu o svemu onome

što se u periodu drugog svetskog rata događalo u Jugoslaviji ili je bilo vezano za događaje u njoj. Pored toga, on je borbu jugoslovenskih naroda dovodio u vezu sa ostalim događajima i zbivanjima u Evropi, pa je na taj način, mada u kratkim crtama, dao pregled prilika, a donekle i odnos snaga, na svim ratištima u toku drugog svetskog rata.

Autor je materiju ove studije obradio u četiri poglavlja: Razvijanje oružanog ustanka u oslobodilački rat; Prelomna godina oslobodilačkog rata; Osnivanje jugoslovenske federacije; Konačno oslobođenje Jugoslavije i proglašenje republike. Pored ovog tematskog sadržaja, uz studiju je dat dosta opširan uvod i zaključak, zatim niz drugih podataka i pokazatelja koji doprinose svestranom upoznavanju onoga o čemu se u ovoj studiji raspravlja. Kao poseban prilog knjizi dat je i Album karata iz koga se može videti stanje na evropskim i drugim ratištima u celini, i to od prvih dana rata pa do njegovog završetka. Svaka od 22 karte ovog albuma obrađena je stručno i do te mere precizno da se na njima može snalaziti svaki čitalac ove knjige. Mada je najveći broj karata posvećen prilikama i stanju na ratištima u Jugoslaviji, iz njih se može videti i situacija na frontovima oružanog otpora i u drugim okupiranim zemljama u Evropi.

U prvom delu ove studije autor je obradio osnovne probleme iz kojih se stiče saznanje o sveukupnim prilikama u Jugoslaviji tokom prve godine ustanka, odnosno u 1941. godini. On je ovde raspravljao o zavođenju okupacionog sistema i načinu teritorijalne podele Jugoslavije među okupatorima. Autor ističe da je kao posledica stanja stvorenog ulaskom okupatorskih armija u Jugoslaviju usledio i njihov raspored, kao i usaglašavanje njihovih planova sa stvorenim kvislinškim režimima. Autor je ta dva momenta sa posebnom pažnjom raspravio i uz niz podataka dao potpunu sliku o snazi okupatorskih armija, njihovom rasporedu, kao i o zadacima koje su one sebi postavile u prvim danima okupacije jugoslovenske teritorije.

Međutim, najveću pažnju u prvom delu Strugar je posvetio momentima vezanim za pripremanje oružanog ustanka i za njegovo izbijanje; prvom reagovanju okupatora i njihovih snaga na teritoriji Jugoslavije; problemima vezanim za reagovanje van granica Jugoslavije u vezi sa oružanim ustankom. U tom kontekstu on je posebnu pažnju posvetio stavovima i akcijama jugoslovenske izbegličke vlade, koja se u to vreme nalazila u Londonu. Dok je po ulasku okupatora u Jugoslaviju najveći deo bivših vladajućih krugova stupio sa njim u otvorenu i usku saradnju, onaj deo koji je izbegao u inostranstvo budno je pratio sve događaje u zemlji. Autor je u kratkim crtama dao podatke kako su prvi uspesi naoružanih ustanika i saznanje da tom borbom rukovode komunisti izazvali brzo i oštro reagovanje izbegličke vlade. On je taj problem, iako na vrlo kratkom prostoru, obradio dovoljno jasno i pregledno. Autor je tadašnje događaje u Jugoslaviji, a posebno stavove izbegličke vlade prema njima, doveo u vezu sa politikom i stavovima velikih sila — članica antihitlerovske koalicije. Strugar je objasnio kako i zašto je izbeglička vlada odmah pristupila saradnji sa Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, kao i sa Sovjetskim Savezom, u nameri da koristi njihov uticaj i pomoć u obezbeđivanju svoga uticaja na prilike u Jugoslaviji. Ona je

odmah od vlade Velike Britanije tražila da utiče na »smirivanje« snaga oružanog otpora u Jugoslaviji. Svoje zahteve pred vladom Velike Britanije izbeglička vlada je obrazlagala i činjenicom da se na čelu oružane borbe u Jugoslaviji nalaze komunisti i da će oni rušiti stari društveni sistem i tražiti načina da stvore novo uređenje. Autor je ovde obradio sve mere i akcije koje je preduzela izbeglička vlada u cilju razbijanja oružanog ustanka već u prvim mesecima borbe protiv okupatora. On je dao pregled događaja iz koga se vidi na koje snage se oslanjala izbeglička vlada, kako su se one u zemlji organizovale i kad su otpočele sa otvorenim neprijateljstvima protiv boraca Narodnooslobodilačke vojske. Strugar je već u ovom poglavlju prikazao akcije izbegličke vlade kod velikih saveznika — Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza — koje su bile usmerene na afirmaciju četničkog pokreta i njegovog komandanta Draže Mihailovića, kao i na to da se sve partizanske snage stave pod njegovu komandu. Autor je ovde istovremeno obradio i sve napore rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta da se postigne sporazum o zajedničkim akcijama svih snaga protiv okupatora. Međutim, na osnovu niza činjenica jasno se vidi kome sve nije odgovaralo postizanje saglasnosti o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Interesantno je da su Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, iako su raspolagale podacima o događajima u Jugoslaviji, već tada odlučile da pružaju pomoć četničkom pokretu i na taj način nanose ogromnu štetu borbi protiv okupatora, a istovremeno i sebi, jer se onaj koga su one pomagale u Jugoslaviji borio na strani njihovog neprijatelja. Uz pomoć činjenica koje navodi, Strugar izvodi zaključak da su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija već u prvoj godini rata došle »u sukob« sa Atlantskom poveljom, koju su one 14. avgusta 1941. godine potpisale i, pored ostalog, u njoj obećale pravo narodima da sami biraju oblik vladavine. Taj spoljnopolitički faktor imao je vrlo velik značaj u odnosu na narodnooslobodilački pokret tokom celog njegovog perioda i autor mu je u svojoj studiji posvetio potrebnu pažnju.

Predmet raspravljanja u prvom poglavlju je i stvaranje i organizovanje prvih partizanskih jedinica i njihove akcije, kao i zajednička akcija okupatorskih i kvislinških jedinica protiv njih. Autor je ovde obradio organizaciono ustrojstvo partizanskih jedinica u 1941. godini — od Vrhovnog štaba do čete. Uz niz podataka o tome gde su sve dejstvovale partizanske jedinice, koliko su boraca one brojale, kakve su uspehe postizale, autor je dao i potpun broj i razmeštaj neprijateljskih (okupatorskih i kvislinških) snaga na celokupnoj teritoriji Jugoslavije u 1941. godini. Iz tih podataka se vidi da su okupatorske snage brojale oko 460.000 vojnika, koji su se oslanjali na saradnju i pomoć 150.000 kvislinških vojnika. Protiv tako brojne i dobro organizovane vojske u 1941. godini borilo se oko 80.000 boraca partizanskog pokreta.

U ovom poglavlju autor je dao i niz drugih podataka koji govore o raznim merama koje je Komunistička partija Jugoslavije u 1941. godini preduzimala u cilju jačanja Narodnooslobodilačke vojske i pokreta u celini. Pored toga, data je i organizaciona struktura Komunističke partije i SKOJ-a u vojsci.

Autor je posvetio značajnu pažnju i osnivanju revolucionar-

ne vlasti u 1941. godini. On je ovde naveo najznačajnije primere iz kojih se vidi na koji način je potekla inicijativa da se stvaraju novi organi vlasti na oslobođenoj teritoriji. Iz podataka se vidi da su oni nastali kao neophodna mera za jačanje borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika i da su ih stvarali samoinicijativno borci na terenu. O tome govore i njihovi nazivi: »oslobodilački komiteti, komiteti oslobođenja, odbori oslobođenja, narodnooslobodilački komiteti, odbori narodnooslobodilačkog fronta, odbori za pomoć odredu« itd. Strugar je na brojnim primerima pokazao da su takvi i slični organi vlasti u 1941. godini stvarani na celoj teritoriji Jugoslavije. On je ovde obradio i sveukupne oblike aktivnosti prvih organa narodne vlasti, koje su u osnovi bile usmerene na to da se pre svega pruži brza i efikasna pomoć naoružanim borcima.

Strugar je zajedničke akcije okupatorskih vojnika u 1941. i u prvim mesecima 1942. godine na celoj teritoriji Jugoslavije do u detalje opisao. On je ovde uz niz podataka pokazao kakve je gubitke okupator pretrpeo, kojim se sve represivnim merama služio u cilju uništenja pokreta i zastrašivanja stanovništva. Posebno su pažljivo i dokumentovano opisane sve akcije partizanskih jedinica i uspesi u borbi protiv okupatora, kao i priznanja najviših okupatorskih komandanata u kojima se govori o snazi i uspesima partizanskog pokreta. Autor navodi i podatke iz kojih se vidi da su okupatorske komande predlagale svojim vladama da sa ratišta u Jugoslaviji ne povlače već tamo angažovane vojne formacije.

Drugo poglavlje autor je posvetio takozvanoj prelomnoj godini oslobodilačkog rata u Jugoslaviji. Analizirajući stanje u drugoj polovini 1942. i u prvoj polovini 1943. godine, autor je pokazao do koje mere je narastao i ojačao narodnooslobodilački pokret. Pored ostalog, njegovu snagu on je predstavio i podacima o jedinicama Narodnooslobodilačke vojske. Ona je tako brzo jačala da se krajem 1942. godine pristupilo formiranju većih vojnih jedinica kao što su divizije i korpusi. Uz to, autor posebno ističe značaj brojnih pobeda Narodnooslobodilačke vojske, a pre svega na terenu Bosanske krajine, gde su partizanske jedinice oslobodile i tako značajne gradove kao što su Mrkonjić Grad, Jajce i Bihać. Te velike pobede u 1942. godini najšire su uticale na jačanje narodnooslobodilačkog pokreta u celini, a uz to su bile od posebnog značaja za njegovu afirmaciju u svetu. Više se nije mogla skrivati istina da na celoj teritoriji Jugoslavije protiv okupatora i njegovih saradnika ratuje 37 brigada, 12 samostalnih bataljona, 34 partizanska odreda, 9 divizija i 2 korpusa Narodnooslobodilačke vojske. U tim jedinicama i na drugim mestima borilo se krajem 1942. godine protiv okupatora i njegovih saradnika oko 150.000 naoružanih boraca partizanskog pokreta. Istovremeno u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske i pokreta u celini okupator je angažovao oko 580.000 svojih i 300.000 kvislinških vojnika.

Analizirajući odnos snaga narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih protivnika, autor je posebno ukazao na slabljenje političkog uticaja četničkog pokreta u to vreme. On ovde ukazuje na materijalnu pomoć koju su tada četnicima slale vlade Engleske i Sjedinjenih Američkih Država, koja se sastojala, pored ostalog, u oružju i drugoj ratnoj opremi. Engleska vlada je već od novembra 1941. godine slala

takvu pomoć i ona je od tada priticala skoro redovno (svakog meseca). Ta pomoć, kao i ona koju su primali od okupatora, ističe autor, ipak nije bila dovoljna da ovaj antinarodni pokret ojača svoje političke pozicije. Krajem 1942. godine u svet se ipak probila istina o prilikama u Jugoslaviji. Uz to se znalo da vlada SSSR-a drukčije od ostalih saveznika gleda na četnike i da je ona počela i otvoreno ukazivati na njihovu štetnu delatnost. Pored toga, i rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je u 1942. godini odustalo od svog uzdržanog stava prema izbegličkoj vladi i otpočelo je sa otvorenom kritikom njene politike. Na taj način Jugoslavija je postala predmet interesovanja glavnih sila antihitlerovske koalicije. Strugar je značaj međunarodnog faktora dovodio u vezu sa onim što se zbivalo u Jugoslaviji i pokazao da je interesovanje za narodnooslobodilački pokret raslo uporedo sa uspesima koje je on postizao. To interesovanje dostiglo je svoju kulminaciju u prvoj polovini 1943. godine, što je izraženo, pored ostalog, i kroz dolazak savezničkih vojnih misija na oslobođenu teritoriju. Njihova saradnja sa Narodnooslobodilačkom vojskom imala je višestruk značaj. Autor je ovom pitanju posvetio znatnu pažnju kroz celu studiju.

Analizirajući društveno-političke prilike na oslobođenoj teritoriji, Strugar je izvanredno dobro obradio razvitak i izgradnju narodne vlasti u 1942. godini. On je na velikom broju primera pokazao široku osnovu na kojoj su izgrađeni najniži i najviši organi narodne vlasti, što je već u 1942. godini stvorilo uslove da se osnuje najviše političko predstavništvo narodnooslobodilačkog pokreta — Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Autor je dosta pažnje posvetio i radu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije i Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Ove dve organizacije održale su svoj kongres, odnosno konferenciju, krajem 1942. godine.

Odstupajući od dosad uobičajene obrade narodnooslobodilačke borbe prema podeli na sedam ofanziva, Strugar je dve velike bitke partizana protiv neprijatelja obradio pod naslovom: Bitka na Neretvi i Bitka na Sutjesci. Ceo tok ovih dveju velikih bitaka, od samog početka pa do njihovog kraja, Strugar je obradio u svim aspektima. Bez pristrasnog veličanja, analizom velikog broja podataka, autor je uspeo da objasni smisao i značaj pobede Narodnooslobodilačke vojske, odnosno pokreta u celini, u ovim dvema presudnim bitkama.

Period narodnooslobodilačke borbe posle prve polovine 1943. godine pa do konačne pobede Strugar je obradio na sličan način kao i prethodno razdoblje. Međutim, naglo jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, širenje slobodne teritorije, unapređenje svih oblika društveno-političkog života te pretvaranje najvišeg političkog predstavništva u zakonodavnu skupštinu Jugoslavije uslovili su još detaljnije razmatranje svega onoga što se događalo u Jugoslaviji. Uz to, Strugar je ovde dosta prostora posvetio i događajima na ostalim ratištima u svetu. Od posebnog su značaja činjenice o saradnji Narodnooslobodilačke vojske sa savezničkim snagama, koja je otpočela u 1943. godini i trajala do kraja rata. Međutim, autor nije propustio priliku da istakne i probleme nastale u toku rata u odnosima između saveznika i NOP-a. Elementi ot-

vorenog pritiska, a krajem rata i pretnje, koji su dolazili sa Zapada dobili su u ovoj studiji dovoljno mesta i dobro su razjašnjeni.

Kroz celu studiju, a posebno u njenom zaključku, Strugar je razjašnjavao politiku KPJ tokom narodnooslobodilačke borbe. On je objasnio šta je sve uticalo na tako velik uspeh KPJ u okupljanju svih naroda Jugoslavije u borbi za oslobođenje i za stvaranje novog društvenog sistema još u toku rata.

Naročit značaj u ovoj knjizi ima izvanredno bogata naučna aparatura, koja je data od 361. do 492. strane. Njena posebna vrednost je i u tome što sadrži podatke i o najnovijoj literaturi o narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji.

DUŠAN S. BOGDANOVIĆ

Prilozi za istoriju socijalizma

(Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969, 594 strane)

Ovo je šesta sveska u izdanju Instituta za savremenu istoriju posvećena izučavanju međunarodnog radničkog pokreta i savremenog socijalizma. Prvi deo knjige obuhvata rasprave i članke trojice autora povodom 25-godišnjice Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Pero Morača u tekstu o osnovnim pretpostavkama državotvornih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a opisuje proces realizovanja odluka donetih na zasedanju u Jajcu 1943. godine. U prvom delu teksta govori se o revolucionarnoj borbi jugoslovenskih naroda i o izgradnji vojno-političkih snaga pokreta. Posebna pažnja posvećena je analizi koncepcija KPJ o taktici partizanske borbe, kao i naporima za zvanično priznanje jugoslovenskih oružanih snaga kao faktora antihitlerovske koalicije. O razvitku i izgrađivanju novih oblika vlasti u Jugoslaviji govori se u drugom delu ovog teksta. Autor, zatim, veoma precizno analizira ulogu koju je imala KPJ u formiranju novog lica jugoslovenske države, ističući izuzetan značaj te uloge. Važnost ovog pitanja je tim veća ako se ima u vidu nacionalna šarolikost jugoslovenske zajednice.

Dr Dušan Živković piše o osobenostima u razvoju prvih narodnooslobodilačkih odbora u toku 1941. godine. Reč je o pozicijama KPJ u odnosu na pitanje vlasti u periodu pripremanja ustanka. Još u vreme Kraljevine Jugoslavije Partija je imala jasnu perspektivu u pogledu preobražaja koji će uslediti posle oslobodilačke borbe. Autor daje podrobnu analizu ustanka — kako opštih crta karakterističnih za Jugoslaviju u celini tako i svih specifičnosti u pojedinim regionima.

O promenama u društveno-ekonomskoj strukturi Jugoslavije u toku NOB piše dr Branko Petranović. On smatra da je istoriografija zapostavljala ovu problematiku. Sva ispitivanja bila su koncentrisana uglavnom na vojni i politički aspekt borbe za nacionalno oslobođenje, dok su istoričari manje-više sa nedovoljno pažnje prilazili pitanjima koja se odnose na promene u društveno-ekonomskoj strukturi u periodu 1941—1944. godine. Činjenica da se glavne promene odigravaju u sferi vlasti zamagljivala je pomenutu problematiku. Autor ukazuje na značaj promena u svojinskim odnosima u Jugoslaviji u vremenu 1941—1944. godine, koje su imale karakter negiranja postojećih, eksploatatorskih formi.

Konfiskovana i zaplenjena imovina narodnih neprijatelja bila je prvi vid opštenarodne svojine i negacije starog oblika vlasništva. Eksproprijacija je izvršena krajem rata kada je konstelacija klasnih i političkih snaga bila radikalno izmenjena. Da je to bio pravi momenat, pokazala je praksa.

Prilozi koji slede odnose se na istoriju socijalističkog pokreta i socijalističke misli. Veliki značaj imalo je osnivanje Komunističkog dopisnog komiteta 1846. godine u Briselu, sa ciljem zbližavanja socijalista svih zemalja i borbe protiv dogmatizma. Centralna pitanja bila su organizacionog i ideološkog karaktera. Ona su kasnije bila uzrok razlazu Marksa i Vajtlinga. Marks se zalagao za jedinstvenu naučnu osnovu komunističke partije i za naučni prilaz mogućnosti revolucionarnog preobražaja društva. Ubrzo su došli pod oštru Marksovu kritiku socijalisti utopisti i takozvani istinski socijalisti. Autor ovog teksta, Karl Oberman, na kraju ukazuje na važnost prepiske Marksa i Engelsa sa njihovim prijateljima u celom svetu, što svedoči o tome da oni svoje učenje nisu shvatali kao dogmu, nego kao uputstvo za rad.

Od samog početka Marks je pridavao veliki značaj Pariskoj komuni. Teorijsku analizu tog istorijskog događaja dao je u delu *Građanski rat u Francuskoj*. Ovo Marksovo delo kod nas je prvi preveo Svetozar Marković, a bilo je publikovano 1871. godine u prvom socijaldemokratskom listu — »Radeniku«. Autor, Dragić Kačarević, ne raspolaže činjenicama o pravom identitetu prevodioca pomenutog dela. On nije siguran da li je Svetozar Marković bio jedini autor ili koautor našeg prvog prevoda ovog Marksovog dela, ali naglašava da je ideja o prevođenju bila svakako plod misaonog razvitka i praktične revolucionarne delatnosti Svetozara Markovića.

Sledeći članak pod naslovom *Neke akcije međunarodnog radničkog pokreta i njihov odjek u radničkim pokretima Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine* (autor Stojan Kesić) je prilog izučavanju internacionalističkih veza jugoslovenskog radničkog pokreta 1909—1910. godine. U međunarodnom radničkom pokretu bilo je događaja koji zbog svog značaja predstavljaju predmet interesovanja celokupne socijalističke misli. Autor ima u vidu tri događaja: antiratnu akciju španskog proletarijata i generalni štrajk u Švedskoj, gde dolazi do izražaja solidarnost svetskog proletarijata izražena kroz moralnu i materijalnu podršku španskim i švedskim radnicima, kao i štrajk francuskih železničara, koji je bio povod radničkim pokretima u pojedinim zemljama za analizu sopstvenog stanja. Pomenuti događaji imali su odjeka i u našim krajevima, posebno u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Dr Marjan Britovšek govori o Lenjinovoj ulozi u borbi za Treću internacionalu u toku prvog svetskog rata. U predvečerje ratne 1914. godine socijalistički pokret je doživeo snažan uspon, što je sa svoje strane izazvalo precenjivanje sopstvenih snaga i revolucionarne svesti, a potcenjivanje konzervativnih tradicija nacionalizma. Lenjin je upozoravao na tesnu povezanost imperijalizma sa militarizmom. Njegova parola je tada bila: »Najuspešniji rat protiv rata je revolucija«. U tom smislu se tada formira njegova taktička revolucionarna koncepcija. Lenjin je dokazivao krah Druge internacionale istorijskim, ekonomskim i ideolo-

škim činjenicama, a parolu socijalističke revolucije je zastupao samo za najrazvijenije zemlje. On je ubrzo izgradio jasnu i beskompromisnu taktičku liniju koja je okupila boljševike. To je bio njegov velik i plodonosan potez u trenutku izbijanja rata kada ni jedna partija Druge internacionale nije ni idejno ni organizaciono bila pripremljena za revoluciju. Težnje socijalista za obnovom Druge internacionale izjalovile su se s obzirom na povezanost socijalističkih partija zaraćenih zemalja sa građanskom klasom svojih država. U takvim uslovima jedina realna mogućnost za međunarodnu saradnju bilo je okupljanje opozicionih grupa i organizacija koje su se učvršćivale na antiimperijalističkoj platformi. Lenjin je, i pored kompromisa koje je prihvatao kada je to situacija zahtevala, ostao dosledan borac za svoje fundamentalne ideološke i teorijske principe.

Da li su Lenjina poslali Nemci? Da li su Nemci finansirali boljševike? Protiv takvih tvrdnji bori se istočnonemački istoričar Arnold Rajzberg u tekstu *Lenjinov put kroz Nemačku 1917*. Povod za pisanje ovog članka Rajzberg je našao u naglom širenju antikomunističke štampe povodom 50-godišnjice revolucije u Rusiji. Ocrnjivanje istorije treba da postane političko oružje protiv svetskog komunističkog pokreta — kaže autor. A zato što je svetski komunistički pokret tesno povezan sa Lenjinovim idejama, antikomunizam ne bira klevete ni sredstva da ocrni njegov lik. Autor, oslanjajući se na rezultate objektivnog istraživanja, zaključuje sledeće: pokušaji nemačke vlade da u svoju politiku uvuku boljševike propali su zahvaljujući Lenjinovoj budnosti; novac izdat za »podizanje revolucije« nije ni najmanje uticao na političku orijentaciju boljševika; Lenjin nije »poslat« na put kroz Nemačku; naprotiv, on je doneo tu odluku vešto iskoristivši situaciju u koju je dospeo nemački imperijalizam; tok istorije je pokazao da je Lenjinova »kalkulacija« dovela do pobede oktobarske revolucije, do izgradnje socijalizma na jednoj trećini Zemljine kugle i da će njegove ideje i u budućnosti biti zvezda vodilja međunarodnoj radničkoj klasi na putu ka pobedi.

Dr Novica Vojinović piše o ustavno-pravnom konstituisanju sovjetske države, koje nisu izrađivali pravnici i teoretičari u kabinetima, nego sama revolucionarna borba siromašnih radničkih i seljačkih masa u Rusiji. Tome treba dodati i teškoće koje su postavljali eseri, menjševici, anarhisti i drugi u cilju sprečavanja kreacije jednog novog društvenog sistema. Autor podvlači činjenicu da su fundamentalne koncepcije konstituisanja RSFSR 1918. godine bile veran odraz ideoloških i teorijskih principa koji čine političku suštinu socijalističkog sistema. Razvoj sovjetske države pod Lenjinovim rukovodstvom potvrđivao je te principe i koncepcije kao ispravne i moguće, pa je zbog toga Ustav RSFSR od 1918. godine zaista predstavljao osnovu dalje izgradnje sovjetske države.

Još jedan prilog koji obogaćuje ovu svesku, a kojim se završava njen prvi deo, jeste tekst Jaroslava Opata o problemima razvitka Čehoslovačke posle drugog svetskog rata. Autor usvaja periodizaciju na razdoblje od 1945—1948. godine, u kome se stvaraju uslovi za obnovu zemlje i kada je 1948. godina bila prelomna u pogledu opredeljenja političkog sistema u Čehoslovačkoj. Druga etapa obeležava period od 1948—1968.

godine, kada Čehoslovačka stupa na nove puteve svog razvitka kao relativno razvijena zemlja u političkom i ekonomskom smislu. Rukovodstvo KPČ prelomne 1948. godine nije imalo razrađen program izgradnje socijalističkog društva. Negativne tendencije koje su izrastale iz monopolističke državne vlasti uzimale su maha. Pored tih unutrašnjih uzroka, pojavljuju se te godine i spoljni faktori koji su negativno uticali na samostalnu političku liniju Čehoslovačke. Politika KPČ se sve češće prilagođavala najrazličitijim inicijativama Staljinove politike, čiji je cilj bio desetkovati političke i intelektualne snage u zemlji koje bi izražavale sopstvenu volju.

Na XX kongresu KPSS (1956. godine) dolazi do novog kursa u politici SSSR-a, što je imalo odraza i na zemlje lagera. Ali ispraviti greške nije bilo tako jednostavno kao počiniti ih. Čehoslovačka je još niz godina bolovala od zaostale privrede i birokratskog modela socijalizma. Međutim, avgusta 1968. godine prekinuta je prirodna logika razvitka u Čehoslovačkoj, logika čiji je cilj bio izgradnja demokratskog socijalističkog društva. Članice Varšavskog pakta uputile su trupe u ovu zemlju i time nametnule novu logiku. Za »normalizaciju« uslova života čehoslovačkog naroda neophodna je reforma celokupnog društvenog sistema.

Drugi deo ove sveske čine dokumenti i informacije, prikazi naučnih skupova i knjiga. Zapažena je polemika Dragutina Lekovića i Zdravka Kučinara o temi »Marks i savremenost«, koja je još jedna potvrda elastičnosti naučne misli na širokom i nikad dovoljno istraženom polju problema savremenog marksizma.

JASNA PETROVIĆ

Jugoslovenski časopisi

gledišta

Jesenji dvobroj (8—9) donosi u uvodniku tekst Stevana Majstorovića, pod naslovom *Kulturni razvoj Srbije i novi srednjoročni plan.* Najaktuelnije probleme daljeg kulturnog razvoja Srbije, čije razrešenje treba da bude cilj i osnovna orijentacija novog plana kulturnog razvitka koji je u pripremi, autor vidi: u učvršćivanju samoupravnih odnosa u kulturi, što je društvena i demokratska pretpostavka za primenu najsavremenijih principa organizacije poslovanja i za uvođenje modernih sredstava programiranja, kao i novih, demokratskih oblika distribucije kulturnih dobara; u kulturnom razvoju sela i smanjenju razlika između razvijenih i nerazvijenih područja, što će imati za posledicu kulturno aktiviranje unutrašnjosti i deprovincijalizaciju kulturnog života; u skladu s time, investiranje i programiranje lokalnih kulturnih inicijativa, pomoću kofinansiranja, koje je u prethodnom periodu odigralo veoma važnu ulogu, treba da nađe mesta i u sledećem planskom periodu; u problemu kadrova u

kulturnim delatnostima, čija je struktura do sada bila vrlo nezadovoljavajuća — dominiraju kadrovi sa najnižim obrazovanjem, dok je procenat onih s visokim i višim obrazovanjem vrlo nizak; u razvoju sredstava masovnog komuniciranja, proširenju kulturne potrošnje, što bi omogućilo ostvarivanje najneposrednijeg kulturnog uticaja i na najudaljenije sredine sa najmanjom kulturnom tradicijom i sa nerazvijenim ve zama.

Pišući o položaju pravosuđa, Vladimir Krivic u tekstu *Reforma pravosuđa i zaštita prava građana* navodi:

»Da bi sudovi mogli da vrše svoju funkciju, Ustav izričito naglašava njihovu samostalnost i nezavisnost pri vršenju sudske funkcije. S obzirom na to, možemo govoriti samo o idejnoj zavisnosti sudija i sudova i u njenom okviru o nužnosti njihove potpune političke, organizacione i finansijske nezavisnosti. Taj zahtev nije u našem društvu u celosti ostvaren, i to naročito u ovim aspektima:

a) Sudovi se još uvek tretiraju kao administrativne institucije, a sudije kao službenici, što se ogleda u nagrađivanju, dodeljivanju sredstava za rad sudova, kadrovskom izboru, načinu na koji se sudije biraju itd.

b) U praksi još nije u potpunosti prihvaćen princip da su sudovi organi društvene zajednice kao celine, a ne organi pojedinih društveno-političkih zajednica. Ustavni sud SR Slovenije je u više mahova raspravljao o opštinskim statutima u kojima su opštinski sudovi bili označeni kao organi opštine ili opštinske skupštine. Uprkos tome, način mišljenja koji sudove ubraja među organe pojedinih društveno-političkih zajednica još nije potpuno iščezao; on, doduše, više nije izražen u opštinskim statutima, odnosno u drugim pravnim aktima, ali je izražen posebno.

c) Finansiranje sudova nije zadovoljavajuće jer budžetski sistem finansiranja nije u skladu sa ustavnim položajem sudova. Sadašnji način finansiranja trebalo bi zameniti finansiranjem iz posebnog fonda koji bi imao samostalne izvore dohotka.

d) Prilikom rešavanja kadrovskih pitanja trebalo bi, u skladu sa načelom nezavisnosti sudova, obezbediti i učešće sudova. U tom smislu trebalo bi u skupštinama društveno-političkih zajednica obrazovati posebne organe u kojima bi bili zastupljeni poslanici, odnosno odbornici i sudije...

U vezi sa izborom i razrešenjem sudija takođe bi bilo potrebno brižljivo proučiti kako reizbor sudija utiče na njihovu nezavisnost. Čuju se, naime, mišljenja da je reizbor uneo nesigurnost u redove sudija i da je naročito kod sudija opštinskih sudova, koji su višestruko podvrgnuti jakom lokalnom uticaju, oslabio osećaj samostalnosti i nezavisnosti...

Zato bi položaj sudija trebalo izjednačiti u svakom pogledu sa položajem koji imaju dru gi nosioci javnih i društvenih funkcija i istovremeno voditi računa o osobenostima što ih nalaže njihov tegoban posao, njihova funkcija, kao i njihova nezavisnost i samostalnost.«

Svoju »teorijsku čast«, ozbiljno poljuljanu obiljem političko aktuelnih, prakticističkih tema ili »polemičarskih« zađevica, časopis bar pokušava da koliko-toliko spasi jedinim naslovom koji dopušta (i donekle ostvaruje) i teorijski zahvat — pa i to prevedenim: tekstom Umberta Ceronija *Industrijsko društvo i preobražaji porodice.*

Autor nabraja u razvoju savremene porodice tri osnovne

tendencije, nastale kao posledica povećane industrijalizacije:

(1) Tendencija sužavanja porodice na takozvano jezgro, odnosno »porodicu jezgra« bračnog para i dece. Međutim, ipak preostaje jedan »minimalni pro stor« porodičnog jedinstva, koji porodicu baš i čini zajednicom bračnog para i njihove dece, to jest zajednicom zasnovanom na krvnom srodstvu. Ipak, taj »prag porodice« nije omeđen krvnim srodstvom uopšte, već samo onim krvnim srodstvom koje je zakonom priznato: ne svaka veza i svako potomstvo, već samo ona veza i ono potomstvo koji su zasnovani na zakonskim formama mogu biti pravno priznati, što ukazuje na potrebu za izvesnošću veza u savremenoj porodici.

(2) Smanjenje društveno-ekonomskih funkcija porodice — na šta je u znatnom stepenu uticao izmenjen položaj domaćinstva, koje je pretrpelo takve promene da se individui sve manje isplati uključivanje u velike porodične zadruge komunističkog tipa. Pored toga, piše autor, garanciju bezbednosti više ne pružaju dom i srodnici, nego institucionalizovane grupe sa političkom vlašću. Tome bitno doprinosi i porast zaposlenosti žena, umnožavanje društvenih aktivnosti kojima rukovodi država itd.

(3) Atomizacija i konformizam — nastali kao posledica smanjenja vaspitne funkcije porodice, usled sve većeg razdvajanja članova porodice: zbog odlaska na posao, u škole, putovanja masovnim sredstvima transporta, tako da se obrasci po kojima žive bračni parovi i deca sve više formiraju van porodice, na radnom mestu ili u školi, u »skupini jednakih«, čime je ugrožena intimnost odnosa u porodici, pa se javlja i začetak njenog raskidanja i razaranja. Sve više pojedini članovi porodice ne nalaze u porodici mesto gde se prihvataju forme društvenog ponašanja, već — nasuprot tome — teren suprotstavljanja i sukoba između postojećih odnosa i spoljašnjih modela. Vremenom porodica se pretvara u obaveze i teret, koji dovode jedino do frustracije i odricanja članova.

Autor naglašava da je neosnovano davanje porodici značaja »odbrambenog« pribežišta od društvenog konformizma, već — naprotiv — porodica postaje tipično mesto na kome konformistički modeli društva dobijaju zvaničnu potvrdu.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

vidik

Tema broja 23 ovog časopisa — »Jadran i gospodarstvo« — nizom zanimljivih predloga i razmatranja podstiče na akciju ili makar na razmišljanje o ulozi i značaju ovog područja naše zemlje.

U uvodnom izlaganju *(Jadran i gospodarstvo)* Ivan Bilić govori o mogućnostima i budućnosti našeg primorja. Neophodna je, po autorovom mišljenju, valorizacija i uopšte šire iskorišćavanje mogućnosti bogatog primorskog kraja. Naša privreda se kani da angažuje svoj kapital za razvoj ovog područja. Eksperti su se, sa svoje strane, podelili na dva tabora: jedni su za, drugi su protiv investiranja u Jadran. Ivan Bilić kaže da je neophodno »istaći da ljudi koji se tako suprotstavljaju valoriza-

ciji mora u najmanju ruku ne razumiju bit problema. A ono što je osobito teško shvatiti, to je njihova tvrdnja da bi prednost mora značila prednost krajeva i naroda koji žive na moru«. Autor smatra da bi afirmacija mora imala za posledicu afirmaciju mnogih drugih oblasti i mnogih privrednih grana, a ne samo turizma. Uspeh našeg turizma ne znači samo pružanje strancima maksimuma sunca i mora i dobit od toga, već i sve što dolazi uz to, a bez čega more i sunce malo znače i vrede. Strancima je potrebno pružiti sve — od poljoprivrednih do industrijskih proizvoda.

Ivan Bilić na kraju govori o izuzetnim osobenostima, prednostima mora. Prvo, kaže autor, morski put je najjeftiniji. Drugo, u nedostatku sirovina na domaćem tržištu, i uvoz preko mora može da bude rentabilan. Treće, susedne zemlje (Austrija, Mađarska, ČSSR) zainteresovane su za investiranje u naš Jadran. Ove zemlje treba još više zainteresovati za naše more. Pored toga, budućnost naše privrede leži i u izgrađivanju komunikacija prema moru. Jadran je, zaključuje autor, još uvek zapostavljeno područje zato što »na njemu nemamo nijedno značajnije izvozno-uvozno poduzeće: To je odraz određene politike, jer je poznato da se u svijetu dvije trećine prometa robom odvija preko luka. U drugim zemljama luke su ujedno i jaki trgovački centri u kojima su smještene trgovačke i novčane burze, velika trgovačka poduzeća, špedicije, agencije, osiguravajući zavodi itd. U nas su ovakva poduzeća smještena u administrativnim centrima (»Transjug« je izuzetak), što je u skladu s centralističkim odlučivanjem«.

Ante Turina daje »program litoralizacije« Jadrana: »Osobito je potrebno da se na njemu razvije crna metalurgija (uz brodogradnju), petrokemijska industrija (uz preradu nafte) i obojena metalurgija (uz nalazišta boksita). Potrebno je razviti i unaprijediti dosadašnju metaloprerađivačku industriju, elektroindustriju, industriju građevinskog materijala ... One bi okupile oko sebe i druge industrije koje su s njima vertikalno povezane ...«

Pored industrije, na moru treba razviti prirodne, trgovinske mogućnosti luka na Jadranu. »One bi mogle postati robne burze unutrašnjeg i međunarodnog (prvenstveno podunavskog) karaktera.« Novčano-kreditnu delatnost treba krunisati osnivanjem jedne posebne pomorske banke. Agencijska delatnost, po autorovom mišljenju, takođe nedostaje ovom području. Jedan od najvećih nedostataka našeg Jadrana jeste nepostojanje naučno-prosvetne i uopšte kulturne osnove: u SFRJ ne postoji ni jedna naučna ustanova koja bi se bavila pomorsko-privrednom problematikom; na Jadranu još ne postoji ni jedan univerzitetski centar; u mnogim primorskim mestima, a među njima se nalaze i Split i Rijeka, neizvesna je »sudbina narodnih kazališta«.

O uključivanju u međunarodnu podelu rada (u prilogu *Suvremeni kriterij temelj za ulaganje)* Srdar kaže: »Notorno je... da je otvaranje prema inozemstvu uvjet gospodarskom razvoju. Što znači uključivanje u međunarodnu podjelu rada u strukturnom pogledu? To de facto znači prilagođavanje vlastite strukture svjetskim kriterijima, odnosno stvaranje takve strukture koja sa svojom ponudom može zadovoljiti svjetsku potražnju, sadašnju i buduću. Drugim riječima ... uključivanje u međunarodnu podjelu rada počinje de facto od poduzeća ...«

Srdarevu misao nastavlja Ivan Bilić u prilogu *Mjesta ima za sve nas*, podvlačeći potrebu proširivanja tržišta: »Jugoslavija je kao cjelina gotovo neznatno tržište. Ona ga mora tražiti za plasman svojih proizvoda izvan jugoslavenskog tržišta. Prije toga, jugoslavensko se gospodarstvo mora integrirati da bi moglo pratiti i zadovoljiti suvremene zahtjeve potrošača. Zato sam za jugoslavensko gospodarstvo, ali da se u okviru njega dade prednost onim granama u okviru svih naših nacija koje će najviše povući za sobom, koje će, dakle, multiplikativno djelovati na razvoj cjelokupnog jugoslavenskog gospodarstva.«

U prilogu *Državni kapital treba nacionalizirati* Marko Veselica raspravlja o kapitalu, kadrovima i tržištu kao osnovi privrednog razvoja. Autor razrađuje Srdarevu tipologiju izvora kapitala:

(1) Interna akumulacija privrede slabi; od 1950. godine naovamo nije se »ništa izmijenilo i gospodarstvo raspolaže s oko 30 posto bruto-akumulacija«.

(2) Kapital je koncentrisan u saveznim bankama. U saveznim bankama, kaže Veselica, nalazi se oko 3.000 milijardi dinara, što znači da se tamo nalazi cela društvena neto-akumulacija.

(3) Racionalizacija na osnovu promene tehno-ekonomskih i finansijskih kombinacija. Jedno od rešenja jeste osnivanje »moderne gospolarske banki Hrvatske«.

(4) Sredstva naših građana u inostranstvu. Naši građani u svetu raspolažu sa oko »milijardu dolara u bankama Zapadne Evrope«. Autor apeluje na izradu takvog plana koji bi omogućio da se ta sredstva presele u naše banke. Nešto treba usavršiti. »Tu prije svega mislim na devizni sistem, carinski sistem, zakon o osobnom radu, porezni sistem itd.«

(5) Privatni i javni kapital. »Morali bismo — kaže Veselica — hitno raditi na tomu da s jednom inteligentnom strategijom i organizacijom snaga, bez posredstva saveznih banaka, stvaramo veze i odnose sa stranim kapitalom.«

U nastojanju da se ukaže na ulogu i značaj Jadrana u razvoju ukupne privrede, razmatrajući probleme kapitala i akumulacije, ovaj autor nastoji da konstruiše usko regionalan model izvora finansiranja.

BLAGOTA BOŽOVIĆ

Përparimi

Članci *Mesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji* dr Predraga Vranickog i *Informisanje građana na Kosovu i zadaci Socijalističkog saveza* Abedina Ferovićija i Kurteša Saliua, objavljeni u septembarskom broju ovog časopisa za kulturu i nauku na albanskom jeziku, zaslužuju posebnu pažnju čitalaca.

Uvod prvog priloga sadrži neke Marksove i Engelsove fundamentalne stavove i poglede o klasnim, nacionalnim i opštim društvenim odnosima u tadašnjim najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.

Da ne bismo ponavljali neke od njihovih opštepoznatih stavova, konstatirajmo da su se Marksova i Engelsova predviđanja raspleta klasnih sukoba i budućih socijalnih prevrata zasnivala na analizi društveno-ekonomskih odnosa tadašnjih najrazvijenijih kapitalističkih zemalja zapadne Evrope, »gde je

radnička klasa već bila počela da se konstituiše u borbi za svoju emancipaciju«.

Kad analiziramo sve aspekte njihovih stavova o nacionalnom pitanju, možemo doći do zaključka da taj problem u njihovim ukupnim teorijskim preokupacijama zauzima veoma skromno mesto. Razlozi za to — po Vranickom — su sledeći: (1) centar njihovog interesovanja i analize bilo je socijalno oslobođenje čoveka, a u prvom redu proletarijata kao klase; (2) nespojivo bi bilo sa slovom i duhom njihovog učenja da socijalno oslobođenje ne podrazumeva i oslobođenje od nacionalnog ugnjetavanja; (3) nacionalno oslobođenje za njih je predstavljalo samo proces u emancipaciji građanskog društva.

Da je za njih insistiranje isključivo na aspektu nacionalnog oslobođenja značilo ostajanje u horizontima građanskog društva, proizlazi iz sledećeg: (1) buržoazija je u nerazvijenim zemljama potpomagala stvaranje slobodnih nacionalnih država, što je tada istorijski bilo pozitivno; (2) ostvarenje »nacionalnog humanizma« ne znači i proces ostvarivanja »socijalističkog ili komunističkog humanizma«; (3) država i kao nezavisna nacionalna država je aparat za zaštitu parcijalnih interesa vladajuće klase; (4) politika koja je zasnovana samo na komponentama nacionalnog u praksi može dovoditi do nacionalnih sukoba, neprijateljstava, potcenjivanja ili precenjivanja pojedinih nacija itd., što je direktno u suprotnosti sa interesima radničke klase; (5) ovako shvaćena nacionalna politika otupljuje klasnu svest proletarijata i olakšava dominaciju parcijalnih interesa buržoazije.

Iz ovoga sledi zaključak da teorijski i praktički Marksov i Engelsov stav o ovom pitanju nije mogao biti »nacionalni humanizam«, nego »socijalistički ili komunistički humanizam« koji podrazumeva socijalnu i nacionalnu emancipaciju.

Međutim, ne možemo zaključiti da su Marks i Engels potpuno zanemarili ili omalovažavali problem nacionalne emancipacije. Ali, možemo konstatirati da su oni nacionalni problem tretirali i uvažavali samo u kontekstu širih i fundamentalnijih društvenih procesa, u kontekstu klasne borbe i socijalne revolucije. Kao potvrda da nacionalni problem kod njih nije ni zanemarivan ni omalovažavan može da posluži njihova odlučna podrška borbi poljskog i irskog naroda za nacionalno oslobođenje. Isto tako, u prilog tome, mogu se navesti njihovi stavovi da jedan narod ni sam ne može biti slobodan dok ugnjetava drugi i da je internacionalna saradnja moguća samo između jednakih i ravnopravnih nacija. Međutim, ovi njihovi veoma poznati stavovi — kako ističe Vranicki — ni danas nisu pravilno shvaćeni ni prihvaćeni od mnogih ljudi.

Za razliku od Marksa i Engelsa, kod Lenjina se ovaj problem postavlja i tretira na nešto drugačiji način. U njegovim teorijskim i praktičkim preokupacijama nacionalno pitanje ima veću težinu i značaj, i to iz sledećih razloga: (1) on deluje u uslovima opšte društvene zaostalosti i postojanja nacionalno ugnjetenih naroda; (2) revolucija postaje zahtev istorijskog trenutka; (3) počinju revolucionarni procesi nacionalnog oslobođenja u kolonijalnim zemljama; (4) nacionalna emancipacija i industrijalizacija zemlje postaju zadaci i neodvojivi momenti socijalističke revolucije.

Ovo su bili presudni momenti koji su uticali na Lenjina da

posveti više pažnje problemu nacionalnog pitanja, iako se njegovi stavovi suštinski ne razlikuju od Marksovih i Engelsovih. Lenjin prihvata stav da jedna nacija ni sama ne može biti slobodna dok ugnjetava drugu i da je saradnja moguća samo između ravnopravnih. Međutim, u Lenjinovo vreme principi slobode, jednakosti i samoopredeljenja nacija postaju sastavni i neodvojivi momenti socijalističke revolucije.

Dosadašnja i sadašnja praksa socijalizma, kao i neki procesi koji se odvijaju u savremenom svetu, samo potvrđuju da Lenjinovo učenje o nacionalnom pitanju i danas zadržava svoju punu aktuelnost, naročito principi samoopredeljenja, suverenosti i ravnopravne međunarodne saradnje.

U članku *Informisanje građana na Kosovu i zadaci Socijalističkog saveza* učinjen je pokušaj da se osvetle dva problema: (1) ispitivanje stepena informisanosti građana na Kosovu i društveni uslovi koji na to utiču i (2) uloga SSRN u informisanju građana. Zbog nedostatka prostora mi ćemo se zadržati samo na nekim momentima prvog problema.

Autori ističu da su društveno-ekonomski uslovi na Kosovu veoma nepovoljni za širenje i prihvatanje informacija, naročito na selu i u nekim nerazvijenim opštinama, gde je i stepen informisanosti najniži u inače niskom proseku opšte informisanosti građana Kosova. Prema nekim istraživanjima, preko sredstava masovnih komunikacija o događajima kod nas i u svetu informisano je samo 17,7% anketiranih građana. Veliku ulogu u informisanju građana Kosova imaju razni neformalni kanali — informisanje preko drugova, prijatelja, na radnom mestu, u porodici itd. Na ovaj način na Kosovu se informiše 42% građana. Ovaj način informisanja najzastupljeniji je u najzaostalijim seoskim sredinama, gde se uticaj sredstava masovnih komunikacija veoma malo oseća. Na uzroke niskog stepena informisanosti ukazuju i neki pokazatelji koje ćemo ukratko navesti. Prema statističkim podacima, na I[illegible]ovu je 1969. godine bilo 6.[illegible]6 radio-prijemnika. Od toga 854 su bila u društvenoj svojini, a 11.135 radio-aparata bilo je odjavljeno. U proseku na 19 stanovnika (prema popisu od 1961.) dolazi jedan radio-prijemnik. Slična je ili možda gora situacija i sa televizijskim aparatima. Što se tiče rasprostranjenosti, možemo reći da su i radio i televizijski aparati najviše koncentrisani u gradskim centrima Kosova, kao što su Priština i Kosovska Mitrovica, a najmanje ih ima u najzaostalijim opštinama. Od dnevnih listova koji se izdaju na Kosovu, u samoj Pokrajini »Rilindja« se prodaje u 9.500 primeraka, »Jedinstvo« u 7.065 primeraka i »TAN« u svega 3.000 primeraka. Na pitanje da li redovno pratite dnevnu štampu — pozitivno je odgovorilo svega oko 5% anketiranih omladinaca Kosova, dok su ostali odgovorili da je uopšte ne čitaju ili to čine samo ponekad.

Verovatno je da na sposobnost prijema informacija najviše utiče obrazovna struktura stanovništva, koja je prema popisu od 1961. godine na Kosovu izgledala ovako: od 963.988 stanovnika — 379.899, ili 40,5%, nemaju nikakvih školskih kvalifikacija, 231.425 imaju samo četiri razreda osnovne škole, 29.380 imaju punu osnovnu ško-

lu, 10.226 imaju srednje kvalifikacije ili su visokokvalifikovani radnici, 8.191 imaju srednju stručnu školu, 3.232 završili su gimnaziju, 1.546 višu školu i 1.853 fakultet. Na Kosovu ima opština gde procenat nepismenih dostiže visinu od oko 30% stanovništva.

Na kraju treba istaći da su podaci za obrazovnu strukturu zastareli i verovatno ne daju pravu sliku sadašnjeg stanja, pošto je na Kosovu u poslednjim godinama, a i sada, u toku snažna ekspanzija školstva.

FEHIM REDŽEPI

Inostrani časopisi*

DÆDALUS

Broj 3 za ovu godinu, pod opštim naslovom »Prava i dužnosti: dilema univerziteta«, donosi sedam priloga koji se odnose na različite aspekte položaja univerziteta u SAD. Ovi prilozi se nadovezuju na neke ranije brojeve »Daedalusa« u kojima je takođe govoreno o univerzitetu.

Univerzitet ne prestaje da bude centar pažnje. Studentski revolt koji je buknuo pre nekoliko godina kao da ne jenjava, iako ima izvesne mirnije periode. Raznovrsni koraci američke spoljne i unutrašnje politike vrlo lako se pretvaraju u varnicu nemira u sredini čije reagovanje teško ko može da predvidi.

Uvodnik časopisa daje neke opšte napomene o situaciji na univerzitetu u SAD i o zahtevima studenata i postavlja pitanja o budućnosti »krize univerziteta« i univerziteta uopšte, kao i o njegovom mestu u društvu i meri njegovog uticaja na to društvo. Prilikom menjanja univerziteta, kaže se, treba ga dobro analizirati. I univerzitet, koji je do sada istraživao druge institucije, »mora da se okrene ozbiljnijem izučavanju samog sebe. Postupajući tako, on može doprineti svom sopstvenom opstanku kao slobodne institucije i u tom procesu doprineti opstanku demokratske i humane Amerike«.

Volter Mecger (Walter P. Metzger) u radu *Kriza akademske vlasti* ne daje rešenja za smirivanje nemira na univerzitetu. Nakon analize različitih shvatanja o nastanku nemira autor iznosi da univerzitet ima sledeću alternativu — ili će se otrgnuti i »ozdraviti« ili će utonuti u dalje sukobe i »mračnu budućnost«.

Autor konstatuje da su sukobi ublaženi, ali da nisu prestali. Stepen aktivnosti se menja zavisno od teme i nekih drugih faktora, ali treba naglasiti da nemiri nisu bili lokalnog karaktera, nastali iz »neobičnih lokalnih okolnosti«. Kao dokaz tome autor navodi primer Jel i Prinston univerziteta, koji su bili pošteđeni prolivanja krvi, ali je Harvard pokazao da ni »patricijske navike i pripadnost eliti« nisu bile prepreke krvoproliću.

Kriza vlasti postoji. Ona se ne sastoji samo u porastu broja postupaka neposlušnosti, već pre svega u opadanju duha podređenosti. Do toga dolazi zbog

---

* Inostrane časopise prikazuju: **Nina Ratković, Marko Katanić, Anđelka Mihić i Živorad Jevtić.**

toga što su američki univerziteti sa stanovišta posedovanja vlasti opterećeni asimetričnim odnosima. Istina, univerzitet sma tra da je on institucija koja je prihvatila samo pravedne principe i da ih je upotrebila samo za dobre ciljeve; na njemu pretpostavljeni *postupaju u ime* pot činjenih, a *nikad na njihov račun*, ili, drugačije rečeno, to su odnosi paternalizma, a ne eksploatacije. Na univerzitetu se, prema takvim shvatanjima, postupa samo u skladu sa altruizmom; pošto ne stvara profit, univerzitet može da stvori harmoniju interesa koju proizvođači ostalih roba ne mogu postići.

Međutim, sve veći broj studenata se ne slaže sa tim i tvrdi da su odnosi samo naoko paternalistički, a da su u suštini ipak odnosi eksploatacije u kojima se univerzitet javlja kao poslodavac. Mecger upozorava da nas motivi studenata neće interesovati ako im pristupimo »kao neprijateljima koje treba poraziti«. Proučavanja o korenima nemira ima mnogo (toliko da postaju nova »logija«), ali autor je mišljenja da svi ti različiti pristupi još nisu mogli da se koncentrišu i postanu koherentni.

Psiholog Luis Fojer kaže da je studentski pokret samo jedan u nizu pokušaja mladih da »unište i zamene starije«. Ali Mecger ne misli da sve što se desilo može da se objasni na edipovski način ili da se podvede pod stav da je koren tog ponašanja u porodičnom vaspitanju. Jer, u većini slučajeva te porodice su demokratske, a ne represivne i autoritarne. Prenaglašavanjem »porodičnih psihodrama« zapostavljena je mogućnost da i sam univerzitet doprinese stvaranju određene situacije. Sem toga, psihoanalitičko objašnjenje ima manu da sve pobune, tumačeći ih na isti način, pogrešno učini sličnim. Autor kaže da ne zapada svako psihološko objašnjenje u ovu grešku. Psihologija identiteta govori da današnji mladi ljudi na prelasku iz mladalaštva u zrelo doba prolaze kroz jedan srednji period u kome, »oslobođeni konvencionalnih društvenih uloga«, njihova moralna osećanja mogu da se usavrše, a njihov lični identitet da se definiše. Misao o »psihosocijalnom moratorijumu« koja omladinu prikazuje kao ugnjetenu može da objasni zašto se nova levica bavi psihološkim ciljevima (za razliku od stare levice 30-tih godina koja se bavila više partijskom disciplinom nego unutrašnjim oslobođenjem). Međutim, Mecger smatra da ni ta teorija nema konceptualnu valjanost, pre svega zato što se odnosi uglavnom na omladinu srednje klase, i to bele. Neki ističu protivrečnost zahteva društva za bržom socijalizacijom i zahteva privrede za kasnijim uključenjem zbog nužnosti sve dužeg školovanja.

Objašnjenja se daju i sa dva druga, po sebi suprotna, stanovišta. Jedno uzroke pobune vidi u unutrašnjim uslovima života na univerzitetu, drugo ih vidi u celom društvu. Oba osvetljavaju jednu stranu pitanja, ali, po autorovom mišljenju, ni jedno nije potpuno. Mecger vidi dva pristupa koji, uz pravilna razjašnjenja, mogu da nas približe potpunijem shvatanju ove pojave. Ta dva stanovišta slična su po tome što oba uzimaju po jedan veliki svetski događaj kao polaznu tačku — jedan se oslanja na demokratske revolucije XVIII veka, drugi na religijska previranja XVI veka. Oba polaze od duboko ukorenjene društvene snage — jedan od želje za društvenom jednakošću, drugi od zahteva za duhovnim zadovoljenjem; oba smatraju da se

te snage ogledaju upravo na univerzitetu. Autor ne misli da se ti pristupi isključuju, već da se dopunjuju (mada samo do određene granice).

Autor postavlja pitanje da li su studentski zahtevi za jednakošću samo odraz uticaja društva na univerzitet (to jest da li studenti samo ponavljaju ono što čuju od drugih) i kaže da neka vrsta podražavanja postoji, ali da studenti imaju i sopstvene interese.

Za svakoga ko poznaje i druge akademske sisteme izgleda, pretpostavlja autor, čudno da su zahtevi za jednakošću tako snažno izraženi upravo na američkom univerzitetu, poznatom po svojoj otvorenosti. Međutim, izgleda da baš to pruža veće mogućnosti za napad. Na otvorenom univerzitetu svaka nejednakost, nedovoljna predstavljenost neke društvene grupe ili neke oblasti (na primer, crnačke studije) još više dolazi do izražaja. Sada svaka grupa na univerzitetu traži mesto za ispunjenje svojih ciljeva.

Da se među studentima ne čuju glasovi straha i odstupanja, rešenje krize vlasti bi se donekle sastojalo u tome da se prizna preživelost paternalističke ideologije. Ali autor smatra da današnja generacija, rano upoznata sa smrću, svesna tona projektila, može samodovoljnost da shvati kao tragičnu okolnost, a ne kao herojsku šansu. Zato on misli da je studentski pokret, bez obzira na ostale svoje karakteristike, u osnovi religijski i da se po tome može uporediti sa drugim velikim religijskim pokretima (naročito sa reformacijom — i ona je počela u vreme očiglednih znakova progresa; sve brojniji studenti tadašnjih univerziteta su je prihvatili i postajala je sve radikalnija i raširenija). Autor navodi neke paralele koje se prave između reformacije i sadašnjeg vremena — sličnost Luterovog koncepta otuđenja sa Marksovim i Dirkemovim, Maovog i Če Gevarinog koncepta stalne revolucije i večnog Kraljevstva raja, kao i predašnje podele na svece i grešnike sa podelom na prijatelje i neprijatelje koju vrše današnji revolucionari itd.

Autor zatim analizira komune stvorene na Kolumbijskom univerzitetu 1968. godine. Njih su svi shvatili kao ostvarenje Djuijevog principa da je škola deo života, ali autor kaže da je jedna od grešaka bilo izdvajanje jedne od komuna kao čisto crnačke; time demonstracije nisu više bile samo studentske. Po Mecgeru, izvestan broj belih revolucionara želeo je svojim zahtevima (za koje kaže da su imali više simboličan nego konkretan karakter i da im je upravo zato bilo teško udovoljiti) više da zapanji nego da reformiše univerzitet. Strukturalne reforme su samo delimično zadovoljile zahteve studenata za jednakošću; još se ne zna da li će reforma doneti mir, ali sukobi su za sada smanjeni. Uspehe reforme ne treba meriti samo smirujućim efektom koji eventualno imaju; važnije je da li su uspele da donesu rešenje za oslobođenje od asimetričnih odnosa na američkom univerzitetu, koji uvek teže da se pretvore u odnose eksploatacije.

N. R.

Les Temps Modernes

Skoro ceo dvobroj (avgust-septembar) posvećen je Kini i italijanskoj levičarskoj misli.

Tu je, najpre, intervju dat urednicima italijanskog časopisa »Manifesto«, u kome Šarl Betelhajm govori o dva »obrasca« industrijalizacije, onom koji se odvija u Sovjetskom Savezu i onom, po Betelhajmu naprednijem, koji se odvija u Kini. Betelhajm smatra da i u socijalističkom društvu postoje protivrečnosti, od kojih je najvažnija protivstavljanje proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, pa prema tome i baze i nadgradnje, i to zato što je preobražaj proizvodnih snaga i nadgradnje — proces koji proističe iz osvajanja vlasti od strane proletarijata — samo delimičan. Preobražaj socijalističkog društva, njegovo napredovanje na socijalističkom putu razvoja, zavisi od proleterske klasne borbe, borbe masa kojima rukovodi proletarijat i njegova partija u cilju što jačeg uticaja na uslove sopstvenog života. To je istovremeno politička i ideološka klasna borba koja ima svoju ekonomsku podlogu. Poboljšavanje uslova života i razvoj proizvodnih snaga postižu se prvenstveno revolucionisanjem ideoloških i političkih odnosa. Što se ekonomske borbe tiče, ona je pre svega borba za proizvodnju, koja je uvek potčinjena političkoj borbi, što i objašnjava parolu KP Kine: »Ostvarivati revoluciju razvijajući proizvodnju«. U tome Betelhajm i vidi neslaganje revizionističkih koncepcija sa revolucionarnim marksističkim koncepcijama kakve treba da su kineske koncepcije. Pošto nesocijalistički društveni odnosi koji se pojavljuju u prelaznom periodu nastaju iz objektivnih struktura, potrebno je izmeniti te objektivne strukture. Ali, revolucionisanje aparata je dug istorijski proces, proces neprekidne revolucije. Tek kad se on završi, i to u svetskim razmerama, socijalističko društvo ustupa mesto komunističkom društvu.

Sva ova razmatranja iznesena su zato da bi opravdala ono što će Betelhajm kasnije reći o razlikama u industrijskom razvoju Kine i Sovjetskog Saveza, pri čemu je za njega prihvatljiviji kineski »obrazac«, koji je više saobrazan revolucionarnim marksističkim koncepcijama. Jer, »danas, zahvaljujući političkoj praksi kineske KP i teoretskim koncepcijama Mao Ce Tunga, marksizam je ušao u novu etapu svog razvoja«, što omogućuje da se u novoj svetlosti analizira sovjetska praksa. Specifičnost i novina onog što čini kineska partija »nalazi se u izvesnom odnosu između vladajuće partije i masa. Partija je *instrument* diktature proletarijata i ona *sebe priznaje kao takvu*«, to jest ne pretenduje da je ona sama proletarijat. To odgovara razvoju novih političkih odnosa koji masama dozvoljavaju da diskutuju o partijskim rukovodiocima i njihovim delima, o ispravnosti određene linije koja se u praksi sprovodi, tako da partijsko rukovodstvo ne odlučuje samo. »To i jeste životvorna a ne formalistička koncepcija demokratskog centralizma«, tvrdi Betelhajm, dodajući da se u sovjetskoj praksi, naprotiv, partija polako afirmisala kao jedini pritežavalac »istine«, ispravne linije koju široke mase treba da slede. A »takav način delovanja, čak i ako je politička linija ispravna, neizbežno dovodi do pogoršanja odnosa između partije i širokih masa i do razvijanja kod širokih masa pasivnog držanja, što ih sprečava da se domognu gospodarenja uslovima svog života«. Pošto se osvrnuo na stadijume kroz koje je prolazio odnos između partije i širokih masa u Sovjetskom Savezu, Betelhajm prelazi na upoređivanje dva »obrasca« in-

dustrijalizacije i iz celog njegovog daljeg izlaganja proizlazi da nad sovjetskim »obrascem« prednost ima kineski obrazac industrijalizacije sa narodnim komunama, velikim skokom napred, kulturnom revolucijom, iako je i u njemu bilo grešaka, neuspeha, što se objašnjava sabotažom od onih koji su hteli da zadrže ili vaskrsnu stare, kapitalističke društvene odnose, kao Liu Šao Či i njemu slični koje je raskrinkala kulturna revolucija. Iz svega toga jasno se vidi Betelhajmova opredeljenost kao »revolucionarnog marksiste« koji se suprotstavlja »revizionističkim koncepcijama« svih onih koje su Kinezi okarakterisali kao takve.

U studiji *Partija, tehničari i radnička klasa u kineskoj revoluciji* Marko Maćo pokušava da objasni kinesku kulturnu revoluciju i tvrdi da »u prelaznoj fazi iz kapitalizma u komunizam uspeh proletarijata ili, naprotiv, uskrsnuće buržoazije zavisi od vladanja — jedne ili druge od tih klasa — tehničkom organizacijom proizvodnje i naučno-tehničkim razvojem«. U tome bitnu ulogu igra buržoaska podela rada, koju treba prevazići, što su jedino Kinezi pokušali da učine, dok druge socijalističke zemlje to nisu ni pokušale ili se, pak, u nekim ta buržoaska podela rada čak i konsolidovala. Maćo pokazuje kako je u Kini leva struja partije odnela prevagu u socijalističkom preobražaju privrede i prevazilaženju buržoaske podele rada. Po njemu, komunistička partija, došavši na vlast, u početku mora da koristi postojeći buržoaski stručni kadar sve dotle dok ne oformi svoj kadar sa socijalističkom svešću, čije formiranje postaje moguće u periodu planske industrijalizacije. Jedno poglavlje svoje studije Maćo posvećuje odnosu između planske privrede i buržoaske podele rada. On, zatim, razmatra ulogu radničke klase u ubrzanoj industrijalizaciji pokazujući da je u Sovjetskom Savezu i Kini bilo sličnosti, ali i razlika, manje grešaka kod Kineza zato što je »kineska radnička klasa za vreme faze industrijalizacije zadržala stav prihvatanja socijalizma, duh požrtvovanosti, prihvatanja teškog posla i nivo klasne svesti kakav nije imala ruska radnička klasa«. Tako se u Kini i moglo pristupiti iskorišćavanju svih materijalnih i intelektualnih energija širokih masa, što je i dovelo do poznatih narodnih komuna u selima, u gradovima, do seoskih fabrika i slično. Govoreći o sistemu proleterskog upravljanja fabrikama, Maćo dolazi do zaključka da će proleterska kulturna revolucija težiti preobražavanju latentne duhovne energije širokih masa u veliku materijalnu snagu. On smatra da je to pokušaj od istorijskog značaja koji će omogućiti da se ustostruče energije koje podržavaju privrednu moć. Maćo, najzad, govori o potrebi aktivne klasne borbe protiv desne, revizionističke kineske linije, a u cilju da se izbegnu greške koje su počinili sovjetski revizionisti stvorivši novu privilegovanu klasu koja se bori za jačanje svojih sopstvenih interesa.

Studija *Kulturna revolucija na Pekinškom univerzitetu* daje razvoj događaja od »sto cvetova« preko revolucije u vaspitanju do kulturne revolucije i poznatih događaja iz tog vremena koji su doveli do famoznih javnih autokritika i smenjivanja poznatih rukovodećih ličnosti.

Veliki deo časopisa posvećen je najmasovnijem pokretu radničke borbe u Italiji od 1968. do 1970. godine. U članku *Godina dana radničke borbe* Katrin Rivijer prikazuje glavne etape de-

lovanja »grupica«, radikalnih u svojim zahtevima, nastalih u toku borbe za ostvarivanje radničkih zahteva. Takve »grupice«, kao *Lotta continua* (Stalna borba), insistirale su na suprotstavljanju autonomnog pokreta radnika sindikalnoj delatnosti. Ali, delatnost tih »grupica« nije mogla da dâ pozitivne rezultate jer sama spontanost nije dovoljna i ne može se uspešno delovati bez organizacionog i političkog rada. »Ultralevičarske grupe su danas u krizi«, i kad su se javili ozbiljni problemi, došlo je do njihovog raspadanja. »Štaviše, njihovi neuspesi se duguju nemoći da predlože politički izlaz za akciju u kojoj su učestvovale.« Pa ipak, tvrdi Katrin Rivijer, i u KP Italije, i u Socijalističkoj partiji i u sindikatima postoji leva struja koja je ojačala poslednjih meseci. Ako su shvatili lekciju iz 1969. godine, aktivisti treba da već od sada počnu da definišu političke etape predvidljive za budućnost i predloge koji će revolucionarima omogućiti da igraju pokretačku ulogu u budućim borbama. Zato oni moraju da se slažu o izvesnom broju problema. Ako je tačno da politika treba, postepeno, da se proverava, podešava, preinačuje tokom borbe, treba je najpre formulisati i podvrgnuti je ne samo isprobavanju u praksi već i diskusiji onih za koje ona predstavlja sredstvo produbljivanja borbe, a to je ono što, po mišljenju Katrin Rivijer, »grupice« u Italiji nisu učinile. Ona zaključuje da je »taj posao lokalan i nacionalan pošto treba da bude konkretan i precizan. Ali on treba da bude i internacionalan i razmena iskustava na svim nivoima aktivista raznih zemalja više je nego plodonosna, ona je nužna«.

U studiji *KPI i grupice* Đanpjero Mugini daje istorijat i »topografiju« stavova KPI kao i stavova glavnih »grupica«. On nazire sumrak svih tih grupa izuzev grupe oko časopisa »Manifesto«, koja bi mogla da prevaziđe stadijum grupice ukoliko bi uspela da nametne svoju liniju u određenim oblastima delatnosti.

Sledi izbor tekstova maoističke inspiracije u kojima se raspravlja o organizacionim problemima te nove levice. Tako članak prenesen iz »Klase i države« govori o odnosu partije i masa u kineskoj teoriji. Tu se daje prednost Maovim nad Lenjinovim shvatanjima odnosa između teorije i prakse i prihvata se tvrdnja da »angažovati se na »kapitalističkom putu« konačno ne znači ništa drugo do prihvatiti ideologiju razdvajanja, autonomije rukovodilaca u odnosu na mase«, što se izbeglo u Kini, a ne i u revizionističkom Sovjetskom Savezu. U članku *Dve različite koncepcije izgradnje revolucionarne organizacije* Đovani Motura tvrdi da bez revolucionarne organizacije radnička klasa i eksploatisane mase ne mogu postizati uspehe. Motura izvlači pouke iz Lenjinovog učenja o taktici avangardne klase i tvrdi da ih nije dovoljno samo poznavati već treba znati i primeniti ih tamo gde se deluje. Po Moturi, za uspešno delovanje treba »skrupulozno se pridržavati Mao Ce Tungovih indikacija o opasnostima od subjektivizma, sektarizma i stereotipnog stila prema dvama pravilima: »Spoznati greške prošlosti da se ne bi ponovo činile u budućnosti« i »Lečiti bolest da bi se spasao pacijent«. Članak *Za politički rad u narodnim četvrtima* takođe postavlja problem organizovanja, obnavljanja načina organizovanja koji su nasleđeni od loše shvaćenog boljševizma.

Da bi slika italijanske »levičarske« misli bila potpunija, časopis donosi i nekoliko napisa kao i dva dokumenta koji se odnose na italijanski studentski pokret. Time se završava predstavljanje italijanske »levičarske« misli čiji su protagonisti članovi levičarskih i ultralevičarskih grupa nastalih pod jakim uticajem Maovih ideja i kineske kulturne revolucije.

M. K.

Marxistische Blätter

Engels je, nesumnjivo, često bio predmet veoma žučnih teorijskih rasprava, a naročito danas kada se slavi godišnjica njegovog rođenja. Oktobarski broj zapadnonemačkog časopisa »Marxistische Blätter« posvećen je 150-godišnjici Engelsovog rođenja i ekonomskim problemima Savezne Republike Nemačke.

Od nekoliko članaka posvećenih Engelsu, uvodni članak Andrása Gedöa *(Engels u teorijskoj borbi danas)* privlači najveću pažnju. Autor je pokušao da pokaže u čemu greše savremeni buržoaski teoretičari kada kritikuju Engelsa i njegovo delo. On tvrdi da je jedan od dokaza Engelsove aktuelnosti veoma žučna teorijska rasprava koja se vodila, a i danas se vodi sa nesmanjenom žestinom. Problemi kojih se Engels doticao i koje je u svojim delima veoma svestrano i ozbiljno razmatrao nisu ni do danas izgubili u svojoj aktuelnosti i značaju.

Mnogi teoretičari izgradili su sopstvenu teoriju baš zahvaljujući marksizmu, bilo da su ga kritikovali ili ortodoksno prihvatali.

Početkom ovoga veka pojavila se jedna teorijska struja koja je nastojala da reformiše marksizam i da ga dopuni neokantovskom i pozitivističkom filozofijom.

Osnovne koncepcije savremene kritike Engelsove misli zasnovane su na redukciji uzajamnog dejstva subjekta i objekta i na nastojanju da se iz marksizma odstrani princip protivurečnosti. Reformizam je objavio, ističe autor, u ime izgradnje nekakvog »humaniziranog marksizma« borbu dijalektičkom materijalizmu. Njegova idealističko-moralizatorska koncepcija socijalizma zasnovana je uglavnom na političkom fatalizmu koji nije u stanju da ide dalje od projekcije socijalizma kao produkta parcijalnih reformi. U potrazi za novom društvenom teorijom reformizam je često potezao takozvani »Engelsov problem«. Međutim, svi pokušaji reformizma da oformi takvu teoriju koja će biti sveobuhvatnija i bolja od marksizma ostali su bezuspešni. Jedna nova »socijaldemokratska« ideologija može samo predstavljati ostatke starog reformizma dopunjenog novim elementima savremene građanske misli. Nemoguće je, ističe Gedö, danas se zadovoljiti grubim i apriornim odbacivanjem Marksa i Engelsa i obezvređivanjem njihovog dela. Predstavnik jednog takvog ekstremnog shvatanja, Ginter Nening, kaže da je, po njemu, naučni socijalizam anahronizam i smatra da je marksizam potrebno osloboditi Marksa. »S Marksom protiv Marksa. Tako će se komunizam socijaldemokratizirati« — uzvikuje Nening.

Čitava koncepcija savremene interpretacije marksizma zasnovana je, po autoru, na istorijskom kontinuitetu marksizma-lenjinizma, s jedne strane, i na mogućnosti razaranja tog konti-

nuiteta, s druge strane. Po ovom shvatanju. ideje mladog Marksa su predstavljale »filozofiju proletarijata«, dok se ona kod Engelsa pretvorila u »proleterski pogled na svet«. Dok je Marks smatrao da je proletarijat samostalni subjekt istorije, dotle je Engels (a za njim Plehanov i Lenjin) izgradio sveobuhvatan proleterski pogled na svet. Slično stanovište zastupa i Lihthajm koji kaže: »Ne postoji logična veza između Marksove koncepcije i Engelsovog i Plehanovljevog »dijalektičkog materijalizma«; isto tako, ne postoji značajna sličnost između Marksovog pragmatizma, koji svesnu misaonu delatnost označava kao jedan aspekt prakse, i Lenjinovog saznajno-teorijskog realizma.«

Apriorna pretpostavka jedne od koncepcija kritike marksizma jeste tvrdnja da je dijalektika nastala isključivo iz jedinstva subjekta i objekta i da priroda, društvo i nauka ne smeju da imaju zajedničke zakone kretanja.

Kao što je poznato, Marks je rekao da priroda i društvo delujući uzajamno jedno na drugo obrazuju jedinstvo unutar materijalnog totaliteta. Odvojena od dijalektičkog materijalizma, dijalektika reduciranog filozofskog shvatanja odnosa subjekt—objekt nužno zapada u istorijski idealizam.

Predstavnici ovakvog shvatanja greše, kaže autor, što ne povezuju osnovni i opšti sadržaj dijalektičkog materijalizma sa filozofskom interpretacijom geneze prirodnih nauka, koju ne bi trebalo shvatiti kao čistu gomilu apstrakcija.

Savremenost Engelsovih ideja, a samim tim celokupne marksističke misli, ispoljava se u neraskidivom jedinstvu između marksističke filozofije i organizovane revolucionarne delatnosti.

U epohi socijalističkih revolucija izgradnje jednog novog društva Engels jeste i ostaje — savremenik. Zajedno s Marksovim delima, Engelsova dela daju revolucionarnoj klasnoj borbi teorijski smisao: saznanje o nužnosti društvenog prevrata i saznanje o izvesnosti pobede.

A. M.

NOVÁ MYSL

Oktobarski broj (10) teoretsko-političkog časopisa CK KP Čehoslovačke objavio je članak prof. dr Jana Spišiaka (Jan Spišiak), šefa katedre za privredno pravo na Pravnom fakultetu u Bratislavi, pod naslovom *Karakter državne socijalističke svojine*. Članak je zanimljiv i ilustrativan naročito po tome što donekle osvetljava današnju idejnu klimu u Čehoslovačkoj i što se u suštini priključuje onim snagama u zemlji koje se suprotstavljaju pokušajima obnove odnosa kakvi su vladali početkom 50-tih godina.

Na više mesta u članku autor ističe izuzetnu složenost problematike državne svojine u socijalističkom društvu i izvrgava podsmehu sve pokušaje da se uz pomoć formalne logike odredi sadržaj i suština ove kategorije. Autora u osnovi interesuje sledeći problem: da li priznavanje svojinskih prava u korist državnog preduzeća predstavlja »opasnost razbijanja jedinstvene državne svojine i njenog pretvaranja u grupnu svojinu«. U slučaju da takva opasnost odista postoji, iz toga proizlazi »zaključak da insistiranje na do-

sadašnjem shvatanju jedinstva fonda nedeljive državne svojine ima zaštitnu funkciju«, odnosno da »mehaničko jedinstvo tog fonda predstavlja barijeru protiv opasnosti nastanka grupne svojine«. U analizi navedenog problema Spišiak nastoji da odgovori na tri sledeća pitanja:

(1) U čemu se sastoji suština imovinskih odnosa države i državnih preduzeća; kakav je odnos preduzeća prema centru, odnosno prema centralnim organima državnog rukovođenja privredom?

(2) Da li takozvana »operativna uprava«, na kojoj neki od njenih pristalica insistiraju i za budućnost, odista bolje izražava jedinstvo državne socijalističke svojine nego priznavanje preduzećima određenih svojinskih prava?

(3) Da li je rešenje teoretske problematike državne socijalističke svojine u interesu i ekonomske prakse i u kojim pravcima?

Kroz ceo članak prisutno je autorovo suprotstavljanje svakoj apsolutizaciji i formalnologičkoj isključivosti. Zanimljivo je da on pri tome konstatuje da *većina* ljudi koji se ovom problematikom bave »smatraju isključivo centar za vlasnika«. On taj stav smatra »razumljivim, ali ne i ubedljivim«. Po autoru, centralizovanje svojinskih prava u jedinstvenom državnom fondu »stvara odista *teoretsku* mogućnost jedinstvenog rukovođenja u okviru čitave nacionalne privrede«, ali »time se još ne stvara *faktička* mogućnost kontrole nad proizvodnjom, raspodelom i razmenom«. Za pravnu nauku socijalističkih zemalja autor tvrdi da decenijama u svom stavu polazi od formalnologičkog principa: »preduzeće ili ima svojinu nad svojim proizvodnim sredstvima ili je nema«. I. dosledno primeni tog principa u svim ovim zemljama, odbijala je da prizna preduzećima bilo kakva svojinska prava. Iako su se preduzeća ponašala u operativnoj praksi kao vlasnici, za pravnu nauku to nije ništa značilo jer »država istupa u svoje ime i neposredno, a preduzeće ne«. Osim toga, tvrdili su da je preduzeće u tim pravima ograničeno, a država ne. U kritici zagovornika svojinskih prava preduzeća pravna nauka je imala pred sobom i sledeći argument: »Kako država može sebi prodavati sopstvenu stvar?« Ili: »Kako je moguće ozakoniti vlasništvo Petra a u isto vreme smatrati Pavla za vlasnika iste stvari?«

Ove teškoće Spišiak rešava sledećim stavovima: u odnosima državni centar — preduzeća vlada »diferencirano jedinstvo«. Direktori preduzeća nisu zastupnici najviših državnih organa niti raspolažu samo onim pravima koja je na njih preneo centar. Preduzeća su ujedno predstavnici sopstvenih i kolektivnih interesa. Ona direktno prisvajaju deo viška proizvoda. »U odnosu na državu kao svojinski subjekt kolektiv preduzeća je parcijalni vlasnik sopstvene imovine.« Preduzeća su sa svojom imovinom »konstitutivni element državnog svojinskog sistema«. Određene materijalne vrednosti mogu biti i jesu i državna svojina i svojina preduzeća. Dakle, princip »ili ... ili« ne važi. Za autora ovo je, izgleda, krajnja granica u tretiranju svojine u socijalizmu. Pokušaje u 1968. i 1969. godini da se sfera preduzeća odvoji od sfere državne uprave i da se shodno tome izmene svojinski odnosi uz stvaranje samoupravnih organa po preduzećima — autor uzima kao nešto što je »predstavljalo stvar klasne borbe, a ne naučnog istraživanja!«

Govoreći o institutu »operativne uprave«, po kojem je državna svojina isključiva i nede-

ljiva, a operativna uprava predstavlja samo »dvojnika države«, Spišiak kaže da se genetski oslanja na poznati stav Višinskog da se pitanje pravnog karaktera državne svojine mora rešavati »sa gledišta učvršćenja jedinstva državne svojine i prepuštanjem u korist preduzeća ovlašćenja da raspolažu državnom imovinom, da njome upravljaju i rukovode isključivo na osnovu naređenja«. Znači, preduzeća samo »upravljaju« državnom imovinom, izvršavaju državnu vlast. Spišiak smatra da je danas i za budućnost takvo rešenje sa gledišta prakse i teorije neprihvatljivo i objektivno nemoguće. Svoj stav potkrepljuje i nekim stavovima iz sovjetske novije prakse, kao i iz načelnih rešenja u NDR. Kod autora nalazimo i sledeći stav: »Ne zavisi samo od volje države da li će izabrati centralizovani ili decentralizovani model rukovođenja i planiranja. U diskusiji valja ići na istraživanje objektivnih zakonitosti na koje se država oslanja pri konačnom odlučivanju o ekonomskom sistemu... Državna svojina je takva kategorija koja se teško može osedlati tradicionalnim instrumentima formalnog prava... Razvoj procesa rada kreće se ka neprestanom ubrzavanju raščlanjavanja svojinskih odnosa, a time i ka razmnožavanju apstraktnih idejnih sistema. Zato čovek mora proširivati i svoj svet apstraktnih pojmova i apstraktnih idejnih sistema.«

U završnom stavu članka Spišiak zaključuje da bi apsolutizovanje samostalnosti preduzeća i njegovih svojinskih prava vodilo raspadu jedinstva državne svojine i nastanku grupne svojine, ali isto tako bi apsolutizacija jedinstva svojine organa centra mogla biti štetna ukoliko bi se njihova moć proširila i na mikrostrukturu koju nije u stanju da savlada. Zato treba prihvatiti stav da je »jačanje ekonomske samostalnosti preduzeća u našoj zemlji neizbežno«.

Ž. J

Iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 9, 1970.

Milan Šahović: Nove inicijative za evropsku konferenciju o bezbednosti — *Ćazim Sadiković:* Etatizam i odnosi među socijalističkim zemljama — *Miladin Vujošević:* Cena zdravstvenih usluga — *Franjo Kožul:* Politička kultura i ponašanje u savremenim procesima — Prilozi — *Radovan Vukadinović:* Lenjinova uloga u stvaranju sovjetske vanjske politike — Komentari — Savremena društvena misao — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 10, 1970.

Trajko Trajkovski: Zastupljenost republika i pokrajina u federaciji — *Miroslav Pečujlić:* Kibernetika — društvena moć — čovek — Samoupravljanje u preduzećima (Diskusija) — Komentari — *Velibor Gavranov:* Treća konferencija nesvrstanih — Prikazi.

Cena 3 dinara

SOCIJALIZAM

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Iz sadržaja

12

Decembar 1970.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 30 dinara, polugodišnja 15 dinara. Za inostranstvo 60 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 608-1-270-1, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Štampa: Novinsko-izdavačko preduzeće »Politika«, Beograd, Cetinjska 1.

Povez: Štamparija »Prosveta«, Požarevac, Draže Markovića 25.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

SOCIJALIZAM

ČASOPIS
SAVEZA
KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Godina XIII

Broj 12

Decembar 1970.

Sadržaj

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

PETAR MARKOVIĆ

Aktuelna pitanja daljeg razvoja poljoprivrede Jugoslavije

»Dalji razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu, razvoj moderne agroindustrijske proizvodnje, podizanje životnog standarda i unapređenje uslova života i rada na selu, predstavljaju interese radničke klase i svih radnih ljudi, naroda i narodnosti naše socijalističke zajednice« (Rezolucija i konferencije SKJ).

INDUSTRIJALIZACIJA I POLJOPRIVREDA

U procesu razvoja naša poljoprivreda se postepeno transformiše težeći ka industrijskom načinu proizvodnje i sve se čvršće vezuje za industriju. Zbog toga se osnovni koncept razvoja poljoprivrede zasnivao na fundamentalnoj postavci da se transformacija jedne zaostale, pretežno naturalne, autarkične i jako isparcelisane poljoprivrede u savremeno organizovanu i visokoproduktivnu privrednu oblast — koja sadrži značajne prirodne i ekonomske potencijale za privredni razvoj — može efikasno realizovati samo ako se razvoj poljoprivrede tretira kao *integralni deo* politike ubrzanog opšteg privrednog razvoja zemlje. Osnovnu nit ove politike predstavljao je program intenzivne industrijalizacije koja je bila neophodan strategijski ekonomsko-politički faktor za razbijanje začaranog kruga naturalnosti i autarkičnosti i za unošenje metoda, tehnike i navika industrijske proizvodnje u prostrana područja individualne poljoprivrede sa primitivnom tehnologijom i svim pratećim poznatim negativnostima koje nosi ekonomska zaostalost i nizak obrazovni standard proizvođača.

Poljoprivreda je naročito u inicijalnom periodu razvoja bila ne samo osnovni rezervoar radne snage već i izvor akumulacije sredstava za razvoj industrije. Na formiranje viška rada

(akumulacije) za celokupan razvoj i na njegovo prelivanje iz jedne u drugu oblast uticao je ne samo organski sastav kapitala u pojedinim oblastima proizvodnje već vrlo bitno i ekonomska politika sa akcentom na razvoj industrije.

Ali, i u proizvodnoj funkciji poljoprivrede naglašen je značaj industrijalizacije, koja za jednu nerazvijenu poljoprivredu predstavlja *neophodan egzogeni faktor tehnološke i društvene transformacije*. Industrijalizacija koja se oslanjala na preimućstva sirovinske baze i na jeftinu radnu snagu ostvarivala je simultano niz funkcija koje su podsticale rast poljoprivredne proizvodnje i vršile pritisak u pravcu izmene tradicionalnih metoda proizvodnje u poljoprivredi.

Mogućnost uključivanja novih površina je relativno ograničena: zemljište u poljoprivredi je uglavnom već zauzeto od određenih vlasnika, u našim uslovima od društvenih i individualnih, a specifičnost poljoprivredne proizvodnje koja je određena ciklusima reprodukcije (u stočarstvu) i vegetacionim periodom (u biljnoj proizvodnji) čini da se proizvodnja ne može povećavati povećavanjem obrta kapitala kao što je to u industriji. Uslov da se povećava ukupna proizvodnja je povećavanje proizvodnje po jedinici površine, a za to je neophodna promena tehnologije proizvodnje, neophodan je input u poljoprivredu iz industrije u vidu savremenih sredstava za proizvodnju (hemijska sredstva, mašine i drugo). To je, po našem mišljenju, jedno od ključnih pitanja razvoja i u tome leži značaj industrijalizacije kao faktora i značaj društvenog sektora kao uslova za razvoj poljoprivrede.

Stvaranje novih radnih mesta za nedovoljno zaposlenu poljoprivrednu radnu snagu i podizanje opšteg nivoa produktivnosti nacionalne ekonomije bilo je i ostaje jedan od značajnih faktora privrednog razvoja. Sa smanjivanjem poljoprivrednog stanovništva rasla je produktivnost u Jugoslaviji.

Širenje tržišta za poljoprivredne proizvode dalja je funkcija industrijalizacije. Ono je šireno po osnovi promene ekonomske strukture stanovništva i porasta realnih dohodaka kako nepoljoprivrednog tako i poljoprivrednog stanovništva u uslovima relativno visokih dohodovnih elasticiteta tražnje prehrambenih proizvoda. Prisustvo te intenzivne tražnje, koju dalje pojačava stopa prirodnog priraštaja stanovništva, predstavlja onaj neophodni *ekonomski faktor* bez koga se u tržišnoj privredi ne može očekivati brža komercijalizacija zatvorene i pretežno naturalne individualne poljoprivrede.

U procesu industrijalizacije došlo je do razvoja industrije neophodne za snabdevanje poljoprivrede sredstvima za meha-

nizaciju i hemizaciju. Veoma značajno za povećanje tražnje industrijskih proizvoda namenjenih ličnoj potrošnji na selu bilo je povećanje potrošnje seoskog stanovništva koje nastaje usled povećanja broja takozvanih »mešovitih« domaćinstava, čiji se višak radne snage zapošljava u nepoljoprivrednim delatnostima, kao i povećavanje robne proizvodnje gazdinstava. Sve to neprestano stvara dodatne impulse razvoju industrije.

OSNOVNE POSTAVKE AGRARNE POLITIKE

Polazeći od opisanih funkcija, agrarne strukture i razvijenosti privrede, osnovni koncept agrarne politike polazio je od podruštvljavanja kao metoda stvaranja krupne proizvodnje.

Podruštvljavanje, kompleksno shvaćeno, na principima *dobrovoljnosti* proizvođača da pristupe određenim oblicima društvene proizvodnje, *materijalne zainteresovanosti* da se opredeljuju za određeni način proizvodnje i udruživanja i *postupnosti* u čitavom procesu stvaranja krupne proizvodnje u zavisnosti od ukupnog razvitka proizvodnih snaga društva — osnova je stvaranja krupne društvene proizvodnje.

Osnovni koncept agrarne politike nije se u svim fazama našeg razvitka mogao u potpunosti ostvarivati. Na to su uticale tri grupe faktora: prvo, složenost izvlačenja zemlje iz opšte zaostalosti stvarala je objektivno mnoge teškoće na području poljoprivrede. Druga grupa faktora odnosi se na karakter ekonomske politike koja je jedno vreme favorizovala industriju i druge nepoljoprivredne aktivnosti. Treća grupa faktora odnosi se na slabosti organizacije poljoprivrede u pojedinim fazama razvoja.

Zajedno s radničkom klasom i naprednom inteligencijom seljaštvo je učestvovalo u revoluciji i pod rukovodstvom Komunističke partije učestvovalo u stvaranju narodne vlasti, pa se *ne može govoriti o seljačkom pitanju u onom smislu kako je ono nastalo u praksi razvoja u zemljama Evrope i kakav mu se sadržaj pridaje u marksističkoj terminologiji. Agrarno pitanje se u nas svodi na probleme stvaranja krupne društvene proizvodnje, povećavanje poljoprivredne proizvodnje u takvom obimu da ona pruži dovoljno proizvoda za ishranu stanovništva i sirovina za industrijsku preradu i izvoz, uz istovremeno stvaranje socijalističkih društvenih odnosa u toj oblasti materijalne proizvodnje.*

Evolucija seljačkih radnih zadruga (SRZ) bila je odraz stanja i shvatanja onog vremena u kome su nastajale SRZ kao jedan od organizacionih oblika i pokušaja da se njime lakše

prebrode početni problemi razvoja. Ta shvatanja, međutim, u odnosu na individualnog proizvođača provlačila su se dugo u našem razvoju. Takvi recidivi u shvatanju predstavljaju još uvek teškoće u bržoj afirmaciji ličnog rada na selu.

EVOLUCIJA KONCEPTA AGRARNE POLITIKE

U razmatranju evolucije koncepta agrarne politike mogu se razlikovati četiri perioda. Bitno je, ipak, istaći da je osnovna nit agrarne politike u čitavom periodu — razvoj krupne društvene proizvodnje i podruštvljavanje kao metod — imala ključno mesto u celokupnom razvoju. Povremene devijacije u pojedinim periodima (etapa SRZ, administrativne integracije i slično) bile su rezultat objektivnih teškoća ili slabosti da se ovlada razvojnim procesima na ekonomskim osnovama i ekonomskim instrumentima usmeravanja.

Prvi period: 1945—1947. godine ispunjen je obnovom poljoprivrede i stvaranjem neophodnih uslova za plansku izgradnju. Avgusta 1945. godine sprovedena je agrarna reforma. Formiran je zemljišni fond od 1,566.000 ha, od koga je 798.000 ha podeljeno siromašnim seljacima, a ostalo dato državnom sektoru, čime su rešeni mnogi socijalni problemi sela. Agrarni maksimum za poljoprivrednike je limitiran na 25 ha obradivog zemljišta.

Drugi period: 1947—1953. godine karakteriše administrativni period upravljanja privredom, raspodele sredstava i njihovog prikupljanja. Poljoprivreda je administrativnim merama držana u ekonomski nepovoljnom položaju, sa ciljem da se deo dohotka prelije u industrijalizaciju zemlje. Najveći deo dohotka zahvatan je iz poljoprivrede preko niskih cena poljoprivrednih i viših cena industrijskih proizvoda, kao i raznim poreskim i drugim obavezama.

Period 1953—1965. godine je sledeći period razvoja. Ustavnim zakonom od 1953. godine proklamovan je princip društvene svojine, napušten je administrativni sistem upravljanja privredom i upravljanje, odnosno rukovođenje privredom putem centralističkog planiranja. Za poljoprivredu to je označavalo početak napuštanja svih tvorevina administrativnog sistema upravljanja (SRZ, obavezan otkup, administrativno određivanje cena i slično) i postepen prelazak na uslove samoupravljanja i tržišnu privredu. U tom periodu uvedeni su razni oblici cena — garantovane, zaštitne minimalne, a kao sastavni deo politike cena regresi i premije. Cene su, međutim, bile ispod ekonomskih cena. Poljoprivreda je u ukupnosti tih mera eko-

nomske politike bila u nepovoljnijim uslovima privređivanja, a uz to sa velikim obavezama i dugovima.

Godine 1953. donet je i niz drugih agrarno-političkih mera (reorganizacija zadruga, ograničavanje zemljišnog maksimuma zemljoradnika na 10 ha, nova investiciona politika na bazi kreditiranja investicija, nova poreska politika na bazi katastarskog prihoda i drugo) koje su imale veliki značaj za razvoj poljoprivrede. Godine 1957. usvojena je rezolucija Savezne skupštine o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva, koja je takođe imala veliki značaj za razvoj poljoprivredne proizvodnje i kooperativnih odnosa u njoj.

Usvajanjem privredne reforme 1965. godine počinje novo poglavlje u razvoju poljoprivrede i u njenom ekonomskom položaju. Sve te promene bile su inicirane donošenjem Ustava SFRJ.

Ustav SFRJ od 1963. godine sadrži veoma značajne postavke koje se odnose na raspodelu dohotka u privredi i na položaj pojedinih oblasti proizvodnje. On pre svega potpunije ističe princip društvene svojine, ne samo svojine nad sredstvima za proizvodnju već i nad rezultatima rada — dohotkom. Zatim, princip ujednačavanja uslova rada i privređivanja postavljen je kao prvorazredno privredno i društveno pitanje daljeg razvoja robne proizvodnje u uslovima samoupravljanja.

Ustavna načela našla su praktičnu primenu u principima privredne reforme 1965. godine. Osnovne postavke privredne reforme išle su za takvim rešenjima kojima bi se uspostavili uslovi za intenzivno privređivanje — otklanjanjem dispariteta cena primarnih i finalnih proizvoda i uspostavljanjem što je moguće ujednačenijih uslova rada i privređivanja između pojedinih oblasti proizvodnje, naročito primarne i finalne proizvodnje. Merama privredne reforme trebalo je obezbediti da veći deo nove vrednosti ostaje u privredi i da sama privreda bude nosilac reprodukcije, a da se znatno smanji investiciona i opšta potrošnja.

Ciljevi privredne reforme trebalo je da se ostvare izmenama u primarnoj i sekundarnoj raspodeli, pa su i konkretne mere privredne reforme išle u tom pravcu.

U primarnoj raspodeli, povećavanjem cena od 32% u odnosu na stanje kakvo je bilo 1964. godine[1], poljoprivreda je trebalo da ostvaruje paritetni dohodak u odnosu na ostalu pri-

[1] Pri određivanju nivoa cena polazilo se od toga da se cene u principu slobodno formiraju prema uslovima na tržištu. Za one proizvode koji se uvoze cene su formirane prema uvoznim cenama, a za izvozne prema izvoznim. Za proizvode kojima se cene garantuju cene su određivane za 10—15% ispod nivoa cena koje se po-

vredu.[2] Sekundarnom raspodelom poljoprivredi je trebalo ostaviti dohodak koji bi omogućio lične dohotke približne dohocima u ostaloj privredi i akumulaciju koja bi obezbedila veći deo sredstava za reprodukciju i jačanje materijalne baze poljoprivrede. Povoljni efekti privredne reforme došli su do izražaja u toku 1965. i 1966. godine, a 1967. godine samo delimično.[3] Relativan položaj poljoprivrede i dalje se pogoršavao u toku 1968. i 1969. godine, a i sada. I pored izvesnog poboljšanja ekonomskog položaja na bazi veće tražnje 1970. godine, poljoprivreda se nalazi približno u onakvom položaju kakav je bio pre usvajanja privredne reforme.[4]

U sekundarnoj raspodeli su se takođe pogoršavali odnosi. Godine 1966. zahvati u društvenoj poljoprivredi dostizali su 36% neto produkta, a u proseku za celu privredu 39,7%. Godine 1969. razni zahvati iz poljoprivrede iznose 38,3% neto pro-

---

stižu izvozom po jedinstvenom kursu. Zapravo, određene garantovane cene su bile na nivou tržišne cene koja se postizala u reformi. Nivo garantovanih cena za neke proizvode u reformi je bio u starim dinarima sledeći: pšenica meka 90, tvrda 100, kukuruz 63, pirinač 228, mesnate svinje 470, goveda I i II klase 500, junad tovljena 600, telad tovljena 650, ovce 340, tovljena živina 550, šljiva požegača 43 itd. Minimalne otkupne cene: šećerna repa 18, suncokret 120, uljana repica 120, masne svinje 380, mleko 130, duvan 470, grožđe od 90 do 150 dinara itd.

Merama reforme predviđeno je, dalje, da se cene sredstava za poljoprivrednu proizvodnju industrijskog porekla, isto kao i cene poljoprivrednih proizvoda, formiraju na bazi kursa dolara (1.250). Računalo se da će se cene povećavati: poljoprivredne mašine i oruđa 107, veštačka đubriva 153, sredstva zaštite 120, stočna hrana industrijskog porekla 147, gorivo i mazivo 115. Zadržan je i dalje regres za đubriva (oko 35% od prodajne cene proizvođača, sa ciljem veće akumulativnosti poljoprivrede).

U reformi su još uvedene premije: za svinje 45 dinara po kilogramu, za mleko — 30 za društvena gazdinstva, odnosno 10 za individualna, kasnije i za pamuk, kudelju i sirovi duvan.

[2] Sprovođenjem reforme ukupan nivo cena porastao je za 24%, u industriji za 14%, u građevinarstvu za 22%, u saobraćaju za 26%, cena uglja za 36%, u električnoj energiji za 34%, u crnoj metalurgiji za 31% itd. Poljoprivreda je trebalo da povećanjem cena dobije povećanje dohotka za oko 200 milijardi dinara.

[3] Stope fondova u poljoprivredi iznosile su: 1965. godine 5,8, 1966. godine 5,8, a 1967. godine 2,0. U privredi stope su iznosile 8,5, 8,9 i 4,3.

[4] Treba istaći da su reformom uspostavljene paritetne cene poljoprivrede i nepoljoprivrednih delatnosti. Smatramo, međutim, da nisu uspostavljeni paritetni odnosi cena unutar poljoprivrede. To se naročito odnosi na kukuruz. Na primer, garantovana cena pšenice je iznosila 90 dinara, a kukuruza 63, mada se tržišna cena u poslednje dve godine kreće oko 110 dinara.

dukta, a iz cele privrede 37,6%. U individualnoj poljoprivredi porez i drugi oblici zahvatanja dohotka zahvataju znatan deo dohotka, naročito novčanog. Povećale su se sve obaveze poljoprivrede, a indeks tih povećavanja 1968. godine u odnosu na 1964. godinu iznosi oko 173.

Kao rezultat takvih tendencija u primarnoj i sekundarnoj raspodeli lični dohoci u poljoprivredi su sada na poslednjem mestu u privredi, a reprodukciona sposobnost je vrlo slaba.[5] Dobar deo uzroka za ovakvo stanje rezultat je *nedoslednosti mera ekonomske politike i sporog reagovanja na osetljive tržišne tokove.* U grupu tih faktora spadaju, svakako, i oni koji su proizlazili iz veoma široko shvaćene liberalizacije spoljne trgovine bez dovoljnog poznavanja i udubljivanja u kretanja koja se odvijaju na drugim tržištima, zatim nekontrolisan uvoz i drugo[6]. Sve je to ozbiljno ugrožavalo osnovne tržišne artikle poljoprivrede, a naročito stočarstvo.

Druga grupa faktora koji su uticali na pogoršavanje ekonomskog položaja poljoprivrede nalazi se u samoj poljoprivredi. Poljoprivreda se vrlo teško *organizovala kao oblast proizvodnje,* procesi integracije — horizontalne i vertikalne — vrlo su se sporo odvijali, a uglavnom su se odvijali u lokalnim razmerama. Slabo organizovana, bez tržišnih fondova i rezervi, poljoprivreda se teško uklapala i snalazila u tržišnoj privredi, pa je i svaki, ma i najmanji, poremećaj na tržištu ostavljao teške posledice na privređivanje u poljoprivredi — smanjivanje dohotka i reproduktivne sposobnosti poljoprivrede.

Kolebanja na svetskom tržištu, a naročito mere agrarnog protekcionizma koje su sprovodile zemlje članice ZET-a uticali su takođe negativno na razvoj pojedinih vrsta proizvodnje i na rezultate privređivanja u poljoprivredi.

Svakako da su na pogoršavanje ekonomskog položaja poljoprivrede najviše delovali svi oni faktori koji su poslednjih godina uslovljavali opšte poremećaje u privredi (velika i nesrazmerna investiciona i opšta potrošnja, inflacioni pritisak, nestabilno tržište i cene). U primarnoj raspodeli poljoprivreda je sve više gubila dohodak pošto su cene sredstava za proizvodnju i cene potrošne robe brže rasle. Globalni indeks cena poljoprivrednih proizvoda porastao je 1969. godine na 160,8 u odnosu na 1964, a cena reprodukcionog materijala i mašina na

---

[5] Prosečna neto lična primanja 1969. godine iznose u poljoprivredi (u ND) 822, industriji i rudarstvu 959, prehrambenoj 896, duvanskoj 835, građevinarstvu 926, saobraćaju 1.054, trgovini 1.054, neprivrednim delatnostima 1.149, privredi 960.

[6] Prema intencijama reforme dozvoljava se slobodan uvoz, a izvoz bez olakšica.

oko 155. U pojedinim granama poljoprivredne proizvodnje rast cena je bio različit.[7]

Mnogo brže su rasle maloprodajne cene poljoprivrednih proizvoda. Ako se 1964. godina označi kao baza (100), cene su u 1969. godini povećane: hlebu — indeks 201 (136)[8], goveđem mesu 182, telećem 175, svinjskom 230 (168 za svu stoku), mleku 203 (189) itd.

Iskustva stečena u dosadašnjem razvoju, a naročito posle 1965. godine, ukazuju na potrebu da se poljoprivreda oslobađa svih onih administrativnih stega koje joj onemogućavaju brži razvoj. Ona se tako može bolje uklapati u tržište, prilagođavati zahtevima tržišta, ali i uticati na širenje tržišta za svoje proizvode. Ona mora više nego do sada koristiti i iskustva drugih zemalja.

NEKE ZAKONITOSTI U RAZVOJU PRIVREDE I DRUŠTVA U SVETU

U današnjem svetu postoje svi oblici privredne razvijenosti, počev od onih koji odgovaraju elementima prvobitne zajednice pa do visoko industrijalizovanog društva. Sagledavanje svih tendencija na pojedinim stupnjevima razvitka, makar i u obliku najuopštenijih teza, može znatno doprinositi uočavanju naših trendova daljeg razvitka i uzroka postojećih teškoća.

a) U svim zemljama, kao i u našoj zemlji, poljoprivredno stanovništvo se smanjuje uporedo sa razvojem proizvodnih snaga. Smanjivanjem poljoprivrednog stanovništva poboljšava se neprestano razmeštaj radne snage, kapitala i zemljišta, a samim tim povećava se produktivnost u poljoprivredi. U tom procesu neprestano se povećava i ukupna produktivnost u celokupnoj privredi. Dosadašnja praksa razvoja u potpunosti je potvrdila postavku da je poljoprivreda niskoproduktivna oblast proizvodnje samo u uslovima privredne nerazvijenosti i da se njena produktivnost povećava uporedo sa privrednim razvojem. No, uporedo sa povećavanjem njene produktivnosti ona sve više postaje tržišna i sve je veći uticaj društva (države) u kanalisanju osnovnih tokova njenog razvoja.

b) U razvoju privrede i poljoprivrede vrše se snažni procesi koncentracije i centralizacije. Takav put praćen je diferenciranjem na gazdinstva koja razvijaju tržišnu proizvodnju i dohodak po tom osnovu i na ona kojima poljoprivreda daje

---

[7] Indeks kod žita je oko 136, industrijskih useva 150, živine i jaja 163, stoke 168, mleka 189, voća 171, povrća 208 itd.

[8] U zagradi su indeksi povećanja cena proizvođača.

sve manje mogućnosti za dohodak, čak ni približan dohocima u ostaloj privredi.

c) Razvoj poljoprivrede u višim fazama privrednog razvitka ispunjen je mnoštvom oblika horizontalnog i vertikalnog udruživanja. Poljoprivreda prevazilazi udruživanja unutar sopstvene proizvodnje i sve više se poslovno povezuje i udružuje sa drugim oblastima proizvodnje, pre svega sa industrijama koje prerađuju poljoprivredne proizvode i onima koje proizvode sredstva potrebna za poljoprivredu. Takvim aktivnostima ostvaruje se jedinstvo proizvodnje, prerade, razmene i potrošnje, kao članova jedinstvenog privrednog procesa proizvodnje. Zatim, poljoprivredni proizvodi se sve više troše u prerađenom obliku, što sve više povezuje poljoprivredu i industriju, doprinoseći tome da se i poljoprivreda postepeno industrijalizuje.

d) Značajna je i povezanost nivoa dohotka i tražnje prehrambenih proizvoda. U nižim fazama razvitka dohodovni elasticitet tražnje prehrambenih proizvoda je viši, a sa povećavanjem dohotka on se smanjuje. Do nivoa srednje razvijenosti dohodovni elasticitet iznosi oko 1, što znači da svako povećavanje dohotka stanovništva zahteva u istom odnosu i povećavanje tražnje prehrambenih proizvoda. Na nivou srednje razvijenosti dohodovni elasticitet iznosi oko 0,5, što znači da svaki procent povećavanja dohotka povlači pola procenta povećavanja tražnje prehrambenih proizvoda. Sa daljim razvojem dohodovni elasticitet se neprestano smanjuje, ali se na svim nivoima vrše strukturne promene u potrošnji, odnosno tražnji na tržištu u pravcu povećavanja značaja visokovrednih kalorija animalnog porekla na račun skrobnih kalorija. Od nivoa srednje razvijenosti (oko 50% poljoprivrednog stanovništva i oko 600 dolara po stanovniku) poljoprivreda postaje u osnovi tržišna oblast proizvodnje, a njen razvoj je zavisan od tražnje na tržištu pojedinih proizvoda po obimu i strukturi. Sa tog stanovišta neobično je značajno poznavati odnose dohotka i tražnje. To je potrebno i radi realnog planiranja razvoja poljoprivrede, obima i strukture tražnje poljoprivrednih proizvoda na tržištu.

Jugoslovenska poljoprivreda je dostigla takav stepen razvoja na kome je za postojeći nivo dohotka stanovništva uglavnom uspostavljena ravnoteža ponude i tražnje. Za dalji razvoj poljoprivrede značajno je tržište i ekonomska politika. Da bi se poljoprivreda mogla uspešno razvijati, potrebno je imati i osnovne strategijske pravce razvoja pojedinih vrsta proizvodnje i grana. Svakako da razvoj stočarstva predstavlja ključni

strategijski osnov celokupnog daljeg razvoja poljoprivrede, a razvoj poljoprivredne prerađivačke industrije uslov razvoja gotovo svih vrsta proizvodnje.

EKONOMSKA POLITIKA U ODNOSU NA PROIZVOĐAČE

Razvoj krupne, visokoproduktivne i ekonomične proizvodnje uz postepeno podruštvljavanje ostaje i u narednom periodu osnovni cilj agrarne politike. U ostvarivanju toga cilja agrarna politika se oslanja pre svega na *društveni sektor*, čija uloga je već sada dominantna u proizvodnji nekih roba, a naročito je značajna njegova uloga u razvoju proizvodnje na individualnim gazdinstvima i u njihovom povezivanju sa tržištem.

Osnovno pitanje u daljem razvoju proizvodnje na društvenom sektoru je *povećavanje produktivnosti i minimizacija troškova proizvodnje.* Društveni sektor je u celini znatno snabdeven kapitalom, te je racionalno korišćenje sredstava bitan problem razvoja u narednom periodu. To se odnosi naročito na poljoprivredno-industrijske kombinate i poljoprivredna dobra. Taj deo društvenog sektora treba i dalje da bude inicijator integracionog povezivanja i udruživanja u poljoprivredi radi što efikasnijeg korišćenja poljoprivrednih resursa i nastupanja na domaćem i inostranom tržištu.

Poljoprivredne zadruge su po broju najrasprostranjenije i one najneposrednije sarađuju sa individualnim proizvođačima. Što se tiče njihovog statusa, one treba da posluju kao i svaka druga *radna organizacija*, te se uklapaju u privredni sistem kao i ostale privredne organizacije. Ne mogu se očekivati nikakve subvencije zadrugama, pa njihov osnovni cilj treba da bude dohodak kolektiva i seljaka. Njihova perspektiva je u razvoju proizvodnje i prerade, u razvoju kombinatskog tipa, uz međusobno poslovno povezivanje i poslovno povezivanje sa krupnim društvenim organizacijama u poljoprivredi i na tržištu. Samo tako one mogu uspešno u proizvodne programe da uključuju individualne proizvođače koji se orijentišu na proizvodnju za tržište.

Bitno je da se ove radne organizacije (zadruge) shvate kao pogodno sredstvo ekonomskog povezivanja individualnih proizvođača i njihovog uključivanja u tokove robne privrede. U zavisnosti od društveno-ekonomskih uslova pojedinih rejona, one će se konstituisati negde više kao asocijacije individualnih proizvođača, a negde kao asocijacije proizvođača društvenih gazdinstava i individualnih proizvođača, negde kao kombinat

i slično. U svakom slučaju, potrebno je i zakonsko regulisanje oblasti udruženog rada i zadrugarstva.

Što se tiče *individualnih gazdinstava* i njihovog mesta u daljem razvoju poljoprivrede, treba imati u vidu nekoliko kvalitativnih promena.[9] U najvećem delu privatnog sektora raspala se naturalna proizvodnja kao oblik proizvodnje koji je dominirao u prošlosti. Individualna gazdinstva se sve više uključuju u tržište, a robno-novčani odnosi postaju glavni motiv koji pokreće njihove aktivnosti. Na takve tendencije uticao je, pre svega, ukupan privredni razvoj i razvoj tržišta u celini. Razvojem celokupne privrede otvoren je proces migracije sa sela u nepoljoprivredne delatnosti i masovna seoba stanovništva iz sela u gradove. Jedan deo onih koji su nalazili zaposlenje u nepoljoprivrednim delatnostima ostajao je i dalje na gazdinstvu, što je doprinosilo jačem uključivanju tih domaćinstava u tržište na osnovu novčanih prihoda od zaposlenja u društvenoj privredi. Razvojem tržišta jedan broj gazdinstava jače se orijentisao na proizvodnju za tržište i po tom osnovu se uključivao u tokove robne privrede i robno-novčane odnose.

Poljoprivreda je za veći broj individualnih gazdinstava postala zanimanje od koga se dohodak stiče na tržištu. U uslovima naturalne proizvodnje, kakva je dominirala ranije, poljoprivreda je u osnovi bila istovremeno i način života seljaka, a razmere proizvodnje određivala je veličina domaćinstva i

---

[9] Individualna gazdinstva poseduju oko 8,720.000 ha obradivog zemljišta, odnosno 85% ukupne obradive površine. Oko 74% ukupne obradive površine, to jest oko 6,400.000 ha, koristi se kao oranična površina, 19%, odnosno 1,660.000 ha, jesu livade, a ostalih oko 700.000 ha su voćnjaci i vinogradi. Pored toga, individualna gazdinstva poseduju oko 1,600.000 ha površina pod pašnjacima. Na oraničnoj površini zasejava se oko 400.000 ha krmnim biljem, a pod kukuruzom, koji sada služi na selu uglavnom za ishranu stoke, nalazi se oko 2,225.000 ha. Livade i pašnjaci zauzimaju oko 3,260.000 ha, a na oraničnoj površini kukuruz i drugi usevi za stočnu hranu zauzimaju oko 2,625.000 ha. Ukupna površina sa krmnim biljem iznosi, prema tome, oko 5,885.000 ha, a ukupan broj uslovnih grla stoke (od 500 kg) na individualnim gazdinstvima iznosi oko 5,402.000. Na jedno uslovno grlo, kao što se vidi, dolazi oko 1,1 ha površine na kojoj se uzgajaju usevi za stočnu hranu, od čega je u proseku 0,7 ha pretežno u ekstenzivnoj proizvodnji (livade i pašnjaci), a 0,4 ha na oraničnoj površini. U narednih 15 godina treba isključiti iz ratarske proizvodnje i pretvoriti u veštačke livade ili zasejati leguminozama oko 600.000 ha. To bi stvorilo realne mogućnosti da se po tom osnovu povećava dohodak poljoprivrednika u narednih 15 godina po godišnjoj stopi od oko 2,8%. To bi ujedno bio najrealniji put sistematskog povećavanja dohotka poljoprivrednih proizvođača koji će u narednom periodu morati da ostanu u poljoprivredi. (Svi podaci o površinama i uslovnim grlima stoke uzeti su iz SGJ za 1969. godinu.)

potreban obim naturalne potrošnje. Taj kvalitativni skok je neobično značajan za dalji razvoj poljoprivrede i za njeno podruštvljavanje.

Razvojem proizvodnih snaga, raspadanjem naturalne proizvodnje, raspadala se homogena socijalno-ekonomska struktura sela. Selo se diferencira. To diferenciranje sela je veoma složen proces pošto u osnovi znači njegovu društveno-ekonomsku transformaciju, a poznavanje tog procesa je neobično značajno za preduzimanje određenih mera u oblasti agrarne politike.

Diferenciranje na selu kod nas je veoma složen društveno-ekonomski proces koji stvara realne uslove za razvoj poljoprivredne proizvodnje, a u osnovi vodi *podruštvljavanju,* to jest stvaranju krupne društvene proizvodnje. U polarizaciji koja nastaje na bazi diferenciranja konstituišu se, proširuju i jačaju društvena gazdinstva na jednom polu, dok se na drugom polu raspada individualno gazdinstvo kao naturalni proizvođač. Jedan broj gazdinstava se gasi jer ih njegovi stanovnici, a naročito omladina, napuštaju i odlaze u druge oblasti proizvodnje, a drugi broj gazdinstava razvija proizvodnju, naglo povećava proizvodnju za tržište i uklapa se u većoj ili manjoj meri u društvenu podelu rada.

Promena strukture seljaštva znači njegovu društveno-ekonomsku transformaciju, njegovo izvlačenje iz uskih okvira naturalne proizvodnje, omogućava mu da stupa u robno-novčane odnose, da se uključuje u tržište i društvenu podelu rada, da povećava svoj dohodak i standard. Dok je u naturalnoj privredi seljak sa svojim individualnim gazdinstvom decenijama ostajao u granicama svog gazdinstva, »mirovao«, u robno-novčanim odnosima on je dinamičan i neprestano traži nove izvore za povećavanje proizvodnje, robne proizvodnje, dohotka. Takav dinamičan razvoj najbolje *pokazuje i granice individualnog gazdinstva, njegove mogućnosti kao samostalnog proizvođača.* Otuda neminovno nastaju procesi kooperacije i integracije, to jest podruštvljavanje, koje će biti sve intenzivnije ukoliko se brže razvija robna privreda. U takvom razvoju neka gazdinstva će više razvijati krupnu proizvodnju, uključivati se u kooperaciju i društvenu podelu rada na osnovu proizvodnje za tržište, dok će veliki broj i dalje napuštati poljoprivredu i gazdinstva. *Put do razvoja krupne društvene proizvodnje u poljoprivredi je, neosporno, dug i složen jer se radi o temeljitoj izmeni društvene strukture.* Društvo i agrarna politika treba sa time da računaju.

Po našem mišljenju, diferenciranje (raslojavanje) seljaštva koje nastaje kao rezultat raspadanja naturalne proizvodnje na

selu i razvoja robno-novčanih odnosa i *uključivanje tako diferenciranog seljaštva u društvenu podelu rada i podruštvljavanje je ključno pitanje daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa na selu i socijalističkog preobražaja poljoprivrede na osnovama našeg programa tog preobražaja.* U tako diferenciranom selu se ne mogu posmatrati pojedine kategorije kao statičke niti se može već diferencirano selo razvrstati striktno na određene kategorije i grupe po određenim kriterijumima. Između takvih grupa, ma kako se one formirale, postoji mnoštvo prelaznih oblika. Ogromno šarenilo svih tih prelaznih oblika i čini svu složenost današnjeg jugoslovenskog sela, u kome se prepliću interesi i težnje da se povećava dohodak, različiti interesi u raspodeli, interesi individualnog i društvenog gazdinstva, privatne i društvene svojine, različiti kanali sticanja dohotka i drugo.

Diferenciranje seljaštva se ne može posmatrati kao prosto nastajanje imovinskih nejednakosti. Takvo posmatranje bilo bi veoma uprošćeno i ne bi se mogle videti sve promene i njihova suština. Radi se o ukupnosti svih ekonomskih protivrečnosti u seljaštvu koje nastaju u procesu razvoja privrede i robne proizvodnje. Osnovna pokretačka snaga raspadanja naturalne proizvodnje i diferenciranja seljaštva je opšti razvoj proizvodnih snaga. Otuda je to diferenciranje različito po rejonima. Unutar svakog rejona javljaju se različiti oblici diferenciranja u zavisnosti od blizine tržišta, strukture privrede, *veka teritorijalizacije seljaka* itd.

Mada se ne može praviti oštra razlika u faktorima koji uslovljavaju različite oblike diferenciranja, jer ih sve u osnovi *pokreće razvoj proizvodnih snaga i dohodak,* može se ipak reći da se u konkretnim strukturama na selu mogu razlikovati diferenciranja koja nastaju migracijama stanovnika i demografskim promenama domaćinstva i diferenciranja koja pokreće tržište i robna proizvodnja. Ovakvo grupisanje može više da posluži za praktično sagledavanje struktura koje su od interesa za usmeravanje društveno-ekonomskih kretanja na selu.

No, pri svemu tome treba imati u vidu da je naše individualno gazdinstvo u osnovi sitno gazdinstvo, za izuzetkom manjeg broja gazdinstava u određenim rejonima koja mogu više da razvijaju robnu proizvodnju i ostvaruju veći dohodak po tom osnovu.

Isto tako, pri razmatranju tendencija u posedovnoj strukturi treba imati u vidu da je ono što se u našoj praksi zvanično naziva individualno gazdinstvo rezultat *statističke, a ne ekonomske definicije gazdinstva.* Činjenica da veliki broj tako

definisanih gazdinstava predstavljaju »statistička gazdinstva«, *u stvari okućnica radnika i službenika, stvara mnoge teškoće pri analitičkom sagledavanju promena na selu i pri izvlačenju određenih zakonitosti.* Otuda pri konkretnoj izradi plana i dugoročnih projekcija sve te činjenice treba uzimati u obzir.

U dugoročnoj proizvodnoj politici razvoja poljoprivrede treba polaziti od toga da isti standardi ekonomske politike treba da važe za sva gazdinstva koja se organizovano uključuju u tržište bez obzira na vlasništvo. No, da bi se mogla voditi aktivna proizvodna politika u odnosu na individualna gazdinstva, treba sagledati sve promene u tim gazdinstvima. To je vrlo značajno pitanje. Ono prelazi ekonomske okvire i postaje jedno od centralnih društvenih pitanja.

Najpogodniji put za razrešavanje postojećih suprotnosti i složenih odnosa na selu svakako je *udruživanje individualnih proizvođača,* njihovo ekonomsko povezivanje, odnosno kooperacija sa krupnim društvenim gazdinstvima i tržištem. Jedan od uslova da se realizuju sva dostignuća koja postoje na sektoru udruživanja je oslobađanje od šablonskih i uniformnih rešenja za sve rejone. Treba polaziti od toga da svako udruživanje koje vodi povezivanju sa društvenom privredom i tržištem i doprinosi povećavanju dohotka i obezbeđuje samoupravljanje proizvođača treba podržavati i negovati. Na taj način mogu se optimalno iskoristiti sve postojeće rezerve u privredi i obezbediti povoljno društveno-ekonomsko kretanje.

Radi realnijeg sagledavanja proizvodnih mogućnosti i tendencija na selu potrebno je sagledati postojeće strukture na selu. Njih uslovljavaju razni oblici migracionih kretanja, kao i tržište.

Kao rezultat odlaska sa gazdinstva, a to je oblik migracije poljoprivrednih stanovnika u kome učestvuje najviše omladina (oko 85%), povećala se prosečna starost sela. Pored starenja sela, koje redovno prati masovne migracije, na selu se vrše i određene strukturne promene.[10]

Grupisanje domaćinstava prema profesionalnoj orijentaciji omladine ukazuje na demografske karakteristike koje omogućavaju da se sastavljaju dugoročne projekcije nastajanja i per-

---

[10] Metodološki, na bazi ovih migracija, seoska domaćinstva se mogu grupisati u tri grupe: (a) *domaćinstva bez omladine* (sva omladina je već napustila gazdinstvo), (b) *domaćinstva koja školuju svu omladinu* (neće zadržavati naslednika na gazdinstvu, pa će i ona posle školovanja omladine ostati bez omladine u domaćinstvu) i (c) *domaćinstva koja školuju omladinu,* ali će neko od dece ostati kao naslednik, na gazdinstvu.

spektive pojedinih grupa[11], kao i proizvodno-ekonomske karakteristike. Mnoga domaćinstva bez omladine su staračka domaćinstva.

Najveći broj domaćinstava bez omladine je u ekonomski razvijenijim rejonima, gde je manji prirodni priraštaj, manja agrarna naseljenost, domaćinstvo manje po broju, a veće mogućnosti školovanja dece i zapošljavanja van poljoprivrede.

**Struktura domaćinstava
prema profesionalnoj orijentaciji omladine[12]**

	Bez omladine	Školuju svu omladinu	Zadržavaju naslednika na gazdinstvu
Ravničarski rejon (Vojvodina i Slavonija)	31	47	22
Planinsko područje Jugoslavije	13	38	49
Mediteransko područje Jugoslavije	19	44	37

Na Kosovu je struktura sledeća: u prvoj grupi nalazi se samo oko 9% svih domaćinstava, u drugoj 37%, a u trećoj 54%.

Mediteransko područje je takođe heterogeno u pogledu ekonomske razvijenosti, pa su i različite strukture domaćinstava po užim rejonima, a u proseku se nalazi između ravničarskog i planinskog područja. U dalmatinskom delu, na primer, prvoj grupi pripada 25% svih domaćinstava, drugoj 36%, a trećoj 39%. U Dalmatinskoj zagori, Crnoj Gori i Makedoniji manji je broj domaćinstava bez omladine itd.

Ovako grupisana domaćinstva imaju i svoje proizvodno-ekonomske karakteristike. *Domaćinstva bez omladine poste-*

[11] Ovakve projekcije su napravljene u autorovom radu *Projekcije strukturnih promena u poljoprivredi prvog (žitorodnog) rejona,* »Studije, analize i prikazi«, JPB, Beograd, br. 5/63.

[12] Ova problematika je obrađivana u autorovim studijama *Planinsko područje Jugoslavije* i *Mediteransko područje Jugoslavije,* Poljoprivredni fakultet, 1967.

Planinsko područje Jugoslavije obuhvata oko 34% teritorije Jugoslavije i na njemu živi oko 36% ukupnog poljoprivrednog stanovništva.

Mediteransko područje obuhvata ceo jadranski deo Mediterana i Povardarja. Ono obuhvata 15% teritorije Jugoslavije i na njemu živi 11% ukupnog stanovništva i 11% svih individualnih gazdinstava.

peno napuštaju one vrste proizvodnje koje traže više radne snage, smanjuju gazdinstvo prodajom ili zakupom zemlje, a sa povećavanjem starosti domaćinstva ove tendencije su sve jače. Ovakve tendencije su u svim rejonima. Domaćinstva koja zadržavaju naslednika *razvijaju više proizvodnju i povećavaju gazdinstvo.* Domaćinstva koja školuju svu omladinu različito se odnose prema proizvodnji i gazdinstvu — u zavisnosti od rejona.

Opisane strukturne promene imaju veliki značaj za podruštvljavanje proizvodnje i zemlje jer stvaraju realne uslove za takve procese. *Strukture koje nastaju na selu migracijama nedovoljno se u našoj praksi koriste za brži razvoj udruživanja, podruštvljavanja i samoupravljanja, mada se za to stvaraju povoljni uslovi.*

Zapošljavanje van gazdinstva je drugi značajan oblik migracije poljoprivrednog stanovništva. Oko 1,500.000 lica koja žive na individualnom gazdinstvu stalno su zaposlena van gazdinstva (80% ukupnog broja zaposlenih van gazdinstva radi van svog mesta, a 20% u svom mestu). Oko 44% ukupnog broja gazdinstava ima stalno zaposlene van gazdinstva. To su s obzirom na dualitet ili pluralitet u izvorima dohotka takozvana mešovita domaćinstva.

Uzroci njihovog masovnog nastajanja su višestruki, a kao najznačajniji mogu se nabrojati: niski dohoci u nepoljoprivrednim delatnostima i na poljoprivrednom gazdinstvu, nestabilno tržište poljoprivrednih proizvoda, težnja da se zadrži gazdinstvo, usporena urbanizacija i drugo.[13]

Kao rezultat ovog oblika migracije formira se mešovita kategorija domaćinstava sa dohotkom iz poljoprivrede i iz drugih delatnosti. Ona se sastoji od velikog broja prelaznih kategorija u zavisnosti od veličine učešća dohotka koji se formira radom van gazdinstva, mesta gde se radi itd. Isto tako, ona je različito zastupljena po rejonima u zavisnosti od ekonomske razvijenosti, veličine domaćinstva, razvijenosti saobraćaja, uslova života na selu, razmeštaja privrednih objekata itd.

U opštem proseku, uporedo sa privrednim razvojem, ova kategorija domaćinstava napušta proizvodnju i smanjuje gazdinstvo pretvarajući ga postepeno u okućnicu radnika i službenika u prostornom i proizvodnom smislu. Takođe u proseku ova kategorija smanjuje ili sporije razvija tržišnu proizvodnju pošto ima novčane prihode od rada van gazdinstva i povećava svoju potrošnju. U ekonomski zaostalijim rejonima, gde nije

[13] Ova problematika je detaljno obrađena u autorovoj studiji *Stambena i privredna izgradnja na jugoslovenskom selu,* »Studije, analize i prikazi«, JPB, Beograd, br. 9 64.

razvijeno tržište i gde su manje mogućnosti plasmana proizvoda gazdinstva, ova gazdinstva više ulažu u proizvodnju i intenzivnija su pošto imaju stalne novčane prihode od rada van gazdinstva.

Jedan deo mešovitih (pretežno poljoprivrednih domaćinstava) ostvaruje neto tržišnu proizvodnju, a najveći broj je u ukupnom bilansu kupovine i prodaje deficitaran.

Poljoprivredna domaćinstva daju, kao što se vidi, gotovo celokupnu neto tržišnu proizvodnju. Međutim, i u grupi poljoprivrednih ima deficitarnih, što se iz ovakvog posmatranja ne može videti jer se to gubi u proseku. Može se smatrati da su čista poljoprivredna domaćinstva najjači proizvođači. Od mešovitih oko 35% je suficitarno. Ostale kategorije su deficitarne, ali su i sa manjim površinama zemljišta.

Tržišnost gazdinstava 1965. godine prema socijalnom sastavu domaćinstava[14]

Tip domaćinstva, vlasnika, gazdinstva	Gazdinstva	Površine	*Tržišnost*		Učešće tržišnosti u vrednosti proizvodnje	
			bruto	neto	bruto	neto
Poljoprivredna	55	63,8	68,5	+99,0	+42	+29
Mešovita						
pretežno poljoprivredna	12	15,1	12,0	+ 5,0	+25	+ 9
pretežno nepoljoprivredna	21	15,2	15,3	— 1,3	+19	— 1,39
Nepoljoprivredna	8	3,1	2,7	— 3,2	+10	—17
Bez radne snage	4	2,8	1,5	— 0,5	+24	— 1,61
Ukupno	100	100	100	100	+31	+14

Masovno nastajanje mešovitih domaćinstava, koja se najviše regrutuju iz sitnih gazdinstava, ublažava ekonomsko di-

[14] Bruto tržišnost se odnosi na ukupno prodate količine proizvoda, a neto tržišnost na bruto tržišnost po odbitku kupljenih količina poljoprivrednih proizvoda za ishranu. Podaci o tržišnosti su na bazi ankete SZS kojom se prati privredna aktivnost individualnih gazdinstava na jednom malom uzorku. Pošto je uzorak ankete mali, prikazani podaci se mogu posmatrati kao tendencije, ali svakako odražavaju prave tendencije. Isto tako može se smatrati da seljak prilikom anketiranja radije iskazuje tačne podatke o izdavanjima nego o primanjima, pa se može uzeti da je za neki procent tržišnost pomerena nadole. No, u svakom slučaju, nas u ovom prilogu interesuju tendencije.

ferenciranje i polarizaciju na selu koja nastaje na bazi povećavanja proizvodnje i robne proizvodnje.

Diferenciranje prema veličini poseda takođe postoji. Ono se ispoljava kroz tendenciju kupovine zemlje, kao i zakupa zemlje većih gazdinstava, na račun ponude zemlje koju vrše staračka i mešovita domaćinstva. U pogledu dohotka, novčanih primanja i izdavanja postoje takođe određene tendencije.[15]

Gazdinstva manja po površini u osnovi su deficitarna, više kupuju nego što prodaju poljoprivredne proizvode. Glavni tržišni proizvođači su gazdinstva preko 5 ha veličine.

Tržišnost gazdinstava 1965. godine prema veličini poseda

Grupe gazdinstva	Gazdinstva	Površine	Tržišnost		Učešće tržišnosti u vrednosti proizvodnje	
			bruto	neto	bruto	neto
Do 2 ha	35	8,7	15,7	3,4	+17	— 8
2—3 ha	15	8,8	12,1	10,4	+27	+11
3—5 ha	21,3	19,2	22,8	24,0	+34	+20
5—8 ha	16,2	23,2	25,8	31,1	+42	+31
Preko 8 ha	12,5	40,1	23,6	31,1	+44	+32
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	+31	+14

Gazdinstva veličine do 2 ha su u proseku deficitarna, a u pojedinim godinama imaju mali suficit.

U poslednjih 10 godina novčana primanja od prodaje proizvoda najsporije su se povećavala na najmanjim gazdinstvima, a sa povećavanjem gazdinstva brže su se povećavala ova primanja, to jest robna proizvodnja.

U pogledu novčanih izdavanja postoje takođe određene tendencije. Od ukupnih novčanih primanja u gazdinstvima veličine do 2 ha na gazdinstvo odlazi 26%, a na standard domaćinstva 71%. Sa povećavanjem gazdinstva povećava se udeo izdavanja za gazdinstvo, a u gazdinstvima preko 8 ha odnos je 49 prema 51.

Nešto bliže informacije o *diferenciranju gazdinstava prema tržišnosti* pružaju podaci o gazdinstvima grupisanim prema

[15] Ova problematika je detaljnije obrađena u autorovom radu *Strukturne promene na selu kao rezultat privrednog razvitka,* Beograd, 1963.

veličini vrednosti prodatih poljoprivrednih proizvoda. Iz takvog grupisanja se može zapaziti da jedan manji broj gazdinstava daje najveću masu proizvoda za tržište.

Struktura tržišnosti 1966. godine[16]

Grupe gazdinstava prema veličini vrednosti prodatih proizvoda (st. din.)	broj gazdinstava (%)	Površina (%)	Tržišnost	
			bruto	neto
Bez prodaje	7,4	2,8	—	—10,2
Do 100.000	23,7	14,9	+ 2,8	—20,0
100—200.000	16,6	13,4	+ 6,3	— 3,0
200—400.000	20,6	20,8	+15,4	+12,1
400—600.000	11,4	13,6	+14,5	+18,6
600—800.000	6,8	9,6	+12,0	+18,4
800—1.000.000	4,3	6,4	+10,1	+16,1
1.000—1,500.000	5,7	10,3	+17,5	+29,5
1.500—2,000.000	1,8	9,8	+ 8,1	+14,1
preko 2,000.000	1,7	4,4	+13,3	+24,4
Ukupno	100	100	100,0	100,0

Ovakvim grupisanjem može se videti da oko 48% ukupnog broja individualnih gazdinstava nema stvarnu (neto) tržišnost, već su u ukupnom bilansu deficitarna. S druge strane, 13,5% ukupnog broja gazdinstava veće tržišnosti daje oko 84% ukupne neto tržišne proizvodnje. Ovih 13,5% ukupnog broja gazdinstava poseduje oko 25% ukupnih površina. Oko 48% deficitarnih gazdinstava poseduje oko 32% ukupnih površina. Podaci pokazuju da samo manji broj (od 2,630.000 gazdinstava koje statistika vodi kao gazdinstva) stvara tržišnu proizvodnju koja je u ukupnoj masi svake godine sve veća.

Može se smatrati da postoje tri tendencije na selu polazeći od mogućeg razvoja poljoprivredne proizvodnje, naročito robne proizvodnje.

Prvu čine gazdinstva koja su sada pretežno orijentisana na tržište kao osnovni izvor dohotka. Ona već sada daju najveću masu roba za tržište, a uz dobro organizovano udruživa-

[16] Na bazi ankete SZS o seljačkim gazdinstvima. Važi ista napomena kao i za prethodne dve tabele.

U odnosu na 1959. godinu (koja je po istom metodu obrađena u autorovom radu *Strukturne promene na selu kao rezultat privrednog razvitka)* sada su jače izraženi procesi diferenciranja prema tržištu.

nje i kooperaciju ona bi se u potpunosti orijentisala na tržište i specijalizaciju.

Drugu tendenciju, koja je najmasovnija na selu, čine gazdinstva koja uglavnom podmiruju svoje potrebe, a povremeno iznose proizvode na tržište. Najveći broj iz ove grupe ima stalne prihode od rada van gazdinstva, kojima često unapređuju gazdinstva, ali pre svega standard života u domaćinstvu. U uslovima dobro organizovane kooperacije i udruživanja jedan deo ovih gazdinstava mogao bi da razvija proizvodnju za tržište i da se specijalizuje za određene vrste proizvodnje.

Treću tendenciju čine ona gazdinstva gde je posed mali, sa malo sredstava, a veliki broj članova domaćinstva. Ona ne obezbeđuju potreban dohodak bilo da su staračka ili im je takva materijalna baza da im to onemogućava. To su socijalni problemi sela.

Može se smatrati da postoje značajne rezerve za razvoj poljoprivredne proizvodnje, uz potrebnu proizvodnu orijentaciju.

Proces postepenog pretvaranja poljoprivrednika u robnog proizvođača proizvoda stočarstva može se stimulisati proizvodnom saradnjom i zasnivanjem dugoročnih ugovora društvenih gazdinstava i prerađivačke industrije sa individualnim proizvođačima. Uz formiranje i jačanje potrebnih fondova za stabilnost proizvodnje i njeno unapređivanje, vršilo bi se postepeno proces pretvaranja individualnog proizvođača od svaštarskog na specijalizovanog. Postepeno bi za individualnog proizvođača sve značajnije bilo tržište, razmena, kapital koji može uložiti u proizvodni proces, dohodak koji može postići, a sve manje značajna zemlja i vlasništvo nad njom. Smatramo da najpovoljnije uslove za podruštvljavanje i povećavanje dohotka individualnog proizvođača u postojećoj agrarnoj strukturi pruža razvoj stočarstva. Individualni proizvođač je najviše zainteresovan za stočarsku proizvodnju iz svih onih razloga koji su napred istaknuti.

Razvoj stočarstva i povećavanje stočarske proizvodnje na individualnim gazdinstvima, što znači istovremeno i razvoj robne proizvodnje, treba da bude jedno od ključnih pitanja razvoja poljoprivrede u narednom periodu. To se odnosi na sve rejone, kako na one koji imaju razvijenu ratarsku proizvodnju i stočnu hranu na oraničnoj površini tako i na planinska područja, rejone livada i pašnjaka. Ističemo, ipak, poseban značaj razvoja stočarstva za planinsko područje Jugoslavije, gde živi oko 36% ukupnog poljoprivrednog stanovništva. Tu je stočarstvo osnovna grana poljoprivredne proizvodnje i osnovni izvor dohotka proizvođača.

Ratarska proizvodnja na individualnim gazdinstvima je značajna, pre svega, sa stanovišta naturalne potrošnje, uključujući tu ishranu ljudi i stoke, a za pojedine rejone i proizvode i sa gledišta razvoja robne proizvodnje.

Za gazdinstva koja ne mogu da ostvare ni proizvodnju potrebnu za naturalnu potrošnju treba predviđati izvesne olakšice u poreskim obavezama.

U realizaciji proizvodnih programa razvoja poljoprivredne proizvodnje na individualnim gazdinstvima posebno mesto i značaj imaće udruživanje proizvođača i kooperacija sa društvenom privredom. Treba koristiti sve one oblike udruživanja i povezivanja sa društvenom privredom koji odgovaraju obostranim interesima. U udruženim jedinicama: zadrugama, pogonima, ekonomskim jedinicama treba obezbeđivati takve društveno-ekonomske odnose u kojima će svaki od proizvodnih partnera biti vlasnik dela dohotka koji je stvorio. Potrebno je radi toga ugovorima precizirati obostrane obaveze. U nekim rejonima razvijeno je direktno povezivanje individualnih proizvođača sa prerađivačkom industrijom, naročito u stočarskoj proizvodnji.

Bitno pitanje u udruživanju individualnih proizvođača svodi se na to da se udruživanje sa svim njegovim formama shvati kao sredstvo povećavanja dohotka, uključivanja u društvenu podelu rada i podruštvljavanja, a ne kao cilj. Ako se tako shvati u praksi, onda će uvek biti od presudnog značaja ciljevi udruživanja, a ne forme. Pri realizaciji koncepta udruživanja bitno je da se afirmišu ustavna načela o ličnom radu poljoprivrednika koji rade svojim sredstvima i da udruživanje u poljoprivredi dobija i svoju zakonsku podlogu. Naime, savezni zakon o zadrugama donet 1955. godine ne sprovodi se u život, a celokupna praksa razvoja poslednjih godina ukazuje da je potrebno doneti ne zakon o zadrugama, već zakon o udruženom radu.

Potrebno je stimulisati udružene proizvođače da modernizuju proizvodni proces, da nabavljaju sitnu mehanizaciju koja bi bila samo dopuna krupnoj mehanizaciji društvenih gazdinstava. Smatramo da ne bi trebalo uvoditi posebne takse na takvu sitnu mehanizaciju koju nabavljaju individualni proizvođači, kao što je to do sada činjeno. Za takvo oporezivanje mehanizacije na individualnim gazdinstvima nema društvenog opravdanja.

U narednom periodu sve više će se ostvarivati objektivni uslovi za razvoj poljoprivredne proizvodnje na individualnim gazdinstvima. Pod pretpostavkom da se uslovi privređivanja u poljoprivredi održavaju na nivou paritetnog dohotka, unutar

individualnih gazdinstava odvijaće se dva pozitivna procesa. Prvi se sastoji u daljem smanjivanju poljoprivrednog stanovništva. Po našem mišljenju, proces smanjivanja poljoprivrednog stanovništva odvijaće se u narednom periodu nešto brže nego u poslednje 3—4 godine. Već sada u poljoprivredi ima oko 25% ukupnog broja gazdinstava koja su bez omladine i koja se više neće demografski reprodukovati. Populacioni potencijali poljoprivrednog stanovništva su smanjeni za onaj deo omladine koji je već napustio gazdinstvo i poljoprivredu. Pored smanjivanja omladine na selu i povećavanja prosečne starosti, smanjuje se prirodni priraštaj onog dela poljoprivrednog stanovništva koji se reprodukuje. Prema tome, i pod pretpostavkom manjih stopa rasta privrede brže će se smanjivati poljoprivredno stanovništvo i brže će se odvijati strukturne promene na selu nego što je to bilo u vreme kada se celokupno poljoprivredno stanovništvo reprodukovalo.

Promena ekonomske strukture stanovništva različito će se odvijati po rejonima. U planinskom području Jugoslavije, pored svih migracija unutar zemlje i van zemlje, poljoprivredno stanovništvo će se blago povećavati ili, u najboljem slučaju, stagnirati. U dosadašnjem razvoju poljoprivredno stanovništvo planinskog područja se svake godine povećavalo za oko 0,2%, dok se u ostalom području ono smanjivalo za oko 0,2%. U rejonima severno od Save i Dunava proces deagrarizacije će, svakako, teći brže.

Smanjivanjem poljoprivrednog stanovništva povećaće se dohodak i produktivnost u poljoprivredi, što će povoljno uticati na individualne proizvođače.

Broj individualnih gazdinstava će se smanjivati u narednom periodu. U periodu između popisa 1960. i popisa 1969. godine broj individualnih poljoprivrednih gazdinstava se smanjio od 2,634.000 na 2,519.552. U rejonima manje agrarne naseljenosti, a to su privredno razvijeniji rejoni, broj gazdinstava se više smanjio. Može se očekivati da se u narednom periodu brže odvija proces demografskog gašenja onih poljoprivrednih domaćinstava koja sada spadaju u kategoriju staračkih domaćinstava.

TRŽIŠTE KAO OSNOVNI FAKTOR RAZVOJA POLJOPRIVREDE

Dalji razvoj poljoprivrede zavisan je od tržišta, odnosno tražnje na tržištu, domaćem i inostranom. Domaća tražnja je određena rastom dohotka, ali i boljim organizovanjem tržišta i njegovim širenjem. Velike razlike otkupnih i maloprodajnih

cena dobrim delom utiču na ograničavanje potrošnje u sadašnjim uslovima dohotka, proizvodnje i moguće tržišnosti. Na seoskim aglomeracijama trgovina je veoma slabo razvijena, što doprinosi smanjenju potrošnje.

Za dalji razvoj tržišne poljoprivrede važan je dohodak koji ostvaruju tržišni proizvođači u poljoprivredi. Paritetni dohodak, njegov nivo i odnos prema ostaloj privredi, kao i obezbeđenje relativno stabilnog dohotka, centralno je pitanje daljeg razvoja proizvodnje, tržišnosti i društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi.

Ako bismo hteli da napravimo kratak pregled važnih faktora koji su vezani za tržište i paritetni dohodak, mogli bismo da ih nabrojimo kako sledi:

Stopa rasta jugoslovenske poljoprivrede vezana je isključivo za tržište, vezana je za tražnju poljoprivrednih proizvoda na domaćem i inostranom tržištu. Sada postaje vrlo aktuelno pitanje odnosa veličine dohotka i tražnje poljoprivrednih proizvoda jer tu postoje određene zakonitosti. Razvojna iskustva zemalja koje su danas na višem stupnju privrednog razvitka, određene zakonitosti između stupnja privrednog razvitka i dohodovnog elasticiteta tražnje prehrambenih proizvoda govore da u srednje razvijenim zemljama, u koje spada i Jugoslavija, pri prosečnoj godišnjoj stopi rasta ukupnog dohotka od 8% dohodovni elasticitet tražnje prehrambenih proizvoda iznosi oko 0,5. A to znači da se pri prosečnom godišnjem rastu dohotka od 8% može očekivati stopa rasta tražnje prehrambenih proizvoda od oko 4%.[17] Ovo su orijentacione cifre. Ovi podaci govore o sledećem: prvo, pod pretpostavkom da se ostvare takve stope rasta — a one mogu biti čak i veće zbog toga što je tehničko-tehnološki i opšti nivo razvoja poljoprivrede dostigao takve razmere da može da obezbeđuje ponudu poljoprivrednih proizvoda i za veću tražnju — postaviće se pitanje realizacije. Ako se pretpostavi da će stopa rasta u narednim periodima biti 4%, i pod pretpostavkom da se ne narušavaju dispariteti cena i dohodaka između poljoprivrede i drugih delatnosti, te da se bar zadrže sadašnji odnosi, to bi značilo da će se u narednom periodu povećavati stopa realnih dohodaka u poljoprivredi za 4 poena godišnje. Ako bi to povećanje bilo 4 poena, to bi značilo da će se u narednih 5 godina dohodak u

[17] Dohodovni elasticitet tražnje žita, žitnih kalorija otprilike se završava na nuli, a u daljem razvoju pašće i ispod nule, dok će dohodovni elasticitet tražnje belančevina animalnog porekla iznositi oko 6,5 poena (vidi o tome detaljnije u studiji dr Vladimira Stipetića *Poljoprivreda i privredni razvoj*, »Informator«, Zagreb, 1970).

poljoprivredi povećati za oko 23 poena. Činjenica je da su sada dohoci između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih zanimanja veoma različiti. Dispariteti dohodaka između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih zanimanja su sada dosta veliki. Poljoprivredna zanimanja sada imaju u proseku negde oko 65% dohotka koji imaju nepoljoprivredna zanimanja, a u narednom petogodišnjem periodu, pod pretpostavkom predviđene stope rasta, taj odnos bi bio oko 55%. Ovde je posmatrana celokupna poljoprivreda u proseku, što se ne može i što ne treba jer masa sitnih gazdinstava ne može imati veći dohodak. Ostaje, ipak, činjenica da su sadašnji odnosi u dohotku poljoprivrede i nepoljoprivrednih zanimanja veoma nepovoljni, da će dalji razvoj imperativno zahtevati da se više ne narušavaju odnosi između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih zanimanja i da ekonomska politika treba da obezbedi da robni proizvođač u poljoprivredi treba da ima dohodak približan dohotku u nepoljoprivrednim zanimanjima.

Kada se orijentišemo na izvoz, moramo videti šta se dešava tamo gde želimo da izvozimo. Na tim tržištima dešavaju se mnoge kvalitativne promene koje su donedavna bile nepoznate u razvoju proizvodnih snaga tih zemalja, a još uvek malo poznate u našoj zemlji.

a) Prvo, to je nova tehničko-tehnološka revolucija, četvrta velika tehničko-tehnološka revolucija u istoriji poljoprivrede. Prvu je izazvao parni plug. Drugu tehničko-tehnološku revoluciju pokrenula je hemizacija poljoprivrede. Treća, koja je nedavno prohujala, uslovljena je selekcijom raznih biljaka i životinja. Četvrta, koja je u toku, ne donosi ništa novo u pogledu tehničko-tehnoloških inovacija, već unosi u proizvodni proces ekonomičnost proizvodnje. Ekonomičnost je glavni faktor nove tehničko-tehnološke revolucije.

b) Druga karakteristika savremenih kretanja u razvijenim zemljama odnosi se na nastojanje da se širi unutrašnje tržište i da se zahvataju nova tržišta van zemlje. Ta borba za nova tržišta vodi se isključivo smanjivanjem proizvodnih troškova. Ako za momenat isključimo agrarni protekcionizam i razne barijere koje sada stvaraju integracione zajednice u Evropi, a koje imaju i politički prizvuk, možemo konstatovati da se borba za tržište vodi isključivo borbom za smanjivanje proizvodnih troškova. Tržište, odnosno kupce, ne interesuje odakle je koja roba, iz kojeg je političkog sistema, već pre svega kakva je cena robe, kakav joj je kvalitet, kako je pakovana.

c) Treće, u razvijenom se svetu vrše snažni procesi koncentracije i centralizacije kapitala u poljoprivredi. Formiraju

se snažne integracione zajednice unutar poljoprivrede, između poljoprivrede i industrije, prometa, i samo tako snažne integracione zajednice mogu da ovladaju tržištima. Iz utakmice za tržišta otpadaju slabiji i izolovani proizvođači.

d) Sledeća karakteristika tržišta razvijenih zemalja je borba da se smanji deficit. Zapravo, sadašnja svetska trgovina pokriva samo oko 5% svetske proizvodnje mesa. Engleska uvozom pokriva oko 40% svoje potrošnje mesa, EEZ oko 8%, SAD 4%, Japan oko 10%. Prema tome, male su količine, mali su prostori koji su ostali na području izvoza mesa. A da bismo mogli da se uključimo u takvo tržište i u te prostore, potrebno je da se prate ta kretanja. Ali, potrebno je da i ekonomska politika respektuje ta kretanja i da pomaže uključivanje u međunarodno tržište. Postoje mnoge anomalije u izvozu poljoprivrednih proizvoda. Pored toga, u sektoru spoljne trgovine vlada usitnjenost i autarkičnost spoljnotrgovinskih preduzeća, a to nanosi štetu naporima proizvođača.

Širenje unutrašnjeg tržišta je dalji faktor povećavanja tražnje. Širenje unutrašnjeg tržišta može se postići, i postiže se, pre svega menjanjem ekonomske strukture stanovništva. Ako bi se u narednih 5 godina smanjilo poljoprivredno stanovništvo za 10%, godišnja stopa povećanja realnog dohotka u poljoprivredi bila bi veća, — za oko 10% bi se povećao dohodak poljoprivrednog stanovništva i popravio ekonomski položaj poljoprivrednih proizvođača. Smanjivanje *poljoprivrednog stanovništva je jedno od centralnih pitanja ne samo poljoprivrede, nego i celokupnog društvenog i privrednog razvitka.*

Širenje tržišta i u seoskim aglomeracijama značajan je faktor širenja tržišta za poljoprivredne proizvode i tržište uopšte. Tu su, po našem mišljenju, velike rezerve. Imajući u vidu socijalno-ekonomsku strukturu sela, u kojem živi oko 72% celokupnog jugoslovenskog stanovništva, može se smatrati da uz male napore u saobraćajnom povezivanju sela, otvaranju prodavnica i slično selo može da postane mnogo veći potrošač i poljoprivrednih proizvoda. To prostrano područje je zapostavljeno i u tom pogledu.

Razvojem prerađivačkih kapaciteta i povećavanjem asortimana prerađenih proizvoda može se takođe znatno širiti domaće tržište. Svakodnevno se može posmatrati kako se povećavanjem asortimana prerađenih proizvoda širi tržište i povećava tražnja.

Prevazilaženje lokalnih tržišta i stvaranje uslova za takvu razmenu u kojoj će doći do izražaja komparativne prednosti pojedinih rejona treba takođe da bude jedan od zadataka eko-

nomske politike u širenju unutrašnjeg tržišta. Zatim, izgradnja integralnog jugoslovenskog tržišta, u kojem bi potrošnja bila maksimalno diverzificirana na čitavoj teritoriji Jugoslavije. U takvim uslovima specijalizacija proizvodnje i diverzifikacija potrošnje treba da čine osnovnu nit dugoročnog razvoja poljoprivrede Jugoslavije i širenja tržišta.

Dalje pitanje u vezi sa tržištem jeste *stabilnost proizvodnje i stabilnost tržišta.* Poljoprivreda ima jednu specijalnost koju nemaju druge delatnosti. Proizvodnja oscilira iz godine u godinu. U industriji takođe postoje oscilacije, ali trend stalno ide naviše. U poljoprivredi je proizvodni proces vezan za prirodne cikluse reprodukcije u stočarstvu, odnosno za vegetacione cikluse u biljnoj proizvodnji. U takvim uslovima ciklusi proizvodnje su ozbiljno poremećeni ako postoje veće oscilacije. Da bi se prevazišle ili bar ublažile oscilacije i da bi se proizvodnja i tržište učinili stabilnijim, nužno je formirati *fondove,* i to više vrsta fondova, kao institucije samoupravne privrede. Pre svega — fondove za rizik, fondove za stabilnost proizvodnje i fondove za unapređenje proizvodnje.

Naredno pitanje u vezi sa tržištem i paritetnim dohotkom odnosi se na *ekonomičnost proizvodnje i produktivnost.* Poljoprivreda je postala tržišna privreda. Ona se samo tako može dalje posmatrati, a to znači njen razvoj posmatrati u lancu reprodukcije celokupne privrede. Kao i ostalu tržišnu privredu, nju moraju da prate sve one karakteristike koje vrede i za tržišnu privredu. Sada se valorizacija rada, društveno priznavanje rada proizvođača, vrši na domaćem i svetskom tržištu. Pitanje produktivnosti će biti sve značajnije u vezi sa razvojem proizvodnih snaga. Smanjivanje proizvodnih troškova, minimalizacija troškova proizvodnje, povećavanje produktivnosti, sve je to vrlo aktuelno, a prioritetno onda kada gazdinstva postaju kapitalom intenzivna i kada poljoprivredu prate sve one karakteristike koje prate privrede sa visokim organskim sastavom sredstava.

Sledeće pitanje u vezi sa tržištem odnosi se na *celokupnost i jedinstvenost privrednog procesa, odnosno na jedinstvo proizvodnje, razmene i potrošnje u robnoj privredi.* Proizvodnja, razmena i potrošnja tri su člana jednog jedinstvenog privrednog procesa. Ako jedan od ta tri člana deluje izolovano, ako se izdvoji iz proizvodnog procesa (na primer, razmena preko svoje tehnike, trgovine), mora doći do poremećaja u proizvodnji. U našim uslovima *društvene svojine* proizvođača nad sredstvima za proizvodnju i nad rezultatima rada proizvođač mora pratiti tok svojih roba preko tržišta do potrošača. Ali ne

samo da gleda i prati šta biva sa njegovim proizvodom, nego i da aktivno učestvuje u raspodeli rezultata rada. Samo tako on može organizovati proizvodni proces ako prati tražnju po obimu i strukturi. I samo tako može biti vlasnik i rezultata rada, odnosno dohotka koji se formira u procesu proizvodnje.

Razvoj društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi, razvoj i usavršavanje samoupravnih oblika udruženog rada, neophodan su uslov daljeg povećavanja proizvodnje i primene svih onih tehničko-tehnoloških inovacija koje obezbeđuje dostignuti nivo naučnih saznanja.

STOJAN ANDOV

Kritičke beleške o metodu teorije dohodne cene

U poslednje vreme, sasvim razumljivo, u nas su sve intenzivnije diskusije o bitnim pitanjima političke ekonomije socijalizma. Pri tome je posebnu pažnju privukla takozvana »teorija dohodne cene«.

Ceneći značaj tih diskusija kao teorijskog napora izazvanog potrebom daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa, ovim napisom želimo da skrenemo pažnju samo na neka osnovna metodološka pitanja. Ograničavamo se na nekoliko kritičkih primedbi na metod teorije dohodne cene, svesni pri tome da šire i dublje diskusije o metodu političke ekonomije socijalizma i dalje ostaju potreba ove nauke.

Koncept metoda koji je predmet ove kritike najjasnije je formulisan u radu dr Miladina Koraća *Teorija socijalističke robne proizvodnje — metod i cilj*.[1] Pri tome nismo gubili iz vida ni one fragmentarne misli o metodu koje se mogu sresti skoro u svakom radu koji izlaže, dopunjuje ili razvija ovu teoriju.

Naša kritika odvijaće se u obliku testa metoda teorije dohodne cene; na taj način nastojaćemo da utvrdimo koliko je taj metod adekvatan Marksovom metodu političke ekonomije, a koliko odstupa od njega. U tom cilju neophodno je zadržati se bar u kratkim crtama i na Marksovom metodu, a, tamo gde je neophodno, i na pitanjima njegovog nastojanja. To će nam omogućiti da bolje uočimo razlike između Marksovog metoda

[1] Taj rad prvi put je objavljen u časopisu »Naša stvarnost«, br. 12/62. A kada su radovi iz ove teorije sakupljeni i objavljeni u zborniku *Problemi socijalističke robne proizvodnje u jugoslovenskoj teoriji i praksi* (»Informator«, Zagreb, 1965) i taj je rad ušao u taj zbornik. U daljem tekstu, kad budemo navodili, uvek ćemo se pozivati na pomenuti zbornik.

i metoda teorije dohodne cene. Bićemo prinuđeni da u vezi s nekim pitanjima ulazimo i u filozofsku problematiku. Ali to ćemo činiti samo toliko koliko je neophodno za našu kritiku metoda teorije dohodne cene.

I

Prvi problem koji privlači pažnju je odnos metoda i predmeta. U teoriji dohodne cene o ovom problemu najpreciznije govori dr M. Korać:

»Ako je ovakva analiza područja našeg istraživanja, *potrebno je utvrditi metod istraživanja*, jer od izbora metoda u najvećoj meri zavisi valjanost zaključaka do kojih ćemo doći u analizi koja nam predstoji. S obzirom na sličnost područja ispitivanja kojim se bavio Marks (objektivni zakoni prethodnih istorijskih oblika robne proizvodnje), razumljivo je očekivati da bi se najveći broj politekonomista-marksista opredelio za Marksov metod analize.«[2]

Dr Korać smatra, dakle, da treba prvo da se odredi predmet istraživanja (»područje našeg istraživanja« — kako on kaže), a zatim da se izabere metod koji će se primeniti na predmet.

Odnos predmeta i metoda po svojoj suštini *spada u užu problematiku dijalektike.*

Hegel, koji je, po Marksovim rečima, »prvi u istoriji opisao opšte oblike kretanja dijalektike«, dokazuje da je neodrživa polazna postavka koja metod i predmet uzima kao rastavljene, koja smatra da između metoda i predmeta »pada granica«.[3]

Metod, po Hegelu, može biti samo misaoni odraz dijalektike predmeta. On to stanovište razvija kao bitan elemenat dijalektike. O tome kaže:

»Pokretački princip pojma koji ne samo da razrješava nego i proizvodi osposobljavanje (die Besonderrungen) nazivam ja *dijalektikom* — dijalektikom, dakle, ne u smislu da ona predmet, postavku itd., koja je dana osjećaju, neposrednoj svijesti uopće, razrješava, brka, nateže ovamo i onamo, imajući posla samo sa izvođenjem njihove suprotnosti... nego da se iz njega

[2] *Problemi socijalističke robne proizvodnje u jugoslavenskoj teoriji i praksi*, »Informator«, Zagreb, 1965, str. 25.

[3] Posebno videti: Hegel, *Fenomenologija duha*, »Kultura«, Zagreb, 1955, str. 45—56. — Instruktivno je i sledeće: »Metoda, na taj način, nije vanjska forma, nego duša i pojam sadržaja...« (Hegel, *Enciklopedija filozofijskih znanosti*).

proizvede i shvati *pozitivni* sadržaj i rezultat, po čemu je ona jedino *razvoj* i imanentno napredovanje. Ta dijalektika, onda, nije *spoljašnji* čin subjektivnog mišljenja, nego *vlastita duša* samog sadržaja, koji organski tjera svoje grane i plodove. Mišljenje, kao subjektivno, samo je svjedok tog razvoja ideja kao vlastite djelatnosti i njena uma a da sa svoje strane ništa ne dodaje. *Umno nešto promatrati ne znači da treba um unijeti u predmet izvana i na taj način obraditi, nego je predmet sam za sebe uman.*«[4]

Naše pitanje ne samo što je ovde formulisano već je sasvim indikativno najavljen pravac njegovog rešenja. »Umno nešto promatrati ne znači da treba um unijeti u predmet izvana i na taj način obraditi, *nego je predmet* sam za sebe uman.« Kada se metod dovodi u naknadnu vezu sa predmetom, kada se prvo predmet odredi, a tek onda se primenjuje metod, tada je metod subjektivni čin mišljenja, jer se um u predmet unosi spolja.

Ali Hegel ne donosi rešenje ovog problema, jer za njega je predmet »znanje koje se pojavljuje«, »objektivni um«.[5] On predmet određuje idealistički. Osamostaljena svest se samorazvija, prolazi kroz sopstveni proces samokretanja. *Ovo je u osnovi rezultat njegove mutne predstave o ulozi rada u istoriji.*

On, doduše, naslućuje ulogu rada u formiranju svesti[6], ali ne uspeva da potpuno shvati *dijalektiku rada*.

---

[4] *Osnovne crte filozofije prava*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1964, str. 49—50.

[5] Problem odnosa metoda i predmeta kod Hegela je jedan od najvažnijih problema. Predmet je kod Hegela idealistički određen. On (predmet) pomoću dijalektike izrasta u ceo sistem, ali taj sistem, koji Hegel dijalektički razvija kao celinu, sav je u protivrečnosti sa dijalektičkim metodom. Tu »protivrečnost metoda i sistema« kod Hegela posebno ističe Engels.

[6] Normalno određenje Hegelovog shvatanja rada pati od jednostranosti. Ne bi bilo sasvim tačno tvrditi da Hegel uopšte ne shvata razvoj rada. Tačnije bi bilo tvrđenje da Hegel ne uspeva da pravilno shvati razvoj, dijalektiku rada i zato ne uspeva da izvuče nužne teorijske konsekvence. Tu je kod njega poseban problem njegova koncepcija »otuđenja«, kao forma predmetnosti, kao identična sa opredmećenjem. Studiranje Hegelove filozofije, neosporno, odlučujuće je za pravilno shvatanje Marksovog dijalektičkog materijalizma. Ljudska misao se Hegelovom filozofijom najviše približava dijalektičkom materijalizmu. Ali oprečnost između metoda i predmeta koja se dalje javlja kao oprečnost između sistema i metoda odlučila je da je Hegelova filozofija ostala samo *približavanje* ka njemu, a nije postala dijalektički materijalizam. Ali, ako ona nije dijalektički materijalizam, onda je neosporno *njegovo postajanje*. Zato se on bez nje ne može razumeti (vidi: Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 15, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 170).

I pored toga što Hegel, pod uticajem engleskih ekonomista, shvata podelu rada[7], on *razvoj ljudskog roda, njegovu istoriju* ne nalazi u ekonomskoj delatnosti ljudi, već u sferi svesti, u običajima, u zakonima države, *u znanju.*

Hegel ne shvata razvoj rada. On smatra da je rad samo večiti odnos čoveka i prirode. Rad je, po njemu, proces otuđenja čoveka od sebe, proces u kome se čovek opredmećuje, u kome svoje suštinske snage prenosi u predmet koji je van njega, samostalan. Time što Hegel ne razlikuje proces rada kao opredmećenje čoveka od procesa rada kao otuđenja — *on ne može da vidi da dijalektika istorije koju on posmatra počiva na dijalektici rada,* koji se razvija u razgranatu materijalnu delatnost ljudi, ali menjajući se kroz istoriju uvek ostaje njena osnova.

Ovo je u stvari nedostatak Hegelove dijalektike. *On ne uspeva da misaono shvati dijalektiku nastajanja predmeta istraživanja.* Zato se dijalektika javlja naopako. A kretanje istorije kako ga on vidi — po Engelsovim rečima — samo je paralelno sa stvarnim kretanjem istorije. I tako Hegelova dijalektika jeste dijalektika ali idealistička, uneta iz mišljenja u predmet.

Marks takođe posmatra rad kao odnos čoveka i prirode, ali on vidi da ljudski rad u *tom odnosu* stalno napreduje. Pozicija čoveka prema prirodi se neprestano menja, pod dejstvom razvoja rada. A time se menja i svest ljudi. Za Marksa rad nije prost proces opredmećivanja, tačnije, proces opredmećivanja za njega nije nužno i proces otuđivanja čoveka u radu. On to jeste, ali je to istorijski određena činjenica. Oblici i stepen otuđenja čoveka u radu su zavisni od nivoa razvoja rada kao osnove ljudskog društva. Zato što se rad razvija ne može se on posmatrati u njegovoj elementarnoj formi kao odnos čoveka i prirode. U istorijskom razvoju rada čovek sve više između sebe i predmeta stavlja sredstva koja su »produženje njegovih organa«. Sredstva su takođe proizvod rada. U njima se rad opredmećuje. Tako rad postoji kao živi i opredmećeni rad. Odnos ova dva oblika rada je istorijski određen. Taj odnos je za Marksa određen dijalektikom rada. Odnosi ljudi u procesu proizvodnje određeni su stepenom razvoja živog i opredmeće-

---

[7] »*Rad individuuma za njegove ciljeve* isto je tako zadovoljavanje potreba drugih kao i njenih vlastitih, a zadovoljenje svojih postizava samo radom drugih. — Kao što pojedinac već u svome pojedinačnom poslu besvjesno izvršava neki opći posao, tako on opet i opći posao izvršava kao svoju svjesnu stvar; *cjelina postaje kao cjelina njegovo djelo,* za koje se on žrtvuje, pa on sebe upravo time dobiva od nje natrag« (Hegel, *Fenomenologija duha,* »Kultura«, Zagreb, 1955, str. 196).

nog rada koji zajedno čine materijalne proizvodne snage ljudskog društva. Tako, prateći dijalektiku rada, Marks dolazi do drukčijeg *određenja predmeta nauke o društvu.* Kod njega predmet nije *svest, osamostaljeno mišljenje, već društvo u svojoj celokupnosti, koje je dijalektički uređeno.* To je onaj »opšti rezultat« do kojeg je on došao u kriticu klasične nemačke filozofije i klasične političke ekonomije i koji pregnantno izražava u predgovoru za *Prilog kritici političke ekonomije.*

Taj je »opšti rezultat«, u stvari, razvijena materijalistička dijalektika. On jasno dokazuje kakav jedino može biti odnos metoda i predmeta. Između njih ne sme biti podvojenosti. Predmet postoji »i u stvarnosti i u glavi«. Ukoliko »ono što postoji u glavi« odgovara istini o predmetu, *onda je time misaono odražena dijalektika predmeta,* a tada je dijalektika materijalistička i postignuto je organsko jedinstvo metoda i predmeta, mišljenja i sadržaja, a svest je — kako kaže Hegel — samo svedok »umnosti predmeta«. Marksovo dijalektičko shvatanje društva kao »totaliteta konkretnosti« u kome određujuću ulogu ima celokupnost odnosa proizvodnje, kao realna osnova društva, neminovno nameće shvatanje da istinu o društvenom razvoju treba tražiti *pre svega* u dijalektici odnosa proizvodnje. Zato je politička ekonomija, koja istražuje *odnose proizvodnje,* »anatomija društva«.

Mi smo ranije videli da dr M. Korać, kad je reč o odnosu predmeta i metoda političke ekonomije, *smatra da je potrebno prvo odrediti predmet, a onda na njega primeniti metod,* to jest metod i predmet su rastavljeni, i da ih treba dovesti u naknadnu vezu. Sada da vidimo kako on *postupa* prilikom utvrđivanja predmeta istraživanja u teoriji dohodne cene.

II

Iako na prvi pogled izgleda da dr Korać pravi napore da što jasnije izloži Marksovo shvatanje predmeta političke ekonomije, a na osnovu toga i u direktnoj zavisnosti od njega da odredi predmet političke ekonomije socijalizma, ipak je sasvim jasno da on *ide samostalnim putem.* Ovu našu ocenu preciznije ćemo izložiti polazeći od stavova dr M. Koraća. Tako on kaže:

»Međutim, pošto je *Marksova analiza procesa proizvodnje robe* (kao jedinstvenog procesa proizvodnje upotrebne vrednosti i vrednosti) opštevažeća za svaki istorijski oblik robne proizvodnje, nama će ona u ovom slučaju služiti *kao pretpostavka*

pri razmatranju ovog drugog pitanja, tj. *pri analizi procesa reprodukcije u socijalističkom* preduzeću.«[8]

Ovaj citat upućuje nas na misao da dr M. Korać oseća gde je problem i gde treba tražiti njegovo rešenje. Teorijsko istraživanje procesa reprodukcije socijalističkog preduzeća je jedini put političke ekonomije socijalizma. Zato moramo videti šta dr M. Korać podrazumeva pod »procesom reprodukcije socijalističkog preduzeća«.

On polazi od »*strukture vrednosti robe*, po Marksovoj analizi«.

V = PV + NV
gde je
V = vrednost robe
PV = prenesena vrednost sredstava za proizvodnju
NV = novostvorena vrednost

Struktura vrednosti robe koja se ovde razmatra ista je u svim istorijskim oblicima robne proizvodnje. Istraživanje konkretno i istorijskog oblika robne proizvodnje, u našem slučaju socijalističke robne proizvodnje, nužno treba da pođe od utvrđivanja *elemenata strukture vrednosti u procesu njenog nastajanja* i treba da otkrije specifične funkcije *tih* elemenata. U određenim društveno-istorijskim uslovima ne može se govoriti o vrednosti robe, a da se naučno ne objasni proces njenog nastajanja. Marksisti, koji smatraju da vrednost nastaje u procesu proizvodnje, mogu ići samo putem istraživanja procesa proizvodnje vrednosti u konkretnim istorijskim uslovima socijalizma. Teorija dohodne cene nije pošla ovim putem. Kao što smo rekli, ona za svoju osnovu uzima strukturu vrednosti robe karakterističnu za sve istorijske oblike robne proizvodnje. Zatim, ona preskače proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu i tvrdi — kad se roba proda — da se njena vrednost sastoji od materijalnih troškova i dohotka, to jest:

V = MTP + d
gde je
V = vrednost robe
MTP = materijalni troškovi proizvodnje
d = dohodak

Ključna je tvrdnja teorije dohodne cene da dohodak ne izlazi iz procesa proizvodnje razdvojen, podeljen, već se on *raspodeljuje naknadno*, posle procesa proizvodnje. Tako se,

[8] M. Korać, op. cit., str. 14.

prema ovoj teoriji, u procesu reprodukcije socijalističkog preduzeća *raspodela izdvaja* kao samostalna sfera, jer ono što se u njoj događa ne potiče iz odnosa proizvodnje (odnosa svojine), već dobija oblik autonomnog kretanja. Sasvim je normalno što se dalje istraživanje društvenog procesa reprodukcije kod teorije dohodne cene ograničava samo na međusobne odnose robnih proizvođača (socijalističkih preduzeća) i što ona ne uspeva da uđe u razvijenije sfere socijalističke robne proizvodnje. Ovi se odnosi ipak ne tretiraju kao prosti odnosi razmene. Teorija dohodne cene dokazuje da se ovi odnosi u društvu odvijaju u obliku stihijskih procesa. Zakon koji reguliše ove procese u socijalizmu je istorijski oblik zakona vrednosti u socijalizmu. Ovaj zakon određuje odnose raspodele novostvorene vrednosti između robnih proizvođača i zato je on u tom kontekstu *zakon raspodele*. Metod koji je primenjen prilikom istraživanja reprodukcije socijalističkog preduzeća nije omogućio teoriji dohodne cene da otkrije dijalektičke veze između procesa stvaranja vrednosti i zakona raspodele.

Zato prilikom određivanja predmeta političke ekonomije socijalizma dr M. Korać ne uzima konkretna istorijska obeležja procesa proizvodnje robe. Tako on kaže:

»Međutim, pošto ljudi kao robni proizvođači stupaju u međusobne odnose jedino preko proizvoda svoga rada koji ima robni oblik...« Ova je pretpostavka nužna da bi došao do zaključka da »iz tih razloga *istraživanje objektivnih zakona socijalističke* robne proizvodnje u prvom redu *znači nastojanje da se utvrdi konkretni istorijski oblik u kome deluje zakon vrednosti u socijalizmu*«[9]. Tek na osnovu navedene pretpostavke moguće je definisati zakon vrednosti u socijalizmu kao *predmet političke ekonomije socijalizma.* Ali treba preispitati naučnu vrednost pretpostavke. Ona je u stvari izraz shvatanja robne proizvodnje kao istorijski nepromenljive pojave. Pretpostaviti da ljudi u svim istorijskim oblicima robne proizvodnje stupaju u međusobne odnose kao proizvođači roba, i to preko svojih proizvoda — znači poricati istoriju. Kapitalizam, na primer, samo je po tome kapitalizam što *proizvođači* roba ne mogu stupati u međusobne odnose preko svojih proizvoda, već to čine *vlasnici roba* koji *nisu* proizvođači. Proizvođači roba, da bi to uopšte mogli biti, moraju da nastupe kao vlasnici jedne specifične robe, *radne snage,* i jedino njenim otuđivanjem mogu fungirati kao proizvođači. Ali njihova proizvodna delatnost već je u tuđem vlasništvu. Zato odnosi u koje stupaju proizvođači u kapitalizmu su *odnosi proizvodnje, a preko »svojih« proizvoda* u međusobne odnose stupaju *samo* vlasnici

[9] Ibid., str. 25.

tih proizvoda, to jest u prvom redu kapitalisti. A kako u tom pogledu stoje stvari u socijalizmu — to *treba istražiti.*

Zadržimo se sada malo na pitanju kako je Marks odredio predmet političke ekonomije. Time ćemo još jasnije videti razlike između Marksovog postupka i postupka teorije dohodne cene.

Prvo, moramo reći da Marks svoj dijalektički metod smatra opšteteoretskom osnovom svoje nauke. On ne primenjuje metod na predmet, već njegov metod političke ekonomije nastaje, razvija se zajedno sa određenjem predmeta istraživanja, *kao misaoni proces koji odražava dijalektiku nastajanja predmeta i njegovog daljeg razvoja.* Ako se samo setimo Marksovog shvatanja rada kao osnove razvoja društva i ako obratimo pažnju na činjenicu da je Marks video da se ljudski rad razvija u obimnu i protivrečnu ekonomsku delatnost ljudi, onda postaje jasno Marksovo određenje *proizvodnje* kao predmeta političke ekonomije. On to izričito podvlači:

»Predmet o kome raspravljamo jeste, pre svega, *materijalna proizvodnja.*

Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu — pa stoga društveno određena proizvodnja.«[10]

Kritikujući polaznu osnovu »od usamljenog lovca i ribara«, Marks dokazuje da predmet političke ekonomije jedino može biti društveno *određena proizvodnja koja postoji kao rezultat dijalektičkog razvoja rada.*

Ali »društveno određena proizvodnja« nije samo *rezultat* dotadašnjeg kretanja dijalektike rada, ona je i *sâmo to kretanje.* Marks je shvata kao *jedinstvo mnogostrukog.*

Treba pre svega istaći da on polazi od činjenice da je proizvodnja u stvari proces prisvajanja prirode u bilo kom obliku svog društvenog određenja, ali takvo prisvajanje prirode koje je *uvek i samo* društveno određena proizvodnja. Dijalektičke veze unutar proizvodnje određene su njenom suštinom kao prisvajanjem prirode od strane čoveka, ali njihovi se oblici ostvarenja istorijski menjaju. Zato Marks prvo izlaže te dijalektičke veze unutar proizvodnje.

Opšti zaključak koji izražava Marksovo shvatanje unutrašnje dijalektike »društvene proizvodnje« je sledeći: Proizvodnja je jedinstvo mnogostrukog. Članovi tog jedinstva su proizvodna delatnost, raspodela, razmena i potrošnja. Ovi članovi su međusobno dijalektički povezani. Opšta zakonitost tih dijalektičkih veza je da proizvodnja dominira nad drugim čla-

---

[10] K Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* »Kultura«, Beograd, 1956, str. 173.

novima. Oni se javljaju ili kao momenti direktno obuhvaćeni u njoj ili kao relativno izdvojene sfere, ali *potpuno određene proizvodnjom.*

Društveno određenje proizvodnje ne menja suštinu ovih dijalektičkih veza, menja se samo oblik njihovog ostvarenja. Proizvodna delatnost ostaje dominantna. Raspodela, razmena i potrošnja su njeni momenti, potpuno određeni njome. Zato Marks za osnovu istorije ljudskog društva smatra razvoj proizvodnje. Proizvodnja se, po njegovom shvatanju, dijalektički razvija. *Ona nije samo istorijski rezultat nego uvek i polazna tačka dalje istorije.* Tom svojom dijalektikom ona određuje kretanje raspodele, razmene i potrošnje. Po ovome je Marks sasvim na suprotnom stanovištu od klasične političke ekonomije, koja proizvodnju smatra datom, a istoriju »progoni u oblast raspodele«[11].

U teoriji dohodne cene, kako smo videli, predmet je određen drugačije nego kod Marksa. Po koncepciji dohodne cene, posle određenja predmeta treba na njega primeniti Marksov metod. Da vidimo kako je shvaćen Marksov metod, a zatim kako je primenjen.

III

Marks — smatra dr M. Korać — prvo istražuje zakonitosti koje regulišu stihijske procese u uslovima proste robne proizvodnje. Pri tom on u svojim istraživanjima polazi od tri pretpostavke: (1) stepen razvijenosti proizvodnih snaga, koji se karakteriše dominacijom ručnog rada; (2) privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju individualnih proizvođača, koji su svojom stručnošću vezani za određeni proces proizvodnje; i (3) stvarno postojanje stihijskog procesa. Od osobite je važnosti to što se Marks služi apstrakcijom. On zanemaruje sve one okolnosti koje ograničavaju stihijnost, kao što su esnafske organizacije i drugi vidovi monopola. Ovo zato jer je glavno postojanje stihijskih procesa, a ne stepen te stihijnosti.

Karakteristično je za prostu robnu proizvodnju što i karakter sredstava za proizvodnju i, posebno, radne snage *ne omogućavaju njihovo seljenje* između grana. Zbog toga i ne dolazi do prelivanja novostvorene vrednosti između grana. Konkurencija između robnih proizvođača različitih grana je praktično nemoguća. Veća rentabilnost proizvodnje u nekoj grani ne može automatski da povuče seljenje *faktora proizvodnje* iz drugih grana.

---

[11] K. Marks, op. cit., str. 187.

Kao posledica ovih uslova na tržištu nastupa izravnanje između individualnih vrednosti roba samo unutar grana.

Na osnovu ovih otkrića — tvrdi dr Korać — Marks otkriva da je u uslovima proste robne proizvodnje *istorijski oblik zakona vrednosti — vrednosna cena.* Dalje Marksovo otkriće je da se zakon vrednosti javlja u ovom svom istorijskom obliku samo dok postoje pretpostavke nužne za to.

U uslovima kapitalizma — nastavlja dr Korać — društveno se bogatstvo takođe proizvodi u robnom obliku. Zato je cilj Marksovih istraživanja kapitalističke robne proizvodnje otkrivanje istorijskog oblika zakona vrednosti u kapitalizmu. Marks i u tim istraživanjima polazi od onih pretpostavki koje čine ekonomsku stvarnost kapitalizma. To su: (1) nivo razvijenosti proizvodnih snaga, koje karakteriše dominacija mašinskog rada; (2) kapitalistička privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju; i (3) postojanje stihijskih procesa kao oblika kretanja društvene reprodukcije.

Na ovom nivou razvoja proizvodnih snaga mogućno je *seljenje faktora proizvodnje* između grana. Posebno funkcionisanje radne snage kao robe uslovljava da radnik bude sasvim ravnodušan prema konkretnom obliku svog rada i prema upotrebnoj vrednosti svog proizvoda. Mogućnost seljenja faktora proizvodnje uslovljava i *prelivanje novostvorene vrednosti.* Zato veća rentabilnost jedne grane proizvodnje privlači faktore proizvodnje iz drugih grana. Individualne akcije i volje industrijskih kapitalista usmerene ka što većoj profitnoj stopi rezultiraju u nešto što nisu želeli, što je izvan i iznad njihove volje, u *prosečan profit.* Tako funkcioniše zakon prosečnog profita. Na osnovu toga Marks otkriva da je *istorijski oblik zakona vrednosti u kapitalizmu — cena proizvodnje.*

U svojim istraživanjima opet se Marks služi metodom apstrakcije. On prvo pretpostavlja da u kapitalizmu postoje samo dve klase — radnici i kapitalisti, a klasu kapitalista posmatra kroz industrijske kapitaliste. Zatim — kaže dr M. Korać — on zanemaruje ulogu monopola, ne zato što ne zna za njihovo postojanje, već zato što se njihov uticaj odražava na veći ili manji stepen stihijnosti procesa, a ne na karakter zakona koji ih reguliše. Metod apstrakcije u istraživanjima zakonitosti u uslovima proste robne proizvodnje i kapitalističke robne proizvodnje omogućio je Marksu da uoči jasne razlike između stihijskih procesa i zakona koji ih regulišu.

U tome dr M. Korać vidi suštinu Marksovog metoda. A zatim prelazi na primenu ovako shvaćenog Marksovog metoda na »uslove socijalističke robne proizvodnje«.

Dr M. Korać prelazi prvo na utvrđivanje pretpostavki »koje čine našu ekonomsku stvarnost«, od kojih treba dalje poći u istraživanjima kojima treba da se objasni istorijski oblik zakona vrednosti u socijalizmu. Za socijalističku robnu proizvodnju te pretpostavke su: »(1) Nivo proizvodnih snaga koji odgovara socijalizmu, a koji se karakteriše time da tehničku osnovu proizvodnje predstavlja mašinski rad. (2) Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, koja isključuje privatnu svojinu kao osnovu za prisvajanje rezultata tuđeg rada, i samoupravljanje neposrednih proizvođača, pri čemu oni deluju kao stvarni robni proizvođači. (3) Postojanje stihijskih procesa kao oblika kretanja društvene reprodukcije čije zakonitosti treba utvrditi.«[12]

Utvrđivanje ovih pretpostavki je mogućno apstrahovanjem od svih onih ograničavajućih faktora koji u stvarnosti postoje.

Ovde se posebno ističe da u socijalizmu — pošto je radni kolektiv proizvođač, upravljač i prvi prisvajač svog proizvoda — *radna snaga nije roba i nema vrednosti.* Zato se novostvorena vrednost ne javlja podeljena na najamninu i višak vrednosti, već je ujedinjena u jednu celinu — *dohodak* (pod pretpostavkom da se individualna vrednost poklapa sa prosečnom društveno priznatom vrednošću).

Vrednost se sastoji od:

$$V = mtp + d$$

gde je
V = vrednost proizvoda
mtp = materijalni troškovi proizvodnje
d = dohodak

Budući da razvoj proizvodnih snaga omogućava (i uslovljava) *seljenje faktora proizvodnje između grana* u procesu razmene između robnih proizvođača vrši se prelivanje novostvorene vrednosti. Zakonitost tog prelivanja je prosečna dohodna stopa. Ona se formira:

$$pd = \frac{D}{sp + NV}$$

gde je
pd = prosečna dohodna stopa
D = ukupan dohodak preduzeća
sp = sredstva za proizvodnju kojima preduzeće raspolaže
NV = ukupan fond rada uložen u proizvodnju

[12] M. Korać, op. cit., str. 39.

Utvrđivanjem prosečne dohodne stope mogućno je utvrditi istorijski oblik zakona vrednosti u socijalizmu — dohodnu cenu, čija je formula:

dc = mt + p + pd
gde je
dc = dohodna cena
mtp = materijalni troškovi proizvodnje
pd = prosečni dohodak

Time smo, po našem mišlenju, prikazali dosta tačno metod teorije dohodne cene; tačnije, Koraćevu interpretaciju Marksovog metoda i njegovu specifičnu primenu i rezultate postignute u teoriji dohodne cene. Sada treba videti koliko ova interpretacija stvarno odgovara Marksovom metodu.

Marks polazi od činjenice da je »društveno određena proizvodnja« koju on razmatra, dakle kapitalistička robna proizvodnja, pre svega *proizvodnja roba.* Zato počinje analizom robe. Roba je za Marksa jedinstvo protivrečnosti, jedinstvo upotrebne vrednosti i vrednosti. Ali roba nije stvar koja to svojstvo ima po sebi. Ona upotrebnu vrednost i vrednost stiče u *proizvodnoj* delatnosti, u *procesu proizvodnje gde se rad javlja ospoljen kao konkretan i kao apstraktan rad.* Roba je oblik kretanja protivrečnosti, njihov razvoj, jer se sam ljudski rad razvija kroz protivrečnosti svog apstraktnog i konkretnog oblika. Razvojem jedne specifične robe čija je upotrebna vrednost da izražava vrednosti svih drugih roba, to jest da bude opšti ekvivalent, *razvojem novca, kao rezultatom razvoja proizvodnih snaga,* stvaraju se uslovi za novi oblik »društveno određene proizvodnje«, za kapitalističku robnu proizvodnju.

U kapitalističkoj robnoj proizvodnji Marks istražuje pre svega *proizvodnu delatnost,* kapitalistički *proces proizvodnje vrednosti,* kao dijalektičku celinu i utvrđuje njegove članove. A zatim su za njega interesantni svi oblici dijalektičkih veza, prelaza i međudejstava. »Roba i novac«, »pretvaranje novca u kapital«, »proizvođenje apsolutnog viška vrednosti«, »proizvođenje relativnog viška vrednosti«, »proizvođenje apsolutnog i relativnog viška vrednosti«, »najamnina«, »proces akumulacije kapitala«, samo su aspekti i stepeni dijalektičkih oblika *proizvodne delatnosti kao procesa proizvodnje vrednosti i viška vrednosti.* Ovim problemima je u potpunosti posvećen prvi tom *Kapitala.*

U drugom tomu *Kapitala* Marks razmatra *dijalektičke veze proizvodne delatnosti sa potrošnjom, raspodelom i razmenom,* gde se potrošnja, raspodela i razmena javljaju kao *činovi*

unutar proizvodnje. U tom mnoštvu veza *proizvodnja* dominira nad potrošnjom, raspodelom i razmenom, a one su samo momenti unutar nje. Otkrivanjem unutrašnjih veza, njihove dijalektike, kojom se odvijaju u stvarnosti, bavi se Marks u razmatranjima o »prometnom procesu kapitala«, »obrtu kapitala«, »reprodukciji i prometu celokupnog društvenog kapitala«, to jest u celom drugom tomu *Kapitala.* Uključujući u razmatranje, pored proizvodnje, i raspodelu i promet u onim oblicima kad se oni objektivno javljaju kao *činovi unutar proizvodnje* on postepeno prelazi od pojedinačnog oblika proizvodnje vrednosti i viška vrednosti ka društvenoj proizvodnji vrednosti i viška vrednosti u kapitalizmu.

U trećem tomu *Kapitala,* dijalektiku ekonomske stvarnosti izloženu u prva dva toma Marks dovodi u odnos sa raspodelom i razmenom kao prividno samostalnim sferama. Analizom tih raznovrsnih dijalektičkih veza i prelaza on otkriva koje sve puteve prelazi vrednost pretvarajući se u cenu proizvodnje, zatim cepanje profita na industrijski i trgovački profit i kamatu i na kraju razmatra odnos vrednosti, cene proizvodnje i zemljišne rente.

Dok je za Marksa predmet političke ekonomije »društveno određena proizvodnja« kao jedinstvo mnogostrukog u kome dominira proizvodna delatnost, u teoriji dohodne cene predmet su međusobni odnosi robnih proizvođača. Marks dalje razvija svoj metod kao misaoni odraz dijalektike procesa kapitalističke proizvodnje robe, a teorija dohodne cene razvija svoj metod u uskim okvirima međusobnih odnosa proizvođača roba. A iz Marksove koncepcije znamo da je razmena između robnih proizvođača samo jedan od članova »društveno određene proizvodnje« i da je ona (razmena) *potpuno određena* vladajućim odnosima u proizvodnji.

Ova razlika ima dubok metodološki značaj. Potrebno je osvetliti sav raskorak koji se na ovoj osnovi javlja između Marksove ekonomske misli i teorije dohodne cene.

IV

Po koncepciji dohodne cene, proces stvaranja vrednosti je u suštini opšteistorijskog karaktera, to jest nema istoriju, on je jednom zauvek dat. Zato se u njoj analiza procesa proizvodnje robe koju je dao Marks pretpostavlja kao opštevažeća. Polazeći odatle, u tumačenju Marksovog metoda dr Korać tvrdi da je u svojim istraživanjima Marks *polazio* od stepena razvijenosti proizvodnih snaga i od oblika svojine.

Tvrditi da je Marks *polazio* od stepena razvijenosti proizvodnih snaga i od odnosa svojine, znači da je on njih pretpostavljao, uzimao takve kakvi jesu, nepromenljivi. A takvog postupka kod Marksa nema. Naprotiv, on *istražuje dijalektiku kretanja proizvodnih snaga i odnosa svojine* (tačnije: odnosa proizvodnje). On *nikad* nije pretpostavio proizvodne snage kao date, *nikad* on njih ne posmatra u mirovanju. Jedan od najvažnijih delova njegovog *Kapitala,* »Proizvođenje relativnog viška vrednosti«, govori baš o razvoju proizvodnih snaga, o tome da mašinski rad *nije* pretpostavka za kapitalističku robnu proizvodnju. Ona se javlja *pre* njega, na osnovu *ručnog rada,* koji ona revolucioniše putem proste kapitalističke kooperacije i manufakture. Mašinski rad je proizvod i dalja pokretačka snaga kapitalističke robne proizvodnje, a ne njena pretpostavka.

Marks takođe *nije* pretpostavio odnose proizvodnje u kapitalizmu, oni nisu u njegovim istraživanjima pretpostavka. Oni su *centralni problem* njegovog istraživanja, a posebno *njihov razvoj.* Uzimati proizvodne odnose kao pretpostavku znači uzeti ih kao *date,* kako ih vidimo iz iskustva, to jest nedijalektički, znači i nenaučno. Politička ekonomija je tako i radila *pre* Marksa.[13] A tako još uvek postupa građanska ekonomska misao.

U teoriji dohodne cene kao da se svesno teži tome da se odnosi proizvodnje u samoupravnom socijalističkom društvu ne shvate dijalektički. Oni su, po njenoj koncepciji, nepokretni, već dati i spoznati, i zato oni moraju biti *pretpostavka,* a ne predmet istraživanja. A ako se zaključi da je za Marksov metod *odlučujuće* to što za predmet istraživanja u osnovi uzima proizvodne odnose, svakom bi pala u oči razlika između Marksovog metoda i teorije dohodne cene.

Videli smo da su kod dohodne cene predmet istraživanja međusobni odnosi robnih proizvođača u socijalizmu i zakon vrednosti koji ih reguliše. Ali zakon vrednosti uopšte nije shvaćen kao zakon proizvodnje vrednosti, a dr M. Korać se ograđuje i od shvatanja zakona vrednosti kao »zakona razmene«. Ta se njegova nastojanja završavaju u određenju zakona vrednosti kao regulatora raspodele. Zakon vrednosti — po dr M. Koraću — u svim svojim istorijskim oblicima omogućava (uslovljava), ili ne, *seljenje »faktora proizvodnje«,* omogućava (uslovljava), ili ne, *prelivanje* novododate vrednosti. I on je *samo sa tog stanovišta* interesantan za političku ekonomiju.

[13] Setimo se samo Marksovih reči: »A otud opet potiče besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao večnu istinu, dok istoriju progone u oblast raspodele« (op. cit., str. 187).

Tako je, pomoću niza »pretpostavki«, kao predmet teorije dohodne cene određena *raspodela* i zakoni koji je regulišu.

Po svojim suštinskim odredbama, metod teorije dohodne cene nije uspeo da prevaziđe slabosti klasične političke ekonomije, koja proizvodnju uzima kao pretpostavku, kao datu. Predmet istraživanja klasične političke ekonomije jeste oblast raspodele[14], a tako je i kod teorije dohodne cene.

To što dr Korać želi da istakne u svom shvatanju Marksovog metoda jesu istorijska kretanja zakona vrednosti kroz njegove oblike. Jednom se — tvrdi on — zakon vrednosti javlja u obliku vrednosne cene, zatim — cene proizvodnje i — u socijalizmu — u obliku dohodne cene. Ovo treba da predstavlja njegov razvoj, njegovu dijalektiku. Ali ovako shvaćen zakon vrednosti, kao regulator raspodele, nema i ne može imati svoju samostalnu istoriju, svoju samostalnu dijalektiku, jer je celokupna oblast raspodele određena proizvodnjom, koja dominira nad njom. U proizvodnji su pokretačke snage. Tamo je dijalektika, a odatle i u raspodeli i razmeni.

Tvrdnja da je metod teorije dohodne cene — Marksov metod nehotično identifikuje Marksov metod sa metodom klasične političke ekonomije. Otuda nastaju i zabune oko rezultata koje daju ova dva metoda. Uzmimo samo jedan primer. Dr Korać kaže:

»Međutim, obe ove cene (vrednosna cena i cena proizvodnje — S. A.) u teoriji nisu ništa drugo nego *rezultat* Marksovog istraživanja i predstavljaju ekonomske kategorije, tj. teoretski izraz određenih odnosa proizvodnje koji nisu socijalistički. . .«[15]

Međutim, evo šta Marks kaže o ceni proizvodnje:

»Cena proizvodnje uključuje prosečni profit. Mi smo joj dali ime cena proizvodnje; to je faktički ono isto što A. Smit zove natural price (prirodna cena), Rikardo price of production, cost of production (cena proizvodnje, troškovi proizvodnje), a fiziokrati prix necessaire (potrebna cena) — pri čemu ni jedan od njih nije objasnio razliku cene proizvodnje od vrednosti — zato što je ona trajni uslov ponude, reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje. Shvatljivo je i to zašto oni isti ekonomisti koji se bune protiv određivanja vrednosti roba radnim vremenom, količinom rada koju one u sebi sadrže, uvek govore o cenama proizvodnje kao o centrima oko kojih se

---

[14] Rikardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je par excellence ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga *ne* proglašava proizvodnju, već raspodelu glavnom temom moderne ekonomije (K. Marks, op. cit., str. 187).

[15] M. Korać, op. cit., str. 12.

kolebaju tržišne cene. Oni to sebi mogu dozvoliti zato što je cena proizvodnje već sasvim izopačen i prima facie (očigledno) bespojmovan oblik robne vrednosti, oblik kakav se javlja u konkurenciji, dakle u svesti vulgarnog kapitaliste, pa dakle i u svesti vulgarnog ekonomiste.«[16]

Cena proizvodnje, znači, *nije prost rezultat* Marksovih istraživanja, ona se javlja — kao što Marks kaže — u svesti vulgarnog kapitaliste, pa i vulgarnog ekonomiste, to jest u građanskoj političkoj ekonomiji. Kao takva, ona je rezultat razvoja ekonomske nauke *do* Marksa, a Marksov doprinos njenom naučnom osvetljavanju je nešto drugo. On je *prvi u istoriji otkrio da je cena proizvodnje preobraženi oblik robne vrednosti* koja je materijalizirani ljudski rad. U razvoju robne vrednosti do kapitalizma bilo je veoma lako uočiti njeno poreklo od živog ljudskog rada. U kapitalizmu se stvari potpuno izokreću, pa zato se, na primer, A. Smit oseća nemoćan da cenu proizvodnje (koju on veoma dobro vidi, a naziva je prirodnom cenom) izvede iz vrednosti robe i pri tom da teorijski odbrani svoje ranije stanovište da je vrednost robe rezultat trošenja živog, tekućeg ljudskog rada. Njegova kolebanja idu dotle da on priznaje tri izvora vrednosti: kapital, zemlju i rad.[17] Time u suštini napušta radnu teoriju vrednosti.

I A. Smit i D. Rikardo, zato što nisu dijalektički shvatili robnu proizvodnju, nisu uspeli da vide da njihova analiza proste robne proizvodnje pomoću koje dolaze do načela da ljudski rad proizvodi vrednost — nije »opštevažeći«, već je nužna nova analiza novog načina proizvodnje robe, analiza kapitalističke proizvodnje robe.

Marks — nasuprot klasičnim ekonomistima, ali nadovezujući se na njih — robnu proizvodnju posmatra dijalektički, u njenom razvoju. Analizom procesa kapitalističke proizvodnje robe otkriva da je radna snaga roba, da ima vrednost i upotrebnu vrednost, a upotrebna vrednost ove robe je *rad* koji stvara više vrednosti nego što se ona sadrži u radnoj snazi. Aktom kupoprodaje — na osnovu zakona robne razmene — kapitalista postaje vlasnik ove robe, to jest dobija pravo da određeno vreme raspolaže njom, a to je vreme radnog procesa i — u skladu sa zakonima robne razmene — on je vlasnik proizvoda iz tog procesa rada, koji sadrži vrednost predujmljenih sredstava za proizvodnju, reprodukovani varijabilni kapital i višak vrednosti. Time rešava zagonetku koja se kod

---

[16] K. Marks, *Kapital,* tom III, »Kultura«, Beograd, 1948, str. 155.

[17] O ovome vidi: A. Smit, *Bogatstvo naroda,* »Kultura«, Zagreb, 1952, poglalje V—VIII.

A. Smita javlja kao neekvivalentna razmena, to jest razmena više rada za manje rada (Smit, naime, smatra da radnik za svoj rad razmenom dobija proizvode koji sadrže manje rada, a smatra da se *rad* razmenjuje za te proizvode).

V

Nije sporno da oblici robne proizvodnje imaju istorijski karakter. Ali naučno saznanje najteže uspeva da reši baš one probleme čije rešenje jedino može objasniti »skokove« u razvoju robne proizvodnje i promene njenog istorijskog oblika. Govoreći o teškoćama A. Smita i D. Rikarda, Marks [18] kaže da je prvi ostao nemoćan pred specifičnim razvojem zakona vrednosti, koji nastaje osamostaljenjem radnih uslova prema samome radu, iako sluti da *tu* leži problem. A drugi se »ni za trenutak nije zamislio« oko tog »specifičnog razvoja zakona vrednosti u kapitalizmu«.

Politička ekonomija socijalizma se nalazi pred zadatkom da otkrije novi »specifični razvoj« zakona vrednosti, novi »skok« u njegovom razvoju. Normalno je da će ta svoja istraživanja početi od onog što je suštinski novo, od društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Ali društvenu svojinu ne može uzeti kao pretpostavku, kao datu. Faktički nju treba da istražuje, jer ona ne postoji jednom zasvagda, već (postoji) samo kroz proces svoje reprodukcije. A ta se reprodukcija ne može drukčije ostvariti nego u procesu proizvodnje, gde je i proces trošenja radne snage, proces rada, jer samo živi rad ima tu prirodnu sposobnost da, trošeći se, održava vrednost sredstava za proizvodnju. Time što je vrednost društveni oblik postojanja društvene svojine, njeno postojanje je, znači, vezano za proces rada. Ali, proces rada samo kao proces održanja vrednosti sredstava za proizvodnju je obična besmislica. On je u uslovima robne proizvodnje i proces proizvodnje vrednosti. Znači, društvena svojina jedino može da postoji kroz proces održavanja postojeće i stvaranja nove vrednosti.

Tu nastaje problem, jer treba otkriti *šta* se novo dešava u socijalizmu u odnosu na kapitalizam u procesu proizvodnje vrednosti.

Ključni momenat procesa održavanja postojeće i stvaranja nove vrednosti jeste pozicija radne snage i živog rada. Da ta pozicija nije identična sa onom u kapitalizmu, nije sporno.

---

[18] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, I, »Kultura«, Beograd, 1953, str. 149.

Ali, kakva je ta pozicija u socijalizmu, šta je u njoj najbitnije — na ovo teorija socijalističke robne proizvodnje treba da odgovori na osnovu svojih istraživanja.

Teorija dohodne cene kloni se ovog problema, ne upušta se u njegovo rešavanje. Ona *pretpostavlja* postojanje društvene svojine. Ali *pretpostaviti* društvenu svojinu znači posmatrati je *van* procesa proizvodnje. Ovde se, znači, teorija zaustavila pre nego što je počela istraživanje.

Dalje, teorija dohodne cene pokušava *preskočiti* problem. Time što *pretpostavlja* društvenu svojinu učinjen je prvi i odlučujući korak. Kada se oslobodila obaveze da razmatra proces proizvodnje vrednosti, onda lako ide do pretpostavke da radna snaga nema vrednosti jer nije roba. Na taj način teorija dohodne cene izbegava »da se zamisli« nad unutrašnjim protivrečnostima procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu. Zato se raspodela javlja kao samostalna sfera bez dijalektičke povezanosti sa procesom proizvodnje.

Time je teorija dohodne cene upala u sopstvenu zamku. Ona ne može da govori dalje o procesu proizvodnje, jer ne može o njemu da govori kao o procesu proizvodnje vrednosti. Zato, umesto procesa proizvodnje vrednosti, ona posmatra »faktore proizvodnje«. Ti »faktori proizvodnje« su već sledeća slabost teorije dohodne cene. Nikad se, po ovoj teoriji, ne zna da li su ti »faktori proizvodnje« i vrednost ili samo upotrebna vrednost. Oni su u principu prisutni kao upotrebne vrednosti. Čak i izričito, jedan od njih — »ljudski faktor« — nema vrednost, on je samo upotrebna vrednost.

Na osnovu toga nastaju veoma velike teškoće. »Zakon vrednosti u socijalizmu« ne može biti formulisan, dohodna cena ne može biti izvedena od vrednosti robe bez subjektivne intervencije naučnika. Da bi se novododati živi rad mogao pretvoriti u vrednost, i na taj način mogao da učestvuje u formiranju prosečne dohodne stope, po koncepciji dohodne cene, nužna je složena operacija računanja, jer taj rad, normalno, *pre* procesa formiranja prosečne dohodne stope ne postoji kao vrednost. Da i ne govorimo o teškoćama sa kategorijom »organski sastav«. U teoriji dohodne cene ova se kategorija sreće kao »organski sastav faktora proizvodnje«. A znamo da je kategorija »organski sastav« Marksova kategorija. Znamo i to da ona označava odnos *vrednosti* sredstava za proizvodnju i *vrednosti* radne snage kada je taj odnos određen njihovim »tehničkim sastavom«. Nastaje dilema kod dohodne cene: ili »faktori proizvodnje« imaju vrednost i na toj osnovi imaju i organski sastav ili nemaju vrednost (bar jedan od njih — »ljudski faktor«) i nemaju organski sastav. Ako je prvo tačno,

onda je teorija dohodne cene naučno neodrživa, jer se ona zasniva na pretpostavci da »ljudski faktor« — radna snaga nema vrednost. A ako je tačna druga pretpostavka — da radna snaga nema vrednost i po teoriji dohodne cene ne može biti reči o »organskom sastavu«, onda ova teorija ne može objasniti veoma složene procese u socijalističkoj robnoj proizvodnji.

Mi smo se ovde zadržali na nekoliko pitanja metoda teorije dohodne cene. Sada kritika dovodi u pitanje i druge aspekte ove teorije. Znači, u toku je njeno svestrano kritičko prevazilaženje. Ali ove činjenice ne mogu da umanje ulogu teorije dohodne cene u razvoju političke ekonomije socijalizma. Ona je plod, refleksija u svesti, određenog perioda razvoja socijalizma. Kao što je taj period bio neophodan u razvoju socijalizma, tako je i teorija dohodne cene bila neophodna u razvoju političke ekonomije socijalizma.

Ova teorija nije uspela da odgovori na otvorena bitna pitanja političke ekonomije socijalizma, a nije to ni mogla jer nije otkrila put koji to omogućuje. Međutim, zablude teorije dohodne cene nisu slučajne pojave, one su nužan proizvod nastajanja i protivrečnog kretanja odnosa proizvodnje u socijalizmu i teorijske svesti o njima. Te zablude i njihovo savlađivanje čine nužnu stepenicu i značajnu kariku u razvoju političke ekonomije socijalizma, koja se sada već konačno i neposredno suočava sa svojim osnovnim zadatkom: istraživanjem odnosa proizvodnje u socijalizmu onako kako se autentično javljaju u praksi, kako bi se otkrili zakoni njihovog nastajanja i razvoja.

Televizija i kultura*

VUKAŠIN MIĆUNOVIĆ:

Televizija izvan etatizirane svijesti

Posmatra čovjek kako pored onog magičnog prozorčeta u njegovom stanu teče život. Čuje ga i vidi pa se divi zarobljen iluzijom da se događa samo to što je kamera nanišanila i preko malog ekrana unijela u njegovu kuću. A tek poslije, ako pogleda u špicu, pomisli ponešto i o TV timu koji je — pokazujući šta je od života, od kulture, od umjetnosti izabrao — otkrio ponešto svojih znanja i sposobnosti, donekle i naslutio sopstveni ukus i mjerila. Ipak nijesu u većini gledaoci koji se odvaže i pismeno, s prigovorima i zahtjevima, obrate televiziji, o čemu ostali mogu da se obavijeste posredstvom urednika i saradnika emisije TV pošta. Ne bi se moglo tvrditi da ta pisma ostaju da nepročitana vire iz uredničke korpe, ali ni utvrditi koliko zahtjevi sadržani u njima opredjeljuju ponašanje programera TV programa koji gledaocima posreduju i život kulture. Poznato je, međutim, da televizija ima veoma razrađenu službu za praćenje raspoloženja gledalaca, razvijeniju no bilo koja njoj srodna javna ustanova. Pa ipak ne može se reći da je rad televizije, čiji su rezultati permanentno izloženi javnosti, dnevno suočen i sa zahtjevima te javnosti. Možda i nije moguće izgraditi nekakav sistem koji bi svojim automatizmom regulisao odnose između gledalaca i televizije. A teško je ustanoviti do koje je mjere TV kritika, koja je u nas mnogo mlađa od televizije, uspjela da postane korektiv ponašanja televizije, činilac usklađivanja programa sa željama publike.

Pozvani da u takvim okolnostima nešto kažemo o televiziji i kulturi, svodimo se na utiske stečene optikom gledaoca koji posmatra kulturni program, i to mahom onog studija čije

* Zbog ograničenog prostora u ovom broju objavljujemo samo priloge Vukašina Mićunovića i Žike Bogdanovića. U narednim brojevima Redakcija će objaviti ostale priloge na ovu temu.

emisije možemo da primamo, ali ne po slobodnom izboru, nego po sporazumu postignutom između tog i ostalih studija! Kad bi barem postojale tehničke mogućnosti neposrednog uključivanja programa svih dejstvujućih studija u nas!

Htio bih da vjerujem da taj program nije mjera televizijske uloge u kulturi misleći da taj medij nije samo sredstvo, da je čitav njegov život u stvari kultura. Kultiviše ona i kada obavještava o dnevnim zbivanjima ili ih komentariše, dok podučava, oživljavajući prošlost, predočavajući budućnost, zabavljajući, umjetnički uzdižući — ukratko, radeći svoj posao. Dok djela i djeluje na sklonost da mijenjamo prirodu u nama i oko nas, što i jeste osnov svih čovjekovih motivacija za kulturu. Utiče ona na jednom veoma širokom frontu ljudi koji su, nabavljajući televizor, promijenili nešto u načinu života, omogućili sebi jedan za njih nov oblik kontakta sa svijetom i kulturom u njemu. Za intenzitet i efekte tog kontakta sve zasluge pripadaju ljudima koji upravljaju televizijom i, radeći u njoj, omogućavaju njen rad. Televizija ipak pripada onome u čijim je rukama studio! Vlasnik prijemnika, vođen ukusom ljudi sa televizije, izložen njihovim mjerilima o lijepom, značajnom, zanimljivom, zabavnom, slijedi to šta su odabrali posrednici između života i gledaoca, a time i između kulture i umjetnosti i gledaoca. Prijemnik je izraz valjanosti ukusa i kriterijuma tog posrednika, povod zadovoljstvima kada se ukusi podudare i nezadovoljstava čim su različiti kriterijumi. I stalnog saznavanja svoje izloženosti jednoj moći posrednika na čije ponašanje može da utiče pišući uredništvu, javno iznoseći svoje mišljenje u onoj formi i na način na koji se javno iznose mišljenja. Može i da isključi prijemnik. Ali ne sasvim i osjećanje da ne može predvidjeti kada će mu se ispuniti zahtjevi i ostvariti interesi. Osjeti da je na jednoj strani televizija to moćno sredstvo komunikacije, sa izvanrednim mogućnostima širokog prostiranja onoga što ljudi zaposleni u njoj odaberu i pripreme na osnovu sopstvenih opredjeljenja i procjena, a na drugoj gledalac sa svim onim šta ga motiviše ne samo da se interesuje kulturom nego i da se ispolji subjektom naročito u nekim aspektima te djelatnosti. Gledalac, koji sve manje želi da bude indoktriniran i koji se od objekta sve više preobražava u subjekt, našao se pred sredstvom upravo idealnim za indoktrinaciju.

Kada je riječ o kulturi u užem smislu i ulozi televizije u njenim razuđenim tokovima, treba reći i to da televizija nije sasvim samostalna. Rad i djelovanje televizije zavisni su od kulturnog nivoa sredine, od rada i rezultata svih jedinki i organizama koji se bave kulturom i na osnovu čijih dometa se i ocjenjuje i kulturni nivo. Kada kojim čudom ne bi bilo usta-

nova i pojedinaca specijalizovanih za kulturu, stvaralaca obdarenih zlatnom žicom talenta, obrazovanih u umetničkim školama, umjetnika afirmisanih i onih opredijeljenih da se oprobaju u umjetnosti — televizija bi morala da ih stvara jer bez njih ne bi mogla da egzistira. Kod nas je taj medij izgrađivao sopstveni sistem u zatečenom sistemu kulturnih i umjetničkih ustanova sa tradicijom i stvorenom pozicijom u društvu. Atraktivna kao i sve što je novo, dostupna zbog tehnike kojom se služi, bezbolnije je sarađivala sa ljudima no sa ustanovama u kojima su ti ljudi zaposleni. Njen razvitak nije tekao bez konflikata ne samo s navikama gledalaca koje je dnevno atakirala nego i naročito sa onim ustanovama koje su njenu pojavu doživjele kao konkurenciju sebi, tačnije — svom načinu rada. Savlađujući tekuće otpore kao da je bila nošena viješću da njoj pripada budućnost, izrasla je u instituciju bez čijeg se djejstva više ne mogu ni posmatrati niti ocjenjivati tokovi kulture u nas. Drugovi sa televizije najbolje znaju kakve su sve nevolje morali da savladaju dok su stvorili to što danas društvu koristi imajući televiziju. S kakvim bi se tek nevoljama susrelo društvo kada bi se lišilo tog sredstva angažovanog u njegovoj emancipaciji! Umjetnici bi se osjetili prikraćeni za jednu mogućnost prezentiranja njihovih kreacija. Televizija je zainteresovana za sve vidove umjetnosti, i to ne samo da bi o njima informisala prenoseći ih sa drugih medija nego i da bi zadovoljila svoje posebne potrebe. A kako bi tek gledaoci bili osiromašeni! Televizija je stavka u porodičnom budžetu, dnevna potreba miliona. Sredstvo preuzimanja vrijednosti nastalih u drugim vremenima i sredinama i plasiranja vrijednosti nastalih u raznim vremenima u našoj sredini. Omogućavajući da čujemo, vidimo, osjetimo, dakle da saznamo o vrijednostima i upoznamo ih, podstiče, takođe na veoma širokom frontu, saznanja o potrebi povezivanja kultura savremenog svijeta, o realnim mogućnostima zadovoljavanja te potrebe. I svijest da je bogatstvo u raznovrsnosti, a perspektiva u ravnopravnoj koegzistenciji svih vrijednosti koje se ne isključuju, već upotpunjavaju. I dokazuje da svaka vrijednost ima sopstveno porijeklo, potiče od autora, iz ustanove i nacije uvijek.

Time što jeste i već znači kao činilac kulturne prakse u nas podstiče da se dobro odmjeri šta sama i šta s drugim faktorima još može da učini.

Televiziju je neophodno osloboditi pritisaka etatizirane svijesti koja traži da država zakonskim propisima prinudi taj medij na održavanje nekih odnosa koji više ne odgovaraju ni potrebama društva ni kulture. Polazeći od već stvorene tehničke i kadrovske baze i projekcije razvoja televizije, čini se da

je ona izrasla u takvu snagu koja je u stanju da bitnije izmijeni onu ekstenzivnost, ograničenu poslovnost, arhaično i autarkično u organizaciji proizvodnje, na primjer, filma i plasmanu kulturnih dobara. Ona je u stanju da pokrene procese integracije i kooperacije mnogih vidova kulturnih djelatnosti pod uslovom da se i sama oslobodi osobina koje je morala poprimiti dok se uklapala u zatečenu mrežu kulturnih ustanova. U tim procesima granica ne bi trebalo da bude ako je tačno da televizija ne bi mogla da djeluje bez scenskih umjetnosti, bez literature, bez likovnih umjetnosti, muzike. Slijedeći svoje potrebe, televizija je zainteresovana za saradnju i s pojedincima i sa ustanovama. Njena propusna moć je uvijek veća od onoga što može da joj ponudi zatečena organizacija kulturnog života koju karakteriše izvjesna zatvorenost institucija, mala poslovnost uslovljena i oskudicom sredstava, ali i neekonomskim ponašanjem. Izvjesno je da bi elastičnije radno zakonodavstvo koje bi omogućilo slobodniju cirkulaciju umjetnika i stvaralaca, pa i drugih stručnjaka specijalizovanih za neke specifične usluge, više odgovaralo i televiziji i drugim kulturnim ustanovama.

Ako će da kvalifikovano zadovolji zahtjeve vremena, televizija će morati više no do sada da ulaže u poboljšavanje materijalnih uslova za sve vidove stvaralaštva za čije rezultate mora da je zainteresovana ako želi da održi i razvije svoju ulogu u razvijanju kulture. Da ulaže ne samo da bi pridobila na saradnju uvedene vrijednosti i renomirane umjetnike nego i da stvara nova imena, da obrazuje talente potrebne njenoj sve razuđenijoj djelatnosti. Korist od toga neće osjetiti samo televizija nego i umjetnici i kultura, a time i društvo.

Zalagati se za integracijske procese sa televizijom i njen razvoj putem integracije znači stvarati nove prostore i sredstva, a u tome i metode rješavanja mnogih problema koji pritiskaju mnoge umjetnike. Teškoće pisaca, na primjer, naročito mladih, biće lakše riješiti ako u iznalaženju rješenja sudjeluju svi subjekti zainteresovani za pisanje i čiji programi se ne mogu ni sklopiti ni ostvariti bez literarnog čina. Bez povezivanja srodnih i zainteresovanih za saradnju dogodiće se da se rješenja nalaze posredstvom državne vlasti, prinudom. Za koordinaciju i integraciju ne govori samo teško materijalno stanje nekih ustanova i umjetnika. Ekstenzivnost i autarkičnost u organizaciji kulturnih djelatnosti otežava racionalnu upotrebu materijalnih sredstava i angažovanje stvaralačkih potencijala. Stvarajući nove televizijske centre i nove programe, biće potrebno i više sredstava i više stvaralačkih snaga.

Ne možemo ostati na dostignutom. Iako je veoma značajno, dostignuto je već suočeno sa tehnički razvijenijih zemalja razuđenijom televizijom. Tehnički jače već emituju svoje programe preko satelita. Sjutra će emitovati još i više. Neće se dugo čekati mogućnost da i na televizoru, kao što danas možemo na radiju, biramo stanicu koju želimo. Biće to prilika neposrednijeg kontakta sa vrijednostima drugih, sa ukusima i mjerilima ljudi iz drugih televizija. Ohrabruje okolnost što tehnika stvara nove mogućnosti. I realizam ljudi sa naše televizije inspirisan saznanjem da će konkurencija kojoj će biti izložena televizija u Jugoslaviji biti intenzivnija od one u kojoj se već nalazi radio, čije emisije imaju široko područje prostiranja, ali im je djejstvo ograničeno razumljivošću jezika, tog osnovnog izražajnog sredstva govornih emisija. Iako ljudi s televizije sa dosta realizma gledaju na uključivanje satelita u službu televizije, ipak mislim da televiziju ne bismo smjeli ostaviti samu koliko je to do sada bila niti organizaciju kulturnog djelovanja dezintegriranu. Upravo to i aktuelizuje potrebu savremenije organizacije kulturnih aktivnosti, racionalniju upotrebu vrijednosti našeg kulturnog naslijeđa i stvaralačkih potencijala umjetnika, kulturnih radnika i ustanova. Postojeći odnosi u savremenom svijetu ne dopuštaju da se kulturne vrijednosti kreću same iako ih mnogi već prihvataju oslobađajući ih naljepaka tekuće ideologije i politike. Televizija ne djeluje van tih odnosa kada je kultura u pitanju. To što će se naš gledalac naći izložen ne samo djejstvu TV centra iz svoje republike ne bi smjelo da uputi na pokušaje da se spriječi hod tehnike. Ako život sopstvene kulture koja nije od juče i koji nije prestao ponudimo sopstvenoj televiziji organizovanije nego do sada, onda će se, uvjeren sam, to naše bogatstvo — a ono je u obilju raznovrsnosti i boja i tonova — uvrstiti u kulturne vrijednosti savremenog svijeta. Na tom planu su velike mogućnosti kulturne misije naše televizije. A da li su i iskorištene?

ŽIKA BOGDANOVIĆ:

Tip potkulture

Teorijske rasprave o tome da li je televizija, kakvu je danas znamo, samo instrument masovne distribucije umetničkih oblika i ideja koje stvaraju drugi, tradicionalni mediji kulture,

ili je, nasuprot tome, ona i sama medij koji poseduje vlastiti stvaralački integritet, ni izdaleka nisu okončane; štaviše, u većini slučajeva one se nisu ni približile stvarnoj suštini problema. Iz tog razloga mi u ovom trenutku nemamo pri ruci pouzdana merila na osnovu kojih bismo mogli govoriti o utvrđenoj fenomenološkoj vrednosti televizije i, samim tim, o njenim mogućnostima na planu kulturnog dejstvovanja. Ipak, ako i nismo u mogućnosti da definišemo televiziju čak ni sa stanovišta njenih izražajnih sredstava, što nam, izgleda, oduzima mogućnost da je — sem privremeno — držimo za medij sposoban za vlastite izražajne sinteze, moguće je da je posmatramo u svetlosti njene prakse u kojoj su, bar u prvoj instanci, pojedine od početnih teorijskih dilema bilo rešene bilo obesnažene.

Ono što je osnovno jeste činjenica da je televizija instrument jednog elektronskog doba. Ne samo da televizija nije mogla postojati pre nego što su stvoreni tehnički preduslovi za njen nastanak, već ona nije mogla preuzeti funkciju koju danas, bez sumnje, ima a da prethodno nismo dostigli odgovarajući stepen razvitka sistema kojima ljudi međusobno komuniciraju. U predanjima mnogih naroda postoje, naravno, priče o čudesnim moćima pojedinaca da stvari bilo vide bilo prikazuju na daljinu: na primer, čarobne staklene kugle u kojima majstori crne magije mogu pratiti sve skrivene tajne ovog sveta. Ali, to su uvek bila maštanja koja su, kao predominantan, neizbežno u sebe uključivala element dejstva natprirodnih sila. Ako nas fantazija ne zavede dotle da u tim magičnim pronalascima iz sveta bajki vidimo, zapravo, proročansku spekulaciju anonimnih satiričara budućnosti —jer, očigledno. danas pomoću sofistikovanih »čarobnih sprava« jedan broj stanovnika ove planete s lakoćom kontroliše šta misli i govori izvestan broj ljudi od značaja — moraćemo priznati da je u vremenu kada je međusobna komunikacija članova jedne zajednice bila krajnje neusavršena, svaki kontakt na daljinu morao imati karakter čuda. Pri tom, čitavo dugo razdoblje u kojem se ljudska komunikacija kretala od usmene do pisane moralo bi se smatrati prilično zaostalim periodom ljudskog opštenja. Razvoj tehnike uvek je stimulisao veliki skok u nivou komunikacije; ali, u osnovi, do našeg vremena postojala su samo tri skoka od sudbonosne važnosti za ljudsku civilizaciju. Prvi je bio pronalazak pisma; drugi je bio pronalazak pokretnih slova; treći je bio pronalazak fotografije. Posle svakog od tih pronalazaka ljudska je komunikacija postajala savršenija za mnogo stepeni; ali istovremeno treba imati na umu da su ti ogromno važni pronalasci došli upravo u trenutku kada je dotadašnji oblik ljudskog komuniciranja bio u osnovi već iscrpao svoje razvojne mogućnosti.

Posao je, naravno, ljudi koji se bave naučnim predviđanjem budućnosti da prognoziraju prirodu i oblik četvrtog velikog skoka u evoluciji čovekovih komunikacionih sistema; u svakom slučaju, ima dosta osnova za pretpostavku da će do njega doći na planu ključnog jačanja čovekovih psihičkih moći — drugim rečima, da je telepatija oblik komunikacije budućnosti. Zasad, međutim, mi smo daleko od toga da živimo u vremenu kada se bliže kraju mogućnosti komunikacije zasnovane na principu elektrike, odnosno elektronike: ni film, čija je efikasna komunikacija zasnovana na čulnom i simboličkom dejstvu pokretnih slika, ni televizija, čija je još efikasnija komunikacija zasnovana na neposrednom preslikavanju životne stvarnosti koja nas okružuje, ni izdaleka još nisu iscrpeni u svojim komunikativnim mogućnostima.

Ako je televizija, dakle, najsavršenije sredstvo komunikacije koje je čovek dosad držao u rukama, sasvim je očigledno da je i najsugestivnije: objedinjujući govor i sliku, ispoljavajući se kao funkcija vremena i prostora i, što je presudno, zadržavajući sve atribute i svojstva medija koji istovremeno predstavlja i interpretira životnu stvarnost i stvarnost života, televizija je, bar u principu, došla do poslednjih konsekvenci do kojih jedan medij u socijalnom, psihološkom ili ideološkom pogledu može da dođe. Samim tim, dakle, što predstavlja najpotpuniji izraz jedne civilizacije — zapravo, tačnije rečeno, što predstavlja najpotpuniji kulturni tip kroz koji jedna civilizacija stiče svest o svojoj planetarnoj celini — televizija predstavlja i izraz kulture par excellence. Ako je kultura stvar navika, običaja, regula i ambicija koje karakterišu i određuju pravac razvoja jedne ljudske zajednice, onda je posve prirodno televiziju shvatiti kao esenciju u kojoj se manifestacije kulture stiču.

Problem, međutim, nije u tome da li televizija jeste autentičan i reprezentativan sintetični izraz jedne kulture, već, prvo, kakva je kultura koju ona predstavlja i, drugo, kakva je kultura koja jednu televiziju tipski i fenomenološki određuje.

Da bi se mogao potražiti odgovor na ovo pitanje, potrebno je prethodno sve implikacije pitanja dovesti u jednu rezultantu. Pošto to bude učinjeno, i samo pitanje izmeniće svoj karakter. Više se nećemo pitati, prilično akademski, da li televizija izražava oblike i sadržaje kulture karakteristične za jednu civilizaciju, već kakav je socijalni, moralni i ideološki status te kulture u okvirima jedne date civilizacije.

Time se već približavamo suštini problema. Naime, kao što je prilično lako shvatiti, tokom čitave svoje istorije, izražavajući često antagonističke estetičke i saznajne tendencije (a ove su uvek bile prisno povezane sa socijalnim, ideološkim ili

političkim interesima), kultura je uvek imala dva svoja vida: elitni i popularni. Izvesne umetničke delatnosti, na primer, koje smo već više vekova spremni da isključivo estetički vrednujemo — pokazujući time da u njima vidimo potpun rezultat jednog kreativnog čina — u antičkoj Grčkoj bile su tek praksa drugog reda. Ni jednom obrazovanom Grku ne bi ni na um palo da je moguće upoređivati lepotu jedne majstorske skulpture sa valjanošću oblika jednog krčaga za vodu, ma koliko on majstorski bio izrađen; ali već je Velflin, sa isključivo estetičkog stanovišta, tu mogućnost realno podrazumevao. Iz ovoga je, dakle, moguće izvući zaključak da je kultura po svojoj prirodi dualistička i da je podela na elitnu i popularnu kulturu samo privremena. Naime, ukoliko dalje pratimo istorijski tok kulture, biće nam moguće da, u okvirima tog trajnog dualizma, uočimo da postoji i jedan, isto toliko trajan, proces njegovog ukidanja. Područje elitne kulture, naime, neprestano se širi, uključujući u sebe sve nove oblike popularne kulture, i to od trenutka kada njihov estetički interes prevagne nad početnom socijalnom pobudom ili socijalnim interesom; i dalje, kada težnje za otkrivanjem strukturalnih osobitosti jednog umetničkog medija prevagnu nad ideološkim ili psihološkim korelativima koji su determinisali njegov nastanak i njegov razvitak.

Naviknuti smo, umetničkom i kulturnom teorijom koja je na »klasičarskoj« bazi bila konstituisana, da trenutak obnove savremene evropske umetnosti i kulture dolazi u vreme renesanse, u vreme kada se, dakle, uspostavlja trošni most sa antičkom baštinom. Ali, ako je istina da renesansa donosi kulturnu obnovu evropskom svetu, posle tobožnjeg srednjovekovnog mraka, onda je to samo na nivou elitne kulture; pa i onda je ta istina samo delimična. Komparativno istorijsko istraživanje razvoja moderne evropske kulture, a naročito evropske umetnosti novog doba, lako će pokazati da je već i sam pojam »obnove« prilično slobodno, ako ne i pogrešno, upotrebljen. Pažljiva analiza uverila bi nas da između antičke i renesansne umetnosti i kulture postoji kontinuitet, čijoj prikrivenosti razlog treba tražiti bilo u nepotpunom istraživanju kasnijih istoričara umetnosti i kulture bilo u činjenici da je tokom više od deset vekova, usled poremećene a ionako primitivne komunikacije, kulturni i umetnički razvoj tekao po izolovanim tačkama bez presudnijih međusobnih dodira. Ipak, čak i pri takvim okolnostima danas nam je jasno da je savremeno pozorište proizišlo koliko iz očuvane zaostavštine grčkih i rimskih dramatičara toliko i iz vizantijskih cirkuskih priredbi i srednjovekovnih pučkih misterija. Slikarstvo našeg vremena, pružajući time možda još i bolji primer, jasno pokazuje da se

vezuje više za srednjovekovne crkvene moleraje negoli za jedva rekonstruisanu antičku tradiciju — u renesansi, uostalom, gotovo nepoznatu. Epska je poezija, bez sumnje, našla svoje kratkotrajno nadahnuće u velikim spevovima starog doba, ali lirska poezija, od vremena romantičara na već sasvim zreo način, očigledno je proizvod one tradicije koju su, kao autentičnu popularnu kulturu, uspostavili trubaduri-lutalice. (Nisu li upravo oni u evropsku tradiciju uveli pojam romantične ljubavi, ljubavi-patnje, nepoznat u drugim kulturnim sredinama?)

Prvobitna struktura elitne kulture, dakle, proširivala se i obogaćivala popularnim oblicima iz svoje vlastite sfere; do toga je dolazilo uvek kada bi, u onome što je predstavljalo njene manifestacione oblike, međuzavisnost sa socijalnom sredinom postajala ovdeć krhka, ili čak i blizu nepostojeće. Po pravilu, u trenutku kada bi razvojni put poveo jednu umetnost prema neizbežnim potrebama — jer se radilo, često, i o samom njenom opstanku — složenih istraživanja mogućnosti vlastitih estetičkih struktura, manje ili više široka uzajamna komunikacija sa socijalnom sredinom, potrošačem umetnosti, bivala bi prekinuta; i kroz čitavu istoriju reakcija na takav tok stvari bila je dvojaka. Kao što smo već videli, socijalne — a sa njom, često, i ideološke, pa i neposredne političke — potrebe rezultirale bi stvaranjem popularnih oblika u već postojećem umetničkom mediju; dualistička bi se ravnoteža na taj način ponovo uspostavila, da bi potom, u trenutku kada elitni oblik asimiliše popularni oblik — delom usled potrebe da sebe reinkarnira, a delom usled prirodne težnje novonastalog popularnog oblika ka estetičkom supstituisanju — ponovo bila poremećena, ostavljajući time prazan prostor za pojavu novog popularnog izazova.

Međutim, usled sve intenzivnijeg društvenog, kulturnog i tehničkog razvoja, koji se istovremeno kretao i u dubinu i u širinu, reakcija na poremećaje u komunikaciji između čoveka i kulture, između umetnosti i njenog potrošača, rezultirala je i stvaranjem posve samostalnih, često i posve autentičnih, oblika popularne kulture. Samom činjenicom da su bili izvan sfere elitne kulture, a upravo stoga što su i nastali kao protivteža elitnoj kulturi bez neophodne široke socijalne komunikacije, ovi su se popularni oblici organizovali u samostalnu kulturnu sferu. Termin kojim obično pokušavamo da ih označimo jeste potkultura; već i u tome se ogleda njihov ne samo estetički, već i socijalni status. U evropskoj kulturnoj tradiciji, naročito od sredine prošlog veka, potkultura ne samo što egzistira kao autentičan, već i kao predominantan tip kulture.

Ranije ili kasnije, svaki od samostalnih oblika potkulture — često su potpuno nove, i samostalne, umetnosti bile u pitanju — učinio bi pokušaj da svoj estetički legitimitet stekne naknadnim uspostavljanjem vlastite tradicije, koja je po pravilu svoj koren imala u elitnoj kulturnoj sferi: kada se danas čuje da pojedini pisci kriminalističkih romana poseduju autentičan književni talenat, ili da pojedini slikari-naivci stvaraju istinska umetnička remek-dela, onda to jedva da i znači nešto drugo do traženje vlastitog prestiža kroz identifikovanje sa moćnim organizmom elitne kulture. Ali, očigledno, to su detalji vezani prvenstveno za psihološki aspekt umetničkog stvaranja. Nesumnjivo je od zamašnije važnosti obratiti pažnju na činjenicu da su pojedini autentični oblici potkulture — naročito oni koji su nastali kao potpuno samostalni i autohtoni mediji umetničke komunikacije — od samog početka otvorili proces koji će ih vremenom, po intelektualnim težnjama i po traganju za složenijom estetičkom strukturom, približiti, a čak i izjednačiti sa bazičnim medijima iz elitne kulturne sfere. Ranije ili kasnije, dakle, svaku popularnu umetnost nastalu u sferi potkulture očekuje gotovo neminovan proces u kojem će žrtvovati svoje prvobitne socijalne pobude i, prema tome, egzemplarne mogućnosti široke komunikacije. U moderno doba, u kojem su i evolutivni ciklusi pojedinih umetničkih oblika — a pogotovo oblika popularne kulture — znatno intenzivniji i brži, imamo najmanje dva primera kod čijih smo razvojnih procesa bili očevici i početka i kraja: to su film i džez.

U oba slučaja radilo se o autentičnim stvaralačkim medijima; i jedan i drugi nastali su kao oblik potkulture, sa neprikrivenim socijalnim pobudama i veoma dalekosežnim mogućnostima široke estetičke komunikacije. Detaljnija istraživanja pokazala bi nam da su i kod jednog i kod drugog medija postojala razdoblja ekspanzije i stabilizacije — ali, za niz decenija, gledano u celini, isključivo unutar sfere potkulture. U ovom kontekstu s naročitom pažnjom treba ukazati na činjenicu da je značajnu novinu u ova dva medija predstavljala okolnost da su oni, prvi put u kulturnoj istoriji uopšte — ako za trenutak, pošto i jeste poseban slučaj, ostavimo po strani arhitekturu — u svojoj uzlaznoj razvojnoj liniji bili u dubokoj i čak presudnoj zavisnosti od stepena i intenziteta opšteg tehničkog razvoja. Strukturalna evolucija filma i džeza naizmenično se odvijala sa tehničkim usavršavanjem sredstava — ili pronalaženjem novih — koja su bila od nepovratnog značaja za dalje prodore na nivou umetničke ekspresije. Praćenje evolutivnog ciklusa filma i džeza, otud, krajnje je indikativno, jer, možda, time prvi put dolazimo u priliku da za života jedne

generacije pratimo ono što je tokom vekova bio životni put svake od umetnosti, pa i umetnosti koje pripadaju elitnoj kulturnoj sferi.

I film i džez, dakle, evoluirali su prema složenijim estetičkim strukturama; istovremeno, gotovo u obrnutoj proporciji, gubili su na snazi i obimu svoje socijalne komunikacije. Kako, naročito kada je film u pitanju, pred sobom imamo jedan umetnički medij koji se industrijski oblikuje (a da, pored estetičke, nema i neposrednu upotrebnu vrednost), tokom evolucije dolazi do podvajanja u dva pravca: na vrstu filma koji teži istinskim stvaralačkim zadacima i na vrstu filma koji, zadržavajući primarnu estetičku i socijalnu komunikaciju, teži distribuciji konfekcijskih emocija. Sa džezom je slučaj bio donekle drugačiji; kod njega je podvajanje, vidljivo u filmu, bilo manje izrazito. Ali, ako je ovaj umetnički medij u celini prešao znatno ravniji put, približavajući se brzo ekskluzivnoj kulturnoj sferi — u njegovom najnovijem razvoju, naročito od diversifikacija koje su se u poslednje vreme mogle zapaziti u rok-muzici, kao jednom od poslednjih umetničkih oblika u potkulturi našeg doba, mogu se zapaziti tendencije prožimanja sa novim popularnim muzičkim medijima iz neelitne kulturne sfere.

Usred tog dinamičnog dualizma elitne i popularne kulturne sfere; usred neprestane pojave sve novih umetničkih medija u amorfnom organizmu potkulture i njihove postepene, ali ubrzane asimilacije od strane tradicionalnih i elitnih umetničkih medija; usred sve nametljivije prisutnosti tehničkih instrumenata, koje kreativnom čoveku (čoveku-stvaraocu) danas u ruke stavlja elektronska civilizacija, s nepreglednim posledicama po razvoj kako na estetičkom tako i na komunikativnom nivou, javlja se televizija. Da je umetnički medij, ona to tek treba da ispolji; ali, da danas jeste predominantan tip potkulture, to je van svake sumnje. Njen istorijski nastanak, međutim, karakteriše jedna sasvim posebna okolnost koju nije bilo moguće uočiti prilikom rađanja potkulturnih tipova u ranijim epohama: televizija nije nastala iz spontane potrebe da se nadoknadi socijalna komunikacija koju su dotle predominantni potkulturni tipovi, na primer film i štampa, bili izgubili u procesu strukturalnog sazrevanja; televizija je nastala kao tehnička inovacija koja je odgovorila potrebama tehničke revolucije. Ali, kao instrument, podjednako, i misije i transmisije, televizija je odmah preuzela ulogu predominantnog popularnog medija, koji u svojoj celini najbolje izražava potrebe za najširom estetičkom i socijalnom komunikacijom. Kao izrazit potkulturni tip, televizija po dometu i obuhvatnosti prevazilazi svaki od dosad poznatih medija ljudskog opštenja.

Usled toga njena pojava poseduje sve atribute istinske kulturne revolucije. Jer, s obzirom na sugestivnost svoje moći, s obzirom na mogućnosti koje joj na planu komunikacije otvara perspektiva velikih planetarnih telekomunikacionih sistema, s obzirom, istovremeno, na neminovan evolutivni proces koji je već otvoren na nivou njenog vlastitog jezika i strukture, pred televizijom je, očigledno, istorijska šansa da, prvi put tokom svih vekova ljudske civilizacije, prevaziđe ili sruši jaz između kulture i potkulture. U njenoj je perspektivi da, sama po sebi, izraste u samostalnu sferu komuniciranja, u kojoj će svi mediji elitne i svi mediji popularne kulture paralelno dejstvovati. Na nivou planete postojaće bučna, jednosmerna i destimulativna komunikacija pećinske civilizacije. Do novog velikog kulturnog preokreta.

Evropske nade i dileme

Nakon sovjetsko-zapadnonjemačkog ugovora

Dvadeset pet godina živjela je Evropa — tačnije, njezin centralni dio — u jednom svojevrsnom provizoriju. To stanje je stvoreno kao rezultat rata i poslijeratnog kompromisa između velikih sila koje su u trenucima pobjede donosile zajedničke odluke o sudbini kontinenta — s ciljem da se stvori osnova budućih trajnijih odnosa. U kasnijem razvoju novostvoreno »pivremeno« stanje se ustalilo. Kad su pobjedničke sile vremenom postale suparnici u jednom novom sukobu (»Istok« — »Zapad«), njihovi su se interesi na ovom geografskom području naročito oštro konfrontirali. Jedna od posljedica bila je u tome što se mirovni ugovor s Njemačkom ni do danas nije mogao zaključiti, a na tlu nekadašnjeg Trećeg Reicha stvoreno je novo stanje, koje je poprimilo karakter trajnih odnosa, iako to formalno nije priznato svugdje u svijetu. Tako je ova geografska zona što obuhvaća nekoliko država u srednjoj Evropi dugo bila na glavnoj vjetrometini, izvor i poprište hladnog rata na našem kontinentu. Njemački problem je dugi niz godina bio jedan od osnovnih izvora nestabilnosti i nerazvijenosti, posebno u izgrađivanju jednog općeevropskog sistema sigurnosti. Sada su i ovdje nastupile dalekosežne promjene.

Ugovor između Sovjetskog Saveza i Savezne Republike Njemačke potpisan u Moskvi 12. kolovoza ove godine ne samo da označava prekretnicu u odnosima tih zemalja (između jedne svjetske sile i jedne države koja je nastala na dijelu tla Trećeg Reicha), nego daje i okvir i smjer daljim koracima na putu normalizacije odnosa u ovom dijelu Evrope. Upravo zaključen ugovor između Savezne Republike i Poljske je drugi čin u raspletu ove historijske drame, u kojoj treba da slijedi izmirenje sa Čehoslovačkom, formalno priznanje Njemačke Demokratske Republike kao druge njemačke države i uspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa sa Mađarskom, a i s drugima. Ovaj proces normalizacije, međutim, daleko nadilazi interese

neposredno tangiranih država: u toku sređivanja prilika u Evropi, u nastojanju da se preko međublokovskih i drugih pregrada izgrade mostovi za normalne veze i suradnju — a sve kao osnova trajne miroljubive i aktivne koegzistencije država na našem kontinentu — ovo su događaji najširih evropskih razmjera. Ne toliko zbog toga što je potvrđen, legaliziran geografski status quo u tom osjetljivom dijelu Evrope, punom eksplozivne opasnosti, nego, još više, zbog toga što ova utanačenja šire osnovu za popuštanje napetosti i poboljšanje atmosfere, za dalje i zamašnije sporazumijevanje i preko barijere između dva vojno-politička bloka. U tome, u stvari, i jest glavni i trajni interes Evrope u ovim događajima.

Odnosi Savezne Republike Njemačke i istočnoevropskih socijalističkih zemalja ostali su glavna hipoteka drugog svjetskog rata, koja još i sada teško opterećuje političku klimu na kontinentu. Pri tome se, zbog položaja Sovjetskog Saveza kao jedne od vodećih savezničkih pobjedničkih sila, kao i zbog njegove uloge u Varšavskom ugovoru, ubrzo pokazalo da je neophodno započeti proces normalizacije na ovom području sporazumijevanjem Savezne Republike i Sovjetskog Saveza o karakteru i osnovama njihovih odnosa. Iako su diplomatski odnosi između ove dvije zemlje uspostavljeni još prije petnaest godina, oni su se iscrpljivali u stalnim političkim sukobima zbog odbijanja Bonna da prizna odluke Potsdamske konferencije kao bazu za trajno rješenje njemačkog pitanja, kao i da prizna realnosti koje su, najvećim dijelom na tim osnovama, nastale u poslijeratnom razvoju. Međutim, upravo normalizacija između Savezne Republike Njemačke i Sovjetskog Saveza u stvorenoj situaciji mogla je jedino biti početak promjena što ih je, nakon politike hladnog rata iz »adenauerovske ere« i politike neodlučnosti u prelaznom periodu »velike koalicije«, počela ostvarivati socijaldemokratsko-liberalna vladina koalicija u Bonnu. Sadašnja zapadnonjemačka vlada se, čini se, jednako inspirira dobro shvaćenim interesima svoje zemlje i naroda kao i shvaćanjem evropskih i svjetskih realnosti u kojima djeluje.

Rusija i Njemačka susretale su se u svojoj povijesti mnogo puta, a odnosi između njih imali su uvijek šire reperkusije u ovom dijelu svijeta. Pod dojmom zbivanja kojima smo sami bili svjedoci, mislimo u prvom redu na njihove konfrontacije, premda je u historiji rusko-njemačkih odnosa bilo i perioda kada je prevlađivalo saznanje o uzajamnoj korisnosti. U po-

sljednjim godinama, čini se, usprkos teškoj hipoteci što ju je ostavio rat, bez obzira na ideološke i lagerske suprotnosti, na obje strane probijalo se uvjerenje o potrebi da se napusti dugogodišnja politika međusobne konfrontacije. To saznanje nije, međutim, isključivo posljedica realistički shvaćenih interesa u neposrednim sovjetsko-zapadnonjemačkim relacijama, nego i onih velikih preokreta u globalnim, svjetskopolitičkim razmjerima, kao i na evropskoj sceni, što — iz godine u godinu sve više — podstiču ideje o stvaranju odnosa na našem kontinentu kao odnosa stabilnosti i koegzistencije. Za to su preduslovi: priznavanje državno-političkih realnosti u Evropi i normalizacija odnosa na toj osnovi. Pažljiva analiza — ne teksta, nego konteksta — sovjetsko-zapadnonjemačkog ugovora sugerira misao da — jer ne postoji mirovni ugovor s Njemačkom — ovaj dokumenat rješava bitna, suštinska pitanja umjesto njega, tako da bi, ukoliko bi jednom i došlo do zaključivanja mirovnog ugovora, on mogao samo formalno potvrditi već postignute sporazume Savezne Republike s njezinim istočnim susjedima.

Status quo

Sporazum o glavnim spornim pitanjima, nazvan jednostavno »Ugovor između Sovjetskog Saveza i Savezne Republike Njemačke«, bio je formuliran u svega nekoliko tačaka: potpisnice izjavljuju spremnost da će ulagati napore za dalju normalizaciju stanja u Evropi i da će u tom polaziti od stvarne situacije na ovom području; one će svoje sporove rješavati isključivo na miroljubiv način, obavezujući se da će se uzdržavati od upotrebe sile, pa i od same prijetnje silom u svim pitanjima što pogađaju sigurnost kontinenta i međunarodnu sigurnost ili u njihovim međusobnim odnosima; slažu se u tome da se mir u Evropi može očuvati samo ako nitko ne remeti sadašnje granice i obavezuju se da će poštivati bez ograničenja teritorijalni integritet svih evropskih država, priznajući sadašnje njihove granice kao nepovredive, uključujući tu i liniju Odra—Nisa, koja čini zapadnu granicu Poljske, i granicu između Savezne Republike Njemačke i Njemačke Demokratske Republike.

Time su dati okviri i pravci daljim naporima na sređivanju međudržavnih odnosa na ovom području. U pitanju je, dakle, sporazum i o praktično cijelom kompleksu granično-teritorijalnih stanja u srednjoj Evropi stvorenih završetkom rata. Neke od tih promjena utvrđene su još na konferenciji najviših predstavnika Sjedinjenih Država, Sovjetskog Saveza i Velike

Britanije u Jalti, veljače 1945. godine, i razrađene na Potsdamskoj konferenciji (od 17. srpnja do 2. kolovoza 1945), kada je utvrđeno da se istočnoprusko obalno područje i grad Koenigsberg (sada Kalinjin) pripoje SSSR-u, a da zemlje istočno od linije Odra—Nisa dođu pod upravu Poljske. Druge promjene su slijedile kasnije, kada su na osnovu zonske podjele na tlu bivšeg Reicha stvorene dvije njemačke države, a Berlin izuzet i stavljen pod kontrolu četiri velike sile i stvarno podijeljen na dva dijela (od kojih je jedan, istočni, pretvoren u glavni grad Njemačke Demokratske Republike), čiji status ostaje i dalje predmet nesporazuma.

Tako sovjetsko-zapadnonjemački ugovor — koji se pripremao najprije kao sporazum o neprimjenjivanju sile u uzajamnim odnosima, a zatim je u brzom ritmu proširen i na druga područja, na osnovu sporazumijevanja — u stvari predstavlja i formalno priznavanje statusa quo na cijelom ovom području, zahvaćajući i granične i teritorijalne interese Poljske i Njemačke Demokratske Republike, potvrđivanje neprekinutog integriteta Čehoslovačke, dok sudbina Berlina treba da bude riješena sporazumijevanjem četiri velike sile, čiji su ambasadori nakon dramatskog prekida rada za vrijeme krize 1948/49. godine sada, uz saglasnost svih zainteresiranih, ponovo nastavili rad.

Prvi od najznačajnijih koraka u priznavanju statusa quo — što je osnova za preokret u dosadašnjim odnosima i za stvaranje nove klime u srednjoj Evropi — jest dugo očekivan i sada konačno postignut sporazum Savezne Republike i Poljske. Njegova suština je u usvajanju od strane Savezne Republike linije Odra—Nisa kao zapadne granice Poljske, dok se obje strane odriču upotrebe sile i izjavljuju spremnost za punu normalizaciju, uključujući i uspostavljanje diplomatskih odnosa. Duboko uznemirujuće stanje odnosa između ovih dviju država time je u velikoj mjeri preovladano. Trideset i jednu godinu poslije napada Hitlerovog Wermachta na Poljsku i dvadeset pet godina nakon kapitulacije Reicha, sada su (pošto su 1949. godine uspostavljeni odnosi između Njemačke Demokratske Republike i Poljske, a granica na Odri i Nisi prihvaćena ugovorom u Zgorzelecu 1950) obje njemačke države. nasljednice bivšeg Reicha, prihvatile novo stanje.

Drugi odlučan korak na putu što se nazrijeva nakon Moskovskog ugovora, a velikim dijelom je njime i prejudiciran, bilo bi sređivanje odnosa Savezne Republike Njemačke sa Njemačkom Demokratskom Republikom. Mogućnosti za to već su nagoviještene u Moskovskom ugovoru izričitim priznanjem »teritorijalnog integriteta svih država Evrope« i potvrđivanjem

da su »granice svih država u Evropi nepovredive... uključujući tu i liniju Odra—Nisa... i granicu između Savezne Republike i Njemačke Demokratske Republike«. Time je prvi put priznata egzistencija i identitet Njemačke Demokratske Republike kao druge njemačke države u jednom međunarodnom dokumentu što ga je potpisala bonska vlada. Odnos prema Njemačkoj Demokratskoj Republici time je naznačen kao odnos prema drugoj državi, što, mada se uklapa u koncepciju »istočne politike« vlade Brandt—Scheel, ipak ostaje najteži kamen kušnje na putu konačne normalizacije: priznajući Njemačku Demokratsku Republiku kao drugu njemačku državu i spremna da s njom stupa u ugovorne kontakte, Savezna Republika, međutim, odbija da razmijeni s njom diplomatske predstavnike na isti način kao i sa drugim zemljama. Drugim riječima, odričući se pretenzija ranijih vlada da predstavlja sav njemački narod, »mala koalicija« ostaje na stanovištu da Njemačka Demokratska Republika nije »inozemstvo« i smatra da između dvije njemačke države treba da postoji specifičan odnos. Obrazloženje: to su države formirane na teritoriju Njemačke, a u pitanju dvije države jedne nacije.

U taj kompleks spada i sudbina Berlina — grada koji je postao gotovo simbol konfrontacije u hladnom ratu između »Istoka« i »Zapada« i oko koga su se u toku dva decenija smjenjivale teške krize što su povremeno izazivale dalekosežne reperkusije i opasne međunarodne napetosti. Dovoljno je samo podsjetiti se na blokadu Berlina 1948/49. godine, na česte incidente na prilaznim putovima i graničnim prelazima i na krizu u vezi sa podizanjem graničnog zida u ljeto 1962. godine, čemu su slijedile demonstracije sovjetskih s jedne i američkih, francuskih i britanskih teških oružja s druge strane demarkacione linije. U vezi sa statusom grada i njegovom budućnošću suprotstavljane su oprečne koncepcije; interes velikih sila — uostalom, materijaliziran prisutnošću njihovih oružanih snaga u gradu — daje tim suprotnostima one specifične vidove što su za sve vrijeme ostali kao karakteristični za njegovu neobičnu, složenu i punu protivrječnosti političku sliku. Savezna Republika smatra da zapadni dio Berlina treba i dalje da ostane povezan s njom, dok ga Njemačka Demokratska Republika smatra posebnim teritorijem koji treba da dobije i svoj osobit politički status. Geografski položaj i politički odnosi čine problem ovoga grada naročito osjetljivim. Konsultiranja ambasadora četiri velike sile i nagovještaji sa upravo održanih zasjedanja Ministarskog vijeća Atlantskog pakta u Bruxellesu i Političko-konsultativnog komiteta Varšavskog ugovora u Istočnom Berlinu najavljuju ne samo da se rješenje intenzivno tra-

ži, nego i da se ocrtavaju opće konture jednog takvog rješenja. Pri tom je od osobitog i trajnog značenja da i najneposrednije zainteresirane strane — a to su dvije njemačke države — u ravnopravnim dogovorima, uz poštovanje realnosti i opravdanih prava i interesa, postignu sporazum koji bi vodio računa i o zainteresiranosti Evrope da se ova neuralgična tačka konačno sanira pomoću jednog živog sporazuma.

Put do sporazuma

Ako se može reći da je Moskovski sporazum zaključen »iznenada«, to jest poslije relativno kratkih priprema od svega nekoliko mjeseci, onda se mora dodati da je taj preokret bio moguć zbog toga što su posljednjih godina stvorene i nove objektivne okolnosti u svijetu i u Evropi, pa tako i oko cijelog ovog spornog kompleksa. »Njemačko pitanje« je raslo i zaoštravalo se usporedno sa usponom linije napetosti između Istoka i Zapada. Ono je bilo instrument politike hladnog rata, sredstvo odmjeravanja snaga i utjecaja između dva bloka i dvije vodeće sile u njima. Sada, opet kao dio evropske stvarnosti, taj kompleks nije mogao ostati izoliran od trendova smirivanja u odnosima dviju svjetskih sila, dva bloka, a i, uopće, u stremljenjima za poboljšanjem odnosa i atmosfere na kontinentu.

Da je u uvjetima ove međuzavisnosti »njemačka politika« i ponašanje Savezne Republike prema Istoku u »adenauerovskoj eri«, kao politika njemačkog konzervativizma, mogla služiti samo zaoštravanju, činjenica je što se iz godine u godinu stalno potvrđivala. Nije slučajno da su njeni glavni principi formulirani sredinom pedesetih godina, u isto vrijeme kada se Savezna Republika mogla naoružati, kad je bila primljena u Atlantski pakt i Zapadnoevropsku uniju i kad je zbog svog geografskog, vojnog, ekonomskog i političkog položaja sve više postajala najznačajniji evropski saveznik konzervativnih i agresivnih snaga u Atlantskom paktu. Za uzvrat je Bonn, opet, svoju »njemačku politiku« s prilično uspjeha mogao da nameće cijelom savezu. Mnogi »historijski dokumenti« Sjevernoatlantskog pakta, Zapadnoevropske unije i drugih međunarodnih organizacija u zapadnoj Evropi prihvaćali su tako tezu da Savezna Republika predstavlja sama sav njemački narod. Ekstremni izraz ovih pretenzija »adenauerovske ere« bila je takozvana »Hallsteinova doktrina« po kojoj je Savezna Republika sebi uzimala pravo da poduzima sankcije prema onim zemljama koje bi pored Savezne Republike priznavale i Njemačku Demokratsku Republiku. U svom najo-

štrijem obliku ta »doktrina« primijenjena je prekidom diplomatskih odnosa Bonna s Jugoslavijom godine 1957, sa Kubom 1963. i s Kambodžom 1969, čime se tadašnja politika Savezne Republike u njemačkom pitanju manifestirala i direktno kao pritisak prema trećim zemljama.

U eri hladnog rata ondašnje vlade u Bonnu, svjesne koliko njihova politika zaoštravanja i vojni prilog znače za Atlantski pakt, mogle su čak da ističu da je rješenje njemačkog pitanja (dakako, prema predodžbama što su ih one o tome imale) preduvjet svakog poboljšanja prema Istoku, pa i svakog popuštanja napetosti u Evropi. Time se Savezna Republika neposredno suprotstavila tendencijama što su se u Evropi — već umornoj od dugog hladnog rata i prilično zaplašenoj zbog mračnih perspektiva daljeg zaoštravanja i konfrontacije — najprije povremeno, a onda sve češće počele da javljaju kao pokušaj smirivanja i međusobnog otvaranja. Bonnska politika isključivosti i jednostranosti je dolazila u sukob s tim trendovima, čak i u krugu njenih saveznika. Posljedica je bila — sve veće zaostajanje, relativna izolacija Savezne Republike. Potreba nove politike prema Istoku bila je očita i neodložna. Taj Rubikon, međutim, zapadnonjemački konzervativizam nije mogao prekoračiti.

Za takav korak bila je potrebna promjena u samoj Saveznoj Republici. Učinjeno je to u procesu političke evolucije kad je listopada 1969. godine stvorena vlada u kojoj su se kao koalicioni partneri prvi put našli socijaldemokrati i liberali, predstavnici onih stranaka koje su upravo u vanjskoj politici, posebno u takozvanoj »njemačkoj politici« bile u stvarnoj opoziciji za čitavo vrijeme vladavine kršćanskih demokrata, pa u izvjesnoj mjeri i onda kada su, svaka za sebe, bile članovi prijašnjih vladinih koalicija. Nove vladajuće političke snage mogle su sada provoditi u djelo svoje koncepcije što se osnivaju na spoznaji realnosti na njemačkom tlu i u svijetu, na spremnosti za sporazumijevanje sa istočnoevropskim susjedima i Sovjetskim Savezom i potrebi da svoje nacionalne interese usklade sa kretanjima i novim odnosima u Evropi. U tom je vlada mogla računati i na široku podršku u javnosti, a posebno u »velikoj privredi«: bio je očigledan nacionalni interes za uspostavljanje čvršćih i trajnih odnosa sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim državama, interes koji je, očigledno, trpio uslijed politike ograničavanja ekonomske razmjene sa ovim zemljama, koja je prepuštala tržišta u ovom dijelu Evrope drugim zapadnim industrijskim zemljama.

»Istočnu politiku« nove vladine koalicije podsticala je, očito, i potreba da se Savezna Republika u međunarodnom

životu i njegovim suvremenim tokovima angažira kao aktivniji politički faktor nego što je to bilo prije. Bilo je zato potrebno da se prevlada stanje u kojem je Zapadna Njemačka, zbog svoje jednostrane i isključivo blokovski orijentirane politike, kroz čitav jedan period bila »politički patuljak«, bez obzira na to što se sa svojim privrednim potencijalom probila u prve redove svjetske rang-liste, postala »ekonomski div«. Poslije mnogih godina utrošenih na to da se afirmira kao »predstraža Zapada« Savezna Republika se našla u takvom položaju da su svi njezini saveznici već odavno normalizirali svoje odnose sa Istokom (s iznimkom odnosa prema NDR), u čemu je, na primjer, Francuska učinila najveći napredak. Nacionalni i međunarodni motivi opravdavali su tako odluku vlade Brandt-Scheel da prvi put u povijesti Savezne Republike krene putem normalizacije odnosa sa istočnoevropskim državama, što je bila nužna alternativa dotadašnjoj jednostranosti. Zato je bilo potrebno raskinuti s mnogim iluzijama što su se tokom dva decenija nagomilale u političkoj filozofiji Bonna, bilo je potrebno odbaciti pretenzije o isključivom pravu da se govori u ime njemačkog naroda, a stil konfrontacije zamijeniti metodom mirnih pregovora sa susjedima na Istoku.

Ovakva orijentacija nove vlade i, pogotovo, praktični potezi »istočne politike« doveli su, kako se čini, i u Sovjetskom Savezu do preorijentacije u ocjeni mogućnosti da se promijene dotadašnji nepovoljni odnosi sa Zapadnom Njemačkom. Nakon izvjesnog dvoumljenja, koje dobrim dijelom vuče korijen iz loših iskustava sa vladama u Bonnu u prošlosti, uvidjelo se da je Brandtova koalicija partner s kojim se može računati, koji je spreman na sporazumijevanje i na širu i trajnu koegzistenciju.

Zanimanje Sovjetskog Saveza za poboljšanje odnosa sa Saveznom Republikom ima i svoju historiju u sve intenzivnijoj ekonomskoj razmjeni. Zatvorenost u okviru jednog vojno-političkog saveza, u ovom slučaju Varšavskog ugovora, može da za njene članice ima i stanovite koristi, a za vodeću silu i nesumnjivo višestruke prednosti. Na području ekonomskog, a pogotovo tehnološkog razvoja — i to u vrijeme kada upravo tehnološka revolucija na Zapadu ubrzava procese proizvodnje, otvara neslućene mogućnosti povišenja produktivnosti rada i kad svjetska utakmica zahtijeva i prisustvo u najmodernijim procesima razvoja i primjene tehnologije — ovakvo zatvaranje se, međutim, pokazuje kao otežavajuća okolnost, a u pojedinim vidovima čak i kao vrlo ozbiljna smetnja. Zbog toga je Sovjetski Savez, naročito u posljednjem deceniju, pokazivao živo zanimanje da se sve brže i na širokim

linijama uključi u procese tehnološke revolucije, tražeći područje suradnje i partnerstva i izvan Vijeća za ekonomsku pomoć i suradnju — sa najrazvijenijim industrijskim zemljama Zapada. Nesumnjivo je da je ta zainteresiranost bila posebno upravljena prema Saveznoj Republici, koja je (upravo zbog svog sve većeg zaostajanja na istočnim tržištima za drugim zapadnim zemljama) pokazivala sve veću spremnost za takvu suradnju. Dugoročni aranžmani u industrijskoj kooperaciji, poznati sporazum o izgradnji plinovoda od Sibira do Bavarske, učešće zapadnonjemačke automobilske industrije u izgradnji golemih kapaciteta u Sovjetskom Savezu — sve su to bili dijelom prethodnici, a dijelom posljedice političkog sporazumijevanja, siguran znak da se obje strane orijentiraju na dugoročnu suradnju.

Drugi, širi vid sovjetske politike u pogledu sporazumijevanja je interes da se stanje u centralnom dijelu Evrope i formalno, od strane svih učesnica u ovim odnosima, legalizira, da se u toj oblasti učvrsti status quo. U tome je sovjetska politika mogla računati i na interes drugih članica Varšavskog ugovora, osobito Poljske, koja priznanjem granice na Odri i Nisi, poslije vjekovnih iskustava sa diobama i stalnim promjenama svojih međa, sada dobiva formalne garancije o poštovanju svog teritorijalnog integriteta. Time se u cijelom ovom domenu stvara povoljnija klima smirivanja i stabilizacije, što je za Sovjetski Savez utoliko potrebnije jer su njegovi odnosi na suprotnoj geografskoj strani — prema Kini — u ovim historijskim trenucima još daleko od toga da bi se mogli nazvati sređenim.

Ako sam po sebi i jest od izvanrednog značenja, taj proces sporazumijevanja je ipak omogućen time što je ne samo u odnosima među vojno-političkim grupacijama, nego upravo u odnosima dviju svjetskih sila došlo do izmjena. Još prije desetak godina odnos između Sovjetskog Saveza i Sjedinjenih Država (koji je diktirao i odnos »Istoka« prema »Zapadu«) sastojao se gotovo isključivo od elemenata antagonizma i nepovjerenja, pa je i stil saobraćaja među njima bio »dalesovski«. Sada su mnoge stvari izmijenjene: Washington je napustio doktrinu roll back-a — suzbijanje teritorijalnog utjecaja Sovjetskog Saveza u istočnoj Evropi — shvatio je neizbježnost i trajnost promjena što su se dogodile u ovom dijelu kontinenta i odrekao se iluzija da će u daljoj trci u naoružavanju dočekati trenutak kada bi protivnika mogao oboriti na koljena. Sovjetski Savez je — u onim pitanjima vojno-strateške ravnoteže u kojima za to postoji zajednički interes — postao partner u pregovorima. Promjena nije nastala zbog razlika u gledanjima

sadašnjeg predsjednika Sjedinjenih Država i — na primjer — Eisenhowera, nego zbog izmijenjenog odnosa snaga. Od kada je uspostavljena »nuklearna ravnoteža« sa svim pozitivnim i negativnim implikacijama, stvorena je situacija u kojoj se, usporedno sa sudarima interesa, pa i sa posrednim sukobljavanjima u ratnim zapletima na Bliskom istoku i na azijskom Jugoistoku, dvije svjetske sile i dogovaraju i sporazumijevaju — prvenstveno u onim domenima u kojima one imaju monopol sile i utjecaja, pa prema tome i adekvatne odgovornosti.

Potreba za sporazumijevanjem ovdje, u srednjoj Evropi, na poprištu već ukorijenjenih antagonizama, nije, međutim, samo izraz određenog prilagođavanja politike vojno-političkih blokova, nego i rezultat širih i dubljih stremljenja, već godinama aktivnih na našem kontinentu. Zahvaćajući od slučaja do slučaja i u različitim vidovima pokrete i zemlje, i to ne samo one izvan blokova, nego i one što su uključene u njih, ta stremljenja postaju sve izrazitija. To je nakon svih mučnih iskustava sa hladnim ratom samo izraz normalnih dugoročnih, trajnih, a katkada i tradicionalnih interesa za uzajamno upoznavanje, povezivanje i razmjenu na svim područjima na jednom kontinentu gdje su države i nacije, usprkos podijeljenosti, razlikama, pa i suprotnostima, istovremeno vezane mnogim historijskim, ekonomskim, političkim i drugim sponama.

Odjeci i izgledi

Reperkusije politike koja je najavljena u sovjetsko-zapadnonjemačkom ugovoru, a zatim nastavljena zaključenjem poljsko-zapadnonjemačkog ugovora o osnovama normalizacije odnosa i o suradnji, već se osjećaju. Nekoliko država — mahom sve članice istočnoevropskog saveza socijalističkih zemalja — osjetit će to najneposrednije. To su upravo one države s kojima Savezna Republika nije uspjela uspostaviti normalne državne i političke odnose, prekinute agresijom Hitlerovih trupa, odnosno drugim događajima u toku rata. Počinje se rađati osjećaj nade da će Evropa pregovorima — u kojima bi zemlje bez obzira na političke, društvene, ideološke i druge razlike respektirale granice, suverenitet i teritorijalni integritet — moći zaista postati kontinent mira. Već se otvaraju vrata za slobodniji i intenzivniji privredni saobraćaj i preko međublokovskih barijera, i to u razmjerima što još do pred koju godinu nisu bili mogući. Vrlo je vjerojatno da će ove promjene imati i značajan politički efekat i u samim zemljama koje sudjeluju u tim dogovaranjima: mogućnosti međusobnog upozna-

vanja i razmjene, u uvjetima društvenih i političkih različitosti, mogu samo podsticati progresivne društvene i političke ideje i gib--ja. O tome, na svoj način, svjedoče i otpori konzervativizma, naročito na političkoj desnici u Saveznoj Republici.

Sporazumijevanje u srednjoj Evropi otvara, dakle, dobre perspektive. Koliko će, međutim, ti izgledi biti pretvoreni u onakvu stvarnost što je progresivne društvene i političke snage žele, a što je, nesumnjivo, u interesu svih evropskih zemalja, to pak ovisi od odnosa i politike što će se sada razvijati na sceni našeg kontinenta. Stanje što se oblikuje poslije zaključenja sovjetsko-zapadnonjemačkog ugovora ima, svakako, mnogo šire razmjere nego što su to interesi samih neposrednih učesnika u tom aktu — kao što se to isto tako može tvrditi i za sporazum između Varšave i Bonna. Međutim, kada bi se ovi aranžmani (i oni koji se očekuju) pokušavali zadržati u blokovskim okvirima, kao rezultat dogovora između vojno-političkih grupacija, oni — uza sve svoje pozitivno značenje — ipak ne bi bili elementi jedne opće i trajne konsolidacije na kontinentu.

Činjenica je da naš kontinent i dalje ostaje duboko podijeljen. To je stvarnost, ozbiljna i prilično trajna i poslije ovih pozitivnih dostignuća. U takvoj stvarnosti su sadašnja poboljšanja, ipak, postignuta zbog toga i u onim slučajevima, što i kada se polazilo od jednostavnog iskustva da je svako sporazumijevanje, i, prema tome, normalizacija moguća tek kada se uvidi neophodnost striktnog poštovanja odnosa u kojima se izražavaju i rezultati pobjede evropskih naroda nad fašizmom i prava svih država na sigurnost, nepovredivost granica, nezavisnost i suverenitet. Primjeri sadašnje konsolidacije u srednjoj Evropi — na jednom od područja odakle je krenuo ratni pohod — u tom pogledu su vrlo rječiti.

BRANKO ŠKRINJAR

Samoupravna integracija i uslovi privređivanja i sticanja dohotka

Samoupravljanje je novi društveni odnos koji je duboko socijalistički, pa, prema tome, isključuje eksploataciju. Zato je samoupravljanje prihvaćeno u svetu kao oblik i sredstvo društvenog napretka. Otud istinski samoupravni odnos se uspostavlja gde nema grubog iskoriščavanja jednih na račun drugih. Na putu ovom progresivnom društvenom odnosu stoji svako stanje koje uključuje bilo kakav oblik iskoriščavanja i prisvajanja tuđeg rada.

Kod nas su na osnovu društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju dati objektivni uslovi za otklanjanje eksploatacije čoveka od strane čoveka, a to su i principi samoupravljanja. Ali ovoj pozitivnoj tekovini stoje na putu velike nejednakosti u uslovima privređivanja i sticanja dohotka. Pri tome treba podvući da su razlike u sticanju dohotka koje se javljaju na osnovu rada normalne i progresivne, reklo bi se jako progresivne, u našem društveno-ekonomskom sistemu, ali da je sa razlikama koje proizlaze od drugih okolnosti, a ne od rada, obrnuta situacija. Ono što smeta samoupravljanju, kao novom progresivnom društvenom odnosu, logično se javlja kao ozbiljna smetnja i samoupravnoj integraciji u našem društvu, jer važan faktor integracije su interesi njenih nosilaca.

U samoupravnim socijalističkim društvenim uslovima kakvi se kod nas stvaraju ne može se očekivati put koncentracije i centralizacije kakav je karakterističan u kapitalističkom svetu. Zna se da je put koncentracije kapitala u kapitalizmu bio dugotrajan, jer se paralelno sa koncentracijom javljalo i cepanje kapitala zbog nasledstva i drugih okolnosti. Zato je proces koncentracije bio dopunjavan procesom centralizacije koji uključuje više prisilne nego dobrovoljne metode. Dobrovoljna centralizacija vrši se putem akcionarskih društava, a prisilna putem konkurencije. Nasilni metodi uključuju neravnopravnu borbu između partnera sa nejednakom moći na osnovu monopola, čime se isključuje zdrava konkurencija, a uključena je preraspodela na osnovu monopola.

Na osnovu društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju kod nas decentralizacijom sve veća sredstva ostaju na raspolaganju radnim kolektivima, a centralizacija je dobrovoljna. Međutim, zbog postojanja velikih razlika u uslovima privređivanja i sticanja dohotka, dobrovoljnost, iako je pozitivna stvar, nije dovoljna da bi proces integracije bio nesmetan i uspešan.

U vezi sa ovim, isto tako, nije dovoljno ni samo saznanje rukovodećih struktura — pre svega skupština i društvenih organizacija — o imperativnoj potrebi integracije niti su dovoljni samo stavovi u rezolucijama o toj potrebi, već se može pomoći tim procesima ako se otkrivaju i otklanjaju uzroci sporosti integracija i njihove nekonsolidovanosti kad su već stvorene.

Analiza pokazatelja o veličini preduzeća u našoj zemlji daje podatke da paralelno sa velikim preduzećima postoji i veliki broj malih. Isto tako postoji i dezintegriranost proizvodnje koja po svojoj prirodi traži velike sisteme. Ovo samo po sebi govori da postoji neracionalnost u privređivanju jer se dovoljno ne koriste prednosti koje pruža krupna proizvodnja. Pri tome, razume se, prednosti pruža istinska krupna proizvodnja, a ne mehanički zbir radnih organizacija, koji ne daje mogućnost da se pokažu prednosti krupne proizvodnje. Problem istinske krupne proizvodnje nameće se utoliko više, što kod nas velika preduzeća često nisu velika po obimu proizvodnje, već po obimu zaposlenosti.

Da se relativno sporo stvara istinska integracija, pokazuje podatak da preovlađuju pripajanja, a ne spajanja. Tako u 1969. godini u 80,7% slučajeva bilo je pripajanja, dok je forma spajanja bila u 19,3% slučajeva.[1] Forma spajanja daje veće prednosti nego pripajanje, jer se spajanjem može više učiniti na poboljšanju organizacije rada, koja je važan faktor produktivnosti, kao i na primeni drugih faktora produktivnosti rada, a time i na efikasnosti privređivanja.

Decentralizacija u našem društvu je počela još od 1950. godine, ali je ona jači intenzitet dobila sprovođenjem privredne i društvene reforme 1965. godine. Decentralizacijom su preneta znatna sredstva radnim organizacijama, pod pretpostavkom da će ubrzo započeti proces dobrovoljne integracije kao dijalektička negacija decentralizacije. Proces je započeo i u toku je. Međutim, on teče sporo, a stvorene integracije ne pokazuju uvek željene rezultate.

[1] *Samoupravno normativno oblikovanje integracije i organizacije integrisanih radnih organizacija*, Udruženje za istraživanje samoupravne normativne delatnosti, Beograd, 1970, str. III/12.

Pored ostalog, jedan od bitnih faktora koji usporavajuće deluju na samoupravnu integraciju u našem društvu jesu velike razlike u uslovima privređivanja i sticanja dohotka. Ovaj se problem manifestuje počev od radne organizacije, u opštinama i republikama, pa sve do federacije.

Problemi nejednakih uslova privređivanja u okviru radne organizacije nameću se kad se ona organizuje kao sistem radnih jedinica. Ovo ne znači da ne treba težiti ovakvoj organizaciji, već ozbiljno upozorava da kod takve organizacije preduzeća paralelno treba raditi i na izjednačavanju uslova privređivanja. Ako se to ne učini, odmah se nameću problemi i dovodi se u pitanje sama organizacija rada po ekonomskim jedinicama.

Postavlja se pitanje: šta se podrazumeva pod izjednačavanjem uslova privređivanja? Kriterijumi izjednačavanja treba da budu faktori produktivnosti rada, a to su efikasnost sredstava za proizvodnju, obrazovanje radnika, primena naučne organizacije rada, primena rezultata nauke i korišćenje prirodnih uslova.

Uzimajući u obzir nabrojane faktore, približno izjednačavanje uslova privređivanja i sticanja dohotka u radnoj organizaciji može nastati kad bi lični dohoci zavisili uglavnom od obrazovanja, kvalifikacija i zalaganja u radu, a kad bi se onemogućilo postizanje lične koristi zbog zastupljenosti drugih faktora produktivnosti rada.

Uspešan ishod u mnogome zavisi i od ličnog zalaganja, pa bi trebalo da pojedinac od toga ima lične koristi, ali, razume se, ako to dolazi i do izražaja u njegovom radu. Međutim, primena drugih faktora produktivnosti je primena tekovina ljudskog društva u celini. Za ličnu korist od ovih faktora bi mogao ići samo deo njihove delotvornosti kao stimulans za njihovu primenu, a nikako čitava delotvornost. Ovo je bitan uslov za harmoniju u integracionim celinama. Isto tako, kao nezavisne od rada moraju se priznavati i objektivne okolnosti zastoja i drugi slični uzroci. Prema tome, važno je onemogućavati ličnu korist na osnovu faktora koji ne proizlaze iz rada.

Praksa pokazuje — gde su približno izjednačeni uslovi privređivanja i sticanja dohotka, integracija stoji na čvrstim osnovama i udružene organizacije postižu krupne rezultate, a one koje su u procesu stvaranja brzo se realizuju. Obrnuto je gde ovi problemi nisu rešeni. Tu integracija ne pokazuje rezultate jer nju nagriza dezintegracija koja se ranije ili kasnije javlja kao nužnost. Time se parcijalni interesi pojedinaca i određenih radnih organizacija ostvaruju, ali društvo gubi jer je time društveni interes, svakako, okrnjen.

Postojanje velikih razlika u uslovima privređivanja i sticanja dohotka bez odgovarajućih društvenih mera ili u uslovima njihove neefikasnosti nameće probleme i kod bogatijih, ali više kod manje bogatih u Jugoslaviji, jer su u našem društvu nejednako postavljene privredne oblasti i grane u tim oblastima, a time i radne organizacije, koje su na jednom području manje zastupljene, a na drugom više. Nejednakosti u privrednim oblastima, granama i radnim organizacijama ne mogu se sasvim neutralisati. Na primer, radi industrijalizacije godinama su industrija i poljoprivreda različito bile postavljene. U početku to je bila i objektivna nužnost. Privrednom reformom se nastojalo ispraviti to stanje. Međutim, godine posle reforme pokazuju da se to teško sprovodi. Pri ovome je nepravilno da ljudi izvlače korist ili trpe štetu samo zbog položaja pojedinih privrednih grana koji je, uz to, često administrativno uređen. Međutim, kod nas se to dešava i nema sumnje da koči samoupravnu integraciju, jer u privredi nije lako da se dogovore oni koji su ekonomski nejednaki.

Najsintetičniji izraz nejednakih uslova privređivanja su velike razlike u ličnim dohocima ne samo za isti rad, već su česti slučajevi da nekvalifikovani u pojedinim radnim organizacijama imaju veće lične dohotke od kvalifikovanih u drugim, čak i sa visokom stručnom spremom.

Razlike postoje i među granama. Na primer, mnogo veće prosečne lične dohotke od proseka za industriju godinama imale su i imaju grane: nafta, elektroenergija, filmska industrija, brodogradnja, grafička industrija.[2]

Kao što je rečeno, postoje razlike i između oblasti. To treba istaći jer se oduvek, a i sada, kod nas pledira za vertikalne integracije, naročito između industrije i trgovine i banaka. Međutim, trgovina i banke su u privilegovanijem položaju u poređenju sa industrijom. Od toga koriste i gube i zaposleni u datim oblastima, pa je zato teško očekivati u takvim uslovima da će se trgovina i banke dobrovoljno odreći svoga položaja i deliti rizik sa industrijom. U 1969. godini prosečni lični dohodak u društvenim i državnim službama, gde spadaju i banke, iznosio je 1.249 novih dinara, u trgovini i ugostiteljstvu 1.057, a u industriji 966 novih dinara.[3]

U takvim uslovima, prema tome, ni na nivou opštine ne može se očekivati masovna vertikalna integracija. Razlike postoje i između istih radnih organizacija, grana i oblasti, među opštinama u jednoj republici, kao i među republikama u federaciji.

[2] SGJ/1969, str. 279.

[3] Podaci Saveznog zavoda za statistiku.

Godinama postoje velike razlike u ličnim dohocima po republikama. U 1969. godini prosečni lični dohoci po pojedinim republikama u privredi iznosili su[4]:

SR BiH	878	SR Makedonija	846
SR Crna Gora	897	SR Slovenija	1.119
SR Hrvatska	1.025	SR Srbija	917

Razlike u ličnim dohocima po republikama obično se objašnjavaju višom produktivnošću rada. Međutim, kao što smo videli, produktivnost je šira kategorija koju uslovljava veći broj faktora, a koji su svi manje ili više društveno određeni ili dar prirode. Osim toga, na jednom području je zastupljena struktura privrede koja je mnogo više podržavana merama ekonomske politike u prošlosti i sadašnjosti, a na drugom struktura privrede koja je godinama iscrpljivana. Ovo pokazuje da bogatiji nisu bogati samo svojim radom, već i nabrojanim okolnostima. U stvari, oni koji su osvojili određen povoljan položaj, u današnjoj praksi najčešće se javljaju kao protivnici integracije na svim nivoima — kod radnih organizacija, kod opština i kod republika.

Ovo pokazuje da su nejednaki uslovi privređivanja bitan faktor sporosti integracije i neefikasnosti integrisanih celina.

Na osnovu nejednakih uslova privređivanja jedne su opštine bogatije, a druge siromašnije. Isto je i sa republikama. Kao faktor koji koči međuopštinsku i međurepubličku integraciju pri tome javljaju se i društveno-političke strukture u opštinama i republikama. Poznato je da opštinski i republički prihodi potiču iz doprinosa od ličnih dohodaka zaposlenih u datoj opštini i republici i poreza na promet koji se od opštine do opštine razrezuje različito. Svako premeštanje sedišta radne organizacije povlači smanjenje prihoda, te otuda dolazi do otpora međuopštinskim integracijama. S obzirom na to da su prihodi opština i republika u tesnoj vezi sa ličnim dohocima, koji se, kako smo videli, razlikuju kod radnih organizacija, opština i republika, razlike u bogatstvu opština često ne proizlaze iz razlika u zalaganju radnih ljudi, već iz datog položaja, čime se narušava princip raspodele prema radu. Time se ne realizuje značajna odredba našeg Ustava da se tim načinom finansiranja budžeta društveno-političkih organizacija i opšte potrošnje društvenih službi ostvaruje princip raspodele prema radu. Kad bi opština i republika imale koristi više od uspeha

[4] Podaci Saveznog zavoda za statistiku (podaci za januar — septembar 1969. godine i procena za oktobar, novembar i decembar iste godine).

u poslovanju, a manje od zaposlenosti, sigurno bi je javile kao pozitivni inicijatori integracije, jer je zadatak integracije unapređivanje proizvodnje kroz veću produktivnost rada, a ne kroz veću zaposlenost.

Problem razlika u uslovima privređivanja i sticanja dohotka onemogućava prevazilaženje državnog reguliranja uslova rada i raspodele. To je uzrok nametanja novih obaveza opštinskim i republičkim skupštinama i federaciji. To čini neefikasnim i otežava delovanje širih organizacija i udruženja radnih ljudi, otežava postizanje samoupravnog i društvenog dogovora i čini nerazvijenim veća radnih zajednica u opštinama, republikama i Saveznoj skupštini. Ovo stanje uslovljava da su pomenute institucije nedovoljno razvijene, dok data državna politika, kako pokazuje praksa, delujući na osnovu ranije postignutih pozicija određenih društvenih sredina, potencira razlike. Najbolji primer za to daje analiza saveznog budžeta i vanbudžetskog bilansa federacije za 1970. godinu, gde se nedvosmisleno pokazuje da su povoljna povratna i nepovratna finansiranja najzastupljenija u razvijenijim sredinama.[5]

Naime, nedovoljno razvijena područja u sredstvima intervencije u privredi u saveznom budžetu u 1966. godini učestvovala su sa 14,5%, a u 1969. godini sa 13,0%. Međutim, intervencije u privredi se ne iscrpljuju pomenutim procentima. Opšti deo saveznog budžeta ima stavke koje po svojoj suštini spadaju u intervencije u privredi, a to su investicije u privredi i poreske olakšice. Ove dve stavke obuhvataju šest puta veću sumu od pomenutih intervencija u privredi u saveznom budžetu za 1970. godinu.

U 1965. godini radne organizacije razvijenijih učestvovale su u izvozu sa 80,4% i u povraćajima sa 90,6%, a radne organizacije nedovoljno razvijenih učestvovale su u izvozu sa 19,6% i u povraćajima samo sa 9,4%.

Skoro polovina iznosa sredstava vanbudžetskog bilansa federacije za 1970. godinu namenjena je investicijama u privredi po ranije odobrenim kreditima. Najveći deo sredstava ide preko Jugoslovenske investicione banke, a namenjena su 25,1% nedovoljno razvijenim, a 74,9% razvijenijim.

Nepovratna sredstva za saobraćajnice raspoređena su 28,0% za nedovoljno razvijene i 72,0% za razvijenije.

---

[5] Opširnija analiza nalazi se u studiji *Produktivnost rada, efikasnost osnovnih fondova i akumulativna sposobnost privrede u nedovoljno razvijenim područjima Jugoslavije*, Ekonomski institut, Skoplje, 1970.

Jedino su sredstva Fonda za kreditiranje privrednog razvoja nedovoljno razvijenih namenjena isključivo nedovoljno razvijenim, ali zato postoji Fond za izvoz opreme koji je tako reći namenjen privredi razvijenijih.

Opšta dopunska sredstva isto tako idu samo na područje nedovoljno razvijenih, ali još veća sredstva, kako smo videli, i to za privredne svrhe: refakcije, to jest povraćaje, privredne investicije. Osim toga, sredstva za nauku i po svim drugim osnovama saveznog budžeta i vanbudžetskog bilansa federacije u mnogo većem obimu idu razvijenijim.

Kao što se vidi, ovim se neutrališe dejstvo izjednačavanja uslova privređivanja Fonda federacije za brži privredni razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine, kao i dejstvo drugih davanja za ova područja, Otud u razvoju nedovoljno razvijenih, umesto natprosečnog porasta, ne dostiže se ni prosek razvoja Jugoslavije iako se uvek predviđa natprosečan porast.

Prema tome, javlja se kao objektivna nužnost sistematsko i svesno delovanje da bi se stvorili pravi uslovi za nesmetanu dobrovoljnu samoupravnu integraciju.

Pod pretpostavkom da je razrešen problem nejednakih uslova privređivanja putem odgovarajućih poreza, politike cena, sistemom kompenzacija, efikasnijim merama za ostvarivanje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih, bogatstvo i siromaštvo pojedinaca, opština i republika zavisilo bi od njihovog zalaganja u radu, a ne od monopola nad stvarima. Ako je rad kriterijum napretka, ne bi se mogla održati tendencija kočenja integracije zbog ličnih pozicija pojedinaca i partikularizma opština i republika.

S obzirom na to šta neostvarivanjem ekonomski opravdanih integracija i dezintegracija društvo gubi, ono je pozvano da stvara uslove za približno ujednačavanje uslova privređivanja i sticanja dohotka. Tako bi se lični i društveni standard pojedinaca, radnih organizacija, opština i republika uvećavao na osnovu rada. To bi odstranilo pojave da se i u slučaju očiglednih prednosti od integracije ona onemogućava ili, kad je ostvarena, da se ruši iz subjektivnih razloga, kakvih pojava imamo sada. Ta nastojanja imaju za cilj zadržavanje stečenih pozicija ne na osnovu rada, već na osnovu povoljnijeg položaja sticajem već nabrojanih okolnosti. To stanje usporava ekonomsko jačanje pre svega radnih organizacija, a time i materijalnu osnovu samoupravljanja u našem društvu, pa se zato stvaranje uslova za normalno odvijanje integracije javlja kao objektivna nužnost.

MITRA SAROSKA

Razvoj uprave i pravosuđa u uslovima ubrzanog naučno-tehničkog progresa*

Sa svestranim i intenzivnim razvojem našeg samoupravnog društva razvija se istovremeno i potreba za transformacijom i saobražavanjem svih elemenata političkog sistema sa procesima u društvenoj bazi. Sve složeniji društveni odnosi, intenzivan razvoj privrede i društvenih delatnosti i rastući integracioni procesi u njima postavljaju sve veće i složenije zahteve i pred organe javne uprave, a posebno pred organe pravosuđa, koji su sve manje u stanju da postojećim formama organizacije i metodima rada na adekvatan, efikasan i svrsishodan način izvršavaju svoje funkcije u društveno-političkom sistemu.

Funkcije i zadaci ovih organa takođe postaju sve brojniji i složeniji, posebno u izvršavanju propisa koji se u našem samoupravnom društvu donose na svim nivoima društveno-političkog sistema, počev od federacije, pa preko republika i opština do radnih organizacija. Sve je veći broj podataka i informacija koje ovi organi obrađuju radi praćenja i proučavanja stanja i problema u pojedinim društvenim i privrednim oblastima. Sve te svoje složene zadatke i poslove organi javne uprave više nisu u stanju da obavljaju ručnim, nesistematizovanim i parcijalnim obradama informacija i podataka, koje, svaki za sebe i često po duplom i višestrukom koloseku, paralelno vrše pojedini organi. Unapređivanje njihovog rada i njihovo osposobljavanje za vršenje složenih funkcija u okvirima političkog sistema ne može se više postići parcijalnim i nekoordiniranim merama i zahvatima od strane pojedinih organa niti prostom zamenom zastarele i nedovoljne tehničke osnove rada ovih organa.

Budući zahvati na modernizaciji rada uprave i pravosuđa moraju biti znatno širi i kompleksniji, ali i rezultat sinhroni-

* Razmatranja u ovom članku imala su u vidu pretežno dosadašnja istraživanja u vezi sa potrebom modernizacije uprave i pravosuđa u SR Srbiji na kojima je rađeno u Republičkom zavodu za javnu upravu. Osim toga, korišćena su i iskustva iz drugih socijalističkih republika.

zovane akcije svih zainteresovanih organa i organizacija u društveno-političkom sistemu, i to tim pre što se neefikasan i nesavremen rad upravnih i pravosudnih organa takođe može nepovoljno odražavati i na izvršavanje funkcija i metod rada predstavničkih i političko-izvršnih organa i drugih tela. To se ispoljava naročito u nedovoljnoj informisanosti ovih organa o problemima o kojima odlučuju, jer se ne snabdevaju pravovremeno i na naučnoj osnovi prikupljenim informacijama potrebnim za efikasno upravljanje i odlučivanje.[1]

Zahtevi za pozitivnim promenama u organima uprave i pravosuđa koji se ističu i u nizu dokumenata donetih od strane predstavničkih i političko-izvršniih organa podrazumevaju i aktivan odnos društva kao celine prema problemima ovih organa i nalažu da im se pristupa kompleksnije i efikasnije od strane svih odgovornih i zainteresovanih činilaca. Došao je upravo momenat kada i u ovim oblastima treba ostvariti određene integracione procese, slične onima u privredi, koji će omogućiti veću društvenu efikasnost upravnih i pravosudnih organa u našoj zemlji. To bi se, po opštem mišljenju, moglo postići na adekvatan i efikasan način samo ako se modernizacija uprave i pravosuđa bude zasnivala na korišćenju savremenih elektronskih sistema i na primeni kibernetskih i drugih naučnih metoda istraživanja i obrade podataka. Pri tome je neophodno da se razradi i utvrdi sistem informacija na području uprave i pravosuđa kao deo jedinstvenog informacionog sistema za upravljanje i odlučivanje na teritoriji širih regiona, uključujući i teritoriju republika i federacije.

Primena kibernetskih metoda i sredstava daje celom sistemu informacija za upravljanje i odlučivanje u društveno-političkom sistemu kvalitativno nova obeležja, stvara nove uslove za potpunije isključivanje monopola posrednika u odlučivanju i posedovanju informacija. Primena elektronskih sistema otvara i mogućnost neprestanog toka informacija između svih zainteresovanih korisnika informacija u društveno-političkom sistemu, a time i elemente za objektiviziranje kriterija pri donošenju odluka, uz istovremeno obezbeđivanje demokratske konfrontacije i sučeljavanja mišljenja pre donošenja odluke.

Rešavanje pitanja modernizacije uprave i pravosuđa, pa i drugih javnih službi na izložen način predstavlja veoma krupnu akciju koja zadire u strukturu društveno-političkog sistema i menja način njegovog funkcionisanja u smislu povećane efikasnosti, ali ujedno u sebi krije i opasnost tehnokrat-

---

[1] »Mi smo preplavljeni masom informacija, ali ne bivamo zasićeni onima koje nam trebaju« (Dr Miroslav Pečujlić, ***Budućnost** koja je počela*).

skog pristupa, te je potrebno da se svaka aktivnost na tom planu uvek osvetljava i sa stanovišta političkih reperkusija koje u sebi jedna takva akcija nosi.[2]

U okviru posebnih poglavlja ovog članka obrađena su pojedina pitanja i problemi čije rešavanje, u celini posmatrano, treba da doprinese ostvarivanju modernizacije uprave i pravosuđa kao delova političkog sistema i njihovom usklađivanju sa potrebama diktiranim ubrzanim naučno-tehničkim progresom, s jedne strane, i sa potrebama koje proizlaze iz zahteva da se i ovi organi osposobljavaju na adekvatan i efikasan način da bi mogli sa uspehom da prate sve složenije društvene procese, s druge strane.

Informacioni sistem na području javne uprave kao podsistem jedinstvenog sistema za upravljanje i odlučivanje u samoupravnom društvu

Jedinstveni sistem informacija za upravljanje i odlučivanje u samoupravnom društvu sastavljen je od niza informacionih sistema u pojedinim društvenim i privrednim oblastima. Njega sačinjavaju »banke podataka« na pojedinim nivoima i u pojedinim delatnostima (SDK, statistika, organi uprave, pravosudni organi, banke, socijalno osiguranje, veće privredne organizacije i udruženja, Armija), čiji je zadatak da zadovoljavaju potrebe pojedinih korisnika unutar sistema kao celine, pa i samih građana kao njegovih krajnjih potrošača. U njemu se precizno utvrđuju vrste informacija, količina, tokovi, frekvencije, kao i način prezentiranja informacija pojedinim korisnicima — potrošačima informacija u sistemu. Celokupan informacioni sistem povezan je sistemom veza koji obezbeđuje prenos informacija između korisnika unutar sistema kao celine. Ovako konstituisan »jedinstveni sistem informacija« predstavlja bazu za upravljanje i odlučivanje na svim nivoima,

[2] »Samoupravna odluka dobija svoju naučnu komponentu, računari u rukama udruženih proizvođača postaju moćni saveznici neposredne demokratije, omogućavaju spoj efikasnosti i demokratizma.« »Pred nama je iskrsnuo, u svoj svojoj veličini, odnos između naučno-tehnološke i ukupne socijalne revolucije, odnosno problem, kako naučno-tehnološka revolucija da bude pokretač nove socijalne organizacije i obrnuto, kako veliki kibernetsko-tehnički sistemi da dobiju ljudski lik, da budu sistemi humanih ljudskih odnosa« (Dr Miroslav Pečujlić, *Budućnost koja je počela*).

počev od predstavničkih tela, organa uprave, asocijacija u privredi pa do radnih i drugih organizacija. Realizacija ovako izgrađenog jedinstvenog informacionog sistema pretpostavlja usvajanje jedinstvenog sistema mera, jedinstvene metode obrade podataka i jedinstvenu frekvenciju prikupljanja podataka. To je sistem koji je interpoliran između čoveka i materijalnih procesa i sposoban da obezbedi donošenje odluka na raznim nivoima samoupravne društvene zajednice onako kako se stanje menja i novi odnosi uspostavljaju. Ovaj sistem može to obezbediti samo ako se zasniva na primeni kibernetskih metoda upravljanja i na korišćenju mogućnosti koje pružaju savremeni elektronski sistemi.[3]

Izgradnja jedinstvenog sistema informacija očigledno je veoma složen posao, čija realizacija traži punu saradnju svih budućih korisnika informacija. Njegova izgradnja biće moguća jedino ako se postigne dogovor na svim nivoima od federacije preko republika do opština sa svim neposrednim korisnicima informacija u pojedinim delatnostima, uključujući i unifikaciju dokumentacije u tom smislu što bi se utvrdilo ko na kom nivou prati koje pokazatelje, za koji vremenski razmak i koje elemente treba da sadrži dokumenat za određenu oblast kao materijalna egzistencija informacije.

Veliku važnost u jedinstvenom sistemu informacija imalo bi i poštovanje principa da se svakome od koga se uzimaju informacije te informacije posle obrade bezuslovno i vraćaju, to jest davalac informacija mora biti i korisnik informacija.

S obzirom na izložene dimenzije i način funkcionisanja jedinstvenog sistema informacija za upravljanje i odlučivanje u samoupravnom društvu, informacioni sistem na području javne uprave može se tretirati samo kao jedan od »podsistema« u jedinstvenom sistemu informacija. Ono zbog čega se ovo područje konstituiše kao poseban sistem je okolnost da ono povezuje međusobno veoma srodne zadatke i poslove u oblasti javne uprave. Po koncepciji na kojoj se sada radi u SR Srbiji, informacioni sistem u oblasti javne uprave treba da obuhvati prvenstveno obradu informacija iz delokruga organa uprave

---

[3] »Bez primene modernih metoda upravljanja i kibernetske mašine teško je ostvarljivo racionalno upravljanje unutar složenih sistema. Primena kibernetskih sredstava daje celom sistemu informacija kvalitativno nova obeležja, stvara povoljne uslove za potpunije isključivanje monopola posrednika u odlučivanju i posedovanju informacija. Ona isključuje masu činovničkog rada tamo gde je primenjeno automatsko obrađivanje informacija« (Dr Miroslav Pečujlić, *Budućnost koja je počela).*

i pravosuđa koje su međusobno tesno povezane preko pojedinih »banki podataka« (»banke podataka o građanima« i »banke podataka o nekretninama«). Pored ovih osnovnih razloga, i mnogi drugi razlozi govore u prilog objedinjavanja ovih srodnih područja u okviru jednog užeg sistema informacija koji bi obuhvatio područje javne uprave. Među ove razloge bi spadali: racionalnije korišćenje zajedničkog hardwere-a i softwere-a[4], zajedničko korišćenje sistema veza, zajedničko finansiranje sistema i slično.

Ovaj sistem bi trebalo da služi prvenstveno izvršavanju zadataka i poslova organa i organizacija sa područja javne uprave, ali on bi, kao i svi ostali »podsistemi« unutar velikog sistema informacija za upravljanje i odlučivanje, istovremeno služio i za zadovoljavanje potreba drugih korisnika unutar ovog velikog i složenog sistema. Pri tome se podvlači da informacioni sistem na području javne uprave treba da obuhvati obradu samo onih informacija sa područja javne uprave kod kojih je javna uprava isključivi nosilac prikupljanja i obrade informacija. Formiranje ovog podsistema informacija na području javne uprave doprineće da se utvrde i razgraniče zadaci i poslovi organa uprave i pravosuđa i drugih javnih službi u odnosu na druge organe i organizacije, a time u budućnosti izbegnu mnoga dupliranja u prikupljanju i obradi informacija kojih ima u sadašnjoj praksi.

Korisnici informacionog sistema u javnoj upravi u teritorijalnom smislu bili bi: savezni, republički i pokrajinski organi uprave i pravosuđa, okružni organi pravosuđa, opštinski organi uprave i pravosuđa, kao i druge javne službe kada su u pitanju pojedini poslovi koji se tiču ostvarivanja prava i obaveza građana. Na teritoriji SR Srbije organi uprave i pravosuđa sa teritorija pokrajina i grada Beograda u teritorijalnom smislu sačinjavali bi posebne »podsisteme« u okvirima jedinstvenog informacionog sistema na području javne uprave u Republici. Svi oni bili bi povezani u jedinstveni sistem informacija na području javne uprave u Republici preko jedinstvene nomenklature i klasifikacije prikupljanja informacija koja bi važila za celu teritoriju Republike, čime bi se obezbedila svodna obrada informacija po jedinstvenim pokazateljima.

---

[4] Hardwere = sastav mašina koje sačinjavaju garnituru elektronskog sistema.

Softwere = tipski programi za obradu podataka i razrađen sistem obuke kadrova.

Područje informacionog podsistema za organe uprave u Republici, pokrajinama, gradu Beogradu i opštinama

Dosadašnja istraživanja u zemlji, a posebno istraživanja u SR Srbiji ukazuju da bi uže područje »podsistema informacija za organe uprave« kao dela informacionog sistema u javnoj upravi trebalo da obuhvati integralnu obradu podataka i informacija na sledećim područjima upravne delatnosti:

— *registar stanovništva* povezan sa ostalim evidencijama o građanima u drugim upravnim oblastima (*»banka podataka o građanima«);*

— *problematiku građevinarstva i urbanizma, uključujući i katastar zemljišta, zgrada i komunalnih instalacija (»banka podataka o posedu i vlasništvu na nekretninama«)* — ova »banka podataka« bi obuhvatala dosadašnji katastar zemljišta i zgrada i zemljišne knjige, kao i druge podatke o prirodnim uslovima i razmeštaju prirodnih bogatstava, o karakteristikama flore i faune, o razmeštaju proizvodnih snaga, infrastrukturnih i drugih kapaciteta, o mreži naselja, uključujući i podatke relevantne za usmeravanje tokova urbanizacije i adekvatnu zemljišnu politiku;

— *finansijske i budžetske poslove organa uprave, uključujući i sve poslove službe prihoda* (vezano za korišćenje osnovne »banke podataka o građanima« i raznih »datoteka podataka« u sastavu »banke podataka o posedu i vlasništvu na nekretninama«);

— *evidencije o kadrovima organa uprave i pravosuđa i o kadrovima u drugim službama* i njihovo korišćenje za određene poslove kao što su isplate ličnih dohodaka, planiranje i utvrđivanje potrebnih profila kadrova u javnoj upravi, za utvrđivanje visine dopunskih sredstava za finansiranje organa i slično — *»banka podataka o kadrovima u javnoj upravi«;*

— sve statističke obrade podataka (svi dosadašnji oblici statističkih istraživanja na teritoriji Republike, uključujući i proširivanje dosadašnjih oblika statističkih istraživanja u skladu sa potrebama pojedinih organa javne uprave, a posebno u vezi sa potrebama društvenog i privrednog planiranja — *»banka statističkih podataka«;*

— *dokumentacija za oblast upravnih organa* — dopunske informacije i podaci koji se ne bi mogli dobiti iz drugih »banaka podataka«, bilo u okviru podsistema informacija za oblast javne uprave bilo u okviru drugih podsistema informacija (SDK, socijalno osiguranje i drugo), a potrebni su za pra-

ćenje i proučavanje stanja u pojedinim privrednim i društvenim oblastima — *»banka upravne dokumentacije«;*

— korišćenje naučnih metoda za proučavanje stanja i problema u javnoj upravi na bazi oformljenih »banaka podataka« u javnoj upravi i drugim oblastima za potrebe privrednog planiranja, urbanizacije naselja, programiranja stambene i komunalne izgradnje, demografskih studija, vođenja politike u poljoprivredi, planiranja saobraćaja, obrade geodetskih analitičko-numeričkih podataka i slično.

Dok prva četiri područja podsistema za organe uprave obuhvataju pretežno automatizaciju operativnih i rutinskih poslova iz delokruga organa uprave, dotle peto područje obrade informacija obuhvata takozvane svodne obrade, kombinovanim korišćenjem informacija iz pojedinih »banaka podataka«, a u cilju pripreme obrada neposredno potrebnih za upravljanje i odlučivanje prilikom rešavanja pojedinih važnih pitanja i problema u sklopu društveno-ekonomskog sistema u celini ili na pojedinim područjima.

Od dosledne automatizacije rutinskih poslova na svim navedenim područjima javne uprave i od sređenosti dokumentacije i dobro organizovanih statističkih istraživanja zavisiće i stepen korišćenja složenijih naučnih metoda za proučavanje stanja i problema u javnoj upravi i drugim delatnostima na bazi obrade podataka unutar jedinstvenog sistema informacija za upravljanje i odlučivanje. Obrada informacija iz pojedinih »banaka podataka« za potrebe planiranja, urbanizacije, demografskih studija, vođenja politike u poljoprivredi, planiranja saobraćaja predstavljaće narednu fazu u procesu etapnog i planskog uvođenja automatske obrade podataka u javnoj upravi. Ostvarivanje ovih širih obrada vršiće se postupno, najpre u okvirima obrade određenih grupa poslova (kompleksna automatizacija poslova), a zatim i integrisano za potrebe većeg broja organa i organizacija u širim regionima, uključujući i teritoriju Republike i federacije (upravljanje procesima pomoću računara i upravljanje složenim sistemima).

U vezi sa konstituisanjem jedinstvenog sistema informacija za upravljanje i odlučivanje i posebno podsistema informacija u javnoj upravi, trebalo bi nešto reći i o *izmenjenoj ulozi statističkih istraživanja u budućnosti.* U uslovima funkcionisanja integrisanog sistema za obradu i korišćenje informacija bitno se menjaju dosadašnje funkcije i uloga statističke službe, posebno njen odnos prema dosadašnjim korisnicima statističkih informacija, među kojima se nalaze i organi uprave i pravosuđa. Statistička služba bi u novim uslovima postepeno preuzimala na sebe obrade takozvanih *svodnih informacija,* na

bazi integralne obrade podataka, memorisanih u raznim »bankama podataka«. Samo izuzetno, statistička služba bi u budućnosti u svojoj nadležnosti zadržala i neke neposredne obrade informacija do kojih se ne bi moglo doći preko raspoloživih »banaka podataka« kako u javnoj upravi tako i u drugim oblastima. Pri tome se posebno podvlači da je izmena funkcija statističke službe u sistemu u navedenom smislu dug proces koji će trajati sve dotle dok se ne uspostavi sistem informacija za upravljanje i odlučivanje u samoupravnom društvu u celini, uključujući i oblast privrede.

Poseban problem u vezi sa konstituisanjem područja informacionog sistema za organe uprave predstavlja oblast unutrašnjih poslova zbog određene specifičnosti poslova u tom resoru. Iako je oblast unutrašnjih poslova integralni deo sistema u javnoj upravi, izražena su mišljenja da bi zbog specifičnosti same službe i njene resorne povezanosti od opštine do federacije obrada njihovih poslova trebalo da bude organizovana preko posebne mreže za obradu podataka u samom resoru. Pri tome je nesporno da je i oblast unutrašnjih poslova deo informacionog sistema u javnoj upravi. Problem je samo u tome u kojoj se meri ovo područje može integralno povezati sa ostalim područjima javne uprave, a u kojoj meri treba da se organizuje kao poseban podsistem informacija izdvojen i organizovan preko posebne mreže za obradu ovih podataka.

Područje informacionog podsistema za pravosudne organe u Republici

Najglobalnije posmatrano, područje informacionog podsistema za pravosudne organe trebalo bi da obuhvati obradu svih pravnih informacija relevantnih za optimalno odlučivanje pravosudnih organa. Uvođenje tako zamišljenog informacionog podsistema za pravosudne organe imalo bi veliku praktičnu važnost za rad pravosudnih organa s obzirom na mogućnost brzog, jeftinog i kvalitetnog saznanja relevantnih informacija potrebnih za njihovu aktivnost u oblasti primene pravnih pravila materijalnog i procesnog prava, kao preduslova za pružanje potpune i kvalitetne pravne zaštite.

Područje informacionog podsistema za pravosudne organe treba da obuhvati sledeća uža područja pogodna za primenu kibernetike i elektronskih sistema:

— čuvanje, obrada i korišćenje svih pravnih informacija relevantnih za optimalno odlučivanje pravosudnih organa (*»banka podataka o pozitivnim normama u oblasti materijalnog*

i procesnog prava«; »banka podataka o sudskoj praksi i stavovima nauke u pojedinim pravnim oblastima«);

— statističko praćenje relevantnih podataka o krivičnim delima, privrednim prestupima i prekršajima i njihovim učiniocima *(»banka podataka o učiniocima i krivičnim delima, privrednim prestupima i prekršajima«);*

— *evidencija zemljišnih knjiga* i njihovo integralno povezivanje sa ostalim evidencijama o nekretninama.

Korišćenje »banaka podataka« u oblasti pravosuđa povezano sa ostalim izvorima informacija u širem informacionom sistemu za upravljanje biće mogućno tek u doglednom periodu (orijentaciono nakon pet do osam godina), pošto budu uspostavljene i počnu da funkcionišu »osnovne banke podataka« o kojima je napred bilo reči.

»Banka podataka o pozitivnim normama u oblasti materijalnog i procesnog prava« mogla bi da obuhvati znatno više informacija od onih koje neposredno interesuju pravosudne organe. To bi, u najširem smislu, mogla biti *»banka podataka o pravnom sistemu«* koja bi u sebe uključila praćenje normativne delatnosti svih društveno-političkih zajednica i radnih i drugih organizacija, što bi na izvestan način učinilo da ova »banka podataka« postane univerzalnija i od posebnog značaja za konstituisanje sistema informacija za upravljanje i odlučivanje u celini.

Uspostavljanje celovitog pravnog informacionog sistema otvorilo bi mogućnost da se podacima iz ovog sistema, pored organa pravosuđa i drugih organa, mogu da koriste i sami građani, služeći se podacima iz automatski evidentirane sudske prakse o pojedinim pravnim pitanjima, čime bi se ostvario i jedan od osnovnih principa rada pravosudnih organa — princip javnosti rada.

Kao što se iz izloženog vidi, uvođenje automatske obrade podataka u pravosuđu moglo bi da bude od koristi znatno širem krugu zainteresovanih organa i organizacija, uključujući i same građane.

Etapno uspostavljanje informacionog sistema u javnoj upravi (prelazak sa ručne na automatizovanu obradu informacija)

Etapno uspostavljanje informacionog sistema na području javne uprave nužno je u uslovima prelaska sa ručne i nekoordinirane obrade pojedinačnih upravnih i pravosudnih po-

slova na integralnu obradu podataka na bazi potpune automatizacije i primene kibernetskih metoda proučavanja.

Automatizacija rada uprave i pravosuđa pomoću elektronskih sistema pretpostavlja doslednu *koncentraciju* svih upravnih i pravosudnih poslova. Put ka potpunoj integralnoj obradi informacija na ovom području, kao najvišem stupnju automatizacije rada javne uprave i najvišem obliku koncentracije upravnih i pravosudnih poslova, mora da bude postupan, protkan prethodnim detaljnim racionalizacijama kod kojih se vodi računa kako o racionalnom obavljanju svakog pojedinog posla u upravi i pravosuđu tako i o *sveobuhvatnoj* racionalizaciji koja obezbeđuje efikasno funkcionisanje informacionog sistema u celini. Delimične racionalizacije kod kojih se ne bi vodilo računa o ovom načelu ne samo da ne bi uspele, nego bi još više usporile kasniju sveobuhvatnu racionalizaciju uprave i pravosuđa na bazi automatske obrade podataka. Put do integralne obrade podataka u javnoj upravi, bez ponavljanja ili dupliranja obrade istih podataka na većem broju radnih mesta, mora se ostvariti postupno na bazi *prethodnih i dugoročnih priprema i studija* na kojima bi radili najstručniji profili kadrova, kako iz same javne uprave tako i iz onih naučnih i stručnih institucija koje se bave problemima uvođenja automatske obrade podataka i primenom naučnih metoda vezanih za korišćenje elektronskih sistema.

Najglobalnije posmatrano, uvođenje informacionog sistema na području javne uprave moralo bi da prođe kroz sledeće faze:

— *mala automatizacija* upravnih i pravosudnih poslova, koja pretpostavlja prelazak sa ručne obrade pojedinih poslova javne uprave na njihovu automatsku obradu;

— *kompleksna automatizacija poslova* na užim i širim područjima upravne i pravosudne delatnosti (stvaranje »banaka podataka« o građanima, nekretninama, statističkim podacima, pravnim informacijama i slično);

— *upravljanje procesima pomoću računara*, posredstvom obrade informacija iz raznih oblasti javne uprave, povezivanjem informacija iz raznih »banaka podataka« u cilju proučavanja pojedinih širih problema društvenog i privrednog razvoja određenih regiona i drugih kompleksnih problema kojima se bavi javna uprava (demografske studije, urbanizacija naselja i slično);

— *upravljanje složenim sistemima pomoću mehanizovane dorade informacija* (upravljanje celokupnim privrednim razvojem i vođenje politike i slično).

Koliko će trajati rad na realizaciji pojedinih etapa uspostavljanja informacionog sistema u javnoj upravi, moći će da se sagleda tek pošto se obradi *makroprojekat izgradnje sistema*

informacija u javnoj upravi, i to globalno, a u detaljima će to pokazati tek budući razvojni i istraživački rad na realizaciji pojedinih faza makroprojekta.

Očigledno je da se realizacija informacionog sistema u javnoj upravi mora posmatrati kao dugoročan proces pošto se ovde ne radi samo o značajnim materijalnim sredstvima koja treba uložiti, nego pre svega o složenom organizacionom i kadrovskom preobražaju, a to je područje gde se u najmanjoj meri mogu očekivati brzi i spektakularni rezultati. Da bi se koncepcija jedinstvenog informacionog sistema u javnoj upravi mogla uspešno realizovati, potrebno je u samom početku imati razrađene *dugoročne ciljeve* koji se žele postići, a sprovođenje parcijalnih koraka projektovati tako da to bude u skladu sa ovim ciljevima.

Izbor najoptimalnijeg modela mreže zajedničkih elektronskih centara za obradu informacija na području javne uprave

Uspostavljanje jedinstvene mreže informacija na području širih regiona, a posebno na teritoriji Republike u celini, tesno je povezano sa problemom izbora *najoptimalnije mreže elektronskih centara* preko koje bi se vršila obrada i korišćenje informacija na području toga sistema.

U teoriji i praksi postoji više modela mreže zajedničkih elektronskih centara koji mogu da obrađuju podatke za više korisnika. To su uglavnom sledeće *»zajednice korisnika«* elektronskih sistema:

— zajednički elektronski centar koji *servisno* obavlja usluge za neodređen broj korisnika iz raznih društvenih i privrednih oblasti i grana;

— elektronski centar na području jedne ili više opština koji na bazi *ugovora* radi za određen broj korisnika (za organe uprave, organizacije javnih službi, radne i druge organizacije);

— elektronski centar koji *centralno* obrađuje poslove jedne ili više srodnih službi na području šireg regiona (republike, federacije) — carinska služba, socijalno osiguranje, SDK i slično;

— *mreža elektronskih centara koja obavlja poslove za potrebe upravnih i pravosudnih organa na području Republike u celini.*

S obzirom na izloženu koncepciju po kojoj bi na teritoriji Republike trebalo konstituisati jedinstveni informacioni sistem

na području javne uprave, očigledno je da bi za tu svrhu najviše odgovarao četvrti model mreže elektronskih centara za teritoriju Republike u celini, koji za osnovu ima *regionalne međuopštinske elektronske centre* koji bi obavljali poslove za potrebe upravnih i pravosudnih organa na području više opština. Ovi centri bi obrađivali informacije pretežno za potrebe upravnih i pravosudnih organa, ali se ne isključuje mogućnost (zbog srodnosti i povezanosti osnovnih »banaka podataka«) da oni rade i za potrebe nekih društvenih službi u opštini i za pojedina komunalna preduzeća u vezi sa obavljanjem poslova obračuna i naplate komunalnih usluga od organizacija i građana.

Regionalni međuopštinski elektronski centri sprovodili bi integralnu obradu podataka za *sve* upravne i pravosudne organe i za sva (ili za najveći broj) područja uprave i pravosudne delatnosti koja bi ušla u sastav informacionog sistema u javnoj upravi.[5] *Status* ovih elektronskih centara i međusobni odnosi pojedinih korisnika u njima trebalo bi da se regulišu pretežno kroz normativne akte, a jednim delom i kroz samoupravne sporazume između zainteresovanih korisnika regionalnih centara. Samo takav način mogao bi da obezbedi nužno jedinstvo i povezanost mreže elektronskih centara na teritoriji Republike u celini.

Celokupnu mrežu međuopštinskih regionalnih centara na teritoriji Republike povezivao bi u drugoj fazi uspostavljanja jedinstvenog informacionog sistema u javnoj upravi *republički elektronski centar* na bazi teleprocesinga[6], čime bi se obezbedila svodna obrada informacija za celu teritoriju Republike.

Obuka upravnih i pravosudnih kadrova — nužan preduslov za pravovremenu i efikasnu realizaciju informacionog sistema u javnoj upravi

Celokupan istraživački i razvojni rad čiji bi cilj bio uspostavljanje informacionog sistema u javnoj upravi na teritoriji Republike ne bi se mogao efikasno i racionalno sprovesti ako

---

[5] Jedan deo specifičnih obrada iz resora unutrašnjih poslova mogao bi se odvojeno obavljati u posebnom resornom elektronskom centru koji bi ove poslove vršio za celu teritoriju Republike (treći model).

[6] Specijalan automatizovani sistem za prenos informacija na daljinu.

se u okviru razrade makroprojekta sistema ne pripremi i detaljno ne obradi *program osposobljavanja kadrova* koji bi radili na njegovoj realizaciji. Investicija u kadrove jedna je od najvećih koju u vezi sa prelaskom na integralnu obradu podataka u javnoj upravi treba uložiti, što istovremeno ukazuje na težinu i važnost rešavanja kadrovskih problema koje sa sobom u javnu upravu donosi proces automatizacije i primene elektronskih računara. To je problem na kome bi *prioritetno* i pre svih ostalih trebalo raditi jer od njegovog efikasnog rešavanja u najvećoj meri zavisi dalji rad na uspostavljanju sistema.

Osposobljavanje kadrova u vezi sa uvođenjem sistema i primenom računara moralo bi da prođe kroz određene faze. Pre svega, celokupan kadar u javnoj upravi, na svim nivoima i u svim službama, trebalo bi da se pripremi i osposobi za preorijentaciju i promene koje donosi primena elektronskih računara. To se odnosi pre svega na *dopunsko obrazovanje funkcionera i upravnih stručnjaka*. Njih bi trebalo upoznati pre svega sa principima elektronske obrade podataka i sa novim mogućnostima koje pruža automatska obrada podataka. Stručnjake iz pojedinih grana uprave i pravosuđa takođe bi trebalo upoznati sa problematikom uvođenja automatske obrade podataka, i to prvenstveno na poslovima na kojima sada rade kako bi i sami kasnije mogli da se uključe u razvojni i istraživački rad na realizaciji pojedinih delova makroprojekta informacionog sistema u javnoj upravi.

Paralelno sa tim trebalo bi raditi i na osposobljavanju kadrova koji će neposredno raditi na uspostavljanju sistema. Ovaj rad će uvesti potpuno *nove profile kadrova i zanimanja u upravu*. Novi specijalistički kadar se prema do sada usvojenoj praksi razvrstava na *stručnjake za razvoj sistema, analitičare sistema, programere* i *operatore*. Praksa razvijenijih zemalja pokazala je da se do ovih kadrova posebno teško dolazi u fazi uvođenja i uspostavljanja sistema. Ista iskustva ukazuju da stručnjake koji će raditi na uvođenju sistema *treba tražiti prvenstveno među najboljim stručnjacima iz same javne uprave*, a ne angažovanjem matematičara, elektroinženjera i drugih profesija izvan javne uprave, ali pod uslovom da odabrani kadrovi prođu odgovarajuće *testove* predviđene za izbor kadrova na ovim poslovima.

U vezi sa osposobljavanjem kadrova za primenu elektronskih računara u javnoj upravi treba rešiti i sledeće probleme: kako i ko da organizuje *nastavu* za osposobljavanje kadrova u javnoj upravi i *kakvim metodima nastave* to sprovesti da bi se

optimalno rešili problemi vezani za uspostavljanje informacionog sistema u javnoj upravi.

Prema opštem stavu teorije i prakse, osnovni *nosioci* obučavanja kadrova u ovoj oblasti trebalo bi da budu:

— *fakulteti i visoke škole;*

— *specijalizovane institucije;*

— *proizvođači opreme* (elektronskih sistema).

Fakulteti u našoj Republici još uvek nisu postali značajniji nosioce obuke kadrova na ovom području, mada se u poslednje vreme zapaža orijentacija nekih fakulteta i u ovoj oblasti, pa bi u bližoj budućnosti moglo da se očekuje da oni postanu osnovni nosilac obrazovanja kadrova koji će raditi na realizaciji informacionog sistema. Za sada se specijalistička obuka kadrova, kao i informativno obrazovanje ostalog kadra u javnoj upravi, mora da vrši preko *seminara* i *kurseva* koje sprovode specijalizovane institucije i proizvođači opreme. Pri organizovanju seminara mogli bi se koristiti i inostrani eksperti, a dolaze u obzir i specijalizacije odgovarajućih stručnjaka u inostranstvu. Pored toga, trebalo bi težiti da se u Beogradu, kao sedištu Republike, što pre za potrebe uvođenja informacionog sistema u javnoj upravi otvori *Republički elektronski centar,* koji bi, pored drugih svojih funkcija, preuzeo i brigu o osposobljavanju odgovarajućih kadrova stručnjaka.

Veoma je važno i pitanje kojim će se metodima i sredstvima izvoditi nastava. Tradicionalnim metodima nastave ne bi se mogli na ovom području postići značajniji rezultati, čak i ako bi se angažovala znatna materijalna sredstva. Razrada programa obrazovanja kadrova za uvođenje i primenu elektronskih sistema morala bi se zasnivati na takozvanom *»sistemu inženjeringa«*. Drugim rečima, neophodno je da se, pored individualnog i grupnog obrazovanja, razvije i obrazovanje na nivou sistema kao celine — *»sistemsko obrazovanje«*. Sprovođenje sistemskog obrazovanja na bazi korišćenja elektronskih sistema kao nastavnih sredstava treba da postane *dominantan vid nastave* u ovoj oblasti, za koju svrhu bi naročito bio pogodan Republički elektronski centar, u kome bi se paralelno sa razvojnim i istraživačkim radom sprovodila i obuka kadrova. Kroz izvođenje ovakve nastave ostvarila bi se stvaralačka saradnja specijalista za rad na elektronskim sistemima i stručnjaka sa područja javne uprave, što je jedan od bitnih uslova za efikasnu realizaciju programa vezanog za projektovanje i uspostavljanje sistema.

Izrada idejnog nacrta programa makroprojekta informacionog sistema u javnoj upravi — prva faza u realizaciji sistema

Bez rezerve se može reći da je, u okviru celokupnog rada na realizaciji dugoročnog programa vezanog za stvaranje informacionog sistema u javnoj upravi, rad na izradi idejnog nacrta makroprojekta sistema jedna od najodgovornijih i najvažnijih faza posla. U idejnom projektu u glavnim konturama treba da se skicira rad na programu istraživanja u okvirima *makroprojekta »Informacioni sistem u javnoj upravi kao deo sistema informacija za upravljanje i odlučivanje u Republici«*. Rad na izradi idejnog makroprojekta trebalo bi da traje oko godina dana, dok bi rad na izradi makroprojekta trebalo da bude realizovan za oko tri godine, s tim što bi se realizacija i uspostavljanje sistema informacija u javnoj upravi mogla da sprovede u periodu od oko osam do dvanaest godina, što će zavisiti od mnogobrojnih faktora, među kojima je veoma važan i faktor vezan za mogućnosti ulaganja materijalnih sredstava potrebnih za njegovu realizaciju.

Najglobalnije posmatrano, idejnim makroprojektom trebalo bi obuhvatiti sledeća područja istraživanja:

1. Istraživanja *sintetizovanih globalnih parametara* za izgradnju i eksploataciju informacionog sistema u javnoj upravi u sklopu izgradnje i eksploatacije ostalih informacionih sistema u Republici (banke, SDK, socijalno osiguranje, PTT, železnica, privreda itd.). Pri tome bi projektom trebalo obuhvatiti istraživanja u cilju preciziranja izbora, načina obrade i načina prenosa informacija u sistemu.

2. Istraživanja *tokova informacija* za upravljanje i odlučivanje u javnoj upravi, na nivou predstavničkih i političko-izvršnih organa, organa uprave i pravosuđa i drugih organizacija. Posebno i detaljno bi se obradili tokovi informacija neophodni da se obezbedi vršenje funkcija organa uprave i pravosuđa koje oni samostalno ostvaruju u društveno-političkom sistemu. Ova istraživanja obuhvatila bi definisanje korisnika informacija, generatora informacija i sredstava za prenos i obradu informacija.

3. Idejnim projektom bi se do detalja predvideo istraživački i razvojni rad koji bi se sprovodio u Republičkom elektronskom centru u vezi sa *projektovanjem pojedinih obrada, odnosno sistema u celini.*

4. Idejni nacrt programa makroprojekta obuhvatio bi *fundamentalna istraživanja u vezi sa obrazovanjem kadrova* u javnoj upravi i njihovom pripremom za prelazak javne uprave

na obradu podataka pomoću elektronskih sistema (razrada nastave na fakultetima, a posebno nastave na postdiplomskim studijama na Ekonomskom i Pravnom fakultetu i na Fakultetu organizacionih nauka). Projekat bi takođe trebalo da razradi sistem dopunskog obrazovanja, posebno zbog toga što u našoj Republici nema većih iskustava u izgradnji kadrova na ovom području. Programom istraživanja posebno bi se definisala i nastava koja bi se sprovodila uz neposrednu primenu elektronskog sistema pošto bi ova nastava bila tesno povezana sa neposrednim zadacima oko projektovanja sistema informacija u javnoj upravi.

5. Konačno, projektom bi trebalo obuhvatiti i istraživanja koja treba da daju odgovor na pitanje u kojoj meri je sadašnja *tehnika donošenja pravnih propisa* prilagođena zahtevima automatizacije upravnih i pravnih poslova. U tom smislu neophodno je da se postojeći propisi koji se odnose na organizaciju i poslovanje ovih organa podvrgnu preispitivanju i eventualnom menjanju u skladu sa zahtevima koje sa sobom na ovom području donosi proces automatizacije. Domaća i inostrana praksa na ovom području ukazuju da su neprilagođeni proceduralni i materijalni propisi vrlo često bili smetnja uvođenju elektronske obrade podataka ili su u znatnoj meri otežavali ili usporavali proces uvođenja ovih sredstava u upravi i pravosuđu.

MILIVOJE MOLEROVIC

Kibernetski metodi i mogućnosti optimizacije univerzitetske nastave

»Istorijska zasluga pionira programirane nastave sastoji se u tome što su oni još pre neposredne primene kibernetike u pedagogiji uvideli regulatorni aspekt u nastavi i pokazali i teorijski i praktično da upravljanje tako značajno determiniše nastavni proces kao i njegov cilj, sadržaj i sredstva.« (D. Tolingerova, *Programierung und die Steuerungen des Lehrnens. Lehrmaschinen in kybernetischer und pädagogischer Sicht*, München, 1966).

Danas, kako u svetu tako i kod nas, već zvuče kao aksiomi mnoga saznanja o tome koji su najcelishodniji putevi, načini i metodi akceleracije procesa ostvarivanja naučne i tehnološke revolucije. Navodimo samo neke od njih. Sigurno je da među njima stavovi o značaju procesa adekvatnog obrazovanja visokokvalifikovanih kadrova koji treba da ostvari savremeni univerzitet zauzimaju najistaknutije mesto.[1] Taj cilj leži u osnovi

[1] Značaj koji se problemu obrazovanja kadrova pridaje u poslednje vreme u savremenoj privredi i društvu može se sagledati i iz sledećih činjenica: prvo, svakodnevno niču brojne studije i analize iz pera najeminentnijih teoretičara koji ovaj aspekt osvetljavaju u cilju postizanja optimalnih rezultata u razvoju privrede i društva. U okviru ove teme ne ostaje nam prostora čak ni da nabrojimo, na primer, samo najmarkantnija imena i radove iz domena ekonomske teorije. Stoga samo podsećamo na činjenicu da je iz savremene teorije privrednog i društvenog razvoja problem kadrova potisnuo do skoro aktuelna razmatranja o investicijama, štednji i zaposlenosti. To je slučaj ne samo u razvijenim zemljama nego i u zemljama u razvoju. Problem kadrova, po opštem uverenju, stoji kao prvi među onima koje treba uspešno rešiti da bi ubrzani privredni i društveni razvoj dobio u zamahu i održao kontinuirani tok, odnosno da bi se što uspešnije ostvarila naučna i tehnološka revolucija. Drugo, savremena, visokospecijalizovana sociološka istraživanja govore o izvanredno naglom razvoju posebne sociologije — sociologije obrazovanja. Međunarodni kongres sociologa održan 1966. godine u Evianu okupio je 32 komunikacije posvećene sociologiji obrazovanja i vaspitanja. Sistemi obučavanja i sistemi mišljenja, opšti i pojedinačni problemi obrazovanja i razvoj ljudskog faktora u opštem razvoju, uz još mnoge druge, teme su koje daju ne

svih napora, svih stremljenja za uspešnom i celishodnom reformom univerziteta kako kod nas tako i u svetu i predstavlja u stvari pravi smisao tih nastojanja, odnosno izvanredno podvlači značaj tih akcija. Sastavni deo te borbe za reformu univerziteta su i zahtevi za izmenom, unapređenjem, modernizacijom i usavršavanjem tehnologije obrazovnog procesa, nastavnog procesa na univerzitetu. Pri tome se ističe još jedna činjenica koju takođe više ne treba dokazivati: dosadašnji sistem obrazovanja i vaspitanja, dosadašnji nastavni proces na univerzitetu ni izdaleka ne zadovoljava. Danas je već mnogo puta precizno izračunato koliko se svake godine povećava broj naučnih informacija i data su i predviđanja za naredni period, a sve to upoređeno sa mogućnostima brzine asimilacije znanja pri sadašnjim uslovima nastavnog procesa na univerzitetu, uz isključivo tradicionalne metode primenjene u nastavnom procesu. Rezultat ne može zadovoljiti ni najveće optimiste, i to ni za sadašnji stupanj razvoja, a kamoli za perspektivu razvoja.[2] Na ozbiljno razmišljanje opominje i činjenica da je polovina sadašnjih dostignuća u nauci rezultat poslednjeg 15-godišnjeg istraživanja. Neke prognoze koje ne smatramo suviše smelim, nego možda samo suviše uopštenim, govore da će u sledećem 15-godišnjem periodu biti učinjeno više negoli u toku čitavog dosadašnjeg razvoja nauke.[3]

---

samo nijanse nego i osnovne tonove na tome skupu i koje svedoče o usmerenosti pravca istraživanja u čitavom jednom periodu na problematiku od čijeg rešenja se mnogo očekuje. Treće, brojne studije i saopštenja na savetovanjima i konferencijama širom sveta iz oblasti biologije, iz nauke o funkcionisanju mozga, zatim iz oblasti psihologije itd. ukazuju na ubrzani proces stremljenja za što bržim i potpunijim rezultatima u utvrđivanju teorijskih zakonomernosti, a sa ciljem da posluže u praktičnim nastojanjima celishodnog obrazovanja kadrova koji će dovesti do ostvarenja naučne revolucije. Četvrto, značaj problema obrazovanja i vaspitanja kadrova mogli bismo prikazati i jednim drugim putem: kroz ilustraciju sve većih ulaganja koja se u pojedinim zemljama vrše u cilju ostvarenja ovih rezultata. To bi unekoliko proširivalo postavljeni zadatak, odnosno sužavalo mogućnosti eksplicitnijeg tretiranja odabrane teme, ali bi argumenti delovali veoma impresivno. Ovo naročito u slučaju ako se u razmatranje uključe i napori zemalja u razvoju, kao i interesi razvijenih zemalja da ti napori budu plodotvorni.

[2] Prema podacima UNESCO-a, svakih 7—9 godina obim informacija, posmatrajući ceo svet, udvostručuje se (10 procenata prirasta godišnje). Neki podaci govore da se u SAD i Zapadnoj Nemačkoj ovaj broj udvostručuje svakih 5 godina. Posmatrajući naročito pojedine oblasti nauke u SSSR-u, po našem mišljenju, ovaj proces još brže teče.

[3] Ю. Антомонов и Б. Харламов, *Кибернетика и жизнь*, Moskva, 1969.

U našim uslovima situacija još manje može da se oceni kao zadovoljavajuća. U toku intenzivnijeg razmišljanja i akcije za reformu našeg univerziteta dva puta smo se kroz članke, odnosno saopštenja zalagali za izmenu postojeće situacije, odnosno ukazivali na mogućnost njenog unapređenja.[4] Zaostajanja čak i u primeni do sada poznatih tradicionalnih metoda pedagogije, metodike, didaktike, psihologije za mogućnostima koje nam stoje na raspolaganju su činjenica na našem univerzitetu. Stvar je svakog nastavnika *kako* će izvoditi nastavu kod nas, dok je samo sadržina nastavnog plana i programa predmet diskusije i potvrđivanja od strane fakultetskih organa, to jest u neku ruku *šta* će se predavati interesuje užu i širu zajednicu. Savremena nauka, međutim, podvlači oba principa kao podjednako važna. Pa ipak, ne može se reći da je to otkriće savremenog tehnološkog procesa, to jedinstvo *šta* i *kako* predavati. Tradicionalna pedagogija ga je isticala u prvi plan. Primena savremenih kibernetskih metoda ga implicitno u sebi sadrži, kao conditio sine qua non teče programirana nastava i primena kibernetskih metoda u celini. Međutim, ni u jednoj oblasti nauke novo nije nastajalo odjednom i izolovano od postojećeg u nauci. Savremeni metodi u nastavnom procesu, kibernetski metodi i programirana nastava, kao poslednje dostignuće koje nudi savremena nauka, ne samo da ne zanemaruju tradicionalne metode nego ih čak pretpostavljaju, znače sistematsko i celovito oživljavanje primene svega što je u dosadašnjem iskustvu pedagogije kao nauke ocenjeno kao vredan postulat.

Na ovom mestu govorimo još jednom o onome što želimo već na početku konstatovati — da je za naš univerzitet tim pre i tim više urgentna potreba da pristupimo izmeni situacije. Kibernetski metodi su jedan od načina koji će, ukoliko dođe do njihove primene, to bezuslovno zahtevati i obezbeđivati nužno poštovanje istinskih pedagoških principa. Ostavljajući po strani u okviru ovoga razmatranja primenu tehnike u širem smislu reči u nastavnom procesu na univerzitetu, a što bi takođe bilo vredno pažnje za etapu na kojoj se nalazimo, ali što izlazi iz okvira naše teme, zadržavamo se samo na primeni kibernetskih metoda u nastavi[5], odnosno, još bliže odre-

---

[4] Vidi naš rad *Prilog nastojanjima za brže i svestranije osavremenjavanje nastavnog procesa na univerzitetu* (»Univerzitet danas«, br. 1/69) i materijale Simpozija 1970. Zagrebačkog sveučilišta »Društveni i ekonomski aspekti obrazovanja« — »Obrazovni procesi u reformiranoj univerzitetskoj nastavi«.

[5] Pod primenom tehnike u širem smislu reči u nastavnom procesu mislimo, na primer, na zadržavanje dosadašnjih oblika izvođenja nastave uz upotrebu magnetofona, dijaskopa, televizijskog

đeno, na optimizaciji univerzitetske nastave saglasno principima programirane nastave.

U okviru raspoloživog prostora mi ne nabrajamo sve oblike primene kibernetskih metoda u nastavnom procesu, odnosno sve oblike programirane nastave i njihove varijante. Povezujući optimizaciju univerzitetske nastave sa primenom kibernetskih metoda, u ovom radu imamo u vidu uglavnom sledeće metode: sistem kibernetske nastave uz upotrebu mašina u koje se ubacuju programi učenja, zatim programiranu nastavu bez upotrebe mašina, putem udžbenika koji su programirani ili modela i treći vid — primenu kibernetskih principa, to jest principa programirane nastave u dosadašnjem nastavnom procesu, pri pretežnom zadržavanju sadašnjih metoda vođenja nastave u kombinaciji sa programiranom nastavom. Ovaj poslednji vid se u poslednje vreme u literaturi naziva poluprogramiranom nastavom.

Kod svih ovih metoda reč je o upravljanoj nastavi, o takvoj nastavi koja na prvom mestu kroz teoriju informacija, ali služeći se i mnogobrojnim drugim novim metodima, postiže rezultate. Cilj primene svih ovih metoda jeste pojačavanje efekata rada pedagoga. Uloga nastavnika pri primeni ovih metoda ne biva potisnuta u drugi plan, nego samo modifikovana. Iza svih programa koji se ubacuju u mašinu, iza svih modela programirane nastave, stoji nastavnik-pedagog ili više nastav-

---

ekrana, dijapozitiva i slično, ali kao stalnu praksu. Prednost primene nabrojanih sredstava je već na prvi pogled očevidna jer studenti primaju informacije preko dva kanala, vizuelnog i auditivnog, a, pored toga, i broj informacija može da se poveća, uz veću sigurnost njihove brže asimilacije.

Vidljive prednosti ovakvog nastavnog procesa u kome se koristi tehnika imali smo prilike da uočimo prilikom nedavne posete Lenjingradskom državnom univerzitetu »A. A. Ždanov«, odnosno Ekonomskom fakultetu ovog univerziteta. Prostorija u kojoj se izvodi nastava zove se programirana auditorija (slušaonica) i u sadašnjoj fazi već mašina-elektronski lektor predaje, drži predavanja umesto nastavnika, ali se u ovom slučaju ne može govoriti o pravoj programiranoj nastavi. Glavna prednost ovakvog rada je u tome što nastavnik ne mora više puta da ponavlja predavanje, a studenti mogu u toj slušaonici da pojedine delove predavanja ili celo predavanje čuju onoliko puta koliko je to potrebno za savlađivanje eventualno nerazumljivih delova. Osim toga, nastavnik jedno isto predavanje ne mora da drži nekoliko puta čak ni u slučaju da na više fakulteta drži nastavu iz jednog predmeta, na primer — iz neke posebne oblasti društvenih nauka na nekom od tehničkih fakulteta i slično. Njene prednosti se pokazuju i u radu sa vanrednim studentima, koji u svako doba dana mogu slušati predavanje itd. Mašina-elektronski lektor je konstruisana primarno za katedru granskih ekonomika po projektu kandidata ekonomskih nauka G. N. Šalgina.

nika, najistaknutijih pedagoga za oblast za koju su izradili program ili model.

Dvadesetih godina ovog veka, tako smatra većina stručnjaka koji rade u ovom domenu, pojavljuju se prvi začeci, prvi nagoveštaji mogućnosti primene programirane nastave u nastavnom procesu. Međutim, tek u poslednje vreme može se govoriti o nastupanju ideja o programiranoj nastavi i o primeni kibernetskih metoda u nastavnom procesu u pravom smislu te reči.[6]

Teško bi se danas mogle osporavati mogućnosti koje pružaju kibernetski metodi u procesu optimizacije univerzitetske nastave i pored iznete činjenice da se radi još o relativno skromnom iskustvu i u svetu i kod nas. Već danas su opšte poznate prednosti koje primena ovih metoda pruža. One su mnogostrane i teško ih je sve obuhvatiti a da se pri tome ne bude nepotpun.[7] Ipak, najbitnije prednosti bi se mogle rezimirati ovako:

1) Oslobođeno vreme nastavnika, usled upotrebe mašina u nastavnom procesu ili pri programiranoj nastavi bez te upotrebe, iskorišćuje se tako da se nastavnik posvećuje složenim pitanjima svoje discipline i individualnom radu sa studentima.

2) Oslobođeno vreme nastavnika koristi se za unapređenje same discipline, a to mu omogućuje da dođe i do uopštavanja rezultata i do istinskih doprinosa pedagogiji kao nauci. Otuda mogućnost da usled upotrebe novih kibernetskih metoda u nastavnom procesu dođe i do posebnih metodika izvođenja nastave i za one discipline za koje one ili nisu postojale ili ih je bilo veoma malo.

3) *Šta i kako* predavati, kao nerazlučivo jedinstvo i preduslov primene novih metoda, postaju istovremeno i jemstvo optimizacije nastavnog procesa na univerzitetu.

---

[6] U saopštenju pod naslovom *Uloga kibernetskih i tradicionalnih metoda u savremenom nastavnom procesu* na Simpoziju 1970. Zagrebačkog sveučilišta »Društveni i ekonomski aspekti obrazovanja« prikazali smo ne samo uzajamnu uslovljenost tradicionalnih i kibernetskih metoda u savremenom nastavnom procesu nego i dali pregled dokle se na ovom planu otišlo u svetu i kod nas. Takođe smo podvukli i prednosti koje se danas ne mogu negirati, a koje pruža ova savremena tehnologija obrazovnog procesa, uz naglasak da bi preterano fetišiziranje uloge kibernetike u nastavnom procesu u ovom trenutku, kada se ni u svetu ne raspolaže bogatstvom materijala stečenog na bazi iskustva, bilo štetno jer bi smanjivalo moguće efekte. U ovom radu polazimo samo od tih zaključaka u dalju analizu.

[7] Prilog prof. dr Vladimira Mužića na pomenutom Simpoziju, pod naslovom *Kompjuter u individualizaciji sveučilišne nastave*, predstavlja značajan doprinos osvetljavanja ovih prednosti.

4) Primena osnovnih kibernetskih principa u nastavnom procesu sa upotrebom mašina ili bez njih i dalji razvoj svih oblika programirane nastave usloviće prvi put neophodan kolektivni rad više stručnjaka koji će, nesumnjivo, dati multiplikovane efekte.

5) Nejasnosti i protivurečnosti iskrsavaju odmah u nastavnom gradivu koje se savlađuje »korak po korak«, dok je inače trebalo vremena da nastavnik uoči šta je slušaocima nejasno. Pri sistemu velikog broja studenata na jednog nastavnika u kome studenti pasivno slušaju predavanja — tek na ispitu se pokazivalo šta je studentima zadavalo probleme u toku procesa asimilacije znanja.

6) Primena ovih metoda znači individualizaciju nastave u punom smislu te reči. Studenti savlađuju gradivo saglasno svojim sposobnostima. Tempo diktiraju njihove individualne mogućnosti. Individualizacija nastave uvek daje dobre, optimalne rezultate, a istorija razvoja pedagogije, teorijski postulati i empirijska istraživanja to potvrđuju.

7) Na kraju, ali ne naposletku čak ni iz ovog uopštenog pregleda prednosti ne bi mogla izostati ona koja predstavlja cilj čitavog sistema obrazovanja i vaspitanja, to jest ono što je svrha nastavnog procesa na univerzitetu: ovi novi metodi uče, navikavaju studenta da misli. Ne broj činjenica, nego način mišljenja jeste primarno u ciljevima koje treba da realizuje savremeni obrazovni proces. Na današnjem stupnju razvoja više nego ikada je to slučaj. Upravljanje obrazovnim procesom pretpostavlja samostalan napor, uz adekvatno strukturiranje nastavnog gradiva i uz već napred pomenut uslov koji obezbeđuje individualni tempo asimilacije pretvara ovu prednost u sintetički pokazatelj. Prednosti su još veće ukoliko se po ovim metodima radi u dužem roku: formiranje navika i težnji da stvarni intelektualni rad i napor postaju potreba, potreba tolikog intenziteta da se gotovo približava nagonu.

Bez primene ovih metoda ostvarenje ovih ciljeva postaje složenije, sporo ostvarivo ili postignuto kod relativno malog broja studenata. Prosečni rezultati i uspesi u studijama na univerzitetu ne mogu biti jemstvo za preokret u pravcu ostvarenja naučno-tehnološke revolucije.

Zbog svih tih prednosti metodi programirane nastave, odnosno metodi upravljanja nastavom, postaju danas predmet sve konkretnijeg izučavanja. U cilju optimizacije univerzitetske nastave strategija obrazovnog procesa, procesa obučavanja, dolazi u prvi plan. Stvoriti optimalne uslove usvajanja nastavnog gradiva, kroz programiranu nastavu, kroz konstrukciju modela ili kroz programirane udžbenike jedan je, i to ve-

oma vazan, deo posla. Nakon njega sledi praćenje rezultata u toku samoga usvajanja. Bitno je kada dolazi sledeći korak u toku asimilacije gradiva i stoga ova izučavanja s pravom mogu da se nazovu veoma kompleksnim i, po mišljenjima nekih autora koja smatramo opravdanima[8], ona se nalaze na granici psihološko-pedagoških istraživanja (i zahtevaju pravu dijagnostiku procesa usvajanja znanja), i metodologije konstruisanja mašina za korišćenje u obrazovnom procesu, za rešenje složenih problema upravljanja u ovom domenu. U velikom delu sveta radi se veoma mnogo na ovom planu. U SAD, po mnogim manifestacijama, grozničavi napori na polju ovih stremljenja kibernetske metode u nastavnom procesu dižu do nivoa pravoga kulta. Niču škole takozvanih programista, a psihološko-pedagoška istraživanja dostižu takav nivo da dozvoljavaju sve šire korišćenje elektronskih mašina u procesu nastave. Sistemi programirane nastave su *klasificirani* i po stepenu optimalnosti upravljanja iskorišćen je *parametar njihove adaptibilnosti*, to jest mogućnosti prilagođavanja sistema koji je u pitanju specifičnostima konkretnog nastavnog procesa. Zavisno od pomenutoga parametra, obično se danas smatra da postoje tri osnovne grupe programiranog nastavnog procesa: (1) minimalno adaptivna grupa tipa *B. F. Skinnera*, (2) delimično adaptivna grupa tipa sistema *N. Crowdera* i (3) adaptivna grupa tipa sistema *G. Paska*. — Prva grupa je pogodna jer dozvoljava široke mogućnosti primene i sračunata je i na uspeh slabih učenika. Prednost se ispoljava preko upadljive razlike u *vremenu* savlađivanja nastavne materije. Druga grupa pokazuje prednost kroz različitost strategija oblasti. Zajednička karakteristika obe ove grupe je u tome što se proces upravljanja sagledava u rezultatu, na kraju procesa obučavanja, a samo delimično u toku trajanja. Treća grupa ima upadljive prednosti jer se optimizacija procesa postiže upravo time što se rezultati zapažaju u toku nastavnog procesa i mogućnost izmene strategije i taktike nastavnog procesa daje neuporedivo bolje efekte.

Prelazak od minimalno adaptivne grupe preko delimično adaptivne do potpuno adaptivne grupe sistema nastavlja se u nizu sistema koji postaju raspoloživi za primenu u nastavnom procesu. Sve klasifikacije imaju nedostatke, pa sigurno i ova do sada poznata. Ipak je jasno da se trend nastavlja sve do takozvanih samoobučavajućih sistema, do primena takvih mašina u nastavnom procesu kojima je modeliran i proces mišljenja. Radi se još uvek o pokušajima, o nedovoljnoj mogućno-

[8] А. Н. Захаров и А. М. Матюшкин, *Проблемы адаптивных систем обучения*, Moskva, 1970.

sti eksperimentalne provere efekata gde mašina rešava vrlo složene probleme u nastavnom procesu. Odnosi čovek — mašina su u toku izučavanja i sve prognoze o perspektivi tih odnosa posmatrane iz aspekta procesa obrazovanja nerealne su ako se ne uzmu u obzir rezultati onih oblasti nauke koje izučavaju procese ljudskog mišljenja i funkcije mozga, s jedne strane, i iskustva pedagoško-psiholoških istraživanja, s druge strane.[9]

U SSSR-u brojne rasprave renomiranih istraživača, metodičara nastavnog procesa, pedagoga, psihologa, kibernetičara svedoče o intenzitetu pažnje koja se poklanja ovim problemima. Praćenje iskustava u sopstvenoj praksi, sve veći broj prevoda inostrane literature iz ove oblasti, prisustvo kritičkih ocena kako inostranih ogleda na ovom polju tako i uzajamno kontradiktorni stavovi manifestovani kroz visokospecijalizovane rasprave psihologa koji sve veću pažnju usmeravaju na ovu stranu — nesumnjiv su dokaz značaja koji se i u ovom delu sveta pridaje ovim pitanjima.

Ovde ćemo se zadržati na pregledu efekata koje je primena kibernetskih metoda u nastavnom procesu pokazala u SSSR-u.

Prema merenjima koja su našla mesta u radovima istaknutog stručnjaka za pitanja teorije i prakse ekonomike obrazovanja V. A. Žamina[10], koji u analizi efekata rada u obrazovanju ima u vidu i to kako se postižu ovi efekti i kojim sredstvima, pravilna primena programiranih metoda u nastavnom procesu povećava efektivnost rada predavača, a znanje onih koji studiraju diže na viši nivo. Pri tome, navodeći primer nekih posebnih škola u RSFSR, on podvlači porast efektivnosti samostalnog rada onih koji uče. Osim toga, navedeni su i neki konkretni podaci, istina — za škole do univerzitetskog obra-

---

[9] Primer dostignuća u ovom pravcu opisao je A. Hormann pod naslovom *GAKU — An artificial Student* (»Behavioral Science«, Vol. 10, № 1/65).

U pogledu tipova sistema, odnosno grupa o kojima je napred bilo reči, vredno je istaći da sledeći radovi, po našem mišljenju, pružaju šira objašnjenja: (1) B. F. Skinner, *The science of learning and the art of teaching* (Harvard, Ed. Review, 24/54) i B. F. Skinner, *Teaching machines* (»Scientific American«, Nov. 1961); (2) N. Crowder, *Automatic tutoring by intrinsic programming* (Washington, 1960); (3) G. Pask, *A model for concept learning* (saopštenje na kongresu o elektronici, štampano u Rimu 1963), G. Pask, *The use of analogy and parable in cybernetics with emphasis upon analogies for learning and creativity* (Dialektika, 1964), G. Pask, *An investigation of learning under normal and automatically controled conditions* (London, 1964).

[10] В. А. Жамин, *Экономика образования* (deo: Применение новейших средств обучения), Moskva, 1969, str. 197—203.

zovanja, za razne oblasti SSSR-a, i to za aritmetiku, učenje jezika itd. *Koeficijent uspeha,* prema tim podacima, rastao je za 7, 8, 12, pa čak i za 15 procenata pri programiranoj nastavi u odnosu na tradicionalne metode.[11]

Ovi rezultati umnogome povećavaju i ekonomsku efektivnost u celini, u čije se merenje savremena ekonomika obrazovanja takođe upušta. Ali, i po mišljenju V. A. Žamina i po rezultatima koje savremena metodologija primenjena u ekonomici obrazovanja do sada poznaje, može se zaključiti da u pravcu usavršavanja metoda njenog što vernijeg izraza treba još mnogo uraditi. Sigurno je da poznavanje prednosti i efekata koje programirana nastava i novi tehnološki proces u obrazovanju pružaju u poređenju sa slučajevima isključive primene tradicionalnih metoda jesu momenti koji moraju biti respektovani.

Može se slobodno reći da u SSSR-u zaključci svih istraživanja u ovom domenu govore o nedozvoljenosti ignorisanja mogućnosti primene programirane nastave s obzirom na činjenicu da ona tako značajno povećava efektivnost onih koji studiraju i skraćuje vreme učenja i tako snažno razvija način mišljenja. Svi zaključci oslanjaju se na relativno mala iskustva u zemlji, ali i u svetu.[12]

U SSSR-u je poznato da su kolevka programirane nastave, u njenom začetku, u njenom nastanku, SAD. Međutim, pri navođenju ove činjenice daju se i podaci iz kojih se vidi da je niz naučnika u Sovjetskom Savezu samostalno i nezavisno od tih začetaka došao do principa na kojima ovi novi metodi baziraju. Odista, u ovome delu sveta je već mnogo učinjeno na ovom planu, a naročito u pravcu vrednovanja ocena u pogledu toga šta iz savremene metodologije treba usvajati i prenositi u praksu u cilju optimizacije procesa studiranja. Kritičke ocene su rečene ne samo u pogledu dostignuća koja nudi nauka van granica Sovjetskog Saveza, posebno u SAD, nego su razmimoilaženja u gledištima o pojedinim problemima kako treba upravljati nastavnim procesom poznata i među istaknutim imenima nauke u Sovjetskom Savezu.[13]

---

[11] Prva merenja rezultata programirane nastave za škole istog ili sličnog nivoa, prema našim raspoloživim pregledima, pokazuju manje rezultate, skromnije efekte u našoj zemlji. Tendencija poboljšavanja uspeha pri programiranoj nastavi u odnosu na tradicionalnu je, međutim, ista: stalna i sa upadljivim znacima daljeg poboljšavanja.

[12] O ovome eksplicitno govori i Б. М. Ременников u *Экономические проблемы высшего образования в СССР,* Moskva, 1969, posebno na str. 116.

[13] O ovim dostignućima vidi: И. П. Ланда, *О кибернетическом подходе к теории обучения* („Вопросы философии", br.

Posmatrajući ukupnu polemiku iz ove sfere, može se zaključiti da je ona samo jedan od metoda i načina koji razvijaju nauku u ovom domenu, rađaju asocijacije, odbacuju zablude i preterivanja i danas uštеđuju napore ponavljanja grešaka, dozvoljavajući nov zamah u optimizaciji nastavnog procesa, procesa studiranja i mišljenja. Od ove polemike odvajamo gledišta koja strogim, kritičkim okom gledaju na mogućnosti optimizacije nastavnog procesa kroz programiranu nastavu, odnosno kibernetske metode u celini.[14] Još na početku razmatranja ovih problema naglasili smo da je danas veoma teško osporavati prednosti koje ovaj način procesa obrazovanja i vaspitanja pruža. Međutim, to ne isključuje činjenicu da postoje pesimistička gledišta, pa ni ona koja teže suzbijanju primene ovih metoda ili koja su delimično ili u celini protiv njihove primene u ovoj ili onoj oblasti.[15]

Zašto na ovom mestu pominjemo svu tu polemiku, sva ta kontradiktorna i često međusobno istinski protivurečna gledišta? Zašto ih pominjemo uprkos ubeđenju da se ovim argumentima može osporiti pozitivno dejstvo i sve one još nedovoljno ispitane mogućnosti koje novi metodi pružaju za opti-

---

9/69), *Обучение учащихся методом рационального мышления и проблема алгоритмов* („Вопросы психологии", br. 1/61) i *Опыт применения математической логики и теории информации к некоторым проблемам обучения* („Вопросы психологии", br. 2/62).

Ne bismo smeli mimoići ni sve radove П. Й. Гальперина i njegovih pristalica, koji gotovo čine jednu psihološku školu koja se bavi ovim pitanjima: П. Й. Гальперин, *Развитие исследований по формированию умственных действий* (*Психологическая наука в СССР*, tom I, 1959), *Умственное действие как основа формирования мысли и образа* („Вопросы психологии", br. 6/57) i *Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе* („Вопросы психологии", br. 6/63. sa još dva autora).

U ovom sklopu nužno je razmotriti i sledeće radove: Н. Ф. Тализин, *К проблеме программированного обучения* („Радянская школа", br. 9/63), *К проблеме формирования умственных действий* („Вопросы психологии", br. 4/60), kao i materijale sa savetovanja psihologa i sa kongresa psihologa koji su održavani u SSSR-u početkom šezdesetih godina.

[14] Tipičan primer jedne takve studije koja sadrži velik broj objedinjenih gledišta o nedostacima programiranog učenja jeste rad Nicklisa S. Wernera pod naslovom *Kybernetik und Erziehungen* (Bad Neilbrunn, 1967).

[15] Na primer, gledišta koja u ovoj novoj metodologiji vide preuveličavanje mesta i uloge algoritama u nastavi. Ovde ne mislimo na gledišta koja iznosi Landa o pitanju mere u ovom pogledu, nego na kritiku koja se upućuje na studiju G. Meyera *Kybernetik und Unterrichtsprozess* (Berlin, 1966) i koja algoritmizaciji nastavnog procesa posvećuje značajno mesto.

mizaciju nastavnog procesa na univerzitetu? Razlozi su sledeći: prvo, kibernetski metodi, programirana nastava su tek u nastupanju. Prednosti koje pružaju jedva se mogu danas sagledati, one su još nedovoljno izučene, a pogotovo su još neizmerene. S druge strane, interes je čovečanstva da što veći broj ljudi bude obrazovan, prosvećen, da nauči samostalno da misli, da se u časovima slobodnog vremena u budućem društvu koje će biti oslobođeno ropskog rada bavi aktivnostima koje svestrano razvijaju njegovu ličnost, da se realizuje naučna i tehnološka revolucija. Za ostvarenje ove vizije potreban je sticaj i drugih okolnosti, ali njih, za trenutak, u ovom radu ostavljamo po strani, apstrahujemo ih. Primena kibernetike u nastavnom procesu nudi nova sredstva, načine, metode, puteve i mogućnosti koji se do nedavno još nisu ni naslućivali. Sve to vodi ka optimizaciji nastavnog procesa na univerzitetu, čiji je primarni zadatak da stvori kadrove koji će ostvariti velike ciljeve naučno-tehnološke revolucije. Kočiti ove napore bilo bi u najmanju ruku stremljenje koje vuče nazad čitav progres. Drugo, u našoj zemlji primena kibernetskih metoda, programirane nastave je u početnoj fazi, a pogotovo u univerzitetskoj nastavi. Čini nam se da nije preterano reći da ovi metodi kod nas još nisu dovoljno ni poznati, a kamoli kritički ocenjeni.

Upravo ovaj drugi razlog nas navodi da, pre zaključka, ukažemo samo na neka mišljenja koja bi u našim uslovima negde mogla naći uporište i delovati da se i ne pristupi pokušajima uvođenja kibernetskih metoda i programirane nastave u praksi u toku borbe za optimizaciju univerzitetske nastave. (1) To je, na primer, gledište da kibernetika, odnosno programirana nastava ne može da bude primenjiva u toku izvođenja nastave u svim oblastima nauke. Navodno, mogu se programirati samo zatvoreni sistemi, odnosno u krajnjoj liniji argumenat se svodi skoro na to da se mogu programirati samo dogmatska shvatanja, dok se u nauci sve tako brzo kreće, menja, a, kao što smo već napred ukazali, pogotovo danas je to slučaj. Ukratko, brzi progres u nauci koji smo smatrali argumentom koji nalaže uvođenje novih metoda u nastavni proces — okreće se tako da govori protiv tih stremljenja. (2) Programirana nastava znači suviše lak način savlađivanja gradiva. Ona protivreči tradicionalnim i potvrđenim pedagoškim principima da ono što se lako nauči ne ostaje trajno fiksirano, odnosno ono nije od takvog značaja za formiranje fonda znanja kao ono što se naučilo »mučeći se«. (3) Programirana nastava ne vodi računa o tipovima učesnika u obrazovnom procesu, u procesu studiranja (auditivnim, vizuelnim itd.). Ona ih, navodno, ne podstiče, jer čas na programiranoj nastavi ne može da se »doži-

vi« kao klasični čas koji je, po tome mišljenju, uvek »doživljaj naročite vrste koji dugo ostaje kao podsticaj za razmišljanje, rad i slično«. (4) Ova gledišta spadaju među umerenije kritike novih metoda u nastavnom procesu i mogu se naći i među onima koji su najvećim delom protagonisti novih metoda, ali vide ograničene mogućnosti njihove primene.[16] Međutim, kako ovo gledište može da dovede do pasivizacije napora za uvođenje novih metoda u toku nastojanja za što bržu i celishodniju optimizaciju nastavnog procesa na univerzitetu, takođe ga ovde navodimo. Radi se, naime, o ubeđenju da ovi novi metodi ne mogu pomoći kod složenih problema koji stoje pred savremenim obrazovnim procesom; navodno, ne mogu rešiti složene probleme formiranja pogleda na svet i vaspitanja ličnosti onih koji studiraju.

Svaki od ovih argumenata bi zahtevao posebnu pažnju, poseban prilog teorijskog i empirijskog dokazivanja za pojedine oblasti nauke. Međutim, ne možemo se ni u ovoj prilici odreći mogućnosti da na bazi suštine i principa programirane nastave ukažemo na njihovu neodrživost u sadašnjim uslovima.

Prvi argumenat, — koji govori da se mogu programirati samo zatvoreni sistemi i dogmatska shvatanja, a ne i otvoreni problemi koji postoje u svakoj naučnoj oblasti i kojih naročito danas ima sve više, — zaboravlja da strukturiranje nastavne materije, koje upravo revolucioniše ovaj proces učenja (sa pedagoškog, psihološkog gledišta, sa gledišta metodike nastave, vodi računa o načinu mišljenja itd.), pruža velike mogućnosti da nakon svih »koraka«, »etapa«, »porcija« kroz koje će biti date informacije iz jedne oblasti i koje će biti asimilirane kroz samostalan napor i saglasno individualnim sposobnostima, — bivaju otvorene mogućnosti za razmišljanje za sve nedorečeno u pojedinim oblastima nauke. Vreme koje i nastavniku i studentu ostaje kao posledica primene dobro programirane nastave dalje se koristi za ostale oblike nastavne aktivnosti ili za uvođenje studenata u naučnoistraživački rad, koji će sada moći da se odvija zajednički: nastavnik i student su saradnici u procesu istraživanja. Diskusije o otvorenim problemima mogu sada, u svakoj pojedinoj oblasti, biti ne samo opširnije nego i vođene na bazi rezultata do kojih se došlo u toku procesa istraživanja itd. To su samo neke mogućnosti na koje ukazujemo da bismo istakli neodrživost kritike programirane nastave, a ima ih mnogo više. One će se pokazati posle prvih rezultata, prvih uspeha koje će dati dobro organizovana programirana nastava.

---

[16] Na primer: А. Н. Захаров i А. М. Матюшкин.

Drugi argumenat — da je programirana nastava lak način učenja i stoga protivureči postulatima pedagogije, jer ne zahteva napor — pokazuje se gotovo kao tvrdnja koju ne treba ni pobijati. Ta tvrdnja je neodrživa za svakoga ko poznaje suštinu programirane nastave, njene oblike i metode. Programirana nastava je u suštini takva nastava koja vodi računa o individualnim sposobnostima studenata. Ko brže uči, brže savlađuje, ide bržim tempom. To je jasno i iz napred izloženoga. Samostalan napor je uvek napor, i to baš onakav kakav imaju u vidu pedagoško-psihološki postulati. Programirana nastava vodi i sve će više voditi računa o procesima ljudskog mišljenja. Ona je pogotovo napor u odnosu na dosadašnji sistem nastave na univerzitetu gde u mnogo slučajeva nastavnik govori, emituje svoje predavanje, a studenti pasivno slušaju. Baš u tom slučaju, a ne pri programiranoj nastavi, radi se o pravoj atrofiji studenata i o odsustvu svakoga napora. Primaju se samo gotovi i autoritativni zaključci. Način mišljenja, vaspitavanje navika da ulažu samostalan napor potpuno se potiskuje u drugi plan.

Što se tiče trećeg argumenta — koji insistira na tome da programirana nastava nije »doživljaj« za studenta — može se reći da je ona to više negoli tradicionalni oblik nastave. Ni o kakvom doživljaju ne može biti reči, doslovno govoreći, kada se radi o pasivnom praćenju predavanja kojom prilikom se najveći broj slušalaca čak povremeno i isključuje iz toka praćenja toga predavanja, iz toka pasivnog praćenja nastavnikovog izlaganja. O doživljaju može biti reči baš u toku izvođenja programirane nastave: student odmah vidi rezultate svoga rada, naredna stepenica može biti pređena samo ako je ono prethodno savladano. Zadovoljstvo što je nešto uspešno savladano, što je zadatak uspešno rešen, tako poznato u ovoj oblasti, jeste doživljaj koji može stimulativno delovati i neuporedivo više deluje od bilo kakvih drugih efekata koji mogu postojati u slučaju pasivnog slušanja predavanja.

Što se tiče poslednjeg argumenta — koji smo naveli citirajući protagoniste shvatanja koji nisu za primenu programirane nastave, odnosno one koji vide mogućnost njene ograničene primene i kažu da ona teško može da pomogne u formiranju pogleda na svet i u vaspitanju ličnosti — pri tome se zaboravlja na osnovni postulat programirane nastave: iza programa koji se ubacuje u mašinu, koji se daje u vidu programiranog udžbenika ili modela, stoje određene koncepcije, najbitnije, najkarakterističnije, odlučujuće, suštinske za datu oblast, za vodeće ideje u određenoj oblasti. Pretpostavka je da je selekcija tako izvršena da se radi o naučno zasnovanim teorij-

skim postavkama, odnosno — da se tako izrazimo — o naprednim shvatanjima (iako su moguće i druge varijante, ali one postoje i u slučaju klasičnog izvođenja nastave). Te naučne postavke, te savremene tendencije u nauci, sve ono što je poznato kao bitno za dalji razvoj nauke, formiraće pogled na svet onih koji uče. To je obezbeđeno kroz onaj princip o kome smo govorili: *šta* predavati, kao u prvom principu savremenih nastavnih metoda i programirane nastave. Vaspitanje ličnosti smatramo jedinstvenim procesom sa procesom obrazovanja ličnosti, i to u tom smislu što obrazovanje kroz programiranu nastavu izvanredno formira radne navike, što pretpostavlja razmišljanje, što iziskuje napore, što zahteva samostalne napore. Sve su to veoma važni faktori, čak presudni u formiranju ličnosti, iako sigurno tu deluju i razni drugi faktori koje ovde ne možemo uzeti u razmatranje. Osim toga, studiranje po programiranim metodima dozvoljava čitav niz drugih kontakata i dijaloga nastavnik — student koji takođe deluju u pozitivnom smeru.

Nakon svega izloženoga, — ponovo podvlačeći još na početku izraženu misao da ni u kom slučaju, govoreći o optimizaciji univerzitetske nastave kroz primenu kibernetskih metoda, ne plediramo za preuveličavanje značaja ovih novih metoda, pogotovo ne na osnovu veoma malog iskustva koje u tome pogledu kod nas postoji — plediramo jedino za sledeće: da se priđe sistematski pokušaju primene ovih novih metoda kod nas u univerzitetskoj nastavi, da se ne prenebregavaju oni novi metodi koje nudi savremena nauka u cilju povećavanja efekata u univerzitetskom obrazovanju, u cilju optimizacije nastavnog procesa. Kod nas u praksi postoji veoma malo iskustava na ovom planu; svi napori na našim univerzitetima u tom pogledu su potpuno nekoordinirani i gotovo je nepoznato gde i koliko je učinjeno u tom pravcu. Na polju osnovnog i srednjeg obrazovanja je učinjeno više, koliko nam je poznato, i ta okolnost može takođe da ohrabruje. Ceo obrazovni proces, proces formiranja ličnosti je jedinstven proces, od osnovnog do najvišeg. Rezultati koje će eventualno primenjena programirana nastava u osnovnim i srednjim školama dati odraziće se u narednom periodu u radu na univerzitetima. Naviknuti na samostalan rad, na samostalan napor, naviknuti da misle, budući studenti će uz adekvatnu programiranu nastavu na univerzitetu moći predstavljati onaj kadar koji treba da dalje unapređuje naučnu revoluciju.

Do toga trenutka, a u cilju optimizacije nastavnog procesa na univerzitetu, ima još mnogo da se uradi i u pripremama i u sprovođenju. Trenutak u kome živimo, međutim, ne toleri-

še odlaganja. Nužno je odmah početi, u cilju optimizacije nastave na našim univerzitetima, u praksi sprovoditi poznate principe programirane nastave, vodeći računa o specifičnostima svake discipline, kao i o teorijskim postavkama koje ističe metodologija programirane nastave. Nakon toga biće moguće analizirati naša iskustva, naše rezultate. U toku uvođenja ovih novih metoda u praksu naše univerzitetske nastave iskrsnuće mnoge dileme, potvrdiće se mnoge poznate postavke, ali i pojaviti nova pitanja koja će tražiti rešenje. Biće to način i prilika da dosadašnja metodologija programirane nastave dobije nove priloge. Ta ista mogućnost stajaće i pred pedagogijom kao celinom, psihologijom i naukom koja izučava procese ljudskog mišljenja. Analiza postignutih rezultata nakon optimizacije univerzitetske nastave kroz kibernetske metode učvrstiće ubeđenje da se radi o putu koji se nije smeo zaobići. Kroz sve to jugoslovenska nauka i na ovom planu postaće integralni deo svetske nauke. Ostvarenje naučne i tehnološke revolucije u našoj zemlji i u svetu biće bliže.

Da bi se sve to ostvarilo i postiglo, ništa, baš ništa nam ne stoji na putu. Umesto da nabrajam i dokazujem da tome nije prepreka ni daleka nam savremena tehnika ni nedostižna finansijska sredstva, umesto da ukazujem na puteve kojima ćemo najlakše sve to ostvariti, obavezno ističući da to ne treba da bude nikakvim nametanjem odozgo, nego dogovorima i sporazumima između univerzitetskih centara, fakulteta i instituta koji se bave ovim pitanjima i koji treba da koordiniraju napore i razmenjuju iskustva, umesto svega toga, prednost ću u zaključku dati rečima poznatog kibernetika Ashbya: »Ništa nam ne stoji na putu da sve to ostvarimo osim naših tipičnih ljudskih svojstava da se držimo svojih starih ideja i nakon toga što su se one već pokazale kao zastarele. . .«

VERA PILIĆ

Četvrt veka Ujedinjenih nacija

Drugi svetski rat, koji je još jednom pokazao da je svet postao celina isprepletena kako zajedničkim interesima država tako i protivrečnostima među njima, doveo je do novog pokušaja stvaranja opšte političke međunarodne organizacije koja će, na temelju unapred utvrđenih načela i pravila, doprineti da se na toj osnovi stvori i jedinstven međunarodni pravni poredak. Institucionalni mehanizam, zajedno sa pravilima postupanja, zamišljen je kao okvir u kome će se u velikoj meri odvijati međusobni odnosi najvećeg broja država sveta. U interesu održanja međunarodnog mira i bezbednosti — što je, već i zbog iskustava drugog svetskog rata, definisano kao osnovni cilj ove organizacije — predviđen je mehanizam za aktivnu saradnju u nizu oblasti od međunarodnog interesa koji, otklanjajući uzroke izbijanja sporova i sukoba među državama, treba da vrši preventivno dejstvo, ali, u slučaju pretnje miru, narušenja mira ili dela agresije, i mehanizam za represiju.

Povelja Ujedinjenih nacija, kao osnovni instrumenat na čijoj će podlozi delovati Organizacija, rezultat je kompromisa, i to na nekoliko nivoa. Prvo, ona predstavlja zajednički imenitelj interesa država okupljenih 1945. godine u San Francisku; postizanju relativno visokog stepena saglasnosti doprinelo je savezništvo država antihitlerovske koalicije u toku uspešno završenog rata, ali je, s druge strane, ograničilo postojanje razlika u društveno-ekonomskim sistemima tih država, različitim političkim interesima i ideologiji. Drugo, saradnja podstaknuta savezništvom, ali i različitost kratkoročnih i dugoročnih interesa uslovili su i kompromis koji se tiče suštine ovlašćenja datih Organizaciji: na jednoj strani stoje velika i svečano proklamovana načela i ciljevi Organizacije, a na drugoj striktne odredbe o pravima svake od pet Poveljom proglašenih velikih sila da onemoguće delovanje Organizacije u najvitalnijoj oblasti njenog delovanja, to jest očuvanju međunarodnog mira i bezbednosti. Sa tog stanovišta posmatrano, Povelja, uz nesumnjive elemente demokratičnosti, bazirane na načelu suverene jednakosti država, organizaciji koju stvara daje i elemente oligarhije. Treće, što se tiče samog institucionalnog me-

hanizma, Povelja predviđa niz glavnih organa — ne računajući mogućnost stvaranja pomoćnih — koje stavlja u određen, delimično hijerarhijski odnos; s druge strane, sem izuzetaka koje predstavljaju Sekretarijat i Međunarodni sud, sama Povelja onemogućuje striktno hijerarhijski odnos i onde gde ga predviđa (naročito u pogledu odnosa između Generalne skupštine, s jedne strane, i Ekonomskog i socijalnog saveta i Starateljskog saveta, s druge) utoliko što članovi tih organa treba da budu predstavnici država koji će, naravno, prvenstveno raditi po instrukcijama svojih vlada, a samo formalno po uputstvima višeg organa.

U mnogim govorima i napisima danas se rezimiraju uspesi i nedostaci Ujedinjenih nacija; praksa, kao i obično, kojoj se pribegava prilikom velikih godišnjica kao što je ova. Polazeći od tih, dobro poznatih uspeha i nedostataka, ovde će biti reči prvenstveno o osnovnim problemima pred kojima se nalazi Organizacija — stvorena pre četvrt veka — u današnjim, dosta izmenjenim uslovima.

Najčešće razmatrana i kritikovana oblast delovanja Ujedinjenih nacija jeste politička oblast, a pre svega njihova aktivnost na održavanju međunarodnog mira i bezbednosti. Za razliku od Pakta Društva naroda, kojim je otpočet proces zabrane pribegavanja ratu, Povelja čini istorijski korak i bez uslova i izuzetaka stavlja rat van zakona. Danas je, pravno posmatrajući, rat ilegalan, dok se sankcija nalazi u rukama Ujedinjenih nacija; no, treba podvući, ostavljeno je mesto za individualnu i kolektivnu samoodbranu. Sankcija za povredu pravne obaveze nepribegavanja sili, međutim, manje se vezuje za proces utvrđivanja prekršaja i kažnjavanja krivca, a više se svodi na političko odlučivanje nadležnog organa Ujedinjenih nacija. Pošto je reč o političkoj organizaciji država, sankcija će manje zavisiti od objektivnog utvrđivanja pravde u datoj situaciji, a više od interesa država koje one u datom trenutku smatraju vitalnim.

Prvenstvena odgovornost Saveta bezbednosti za održavanje međunarodnog mira i bezbednosti saglasno glavi VII Povelje, s jedne strane, i opšta nadležnost Generalne skupštine po osnovu člana 10. da raspravlja o svim pitanjima regulisanim Poveljom, s druge, ukazuje na nedovoljno jasnu podelu nadležnosti unutar Ujedinjenih nacija. I pored dosadašnjih kontroverzi, može se reći da je Generalna skupština, organ u kome su predstavljene sve države članice sa jednakim pravom glasa, nadležna da raspravlja i čini preporuke i u odnosu na politička pitanja, uključujući tu i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti. Savet bezbednosti, organ ograničenog sastava u kome

odlučujuću ulogu ima pet u Povelji navedenih velikih sila, pak, nadležan je za preduzimanje »akcije«, to jest konkretnih mera, uključujući i prinudne, u situacijama gde je do narušavanja međunarodnog mira i bezbednosti došlo.

Ako se ima u vidu da se pravno obavezne odluke Saveta bezbednosti saglasno glavi VII Povelje donose u uskom krugu od 15 država, kao i da se ne usvajaju na osnovu procesa koji bi morao uključiti objektivno ocenjivanje date situacije, nego, pre, saglasno političkoj oceni Poveljom predviđene većine članova Saveta bezbednosti, logično je zaključiti da su ovom organu data znatna diskreciona prava. Štaviše, izuzev odluka koje se tiču internog rada Organizacije, ovo je jedini slučaj gde Povelja jednom političkom organu daje ovlašćenje za donošenje pravno obaveznih odluka na koje nije moguće uložiti prigovor. Danas, kada se u članstvu Ujedinjenih nacija nalazi 127 država, odgovarajuću odluku saglasno glavi VII Povelje može doneti 9 članova, to jest 5 stalnih i 4 nestalna člana Saveta bezbednosti. Jedna je od bitnih karakteristika Organizacije da pravo odlučivanja o problemima koji dotiču vitalne interese država daje jednom tako uskom krugu država. Očigledno, reč je o težnji da se omogući efikasno delovanje Organizacije u situacijama koje sadrže najviši stepen opasnosti po međunarodni mir i bezbednost.

Međutim, interes teorije i prakse u proteklih 25 godina nije bio okrenut toliko opasnostima koje mogu sadržati tako velika prava malog broja država. Sasvim suprotno, teorija i praksa okrenule su se proučavanju uzroka i mogućih načina otklanjanja neefikasnosti Ujedinjenih nacija, prouzrokovane upravo nemogućnošću Saveta bezbednosti da u najvećem broju situacija deluje. Reč je o svojevrsnoj paralizi koja ima duboke korene u različitim i protivrečnim interesima velikih sila.

Kada je reč o pravu veta — tom spolja vidljivom simbolu neefikasnosti delovanja Ujedinjenih nacija u oblasti održavanja međunarodnog mira i bezbednosti — dobro je držati na umu neke bitne činjenice današnjih međunarodnih odnosa. Veoma je jednostavno, pozivajući se na suverenu jednakost država — koju sama Povelja propoveda, ali odredbom o položaju velikih sila u Savetu bezbednosti i narušava — tvrditi da je reč o elementu nedemokratičnosti u Ujedinjenim nacijama. Ostavljajući po strani činjenicu da je privilegisan položaj velikih sila nemoguće izmeniti bez revizije Povelje (za koju je potrebna i izričita saglasnost svih u Povelji navedenih velikih sila), treba reći da izgleda da se još uvek nisu izmenili razlozi koji su do takvog položaja stalnih članova Saveta bezbednosti i doveli. Shvatanje koje je 1945. godine pošlo od saznanja da

voditi prinudnu akciju u cilju održavanja međunarodng mira i bezbednosti uprkos izričitom protivljenju velike sile može da znači cepanje Ujedinjenih nacija, ali i izbijanje sukoba širih razmera, i danas mora da bude respektovano; jedino, može se staviti pod znak pitanja status pojedinih u Povelji navedenih »velikih sila«.

Po svoj prilici, ne postoje uslovi da se insistira na poboljšalju efikasnosti Ujedinjenih nacija ukidanjem prava veta — iako su se i takvi predlozi mogli čuti tokom debate na jubilarnom zasedanju Generalne skupštine. To, naravno, ne znači da ne treba nastojati na tome da se od tog prava izuzmu neka pitanja koja se danas u Savetu bezbednosti smatraju »suštinskim«. S druge strane, možda se približava momenat za ocenjivanje realnog stepena opasnosti od eventualnog nametanja volje velikih sila — posredstvom Saveta bezbednosti — u mogućim krizama i sukobima i, ako je to potrebno, predviđanje mera za ublažavanje te opasnosti.

Drugi izvor slabosti i neefikasnosti Ujedinjenih nacija traži se u dosadašnjoj ulozi Generalne skupštine, kako u političkoj tako i u ekonomskoj oblasti. U stvari, radi se o tvrdnjama da su Ujedinjene nacije neefikasne zbog toga što države članice nisu spremne da udovoljavaju odlukama Generalne skupštine. Kao što je dobro poznato, te odluke imaju karakter pravno neobaveznih preporuka.

Stavljanje Generalne skupštine u žarište rasprava o efikasnosti Ujedinjenih nacija nije toliko posledica činjenice da je ona, s obzirom na sastav, najistaknutiji organ, koliko zbog toga što je, usled nemoći Saveta bezbednosti, bila pozivana da razmatra pojedine situacije u kojima je međunarodni mir i bezbednost bio neposredno ugrožen ili je već došlo do sukoba. Usvajanje rezolucije »Ujedinjeni za mir« u toku korejskog sukoba označilo je i početak burnih debata o ulozi Generalne skupštine u situacijama u kojima bi Savet bezbednosti trebalo da deluje, o tvrdnji da je izvršena de facto revizija Povelje, kao i da su stavljeni pod znak pitanja temelji političke saglasnosti postignute u San Francisku. Te su debate oživele u novije vreme u vezi sa takozvanom finansijskom krizom Organizacije prouzrokovanom odbijanjem izvesnog broja zemalja da daju doprinos za izdržavanje snaga Ujedinjenih nacija za održavanje mira, za koje su smatrale da su obrazovane suprotno odredbama Povelje — to jest bez adekvatnog učešća Saveta bezbednosti kao organa »prvenstveno« odgovornog za održavanje međunarodnog mira i bezbednosti — i produžile se jalovim diskusijama o pitanju obrazovanja snaga za održavanje mira koje bi mogle biti potrebne u budućnosti.

Tačno je da je rezolucijom »Ujedinjeni za mir« predviđen postupak za rešavanje konkretnih slučajeva narušavanja mira mimo Saveta bezbednosti — tačnije rečeno, nakon što on nije bio u stanju da deluje. Međutim, bitno je — posebno za današnje rasprave o efikasnosti Ujedinjenih nacija — da rezolucija »Ujedinjeni za mir« nije niti je mogla predvideti da takve odluke Generalne skupštine imaju obavezan karakter. Drugim rečima, Generalna skupština po toj rezoluciji može *preporučiti* mere — koje je Savet bezbednosti, da je postigao saglasnost, mogao da *naredi* — koje države nisu dužne da sprovedu. U stvari, bitno je da Generalna skupština dolazi u situaciju da traži *konsenzus* o rešavanju konkretnih situacija; jedino u slučaju kada taj konsenzus ima za sobom široku političku saglasnost dovoljno autoritativnog kruga država, može da dovede do rezultata.

Nastojanja Generalne skupštine u ovoj oblasti pokazala su koliko je moguće učiniti u jednom forumu gde su sve države zastupljene i imaju jednako pravo glasa bez obzira na ekonomsku snagu, vojnu moć i politički uticaj i gde odluke imaju izgleda da se sprovedu samo ako odražavaju stvarnu saglasnost autoritativnog kruga država. A to je baš pojava u kojoj se može videti nizak stepen efikasnosti Organizacije: odluke usvojene malom većinom ili uz izričito protivljenje velikih sila nemaju izgleda da budu sprovedene; ukoliko je većina autoritativna i uključuje saglasnost velikih sila, te odluke će imati rezultata. U današnjoj međunarodnoj situaciji, međutim, lakše je postizati saglasnost na veoma načelnom nivou, a mnogo teže na konkretnim pitanjima gde su interesi različitih grupacija država neposrednije izraženi.

Kao rezultat ovoga, situaciju u kojoj se Ujedinjene nacije danas nalaze karakteriše, s jedne strane, veoma teško usaglašavanje interesa velikih sila u okviru Saveta bezbednosti (koji ima teorijsku mogućnost da efikasno deluje) i, s druge, inflacija rasprava u Generalnoj skupštini i usvajanje brojnih preporuka koje mogu imati uticaja ukoliko su — što nije lako postići — rezultat veoma široke saglasnosti. Drugim rečima. organ koji bi mogao da bude efikasan nije to pošto je u njemu veoma teško postići saglasnost; odluke organa koji može obezbediti određenu većinu iza neke preporuke, pak, imaju samo moralno-političko dejstvo koje, naravno, ne garantuje efikasnost.

Uzrok ovakvom stanju stvari su, svakako, protivrečnosti koje su došle do izražaja ubrzo nakon pobedonosnog savezništva u drugom svetskom ratu, snažno se manifestovale u eri hladnog rata, a koje dejstvuju i u »eri pregovaranja« — za

koju nije izvesno da li je definitivno nastupila. Uži sistem bezbednosti pojedinih grupacija država su, u stvari, i uzrok i posledica neefikasnosti kolektivnog sistema bezbednosti Ujedinjenih nacija. Povelja u članu 53, kako izgleda, predviđa primat opšte organizacije — praktički Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija — nad »regionalnim sporazumima«, ali, s druge strane, član 51. iste te povelje potvrđuje inherentno pravo na individualnu i kolektivnu samoodbranu, čime praktički priznaje pravo državama koje pripadaju »regionalnim sporazumima« da dejstvuju protiv napada sve dok Savet bezbednosti ne preduzme mere na koje je Poveljom ovlašćen. S obzirom na dosadašnje probleme u Savetu bezbednosti, izuzetak u praksi postaje pravilo, tako da je sistem kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija oslabljen interesima grupacija država u okvirima »regionalnih sporazuma«. Sve to, uostalom, ilustruje teškoće koje, u uslovima osnovnih suprotnosti današnje međunarodne zajednice, stoje pred pokušajem usvajanja centralizovanog rešavanja — bilo u okviru Saveta bezbednosti ili Generalne skupštine — problematike međunarodnog mira i bezbednosti.

Sve to ukazuje na zaključak da mehanizam represije u slučaju pretnje miru, narušenja mira ili dela agresije predviđen Poveljom ne deluje efikasno i da u datim uslovima ne može da deluje efikasno.

Predlozi za poboljšanje postojeće situacije kreću se od apela na države članice da svoje ponašanje usklade sa zahtevima Povelje i odlukama nadležnih organa Ujedinjenih nacija pa do konkretnih predloga o usavršavanju institucionalnog mehanizma Ujedinjenih nacija, posebno sistema glasanja — sve do predloga o ukidanju načela jednoglasnosti velikih sila.

Ponavljajući poznatu i tačnu tvrdnju da slabosti Ujedinjenih nacija ne proizlaze toliko iz njihove organizacione strukture koliko iz odnosa koji preovlađuju među njihovim državama članicama, potrebno je dodati još nešto.

Zahtevi za poboljšanje efikasnosti Ujedinjenih nacija — ako se pri tome misli na strukturu, ovlašćenja pojedinih organa, način donošenja odluka i pravnu vrednost tih odluka — treba da imaju u vidu da su suverenost država i puna efikasnost Ujedinjenih nacija velikim delom nespojivi. Ako su predlozi usmereni na to da se određenom većinom, preciznijim utvrđivanjem snage glasa svake države članice i formalizovanjem postupka odlučivanja ide za tim da se odlukama nadležnih organa Ujedinjenih nacija dodaju elementi obaveznosti - onda se ide za tim da se Organizaciji pridodaju elementi nadnacionalnosti, što mnoge države, bez obzira na to da li su velike ili male,

ne žele i ne mogu u uslovima današnjih protivrečnosti da žele. Sem toga, insistiranje na takvim rešenjima može dovesti do opasnosti da u jednom odlučnom trenutku nezadovoljna manjina napusti Organizaciju i preduzme mere koje smatra potrebnim za očuvanje sopstvenih interesa. To važi pre svega za slučajeve kao što je održavanje međunarodnog mira i bezbednosti, gde obično dolazi do tangiranja interesa određenog broja država koje one smatraju vitalnim. Ukoliko se predlozi u suštini svode na apelovanje da države svoje ponašanje dovedu u sklad sa zahtevima vremena, radi se o moralno-političkim merama čije je dejstvo neizvesno.

U današnjem trenutku treba se pomiriti sa rešenjima predviđenim Poveljom — iako to znači priznavanje slabosti koje su Ujedinjene nacije već ispoljile — i saglasiti se s time da pravno obavezne odluke o akcijama, uključujući prinudne mere, u slučajevima predviđenim u glavi VII Povelje može donositi samo Savet bezbednosti na način koji je već Poveljom preciziran. Što se tiče Generalne skupštine, ona i dalje treba da ostane u okviru postojećih ovlašćenja u pogledu raspravljanja, s tim da će njene preporuke imati dejstvo samo ako su rezultat stvarne i široke saglasnosti država.

Ovaj zaključak ne treba smatrati pesimističkim. Početni nesporazumi oko uloge Ujedinjenih nacija u današnjim međunarodnim odnosima počinju otuda što se pažnja u najvećoj meri upravlja ka najviše publikovanim sukobima. Traže se slabosti represivnog sistema Ujedinjenih nacija, koji, uostalom, u organizaciji kakve su Ujedinjene nacije ne može ni da bude potpuno efikasan, dok se u znatnoj meri zanemaruje da je osnovna oblast delovanja Ujedinjenih nacija upravljena na preventivne mere, to jest na poboljšavanje političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih elemenata međunarodnih odnosa. Ako je iz razloga političkog realizma teško zamisliti efikasan sistem bezbednosti na univerzalnom planu, moguće je zastupati ideju o poboljšavanju mehanizma Ujedinjenih nacija za sprečavanje izbijanja sukoba koji bi tu bezbednost ugrožavali.

Predviđajući apsolutnu zabranu rata, Povelja je, što izgleda nelogično, obavezu mirnog rešavanja sporova ostavila na terenu načelnih proklamacija. U glavi VI Povelje, gde je sadržana obaveza država članica da svoje međunarodne sporove rešavaju mirnim načinima, utvrđena je i sloboda biranja pojedinih načina; za razliku od slučajeva u kojima je već došlo do pretnje miru, narušenja mira ili dela agresije, ovde ni Savet bezbednosti nema pravo donošenja obaveznih odluka. I pored obaveznosti na mirno rešavanje sporova, ne postoji mehanizam koji bi obezbedio konačno rešenje svakog spora. Sankcija, da-

kle, ne postoji u oblasti mirnog rešavanja sporova, nego do nje dolazi tek nakon što spor preraste u pretnju miru, narušenje mira ili delo agresije.

Iako je dosta teško predlagati striktnu proceduru mirnog rešavanja sporova, izgleda da bi bilo dobro kada bi Ujedinjene nacije izašle iz ćorsokaka koji predstavlja, s jedne strane, dužnost mirnog rešavanja sporova i, s druge, nepostojanje puteva i načina za obezbeđenje konačnog rešenja svakog spora. U uslovima gde su se države odrekle dela suverenih prava radi održavanja međunarodnog mira i bezbednosti — gde glasovima pet velikih sila i nekoliko nestalnih članova Saveta bezbednosti mogu biti obavezane na akcije koje mogu zadirati u vitalne interese suverenih država — treba početi sa razmišljanjem o odricanju daleko manje značajnog dela suverenosti kako bi se onemogućilo da do narušenja međunarodnog mira i bezbednosti uopšte dođe.

Zadaci Ujedinjenih nacija u oblasti »unapređivanja međunarodne saradnje na ekonomskom, socijalnom, kulturnom, prosvetnom i zdravstvenom polju, kao i pomaganja da dođe do ostvarenja prava čoveka i osnovnih sloboda za sve« (član 13. Povelje) mogu se takođe smatrati delom nastojanja na sprečavanju međunarodnih sporova i sukoba. Van ekonomske problematike, koja je naročito u poslednje vreme — posredstvom UNCTAD i dekadâ Ujedinjenih nacija posvećenih razvoju — opravdano došla u centar pažnje ne samo ekonomista nego i stručnjaka zainteresovanih za međunarodne odnose, ostala nastojanja Ujedinjenih nacija ostaju nezapažena, te se, samim tim, često gube iz vida prilikom ocenjivanja doprinosa Organizacije. Za razliku od Društva naroda, čiji je Pakt zanemario probleme ove vrste, Ujedinjene nacije su prišle organizovanju sopstvene aktivnosti u ovim oblastima, ali i povezivanju sa drugim međunarodnim organizacijama koje se na univerzalnom planu ovim problemima bave.

Delatnost Ujedinjenih nacija i brojnih specijalizovanih ustanova povezanih sa Organizacijom, i pored, nesumnjivo, pozitivne ocene, treba da bude sastavni deo nastojanja na usavršavanju celog sistema. Mehanizam samih Ujedinjenih nacija isuviše je komplikovan, tako da se s pravom može govoriti o dupliranju poslova i preteranom trošenju sredstava namenjenih za pomaganje zemalja u razvoju na finansiranje samih organizacionih aparata. Isto tako, kao problem se navodi i nedovoljna kontrola Ujedinjenih nacija nad radom specijalizovanih ustanova.

Pri tome ne treba gubiti iz vida da je centralizaciju delatnosti u ekonomskim, tehničkim, humanitarnim i sličnim obla-

stima na univerzalnom planu teško postići. Za razliku od Društva naroda, koje je, predviđajući »kontrolu« nad tehničkim organizacijama svog vremena, doživelo gotovo potpun neuspeh, Povelja Ujedinjenih nacija predvidela je elastičan oblik saradnje i koordinacije koji je u praksi uglavnom dobro ostvaren. Argumenti u prilog centralizovanja međunarodnih organizacija ekonomskog, tehničkog, humanitarnog i sličnog karaktera — da bi one postale svojevrsna »ministarstva« centralne organizacije — gube vrednost kada se suoče s potrebom da se određeni oblici međunarodne saradnje na univerzalnom planu odvijaju van, ili barem na periferiji, političkih konfrontacija koje karakterišu rad Ujedinjenih nacija. Pa ipak, teško je oteti se utisku da bi pojednostavljivanje mehanizma, pre svega samih Ujedinjenih nacija, bilo predmet vredan pažnje.

Ova razmišljanja ni u kom slučaju ne znače zastupanje ideje da Ujedinjene nacije treba da se posvete perifernim problemima — kao što je to sugerisao Predsednik SAD u nedavnom govoru pred Generalnom skupštinom. Ujedinjene nacije ne mogu i ne treba da dozvole da se glavni politički problemi rešavaju van njihovih foruma. Snage koje se zalažu za demokratizaciju međunarodnih odnosa nalaze najpogodnije oblike delatnosti u organima Ujedinjenih nacija, posebno u Generalnoj skupštini, gde u velikoj meri mogu da posluže kao protivteža moći velikih, posebno supersila. No, jačanje političke uloge Organizacije — naročito malih i srednjih zemalja u okviru Generalne skupštine — može da se ostvari i bez širih institucionalnih promena, to jest bez davanja većih ovlašćenja bilo kom organu i bez insistiranja na obaveznosti odluka usvojenih određenom većinom. Drugim rečima, politička akcija država u organizaciji kao što su Ujedinjene nacije ne zavisi toliko od institucionalnih aranžmana koliko od pritiska dovoljno širokog kruga zemalja — kao što je to, uostalom, pokazano na nizu akcija nesvrstanih zemalja. U svakom slučaju, treba imati na umu da je delovanje Ujedinjenih nacija u Poveljom predviđenim oblastima zavisno od uslova koje postavlja dati stepen razvoja međunarodnih odnosa — u kojima postoje elementi koji pospešuju saradnju država, ali i oni koji je otežavaju. Osnovni problemi pri tome proizlaze iz toga što mehanizam Ujedinjenih nacija treba da objedini saradnju suverenih država — različitih po kvantitetu i kvalitetu — koje su se na nju obavezale, ali čija suverena volja, uslovljena političkim, ekonomskim i drugim interesima, predstavlja i ograničavajući faktor.

Ujedinjene nacije treba da se usredsrede na dalje napore za usvajanje političkih, ekonomskih i pravnih dokumenata sa

ciljem da se pospeši pozitivan razvoj međunarodnih odnosa i omogući nezavisan razvoj svake države. Autoritet većine koja stoji iza zauzetih stavova direktno će uticati i na dejstvo usvojenih dokumenata. Tome treba dodati i neophodnost trajne političke borbe za poštivanje usvojenih dokumenata. Oblast u kojoj se mogu postići najbolji rezultati jeste oblast prevencije — uklanjanje uzroka koji dovode do sporova i sukoba — a ona obuhvata političku, ekonomsku, socijalnu, humanitarnu, pa i niz oblasti tehničkog karaktera.

Na kraju, izgleda da su sazreli uslovi da Ujedinjene nacije konačno reše i problem pune univerzalnosti. Ujedinjene nacije, iako u manjoj meri od Društva naroda, ponele su pečat organizacije država pobednica. Ta karakteristika se gubi nakon prijema u članstvo bivših neprijateljskih država. Univerzalnost time nije postignuta: predstavništvo NR Kine u Ujedinjenim nacijama i pitanje takozvanih podeljenih država ostaje otvoreno.

Po Povelji, uslovi za prijem u članstvo Ujedinjenih nacija jesu »miroljubivost« i spremnost na prihvatanje »obaveza sadržanih u Povelji«. Ove odredbe, koje polaze od pretpostavke da će države članice Ujedinjenih nacija biti u stanju da objektivno ocene »miroljubivost« kandidata za prijem, bile su u centru krize sredinom 50-tih godina, da bi docnije, za sve praktične svrhe, bile zaboravljene, tako da se prijem novih članova docnije sveo gotovo na automatsku proceduru — koja je bila utoliko shvatljivija što se obično radilo o članstvu država koje su se upravo oslobodile kolonijalne potčinjenosti. Možda je došao trenutak da se raskrsti s iluzijom da mesto u Ujedinjenim nacijama pripada samo »miroljubivim« državama (uostalom, izvestan broj današnjih država članica teško bi izdržao test miroljubivosti) i, u skladu sa stanovištem da Ujedinjene nacije nisu organizacija istomišljenika, odluči da je prijem u članstvo otvoren svim suverenim državama. Društvu naroda se kao jedna od osnovnih slabosti pripisivala činjenica da nije bilo univerzalno, dok je praksa istupanja iz članstva, pa i isključivanja, dovodila do umanjivanja njegovog autoriteta. Ujedinjene nacije nisu do danas dovele sebe u situaciju da se bave isključivanjem iz članstva; sem izuzetka Indonezije, koji je ubrzo prevaziđen, nije došlo ni do istupanja iz Organizacije.

Ako su pozitivni rezultati Ujedinjenih nacija, kao i ispoljeni nedostaci, manjim delom posledica slabosti postojeće organizacione strukture, a u najvećoj meri neposredan proizvod uzajamnih odnosa država članica, one treba da preduzmu mere da postanu odraz uzajamnih odnosa svih zemalja sveta, što im može pre pomoći nego stvoriti nove probleme.

Današnji problemi u Ujedinjenim nacijama mogu se rešavati samo stalnom političkom akcijom država članica, posebno njihovog progresivnog dela. S obzirom na to da se osnovna uloga Ujedinjenih nacija sastoji u tome da pruže okvire u kojima će države raspravljati o unapređivanju međunarodne saradnje i nastojati da rešavaju sporove i sukobe, mogućnosti poboljšavanja institucionalnog mehanizma — za šta ima dosta mesta — ne leže u nastojanjima da se obezbedi donošenje i izvršenje odluka, nego u pravcu usavršavanja procesa multilateralnog pregovaranja u glavnim i pomoćnim organima. To je, uostalom, u skladu sa shvatanjem da Ujedinjene nacije predstavljaju mehanizam za unapređivanje saradnje suverenih država, a ne početak njihovog organizovanja na nadnacionalnim osnovama.

OBRAD RAČIĆ

Slavko Milosavlevski: Revolucija i demokratija

(»Hronometar«, Beograd, 1969, 208 strana)

Kategorije kao što su revolucija i demokratija su očigledno — bar u poslednje vreme — postale najprivlačnije kategorije pomoću kojih istražujemo i objašnjavamo društvo i odnose koji ga prožimaju. One danas inspirišu ili čine predmet ogromnog broja članaka, studija i monografija posvećenih društvenoj i političkoj misli i praksi.

Jedan od posebno interesantnih radova na ovu aktuelnu temu, po našem mišljenju, jeste i monografija Slavka Milosavlevskog *Revolucija i demokratija.*

Autor je sebi stavio u zadatak da angažovano i sa stanovišta postojeće prakse socijalizma kritički analizira jedno od njegovih centralnih pitanja. To je *ostvarenje revolucije kao demokratije.* U realizovanju ovog, bez sumnje složenog, zadatka on prati i razmatra fenomen demokratije u njegovoj istorijskoj dimenziji — od rodovske demokratije do građanskog društva.

Bit proleterske revolucije, njeno ostvarenje kao demokratije, sredstva kojima se ona služi, centralna su pitanja ove monografije. »Proleterska revolucija je eminentan demokratski pokret. Ona predstavlja veliku i složenu organizaciju radnih klasa kojoj je svrha da energično odstrani elemente u društvenoj strukturi koji ometaju razvijanje proizvodnih snaga i rešavanje niza aktuelnih i praktičnih socijalnih problema.« U odstranjivanju tih elemenata društvene strukture putevi i sredstva mogu biti nasilni (što podrazumeva upotrebu oružja i ljudske žrtve) ili nenasilni. »Primena nasilja u pokretu radnih klasa u revoluciji — ističe autor — ne smeta pokretu da ostane demokratski ne samo zato što u njemu učestvuju radne klase, nego i zato što način odstranjivanja preživelih elemenata društvene strukture ne zavisi uvek od volje proletarijata i drugih radnih klasa, već ga nameće držanje »druge strane« i ostali objektivni uslovi. Proletarijat je prinuđen da na nasilje odgovara nasiljem, na upotrebu oružja upotrebom oružja.« Proletarijat teorijski i istorijski nastoji da prvu odlučnu operaciju u revoluciji izvede mirnim putem i sa što manje ljudskih žrtava i materijalnih razaranja, jer to proizlazi iz demokratskog duha njegove istorijske uloge i humanističkih ciljeva njegove misije. No, nosioci revolucije ne smeju nikad zaboraviti na recidive istorijski prevaziđene klase koji mogu da uspore točak kretanja, ili čak da ugroze revoluciju u njenom korenu.

Za Marksa i one koji su ostali verni njegovom učenju pitanje »šta dalje« posle prvobitnog čina revolucije nije nikada bilo pitanje koje je bacalo u očaj nosioce revolucije. Oni su imali jasnu viziju društva. Ta vizija je rezultat minuciozne istorijsko-materijalističke i dijalektičke

analize društva i odnosa koji ga prožimaju. »Novo društvo koje se stvara u proleterskoj revoluciji nije društvo anarhije, već društvo više organizacije, istovremeno kvalitativno demokratske i efikasne.« To znači da snage revolucije, rušeći stare institucije radi ostvarenja osnovnih pretpostavki za realizovanje svojih ciljeva, konstituišu svoje organe i institucije. No, problem nije u tome što se konstituišu nove institucije, da budemo precizniji, što se konstituiše država kao bitan i osnovni društveno-ekonomski subjekt novoga društva, jer bez konstituisanja države socijalizam je nemoguć, već je problem u tome da li se revolucija finalizira konstituisanjem nove državne organizacije ili je to samo prolazni uslov za njeno radikalno nastavljanje. Za Milosavlevskog suština nove društveno-političke organizacije stvorene u revoluciji jeste visok stepen participacije radnih klasa. Revolucija počinje kao pokret tih klasa pod »hegemonijom« radničke klase, a bila bi izdana, izneverena i prekinuta ako ne bi i dalje ostala takav pokret. Nova politička organizacija je nastavak prve etape revolucije, u kojoj radne klase svoju participaciju izražavaju kroz masovni politički štrajk, demonstracije na ulicama, barikade, vojnu revolucionarnu jedinicu itd. Novi oblici koji obezbeđuju isti, ponekad čak i viši stepen participacije radnih klasa usmereni su ka »konstruktivnom« izgrađivanju novih društvenih odnosa.

Iz suštine revolucije proizlazi da nova politička organizacija treba da predstavlja sintezu masovnog pokreta, uz neposrednu aktivnu participaciju radnih klasa u konkretnim oblicima i svesnog analitičkog usmeravanja. Bez takve sinteze revolucija se pretvara ili u anarhiju ili u visoko razvijeno tehnokratsko društvo koje će radnog čoveka još više udaljiti od vlastite ličnosti, od njegovih ličnih i društvenih problema. Još je Marks takvo političko društvo nazvao »diktaturom proletarijata«. No, ovaj termin dovodi do ozbiljnih zabuna u pogledu shvatanja njegove suštine. Asocirajući na ona shvatanja koja pri tumačenju ovog pojma polaze od njegovog etimološkog značenja, autor kaže: »I zaista političko društvo »diktature proletarijata« predstavlja okvire u kojima se ostvaruje permanentno uništavanje, ali ne ljudi, ne istorijskih vrednosti koje se izražavaju bilo kroz moralne kategorije i vrednosti, bilo kao druga duhovna blaga ili spomenici kulture. »Uništavaju« se stari društveni odnosi i tradicije, kao i ustanove na kojima se zasnivaju i u čijim okvirima postoje.«

Na osnovu istorijskog iskustva autor upozorava i na vulgarizacije koje je termin »diktatura« doživeo i izvlači teorijske konsekvencije takvih vulgarizacija. »Neki njeni eksponenti — kaže autor — pretvaraju formalno značenje termina »diktatura« u njegovo pravo suštinsko značenje. Nasilje počinje da se smatra glavnim metodom u »ostvarivanju« revolucije, a organi nasilja — policija, sudovi, pa čak i armija postaju njeni glavni organi. Epiteti »narodna milicija«, »narodna armija« ili »narodno sudstvo« ne menjaju tu ništa. Ostaje suština ovih organa koji imaju svoju vlastitu logiku kretanja i koji se postepeno pretvaraju od organa revolucije u organe koji pokazuju nivo njene degeneracije. Malo-pomalo oni se okreću ne protiv stvarnih kontrarevolucionarnih snaga, već protiv pravih revolucionarnih snaga, protiv onih koji su ostali još uvek neopijeni vlašću i koji još uvek održavaju nekak-

vu vezu sa pravim revolucionarnim pokretom, sa onim pokretom radnih klasa koji je predstavljao suštinu revolucionarne borbe i osnovu novog političkog društva. I onda kada istinska revolucija odstupa i kada bi zbog toga bilo normalno da se očekuje opadanje »revolucionarnog terora«, takav teror se povećava, multiplicira i ponekad dostiže monstruozne razmere, skrećući u oštrinu protiv svoje vlastite suštine. Prestaje da bude »revolucionarni teror«. Pretvara se u birokratsko nasilje u odnosu na samu revoluciju i na njene nedeformisane elemente i snage.«

Vodeći računa o objektivnim uslovima u kojima se konstituiše novo političko društvo, autor upozorava da ne treba očekivati i insistirati da se ono odrekne svih organa nasilja u ime nekakvog apstraktnog humanizma. »Ako revolucija ne želi da doživi sudbinu Pariske komune, prinuđena je da organizuje odgovarajuće organe nasilja: stručno, tehnički i organizacijski opremljene na nivou neophodnom za uspešno i efikasno delovanje. Revolucija, ona stara uporna krtica, traži mirne uslove i vreme da bi neometano ostvarila svoje ciljeve. No, socijalna snaga revolucije — radnička klasa, mora naći efikasno sredstvo da te organe drži čvrsto u svojim rukama, ne dozvoljavajući im da sami sebi postanu cilj i da skretanjem ugroze egzistencijalni interes same revolucije. Organi nasilja — da, no samo kao organi revolucije — to je jedan od najdelikatnijih zadataka revolucionarne avangarde u drugoj i sledećim etapama revolucije i samo se ona revolucija oslobađa opasnosti da bude potkopana i zakopana inercijom svog vlastitog pokreta koja uspe da izgradi odgovarajuća sredstva samoodbrane.«

Drugo poglavlje autor je posvetio analizi proleterskih revolucija počev od Pariske komune, oktobarske revolucije, jugoslovenske revolucije, revolucija u istočnoevropskim zemljama do kineske revolucije.

U okviru trećeg poglavlja autor razmatra klasične institucije novog društva kao što su: skupštinski sistem, izborni sistem, lokalna samouprava i samoupravljanje neposrednih proizvođača, javna uprava, sudstvo, policija, mesto i funkcija komunističke partije, društveno-političke organizacije i javno mnenje.

Četvrto poglavlje Milosavlevski je posvetio nacionalnom pitanju i odnosima među socijalističkim zemljama. Po njegovom mišljenju, nacionalno pitanje je probni kamen socijalizma i socijalističke demokratije. »Zar može za demokratiju biti važnije pitanja — kaže on — od obezbeđivanja jednakog ekonomskog, političkog i opšteg socijalnog statusa svih ljudi u jednoj ljudskoj zajednici, bez obzira na nacionalnost, rasu, veroispovest i sl.« Autentična socijalistička demokratija koja se ostvaruje u višenacionalnoj zajednici ne podnosi u uređivanju odnosa među narodima nikakve elemente suprematije, odnosno majorizacije. »Elementi majorizacije formalno i eksplicitno narušavaju princip ravnopravnosti, a faktički mogu manje narode dovesti u podređen ekonomski i politički položaj. To bi bio ne samo napad na njihov nacionalni integritet, već i na osnove socijalizma i njegove političke demokratije.« Pada u oči autorovo isticanje da nije toliko bitno kakve će se institucije stvoriti za rešavanje ovog problema, već na kakvim će principima biti uređeno njihovo funkcionisanje.

Podvlačeći činjenicu da proleterska revolucija ne pobeđuje

samo u jednoj, već u više zemalja, kao i to da ona ima duboko internacionalistički karakter zbog prirode njenog socijalnog nosioca — radničke klase — i njenog političkog inspiratora — komunističke partije, autor ističe da se njen demokratski duh ne zadržava samo u unutrašnjim odnosima, već se širi i na međudržavne odnose socijalističkih zemalja.

Autorova teorijska konsekvencija je u sledećem: »jedna revolucija, makar bila i u velikoj zemlji, nema prava da u ime proletarijata svoje zemlje insistira na bilo kakvoj vezi sa drugom revolucijom, ukoliko bi ona narušavala njen moralni i politički integritet. Svaki narod i proletarijat svake zemlje daje svoj doprinos revolucionarnom delu naše epohe u skladu sa svojim objektivnim mogućnostima koje izviru iz njihovog istorijskog trenutka, iz specifičnosti njihovog moralnog i kulturnog razvoja. Nametanje jednom narodu ili proletarijatu jedne zemlje puta kretanja ka socijalizmu znači ubijanje u njemu svega što je vitalno, što zaista može biti njegov doprinos istoriji revolucije.« Nastojanje jedne socijalističke zemlje da nametne drugoj odnose koji istorijski, ekonomski i politički ne odgovaraju datoj zemlji za Milosavlevskog nije ništa drugo do indikator duboke unutrašnje deformacije sistema koji se predstavlja kao socijalizam.

Peto (poslednje) poglavlje autor je posvetio razmatranju društvene kritike, duhovnom stvaralaštvu, obrazovanju masa i istorijskim ličnostima. Revolucija i sloboda stvaralaštva idu zajedno — kaže autor. Revolucija je prožeta demokratskim duhom, a sloboda duhovnog stvaralaštva jedna je od karakteristika društva rođenog u revoluciji. »Masovnom demokratskom pokretu kome je cilj uništavanje neslobode svake vrste ne može biti cilj uništavanje ili ograničavanje slobode u jednoj tako eminentnoj ljudskoj sferi kao što je duhovno stvaralaštvo.« Autoru je jasno da će u uslovima slobodnog kretanja u sferi duhovnog stvaralaštva i kontrarevolucionarni duh naći prostora za izražavanje. Ali stvarnost revolucije za njega je stvarnost borbe sa kontrarevolucijom, inače se ne bi više radilo o revoluciji, već o definitivno konstituisanom »novom društvu«. Revolucija se bori sa kontrarevolucijom na svim frontovima — kaže Milosavlevski. »U ekonomici ona građanskom modelu suprotstavlja svoj ... U politici revolucija stvara svoje institucije: tu ona na silu odgovara silom... U oblasti duha najefikasnije sredstvo za borbu protiv kontrarevolucionarnog duha jesu sama sredstva duha.«

U ovoj monografiji Milosavlevski nam prezentira analizu nekih egzistencijalnih problema savremene socijalističke prakse. Rezultati analize ukazuju da između marksističke teorije revolucije i aktuelne prakse socijalizma stoji ogromna provalija. Razume se, negde manje, negde više, ali činjenicu da ona postoji treba shvatiti kao svojevrsnu opomenu savremenoj praksi socijalizma.

STREZO KOLOSKI

E. S. Makarjan: Skice teorije kulture

(Э. С. Макарян: *Очерки теории культуры, изд. АН Армянской ССР, Ереван, 1969, 228 страна)*

Analizom knjige E. S. Makarjana *Skice teorije kulture* pokušaćemo da prikažemo nivo i domet jednog novog pristupa, no-

vog metoda u proučavanju kulture i širih društvenih odnosa u Sovjetskom Savezu. Sam autor je svestan da je dosadašnja situacija nametala teoriji inferiorno ponašanje i da je rezultat takvog ponašanja dugo i besplodno egzistiranje uopštenih formulacija nastalih na bazi kompromisa i pritisaka izvan naučne sfere.

Da bi izgradio što celovitiju metodu sociologije kulture, Makarjan je prethodno izvršio analizu širih društvenih kategorija i odnosa. Naime, otpočeo je sa analizom metodoloških problema sistematskog istraživanja društvenog života. Tako se teorija, sociologija kulture metodski uklapa u širu naučnu disciplinu — u sociologiju. Otuda se u Makarjanovoj knjizi veoma često isprepliću elementi teorije socijalnih sistema i elementi sociologije kulture.

U pristupu kulturi Makarjan nastoji da prevaziđe njeno aksiološko tumačenje ističući da se takav pristup najčešće svodi na vrednosno opredeljivanje, odnosno na uprošćavanje, jer se ističe da je nešto »kulturno« a nešto »nekulturno«, nešto »više« a nešto »niže«, pri čemu u određivanju kriterija vrednovanja uvek preti opasnost od proizvoljnosti. Makarjan više zastupa neaksiološki pristup koji se svodi na »fiksiranje opšte kvalitativne osobenosti čovekove životne delatnosti i njenog razlikovanja od formi biološkog života«. S tog stanovišta i predmet teorije kulture postaje specifičniji; nju »počinje da interesuje stanovište koje stavlja akcenat na specifične načine delatnosti, različita sredstva i mehanizme, karakteristične za različite socijalne grupe i ličnosti, zahvaljujući kojima se i ostvaruje ta delatnost«.

Budući da čovekova delatnost i uslovi njenog ostvarivanja predstavljaju, po Makarjanu, predmet savremene sociologije, postavlja se pitanje subjekata te delatnosti. Makarjan navodi dva takva subjekta: *kolektivni* i *individualni*, pri čemu se za označavanje prvog subjekta u savremenoj sociologiji koriste termini »socijalni sistem«, »grupa«, »društvena zajednica«, a za drugi se upotrebljava termin »ličnost«. Makarjan unosi veliku dozu obazrivosti kad odvojeno govori o ova dva subjekta i insistira na njihovoj uzajamnoj povezanosti i na odnosu sa društvom u celini.

Makarjan u svojoj knjizi u velikoj meri pokreće pitanja socijalnog sistema (socijalnog organizma) kao opšteg kolektivnog subjekta čovekove delatnosti, dok problem ličnosti ne razmatra neposredno, smatrajući da se ličnost kao određeni fenomen uklapa u širu teoriju socijalnog sistema.

Autor nastoji da dokaže relativnu samostalnost naučne metodologije pokušavajući da je distancira od klasno-ideološkog i socijalno-psihološkog aspekta. Zauzimajući se za čisto naučno-metodološki pristup određenom pitanju naučnog karaktera i važnosti, autor se direktno suprotstavlja teoriji vulgarnog marksizma o potčinjenosti nadgradnje bazi ili o potčinjenosti jednih delova nadgradnje drugim delovima koji u vrednosnom sistemu zauzimaju nižu poziciju. Ovde posebnu teškoću izaziva i nedovoljna definisanost pojma »metodologija nauka«. Iako je u savremenoj nauci taj pojam u veoma čestoj upotrebi, još uvek je nedovoljno određen. Od posebne je važnosti, s tim u vezi, Makarjanovo razmatranje metodologije nauka i njegovo insistiranje na metodu zasnovanom na pozicijama učenja o društveno-ekonomskim formacijama. Makarjan, međutim, upozorava da

»učenje o društveno-ekonomskim formacijama, koje su istakli klasici marksizma, ni u kojem slučaju ne treba poistovećivati s dogmatskom interpretacijom ustaljenom tridesetih i četrdesetih godina u našoj istorijskoj nauci«.

Makarjan je svoju knjigu podelio u dva dosta nejednaka dela. Prvi deo se bavi proučavanjem fenomena kulture; u njemu autor polazi od razmatranja dru štvenog života konstatujući da se sfera socijalnog života manifestuje na trojak način: (1) kao socijalna organizacija, (2) kao organizacija kulture i (3) kao organizacija same delatnosti. Iz toga se da zaključiti da Makarjan fenomen kulture izvodi iz socijalnog sistema smatrajući nedovoljnim onaj metod koji kulturu tumači kao nezavisnu celinu dovoljnu samoj sebi. Socijalni sistem, društvena zajednica, »društveni organizam«, upravo je onaj ambijent u kojem kulturno stvaralaštvo jedino može realno da se ispolji. Društvena zajednica je zajednički imenitelj velikog broja individua koje u toj zajednici žive svoj samostalni život. To je upravo čovekov društveni život koji »predstavlja kolektivni organizam, ali ne već biološkog, nego sociokulturnog poretka, čije se funkcionisanje i razvitak obezbeđuju *nebiološki* izgrađenim specifičnim mehanizmima i sredstvima, a posebno sredstvima učvršćenja, čuvanja i prenošenja informacija (znakovni, simbolički sistemi)«. Upravo sistem tih mehanizama i sredstava koji se akumuliraju u tradiciji i na poseban način aktiviraju Makarjan označava pojmom kultura.

Zalažući se za celovitije sagledavanje fenomena »kulture«, Makarjan upozorava na mogućnost dvostrukog odnosa prema kulturnim pojavama: odnos koordinacije i subordinacije elemenata koji sačinjavaju kulturu. Pod pojmom koordinacije Makarjan podrazumeva određenu usklađenost delova socijalne celine i njihovu višestruku međusobnu usklađenost. Ovde je reč o određenoj vrsti determinizma koji se ispoljava u posrednom vidu. Pod pojmom subordinacije Makarjan podrazumeva potčinjenost pojedinih elemenata socijalne celine. Dajući prednost odnosima subordinacije, Makarjan konstatuje da »zadatak naizmenične subordinacije može biti obavljen samo u slučaju ako je ta teorija *monistička*«. Upravo istorijsko-materijalistički monizam jeste takav saznajni princip koji najuspešnije može da se primeni na izučavanje društvenog života u celini. Taj princip ne treba, ističe Makarjan, poistovećivati sa stanovištem »jedinstvenog faktora« koji »u suštini ignoriše uzajamno delovanje različitih komponenata socijalne celine«. Makarjan zamera nekim teoretičarima što ideju monizma svode na koncepciju »jedinog«, a ne određujućeg faktora.

Makarjanov pokušaj da izađe iz šablona naročito se ispoljava u tumačenju odnosa kulture i društva. Iako je taj pokušaj na samom startu proučavanja, Makarjan je postigao dosta jer je zauzeo kritički odnos prema teorijama koje postoje u zapadnoj sociologiji.

U rezimeu svog stava prema pomenutom odnosu Makarjan konstatuje sledeće: »U rešavanju problema uzajamnog odnosa društva (u užem smislu) i kulture teorijski ispravno i metodološki plodno može biti samo takvo njihovo razumevanje prilikom kojeg se odnos pojma »društvo« i »kultura« ne posmatra kao odnos *dela* i *celine*, nego kao izraz dve različite strane, aspekta *organski* jedinstvenog i *genetski* istovremenog nastaja-

nja celine koja se može raščlaniti samo logičkom analizom.«

Polazeći od određenja kulture kao funkcije društvenog života ljudi, Makarjan vrši kritiku aksiologizma i empirizma u određenju pojma kulture. Tim putem Makarjan dolazi i do analitičkog razmatranja institucionalizma i problema odnosa između pojmova »socijalni odnosi« i »kultura«, da bi u razmatranju pojma »tehnika« dao zanimljiv pristup novim vidovima ispoljavanja »tehnike« i »tehnologije«. Makarjan stoji na stanovištu da tradicionalne predstave o »tehnici« i »tehnologiji«, koje se ograničavaju isključivo na materijalnu »tehniku« i »tehnologiju«, bivaju prevazilažene i zamenjivane novim i elastičnijim pristupima. Jer, »pored materijalne tehnike koja se odnosi na sferu uzajamnih odnosa čoveka i prirode, postoji i tehnika rukovođenja državom, tehnika mišljenja, tehnika stvaranja umetničkih dela«. Ako se tehnika kao specifičan vid čovekove delatnosti svestrano protumači, dolazi se do zaključka da je i priroda same kulture u svojoj osnovi tehnološka jer je »nastala kao specifičan sistem načina i sredstava rešavanja najrazličitijih problema koji su iskrsavali u toku raznovrsne čovekove prakse«. Vodeći računa o takvoj složenosti pojma tehnike, koji se oduvek svestrano vezivao za praksu kao opštu čovekovu delatnost, Makarjan izvodi klasifikaciju tehnike u kojoj se ističu tri komponente: (1) »*mehanička* koja operiše u fizičkom svetu, (2) *simbolička* koja uključuje ideje, tradiciju, filozofiju i nauku i (3) *organizaciona* koja se koristi pri institucionalizaciji međuljudskih odnosa«.

Napori da se problemi nastali u čovekovoj praksi što svestranije razlože i što temeljitije istraže spadaju u posebnu karakteristiku Makarjanove knjige. To nije rezultat slučajnog toka misli, nego pouzdanog metodološkog opredeljenja i čvrste ubeđenosti da se samo putem istraživanja društvenih problema mogu iznaći svestrani sociološki aspekti i sastavne komponente određene pojave. Ti autorovi napori umanjuju mnoge nedorečenosti i isključivosti u knjizi.

Ne ulazeći ovde u veoma iscrpnu Makarjanovu analizu brojnih teorija i sistema razvijenih u zapadnoj sociologiji i istoriji, važno je napomenuti da se Makarjan izuzetno založio da iz nađe najobuhvatniji kriterij pomoću kojeg će izvesti kulturno-istorijsku tipologiju određenih pojava. Njemu se čini da je taj kriterij sadržan u pojmu »društveno-ekonomska formacija«. Kritikujući koncepciju »lokalne civilizacije« i »ekvivalentnih kultura«, Makarjan ukazuje na pojavu da se i u zapadnoj teoriji sve više probija shvatanje da je pogrešno proučavanje istorije samo u »horizontalnom« pravcu i da je neophodno afirmisati ideju evolucije, ideju svetsko-istorijskog stadijumskog razvoja, upravo ono što čini američka kulturna antropologija. To ide čak dotle da je ideja evolucije postala pomodna i da se na antievolucionizam gleda s velikim negodovanjem.

Kategorija »društveno-ekonomska formacija« shvaćena je u Makarjanovoj knjizi kao opšti istorijsko-tipološki pojam. Pri tom opšti istorijski tip valja razlikovati od lokalnog, i to kako u značenjskom tako i u logičkom smislu. Tako posmatrana kategorija »društveno-ekonomska formacija« odnosi se na istorijsko-tipološke pojmove.

Po Makarjanu, »pojam društveno-ekonomske formacije predstavlja apstrakciju pozvanu da reprodukuje socijalno-istorijske sisteme sa stanovišta sta-

bilnih i suštinskih veza karakterističnih za njihove delove, a samim tim da da mogućnost da se razumeju istorijski data društvena stanja kao jedini socijalni organizam«. Otuda je pojam »društveno-ekonomska formacija«, kao svaki drugi apstraktni pojam, »dužan da se formira kako bi objekat istraživanja koji se reprodukuje u maksimalno čistom vidu, bio oslobođen od svega što bi moglo da pomuti njegovu opštu specifičnu prirodu«.

Društvena stvarnost se ne javlja nikad u čistom i statičnom vidu. Nju karakterišu stalne promene i kretanje koji u sebi sadrže kako elemente prošlog i postojećeg tako i veoma značajne elemente budućeg. Ta dijalektičnost odnosi se i na sklop odnosa koji utiču i uslovljavaju društveno-ekonomske formacije, te otuda, ističe Makarjan, »učenje o društveno-ekonomskim formacijama ni u kom slučaju ne treba da se tumači kao definitivno formulisana shema-recept pod koju valja podvrći svu istoriju čovečanstva«.

Kritika dogmatizma kod Makarjana izložena je na više mesta, a posebno se ogleda u njegovom pristupu »azijskom načinu proizvodnje«, o čemu je Marks u više masova pisao. Makarjan iz te kritike izvlači značajne pouke koje se ne odnose samo na metodološki stav i autorov odnos prema istraživanju društvenih pojava, nego i na sociološku realnost, na proces nastanka klasnog društva.

Dogmatizam nije zahvatio samo pojedinačne pojmove i tumačenja pojedinih društvenih pojmova, nego se, kao opšti pogrešan pristup, proširio na celokupnu društvenu stvarnost, postavši osnovni teorijski metod tumačenja društvenih odnosa.

Ovo su elementi Makarjanovog pristupa teoriji kulture koji nisu uvek bili sasvim dorečeni, koji su često ostajali na površini društvenih pojava obavijeni koprenom nepreciznosti i lutanja. Da je pomenutih nepreciznosti i nedorečenosti manje, Makarjanova knjiga bi predstavljala izuzetniji događaj. Ovako, ona ostaje vredan doprinos i pouzdan komentar nekih shvatanja nagomilanih u građanskoj teoriji i sociologiji kulture. No, i pored toga, Makarjan čini ozbiljan korak u pravcu stvaranja pouzdanije sociologije kulture koja se temelji na marksističkim principima.

RADOSLAV ĐOKIĆ

Dr Predrag Radenović: Sociološki aspekti funkcije rukovođenja u strukturi radne organizacije savremenog jugoslovenskog društva

(RU »Kosta Stamenković«, Leskovac, 1970, 218 strana)

Kompleks odnosa samoupravljanje — rukovođenje spada, bez sumnje, u red onih »tvrdih« pitanja čije dublje sagledavanje pretpostavlja znatno razvijeniju praksu od one koju imamo. A upravo se tom delikatnom temom, funkcijom rukovođenja u uslovima samoupravljanja, pretežno bavi Radenovićeva studija.

Prvi deo studije traga za teorijsko-metodološkim okvirom istraživanja socioloških aspekata funkcije rukovođenja u radnoj organizaciji. Autor polazi od toga da funkcija rukovođenja proizlazi iz određenog produkcionog odnosa u datom društvu i iz odgovarajuće organizacije rada, to jest, opredeljena je stvarnom ulogom koju čovek ima u proizvodnji i raspodeli viška ra-

da, odnosno u ukupnoj reprodukciji.

Razmatrajući genezu i transformaciju funkcije rukovođenja u vezi sa podelom rada koju sobom nose pojedini istorijski oblici proizvodnje, autor konstatuje da samoupravljanjem u Jugoslaviji »započinje društveni proces ukidanja svih oblika vlasti nad radnim ljudima... i pretvaranja organizatorskih i nadzornih funkcija (u Marksovom smislu reči) u jednu posebnu vrstu rada pod kontrolom same asocijacije proizvođača« (str. 22). U toj svetlosti autor prikazuje i glavna shvatanja o funkciji rukovođenja u organizaciji rada savremenog jugoslovenskog društva.

Konstatujući da se ova funkcija još nije razvila i izrazila kao bitna komponenta samoupravno organizovanog društvenog rada, autor u menadžerskom konceptu upravljanja vidi opasnost koja dovodi u pitanje i samo postojanje samoupravljanja.

U drugom delu rada autor daje pregled razvitka organizacije upravljanja preduzećem od 1945. godine do današnjih dana, evoluciju normi koje regulišu tu materiju sa naročitim osvrtom na normativnu delatnost radnih organizacija, evoluciju stvarne uloge rukovodilaca u preduzećima koja se vrši pod uticajem samoupravljanja, obrazovnu i drugu strukturu rukovodilaca, način »dolaska« na funkciju rukovodioca, efektivan stepen reizbornosti, odnosno »zatvorenosti« funkcije rukovođenja. Osim toga, u ovom delu autor razmatra i promene u karakteru i funkciji rukovođenja u vezi sa procesima neposrednog samoupravljanja u radnim jedinicama i elemente nastajanja asocijativne društvene moći. Ovaj deo rada oslanja se pretežno na empirijsku građu, koju je autor analizirao i u sintetičkim pokazateljima i bogatim referencama saopštio čitaocu.

Naročito je vredan pažnje autorov napor da svoje zaključke zasnuje na analizi više desetina osnovnih dokumenata radnih organizacija (statuta i drugih akata). Analizirajući brojne statute preduzeća, autor u vezi sa normativnim regulisanjem položaja i uloge rukovodilaca u radnim organizacijama konstatuje: »rudimentarni stadijum normativnog regulisanja funkcije rukovođenja uopšte — zakonom i statutima; neujednačenost statuta u regulisanju pojedinih stepena funkcije rukovođenja; gotovo totalno zanemarivanje statuiranja izvesnih (po pravilu nižih) funkcija rukovođenja«.

Za društvenu praksu su naročito relevantna ona zapažanja koja autor iznosi poredeći kvalifikacionu strukturu ponovo imenovanih direktora (reizbornost) i novih direktora preduzeća (od ukupnog broja novoimenovanih direktora u 1968. godini 5% ima osnovnu školu, a 34% fakultetsku spremu; međutim, obrazovna struktura ponovo imenovanih (»starih«) direktora je daleko niža, to jest 16,4% je sa osnovnom školom, a 13% sa fakultetskom spremom).

Na brojnim dokumentima se zasnivaju i ocene koje autor daje o konkursima: »podešavanje uslova konkursa prema ličnosti starog direktora, što se vidi već i iz samog objavljenog teksta konkursa; duboko nepoverenje prema instituciji konkursa; usmeno odbijanje potencijalnih kandidata kojima se prilikom interesovanja u radnoj organizaciji kaže otprilike ovo: »Možete konkurisati, ali verujemo da ćemo izabrati sadašnjeg direktora«.«

U trećem delu rada, gde se razmatra odnos realnog samo-

upravnog odlučivanja i funkcije rukovođenja, autor konstatuje da je nesamoupravni način primene Ustavnog amandmana XV, osamostaljivanje poslovnih i poslovodnih organa ojačalo menadžersku koncepciju upravljanja u preduzećima.

Autor je dao i dosta bogatu bibliografiju radova i dokumenata relevantnih za temu koju obrađuje.

DUŠAN NIČIĆ

Jugoslovenski časopisi

kulturni život

Letnji dvobroj ovog časopisa (8—9) donosi nekoliko tekstova koji aktuelnošću svoje teme mogu poslužiti kao povod širim razmišljanjima o nekim pojavama iz kulturnog života koje naš savremeni trenutak razvoja čini izuzetno značajnim.

Gregor Kocijan u tekstu *Radnici i kultura* iznosi rezultate istraživanja razvijenosti i zadovoljenosti kulturnih potreba radnika i uloge koju u tome igraju radne organizacije. Istraživanjem, izvedenim metodom ankete, prvo je obuhvaćeno 10% (48) radnih organizacija industrije i rudarstva u Sloveniji, od kojih su za neposredno anketiranje zaposlenih metodom slučajnog izbora odabrana 563 lica iz 18 radnih organizacija.

Anketirani radnici uviđaju sav značaj aktivnog bavljenja kulturnom delatnošću i korišćenja dobara kulture (36% je to okvalifikovalo kao »značajno«, 34% »veoma značajno«, 20% »prilično značajno«, a svega 9% kao »malo značajno« ili »beznačajno«), što stvara široke mogućnosti, ali i obaveze u pogledu obezbeđenja stvarnih uslova za redovno korišćenje kulturnih vrednota.

Međutim, 47% anketiranih je odgovorilo da ne utroši ni jedan čas nedeljno na kulturni život i pojedine kulturne delatnosti (ne računajući slušanje radija, odnosno gledanje TV programa), što ukazuje na veliku nesrazmeru između ocenjivanja značaja kulture i stepena korišćenja njenih dobara. To, sa svoje strane, ukazuje na neke smetnje za takvo korišćenje kulturnih dobara, od kojih, svakako, nije odlučujuća ona koju je 48% anketiranih istaklo izjavom da korišćenje kulturnih dobara sputava u prvom redu nedostatak slobodnog vremena, iako se, na drugoj strani, 15% ispitivanih bavi nekom granom umetničkog amaterizma.

Najinteresantnija kulturna dobra anketirani su označili sledećim redom:

Aktivnost	*Procenat*
Televizijske emisije	70
Novine i časopisi	63
Radio-emisije	49
Dramske i pozorišne predstave	32
Koncerti narodne muzike	19
Koncerti zabavne muzike	14
Književnost	10
Operske predstave	7
Likovne izložbe	3

Mada u anketiranim organizacijama postoji velik broj za-

poslenih sa srednjom, višom i visokom spremom, velik procenat njih uopšte ne pokazuje interesovanje za ozbiljnu knjigu i druga kulturna dobra, što autoru daje povoda za zaključak kako obrazovanje samo po sebi ne predstavlja dovoljnu motivaciju za korišćenje kulturnog bogatstva.

Pri tome je neophodno izneti nekoliko opaski. Pre svega, mora se razlikovati tip obrazovanja i voditi računa o stvarnoj korelaciji između (formalnog) obrazovanja, znanja i opšteg kulturnog nivoa. Zatim, primanje umetničke poruke (konzumiranje kulturnog proizvoda) zavisi kako od osobina kulturnog (umetničkog) dobra tako i od osobina korisnika; to je različito u različitim društvenim sredinama. Stepen primanja poruke je u korelaciji sa stvarnim znanjem, iskustvom i nivoom opšte kulture korisnika. Lica sa višim stepenom kulture i znanja jače osećaju i prihvataju umetničku poruku. Njima je dovoljan manji broj kontakata sa umetničkim delom da bi ostvarili unutrašnji dijalog sa njim: viši nivo kulture koji poseduju omogućuje im intenzivnije, dublje kontakte sa umetničkim delom i primanje njegovih poruka i onda kad su kontakti stvarno ređi. I iz takvih kontakata oni mogu izvući više. Dakle, što je korisnik na višem nivou kulture, to je podobniji za primanje umetničke (kulturne) poruke.

Međutim, strukture sa višim stepenom kulture (obrazovanja), koje bi otuda morale ispoljavati veće interesovanje za umetnička dobra, zbog veće zauzetosti poslovima koji proističu iz njihove više strukture, imaju manje mogućnosti i vremena za češće ostvarivanje kontakata sa kulturnim dobrima i pored stvarno razvijenije lične želje i potrebe za tim. Otuda te strukture, uključujući i same stvaraoce, ređe su izložene primanju umetničkih (kulturnih) poruka, iz čega se može zaključiti da su za to manje zainteresovane.

Svakako, značajna je lična obdarenost ljudi za određene umetnosti, odnosno kulturne aktivnosti. Stoga i ljudi iz najnižih kulturnih i obrazovnih struktura mogu biti, a često to i jesu, veoma podložni primanju ne samo kulturnih već i umetničkih poruka, uključujući tu i one najozbiljnije i najnekomunikativnije.

U kratkoj crtici pod naslovom *Masovna kultura kao sastavni deo političkog angažovanja* Dimitrij Rupel ističe za naš razvoj još jednu značajnu pojavu: razvoj masovne kulture, koja zbog svoje efikasnosti privlači pažnju raznih društvenih struktura u njihovim pokušajima da se proširi klasični repertoar sredstava uticaja.

Autor navodi da se u nas javljaju novi oblici komuniciranja uporedo s prodorom tržišta, s rentabilnošću i reformom, sa razvojem industrije i prodorom međunarodnih kriterija, to jest sa uključivanjem našeg socijalističkog prostora u sistem elektronskih impulsa, kako to ranije nikad nije bio slučaj. Sredstva masovnog komuniciranja uspevaju (time što su masovna mogu se osloniti u materijalnom smislu na potrošača) da izbegnu materijalnu podršku mitskih kulturnih institucija (pod kojima autor podrazumeva, verovatno, tradicionalne, a ne mitske ili mitološke kulturne ustanove), a time i zavisnost od njih, što samo po sebi neminovno dovodi do otpora masovnim komunikacijama, koje u našu sredinu donose, pored veće discipline u reakcijama na impulse potrošnje, i veću slobodu u odnosu na istu potrošnju. Ali, ako potrošnja može da angažuje, to

ne može postići i duhovna aristokratija, kako kaže autor, i nastavlja:

»Te autarhične kulturne strukture su uvek vezane za poruku, za smisao komuniciranja. Ta poruka bi trebalo da i dalje bude ona ista istina koja je, u stvari, samo istina te strukture, a koja se smatra božanskom istinom. A pošto se pripadnicima te strukture čini da nova sredstva ne podnose tu istinu, odnosno ne mogu da shvate tu istinu, to jest tu istinu izopačuju, a da put kojim ona stiže nije pogodan, oni odbijaju sredstva, a prihvataju poruku. Drugim rečima: sa pozicija nemasovnih, elitnih sredstava komunikacija masovna sredstva se ocenjuju kao štetna i korumptibilna u odnosu na poruku, koja je uvek poruka elite, to jest tradicionalnog umetničkog ili ideološkog izraza.« I dalje: »Tvrdnja da je masovna kulturna nekuturna, da korumpira suštinu kulture, da je to što široke mase primaju kao svoj medij jednostavno nekultura, potpuno je anahrona sa stanovišta uključivanja u moderni svet tehnike i samoupravljanja. Isticanje elitne kulture predstavlja odbranu okorelih normativnih sistema i neprestanu reprodukciju postojećeg stanja, koje se manifestuje kao stagnacija istraživačkog, eksperimentalnog rada u kulturi.« Autor završava pozivom da komunisti u novim sredstvima komuniciranja nađu mogućnosti za razvijanje, ispitivanje i proveravanje revolucionarnih ideja. Autoru je još važnije: oni moraju da upoznaju moderne načine komuniciranja kako bi bili u stanju da reaguju, da bi u njima mogli naći sebe i pomoću njih širiti revolucionarne ideje.

I ovde treba istaći da u teoriji ima dosta razilaženja o ulozi i značaju masovne kulture, pogotovu o njenom odnosu prema tradicionalnim umetničkim vrednostima. Nesumnjivo je da masovna kultura i sredstva masovnog komuniciranja imaju neiscrpne mogućnosti manipulacije, širenja uticaja koji proističe iz njihove gotovo beskonačne rasprostranjenosti, što ih, nesumnjivo, čini izuzetno pogodnim sredstvom posredovanja političke poruke. Da li to važi i za umetničku poruku, koja se obično veže za u nas zastrašujući pojam »elitni«, koji u nauci nema političko značenje?

Umetnik se svojom umetnošću bavi u vidu zanimanja. Stoga u njoj postiže rezultate koji ga duhovno selekcionišu: stavljaju ga iznad prosečnog nivoa duha jednog vremena, koji čini prosek duha niza pojedinaca, od kojih su mnogi bez duha (sa malo duha). Umetnikovo delo, kao plod kvalifikovane duhovne aktivnosti, prirodno je iznad nivoa duha pretežnog broja umetnikovih savremenika. Ukoliko jedno umetničko delo (poruka) iziskuje niži nivo duha potreban za korišćenje, utoliko će se poklapati sa nivoom duha i ukusa širih slojeva potrošača — što znači da će delo sa najnižim nivoom duhovnih karakteristika biti najrasprostranjenije, odnosno najprihvaćenije. I obrnuto: najvrednije umetničke poruke (za koje je potrebno najviše duha) pristupačne su najmanjem broju korisnika. To pokazuje da masovna kultura svoj uticaj duguje (uglavnom) samo svojoj rasprostranjenosti, a ne i kvalitetu, odnosno tome što je za njeno konzumiranje potreban najniži prag ukusa. Da li takvo sredstvo pogoduje umetničkoj poruci, koja se zasniva na kvalitetu? Svakako, ne.

SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

PREGLED

Članak Marjana Krambergera *Od paternalističkog društva ka društvu ravnopravnih ljudi* u septembarskom broju deo je neobjavljene zbirke društveno-političkih eseja (»Građanina ove zemlje«). Nenaviknut na ovakvu vrstu izražavanja društvenih problema, čitalac, opterećen »suhim« empirizmom, vraća se apstraktnom oduševljenju oslobođenom teške zbilje i tvrdokornog determinizma.

Autor aktualizira davnašnji problem bitisanja ljudskog individuuma u društveno organizovanim zajednicama, mogućnost potvrde sopstvenog digniteta. Tragajući za univerzalijom kojom bi »moralno dograđenje« preneo u sve nas, autor konstruiše kategoriju »proizvodne supstance«. »Proizvodna supstanca nije nešto što bi pojedinac mogao živjeti sam za sebe bez obzira na ljude oko sebe, proizvodna supstanca uspijeva jedino u humusu aktivnog socijalnog konsenzusa i društvenog pritiska na pojedinca... pritiska zbog kojeg ljudi interioriziraju navedene moralne norme u apsolutni lični etički postulat.«

Centralno mesto u članku zauzima analiza početnog tipa socijalizma, obeležja stila vladanja i »pravila ponašanja« revolucionarne elite. Odnos revolucionarne elite (mesijanskog vođstva) i naroda (»mlađih« članova društva) je temeljna odrednica početnog tipa socijalizma. Vizija »narodne porodice«, porodične zadruge, dominira, ali zbog nerazvijenih društveno-ekonomskih odnosa (osim u izuzetnim revolucionarnim situacijama) ostaje utopija. Potreba opsežne regulative i integracije individualiziranih delova društva zahteva konstituisanje administrativnog birokratskog aparata. Te karakteristike početnog tipa socijalizma, ili, kako ga autor naziva, paternalističkog humanizma, objašnjavaju odsustvo individualnih sloboda, samostalnosti masa, insistiranje na »opštem«. Po autoru, u ovom tipu socijalizma »demokracija... više sigurno šteti nego koristi«. »Totalitarna vlast, dakle, nije neminovno neljudska, mada sobom nosi iskušenja ahumanosti. Paternalistički humanizam je bitno odnos podređenosti, individualne neslobode. Njegova struktura nije klasna, već pretklasna, on je revalorizacija pretklasne institucije rodovske zajednice.«

Autor postavlja pitanje da li je početni tip socijalizma u našoj zemlji prevaziđen u pravom istorijskom momentu. Drugim rečima, da li smo uranili s unošenjem ideje samoupravljanja u stratešku nit naše revolucije? Da li je »jugoslavenski put« posledica autentičnog razvoja i razvijenosti društveno-ekonomskih odnosa ili je unošenje ideje samoupravljanja rezultat spoljnih okolnosti? Odgovarajući na postavljene dileme, autor kaže: »Naše odlučivanje... bilo je, naravno, unaprijed determinirano našom historijskom prošlošću prisutnom u nama, tako da poslije 1948. godine nikako nismo izmišljali ništa sasvim novo bez veze s našim prijašnjim moralnim ciljevima; potrebno je, ipak, reći da bi prirodni razvitak bez pritiska spoljašnjih okolnosti doveo inače do istih rezultata vjerovatno dosta kasnije nego što nam ih je dijelom iznudila dramatična kriza 1948.«

Neki novi prodori u političkoj teoriji u Sovjetskom Savezu (koji obično prethode temeljnoj reformi ustavotvorne strukture) bili su dobar povod Ćazimu Sadikoviću *(Teorijski osnovi sovjetske državnosti* (da stavi pod

lupu kritike temeljne teorijske principe sovjetske državnosti. Tri problema predmet su osobene autorove pažnje: problem teorijskog određenja klasne suštine i određenosti političkih institucija, pitanje čiju volju i interese izražavaju postojeće političke institucije i analiza uloge partije u političkom sistemu.

Po autoru, pitanje klasne osnove i određenosti u sovjetskoj političkoj teoriji vulgarizovano je i »bez ikakvog kontakta sa socijalnom realnošću«. Klasičan koncept radničke klase bez prihvatanja dinamičnih promena u strukturi društva i u samom biću radničke klase nepodoban je da do kraja objasni i razreši pitanje socijalnog nosioca u socijalizmu. »Insistiranje na vodećoj ulozi radničke klase danas, znak je siromaštva predstave o socijalizmu... o suštini društvene transformacije koja je u toku.«

Drugi bitan nedostatak sovjetske političke teorije odnosi se na pitanje čije interese i volju izražavaju postojeće političke institucije. »Izlažući, naime, teze da je diktatura proletarijata u Sovjetskom Savezu ispunila svoju istorijsku misiju i prestala kao takva biti neophodna, ustupajući mjesto državi koja će izražavati interese i volju čitavog naroda, stvorena je u stvari jedna velika protivrječnost u pogledu kontinuiteta u inspiraciji postojeće državnosti, pa i partije«. Koncept »narodne države« odražava funkcionalistički, a ne marksistički pristup analizi političkih institucija. On je unekoliko i rezultat koncepcije o klasnoj osnovi državnosti u socijalizmu. Na tako koncipiranim teorijskim osnovama zasniva se i podela na diktaturu proletarijata i »narodnu državu«. Diktatura proletarijata shvaćena je kao oblik političkog režima, a ne (u Marksovom smislu) kao klasna suština socijalističke demokratije u kojoj radnička klasa ima temeljne pozicije na strateškim punktovima u društvu. Koncept »narodne države« nužno vodi razbijanju Marksovog koncepta integralne demokratije i prevazilaženju »političkog« u surogatu »opštosti« — državi.

Novi trend u političkoj teoriji nije zaobišao ni pitanje uloge partije u političkom sistemu. On je izraz potrebe za adekvatnijim određenjem položaja avangarde u izmenjenim društveno-istorijskim uslovima. »Dominantno je nastojanje da se partija, analogno promenama u definiciji države, transformiše od partije klase u opštenarodnu partiju, od partije koja zastupa interese jedne klase u partiju koja zastupa opštenarodne interese.«

MILAN PODUNAVAC

Inostrani časopisi*

CAHIERS DU COMMUNISME

Novembarski broj ovog časopisa donosi niz zanimljivih članaka, među kojima posebnu pažnju privlači prilog Rajmona Gijoa (Raymond Guyot) *Nova situacija, povećane mogućnosti*, posvećen borbi za mir. Gijo prikazuje 1970. godinu komentarišući situaciju sa svog gledišta i sa gledišta KP Francuske.

On smatra da krajem 1970. godine mir u čitavom svetu doživljava sve veći uspeh, što je rezultat pre svega nove situacije koja pruža široke mogućnosti na polju ofanzive antiimperijalističkih i miroljubivih snaga koje nastoje da svim silama ometu imperijalističke i reakcionarne snage. U prilog svojih stavova autor navodi osnovne događaje na svetskoj sceni, da bi ih kasnije posebno obradio: u Evropi — potpisivanje sporazuma SSSR — SRN, na Bliskom istoku — prekid vatre i obostrana želja za pregovorima pod okriljem OUN, u Jugoistočnoj Aziji — stvaranje ujedinjenog fronta borbe naroda Indokine i predlog za mir privremene vlade Južnog Vijetnama, u Latinskoj Americi — primetan napredak narodnih i demokratskih snaga u Peruu, Boliviji, a naročito u Čileu sa Aljendeovim izborom.

Gijo smatra da su ovi događaji pre svega potvrda stavova konferencije komunističkih i radničkih partija održane u Moskvi 1969. godine, i XIX kongresa KPF. On naglašava da je porast komunističkih snaga doveo do prestanka vladavine »kapitalizma zakonodavca«, čime se ne bi trebalo da negira teza Valdeka Rošea o dva aspekta današnjih odnosa: »zabluda je i opasnost predstaviti imperijalizam kao snagu koja može da odlučuje po svojoj volji o miru i slobodi naroda kao i smatrati da su odnosi snaga takvi da imperijalizam od danas ne predstavlja stalnu pretnju. »Zbog toga bi trebalo proširiti i ubrzati procese koji se angažuju za »mir, sigurnost i opšte razoružanje«.

Po autorovom mišljenju, potpisivanje ugovora SSSR — SRN predstavlja važan istorijski događaj. Osnovni stavovi ugovora, kao što je poštovanje integriteta svih evropskih zemalja i granica, i aneks tog ugovora o sklapanju ugovora SRN sa ostalim socijalističkim zemljama, čine suštinu osnovne misli koju politika sledi već 25 godina. Sve to predstavlja značajan progres samim tim što je Nemačka članica NATO pakta, a SSSR Varšavskog ugovora. Gijo misli da je time stvorena nova situacija u sistemu odnosa panevropske stabilnosti, odnosa koji impliciraju istovremeno raspuštanje blokova i njjhovo zamenjivanje sistemom kolektivne bezbednosti uz učešće svih evropskih država. Prema tome, taj ugovor je još jedan doprinos konferenciji o evropskoj bezbednosti koja je predložena u Moskvi i Varšavi. U pogledu toga KPF treba da nastavi inicijativu za saziv ove konferencije, kao i da se zalaže za bržu ratifikaciju ugovora sa SRN i za prijem NDR i SRN u OUN.

Prestanak vatre na Suecu 7. avgusta učinio je kraj trogodišnjem ratu i otvorio perspektive političkog rešenja konflikta na Bliskom istoku. Po Gijoovom mišljenju, Izrael je bio primoran da prihvati predloge plana za

---

* Inostrane časopise prikazuju: **Nadežda Kisić, Nina Ratković i Andrija Grosberger.**

prekid vatre, jer, kako ističe autor, Izrael danas počiva na nizu važnih kredita koji svakako zavise od međunarodnog javnog mnenja, a naročito francuskog. Događaji koji su zatim usledili pokazuju da se nalazimo pred pokušajem »da se dovede do neuspeha svako traženje političkih rešenja krize na Bliskom istoku od strane imperijalističkih aneksionista Izraela potpomognutih ogromnom vojnom pomoći američkih imperijalista. Gijo ističe da se i levičari suprotstavljaju svakom političkom rešenju delujući u pokretu za oslobođenje Arapa. On smatra da je KPF od 1956. do 1967. godine bila na strani Arapa, kao i za političko rešenje krize, a da je 22. septembra 1970. CK KPF potvrdio svoje pozicije u deklaraciji: »KPF je ocenila kao pozitivan prekid vatre od 7. avgusta i zalagaće se za političko rešenje bazirano na rezoluciji UN koja traži totalno povlačenje sa okupiranih arapskih teritorija i priznavanje nacionalnog prava arapskom narodu u Palestini, kao i pravo na postojanje izraelske države.«

Pitanje koje autor sebi postavlja glasi: da li postoji protivrečnost između prava na postojanje izraelske države i prava na priznanje nacije Arapima u Palestini? On nalazi odgovor u tome da, gledajući dijalektički, ta suprotnost ne postoji. Poznato je da su se Jevreji prvi doselili i osnovali državu i normalno je da taj narod i ta država imaju pravo na egzistenciju. Po Gijoovom mišljenju, problem je stvoren time što se u Rezoluciji od 22. novembra 1967. godine, koja predviđa povlačenje Izraela sa Golanske visoravni i sa Sinaja, Palestinci tretiraju samo kao izbeglice. Zbog toga se, kako navodi autor, KPF pita da li je »izvršenje povlačenja istovremeno i priznanje prava na naciju Arapima u Palestini«. Gijo smatra da je priznanje prava Arapima u Palestini osnov za pravedan i dug mir na Bliskom istoku i zato postavlja pitanje »zašto podređivati priznavanje nacionalnih prava arapskog naroda u Palestini povlačenju Izraela sa okupiranih teritorija«.

Situacija u Jugoistočnoj Aziji takođe je, po Gijou, ušla u novu fazu: u Kambodži je stvoren front za oslobođenje, koji kontroliše 2/3 teritorije; u Laosu, uprkos angažovanja SAD, oslobođen je veliki deo teritorije; u Južnom Vijetnamu Front nacionalnog oslobođenja je ojačao, a »politika nazvana vijetnamizacija rata prska pod herojskom borbom naroda Južnog Vijetnama«. U ime vlade Nacionalnog fronta gospođa Ti Bin učinila je 17. septembra predlog od osam tačaka koji, po autorovom mišljenju, »otvara perspektivu mira, demokratije, nezavisnosti i neutralnosti. U isto vreme on je stimulans pokreta i s obzirom na političko rešenje koje vodi brzom prekidu vatre«. S druge strane, Niksonov plan od 8. oktobra govori o prekidu vatre i sazivanju međunarodne konferencije. Gijo zamera tom planu što ne predlaže nikakvu obavezu niti datum povlačenja trupa. Autoru se čini da se tu možda radi o legalizovanju režima u Sajgonu.

Po Gijou, stvarna mogućnost mira počiva na predlozima privremene revolucionarne vlade Južnog Vijetnama, za čije ostvarenje KPF treba da se zalaže. U tom cilju ona predlaže sazivanje konferencije komunističkih partija iz kapitalističkih zemalja Evrope, nadajući se da će time objediniti sve antiimperijalističke snage.

Autor smatra da je moguće zadržati kurs 1970. godine u pogledu mira i razoružanja jer »narodi svih zemalja, a naročito

Francuzi, ne žele rat, a mnogobrojni uspesi i odluke preduzete protiv imperijalizma a za nacionalnu nezavisnost i mir pružaju stvarne mogućnosti ne samo za ograničavanje naoružanja već i za efikasne mere razoružanja, i to na prvom mestu nuklearnog«. Iz svega toga sledi autorovo mišljenje da KPF treba da stoji na pozicijama XIX kongresa, politike nemešanja u Atlantski pakt, za razvoj raznovrsnih odnosa sa svim zemljama, likvidiranje svih neokolonijalističkih stavova, kao i za upotrebu nuklearne energije u miroljubive svrhe.

N. K.

DIE NEUE GESELLSCHAFT

Poslednji dvobroj časopisa (septembar—oktobar 1970) donosi zapažen intervju Žan-Žaka Servan-Šrajbera glavnom uredniku Leu Baueru. Taj razgovor objavljen je pod naslovom *Vizija budućnosti.*

Šrajber, jedan od najmarkantnijih lidera francuskih socijaldemokrata, smatra da je došlo vreme za veliki politički preobražaj u Evropi, koji, po njegovom mišljenju, treba da izvedu socijaldemokratske partije. Ova idejna ofanziva imaće koren, pre svega, u spektakularnoj snazi evropske nauke i tehnologije, koje su temelji budućnosti svake civilizacije. Šrajber je ubeđen da postoje svi uslovi koji omogućuju pretvaranje »Evrope« u veliku privrednu silu.

On insistira na tome da se to ostvari neovisno, odnosno paralelno sa nastojanjima za usvajanje zajedničkog statusa država članica ZET-a. U prilog ostvarljivosti te svoje ideje Šrajber navodi uspešno poslovanje američkih koncerna na tlu Evrope, koje se odvija čak i mimo okvira ZET-a. Po njegovom ubeđenju, industrijski potencijali Francuske, Britanije i ostalih zapadnih zemalja članica ZET-a dovoljno su razvijeni da uz pomoć savremene tehnologije i nauke savladaju i prebrode postojeće teškoće i privrednu stagnaciju, i to još pre nego što će se pravno fiksirati sve pojedinosti briselskih ugovora o zajedničkom tržištu. Evropa kakvu u svojim vizijama sagledava Šrajber trebalo bi da stekne prestiž i moć u svetu upravo zahvaljujući stvaralačkoj inteligenciji Evropljana.

Šrajber pri tome ne pomišlja da bi Evropa mogla da postane treća svetska sila, ali će ona ipak predstavljati značajan faktor u ekonomskom, finansijskom, monetarnom, naučnom i ljudskom (kadrovskom) pogledu. Ta »Evropa socijaldemokratije«, kakvu Šrajber priželjkuje, ne bi, međutim, imala neku oktroisanu političku doktrinu koju bi težila da nametne drugima. Ta doktrina počiva na pragmatističkoj filosofiji i njen je cilj da ljudima popravi životne prilike. Zbog toga — smatra Šrajber — sve zemlje i države u svetu trebalo bi da prihvate i učine tu doktrinu svojom, u okviru političkih programa prilagođenih regionalnim i etnografskim uslovima i potrebama dotične sredine.

Za razliku od Amerikanaca, evropski socijaldemokrati se odriču primene sile, svetske prevlasti i vojnih intervencija. Šrajber, štaviše, kritikuje SAD zbog pogrešne politike u Jugoistočnoj Aziji i zbog pružanja podrške vojnim režimima i diktaturama u Grčkoj, Španiji i Južnoj Americi. On smatra »intelektualnom zabludom« nastojanje da se u ime odbrane od komunizma podupiru i pomažu vojne diktature. »Evropa« budućnosti neće, po Šrajberu, da bude militarističko imperijalistička sila, već će njena snaga

da bude u njenom privrednom, moralnom i ljudskom potencijalu. Evropa će postati uzor za čovečanstvo ne po svojim osvajanjima, već primerom svoje humanističke misije.

Bliže definišući obrise i međe buduće »Evrope«, Šrajber je konkretizovao da će to pre svega da bude Evropa zajedničkog tržišta, kojem će se uskoro pridružiti Britanija i, verovatno, još neke druge zemlje. Te će države predstavljati srž buduće »Evrope«, centar njene političke aktivnosti. Međutim, taj radijus i domet više ne može da zadovolji danas ni Zapad. Pored 17 udruženih zemalja sa sedištem u Strasburu, Šrajber bi želeo da »Evropa« obuhvati i zemlje »šestorice«. To bi bila druga komponenta »Evrope«. I dalje treba nastojati na priključenju istočnih zemalja. U tom pogledu je »nemačkom otvaranju« Vilija Branta pripala značajna uloga. Takva politika prema Istoku označava odlučan zaokret. Ona se mora podržati od strane svih zapadnoevropskih zemalja, jer je to jedina razumna alternativa nasuprot pokušajima da se nasilno izdejstvuju neke promene u sadašnjem sovjetskom režimu. Valjalo bi težiti za proširivanjem i produbljivanjem odnosa sa Istokom — međusobnim zbližavanjem, razmenom dobara, tehničkih i drugih naučnih iskustava. Jedino će na taj način, ranije ili kasnije, moći da se, miroljubivim sredstvima, premoste granice koje dele Evropu na dva dela.

Govoreći o »oslobađanju« čoveka, Šrajber — pored materijalne strane tog problema, to jest stvaranja povoljnih mogućnosti za egzistenciju ljudi — ističe i značaj stvaralačke aktivnosti i odgovornosti svakog pojedinca u saodlučivanju u usmeravanju društvenih kretanja. Preduslovi su dati u povećavanju životnog standarda, ali pri tome industrijsko društvo ne bi smelo da se podredi »zakonima privrede«. Drugim rečima, ekonomika mora da postoji radi ljudi, a ne obrnuto. Uloga države i društva svodi se na obezbeđenje uslova za neometano učenje i obrazovanje, za socijalno zbrinjavanje, održavanje narodnog zdravlja, izgradnju komunalnih objekata, puteva itd.

Šrajberov stav prema pratećim pojavama »naučnog industrijskog društva« (kako ga on naziva) je, u svojoj biti, pozitivan. On se ne plaši da bi čovek u eri automatizacije mogao postati rob mašine, ili, naprosto, suvišan (u stvari, bez posla). Naprotiv, automati *mogu* da postanu sredstvo za oslobađanje čoveka. Tada će ljudi moći da se posvete stvaralačkoj aktivnosti i novim otkrićima za koje je samo ljudski genije sposoban. U tom svome svetu »konkretne utopije« Šrajber očekuje da će čovek uspeti da savlada otuđenost, da će se razvijati ne jednodimenzionalno, već će moći da ispolji sve svoje dimenzije. Pri tome će »zakon privrede« biti podređen zakonitostima politike — smatra Šrajber, koji čvrsto veruje u ostvarljivost te svoje vizije. On ocenjuje kao realna očekivanja da će jednoga dana zavladati potpuna ravnopravnost među ljudima. Bitno je, po njemu, da se svima pruže podjednake šanse za razvijanje urođenih sposobnosti i ispoljavanje ljudske mnogostranosti.

Šrajber zaključuje svoja razmišljanja o budućnosti Evrope i sveta pozivom da se sa dijaloga pređe na akciju, a umesto politike konfrontacije pride ostvarivanju kooperacije.

A. G.

Marxism Today

Iz broja 9 ovog časopisa izabrali smo za prikaz članak *Više obrazovanje u kapitalističkom društvu* Fila Gudvina (Phil Godwin). Članak ima više poglavlja, a svi aspekti analize imaju za cilj da dokažu autorovu tezu da je više obrazovanje u Velikoj Britaniji deo klasnog društva. »Ono odražava to društvo služeći na različite načine klasnim interesima svake od klasa. A samo društvo vlada njegovom strukturom, ciljevima i sadržajem i oblikuje ih.« Autor smatra da je važno saznati šta je visoko školstvo, šta ono znači za kapitalističko društvo, kakav je prošli i budući klasni položaj studenata itd., jer sve su to elementi od kojih treba da zavisi politička strategija za delovanje među studentima i koji su put za isprobavanje nove koncepcije razvoja. U okviru svog rada autor razmatra uklapanje u kapitalizam dveju, po njegovom mišljenju najvažnijih, oblasti procesa obrazovanja — predavanje studentima i upravljanje istraživanjima. Analiza se bazira na statističkim podacima iz 1967. godine i autor na osnovu razmatranja eventualnih pro mena želi da odredi buduće trendove.

Većina od ukupno 536.425 studenata u 1967. godini se nalazila na takvim fakultetima sa kojih će se sigurno zaposliti ili kao stručna radna snaga u procesu stvaranja profita ili u državnoj službi u zvanju učitelja, lekara itd. Autor ističe da izrazito mali broj studenata odlazi u vrhunske menadžere i članove više klase. Većina studenata izučava prirodne, tehničke i pedagoške nauke, a relativno mali broj se opredeljuje za umetnost i društvene nauke. Ako se uzmu u obzir i pedagoški i tehnološki koledži, koji nisu uključeni u univerzitete, ovaj odnos se još jače potvrđuje. Gudvin ukazuje na interesantan podatak da se broj studenata na ovim vanuniverzitetskim koledžima stalno povećava u odnosu na broj univerzitetskih studenata i da iznosi više od 50% od svih studenata.

Prilikom razmatranja klasnog porekla studenata autor daje napomenu da na zvaničnim statističkim podacima nisu radili marksisti, pa su ovi podaci za marksističku analizu dosta nepogodni jer su dati na osnovu primene različitih metoda klasifikacije. Bez obzira na razlike koje usled toga nastaju među pojedinim izvorima, ipak se i nakon podele na profesionalne grupe i podgrupe stanovništva i na osnovu opšte klasifikacije na četiri kategorije zaposlenih (manuelni, nemanuelni i stručni radnici i menadžeri) može videti da je radnička klasa najbrojniji deo stanovništva i da nije adekvatno predstavljena u visokom školstvu. Autor ističe da se ne može očekivati da se na univerzitetu odrazi tačna društvena struktura; on naglašava da je broj radničke dece na univerzitetima dosta velik, ali da ne treba zaboraviti da još uvek mali broj te dece može da uđe na univerzitet. S obzirom na nejednake obrazovne mogućnosti i šanse dece u mlađim godinama, kao i zbog ekonomskog pritiska ugrađenog u sistem stipendija, proizlazi da je sticanje visokog obrazovanja lakše za decu onih roditelja koji su i sami stekli to obrazovanje. Gudvin ističe da manji broj radničke dece na univerzitetu nije, u principu, posledica diskriminacije te dece prilikom vršenja selekcije za ulazak na u-

niverzitet. Autor se osvrće i na činjenicu da je poslednjih godina broj dece iz radničkih porodica na univerzitetu povećan, ali ističe da se to može smatrati donekle i privremenom pojavom (iako takav trend postoji) jer je reč o povećanim kapacitetima nekih fakulteta za koje se radnička deca u velikom broju opredeljuju (prirodne nauke i tehnologija). Sem toga, treba napomenuti da raste broj vanuniverzitetskih pedagoških i tehničkih koledža i da to znači veću mogućnost za radničku decu da steknu neku vrstu višeg obrazovanja. Proporcija od 6:1 u korist radničke dece je vrlo povoljna, ali značaj tog pro centa se smanjuje kad se uzme u obzir da klasna borba na univerzitetu ne sledi tačno klasnu borbu u društvu i da veliki broj studenata ne sledi klasne interese svojih roditelja. Zato je danas stav radničkog pokreta »da omogući *većini* studenata da ostvare svoj lični klasni interes, a ne da omogući manjini da ga izda«.

Autor ukazuje da postoje razlike između pojedinih koledža i univerziteta. Univerziteti imaju veće troškove, bolje biblioteke i manji procenat studenata iz radničkih porodica. Kod koledža je obrnuto — oni imaju niže troškove, lošije biblioteke, ali i veći procenat radničke dece. Takva situacija izaziva revolt studenata u koledžu. Pri tom su neki taj problem »videli u pseudoklasnom smislu — kao odnos radničko-klasnih koledža protiv univerziteta više klase«. Autor ističe da bi te razlike trebalo prevladati i ostvariti jedinstvo studentskog pokreta, tim pre što studiranje na univerzitetu danas ne znači i automatsko uključivanje u višu klasu.

U pogledu naučnih istraživanja postoji vrlo česta i vrlo bliska saradnja pojedinih fakulteta i odgovarajućih grana industrije. Protivnici takvih istraživanja koja podržava kapitalizam i koja su orijentisana ka njemu razlikuju se po osnovama svoje kritike. Neki u tome vide gubljenje čistote naučnog rada, »primitivni marksisti« ga odbacuju kao i sve ono što doprinosi stvaranju profita, dok drugi ipak shvataju neprijatnu nužnost obezbeđenja finansijskih sredstava. Međutim, akademska odeljenja takve zamerke ne stavljaju. Za njih je sklapanje ugovora milionskih vrednosti uspeh i zbog finansijskog efekta i zbog mogućnosti da istraživač, umesto da ode u fabričku laboratoriju, ostane u mnogo prijatnoj univerzitetskoj sredini.

Autor smatra da ne stoji uobičajena formulacija da je to iskrivljenje funkcija univerziteta, jer bi to značilo postojanje funkcija višeg obrazovanja različitih od klasnog društva u kome se to obrazovanje sprovodi; koren takvog liberalnog stava je u srednjovekovnom mitu o znanju radi znanja. Gudvinov stav je u tome da uopšte nije iskrivljenje obrazovanja u kapitalizmu da bude deo tog kapitalizma. Niko ne traži od inženjera da odbije svoju platu, pa to ne treba tražiti ni od istraživača. Po autorovom mišljenju, rešenja treba tražiti na liniji ujedinjenja radničkih i studentskih saveza, a ne u ukidanju koledža.

Što se tiče položaja studenata po završetku studija, Gudvin navodi podatke da najveći broj odlazi na rad u industriju ili u škole. Čak i oni koji nastavljaju studije posle izvesnog vremena ipak odlaze u jednu od ove dve oblasti. U industriji se najveći broj diplomiranih studenata bavi istraživačkom delatnošću, dok ih je manje u odeljenjima za marketing, trgovinu i finansije; ukoliko i dobiju me-

nadžerske položaje, to su obično niža mesta. »Njihov odnos prema sredstvima za proizvodnju sličniji je radničkom nego vlasničkom.« Ni u pogledu plate se diplomirani studenti ne razlikuju mnogo od mladih radnika; a sa stanovišta klasne budućnosti, njihovo zaposlenje zavisi od kapitalizma, a kapitalizam ih i eksploatiše.

Gudvin ne prihvata stav da je — zbog toga što kapitalizam kroz visoko školstvo stvara svoje ideološko opravdanje i, s druge strane, zbog toga što radničkoj klasi marksizam treba da prenese grupa intelektualaca — najvažniji zadatak komunista da steknu uticaj među onima koji istražuju relevantne nauke (pogotovo ako imaju socijalističke tendencije). Autor se sa tim ne slaže jer smatra da u odnosu kapitalizma i obrazovanja nije najvažnije opravdanje kapitalizma, već proizvodnja stručnosti. Ideologija se ne može unositi spolja u radničku klasu, a sticanje uticaja samo među studentima određene grupe suzilo bi polje aktivnosti i značilo sektaški pristup.

Većina obrazovanih stručnjaka postaje deo radničkog pokreta, a »ne spoljašnja snaga koju treba pridobiti kao saveznika«. Po autorovom mišljenju, borba ideja tiče se podjednako i radnika, i studenata, i učitelja i profesora.

Svoja razmatranja autor završava navodeći sličnosti današnje situacije sa situacijom četrdesetih godina. On se pri tom poziva na slučajno pronađenu knjigu jednog od studentskih vođa iz tog vremena i navodi da je trend koji je tada primećen (proširenje vanuniverzitetskog sektora, rastući procenat diplomiranih koji traže posao, naučni napredak u industriji) sada još više naglašen. Razlika je jedino kvantitativne prirode — četrdesetih godina se govorilo o hiljadama, a danas o stotinama hiljada ljudi uključenih u više obrazovanje.

N. R.

new left review

Britanska KP je ove godine proslavila 50-godišnjicu svog osnivanja. To je bio povod da se ponovo razmotre neki koraci koje je ova partija preduzimala tokom proteklih godina, kao i da se razmotri njena perspektiva. U tom okviru svakako da važno mesto za određivanje strategije Partije pripada njenom dugoročnom programu — »Britanskom putu u socijalizam«, donetom 1951. i ponovo razmatranom 1952, 1957. i 1967. godine.

KP Velike Britanije jedna je od retkih evropskih komunističkih partija koje su izradile svoj zvanični politički program — ističe se u uvodniku dvobroja za septembar i oktobar. Sem toga, ona je i prva KP koja je prihvatila perspektivu parlamentarnog prelaska u socijalizam. »Partijski lideri su tvrdili da je ova inovacija učinjena na lično Staljinovo podsticanje — kaže se u uvodniku — a sigurno je da je morala da naiđe na njegovo odobravanje.«

Član britanske KP Bil Voren (Bill Warren) ne slaže se sa postavkama »Britanskog puta u socijalizam« i to obrazlaže u prilogu pod naslovom *Kritika programa KP Velike Britanije.* Po njemu, ovaj program sadrži teorijske dvosmislenosti i neispravne formulacije.

Autor je izdvojio tri osnovna pitanja na koja, po njegovom mišljenju, strategija KP može da se svede i pojedinačno ih

analizira. Prva oblast je koncepcija širokog antimonopolskog narodnog saveza kao »društveno-političkog bloka protiv velikih monopola«. Autor misli da je ovakva podela na nemonopolske i monopolske klase sa posebnim zajedničkim intere sima »potpuno nemarksistička aglomeracija društvenog grupisanja«, koja čak zamračuje osnovni problem klasnog antagonizma i klasnih saveza. On navodi niz profesija koje ne pripadaju monopolskoj grupaciji a čiji je interes ipak čvrsto vezan za postojeći sistem; ni radnici neće uvek biti uz sitnu buržoaziju a protiv monopola.

Zato autor kaže da je pristup »Britanskog puta u socijalizam« nenaučan; jedan vid toga je i nerazlikovanje taktičkih saveza od strategijskih. Po autorovom mišljenju, sabiranje neposrednih zahteva svih nemonopolskih klasa ne može biti osnova jednog trajnog saveza, jer, prvo, neki od tih zahteva moraju međusobno biti u sukobu, drugo, ako bi i dobio parlamentarnu većinu, po dobijanju vlasti savez bi se sigurno raspao i, treće, zato bi se tako izabrana socijalistička vlada odmah našla suočena sa krizom koju zbog nedostatka ekonomske i političke strategije ne bi mogla da reši. Posebno je pitanje da li bi parlamentarna većina uopšte i mogla da se postigne, jer, ostavljajući po strani pitanje klasnog saveza, činjenica je da bi *koherentan* ekonomski program ove vlade, pošto ne bi mogao da se zadrži na eklektičkom sabiranju interesa različitih grupa, povredio neposredne interese više njih. A nekoherentan program pred biračima ne može da prođe.

Po autorovom mišljenju, postoje jaki razlozi za sumnju u to da borba za demokratiju kao što je koncipirana u programu britanske KP može da postane strateška veza različitih sektora njene borbe. Autor to kaže zato što misli da je izložena koncepcija demokratije buržoasko-liberalna i da takva demokratija ne može da postane odgovarajuća strategija borbe KP. U programu se ne daje kvalitativno nova vrsta demokratske strukture; karakteristike socijalističke demokratije se u njemu ne razlikuju mnogo od liberalno-demokratskih — prihvata se višepartijski sistem sa proporcionalnim predstavništvom, veća uloga sindikata itd. To je autora podstaklo na to da sebi postavi pitanje: ne misle li autori programa da je jedina prin cipijelna razlika između kapitalističke i socijalističke demokratije svojinski odnos prema sredstvima za proizvodnju?

U »Britanskom putu u socijalizam« naglasak se stavlja na borbu protiv monopola, a ne protiv buržoazije, jer se smatra da upravo monopoli ugrožavaju demokratiju (a njeno očuvanje i razvoj je osnovni cilj borbe). Po Vorenovom mišljenju, međutim, nema aspekta u kom se antimonopolska borba razlikuje od antikapitalističke zato što je monopolski kapitalizam danas karakteristika svake nacionalne kapitalističke privrede. Autor zato smatra da program usvaja defanzivnu strategiju odbrane liberalne demokratije u političkoj situaciji koja je pogrešno predstavljena. On misli da parlamentarnu demokratiju niko ne ugrožava i da je ona veoma čvrsta; to da izvršna vlast dobija prevlast nad parlamentom u izvesnim pitanjima, nije ništa novo.

Autor misli da ne treba ni naglašavati da se britanski kapitalizam uvek interesovao za *jačanje* postojećeg parlamentarnog sistema. On ne vidi zašto bi monopoli napadali parlament kad im on, kao deo njihove buržoaske države, odlično slu-

ži. Parlament zbog svoje unutrašnje strukture i svoje funkcije nikad nije bio, a ne može ni postati, sredstvo izražavanja narodne volje. Pravilno je pitanje demokratije oceniti kao prioritetno — kaže autor — ali ne treba praviti sadržinsku grešku i predati se buržoaskom liberalizmu; buržoaska demokratija ne može biti zamena za stvaranje nove vrste demokratije, a borba za nju treba da u programu KP ima centralni strateški značaj.

Druga oblast koju je Bil Voren izdvojio je koncepcija laburističko-komunističkog saveza sa dominantnom levicom i Laburističkom partijom kao političko-institucionalnom osnovom širokog narodnog antimonopolskog saveza. Autor ovo karakteriše kao pogrešan pristup masama odozgo jer se tu podrazumeva da pokret stvara masovnu marksističku borbu, a ne da ujedinjenje predstavlja rezultat te borbe. On misli da je pogrešan zaključak da leve snage u Laburističkoj partiji jačaju; ona nije ni potencijalno socijalistička. Do sada još nigde — primećuje autor — socijaldemokratske partije svojim učešćem u vladi nisu dovele do značajnijeg pomeranja ulevo (sem u sindikatima, mada i tu ne zbog socijalističkih principa, već zbog prirode sindikalnih zahteva). Treba shvatiti — kaže Voren — da ni leva socijaldemokratska vlada neće dovesti do socijalizma, baš kao ni konzervativna vlada. Možda uzrok nedostatka kritike socijaldemokratije — pretpostavlja autor — leži u tome što se stav KP o državi približio socijaldemokratskom, kako to ilustruje pristup parlamentu i parlamentarnom prelasku u socijalizam.

Pitanje parlamentarnog prelaska u socijalizam, to jest postizanje parlamentarne većine kao vrhunca široke masovne borbe, treća je oblast koju Voren razmatra. Suprotstavljajući klasične marksističke stavove (da je parlament fasada za skrivanje diktature buržoazije, a delom i sigurnosni ventil, da ga treba koristiti, ali kao sekundarnu formu aktivnosti jer se time borba prenosi na polje koje buržoaziji više odgovara) stavu koji je iznesen u programu KP, autor iznosi razloge zbog kojih smatra da je pristup u programu neprihvatljiv.

Kaže se da KP prihvata parlamentarni prelazak u socijalizam zbog duge britanske demokratske tradicije i zbog izmene u ravnoteži svetskih snaga. Autor misli da ovi argumenti ne stoje i navodi primer francuskog maja i juna 1968. godine, kada se pokazalo kakav stišavajući i depolitizacioni efekat ima prebacivanje borbe na parlamentarno-izborni teren (De Golova pobeda je — kaže autor — rezultat izborne strategije koja je prekinula tempo pokreta).

Voren ističe da suština revolucije nije u stepenu upotrebe fizičke sile, već u nužnosti direktne konfrontacije sa državnom silom; ona se može poraziti i mirnim putem, ali je greška programa što miran prelazak u socijalizam izjednačava sa parlamentarnim. Tačno je da se masovna i parlamentarna borba dopunjuju, ali treba razjasniti položaj parlamenta na opštem planu narodne borbe. Britanski program se zalaže za razbijanje kapitalizma posle izbora (reformama koje će sprovesti novoizabrana socijalistička vlada); autor misli da bi zbog nerazmatranja pitanja kontrare-

volucije efikasnost bila slična efikasnosti grčkih naprednih snaga (koje su poražene pučem).

Slabosti programa leže, prema tome, u pogrešno datim karakteristikama i analizama klasnih suprotnosti, Laburističke partije, države i političke situacije uopšte. Autor misli da treba voditi borbu za formu demokratije i narodne vlasti na osnovu kontrole odozdo, koja je »nužna i za uspeh borbe protiv kapitalizma i za pravi stvaralački razvoj socijalizma«.

N. R.

REGISTAR

volucije efikasnost bila slična efikasnosti grčkih naprednih snaga (koje su poražene pučem).

Slabosti programa leže, prema tome, u pogrešno datim karakteristikama i analizama klasnih suprotnosti, Laburističke partije, države i političke situacije uopšte. Autor misli da treba voditi borbu za formu demokratije i narodne vlasti na osnovu kontrole odozdo, koja je »nužna i za uspeh borbe protiv kapitalizma i za pravi stvaralački razvoj socijalizma«.

N. R.

REGISTAR

PRIKAZI KNJIGA

PRIKAZI ČASOPISA

iz sadržaja ranijih brojeva

SOCIJALIZAM

Br. 10, 1970.

Trajko Trajkovski: Zastupljenost republika i pokrajina u federaciji — *Miroslav Pečujlić:* Kibernetika — društvena moć — čovek — Samoupravljanje u preduzećima (Diskusija) — Komentari — *Velibor Gavranov:* Treća konferencija nesvrstanih — Prikazi.

SOCIJALIZAM

Br. 11, 1970.

Branko Mikulić: Sadašnji trenutak u razvoju Bosne i Hercegovine — *Najdan Pašić:* Razvojne dileme jugoslovenske federacije — Televizija i kultura *(Stevan Majstorović, Ratko Božović, Branko Prnjat, Firdus Džinić, Igor Leandrov, Dragana Kraigher, Božidar Violić i Veljko Radović)* — Prilozi — Osvrti — Prikazi.

Cena 3 dinara

